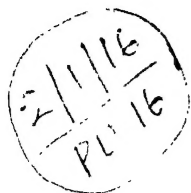


13236



22/02



~~22/02~~

22

BIBLIOTHECA INDICA,

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos, 420, 424, 428, 434, 437 AND 445.

The Vāyu Purāṇa :.

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION.

EDITED BY

RĀJENDRALĀLA MITRA, LL. D., C. I. E.

VOLUME I.

CALCUTTA.

PRINTED BY T. C. BISWAS, AT THE KĀLIKĀ PRESS.

1880,



वायुपुराणम् ।

—:0:—

महर्षिवेदव्यासप्रणीतम् ।

—:0:—

श्रीलक्ष्मी—

वङ्गदेशीयासियातिक्-सोसाइत्याख्यसमाजानुज्ञया

~~~~~

श्रीराजेन्द्रलालमित्रेण

परिशोधितम् ।

प्रथमखण्डः ।

—

कलिकाताराजधान्यां

कालिकायन्त्रे सुद्रितम् ।

संवत् १८३७।





## अथ वायुपुराण प्रथमखण्डानुक्रमणिका ।



| अध्याये | विषयः                      | पृष्ठे  | अध्याये  | विषयः                                          | पृष्ठे    |
|---------|----------------------------|---------|----------|------------------------------------------------|-----------|
| १       | अनुक्रमणिका                | ... १   | २७       | महादेवतनुवर्णनं                                | ... १०१ ✓ |
| २       | द्वादशवार्षिकमवताररूपं     | २०      | २८       | ऋषिवंशानुकीर्तनं                               | ... १०८   |
| ३-४-५   | ६ ऋष्टिप्रकरणं             | ... २८  | २९       | अग्निवंशवर्णनं                                 | ... ११४   |
| ७       | प्रतिमन्त्रिकीर्तनं        | ... ४२  | ३०       | दत्तशायवर्णनं                                  | ... १२० ✓ |
| ८       | चतुराश्रमविभागः            | ... ६०  | ३१       | देववंशवर्णनं                                   | ... १५३   |
| ९       | देवादिष्टष्टिवर्णनं        | ... ७८  | ३२       | युगधर्माः                                      | ... १६०   |
| १०      | मन्वन्तरादिवर्णनं          | ... ८१  | ३३       | स्वयम्भुववंशवर्णनं                             | ... १६७   |
| ११      | पाशुपतयोगः                 | ... १०० | ३४-३५    | अम्बुद्वीपवर्णनं                               | ... १७३ ✓ |
| १२      | योगीपनर्गाः                | ... १०६ | ३६-३७ ३८ | पूर्वादिचतुर्दिग्विभागस्थ-<br>सरःशेलादिकीर्तनं | १८३       |
| १३      | योगैश्वर्याणि              | ... १११ | ३९       | शैलस्थितविषयदेवालय-<br>कीर्तनं                 | ... १०५   |
| १४-१५   | पाशुपतयोगः                 | ... ११४ | ४०       | देवकूटपर्वतमर्यादा<br>कीर्तनं                  | ... ३१२   |
| १६      | शौचाचारलक्षणं              | ... ११८ | ४१       | कैलसवर्णनं                                     | ... ३१५ ✓ |
| १७      | परमाश्रमप्राप्तिकथनं       | ... १२४ | ४२       | देवनदीवर्णनं                                   | ... ३२४   |
| १८      | यतिप्रायश्चित्तविधिः       | ... १२५ | ४३-४४    | केतुमालवर्णनं                                  | ... ३३३ ✓ |
| १९      | अरिष्टान                   | ... १२८ | ४५       | भारतवर्षवर्णनं                                 | ... ३४० ✓ |
| २०      | कुंकारप्राप्तिलक्षणं       | ... १३२ | ४६       | किंपुरुषादिवर्षवर्णनं                          | ३५४ ✓     |
| २१      | कल्पनिरूपणं                | ... १३७ | ४७       | गङ्गावतारवर्णनं                                | ... ३५८   |
| २२      | कल्पमन्त्रानिरूपणं         | ... १४५ | ४८       | अम्बुद्वीपान्तर्वर्तिद्वीप-<br>वर्णनं          | ... ३६६ ✓ |
| २३      | मातृश्वरावतारयोगः          | ... १४८ |          |                                                |           |
| २४      | शार्ङ्गवर्णनं              | ... १७१ |          |                                                |           |
| २५      | मधुकैटभीत्यत्तिविनाशवर्णनं | १८८     |          |                                                |           |
| २६      | सुरीत्यति                  | ... १८८ |          |                                                |           |

| अध्याये | विषयः                   | श्लो | अध्याये | विषयः                      | श्लो |
|---------|-------------------------|------|---------|----------------------------|------|
| ४८      | इक्ष्वाकुपादिवर्णनं ... | ४७१  | ५८      | चतुर्थगाथ्यानं ...         | ४८८  |
| ५०-५१   | ज्योतिःप्रकाशः ...      | ३८०  | ५९      | मृषिलक्षणं ...             | ४०१  |
| ५२      | ध्रुवचर्या ...          | ४९०  | ६०      | सत्त्वस्थानतीर्थवर्णनं ... | ५१३  |
| ५३      | ज्योतिःसन्निवेशः ...    | ४९१  | ६१      | प्रजापतिवंशानुकीर्तनं      | ५२१  |
| ५४      | नीलकण्ठस्तवः ...        | ४४४  |         |                            |      |
| ५५      | लिङ्गोद्भवस्तवः ...     | ४५७  |         |                            |      |
| ५६      | पितृवर्णनं ...          | ४६५  |         |                            |      |
| ५७      | यज्ञप्रवर्तनं ...       | ४७३  |         |                            |      |

## PREFACE.

---

The plan of publishing a large work in small fasciculi after long intervals, precludes the possibility of inserting the Introduction in its proper place at the beginning of the first volume. At the same time it is desirable that some preliminary account should be given of the materials used in the preparation of the work for the press. I propose, therefore, to confine this Preface to a short description of the codices which have been consulted in settling the text of this, the first, edition of the Váyu Purána, reserving the Introduction, containing an analysis of the work and remarks on its age and character, for the concluding fasciculus.

The Mss. of the work at my disposal are the following:—

ॐ. From the Government of India collection, No 975. Material, paper. Size,  $14 \times 5\frac{1}{2}$  inches. Folia, 275. Number of lines on each page, 12. Character, Nágara. Date, 2nd. of the waxing moon in the month of Phálguna, Śaka, 1688. Purchased by me at Vírabhúma. Complete, but very incorrect.

ॐ. From the Library of Bábu Hitalála Mísra, of Mánakara, Zillsh Burdwan. Yellow paper,  $20 \times 4\frac{1}{4}$  inches. Folia, 334. Lines 8 to 9 on each page. Character, Bengali. Date, none, apparently about a hundred years old. Complete, but nearly as incorrect as the last.

ॐ. From the Library of Mahárāja Kamalakrishna, of Calcutta. Yellow Paper,  $17 \times 5$  inches, Folia, 408. Lines on each page, 7. Character, Bengali. Date, none, apparently of about the same age as the last. Incomplete; wanting 115 folia at the beginning, and incorrect.

❧. From the Library of Queen's College, Benares. Paper, 13×5 inches. Folia, 180. Lines on each page, 9. Nāgara. Date, none, about a hundred and fifty years old. Revised, and collated with another MS., the readings of which, where different, are given on the margin. Wanting several leaves at the end, but correct.

❧. From the Library of the Deccan College, Pūnā. No. VIII of 1874-75. Paper, 11×5 inches. Folia, 408. Lines on each page, 9. Character, Nāgara. Date, none. Incomplete, but correct.

❧. From the Library of Rao Sāhib Viśvanātha Nārāyaṇa Maṇḍalik, C. S. I. Yellow paper, 13½×7 inches. Folia, 300. Lines on each page, 12. Date, full-moon (Pūrṇimā) of Māgha, Samvat 1804. Copied by Prāṇanātha. Complete and generally correct. Received after 300 pages of this edition had been printed.

The first is the most incorrect of my texts ; but, such as it is, it does not differ materially from the next two. The second and the third correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The fourth codex represents the text as current in the North Western Provinces, and is by far the most correct. The fifth and the sixth, from the Western Presidency, correspond pretty closely ; but they are not copies of the same original, nor are they so markedly separate in their readings from the Benares text as to indicate a distinct recension. In classifying these texts the first three may be taken to form one group, and the next three another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct recensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances renders unavoidable.

Ancient and mediæval Indian exegetes did not tolerate any

### III

eclecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas, the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or Śākhās, and, to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of Kramapāṭha, Jatāpāṭha &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectionis* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate "various readings." They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyist's errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts so in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendixes, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbiters of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy

## IV

While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the Prefaces to his magnificent edition of the Rîg Veda, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently "the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars," he sets down the principle—"Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless, adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*." (V. p. xix.) The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:—"I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Sâyaṇa's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration" (p. xxxvii).

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule: they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient, and in archaic, unintelligible, works, such as the Vedas and Chând's poems,

this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced it, results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing. In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller - to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacunæ in Mss. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance.

Variations in Mss. may be classed under six heads; 1, Sentences; 2, Phrases; 3, Words; 4, Spelling; 5, Grammatical concordance; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one MS. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old MS. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be no-



ted, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several Mss. In India, with the aid of Pandits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Pandits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the Mss. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chand's poem the well known word Anangapāla occurs repeatedly, spelled अङ्गपाळ. If in one place the dot on the top indicating then be absent, I think it would n be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ष, ष, ष, which, in Mss. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as जयति into जयति where the context required the change. I fully subscribe to his rule; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

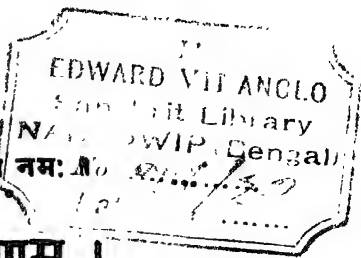
(6) Errors in metre, when accidental, or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in anushtup particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, *ārsha*. Modern editors can do no better.

In editing Sanskrit works for the 'Bibliotheca Indica' I have borne these rules carefully in mind. I have had the benefit, too, of the advice and co-operation of some of the ablest Pandits of my country in settling many doubtful questions and thereby obviating the necessity of crowding the pages of my works with long arrays of different readings, such as are common in European publications. The limited number of codices available for collation has also, in some cases, reduced the number of various readings. My texts, on the whole, must be taken as eclectic, and the notes to be critical so far as the most prominent peculiarities of my Mss. are concerned. Editors, disposed to be hypercritical, may record in footnotes all the errors they meet with, but there is no necessity for such a course where the object is a simple reproduction of an eclectic text, and not a commentary.

---



श्रीयोगेश्वर



# वायुपुराणम् ।

अथ पूर्वभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

अनुक्रमणिका ।

नारायणं नमस्कृत्य नरच्चैव नरोत्तमं ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत् पिवति(१) ॥

प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं भ्रुवमव्ययम्(२) ।

महादेवं महात्मानं सर्वस्य जगतः पतिं ॥ १ ॥

ब्रह्माणं लोककर्त्तारं सर्वज्ञमपराजितम् ।

प्रभुं भूतभविष्यस्य साम्प्रतस्य च सत्पतिं ॥ २ ॥

ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यञ्च जगत्पतेः ।

एश्वर्य्यञ्चैव धर्मस्य सहसिद्धिचतुष्टयम् ॥ ३ ॥

य इमान्पश्यते भावान्नित्यं सदसदात्मकान् ।

आविशन्ति पुनस्तं वै क्रियाभावार्थमीश्वरम् ॥ ४ ॥

१ एतन्मङ्गलाचरणस्योक्तद्वयं ख०, ग०, घ, ङ पुस्तकेषु नास्ति ।

२ पदमव्ययमिति ख० ।

लोककल्लोकतत्त्वज्ञो योगमास्थाय तत्त्ववित् ।

असृजत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५ ॥

तमजं विश्वकर्माणं चित्पतिं लोकसाक्षिणं ।

पुराणाख्यानजिज्ञासुर्ब्रजामि शरणं प्रभुं ॥ ६ ॥

ब्रह्मवायुमहेन्द्रेभ्यो नमस्कृत्य समाहितः ।

ऋषीणाञ्च वरिष्ठाय वसिष्ठाय महात्मने ॥ ७ ॥

तन्मम्रे चरतियशसे जगत्कर्णाय चर्षये ।

वसिष्ठाय च शुचये कृष्णदैपायनाय च ॥ ८ ॥

पुराण सम्यवक्ष्यामि ब्रह्मीक्षं वेदसम्मितम् ।

धर्मार्थन्यायसंयुक्तैरागमैः सुविभूषितम् ॥ ९ ॥

भूमिमक्षणे विक्रान्ते राजन्येऽनुपमत्विषि ।

प्रशासतीमां धर्मेण भूमिं भूमिपसत्तमे ॥ १० ॥

ऋषयः संशितात्मानः सत्यव्रतपरायणाः ।

ऋजवो नष्टरजसः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे दीर्घमवन्तु इंजिरे ।

नद्यः पुरोरे दृषद्वत्याः पुण्यायाः शुचिरोधमः ।

दीक्षितास्ते यथाशास्त्रं नैमिषारण्यगोचराः ॥ १२ ॥

द्रष्टुन्तान् स महाबुद्धिः सूतः पौराणिकोत्तमः ।

लामानि हर्षयाञ्चक्रे श्रोतॄणां यत् सुभाषितैः ।

कर्मणा प्रश्रितस्तेन लोकेऽस्मिन्नोमहर्षणः ॥ १३ ॥

तपःश्रुताचारनिधेर्वेदव्यासस्य धीमतः ।

शिष्यो बभूव मेधावी त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥

पुराणवेदो ह्यखिलस्तस्मिन् सम्यक् प्रतिष्ठितः ।

भारती चैव विपुला महाभारतवर्द्धिनी ॥ १५ ॥

धर्मार्थकाममोक्षार्थाः कथा यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

सूक्ताः सुपरिभाषाश्च भूमावीषधयो यथा ॥ १६ ॥

स तान्नायायेन सुधियो न्यायविन्मुनिपुङ्गवान् ।

अभिगम्योपसंसृत्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।

तोषयामास मेधावी प्रणिपातेन तानृषीन् ॥ १७ ॥

ते चापि सत्रिणः प्रीताः ससदस्या महौजसः ।

तस्मै साम च पूजाञ्च यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥

अथ तेषां पुराणस्य शुश्रूषा समपद्यत ।

दृष्ट्वा तमतिविश्वस्तं विद्वांसं लोमहर्षणम् ॥ १९ ॥

तस्मिन् सत्रे गृहपतिः सर्वशास्त्रविशारदः ।

इङ्गितैर्भावमालक्ष्य तेषां सूतमनोदयत्(१) ॥ २० ॥

त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।

इतिहासपुराणार्थं व्यासः सस्यगुपासितः ।

दुदोह वै मतिं तस्य त्वं पुराणाश्रयां कथां ॥ २१ ॥

एषाञ्च ऋषिमुख्यानां पुराणं प्रति धीमतां ।

• शुश्रूषाऽस्ति महाबुद्धे तच्छावयितुमर्हसि ॥ २२ ॥

सर्वे हीमे महात्मानो नानागोत्राः समागताः ।

स्वान् स्वान् वंशान् पुराणैस्तु शृणुयुर्ब्रह्मवादिनः ॥ २३ ॥

सपुत्रान् दीर्घसचेऽस्मिन् श्रावयेथा मुनीनथ(२) ।

दीक्षिष्यमाणैरस्माभिस्तेन प्रागसि संस्मृतः ॥ २४ ॥

१ सूतमनोदयदिति ख० ।

२/सर्वान् श्रावय भो मुनीनिति ख०, घ० च ।

इतिसन्निहितः(१) सूतस्त्रैरेव मुनिभिः पुरा ।  
 पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ २५ ॥  
 स्वधर्म्य एष सूतस्य सञ्चिदृष्टः पुरातनैः ।  
 देवतानामृषीणाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसां ॥ २६ ॥  
 वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानाञ्च महात्मनां ।  
 इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ॥ २७ ॥  
 न हि वेदेष्वधीकारः कश्चित् सूतस्य दृश्यते ।  
 वेद्यस्य हि पृथोर्थेन वर्त्तमाने महात्मनः ।  
 सुत्वायामभवत् सूतः प्रथमं वर्णवैकृतः ॥ २८ ॥  
 एन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं ब्रह्मस्यतेः ।  
 जुहावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत ।  
 प्रमादात्तत्र सञ्ज्ञे प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ॥ २९ ॥  
 शिथ्यहव्येन यत् पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ।  
 अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृतः ॥ ३० ॥  
 यच्च क्षत्रात् समभवद्वाङ्मणाऽवरयोनिनः ।  
 ततः पूर्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्मा प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥  
 मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्म्यः क्षत्रोपजीवनं ।  
 रथनागाश्वचरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥ ३२ ॥  
 तत् स्वधर्ममहं पृष्टो भवन्निर्ब्रह्मवादिभिः ।  
 कस्मात् सम्यङ् न विब्रूयां पुराणमृषिपूजितम् ॥ ३३ ॥  
 पितृणां मानसी कन्या वासवौ समपद्यत ।  
 अपध्याता च पितृभिर्मृत्ययोनौ बभूव सा ॥ ३४ ॥

अरणीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मनः ।  
 तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ॥ ३५ ॥  
 तस्मै भगवते कृत्वा नमो व्यासाय वेधसे ।  
 पुरुषाय पुराणाय भृगुवाक्यप्रवर्त्तिने(१) ।  
 मानुषच्छङ्गरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ ३६ ॥  
 जातमात्रञ्च यं वेद उपतस्थे ससङ्ग्रहः ।  
 धर्ममेव पुरस्कृत्य जातूकर्णादवाप तं ॥ ३७ ॥  
 मतिं मन्यानमाविध्य(२) येनासौ श्रुतिसागरात् ।  
 प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रमाः ॥ ३८ ॥  
 वेदद्रुमश्च यं प्राप्य सशाखः समपद्यत ।  
 भूमिकालगुणान् प्राप्य बहुशाखी यथा द्रुमः ॥ ३९ ॥  
 तस्मादहमुपश्रुत्य पुराणं ब्रह्मवादिनः ।  
 सर्वज्ञात्मव्यं वेदेषु पूजिताद्दीप्ततेजसः ॥ ४० ॥  
 पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यदुक्तं मातरिस्वना ।  
 पृष्टेन मुनिभिः पूर्वं नैमिषीयैर्महात्मभिः ॥ ४१ ॥  
 महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ।  
 अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च स्वयम्भूर्हेतुरीश्वरः ॥ ४२ ॥  
 अव्यक्तं कारणं यद्यन्नित्यं सदसदात्मकम् ।  
 महदादिविशेषान्तं सृजतीति विनिश्चयः ॥ ४३ ॥  
 अण्डं हिरण्यस्यैव बभूवाप्रतिमन्ततः ।  
 अण्डस्यावरणञ्चाङ्गिरपामपि च तेजसा ॥ ४४ ॥

१ भृगुवाक्यार्थवर्त्तिन इति ख० ।

२ मन्यानमाविध्यति ख० ।



वायुना तस्य नभसा जभो भूतादिना हृतं ।  
 भूतादिर्महता चैव अव्यक्तेनाहतो महान् ॥ ४५ ॥  
 अतोऽत्र विश्वदेवानामृषीणाञ्चोपवर्णितम् ।  
 नदीनां पर्वतानाञ्च प्रादुर्भावोऽत्र शस्यते ॥ ४६ ॥  
 मन्वन्तराणां सर्वेषां कल्पानाञ्चोपवर्णनम् ।  
 कीर्त्तनं ब्रह्मचरस्य ब्रह्मजन्म च कीर्त्यते ॥ ४७ ॥  
 अतो ब्रह्मणि स्मृतृत्वं प्रजासर्गोपवर्णनम् ।  
 अवस्थाञ्चात्र कीर्त्यन्ते ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ४८ ॥  
 कल्पानां वत्सरश्चैव जगतः स्थापनन्तथा ।  
 शयनञ्च हरेरत्र पृथिव्युद्वरणन्तथा ॥ ४९ ॥  
 सन्निवेशः पुरादीनां वर्णाश्रमविभागशः ।  
 वृक्षाणां गृहसंस्थानां सिद्धानाञ्च(१) विनाशनं ॥ ५० ॥  
 योजनानां पथाश्चैव सञ्चरं बहुविस्तरं ।  
 स्वर्गे स्थानविभागञ्च मर्त्यानां भुविचारिणां ॥ ५१ ॥  
 वृक्षाणामोषधीनाञ्च वीरुधाञ्च प्रकीर्त्तनं ।  
 वृक्षनारिकीटत्वं मर्त्यानां परिकीर्त्तनम् ॥ ५२ ॥  
 देवतानामृषीणाञ्च द्वे सृती परिकीर्त्तिते ।  
 अन्नादीनां तनूनाञ्च सृजनम्यजनन्तथा ॥ ५३ ॥  
 प्रथमं सर्वशास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणा स्मृतम् ।  
 अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ॥ ५४ ॥  
 अङ्गानि धर्मशास्त्रञ्च व्रतानि नियमास्तथा ।  
 पशूनां पुरुषाणाञ्च सम्भवः परिकीर्त्तितः ॥ ५५ ॥

तथा निर्व्वचनं प्रोक्तं कल्पस्य च परिग्रहः ।  
 नव सर्गाः पुनः प्रोक्ता ब्रह्मणो बुद्धिपूर्व्वकाः ॥ ५६ ॥  
 तयोऽन्ये बुद्धिपूर्व्वस्तु ततो लोकानकल्पयत् ।  
 ब्रह्मणोऽवयवेभ्यश्च धर्म्मादीनां समुद्भवः ॥ ५७ ॥  
 ये हादश प्रसूयन्ते प्रजाः कल्पे पुनः पुनः ।  
 कल्पयोरन्तरं प्रोक्तं प्रतिसन्धिष्वयस्तयोः ॥ ५८ ॥  
 तमोमात्रावृतत्वाच्च ब्रह्मणोऽधर्म्मसम्भवः ।  
 तथैव शतरूपायाः सम्भवश्च ततः परम् ॥ ५९ ॥  
 प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसृत्याकूतयश्च ताः ।  
 कीर्त्यन्ते धृतपाप्मानो येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६० ॥  
 रुचेः प्रजापतेशीर्द्धमाकूत्यां मिथुनोद्भवः ।  
 प्रसृत्यामपि दक्षस्य कन्यानां प्रभवस्ततः ॥ ६१ ॥  
 दाक्षायणीषु चाप्यूङ्गं अदाद्यासु महात्मनाम् ।  
 धर्म्मस्य कीर्त्यते सर्गः सात्विकस्य सुखोदयः ॥ ६२ ॥  
 तथाऽधर्म्मस्य हिंसायां तामसोऽशुभलक्षणः ।  
 महेश्वरस्य सत्याच्च प्रजासर्गः प्रकीर्तितः ॥ ६३ ॥  
 निरामयश्च ब्रह्माणं तादृशं कीर्तितं पुनः ।  
 योगं योगनिधिः प्राह द्विजानां मुक्तिकाङ्क्षिणं ॥ ६४ ॥  
 अवतारश्च रुद्रस्य महाभाग्यं तथैव च ।  
 त्रैवेदिकां कथाञ्चापि संवादः परमो महान् ॥ ६५ ॥  
 ब्रह्मनारायणाभ्याश्च यत्र स्तोत्रं प्रकीर्तितम् ।  
 स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतोष भगवान् शिवः ॥ ६६ ॥  
 प्रादुर्भावोऽथ रुद्रस्य ब्रह्मणोऽङ्गे महात्मनः ।

कीर्त्यने नाम हेतुश्च यथाऽरीदौऽन्महामनाः ॥ ६७ ॥

रुद्रादीनि यथा ह्यष्टौ नामान्याप्नोत् स्वयम्भुवः ।

यथा च तैर्व्याप्तमिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६८ ॥

भृग्व्यादीनामृषीणाञ्च प्रजासर्गोपवर्णनम् ।

वशिष्ठस्य च ब्रह्मर्षेर्यत्र गीर्जानुकीर्त्तनम् ॥ ६९ ॥

अग्नेः प्रजायाः सम्भूतिः स्वाहायां यत्र कीर्त्तिता ।

पितॄणां द्विःप्रकाराणां स्वधायास्तदनन्तरं ॥ ७० ॥

पितृवंशप्रसङ्गेन कीर्त्यते च महेश्वरात् ।

दक्षस्य शापः सत्यर्थे भृग्व्यादीनाञ्च धीमतां ॥ ७१ ॥

प्रतिशापश्च रुद्रस्य दक्षादद्भुतकर्मणः ।

शक्तिषेधश्च वैरस्य कीर्त्तयते यत्र विस्तरः ॥ ७२ ॥

तेषां नियोगो ह्यीपेषु देशेषु च पृथक् पृथक् ॥ ७३ ॥

स्वायम्भुवस्य सर्गस्य ततश्चाप्यनुकीर्त्त्यनम् ।

उक्तो नाभेर्निसर्गश्च रजसश्च महात्मनः ॥ ७४ ॥

ह्यीपानां ससमुद्राणां पर्वतानाञ्च कीर्त्तनम् ।

वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च तल्लेदानाञ्च सर्वशः ॥ ७५ ॥

ह्यीपभेदसहस्राणामन्तर्भेदश्च सप्तसु ।

विस्तरान् मण्डलाञ्चैव जम्बुद्वीपसमुद्रयोः ।

प्रमाणं योजनाग्रेण कीर्त्यते पर्वतैः सह ॥ ७६ ॥

हिमवान् हेमकूटस्तु निषधो मेरुरेव च (१) ।

नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च कीर्त्यन्ते वर्षपर्वताः ॥ ७७ ॥

तेषामन्तरविष्कम्भा उच्छ्रायायामविस्तराः ।

कीर्त्यन्ते योजनायेण ये च तद्व निवासिनः ॥ ७८ ॥  
 भारतादीनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्तथा ।  
 भूतैश्चोपनिविष्टानि गतिमद्भिर्ध्रुवैस्तथा ॥ ७९ ॥  
 जम्बुद्वीपादयो द्वीपाः समुद्रैः समभिर्वृताः ।  
 ततश्चाप्यमयी भूमिलोकाः लोकश्च कीर्त्यते ॥ ८० ॥  
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः समद्वीपा च मेदिनी ।  
 भूरादयश्च कीर्त्यन्ते वरणैः प्राकृतैः सह ॥ ८१ ॥  
 सर्वञ्च तत्प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ।  
 सव्यासपरिमाणञ्च सङ्क्षेपेणैव कीर्त्यते ॥ ८२ ॥  
 सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पृथिव्याश्चाप्यशेषतः ।  
 प्रमाणं योजनायेण साम्प्रतैरभिमानिभिः ।  
 महेन्द्राद्याः सभाः पुण्या मानसोत्तरमूर्धनि ॥ ८३ ॥  
 अत ऊर्ध्वं गतिशीला स्वर्गस्यालातचक्रवत् ।  
 नागवीथ्यजवीथ्यश्च लक्षणं परिकीर्त्यते ॥ ८४ ॥  
 काष्ठयोर्लेखयोश्चैव मण्डलानाञ्च योजनैः ।  
 लोकालोकस्य सन्ध्याया अङ्गो विषुवतस्तथा ॥ ८५ ॥  
 लोकपालाः स्थिताश्चोर्ध्वं कीर्त्यन्ते ये चतुर्दिशं ।  
 पितॄणां देवतानाञ्च पत्न्यानी दक्षिणोत्तरी ॥ ८६ ॥  
 गृहिणां न्यासिनाञ्चोत्तौ रजःसत्त्वसमाश्रयात् ।  
 कीर्त्यते च पदं विष्णोर्धर्माद्या यत्र धिष्ठिताः ॥ ८७ ॥  
 सूर्याचन्द्रमसोश्चारो ग्रहाणां ज्योतिषान्तथा ।  
 कीर्त्यते ध्रुवसामर्थ्यात् प्रजानाञ्च शुभाशुभं ॥ ८८ ॥  
 ब्रह्मणा निर्मितः सौरः स्यन्दनोऽर्थवशात् स्वयं ।

कीर्त्यते भगवान् ज्येन प्रसर्पति दिवि स्वयं ॥ ८८ ॥  
 स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।  
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ ८९ ॥  
 अपां सारमयखेट्वाः कीर्त्यते च रथस्तथा ।  
 हृदिक्षेत्री च सोमस्य कीर्त्यते सूर्यकारितौ ॥ ९० ॥  
 मर्यादीनां स्यन्दनानां ध्रुवादेव प्रकीर्त्तनं ।  
 कीर्त्यते शिशुमारश्च यस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः ॥ ९१ ॥  
 तारारूपाणि सर्वाणि नक्षत्राणि ग्रहेः सह ।  
 निवासा यत्र कीर्त्यन्ते देवानां पुण्यकारिणां ॥ ९२ ॥  
 सूर्यरश्मिसहस्रे च वर्षशीतोष्णनिःस्त्रवः ।  
 प्रविभागश्च रश्मीनां नामतः कर्म्मतोऽर्थतः ॥ ९३ ॥  
 परिमाणगती चोक्ते ग्रहाणां सूर्यसंश्रयात् ।  
 यथा चाशु विषात् प्राप्ता शम्भोः कण्ठस्य नीलता ॥ ९४ ॥  
 ब्रह्मप्रसादितस्याशु विषादः शूलपाणिनः ।  
 स्तूयमानः सुरैर्विष्णुः स्तौति देवं महेश्वरं ॥ ९५ ॥  
 लिङ्गोद्भवकथा पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी ।  
 विश्वरूपात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ ९६ ॥  
 पुरुरवस ऐलस्य माहात्म्यानुप्रकीर्त्तनं ।  
 पितॄणां द्विप्रकाराणां तर्पणञ्चामृतस्य वै ॥ ९७ ॥  
 ततः पर्व्याणि कीर्त्यन्ते पर्व्याणाञ्चैव सन्धयः ।  
 स्वर्गलोकगतानाञ्च प्राप्तानाञ्चाप्यधोगतिं ।  
 पितॄणां द्विप्रकाराणां याद्वेनानुयच्छी महान् ॥ ९८ ॥  
 युगसंख्या प्रमाणञ्च कीर्त्यते च कृते युगे ।

- जेतायुगे चापकर्षाद्वात्तीयाः संप्रवर्त्तनं ॥ १०० ॥  
 वर्णानामाश्रमाणाञ्च संख्यानाञ्च प्रवर्त्तनं ।  
 वर्णानामाश्रमाणाञ्च संस्थितिर्धर्मस्तथा ॥ १०१ ॥  
 यज्ञप्रवर्त्तनञ्चैव संवादो यत्र कीर्त्यते ।  
 ऋषीणां वसुना सार्धं वसोऽस्रधः पुनर्गतिः ॥ १०२ ॥  
 प्रश्नानां दुर्वचत्वञ्च स्वायम्भुवसृते मनुं ।  
 प्रशंसा तपसश्चोक्ता युगावस्थाश्च कृत्स्नशः ।  
 हापरस्य कलेशात्र सङ्क्षेपेण प्रकीर्त्तनं ॥ १०३ ॥  
 देवतिर्यङ्मनुष्याणां प्रमाणानि युगे युगे ।  
 कीर्त्यन्ते युगसामर्थ्यात् परिणाहोच्छ्रयायुषः ॥ १०४ ॥  
 शिष्टादीनाञ्च निर्देशः प्रादुर्भावश्च कीर्त्यते ।  
 वेदस्य तद्विजातानां मन्त्राणाञ्च प्रकीर्त्तनं ॥ १०५ ॥  
 शाखानां परिमाणञ्च वेदव्यासादिशब्दनं ।  
 मन्वन्तराणां संहारः संहारान्ते च सम्भवः ॥ १०६ ॥  
 देवतानामृषीणाञ्च मनोः पितृगणस्य च ।  
 न शक्यं विस्तराद्दत्तमित्युक्तञ्च समासतः ॥ १०७ ॥  
 मन्वन्तरस्य संख्या च मानुषेण प्रकीर्त्तिता ।  
 मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव च लक्षणम् ॥ १०८ ॥  
 अतीतानागतानाञ्च वर्त्तमानेन कीर्त्यते ।  
 तथा मन्वन्तराणाञ्च प्रतिसम्मानलक्षणम् ॥ १०९ ॥  
 अतीतानागतानाञ्च प्रोक्तं स्वायम्भुवेऽन्तरे ।  
 मन्वन्तरत्रयञ्चैव कालज्ञानञ्च कीर्त्यते ॥ ११० ॥  
 मन्वन्तरेषु देवानां प्रजेशानाञ्च कीर्त्तनं ।

दक्षस्य चापि दौहित्राः प्रियाया दुहितुः सुताः ।  
 ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता ॥ १११ ॥  
 सावर्ण्याद्याश्च कीर्त्यन्ते मनवो मेरुमाश्रिताः ।  
 ध्रुवस्थोत्तानपादस्य प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ ११२ ॥  
 पृथुनापि च वैष्णवेन भूमेर्द्वौहप्रवर्त्तनम् ।  
 पात्राणां पयसाञ्चैव वंशानाञ्च विशेषणम् ।  
 ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा चैयं वसुन्धरा ॥ ११३ ॥  
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिपायां(१) प्रजापतेः ।  
 दक्षस्य कीर्त्यते जन्म सोमस्यांशेन धीमतः ॥ ११४ ॥  
 भूतभव्यभवेशत्वं महेन्द्राणाञ्च कीर्त्यते ।  
 मन्वादिका भविष्यन्ति आख्यानेर्बहुभिर्हृताः ॥ ११५ ॥  
 वैवस्वतस्य च मनोः कीर्त्यते सर्गविस्तरः ।  
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ।  
 ब्रह्मशुक्रात् समुत्पत्तिर्भृग्व्यादीनाञ्च कीर्त्यते ॥ ११६ ॥  
 विनिवृत्ते प्रजामर्गे चाक्षुषस्य मनोः शुभे ।  
 दक्षस्य कीर्त्यते सर्गो ध्यानाद्देवस्वतेऽन्तरे ॥ ११७ ॥  
 नागदः प्रियमंवादी दक्षपुत्रान्महाबलान् ।  
 नागयामाश्रयापाय आत्मनो ब्रह्मणः सुतः ॥ ११८ ॥  
 ततो दर्शः सुजित् कन्या वीरिण्यामेव विश्रुताः ।  
 कीर्त्यते धर्मसर्गश्च कश्यपस्य च धीमतः ॥ ११९ ॥  
 अत ऊर्ध्वं ब्रह्मणश्च विष्णोश्चैव भवस्य च ।  
 एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च विशेषत्वञ्च कीर्त्यते ॥ १२० ॥

ईशत्वाच्च यथा शप्त जाता देवाः स्वयम्भवा ।  
 मरुत्प्रसादो मरुतां दित्या देवांशसम्भवाः ॥ १२१ ॥  
 कीर्त्यन्ते मरुताञ्चाथ गणास्ते सप्तसप्तकाः ।  
 देवत्वं पितृवाक्येन वायुस्कन्धेन चाश्रयः ॥ १२२ ॥  
 दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्व्वीरगरक्षसाम् ।  
 सर्व्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधाम् ।  
 उत्पत्तयश्चाप्सरसां कीर्त्यन्ते बहुविस्तरात् ॥ १२३ ॥  
 समुद्रसंयोगकृतं जन्मैरावतहस्तिनः ।  
 वैनेतेयसमुत्पत्तिस्तथा चास्याभिषेचनम् ॥ १२४ ॥  
 भृगूणां विस्तरश्चोक्तस्तथाचाङ्गिरसामपि ।  
 कश्यपस्य पुलस्त्यस्य तथैवाचेर्म्महात्मनः ॥ १२५ ॥  
 पराशरस्य च मुनेः प्रजानां यत्र विस्तरः ।  
 देवतानामृषीणाञ्च प्रजोत्पत्तिस्ततःपरं ॥ १२६ ॥  
 तिस्रः कन्याः प्रकीर्त्यन्ते यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।  
 पितृदौहितर्निर्द्देशो देवानां जन्म चोच्यते ॥ १२७ ॥  
 विस्तरस्ते भगवतः पञ्चानां सुमाहात्मनां ।  
 इलाया विस्तरश्चोक्त आदित्यस्य ततःपरं ॥ १२८ ॥  
 विष्णुचिचरितश्चोक्तं धुन्वीच्चैव निवर्हणम् ।  
 बृहद्वलान्तसंचेपादिच्चाक्कायाः प्रकीर्तिताः ॥ १२९ ॥  
 निम्यादीनां क्षितीशानां यावज्जङ्गमणादिति ।  
 कीर्त्यन्ते विस्तरौ यश्च यथातेरपि भूपतेः ॥ १३० ॥  
 यदुवंशममुद्देशो हैहयस्य च विस्तरः ।  
 क्रौष्टीरनन्तरं चोक्तस्तथा वंशस्य विस्तरः ॥ १३१ ॥



ज्यामदस्य च(१) महात्मां प्रजासर्गश्च कीर्त्यते ।  
 देवावृषस्य त्वर्कस्य वृष्टे चैव महात्मनः ॥ १३२ ॥  
 अत्रिमित्रान्वयश्चैव विष्णोर्द्विव्याभिशंसन ।  
 विवस्वतोऽथ संप्राप्तिर्मणिरत्नस्य धीमतः ॥ १३३ ॥  
 युधाजितः प्रजासर्गः कीर्त्यते च महात्मनः ।  
 कीर्त्यते चान्वयः श्रीमान् राजर्षेर्देवमीयुषः(२) ॥ १३४ ॥  
 पुनश्च जन्म चाप्युक्तं चरितञ्च महात्मनः ।  
 कंसस्य चापि दौरात्म्यं एकान्तेन समुद्भवः ॥ १३५ ॥  
 वासुदेवस्य देवक्यां विष्णोर्जन्म प्रजापतेः ।  
 विष्णोरनन्तरञ्चापि प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ १३६ ॥  
 देवासुरे समुत्पन्ने विष्णुना स्त्रीबधे कृते ।  
 संरक्षता शक्रबधं शापः प्राप्तः पुरा भृगोः ।  
 भृगुश्चीत्थापयामास दिव्यां शुकस्य मातरं ॥ १३७ ॥  
 देवानामसुरानाञ्च संग्रामाद्वादशायुताः ।  
 नारसिंहप्रभृतयः कीर्त्यन्ते प्राणनागनाः ॥ १३८ ॥  
 शुक्रेणाराधनं स्थाणोर्घोरिण तपसा कृतं ।  
 वरदानप्रलुब्धेन यत्र शर्वस्तवः कृतः ।  
 अनन्तरं विनिर्दिष्टं देवासुरविचेष्टितं ॥ १३९ ॥  
 जयन्त्या सह सक्ते(३) तु यत्र शुक्रे महात्मनि ।  
 असुरान्मोहयामास शुक्ररूपेण बुद्धिमान् ।

१ ज्यामदस्य चेति ख० ।

२ देवमीयुष इति क०

३ यत्ने इति ग० ।

ब्रह्मस्यतिस्तु तान् शुक्रः शशपुत्रः सुमहाद्युतिः ॥ १४० ॥

उत्तमश्च विष्णुमाहात्म्यं विष्णोर्जन्मादिशब्दनं ।

तुर्वसुः शुक्रदौहित्रो देवयान्या यदोरभूत् ।

अनुर्दुह्यतश्चा पूरुष्यथातितनया नृपाः ॥ १४१ ॥

अत्र उच्यते महात्मानस्तेषां पार्थिवसत्तमाः ।

कीर्त्यन्ते दीर्घयशसी भूरिद्रविणतेजसः ॥ १४२ ॥

कुशिकस्य च विप्रर्षेः सम्यग्यो धर्मसंश्रयः ।

वार्हस्पत्यन्तु सुरभिर्यत्र शापमिहानुदत् ॥ १४३ ॥

कीर्त्तनं जङ्गवंशस्य शान्तनोर्वीर्यशब्दनं ।

भविष्यतां तथा राज्ञामुपसंहारशब्दनं ॥ १४४ ॥

अनागतानां सप्तानां मनूनाञ्चोपवर्णनं ।

भौमस्यान्ते कलियुगे क्षीणे संहारवर्णनं ॥ १४५ ॥

परार्द्धपरयोश्चैव लक्षणं परिकीर्त्यते ।

ब्रह्मेणो योजनायेण परिमाणविनिर्णयः ॥ १४६ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिकः स्मृतः ।

त्रिविधः सर्वभूतानां कीर्त्यन्ते प्रतिसञ्चरः ॥ १४७ ॥

अनाष्टाष्टिर्भास्कराश्च धारः संवर्त्तकोऽनलः ।

मेघो ह्येकार्णवं वायुस्तथा रात्रिर्महात्मनः ॥ १४८ ॥

संख्यालक्षणमुद्दिष्टं ततो ब्राह्मं विशेषतः ।

भूरादीनाञ्च लोकानां सप्तानामुपवर्णनं ।

कीर्त्यन्ते चात्र निरयाः पापानां रौरवादयः ॥ १४९ ॥

ब्रह्मलोकोपरिष्ठात्तु शिवस्य स्थानमुत्तमं ।

यत्र संहारमायान्ति सर्वभूतानि सङ्ख्ये ॥ १५० ॥

सर्वेषाञ्चैव सत्त्वानां परिणामविनिर्णयः ।  
 ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गं सर्वसंसारवर्णनं ॥ १५१ ॥  
 अष्टरूप्यमतः प्रोक्तं प्राणस्याष्टकमेव च ।  
 गतियोर्ध्वमधोक्ता धर्माधर्मसमाश्रयात् ॥ १५२ ॥  
 कल्पे कल्पे च भूतानां महतामपि सङ्ख्यः ।  
 प्रसङ्गगय च दुखानि ब्रह्मणस्याप्यनित्यता ॥ १५३ ॥  
 दोरात्म्यञ्चैव भोगानां परिणामविनिर्णयः ।  
 दुर्लभत्वञ्च भोक्तव्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं ॥ १५४ ॥  
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य सत्त्वं ब्रह्मणि संस्थितं ।  
 नानात्वदर्शनाच्छुद्धं ततस्तदभिवर्त्तते (१) ॥ १५५ ॥  
 ततस्तापत्रयातीतो नीरूपाख्यो निरञ्जनः ।  
 आनन्दो ब्रह्मणः प्रोक्तो न विभेति कुतश्चन ॥ १५६ ॥  
 कीर्त्यते च पुनः सर्गो ब्रह्मणोऽन्यस्य पूर्ववत् ।  
 कीर्त्यते ऋषिवंशस्य सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५७ ॥  
 इति कृत्यसमुद्देशः पुराणस्योपवर्णितः ।  
 कीर्त्यन्ते जगतोऽह्यत्र सर्वप्रलयविक्रियाः ।  
 प्रवृत्तयश्च भूतानां निवृत्तीनां फलानि च ॥ १५८ ॥  
 प्रादुर्भावी वशिष्ठस्य शक्तेर्जन्म तथैव च ।  
 सौदामाद्विग्रहस्तस्य विश्वामित्रकृतेन च ॥ १५९ ॥  
 पराशरस्य चोत्पत्तिरदृश्यत्वं यथा विभोः ।  
 जज्ञे पितृणां कन्यायां व्यासश्चापि यथा मुनिः ॥ १६० ॥  
 शुकस्य च तथा जन्म सह पुत्रस्य धीमतः ।

परागरस्य प्रद्वेपो विश्वामित्रकृतो यथा ॥ १६१ ॥  
 वशिष्ठसम्भृतश्चाग्निर्विश्वामित्रजिघांसया ।  
 सन्तानहेतोर्विभुना चौर्यः स्कन्देन धीमता ।  
 दैवेन विधिना विप्र विश्वामित्रहितैषिणा ॥ १६२ ॥  
 एकं वेदञ्चतुष्ट्यादञ्चतुर्धा पुनरीश्वरः ।  
 यथा विभेद भगवान् व्यासः सर्वान् स्वबुद्धितः(१) ।  
 तस्य शिष्यैः प्रशिष्यैश्च शाखाभेदाः पुनः कृताः ॥ १६३ ॥  
 प्रयोगैः षड्गुण्यैश्च यथा पृष्टः स्वयम्भुवा ।  
 पृष्टेन चानुपृष्टास्ते मुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ।  
 देशं पुण्यमभीसन्तो विभुना तद्वितैषिणा ॥ १६४ ॥  
 सुनाभं दिव्यरूपाख्यं सत्याङ्गं शुभविक्रमं ।  
 अनौपम्यमिदञ्चक्रं वर्त्तमानमतन्द्रिताः ।  
 पृष्ठतो यात नियतास्ततः प्राप्स्यथ यद्वितम् ॥ १६५ ॥  
 गच्छतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिर्विशीर्यते ।  
 पुण्यः स देशो मन्तव्य इत्युवाच तदा प्रभुः ।  
 उक्त्वा चैवमृषीन् ब्रह्मा ह्यदृश्यत्वमगात्पुनः ॥ १६६ ॥  
 गङ्गागर्भसमाहारं नैमिषेयत्वमेव च ।  
 ईजिरे चैव सत्रेण मुनयो नैमिषे तदा ।  
 ऋते शरद्वति तथा तस्य चोत्थापनं कृतं ॥ १६७ ॥  
 ऋषयो नैमिषेयास्तु श्रद्धया परया पुनः ।  
 निःसीमां गामिमां कृत्स्नां कृत्वा राजानमाहरन् ।  
 यथाविधि यथाशास्त्रं तमातिथ्यैरपूजयन् ॥ १६८ ॥

प्रीतं तथाकृतातिथ्यं राजानं विधिवत्तदा ।  
 अन्तर्धानगतः क्रूरः स्वर्भानुरसुरोऽहरत् ॥ १६८ ॥  
 अनुससृहृतं चापि नृपमैडं यथा पुरा ।  
 गन्धर्वसहितं दृष्ट्वा कलापग्रामवासिनं ॥ १७० ॥  
 सन्निपातः पुनस्तस्य यथा यज्ञे महर्षिभिः ।  
 दृष्ट्वा हिरण्यं सर्वं यज्ञे वस्तु महात्मनां ॥ १७१ ॥  
 तदा वै नैमिषेशाणां सत्रे हादशवार्धिके ।  
 यथा विवदमानस्तु ऐडः संस्थापितस्तु तैः ॥ १७२ ॥  
 जनयित्वा त्वरण्यान्ते ऐडपुत्रं यथायुषं ।  
 समापयित्वा तत्तत्रमायुषं पर्युपासते ॥ १७३ ॥  
 एतत्सर्वं यथावृत्तं व्याख्यातं द्विजसत्तमाः ।  
 ऋषीणां परमं चात्र लोकेतत्तमनुत्तमम् ॥ १७४ ॥  
 ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं पुराणं ज्ञानमुत्तमं ।  
 अवतारस्य रुद्रस्य द्विजानुग्रहकारणात् ॥ १७५ ॥  
 तथा पाशुपता योगा स्थानानाञ्चैव कीर्त्तनं ।  
 लिङ्गीन्द्रवस्य देवस्य नीलकण्ठत्वमेव च ॥ १७६ ॥  
 कथ्यते यत्र विप्राणां वायुना ब्रह्मवादिना ।  
 धन्यं यगस्यस्मायुष्यं पुण्यं पापप्रणाशनं ।  
 कीर्त्तनं श्रवणं चास्य धारणञ्च विशेषतः ॥ १७७ ॥  
 अनेन हि क्रमेणेदं पुराणं संप्रचक्ष्यते ।  
 सुखमर्थः समासेन महानप्युपलभ्यते ।  
 तस्मात् किञ्चित्समुद्दिश्य पश्चाद्वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १७८ ॥  
 पादमाद्यमिदं सम्यक् योऽधीयीत जितेन्द्रियः ।

तेनाधीतं पुराणं तत् सर्वं नास्त्यत्र संशयः ॥ १७८ ॥  
 यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः ।  
 न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ १८० ॥  
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।  
 विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरिष्यति ॥ १८१ ॥  
 अभ्यसन्निममध्यायं साक्षात् प्रोक्तं स्वयम्भुवा ।  
 आपदं प्राप्य मुचेत यथेष्टां प्राप्नुयाद्भक्तिं ॥ १८२ ॥  
 यस्मात्पुरा ह्यनतीदं पुराणं तेन तत् स्मृतं ।  
 निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १८३ ॥  
 नारायणः सर्वमिदं विश्वं व्याप्य प्रवर्त्तते ।  
 तस्यापि जगतः स्रष्टुः स्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ १८४ ॥  
 अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं  
 महेश्वरः सर्वमिदं पुराणं ।  
 स सर्गकाले च करोति सर्गान्  
 संहारकाले पुनराददोत ॥ १८५ ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुक्रमणिका नाम  
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

## अथ द्वितीयोऽध्यायः ।



द्वादशवार्षिकसचनिरूपणं ।

शुक उवाच ।

प्रत्यव्रवन् पुनः सूतमृषयस्ते तपोधनाः ।  
कुत्र सत्रं समभवत् तेषामद्भुतकर्मणाम् ॥ १ ॥  
कियन्तञ्चैव तत्कालं कथञ्च समवर्त्तत ।  
आचचक्ष पुराणञ्च कथं तेभ्यः प्रभञ्जनः ॥ २ ॥  
आचक्ष्व विस्तरेणेदम्परं कीतूहलं हि नः ।  
इति सत्रोदितः सूतः प्रत्युवाच शुभं वचः ॥ ३ ॥  
शृणुध्वं यत्र ते धीरा ईजिरे सचमुत्तमं ।  
यावन्तच्चाभवत् कालं यथा च समवर्त्तत ॥ ४ ॥  
सिसृक्षमाणा विष्णुं हि यत्र विश्वसृजः पुरा ।  
सत्रं हि ईजिरे पुनः महस्त्रं परिवत्सरान् ॥ ५ ॥  
तपोगृहपतिर्यत्र द्रष्टा दृष्ट्वाऽभवत्स्वयं ।  
इलाया यत्र पत्नीत्वं शाम्भितं यत्र बुद्धिमान् ।  
मृत्युशक्ती महातेजास्तस्मिन् सत्रे महात्मनां ॥ ६ ॥  
विबुधा ईजिरे तत्र महस्त्रं प्रतिवत्सरान्  
भ्रमता धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यत ।  
कर्मणा तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितं ॥ ७ ॥  
यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता ।  
रोहिणी सुपुवे तत्र ततः सौम्योऽभवत् सूतः ॥ ८ ॥  
शक्तिर्न्येष्टः समभवत् वशिष्ठस्य महात्मनः ।

अरुन्धत्याः सुता यत्र शतमुत्तमतेजसः ॥ ९ ॥  
 कल्पाषपादी नृपतिर्यत्र शतश्च शक्तिणा ।  
 यत्र वैरं समभवद्विश्वामित्रवगिष्ठयोः ॥ १० ॥  
 अदृश्यन्त्यां समभवन्मनिर्यत्र पराशरः ।  
 पराभवो वगिष्ठस्य यस्मिन् जातेष्ववर्त्तत ॥ ११ ॥  
 तत्र ते ईजिरे सत्रं नैमिषे ब्रह्मवादिनः ।  
 नैमिषे ईजिरे यत्र नैमिषेयास्ततः स्मृताः ॥ १२ ॥  
 तत्सत्रमभवत्तेषां समाः द्वादश धीमतां ।  
 पुरुरवसि विक्रान्ते प्रशासति वसुन्धरां ॥ १३ ॥  
 अष्टादश समुद्रस्य ह्यीपानश्नन्पुरुरवाः ।  
 सुतोष नैव रत्नानां लोभादिति हि नः श्रुतं ॥ १४ ॥  
 उर्वशी चकमे यच्च देवहूतिप्रणोदिता ।  
 आजहार च तत्सत्रं स्वर्वेश्यासहसङ्गतः ॥ १५ ॥  
 तस्मिन्नरपती सत्रं नैमिषेयाः प्रचक्रिरे ।  
 यं गर्भे सुपुत्रे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसं ।  
 तदुत्वं पर्वतेन्यस्तं हिरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥  
 हिरण्ययन्ततश्चक्रे यज्ञवाटं महात्मनां ।  
 विश्वकर्मा स्वयं देवो भावयन् लोकभावनं ॥ १७ ॥  
 बृहस्पतिस्ततस्तत्र तेषाममिततेजसां ।  
 ऐडः पुरुरवा भेजे तं देशं सृगयां चरन् ॥ १८ ॥  
 तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं यज्ञवाटं हिरण्ययं ।  
 लोभेन हतविज्ञानस्तदादातुं प्रचक्रमे ॥ १९ ॥  
 नैमिषेयास्ततस्तस्य चुक्रुधुर्नृपतेर्भृशं ।



निजघ्नापि संक्रुद्धः कुशवज्रैर्मनीषिणः ।  
 ततो निशान्ते राजानं मुनयो दैवनीदिताः ॥ २० ॥  
 कुशवज्रैर्विनिष्पष्टः स राजा व्यजह्रात्तनुं ।  
 और्वश्रेयं ततस्तस्य पुत्रञ्चक्रुर्नृपं भुवि ॥ २१ ॥  
 नहुषस्य महात्मानं पितरं यं प्रचक्षते ।  
 स तेषु वर्तते सम्यक् धर्मशीलो महीपतिः ।  
 आयुरारोग्यमत्युग्रं तस्मिन् स नरसत्तमः ॥ २२ ॥  
 सान्त्वयित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविदां वराः ।  
 सत्रमारेभिरे कर्तुं यथावद्वर्त्मभूतये ॥ २३ ॥  
 बभूव सत्रं तत्तेषां ब्रह्माचार्यं महात्मनां ।  
 विश्वंसि सृक्षमाणानां पुरा विश्वसृजामिव ॥ २४ ॥  
 वैखानसेः प्रियसखैर्बालखिल्यैर्मरोत्तिकैः ।  
 अन्यैश्च मुनिभिर्जुष्टं सूर्यवेश्वानरप्रभैः ॥ २५ ॥  
 पितृदेवाप्सरःसिद्धैर्गन्धर्वैरगचारणैः ।  
 सम्भारैस्तु शुभैर्जुष्टन्तैरेवेन्द्रमदो यथा ॥ २६ ॥  
 स्तोत्रसत्रग्रहेर्देवान् पितृन् पित्रैश्च कर्मभिः ।  
 आनर्चुश्च यथाजाति गन्धर्वादीन् यथाविधि ॥ २७ ॥  
 आराधयितुमिच्छन्तस्ततः कर्मान्तरेष्वथ ।  
 जगः सामानि गन्धर्वा नन्दतुष्टाप्सरोगणाः ॥ २८ ॥  
 व्याजङ्गमुनयो वाचं चित्राक्षरपदां शुभां ।  
 गन्धादितत्त्वविद्वांसो जगदुच्च परस्परं ॥ २९ ॥  
 विष्णुं षड्वाचनाश्चैके निजघ्नः प्रतिवादिनः ।  
 ऋषयस्तत्र विद्वांसः साङ्ख्यार्थन्यायकीविदाः ॥ ३० ॥

न तत्र दुरितं किञ्चिद्विदधुर्ब्रह्मराक्षसाः ।  
 न च यज्ञहनो दैत्या न च यज्ञमुषोऽसुराः । ३१ ॥  
 प्रायश्चित्तं दुरिष्टं वा न तत्र समजायत ।  
 शक्तिप्रज्ञाक्रियायोगैर्विधिरासीत् स्वनृष्टितः ॥ ३२ ॥  
 एवं वितेनिरे(१) सत्रं द्वादशाब्दं मनीषिणः ।  
 भृगवाद्याः ऋषयो धीरा ज्योतिष्टोमान् पृथक् पृथक् ।  
 चक्रिरे पृष्ठगमनान् सर्वानयुतदक्षिणान् ॥ ३३ ॥  
 समाप्तयन्नास्ते सर्वे वायुमेव महाधिपं ।  
 पप्रच्छुरमितात्मानं भवद्विष्यदहं द्विजाः ।  
 प्रनोदितश्च वंशार्थं स च तानब्रवीत्प्रभुः ॥ ३४ ॥  
 शिष्यः स्वयम्भुवो देवः सर्वप्रत्यक्षदृग्ब्रह्मणी ।  
 अणिमादिभिरष्टाभिरैश्वर्यैर्यः समन्वितः ॥ ३५ ॥  
 तिर्यग्योन्यादिभिर्द्वैमः सर्वलोकांस्त्रिभर्त्ति यः ।  
 सप्तस्कन्धादिकं शश्वत् प्लवते योजनाद्वरः ॥ ३६ ॥  
 विषये नियता यस्य संस्थिताः सप्तका गणाः ।  
 व्यूहांस्तयाणां भूतानां कुर्वन् यश्च महाबलः ।  
 तेजसश्चाय्युपध्यानन्दधातीमं शरीरिणं ॥ ३७ ॥  
 प्राणाद्यावृत्तयः पञ्च करणानाञ्च वृत्तिभिः ।  
 प्रेर्यमाणाः शरीराणां कुर्वन्ते यास्तु धारणं ॥ ३८ ॥  
 आकाशयोनिर्द्विगुणः शब्दस्पर्शसमन्वितः ।  
 तेजसप्रकृतियोक्तोऽप्ययं भावो मनीषिभिः ॥ ३९ ॥  
 तत्राभिमानी भगवान् वायुश्चातिक्रियात्मकः ।

वातारणिः समाख्यातः शब्दयास्त्रविशारदः ॥ ४० ॥

भारत्या श्लाघया सर्वान् सुनीन् प्रह्लादयन्निव ।

पराणजः सुमनसः पुराणाश्रययुक्तया ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते द्वादशवार्षिकसत्रनिरूपणं  
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

— ००० —

प्रजापतिसृष्टिकथनं ।

सूत उवाच । महेश्वरायोत्तमवीर्यकर्मणे  
सुरर्षभायामितबुद्धितेजसे ।  
सहस्रसूर्यान्लवर्चसे नम-  
स्त्रिलोकसंहारविष्टये नमः ॥ १ ॥

प्रजापतीन् लोकनमस्कृतांस्तथा  
स्वयम्भुरुद्रपृथ्वीन् महेश्वरान् ।  
भृगुं मरीचिं परमेष्ठिनं मनुं  
रजस्तमोधर्ममथापि कश्यपं ॥ २ ॥

वशिष्ठदक्षान्निपुलस्त्यकर्हमान्  
रुचिं विवस्वन्तमथापि च क्रतुं ।  
मुनिन्त्यैवाङ्गिरसं प्रजापतिं  
प्रणम्य सूर्द्ध्वा पुलहञ्च भावतः ॥ ३ ॥  
तथैव चक्षीधनमेविंकाशितं

प्रजाविद्वद्गार्पितकार्यशासनं ।  
 पुरातनान्यपरांश्च शास्त्रतां-  
 स्तथैव चान्यान् सगणानवस्थितान् ॥ ४ ॥  
 तथैव चान्यानपि धैर्यशौभिः  
 मुनीन् वृहस्पत्युग्रमःपुरोगमान् ।  
 तपःशुभाचारऋषीन् दयान्वितान्  
 प्रणम्य वक्ष्ये कलिपापनाशिनीं ॥ ५ ॥  
 प्रजापतेः सृष्टिमिमामनुत्तमां •  
 सुरेशदेवर्षिगणैरलङ्कृतां  
 शुभामतुल्यामनन्तामृषिप्रियां ।  
 प्रजापतीनामपि चीत्स्वनार्चिषां  
 विशुद्धवाग्बुद्धिशरीरतेजसां ॥ ६ ॥  
 तपोभृतां ब्रह्मादिनादिकालिकीं  
 प्रभूतमाविष्कृतपौरुषचरित्रं ।  
 श्रुतौ स्मृतौ च प्रष्टुतामुदाहृतां  
 परां पराणामनिलप्रकीर्तितां ॥ ७ ॥  
 समासबन्धैर्नियतैर्यथातथं  
 विशब्देनापि मनःप्रहर्षिणीं ।  
 यस्याश्च ब्रह्मा प्रथमा प्रवृत्तिः  
 प्राधानिकी चेत्स्वरकारिता च ॥ ८ ॥  
 यत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेयं  
 ब्रह्म प्रधानं प्रवृत्तिप्रसूति ।  
 प्रात्मा गुहा योनिरेषापि चक्षुः

चेतं तथैवावृतमक्षरम् ॥ ८ ॥  
 शुक्लं तपः सत्वमतिप्रकाशं  
 तद्वाष्टि नित्यं पुरुषं द्वितीयं ।  
 तमप्रमेयं पुरुषेण युक्तं  
 स्वयम्भुवा लोकपितामहेन ॥ १० ॥  
 उत्पादकत्वाद्भजसोतिरेकात्  
 कालस्य योगान्नियमावधेयं ।  
 छेत्रज्ञयुक्तान् नियतान्विकारान्  
 लोकस्य सन्तानविद्वद्भितून् ।  
 प्रकृत्यवस्थां सुषुप्ते तथाष्टौ  
 सङ्कल्पमात्रेण महेश्वरस्य ॥ ११ ॥  
 देवासुराद्रिद्रुमसागराणां  
 मनुप्रजेशर्षिपितृद्विजानां ।  
 पिशाचयक्षोरगराक्षसानां  
 ताराग्रहार्कचानिशाचराणां ॥ १२ ॥  
 मासर्तुसंवत्सरराक्षसानां  
 दिक्कालयोगादियुगायमानां ।  
 वनौषधीनामपि बीजधातु-  
 जल्लोकसामक्षरसां पशूनां ॥ १३ ॥  
 विद्युत्क्षरिक्खविहङ्गमानां ।  
 यत्सूक्ष्मं यद्भूवि यद्वियत्स्थं  
 यत्स्थावरं यच्च यदस्ति किञ्चित् ।  
 सर्वस्य तस्यास्ति गतिर्विभक्ति-

रात्रिर्द्वयो यावदियं प्रसूतिः ॥ १४ ॥  
 छन्दांसि वेदाः स ऋचो यजूंषि  
 सामानि सोमश्च तथैव यज्ञः ।  
 आजीव्यमेषां यद्भीप्सितञ्च  
 देवस्य तस्यैव च वे प्रजापतेः ॥ १५ ॥  
 वैवस्वतस्यास्य मनोः पुरस्तात्  
 सभूतिरुक्ता प्रसवश्च तेषां ।  
 येषामिदं पुण्यकृतां प्रसूत्या  
 लोकत्रयं लोकनमस्कृतानां ।  
 सुरेशदेवर्षिमनुप्रधीना-  
 मापूरितञ्चोपरिभूषितञ्च ॥ १६ ॥  
 रुद्रस्य शापात् पुनरुद्भवश्च  
 दक्षस्य चाप्यत्र मनुष्यलोके ।  
 वासः क्षितौ वा नियमान्नवस्य  
 दक्षस्य चात्र प्रतिशापलाभः ॥ १७ ॥  
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि  
 युगेषु सभूतिविकल्पनञ्च ।  
 ऋषित्वमार्षस्य च संप्रवृत्ति-  
 र्यथायुगादिष्वपि चेत्तदत्र ॥ १८ ॥  
 ये ह्यपरेषु प्रथयन्ति वेदान्  
 व्यासाच्च तेऽत्र क्रमशो निबद्धाः ।  
 कल्पस्य संख्या भुवनस्य संख्या  
 ब्राह्मस्य चाप्यत्र दिनस्य संख्या ॥ १९ ॥

अण्डोद्भिज(१) स्वेदजरायुजानां  
 धर्मात्मनां स्वर्गनिवासिनां वा ।  
 ये यातनास्त्राजगताश्च जीवा-  
 स्तर्केण तेषामपि च प्रमाणं ॥ २० ॥  
 आत्यन्तिकः प्राकृतिकश्च योऽयं  
 नैमित्तिकश्च प्रतिसर्गहेतुः ।  
 बन्धश्च मोक्षश्च विशिष्य तच्च  
 प्रोक्ता च संसारगतिः परा च ॥ २१ ॥  
 प्रकृत्यवस्थेषु च कारणेषु  
 या च स्थितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः ।  
 तच्छास्त्रयुक्त्या स्वमतिप्रयत्नात्  
 समस्तमाविष्कृतधीधृतिभ्यः ।  
 विप्रा ऋषिभ्यः समुदाहृतं यत्  
 यथातथ्यस्तच्छृणुतोऽब्रह्मणः ॥ २२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिप्रकरणं नाम  
 तृतीयोऽध्यायः ।

## अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

### सृष्टिप्रकरणं ।

ऋषयस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।  
प्रत्यूचुस्ते ततः सर्वे सृतं पर्याकुलेक्षणाः ॥ १ ॥  
भवान् वै वंशकुशलो व्यासात् प्रत्यक्षदर्शवान् ।  
तस्मात्त्वं भवनं कृत्स्नं लोकस्यामुष्य वर्णय ॥ २ ॥  
यस्य यस्यान्वया ये ये तांस्तानिहाम वेदितुं ।  
तेषां पूर्वर्षिसृष्टिञ्च विचित्रान्तां प्रजापतेः ॥ ३ ॥  
असक्तत्परिपृष्टस्तैर्गहात्मा लोमहर्षणः ।  
विस्तरेणानुपूर्व्यां च कथयामास सत्तमः ॥ ४ ॥

लोमहर्षण उवाच ॥

पृष्टाञ्चैतां कथां दिव्यां श्रुत्वा पापप्रणाशिनीं ।  
कथमानां मया चिन्तां बह्वर्थां श्रुतिसम्भतां ॥ ५ ॥  
यस्मैमान्धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।  
आवयेच्चापि विप्रेभ्यो यतिभ्यश्च विशेषतः ॥ ६ ॥  
शुचिः पर्वसु युक्तात्मा तीर्थेष्वायतनेषु च ।  
दीर्घमायुरवाप्नोति स पुराणानुकीर्तनात् ।  
स्ववंशधारनं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७ ॥  
विस्तारावयवं तेषां यथाशब्दं यथाश्रुतं ।  
कीर्तयमानं निबोधध्वं सर्वेषां कीर्त्तिवर्धनं ॥ ८ ॥  
धन्यं यशस्यं शत्रुघ्नं स्वर्गमायुर्विवर्धनं ।



कीर्त्तनं स्थिरकीर्त्तिनां सर्वेषां पुण्यकारिणां ॥ ८ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो गन्धर्वराशि च ।

वंशानुचरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्षणं ॥ १० ॥

कल्पेभ्योऽपि हि यः कल्पः ऋषिभ्यो नियतः ऋषिः ।

पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि माहृतं वेदसंज्ञितं ॥ ११ ॥

प्रबोधः प्रलयश्चैव स्थितिरुत्पत्तिरेव च ।

प्रक्रिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिग्रहः ॥ १२ ॥

उपोद्घातोऽनुषङ्गश्च उपसंहार एव च ।

धर्म्मो यशस्यमायुष्यं सर्वपापप्रणाशनं ॥ १३ ॥

एवं हि पादाश्चत्वारः समासात् कीर्त्तिता मया ।

वक्ष्याम्येतान्पुनस्तांस्तु विस्तरेण यथाक्रमं ॥ १४ ॥

तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायेश्वराय च ।

अन्ताय प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजात्मने ।

ब्रह्मणे लोकतन्त्राय नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ॥ १५ ॥

महदायं विशेषान्तं सर्वैरूप्यं सलक्षणं ।

पञ्चप्रमाणं षट्श्येतं पुरुषाधिष्ठितं नृतं ।

असंशयात् प्रवक्ष्यामि भूतमर्गमनुत्तमं ॥ १६ ॥

अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकं ।

प्रधानं प्रकृतिश्चैव यमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ १७ ॥

गन्धवर्णरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवाञ्जितं ।

अजातं ध्रुवमक्षय्यं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितं ॥ १८ ॥

जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म समातनं ।

विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत्किल ॥ १९ ॥

अनाद्यन्तमजं सूक्ष्मनिगुणं प्रभवान्वयं ।  
 अक्षान्तमविज्ञेयं ब्रह्माद्ये समवर्त्तत ॥ २० ॥  
 तस्यात्मना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्तमोमयं ।  
 गुणसाम्ये तदा तस्मिन् गुणभावे तमोमये ॥ २१ ॥  
 संगकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै ।  
 गुणभावाद्वाच्यमानो महान् प्रादुर्बभूव ह ॥ २२ ॥  
 सूक्ष्मेण महता सोऽथ अव्यक्तेन समावृतः ।  
 सत्वोद्भृत्तो महानये सत्वमात्रप्रकाशकम् ।  
 मनो महंश्च विज्ञेयो मनस्तत्कारणं स्मृतं ॥ २३ ॥  
 लिङ्गमात्रसमुत्पन्नः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।  
 धर्मादीनान्तु रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः ।  
 महंस्तु सृष्टिं कुरुते नोद्यमानः सिसृक्षया ॥ २४ ॥  
 मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्ववृद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।  
 प्रज्ञा चित्तिः स्मृतिः संवित् विपुरं चोच्यते बुधैः ॥ २५ ॥  
 मनुते सर्वभूतानां यस्माच्चेष्टाफलं विभुः ।  
 सौक्ष्मत्वेन विवृद्धानां तेन तन्मन उच्यते ॥ २६ ॥  
 तत्त्वानामग्रजो यस्मान्महंश्च परिमाणतः ।  
 शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसौ (१) महानिति ततः स्मृतः ॥ २७ ॥  
 विभर्त्ति मानं मनुत विभागं मन्यतेऽपि च ।  
 पुरुषो भोगसम्बन्धात् तेन चासौ मतिः स्मृतः ॥ २८ ॥  
 वृहत्त्वाद्बृहत्त्वाच्च भावादां सलिलाश्रयात् ।  
 यस्माद्बृहयते भावान् ब्रह्मा तेन निरूप्यते ॥ २९ ॥

आपूरयित्वा यस्माच्च कृतज्ञान्देहाननुग्रहेः ।  
 तत्त्वनावांस नियतान् तेन पूरिति चोच्यते ॥ ३० ॥  
 बुध्यते पुरुषश्चात्र सर्वभावान् हिताहितान् ।  
 यस्माद्बोधयते चैव तेन बुद्धिर्निरुच्यते ॥ ३१ ॥  
 ख्यातिः प्रतुष्टपभोगश्च यस्मात् संवर्त्तते ततः ।  
 भोगस्य ज्ञाननिष्ठत्वात्तेन ख्यातिरिति स्मृतः ॥ ३२ ॥  
 ख्यायते तद्गुणैर्वापि नामादिभिरनेकशः ।  
 तस्माच्च महतः संज्ञा ख्यातिरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥  
 साक्षात् सर्व्वविजानाति महात्मा तेन चेच्छरः ।  
 तस्माज्जाता ग्रहाश्चैव प्रज्ञा तेन स उच्यते ॥ ३४ ॥  
 ज्ञानादीनि च रूपाणि क्रतुकर्मफलानि च ।  
 चिन्तोति यस्माद्भोगार्थन्तेनासौ चितिरुच्यते ॥ ३५ ॥  
 वर्त्तमानान्यतीतानि तथा चानागतान्यपि ।  
 स्मरते सर्व्वकार्याणि तैनासौ स्मृतिरुच्यते ॥ ३६ ॥  
 कृत्स्नश्च विन्दते ज्ञानं तस्मान्माहात्मा मुच्यते ।  
 तस्माद्विदेर्व्विदेश्चैव संविदित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥  
 विद्यते स च सर्व्वस्मिन् सर्व्वन्तस्मिंश्च विद्यते ।  
 तस्मात्संविदिति प्रोक्तो महान्वै बुद्धिमत्तरैः ॥ ३८ ॥  
 ज्ञानान्तु ज्ञानमित्याहु भगवान् ज्ञानसन्निधिः ।  
 इन्द्रानां विपुरीभावादिपुरं प्रोच्यते बुधैः ॥ ३९ ॥  
 सर्व्वेगत्वाच्च लोकानामवश्यश्च तप्रेच्छरः ।  
 ब्रह्मत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भव उच्यते ॥ ४० ॥  
 चतुर्लोकविज्ञानादेकत्वाच्च स कः स्मृतः ।

यस्मात्पुर्थ्यनुशेते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।  
 नीत्यादितत्त्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति चोच्यते ॥ ४१ ॥  
 पर्यायवाचकैः शब्दैस्तत्त्वमाद्यमनुत्तमम् ।  
 व्याख्यातं तत्त्वभावज्ञैरेवं सद्भावचिन्तकैः ॥ ४२ ॥  
 महान् सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानः सिसृक्षया ।  
 सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च तस्य वृत्तिद्वयं स्मृतम् ॥ ४३ ॥  
 धर्मादीनि च रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः ।  
 त्रिगुणस्तु स विज्ञेयः सत्त्वराजसतामसः ॥ ४४ ॥  
 त्रिगुणाद्रजसोद्रिक्तादहङ्कारस्ततोऽभवत् ।  
 महताचावृतः सर्गो भूतादिविकृतस्तु सः ॥ ४५ ॥  
 तस्माच्च तमसोद्रिक्तादहङ्कारादजायत ।  
 भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्तामसस्तु सः ॥ ४६ ॥  
 आकाशं शुषिरं तस्मादुद्रिक्तं शब्दलक्षणं ।  
 आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिश्चावृणोत् पुनः ॥ ४७ ॥  
 शब्दमात्रन्तदाकाशं स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।  
 भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह ॥ ४८ ॥  
 बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ।  
 आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ४९ ॥  
 रसमात्रास्तु ता ह्यापो रूपमात्राभिरावृणोत् ।  
 आपो रसान् विकुर्वन्त्यो गन्धमात्रं ससर्जिरे ॥ ५० ॥  
 सङ्घातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणः स्मृतः ।  
 रसमात्रन्तु तत्तोयं गन्धमात्रं समावृणोत् ॥ ५१ ॥  
 तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ।

अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततः स्मृताः ।  
 अशान्तघोरमूढत्वादविशेषास्ततः पुनः ॥ ५२ ॥  
 भूततन्मात्रसर्गोऽयं विज्ञेयस्तु परस्परत् ।  
 वैकारिकादष्टङ्गारास्तत्त्वोद्भिक्तास्तु सात्विकात् ।  
 वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत्सम्पुवर्त्तते ॥ ५३ ॥  
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।  
 साधकानीन्द्रियाणि स्युर्हेवा वैकारिका दश ।  
 एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ ५४ ॥  
 श्रोत्रत्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।  
 शब्दादीनामवासार्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते ॥ ५५ ॥  
 पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ।  
 गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पं वाक्यञ्च कर्म च ॥ ५६ ॥  
 आकाशं शब्दमात्रञ्च स्पर्शमात्रं समाविशेत् ।  
 द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शान्मकोऽभवत् ॥ ५७ ॥  
 रूपन्तर्गैव विशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ।  
 त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥ ५८ ॥  
 सशब्दस्पर्शरूपञ्च रसमात्रं समाविशत् ।  
 तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विज्ञेयास्ता रसाम्बिकाः ॥ ५९ ॥  
 सशब्दस्पर्शरूपेषु गन्धस्तेषु समाविशत् ।  
 संयुक्ता गन्धमात्रेण आचिन्वन्ति मण्डूमिमां ।  
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूलभूतेषु दृश्यते ॥ ६० ॥  
 शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।  
 परस्परानुप्रवेशाच्चारयन्ति परस्परम् ॥ ६१ ॥

भूमेरन्तस्त्रिदं सर्वं लोकालोकघनावृतम् ।  
 विशेषा इन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः ॥ ६२ ॥  
 गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्तुत्तरोत्तरम् ।  
 तेषां यावच्च यद्यच्च तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ६३ ॥  
 उपलभ्य शुचेर्गन्धं केचिद्वायोरनैपुणात् ।  
 पृथिव्यामेव तद्विद्यादेषां वायोश्च संश्रयात् ॥ ६४ ॥  
 एते सप्त महावीर्या नानाभूताः पृथक् पृथक् ।  
 नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।  
 ते समेत्य महात्मानो ह्यन्योन्यस्यैव संश्रयात् ॥ ६५ ॥  
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च ।  
 महदादयो विशेषान्ता अण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ ६६ ॥  
 एककालं समुत्पन्नं जलबुद्बुदवच्च तत् ।  
 विशेषेभ्योऽण्डमभवत् हृत्तदुदकञ्च यत् ।  
 तत्तस्मिन् कार्यकरणं संसिद्धं ब्रह्मणस्तदा ॥ ६७ ॥  
 प्राकृतेऽण्डे विबुद्धे सन् चेतज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ।  
 स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ ६८ ॥  
 आदिकर्त्ता च भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्त्तत ।  
 हिरण्यगर्भः सोऽग्रेऽस्मिन् प्रादुर्भूतश्चतुर्मुखः ।  
 सर्गे च प्रतिसर्गे च चेतज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ६९ ॥  
 करणैः सह सृज्यन्ते प्रत्याहारे त्यजन्ति च ।  
 भजन्ते च पुनर्देहानसमाहारसन्धिषु (१) ॥ ७० ॥

हिरन्मयस्तु यो मेरुस्तस्योत्पन्नं तन्महात्मनः ।  
 गर्भोदकं समुद्राच्च जराद्यस्थीनि पर्व्वताः ॥ ७१ ॥  
 तस्मिन्नण्डे त्विमे लोका अन्तर्भूतास्तु सप्त वै ।  
 सप्तद्वीपा च पृथ्वीयं समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ७२ ॥  
 पर्व्वतैः सुमहद्भिश्च नदीभिश्च सहस्रशः ।  
 अन्तस्तस्मिंस्त्विमे लोका अन्तर्विश्वमिदञ्च गत् ॥ ७३ ॥  
 चन्द्रादित्यौ सनच्चतौ सग्रही सह वायुना ।  
 लोकालोकश्च यत्किञ्चिच्चाण्डे तस्मिन् समर्पितम् ॥ ७४ ॥  
 अद्भिर्द्दशगुणाभिस्तु वाह्यतोऽण्डं समावृतम् ।  
 आपो दशगुणा ह्येवन्तेजसा वाह्यतो वृताः (१) ॥ ७५ ॥  
 तेजोदशगुणेनैव वाह्यतो वायुना वृतम् ।  
 वायोर्द्दशगुणेनैव वाह्यतो नभसा वृतं ॥ ७६ ॥  
 आकाशेन वृतो वायुः खञ्च भूतादिना वृतम् ।  
 भूतादिर्महता चापि अव्यक्तेन वृतो महान्  
 एतेरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राक्ततैर्वृतम् ॥ ७७ ॥  
 एताद्यावत् चान्योन्यमष्टौ प्रकृतयः स्थिताः ।  
 प्रसर्गकाले स्थित्वा च असन्तेऽगताः परस्परम् ॥ ७८ ॥  
 एवं परस्परोत्पन्ना धारयन्ति परस्परम् ।  
 आधाराधियभावेन विकारस्य विकारिषु ॥ ७९ ॥  
 अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रञ्च उच्यते ।  
 इत्येष प्राक्ततः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।

अबुद्धिपूर्वं प्रागासीत् प्रादुर्भूता तद्धियया ॥ ८० ॥

एतद्धिरण्यगर्भस्य जन्म यो वेद तत्त्वतः ।

आयुष्मान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत ॥ ८१ ॥

निवृत्तिकामोऽपि नरः शुद्धात्मा लभते गतिम् ।

पुराणश्रवणान्नित्यं सुखञ्च ज्ञेयमाप्नुयात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

---



## अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

—000—

लोमहर्षण उवाच । यद्विसृष्टेस्तु संख्यातं मया कालान्तरन्विजाः ।

एतत् कालान्तरं ज्ञेयमहर्वै पारमेश्वरम् ॥ १ ॥

रात्रिस्त्रेतावती ज्ञेया परमेशस्य क्षत्स्नशः ।

अहस्तस्य तु या सृष्टिः प्रलयो रात्रिरुच्यते ॥ २ ॥

अहश्च विद्यते तस्य न रात्रिरिति धारणा ।

उपचारः प्रक्रियते लोकानां हितकाम्यया ॥ ३ ॥

प्रजाः प्रजानाम्पतय ऋषयो मुनिभिः सह ।

ऋषीन् सनत्कुमाराख्यान् ब्रह्मसायुज्यगैः सह ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।

तस्मात्त्रा इन्द्रियगणो बद्धिश्च मनसा सह ॥ ५ ॥

अहस्तिष्ठन्ति ते सर्वे परमेशस्य धीमतः ।

अहरन्ते प्रलीयन्ते रात्राग्नौ विश्वसम्भवः ॥ ६ ॥

स्वात्मन्यवस्थिते सत्वे विकारे प्रतिसंहते ।

साधर्म्येणावतिष्ठेते प्रधामपुरुषावुभौ ॥ ७ ॥

तमःसत्त्वगुणावेतौ समत्वेन व्यवस्थितौ ।

अत्रोद्विक्तौ प्रसृतौ च तौ तथा च परस्परम् ।

गुणसाम्ये लयो ज्ञेयो वैषम्ये सृष्टिरुच्यते ॥ ८ ॥

तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितम् ।  
 तथा तमसि सत्वे च रजोऽव्यक्ताश्रितं स्थितम् ॥ ८ ॥  
 उपास्य रजनीं कृत्स्नां परां माहेश्वरीं तदा ।  
 अहर्मुखे प्रवृत्ते च पुरः प्रकृतिसम्भवः ॥ १० ॥  
 क्षीभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ।  
 प्रधानं पुरुषश्चैव प्रविश्याण्डं महेश्वरः ॥ ११ ॥  
 प्रधानात् क्षीभ्यमानात्तु रजो वै समवर्त्तत ।  
 रजः प्रवर्त्तकं तच्च बीजेष्वपि यथा जलम् ॥ १२ ॥  
 गुणवैषम्यमासाद्य प्रसूयन्ते ह्यधिष्ठिताः ।  
 गुणेभ्यः क्षीभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।  
 आश्रिताः परमा गुह्याः सर्वात्मानः शरीरिणः ॥ १३ ॥  
 रजो ब्रह्मा तमो ह्यग्निः सत्त्वं विष्णुरजायत ।  
 रजःप्रकाशको ब्रह्मा स्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः ॥ १४ ॥  
 तमःप्रकाशकोऽग्निस्तु कालत्वेन व्यवस्थितः ।  
 सत्त्वप्रकाशको विष्णुरीदासीन्ये व्यवस्थितः ॥ १५ ॥  
 एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ।  
 परस्परश्रिता ह्येते परस्परमनुव्रताः ॥ १६ ॥  
 परस्परेण वर्त्तन्ते धारयन्ति परस्परम् ।  
 अन्योन्यमिधुना ह्येते ह्यन्योन्यमुपजीविनः ।  
 क्षणं विद्योगो न ह्येषान्न त्यजन्ति परस्परम् ॥ १७ ॥  
 ईश्वरो हि परो देवो विष्णुस्तु महतः परः ।  
 ब्रह्मा तु रजसोद्भिक्तः सर्गायेह प्रवर्त्तते ।  
 परश्च पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिश्च परा स्मृता ॥ १८ ॥

अधिष्ठितोऽसौ हि महेश्वरेण

प्रवर्त्तते चीद्यमानः समन्तात् ।

अनुप्रवर्त्तन्ति महान्त एव

चिरस्थिताः स्त्रे विषये प्रियत्वात् ॥ १८ ॥

प्रधानं गुणवैषम्यात्सर्गकाले प्रवर्त्तते ।

ईश्वराधिष्ठितात् पूर्वन्तस्मात्तदसदात्मकात् ।

ब्रह्मा बुद्धिश्च मिथुनं युगपत्सम्भूवतुः ॥ २० ॥

तस्मात्तमोऽव्यक्तमयः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ।

संसिद्धः कार्यकरणैर्ब्रह्माऽप्ये समर्त्तत ॥ २१ ॥

तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संपकाशते ।

स वै शरीरी प्रथमः कारणत्वे व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

अप्रतीचेन ज्ञानेन ऐश्वर्य्येण च सोऽन्वितः ।

धर्मेण चाप्रतीचेन वैराग्येण समन्वितः ॥ २३ ॥

तस्येश्वरस्याप्रतिघं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ।

धर्मे श्रव्यकृता बुद्धिर्ब्राह्मी जज्ञेऽभिमानिनः ॥ २४ ॥

अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा च यदिच्छति ।

वशीकृतत्वाद्द्वैगुण्यात् सुरेशत्वात्स्वभावतः ॥ २५ ॥

चतुर्मुखस्तु ब्रह्मत्वे कालत्वे चान्तकोऽभवत् ।

सहस्रमूर्धा पुरुषस्त्रिस्तोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥ २६ ॥

सत्त्वं रजश्च ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तमः ।

सात्त्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥

लोकान् सृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संचिपत्यपि ।

पुरुषत्वे ज्ञादासीनस्त्रिस्तोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ २८ ॥

ब्रह्मा कमलगर्भाभः कालो जात्याश्चनप्रभः ।  
 पुरुषः पुण्डरीकाक्षी रूपं तत्परमात्मनः ॥ २८ ॥  
 योगेश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।  
 नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः खलीलया ॥ २९ ॥  
 त्रिधा यद्वर्त्तते लोके तस्मान्निगुण उच्यते ।  
 चतुर्धा प्रविभक्तत्वाच्चतुर्व्यूहः प्रकीर्त्तितः ॥ ३० ॥  
 यदाप्नोति यदादत्ते यच्चास्ति विषयं प्रति ।  
 तच्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मा निरुच्यते ॥ ३१ ॥  
 ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीराद्यातत्स्वयं प्रभुः ।  
 स्वामित्वमस्य तत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् ॥ ३२ ॥  
 भगवान् भगसद्भावाद्रागो रागस्य शासनात् ।  
 परश्च तु प्रकृतत्वादवनादोमिति स्मृतः ॥ ३३ ॥  
 सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात् सर्वः सर्वं यतस्ततः ।  
 नराणामयनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ३४ ॥  
 त्रिधा विभज्य स्वात्मानं त्रैलोक्यं सम्प्रवर्त्तते ।  
 सृजते ग्रसते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु यत् ।  
 अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतश्चतुर्मुखः ॥ ३५ ॥  
 आदित्वाद्यादिदेवोऽसावजातत्वादजः स्मृतः ।  
 पाति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरतः स्मृतः ॥ ३६ ॥  
 देवेषु च महान् देवो महादेवस्ततः स्मृतः ।  
 सर्वेशत्वाच्च लोकानामवशत्वात्तथेश्वरः ॥ ३७ ॥  
 वृक्षत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भूत उच्यते ।  
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानाद्भिभुः सर्वगतो यतः ॥ ३८ ॥

यस्मात् पुण्यनुशेते च तस्मात् पुण्य उच्यते ।  
 नोत्पादितत्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति सः स्मृतः ॥ ४० ॥  
 ईज्यत्वादुच्यते यज्ञः कविर्द्विज्ज्ञानदर्शनात्(१) ।  
 क्रमश्चः क्रमणीयत्वाद्दणकस्याभिपालनात् ॥ ४१ ॥  
 आदित्यसंज्ञः कपिलस्वप्नजोग्निरिति स्मृतः ।  
 द्विरष्टमस्य गर्भोऽभूद्विरष्टस्यापि गर्भजः ।  
 तस्माद्विरष्ट्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्निरुच्यते ॥ ४२ ॥  
 स्वयम्भूवो निवृत्तस्य कालो वर्षाग्रजस्तु यः ।  
 न शक्यः परिसंख्यातुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४३ ॥  
 कल्पसंख्यानिवृत्तेस्तु पराख्यो ब्रह्मणः स्मृतः ।  
 तावच्छेषोऽस्य कालोऽन्यस्तस्यान्ते प्रतिसृज्यते ॥ ४४ ॥  
 कोटिकोटिसहस्राणि भ्रन्तर्भूतानि यानि वै ।  
 समतीतानि कल्पानाम्तावच्छेषाः परास्तु ये ॥ ४५ ॥  
 यस्त्वयं वर्त्तते कल्पो वाराहन्तं निबोधत ।  
 प्रथमः साम्प्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्त्तते द्विजाः ॥ ४६ ॥  
 तस्मिन् स्वायम्भुवाद्यास्तु मनवः स्पृष्टतुर्द्वेष्ट ।  
 अतीता वर्त्तमानाश्च भविष्या ये च वै पुनः ॥ ४७ ॥  
 तैरियं पृथिवी सर्वा समद्वीपा समन्ततः ।  
 पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेश्वरैः ।  
 प्रजाभिस्तपसा चैव तेषां शृणुत विस्तरं ॥ ४८ ॥

मन्वन्तरेण चैकेन सख्यांशेवान्तराणि वै ।

भविष्याणि भविष्यैश्च कल्पः कल्पेन चैव ह ॥ ४९ ॥

अतीतानि च कल्पानि सोदकानि सहान्वयेः ।

अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्थी विजानता ॥ ५० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम  
पञ्चमोऽध्यायः ।



## अथ षष्ठोऽध्यायः ।

### सृष्टिप्रकरणं ।

— ००० —

सूत उवाच । आपो ह्यग्नेः समभवन्नष्टेऽग्नौ पृथिवीतले ।

सान्तरालैकलीनेऽस्मान्नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १ ॥

एकार्णवे तदा तस्मिन् न प्राज्ञायत किञ्चन ।

तदा स भगवान् ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषो रक्त्वर्णोऽह्यतीन्द्रियः ।

ब्रह्मा नारायणाख्यः स सुष्वाप सलिले तदा ॥ ३ ॥

सत्त्वीद्रेकात् प्रबुधस्तु शून्यं लोकमुदीक्ष्य सः ।

इमञ्चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४ ॥

आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शुश्रुमः ।

अप्सु शीते च यत्तस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५ ॥

तुल्यं युगसहस्रस्य नैशङ्कालमुपास्य सः ।

शर्व्वर्य्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।

निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्ततः ॥ ७ ॥

ततस्तु सलिले तस्मिन् विज्ञायान्तर्गतां महीं ।

अनुमानादसंमूढो भूमेरुत्तरणं प्रति ॥ ८ ॥

अकरोत् स तनुन्वन्त्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।

ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् ॥ ८ ॥  
 सलिलेनाम्बुतां भूमिन्दृष्ट्वा स तु समन्ततः ।  
 किञ्च रूपं महत् कृत्वा उदरेयमहं महीं ॥ १० ॥  
 जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरत् ।  
 अष्टमं सर्वभूतानां वाङ्मयं धर्मसंज्ञितं ॥ ११ ॥  
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमुच्छ्रितं ।  
 नीलमेघप्रतीकाशं मेघस्तनितनिखनं ॥ १२ ॥  
 महापर्वतवर्ष्माणं श्वेतन्तीक्ष्णोग्रदंष्ट्रिणं ।  
 विदुदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसं ॥ १३ ॥  
 पीनहृत्तायतस्कन्धं सिंहविक्रान्तगामिनं ।  
 पीनोन्नतकटीदेशं सुसङ्ख्यं शुभलक्षणं ॥ १४ ॥  
 रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः ।  
 पृथिव्युदरणार्थाय प्रविवेश रसातलं ॥ १५ ॥  
 स वेदवाद्युपदंष्ट्रः क्रतुवच्चाञ्छितीमुखः ।  
 अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ १६ ॥  
 अहोरात्रेक्षणधरो विदाङ्गश्रुतिभूषणः ।  
 आज्यनाशः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ १७ ॥  
 सत्यधर्ममयः श्रीमान् धर्मविक्रमसंस्थितः ।  
 प्रायश्चित्तरतो घोरः पशुजानुर्महाकृतिः ॥ १८ ॥  
 ऊर्ध्वगात्रो होमलिङ्गः स्थानवीजो महौषधिः ।  
 वेद्यान्तरात्मा मन्त्रस्किगायस्मृक् सोमशोषितः ॥ १९ ॥  
 वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हृष्यकव्यातिवेगवान् ।  
 प्राग्धंशकायो अतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ २० ॥



दक्षिणाञ्जदयो योगी महासन्नमयो विभुः ।  
 उपाकर्मेष्टिर्बुधिरः प्रवर्ग्यवित्तभूषणः ॥ २१ ॥  
 नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।  
 छायापन्नोसहायो वै मणिमृङ्ग इवोष्णितः ।  
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः स प्राविशत् प्रभुः ॥ २२ ॥  
 अग्निः संछादितामूर्वीं स तामश्रन् प्रजापतिः ।  
 उपगम्योज्ज्वाराशु अपस्तासु स विन्यसत्(१) ॥ २३ ॥  
 सामुद्रोर्व्वं समुद्रेषु नादेयौघ नदीष्वथ ।  
 रसातलतले मग्ना रसातलतले गता ।  
 प्रभुर्लोकहितायीय दंष्ट्राभ्युज्ज्वार गां ॥ २४ ॥  
 ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीकरः ।  
 मुमोक्ष पूर्व्वमनसा धारयित्वा धराधरः ॥ २५ ॥  
 तस्योपरि जलोघस्य मङ्गती नौरिव स्थितः ।  
 चरितत्वाच्च देवस्य न मङ्गी याति विप्लवम् ॥ २६ ॥  
 ततोद्भृत्य क्षितिन्देवो जगतः स्थापनेच्छया ।  
 पृथिव्याः प्रविभागाय मनश्चक्रेऽम्बुजेक्षणः ।  
 पृथिवीन्तु समीकृत्य पृथिव्यां सोऽचिनोत्तिरीन् ॥ २७ ॥  
 प्राक्सर्व्वे दृष्टमनास्तु तदा सम्बर्त्तकाम्बिना ।  
 तेनाम्बिना विशीर्णास्ते पर्व्वता भुवि सर्व्वशः ॥ २८ ॥  
 शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनापस्तु संच्रताः ।  
 निषिक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचक्षीऽभवत् ॥ २९ ॥  
 स्तवाचलत्वादचलाः पर्व्वभिः पर्व्वताः स्मृताः ।

गिरयोऽन्तर्निर्गोर्णत्वाच्चयमाच्च शिलीचयाः ॥ ३० ॥  
 ततस्तेषु विशीर्णेषु लोकोदधिगिरिष्वथ ।  
 विश्वकर्मा विभजते कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ ३१ ॥  
 सप्तसुद्रामिमां पृथ्वीं सप्तद्वीपां सपर्वतां ।  
 भूराद्यांश्चतुरो लोकान् पुनः सोऽथ प्रकल्पयत् ।  
 लोकान् प्रकल्पयित्वा च प्रजासर्गं ससर्ज ह ॥ ३२ ॥  
 ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।  
 ससर्ज सृष्टिस्तद्रूपां कल्पादिषु यथा पुरा ॥ ३३ ॥  
 तस्याभिधायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकं ।  
 प्रधानसमकालं वै प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३४ ॥  
 तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो अन्धसंज्ञितः ।  
 अविद्या पञ्चपर्व्वेषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ३५ ॥  
 पञ्चधा चाश्रितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।  
 सर्व्वतस्तमसा चैव दीपः कुम्भवदावृतः ।  
 बहिरन्तःप्रकाशश्च शुद्धो निःसंज्ञ एव च ॥ ३६ ॥  
 यस्मात्तैः संवृता बुद्धिर्मुख्यानि करणानि च ।  
 तस्मात्तैः संवृतात्मानो नगा मुख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३७ ॥  
 मुख्यसर्गं तथा भूतं ब्रह्मा दृष्ट्वा ह्यसाधकं ।  
 अप्रसन्नमनाः सोऽथ ततो न्यासोऽभ्यमन्यत ॥ ३८ ॥  
 तस्याभिधायतस्तत्र तिर्यक् स्त्रीतोऽभ्यवर्त्तत ।  
 यस्मात्तिर्यग्ध्यवर्त्तत तिर्यक्स्त्रीतस्ततः स्मृतं ॥ ३९ ॥  
 तमोबहुत्वात्तैः सर्व्वं ह्यज्ञानबहुलाः स्मृताः ।  
 उत्पद्यन्तां हि णस्यापि ते ध्यानादज्ञानमानिनः ॥ ४० ॥

तिर्यक्स्त्रीतस्तु दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ।  
 अहंकृता अहंमना अष्टाविंशद्विधात्मकाः ॥ ४१ ॥  
 एकादशेन्द्रियविधा नवधा चोदयस्तथा ।  
 अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिविधाः स्मृताः ॥ ४२ ॥  
 अतः प्रकाशास्ते सर्वे आवृताश्च वह्निः पुनः ।  
 यस्मात्तिर्यक् प्रवर्त्तत तिर्यक्स्त्रीताः स उच्यते ॥ ४३ ॥  
 तिर्यक् स्त्रीताश्च दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ।  
 अभिप्रायमथोद्धृतं दृष्ट्वा सर्व्यन्तथाभिधं ।  
 तस्याभिधायती नित्यं सात्त्विकः समवर्त्तत ॥ ४४ ॥  
 जर्द्धस्त्रीतास्तृतीयस्तु स चैवोर्ध्वव्यवस्थितः ।  
 यस्माद्वर्त्तते जर्द्धन्तु जर्द्धस्त्रीतास्ततः स्मृतः ॥ ४५ ॥  
 ते सुखप्रीतिवहुला वह्निरन्तश्च संवृताः ।  
 प्रकाशा वह्निरन्तश्च जर्द्धस्त्रीतोद्भवाः स्मृताः ॥ ४६ ॥  
 तेन वातादयो ज्ञेयाः सृष्टात्मानो व्यवस्थिताः ।  
 जर्द्धस्त्रीतास्तृतीयो वै तेन सर्गस्तु स स्मृतः ॥ ४७ ॥  
 जर्द्धस्त्रीतःसु सृष्टेपु देवेषु स तदा प्रभुः ।  
 प्रीतिमानऽभवद्ब्रह्मा ततोऽन्यं सोऽभ्यमन्यत ।  
 ससर्ज्जं सर्गमन्यं स साधकं प्रभुरीश्वरः ॥ ४८ ॥  
 अथाभिधायतस्तस्य सत्याभिधायिनस्तदा ।  
 प्रादुर्ध्वभूव चाव्यक्तादव्याक्स्त्रीतः सुसाधकं ।  
 यस्मादव्याक् व्यवर्त्तत ततोऽव्याक्स्त्रीत उच्यते ॥ ४९ ॥  
 ते च प्रकाशबहुलास्तमःसत्त्वरजोधिकाः ।  
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ॥ ५० ॥

प्रकाशा वहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते ।

लक्षणेस्तारकाद्यैस्ते षष्टधा च व्यवस्थिताः ॥ ५१ ॥

सिद्धात्मानो मनुष्यास्ते गन्धर्वसहधर्षिणः ।

इत्येष तेजसः सर्गो ह्यर्वाक्स्त्रोताः प्रकीर्त्तितः ॥ ५२ ॥

पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गश्चतुर्धा स व्यवस्थितः ।

विपर्ययेण शक्त्या च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव च ।

विवृत्तं वर्त्तमानञ्च तेऽर्थं जानन्ति तत्त्वतः ॥ ५३ ॥

भूतादिकानां सत्त्वानां षष्ठः सर्गः स उच्यते ।

विपर्ययेण भूतादिरशक्त्या च व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥

प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयोमहत्स्तु सः ।

तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥ ५५ ॥

वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः ।

इत्येष प्राक्ततः सर्गः सम्भूतो बुद्धिपूर्वकः ॥ ५६ ॥

मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ।

तिर्थिक् स्त्रोताश्च यः सर्गस्तिर्थ्यग्योनः स पञ्चमः ॥ ५७ ॥

तथोर्वस्त्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु सः स्मृतः ।

तथार्वाक्स्त्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ॥ ५८ ॥

अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसस्तु सः ।

पञ्चैते बैजताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ॥ ५९ ॥

प्राकृतो बैजतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ।

प्राकृतास्तु त्रयः सर्गाः कृतास्ते बुद्धिपूर्वकाः ॥ ६० ॥

बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तन्ते षट्सर्गा ब्रह्मणस्तु ते ।

विस्तरानुग्रहं सर्गं कौर्त्थमानं निबोधत ॥ ६१ ॥

चतुर्धावस्थितः सीऽथ सर्वभूतेषु कृत्स्नशः ।  
 विपर्ययेषु शक्त्या च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव च ॥ ६२ ॥  
 स्थावरेषु विपर्य्यासस्तिर्य्यग्योनिषु शक्तिता ।  
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्हेवेषु कृत्स्नशः ॥ ६३ ॥  
 इत्येते प्राकृताश्चैव वैकृताश्च नव स्मृताः ।  
 सर्गाः परस्परस्यास्य प्रकारा बहवः स्मृताः ॥ ६४ ॥  
 अग्रे ससर्जं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।  
 सनन्दनश्च सनकं विद्वांसश्च समातनं ॥ ६५ ॥  
 विज्ञानेन निवृत्तास्ते वैवर्त्तन महीजसः ।  
 संबुद्धाश्चैव नानात्वादपविद्धास्त्रयोऽपि ते ।  
 अष्टद्वैव प्रजासर्गं प्रतिसर्गङ्गताः पुनः ॥ ६६ ॥  
 तदा तेषु व्यतीतेषु तदान्यान् साधकांश्च तान् ।  
 मानसानखजङ्घ्र्या पुनः स्थानाभिमानिनः ।  
 आभूतसंभवावस्थानामतस्तान्निबोधत ॥ ६७ ॥  
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरक्षरिचं दिशस्तथा ।  
 स्वर्गं दिवः समुद्रांश्च नदान् ग्रैलान् वनस्पतीन् ॥ ६८ ॥  
 ओषधीनां तद्यात्मानो ज्ञात्मानो वृक्षवीरुधा ।  
 लवाः काष्ठाः कलाश्चैव मुहूर्त्ताः सन्धिरात्राद्याः ॥ ६९ ॥  
 अर्धमासाश्च मासाश्च अयनाब्दयुगानि च ।  
 स्थानाभिमानिनः सर्वे स्थानास्त्राश्चैव ते स्मृताः ॥ ७० ॥

ब्रह्मास्यस्य ब्राह्मणा संप्रसृताः

तद्वक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वभागे ।

वैश्याद्योर्वीर्यस्य पद्मराश्च शूद्राः

सर्व्वे वर्णा गावतः संप्रसूताः ॥ ७१ ॥

नारायणः परोऽव्यक्तादृष्टमव्यक्तसम्भवं ।

अण्डाब्जमे पुनर्ब्रह्मा लोकाद्येन कृताः स्वयं ॥ ७२ ॥

एष वः कथितः पादः समासाच्च तु विस्तारात् ।

अनेनाद्येन पादेन पुराणं संप्रकीर्तितं ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम  
षष्ठोऽध्यायः ।

समाप्तः प्रक्रियापादः ।



## अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—080—

प्रतिसन्धिकीर्तनं ।

इत्येष प्रथमः पादः प्रक्रियार्थः प्रकीर्तितः ।

श्रुत्वा तु संदृष्टमनाः काश्यपेयः सनातनः ॥ १ ॥

सम्बोध्य सृतं वचना पप्रच्छाद्योत्तरां कथां ।

अतः प्रभृति कल्पञ्च प्रतिसन्धिं प्रचक्ष्व नः ॥ २ ॥

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ।

कल्पयोरन्तरं यच्च प्रतिसन्धिर्न्यतस्तयोः ।

एतद्वेदितुमिच्छामः अत्यन्तकुशलोऽह्यसि ॥ ३ ॥

लोमहर्षण उवाच । अत्रऽवोऽहं प्रवक्ष्यामि प्रतिसन्धिं यस्तयोः ।

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

मन्वन्तराणि कल्पेषु येषु यानि च सुव्रताः ।

यद्यायं वर्त्तते कल्पो वाराहः साम्प्रतः शुभः ॥ ५ ॥

अस्मात् कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोऽतीतः सनातनः ।

तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यावस्थानिबोधत ॥ ६ ॥

प्रत्याहृते पूर्वकल्पे प्रतिसन्धिश्च तच्च वै ।

अन्यः प्रवर्त्तते कल्पो जनाङ्गीकात् पुनः पुनः ॥ ७ ॥

व्युच्छिन्नात् प्रतिसन्धेस्तु कल्पात् कल्पः परस्परं ।

व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्व्यशस्तदा ।

तस्मात् कल्पात् कल्पस्य प्रतिसन्धिर्निगद्यते ॥ ८ ॥

मन्वन्तरयुगाख्यानामप्यष्टिन्नाश सन्धयः ।  
 परस्परः प्रवर्त्तन्ते मन्वन्तरयुगैः सह ॥ ८ ॥  
 उक्ता ये प्रक्रियार्थेन पूर्वकल्पाः समासतः ।  
 तेषां परार्धकल्पानां पूर्वीं ह्यस्मात्तु यः परः ।  
 आसीत् कल्पो व्यतीती वै परार्धेन परस्तु सः ॥ १० ॥  
 अन्ये भविष्या ये कल्पा अपरार्धाङ्गुलीकृताः ।  
 प्रथमः साम्प्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्त्तते द्विजाः ॥ ११ ॥  
 यस्मिन् पूर्वः परार्धे तु द्वितीये पर उच्यते ।  
 एतावान् स्थितिकालश्च प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥ १२ ॥  
 अस्मात् कल्पात्तु यः पूर्वः कल्पोऽतीतः सनातनः ।  
 चतुर्थ्युगसहस्रान्ते अहोमन्वन्तरैः पुरा ॥ १३ ॥  
 क्षीणे कल्पे तदा तस्मिन् दाहकाले ह्युपस्थिते ।  
 तस्मिन् कल्पे तदा देवा आसन्वैमानिकास्तु ये ॥ १४ ॥  
 नक्षत्रग्रहतारास्तु चन्द्रसूर्यग्रहाश्च ये ।  
 अष्टाविंशतिरेवैताः कोट्यस्तु सुकृतात्मनां ॥ १५ ॥  
 मन्वन्तरे तथैकस्मिन् चतुर्दशसु वै तथा ।  
 क्षीणि कोटिशतान्यासन् कोट्या द्विनवतिस्तथा ।  
 अष्टाधिकाः सप्तशताः सहस्राणां स्मृताः पुरा ॥ १६ ॥  
 वैमानिकानां देवानां कल्पोऽतीते तु येऽभवन् ।  
 एकैकस्मिन् कल्पे वै देवा वैमानिकाः स्मृताः ॥ १७ ॥  
 अथ मन्वन्तरेष्वासंयतुर्दशसु वै दिवि ।  
 देवाश्च पितरश्चैव मुनयो मनवस्तथा ॥ १८ ॥  
 तेषामनुचरा ये च मनुपुत्रास्तथैव च ।



वर्णाश्रमिभिरौड्याश्च तस्मिन् काले तु ये सुराः ।  
 मन्वन्तरेषु ये ह्यासन् देवलोके दिवौकसः ॥ १८ ॥  
 ते तैः संघोजकैः सार्धं प्राप्ते सङ्कलने तथा ।  
 तुल्यनिष्ठास्तु ते सर्वे प्राप्ते ह्याभूतसङ्घवे ॥ २० ॥  
 ततस्ते वश्यभाविताद्बुद्धा पर्यायमात्मनः ।  
 त्रेलोक्यवासिनो देवास्तस्मिन् प्राप्ते ह्युपप्लवे ॥ २१ ॥  
 तेनोत्सृज्यविषादेन त्यक्त्वा स्थानानि भावतः ।  
 महर्क्षोकाय संविन्नास्ततस्ते दधिरे मतिं ॥ २२ ॥  
 ते युक्ता उपपद्यन्ते महसि स्थैः शरीरकैः ।  
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ २३ ॥  
 तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः ।  
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैस्तद्वृत्तैश्चापरैर्जनैः ॥ २४ ॥  
 मत्वा तु ते महर्क्षोकं देवसङ्घाच्चतुर्दश ।  
 ततस्ते जनलोकाय सोढेगा दधिरे मतिं ॥ २५ ॥  
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ।  
 तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः ॥ २६ ॥  
 दशकृत्व इवावृत्य तस्माद्गच्छन्ति स्वस्तपः ।  
 तत्र कल्पान् दश स्थित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः ।  
 एतेन क्रमयोगेन याप्ति कल्पनिवासिनः ॥ २७ ॥  
 एवं देवयुगानाम्नु सङ्ख्याणि परस्मरात् ।  
 गतानि ब्रह्मलोकं वै अपरावर्तिनीं गतिं ॥ २८ ॥  
 आधिपत्यं विना ते वै ऐश्वर्येण तु तत्प्रभाः ।  
 भवन्ति ब्रह्मणस्तस्या रूपेण विषयेण च ॥ २९ ॥

तत्र ते ह्यवतिष्ठन्ति प्रीतियुक्ताः प्रसङ्गमात् ।  
 आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य मुच्यन्ते ब्रह्मणा सच्च ॥ ३० ॥  
 अवश्यभाविनाऽर्थेन प्राकृतेनैव ते स्वयं ।  
 नानात्वेनाभिसम्बद्धास्तदा तत्कालभाविनः ॥ ३१ ॥  
 स्वरूपतो बुद्धिपूर्वं यथा भवति जाग्रतः ।  
 तत्कालभावि तेषाम्नु तथा ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥  
 प्रत्याहारे तु भेदानां येषां भिन्नाभिसुल्लघाः ।  
 तैः सार्धं प्रतिसृज्यन्ते कार्याणि करणानि च ॥ ३३ ॥  
 नानात्वदर्शनात्तेषां ब्रह्मलोकनिवासिनां ।  
 विनष्टस्वाधिकाराणां स्वेन धर्मेण तिष्ठतां ॥ ३४ ॥  
 ते तुल्यलक्षणाः सिद्धाः शुद्धात्मानो निरञ्जनाः ।  
 प्रकृती कारणातीताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥  
 प्रस्थापयित्वा (१) ह्यात्मानं प्रकृतिस्तेषु सर्व्वशः ।  
 पुरुषाव्यवहृतत्वेन प्रतीता न प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥  
 प्रवर्त्तिते पुनः सर्गे तेषां वा कारणं पुनः ।  
 संयोगे प्राकृते तेषां युक्तानां तत्त्वदर्शिनां ॥ ३७ ॥  
 अत्रापवर्गिणां तेषामपुनर्मार्गगामिनां ।  
 अभावः पुनस्तत्पक्षो शान्तानामर्चिषामिव ॥ ३८ ॥  
 ततस्तेषु गतेषूँ चैलोक्यान्मुमुक्षुषु ।  
 तैः सार्धं ये महर्जोकास्तदा नासादिता जनाः ।  
 तच्छिष्टाश्चेह तिष्ठन्ति कल्पाद्देहमुपासते ॥ ३९ ॥  
 गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ता मानुषा ब्राह्मणादयः ।

पशवः पक्षिणश्चैव स्थावराः सप्तरोसृपाः ॥ ४० ॥  
 तिष्ठन् तेषु तत्कालं पृथिवीतलवासिषु ।  
 सहस्रं यत्तु रश्मीनां सूर्यस्येह विभासते ।  
 ते सप्तरश्मयो भूत्वा ह्येकैको जायते रविः ॥ ४१ ॥  
 क्रमेणोत्तिष्ठमानास्ते चीन् लोकान् प्रदहन्त्युत ।  
 जङ्गमं स्थावरश्चैव नदीः सर्वाश्च पर्वतान् ।  
 पूर्वं शुष्का ज्वनावृद्धा सूर्यस्तैश्च प्रधूपिताः ॥ ४२ ॥  
 तदा ते विविशुः सर्वे निर्द्गन्धाः सूर्यरश्मिभिः ।  
 जङ्गमाः स्थावराः सर्वे धर्माधर्मात्मकास्तु वै ॥ ४३ ॥  
 दग्धदेहास्ततस्ते वै गताः पापयुगात्त्यये ।  
 योन्या तथा ह्यनिर्मुक्ताः शुभपापानुबन्धया ॥ ४४ ॥  
 ततस्ते ह्युपपद्यन्ते तुल्यरूपा जने जनाः ।  
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ४५ ॥  
 उषित्वा रजनीं तच्च ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।  
 पुनः सर्गे भवन्तीह ब्रह्मणो मानसोप्रजाः ॥ ४६ ॥  
 ततस्तेषु प्रवृत्तेषु जने चैलोक्यवासिषु ।  
 निर्द्ग्वेषु च लोकेषु तेषु सूर्यस्तु सप्तभिः ।  
 वृद्धा क्षितौ ग्लाबितायां विशीर्णेष्वालयेषु च ॥ ४७ ॥  
 समुद्राश्चैव मेघाश्च आपः सर्वाश्च पार्थिवाः ।  
 व्रजन्त्येकार्णवत्वं हि सलिलाख्यास्तदाश्रिताः ॥ ४८ ॥  
 आगतागतिकं तद्वै यदा तु सलिलं बभूव ।  
 संच्छाद्येमां स्थितां भूमिमर्णवाख्या तदा च सा ॥ ४९ ॥  
 आभाति यस्मान्नाभान्ति भासन्तो व्याप्तिदीप्तिषु ।

सर्वतः समनुप्राव्य तासाञ्चाश्वो विभाव्यते ॥ ५० ॥  
 तदश्वस्तनुते यन्मात् सर्वां पृथ्वीं समन्ततः ।  
 धातून्स्तनोति विस्तारे तेनाश्वस्तनवः स्मृताः ॥ ५१ ॥  
 अरमित्येष शीघ्रन्तु निपातः कविभिः स्मृतः ।  
 एकार्णवे भवन्त्यापो न शीघ्रास्तेन ते नराः ॥ ५२ ॥  
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते सस्थिते ब्रह्मणोऽहनि ।  
 रजन्यां वर्त्तमानायान्तावत्तत्सलिलात्मना ॥ ५३ ॥  
 ततस्तु सलिले तस्मिन्नष्टेऽग्नौ पृथिवीतले ।  
 प्रशान्तवातेऽन्धकारे निरालोके समन्ततः ॥ ५४ ॥  
 येनैवाधिष्ठितं ह्रीदं ब्रह्मा स पुरुषः प्रभुः ।  
 विभागमस्य लोकस्य पुनर्व्वं कर्त्तुमिच्छति ॥ ५५ ॥  
 एकार्णवे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।  
 तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ५६ ॥  
 सहस्रशौर्षा पुरुषो रुक्मवर्णो ह्यतीन्द्रियः ।  
 ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ॥ ५७ ॥  
 सत्त्वाद्रेकात् प्रबुधस्तु शून्यं लोकमवेक्ष्य च ।  
 इमञ्चोदाहरन्त्यत्र स्नाक नारायणं प्रति ॥ ५८ ॥  
 आपो नाराख्यास्तनव इत्यपान्नाम शुश्रुमः ।  
 आपूर्थ्य नाभिं तत्रास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५९ ॥

सहस्रशौर्षाः सुमनाः सहस्रपात्

सहस्रचक्षुर्व्वदनः सहस्रभुक् ।

सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापति-

स्त्रयोपथे यः पुरुषो निरुध्यते ॥ ६० ॥

आदित्यवर्णी भुवमस्य गोमा-

एको ह्यपूर्वः प्रब्रमन्तुराघाट् ।

हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मा

स पठते वै तमसः परस्तात् ॥ ६१ ॥

कल्पादौ रजसोद्विक्तो ब्रह्मा भूत्वाऽसृजत् प्रजाः ।

कल्पान्ते तमसोद्विक्तो कालो भूत्वाऽग्रसत् पुनः ॥ ६२ ॥

स वै नारायणाख्यस्तु सखीद्विक्तोऽर्णवे स्वपन् ।

त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये समवर्त्तत ॥ ६३ ॥

सृजते ग्रसते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु तान् ।

एकार्णवे तदा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ ६४ ॥

चतुर्युगसहस्रान्ते सर्व्वतः सलिलावृते ।

ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु अप्रकाशार्णवे स्वपन् ॥ ६५ ॥

चतुर्विधाः प्रजा यस्त्वा ब्राह्मणं रात्रयं महार्णवे ।

पश्यन्ति तं महर्लीकात् सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ६६ ॥

भृग्वादयो यथा सप्त कल्पे ह्यस्मिन् महर्षयः ।

ततो विवर्त्तमानैस्तैर्महान् परिगतः परः ॥ ६७ ॥

गत्यर्थात् ऋषयो धातोर्नामनिर्वृत्तिरादितः ।

तस्माद्विषपरत्वेन महान्स्तस्मान्महर्षयः ॥ ६८ ॥

महर्लीकस्थितैर्दृष्टः कालः सुप्तस्तदा च तैः ।

सत्याद्या सप्त ये ह्यासन् कल्पेऽतीते महर्षयः ॥ ६९ ॥

एवं ब्राह्मणेषु रात्रौषु ह्यतीतास्तु सहस्रयः ।

दृष्टवन्तस्तथा ह्यन्ये सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ७० ॥

कल्पस्यादौ तु वज्रयो यत्क्रात् संस्थासुतुर्गमः ।

कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मात्कालो निश्च्यते ॥ ७१ ॥

स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।

व्यक्ताऽव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ७२ ॥

इत्थेषु प्रतिसन्धिर्व्वः कीर्त्तितः कल्पयोद्धयोः ।

साम्प्रतातौतयोर्न्ध्ये प्रागवस्था बभूव या ॥ ७३ ॥

कीर्त्तिता तु समासेन कल्पे कल्पे यथा तथा ।

साम्प्रतन्ते प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निबोधत ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसन्धिकीर्त्तनं

नाम सप्तमोऽध्यायः ।

## अथाष्टमोऽध्यायः ।

चतुराश्रमविभागः ।

—000—

सूत उवाच । तुल्यं युगसहस्रस्य नैगङ्गालमुपास्य सः ।

शब्दयन्ते प्रकुर्वते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ १ ॥

ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।

अश्वकारे तदा तस्मिन् नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २ ॥

जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवोतले ।

अविभागेन भूतेषु समन्तात्सुस्थितेषु च ॥ ३ ॥

निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्ततः ।

तदाकाशे चरन् सोऽथ वीक्ष्यमाणः स्वयन्भुवः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठाया ह्युपायन्तु मार्गमाणस्तदा प्रभुः ।

ततस्तु सलिले तस्मिन् ज्ञात्वा ह्यन्तर्गतां महीं ॥ ५ ॥

अनुमानात् सस्वहो भूमेकस्वरणं प्रति ।

चकारान्यान्तनुश्चैव पूर्वकल्पादिषु स्मृतां ॥ ६ ॥

स तु रूपं वराहस्य कृत्वापः प्राविशत् प्रभुः ।

अङ्घ्रिः सव्वादितामुर्वीं समीच्याथ प्रजापतिः ॥ ७ ॥

उद्गत्योर्वीमथाङ्गस्त, अपस्तास्त, स विन्यसत् ।

सामुद्रीस्त, समुद्रेषु नादेयीर्निर्जगास्त्रपि ।

पार्थिवीस्त, स विन्यस्य पृथिव्यां सोऽचिनां हिरीन् ॥ ८ ॥

प्राक्सर्गे दह्यमाने तु तदा संवर्त्तकाम्निना ।

तेनाग्निना प्रलीनास्ते पर्वता भुवि सर्वशः ॥ ९ ॥

श्रैत्यादेकार्णवे तस्मिन् वायुनापस्त, संज्ञताः ।  
 निषक्ता यत्र यतासंस्तत्र तत्राऽचलोऽभवत् ॥ १० ॥  
 स्तम्भाचलत्वादचलाः पर्व्वभिः पर्व्वताः स्मृताः ।  
 गिरयोऽङ्घ्रिर्निर्णीयताश्चयनाश्च शिलोच्चयाः ॥ ११ ॥  
 ततस्तु तां समुद्धृत्य क्षितिमन्तर्जालात् प्रभुः ।  
 स्वस्थाने स्थापयित्वा च विभागमकरोत् पुनः ॥ १२ ॥  
 सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्या द्वीपेषु सप्तसु ।  
 विषमानि समीकृत्य शिलाभिरचिनोद्गिरौ ॥ १३ ॥  
 द्वीपेषु तेषु वर्षाणि चत्वारिंशत्तथैव च ।  
 तावन्तः पर्व्वताश्चैव वर्षान्ते समवस्थिताः ।  
 सर्गादौ सन्निविष्टास्ते स्वभावेनैव नान्यथा ॥ १४ ॥  
 सप्तद्वीपाः समुद्राश्च अन्योन्यस्य तु मण्डलं ।  
 सन्निकृष्टाः स्वभावेन समावृत्य परस्परं ॥ १५ ॥  
 भूराख्यांश्चतुरो लोकांश्चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह ।  
 पूर्व्वन्तु निर्धमे ब्रह्मा स्थानानीमानि सर्व्वशः ॥ १६ ॥  
 कल्पस्य चास्य ब्रह्मा वै ह्यसृजत् स्थानिनः पुरा ।  
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षन्दिवन्तथा ॥ १७ ॥  
 स्वर्गन्दिशः समुद्रांश्च नदीः सर्व्वान्श्च पर्व्वतान् ।  
 ओषधीनां तथात्मानमात्मानं हृत्तवीरुधां ॥ १८ ॥  
 लवाः काष्ठाः कलाश्चैव मुहूर्त्तं सन्धिरात्राहं ।  
 अर्धमासांश्च मामांश्च अयनाब्दयुगानि च ॥ १९ ॥  
 स्थानाभिमानिनश्चैव स्थानानि च पृथक् पृथक् ।  
 स्थानात्मनः स सृष्ट्वा वै युगावस्थां विनिर्धमे ॥ २० ॥



कृतन्तेताडापरश्च कलिश्चैव तथा युगं ।  
 कल्पस्यादौ कृतयुगे प्रथमे सोऽसृजत् प्रजाः ॥ २१ ॥  
 प्रागुक्ता या मया तुभ्यं पूर्वकालं प्रजास्तु ताः ।  
 तस्मिन् संवर्त्तमाने तु कल्पे दग्धास्तादाऽग्निना ॥ २२ ॥  
 अप्राप्ता यास्तपोलोकं जनलोकं समाश्रिताः ।  
 प्रवर्त्तन्ति पुनः सर्गे बीजार्थन्ता भवन्ति हि ॥ २३ ॥  
 बीजार्थेन स्थितास्तत्र पुनः सर्गस्य कारणात् ।  
 ततस्ताः सृज्यमानास्तु सन्तानार्थं भवन्ति हि ॥ २४ ॥  
 धर्मार्थकाममोक्षाणामिह ताः साधकाः स्मृताः ।  
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ॥ २५ ॥  
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति हि ।  
 ब्रह्मणो मानसास्ते वै सिद्धात्मानो भवन्ति हि ॥ २६ ॥  
 ये सर्गाद्देवयुक्तेन कर्मणा ते दिवङ्गताः ।  
 आवर्त्तमाना इह ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥ २७ ॥  
 स्वकर्मफलशेषेण ख्याताश्चैव तद्वात्मिकाः ।  
 भवन्ति जनाङ्गोकात् कर्मशंसयबन्धनात् ॥ २८ ॥  
 आश्रयः कारणं तत्र बोद्धव्यं कर्मणान्तु सः ।  
 तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाङ्गोकाः शुभाशुभैः ॥ २९ ॥  
 गृह्णन्ति ते शरीराणि नानारूपाणि यीनिषु ।  
 देवादस्थावरान्ते च उत्पद्यन्ते परस्परं ॥ ३० ॥  
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।  
 तान्येते प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥  
 हिंसाहिंसे गृदुकूरे धर्माधर्मौ ऋतानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ३२ ॥  
 कल्पेष्वासन् व्यतीतेषु रूपनामानि यानि च ।  
 तान्येवानागते काले प्रायशः प्रतिपेदिरे ॥ ३३ ॥  
 तस्मात्तु नामरूपाणि तान्येव प्रतिपेदिरे ।  
 पुनः पुनस्ते कल्पेषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३४ ॥  
 ततः सर्गे ह्यवष्टब्धे सिद्धोर्ब्रह्मणस्तु वै ।  
 प्रजास्ता ध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्तादा ॥ ३५ ॥  
 मिथुनानां सहस्रन्तु सोऽसृजद्वै मुखात्तदा ।  
 जनास्ते ह्युपपद्यन्ते सत्त्वोद्रिक्ताः सुचेतसः ॥ ३६ ॥  
 सहस्रमन्यद्वचस्तो मिथुनानां ससर्ज ह ।  
 ते सर्व्वैरजसोद्रिक्ता शुष्णिगथाप्यशुष्णिगः ॥ ३७ ॥  
 सृष्ट्वा सहस्रमन्यत्तु हन्दानामूकतः पुनः ।  
 रजस्तमोभ्यामुद्रिक्ता ईहाशीलास्तु ते स्मृताः ॥ ३८ ॥  
 पद्भ्यां सहस्रमन्यत्तु मिथुनानां ससर्ज ह ।  
 उद्रिक्तास्तमसा सर्व्वे निःश्रीका ह्यल्पतेजसः ॥ ३९ ॥  
 ततो वै हर्षमानास्ते हन्तोत्यन्नास्तु प्राणिनः ।  
 अन्योन्या हृच्छयाविष्टा मैथुनायोपचक्रमुः ॥ ४० ॥  
 ततः प्रभृतिकल्पेऽस्मिन् मिथुनोत्पत्तिरुच्यते ।  
 मासे मासेर्त्तवं यद्यत्तदाज्ञासौष्टि योषितां ॥ ४१ ॥  
 तस्मात्तदानं सुषुवः सेवितैरपि मैथुनैः ।  
 आयुषोऽन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ते सक्तत् ॥ ४२ ॥  
 कुटकाः कुविकाश्चैव(१) उत्पद्यन्ते समूर्षिताः ।

ततः प्रभृतिकल्पे ऽस्मिन् मिथुनानां हि सम्भवः ॥ ४३ ॥  
 ध्याते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सक्तः ।  
 शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्षणः ॥ ४४ ॥  
 इत्येवं मनसा पूर्वं प्राक्सृष्टिर्या प्रजापतेः ।  
 तस्यान्ववाये सम्भूता यैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४५ ॥  
 सरित्सारःसमुद्राश्च खेवन्ते पर्वतानपि ।  
 तदा नात्यम्बुशीतोष्णा युगे तस्मिन् चरन्ति वै ॥ ४६ ॥  
 पृथ्वीरसोद्भवं नाम आहारं ह्याहरन्ति वै ।  
 ताः प्रजाः कामचारिण्यो मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ४७ ॥  
 धर्माधर्मौ न तास्त्रास्तां निर्विशेषाः प्रजास्तु ताः ।  
 तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन् कृते युगे ॥ ४८ ॥  
 धर्माधर्मौ न तास्त्रास्तां कल्पादौ तु कृते युगे ।  
 स्वेन स्वेनाधिकारेण जज्ञिरे ते कृते युगे ॥ ४९ ॥  
 चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां दिव्यसंख्यया ।  
 आद्यङ्गतयुगं प्राहुः सम्यानान्तु चतुःशतं ॥ ५० ॥  
 ततः सहस्रगस्तासु प्रजासु प्रथितास्त्वपि ।  
 न तामाम्प्रतिघातोऽस्ति न हन्मन्नापि च क्रमः ॥ ५१ ॥  
 पर्वतादधिसेविन्यो ह्यनिकेताश्चरास्तु ताः ।  
 विशोकाः मत्स्वबहुलाः एकान्तसुखितप्रजाः ॥ ५२ ॥  
 ता वै निकामचारिण्यो नित्यं सुदितमानसाः ।  
 पशवः पक्षिणश्चैव न तदामन् सरीसृपाः ॥ ५३ ॥  
 नोद्भिजा नारकाश्चैव ते ह्यधर्मप्रसूतयः ।  
 न मूलफलपुष्पश्च नार्त्तवं नृपतयो न च ॥ ५४ ॥  
 सर्वकामसुखः कालो नात्यर्थं ह्युपग्रीतता ।

मनोभिलषिताः कामास्तासां सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥ ५५ ॥  
 उत्तिष्ठन्ति पृथिव्यां वै ताभिर्ध्याता रसोत्थिताः ।  
 बलवर्णकरी तासां सिद्धिः सा रोगनाशिनी ॥ ५६ ॥  
 असंस्कार्यैः शरीरैश्च प्रजाम्नाः स्थिरयौवनाः ।  
 तासां विश्रुत्वात् सङ्गल्पाज्जायन्ते मिथुनाः प्रजाः ॥ ५७ ॥  
 समं जन्म च रूपञ्च म्रियन्ते चैव ताः समं ।  
 तदा सत्यमलोभश्च क्षमा तुष्टिः सुखन्दमः ॥ ५८ ॥  
 निर्विशेषाः कृताः सर्वा रूपायुःशीलचेष्टितैः ।  
 अबुद्धिपूर्व्वकं वृत्तं प्रजानां जायते स्वयं ॥ ५९ ॥  
 अप्रवृत्तिः कृतयुगे कर्मणोः शुभपापयोः ।  
 वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदासन्न सङ्करः ॥ ६० ॥  
 अनिच्छाद्वेषयुक्तास्ते वर्त्तयन्ति परस्परं ।  
 तुल्यरूपायुषः सर्वा अधमोत्तमवर्ज्जिताः ॥ ६१ ॥  
 सुखप्राया ह्यशोकाश्च उत्पद्यन्ते कृते युगे ।  
 नित्यप्रहृष्टमनसो महासत्त्वा महाबलाः ॥ ६२ ॥  
 लाभालाभौ न तास्वास्तां मित्रामित्रे प्रियाप्रिये ।  
 मनसा विषयस्तासान्निरीहाणां प्रवर्त्तते ।  
 न लिप्सन्ति हि ताऽन्योन्यन्नानुष्टङ्गन्ति चैव हि ॥ ६३ ॥  
 ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।  
 प्रवृत्तं ह्यपरे यज्ञं दानं कलियुगे वरं ॥ ६४ ॥  
 सत्त्वं कृतं रजस्त्रेता ह्यपरन्तु रजस्तमौ ।  
 कालौ तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तवशेन तु ॥ ६५ ॥  
 काव्यः कृते युगे त्वेष तस्य संख्यान्निबोधत ।

चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणाम्तत् कृतं युगम् ॥ ६६ ॥  
 सन्ध्यांशो तस्य दिव्यानि शतान्यष्टौ च संख्यया ।  
 तदा तासां बभूवायुर्न च क्षेशविपक्षयः ॥ ६७ ॥  
 ततः कृतयुगे तस्मिन् सन्ध्यांशे हि गते तु वै ।  
 पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्वशः ॥ ६८ ॥  
 सन्ध्यायामप्यतीतायामन्तकाले युगस्य तु ।  
 पादतयावतिष्ठेत्तु सन्ध्याधर्मो युगस्य तु ।  
 एवं कृते तु निःशेषे सिद्धिस्त्वन्तर्द्धे तदा ॥ ६९ ॥  
 तस्याश्च सिद्धौ भ्रष्टायां मानस्यामभवत्ततः ।  
 सिद्धिरन्या युगे तस्मिंस्ते तायामन्तरे कृता ॥ ७० ॥  
 सर्गादौ या मयाष्टौ तु मानस्यो वै प्रकीर्त्तिताः ।  
 अष्टौ ताः क्रमयोगेन सिद्धयो यान्ति संचयं ॥ ७१ ॥  
 कल्पादौ मानसी ह्येषा सिद्धिर्भवति सा कृते ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः ।  
 वर्णाश्रमाचारकृतः कर्मविधीर्भवः स्मृतः ॥ ७२ ॥  
 सन्ध्याकृतस्य पादेन सन्ध्यापादेन चांशतः ।  
 कृतसन्ध्यांशका ह्येते चोक्तीन् पादान् परस्परान् ।  
 हसन्ति युगधर्मो ह्ये तपःश्रुतबलायुधैः ॥ ७३ ॥  
 ततः कृतांशे क्षीणे तु बभूव तदनन्तरं ।  
 चैतायां युगमन्यन्तु कृतांशमृषिसत्तमाः ॥ ७४ ॥  
 तस्मिन् क्षीणे कृतांशे तु तच्छिष्टास्तु प्रजास्त्रिह ।  
 कल्पादौ संप्रवृत्तायास्त्रैतायाः प्रमुखे तदा ॥ ७५ ॥  
 प्रणश्यति तदा सिद्धिः काश्चयोगेन जाय्यथा ।

तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तत ॥ ७६ ॥  
 अपां सौख्ये प्रतिगते तदा मेघाळना तु तौ ।  
 मेघेभ्यस्तनयिभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनं ॥ ७७ ॥  
 सल्लदेव तया वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।  
 प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः ॥ ७८ ॥  
 सर्वप्रत्युपभोगस्तु तासान्तेभ्यः प्रजायते ।  
 वर्त्तयन्ति हि तेभ्यस्तास्ते तायुगमुखे प्रजाः ॥ ७९ ॥  
 ततः कालेन महता तासामेव विपर्ययात् ।  
 रागलोभाळको भावस्तदा ह्याकस्मिकोऽभवत् ॥ ८० ॥  
 यत्तद्ववति नारीणां जीवितान्ते तदार्त्तवं ।  
 तदा तच्च न भवति पुनर्युगबलेन तु ॥ ८१ ॥  
 तासां पुनः प्रवृत्तन्तु मासे मासे तदार्त्तवं ।  
 ततस्तेनैव योगेन वर्त्ततां मिथुने तदा ॥ ८२ ॥  
 तासान्तत् कालभावित्वान्मासि मास्युपगच्छतां ।  
 अकाले ह्यार्त्तवोत्पत्तिर्गर्भीत्यत्तिरजायत ॥ ८३ ॥  
 विपर्ययेण तासान्तु तेन कालेन भाविना ।  
 प्राणशान्तिं ततः सर्वे वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः ॥ ८४ ॥  
 ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्ता व्याकुलेन्द्रियाः ।  
 अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिध्यायिनस्तदा ॥ ८५ ॥  
 प्रादुर्बभूवुस्तासाञ्च वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः ।  
 वस्त्राणि च प्रसृजन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ८६ ॥  
 तेष्वेव जायते तासां गन्धवर्षरसान्वितं ।  
 अमाश्लिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ॥ ८७ ॥

तेन ता वर्तयन्तिस्त्र मुखे चेतायुणस्य च ।  
 हृष्टतुष्टास्तथा सिद्धया प्रजा वै विगतज्वराः ॥ ८८ ॥  
 पुनः कालान्तरेणैव पुनर्जोभाततास्तु ताः ।  
 वृक्षांस्तान् पथ्यगृह्णन्त मधु वामाक्षिकं बलात् ॥ ८९ ॥  
 तासान्तेनापचारेण पुनर्जोक्कृतेन वै ।  
 प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥  
 तस्यामेवाल्पशिष्टायां संध्याकालवशात्तदा ।  
 प्रावर्तन्त तदा तासां हृन्धान्यभ्युत्थितानि तु ॥ ९१ ॥  
 शीतवातातपैस्तीव्रैस्तप्तता दुःखिता भृशं ।  
 हन्तैस्ताः पीड्यमानास्तु चक्रुरावरणानि च ॥ ९२ ॥  
 कृत्वा हृन्द्प्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे ।  
 पूर्व्वं निकामचारास्ते अनिकेताश्चया भृशं ॥ ९३ ॥  
 यथायोग्यं यथाप्रीतिं निकेतेष्ववसन् पुनः ।  
 मरुधन्वसु निकेषु पर्व्वतेषु नदीषु च ।  
 संश्रयन्ति च दुर्गाणि धन्वानं शाश्वतोदकं ॥ ९४ ॥  
 यथायोगं यथाकामं समेषु विघ्नमेषु च ।  
 आरब्धास्ते निकेता वै कर्त्तुं शीतोष्णवारणं ॥ ९५ ॥  
 ततः संस्थापयामास खेटानि च पुराणि च ।  
 ग्रामांश्चैव यथाभागं तथैवान्तःपुराणि च ॥ ९६ ॥  
 तासामायामविष्कम्भान् सन्निवेशान्तराणि च ।  
 चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं प्रदेशः संज्ञितस्तु तैः ॥ ९७ ॥  
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते ।  
 तालः अतो मध्यमया गोकर्णयाप्यनामया ॥ ९८ ॥

कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुल उच्यते ।  
 रत्निरङ्गुलपर्व्याणि संख्यया त्रैकविंशतिः ॥ ९८ ॥  
 चतुर्विंशतिभिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ।  
 किंस्तुः स्मृतो द्विरत्रिस्तु द्विषत्वारिंशदङ्गुलं ॥ १०० ॥  
 चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नालिकायुगमेव च ।  
 धनुःसहस्रे द्वे तत्र गव्यूतिस्तैर्विभाव्यते ॥ १०१ ॥  
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तैर्निरुच्यते ।  
 एतेन योजनेनैव सन्निवेशस्ततः कृतः ॥ १०२ ॥  
 चतुर्णामेव दुर्गाणां स्वसमुत्थानि त्रीणि तु ।  
 चतुर्थं कृत्रिमं दुर्गं तस्य वक्ष्याम्यहं विधिं ॥ १०३ ॥  
 सौधोच्चवप्रपाकारं सर्व्वतश्चातकावृतं ।  
 तदेकं स्वस्तिकद्वारं कुमारीपुरमेव च ॥ १०४ ॥  
 श्योतसोसह तद्वारं निखातं पुनरेव च ।  
 हस्ताष्टौ च दश अष्टौ नवाष्टौ वाऽपरे मताः ॥ १०५ ॥  
 खेटानां नगराणाञ्च ग्रामाणाञ्चैव सर्व्वशः ।  
 त्रिविधानाञ्च दुर्गाणां पञ्चतोदकबन्धनं ॥ १०६ ॥  
 त्रिविधानाञ्च दुर्गाणां विष्कम्भायाममेव च ।  
 योजनानाञ्च विष्कम्भमष्टभागार्द्धमायतं ॥ १०७ ॥  
 परमार्द्धार्द्धमायामं प्रागुदप्रवरं पुरं ।  
 द्विकर्णं द्विकर्णन्तु व्यञ्जनं क्षयसंस्थितं ॥ १०८ ॥  
 वृत्तं हीमञ्च दीर्घञ्च नगरं न प्रशस्यते ।  
 चतुरस्रार्ज्जवन्दिक्स्थं प्रशस्तं वै पुरं परं ॥ १०९ ॥  
 चतुर्विंशतिराद्यन्तु हस्तानष्टशतं परं ।



अथ मध्यं प्रशंसन्ति ऋषीत्कृतविवर्जितं ॥ ११० ॥

अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राङ्मुख्यनिवेशनं ।

नगरार्धविष्कम्भं खेटं ग्रामं ततो बहिः(१) ॥ १११ ॥

नगराञ्चोजनं खेटं खेटाङ्गामोऽर्धोजनं ।

द्विक्रीशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ॥ ११२ ॥

विंशद्वनूषि विस्तीर्णो दिशं मार्गस्तु तैः कृतः ।

विंशद्वनुर्याममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥ ११३ ॥

धनूषि दश विस्तीर्णः त्रीमान् राजपथः स्मृतः ।

नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥ ११४ ॥

धनूषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु तैः कृताः ।

गृहरथोपरथ्याश्च द्विकाथाप्यपरथ्यकाः ॥ ११५ ॥

घण्टापथश्चतुष्पादस्त्रिपदश्च गृहान्तरं ।

वृत्तिमार्गास्त्वर्ध्वपदं प्राग्बंशः पदिकः स्मृतः ॥ ११६ ॥

अवस्करं(२) परीवाहं पदमात्रं समन्ततः ।

कृतेषु तेषु स्थानेषु पुनश्चक्रगृहाणि वै ॥ ११७ ॥

यथा ते पूर्वमासन्वै वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः ।

तथा कर्तुं समारम्भायित्वा पुनः पुनः ॥ ११८ ॥

वृक्षाश्चैव गताः शाखा न ताश्चैव परागताः ।

अत ऊर्ध्वं गताद्यान्या एवं तिर्यग्गताः पुरा ॥ ११९ ॥

बुद्ध्वाऽन्विष्यस्तथा न्यायो वृक्षशाखा यथा गताः ।

तथा कृतास्तु तैः शाखास्तस्माच्छाखास्तु ताः स्मृताः ॥ १२० ॥

१ ततोर्ध्वं इति अ०, ब०, क० च ।

२ अवस्करे इति अ० ।

एवं प्रतिष्ठाः शाखाभ्यः शाखायैव गृहाणि च ।  
 तस्मात्ता वै स्मृताः शाखाः शाखात्वञ्चैव तासु तत् ॥ १२१ ॥  
 प्रसीदति मनस्तासु मनः प्रसादयन्ति ताः ।  
 तस्माद्गृहाणि शाखाय प्रसादायैव संज्ञिताः ॥ १२२ ॥  
 कृत्वा हन्धोपघातांस्तान् वार्त्तापायमचिन्तयन् ।  
 नष्टेषु मधुना सार्धं कल्पवृक्षेषु वै तदा ।  
 विषादव्याकुलास्ता वै प्रजःसृष्ट्याशुधात्मिकाः ॥ १२३ ॥  
 ततः प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ।  
 वार्त्तार्थसाधिकाप्यन्या वृत्तिस्तासां हि कामतः ॥ १२४ ॥  
 तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निष्कर्गंतानि तु ।  
 वृष्ट्या तदभवत्स्त्रोतः खातानि निष्क्रगाः स्मृताः ॥ १२५ ॥  
 एवं नद्यः प्रवृत्तास्तु द्वितीये वृष्टिसर्जने ।  
 ये परस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले ॥ १२६ ॥  
 अपान्मूमेय संयोगादीषधस्तासु चाभवन् ।  
 पुष्पमूलफलान्यस्तु श्रोषधस्ताः प्रजज्ञिरे ॥ १२७ ॥  
 अफालकृष्टाश्चानुमा ग्राम्याऽरण्यास्तुर्दश ।  
 ऋतुपुष्पफलायैव वृक्षा गुल्माश्च जज्ञिरे ॥ १२८ ॥  
 प्रादुर्भावश्च त्रेतायां वार्त्तायामौषधस्य तु ।  
 तेनौषधेन वर्त्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे तदा ॥ १२९ ॥  
 ततः पुनरभूत्तासां रागो लोभश्च सर्वशः ।  
 अवश्यश्चाविनार्थं चेतायुगवशेन तु ॥ १३० ॥  
 ततस्ताः पर्यगृह्यन्त नदीक्षेत्राणि पर्यतान् ।  
 वृक्षान् गुल्मीषधीयैव प्रसज्यन्तु यथावत् ॥ १३१ ॥

सिद्धात्मानस्तु ये पूर्व्वं व्याख्याताः प्राकृते मया ।  
 ब्रह्मणा मानवास्ते वै उत्पन्ना योजनादिह ॥ १२२ ॥  
 शान्ताश्च शुष्णिणश्चैव कर्मिणो दुःखिनस्तदा ।  
 ततः प्रवर्त्तमानास्ते त्रेतायां जज्ञिरे पुनः ॥ १२३ ॥  
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा द्रोहिजनास्तथा ।  
 भाविताः पूर्व्वजातीषु कर्मभिश्चाशुभाशुभैः ॥ १२४ ॥  
 इतस्तेभ्यो बला ये तु सत्यशीला द्वाहिंसकाः ।  
 वीतलोभा जितात्मानो निवसन्तिस्म तेषु वै ॥ १२५ ॥  
 प्रतिगृह्णन्ति कुर्वन्ति तेभ्यश्चान्येऽल्पतेजसः ।  
 एवं विप्रतिपन्नेषु प्रपन्नेषु परस्परं ॥ १२६ ॥  
 तेन दोषेण तेषान्ता ओषध्यो मिषतां तदा ।  
 प्रनष्टा ह्ययमाणा वै मुष्टिभ्यां सिकता यथा ॥ १२७ ॥  
 अयसङ्गूर्य्यु गबलाद्गाम्यारण्यासतुर्दृग ।  
 फलं गृह्णन्ति पुष्पे च पुष्पं पत्रैश्च याः पुनः ॥ १२८ ॥  
 ततस्तासु प्रनष्टासु विभ्रान्तास्ताः प्रजास्तदा ।  
 स्वयम्भुवं प्रभुञ्जग्मुः क्षुधाविष्टाः प्रजापतिं ॥ १२९ ॥  
 हृत्यर्थमभिलिप्सन्त आदौ चैतायुगस्य तु ।  
 ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् ज्ञात्वा तासां मनोषितं ॥ १३० ॥  
 युतां प्रत्यक्षदृष्टेन दर्शनेन विचार्य्य च ।  
 यस्ताः पृथिव्या ओषध्यो ज्ञात्वा प्रत्यदुहत्पुनः ॥ १३१ ॥  
 कृत्वा वत्सं सुमेरुस्तु दुदोह पृथिवीमिमां ।  
 दुग्धेयं गोस्तदा तेन वीजानि पृथिवीतले ॥ १३२ ॥  
 जज्ञिरे तानि वीजानि याम्यारण्यास्तु ताः पुनः ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः सप्तसप्तदशास्तु ताः ॥ १४३ ॥  
 ब्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ।  
 प्रियङ्गुबो ह्युदाराश्च कारुषाश्च सवीनकाः ॥ १४४ ॥  
 माषा सुहा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थिकाः ।  
 आदृक्क्षयणकाश्चैव सप्तसप्तदशाः स्मृताः ॥ १४५ ॥  
 इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।  
 ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्यास्तुर्दश ॥ १४६ ॥  
 ब्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।  
 प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमी तु कुलत्थिका ॥ १४७ ॥  
 श्यामाकास्त्वश्च नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ।  
 कुरुविन्दा वेणुयवास्तथा मर्कटकाश्च ये ॥ १४८ ॥  
 ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ।  
 उत्पन्नाः प्रथमा ह्येता आदौ त्रेतायुगस्य तु ॥ १४९ ॥  
 अफालकृष्टा ओषध्यो ग्राम्यारण्यास्तु सर्वशः ।  
 वृक्षा गुल्मलता वल्ली वीरूधस्तृणजातयः ॥ १५० ॥  
 मूलैः फलैश्च रोहिण्यो गृह्णन् पुष्पैश्च जायते(१) ।  
 प्रथ्नी दुग्धा तु वीजानि यानि पूर्व<sup>१</sup>ं स्वयम्भुवा ॥ १५१ ॥  
 ऋतुपुष्पफलास्ता वै ओषध्यो जज्ञिरे त्विह ।  
 यदा प्रसृष्टा ओषध्यो न प्ररोहन्ति ताः पुनः ॥ १५२ ॥  
 ततः स ताषां वृत्त्यर्थं वार्त्तोपायश्चकार ह ।  
 ब्रह्मा स्वयम्भू भगवान् दृष्ट्वा सिद्धिं कर्मजां ॥ १५३ ॥

ततः प्रभृत्यधीषध्यः कष्टमच्यास्तु जज्ञिरे ।  
 संसिद्धायान्तु वार्त्तायान्ततस्तासां स्वयम्भुवः ।  
 मर्यादाः स्थापयामास यद्यारब्धाः परस्परं ॥ १५४ ॥  
 ये वै परिगृहीतारस्तासामासन्विविधात्मकाः ।  
 इतरेषां कृतव्राणाः स्थापयामास क्षत्रियान् ॥ १५५ ॥  
 उपतिष्ठन्ति ये तान्वै यावन्तो निर्भयास्तथा ।  
 सत्यं ब्रह्म यथा भूतं ब्रुवन्तो ब्राह्मणाश्च ते ॥ १५६ ॥  
 ये चान्ये प्यवलास्तेषां वैश्यसंकर्म्मसंस्थिताः ।  
 कीनाग्रानाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः ।  
 वैश्यानेव तु तानाहुः कीनाशान् वृत्तिसाधकान् ॥ १५७ ॥  
 शोचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः ।  
 निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रास्तानब्रवीत् सः ॥ १५८ ॥  
 तेषां कर्म्माणि धर्म्माश्च ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः ।  
 संस्थितौ प्राकृतायान्तु चातुर्वर्णस्य सर्व्वशः ॥ १५९ ॥  
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात् तान् धर्म्मान्तानपालयन् ।  
 वर्णधर्म्मैरजीवन्यो(१) व्यरुध्यन्त परस्परं ॥ १६० ॥  
 ब्रह्मा तमर्थं ब्रुवा तु याथातथ्येन वै प्रभुः ।  
 क्षत्रियाणां बलं दण्डं युद्धमाजीवमादिशत् ॥ १६१ ॥  
 याजनाध्यापनञ्चैव तृतीयश्च प्रहिशङ्गं ।  
 ब्राह्मणानां विभुस्तेषां कर्म्माण्येतान्यथादिशत् ॥ १६२ ॥  
 पाशुपाल्यं वाणिज्यञ्च कृषिञ्चैव विशान्ददी ।

शिल्पाजीवं भृतिश्चैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ॥ १६३ ॥  
 सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मक्षत्रविशां पुनः ।  
 यजनाध्ययनं दानं सामान्यानि तु तेषु च ॥ १६४ ॥  
 कर्माजीवन्ततो दत्त्वा तेभ्यश्चैव परस्परं ।  
 लोकान्तरेषु स्थानानि तेषां सिद्धाऽददत् प्रभुः ॥ १६५ ॥  
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावतां ।  
 स्थानमेन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनां ॥ १६६ ॥  
 वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममुपजीविनां ।  
 गान्धर्व्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठतां ॥ १६७ ॥  
 स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्तयं ।  
 ततः स्थितेषु वर्णेषु स्थापयामास चाश्रमान् ॥ १६८ ॥  
 गृहस्थो ब्रह्मचारित्वं वानप्रस्थं सभिक्षुकं ।  
 आश्रमांश्चतुरो ह्येतान् पूर्वमास्थापयत् प्रभुः ॥ १६९ ॥  
 वर्णकर्माणि ये केचित्तेषामिह न कुर्व्वते ।  
 कुतः कर्माच्चित्तिं प्राहुराश्रमस्थानवासिनः ॥ १७० ॥  
 ब्रह्मा तान् स्थापयामास आश्रमानामनामतः ।  
 निर्द्देशार्थं ततस्तेषां ब्रह्मा धर्म्मान् प्रभाषत ।  
 प्रस्थानानि च तेषां वै यमांश्च नियमांश्च ह ॥ १७१ ॥  
 चातुर्व्वर्णात्मकः पूर्वं गृहस्थश्चाश्रमः स्मृतः ।  
 तथारामाश्रमाणाञ्च प्रतिष्ठायोनिरेव च ।  
 यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि यमैश्च नियमैश्च ते ॥ १७२ ॥  
 दाराऽग्नयोऽथातिथेयइज्याश्राद्धक्रियाः प्रजाः ।  
 इत्येष वै गृहस्थस्य समासाङ्गसंयहः ॥ १७३ ॥

दण्डी च मेखली चैव ह्यधःशायी तथा जटी ।  
 गुरुशुश्रूषणभैक्षं विद्याहै ब्रह्मचारिणः ॥ १७४ ॥  
 चीरपत्राजिनानि स्युर्धान्यमूलफलोषधं ।  
 उभे सन्ध्याऽवगाह्यश्च होमस्वारण्यवासिनां ॥ १७५ ॥  
 आसनमुसले भैक्षमस्त्येयं शौचमेव च ।  
 अप्रमादोऽव्यवायश्च दया भूतेषु च क्षमा ॥ १७६ ॥  
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा सत्यश्च दशमं स्मृतं ।  
 दशलक्षणिको ह्येष धर्मः प्रोक्तः स्वयम्भवा ॥ १७७ ॥  
 भिक्षोर्व्रतानि पञ्चात्र पञ्चैवोपव्रतानि च ।  
 आचारशुद्धिर्नियमः शौचश्च प्रतिकर्म च ।  
 सम्यग्दर्शनमित्येवं पञ्चैवोपव्रतान्यपि ॥ १७८ ॥

ध्यानं समाधिर्मनसेन्द्रियाणां

ससागरैर्भक्ष्यमथोपगम्य ।

मौनं पवित्रोपचितैर्विमुक्तिः

परिव्रजो धर्ममिमं वदन्ति ॥ १७९ ॥

सर्व्वे ते ज्ञेयसे प्रोक्ता आश्रमा व्रह्मणा स्वयं ।  
 सत्यार्ज्जवन्तपः चान्तिः योगेज्या दमपूर्व्विका ॥ १८० ॥  
 वेदाः साङ्ग्राह्य यज्ञाश्च व्रतानि नियमाश्च ये ।  
 न सिद्धान्ति प्रदुष्टस्य भावदोष उपागते ॥ १८१ ॥  
 वह्निः कर्माणि सर्व्वानि प्रसिद्धान्ति कदा च न ।  
 अन्तर्भावप्रदुष्टस्य कुर्व्वन्तोऽपि पराक्रमान् ॥ १८२ ॥  
 सर्व्वस्त्रमपि यो दद्यात् कलुषेणान्तरात्मना ।  
 न तेन धर्मभाक् स स्याद्भाव एवात्र कारणं ॥ १८३ ॥

एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्तथा ।  
 तेषां स्थानममुष्मिंस्तु संस्थितानां प्रचक्ष्यते ॥ १८४ ॥  
 अष्टाऽशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसां ।  
 स्मृतन्तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनां ॥ १८५ ॥  
 समर्षीणान्तु यत्स्थानं स्मृतन्तवै दिवौकसां ।  
 प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः क्षयः ।  
 योगिनाममृतं स्थानं नानाधीनां न विद्यते ॥ १८६ ॥  
 स्थानान्याश्रमिणां तानि ये स्वधर्मे व्यवस्थिताः ।  
 चत्वार एते पन्थानो देवयाना विनिर्मिताः ॥ १८७ ॥  
 ब्रह्मणा लोकतन्त्रेण आदौ मन्वन्तरे भुवि ।  
 पन्थानो देवयानाय तेषां हारं रविः स्मृतः ॥ १८८ ॥  
 तथैव पितृयानानां चन्द्रमा हारमुच्यते ॥  
 एवं वर्णाश्रमाणां वै प्रविभागे कृते तदा ।  
 यदास्य न व्यवर्त्तन्त प्रजा वर्णाश्रमात्मिकाः ॥ १८९ ॥  
 ततोऽन्या मानसीः सोऽथ चेतामध्येऽसृजत् प्रजाः ।  
 आत्मनः स्वशरीराच्च तुल्याद्यैवात्मना तु वै ॥ १९० ॥  
 तस्मिन्चेतायुगे त्वाद्ये मध्यं प्राप्ते क्रमेण तु ।  
 ततोऽन्या मानसीस्तत्र प्रजाः स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १९१ ॥  
 ततः सत्त्वरजोद्विक्ताः प्रजाः सोऽथासृजत्प्रभुः ।  
 धर्मार्थकाममोक्षाणां वार्त्तायाश्चैव साधिकाः ॥ १९२ ॥  
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ।  
 युगानुरूपा धर्मेण यैरिमा विचिताः प्रजाः ॥ १९३ ॥  
 उपस्थिते तदा तस्मिन् प्रजाधर्मे स्वयन्भुवः ।



अभिदध्यौ प्रजाः सर्वाः नानारूपास्तु मानसीः ॥ १८४ ॥

पूर्वोक्ता या मया तुभ्यञ्जनलोकं समाश्रिताः ।

कल्पेऽतीते तु ते ह्यासन् देवाद्यास्तु प्रजा इह ॥ १८५ ॥

ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः सम्भूत्यर्थमुपस्थिताः ।

मन्वन्तरक्रमेणेह कनिष्ठे प्रथमे मताः ॥ १८६ ॥

ख्यात्यानुबन्धैस्तैस्तैस्तु सर्वार्थैरिह भाविताः ।

कुशलाकुशलप्रायैः कर्मभिस्तैः सदा प्रजाः ।

तत्कर्मफलशेषेण उपष्टब्धाः प्रजन्तिरे ॥ १८७ ॥

देवासुरपितृत्वैश्च पशुपक्षिसरीसृपैः ।

वृक्षनारिकीटत्वैस्तैस्तैर्भावैरुपस्थिताः ।

आधीनार्थं प्रजानाञ्च आत्मनो वै विनिर्गमे ॥ १८८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुराश्वविभागे •

नामाष्टमोऽध्यायः ।

## अथ नवमीऽध्यायः ।

देवादिष्टष्टिवर्णनं ।

—000—

सूत उवाच । ततोऽभिधायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीप्रजाः ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ।

चेत्रज्ञाः समवर्त्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ १ ॥

ततो देवासुरपितृन् मानवञ्च चतुष्टयं ।

सिष्टक्षुरभ्रांस्थेतांश्च स्वात्मना समययुजत् ॥ २ ॥

युक्तान्नस्ततस्तस्य ततो मात्रा स्वयम्भुवः ।

तमभिधायतः सर्गं प्रयत्नोऽभूत् प्रजापतेः ॥ ३ ॥

ततोऽस्य जघनात् पूर्वमसुरा जज्ञिरे सुताः । ✓

असुः प्राणः स्मृतो विप्रास्तज्जन्मानस्ततोऽसुराः ॥ ४ ॥

यया सृष्टाः सुरास्तन्वा तां तनुं स व्यपोहत ।

सापविहातनुस्तेन सद्योरात्रिरजायत ॥ ५ ॥

सा तमोबहुला यस्मात्ततो रात्रिस्त्रियामिका ।

आवृतास्तमसा रात्रौ प्रजास्तस्मात् स्वयम्भुनः ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा सुरांस्तु(१) देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ।

अव्यक्तां सत्त्वबहुलां ततस्तां सोऽभ्ययुजत् ।

ततस्तां युञ्जतस्तस्य प्रियमासीत् प्रभोः किल ॥ ७ ॥

ततो मुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्तस्य देवताः ।

यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥

धातुर्हिवीति यः प्रोक्तः क्रीडायां स विभाव्यते ।

तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः ॥ ९ ॥

देवान् सृष्ट्वाथ देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ।

सत्त्वमात्रात्मिकां देवस्ततोऽन्यां सोऽभ्यपद्यत ॥ १० ॥

पितृवन्मन्यमानस्तान् पुत्रान् प्राध्यायत प्रभुः ।

पितरो ह्युपपन्नाभ्यां(१) रात्राङ्गीरन्तरासृजत् ।

तस्मात्ते पितरो देवाः पुत्रत्वन्तेन तेषु तत् ॥ ११ ॥

यया सृष्टास्तु पितरस्तान्तनुं स व्यपोहत ।

सापविद्धा तनुस्तेन सद्यः सन्ध्या प्रजायत ॥ १२ ॥

तस्मादहस्तु देवानां रात्रिर्या सासुरी स्मृता ।

तयोर्मध्ये तु वै पैत्रो या तनुः सा गरीयसी ॥ १३ ॥

तस्माद्देवासुराः सर्वे ऋषयो मनवस्तथा ।

ते युक्तास्तामुपामन्ते ब्रह्मणो मध्यमान्तनुं ॥ १४ ॥

ततोऽन्यां स पुनर्ब्रह्मा तनुं वै प्रत्यपद्यत ।

रजोमात्रात्मिकायान्तु मनसा सोऽसृजत् प्रभुः ॥ १५ ॥

रजःप्रायात् ततः सोऽथ मानसानसृजत् सुतान् ।

मनसस्तु ततस्तस्य मानसा जज्ञिरे प्रजाः ॥ १६ ॥

दृष्ट्वा पुनः प्रजाद्यापि स्वान्तनुस्तामपोहत ।

सापविद्या तनुस्तेन ज्योत्स्ना सद्यस्त्वजायत ॥ १७ ॥  
 तस्माद्भवन्ति संज्ञष्टा ज्योत्स्नाया उद्भवे प्रजाः ।  
 इत्येतास्तनुवस्तेन व्यपविद्या महात्मना ॥ १८ ॥  
 सद्योरात्राहनी चैव सन्ध्या ज्योत्स्ना च जज्ञिरे ।  
 ज्योत्स्ना सन्ध्या तथाहृद्य सत्त्वमात्रात्मकं स्वयं ।  
 तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात् त्रियामिका ॥ १९ ॥  
 तस्माद्देवा दिव्यतत्त्वा दृष्टाः सृष्टा सुखात्तु वै ।  
 यस्मात्तेषां दिवा जन्म बलिनस्तेन ते दिवा ॥ २० ॥  
 तन्वा यदसुरान् रात्रौ जघनादसृजत् प्रभुः ।  
 प्राणेभ्यो रात्रिजन्मानो ह्यसृष्टा निशि तेन ते ॥ २१ ॥  
 एतान्येव भविष्याणां देवानामसुरैः सह ।  
 पितॄणां मानवानाञ्च अतीतानागतेषु वै ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषाम् निमित्तानि भवन्ति हि ॥ २२ ॥  
 ज्योत्स्ना रात्राहनी सन्ध्या चत्वार्यर्थाभासिताति वै ।  
 भान्ति यस्मात्ततो भासि भाशब्दोऽयं मनोविभिः ।  
 व्याप्तिदीप्तां निगदितः पुनश्चाह प्रजापतिः ॥ २३ ॥  
 सोऽर्थांसेतानि दृष्ट्वा तु देवदानवमानवान् ।  
 पितॄंश्च वासृजत्तोऽन्यानात्मनो विबुधान् पुनः ॥ २४ ॥  
 तामुत्कृत्य तनुं कृत्स्नान्ततोऽन्यामसृजत् प्रभुः ।  
 मूर्तिं रजस्तमःप्रायां पुनरेवाभ्य यूयुजत् ॥ २५ ॥  
 अन्धकारे क्षुधाविष्टः ततोऽन्यां सृजते पुनः ।  
 तेन सृष्टाः क्षुधात्मानस्ते र्भांस्वादात्तुमुद्यताः ॥ २६ ॥  
 अर्थांसेतानि रक्षाम उक्तवन्तश्च तेषु च । ✓

राक्षसास्ते स्मृता लोके क्रोधात्मानो निशाचराः ॥ २७ ॥

येऽसुवन् क्षिण्मोऽन्धांसि तेषां हृष्टाः परस्परं ।

तेन ते कर्मणा यक्षा गुह्यकाः क्रूरकर्मिणः ॥ २८ ॥

रक्षणे पालने चापि धातुरेष विभाव्यते ।

य एष क्षितिधातुर्वै क्षयणे सक्षिप्त्यते ॥ २९ ॥

तानृद्धा ह्यप्रियेणास्य क्रेशाः शीर्यन्त धीमतः ।

शीतोष्णासोऽष्टिता शूर्जन्मदारोऽन्त तं प्रभुः ॥ ३० ॥

हीना मष्ठीरसो व्याला यस्माच्चैवापसर्पिताः ।

व्यालात्मानः स्मृता व्यालात् हीनत्वादहयः स्मृताः ॥ ३१ ॥

पन्नत्वात्पन्नगाश्चैव सर्पाश्चैवापसर्पिणः ।

तेषां पृथिव्यां निलयाः सूर्याचन्द्रमसोरधः ॥ ३२ ॥

तस्य क्रोधोद्भवो योऽसावग्निगर्भसुदारुणः ।

स तु सर्पसहोत्पन्नानाविवेश विषात्मिकान् ॥ ३३ ॥

सर्पान् सृष्ट्वा ततः क्रोधात् क्रोधात्मानो विनिर्गमे ।

वर्णेन कपिशेनोयास्ते भूताः पिशिताशनाः ॥ ३४ ॥

भूतत्वात्ते स्मृताः भूताः पिशाचाः पिशिताशनात् ।

वयतो गास्ततस्तस्य गन्धर्वा जज्ञिरे तदा ॥ ३५ ॥

ध्यायतीत्येष धातुर्वै याम्नाषे परिपठते ।

पिवतो जज्ञिरे गास्तु गन्धर्वास्ते न ते स्मृताः ॥ ३६ ॥

अष्टास्तेतासु सृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः ।

ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥ ३७ ॥

छाद्यतस्तानि छदांसि वयसोपि वयांस्यति ।

यूयानृद्धा तु देवो वै सृजत्पञ्चिगञ्जानपि ॥ ३८ ॥

सुखतोऽजान् ससर्जार्थं वक्षसश्च वयोऽसृजत् ।  
 गाश्चैवाधोदराद् ब्रह्मा पाशार्थाञ्च विनिर्गमे ॥ ३९ ॥  
 पद्मरात्र्याश्वान् समातङ्गान्शरभान् गवयान् सृगान् ।  
 उष्ट्रानश्चतरांश्चैव ताद्यान्याश्चैव जातयः ॥ ४० ॥  
 ओषधयः फलमूलानि रोमतस्तस्य जज्ञिरे ।  
 एवं पश्वोषधीः सृष्ट्वा न्ययुञ्जत्सोऽध्वरे प्रभुः ॥ ४१ ॥  
 तस्मादादौ तु कल्पस्य चैतायुगमुखे तदा ।  
 गौरजः पुरुषो मेघो ह्यश्वोऽश्वतरगर्हभौ ।  
 एतान् ग्राम्यान्पशूनाङ्गारारण्यांश्च निबोधत ॥ ४२ ॥  
 श्वापदा द्विखुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमाः ।  
 उन्मृकाः पश्यवः सृष्ट्वाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ४३ ॥  
 गायत्रं वरुणश्चैव चित्रत्सोम्यं रथन्तरं ।  
 अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्गमे प्रथमान्मुखात् ॥ ४४ ॥  
 छन्दांसि चैष्टुभङ्गर्गस्तोमं पञ्चदशन्तथा ।  
 वृहत्साममथोक्थश्च दक्षिणाश्वोऽसृजन्मुखात् ॥ ४५ ॥  
 सामानि जगतीच्छन्दस्तोमं पञ्चदशन्तथा ।  
 वैरूष्ममतिरात्रश्च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ४६ ॥  
 एकविंशमथर्वाणमांशोर्य्यामाणमेव च ।  
 अशुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ४७ ॥  
 विद्युतोऽग्ननिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।  
 वर्यांसि च ससर्जार्थौ कल्पस्य भगवान् प्रभुः ॥ ४८ ॥  
 उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।  
 ब्रह्मणस्तु प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः ॥ ४९ ॥

सृष्ट्वा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितृन् प्रजाः ।

ततः सृजति भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ ५० ॥

यक्षान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसाङ्गणान् ।

नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥ ५१ ॥

अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमं ।

तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥

हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतावृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ५३ ॥

महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।

विनियोगञ्च भूतानां धातैव व्यदधात् स्वयं ॥ ५४ ॥

केचित् पुरुषकारन्तु प्राहुः कर्म च मानवाः ।

दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं दैवचित्तकाः ॥ ५५ ॥

पौरुषं कर्म दैवञ्च फलवृत्तिस्वभावतः ।

न चैकं न पृथग्भावमधिकं न तयोर्विदुः ।

एतदेवञ्च नैकञ्च न चीमे न च वाप्यभे ॥ ५६ ॥

कर्मस्थान् विषयान्ब्रूयुः सत्त्वस्थ्याः समदर्शिनः ।

नामरूपञ्च भूतानां कृतानाञ्च प्रपञ्चनं ।

वेदग्रन्थेभ्य एवादौ निर्म्ममे स महेश्वरः ॥ ५७ ॥

ऋषीणां नामधेयानि याद्य देवेषु दृष्टयः ।

शर्व्वर्थ्यन्ते प्रसूतानां तान्येवास्म्य दधाति सः ॥ ५८ ॥

यद्यत्तावत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भाषा युगादिषु ॥ ५९ ॥

एवम्विधासु सृष्टासु ब्रह्मणाऽव्यक्तजन्मना ।  
 शर्व्वर्थ्यन्ते प्रदृश्यन्ते सिद्धिमात्रित्य मानसीं ॥ ६० ॥  
 एवञ्चुतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ।  
 यदास्य ताः प्रजाः सृष्टाः न व्यवर्धन्त धीमतः ॥ ६१ ॥  
 अथान्यान्मानसान्पुत्रान् सदृशानात्मनोऽसृजत् ।  
 भृशुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमाङ्गिरसन्तथा ॥ ६२ ॥  
 मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वसिष्ठञ्चैव मानसं ।  
 नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयङ्गताः ।  
 तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सव्वेषां ब्रह्मवादिनां ॥ ६३ ॥  
 ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसम्भवं ।  
 सङ्कल्पञ्चैव धर्मञ्च पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजः ॥ ६४ ॥  
 अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।  
 सनन्दनं ससनकं विद्वांसञ्च सनातनं ॥ ६५ ॥  
 सनत्कुमारञ्च विभुं सनकञ्च सनन्दनं ।  
 न ते लोकेषु सर्जन्ते निरपेक्षाः सनातनाः ॥ ६६ ॥  
 सर्व्वे ते ह्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्सरा ।  
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकवृत्तानुकारणात्(१) ॥ ६७ ॥  
 हिरण्यगर्भो भगवान् परमेष्ठी ह्यचिन्तयत् ।  
 तस्य रोषात्ममुत्पन्नः पुरुषोऽर्कसमद्युतिः ।  
 अर्धनारीश्वरवपुः तेजसा ज्वलनोपमः ॥ ६८ ॥  
 सर्व्वन्तेजोमयश्चातमादित्यसमतेजसं ।



विभजात्मानमित्युक्ता तद्वैवान्तरधीयत ॥ ६८ ॥  
 एवमुक्ता द्विधाभूतः पृथक् स्त्री पुरुषः पृथक् ।  
 स चैकादशधा जज्ञे अर्धमात्मानमौश्वरः ॥ ७० ॥  
 तेनोक्तास्ते महात्मानः सर्व एव महात्मना ।  
 जगतो बहुलीभावमधिकृत्य हितैक्षिणः ॥ ७१ ॥  
 लोकवृत्तान्तहेतोर्हि प्रयतध्वमतन्द्रिताः ।  
 विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिताय च ॥ ७२ ॥  
 एवमुक्तास्तु रुद्रदुर्दुद्रुष समन्ततः ।  
 रोदनाद्वावणाच्चैव रुद्रा नाम्नेतिविश्रुताः ॥ ७३ ॥  
 यैर्हिव्यामिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं ।  
 तेषामनुचरा लोके सर्व्वलोकपरायणाः (१) ॥ ७४ ॥  
 नैकनागायुतबला विक्रान्ताश्च गणेश्वराः ।  
 तत्र या सा महाभागा शङ्करस्यार्द्धकायिनी ॥ ७५ ॥  
 प्रागुक्ता तु मया तुभ्यं स्त्री स्वयम्भोर्मुखोक्ता ।  
 कायार्द्धं दक्षिणन्तस्याः शुक्लं वामन्तथाऽसितं ॥ ७६ ॥  
 आत्मानं विभजस्वेति सोक्ता देवौ स्वयम्भुवा ।  
 सा तु प्रोक्ता द्विधाभूता शुक्ला कृष्णा च वै द्विजाः ।  
 तस्या नामानि वक्ष्यामि ऋणुध्वंसुसमाहिताः ॥ ७७ ॥  
 स्वाहा स्वधा महाविद्या मेधा लक्ष्मीः सरस्वती ।  
 अर्पणा चैकपर्णा च तथा स्यादेव पाटला ॥ ७८ ॥  
 उमा हैमवती षष्ठी कल्याणी चैव नामतः ।  
 ख्यातिः प्रज्ञा महाभागा लोके गौरीतिविश्रुता ॥ ७९ ॥

विष्णुरूपमथार्यायाः पृथग्देहविभावनात् ।

शृणु संक्षेपतस्तस्या यथावदनुपूर्वशः ॥ ८० ॥

प्रकृतिर्नियता रौद्री दुर्गा भद्रा प्रमाथिनी ।

कालरात्रिर्गङ्गामाया रेवती भूतनायिका ॥ ८१ ॥

हापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे शृणु ।

गौतमी कौशिकी आर्या चण्डी कात्यायनी सती ॥ ८२ ॥

कुमारी यादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला (१) ।

वर्हिध्वजा(२) शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ ८३ ॥

माहेन्द्री चेन्द्रभगिनी वृषकन्यैकवाससी ।

अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी ॥ ८४ ॥

एकानसा दैत्यहनी माया महिषमर्हिनी ।

अमोघा विन्ध्यनिलया विक्रान्ता गणनायिका ॥ ८५ ॥

देवीनामविकाराणि इत्येतानि यथाक्रमं ।

भद्रकात्यास्तवोक्तानि देव्या नामानि तत्त्वतः ॥ ८६ ॥

ये पठन्ति नरास्तेषां विद्यते न पराभवः ।

अरण्ये प्रान्तरे वापि पुरे वापि गृहेपि वा ॥ ८७ ॥

रक्षामेतां प्रयुञ्जीत जले वापि स्थलेपि वा ।

व्याघ्रकुम्भीरक्षीरेभ्यो भूतस्थाने विशेषतः ।

आघिष्वपि च सर्वासु देव्या नामानि कीर्तयेत् ॥ ८८ ॥

अर्भकग्रहभूतैश्च पूतनामाढभिः सदा ।

अभ्यर्दितानां बालानां रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥

१ कृष्णपिङ्गला इति ।

२ वर्हिध्वजेति च० ।

महादेवी कुले द्वे तु प्रज्ञा श्रीश्च प्रकीर्त्यते ।  
 आभ्यां देवीसहस्राणि यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥ ८० ॥  
 साऽसृजदव्यवसायन्तु धर्मं भृतसुखावहं ।  
 सङ्कल्पश्चैव कल्पादौ जज्ञिरेऽव्यक्तयोनिनः ॥ ८१ ॥  
 मानसश्च रुचिर्नाम विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः ।  
 प्राणात् स्वादसृजहृत्तुभ्याञ्च मरीचिकं ॥ ८२ ॥  
 भृगुस्तु हृदयाज्जज्ञे ऋषिः सलिलजन्मनः ।  
 शिरसोऽङ्गिरसश्चैव श्रोत्रादचिन्तयैव च ॥ ८३ ॥  
 पुलस्त्यश्च तथोदानादग्राणाञ्च पुलहं पुनः ।  
 समानजं वशिष्ठस्तु अपानान्निर्गमे क्रतुं ॥ ८४ ॥  
 अभिमानात्मकं भद्रं निर्गमे नीललोहितं ।  
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः ॥ ८५ ॥  
 इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः ।  
 भृगवादयस्तु ये सृष्टा न चैते ब्रह्मवादिनः ॥ ८६ ॥  
 गृहमेधिनः पुराणास्ते धर्म्यस्तै प्राक्प्रवर्त्तितः ।  
 द्वादशैते प्रवर्त्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥ ८७ ॥  
 ऋभुः सनत्कुमारस्तु द्वावेतावूर्ध्वरेतसौ ।  
 पूर्वोत्पन्नौ पुरा तेभ्यः सर्वेषामपि पूर्वजौ ॥ ८८ ॥  
 व्यतीते प्रथमे कल्पे पुराणे लोकसाधकौ ।  
 वैराजे तावभौ लोके तेजः संचिप्य चास्थितौ ॥ ८९ ॥  
 तावभौ योगधर्माणावारीप्यात्मानमात्मनि ।  
 प्रजाधर्मश्च कामश्च वर्त्तयेतां महौजसा ॥ ९० ॥  
 यद्योत्पन्नस्तथैवैह कुमार इति चोच्यते ।

तस्मात्सगत्कुमारोयमिति नामास्य कीर्तितं ॥ १०१ ॥

तेषां द्वादश ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः ।

क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलङ्कृताः ॥ १०२ ॥

इत्येष करणोद्धूतो लोकान् स्मृतुं स्वयम्भवः ।

महदादिविशेषान्तो विकारः प्रकृतेः स्वयं ॥ १०३ ॥

चन्द्रसूर्यप्रभालोको ग्रहनक्षत्रमण्डितः ।

नदीभिर्य समुद्रेय पर्वतैश्च समावृतः ॥ १०४ ॥

पुरेय विविधाकारेः प्रीतैर्जनपदैस्तथा ।

तस्मिन् ब्रह्मवनेऽव्यक्ते ब्रह्मा चरति शर्वरी ॥ १०५ ॥

अव्यक्तबीजप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः ।

बुद्धिस्तन्मयश्चैव इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥ १०६ ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषैः पञ्चवांस्तथा ।

धर्माधर्मसुदुष्यस्तु सुखदुःखफलेदयः ॥ १०७ ॥

आजोतः सर्वभूतानामयं वृजः सनातनः ।

एतद् ब्रह्मबलश्चैव ब्रह्मवृत्तस्य तस्य ह ॥ १०८ ॥

अव्यक्तं कारणं यत् नित्यं सदमदात्मकं ।

इत्येषोऽनुग्रहः सर्गो ब्रह्मणः प्राकृतस्तु यः ॥ १०९ ॥

सुखादयस्तु षट्मर्गा वैकृता बुद्धिपूर्वकाः ।

त्रैकाले समवर्तन्ते ब्रह्मणस्तेऽभिमानिनः ॥ ११० ॥

सर्गाः परस्परम्याय कारणन्ते द्वेः स्मृताः ।

दिव्यो सुपर्णो सगुप्तो सगात्रौ षट्विद्रुमौ ॥ १११ ॥ ✓

एकस्तु यो द्रुमं वेत्ति नान्यः सर्वात्मनस्ततः ।

द्योर्गूढानं यस्य विप्रास्तु वन्ति ✓

खन्नाशिं वै चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

हिशः श्रोत्रे चरणौ चास्य भूमिः

सोऽचिन्त्यात्मा सर्व्वं भूतप्रसूतिः ॥ ११२ ॥

प्रज्ञादयस्य ब्राह्मणाः संप्रसूताः

यद्वक्षस्तः क्षत्रियाः पूर्वं भागे ।

वैश्याश्चोरोर्यस्य पद्भ्याश्च शूद्राः

सर्व्वं वर्णा गात्रतः संप्रसूताः ॥ ११३ ॥

महेश्वरः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवं ।

अण्डाज्जले पुनर्ब्रह्मा येन लोकाः कृतास्त्वमे ॥ ११४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देवादिष्टष्टिवर्णनं

नाम नवमोऽध्यायः ।

## अथ दशमोऽध्यायः ।

—000—

मन्वन्तरवर्णनं ।

- सूत उवाच । एवं भूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।  
यदा ता न प्रवर्तन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १ ॥  
तमोमात्रावृत्तो ब्रह्मा तदाप्रभृति दुःखिनः ।  
ततः स विदधे बुद्धिमर्थनिश्चयगामिनो ॥ २ ॥  
अथात्मनि समस्त्राक्षीत्तमोमात्रां निशान्तिकां ।  
राजसत्त्वं पराजित्य वर्त्तमानं स धर्मतः ।  
तप्यते तेन दुःखेन शोकश्चक्रे जगत्पतिः ॥ ३ ॥  
तमश्च व्यनुदत्तस्माद्रजस्तमसमावृणोत् ॥ ४ ॥  
तत्तमः प्रतिनुत्तं वै मिथुनं स व्यजायत ।  
अधर्माच्चरणाज्जन्ने हिंसा शोकादजायत ॥ ५ ॥  
ततस्तस्मिन् समुद्भूते मिथुने चरणात्मनि ।  
ततश्च भगवानासीत् प्रीतश्चैवमग्निश्चियत् ॥ ६ ॥  
स्त्रां तनुं स ततो ब्रह्मा तामपोद्बुद्धभास्वरां ।  
द्विधाकरोत्स तं देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ७ ॥  
अर्धेन नारो सा तस्य शतरूपा व्यजायत ।  
प्राकृतां भूतधात्रीं तां कामान्वै सृष्टवान् विभुः ॥ ८ ॥

सा दिवं पृथिवीञ्चैव महिम्ना व्याप्य धिष्ठिता ।  
 ब्रह्मणः सा तनुः पूर्वादिवमा वृत्त्य तिष्ठति ॥ ८ ॥  
 वा त्वङ्मात् सृजते नारी शतरूपां व्यजायत ।  
 सा देवी नियुतन्तस्मा तपः परमदुश्चरं ॥ १० ॥  
 भर्तारन्दोमयशसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ।  
 स वै स्वाद्यम्भवः पूर्वं पुरुषो मनुश्च्यते ॥ ११ ॥  
 तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ।  
 लब्धा तु पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिर्जा ॥ १२ ॥  
 तथा सं रमते सार्द्धं तस्मात्सा रतिरुच्यते ।  
 प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवर्त्तत ॥ १३ ॥  
 विराजमसृजत् ब्रह्मा सोऽभवत् पुरुषो विराट् ।  
 सम्भ्रान्मानसरूपात् वैराजस्तु मनुः स्मृतः ॥ १४ ॥  
 स वैराजः प्रजामर्गः स सर्गे पुरुषो मनुः ।  
 वैराजात्पुरुषाद्देवाश्चतस्रस्तथा व्यजायत ॥ १५ ॥  
 प्रियव्रतोत्तोनपादो पत्नौ पञ्चवतां वरी ।  
 कल्पे हे च महाभगे याभ्यां जाताः प्रजास्त्रिमाः ॥ १६ ॥  
 देवी नाम्ना तथाकृतिः प्रसूतिश्चैव ते शुभे ।  
 स्वाद्यम्भवः प्रसूतिन्तु दद्यात् व्यसृजत् प्रभुः ॥ १७ ॥  
 प्राणो दद्यात् विज्ञेयः सङ्कल्पो मनुश्च्यते ।  
 रुचेः प्रजापते वैव आकृतिं प्रत्यपादयत् ॥ १८ ॥  
 आकृत्यां मिथुनं जज्ञे मानसस्य रुचेः शुभं ।  
 यज्ञश्च दक्षिणा चैव यमकौ सम्भूवतुः ॥ १९ ॥  
 यज्ञस्य दक्षिणायाश्च पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।

यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ २० ॥

यमस्य पुत्रा यज्ञस्य तस्माद्यामास्तु ते स्मृताः ।

अजिताश्चैव शूकाश्च गणौ द्वौ ब्रह्मणः स्मृतौ ॥ २१ ॥

यामाः पूर्वं परिक्रान्ताः यतः संज्ञा दिदौकसः ।

स्वायम्भवसुतायान्तु प्रसृत्यां लोकमातरः ॥ २२ ॥

तस्यां कन्याश्चतुर्विंशद्वज्रस्वजनयत् प्रभुः ।

सर्वास्ताश्च महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ॥ २३ ॥

योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः ।

अद्या लक्ष्मीर्धृतिस्तृष्टिः पुष्टिर्मैधा क्रिया तथा ।

बुद्धिर्ज्ञाना वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयेदयो ॥ २४ ॥

पत्न्यर्थे प्रतिजग्राड् धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ।

हाराण्येतानि चैवास्य विहितानि स्वयम्भवा ॥ २५ ॥

ताभ्यः शिष्टा दधीयस्य एकादश सुलोचनाः ।

व्यतिः सत्यश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिश्चमा तथा ॥ २६ ॥

सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।

तास्ततः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥ २७ ॥

रुद्रो भृगुर्मरीचिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।

पुलस्त्यःऽतिर्वशिष्ठश्च पितरोऽग्निस्तथैव च ॥ २८ ॥

सती भवाय प्रायच्छत् ख्यातिञ्च भृगवे तथा ।

मरीचये च संभूतिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥ २९ ॥

प्रीतिञ्चैव पुलस्त्याय क्षमां वै पुलहाय च ।

क्रतवे सन्नतिं नाम अनसूयान्तथाऽत्रये ॥ ३० ॥

ऊर्जां ददौ वशिष्ठाय स्वाहां वै ह्यग्नये ददौ ।



स्वधाच्चैव पिबभ्यस्तु तास्रपत्यानि वक्ष्यते ॥ ३१ ॥  
 एते सर्वे महाभागाः प्रज्ञाः स्वानुष्ठिताः स्थिताः ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाज्ञतसंज्ञवं ॥ ३२ ॥  
 अढा कामं विजज्ञे वै दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।  
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः सन्तोष उच्यते ॥ ३३ ॥  
 पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः सुतस्तथा ।  
 क्रियायास्तु नयः प्रोक्तो दण्डः समय एव च ॥ ३४ ॥  
 बुद्धेर्बोधसुतश्चापि अप्रमादश्च तावुभौ ।  
 लज्जाया विनयः पुत्रो व्यवसायो वपुःसुतः (१) ॥ ३५ ॥  
 क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं मिद्वैर्यजायत ।  
 यशः कीर्त्तिः सुतश्चापि इत्येते धर्मसूनवः ॥ ३६ ॥  
 कामस्य हर्षः पुत्रो वै देव्यारत्या व्यजायत ।  
 इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्त्तितः ॥ ३७ ॥  
 जज्ञे हिंसा त्ववर्मादे निष्कतियानृतावुभौ ।  
 निष्कल्याणृतयोर्जज्ञे भयं नृरक एव च ॥ ३८ ॥  
 माया च वेदना चापि मिथुनद्वयमेतयोः ।  
 भयाज्जज्ञेऽथ सा माया मृत्युं भूतापहारिणं ॥ ३९ ॥  
 वेदनायास्ततश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।  
 मृत्योर्वाधिज्जुराः शोकाः क्रोधोऽसूया च जज्ञिरे ।  
 दुःखान्तराः स्मृता ज्ञेते सर्वे चाधर्मलक्षणाः ॥ ४० ॥  
 तेषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं निधनाः स्मृताः ।

इत्येषतामसः सर्गो जज्ञे धर्मनियामकः ॥ ४१ ॥

प्रजाः सृजति व्यादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः ।

• सोऽभिधाय सतीं भार्यान्निर्ममे ह्यात्मसम्भवां ॥ ४२ ॥

नाधिकान्न च ह्रीनांस्तान्मानसानात्मनः समान् ।

सहस्रं हि सहस्राणामसृजत् कृमिवाससा ।

तुल्याश्चैवात्मनः सर्व्वं रूपतेजोबलश्रुतैः ॥ ४३ ॥

पिङ्गलान् सन्निपङ्गांश्च सकपदीन् विलोहितान् ।

विवासान् हरिकेशांश्च दृष्टिघ्नांश्च कपालिनः ॥ ४४ ॥

बहुरूपान् विरूपांश्च विश्वरूपांश्च रूपिणः ।

रथिनो वर्ष्मिणश्चैव धर्मिनश्च वरूथिनः ॥ ४५ ॥

सहस्रगतबाह्वंश्च दिव्यान् भीमान्तरिक्षगान् ।

स्थूलग्रीष्मान्ष्टदंष्ट्रानुविजिह्वां स्त्रिलोचनान् ॥ ४६ ॥

अत्रादान् पिशितादांश्च आज्यपान् सोमपांस्तथा ।

मेदपांश्चातिकायांश्च शितिकण्ठोग्रमन्यवः ॥ ४७ ॥

सोपासङ्गतलचांश्च धन्विनो ह्यपवर्ष्मिणः ।

आसीनान् धावतश्चैव जृम्भिनश्चैव धिष्ठितान् ॥ ४८ ॥

अध्यापिनोऽथ जपतो युञ्जतोऽध्यायतस्तथा ।

ज्वलतो वर्धतश्चैव द्योतमानान् प्रधूपितान् ॥ ४९ ॥

बुधान् बुधतमांश्चैव ब्रह्मिष्ठान् शुभदर्शनान् ।

नीलग्रीवान् सहस्राक्षान् सर्वांश्चाथ क्षपाचरान् ॥ ५० ॥

अदृश्यान् सर्वभूतानां महायोगान् महौजसः ।

बदतो द्रवतश्चैव एवं युक्तान् सहस्रशः ।

अपातयामानसृजत् बहुरूपान् सुदीप्तमान् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा दृष्ट्वा ब्रवीदेतान्मास्त्राक्षीरोदृशीः प्रजाः ।  
 स्रष्टव्या नात्मनस्तुत्याः प्रजा नैवाधिकास्त्वया ।  
 अन्याः सृज त्वं भद्रन्ते स्थितोहन्त्वं सृज प्रजाः ॥ ५२ ॥  
 एते ये वै मया सृष्टा विरूपा नीललाहिताः ।  
 सहस्राणां सहस्रान्तु आत्मनोपमनिश्चिताः ॥ ५३ ॥  
 एते देवा भविष्यन्ति रुद्रा नाम महाबलाः ।  
 पृथिव्यामन्तरिक्षे च रुद्रनाम्ना प्रतिश्रुताः ॥ ५४ ॥  
 शतरुद्रसमाम्नाता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ।  
 यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्व्व देवयुगैः सह ॥ ५५ ॥  
 सन्वन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह च्छन्दजाः ।  
 तैः सार्द्धमोज्यमानास्ते स्थास्यन्तीह युगक्षयात् ॥ ५६ ॥  
 एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा महादेवेन धीमता ।  
 प्रतुरवाच तदा भीमं हृद्यमाणः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥  
 एवं भवतु भद्रन्ते यथा ते व्याहृतं प्रभो ।  
 ब्रह्मणा समनुज्ञाते सदा सर्व्वमभूत्किल ॥ ५८ ॥  
 ततः प्रभृति देवेशो न प्रासूयत वै प्रजाः ।  
 ऊर्द्धरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूतसंप्लवं ।  
 यस्माच्चोक्तं स्थितोऽस्म्योति ततः स्थाणुरिति स्मृतः ॥ ५९ ॥  
 ज्ञानं वेराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं समा धृतिः ।  
 स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेव च ।  
 अथ यानि दृश्येतानि नित्यन्तिष्ठन्ति शङ्करे ॥ ६० ॥  
 सर्व्वान् देवान् ऋषींश्चैव ममेतानसुरैः सह ।  
 अत्येति तेजसा देवो महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ६१ ॥

अत्येति देवानैश्वर्यादुबलेन च महासुरान् ।

ज्ञानेन च मुनीन् सर्वान् योगाङ्गूतानि सर्व्वशः ॥ ६२ ॥

अष्टमय जसुः । योगं तपश्च सत्यञ्च धर्मञ्चापि महामुने ।

माहेश्वरस्य ज्ञानस्य साधनञ्च प्रचक्ष्य नः ॥ ६३ ॥

येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्स्यन्ति वै द्विजाः ।

तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥ ६४ ॥

वायुर्वाच । पञ्च धर्माः पुराणे तु रुद्रेण समुदाहृताः ।

माहेश्वर्य्यं यथा प्रोक्तं रुद्रैरक्लिष्टकर्मभिः ॥ ६५ ॥

आदित्यैर्ब्रह्मभिः साध्यैरश्विभ्याश्चैव सर्व्वशः ।

मरुद्भिर्भृगुभिश्चैव ये चान्ये विबुधास्तथाः ॥ ६६ ॥

यमशुक्रपुनरोगैश्च पितृकालान्तकैस्तथा ।

एतैश्चान्येष्ववहुभिस्ते धर्माः पर्य्युपासिताः ॥ ६७ ॥

ते वै प्रचीनकर्मणः शारदाश्वरनिर्मलाः ।

सपासते मुनिगणाः सन्ध्यायात्मानमात्मनि ॥ ६८ ॥

गुरुप्रियङ्गिते युक्ता गुरुणां वै प्रियेष्ठवः ।

विमुच्य मामुषं जस्य विहरन्ति च देववत् ॥ ६९ ॥

माहेश्वरेण ये प्रोक्ताः पञ्च धर्माः सनातनाः ।

तान् सर्व्वान् क्रमयोगेन उच्यमानान्विबोधत ॥ ७० ॥

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।

स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्माः प्रकीर्त्तिताः ॥ ७१ ॥

तेषां क्रमविशेषेण लक्षणं कारणं तथा ।

प्रवक्ष्यामि तथा तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितं ॥ ७२ ॥

प्राणायामगतिश्चापि प्राणस्यायाम उच्यते ।  
 स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा ॥ ७१ ॥  
 प्राणानाञ्च निरोधस्तु स प्राणायामसंज्ञितः ।  
 प्राणायामप्रमाणम् मात्रा वै द्वादश स्मृताः ॥ ७४ ॥  
 मन्दो द्वादशमात्रास्तु उद्धाता द्वादश स्मृताः ।  
 मध्यमश्च द्विरुद्धातश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ॥ ७५ ॥  
 उत्तमस्तत्त्रिरुद्धातो मात्राः षट्त्रिंशदुच्यते ।  
 स्वेदकम्पविषादानां जननी ह्युत्तमः स्मृतः ॥ ७६ ॥  
 इत्येतत् त्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणं ।  
 प्रमाणञ्च समासेन लक्षणञ्च निबोधत ॥ ७७ ॥  
 सिंही वा कुञ्जरी वापि तथाऽग्नौ वा मृगो वने ।  
 गृहीतः सेव्यमानस्तु मृदुः समुपजायते ॥ ७८ ॥  
 तथा प्राणो दुराधर्षः सर्वेषामलतात्मनां ।  
 योगतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो ब्रजेत् ॥ ७९ ॥  
 स चैव हि यथा सिंहः कुञ्जरी वापि दुर्बलः ।  
 कालान्तरवशाद्योगाद्गम्यते परिमर्द्दनात् ॥ ८० ॥  
 परिधाय मनो मन्दं वश्यत्वं चाधिगच्छति ।  
 परिधाय मनोदेवं तथा जीवति माकृतः ॥ ८१ ॥  
 वश्यत्वं हि यथा वायुर्गच्छते योगमास्थितः ।  
 तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नश्यते यत्र चेच्छति ॥ ८२ ॥  
 यथा सिंहो गजो वापि वश्यत्वाद्भवतिष्ठते ।  
 अभयाय मनुष्याणां मृगेभ्यः संभवन्ति ॥ ८३ ॥  
 यथा परिचितञ्चायं वायुर्न बिभ्रती मुखः ।

परिधायमानः संवत्सः शरीरे किल्बिषमृद्देत् ॥ ८४ ॥

प्राणायामिन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।

सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थश्चैव जायते ॥ ८५ ॥

तपांसि यानि तप्यन्ते व्रतानि नियमाश्च ये ।

सर्वयज्ञफलश्चैव प्राणायामश्च तत्तमः ॥ ८६ ॥

अविन्दुं यः कुशाग्रेण मासि मासि समश्रुते ।

संवत्सरशतं साग्रं प्राणायामश्च तत्तमं ॥ ८७ ॥

प्राणायामैर्दहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषं ।

प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ ८८ ॥

तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८९ ॥

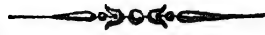
इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मन्वन्तरादिवर्णनं

नाम दशमोऽध्यायः ।



## अथैकादशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।



वायुर्वाच । एकं महान्तं दिवसमहोरात्रमद्यापि वा ।

अर्द्धमासं तथा मासमयनाव्दसुगानि च ॥ १ ॥

महायुगसहस्राणि ऋषयस्तपसि स्थिताः ।

उपासते महात्मानः प्राणं दिव्येन चक्षुषा ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामप्रयोजनं ।

फलञ्चैव विशेषेण यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ३ ॥

प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायमस्य विद्धि वै ।

शान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिश्च प्रसादश्च चतुष्टयं ॥ ४ ॥

घोराकारशिवानान्तु कर्मणां फलसम्भवं ।

स्वयङ्मृतानि कालेन ब्रह्मसुत्रं च देहिनां ॥ ५ ॥

पितृमातृप्रदुष्टानां क्षातिसम्बन्धिसङ्करैः ।

क्षपणं हि कषायाणां पापानां शान्तिरुच्यते ॥ ६ ॥

लोभमानात्मकानां हि पापानामपि संशमः ।

ब्रह्मसुत्रं हितार्थाय प्रशान्तिस्तप उच्यते ॥ ७ ॥

सूर्येन्दुग्रहताराणां तुल्यस्तु विषयो भवेत् ।

ऋषीणाञ्च प्रसिद्धानां ज्ञानत्रिज्ञानसम्पदां ॥ ८ ॥

अतीतानागतानाञ्च दर्शनं साम्प्रतञ्च च ।

बुद्धस्य समतां यान्ति दीप्तिः स्वात्तप उच्यते ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय मनः पञ्च च मादतान् ।

प्रसादयति येनासौ प्रसाद इति संश्रितः ॥ १० ॥  
 इत्येष धर्मः प्रथमः प्राणायामश्चतुर्विधः ।  
 सन्निकृष्टफलो ज्ञेयः सद्यः काल प्रसादजः ॥ ११ ॥  
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणं ।  
 आसनञ्च यथा तत्त्वं युजतो योगमेव च ॥ १२ ॥  
 ॐ कारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्य च ।  
 आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममूर्ध्वासनमस्तथा ॥ १३ ॥  
 समजागुरेकजागुरुत्तानः सुस्थितोऽपि च ।  
 समो दृढासनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ॥ १४ ॥  
 संवृतास्थोऽववचाश्च उरो विष्टभ्य चाग्रतः ।  
 पाणिभ्यां वृषणे ष्छाद्य तथा प्रजननं यतः ॥ १५ ॥  
 किञ्चिदुन्नामितशिराः शिरोग्रीवां तथैव च ।  
 सम्प्रेष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलीकयन् ॥ १६ ॥  
 तमः प्रच्छाद्य रजसा रजः सत्त्वेन ष्छादयेत् ।  
 ततः सत्त्वस्थितो भूत्वा योगं युञ्जन् समाहितः ॥ १७ ॥  
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च मनः पञ्च स मारुतान् ।  
 निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ १८ ॥  
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्व्वतः ।  
 तथात्तरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९ ॥  
 पूरयित्वा शरीरन्तु स बाह्याभ्यन्तरं शुचिः ।  
 आकण्ठनाभियोगेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ २० ॥  
 कलामात्रस्तु विज्ञेयो निमेषोन्मेष एव च ।  
 तथा द्वादशमात्रस्तु प्राणायामो विधीयते ॥ २१ ॥



धारणाद्वादशायामो योगो वै धारणाद्वयं ।  
 तथा वै योगयुक्तश्च ऐश्वर्यं प्रतिपद्यते ।  
 वीक्षते परमात्मानं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २२ ॥  
 प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।  
 सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थयैव जायते ॥ २३ ॥  
 एवं वै नियताहारः प्राणायामपरायणः ।  
 जित्वा जित्वा सदा भूमिमारोहेत्तु सदा मुनिः ॥ २४ ॥  
 अजिता हि महाभूमिर्दीप्मानुत्पादयेद् वज्रम् ।  
 विवर्जयति सम्मोहं न रोहेदजितां ततः ॥ २५ ॥  
 नास्तेन तु यथा तीर्य यन्त्रेणैव बलान्वितः ।  
 आपिवेत(१) प्रयत्नेन तथा वायुञ्जितश्रमः ॥ २६ ॥  
 नाभ्याश्च हृदये चैव कण्ठे उरसि चानने ।  
 नामाग्रे तु तथा नेत्रे भ्रुवोर्मध्येऽथ मूर्धनि ॥ २७ ॥  
 किञ्चिदूर्ध्वं परस्मिंश्च धारणा परमा श्रुता ।  
 प्राणापानसमारोधात् प्राणाघामः स कथ्यते ॥ २८ ॥  
 मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ।  
 निवृत्तिर्विषयाणाम्नु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः ॥ २९ ॥  
 सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद् योगलक्षणा ।  
 तयोत्पन्नस्य योगस्य ध्यानं वै सिद्धिलक्षणं ।  
 ध्यानयुक्तः सदा पश्येदात्मानं सूर्यचन्द्रवत् ॥ ३० ॥  
 मत्त्वस्यानुपपत्तौ तु दर्शनम्तु न विद्यते ।  
 अदेशकालयोगस्य दर्शनम्तु न विद्यते ॥ ३१ ॥

अन्यभ्यासे वने वापि शुष्कपर्णचये तथा ।

जन्तुव्याप्ते श्मशाने वा जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ॥ ३२ ॥

सशब्दे सभये वापि चैत्यवल्मीकसञ्चये ।

उदपाने तथा नद्यान् बाधातः कदाचन ॥ ३३ ॥

क्षुधाविष्टास्तथाऽप्रीता न च व्याकुलचेतसः ।

युञ्जीत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा ॥ ३४ ॥

एतान् दोषान् विनिश्चित्य प्रमादाद्यो युनक्ति वै ।

तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति शरीरे विघ्नकारकाः ॥ ३५ ॥

जङ्गलं बधिरत्वञ्च मूकत्वञ्चाधिगच्छति ।

अन्धत्वं स्मृतिलोपस्य जरा रोगस्तथैव च ॥ ३६ ॥

तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति अज्ञानाद्यो युनक्ति वै ।

तस्माज् ज्ञानेन शुद्धेन योगी युञ्जेत्समाहितः ॥ ३७ ॥

अप्रमत्तः सदा चैव न दोषान् प्राप्नुयात् क्वचित् ।

तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणाञ्च यथाक्रमं ।

यथा गच्छन्ति ते दोषाः प्राणायामसमुत्थिताः ॥ ३८ ॥

स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तत्रावधारयेत् ।

एतेन क्रमयोगेन वातगुल्मं प्रशाम्यति ॥ ४९ ॥

शुदावर्त्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितं ।

भुक्त्वा दधि यवागूर्वा वायुरुद्धं ततो व्रजेत् ॥ ४० ॥

वायुग्रन्थिं ततो भित्त्वा वायुदेशे प्रयोजयेत् ।

तथापि न विशेषः स्याद्धारणां मूर्द्धिं धारयेत् ॥ ४१ ॥

युञ्जानस्य तनुस्तस्य सत्त्वस्थस्यैव देहिनः ।

शुदावर्त्तप्रतीघाते एतत् कुर्याच्चिकित्सितं ॥ ४२ ॥

सर्वंगाच्चप्रकम्पेन समारब्धस्य योगिनः ।

इमां चिकित्सां कुर्वीत तथा सम्पद्यते सुखी ॥ ४३ ॥

मनसा यद्गतं किञ्चिद्विष्टम्भीकृत्य धारयेत् ।

उरोद्घाते उरःस्थानं कण्ठदेशे च धारयेत् ॥ ४४ ॥

त्वचोऽवघाते तां वाचि वाधिर्ये औचयोस्तथा ।

जिह्वास्थाने तृषार्त्तस्तु अग्रे स्नेहांश्च तन्तुभिः ।

फलं वै चिन्तयेद्योगी ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४५ ॥

अग्रे कुष्ठे सकीलासे धारयेत्सर्वसात्विकीं ।

यस्मिन् यस्मिन् रजो देशे तस्मिन् युक्ती विनिर्द्दिशेत् ॥ ४६ ॥

योगोत्पन्नस्य विप्रस्य इदं कुर्याच्चिकित्सितं ।

वंशकीलेन मूर्ध्नि धारयानस्य ताडयेत् ।

मूर्द्ध्नीकौलं प्रतिष्ठाप्य काष्ठकाष्ठेन ताडयेत् ॥ ४७ ॥

भयभीतस्य सा संज्ञा ततः प्रत्यागमिष्यति ।

अथ वा लुप्तसंज्ञस्य हस्ताभ्यां तत्र धारयेत् ॥ ४८ ॥

प्रतिलभ्य ततः संज्ञां धारणां मूर्द्ध्नि धारयेत् ।

स्निग्धमल्पञ्च भुञ्जीत ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४९ ॥

अमानुषेण सत्त्वेन यदा बुध्यति योगवित् ।

दिवञ्च पृथिवीञ्चैव वायुमग्निञ्च धारयेत् ॥ ५० ॥

प्राणायामेन तत्सर्वं दृष्ट्यमानं वशीभवेत् ।

अद्यापि प्रविशेद्देहं ततस्तं प्रतिषेधयेत् ॥ ५१ ॥

ततः संस्तभ्य योगेन धारयानस्य मूर्द्धनि ।

प्राणायामाग्निना दग्धं तत्सर्वं विलयं व्रजेत् ॥ ५२ ॥

कण्ठसर्पापराधन्तु धारयेद्ब्रह्मोदरे ।

मही जनस्तपः सत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् ॥ ५३ ॥

विषस्य तु फलं पीत्वा विशल्यां धारयेत्ततः ।

सर्वतः सनगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् ॥ ५४ ॥

हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्वांश्च देवताः ।

सहस्रेण घटानाञ्च युक्तः स्नायीत योगवित् ॥ ५५ ॥

उदके कण्डमात्रे तु धारणां सूर्द्धिं धारयेत् ।

प्रतिश्रोतोविषाविष्टो धारयेत् सर्वगात्रिकीं ॥ ५६ ॥

शीर्णोऽर्कपत्रपुटकैः पिवेद्वल्मीकमृत्तिकां ।

चिकित्सितविधिर्ह्येष विश्रुतो योगनिर्मितः ॥ ५७ ॥

व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन हेतुना ।

ब्रुवतो लक्षणं विद्धि विप्रस्य कथयेत् क्वचित् ॥ ५८ ॥

अथापि कथयेन्मोहात्तद्विज्ञानं प्रलीयते ।

तस्मात् प्रवृत्तिर्योगस्य न वक्तव्या कथञ्चन ॥ ५९ ॥

सत्त्वं तथारोग्यमलीलुपत्वं

वर्णप्रभा सुस्वरसौम्यता च ।

गन्धः शुभो मूलपुरीषमल्यं

योगप्रवृत्तिः प्रथमा शरीरे ॥ ६० ॥

आत्मानं पृथिवीञ्चैव ज्वलन्तीं यदि पश्यति ।

कृत्वान्यं विगते चैव विद्यात् सिद्धिमुपस्थितां ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगो

नामैकादशोऽध्यायः ।

## अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—००—

योगोपसर्गाः ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपसर्गां यथा तथा ।

प्रादुर्भवन्ति ये दीप्ता दृष्टतत्त्वस्य देहिनः ॥ १ ॥

मानुष्यान् विविधान् कामान् कामयेत ऋतुं स्त्रियः ।

विद्यादानफलञ्चैव उपसृष्टस्तु, गीमवित् ॥ २ ॥

अग्निहोत्रं हविर्यज्ञमेतत्प्रायतनन्तथा ।

मायाकर्म धनं स्वर्गमुपसृष्टस्तु काङ्क्षति ॥ ३ ॥

एष कर्मसु युक्तस्तु, सोऽविद्यावशमागतः ।

उपसृष्टन्तु जानीयात् बुद्ध्या चैव विमर्जयेत् ।

नित्यं ब्रह्मपरी युक्त उपसर्गात् प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

जितप्रत्युपसर्गस्य जितश्वासस्य देहिनः ।

उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः ॥ ५ ॥

प्रतिभाश्रवणे चैव देवानाञ्चैव दर्शनं ।

भ्रमावर्त्तस्य इत्येते सिद्धिलक्षणसंज्ञिताः ॥ ६ ॥

विद्याकाव्यं तथा शिल्पं सर्व्ववाचाहतानि तु ।

विद्यार्थीक्षोपतिष्ठन्ति प्रभावस्यैव लक्षणं ॥ ७ ॥

शृणोति शब्दान् श्रोतव्यान् योजनानां यथादपि ।

सर्व्वज्ञस्य विधिज्ञस्य योगी चोन्मत्तवद्भवेत् ॥ ८ ॥

यक्षराक्षसगन्धर्व्वान् वीक्षत दिव्यमानुषान् ।

वेत्ति तांश्च महायोगी उपसर्गस्य लक्षणं ॥ ९ ॥

देवदानवगन्धर्वान् ऋषींश्चापि तथा पितॄन् ।  
 प्रेक्षते सर्वतश्चैव उन्मत्तन्तं विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥  
 अमेण भ्राम्यते योगी चोद्यमानोऽन्तरात्मना ।  
 अमेण भ्रान्तबुद्धेस्तु ज्ञानं सर्वं प्रणश्यति ॥ ११ ॥  
 वार्त्ता नाशयते वित्तं चोद्यमानोऽन्तरात्मना ।  
 वर्त्तनाक्रान्तबुद्धेस्तु सर्वज्ञानं प्रणश्यति ॥ १२ ॥  
 प्राप्य मनसा शुक्तं पटं वा कम्बलं तथा ।  
 ततस्तु परमं ब्रह्म क्षिप्रमेवानुचिन्तयेत् ॥ १३ ॥  
 तस्माच्चैवात्मनो दीर्घांस्तूपसार्गानुपस्थितान् ।  
 परित्यजेत मेधावी यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥ १४ ॥  
 ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षीरगमहामुराः ।  
 उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥  
 तस्माद्युक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।  
 तथा क्षुप्तः सुसूक्ष्मेषु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ १६ ॥  
 ततस्तु योगयुक्तस्य जित्बुद्धस्य योगिनः ।  
 उपसर्गाः पुनश्चान्ये जायन्ते प्राणसंज्ञकाः ॥ १७ ॥  
 पृथिवीं धारयेत्सर्व्वां ततश्चापो ह्यनन्तरं ।  
 ततोऽग्निश्चैव सर्व्वेषामाकाशं मन एव च ॥ १८ ॥  
 ततः परां पुनर्बुद्धिं धारयेद्यत्नतो यती ।  
 सिद्धीनाञ्चैव लिङ्गानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा परित्यजेत् ॥ १९ ॥  
 पृथ्वीं धारयमाणस्य मही सूक्ष्मा प्रवर्त्तते ।  
 अपोधारयमाणस्य आपः सूक्ष्मा भवन्ति हि ।  
 सीता रक्षाः प्रवर्त्तन्ते सूक्ष्मा ह्यमृतसन्निभाः ॥ २० ॥

तेजोधारयमानस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।  
 आत्मानं मन्यते तेजस्तद्भावमनुपश्यति ॥ २१ ॥  
 आत्मानं मन्यते वायुं वायुवन्मण्डलं प्रभो ।  
 आकाशं धारयमानस्य व्योम सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥  
 पश्यते मण्डलं सूक्ष्मं घोषश्चास्य प्रवर्त्तते ।  
 आत्मानं मन्यते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्त्तते ॥ २३ ॥  
 तथा मनोधारयती मनः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।  
 मनसा सर्वभूतानां मनस्तु विशते हि सः ।  
 बुद्ध्या बुद्धिं यदा युञ्जेत् तदा विज्ञाय बुध्यते ॥ २४ ॥  
 एतानि सप्त सूक्ष्माणि विदित्वा यस्तु योगवित् ।  
 परित्यजति मेधावी स बुद्ध्या परमं व्रजेत् ॥ २५ ॥  
 यस्मिन् यस्मिंश्च संयुक्ती भूत ऐश्वर्यलक्षणे ।  
 तत्रैव सङ्गं भजते तेनैव प्रविनश्यति ॥ २६ ॥  
 तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परं ।  
 परित्यजति यो बुद्ध्या स परं प्राप्नुयाद्विजः ॥ २७ ॥  
 हृश्यन्ते हि महात्मान ऋषयो दिव्यचक्षुषः ।  
 संसक्ताः सूक्ष्मभावेषु ते दोषास्तेषु संज्ञिताः ॥ २८ ॥  
 तस्मान्न निश्चयः कार्यः सूक्ष्मेष्विह कदाचन ।  
 ऐश्वर्याज्जायते रागो विरागं ब्रह्म चोच्यते ॥ २९ ॥  
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरं ।  
 प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३० ॥  
 सर्वज्ञता तत्तिरनादिबोधः  
 स्वतन्त्रता नित्यमलसशक्तिः ।

अनन्तशक्तिय विभीर्षिभिर्ज्ञाः

षडङ्गुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ ३१ ॥

नित्यं ब्रह्मधनो युक्तः (१) उपसर्गैः प्रमुच्यते ।

जितश्वासोपसर्गस्य जितरागस्य योगिनः ।

एका वह्निः शरीरेऽस्मिन् धारणा सर्व्वकामिकी ॥ ३२ ॥

विशेष्यदा द्विजो युक्तो यत्र यत्प्रार्पयेन्ननः ।

भूतान्याविशते वापि त्रैलोक्यञ्चापि कम्पयेत् ॥ ३३ ॥

एतया प्रविशेद्देहं हित्वा देहं पुनस्त्विह ।

मनोद्वारं हि योगानामादित्यञ्च विनिर्द्दिशेत् ॥ ३४ ॥

आदानादिक्रियाणान्तु आदित्य इति चोच्यते ।

एतेन विधिना योगी विरक्तः सूक्ष्मवर्जितः ।

प्रकृतिं समतिक्रम्य रुद्रलोके महीयते ॥ ३५ ॥

एष्वर्थागुणसम्प्राप्तं ब्रह्मभूतन्तु तं प्रभुं ।

देवस्थानेषु सर्व्वेषु सर्व्वतस्तु निवर्त्तते ॥ ३६ ॥

पैशाचेन पिशाचांश्च बालसेन च राक्षसान् ।

गान्धर्व्वेण च गन्धर्व्वान् कौबेरेण कुबेरजान् ॥ ३७ ॥

इन्द्रमैन्द्रेण स्थानेन सौम्यं सौम्येन चैव हि ।

प्रजापतिं तथा चैव प्राजापत्येन साधयेत् ॥ ३८ ॥



ब्राह्मं ब्राह्मिण चाप्येवमुपामन्त्रयते प्रभुं ।

तत्र सक्तस्तु उन्नतस्तस्मात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥

नित्यं ब्रह्मपरोयुक्तः स्थानान्ये तानि वै त्यजेत् ।

असज्यमानः स्थानेषु द्विजः सर्वगतो भवेत् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगोपसर्गनिरूपणं  
नाम द्वादशोऽध्यायः ।

—

## अथ चयोदशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

योगैश्वर्याणि ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ऐश्वर्यगुणविस्तरं ।

येन योगविशेषेण सर्वलोकानतिक्रमेत् ॥ १ ॥

तत्राष्टगुणमैश्वर्यं योगिनां समुदाहृतं ।

तत्सर्वं क्रमयोगेन उच्यमानं निबोधत ॥ २ ॥

अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।

प्राक्काम्यश्चैव सर्वं त ईशित्वश्चैव सर्वतः ॥ ३ ॥

वशित्वमथ सर्वं च यत्र कामावसायिता ।

तच्चापि विविधं ज्ञेयमैश्वर्यं सर्वकामिकं ॥ ४ ॥

सावद्यं निरवद्यञ्च सूक्ष्मञ्चैव प्रवर्त्तते ।

सावद्यं नाम तत्तत्त्वं पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ॥ ५ ॥

निरवद्यं तथा नाम पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ।

इन्द्रियाणि मनश्चैव अहङ्कारश्च वै स्मृतं ॥ ६ ॥

तत्र सूक्ष्मप्रवृत्तन्तु पञ्चभूतात्मकं पुनः ।

इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धरहङ्कारसंज्ञितं ॥ ७ ॥

तथा सर्वमयश्चैव आत्मस्या ख्यातिरेव च ।

संयोग एवं त्रिविधः सूक्ष्मेष्वेव प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वेवाथ प्रवर्त्तते ।

तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ९ ॥

त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्थानियतः स्मृतः ।

अणिमा च यथाव्यक्तं सर्वं तत्र प्रतिष्ठितं ॥ १० ॥

त्रैलोक्ये सर्वभूतानां दुःष्प्राप्यं समुदाहृतं ।

तच्चापि भवति प्राप्यं प्रथमं योगिनां बलात् ॥ ११ ॥

लम्बनं प्लवनं योगे रूपमस्य सदा भवेत् ।

शीघ्रगं सर्वभूतेषु द्वितीयं तत्पदं स्मृतं ॥ १२ ॥

त्रैलोक्ये सर्वभूतानां प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ।

महिमा चापि यो यस्मिंस्तृतीयो योगः ॥ १३ ॥

त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु त्रैलोक्यमगमं स्मृतं ।

प्रकामान् विषयान् भुङ्क्ते न च प्रतिहतः क्वचित् ।

त्रैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखं प्रवर्तते ॥ १४ ॥

ईशो भवति सर्वत्र प्रविभागेन योगवित् ।

वश्यानि चैव भूतानि त्रैलोक्ये सचराचरे ।

भवन्ति सर्वकार्येषु इच्छतो न भवन्ति च ॥ १५ ॥

यत्र कामावसायित्वं त्रैलोक्ये सचराचरे ।

इच्छया चेन्द्रियाणि स्युर्भवन्ति न भवन्ति च ॥ १६ ॥

शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपञ्चैव मनस्तथा ।

प्रवर्ततेऽस्य चेच्छातो न भवन्ति तथेच्छया ॥ १७ ॥

न जायते न म्रियते भिद्यते न च क्षिद्यते ।

न दह्यते न मुह्यते ह्यीयते न च लिप्यते ॥ १८ ॥

न क्षीयते न क्षरति न खिद्यति कदाचन ।

क्रियते चैव सर्वत्र तथा विक्रियते न च ॥ १९ ॥

अगन्धरसरूपस्तु स्पर्शशब्दविवर्जितः ।

अवर्णो ह्यवरश्चैव तथा वर्णस्य कर्हिचित् ॥ २० ॥  
 भुङ्क्तेऽथ विषयाश्चैव विषयैर्न च युज्यते ।  
 ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वाच्चापवर्गकः ॥ २१ ॥  
 व्यापकस्त्वपवर्गाच्च व्यापित्वात् पुरुषः स्मृतः !  
 पुरुषः सूक्ष्मभावात् ऐश्वर्यं परतः स्थितः ॥ २२ ॥  
 गुणान्तरन्तु ऐश्वर्यं सर्वतः सूक्ष्म उच्यते ।  
 ऐश्वर्यमप्रतिघाति प्राप्य योगमनुत्तमं ।  
 अपवर्गं ततो गच्छेत् सुसूक्ष्मं परमं पदं ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगैश्वर्याणि  
 नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

## अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।



### पाशुपतयोगः ।

वायुरवाच । न चैवमागतो ज्ञानाद्रागात् कर्म समाचरेत् ।

राजसन्तामसं वापि भुक्त्वा तत्रैव युज्यते ॥ १ ॥

तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गं समश्नुते ।

तस्मात् स्थानात् पुनर्भ्रष्टो मानुष्यमनुपद्यते ॥ २ ॥

तस्माद् ब्रह्म परं सूक्ष्मं ब्रह्म शाश्वतमुच्यते ।

ब्रह्म एव हि सेवेत ब्रह्मैव परमं सुखं ॥ ३ ॥

परिश्रमस्तु यज्ज्ञानां महतार्थेन वर्त्तते ।

भूयो मृत्युवशं याति तस्मान् मोक्षः परं सुखं ॥ ४ ॥

अथ वै ध्यानसंयुक्ती ब्रह्मयज्ञपरायणः ।

न स स्याद् व्यापितुं शक्यो मन्वन्तरगतैरपि ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा तु पुरुषं दिव्यं विश्वाख्यं विश्वरूपिणं ।

विश्वपादशिरोग्रोवं विश्वेशं विश्वभावनं ।

विश्वगन्धं विश्वमाल्यं विश्वाम्बरधरं प्रभुं ॥ ६ ॥

गोभिर्महौ संयतते पतत्रिणं

महात्मानं परममतिं वरेष्ठं ।

कविं पुराणमनुशासितारं

सूक्ताच्च सूक्ष्मं महतो महान्तं ।

योगेन पश्यन्ति न चक्षुषा तं  
 निरिन्द्रियं पुरुषं रुक्मवर्णं ॥ ७ ॥  
 अलिङ्गिनं पुरुषं रुक्मवर्णं  
 सलिङ्गिनं निर्गुणं चेतनञ्च ।  
 नित्यं सदा सर्वगतन्तु शीघ्रं  
 पश्यन्ति युक्त्या ह्यचलं प्रकाशं ॥ ८ ॥  
 तद्भाषितस्तेजसा दीप्यमानः  
 अपाणिपादोदरपार्श्वजिह्वः ।  
 अतीन्द्रियोऽद्यापि सुसूक्ष्म एकः  
 पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥ ९ ॥  
 नास्यास्त्यबुद्धं न च बुद्धिरस्ति  
 स वेद सर्वं न च वेदवेद्यः ।  
 तमाहुर्ग्रां पुरुषं महान्तं  
 सचेतनं सर्वगतं सुसूक्ष्मं ॥ १० ॥  
 तमाहुर्मुनयः सर्वं लोके प्रसवधर्मिणीं ।  
 प्रकृतिं सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥ ११ ॥  
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ।  
 सर्वतः श्रुतिमास्रोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥  
 युक्ता योगेन चेशानं सर्वतश्च सनातनं ।  
 पुरुषं सर्वभूतानां तस्माद्ग्राता न मुह्यते ॥ १३ ॥  
 भूतात्मानं महात्मानं परमात्मानमव्ययं ।  
 सर्वात्मानं परं ब्रह्म तद्वै ध्यात्वा न मुह्यति ॥ १४ ॥  
 पवनो हि यथा ग्राह्यो विचरन् सर्वमूर्तिषु ।

पुरि शेते तथाभ्रं च तस्मात् पुरुष उच्यते ।  
 अथ चेक्षुमधर्मात् स विशिष्य कर्मभिः ॥ १५ ॥  
 ततस्तु ब्रह्मा योन्यां वै शुक्रशीणितसंयुतं ।  
 स्त्रीपुमांसप्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः ॥ १६ ॥  
 ततस्तु गर्भकाले तु कलनं नाम जायते ।  
 कालेन कलनञ्चापि बुद्बुदश्च प्रजायते ॥ १७ ॥  
 मृत्पिण्डस्तु यथा चक्रे चक्रवत्तेन पौडितः ।  
 हस्ताभ्यां क्रियमाणस्तु विश्वत्वमुपगच्छति ॥ १८ ॥  
 एवमात्मास्थिसंयुक्तो वायुना संमुदीरितः ।  
 जायते मानुषस्तत्र यथा रूपं तथा मनः ॥ १९ ॥  
 वायुः सम्भवते तेषां वातात् सञ्जायते जलं ।  
 जलात्सम्भवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्धते ॥ २० ॥  
 रक्तभागास्तयस्त्रिंशच्छुक्रभागास्तुर्दश ।  
 भागतोऽर्धपलङ्कत्वा ततो गर्भं निषवते ॥ २१ ॥  
 ततस्तु गर्भसंयुक्तः पञ्चभिर्वर्ग्युभिर्द्वृतः ।  
 पितुः शरीरात् प्रत्यङ्गरूपमस्योपजायते ॥ २२ ॥  
 ततोऽस्य मातुराहारात् पीतलोढप्रवेशितं ।  
 नाभिः स्त्रोतःप्रवेशेन प्राणाधारी हि देहिनां ॥ २३ ॥  
 नवमासान् परिक्षिप्तः संवेष्टितशिरोधरः ।  
 वेष्टितः सर्व्वगात्रैश्च अपर्यायक्रमागतः ।  
 नवमासोषितश्चैव योनिच्छिद्रादवाप्नु स्वः ॥ २४ ॥  
 ततस्तु कर्मभिः पापैर्निरयं प्रतिपद्यते ।  
 असिपत्रवनञ्चैव शाल्मलीच्छेदभेदयोः ॥ २५ ॥

तत्र निर्भर्त्सनञ्चैव तथा शोणितभोजनं ।

एतास्तु यातना घोराः कुम्भीपाकसुदुःसहाः ॥ २६ ॥

यथा ह्यापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपमुपयान्ति वै ।

तस्माच्छिन्नाश्च भिन्नाश्च यातनास्थानमागताः ॥ २७ ॥

एवं जीवस्तु तैः पापैस्तप्यमानः स्वयं कृतैः ।

प्राप्नुयात् कर्मभिर्दुःखं शेषं वा यदि चेतनं ॥ २८ ॥

एकेनैव तु गन्तव्यं सर्वमृत्युनिवेशनं ।

एकेनैव च भोक्तव्यं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ २९ ॥

न ह्येनं प्रस्थितं कश्चिन्नच्छन्तमनुगच्छति ।

यदेनेन कृतं कर्म तदेनमनुगच्छति ॥ ३० ॥

ते नित्यं यमविषये विभिन्नदेहाः

क्रोगन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगैः ।

शुष्यन्ते परिगतवेदनाशरीराः

वह्नीभिः सुभृशमधर्मयातनाभिः ॥ ३१ ॥

कर्मणा मनसा वाचा व्यदभीष्टं निषेव्यते ।

तत्प्रसह्य हरेत् पापं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ ३२ ॥

यादृग् जातानि पापानि पूर्वं कर्माणि देहिनः ।

संसारन्तामसं तादृक् षड्विधं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

मानुष्यमशुभावञ्च पशुभावान्मृगो भवेत् ।

मृगत्वात् पक्षिभावन्तु तस्माच्चैव सरीसृपः ॥ ३४ ॥

सरीसृपत्वाद्गच्छद्भि स्थावरत्वञ्च संशयः ।

स्थावरत्वं पुनः प्राप्नो यावदुन्मिषते नरः ।

कुलालचक्रवद्भ्रान्तस्तत्रैव परिकीर्तितः ॥ ३५ ॥



इत्येवं हि मनुष्यादिः संसारे स्थावरान्तके ।  
 विज्ञेयस्तामसी नाम तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ३६ ॥  
 सात्विकश्चापि संसारो ब्रह्मादिः परिकीर्त्तितः ।  
 पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनां ॥ ३७ ॥  
 ब्राह्मे तु केवलं सत्त्वं स्थावरे केवलं तमः ।  
 चतुर्दशानां स्थानानां मध्ये विष्टम्भकं रजः ।  
 मर्म्मसु क्रियमानेषु वेदनार्त्तस्य देहिनः ॥ ३८ ॥  
 ततस्तु परमं ब्रह्म कथं विप्रः स्मरिष्यति ।  
 संस्कारात् पूर्वधर्म्मस्य भावनायां प्रनोदितः ।  
 मानुष्यं भजते नित्यं तस्मान्नित्यं समादधेत् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगो  
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

---

## अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—000@000—

### पाशुपतयोगः ।

वायुरुवाच : चतुर्दशविधं ह्येतत् बुद्ध्वा संसारमण्डलं ।  
तथा समारभेत् कर्म संसारभयपीडितः ॥ १ ॥  
ततः स्मरति संसारचक्रेण परिवर्तितः ।  
तस्मात्तु सततं युक्तो ध्यानतत्परयुञ्जकः ।  
तथा समारभेद्योगं यथात्मानं स पश्यति ॥ २ ॥  
एष आद्यः परं ज्योतिरेष सेतुरनुत्तमः ।  
विहृष्टो ह्येष भूतानां न सन्नेदश्च शाश्वतः ॥ ३ ॥  
तदेनं सेतुमात्मानं अग्निं वै विश्वतोमुखं ।  
हृदिस्थं सर्वभूतानामुपासीत त्रिधानवित् ॥ ४ ॥  
हुत्वाष्टावाहुतीः सम्यक् शुचिस्तद्गतमानसः ।  
वैश्वानरं हृदिस्थन्तु यथावदनुपूर्वशः ।  
अपः पूर्वं सक्तत् प्राश्य तुष्णीं भूत्वा उपासते ॥ ५ ॥  
प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः स्मृता ।  
अपानाय द्वितीया तु समानायेति चापरा ॥ ६ ॥  
उदानाय चतुर्थीति व्यानायेति च पञ्चमी ।  
स्वाहाकारैः परं हुत्वा शेषं भुञ्जीत कामतः ।  
अपः पुनः सक्तत् प्राश्य त्राचम्य हृदयं स्पृशेत् ॥ ७ ॥

ओप्राणानां ग्रन्थिरस्यात्मा रुद्री ह्यात्मा विशान्तकः ।  
 स रुद्री ह्यात्मनः प्राणा एवमाप्याययेत् स्वयं ॥ ८ ॥  
 त्वं देवानामपि ज्येष्ठ उग्रस्त्वच्चतुरो वृषा ।  
 मृत्युघ्नोऽसि त्वमस्मभ्यं भद्रमेतद्धृतं हविः ॥ ९ ॥  
 एवं हृदयमालभ्य पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।  
 विश्राव्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना स्पृशेत् ।  
 ततः पुनरुपस्पृश्य चात्मानमभिसंस्पृशेत् ॥ १० ॥  
 अक्षिणी नासिका श्रोत्रे हृदयं शिर एव च ।  
 द्वावात्मानावुभावेतौ प्राणापानावुदाहृतौ ॥ ११ ॥  
 तयोः प्राणोऽन्तरात्मास्य बाह्योऽपानोऽत उच्यते ।  
 अन्नं प्राणस्तथापानं मृत्युर्जीवितमेव च ॥ १२ ॥  
 अन्नं ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजानां प्रसवस्तथा ।  
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते स्थितिरन्नेन चेष्यते ।  
 वर्धन्ते तेन भूतानि तस्मादन्नन्तदुच्यते ॥ १३ ॥  
 तदेवाग्नी हुतं ह्यन्नं भुञ्जते देवदानवाः ।  
 गन्धर्व्यक्षरक्षांसि पिशाचाद्यान्ममेव हि ॥ १४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगो  
 नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

## अथ षोडशोऽध्यायः ।

— ०००@००० —

### श्रीचाचारलक्षणं ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्रीचाचारस्य लक्षणं ।

यदनुष्ठाय शुद्धात्मा प्रेत्य स्वर्गं हि चाप्नुयात् ॥ १ ॥

उदकार्थी तु शौचानां मुनीनामुत्तमं पदं ।

यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्न्नावसीदति ॥ २ ॥

मानावमानो द्वावेतौ तावेवाहुर्जिषामृते ।

अवमानं विषन्तत्र मानन्त्वमृतमुच्यते ॥ ३ ॥

यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्न्नावसीदति ।

गुरोः प्रियहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ॥ ४ ॥

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ।

प्राप्यानुज्ञान्ततश्चैव ज्ञानागमनमुत्तमं ।

अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीमिमां ॥ ५ ॥

चक्षुःपूतं व्रजेन्मार्गं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाणीमिति धर्मानुशासनं ॥ ६ ॥

आतिथ्यं आद्ययज्ञेषु न गच्छेद्योगवित् क्वचित् ।

एवं ह्यहिंसको योगी भवेदिति विचारणा ॥ ७ ॥

वक्त्रो विधूमे व्यङ्गारे सर्वस्मिन् भुक्तवज्जने ।

विचरेन्नतिमान् योगी न तु तेष्वेव नित्यशः ॥ ८ ॥

यथैवमवमन्यन्ते यथा परिभवन्ति च ।

युक्तस्तथाचरेद्भैक्षं सतां धर्ममदूषयन् ॥ ९ ॥  
 भैक्ष्यं चरेद् गृहस्थेषु यथाचारगृहेषु च ।  
 श्रेष्ठा तु परमा चेयं वृत्तिरस्योपदिश्यते ॥ १० ॥  
 अत जर्घं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्द्विजः ।  
 अह्मनेषु दान्तेषु ओन्नियेषु महात्मसु ॥ ११ ॥  
 अत जर्घं पुनश्चापि अदुष्टपतितेषु च ।  
 भैक्षचर्या विवर्णेषु जघन्या वृत्तिरुच्यते ॥ १२ ॥  
 भैक्षं यवागूं तक्रं वा पयो यावकमेव च ।  
 फलमूलं विपक्वं वा पिण्याकं शक्तितोपि वा ॥ १३ ॥  
 इत्येते वै मया प्रोक्ता योगिनां सिद्धिवर्धनाः ।  
 आहारास्तेषु सिद्धेषु श्रेष्ठं भैक्षमिति स्मृतं ॥ १४ ॥  
 अन्विन्दुं यः कुशाग्रैर्मासे मासे समश्रुते ।  
 न्यायतो यस्तु भिक्षेत स पूर्वोक्ताद्विशिष्यते ॥ १५ ॥  
 योगिनाञ्चैव सर्वेषां श्रेष्ठश्चान्द्रायणं स्मृतं ।  
 एकं द्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् ॥ १६ ॥  
 अस्तेयं ब्रह्मचर्यञ्च अलोभस्याग एव च ।  
 व्रतानि चैव भिक्षूणामहिंसा परमार्थिता ॥ १७ ॥  
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवं ।  
 नित्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥  
 वीजयोनिर्गुणवपुर्वक्षः कर्मभिरेव च ।  
 यथा द्विप इवारण्ये मनुष्याणां विधीयते ॥ १९ ॥  
 प्राप्यते वाचिरादेवाङ्गुशेनेव निवारितः ।  
 एवं ज्ञानेन शृङ्गेन दग्धवीजो ह्यकस्मात् ॥ २० ॥

विमुक्तबन्धः शान्तोऽसौ मुक्त इत्यभिधीयते ।

वेदैस्तुत्याः सर्व्वयज्ञक्रियास्तु

यज्ञे जप्यं ज्ञानिनामाहुरयं ।

ज्ञानाज्ञानं सङ्गरागव्यपेतं

तस्मिन् प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः ॥ २१ ॥

दमः शमः सत्यमकल्मषत्वं

मीनञ्च भूतेष्वखिलेष्वथार्ज्वं ।

अतौन्द्रियज्ञानमिदं तथार्ज्वं(१)

प्राहुस्तथा ज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ॥ २२ ॥

समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी

शुचिस्तथैवात्मरतिर्जितेन्द्रियः ।

समाप्नुयुर्योगमिमं महाधियो-

महर्षयश्चैवमनिन्दितामलाः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्रीवाचारलक्षणं नाम  
षोडशोऽध्यायः ।

## अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

—000@000—

परमाश्रमप्राप्तिकथनं ।

वायुरुवाच । आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमं ।

अतः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥ १ ॥

अनुज्ञाप्य गुरुञ्चैव विचरेत् पृथिवीमिमां ।

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यज्ज्ञेयसाधकं ॥ २ ॥

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति यस्तुषितश्चरेत् ।

अपि कल्पसहस्रायुर्नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

त्यक्तमङ्गी जितक्रोधो लघ्वाहारी जितेन्द्रियः ।

पिषाय बुद्ध्या हाराणि ध्याने ह्येवं मनो दधेत् ॥ ४ ॥

शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वने तथा ।

नदीनां पुलिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत् ॥ ५ ॥

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी व्यवस्थितः ॥ ६ ॥

अवस्थितो ध्यानरतिर्जितेन्द्रियः

शुभाशुभे हित्य च कर्मणी उभे ।

इदं शरीरं प्रविमुच्य शास्त्रतो

न जायते म्रियते वा कदाचित् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते परमाश्रमप्राप्तिकथनं

नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

## अथाष्टादशोऽध्यायः ।

—000—

यतिप्रायश्चित्तविधिः ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यतीनामिह निश्चयं ।  
प्रायश्चित्तानि तत्त्वेन यान्यकामकृतानि तु ।  
अथ कामकृतेष्व्याहुः सूक्ष्मधर्मविदो जनाः ॥ १ ॥  
पापञ्च त्रिविधं प्रोक्तं बाह्यनःकायसम्भवं ।  
सततं हि दिवा रात्रौ येनेदं बध्यते जगत् ॥ २ ॥  
न कर्माणि न चाप्येष तिष्ठतीति परा श्रुतिः ।  
क्षणमेव प्रयोज्यन्तु आयुषस्तु विधारणात् ॥ ३ ॥  
भवेद्भीरोऽप्रमत्तस्तु योगो हि परमं बलं ।  
न हि योगात्परं किञ्चिन्नराणामिह दृश्यते ।  
तस्माद्योगं प्रशंसन्ति धर्मयुक्ता मनूषिणः ॥ ४ ॥  
अविद्यां विद्यया तीर्त्वा प्राप्यैश्वर्यमनुत्तमं ।  
दृष्ट्वा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्पदं ॥ ५ ॥  
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ।  
एकैकापक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ६ ॥  
उपेत्य तु स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।  
प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सान्त्वयन् तदा ॥ ७ ॥  
ततश्चरति निर्द्वेषं कृच्छ्रस्यान्ते समाहितः ।  
पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ।  
न मर्भ्युक्तं वचनं हिनस्तीति मनूषिणः ॥ ८ ॥



तथापि च न कर्त्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दाशणः ।  
 अहोरात्राधिकः कथिनास्त्यधर्म इति श्रुतिः ॥ ८ ॥  
 हिंसा ह्येषा परा सृष्टा दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।  
 यदेतद्भविष्यं नाम प्राणा ह्येते वह्निश्चराः ।  
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ ९ ॥  
 एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतात्क्षुतः ।  
 भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतं ॥ ११ ॥  
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।  
 ततः संवत्सरस्यान्ते भूयः प्रचीणकल्मषः ।  
 भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेद्विचरतन्द्रितः ॥ १२ ॥  
 अहिंसा सर्व्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ।  
 अकामादपि हिंसेत यदि भिक्षुः पशून् मृगान् ।  
 कृच्छातिक्कृच्छ्रं कुर्व्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ १३ ॥  
 स्कन्देदिन्द्रियदौर्ब्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।  
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥ १४ ॥  
 दिवा स्कन्नस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।  
 त्रिरात्रमुपवासश्च प्राणायामशतं तथा ॥ १५ ॥  
 रात्रौ स्कन्नः शुचिः स्नातो द्वादशैव तु धारणाः ।  
 प्राणायामेन शुद्धात्मा विरजा जायते द्विजः ॥ १६ ॥  
 एकान्नं मधु मांसं वा ह्यामश्राद्धं तथैव च ।  
 अभोज्यानि यतीनाञ्च प्रत्यक्षलवणानि च ॥ १७ ॥  
 एतैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ।  
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण ततः पापात् प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

व्यतिक्रमाच्च ये केचिद्वाङ्मनःकायसम्भवं ।

सङ्गिः सह विनिश्चित्य यद्भूयुस्तत्समाचरेत् ॥ १९ ॥

विशुद्धबुद्धिः समलोष्टकाञ्चनः

समस्तभूतेषु चरन् समाहितः ।

स्थानं ध्रुवं शाश्वतमव्ययं सतां

परं स गत्वा न पुनर्हि जायते ॥ २० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यतिप्रायश्चित्तविधिर्ना-

माष्टादशोऽध्यायः ।

---

## अष्टोद्विंशोऽध्यायः ।

—000—

अरिष्टानि ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अरिष्टानि निबोधत ।

येन ज्ञानविशेषेण मृत्युं पश्यति चात्मनः ॥ १ ॥

अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव सीमच्छायां महापथं ।

यो न पश्येत्स नो जीवेन्नरः संवत्सरात्परं ॥ २ ॥

अरश्मिवन्तमादित्यं रश्मिवन्तञ्च पावकं ।

यः पश्येन्न च जीवेत मासादेकादशात्परं ॥ ३ ॥

वमेन्मूत्रं करीषं वा सुवर्णं रजतं तथा ।

प्रत्यक्षमथ वा स्वप्ने दशमासान् स जीवति ॥ ४ ॥

अग्रतः पृष्ठतो वापि खण्डं यस्य पदम्भवेत् ।

पांशुले कर्दमे वापि सप्तमासान् स जीवति ॥ ५ ॥

काकः कपोतो गृध्रो वा निलीयेद्यस्य मूर्धनि ।

क्रव्यादो वा खगः कश्चित् घण्टासान्नातिवर्त्तते ॥ ६ ॥

बध्येद्वायसपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।

ह्यायां वा विहतां पश्येच्चतुः पञ्च स जीवति ॥ ७ ॥

अनन्त्रे विद्युतं पश्येद् दक्षिणां दिशमाश्रितां ।

उदकोन्द्रधनुर्वापि त्रयो द्वौवा स जीवति ॥ ८ ॥

अप्सु वा यदि वादर्शे आत्मानं यो न पश्यति ।

अशिरस्कन्तयात्मानं मासाद्द्विंशं न जीवति ॥ ९ ॥

श्रवगन्धि भवेद्भाञ्चं वशागन्धि ह्यथापि वा ।  
 मृत्युर्ह्युपस्थितस्तस्य अर्धमासं स जीवति ॥ १० ॥  
 सन्निधौ मातुतो यस्य मन्त्रस्थानानि क्लृप्तानि ।  
 अग्निः स्पृष्टो न हृथ्येच्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ११ ॥  
 ऋक्षवानरयुक्तेन रथेनाशान्तु दक्षिणां ।  
 गायत्रय व्रजेत् स्वप्ने विद्यान् मृत्युरुपस्थितः ॥ १२ ॥  
 कृष्णाश्वरधरा श्यामा गायन्ती वाथ चाङ्गना ।  
 यन्नयेदक्षिणामाशां स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥ १३ ॥  
 क्षिद्रं वाससं कृष्णञ्च स्वप्ने यो विधृयान्नरः ।  
 भग्नं वा श्वणं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युरुपस्थितः ॥ १४ ॥  
 आमस्तकतलाद्यस्तु निमज्जेत्यङ्गसागरे ।  
 दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्नं सद्य एव न जीवति ॥ १५ ॥  
 भस्माङ्गारांश्च केशांश्च नदीं शुष्कां भुजङ्गमान् ।  
 पश्येद्यो दशराचन्तु न सं जीवेत तादृशः ॥ १६ ॥  
 कृष्णैश्च विकटैश्चैव पुरुषैरुद्यतायुधैः ।  
 पाषाणैस्ताड्यते स्वप्ने यः सद्यो न स जीवति ॥ १७ ॥  
 सूर्योदये प्रत्यूषसि प्रत्यक्षं यस्य वै शिवा ।  
 क्रोशन्ती सन्मुखाम्भ्येति स गतायुर्भवेन्नरः ॥ १८ ॥  
 यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशं ।  
 जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥ १९ ॥  
 भूयो भूयः श्वसेद्यस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा ।  
 दीपगन्धश्च नो वेत्ति विद्यान्मृत्युमुपस्थितं ॥ २० ॥  
 रात्रौ चेन्द्रायुधं पश्येद् दिवा नक्षत्रमण्डलं ।

परनेत्रेषु चात्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥ २१ ॥  
 नेत्रमेकं श्रवेण्यस्य कर्णौ ख्यानाश्च भक्ष्यतः ।  
 भासा च वक्त्रा भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २२ ॥  
 यस्य कण्ठा खरा जिह्वा पङ्क्तभासश्च वै सुखं ।  
 गण्ठे क्षिपिटके रक्ते तस्य मृत्युरपस्थितः ॥ २३ ॥  
 मुक्तकेशो हसंश्चैव गायन् नृत्यंश्च यो नरः ।  
 याम्याशाभिसुखो गण्ठेक्षितदन्तं तस्य जीवितं ॥ २४ ॥  
 यस्य स्वेदसमुद्भूताः श्वेतसर्षपसन्निभाः ।  
 स्वेदा भवन्ति ह्यसक्तस्य मृत्युरपस्थितः ॥ २५ ॥  
 उष्ट्रा वा रासभा वापि युक्ताः स्वप्ने रथेऽशुभाः ।  
 यस्य सोपि न जीवेत् दक्षिणाभिसुखो गतः ॥ २६ ॥  
 इ चात्र परमेऽरिष्टे एतद्रूपं परं भवेत् ।  
 घोषं न शृणुयात् कर्णे ज्योतिर्वेत्रे न पश्यति ॥ २७ ॥  
 श्वभ्रे यो निपतेत् स्वप्ने हारश्चास्य न विद्यते ।  
 न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रातृदन्तं तस्य जीवितं ॥ २८ ॥  
 जर्षा च दृष्टिर्न च सम्प्रतिष्ठा  
 रक्ता पुनः सम्प्रविवर्त्तमाना ।  
 मुखस्य चोष्मा शुषिरा च नाभि-  
 रत्युष्णमूत्रो विषमस्य एव ॥ २९ ॥  
 दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रत्यक्षं योऽभिहित्यते ।  
 तं पश्येदथ हन्तारं स हतस्तु न जीवति ॥ ३० ॥  
 अग्निप्रवेशं कुर्वते स्वप्नान्ते यस्तु मानवः ।  
 स्मृतिं नोपसंभेद्यापि तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ३१ ॥

यस्तु प्रावरणं शुक्तं स्वकं पश्यति मानवः ।  
 रत्नं कण्ठमपि स्वप्ने तस्य मृत्युवपस्थितः ॥ ३२ ॥  
 अरिष्टसूचिते देहे तस्मिन्काल उपगते ।  
 त्यक्त्वा भयविषादश्च उदगच्छेद्बुद्धिमात्मरः ॥ ३३ ॥  
 प्राचीं वा यदि वीदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै शुचिः ।  
 समेऽतिस्थावरे देशे विविक्ते जनवर्जिते ॥ ३४ ॥  
 उदस्युखः प्राङ्मुखी वा खल्यः स्वाचान्त एव च ।  
 स्वस्तिकोपनिविष्टश्च नमस्कृत्वा महेश्वरं ।  
 समकायशिरोभ्रीवन्धारयेन्नावलोकयेत् ॥ ३५ ॥  
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।  
 प्रागुदक्प्रवणे देशे तस्माद्युज्जीत योगवित् ॥ ३६ ॥  
 प्राणे च रमते नित्यं चक्षुषोः स्पर्शने तथा ।  
 ओन्ने मनसि बुद्धौ च तथा वक्षसि धारयेत् ॥ ३७ ॥  
 कालधर्मश्च विघ्नाय समूहश्चैव सर्व्वशः ।  
 द्वादशाध्यास इत्येवं योगधारणमुच्यते ॥ ३८ ॥  
 शतमष्टशतं वापि धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।  
 न तस्य धारणायोगाद्वायुः सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥  
 ततस्त्वापूरयेद्देहं ओंकारेण समाहितः ।  
 अथोद्धारमयो योगी न चरेत्स्वचरी भवेत् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अरिष्टानि नामोत्त-

विंशोऽध्यायः ।

## अथ विंशोऽध्यायः ।

— ००० —

### ओंकारप्राप्तिलक्षणं ।

वायुर्वाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ओंकारप्राप्तिलक्षणं ।

एष त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यञ्जनञ्चात्र सस्वरं ॥ १ ॥

प्रथमा वैद्युती मात्रा द्वितीया तामसी स्मृता ।

तृतीया निर्गुणी विद्यान्मात्रामक्षरगामिनीं ॥ २ ॥

गन्धर्वीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसम्भवा ।

पिपीलिकासमस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते ॥ ३ ॥

तथा प्रयुक्तमोङ्कारं प्रतिनिर्वाति मूर्धनि ।

तथोङ्कारमयो योगी ह्यक्षरे त्वक्षरी भवेत् ॥ ४ ॥

प्रणवी धनुः शरी ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन चेदुबध्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ५ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म गुहायां निहितं पदं ।

ओमित्येतत् त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नयः ।

विष्णुक्रमास्त्रयस्त्वे ते ऋक्सामानि यजूंषि च ॥ ६ ॥

मात्राश्चात्र चतस्रस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।

तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालोक्यतां व्रजेत् ॥ ७ ॥

अकारस्त्वक्षरो ज्ञेय उकारः स्वरितः स्मृतः ।

मकारस्तु पुतो ज्ञेयस्त्रिमात्र इति संज्ञितः ॥ ८ ॥

अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारो भुव उच्यते ।

सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोकाश्च विधीयते ॥ ८ ॥  
 ओंकारस्तु त्रयो लोकाः शिरस्तस्य त्रिपिष्टपं ।  
 भुवनान्तश्च तत्सर्वं ब्राह्मन्तत्पदमुच्यते ॥ ९ ॥  
 मात्रापदं रुद्रलोको ह्यमात्रस्तु शिवं पदं ।  
 एवम्यानविशेषेण तत्पदं समुपासते ॥ ११ ॥  
 तस्माच्चानरतिर्नित्यममात्रं हि तदक्षरं ।  
 उपास्यं हि प्रयत्नेन शाश्वतं पदमिच्छता ॥ १२ ॥  
 ऋक्षा तु प्रथमा मात्रा ततो दीर्घा त्वनन्तरं ।  
 ततः झुतवती चैव तृतीया उपदिश्यते ॥ १३ ॥  
 एतास्तु मात्रा विज्ञेया यथावदनुपूर्वशः ।  
 यावच्चैव तु शक्यन्ते धार्यन्ते तावदेव हि ॥ १४ ॥  
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं ध्यायन्नात्मनि यः सदा ।  
 अत्राष्टमात्रमपि चेच्छृणुयात्फलमाप्नुयात् ॥ १५ ॥  
 मासे मासेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।  
 न स तत् प्राप्नुयात् पुण्यं मात्रया यदवाप्नुयात् ॥ १६ ॥  
 अव्विन्दुं यः कुशाग्रेण मासे मासे पिवेन्नरः ।  
 संवत्सरशतं पूर्णं मात्रया तदवाप्नुयात् ॥ १७ ॥  
 दृष्टापूर्तस्य यज्ञस्य सत्यवाक्ये च यत्फलं ।  
 अतच्छणे च मांसस्य मात्रया तदवाप्नुयात् ॥ १८ ॥  
 स्वाम्यर्थं युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां(१) ।  
 यद्भवेत्तत्फलं दृष्टं मात्रया तदवाप्नुयात् ॥ १९ ॥



न तथा तपसोयेण न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ।

यत्फलं प्राप्नुयात् सम्यक् माचया तदवाप्नुयात् ॥ २० ॥

तत्र वै योऽर्हमाचो यः मुतो नामोपदिश्यते ।

एषा एव भवेत्कार्या गृहस्थानाम् योगिनां ॥ २१ ॥

एषा चैव विशेषेण ऐश्वर्यसमलक्षणा ।

योगिनान्तु विशेषेण ऐश्वर्यं ह्यष्टलक्षणे ।

अणिमाद्येतिविज्ञेया तस्माद्युष्णीत तां द्विजः ॥ २२ ॥

एवं हि योगी संयुक्तः शुचिर्हान्तो जितेन्द्रियः ।

आत्मानं विन्दते यस्तु स सर्वं विन्दते द्विजः ॥ २३ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि वेदोपनिषदस्तथा ।

योगज्ञानादवाप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिन्तकः ॥ २४ ॥

सर्वभूतलयो भूत्वा अभूतः स तु जायते ।

योगिसङ्क्रमणं कृत्वा याति वै शाश्वतं पदं ॥ २५ ॥

अपि चात्र चतुर्ह्येतां ध्यायमानश्चतुर्मुखी ।

प्रकृतिं विश्वरूपाख्यां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २६ ॥

अजामेतां लोहितशुक्लकणां वद्रीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपां ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।

अष्टाक्षरां षोडशपाणिपादां

चतुर्मुखीं त्रिशिखामेकशृङ्गां ।

आद्यामजां विश्वसृजां स्वरूपां

ज्वात्वा बुधास्त्वमृतत्वं व्रजन्ति ।

ये ब्राह्मणाः प्रणवं वेदयन्ति

न ते पुनः संसरन्तीह भूयः ॥ २७ ॥

इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितं ।

यस्तु वेदयते सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥ २४ ॥

संसारचक्रमुत्सृज्य मुक्तबन्धनबन्धनः ।

अचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्यसंशयः ।

इत्येतच्च मया प्रोक्तमोङ्कारप्रामिसिद्धयं ॥ २५ ॥

नमो लोकेश्वराय सङ्कल्पकल्पयद्गुणाय(१) महान्तमुपतिष्ठते  
तद्वो हितं यद्ब्रह्मणे नमः ।

सर्वत्र स्थानिने निर्गुणाय सञ्ज्ञायोगीश्वराय च ।

पुष्करपर्णमिवान्निर्विशुद्धमिव ब्रह्ममुपतिष्ठेत्यवित्तं पवित्राणां  
पवित्रं पवित्रेण परिपूरितेन पवित्रेण क्लृप्तन्दीर्घभुतमिति  
तदेतमोङ्कारमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धं पर्युपाखेत अविद्येशा-  
नाय विश्वरूपो न तस्य अविद्येशानाय नमो योगीश्वरायेति च  
येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वस्तमितं येन नाकस्थयोरन्त-  
रीचं इमे वरीयसो देवानां हृदयं विश्वरूपो न तस्य प्राणापानी-  
पम्यश्चास्ति ओंकारोविश्वविष्ठा वै यज्ञः यज्ञो वै वेदः वेदो वै  
नमस्कारः नमस्कारो रुद्रः नमो रुद्राय योगेश्वराधिपतये नमः ॥

इति सिद्धिप्रत्युपस्थानं सायं प्रातर्मध्याह्ने नम इति ।

सर्वकामफलोरुद्रः ।

यथा वृक्षात्फलं पक्वं पवनेन समीरितं ।

नमस्कारेण रुद्रस्य तथा पापं प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यथा रुद्रनमस्कारः सर्वधर्मफलो ध्रुवः ।

अन्यदेवनमस्कारो न तत् फलमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥  
 तस्मात्त्रिषवणं योगो उपासीत महेश्वरं ।  
 दशविस्तारकं ब्रह्म तथा च ब्रह्म विस्तारं ॥ ३२ ॥  
 ओंकारं सर्वतः काले सर्वं विहितवान् प्रभुः ।  
 तेन तेन तु विष्णुत्वं नमस्कारं महायशाः ॥ ३३ ॥  
 नमस्कारस्तथा चैव प्रणवस्तुवते प्रभुः ।  
 प्रणवं स्तुवते यज्ञो यज्ञं संस्तुवते नमः ।  
 नमस्तुवति वै रुद्रस्तस्मात् रुद्रपदं शिवं ॥ ३४ ॥  
 इत्येतानि रहस्यानि यतीनां वै यथाक्रमं ।  
 यस्तु वेदयते ध्यानं स परं प्राप्नुयात्पदं ॥ ३५ ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ओंकारप्राप्तिलक्षणं  
 नाम विंशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः समाप्तः ।

## अथैकविंशोऽध्यायः ।



कल्पनिरूपणं ।

सूत उवाच । ऋषीणामग्निकल्पानां नेमिषारण्यवासिनां ।

ऋषिः श्रुतिधरः प्राज्ञः सावर्णिर्नाम नामतः ॥ १ ॥

तेषां सोम्यऽग्रतो भूत्वा वायुं वाक्विशारदः ।

सातत्यं तत्र कुर्वन्तं प्रियार्थं सत्ययाजिनां ।

विनयेनोपसङ्गम्य पप्रच्छ स महाद्युतिं ॥ २ ॥

सावर्णिकवाच । विभो पुराणसम्बद्धां कथां वै वेदसन्नितां ।

श्रोतुमिच्छामहे सम्यक् प्रसादात्सर्व्वदर्शिनः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भो भगवान् ललाटान्नीललोहितं ।

कथं तत्तेजसन्देवं लब्धवान् पुत्रमात्मनः ॥ ४ ॥

कथञ्च भगवान् जज्ञे ब्रह्मा कमलसम्भवः ।

रुद्रत्वञ्चैव शर्व्वस्य स्वात्मजस्य कथं पुनः ॥ ५ ॥

कथञ्च विष्णोरुद्रेण सार्धं प्रीतिरनुत्तमा ।

सर्व्वं विष्णुमया देवा सर्व्वं विष्णुमया गणाः ॥ ६ ॥

न च विष्णुसमा काचिन्नतिरन्या विधीयते ।

इत्येवं सततं देवा गायन्ते नात्र संशयः ।

भवस्य स कथं नित्यं प्रणामं कुरुते हरिः ॥ ७ ॥

सूत उवाच । एवमुक्ते तु भगवान् वायुः सावर्णिमब्रवीत् ।

अहो साधु त्वया साधो पृष्टः प्रश्नो ह्यनुत्तमः ॥ ८ ॥

भवस्य पुत्रजन्मत्वं ब्रह्मणः सोऽभवद्यथा ।  
 ब्रह्मणः पञ्चयोनिषु रुद्रत्वं ब्रह्मरस्य च ॥ ८ ॥  
 हाभ्यामपि च सम्प्रीतिर्विष्णोश्चैव भवस्य च ।  
 यश्चापि कुरुते नित्यं प्रणामं ब्रह्मरस्य च ।  
 विस्तरेणानुपूर्व्याश्च शृणुत ब्रुवतो मम ॥ १० ॥  
 मन्वन्तरस्य संहारे पश्चिमस्य मर्द्दाक्षनः ।  
 आसीत्तु सप्तमः कल्पः पद्मोनाम (१) द्विजोत्तमः ।  
 वाराहः साम्प्रतस्तेषां तस्य वक्ष्यामि विस्तरं ॥ ११ ॥  
 सावर्णिकवाच । कियता चैव कालेन कल्पः सम्भवते कथं ।  
 किञ्च प्रमाणं कल्पस्य तच्च प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ १२ ॥  
 वायुरुवाच । मन्वन्तराणां सप्तानां कालसंख्या यथाक्रमं ।  
 प्रवक्ष्यामि समासेन ब्रुवतो मे निबोधत ॥ १३ ॥  
 कीटीनां हे सहस्रे वै षष्टी कीटिशतानि च ।  
 द्विषष्टिश्च तथा कीट्यो नियुतानि च सप्ततिः ।  
 कल्पार्धस्य तु संख्यायामेतत् सर्वमुदाहृतं ॥ १४ ॥  
 पूर्वोक्तौ च गुणच्छेदौ वर्ज्यं सन्ध्यादिशेषः ।  
 शतश्चैव तु कीटीनां कीटीनामष्टसप्ततिः ।  
 हे च शतसहस्रे तु नवतिर्नियुतानि च ॥ १५ ॥  
 मानुषेण प्रमाणेन यावद्वैवस्वतान्तरं ।  
 एष कल्पस्तु विज्ञेयः कल्पार्धेद्विगुणोक्तः ॥ १६ ॥  
 अनागतानां सप्तानामेतदेव यथाक्रमं ।

प्रमाणं कालसंख्याया विज्ञेयं मतमैश्वरं ॥ १७ ॥

नियुतान्यष्टपञ्चाशत्तथाशौ तिष्ठतानि च ।

चतुरशीति चान्यानि प्रयुतानि (१) प्रमाणातः ॥ १८ ॥

सप्तर्षयो मनुष्यैव देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।

एतत् कालस्य विज्ञेयं वर्षांश्च प्रमाणातः ॥ १९ ॥

एवं जन्वन्तरं तेषां मानुषान्तः प्रकीर्तितः ।

प्रणवान्ताश्च ये देवाः साध्या देवगणाश्च ये ।

विंशे देवाश्च ये नित्याः कल्पं जीवन्ति ते गणाः ॥ २० ॥

अयं यो वर्तते कल्पो वाराहः स तु कीर्त्यते ।

यस्मिन् स्थायश्रुवाद्याश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ २१ ॥

ऋषयश्च जनुः । कस्माद्द्वाराह कल्पोऽयं नामतः परिकीर्तितः ।

कस्माच्च कादशादेवो वराह इति कीर्त्यते ॥ २२ ॥

की वा वराहो भगवान् कस्य योनिः किमात्मकः ।

वराहः कश्चमुत्पन्न एतदिच्छाम वेदितुं ॥ २३ ॥

वायुर्गवाश्च । वराहस्तु यथोत्पन्ने यस्मिन्नर्थे च कल्पितः ।

वाराहश्च यथा कल्पः कल्पत्वं कल्पना च या ॥ २४ ॥

कल्पयोरन्तरं यच्च तस्य चास्य च कल्पितं ।

तत्तत्सं सम्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ २५ ॥

भवस्तु प्रथमः कल्पो लोकादौ प्रथितः पुरा ।

ज्ञातव्यो भगवान् च ज्ञानन्दः साम्प्रतः स्वयं ॥ २६ ॥

१ प्रयुक्तानोति अ० ।

२ कल्पयत्येति अ०, अ० च ।

ब्रह्मास्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसम्भवं ।

द्वितीयस्तु भूवः कल्पस्तृतीयस्तप उच्यते ॥ १७ ॥

भवश्चतुर्थी विज्ञेयः पञ्चमो रश्म एव च ।

ऋतुकल्पस्तथा षष्ठः सप्तमस्तु क्रतुः स्मृतः ॥ १८ ॥

अष्टमस्तु भवेद्विंशतिर्नवमो हव्यवाहनः ।

मावितो दशमः कल्पो भुवस्त्वेकादशः स्मृतः ॥ १९ ॥

उशिको द्वादशस्तु त्रुशिकस्तु त्रयोदशः ।

चतुर्दशस्तु गन्धर्वी गान्धर्वी यत्र वै स्वरः ।

उत्पन्नस्तु यथा नादो गन्धर्वी यत्र चीत्स्थिताः ॥ २० ॥

ऋषभस्तु ततः कल्पो ज्ञेयः पञ्चदशी द्विजाः ।

ऋषयो यत्र सम्भूताः स्वरो लोकमनोहरः ॥ २१ ॥

षड्जस्तु षोडशः कल्पः षड्जना यत्र चर्षयः ।

शिशिरश्च वसन्तश्च निदाघो वर्ष एव च ॥ २२ ॥

शरद्धेमन्त इत्येते मानसा मङ्गलानि सुताः ।

उत्पन्नाः षड्जसंसिद्धाः पुत्राः कल्पे तु षोडशे ॥ २३ ॥

यस्माज्जातैश्च तैः षड्भिः सद्विजातो महेश्वरः ।

तस्मात् समुत्थितः षड्जः स्वरस्तूदधिसन्निभः ॥ २४ ॥

ततः सप्तदशः कल्पो मार्जालीय इति स्मृतः ।

मार्जालीयन्तु तत् कर्म यस्माद्ब्राह्मणमकल्पयत् ॥ २५ ॥

ततस्तु मध्यमो नाम कल्पोऽष्टादश उच्यते ।

यस्मिंस्तु मध्यमो नाम स्वरो धैवतपूजितः ।

उत्पन्नः सर्वभूतेषु मध्यमो वै स्वयम्भुवः ॥ २६ ॥

ततस्त्वेकोनविंशस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः ॥

वैराजो यच्च भगवान् मनुर्वै ब्रह्मणः सुतः ॥ ३७ ॥  
 तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दधीचिर्नाम धार्मिकः ।  
 प्रजापतिर्महातेजा बभूव चिदशेश्वरः ॥ ३८ ॥  
 अकामयत गायत्री यजमानं प्रजापतिं ।  
 तस्मात्(१)जज्ञे स्वरः स्निग्धः पुत्रस्तस्य दधीचिनः ॥ ३९ ॥  
 ततो विंशतिमः कल्पो निषादः परिकीर्तितः ।  
 प्रजापतिस्तु तं दृष्ट्वा स्वयम्भूप्रभवं तदा ।  
 विरराम प्रजाः स्रष्टुं निषादस्तु तपोऽतपत् ॥ ४० ॥  
 दिव्यं वर्षसहस्रान्तु निराहारो जितेन्द्रियः ।  
 तमुवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४१ ॥  
 ऊर्ध्वबाहुं तपोज्ञानं दुःखितं क्षुत्पिपासितं ।  
 निषीदेत्यब्रवीदेनं पुत्रं शान्तं पितामहः ।  
 तस्मान्निषादः सम्भूतः स्वरस्तु स निषादवान् ॥ ४२ ॥  
 एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पञ्चमो द्विजाः ।  
 प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ ४३ ॥  
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः पञ्चैते ब्रह्मणः समाः ।  
 तैस्त्वर्धवादिभिर्युक्तैर्वाग्भिरिष्टो महेश्वरः ॥ ४४ ॥  
 यस्मात्परिगतैर्गीतः पञ्चभिस्तैर्महात्मभिः ।  
 स्वरस्तु पञ्चमः स्निग्धः तस्मात्कल्पस्तु पञ्चमः ॥ ४५ ॥  
 द्वाविंशस्तु तथा कल्पो विज्ञेयो मेघवाहनः ।  
 यच्च विष्णुर्महाबाहुर्मैघीभूत्वा महेश्वरं ।



दिव्यं वर्षसहस्रान्तु भवद्वत् क्षतिवाससं ॥ ४६ ॥  
 तस्य निष्कसमानस्य भाराक्रान्तस्य वै सुखात् ।  
 निर्जगाम महाकायः कालो लोकप्रकाशनः ।  
 यस्त्वयं यठाते विप्रैर्विष्णुर्वै कश्यपात्मजः ॥ ४७ ॥  
 द्वयोविंशतिमः कल्पो विज्ञेयश्चिन्तकस्तथा ।  
 प्रजापतिसुतः श्रीमान् चित्तिश्च मिथुनश्च तौ ॥ ४८ ॥  
 ध्यायतो ब्रह्मणश्चैव यस्माच्चिन्ता समुत्पिता ।  
 तस्मात्तु चिन्तकः सो वै कल्पः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥ ४९ ॥  
 चतुर्विंशतिमश्चापि ह्याकूतिः कल्प उच्यते ।  
 आकूतिश्च तथा देवी मिथुनं सख्यभूव ह ॥ ५० ॥  
 प्रजाः स्मृत् तथाकूतिं यस्मादाह प्रजापतिः ।  
 तस्मात् स पुरुषो ज्ञेय आकूतिः कल्पसंज्ञितः ॥ ५१ ॥  
 पञ्चविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकीर्तितः ।  
 विज्ञातिश्च तथा देवी मिथुनं संप्रसूयते ॥ ५२ ॥  
 ध्यायतः पुत्रकामस्य मनस्यध्यात्मसंज्ञितं ।  
 विज्ञातं वै समासेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः ॥ ५३ ॥  
 षड्विंशस्तु ततः कल्पो मन इत्यभिधीयते ।  
 देवी च शङ्करौ नाम मिथुनं सम्प्रसूयते ॥ ५४ ॥  
 प्रजा वै चिन्तमानस्य स्मृष्टुकामस्य वै तदा ।  
 यस्मात् प्रजासम्भवनादुत्पन्नस्तु स्वयम्भुवा ।  
 तस्मात् प्रजासम्भवनाद्भावनासम्भवः स्मृतः ॥ ५५ ॥  
 सप्तविंशतिमः कल्पो भावो वै कल्पसंज्ञितः ।  
 पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपद्यत ॥ ५६ ॥

प्रजा वै स्रष्टुं कामस्यं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।  
 ध्यायतस्तु परं ध्यानं परमात्मनो मीश्वरं ॥ ५७ ॥  
 अग्निस्तु मण्डलीभूत्वा रश्मिजाससमावृतः ।  
 भुवन्दिवश्च विष्टभ्ये दीप्यते स महावपुः ॥ ५८ ॥  
 ततो वर्षसहस्रान्ते सम्पूर्णं ज्योतिमण्डले ।  
 आविष्टया सहोत्पन्नमपश्यत् सूर्यमण्डलं ॥ ५९ ॥  
 यस्माददृश्यो भूतानां ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।  
 दृष्टस्तु भगवान् देवः सूर्यः सम्पूर्णमण्डलः ॥ ६० ॥  
 सर्वं योगाच्च मन्त्राच्च मण्डलेन सहोत्थिताः ।  
 यस्मात्कल्पो ह्ययं दृष्टस्तस्मात्तं दर्शमुच्यते ॥ ६१ ॥  
 यस्मात्प्रनसि सम्पूर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।  
 पुरा वै भगवान् सोमः पौर्णमासी ततः स्मृता ॥ ६२ ॥  
 तस्मात्तु पर्वदर्शे वै पौर्णमासश्च योगिभिः ।  
 उभयोः पक्षयोर्ज्येष्ठमात्मनो हितकाम्यया ॥ ६३ ॥  
 दर्शश्च पौर्णमासश्च ये यजन्ति द्विजातयः ।  
 न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥ ६४ ॥  
 योऽनाद्विताग्निः प्रयतो वीराध्वानं गतोपि वा ।  
 समाधाय मनस्तौत्रं मन्त्रमुच्चारयेच्छनैः ॥ ६५ ॥  
 त्वमन्त्रे वदो असुरो महो दिवस्त्वं शर्वो मातृतं पृष्ट ईशिषे  
 त्वं पाशगन्धर्वं शिषं पूषा विधत्तपासिना (१) ।  
 इत्येव मन्त्रं मनसा सम्यगुच्चारयेद् द्विजः ।

अग्निं प्रविशते यस्तु, रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ६६ ॥  
 सोमश्चाग्निस्तु, भगवान् कालो रुद्र इति श्रुतिः ।  
 तस्माद्यः प्रविशेदग्निं स रुद्रान्न निवर्त्तते ॥ ६७ ॥  
 अष्टाविंशतिमः कल्पो बृहदित्यभिसंज्ञितः ।  
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य स्त्रष्टुकामस्य वै प्रजाः ।  
 ध्यायमानस्य मनसा बृहत्साम रथन्तरं ॥ ६८ ॥  
 यस्मात्तत्र समुत्पन्नो बृहतः सर्वतोमुखः ।  
 तस्मात्तु बृहतः कल्पो विज्ञेयस्तत्त्वचिन्तकैः ॥ ६९ ॥  
 अष्टाशीतिसहस्राणां योजननां प्रमाणतः ।  
 रथन्तरन्तु विज्ञेयं परमं सूर्यमण्डलं ।  
 तस्मादण्डन्तु विज्ञेयमभेद्यं सूर्यमण्डलं ॥ ७० ॥  
 यत्सूर्यमण्डलञ्चापि बृहत्साम तु भिद्यते ।  
 भित्त्वा चैनं द्विजा यान्ति योगात्मानो बृहद्व्रताः ।  
 सङ्घातमुपनीताश्च अन्ये कल्पा रथन्तरे ॥ ७१ ॥  
 इत्येतत्तु मया प्रोक्तं चित्रमध्यात्मदर्शनं ।  
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कल्पानां विस्तरं शुभं ॥ ७२ ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पनिरूपणं  
 नामैकविंशोऽध्यायः ।

## अष्टाविंशोऽध्यायः ।

—000@000—

कल्पसंख्यानिरूपणं ।

अष्टमय ऊचुः । अत्यद्भुतमिदं सर्व्वं कल्पानान्ते महासुने ।  
रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणाञ्च प्रकल्पनं ॥ १ ॥  
न तवाविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।  
तस्माद्विस्तरतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवीहि नः ॥ २ ॥  
वायुस्तवाच । अत्र वः कथयिष्यामि कल्पसंख्या यथा तथा ।  
युगाग्रञ्च वर्षागन्तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥  
एकं कल्पसहस्रन्तु ब्रह्माणोऽब्दः प्रकीर्तितः ।  
एतदष्टसहस्रन्तु ब्रह्मणस्तदयुगं स्मृतं ॥ ४ ॥  
एकं युगसहस्रन्तु सवनं तत् प्रजापतेः ।  
सवनानां सहस्रन्तु द्विगुणं त्रिषुतं तथा ॥ ५ ॥  
ब्रह्मणः स्थितिकालस्य चैतत्सर्व्वं प्रकीर्तितं ।  
तस्य संख्यां प्रवक्ष्यामि पुरस्ताद् वै यथाक्रमं ॥ ६ ॥  
अष्टाविंशतिर्ये कल्पा नामतः परिकीर्त्तिताः ।  
तेषां पुरस्ताद्वक्ष्यामि कल्पसंज्ञा यथाक्रमं ॥ ७ ॥  
रथन्तरस्य साम्प्रस्तु उपरिष्ठान्निबोधत ।  
कल्पान्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य या ॥ ८ ॥  
एकोनविंशकः कल्पो विज्ञेयः श्वेतलोहितः ।  
यस्मिंस्तत् परमध्यानं ध्यायतो ब्रह्मणस्तथा ॥ ९ ॥

श्वेतोष्णीषः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिखी ।  
 उत्पन्नस्तु महातेजाः कुमारः पावकोपमः ॥ १० ॥  
 भीमं मुखं महारौद्रं सुघोरं श्वेतलोहितं ।  
 दीप्तं दीप्तेन वपुषा महास्यं श्वेतवर्चसं ॥ ११ ॥  
 तं दृष्ट्वा पुरुषः श्रीमान् ब्रह्मा वै विश्वतो मुखः ।  
 कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरं ॥ १२ ॥  
 पुराणपुरुषं देवं विश्वात्मा योगिनां चिरं ।  
 ववन्दे देवदेवेशं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १३ ॥  
 हृदि कृत्वा भहादेवं परमात्मानमौश्वरं ।  
 सद्योजातं ततो ब्रह्म ब्रह्मा वै समचिन्तयत् ।  
 ज्ञात्वा सुमोच देवेशो हृष्टो हासं जगत्पतिः ॥ १४ ॥  
 ततोऽस्य पार्श्वतः श्वेता ऋषयो ब्रह्मवर्चसः ।  
 प्रादुर्भूता महात्मानः श्वेतमाल्यानुलेपनाः ॥ १५ ॥  
 सुनन्दो नन्दकश्चैव विश्वनन्दोऽथ नन्दनः ।  
 शिष्यास्ते वै महात्मानो यैस्तु ब्रह्म ततो वृतं ॥ १६ ॥  
 तस्याग्रे श्वेतवर्णाभिः श्वेतनामा महामुनिः ।  
 विजज्ञेऽथ महातेजा यस्माज्जज्ञे नरस्त्वसौ ॥ १७ ॥  
 तत्र ते ऋषयः सर्वे सद्योजातं महेश्वरं ।  
 तस्माद्विश्वेश्वरं देवं ये प्रपश्यन्ति (१) वै द्विजाः ।  
 प्राणायामपरा युक्ता ब्रह्मणि व्यवसायिनः ॥ १८ ॥  
 ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्रजन्ति च ॥ १८ ॥  
 वायुरुवाच । ततस्त्रिंशत्तमः कल्पो रक्ती नाम प्रकीर्तितः ।  
 रक्ती यत्र महातेजा रक्तवर्णमधारयत् ॥ २० ॥  
 ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।  
 प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारी रक्तविग्रहः ।  
 रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तनेत्रः प्रतापवान् ॥ २१ ॥  
 स तं दृष्ट्वा महादेवं कुमारं रक्तवाससं ।  
 ध्यानयोगं परङ्गत्वा बुबुधे विश्वमौखरं ॥ २२ ॥  
 स तं प्रणम्य भगवान् ब्रह्मा परमयन्त्रितः ।  
 तामदेवं ततो ब्रह्मा ब्रह्मात्मकं व्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥  
 एवं ध्यातो महादेवो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।  
 मनसा प्रीतियुक्तेन पितामहमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥  
 ध्यायता पुत्रकामेन यस्मात्तेहं पितामहः ।  
 दृष्टः परमया भक्त्या ध्यानयोगेन सत्तम ॥ २५ ॥  
 तस्माद्भगवानं परं प्राप्य कल्पे कल्पे महातपाः ।  
 वेत्स्यसे मां महासत्त्व लोकधातारमौखरं ।  
 एवमुक्त्वा ततः शर्व्वः अट्टहासं मुमोच ह ॥ २६ ॥  
 ततस्तस्य महात्मानस्यत्वारय कुमारकाः ।  
 सख्यभूवुर्महात्मानो विरेजुः शुद्धबुद्धयः ॥ २७ ॥  
 विरजय विवाहय (१) विशीको विश्वभावनः ।  
 ब्रह्मण्या ब्रह्मणस्तुल्या वीरा अभ्यवसायिनः ॥ २८ ॥

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तमाल्यानुलपनाः ।

रक्तभस्मानुलिमाङ्गा रक्तास्या रक्तलोचनाः ॥ २८ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते ब्रह्मण्या व्यवसायिनः ।

गृणन्तश्च महात्मानो ब्रह्म तद्वामदेवकं ॥ २९ ॥

अनुग्रहार्थं लोकानां मिथ्याणां हितकाम्यया ।

धर्मीपदेशमखिलं कृत्वा ते ब्राह्मणाः स्वयं ।

पुनरेव महादेवं प्रविष्टा रुद्रमव्ययं ॥ ३० ॥

येऽपि चान्ये द्विजश्रेष्ठा युञ्जाना वाममीश्वरं ।

प्रपद्यन्ति महादेवं तद्भक्तास्तत्परायणाः ॥ ३१ ॥

ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।

रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पसंख्यानिरूपणं नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ।

## अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—000—

माहेश्वरावतारयोगः ।

वायुरुवाच । एकत्रिंशत्तमः कल्पः पीतवासा इति स्मृतः ।

ब्रह्मा यच्च महातेजाः पीतवर्णत्वमागतः ॥ १ ॥

ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारः पीतवस्त्रवान् ॥ २ ॥

पीतगन्धानुलिप्ताङ्गः पीतमाल्यधरो युवा ।

पीतयज्ञोपवीतश्च पीतोष्णीषो महाभुजः ॥ ३ ॥

तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ब्रह्मा लोकेश्वरं प्रभुं ।

मनसा लोकधातारं ववन्दे परमेश्वरं ॥ ४ ॥

( ततो ध्यानगतस्तत्र ब्रह्मा माहेश्वरीं परां ।

अपश्यन्नां विरूपाक्ष महेश्वरमुखच्युता ॥ ५ ॥

चतुष्पदां चतुर्वक्त्रां चतुर्हस्तां चतुस्तनीं ।

चतुर्नगां चतुःशृङ्गीं चतुर्दंष्ट्रां चतुर्मुखीं ।

द्वात्रिंशत्लोकसंयुक्तां ईश्वरीं सर्वतोमुखीं ॥ ६ ॥ )

स तां दृष्ट्वा महातेजा महादेवीं महेश्वरीं ।

पुनराह महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ७ ॥

मतिः स्मृतिर्बुद्धिरिति गायमानः पुनः पुनः ।

एह्येहीति महादेवी सोत्तिष्ठत् प्राञ्जलिर्भूषा ॥ ८ ॥

विश्वमावृत्य योगेन जगत्सर्वं वशीकुरु ।



अथ वा महादेवेन रुद्राणी त्वं भविष्यसि ।  
 ब्राह्मणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि ॥ ८ ॥  
 अथैनां पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ।  
 प्रददौ देवदेवेशश्चतुष्पादां महेश्वरीं ।  
 ततस्तां ध्यानयोगेन विदित्वा परमेश्वरीं ॥ १० ॥  
 ब्रह्मा लोकनमस्कृत्यः प्रपद्य तां महेश्वरीं ।  
 गायत्रीन्तु ततो रौद्रीं ध्यात्वा ब्रह्मा सुयन्त्रितः ॥ ११ ॥  
 इत्येतां वैदिकीं विद्यां रौद्रीं गायत्रीमर्पितां ।  
 जपित्वा तु महादेवीं रुद्रलोकनमस्कृतां ।  
 प्रपन्नस्तु महादेवं ध्यानयुक्तेन चेतसा ॥ १२ ॥  
 ततस्तस्य महादेवी दिव्यं योगं पुनः स्मृतः ।  
 ऐश्वर्यं ज्ञानसम्पत्तिं वैराग्यञ्च ददौ पुनः ॥ १३ ॥  
 अथाष्टहासं मुमुचे भीषणं दीप्तमीश्वरः ।  
 ततोऽस्य सर्वतो दीप्ताः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १४ ॥  
 पीतमाल्याम्बरधराः पीतगन्धविलेपनाः ।  
 पीतोष्णीषशिराश्चैव पीतास्याः पीतमूर्धजाः ॥ १५ ॥  
 ततो वर्षसहस्रान्ते उषित्वा विमलौजसः ।  
 योगात्मानस्ततः स्नाता ब्राह्मणानां हितैषिणः ॥ १६ ॥  
 धर्मयोगबलोपेता ऋषीणां दीर्घसन्निधा ।  
 उपदिश्य तु ते योगं प्रविष्टा रुद्रमीश्वरं ॥ १७ ॥  
 एवमेतेन विधिना प्रपन्ना धे महेश्वरं ।  
 अन्येपि नियतात्मानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ १८ ॥  
 ते सर्वे पापमुत्सृज्य विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

प्रविशन्ति महादेवं रुद्रन्ते त्वपुनर्भवाः ॥ १८ ॥  
 वायुरुवाच । ततस्तस्मिन् गते कल्पे पीतवर्णे स्वयम्भुवः ।  
 पुनरन्यः प्रवृत्तस्तु सितकल्पो हि नामतः ॥ २० ॥  
 एकार्णवे तदा वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके ।  
 स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २१ ॥  
 तस्य चिन्तयमानस्य पुत्रकामस्य वै प्रभोः ।  
 ( कृष्णः समभवहर्षो ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ २२ ॥  
 अथापश्यन्महातेजाः प्रादुर्भूतं कुमारकं ।  
 कृष्णवर्णं महावीर्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २३ ॥  
 कृष्णाम्बरवरोष्णीषं कृष्णयज्ञोपवीतिनं ।  
 कृष्णेन मौलिना युक्तं कृष्णस्त्रगनुलेपनं ॥ २४ ॥  
 स तं दृष्ट्वा महात्मानममरं घोरमन्त्रिणं ।  
 ववन्दे देवदेवेशं विश्वेशं कृष्णपिङ्गलं ॥ २५ ॥  
 प्राणायामपरः श्रीमान् हृदि कृत्वा महेश्वरं ।  
 मनसा ध्यानसंयुक्तं प्रपुन्रस्तु यतीश्वरं ।  
 अघोरेति ततो ब्रह्मा ब्रह्म एवानुचिन्तयन् । २६ ॥  
 एवं वै ध्यायतस्तस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।  
 सुमोच भगवान् रुद्रः अदृष्टासं महास्त्रनं । २७ ॥  
 अथास्य पार्श्वे तः कृष्णाः कृष्णस्त्रगनुलेपनाः ।  
 चत्वारस्तु महात्मानः सम्बभूवुः कुमारकाः ॥ २८ ॥  
 कृष्णाः कृष्णाम्बरीष्णीषाः कृष्णास्याः कृष्णवाससः ।  
 तैषादृष्ट्वाः सुमहान् हंकारश्चैव पुष्कलः ।  
 नमस्कारश्च सुमहान् पुनः पुनरुदीरितः ॥ २९ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते योगात्तत् पारमेश्वरं ।  
 उपासित्वा महाभागाः शिष्येभ्यः प्रददुस्ततः ॥ ३० ॥  
 योगेन योगसम्पन्नाः प्रविश्य मनसा शिवं ।  
 अमलं निर्युगं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीश्वरं ॥ ३१ ॥  
 एवमेतेन योगेन ये चाप्यन्ये द्विजातयः ।  
 स्मरिष्यन्ति विधानज्ञा गन्तारो रुद्रमव्ययं ॥ ३२ ॥  
 ततस्तस्मिन् गते कल्पे कृष्णरूपे भयानके ।  
 अन्यः प्रवर्त्तितः कल्पो विश्वरूपस्तु नामतः ॥ ३३ ॥  
 विनिवृत्ते तु संहारे पुनः सृष्टे चराचरे ।  
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ।  
 प्रादुर्भूता महानादा विश्वरूपा सरस्वती ॥ ३४ ॥  
 विश्वमाल्याम्बरधरं विश्वयज्ञोपवीतिनं ।  
 विश्वोष्णीषं विश्वगन्धं विश्वस्थानं महाभुजं ॥ ३५ ॥  
 अथ तं मनसा ध्यात्वा युक्तात्मा वै पितामहः ।  
 वदन् देवमीशानं सर्व्वेशं सर्व्वगं प्रभुं ॥ ३६ ॥  
 श्रीमीशान नमस्तेऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ।  
 एवं ध्यानगतं तत्र प्रणमन्तं पितामहं ।  
 उवाच भगवानीशः प्रीतोऽहन्ते किमिच्छसि ॥ ३७ ॥  
 ततस्तु प्रणतो भूत्वा वाग्भिः स्तुत्वा महेश्वरं ।  
 उवाच भगवान् ब्रह्मा प्रीतः प्रीतेन चेतसा ॥ ३८ ॥  
 यदिदं विश्वरूपन्ति विश्वगं विश्वमीश्वरं ।  
 एतद्देदितुमिच्छामि कस्यायं परमेश्वरः ॥ ३९ ॥  
 कौषा भगवती देवी चतुष्पादा चतुर्मुखी ।

चतुःशृङ्गी चतुर्वक्त्रा चतुर्हस्ता चतुःस्तनी ॥ ४० ॥  
 चतुर्हस्ता चतुर्वक्त्रा विश्वरूपा कथं स्मृता (१) ।  
 किञ्चामधेया कोऽस्यात्मा किंवीर्या वापि कर्मतः ॥ ४१ ॥  
 महेश्वर उवाच । रहस्यं सर्वमन्त्राणां पावनं पुष्टिर्वर्धनं ।  
 शृणुष्वैतत्परं गुह्यमादिसर्गे यथातथं (२) ॥ ४२ ॥  
 अयं यो वर्त्तते कल्पो विश्वरूपस्त्वसौ स्मृतः ।  
 यस्मिन् भवादयो देवाः षड्विंशन्मनवः स्मृताः ॥ ४३ ॥  
 ब्रह्मस्थानमिदञ्चापि यदा प्राप्तं त्वया विभो ।  
 तदाप्रभृति कल्पश्च त्रयस्त्रिंशत्तमो ह्ययं ॥ ४४ ॥  
 शतं शतसहस्राणामतीता ये स्वयम्भुवः ।  
 पुरस्तात्तव देवेश तान् शृणुष्व महामुने ॥ ४५ ॥  
 आनन्दस्तु स विज्ञेय आनन्दते महालयः (३) ।  
 आलम्ब्यगोचतपसा मम पुत्रस्त्वमागतः ॥ ४६ ॥  
 ( त्वयि योगश्च साङ्ख्यश्च तपो विद्याविधिः क्रिया ।  
 ऋतं सत्यञ्च यज्ञश्च अहिंसा सन्ततिक्रमाः ॥ ४७ ॥  
 ध्यानं ध्यानवपुः शान्तिर्विद्याऽविद्यामतिर्धृतिः ।  
 कान्तिः शान्तिः स्मृतिर्मेधा लज्जा शुद्धिः सरस्वती ।  
 तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव लज्जा शान्तिः प्रतिष्ठिता ॥ ४८ ॥  
 षड्विंशत्तनुणा ह्येषा दान्तिशास्त्ररसञ्जिता ।  
 प्रकृतिं विद्धि तां ब्रह्मन् त्वत्प्रसूतिं महेश्वरीं ॥ ४९ ॥ )

१ तनुः कृतेति च० ।

२ यथाक्रममिति च० ।

३ मन्त्रात्मना इति च० ।

सैषा भगवती देवी तत्प्रसूतिः स्वयम्भुवः ।

चतुर्मुखी जगद्योनिः प्रकृतिर्गौः प्रकृतीर्णिता ।

प्रधानं प्रकृतिश्चैव यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ ५० ॥

अजामितां लोहितां शुक्लकणां

विश्वं संप्रसृजमानां सुरूपीं ।

अजोऽहं वै बुद्धिमान्विश्वरूपां

गायत्रीं गां विश्वरूपां हि बुद्ध्या (१) ॥ ५१ ॥

एवमुक्त्वा महादेवः अष्टहासमथाकरोत् ।

वलितास्फोटितरवं कक्षाकहनदन्तथा ॥ ५२ ॥

ततोऽस्य पार्श्वतो दिव्याः सर्वरूपाः कुमारकाः ।

जटो मुखो शिखण्डो च अर्धमुखश्च अश्विरे ॥ ५३ ॥

ततस्ते तु यथोक्तेन योगेन सुमहौजसः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु उपासित्वा महेश्वरं ॥ ५४ ॥

धर्म्मोपदेशं नियतं कृत्वा योगमयं दृढं ।

शिष्टानां नियतात्मानः प्रविष्टा रुद्रमौश्वरं ॥ ५५ ॥

वायुरुवाच । ततो विष्णयमापन्नी ब्रह्मा लोकपितामहः ।

प्रपन्नस्तु महादेवं भक्तियुक्तेन चेतसा ।

उवाच वचनं सर्वं श्वेतत्वन्ते कथं विभौ ॥ ५६ ॥

भगवानुवाच । श्वेतकल्पी यदाद्यासीदहं श्वेतस्ततोऽभवम् ।

श्वतोष्णीषः श्वतमाल्यः श्वताम्बरधरः शिवः ॥ ५७ ॥

श्वेतास्थिमांसरोमा च श्वेतत्वक् श्वेतलोहितः ।

तेन नाम्ना च विख्यातः श्वेतकल्पस्तदा ह्यसौ ॥ ५८ ॥  
 मत्प्रसादाच्च देवेशः श्वेताङ्गः श्वेतलोहितः ।  
 श्वेतवर्णा तदा ह्यासीद्गायत्री ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ५९ ॥  
 यस्मादहञ्च देवेश त्वया गुह्ये पदे स्थितः ।  
 विज्ञातः स्नेन तपसा सद्योजातः सनातनः ।  
 सद्योजातेति ब्रह्मतद् गुह्यञ्चैव प्रकीर्तितं ॥ ६० ॥  
 तस्माद् गुह्यत्वमापन्नं ये वेत्स्यन्ति द्विजातयः ।  
 तत्समीपङ्गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६१ ॥  
 यदाऽहञ्च पुनरुवासं लोहितो नामनामतः ।  
 समकृतेन वर्णेन कल्पो वै लोहितः स्मृतः ॥ ६२ ॥  
 तदा लोहितमांसास्थिलोहितक्षीरसन्निभा (१) ।  
 लोहिताक्षस्तनवती गायत्री गौः प्रकीर्तिता ॥ ६३ ॥  
 ततोऽस्य लोहितत्वेन वर्णस्य च विपर्यये ।  
 कामत्वाच्चैव योगस्य वामदेवत्वमागतः ॥ ६४ ॥  
 तथापि हि महासत्त्वं त्वयाऽहं नियतात्मना ।  
 विज्ञातः श्वेतवर्णेन तस्माद्वर्णोत्तमः स्मृतः ।  
 ततोऽहं वामदेवेति ख्यातिं यातो महौतले ॥ ६५ ॥  
 ये चापि वामदेवत्वं ज्ञास्यन्तीह द्विजातयः ।  
 विज्ञाय चेमां रुद्राणीं (२) गायत्रीं मातरं विभो ॥ ६६ ॥  
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

१ लोहितमांसास्थिलोहितक्षीरमिति स० ।

२ ये चेमां रुद्राणीमिति व० । ये चेमां रुद्ररुद्राणीमिति व० ।

रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६७ ॥  
 यदा तु पुनरेवायं कृष्णवर्णो भयानकः ।  
 मत्कृतेन च वर्णेन मत्कल्पः कृष्ण उच्यते ॥ ६८ ॥  
 तत्राऽहं कालसंकाशः कालो लोकप्रकाशनः ।  
 विज्ञातोऽहन्त्वया ब्रह्मन् घोरो घोरपराक्रमः ॥ ६९ ॥  
 तस्माद्घोरत्वमापन्नं ये मां वेत्स्यन्ति भूतले ।  
 तेषामघोरः शान्तश्च भविष्याम्यहमव्ययः । ७० ॥  
 तस्माद्दिश्वत्वमापन्नं ये मां पश्यन्ति भूतले ।  
 तेषां शिवश्च सौम्यश्च भविष्यामि सदैव तु ॥ ७१ ॥  
 तस्माच्च विश्वरूपो वै कल्पोऽयं समुदाहृतः ।  
 विश्वरूपा तथा चेयं सावित्री समुदाहृता ॥ ७२ ॥  
 सर्वरूपास्तथा चे मे संवृत्ता मम पुत्रकाः ।  
 चत्वारस्ते समाख्याताः पादा वै लोकसंज्ञताः ॥ ७३ ॥  
 तस्माच्च सर्ववर्णत्वं प्रजात्वं मे भविष्यति ।  
 सर्वभक्ष्या च मेध्या च वर्णतश्च भविष्यति ॥ ७४ ॥  
 मोक्षो धर्मस्तथार्थश्च कामश्चेति चतुष्टयं ।  
 तस्माद्देता च वेद्यश्च चतुर्धा वै भविष्यति ॥ ७५ ॥  
 भूतग्रामाश्च चत्वारः आश्रमाश्चतुरस्तथा ।  
 धर्मस्य पादाश्चत्वारश्चत्वारो मम पुत्रकाः ॥ ७६ ॥  
 तस्माच्चतुर्युगावस्थं जगद्दे सचराचरं ।  
 चतुर्धाऽवस्थितश्चैव चतुष्पादं भविष्यति ॥ ७७ ॥  
 भूर्लोकोऽथ भुवो लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा ।  
 जनस्तपश्च शान्तश्च रुद्रलोकस्ततः परं ॥ ७८ ॥

खलींको हि तृतीयस्तु चतुर्थस्तु महः स्मृतः ।  
 तत्र लोकः परं स्थानं परन्तद्योगिनां स्मृतं ॥ ७८ ॥  
 निर्धमा निरहङ्काराः कामक्रीधविवर्जिताः ।  
 द्रक्ष्यन्ते तद्दिदी युक्ता ध्यानतत्परयुष्मकाः ॥ ८० ॥  
 यस्माच्चतुष्पदा ह्येषा त्वया दृष्टा सरस्वती ।  
 तस्माच्च पशवः सर्वे भविष्यन्ति चतुष्पदाः ।  
 तस्माच्चैषां भविष्यन्ति चत्वारो वै पयोधराः ॥ ८१ ॥  
 सोमश्च मन्त्रसंयुक्तो यस्मान्मम मुखाच्चुप्रतः ।  
 जीवः प्राणभृतां ब्रह्मन् सर्वः पीत्वा स्तनैर्धृतं ॥ ८२ ॥  
 तस्मात् सोममयश्चैतदमृतश्चैव संज्ञितं ।  
 चतुष्पादा भविष्यन्ति श्वे तत्त्वज्ञास्य तेन तत् ॥ ८३ ॥  
 यस्माच्चैवं क्रिया भूत्वा द्विपादा वै महेश्वरी ।  
 दृष्टा पुनस्त्वया चैषा सावित्री लोकभाविनी ।  
 तस्माद् द्विपादाः सर्वे द्विस्तनाश्च नराः स्मृताः ॥ ८४ ॥  
 यस्माच्चैवमजा भूत्वा सर्व्ववर्णा महेश्वरी ।  
 दृष्टा त्वया महासत्त्वा सर्व्वभूतधरा परा ।  
 तस्मात्तु विश्वरूपत्वमजानां वै भविष्यति ॥ ८५ ॥  
 अजश्चैव महातेजा विश्वरूपो भविष्यति ।  
 अमोघरेताः सर्व्वत्र मुखे चास्य हुताशनः ।  
 तस्मात् सर्व्वगतो मेध्यः पशुरूपो हुताशनः ॥ ८६ ॥  
 तपसा भावितात्मानो ये वै द्रक्ष्यन्ति वै द्विजाः ।  
 ईशित्वे च शिवत्वे च (१) सर्व्वगं सर्व्वतः स्थिरं ॥ ८७ ॥



रजस्तमोविनिर्मुक्तास्त्वक्ता मानुष्यकम्बुवि ।

मत्स्यमौघं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ८८ ॥

इत्येवमुक्त्वो भगवान् ब्रह्मा रुद्रेण वै द्विजाः ।

प्रणम्य प्रयतो भूत्वा पुनराह पितामहः ॥ ८९ ॥

ब्रह्मोवाच । भगवन् देवदेवेश विश्वरूपो महेश्वरः ।

इमास्तव महादेव तनवो लोकवन्दिताः (१) ॥ ९० ॥

विश्वरूप महासत्त्व कस्मिन् काले महाभुज ।

कस्यां वा युगसम्भूत्यां द्रक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥ ९१ ॥

केन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन केन वा ।

तनवस्ते महादेव शक्या द्रष्टुं द्विजातिभिः ॥ ९२ ॥

भगवानुवाच । तपसा नैव योगेन दानधर्मफलेन वा ।

न तीर्थफलयोगेन क्रतुभिर्वा सदक्षिणैः ॥ ९३ ॥

न वेदाध्यापनैर्वापि न चित्तेन निवेदनैः ।

शक्योऽहं मानुषैर्द्रष्टुं ऋते ध्यानात्परं न हि ॥ ९४ ॥

साधो नारायणस्यैव विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।

भविष्यतीह नाम्ना तु वाराहो नाम विश्रुतः ॥ ९५ ॥

चतुर्बाहुश्चतुष्पादश्चतुर्नेत्रश्चतुर्मुखः ।

तदा संवत्सरो भूत्वा यन्नरूपो भविष्यति ।

षडङ्गश्च त्रिशीर्षश्च त्रिस्थाने त्रिशरीरवान् ॥ ९६ ॥

ऊतन्नेता हापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगं ।

एतस्य पादाश्चत्वारः अङ्गानि क्रतवस्तथा ॥ ९७ ॥

भुजाश्च वेदाश्चत्वारो ऋतुः सन्निमुखानि च ।  
 द्वे मुखे द्वे च अयने नेत्राश्च चतुरस्तथा ॥ ८८ ॥  
 शिरांसि त्रीणि पर्वणि फाल्गुन्याषाढकृतिकाः ।  
 दिव्यान्तरीक्षभौमानि त्रीणि स्थानानि यानि तु ।  
 सन्धवः प्रलयश्चैव आश्रमौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ ॥ ८९ ॥  
 स यदा कालरूपाभो वराहत्वे व्यवस्थितः ।  
 भविष्यति यदा साध्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ १०० ॥  
 तदा त्वमपि देवेश चतुर्वक्त्रो भविष्यसि ।  
 ब्रह्मलोकनमस्कार्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ १०१ ॥  
 एकार्णवे भूवे चैव शयानं पुरुषं हरिं ।  
 यदा द्रक्ष्यसि देवेशं ध्यानयुक्तं महामुनिं ॥ १०२ ॥  
 तदावां मम योगेन मोहितौ नष्टचेतसौ ।  
 अन्योन्यस्पर्धिनौ राज्ञावविज्ञाय परस्परं ॥ १०३ ॥  
 एकैकस्त्रीदरस्थांस्तु दृष्ट्वा लोकांश्चराचरान् ।  
 विस्मयं परमङ्गत्वा ध्यानादुबुद्धा तु मानुषौ ॥ १०४ ॥  
 ततस्त्वं पद्मसंभूतः पद्मनाभः सनातनः ।  
 पद्माङ्कितस्तदा कल्पे ख्यातिं यास्यसि पुष्कलां ॥ १०५ ॥  
 ततस्तस्मिन् तदा कल्पे वाराहे सप्तमे प्रभोः ।  
 पुनर्विष्णुर्महातेजाः कालो लोकप्रकालनः (१) ।  
 मनुर्वैवस्वतो नाम तव पुत्रो भविष्यति ॥ १०६ ॥  
 तदा चतुर्युगावस्थे कल्पे तस्मिन् युगान्तके ।  
 भविष्यामि शिखायुक्तः श्वेतो नाम महामुनिः ॥ १०७ ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये क्वागले पर्वतोत्तमे ।  
 चतुःशिखाः शिवे युक्ता भविष्यन्ति तदा मम ॥ १०८ ॥  
 श्वेतश्चैव शिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ।  
 चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १०९ ॥  
 ततस्ते ब्रह्मभूयिष्ठा दृष्ट्वा ब्रह्मगतिं परां ।  
 तत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११० ॥  
 पुनस्तु मम देवेशो द्वितीयद्वापरे प्रभुः ।  
 प्रजापतिर्यदा व्यासः सत्यो नाम भविष्यति ॥ १११ ॥  
 तदा लोकहितार्थाय सुतारो नाम नामतः ।  
 भविष्यामि कलौ तस्मिन् लीकानुग्रहकारणात् ॥ ११२ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नामनामतः ।  
 दुन्दुभिः शतरूपश्च ऋचीकः कतुमांस्तथा ॥ ११३ ॥  
 प्राप्य योगं तथा ज्ञानं ब्रह्म चैव सनातनं ।  
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११४ ॥  
 तृतीये द्वापरे चैव यदा व्यासस्तु भार्गवः ।  
 तदा ह्यहं भविष्यामि दमनस्तु युगान्तिके ॥ ११५ ॥  
 तत्रापि च भविष्यन्ति चत्वारो मम पुत्रकाः ।  
 विशोकश्च विकेशश्च विशापः शापनाशनः ॥ ११६ ॥  
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन महीजसः ।  
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११७ ॥  
 चतुर्थे द्वापरे चैव यदा व्यासोऽङ्गिराः स्मृतः ।  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सुहृन्नो नामनामतः ॥ ११८ ॥  
 तत्रापि मम सत्पुत्राश्चत्वारश्च तपोधनाः ।

भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठा योगात्मानो दृढव्रताः ॥ ११८ ॥

समुखो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः ।

प्राप्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दग्धकिस्त्रिषाः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२० ॥

पञ्चमे द्वापरे चैव व्यासस्तु सविता यदा ।

तदा चापि भविष्यामि कङ्को नाम महातपाः ।

अनुग्रहार्थं लोकानां योगात्मा नैककर्मकृत् ॥ १२१ ॥

चत्वारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोनयः ।

पुत्रा मम भविष्यन्ति योगात्मानो दृढव्रताः ॥ १२२ ॥

सनः सनन्दनश्चैव प्रभुर्यश्च सनातनः ।

ऋतुः सनत्कुमारश्च निर्ममानिरहंकृताः ।

मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १२३ ॥

परिवृत्ते पुनः षष्ठे मृत्युर्व्याप्सो यदा विभुः ।

तदाऽप्यहं भविष्यामि लोकाक्षिर्नामनामतः ॥ १२४ ॥

शिष्याश्च मम ते दिव्यः योगात्मानो दृढव्रताः ।

भविष्यन्ति महाभागाश्चत्वारो लोकसन्मताः ॥ १२५ ॥

सुधामा विरजश्चैव शङ्खपादव एव च ।

योगात्मानो महात्मानस्ते सर्वे दग्धकिस्त्रिषाः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२६ ॥

सप्तमे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः शतक्रतुः ।

विभुर्नाम महातेजाः पूर्वमासीच्छतक्रतुः ॥ १२७ ॥

तदाऽप्यहं भविष्यामि कङ्को तस्मिन् युगान्तिके ।

जैगीष्येति विख्यातः सर्वेषां योगिनां वरः ॥ १२८ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति युगे तदा ।  
 सारस्वतः सुमेधश्च वसुवाहः सुवाहनः ॥ १२८  
 तेऽपि तेनैव मार्गेण ध्यानयुक्तिं समाश्रिताः ।  
 भविष्यन्ति महात्मानो रुद्रलोकपरायणाः ॥ १२९ ॥  
 वसिष्ठश्चाष्टमे व्यासः परिवर्त्ते भविष्यति ।  
 कपिलश्चासुरिश्चैव तथा पञ्चशिखो मुनिः ।  
 वाग्वलिश्च महायोगी सर्व्व एव महौजसः ॥ १३० ॥  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं ध्यानिनो दग्धकल्मषाः ।  
 मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १३१ ॥  
 परिवर्त्तेऽथ नवमे व्यासः सारस्वती यदा ।  
 तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नामनामतः ।  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ॥ १३२ ॥  
 पराशरश्च गार्ग्यश्च भार्गवो ह्यङ्गिरास्तथा ।  
 भविष्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३३ ॥  
 सर्व्वे तपोबलीतृकृष्टाः शम्पानुग्रहकोविदाः ।  
 तेपि तेनैव मार्गेण योगीक्तेन तपस्विनः ।  
 ध्यानमार्गं समासाद्य गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १३४ ॥  
 देशमे द्वापरे व्यासस्त्रिधामा नामनामतः ।  
 यदा भविष्यति विप्रास्तदाऽहं भविता पुनः ॥ १३५ ॥  
 हिमवच्छिखरे रम्ये भृगुतुङ्गे नगोत्तमे ।  
 नाम्ना भृगोस्तु शिखरन्तस्मात्तच्छिखरभृगुः ॥ १३६ ॥  
 तत्रैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति दृढव्रताः ।  
 बलवन्निर्दामिचः केतुशृङ्गस्तपोधनः ॥ १३७ ॥

योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगसमन्विताः ।  
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति तपसा दग्धकल्मषाः ॥ १३८ ॥  
 एकादशे द्वापरे तु त्रिहृद्ग्रासो भविष्यति ।  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे कलेर्धुरि ॥ १४० ॥  
 उया नाम महानादास्तत्रैव मम पुत्रकाः ।  
 भविष्यन्ति महौजस्काः सुवृत्ता लोकविश्रुताः ॥ १४१ ॥  
 लम्बोदरश्च लम्बश्च लम्बाक्षो लम्बकेशकः ।  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय संस्थिताः ।  
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परां गतिं ॥ १४२ ॥  
 द्वादशे परिवर्त्ते तु शततेजा महासुनिः ।  
 भविष्यति महासत्त्वो व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १४३ ॥  
 ततोऽप्यहं भविष्यामि अत्रिर्नाम युगान्तिके ।  
 हैमकं वनमासाद्य योगमास्थाय भूतले ॥ १४४ ॥  
 अत्रापि मम ते पुत्रा भस्मज्ञानानुलेपनाः ।  
 भविष्यन्ति महायोगा, रुद्रलोकपरायणाः ॥ १४५ ॥  
 सर्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यः सर्वस्तथैव च ।  
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १४६ ॥  
 त्रयोदशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु ।  
 धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १४७ ॥  
 तदाप्यहं भविष्यामि वालिर्नाम महासुनिः ।  
 वालिखिल्याश्रमे पुण्ये पर्वते गन्धमादने ॥ १४८ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।  
 सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ॥ १४९ ॥

महायोगबलोपेता विमला ऊर्ध्वरेतसः ।  
 तेनैव योगमार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १५० ॥  
 यदा व्यासः सुरक्षणं पर्यायेस्तु चतुर्दशे ।  
 तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि युगान्तिके ॥ १५१ ॥  
 वंशे त्वऽङ्गिरसः श्रेष्ठो गौतमो नाम योगवित् ।  
 तस्माद्भविष्यते पुण्यं गौतमं नाम तद्वनं ॥ १५२ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति कलौ तथा ।  
 अत्रिरुद्यतपाश्चैव आवणोऽथ स्त्रविष्टकः ॥ १५३ ॥  
 योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगपरायणाः ।  
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकनिवासिनः ॥ १५४ ॥  
 ततः प्राप्ते पञ्चदशे परिवर्त्ते क्रमागते ।  
 आरुणिस्तु यदाव्यासो द्वापरे भविता प्रभुः ॥ १५५ ॥  
 तदाप्यहं भविष्यामि नाम्ना वेदशिरा द्विजाः ।  
 तत्र वेदशिरा नाम अस्त्रन्तत्पारमेस्वरं ॥ १५६ ॥  
 भविष्यति महावीर्यं वेदशीर्षश्च पर्व्वतः ।  
 द्विमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्वत्या नगोत्तमे ॥ १५७ ॥  
 तदापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।  
 कुणिश्च कुणिवाहुश्च कुशरीरः कुनेत्रकः ॥ १५८ ॥  
 योगात्मानो महात्मानो ब्रह्मिष्ठाद्योर्ध्वरेतसः ।  
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकं गतास्तु ते ॥ १५९ ॥  
 ततः षोडशमे चापि परिवर्त्ते क्रमागते ।  
 व्यासस्तु योसञ्च नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १६० ॥  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गोकर्णो नामनामतः ।

तस्माद्भविष्यते पुण्यं गोकर्णनाम तदनं ॥ १६१ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।  
 कश्यपो ह्यशनाश्चैव च्यवनोऽथ वृहस्पतिः ।  
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परं पदं ॥ १६२ ॥  
 ततः सप्तदशे चैव परिवर्त्ते क्रमागते ।  
 तदा भविष्यते व्यासो नाम्ना देवकृतञ्जयः । १६३ ॥  
 तदाप्यहं भविष्यामि शुद्धावासीति नामतः ।  
 हिमवस्थिखरे चैव महातुङ्गे महालये ।  
 सिद्धिचेत्रं महापुण्यं भविष्यति महालयं ॥ १६४ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा ब्रह्मण्या योगवेदिनः ।  
 भविष्यन्ति महात्मानो मर्मज्ञा निरऽङ्गताः ॥ १६५ ॥  
 उत्थ्यो वामदेवश्च महाकालो महालयः ।  
 तेषां शतसहस्रन्तु शिष्याणां ध्यानसाधनं ॥ १६६ ॥  
 भविष्यन्ति तदा कल्पे सर्वे ते ध्यानयुक्ताः ।  
 ते तु सन्निहित योगे हृदि कृत्वा महेश्वरं ।  
 महालये पदं क्षिप्त्वा प्रविष्टाः शिवमव्ययं ॥ १६७ ॥  
 ये चान्येऽपि महात्मानः काले तस्मिन् युगान्तिके ।  
 ध्यानयुक्तेन मनसा विमलाः शुद्धबुद्धयः ॥ १६८ ॥  
 गत्वा महालयं पुण्यं दृष्ट्वा माहेश्वरं पदं ।  
 तूर्णं तारयते जन्तून् दशपूर्वान् दशापरान् ॥ १६९ ॥  
 आत्मानमेकविंशञ्च तारयित्वा महार्णवं ।  
 मम प्रसादाद्यास्यन्ति रुद्रलोकं गतज्वराः ॥ १७० ॥  
 ततोऽष्टादशमे चैव परिवर्त्ते यदा भवेत् ।



तदा ऋतञ्जयो नाम व्यासस्तु भविता मुनिः ।  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नामनामतः ॥ १७१ ॥  
 सिद्धक्षेत्रे महापुण्ये देवदानवपूजिते ।  
 हिमवच्छिखरे पुण्ये शिखण्डी यत्र पर्वतः ।  
 शिखेण्डिनो वनञ्चापि ऋषिसिद्ध निषेवितः ॥ १७२ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।  
 वाचस्त्रवा ऋचीकथ शावासस्य दृढव्रतः ॥ १७३ ॥  
 योगात्मानो महासक्ताः सर्वे ते वेद पारगाः ।  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं व्रजन्ति ते ॥ १७४ ॥  
 ततस्त्वेकीनविंशे तु परिवर्त्ते क्रमागते ।  
 व्यासस्तु भविता नाम्ना भरद्वाजो महासुनिः ॥ १७५ ॥  
 तत्राप्यहं भविष्यामि जटामालीति नामतः ।  
 हिमवच्छिखरे रम्ये जटायुयंत्र पर्वतः ॥ १७६ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।  
 हिरण्यनामा कौशिल्यः काञ्चीवः कुथुमिस्तथा ॥ १७७ ॥  
 ईश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतमः ।  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १७८ ॥  
 ततो विंशतिमे सगे परिवर्त्ते क्रमेण तु ।  
 वाचःश्रवाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १७९ ॥  
 तदाप्यहं भविष्यामि ह्यट्टहासती नामतः ।  
 अट्टहासप्रियाश्चापि भविष्यन्ति तदा नराः ॥ १८० ॥  
 तत्रैव हिमवत्पृष्ठे सिद्धचारण सेविते ।  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।

युक्तात्मानो महा सत्त्वा ध्यानिनो नियतव्रताः ॥ १८० ॥  
 सुमन्तुर्वर्षदिविद्वान् सुबन्धुः कुशिकन्धरः ।  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय ते गताः ॥ १८१ ॥  
 एकविंशे पुनः प्राप्तिपरिवर्त्ते क्रमेण तु ।  
 वाचस्पतिः स्मृतो व्यासो यदा स ऋषिसत्तमः ॥ १८२ ॥  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दारुको नाम नामतः ।  
 तस्माद्भविष्यते पुण्यं देवदारुवनं महत् ॥ १८३ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजसः ।  
 ब्रह्मो दाक्षायिष्यैव (१) केतुमाली वक्रस्तथा (२) ॥ १८४ ॥  
 योगात्मानो महात्मानो नियता ह्युर्क्रेतसः ।  
 परमं योगमाख्याय रुद्रं प्राप्तास्तथानघाः ॥ १८५ ॥  
 द्वाविंशे परिवर्त्ते तु व्यासः शुक्लायनो यदा ।  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराणस्यां महामुनिः ॥ १८६ ॥  
 नाम्ना वै लाङ्गली भीमो यत्र देवाः सवासवाः ।  
 द्रक्ष्यन्ति मां कलौ तस्मिन्नवतीर्णं हलायुधं ॥ १८७ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः ।  
 तुल्यार्चिर्मधुपिङ्गाक्षः श्वतकेतुस्तथैव च (३) ॥ १८८ ॥  
 तेपि माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः ।  
 विरजा ब्रह्मभूयिष्ठा रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥ ८९ ॥  
 परिवर्त्ते त्रयोविंशे तृणविन्दुर्यदा मुनिः ।

१ दाक्षभ्यायनित्यस्यैवेति घ०, ङ० च ।

२ गकक्षयेति घ०, ङ० च ।

३ चेक्षितानक्षयेव चेति ङ० ।

व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ।  
 श्वतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्मिकः ॥ १८० ॥  
 तत्र कालञ्जरिष्यामि तदा गिरिवरोत्तमे ।  
 तेन कालञ्जरी नाम भविष्यति स पर्वतः ॥ १८१ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजसः ।  
 जसिजो हृद्दुक्ष्यश्च देवलः कविरेव च ।  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ १८२ ॥  
 परिवर्त्ते चतुर्विंशे ऋक्षो व्यासो भविष्यति ।  
 तत्राऽहं भविता ब्रह्मन् कलौ तस्मिन् युगान्तिके ।  
 शूली नाम महायोगी नैमिषे योगिवन्दिते ॥ १८३ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।  
 शालिहोत्रोऽग्निवेशश्च युवनाश्वः शरद्वसुः ।  
 तेऽपि योगबलीपेता रुद्रं यास्यन्ति सुव्रताः ॥ १८४ ॥  
 पञ्चविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते यथाक्रमं ।  
 वासिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिर्नाम भविष्यति ॥ १८५ ॥  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डी मुण्डीश्वरः प्रभुः ।  
 कोटिवर्षं समासाद्य (१) नगरं देवपूजितं ॥ १८६ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः ।  
 योगात्मानो महात्मानः सर्व्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ १८७ ॥  
 छगलः कुम्भकर्षाश्च (२) कुम्भश्चैव प्रवाहुकः ।

१ कोटिवर्षसहस्रवन्ति ङ० ।

२ कुम्भकर्षं चेति ङ० ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १८८ ॥  
 षड्विंशे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः पराशरः ।  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नामनामतः ।  
 पुण्यं रुद्रवहं प्राप्य कलौ तस्मिन् युगान्तिके ॥ १८९ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः ।  
 उलूको नैद्युतश्चैव (१) सर्वकः (२) ह्याश्वलायनः ।  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारस्ते तथैव हि ॥ २०० ॥  
 सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्त्त क्रमागते ।  
 जातूकण्ठी यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २०१ ॥  
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सीमशर्मा द्विजोत्तमः ।  
 प्रभासतीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुतः ॥ २०२ ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।  
 अक्षपादः कणादश्च उलूको वत्स एव च ॥ २०३ ॥  
 योगात्मानो महात्मानो विमलाः शुद्धबुद्धयः ।  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं ततो गताः ॥ २०४ ॥  
 अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।  
 पराशरसुतः श्रीमान् विष्णुलीकपितामहः ॥ २०५ ॥  
 यदा भविष्यति व्यासो नाम्ना ह्येपायनः प्रभुः ।  
 तदा षष्ठेन चांशेन कृष्णः पुरुषसत्तमः ।  
 वसुदेवाद्यदुश्रेष्ठो वासुदेवो भविष्यति ॥ २०६ ॥  
 तदा चाहं भविष्यामि योगात्मा योगमायया ।

१ विद्युतिस्त्रेवेति ७० ।

२ शम्भक इति ७० । षड्विंशतपुत्रको सर्वक इति तालव्यशकारघटितः ।

लोकविष्णयनार्थाय ब्रह्मचारिशरीरकः ॥ २०७ ॥  
 श्मशाने मृतमुत्सृष्टं दृष्ट्वा लोकमनाथकं ।  
 ब्राह्मणानां हितार्थाय प्रविष्टो योगमायया ॥ २०८ ॥  
 दिव्यां मेरुगुहां पुण्यां त्वया सार्द्धं विष्णुना ।  
 भविष्यामि तदा ब्रह्मन् नकुली नामनामतः । २०९ ॥  
 कायारोहणमित्येवं सिद्धक्षेत्रञ्च वै तदा ।  
 भविष्यति तु विख्यातं यावद्भूमिर्द्धरिष्यति ॥ २१० ॥  
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।  
 कुशिकश्चैव गार्ग्यश्च मित्रको रुष्ट एव च ॥ २११ ॥  
 योगयुक्ता महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।  
 प्राप्य माहेश्वरं योगं विमला ह्यूर्ध्वरेतसः ।  
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ २१२ ॥  
 इत्येतद् मया प्रोक्तमवतारेषु लक्षणं ।  
 मन्वादिक्षणपर्यन्तमष्टाविंशयुगक्रमात् ।  
 तत्र स्मृतिसमूहानां (१) त्रिभागी धर्मलक्षणं ॥ २१३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते माहेश्वरावतारयोगी  
 नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

## अथ चतुविंशोऽध्यायः ।



शार्वस्तवं ।

वायुरुवाच । चत्वारि भारते वर्षे युगानि मुनयो विदुः ।

कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्चेति चतुर्युगं ॥ १ ॥

एतत्सहस्रपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणः स्मृतं ।

यामाद्यास्तु गणाः सप्त रोमवन्तश्चतुर्दश ॥ २ ॥

सशरीराः श्रयन्तेऽस्मि जनलोकं सहानुगाः ।

एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकाज्जनन्तपः ॥ ३ ॥

मन्वन्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महौजसः ।

ततस्तेषु गतेषूर्ध्वं सायुज्यं कल्पवासिनां ॥ ४ ॥

समेत्य देवैस्ते देवाः प्रप्ते सङ्कलने तदा ।

महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ॥ ५ ॥

भूतादिष्ववशिष्टेषु (१) स्थावरान्तेषु वै तदा ।

शून्येषु तेषु लोकेषु महोन्तेषु भुवादिषु ।

देवेष्वथ गतेषूर्ध्वं कल्पवासिषु वै जनं ॥ ६ ॥

तत्संहृत्य ततो ब्रह्मा देवर्षिगणदानवान् ।

संस्थापयति वै सर्वान् दाहहृष्ट्या युगक्षये ॥ ७ ॥

अजातशत्रुर्भगवान् पितामहमथाववीत् ॥ २६ ॥  
 भगवन् आदि मध्यञ्च अन्तं कालदिशोनं च ।  
 नाहमन्तं प्रपश्यामि ह्युदरस्य तवानघ ॥ २७ ॥  
 एवमुक्त्वाववीङ्मयः पितामहमिदं हरिः ।  
 भवानप्येवमेवाद्य ह्युदरं मम शाश्वतं ।  
 प्रविश्य लोकान्पश्यैताननौपम्यान् द्विजोत्तम ॥ २८ ॥  
 मनः प्रह्लादनीं वाणीं श्रुत्वा तस्याभिनन्दा च ।  
 श्रीपतेरुदरं भूयः प्रविवेश पितामहः ॥ २९ ॥  
 तानेव लोकान् गर्भस्थः पश्यन् सोऽचिन्तयविक्रमः ।  
 पथ्यटित्वादिदेवस्य ददर्शान्तं न वै हरेः ॥ ३० ॥

आत्मागमन्तस्य पितामहस्य

द्वाराणि सर्वाणि पिधाय विष्णुः ।

विभुर्भूतः कर्तुमियेष चाशु

सुखं प्रसुप्तोऽस्मि महाजलौघे ॥ ३१ ॥

ततो द्वाराणि सर्वाणि पिहितान्युपलक्ष्यते ।

सूक्ष्मं कृत्वात्मनो रूपं नाभ्यां द्वारमविन्दत ॥ ३२ ॥

पद्मसूत्रानुमार्गेण ह्यनुगम्य पितामहः ।

उज्ज्वलद्वारात्मनो रूपं पुष्कराच्चतुराननः ।

विरराजारविन्दस्थः पद्मगर्भसमद्युतिः ॥ ३३ ॥

एतस्मिन्नन्तरेताभ्यां एकैकस्य तु कात्स्न्यतः ।

प्रवर्त्तमाने संहर्षे मध्ये तस्यार्णवस्य तु ॥ ३४ ॥

सूत उवाच । ततो ह्युपरि मेयात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः ।

शूलपाणिर्महादेवो हैमचोराखरच्छदः ।

आगच्छद् यत्र सोऽनन्तो नागभोगपतिर्हरिः ॥ ३५ ॥  
 शीघ्रं विक्रमतेस्तस्य पद्मामत्यन्तपीडिताः ।  
 उद्धूतास्तूर्णमाकाशे पृथुलास्तोयविन्दवः ।  
 अत्युष्णाद्यातिशीताश्च वायुस्तत्र ववौ भृशं ॥ ३६ ॥  
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चय्यं ब्रह्मा विष्णुमभाषत ।  
 अव्यन्दवो हि स्थूलीणाः कम्पते चाम्बुजं भृशं ।  
 एतं मे संशयं ब्रूहि किञ्चान्यत् त्वञ्चिकीर्षसि ॥ ३७ ॥  
 एतदेवंविधं वाक्त्र्यं पितामहमुखोद्भवम् ।  
 श्रुत्वाप्रतिमकर्माह भगवानसुरान्तकत् ॥ ३८ ॥  
 किन्तु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यत्कृतालयम् ।  
 वदति प्रियमत्यर्थं विप्रियेपि च ते मया ॥ ३९ ॥  
 इत्येवं मनसा ध्यात्वा प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ।  
 किन्तुत्र भगवान् तस्मिन् पुष्करे जातसुश्रमः ॥ ४० ॥  
 किं मया यत् कृतन्देव यन्मां प्रियमनुत्तमम् ।  
 भाषसे पुरुषश्रेष्ठ किमर्थं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥  
 एवं ब्रुवाणं देवेशं लोकयात्रान्तु तत्त्वगां ।  
 प्रत्युवाचाम्बुजाभास्तः ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ॥ ४२ ॥  
 योऽसौ तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिक्षया ।  
 यथा ममोदरे लोकाः सर्वे दृष्टास्त्वया प्रभो ।  
 तथैव दृष्टाः कात्स्न्येन मया लोकास्तवोदरे ॥ ४३ ॥  
 ततो वर्षसहस्रान्ते उपावृत्तस्य मेऽनघ ।  
 नूनं मत्सरभावेन मां वशीकर्तुमिच्छता ।  
 आशु द्वाराणि सर्वाणि घटितानि त्वया पुनः ॥ ४४ ॥



ततो मया महाभाग सच्चिन्त्य स्वेन चेतसा ।

लब्धो नाभ्यां प्रवेशस्तु पद्मसूत्राद्विनिर्गमः ॥ ४५ ॥

माभूत्ते मनसोऽल्पोऽपि व्याघातोऽयं कथञ्चन ।

इत्येषानुगतिर्विष्णोः कार्य्याणामौपसर्गिकी ॥ ४६ ॥

यन्मयानन्तरं कार्य्यं मयाध्यवसितं त्वयि ।

त्वाच्चावाधितुकामेन क्रीडापूर्वं यदृच्छया ।

आशु द्वाराणि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४७ ॥

न तेऽन्यथावमन्तव्यो मान्यः पूज्यश्च मे भवान् ।

सर्वं मर्षय कल्याण यन्मया यत्कृतन्तव ।

तस्मान्मयोच्यमानस्त्वं पद्मादवतर प्रभो ॥ ४८ ॥

माहं भवन्तं शक्नोमि सोढुन्तेजोमयं गुरुं ।

स चीवाच वरं ब्रूहि पद्मादवतराम्यहं ॥ ४९ ॥

विष्णुरुवाच । पुत्रो भव ममारिध्न मुदं प्राप्स्यसि शोभनं ।

सत्यधनो महायोगी त्वमीडः (१) प्रणवात्मकः ॥ ५० ॥

(अद्यप्रभृति सर्व्वेश श्वे तीष्णीषविभूषणः ।

पद्मयोनिरितीत्येवं ख्यातो नाम्ना भविष्यसि ।

पुत्रो मे त्वं भव ब्रह्मन् सर्व्वलोकाधिप प्रभो ॥ ५१ ॥ )

ततः स भगवान् ब्रह्मा वरं गृह्य किरीटिनः ।

एवं भवतु चेत्युक्त्वा प्रीतात्मा गतमत्सरः ॥ ५२ ॥

प्रत्यासन्नमथायातं बालार्काभं महाननं ।

भूतमत्यद्भूतं दृष्ट्वा नारायणमथान्रवीत् ॥ ५३ ॥

अप्रमेयो महावक्त्रो दंष्ट्री व्यस्तशिरोरुहः ।  
 दशबाहुस्त्रिशूलाङ्गो नयनैर्विश्वतोमुखः ॥ ५४ ॥  
 लोकप्रभुः स्वयं साक्षाद्विष्णोः मुञ्जमेखली ।  
 मैट्रेयोर्ब्रह्म संहता नदमानोऽतिभैरवं ॥ ५५ ॥  
 कः खल्वेष पुमान् विष्णोर्न जोराशिरमहाद्युतिः ।  
 व्याप्य सर्वा दिशो द्याञ्च इत एवाभिवर्त्तते ॥ ५६ ॥  
 तेनैवमुक्तो भगवान् विष्णुर्ब्रह्माणमब्रवीत् ।  
 पद्मगान्तलनिपातेन यस्य विक्रमतोऽर्णवे ।  
 वेगेन महताकाशे व्यथिताश्च जलाशयाः ॥ ५७ ॥  
 छटाभिर्विश्रमतोऽत्यर्थं सिच्यते पद्मसम्भवः ।  
 घ्राणजेन च वातेन कम्पमानं त्वया सह ।  
 दोधूयते महापद्मं स्वच्छन्दं मम नाभिजं ॥ ५८ ॥  
 स एष भगवान्नीशा ह्यनादिशान्तकृदिभुः ।  
 भवानहञ्च स्तोत्रेण ह्युपतिष्ठाव गोध्वजं ॥ ५९ ॥  
 ततः क्रुद्धोऽम्बुजाभास्कं ब्रह्मा प्रोवाच केशवं ।  
 न भवान् न्यूनमात्मानं लोकानां योनिमुत्तमं ॥ ६० ॥  
 ब्रह्माणं लोककर्त्तारं माञ्च वेत्ति सनातनं ।  
 कोऽयं भोः शङ्करो नाम ह्यावयोर्व्यतिरिच्यते ॥ ६१ ॥  
 तस्य तत् क्रीधजं वाक्यं श्रुत्वा विष्णुरभाषत ।  
 मा मैवं वद कल्याण परिवादं महात्मनः ॥ ६२ ॥  
 मायायोगेश्वरो धर्मी दुराधर्षो वरप्रदः ।  
 हेतुरस्यात्र जगतः पुराणः पुरुषोऽव्ययः ॥ ६३ ॥  
 जीवः खल्वेष जीवानां ज्योतिरेकं प्रकाशते ।

बालक्रीडनकैर्दिवः क्रीडते शङ्करः स्वयं ॥ ६४ ॥  
 प्रधानमव्ययं ज्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।  
 अस्य चैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्म्मिणः ।  
 यः कः स इति दुःस्वार्त्तैर्मृग्यते यतिभिः शिवः ॥ ६५ ॥  
 एष वीजी भवान्बीजमहं योनिः समातनः ।  
 एवमुक्तोऽथ विश्वात्मा ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ६६ ॥  
 भवान्योनिरहं बीजं कथं बीजी महेश्वरः ।  
 एतन्मे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ६७ ॥  
 ज्ञात्वा चैवं समुत्पत्तिं ब्रह्मणा लोकतन्त्रिणा ।  
 इदं परमसादृश्यं प्रश्नमभ्यवदद्भरिः ॥ ६८ ॥  
 अस्मान्महत्तरं गुह्यं भूतमन्यन्नविद्यते ।  
 महतः परमं धाम शिवमध्यात्मिनां पदं ॥ ६९ ॥  
 हौधौभावेन चात्मानं प्रविष्टस्तु व्यवस्थितः ।  
 निष्कलः सूक्ष्ममव्यक्तः सकलस्य महेश्वरः ॥ ७० ॥  
 अस्य मायाविधिज्ञस्य अगम्यगहनस्य च ।  
 पुरा लिङ्गं भवदुबीजं प्रथमं त्वादिसर्गिकं ॥ ७१ ॥  
 मयि योनौ समायुक्तं तद्बीजं कालपर्ययात् ।  
 हिरण्यमयमपारन्तद्योन्यामण्डमजायत ॥ ७२ ॥  
 शतानि दशवर्षाणामण्डञ्चाप्सु प्रतिष्ठितं ।  
 अन्ते वषसहस्रस्य वायुना तद्विधा कृतं ॥ ७३ ॥  
 कपालमेकं द्यौर्जज्ञे कपालमपरं चित्तिः ।  
 उल्बन्तस्य महोत्सेधं योऽसैकनकपर्वतः ॥ ७४ ॥  
 ततस्तस्मात् प्रवृद्धात्मा देवी देववरः प्रभुः ।

हिरण्यगर्भो भगवान् अहं जघ्ने चतुर्भुजः ॥ ७५ ॥  
 ततो वर्षसहस्रान्ते वायुना तद्विवाकृतं ।  
 अतारार्कैन्दुनक्षत्रं शून्यं लोकमवेक्ष्य च ।  
 कोऽयमत्रेत्यभिध्याते (१) कुमारस्तेऽभवंस्तदा ॥ ७६ ॥  
 प्रियदर्शनास्तु तनवी येऽतीताः पूर्वजास्तव ।  
 भूयो वर्षसहस्रान्ते तत एवात्मजास्तव ।  
 भुवनानलसङ्काशाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥ ७७ ॥  
 श्रीमान् सनत्कुमारस्तु ऋतुसैवोर्ध्वरेतसौ ।  
 सनातनश्च सनकस्तथैव च सनन्दनः ।  
 उत्पन्नाः समकालान्ते बुद्ध्यातीन्द्रियदर्शनाः ॥ ७८ ॥  
 उत्पन्नाः प्रतिघातानो जगदुच्चैतदव हि ।  
 नारप्स्यन्ते च कर्माणि तापत्रयविवर्जिताः ॥ ७९ ॥  
 अस्य सौम्यं बहुल्लेखं जराशोकसमन्वितं ।  
 जीवितं मरणञ्चैव सम्भवच्च पुनः पुनः ॥ ८० ॥  
 स्वप्नभूतं पुनः स्वर्गं दुःखानि नरकांस्तथा ।  
 विदित्वा चागमं सर्व्वमवश्यं भवितव्यताम् ॥ ८१ ॥  
 ऋभुं सनत्कुमारश्च दृष्ट्वा तव वयं स्थितौ ।  
 त्वयस्तु त्रीन् गुणान् हित्वा आत्मजाः सनकादयः ।  
 वैवर्त्तेन तु ज्ञानेन निवृत्तास्ते महीजसः ॥ ८२ ॥  
 ततस्तेष्वपवृत्तेषु सनकादिषु वै त्रिषु ।  
 भविष्यसि विमूढस्तु मायया शङ्करस्य तु ॥ ८३ ॥

एवं कल्पे तु वैकल्पे (१) संज्ञा नश्यति तेऽनघ ।  
 कल्पशेषाणि भूतानि सूक्ष्मानि पार्थिवानि च ॥ ८४ ॥  
 सा चैषा ह्यैश्वरी माया जगतः समुदाहृता ।  
 स एष पर्वतो मेरुर्देवलोक उदाहृतः ॥ ८५ ॥  
 तवैवेदं हि माहात्म्यं दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ।  
 ज्ञात्वा चेश्वरसद्भावं ज्ञात्वा मामम्बुजेक्षणं ॥ ८६ ॥  
 महादेवं महायोगं भूतानां वरदं प्रभुं ।  
 प्रणवात्मानमासाद्य नमस्कृत्वा जगद्गुरुं ।  
 त्वाच्च माच्चैव संक्रुद्धो निष्वासान्निर्द्देदयं ॥ ८७ ॥  
 एवं ज्ञात्वा महायोगं अभ्युत्तिष्ठनं महाबलः ।  
 अहं त्वामग्रतः कृत्वा स्तोत्रेहमनलप्रभं ॥ ८८ ॥  
 सूत उवाच । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा ततः स गरुडध्वजः ।  
 अतीतैश्च भविष्यैश्च वर्त्तमानैस्तथैव च ।  
 नामभिश्छान्दसैश्चैव इदं स्तोत्रमुदीरयत् । ८९ ॥  
 नमस्तुभ्यं भगवते सुव्रतेऽनन्ततेजसे ।  
 नमः क्षेत्राधिपतये वीजिने शूलिने नमः ॥ ९० ॥  
 अमेढ्रायोर्वमेढ्राय नमो वैकुण्ठरेतसे ।  
 नमो ज्येष्ठाय त्रिष्ठाय अपूर्वप्रथमाय च ॥ ९१ ॥  
 नमो हव्याय पूज्याय सद्योजाताय वै नमः ।  
 गङ्गराय धनेशाय हैमवीराम्बराय च ॥ ९२ ॥  
 नमस्ते ह्यस्मदादीनां भूतानां प्रभावाय च ।

वेदकर्मावदानानां द्रव्याणां प्रभवे नमः ॥ ८३ ॥  
 नमो योगस्य प्रभवे सांख्यस्य प्रभवे नमः ।  
 नमो ध्रुवनिशीथानामृषीणां पतये नमः ॥ ८४ ॥  
 विद्युद्गनिमेघानां गर्जितप्रभवे नमः ।  
 उदधीनाञ्च प्रभवे द्वीपानां प्रभवे नमः ॥ ८५ ॥  
 अद्वीनां प्रभवे चैव वर्षाणां प्रभवे नमः ।  
 नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः ॥ ८६ ॥  
 नमश्चीषधिप्रभवे वृक्षाणां प्रभवे नमः ।  
 धर्माध्यक्षाय धर्माय स्थितोनां प्रभवे नमः ॥ ८७ ॥  
 नमो रसानां प्रभवे रत्नानां प्रभवे नमः ।  
 नमः क्षणानां प्रभवे कलानां प्रभवे नमः ॥ ८८ ॥  
 निमेषप्रभवे चैव काष्ठानां प्रभवे नमः ।  
 अहोरात्रार्द्धमासानां मासानां प्रभवे नमः ॥ ८९ ॥  
 नम ऋतूनां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः ।  
 प्रभवे च परार्द्धस्य परस्य प्रभवे नमः ॥ २२० ॥  
 नमः पुराणप्रभवे युगस्य प्रभवे नमः ।  
 चतुर्विधस्य सर्गस्य प्रभवेऽनन्तचक्षुषे ॥ २०१ ॥  
 कण्ठोदये निबद्धानां वार्त्तानां प्रभवे नमः ।  
 नमो विश्वस्य प्रभवे ब्रह्मादि प्रभवे नमः ॥ २०२ ॥  
 विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।  
 नमो व्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ॥ २०३ ॥  
 पितॄणां पतये चैव पशूनां पतये ।  
 वाग्दृष्टाय नमस्तुभ्यं पुराणवृषभाय च ॥ २०४ ॥

सुचारुचारुकेशाय ऊर्ध्वचक्षुःशिराय च ।  
 नमः पशूनां पतये गोवृषेन्द्रध्वजाय च ॥ २०५ ॥  
 प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः ।  
 गरुडोरगसर्पाणां पक्षिणां पतये नमः ॥ २०६ ॥  
 गोक्षर्णाय च गोष्ठाय शङ्खकर्णाय वै नमः ।  
 वाराहायाप्रमेयाय रक्षोधिपतये नमः ॥ २०७ ॥  
 नमेऽस्तराणां पतये गणानां ह्योमये नमः ।  
 अश्वमां पतये चैव तेजसां पतये नमः ॥ २०८ ॥  
 नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये श्रीमते द्रीभते नमः ।  
 बलाबलसमूहाय ह्यक्षीभ्यक्षीभणाय च ॥ २०९ ॥  
 दीर्घशृङ्गेकशृङ्गाय वृषभाय ककुभिने ।  
 नमस्त्येथ्याय वपुषे तेजसे सुप्रभाय च ॥ २१० ॥  
 भूताय च भविष्याय वर्त्तमानाय वै नमः ।  
 सुवर्चसेऽथ वीराय शूराय ह्यतिगाय च ॥ २११ ॥  
 वरदाय वरेण्याय नमः सर्वगताय च ।  
 नमो भूताय भव्याय भवाय मङ्गते तथा ॥ २१२ ॥  
 जनाय च नमस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ।  
 नमो वन्द्याय मोक्षाय जनाय नरकाय च ॥ २१३ ॥  
 भवाय भजमानाय इष्टाय याजकाय च ।  
 अभ्युदीर्णाय दीप्ताय तत्त्वाय निर्गुणाय च ॥ २१४ ॥  
 नमः पाशाय हस्ताय नमः स्वाभरण्याय च ।  
 हुताय अपहुताय प्रहुतप्रशिताय च ॥ २१५ ॥  
 नमस्तुष्टाय मूर्त्ताय अग्निष्टोमर्त्विजाय च ।

नम ऋताय सत्याय भूताधिपतये नम ॥ २१६ ॥  
 सदस्याय नमश्चैव दक्षिणावभृथाय च ।  
 अहिंसायाथ लोकानां पशुमन्त्रौषधाय च ॥ २१७ ॥  
 नमस्तुष्टिप्रदानाय चाम्बकाय सुगन्धिने ।  
 नमोऽस्त्रिन्द्रियपतये परिहाराय स्रग्विने ॥ २१८ ॥  
 विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोऽक्षिमुक्ताय च ।  
 सर्वतः पाणिपादाय रुद्रायाप्रमिताय च ॥ २१९ ॥  
 नमो हव्याय कव्याय हव्यकव्याय वै नमः ।  
 नमः सिद्धाय मेधाय चेष्टाय त्वय्ययाय च ॥ २२० ॥  
 सुवीराय सुघोराय ह्यक्षोभ्यक्षोभणाय च ।  
 सुमेधसे सुप्रजाय दीप्ताय भास्कराय च ॥ २२१ ॥  
 नमो नमः सुपर्णाय तपनीयनिभाय च ।  
 विरूपाक्षाय चरक्षाय पिङ्गलाय महौजसे ॥ २२२ ॥  
 दृष्टिघ्नाय नमश्चैव नमः सौम्येक्षणाय च ।  
 नमो धूम्राय श्वेताय कृष्णाय लोहिताय च ॥ २२४ ॥  
 पिशिताय पिशङ्गाय पीताय च निषङ्गिणे ।  
 नमस्ते सविशेषाय निर्विशेषाय वै नमः ॥ २२५ ॥  
 नमो वै पद्मवर्णाय मृत्युघ्नाय च मृत्यवे ।  
 नमः श्यामाय गौराय कद्रवे रीहिताय च ॥ २२५ ॥  
 नमः कान्ताय सन्ध्याभ्रवर्णाय बहुरूपिणे ।  
 नमः कपालहस्ताय दिग्बस्ताय कपर्दिने ॥ २२६ ॥  
 अप्रमेयाय शर्वाय ह्यबध्याय वराय च ।  
 पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव विभ्राणाय कृशानवे ॥ २२७ ॥



दुर्गाय महते चैव रोधाय कपिलाय चः ।  
 अर्कप्रभशरीराय बलिने रंहसाय च ॥ २२८ ॥  
 पिनाकिने प्रसिद्धाय स्फीताय प्रसृताय च ।  
 सुमेधसेऽक्षमालाय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ २२९ ॥  
 चित्राय चित्रवर्णाय विचित्राय धराय च (१) ।  
 चेकितानाय तुष्टाय नमस्त्वनिहिताय च ॥ २३० ॥  
 नमः चान्ताय शान्ताय वज्रसंघननाय च ।  
 रक्षोघ्नाय मखघ्नाय शितिकण्ठोर्ध्वरेतसे ॥ २३१ ॥  
 अरिहाय कृतान्ताय तिग्मायुधधराय च ।  
 समोदाय प्रमोदाय इरिणायैव ते नमः ॥ २३२ ॥  
 प्रणवप्रणवेशाय भक्तानां शर्मदाय च ।  
 मृगव्याधाय दक्षाय दक्षयज्ञहराय च ॥ २३३ ॥  
 सर्वभूताय भूताय सर्वेशातिशयाय च ।  
 पुरभेत्ते च शान्ताय सुगन्धाय वरेशवे ॥ २३४ ॥  
 पुष्पवेन्त स्वरूपाय भगनेत्रान्तकाय च ।  
 कणादाय वरिष्ठाय कामाङ्गदहनाय च ॥ २३५ ॥  
 रवेः करालचक्राय नागेन्द्रदमनाय च ।  
 दैत्यानामन्तकायाथी दिव्याक्रन्दकराय च ॥ २३६ ॥  
 श्मशानरतिनित्याय नमस्त्रास्यकधारिणे ।  
 नमस्ते प्राणपालाय धवमालाधराय च ॥ २३७ ॥  
 प्रह्णीणशोकैर्विविधैर्भूतैः परिष्टुताय च ।

भरनारीश्वरीराय देव्याः प्रियकराय च ॥ २३८ ॥  
 जटिने दण्डिने तुभ्यं व्यालयज्ञोपवीतिने ।  
 नमोऽस्तु नृत्यशीलाय वाद्यं नृत्यप्रियाय च ॥ २३९ ॥  
 मन्यवे श्रौतशीलाय सुगीतिगायते नमः ।  
 कटककराय भीमाय चोग्ररूपधराय च ॥ २४० ॥  
 विभीषणाय भीमाय भगप्रमथनाय च ।  
 सिद्धसङ्घातगीताय भद्राभागाय वै नमः ॥ २४१ ॥  
 नमो मुक्तादृष्टासाय क्षेडितास्फोटिताय च ।  
 नदते कूर्दते चैव नमः प्रभुदिताय च ॥ २४२ ॥  
 नमोऽङ्गुताय स्वपते धावते प्रस्थिताय च ।  
 ध्यायते जृम्भते चैव तुदते द्रवते नमः ॥ २४३ ॥  
 चलते क्रीडते चैव लम्बोदरशरीरिणे ।  
 नमः कृताय कम्पाय मुण्डाय विकाराय च ॥ २४४ ॥  
 नम उन्मत्तवेषाय किंकिणीकाय वै नमः ।  
 नमो विकृतवेषाय क्रूरीशमर्षणाय च ॥ २४५ ॥  
 अप्रमेयाय दीप्ताय दीप्तये निर्गुणाय च ।  
 नमः प्रियाय वादाय सुद्रामणिधराय च ॥ २४६ ॥  
 नमस्तोकाय तनवे गुणैरप्रतिमाय च ।  
 नमो गणाय गुह्याय अगम्यागमनाय च ॥ २४७ ॥  
 लोकधात्री त्वयं भूमिः पादौ सज्जनवेवितौ ।  
 सर्वेषां सिद्धयोगानामधिष्ठानस्तवोदरं ॥ २४८ ॥  
 मध्येऽन्तरीक्षं विस्तीर्णन्तारागणविभूषितं ।  
 तारापथ इवाभाति श्रीमान्द्वारस्तवोरसि ॥ २४९ ॥

दिशि दशभुजास्ते वै केयूराङ्गदभूषिताः ।  
 विस्तीर्णपरिणाहश्च नीलाम्बुदचयोपमः ॥ २५० ॥  
 कण्ठस्ते शोभते श्रीमान् हेमसूत्रविभूषितः ।  
 दंष्ट्राकरालदुर्बर्षमनोपम्यं मुखं तव ॥ २५१ ॥  
 पद्ममालाकृतोष्णीषं शीर्षण्यं शोभते कथं ।  
 दीप्तिः सूर्य्यं वपुश्चन्द्रे स्थैर्य्यंभूर्हानिलो बले ॥ २५२ ॥  
 तैत्तण्णमग्नी प्रभा चन्द्रे खे शब्दः शैत्यभस्रु च ।  
 अक्षरोत्तमनिष्पन्दान् गुणानेतान्विदुर्बुधाः ॥ २५३ ॥  
 जपो जप्यो महायोगी महादेवो महेश्वरः ।  
 पुरेशयो गुहावासी खेचरो रजनोचरः ॥ २५४ ॥  
 तपोनिधिर्गुहगुरुर्नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ।  
 हृद्यशीर्षा धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ २५५ ॥  
 बोद्धव्यो बोधनो नेता धूर्वहो दुःप्रकम्पकः ।  
 वृहद्रथो भीमकर्मा वृहत्कीर्त्तिर्धनक्षयः ॥ २५६ ॥  
 घण्टाप्रीयो ध्वजी छत्री क्षताकाध्वजिनीपतिः ।  
 कवचो पट्टिगी शङ्खी पाशहस्तः परश्वभृत् ॥ २५७ ॥  
 अगमस्त्वनघः शूरो देवराजारिमर्दनः ।  
 त्वां प्रसाद्य पुराऽस्माभिर्द्विषन्तो निर्हता युधि ॥ २५८ ॥  
 अग्निस्त्वं चार्णवान्सर्वान् पिवन्नेव न तृप्यसे ।  
 क्रोधागारः प्रसन्नात्मा कामहा कामदः प्रियः ॥ २५९ ॥  
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मचारी च गोपस्त्वं शिष्टपूजितः ।  
 वेदानामव्ययः कोशस्त्वया यज्ञः प्रकल्पितः ॥ २६० ॥  
 हव्यश्च वेदं वहति वेदोक्तं हव्यवाहनः ।

प्रीते त्वयि महादेव वयं प्रीता भवामहे ॥ २६१ ॥

भवानीशो नादिमान् धामराशि-

ब्रह्मा लोकानाम्बं कर्ता त्वादिसर्गः ।

साङ्ख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वा

क्षीणध्यानास्ते न मृत्युं विशन्ति ॥ २६२ ॥

योगेन त्वाम्भ्यानिनो नित्ययुक्ताः

ज्ञात्वा भोगान् सन्त्यजन्ते पुनस्तान् ।

येऽन्ये मर्त्यास्त्वां प्रपन्ना विशुद्धाः

ते कर्मभिर्दिव्यभोगान् भजन्ते ॥ २६३ ॥

अप्रमेयस्य तत्त्वस्य यथा विद्वः स्वशक्तितः ।

कीर्तितं तव माहात्म्यमपारं परमात्मनः ।

शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ २६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शार्वस्तुतं नाम

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

## अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनं ।

सूत उवाच । संपिवन्निव तौ दृष्ट्वा मधुपिङ्गायतेक्षणः ।  
प्रहृष्टवदनोऽत्यर्थमभवच्च स्वकीर्त्तनात् ॥ १ ॥  
उमापतिविरूपाक्षो दक्षयज्ञविनाशनः ।  
पिनाकी खण्डपरशुभूर्तप्रान्तस्त्रिलोचनः ॥ २ ॥  
ततः स भगवान् देवः श्रुत्वा वाक्यामृतन्तयोः ।  
जानन्नपि महाभागः प्रीतपूर्वमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥  
कौ भवन्तो महात्मानौ परस्परद्वितैषिणी ।  
समेतावम्बुजाभाक्षौ तस्मिन् घोरे जलम्लवे ॥ ४ ॥  
तावूचतुर्महात्मानौ सन्निरीक्ष्य परस्परं ।  
भगवन् किञ्च तथ्येन विज्ञातेन त्वया विभो ।  
कुत्र वा सुखमानन्त्यसिच्छाचारसृते त्वया ॥ ५ ॥  
उवाच भगवान् देवो मधुरस्त्रक्षणा गिरा ।  
भो भो हिरण्यगर्भं त्वां त्वां च क्षणं वदाम्यहं ॥ ६ ॥  
प्रीतोऽहमनया भक्त्या शाश्वताक्षरयुक्तया ।  
भवन्तौ माननीयौ वै मम शर्द्धतरावुभौ ।  
युवाभ्यां किन्ददाम्यद्य वराणां वरसुत्तमं ॥ ७ ॥  
तेनैवमुक्ते वचने ब्रह्मानं विष्णुरब्रवीत् ।  
ब्रूहि ब्रूहि महाभाग वरो यस्ते विवक्षितः ॥ ८ ॥

प्रजाकामोऽस्माहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धूर्व्वहं ।  
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरेष्णः पुत्रलिप्सया ॥ ८ ॥  
 अथ विष्णुर्वाचेदं प्रजाकामं प्रजापतिं ।  
 वीरमप्रतिमं पुत्रं यत् त्वमिच्छसि धूर्व्वहं ॥ १० ॥  
 पुत्रत्वेनाभियुङ्क्ष्व त्वं देवदेवं महेश्वरं ।  
 स तस्य काक्यं संपूज्य केशवस्य पितामहः ॥ ११ ॥  
 ईशानं वरदं रुद्रमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।  
 उवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सह विष्णुना ॥ १२ ॥  
 यदि मे भगवान् प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यशः ।  
 पुत्रो मे भव विश्वात्मन् स्वतुष्टो वापि धूर्व्वहः ।  
 नान्यं वरमहं वत्रे प्रीते त्वयि महेश्वर ॥ १३ ॥  
 तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान् भगनेत्रहा ।  
 निष्कलमममायञ्च वाङ्मित्यब्रवीद्वचः ॥ १४ ॥  
 यदा कार्यसमारब्धे कस्मिंश्चित्तव सुव्रत ।  
 अनिष्पत्तौ च कार्यस्य क्रीधस्त्वां समुपेयति ।  
 आत्मैकादश ये ब्रह्मा विहिताः प्राचहेतवः ॥ १५ ॥  
 सोऽहमेकादशात्मा वै शूलहस्तः सहायुगः ।  
 ऋषिर्भिषो महात्मा वै सलाटः इविता तदा ॥ १६ ॥  
 प्रसादमतुलं कृत्वा ब्रह्मणस्तादृशं पुरा ।  
 विष्णुं पुनर्वाचेदं ददामि च वरस्तव ॥ १७ ॥  
 स होवाच ब्रह्माभागे विष्णुर्भवमिदं वचः ।  
 सर्व्वमेतत् कृतं देव परितुष्टोऽसि मे यदि ।  
 त्वयि मे सुप्रसिद्धाऽस्तु भक्तिरख्यद्वाहन ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्ततो देवः समभाषत केशवं ।

विष्णो मृणु श्रुत्वा देव प्रीतोऽहन्तव शाश्वत ॥ १८ ॥

प्रकाशञ्च। प्रकाशञ्च जङ्गमं स्थावरञ्च यत् ।

विश्वरूपमिदं सर्व्वं रुद्रनारायणात्मकं ॥ २० ॥

अहमग्निर्भवान् सीमो भवान् रात्रिरहं दिनं ।

भवानृतमहं सत्यं भवान् क्रतुरहं फलं ॥ २१ ॥

भवान् ज्ञानमहं ज्ञेयं यज्जपित्वा सदा जनाः ।

मां विशन्ति त्वयि प्रीतिं जनाः सुकृतकारिणः ।

आवाभ्यां सहिता चैव गतिर्नान्या युगक्षये ॥ २२ ॥

आत्मानं प्रकृतिं विद्धि मां विद्धि पुरुषं शिवं ।

भवानक्षरौ रं मे त्वहन्तव तथैव च ॥ २३ ॥

वामपार्श्वमहश्चक्षुः श्यामं श्रीवत्सलक्षणं ।

त्वञ्च वामेतरं पार्श्वं त्वहं वै नीललोहितः ॥ २४ ॥

त्वञ्च मे हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि स्थितः ।

भवान्सर्व्वस्य कार्य्यस्य कर्त्ताहमधिदैवतं ॥ २५ ॥

तदेहि स्वस्ति ते वत्स गमिष्याम्यम्बुदप्रभ ।

एवमुक्त्वा गतो विष्णोर्देवोऽन्तर्धानमीश्वरः ॥ २६ ॥

ततः सोऽन्तर्हिते देवे संप्रहृष्टस्तदा पुनः ।

अशेत शयने भूप प्रविश्यान्तर्जले हरिः ॥ २७ ॥

तं पद्मं पद्मगर्भाभं पद्माक्षः पद्मसम्भवः ।

सम्प्रहृष्टमना ब्रह्मा भेजे ब्राह्मं तदासनं ॥ २८ ॥

अथ दीर्घेण कालेन तत्राप्यप्रतिमावुभौ ।

महाबली महासत्त्वौ भ्रातरौ मधुकैटभौ ॥ २९ ॥

जचतुश्चैव वचनं मज्जो वै नो भविष्यसि ।  
 एवमुक्त्वा तु तौ तस्मिन्नन्तर्धानं गताः ॥ ३० ॥  
 दारुणन्तु तयोर्भावं ज्ञात्वा पुष्करसन्धवः ।  
 माहात्म्याच्चात्मनो बुद्ध्वा विज्ञातुमुपचक्रमे ॥ ३१ ॥  
 कर्णिकाघटनं भूयो नाभ्यजानादुद्यदा गतिं ।  
 ततः स पद्मनालैर्न श्रवतीर्थं रसातलं ।  
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गन्ददृशेऽन्तर्जले हरिं ॥ ३२ ॥  
 स च तं बोधयामास विबुधश्चेदमब्रवीत् ।  
 भूतेभ्यो मे भयं देव त्रायस्वोत्तिष्ठ शङ्कर ॥ ३३ ॥  
 ततः स भगवान् विष्णुः सप्रहासमरिन्दमः ।  
 न भेतव्यं न भेतव्यमित्युवाच मुनिः स्वयं ॥ ३४ ॥  
 तस्मात्पूर्वं त्वया चोक्तं भूतेभ्यो मे महद्भयं ।  
 तस्माद्भूतादिवाक्यैस्तौ दैत्यौ त्वं नाशयिष्यसि ॥ ३५ ॥  
 भूर्भुवःस्वःस्ततो देवं विविशुस्तमयोनिजं ।  
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा तस्मैवासीनमागतं ॥ ३६ ॥  
 गते तस्मिंस्ततोऽनन्त उद्गीर्त्य भ्रातरौ मुखात् ।  
 विष्णुं जिष्णुश्च प्रोवाच ब्रह्माणमभिरक्षतां ।  
 मधुकैठभयोर्ज्ञात्वा तयोरागमनं पुनः ॥ ३७ ॥  
 चक्राते रूपसादृश्यं विष्णोर्जिष्णोश्च सत्तमौ ।  
 कृतसादृश्यरूपौ तौ तावेवाभिमुखौ स्थितौ ॥ ३८ ॥  
 ततस्तौ प्रोचतुर्द्वैत्यौ ब्रह्माणं दारुणं वचः ।  
 अस्माकं युध्यमानानां मध्ये वै प्राग्निर्भो भव ॥ ३९ ॥  
 ततस्तौ जलमाविश्य संस्तुभ्यापः स्वमायया ।



चक्रतुस्तुलं युवं यंस्य येनैष्ठितं तदा ॥ ४० ॥  
 तेषान्तु युध्यमानानां दिव्यं वर्षशतकृतं ।  
 न च युद्धमदोत्सेको ह्यन्योन्यं संन्यवर्तत ॥ ४१ ॥  
 लक्षणद्वयसंस्थानाद्रुपवन्तै स्थितेऽङ्गितौ ।  
 सादृश्यादुद्याकुलमना ब्रह्मा ध्यानमुपागमत् ॥ ४२ ॥  
 स तयोरन्तरं बुद्ध्वा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा ।  
 पद्मकेसरजं सूक्ष्मं बबन्ध कवचन्तयोः ।  
 आमेखलञ्च गात्रञ्च ततो मग्नमुदाहरत् ॥ ४३ ॥  
 जपतस्त्वभवत्कन्या विश्वरूपसमुत्थिता ।  
 पद्मेन्दुवदनप्रख्या पद्महस्ता शुभा सती ।  
 तां दृष्ट्वा व्यथितौ दैत्यौ भयाद्वर्णविवर्जितौ ॥ ४४ ॥  
 ततः प्रोवाच तां कन्यां ब्रह्मा मधुरया गिरा ।  
 काऽत्र त्वमवगन्तव्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४५ ॥  
 साम्ना संपूज्य सा कन्या ब्रह्मा चं प्राञ्जलिस्तदा ।  
 मोहिनीं विद्धि मां मायां विष्णोः सन्देशकारिणीं ॥ ४६ ॥  
 त्वया सङ्कीर्त्यमानाऽहं ब्रह्मान् प्राप्ता त्वरायुता ।  
 अस्याः प्रीतमना ब्रह्मा गौणं नाम चकार ह ॥ ४७ ॥  
 मया च व्याहृता यस्यास्त्वच्चैव समुपस्थिता ।  
 महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचरिष्यति ॥ ४८ ॥  
 उत्थिता च शिरो भित्त्वा सावित्री तेन चोच्यते ।  
 एकानंशात्तु यस्यास्त्वमनेकांशा भविष्यसि ॥ ४९ ॥  
 गौणानि तावदेतानि कर्माण्यपराणि च ।  
 नामानि ते भविष्यन्ति मत्पुत्रादात् शुभानन ॥ ५० ॥

ततस्तौ पीडयमानौ तु वरमेनमयाचता ।  
 अनाहतं नौ मरणं पुत्रत्वञ्च भवेत्तव ॥ ५१ ॥  
 तथेत्युक्त्वा ततस्तूर्णमनयद्यमसादनं ।  
 अनयत्कैटभं विष्णुर्जिष्णुश्चाप्यनयन्मधुं ॥ ५२ ॥  
 एवन्तौ निहतौ दैत्यौ विष्णुना जिष्णुना सह ।  
 प्रीतेन ब्रह्मणा चाथ लोकानां हितकाम्यया ॥ ५३ ॥  
 पुत्रत्वभीक्षेन यथा ह्यात्मा दत्तो निबोधत ।  
 विष्णुना जिष्णुना सार्धं मधुकैटभयोस्तथा ।  
 सम्पराये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ५४ ॥  
 अद्य वर्षशतं पूर्णं सभयः प्रत्युपस्थितः ।  
 सन्नेपसप्लवङ्गीरं स्वस्थानं यामि चाप्यहं ॥ ५५ ॥  
 स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा ।  
 महीं निस्थावरां कृत्वा प्रकृतिस्थांश्च जङ्गमान् ॥ ५६ ॥  
 यदि गोविन्द भद्रन्ते क्षिप्तस्ते यादसां पतिः ।  
 कूहि यत् करणीयं स्यान्मया ते लक्ष्मिवर्द्धन(१) ॥ ५७ ॥  
 वाढं शृणु त्वं हेमाभ पद्मयोने वचो मम ।  
 प्रसादो यस्त्वया लब्ध ईश्वरात् पुत्रलिप्सया ॥ ५८ ॥  
 तन्तथा सफलं कृत्वा मत्तोऽभूदृणो भवान् ।  
 चतुर्विधानि भूतानि सृज त्वं विसृजस्व वा(२) ॥ ५९ ॥  
 अवाप्य संज्ञाङ्गोविन्दात् पद्मयोनिः पितामहः ।  
 प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तप उग्रं ततो महत् ॥ ६० ॥

१ प्रयोगोऽयं शार्वः ।

२ विसृजस्व चेति उ० ।

तस्येवन्तप्यमानस्य न किञ्चित्समवर्त्तत ।  
 ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो व्यवर्द्धत ॥ ६१ ॥  
 सक्रोधाविष्टनेत्राभ्यामपतन्नशुविन्दवः ।  
 ततस्तेभ्योऽशुविन्दुभ्यो वातपित्तकफात्मकाः ॥ ६२ ॥  
 महाभागा महासत्त्वाः स्वस्तिकैरभ्यलङ्घिताः ।  
 प्रकीर्णकेशाः सर्पास्ते प्रादुर्भूता महाविषाः ॥ ६३ ॥  
 सर्पास्तथाग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमनिन्दत ।  
 अहो धिक् तपसा मह्यं फलमीहशकं यदि ।  
 लोकवैनाशिकौ जज्ञे आदावेव प्रजा मम ॥ ६४ ॥  
 तस्य तीव्राभवन्मूर्च्छां क्रोधामर्षसमुद्भवा ।  
 मूर्च्छाभितापेन तदा जहौ प्राणान् प्रजापतिः ॥ ६५ ॥  
 तस्याप्रतिमवीर्यस्य देहात् कारुण्यपूर्वकं ।  
 आत्मैकादश ते रुद्राः प्रोद्भूतारुदतस्तथा ।  
 रोदनात् खलु रुद्रास्ते रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६६ ॥  
 ये रुद्राः खलु ते प्राणायै प्राणास्ते तदात्मकाः ।  
 प्राणाः प्राणभृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेष्ववस्थिताः ॥ ६७ ॥  
 अत्यग्रस्य महत्त्वस्य साधुना चरितस्य च ।  
 तस्य प्राणान् ददौ भूयस्त्रिशूली नीललोहितः ।  
 ललाटात् पद्मयोनेस्तु प्रभुरेकादशात्मकः ॥ ६८ ॥  
 ब्रह्मणः मोऽददात् प्राणानात्मजः स तदा प्रभुः ।  
 प्रह्ववदनो रुद्रः किञ्चित् प्रत्यागतासवं ।  
 अभ्यभाषत्तदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ६९ ॥  
 उपयाचस्व मां ब्रह्मन् स्मर्त्तमर्हसि चात्मनः ।

मां च वेत्थात्मजं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७० ॥

श्रुत्वा त्विदं वचस्तस्य प्रभूतञ्च मनोगतं ।

पितामहः प्रसन्नात्मा नेत्रैः फुल्लाम्बुजप्रभैः ॥ ७१ ॥

ततः प्रत्यागतप्राणः स्निग्धगम्भीरया गिरा ।

उवाच भगवान् ब्रह्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ ७२ ॥

भो भो वद महाभाग आनन्दयसि मे मनः ।

को भवान् विश्वभूतिस्त्यं स्थित एकादशात्मकः ॥ ७३ ॥

एवमुक्त्वा भगवता ब्रह्मणाऽनन्ततेजसा ।

ततः प्रत्यवदद्गुह्यं ह्यभिवाद्यात्मजैः सह ॥ ७४ ॥

यत्ते वरमहं ब्रह्मन् याचितो विष्णुना सह ।

पुत्री मे भव देवेति त्वत्तुल्यो वापि धूर्वहः ॥ ७५ ॥

लोकेषु विश्रुतैः कार्यं सर्वैर्विश्वात्मसम्भवैः ।

विषादन्यज देवेश लोकांस्तं स्रष्टुमर्हसि ॥ ७६ ॥

एवं स भगवानुक्त्वा ब्रह्मा प्रीतमनाभवत् ।

रुद्रं प्रत्यवदद् भूयो लोकान्ते नीललोहितं ॥ ७७ ॥

साहाय्यं मम कार्यार्थं प्रजाः सृज मया सह ।

वोजी त्वं सर्वं भूतानां तत् प्रपन्नस्तथा भव ।

वाढमित्येव तां वाणीं प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ७८ ॥

ततः स भगवान् ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूषितः ।

मनोऽग्रे सोऽसृजद्देवो भूतानां धारणां ततः ।

जिह्वां सरस्वतीञ्चैव ततस्तां विश्वरूपिणीं ॥ ७९ ॥

भृगुमङ्गिरसं दक्षं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।

वसिष्ठञ्च महातेजाः ससृजे सप्त मानसान् ॥ ८० ॥

पुत्रानात्मसमानन्यान् (१) सोऽसृजहिष्वसम्भवान् ।  
 तेषां भूयोऽनुमार्गेण गावो वक्ताहिजन्त्रिरे ॥ ८१ ॥  
 ओंकारप्रमुखान् वेदानभिमान्याश्च देवताः ।  
 एवमेतान् यथा प्रोक्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८२ ॥  
 दक्षाद्यान् मानसान् पुत्रान् प्रोवाच भगवान् प्रभुः ।  
 प्रजाः सृजत भद्रं वो रुद्रेण सह धीमता ॥ ८३ ॥  
 अनुगम्य महात्मानं प्रजानां पतयस्तदा ।  
 वयमिच्छामहे देव प्रजाः स्रष्टुं त्वया सह ।  
 ब्रह्मणस्त्वेष सन्देशस्तव चैव महेश्वर ॥ ८४ ॥  
 तैरेवमुक्तो भगवान् रुद्रः प्रोवाच तान् प्रभुः ।  
 ब्रह्मणश्चात्मजा मह्यं प्राणान् गृह्य च वै सुराः ॥ ८५ ॥  
 कृत्वाग्रजाग्रजानेतान् ब्राह्मणानात्मजान्मम ।  
 ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तान् सप्तलोकान्ममात्मकान् ।  
 भवन्तः स्रष्टुर्महन्ति वचनान्मम स्वस्ति वः ॥ ८६ ॥  
 तेनैवमुक्ताः प्रत्यक्षुः रुद्रमीदृग्विशूलिनं ।  
 यथाज्ञापयसे देव तद्वा तद्वै भविष्यति ॥ ८७ ॥  
 अनुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा ।  
 जघुर्दक्षं महात्मानं भवान् अष्टः प्रजापतिः ।  
 त्वां पुरस्कृत्य भद्रन्ते प्रजाः स्रक्ष्यामहे वयं ॥ ८८ ॥  
 एवमस्त्विति वै दक्षः प्रत्यक्षयत भाषितं ।  
 तैः सह स्रष्टुमादिभे प्रजाकामः प्रजापतिः ।  
 सर्गस्थिते ततः स्थाणो ब्रह्मा सर्गमथासृजत् ॥ ८९ ॥

अथास्य सप्तमेऽतीते कल्पे वै सम्बभूवतुः ।

ऋभुः सनत्कुमारश्च तपोलोकनिवासिनौ ।

ततो महर्षीनन्यान् स मानसानसृजत् प्रभुः ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मधुकैटभोत्पत्तिविनाश-  
वर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

---

## अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

—000—

स्वरोत्पत्तिः ।

सूत उवाच । अहो विस्मयनीयानि रहस्यानि महामते ।

त्वयोक्तानि यथातत्त्वं लोकानुग्रहकारणात् ॥ १ ॥

तत्र वै संशयो मह्यमववारेषु शूलिनः ।

किं कारणं महादेवः कलिं प्राप्य सुदारुणं ।

हित्वा युगानि पूर्वाणि अवतारं करोति वै ॥ २ ॥

अस्मिन्नन्वन्तरे चैव प्राप्ते वैवस्वते प्रभो ।

अवतारं कथञ्चक्रे एतदिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥

न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

भक्तानामुपदेशार्थं विनयात् पृच्छतो मम ।

कथयस्व महाप्राज्ञ यदि श्राव्यं महामतं ॥ ४ ॥

लोमश उवाच(१) । एवं पृष्टोऽथ भगवान् वायुर्लीकहिते रतः ।

ब्रूमाह मन्हातेजा वायुर्लीकनमस्कृतः ॥ ५ ॥

एतद्भूतममं(२) लोके यन्मान्त्वं परिपृच्छसि ।

तत्सर्वं शृणु गाधेय उच्यमानं यथाक्रमं ॥ ६ ॥

पुरा ह्येकार्णवे वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके ।

---

१ लोमहर्षण उवाचेति ड० ।

२ एतद्भूतमममिति घ० ।

स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ७ ॥  
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः ।  
 दिव्यगन्धः सुधापेक्षी दिव्यां श्रुतिमुदीरयन् ॥ ८ ॥  
 अशब्दस्पर्शरूपान्तामगन्धां रसवर्जितां ।  
 श्रुतिं ह्युदीरयन् देवो यामविन्दच्चतुर्मुखः ॥ ९ ॥  
 ततस्तु ध्यानसंगुक्तस्तप आस्थाय भैरवं ।  
 चिन्तयामास मनसा त्रितयं कोऽन्वयन्त्विति ॥ १० ॥  
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदक्षरं ।  
 अशब्दस्पर्शरूपञ्च रसगन्धविवर्जितं ॥ ११ ॥  
 अथोत्तमं स लोकेषु स्वभूर्तिञ्चापि पश्यति ।  
 ध्यायन्वै स तदा देवमथेनं पश्यते पुनः ॥ १२ ॥  
 तं श्वेतमथ रक्तञ्च पीतं कृष्णं तदा पुनः ।  
 वर्णस्थं तत्र पश्येत न स्त्री न च नपुंसकं ॥ १३ ॥  
 तत्सर्वं सुचिरं ज्ञात्वा चिन्तयन् हि तदक्षरं ।  
 तस्य चिन्तयमानस्य कण्ठादुत्तिष्ठतेऽक्षरः ॥ १४ ॥  
 एकमात्रो महाघोषः श्वेतवर्णः सुनिर्मलः ।  
 स ओंकारो भवेद्देदः अक्षरं वै महेश्वरः ॥ १५ ॥  
 ततश्चिन्तयमानस्य त्वक्षरं वै स्वयम्भुवः ।  
 प्रादुर्भूतन्तु रक्तन्तु स देवः प्रथमः स्मृतः ॥ १६ ॥  
 ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वग्निमीले पुरोहितं ।  
 एतां दृष्ट्वा ऋचं ब्रह्मा चिन्तयामास वै पुनः ।  
 तदक्षरं महातेजाः किमेतदिति लोककृत् ॥ १७ ॥  
 तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन्नथ महेश्वरः ।



हिमात्रमक्षरं जज्ञे द्रेशित्वेन हिमात्रिकं ॥ १८ ॥  
 ततः पुनर्हिमात्रन्तु चिन्तयामास चाक्षरं ।  
 प्रादुर्भूतञ्च रक्तन्तत् केदने गृह्य सा यजुः ॥ १९ ॥  
 इमे त्वीर्ज्जित्वा वायवः स्थ देवो वः सविता पुनः ।  
 ऋग्वेद एकमात्रस्तु हिमात्रन्तु यजुः स्मृतं ॥ २० ॥  
 ततो वेदं हिमात्रन्तु दृष्ट्वा चैव तदक्षरं ।  
 हिमात्रं चिन्तयन् ब्रह्मा त्वक्षरं पुनरीश्वरः ॥ २१ ॥  
 तस्य चिन्तयमानस्य चोद्धारः सम्बभूव ह ।  
 ततस्तदक्षरं ब्रह्मा ओंकारं समचिन्तयत् ॥ २२ ॥  
 अथापश्यत्ततः पीतामृचञ्चैव समुत्थिताम् ।  
 अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ॥ २३ ॥  
 ततस्तु स महातेजा दृष्ट्वा वेदानुपस्थितान् ।  
 चिन्तयित्वा च भगवांस्त्रिसन्ध्यं यत्त्रिरक्षरं ।  
 त्रिवर्णं यत् त्रिषवणमोद्धारं ब्रह्मसन्निभं ॥ २४ ॥  
 ततश्चैव त्रिसंयोगात् त्रिवर्णन्तु तदक्षरं ।  
 लक्ष्यालक्ष्यप्रदृश्यञ्च सहितं त्रिदिवं त्रिकं ॥ २५ ॥  
 त्रिमात्रन्तिपदञ्चैव त्रियोगञ्चैव शाश्वतं ।  
 तस्मात्तदक्षरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः ॥ २६ ॥  
 तस्मात्तदक्षरं सोऽथ ब्रह्म रूपं स्वयम्भुवः ।  
 चतुर्दशमुखं देवं पश्यते दीप्ततेजसं ।  
 तमोंकारं स कृत्वादौ विज्ञेयः स स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥  
 चतुर्मुखमुखात्तस्मादजायन्त चतुर्दश ।  
 नानावर्णाः स्वरा दिव्यमाद्यन्तञ्च तदक्षरं ।

तस्मात् त्रिषष्टिवर्णा वै अकारप्रभवाः स्मृताः ॥ २८ ॥  
 ततः साधारणार्थाय वर्णानान्तु स्वयम्भुवः ।  
 अकाररूप आदौ तु स्थितः स प्रथमः स्वरः ॥ २९ ॥  
 ततस्तेभ्यः स्वरैभ्यस्तु चतुर्द्दश महासुखाः ।  
 मनवः सम्प्रमूयन्ते दिव्या मन्वन्तरे स्वराः ॥ ३० ॥  
 चतुर्द्दशमुखो यथ अकारो ब्रह्मसंज्ञितः ।  
 ब्रह्मकल्पः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥  
 मुखात्तु प्रथमात्तस्य मनुः स्वायम्भुवः स्मृतः ।  
 अकारस्तु स विज्ञेयः श्वेतवर्णः स्वयम्भुवः ॥ ३२ ॥  
 द्वितीयात्तु मुखात्तस्य आकारी वै मुखः स्मृतः ।  
 नाम्ना स्वारोचिषो नाम वर्णः पाण्डुर उच्यते ॥ ३३ ॥  
 तृतीयात्तु मुखात्तस्य इकारो यजुषां वरः ।  
 यजुर्मयः स चादित्यो यजुर्व्वदो यतः स्मृतः ॥ ३४ ॥  
 ईकारः स मनुर्ज्जयो रक्तवर्णः प्रतापवान् ।  
 ततः चक्रं प्रवर्त्तत तस्माद्रक्तस्तु क्षत्रियः ॥ ३५ ॥  
 चतुर्थीत्तु मुखात्तस्य उकारः स्वर उच्यते ।  
 वर्णतस्तु स्मृतस्ताम्रः स मनुस्तामसः स्मृतः ॥ ३६ ॥  
 पञ्चमात्तु मुखात्तस्य ऊकारो नाम जायते ।  
 पीतको वर्णतश्चैव मनुष्यापि चरिणवः ॥ ३७ ॥  
 ततः षष्ठान्मुखात्तस्य औकारः कपिलः स्मृतः ।  
 वरिष्ठश्च ततः षष्ठो विजयः स महातपाः ॥ ३८ ॥  
 सप्तमात्तु मुखात्तस्य ततो वैवस्वतो मनुः ।  
 ऋकारश्च स्वरस्तत्र वर्णतः कृष्ण उच्यते ॥ ३९ ॥

अष्टमात्तु मुखात्तस्य ऋकारः श्यामवर्णतः ।  
 श्यामाचरसवर्णस्य ततः सावर्णिरुच्यते ॥ ४० ॥  
 मुखात्तु नवमात्तस्य लृकारो नवमः स्मृतः ।  
 धूम्रो वै वर्णतस्यापि धूम्रश्च मनुच्यते ॥ ४१ ॥  
 दशमात्तु मुखात्तस्य लृकारः प्रभुरुच्यते ।  
 समश्चैव सवर्णश्च बभौ सावर्णिको मनुः ॥ ४२ ॥  
 मुखादेकादशात्तस्य एकारो मनुच्यते ।  
 पिशङ्गो वर्णतश्चैव पिशङ्गो वर्ण उच्यते ॥ ४३ ॥  
 द्वादशात्तु मुखात्तस्य ऐकारो नाम उच्यते ।  
 पिशङ्गो भस्मवर्णाभः पिशङ्गो मनुच्यते ॥ ४४ ॥  
 त्रयोदशान्मुखात्तस्य ओकारो वर्ण उच्यते ।  
 पञ्चवर्णसमायुक्त ओकारो वर्ण उत्तमः ॥ ४५ ॥  
 चतुर्दशमुखात्तस्य औकारो वर्ण उच्यते ।  
 कर्बूरो वर्णतश्चैव मनुः सावर्णिरुच्यते ॥ ४६ ॥  
 इत्येते मनवश्चैव स्वरा वर्णाश्च कल्पतः ।  
 विज्ञेया हि यथातत्त्वं स्वरतो वर्णतस्तथा ॥ ४७ ॥  
 परस्परसवर्णाश्च स्वरा यस्माद् वृता हि वै ।  
 तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्वयस्तु प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥  
 सवर्णाः सदृशाश्चैव यस्माज्जातास्तु कल्पजाः ।  
 तस्मात् प्रजानां लोकेऽस्मिन् सवर्णाः सर्वसन्धयः ॥ ४९ ॥  
 भविष्यन्ति यथाशैलं वर्णाश्च न्यायतोऽर्थतः ।  
 अभ्यसात्सन्धयश्चैव तस्माज्ज्ञेयाः स्वरा इति ॥ ५० ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वरोत्पत्तिर्नाम  
 षड्विंशोऽध्यायः ।

## अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—000.D)000—

महादेवतनुवर्णनं ।

ऋषय ऊचुः । अस्मिन् कल्पे त्वया चोक्तः प्रादुर्भावो महात्मनः ।

महादेवस्य रुद्रस्य साधकैर्मनुभिः सह ॥ १ ॥

सूत उवाच । उत्पत्तिरादिसर्गस्य मया प्रोक्ता समासतः ।

विस्तरेणास्य वक्ष्यामि नामानि तनुभिः सह ॥ २ ॥

पत्नीषु जनयामास महादेवः सुतान् वह्मन् ।

(कल्पेऽष्टमे व्यतीते तु(१) यस्मिन् कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३ ॥

कल्यादौ चात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतः प्रभोः ।

प्रादुरासीत्ततोऽङ्गेऽस्य कुमारी नीललोहितः ।

तं दधे सुस्वरं घोरं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा रुदन्तं सहसा कुमारं नीललोहितं ।

किं रोदिषि कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीदेहि मे नाम प्रथमं वै पितामह ।

रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्युनः ॥ ६ ॥

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।

नाम देहि दितीयं मे इत्युवाच स्वयम्भुवं ॥ ७ ॥

भवस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्युनः ।

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा प्रत्युवाचाथ शङ्करं ॥ ८ ॥

तृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।

शिवस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ८ ॥  
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।  
 चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयम्भवं ॥ १० ॥  
 पशूनां त्वं पतिर्देव इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।  
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥  
 पञ्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।  
 ईशस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ १२ ॥  
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।  
 षष्ठं मे नाम देहीति इत्युवाचाश्र तं प्रभुं ॥ १३ ॥  
 भीमस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।  
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥  
 सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।  
 उग्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ १५ ॥  
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।  
 अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभो पुनरब्रवीत् ।  
 महादेवस्तु नाम्नासि इत्युक्तो विरराम ह ॥ १६ ॥  
 लब्ध्वा नामानि चैतानि ब्रह्मणो नीललोहितः ।  
 प्रोवाच नाम्नामेतेषां भूतानि प्रदिशेति ह ॥ १७ ॥  
 ततोऽभि सृष्टास्तनव एषां नाम्नां स्वयम्भवा ।  
 मूर्त्यो मही जलं वह्निर्वीयुराकाशमेव च ॥ १८ ॥  
 दीक्षितो ब्राह्मणथन्द इत्येते ब्रह्मधातवः ।  
 तेषु पूज्यथ वन्द्यः स्यादुरुद्रस्तान्न हिनस्ति वै ॥ १९ ॥  
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।

द्वितीयं नामधेयन्ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ।  
 एतस्यापो द्वितीया ते तनुर्नाम्ना भविष्यति ॥ २० ॥  
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्थं रसात्मकं ।  
 तद्विवेश ततस्तोयं तस्मादापो भवः स्मृतः ॥ २१ ॥  
 यस्माद् भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च ।  
 भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां सम्भवः स्मृतः ॥ २२ ॥  
 तस्मान्मूत्रं पुरीषञ्च न्मप्सु कुर्वीति सर्वदा ।  
 न स्नायेदप्सु, नग्नश्च न निष्ठीवेत् कदाचन ॥ २३ ॥  
 मैथुनं नैव सेवेत शिरःस्नानञ्च वर्जयेत् ।  
 न प्रीतः परिचक्षीत वहन्न संस्थितोपि वा ॥ २४ ॥  
 मेध्यामेध्यशरीरत्वान्नैव दुष्यन्तापः क्वचित् ।  
 विवर्णरसगन्धाय अल्पाश्च परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥  
 अपां योनिः समुद्रश्च तस्मात्तं कामयन्ति ताः ।  
 मेध्याश्चैवामृताश्चैव भवन्ति प्राप्य सागरम् ॥ २६ ॥  
 तस्मादापो न रुन्धीत समुद्रं कामयन्ति ताः ।  
 न हिनस्ति भवो देवः सदैवं योऽप्सु वर्त्तते ॥ २७ ॥  
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं कृष्णलोहितं ।  
 शर्वस्त्वमिति यन्नाम तृतीयं समुदाहृतं ।  
 तस्य भूमिस्तृतीया तु तनुर्नाम्ना भवत्वियं ॥ २८ ॥  
 इत्युक्ते यत्स्थिरं तस्य शरीरस्यास्थिसञ्चितं ।  
 तद्विवेश ततो भूमिस्तस्माद्भुः शर्व उच्यते ॥ २९ ॥  
 तस्मात् कुर्वीति नो विद्वान् पुरीषमूत्रमेव वा ।  
 न च्छायायां न सोपाने स्वच्छायां नापि मेहयेत् ॥ ३० ॥

शिरः प्रावृत्य कुर्वीत अन्तर्बाय तृणैर्महीं ।  
 य एवं वर्त्तते भूमौ तं शर्वी न हिनस्ति वै ॥ ३१ ॥  
 ततोऽब्रवीत्युनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।  
 ईशान इति यत् प्रोक्तं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२ ॥  
 चतुर्थस्य चतुर्थी स्यादुवायुर्नाम्ना तनुस्तव ।  
 इत्युक्ते यच्छरीरस्थं पञ्चधा प्राणसंज्ञितं ॥ ३३ ॥  
 विवेश तं तदा वायुरीशानो वायुरुच्यते ।  
 तस्मादेनं परिवदेदायतं वायुमीश्वरं ।  
 एवं युक्तमथेशानो नेव देवो हिनस्ति तं ॥ ३४ ॥  
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं धूम्रलोहितं ।  
 यत्ते पशुपतोक्तं मया नामिह पञ्चमं ।  
 पञ्चमी पञ्चमस्यैव तनुर्नाम्नाग्निरस्तु ते ॥ ३५ ॥  
 इत्युक्ते यच्छरीरस्थं तेजस्तस्योपसंज्ञितम् ।  
 विवेश तत्तदा ह्यग्निस्तस्मात्पशुपतिः पतिः(१) ॥ ३६ ॥  
 चन्द्रमास्तु स्मृतः सोमः तस्यात्मा ह्योषधीगणः ।  
 एवं यो वर्त्तते विहान् सदा पर्वणि पर्वणि ।  
 न हन्ति तं महादेव एवं वन्देत तं प्रभुं(२) ॥ ३७ ॥  
 गोपायति दिवादित्यः प्रजा नक्तन्तु चन्द्रमाः ।  
 एकरात्रे समेधातां सूर्याचन्द्रमसावभौ ।  
 अमावास्यानिशायान्तु तस्यां युक्तः सदा वसेत् ॥ ३८ ॥  
 तत्राविष्टं सर्वमिदन्तनुभिर्नामभिः सह ।

१ पशुपतिः स्मृत इति छ० ।

२ एवं वै देवतं प्रभूमिति छ० ।

एकाकी यश्चरत्येष सूर्योऽसौ चन्द्र उच्यते ॥ ३८ ॥  
 सूर्यस्य यत्प्रकाशेन वीक्ष्यन्ते चक्षुषा प्रजाः ।  
 शुक्लात्मा संस्थितो रुद्रः पितृत्वम्भो गभस्तिभिः ॥ ४० ॥  
 अच्यते पीयते चैवाप्यन्नपानात्मकानि या ।  
 तनुरात्मभवा सा वै देहेष्वेवापचीयते ॥ ४१ ॥  
 यथा धत्ते प्रजाः सर्वाः स्थिरीभूतेन चेतसा ।  
 पार्थिवी सा तनुस्तस्य शार्वी धारयति प्रजाः ॥ ४२ ॥  
 यावत् स्थिता शरीरेषु भूतानां प्राणवृत्तिभिः ।  
 वाय्वात्मिका तु ऐशानौ सा प्राणाः प्राणिना सह ॥ ४३ ॥  
 पीताशितानि पचति भूतानां जटरेषु या ।  
 ततः पाशुपती तस्य पाचिका शक्तिरुच्यते ॥ ४४ ॥  
 यानोह सुषिराणि स्युर्देहेष्वन्तर्गतानि वै ।  
 वायोः सञ्चरणीयाय सा भीमा चोच्यते तनुः ॥ ४५ ॥  
 वैतानदीक्षितानान्तु या स्थितिर्ब्रह्मवादिनां ।  
 तनुरुग्र्यात्मिका सा तु तेनोग्रो दीक्षितः स्मृतः ॥ ४६ ॥  
 यत्तु सङ्कल्पकं तस्य प्रजास्त्रिह समं स्थितं ।  
 सा तनुर्मानसी तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्थितः ॥ ४७ ॥  
 नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः ।  
 नीयते यो यथाकामं विवुधैः पितृभिः सह ।  
 महादेवोऽमृतात्माऽसौ ह्यमयश्चन्द्रमाः स्मृतः ॥ ४८ ॥  
 तस्य या प्रथमा नाम्ना तनूरोद्गी प्रकीर्त्तिता ।  
 पत्नी सुवर्चला तस्य पुत्रस्तस्याः शनैश्चरः ॥ ४९ ॥  
 भवस्य या द्वितीया तु तनुरापः स्मृता तु वै ।



तस्योषात्र स्मृता पत्नी पुत्रश्चाप्यशनाः स्मृतः ॥ ५० ॥

शर्वस्य या तृतीया तु नाम भूमिस्तनुः स्मृता ।

पत्नी तस्य विकेशीति पुत्रश्चाङ्गारकः स्मृतः ॥ ५१ ॥

ईशानस्य चतुर्थस्य स्वर्गतस्य(१) च या तनुः ।

तस्य पत्नी शिवा नाम पुत्रश्चास्य मनोजवः ॥ ५२ ॥

नाम्ना पशुपतेर्या तु तनुरग्निर्हिजैः स्मृता ।

१ तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कन्दश्चापि सुतः स्मृतः ॥ ५३ ॥

नाम्ना षष्ठस्य या भीमा तनुराकाश उच्यते ।

दिशः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्वर्गेशस्य सुतः स्मृतः ॥ ५४ ॥

उग्रा तनुः सममो या दीक्षितैर्ब्राह्मणैः स्मृता ।

दीक्षा पत्नी स्मृता तस्य सन्तानः पुत्र उच्यते ॥ ५५ ॥

नाम्नाऽष्टमस्य महतस्तनुर्या चन्द्रमाः स्मृतः ।

पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रश्चास्य बभ्रुः स्मृतः ॥ ५६ ॥

इत्येतास्तनवस्तस्य नामभिः परिकीर्त्तिताः ।

तास्तु वन्द्या नमस्याश्च प्रतिनाम तनूषु वै ॥ ५७ ॥

भक्तेः सूर्येऽप्स पृथिव्यां वायुग्निव्योमदीक्षितः ।

तथा च वै चन्द्रमसि तनुभिर्नामभिः सह ।

प्रजावानेति मायुज्यमोश्वरस्य नरो हि सः ॥ ५८ ॥

इत्येतद्वो मयाख्यातं गुह्यं भीमस्य तद्वयशः ।

शत्रोऽस्तु द्विपदे नित्यं शत्रोऽस्तु च चतुष्पदे ॥ ५९ ॥

एतत् प्रोक्तं निदानं वस्तनूनां नामभिः सह ।

महादेवस्य देवस्य भृगोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ६० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महादेवतनुवर्णनं

नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

## अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

ऋषिवंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । ऋगोः ख्यातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः ।

शुभाशुभप्रदातारौ सर्वप्राणभृतामिह ।

देवौ धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिणौ ॥ १ ॥

तयोर्येष्टा तु भगिनी देवी श्रीलोकभाविनी ।

सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनं ।

नारायणात्मजौ साध्वी(१) बलीत्साहौ व्यजायत ॥ २ ॥

तस्यास्तु, मानसाः पुत्रा ये चान्ये दिव्यचारिणः ।

ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणां ॥ ३ ॥

हे तु कन्ये स्मृते भार्य्ये विधातुर्धातुरेव च ।

आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥ ४ ॥

पाण्डुश्चैव मृकण्डुश्च ब्रह्मकीशौ सनातनौ ।

मनस्विन्यां मृकण्डोश्च मार्कण्डेयो बभूव ह ॥ ५ ॥

सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत ।

पीवर्थ्यां वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।

मार्कण्डेय इतिख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ६ ॥

पाण्डोश्च पुण्डरीकायां द्युतिमानात्मजोऽभवत् ।

उत्पन्नौ द्युतिमन्तश्च सृजवानश्च(२) तावभौ ।

१ देवानिति ख० ।

२ सृजवानश्चेति प्र० ।

तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवाणां परस्परं ।

स्वायम्भुवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत प्रजाः ॥ ७ ॥

पत्नी मरीचेः सभूतिर्विजज्ञे सात्मसम्भवं ।

प्रजायते(१) पूर्णमासं कन्याद्येमा निबोधत ।

कुष्टिः पृष्टिस्त्रिषा चैव तथा चापचितिः शुभा ॥ ८ ॥

पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वौ पुत्रावुदपादयत् ।

विरजच्चैव धर्मिष्ठं पर्वसच्चैव तावुभौ ॥ ९ ॥

विरजस्यात्मजो विद्वान् सुधामा नामविंशुतः ।

सुधामसुतवैराजः प्राच्यान्दिशि समाश्रितः(२) ॥ १० ॥

लोकपालः सुधर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् ।

पर्वसः सर्वगणानाम्प्रविष्टः स महायशः ॥ ११ ॥

पर्वसः पर्वसायान्तु जनयामास वै सुतौ ।

यज्ञवामश्च श्रीमन्तं सुतं काश्यपमेव च ।

तप्नोर्गोत्रकरो पुत्रौ तौ जातौ धर्मनिश्चितौ ॥ १२ ॥

स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसम्भवौ ।

पुत्रौ कन्याश्चतस्रश्च पुण्यास्ता लोकविंशुताः ॥ १३ ॥

सिनीबाली कुहुश्चैव राका चानुमतिस्तथा ।

तथेव भरताग्निश्च कीर्त्तिमन्तश्च तावुभौ ॥ १४ ॥

अग्नेः पुत्रन्तु पर्जन्यं संहृती सुषुवे प्रभुं ।

हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपादयत् ।

आभनसंग्रवस्थायी लोकपालः स वै स्मृतः ॥ १५ ॥

१ प्रजायत इत्यनिजन्तपाठो न समीचीनः ।

२ सदा स्थित इति ख० ।

जज्ञे कीर्त्तिमतश्चापि धेमुका तावकल्मषौ ।  
 वरिष्ठं धृतिमन्तश्चाप्युभावङ्गिरसां वरौ ॥ १६ ॥  
 तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च येऽतीता वै सहस्रशः ।  
 अनसूयापि जज्ञे तान् पञ्चात्रेयानकल्मषान् ॥ १७ ॥  
 कन्याश्चैव श्रुतिं नाम माता शङ्खपदस्य या ।  
 कर्दमस्य तु या पत्नी पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥  
 सत्यनेत्रश्च हव्यश्च आपो मूर्त्तिः शनोश्चरः (१) ।  
 सोमश्च पञ्चमस्तेषामासीत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।  
 यामेऽतीते सहातीताः पञ्चात्रेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १९ ॥  
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ह्यत्रिणा वै महात्मना ।  
 स्वायम्भुवेऽन्तरे यामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥  
 प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तालिस्तत् सुतोऽभवत् ।  
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।  
 मध्यमो देववाहुश्च विनीतो नाम ते त्रयः ॥ २१ ॥  
 स्वसा यवौयसी तेषां सद्वती नाम विश्रुता ।  
 पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्वग्नेः स्मृता शुभा ॥ २२ ॥  
 पौलस्त्यस्य ऋषेश्चापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः ।  
 दत्तालेः सुषुवे पत्नी सुजङ्घादीन् वहन् सुतान् ।  
 पौलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ २३ ॥  
 क्षमा तु सुषुवे पुत्रान् पुलहस्य प्रजापतेः ।  
 ते चाग्निवर्चसः सर्वे येषां कीर्त्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २४ ॥  
 कर्दमश्चाम्बरीषश्च सहिष्णुश्चेति ते त्रयः ।

ऋषिर्धनकपीवांश्च शुभा कन्या च पीवरी ॥ २५ ॥  
 कर्दमस्य श्रुतिः पत्नी आत्रेयजनयस्तुतान् ।  
 पुत्रं शङ्खपदञ्चैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥ २६ ॥  
 स वै शङ्खपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।  
 दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा प्रियव्रते ॥ २७ ॥  
 काम्या प्रियव्रताङ्गमे स्वायम्भुवसमान् सुतान् ।  
 दशकन्याद्वयञ्चैव यैः क्षत्रं सम्प्रवर्त्तितं ॥ २८ ॥  
 पुत्रो धनकपीवांश्च(१) सहिष्णुर्नामविश्रुतः ।  
 यशोधारी विजज्ञे वै कामदेवः सुमध्यमः ॥ २९ ॥  
 ऋतोः क्रतुसमः पुत्रो विजज्ञे सन्ततिः शुभा ।  
 नैषां भार्यास्ति पुत्रो वा सर्व्वं ते ह्यूर्ध्वरेतसः ।  
 ब्रह्मे तानि सहस्राणि बालखिला इतिश्रुताः ॥ ३० ॥  
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य्य दिवाकरं ।  
 आभूतसंत्पसवात्सर्व्वे पतङ्गसहचारिणः ॥ ३१ ॥  
 स्वसारी तु यवीयस्यौ पुण्यात्मसुमती च ते ।  
 पर्व्वसस्य स्रुषे ते वै पूर्णमाससुतस्य वै ॥ ३२ ॥  
 ऊर्जायान्तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे ।  
 ज्यायसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा ॥ ३३ ॥  
 जननी सा द्युतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।  
 अस्यां त्विमे यवीयांसी वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥ ३४ ॥  
 रजःपुत्रीऽर्द्धवाहुय सवनस्याधनश्च यः ।  
 सुतपाः शुक्ल इत्येते सर्व्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ३५ ॥

रजसो वाप्यऽजनयन्मार्कण्डेयी यशस्विनी ।  
 प्रतीच्यां दिशि राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिं ॥ ३६ ॥  
 गोत्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनां ।  
 स्वायम्भुवेन्तरेऽतीतास्त्वग्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ३७ ॥  
 इत्येष ऋषिसर्गस्तु सानुबन्धः प्रकीर्त्तितः ।  
 विस्तरेणानुपूर्व्या चाप्यग्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ३८ ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्त्तनं  
 नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

---

## अथोनविंशोऽध्यायः ।

—००००—

अग्निवंशवर्णनं ।

योऽसावग्निरभिमानी ह्यासीत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।  
ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात्स्वाहा व्यजायत ॥ १ ॥  
पावकः पवमानश्च पावमानश्च यः स्मृतः ।  
शुचिः शौरस्तु विज्ञेयः स्वाहापुत्रास्तयस्तु ते ॥ २ ॥  
निर्गम्य पवमानस्तु शुचिः शौरस्तु यः स्मृतः ।  
पावका वैद्युताश्चैव तेषां स्थानानि यानि वै ॥ ३ ॥  
पवमानात्मजश्चैव कव्यवाहन उच्यते ।  
पावकात् सहरक्षस्तु हव्यवाहः शुचेः सुतः ॥ ४ ॥  
देवानां हव्यवाहोऽग्निः पितॄणां कव्यवाहनः ।  
सहरक्षोऽसुराणान्तु त्रयाणान्तु त्रयोऽग्नयः ॥ ५ ॥  
एतेषां पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशन्नवैव तु ।  
वक्ष्यामि नामतस्तेषां प्रविभागं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥  
वैद्युतो लौकिकाग्निस्तु प्रथमो ब्रह्मणः सुतः ।  
ब्रह्मोदनाग्निस्तत् पुत्रो भरतो नाम विश्वतः ॥ ७ ॥  
वैश्वानरमुखस्तस्य महः काव्यो ह्येषां रसः (१) ।  
अमृतोऽथर्वणा पूर्व्वं मथितः पुष्करोदधौ ।  
सोऽथर्व्वा लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥

अथवा तु भृगुर्ज्ञेयोऽप्यङ्गिराऽथर्वणः सुतः ।  
 तस्मात् स लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥  
 अथ यः पवमानोऽग्निर्निर्मन्याः कविभिः स्मृतः ।  
 स ज्ञेयो गार्हपत्योऽग्निस्ततः पुत्रद्वयं स्मृतं ॥ १० ॥  
 शंस्यस्वाहवनीयोऽग्निर्यः स्मृतो हव्यवाहनः ।  
 द्वितीयस्तु सुतः प्रोक्तः शुक्रोऽग्निर्यः प्रणीयते ॥ ११ ॥  
 तथा(१) सभ्यावसथ्यौ वै शंस्यस्याग्नेः सुतावुभौ ।  
 शंस्यास्तु षोडशनदीश्वकमे हव्यवाहनः ।  
 योऽसावाहवनीयोऽग्निरभिमानी द्विजैः स्मृतः ॥ १२ ॥  
 कावेरीं कृष्णवेणीञ्च नर्मदां यमुनान्तथा ।  
 गोदावरीं वितस्ताञ्च चन्द्रभागामिरावतीं ॥ १३ ॥  
 विपाशाङ्गो गिकीञ्चैव शतद्रुं सरयून्तथा ।  
 सीतां सरस्वतीञ्चैव ऋादिनीं पावनीं तथा ॥ १४ ॥  
 तासु षोडशधात्मानं प्रविभज्य पृथक् पृथक् ।  
 आत्मानं व्यदधात्तासु धिष्णीष्वथ वभूव सः ॥ १५ ॥  
 धिष्णो दिव्यभिचारिण्यस्तासूत्यन्तास्तु धिष्णयः ।  
 धिष्णीषु यज्ञिरे यस्माद्धिष्णयस्तेन कीर्त्तिताः ॥ १६ ॥  
 इत्येते वै नदीपुत्रा धिष्णीष्वेव विजज्ञिरे ।  
 तेषां विहरणोया ये उपस्थेयाश्च येऽग्नयः ।  
 तान् शृणुध्वं समासेन कीर्त्तमानान् यथा तथा ॥ १७ ॥  
 ऋतुः प्रवाहणोऽग्नीध्रः पुरस्ताद्धिष्णयोऽपरे ।  
 विधीयन्ते यथास्थानं सौत्येऽङ्गि सवनक्रमात् ॥ १८ ॥



अनिर्देश्यान्यवाच्यानामग्नीनां शृणुत क्रमं ।  
 सम्राडग्निः कृशानुं यो द्वितीयोत्तरवेदिकः ॥ १८ ॥  
 सम्राडग्निः स्मृता ह्यष्टौ उपतिष्ठन्ति तान् द्विजाः ।  
 अधस्तात्पषंदन्यस्तु द्वितीयः सोऽत्र दृश्यते ॥ २० ॥  
 प्रतहोचे नभो नाम चत्वारि स विभाव्यते ।  
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २१ ॥  
 हव्यसूर्याद्यसंसृष्टः शामित्रे स विभाव्यते ।  
 विश्वस्याथ समुद्रेग्निर्ब्रह्मस्थाने स कीर्त्यते ॥ २२ ॥  
 ऋतुधामा च सुज्योतिरौदुम्बर्यां स कीर्त्यते ।  
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २३ ॥  
 अजैकपादुपस्थेयः स वै शालामुखीयकः ।  
 अनुद्देश्याप्यहिबुध्नः (१) सोऽग्निर्गृहपतिः स्मृतः ॥ २४ ॥  
 शंस्यस्यैव सुताः सर्वे उपस्थेयाः द्विजैः स्मृताः ।  
 ततो विहरणीयांश्च वक्ष्याम्यष्टौ तु तत्सतान् ॥ २५ ॥  
 ऋतुप्रवाहनीऽग्नीध्रस्तत्स्था धिष्णयोऽपरे ।  
 विक्रयन्ते यथास्थानं सौत्यैऽङ्घ्रिं सवनक्रमात् ॥ २६ ॥  
 पौत्रेयस्तु ततो ह्यग्निः स्मृता यो हव्यवाहनः ।  
 शान्तिश्चाग्निः प्रचेतास्तु द्वितीयः सत्य उच्यते (२) ॥ २७ ॥  
 तथाग्निर्विश्वदेवस्तु ब्रह्मस्थाने स उच्यते ।  
 अवचुरच्छावाकस्तु भुवः स्थाने विभाव्यते ॥ २८ ॥  
 उशीराग्निः सवीर्यस्तु नैष्ठियः संविभाव्यते ।

१ अग्निर्होमोऽप्यहिबुध्न इति ख० ।

२ साम्य उच्यत इति ख० । शंस्य उच्यत इति ड० ।

अष्टमस्तु व्यरत्तिस्तु मार्जालीयः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥  
 धिष्णा विहरणीया ये सौम्येनान्येन चैव हि ।  
 तयोर्थः पावको नाम स चापां गर्भ उच्यते ॥ ३० ॥  
 अग्निः सोऽवभृथो ज्ञेयः सम्यक् प्राध्याप्सु ह्ययते ।  
 हृच्छयस्तत्सुतो ह्यग्निर्जठरे यो नृणां स्थितः ॥ ३१ ॥  
 मन्युमान् जाठरस्याग्नेर्विद्वानग्निः सुतः स्मृतः ।  
 परस्परोच्छ्रितः सोऽग्निभूतानां ह विभुर्महान् ॥ ३२ ॥  
 पुत्रः सोऽग्नेर्मन्युमती घोरः संवर्त्तकः स्मृतः ।  
 पिवन्नपः स वसति समुद्रे वड्ढवामुखः ॥ ३३ ॥  
 समुद्रवासिनः पुत्रः सहरक्षी विभाव्यते ।  
 सहरक्षसुतः चामो गृहाणि स दहेन्नृणां ॥ ३४ ॥  
 क्रव्यादोऽग्निः सुतस्तस्य पुरुषानत्ति यो मृतान् ।  
 इत्येते पावकस्याग्नेः पुत्रा ह्येवं प्रकीर्त्तिताः ॥ ३५ ॥  
 ततः शुचेस्तु यैः सौरेर्गन्धर्वसुरावृतैः ।  
 मथितो यस्त्वरण्यां वै सोऽग्निरग्निः समिध्यते ॥ ३६ ॥  
 आयुर्नामाथ भगवान् पशौ यस्तु प्रणीयते ।  
 आयुषो महिमान् पुत्रः सशावान्नामतः सुतः(१) ॥ ३७ ॥  
 पाकयज्ञेष्वभिमानी सोऽग्निस्तु सवनः स्मृतः ।  
 पुत्रश्च सवनस्याग्नेरद्भुतः स महायशः ॥ ३८ ॥  
 विविचिस्त्वद्भुतस्यापि पुत्रोऽग्नेः स महान् स्मृतः ।  
 प्रायश्चित्तेऽथ भीमानां हुतं मुङ्क्ते हविः सदा ॥ ३९ ॥

विविचेस्तु सुतो ह्यर्को योऽग्निस्तस्य सुतास्त्रिमे ।

अनीकवान् वासृजवांश्च रक्षोहा पितृकृतथा ।

सुरभिर्वसुरत्नादौ प्रविष्टो यस्य रुक्मवान् ॥ ४० ॥

शुचेरग्नेः प्रजा ह्येषा वज्रयस्तु चतुर्दश ।

इत्येते वज्रयः प्रोक्ताः प्रणीयन्तेऽध्वरेषु ये ॥ ४१ ॥

आदिसर्गं ह्यतीता वै यामैः सह सुरोत्तमैः ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमग्नयस्तेऽभिमानिनः ॥ ४२ ॥

एते विहरणीयास्तु चेतनाचेतनेष्विह ।

स्थानाभिमानिनो लोके प्रागासन् हव्यवाहनाः ॥ ४३ ॥

काम्यनैमित्तिकाजस्त्रेष्वेते कर्मस्त्रवस्थिताः ।

पूर्वमन्वन्तरेऽतीते शुक्लैर्यामैः सुतैः सह ।

देवैर्महात्मभिः पुण्यैः प्रथमस्यान्तरे मनोः ॥ ४४ ॥

इत्येतानि मयोक्तानि स्थानानि स्थानिनश्च ह ।

तैरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेष्वपि ॥ ४५ ॥

मन्वन्तरेषु सर्वेषु लक्षणं जातवेदसां ।

सर्वं तपस्विनो ह्येते सर्वे ह्यवभृथास्तथा ।

प्रजानां पतयः सर्वे ज्योतिषन्तश्च ते स्मृताः ॥ ४६ ॥

स्वारोचिषादिषु ज्ञेयाः सावर्ण्यन्तेषु सप्तसु ।

मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपप्रयोजनैः ॥ ४७ ॥

वर्त्तन्ते वर्त्तमानैश्च देवैरिह सहाग्नयः ।

अनागतैः सुरैः सार्धं वर्त्तन्तेऽनागताग्नयः ॥ ४८ ॥

इत्येष विनयोऽग्नीनां मया प्रोक्तो यथातथं ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च पितृणां वक्ष्यते ततः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अग्निवंशवर्णनं

नामोत्तमोऽध्यायः ।

— — —

## अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

दक्षशापवर्णनं ।

सूत उवाच । ब्रह्मणः सृजतः पुत्रान् पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

अर्भांसि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १ ॥

पितृवन्नन्यमानस्य जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।

तेषान्निसर्गः प्रागुक्तो विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥ २ ॥

देवासुरमनुष्याणां दृष्ट्वा देवोऽभ्यभाषत ।

पितृवन्नन्यमानस्य जज्ञिरे वोपयच्छिताः ॥ ३ ॥

मध्वादयः षडृतवस्तान् पितॄन् परिचक्षते ।

ऋतवः पितरो देवा इत्येषा वैदिकी श्रुतिः(१) ॥ ४ ॥

मन्वन्तरेषु सर्वेषु ह्यतीतानागतेश्वपि ।

एते स्वायम्भुवे पूर्वमुत्पन्ना ह्यन्तरे शुभे ॥ ५ ॥

अग्निष्वात्ताः स्मृता नाम्ना तथा वर्हिषदश्च वै ।

अयज्वानस्तथातेषामासन् वै गृहमेधिनः ।

अग्निष्वात्ताः स्मृतास्ते वै पितरोऽनाहिताग्नयः ॥ ६ ॥

यज्वानस्तेषु ये ह्यासन् पितरः सोमपीथिनः ।

स्मृता वर्हिषदस्ते वै पितरस्त्वग्निहोत्रिणः ।

ऋताः पितरो देवाः शास्त्रेऽस्मिन्निययो मतः ॥ ७ ॥

मधुमाधवी रसौ ज्ञेयौ शुचिशुक्रौ तु शुष्मिणौ ।  
 नभश्चैव नभस्यश्च जीवावेतावुदाहृतौ ॥ ८ ॥  
 दूषश्चैव तथोर्जश्च सुधावन्तावुदाहृतौ ।  
 सहश्चैव सहस्यश्च मन्युमन्तौ तु तौ स्मृतौ ।  
 तपश्चैव तपस्यश्च घोरावेतौ तु शैशिरी ॥ ९ ॥  
 कालावस्थास्तु षट् तेषाम्मासाख्या वै व्यवस्थिताः ।  
 त इमे ऋतवः प्रोक्ताश्चेतनाचेतनास्तु वै ॥ १० ॥  
 ऋतवो ब्रह्मणः पुत्रा विज्ञेयास्तेऽभिमानिनः ।  
 मासार्द्धमासस्थानेषु स्थानञ्च ऋतवोर्त्तवाः(१) ॥ ११ ॥  
 स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः ।  
 अहोरात्रञ्च मासाश्च ऋतवस्यायनानि च ॥ १२ ॥  
 संवत्सराश्च स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः ।  
 निमेषाश्च कलाः काष्ठा सुहर्त्ता वै दिनक्षपाः ॥ १३ ॥  
 एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थास्ववस्थिताः ।  
 तन्मयत्वात्तदात्मानस्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥ १४ ॥  
 पर्वण्यास्तिथयः सन्ध्या पक्षा मासार्द्धसंज्ञिताः ।  
 हावर्द्धमासौ मासस्तु द्वौ मासावतुरुच्यते ॥ १५ ॥  
 ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं हेऽयने दक्षिणोत्तरे ।  
 संवत्सरः सुमेकस्तु स्थानान्येतानि स्थानिनां ॥ १६ ॥  
 ऋतवः सुमेकपुत्रा विज्ञेया ह्यष्टधा तु षट् ।  
 ऋतुपुत्राः स्मृताः पञ्च प्रजास्वार्त्तवलक्षणाः ॥ १७ ॥

यस्माच्चैवार्त्तवेद्यास्तु जायन्ते स्थाणुजङ्गमाः ।  
 आर्त्तवाः पितरश्चैव ऋतवश्च पितामहाः ॥ १८ ॥  
 सुमेकात् प्रसूयन्ते म्रियन्ते च प्रजातयः ।  
 तस्मात् स्मृतः प्राजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥ १९ ॥  
 स्थानेषु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ।  
 तदाख्यास्तन्मयत्वाच्च तदात्मानश्च ते स्मृताः ॥ २० ॥  
 प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः ।  
 संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निः ऋतमित्युच्यते द्विजैः ॥ २१ ॥  
 ऋतात्तु ऋतवो यस्मात् जज्ञिरे ऋतवस्ततः ।  
 मासाः षट् ऋतवो ज्ञेयास्तेषां पञ्चार्त्तवाः सुताः ॥ २२ ॥  
 द्विपदाश्चतुष्पदाश्चैव पक्षिसंसर्पतामपि ।  
 स्थावराणाञ्च पञ्चानां पुष्पं कालार्त्तवं स्मृतं ॥ २३ ॥  
 ऋतुत्वमार्त्तवत्वञ्च पितृत्वञ्च प्रकीर्त्तितं ।  
 इत्येते पितरो ज्ञेया ऋतवश्चार्त्तवाश्च ये ॥ २४ ॥  
 सर्वभूतानि तेभ्योऽथ ऋतुकालाद्विजज्ञिरे ।  
 तस्मादेतेऽपि पितर आर्त्तवा इति नः श्रुतं ॥ २५ ॥  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु स्थिताः कालाभिमानिनः ।  
 स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह प्रसंयमात् ॥ २६ ॥  
 अग्निष्वात्ता वह्निषदः पितरो द्विविधाः स्मृताः ।  
 जज्ञाते च पितृभ्यस्तु द्वे कन्ये लोकविश्रुते ॥ २७ ॥  
 मेना च धारिणी चैव याभ्यां विश्वमिदं धृतं ।  
 पितरस्ते निजे कन्ये धर्म्मार्थं प्रददुः शुभे ।  
 त उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चैव ते उभे ॥ २८ ॥

अग्निष्वात्तास्तु ये प्रोक्तास्तेषां मेना तु मानसी ।  
 धारणी मानसी चैव कन्या वर्हिषदां स्मृता ॥ २८ ॥  
 मेरोस्तु धारणी नाम पत्न्यर्थं व्यसृजन् शुभां ।  
 पितरस्ते वर्हिषदः स्मृता ये सोमपीथिनः ॥ ३० ॥  
 अग्निष्वात्तास्तु तां मेनां पत्नीं हिमवते ददुः ।  
 स्मृतास्ते वै तु दौहित्रास्तदौहित्रान् निबोधत(१) ॥ ३१ ॥  
 मेना हिमवतः पत्नी मैनाकं सान्वसूयत ।  
 गङ्गा सरिद्धरा चैव पत्नी या लवणीदधेः ।  
 मैनाकस्यानुजः क्रीञ्चः क्रीञ्चद्वीपो यतः स्मृतः ॥ ३२ ॥  
 मेरोस्तु धारणी पत्नी दिव्यौषधिसमन्वितं ।  
 मन्दरं सुषुवे पुत्रं तिस्रः कन्याश्च विश्रुताः ॥ ३३ ॥  
 वेला च नियतिश्चैव ततोया चायतिः पुनः ।  
 धातुश्चैवायतिः पत्नी विधातुर्नियतिः स्मृता ॥ ३४ ॥  
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वन्तयोर्वै कीर्तिताः प्रजाः ।  
 सुषुवे सागराद्विला कन्यामेकामनिन्दितां ॥ ३५ ॥  
 सावर्णिना च सामुद्रौ पत्नी प्राचीनवर्हिषः ।  
 सवर्णा साथ सामुद्रौ दशप्राचीनवर्हिषः ।  
 सर्व्वं प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३६ ॥  
 तेषां स्वायम्भुवो दक्षः पुत्रत्वे जज्ञिवान् प्रभुः ।  
 त्राम्बकस्याभिशापेन चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ ३७ ॥  
 एतच्छ्रुत्वा ततः सूतमपृच्छच्छाशपायनः ।

१ उपस्थिताः स्मृतास्ते वै तदौहित्रान् निबोधतेति च० । उपहताः स्मृतास्तान्  
 तदौहित्रान् निबोधतेति च० ।



उत्पन्नः स कथं दत्तो ह्यभिशापाद्भवस्य तु ।

चाक्षुषस्यान्वये पूर्वं तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ ३८ ॥

इत्युक्तः कथयामास सूतो दत्ताश्रितां कथां ।

शांशपायनमामन्त्रा ताम्बकाच्छापकारणं ॥ ३९ ॥

दक्षस्यामन् सुता ह्यष्टौ कन्या याः कीर्तिता मया ।

स्वेभ्यो गृहेभ्यो ह्यानाय्य ताः पिताभ्यर्चयद् गृहे ।

ततस्त्वभ्यर्चिताः सर्वा न्यवसंस्ताः पितुर्गृहे ॥ ४० ॥

/ तासां ज्येष्ठा मती नाम पत्नी या ताम्बकस्य वै ।

नाजुहावात्मजां तां वै दत्तो रुद्रमभिदिषन् ॥ ४१ ॥

अकरोत्स नतिं दत्ते न कदाचिन्महेश्वरः ।

जामाता श्वशुरे तस्मिन् स्वभावात् तेजसि स्थितः ॥ ४२ ॥

ततो ज्ञात्वा सती सर्वाः स्वस्त्रः(१) प्राप्ताः पितुर्गृहं ।

जगाम साप्यनाहता मती तत् स्वं पितुर्गृहं ॥ ४३ ॥

ततोऽब्रवीत्मा पितरं देवी क्रोधादमर्षिता ।

यवीयसीभ्यो ज्यायसो किन्तु पूजामिमां प्रभो ।

असम्भ्रतामवज्ञाय कृतवानसि गर्हितां ॥ ४४ ॥ ✓

अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा हि न त्वसत्कर्तुमर्हसि ।

एवमुक्त्वाऽब्रवीदेनां दत्तः संरक्तलोचनः ॥ ४५ ॥

त्वन्तु श्रेष्ठा वरिष्ठा च पूज्या बाला सदा मम ।

तासां ये चैव भर्तारस्तो मे बहुमताः सदा ॥ ४६ ॥

ब्रह्मिष्ठाश्च तपिष्ठाश्च महायोगाः सुधार्मिकाः ।

गुणैश्चैवाधिकाः स्नाध्याः सर्वे ते ताम्बकात्सति ॥ ४७ ॥

वसिष्ठोऽत्रिः पुलस्त्यश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।  
 भृगुर्मरीचिश्च तथा श्रेष्ठा जामातरो मम ॥ ४८ ॥  
 तस्यात्मा स च ते शर्व्वी भक्ता चासि हितं सदा ।  
 तेन त्वां न बुभूषामि प्रतिकूलो हि मे भवः ॥ ४९ ॥  
 इत्युवाच तदा दक्षः संप्रमूढेन चेतसा ।  
 शापार्थमात्मनश्चैव ये चोक्ताः परमर्षयः ॥ ५० ॥  
 तथोक्ता पितरं सा वै क्रुद्धा देवीदमब्रवीत् ।  
 वाञ्छनः कर्मभिर्यस्माद्दुष्टां मां विगर्हसे ।  
 तस्मात्तज्जाम्यहन्देहमिदन्तात तवात्मजं ॥ ५१ ॥  
 ततस्तेनावमानेन सती दुःखादमर्षिता ।  
 अब्रवीदचनं देवी नमस्कृत्वा महेश्वरं ॥ ५२ ॥  
 यत्राहमुपपत्स्त्रेहं पुनर्देहेन भासता ।  
 तत्राप्यहमसंमूढा सम्भूता धार्मिकी पुनः ।  
 शच्छेयं धर्मपत्नीत्वं त्रयस्वकस्यैव धर्मतः ॥ ५३ ॥  
 तत्रैवाथ समासीना युक्तात्मानं समादधे ।  
 धारयामास चाग्नेयो धारणां मनसात्मनः ॥ ५४ ॥  
 तत आग्नेयीसमुत्थेन वायुना समुदीरितः ।  
 सर्वाङ्गेभ्यो विनिःसृत्य वज्रिर्भस्म चकार तां ॥ ५५ ॥  
 तदुपश्रुत्य निधनं सत्या देवोऽथ शूलष्टक्(१) ।  
 संवादच्च तयोर्बुद्ध्वा याथातथ्येन शङ्करः ।  
 दक्षस्याथ ऋषीणाञ्च चुकोप भगवान् प्रभुः ॥ ५६ ॥

यस्मादवमता दक्ष मत्कृते नाम सा सती ॥

प्रशस्ताश्चेतराः सर्वाः स्वसुताः(१) भर्तृभिः सह ॥ ५७ ॥

तस्माद्देवस्वतं प्राप्य पुनरेव मर्हर्षयः ।

उत्पत्स्यन्ते द्वितीये वै मम यज्ञे ह्ययोनिजाः ॥ ५८ ॥

हुते वै ब्रह्मणा शुक्ले चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।

अभिव्याहृत्य च ऋषीन् दक्षमभ्यगमत् पुनः ॥ ५९ ॥

भविता चाक्षुषो राजा चाक्षुषस्य समन्वये ।

प्राचीनवर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ६० ॥

दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मार्षायां जनयिष्यसि ।

कन्यायां शाखिनाश्चैव प्राप्ते वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ६१ ॥

दक्ष उवाच । अहं तत्रापि ते विघ्नमाचरिष्यामि दुर्मते ।

धर्मार्थकामयुक्तेषु कर्म्येष्विह पुनः पुनः ॥ ६२ ॥

यस्मात् त्वं मत्कृते क्रूरऋषीन् व्याहृतवानसि ।

तस्मात्सार्द्धं सुरैर्यज्ञे न त्वां यक्ष्यन्ति वै द्विजाः ॥ ६३ ॥

हुत्वाहुतिं ततः क्रूर अपत्यक्ष्यन्ति(२) कर्मसु ।

इहैव वत्स्यसि तथा दिवं हित्वा युगक्षयात् ॥ ६४ ॥

बट्ट उवाच । सर्वेषामेव लोकानां भूर्लोकस्वादिदृश्यते ।

तमहं धारयिष्यामि निदेशात् परमेष्ठिनः ॥ ६५ ॥

अस्याङ्क्षितौ वृताः(३)लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्कराः(४)

तानहं धारयामीह सततं न तवाज्ञया ॥ ६६ ॥

चातुर्वर्ण्यं हि देवानां ते चाप्येकच भुञ्जते ।

नाहं तैः सह भोक्ष्यामि ततो दास्यन्ति ते पृथक् ।  
 ततो देवैः स तैः सार्धं नेज्यते पृथगिज्यते ॥ ६७ ॥  
 ततोऽभिव्याहृतो दक्षो रुद्रेणामिततेजसा ।  
 स्वायम्भुवेऽन्तरे त्यक्त्वा उत्पन्नो मानुषेष्विह ॥ ६८ ॥  
 ज्ञात्वा गृहपतिं दक्षं ज्ञानानामीश्वरं प्रभुं ।  
 दक्षो नाम महायज्ञैः सोऽयजद्देवतैः सह ॥ ६९ ॥  
 । अथ देवी सती या तु प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ।  
 मेनार्या तामुमां देवीं जनयामास शैलराट् ॥ ७० ॥  
 ( सा तु देवी सती पूर्वं ततः पश्चादुमाऽभवत् ।  
 सहव्रता भवस्यैषा न तया मुच्यते भवः ।  
 यावदिच्छति संस्थातुं प्रभुर्मन्वन्तरेष्विह ॥ ७१ ॥  
 भारीचं कश्यपं देवी यथा दितिरनुव्रता ।  
 साध्वं नारायणं श्रीस्तु मघवन्तं शची यथा ॥ ७२ ॥  
 विष्णुं कीर्त्ती रुचिः सूर्यं वशिष्ठश्चाप्यरुन्धती  
 नैतास्तु विजहत्येतान् भर्तृन् देव्यः कथंचन ।  
 आवत्तमानकल्पेषु पुनर्जायन्ति तैः सह ॥ ७३ ॥  
 एवं प्राचेतसो दक्षो जज्ञे वै चाक्षुषेऽन्तरे ।  
 प्राचीनवर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ७४ ॥  
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्क्यायाश्च पुनर्नृपः ।  
 जज्ञे रुद्राभिशापेन द्वितीयेऽस्मिन्नतिश्रुतः ॥ ७५ ॥  
 भृगवादयस्तु ते सर्वे जज्ञिरे वै महर्षयः ।  
 आद्ये चैतायुगे पूर्वं मनोर्वैवस्वतस्य ह ।  
 . देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुं ॥ ७६ ॥

इति साधुशयोऽह्नासीत्तयोर्जात्यन्तरागतः ।

प्रजापतेस्तु दक्षस्य चाम्बकस्य च धीमतः ॥ ७७ ॥

तस्मान्नानुशयः कार्यो वैरिष्विह कदाचन ।

जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ।

जन्तुं न मुञ्चति ख्यातिस्तत्र कार्यं विजानता ॥ ७८ ॥

ऋषय जचुः । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।

विनाशमगमत् सूत हयमेधः प्रजापतेः ॥ ७९ ॥

देव्या मृत्युं कृतं मत्वा क्रुद्धं सर्वात्मकं प्रभुं ।

कथं प्राप्तादयद्दक्षः स यज्ञः साधितः कथं ।

एतदेदितुमिच्छामस्तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥ ८० ॥

सूत उवाच । पुरा मेरोर्हिजश्रेष्ठाः शृङ्गं तैलोक्यविश्रुतं ।

ज्योतिष्कं नाम सावितं सर्वरत्नविभूषितं ॥ ८१ ॥

अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकनमस्तृतं ।

तस्मिन् (१) देवो गिरिश्रेष्ठे सर्वधातुविभूषिते ।

पर्यङ्क इव विभ्राजन्नपविष्टो बभूव ह ॥ ८२ ॥

शैलराजसुतः चास्य नित्यं पार्श्वस्थितःभवत् ।

आदित्याय महात्मानो वसवस्यामितौजसः ॥ ८३ ॥

तथैव च महात्मानवश्विनौ भिषजां वरौ ।

तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैः परिवारितः ॥ ८४ ॥

यक्षाणामीश्वरः श्रीमान् कैलासनिलयः प्रभुः ।

उपासते महात्मानं उग्रनाथ महासुनिः ।

सनत्कुमारप्रमुखास्तौ चैव परमर्षयः ॥ ८५ ॥

अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ।  
 विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वती ॥ ८६ ॥  
 अप्सरीगणसङ्घाश्च समाजगुरनेकशः ।  
 ववौ शिवः सुखी वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ॥ ८७ ॥  
 सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो द्रुमास्तथा ।  
 तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ॥ ८८ ॥  
 महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्ति तत्र वै ।  
 भूतानि च तथान्यानि नानारूपधराण्यथ ॥ ८९ ॥  
 राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ।  
 बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणीयताः ॥ ९० ॥  
 देवस्यानुचरास्तत्र तस्थुर्वैश्वानरोपमाः ।  
 नन्दीश्वरश्च भगवान् देवस्यानुमते स्थितः ॥ ९१ ॥  
 प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ।  
 गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।  
 पर्युपासत तन्देवरूपिणी द्विजसत्तमाः ॥ ९२ ॥  
 एवं स भगवांस्तत्र दीप्यमानः सुरर्षिभिः ।  
 देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यवस्थितः ॥ ९३ ॥  
 पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमारभत् ।  
 गङ्गाद्वारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ९४ ॥  
 ततस्तस्य मध्ये देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ।  
 गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ ९५ ॥  
 स्वैर्विमानैर्महात्मानो ज्वलद्भिर्ज्वलनप्रभाः ।  
 देवस्यानुमतेऽगच्छन् गङ्गाद्वार इति श्रुतिः ॥ ९६ ॥

गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं नानाद्रुमलतावृतं ।

ऋषिसङ्घैः परितृतं दक्षं धर्मभृतां वरं ॥ ८७ ॥

पृथिव्यामन्तरीक्षे वा ये च स्वर्लोकवासिनः ।

सर्वं प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिं ॥ ८८ ॥

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुतयैः ।

जिष्णुना सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ॥ ८९ ॥

उष्णपाः सोमपाश्चैव आन्यपा धूमपास्तथा ।

अश्विनी पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ॥ ९० ॥

एते चान्ये च बहवो भूतग्रामास्तथैव च ।

जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजोद्भिज्जकास्तथा ॥ ९१ ॥

आहता मन्त्रतः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः (१) ।

विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ ९२ ॥

तान् दृष्ट्वा मन्युमाविष्टो दधौचो वाक्यमब्रवीत् ।

अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।

नरः पापमवाप्नोति महद्दौ नात्र संशयः ॥ ९३ ॥

एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः पुनर्दक्षमभाषत ।

पूज्यन्तु पशुभर्तारं कस्मान्नाह्वयसे प्रभुं ॥ ९४ ॥

दक्ष उवाच । सन्ति मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।

एकादशावस्थगता नान्यं वेद्मि महेश्वरं ॥ ९५ ॥

दधौच उवाच । सर्वे निमन्त्रिता देवा येन ईशो निमन्त्रितः ।

यथाहं शङ्करादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि देवतं ।

तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ ९६ ॥

दक्ष उवाच । एतन्मुखे शूर सुवर्णपात्रे

हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतं ।

विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य सर्वं

प्रभोर्विभो ह्याहवनीय नित्यं ॥ १०७ ॥

गतास्तु देवता ज्ञात्वा शैलराजसुता तदा ।

उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं तदा(१) ॥ १०८ ॥

उमा उवाच । भगवन् क्व गता ह्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।

ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयं ॥ १०९ ॥

महेश्वर उवाच । दक्षो नाम महाभागो प्रजानां पतिरुत्तमः ।

हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ ११० ॥

देव्युवाच । यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं न गतोऽसि वै ।

केन वा प्रतिषेधेन गमनं प्रतिषिध्यते ॥ १११ ॥

महेश्वर उवाच । सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितं ।

यज्ञेषु मम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ११२ ॥

पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।

न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धीमतः ॥ ११३ ॥

देव्युवाच । भगवन् सर्वदेवेषु प्रभावानधिकी गुणैः ।

अजेयस्याप्यष्टयुष तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४ ॥

अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन नामतः ।

अतीव दुःखमापन्ना वेपथुश्च ममानघ ॥ ११५ ॥

किं नाम दानं नियमन्तपो वा

कुर्यामहं येन पतिर्नमाद्य ।



लभेत भागं भगवानचिन्त्यो  
 यज्ञस्य चार्द्धमथ वा तृतीयं ॥ ११६ ॥  
 एवं ब्रुवाणां भगवानचिन्त्यः  
 पत्नीं प्रहृष्टः क्षुभितामुवाच ।  
 न वेत्ति देवेशि कथोदराङ्गि  
 किं नाम युक्तं वचनन्तवेदं ॥ ११७ ॥  
 अहं हि जानामि विशालनेत्रे  
 ध्यानेन सर्व्वं हि वदन्ति सन्तः ।  
 न वाद्य मोहेन महेन्द्रदेवी  
 लोकत्रयं सर्व्वथा संप्रमूढं ॥ ११८ ॥  
 मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति  
 रथन्तरे साम गायन्ति गेयं ।  
 मा ब्राह्मणा ब्रह्मसत्त्वे यजन्ते  
 माध्वर्य्यवः कल्पयन्ते च भागं ॥ ११९ ॥

देव्युवाच । अप्राकृतोऽपि भगवान् सर्व्वस्त्रीजनसंसदि ।

स्तौति गोपायते(१) वापि स्त्रमात्मानं न संशयः ॥ १२० ॥

भगवानुवाच । नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य त्वमुपगच्छ च ।

यं स्तुष्यामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥ १२१ ॥

एवमुक्त्वा तु भगवान् पत्नीं प्राणैरपि प्रियां ।

सोऽसृजद्भगवान्ब्रूतं क्रीधाग्निसन्निभं ॥ १२२ ॥

सहस्रग्रीष्मं देवस्य सहस्रचरणेक्षणं ।

सहस्रमुक्त्ररधरं सहस्रशरपाणिनं ॥ १२३ ॥

शङ्खचक्रगदापाणिं दीप्तकामुकधारिणं ।  
 परश्वसिधरं देवं महारौद्रं भयावहं ॥ १२४ ॥  
 घोररूपेण दीप्यन्तं चन्द्राद्विभक्तभूषणं ।  
 वसानं चर्मै वैयाघ्रं महारुधिरनिस्त्रवं ॥ १२५ ॥  
 दंष्ट्राकरालं विभ्रान्तं महावक्त्रं महोदरं ।  
 विद्युज्जिह्वं प्रलम्बीष्ठं लम्बकर्णं<sup>(१)</sup> दुरासदं ॥ १२६ ॥  
 कुलिशोद्योतितकरश्माभिर्ज्वलितमूर्ध्वजं ।  
 ज्वालामालापरिचितं मुक्तादामविमूषितं ॥ १२७ ॥  
 तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकं ।  
 आकर्णदारितास्यान्तश्चतुर्दिक्षु भयानकं<sup>(२)</sup> ॥ १२८ ॥  
 महाबलं महातेजं महापुरुषमीश्वरं ।  
 विश्वहर्तृमहाकायं महान्यग्रीधमण्डलं ।  
 युगपच्चन्द्रशतवद्दीप्यन्तं मन्मथाग्निवत् ॥ १२९ ॥  
 चतुर्महास्यं सिततीक्ष्णदंष्ट्रं  
 महोग्रतेजोबलकौतुकाढ्यं ।  
 युगान्तसूर्य्याग्निसहस्रभासं  
 सहस्रं चन्द्रामलकान्तिकान्तं ।  
 प्रदीप्तसर्व्वाषधिमन्दराभं  
 सुमेरुकैलासहिमाद्रितुल्यं ॥ १३० ॥  
 युगार्काभं महावीर्य्यञ्चारुनासं महाननं ।

१ स्तम्बकर्णमिति घ०, ङ० च ।

२ चतुर्दंष्ट्रं भयानकमिति घ०, ङ० च ।

प्रचण्डगण्डं दीप्ताक्षं(१) अग्निज्वालाविलाननं(२)॥१३१॥  
 मृगेन्द्रकृत्तिवसनं महाभुजगवेष्टितं ।  
 उष्णौघिणं चन्द्रधरं कचिदुग्रं कचित्समं ॥ १३२ ॥  
 नानाकुसुममूर्द्धानं नानागन्धानुलेपनं ।  
 नानारत्नविचित्राङ्गं नानाभरणभूषितं ॥ १३३ ॥  
 कर्णिकारस्त्रजं दीप्तं क्रोधादुद्गन्तलीचनं ।  
 कचिन्नृत्यति चित्राङ्गं कचिद्वदति सुस्वरं(३) ॥ १३४ ॥  
 कचिद्व्रजयति युक्तात्मा कचित्स्थूलं प्रमार्जति ।  
 कचिद्व्रजयति विश्वात्मा कचिद्व्रीति मुहुर्मुहुः ॥ १३५ ॥  
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्य्यन्तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।  
 प्रभुत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठानगुरुर्युतः ॥ १३६ ॥  
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणतः प्राञ्जलिः स्थितः ।  
 आज्ञापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते ॥ १३७ ॥  
 तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येह महेश्वरः ।  
 देवस्यानुमतिं श्रुत्वा वीरभद्रो महाबलः ।  
 प्रणम्य शिरसा पादौ देवेशस्य उमापतेः ॥ १३८ ॥  
 ततो बभ्यात् प्रमुक्तेन सिंहेनेवेह लीलया ।  
 देव्या मन्युक्तं मत्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥ १३९ ॥  
 मन्युना च महाभीमा भद्रकाली महेश्वरी ।  
 आत्मनः सर्वसाक्षित्वे तेन साक्षं सहानुगा ॥ १४० ॥

१ प्रचण्डमतिः प्राचमिति क० ।

२ अग्निज्वालाविलासिनमिति क० ।

३ सुखनमिति घ० ।

स एष भगवान् क्रुद्धः प्रेतावासकृतालयः ।  
 घोरभद्र इतिख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः ॥ १४१ ॥  
 ( सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौद्रान्नाम गणेश्वरान् ।  
 रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ १४२ ॥  
 रुद्रस्यानुचराः सर्व्वे सर्व्वे रुद्रसमप्रभाः ।  
 ते निपेतुस्ततस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४३ ॥  
 ततः किलकिला शब्द आकाशं पूरयन्निव ।  
 तेन शब्देन महता तस्ताः सर्व्व दिवौकसः ॥ १४४ ॥  
 पर्वताश्च व्यशीर्यन्ते कम्पते च वसुन्धरा ।  
 मेरुश्च घूर्णते विप्राः क्षुभ्यन्ते वरुणालयाः ॥ १४५ ॥  
 अग्नयो नैव दीप्यन्ते न च दीप्यति भास्करः ।  
 अहो नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न तारकाः ॥ १४६ ॥  
 ऋषयो नाभ्यभाषन्त न देवा न च दानवाः ।  
 एवं हि तिमिरीभृतं निर्दहन्ति विमानिताः ॥ १४७ ॥  
 सिंहनादं प्रमुञ्चन्ते घोररूपा महाबलाः ।  
 प्रभञ्जन्ते परे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ १४८ ॥  
 प्रमर्द्दन्ति तथा चान्ये विनृत्यन्ति तथाऽपरे ।  
 आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥ १४९ ॥  
 चूर्णन्ते यज्ञपात्राणि यागस्यायतनानि च ।  
 शीर्यमाणानि दृश्यन्ते तारा इव नमस्तलात् ॥ १५० ॥  
 दिव्यान्नपानभक्षाणां राशयः पर्वतोपमाः ।  
 क्षीरनद्यस्तथा चान्या घृतपायसकर्दमाः ।  
 मधुमण्डोदका दिव्याः खण्डशर्करवाल्काः ॥ १५१ ॥

षड्रसामिवहम्यन्या गुडकुल्या मनोरमाः ।

उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ १५२ ॥

यानि कानि च दिव्यानि लेह्यक्षीथं तथाऽपरे ।

भुञ्जते विविधैर्वक्त्रैर्विलुण्ठन्ति च सर्वशः ।

क्रीडन्ति विविधाकाराश्चिच्छियुः सुरयोषितः ॥ १५३ ॥

रुद्रकोपप्रयुक्तास्तु सर्वदेवैः सुरक्षितं ।

तं यज्ञमहनन् शीघ्रं रुद्रकल्याः समीपतः ॥ १५४ ॥

चक्रुरन्ये तथा नादान् सर्वभूतभयङ्करान् ।

क्षित्वा शिरोऽन्ये यज्ञस्य विनदन्ति भयङ्कराः ॥ १५५ ॥

(दक्षो दक्षपतिश्चैव देवो यज्ञपतिस्तथा ।

मृगरूपेण चाकाशे प्रपलायितुमारभत् ॥ १५६ ॥

वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा ज्ञात्वा तस्य बलन्तदा ।

अन्तरीक्षगतस्याशु चिच्छेदास्य शिरो महान् ॥ १५७ ॥

दक्षः प्रजापतिश्चैव विनष्टः भ्रान्तचेतनः ।

क्रुधेन वीरभद्रेण शिरः पादेन पीडितः ।

जराभिभूततीव्रात्मा निपघात महीतले ॥ १५८ ॥)

त्रयस्त्रिंशद्देवतानां ताः कोटयो विमलात्मकाः ।

पाशेनाग्निबलेनाशु बद्धाः सिंहबलेन च ॥ १५९ ॥

ततो जग्म, महात्मानं सर्वे देवा महाबलं ।

प्रसीद भगवन् रुद्र मृत्यानां मा क्रुधः प्रभो ॥ १६० ॥

ततो वृद्धादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ।

जचुः प्राञ्जलयो भूत्वा कथ्यतां को भवानिति ॥ १६१ ॥

वीरभद्र उवाच । न च देवो न चादित्यो न च भोक्तृमिहागतः ।

नैव द्रष्टुं हि देवेन्द्रान्न च कौतूहलान्वितः ॥ १६२ ॥  
 दक्षयज्ञविनाशार्थं सम्प्राप्तं विद्धि मामिह ।  
 वीरभद्र इतिख्यातं रुद्रकोपादिनिर्गतं ॥ १६३ ॥  
 भद्रकाली च विज्ञेया देव्याः क्रोधादिनिर्गता ।  
 प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागता ॥ १६४ ॥  
 शरणं गच्छ राजेन्द्र देवन्तं त्वमुमापतिं ।  
 वरं क्रोधोऽपि रुद्रस्य वरदानं न देवतः (१) ॥ १६५ ॥  
 वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः ।  
 तोषयामास देवेशं शूलपाणिं महेश्वरं ॥ १६६ ॥ ✓  
 प्रदुष्टे(२) यज्ञवादे तु विद्वतेषु द्विजातिषु ।  
 तारामृगमये दीप्ते रौद्रे भीममहानले ॥ १६७ ॥  
 शूलनिर्भिन्नवदनैः कूजद्भिः परिचारकैः ।  
 निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैर्यतस्ततः ॥ १६८ ॥  
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृध्रुभिः ।  
 पक्षपातविनिर्द्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १६९ ॥  
 प्राणापानौ सन्निरुध्य ततः स्थानेन यत्नतः ।  
 विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् ॥ १७० ॥  
 सहसा देवदेवेशः अग्निकुण्डादुपागतः ।  
 चन्द्रसूर्यसहस्रस्य तेजः सम्बर्त्तकोपमं ॥ १७१ ॥  
 ग्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमब्रवीत् ।  
 नष्टस्ते ज्ञानतो दक्ष प्रीतिस्ते मयि साम्प्रतं ॥ १७२ ॥

स्मितं कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किङ्करवाणि ते ।  
 आवितञ्च समाख्याय देवानाङ्गुरभिः सह ॥ १७३ ॥  
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।  
 भीतशङ्कितवितस्तः सवाष्पवदनेक्षणः ॥ १७४ ॥  
 यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाहन्तव प्रियः ।  
 यदि वाहमनुग्राह्यो यदि देवो वरो मम ॥ १७५ ॥  
 यज्जग्धं भक्षितं पौतमशितं यच्च नाशितं ।  
 चूर्णीकृतञ्चापविहं यज्ञसैम्भारमीदृशं ॥ १७६ ॥  
 दीर्घकालेन महतां प्रयत्नेन च सञ्चितं ।  
 तन्न मिथ्या भवेन्मह्यं वरमेतं वृणोम्यहं ॥ १७७ ॥  
 तथास्त्वित्याह भगवान् भगनेतहरो हरः ।  
 धर्माध्यक्षं महादेवं त्र्यक्षन्तं वै प्रजापतिः ॥ १७८ ॥  
 जानुभ्यामवनीकृत्वा दक्षो लब्ध्वा भवादरं ।  
 नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान् वृषभध्वजं ॥ १७९ ॥

दक्ष उवाच । नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन ।

देवेन्द्र ह्यमरश्रेष्ठ देवदानवपूजित ॥ १८० ॥

सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिप प्रिय ।

सर्वतः पाणिपादस्त्वं (१) सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।

सर्वतः श्रुतिमान् लोके सर्वानावृत्य तिष्ठसि ॥ १८१ ॥

शङ्खकर्णं महाकर्णं कुम्भकर्णार्णवालय ।

गजेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तु ते ॥ १८२ ॥

शतोदर शतावर्त्त शतजिह्व शतानन ।  
 गायन्ति त्वां गायत्रिणो ह्यर्चयन्ति तथार्चिनः ॥ १८३ ॥  
 देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतुः ।  
 मूर्त्तींश्च त्वं महामूर्त्ते समुद्राम्बुधराय च ॥ १८४ ॥  
 सर्वा ह्यस्मिन् देवतास्ते गावो गोष्ठ इवासते ।  
 शरीरन्ते प्रपश्यामि सोममग्निं जलेश्वरं ॥ १८५ ॥  
 आदित्यमथ विष्णुञ्च ब्रह्माणं सप्तहसतिं ।  
 क्रिया कार्यं कारणञ्च कर्त्ता करणमेव च ॥ १८६ ॥  
 असच्च सदसच्चैव तथैव प्रभवाम्ययं ।  
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ १८७ ॥  
 पशूनां पतये चैव नमस्त्वन्धकघातिने ।  
 त्रिजटाय त्रिशिर्षाय त्रिशूलवरधारिणे ॥ १८८ ॥  
 त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।  
 नमश्चण्डाय मुण्डाय प्रचण्डाय धराय च ॥ १८९ ॥  
 दण्डिमासक्तकर्णाय(१) दण्डिमुण्डाय(२) वै नमः ।  
 नमोऽर्द्धदण्डकेशाय निष्काय विक्लताय च ॥ १९० ॥  
 विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय ते नमः ।  
 नमस्त्वप्रतिरूपाय शिवाय च नमोऽस्तु ते ॥ १९१ ॥  
 सूर्याय सूर्यपतये सूर्यध्वजपताकिने ।  
 नमः प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने ॥ १९२ ॥  
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।

---

 १ पाठीऽयं न समीचीनः ।

२ मुण्डिमुण्डायेति ख० ।



हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ १८३ ॥  
 सतघाताय(१) दण्डाय वर्णपानपुटाय च ।  
 नमस्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ १८४ ॥  
 सर्वायांभक्ष्यभक्ष्याय सर्वभूतान्तरात्मने ।  
 नमो हीत्राय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ॥ १८५ ॥  
 नमो नमाय नम्याय नमः किलिकिलाय(२) च ।  
 नमस्ते शयमानाय शयितायोत्थिताय च ॥ १८६ ॥  
 स्थिताय चलमानाय मुद्राय कुटिलाय च ।  
 नमो नर्त्तनशीलाय सुखवादितकारिणे ॥ १८७ ॥  
 माटोपहारलब्धाय गीतवाद्यरताय च ।  
 नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ॥ १८८ ॥  
 कलनाय च कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च ।  
 भोमदुन्दुभिहासाय भोमसेनप्रियाय च ॥ १८९ ॥  
 उषाय च नमो नित्यं नमस्ते दशवाहवे ।  
 नमः कपालहस्ताय चिताभस्मप्रियाय च ॥ २०० ॥  
 विभीषणाय भीष्माय भीष्मव्रतधराय च ।  
 नमो विष्णुवक्त्राय खड्गजिह्वाशदंष्ट्रिणे ॥ २०१ ॥  
 पक्काममांसलुब्धाय तुम्बवीणाप्रियाय च ।  
 नमो वृषाय वृष्याय वृष्णये वृषणाय च ॥ २०२ ॥  
 कटङ्कटाय चण्डाय नमः सावयवाय च ।  
 नमस्ते वरकृष्णाय वराय वरदाय च ॥ २०३ ॥

१ सयोजानादिति ख० ।

२ किलिकिलादिति क०, घ०, ङ० च ।

वरगन्धमाल्यवस्त्राय वरातिशरये नमः ।

नमो वर्षाय वाताय क्वायै आतपाय च ॥ २०४ ॥

नमो रक्तविरक्ताय शोभनायाक्षमालिने ।

सन्निधाय विभिन्नाय विविक्तविकटाय च ॥ २०५ ॥

अघोररूपरूपाय(१) घोरघोरतराय च ।

नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततराय च ॥ २०६ ॥

एकपादवहुनेत्राय एकशीर्ष नमोऽस्तु ते ।

नमो वृद्धाय लब्धाय संविभागप्रियाय च ॥ २०७ ॥

पञ्चमालार्चिताङ्गाय नमः पाशुपताय च ।

नमश्चण्डाय घण्टाय घण्टया जग्धरन्ध्रिणे ॥ २०८ ॥

सहस्रशतघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च ।

प्राणदण्डाय(२) त्यागाय नमो हिलिहिलाय च ॥ २०९ ॥

हंहङ्काराय प्राराय हंहङ्कारप्रियाय च ।

नमश्च शम्भवे नित्यं गिरिवृक्षकलाय च ॥ २१० ॥

शर्ममांसशृङ्गालाय तारकाय तराय च ।

नमो यज्ञाधिपतये कृतायोपद्रुताय च ॥ २११ ॥

यज्ञवाहाय दानाय(३) तप्याय तपनाय च ।

नमस्तटाय भव्याय तडितां पतये(४) नमः ॥ २१२ ॥

अन्नदायान्नपतये नमोऽस्त्वन्नभवाय च ।

१ अघोरघोररूपायेति ख० ।

२ प्राणदण्डायेति घ०, क० च ।

३ दान्नायेति ख० ।

४ दुष्टिनां पतय इति ख० ।

नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ २१३ ॥

सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च ।

नमोऽस्तु बालरूपाय बालरूपधराय च ॥ २१४ ॥

बालानाञ्चैव गोम्रे च बालक्रीडनकाय च ।

नमः शुद्धाय बुद्धाय क्षीभणायाक्षताय च ॥ २१५ ॥

तरङ्गाङ्कितकेशाय मुक्तकेशाय वै नमः ।

नमः षट्कर्मनिष्ठाय त्रिकर्मनिरताय च ॥ २१६ ॥

वर्णाश्रमाणां विधिवत् पृथक् कर्मप्रवर्तिने ।

नमो घाघ्राय घोषाय नमः कलकलाय च ॥ २१७ ॥

श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च ।

धर्मार्थकाममोक्षाय क्रथाय क्रथनाय च ॥ २१८ ॥

साङ्ग्राय साङ्ग्रामुख्याय योगाधिपतयेनमः ।

नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरताय च ॥ २१९ ॥

कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।

ईशान वज्रसंहाय हरिकेश नमोऽस्तु ते ।

अविवेकैकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ २२० ॥

काम कामद कामघ्न धृष्टादृष्टनिःसूदनः ।

सर्वे सर्वद सर्वघ्न सन्ध्याराग नमोऽस्तु ते ॥ २२१ ॥

महाबाल महाबाहो महासत्व महाद्युते ।

महामेघवरप्रेक्ष महाकाल नमोऽस्तु ते ॥ २२२ ॥

स्थूलजीर्णाङ्गजटिने वल्कलाजिनधारिणे ।

दीप्तसूर्याग्निजटिने वल्कलाजिनवाससे ।

सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ २२३ ॥

उन्मादनशतावर्त्तं गङ्गातीयार्धमूर्ध्वज ।  
 चन्द्रावर्त्तं युगावर्त्तं मेघावर्त्तं नमोऽस्तु ते ॥ २२४ ॥  
 त्वमन्नमन्नकर्त्ता च अन्नदश्च त्वमेव हि ।  
 अन्नस्त्रष्टा च पक्ता च पक्कभुक्तपचे नमः ॥ २२५ ॥  
 जरायुजोऽण्डजश्चैव स्वेदजोऽङ्गिज एव च ।  
 त्वमेव देवदेवेशो भूतग्रामश्चतुर्विधः ॥ २२६ ॥  
 चराचरस्य ब्रह्मा (१) त्वं प्रतिहर्त्ता त्वमेव च ।  
 त्वमेव ब्रह्मविदुषामपि ब्रह्मविदां वरः ॥ २२७ ॥  
 सत्वस्य परमा योनिरब्वायुज्योतिषां निधिः ।  
 ऋक्सामानि तथोक्त्वारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ॥ २२८ ॥  
 हविर्हावी हवो हावी हुवां वाचाहुतिः सदा ।  
 गायन्ति त्वां सुरश्चेष्ट सामगा ब्रह्मवादिनः ॥ २२९ ॥  
 जजुर्मयो ऋद्धयश्च सामाथर्वमयस्तथा ।  
 पठासे ब्रह्मविद्भिस्त्वं कल्पोपनिषदां गणैः ॥ २३० ॥  
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये ।  
 त्वामेव मेघसङ्घाय विश्वस्तनितगर्जितं ॥ २३१ ॥  
 संवत्सरस्त्वमृतको मासा मासार्द्धमेव च ।  
 कलाकाष्ठानिमेघाश्च नक्षत्राणि युगा ग्रहाः ॥ २३२ ॥  
 वृषाणां ककुदं त्वं हि गिरीणां शिखराणि च ।  
 सिंहो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽमन्तश्च भोगिनां ॥ २३३ ॥  
 क्षीरोदो ह्युदधीनाश्च यन्त्राणां धनुरेव च ।

वज्रमहरणानाञ्च व्रतानां सत्यमेव च ॥ २३४ ॥  
 इच्छा द्वेषश्च रागश्च मोहः क्षामा दमः शमः ।  
 व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ॥ २३५ ॥  
 त्वङ्गदौ त्वं शरी चापि खट्वाङ्गी भर्त्सरो तथा(१) ।  
 छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता च त्वं नेताऽप्यन्तको मतः ॥ २३६ ॥  
 दशलक्षणसंयुक्तो धर्म्मोऽर्थः काम एव च ।  
 इन्द्रः समुद्राः सरितः पल्वलानि सरांसि च ॥ २३७ ॥  
 लतावली तृणौषधः पशवो मृगपक्षिणः ।  
 द्रव्यकर्मगुणारम्भः कालपुष्पफलप्रदः ॥ २३८ ॥  
 आदिशान्तश्च मध्यश्च मायत्रयोद्धार एव च ।  
 हरितो लोहितः कृष्णो नीलः पीतस्तथाऽरुणः ॥ २३९ ॥  
 कटुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेघकस्तथा ।  
 सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ॥ २४० ॥  
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।  
 त्वमिन्द्रोऽथ यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥ २४१ ॥  
 उत्फुल्लश्चित्तभानुश्च स्वर्भानुर्भानुरेव च ।  
 होतृं हीता च होमस्त्वं हुतञ्च प्रहृतं प्रभुः ॥ २४२ ॥  
 सुपर्णश्च तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियं ।  
 पवित्राणां पवित्रश्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलं ॥ २४३ ॥  
 गिरिः स्लोकस्तथा वृक्षो जीवः पुङ्गव एव च ।  
 सत्त्वं त्वञ्च रजस्त्वञ्च तमश्च प्रजनं तथा ॥ २४४ ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

उन्मेषश्चैव मेघश्च तथा जृम्भितमेव च ॥ २४५ ॥

लोहिताङ्गी गद्दी दंष्ट्री मङ्गावक्त्रो मङ्गोदरः ।

शचिरोमा हरितश्मश्रुर्ध्वकेशस्त्रिलाचनः ॥ २४६ ॥

गीतवादित्रमृत्याङ्गी गीतवादनकप्रियः ।

मत्स्यो जलो जलो(१) जल्यो जवः कालः कलीकलः ॥ २४७ ॥

विकालश्च सुकालश्च दुःष्कालः कलनाशनः ।

मृत्युश्चैव क्षयोऽन्तश्च क्षमापायकरो हरः ॥ २४८ ॥

संवर्त्तकोऽन्तकश्चैव संवर्त्तकबलाहको ।

घटो घटीको घण्टीको चूडालोलबलो वलं(२) ॥ २४९ ॥

ब्रह्मकालोऽग्निवक्त्रश्च दण्डी मुण्डी च दण्डधृक् ।

चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुष्पथः ॥ २५० ॥

चतुराश्रमवेत्ता च चातुर्वर्ण्यकरश्च ह ।

क्षराक्षरप्रियो धूर्त्तोऽगस्त्योऽगस्त्यगणाधिपः ॥ २५१ ॥

कद्राक्षमाख्याम्बरधरो गिरिको गिरिकप्रियः ।

शिल्पीशः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्त्तकः ॥ २५२ ॥

भगनेचान्तकश्चन्द्रः पूष्णो दन्तविनाशनः ।

गूढावर्त्तश्च गूढश्च गूढप्रतिनिषेविता ॥ २५३ ॥

तरणस्तारकश्चैव सर्वभूतसुतारणः ।

धाता विधाता सत्वानाम्निधाता धारणो धरः ॥ २५४ ॥

तपो ब्रह्म च सत्यञ्च ब्रह्मचर्यमथार्जवं ।

१ मत्स्यो जलो जघन्यश्चेति ख० ।

२ मुण्डीति ख० ।

भूतात्मा भूतकङ्कूतो भूतभव्यभवोद्भवः ॥ २५५ ॥  
 भूर्भुवस्वरितस्यैव तथोत्पत्तिर्महेश्वरः ।  
 ईशानो वीक्ष्यणः शान्तो दुर्दान्तो दम्तनाशनः ॥ २५६ ॥  
 ब्रह्मावर्त्तं सुरावर्त्तं कामावर्त्तं नमोऽस्तु ते ।  
 कामविम्बनिहर्त्ता च कर्णिकाररजःप्रियः ॥ २५७ ॥  
 मुखचन्द्रो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखो मुखः ।  
 चतुर्मुखो बहुमुखो रणे ह्यभिमुखः सदा ॥ २५८ ॥  
 हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोदधिः परो विराट् ।  
 अधर्महा महादण्डो दण्डधारी रणप्रियः ॥ २५९ ॥  
 गीतमो गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः ।  
 धर्मकृद्भर्मस्त्रष्टा च धर्मी धर्मविदुत्तमः ॥ २६० ॥  
 त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दा मानदो मान एव च(१) ।  
 तिष्ठंस्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पः कम्प एव च ॥ २६१ ॥  
 दुर्वारणो दुर्विषदो दुःमहो दुरतिक्रमः ।  
 दुर्द्धरो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विदो दुर्जगो जयः ॥ २६२ ॥  
 शशः शशाङ्कः शमनः शीतीष्णं दुर्जराऽथ तट् ।  
 आधनो व्याधयस्यैव व्याधिहा व्याधिगश्च ह ॥ २६३ ॥  
 मर्त्या यज्ञा मृगा व्याधौ व्याधीनामाकरोऽकरः ।  
 गिखण्डो पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकावलोकनः ॥ २६४ ॥  
 दण्डधरः सदण्डश्च दण्डमुण्डविभूषितः(२) ।  
 विषपांऽमृतपथैव सुरापः क्षीरसोमपः ॥ २६५ ॥

त्रैलोक्यमार्गगः माङ्गो गोमार्गो मार्ग एव चेति घ० ।

कट् दण्डविनाशन इति घ०, ङ० च ।

मधुपञ्चाज्यपञ्चैव सर्वपञ्च महाबलः ।

वृषाश्चवाह्मी वृषभस्तथा वृषभलोचनः ॥ २६६ ॥

वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसत्कृतः ।

चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयञ्च पितामहः ।

अग्निरापस्तथा देवो धर्मकर्मप्रसाधितः ॥ २६७ ॥

न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराणं ऋषयो न च ।

माहात्मा वेदितुं शक्ता याथातथेन ते शिव ॥ २६८ ॥

या मूर्त्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनं ।

ताभिर्भ्यां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवीरसः ॥ २६९ ॥

रक्ष मां रक्षणीयोऽहन्तवानघ नमोऽस्तु ते ।

भक्तानुकम्पी भगवान् भक्त्याहं सदा त्वयि(१) ॥ २७० ॥

यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दृशः ।

तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ॥ २७१ ॥

यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्वस्थाः समदर्शिनः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ २७२ ॥

सम्भक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते ।

यः शीते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽप्सु शायिनं ॥ २७३ ॥

प्रविश्य वदने राहोर्यः सोमं ग्रसते निशि ।

ग्रसत्यर्कञ्च स्पर्भानुभूत्वा सोमाग्निरेव च ॥ २७४ ॥

येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनां ।

रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमाप्याययन्तु मां ॥ २७५ ॥

ये चाप्युत्पतिता गर्भादधीभागगताश्च ये ।



तेषां स्वाहाः स्वधाश्चैव आप्रवन्तु स्वदन्तु च ॥ २७६ ॥

ये न रादन्ति देहस्थाः प्राणिनो रोदयन्ति च ।

हर्षयन्ति च हृष्यन्ति नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २७७ ॥

ये समुद्रे नदीदुर्गे पर्वतेषु गुहासु च ।

वृक्षमूलेषु गांष्ठेषु कान्तारगह्वनेषु च ॥ २७८ ॥

चतुर्थ्येषु रथगासु चत्वरेषु सभाषु च ।

चन्द्रार्कयार्मभ्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ॥ २७९ ॥

रसातलगतता ये च ये च तस्मात्परङ्गताः ।

नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यश्च नित्यशः ।

स्रज्ज्वाः स्थूलाः कृगा कृष्वा नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २८० ॥

सर्वस्त्वं सर्वगो देव सर्वभूतपतिर्भवान् ।

सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥ २८१ ॥

त्वमेव चेज्जसे यस्माद्वयञ्चैर्विविधदक्षिणैः ।

त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वन्न निमन्त्रितः ॥ २८२ ॥

अथ वा मायया देव मोहितः मूढमया त्वया ।

एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्वन्न निमन्त्रितः ॥ २८३ ॥

प्रसीद मम देवेश त्वमेव शरणं मम ।

त्वङ्गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्यास्ति न मे गतिः ॥ २८४ ॥

स्तत्त्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।

( भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत ॥ २८५ ॥

परितृष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत ।

बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपं गमिष्यसि ॥ २८६ ॥

अथैनमववीहाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः ।

कृत्वाश्वासकरं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यमाहृतं ॥ १८७ ॥  
 दक्ष दक्ष न कर्त्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।  
 अहं यज्ञहा भ त्वन्यो दृश्यते तत्पुत्रा त्वया ॥ १८८ ॥  
 भूयश्च तं वरमिमं मत्तो गृह्णीष्व सुप्रत ।  
 प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ १८९ ॥  
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।  
 प्रजापते मत्प्रसादात् फलभागी भविष्यसि ॥ १९० ॥  
 वेदान् षडङ्गानुद्धृत्य सांख्यान्योगांश्च कृतस्त्रयः ।  
 तपश्च विपुलन्तघ्ना दुःखरं देवदानवैः ॥ १९१ ॥  
 अथैर्हृशार्चसंयुक्तैर्गूढमप्राञ्जनिर्मितं ।  
 वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं कचिन्ममं ॥ १९२ ॥  
 श्रुत्यैरध्ववसितं पशुपाशविमोक्षणं ।  
 सर्वेषामाश्रमाणान्तु मया पाशुपतं व्रतं ।  
 उत्पादितं शुभं दक्ष सर्वपापविमोक्षणं ॥ १९३ ॥  
 अस्य चीर्णस्य यत्सम्यक्फलं भवति पुष्कलं ।  
 तदस्तु ते महाभाग मानसस्त्यज्यतां ज्वरः ॥ १९४ ॥  
 एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकैः सहानुगः ।  
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ १९५ ॥  
 अवाप्य च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ।  
 ज्वरश्च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यभजत्तदा ।  
 शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणुध्वन्तत्र वै द्विजाः ॥ १९६ ॥  
 शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलावजः ।  
 अपान्तु नालिकां विद्यान्निर्मोकभुजगेष्वपि ॥ १९७ ॥

खोरकः सौरभेयाणां ज्वरः पृथिवीतले ।  
 इभानामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनं ॥ २८८ ॥  
 रन्ध्रोद्भूतं (१) तथाश्वानां शिखोद्भेदश्च वह्निषां ।  
 नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मभिः ॥ २८९ ॥  
 अजानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतं ।  
 शुकानामपि सर्वेषां हिमिका प्रीर्यते ज्वरः ।  
 शादूर्लेष्वपि वै विप्राः श्मो ज्वर इहोच्यते ॥ ३०० ॥  
 मानुषेषु तु सर्वज्ञ(२) ज्वरो नामैष कीर्तितः ।  
 मरणे जन्मनि तथा मध्ये च विद्यते सदा ॥ ३०१ ॥  
 एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।  
 नमस्यथैव(३) मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ३०२ ॥  
 इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः  
 पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।  
 विमुक्तरोगः स नरो मुदा युतो  
 लभेत कामान् स यथा मनौषितान् ॥ ३०३ ॥  
 दक्षपोक्तं स्तवश्चापि कीर्त्तयेद्यः शृणोति वा ।  
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् दीर्घञ्चायुरवाप्नुयात् ॥ ३०४ ॥  
 यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान् पुरः ।  
 तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मनिर्मितः ॥ ३०५ ॥  
 यशोराज्यसुखैश्वर्यविज्जायुर्धनकाङ्क्षभिः ।

१ रन्ध्रोद्भूतमिति घ० ।

२ सर्वेष्विति घ० ।

३ नमस्यथैवेति घ० ।

स्तोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥ ३०६ ॥  
 व्याधितो दुःखितो दीनधीरचस्तो भयार्दितः ।  
 राजकार्यनियुक्तो वा सुच्यते महतो भयात् ॥ ३०७ ॥  
 अनेन चैव देहेन गणानां स गणाधिपः ।  
 इह लोके सुखं प्राप्य गण एवोपपद्यते(१) ॥ ३०८ ॥  
 न च यक्षाः पिशाचा वा न नागा न विनायकाः ।  
 कुर्युर्विघ्नं गृहे तस्य यत्र संस्तूयते भवः ॥ ३०९ ॥  
 शृणुयाद्वा इदं नारी सुभक्त्या ब्रह्मचारिणी ।  
 पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१० ॥  
 शृणुयाद्वा इदं सर्वं कीर्त्तयेद्वाप्यभीक्ष्णशः ।  
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्तप्रविघ्नतः ॥ ३११ ॥  
 मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाप्युदाहृतं ।  
 सर्वं सम्यद्यते तस्य स्तवनस्यानुकीर्त्तनात् ॥ ३१२ ॥  
 देवस्य सगुहस्याथ देव्या नन्दीश्वरस्य तु ।  
 बलिं विभवतः कृत्वा दमेन नियमेन च ॥ ३१३ ॥  
 ततः संयुक्तो गृह्णीयान्नामान्वाशु यथाक्रमं ।  
 ईप्सितां लभतेऽत्यर्थं कामान् भोगांश्च मानवः ।  
 मृतश्च स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसङ्गस्रपरीवृतः ॥ ३१४ ॥  
 सर्वकर्म्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।  
 पठन् दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।  
 मृतश्च गणसालोक्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१५ ॥

- हृषेव विधियुक्तेन विमानेन विराजते ।  
 आभूतसंग्रवस्यागौ रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥ ३१६ ॥  
 इत्याहु भगवान् व्यासः षडाशरसुतः प्रभुः ।  
 नैतद्देदयते कश्चिद्देहं आव्यक्तु कस्यचित् ॥ ३१७ ॥  
 शुत्वैतत्परमहृच्छं येऽपि स्युः पापकारिणः ।  
 वैश्या स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ॥ ३१८ ॥  
 आवयेद्यस्तु विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।  
 रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः ॥ ३१९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते दक्षशापवर्णनं  
 नाम त्रिंशोऽध्यायः ।



## अथैकविंशोऽध्यायः ।

—000—

देववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । इत्येषा समनुज्ञाता कथा पापप्रणाशिनी ।

या दक्षमधिकृत्यैह कथा शर्वादुपागता ॥ १ ॥

पितृवंशप्रसङ्गेन कथा ह्येषा प्रकीर्तिता ।

पितृणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्याम्यतः परं ॥ २ ॥

वेतायुगमुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

देवा यामा इतिख्याताः पूर्वं ये यज्ञसूनुवः ॥ ३ ॥

अजिता ब्रह्मणः पुत्रा जिता जिदजिताश्च ये ।

पुत्राः स्वायम्भुवस्यैते शुक्रनाम्ना तु मानसाः ॥ ४ ॥

दक्षिमन्तो गणा ह्येते देवानान्तु त्रयः स्मृताः ।

ऊर्द्वोगास्तु त्रयस्त्रिंशत्सर्वे स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

यदुर्थयातिर्हौ देवौ दीधयः स्रवसो मतिः ।

विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतो द्युतिः ॥ ६ ॥

वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः ।

अभिमन्युरुग्रदृष्टिः समयोऽथ शुचिश्चवाः ।

केवलो विश्वरूपश्च सुपक्षो मधुपस्तथा ॥ ७ ॥

तुरीयो निर्हपुश्चैव युक्तो ग्रावाजिनस्तु ते ।

यमिनो विश्वदेवाद्यं यविष्ठोऽमृतवानपि ॥ ८ ॥

अजिरो विभुर्विभावश्च मलिकोऽथ दिदेहकः ।

श्रुतिशृणो वृहच्छक्रो देवा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९ ॥

आसन् स्वायम्भुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः ।  
 त्विषिमन्तो गणा ह्येते वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ १० ॥  
 तेषामिन्द्रः सदा ह्यासीद् विश्वभुक् प्रथमो विश्वः ।  
 असुरा ये तदा तेषामासन् दद्यादबान्धवाः ॥ ११ ॥  
 सुपर्ण्यक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।  
 अष्टौ ते पितृभिः सार्धं(१) नासत्या देवयोनयः ॥ १२ ॥  
 स्वायम्भुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्त्वासां सहस्रशः ।  
 प्रभावरूपसम्पन्ना आयुषा च बलेन च ॥ १३ ॥  
 विस्तरादिह नोच्यन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह ।  
 स्वायम्भुवी निसर्गश्च विज्ञेयः साम्प्रतं मनुः ॥ १४ ॥  
 अतीते वर्त्तमाने न दृष्टो वैवस्वतेन सः ।  
 प्रजाभिर्देवताभिश्च ऋषिभिः पितृभिः सह ॥ १५ ॥  
 तेषां समर्षयः पूर्वमासन्ये तान् निबोधत ।  
 भृग्वङ्गिरा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६ ॥  
 अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्वायम्भुवेऽन्तरे ।  
 अग्नीध्रश्चातिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७ ॥  
 ज्योतिष्मान् द्युतिमान्(२) हव्यः सवनः पुत्र एव च ।  
 मनोः स्वायम्भुवस्यैते दशपुत्रा महोजसः ॥ १८ ॥  
 वायुप्रोक्ता महासत्त्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे ।  
 सासुरन्तस्त्रगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसं ।  
 सपिशाचमनुष्यश्च सुपर्णाक्षरसाङ्गर्यं ॥ १९ ॥

१ संतिष्ठन् मनुना सार्धंमिति ख० ।

२ अतिमानिति घ० ।

नो शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि ।

बहुत्वान्नामधेयानां संख्या तेषां कुले तथा(१) ॥ २० ॥

या वै व्रजकुलाख्यास्तु आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

कालेन बहुनातीता अयनाब्दयुगक्रमैः ॥ २१ ॥

ऋषय ऊचुः । क एष भगवान् कालः सर्वभूतापहारकः ।

कस्य योनिः किमादिश्च किन्तत्त्वं स किमात्मजः ॥ २२ ॥

किमस्य चक्षुः का मूर्तिः के चास्यावयवाः स्मृताः ।

किंनामधेयः कोऽस्यात्मा एतत् प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ २३ ॥

सुत उवाच । श्रूयतां कालसङ्गावः श्रुत्वा चैवावधार्यतां ।

सूर्ययोनिर्निमेषादिः सङ्ख्याचक्षुः स उच्यते ॥ २४ ॥

मूर्तिरस्य त्वहोरात्रे निमेषावयवश्च सः ।

संवत्सरश्च त्वस्य नाम चास्य कलात्मकं ।

साम्प्रतानागतातीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ २५ ॥

पञ्चानां प्रविभक्तानां कालावस्थान्निबोधत ।

दिनार्धमासमासैस्तु ऋतुभिस्त्वयनैस्तथा ॥ २६ ॥

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥ २७ ॥

वत्सरः पञ्चमस्तेषां कालः स युगसंज्ञितः ।

तेषान्तु तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानन्निबोधत ॥ २८ ॥

ऋतुरग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

आदित्येयस्त्वसौ सारः कालाग्निः परिवत्सरः ॥ २९ ॥

शुक्लकृष्णा गतिश्चापि अपां सारमयः खगः ।



स इदावत्सरः सोमः पुराणे निश्चयो मतः ॥ ३० ॥  
 यथायन्तपते लोकांस्तनुभिः सप्तसप्तभिः ।  
 आशु कर्त्ता च लोकस्य स वायुरिति वत्सरः(१) ॥ ३१ ॥  
 अहङ्गारात् रुदन् रुद्रः सङ्गुतो ब्रह्मणस्त्रयः ।  
 स रुद्रो वत्सरस्तेषां विजज्ञे नीललोहितः ।  
 तेषां हि तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ३२ ॥  
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयोगात् कालात्मा प्रपितामहः ।  
 ऋक्सामयजुषां योनिः पञ्चानां पतिरीश्वरः ॥ ३३ ॥  
 सोऽग्निर्यजुश्च सोमश्च स भूतः स प्रजापतिः ।  
 प्रोक्तः संवत्सरश्चेति सूर्यो योऽग्निर्मनीषिभिः ॥ ३४ ॥  
 यस्मात्कालविभागानां मासर्वयनयोरपि ।  
 ग्रहनक्षत्रशीतोष्णवर्षाणुःकर्मणां तथा ।  
 योजितः प्रविभागानां दिवसानाञ्च भास्करः ॥ ३५ ॥  
 वैकारिकः प्रसन्नात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः ।  
 एकेनैकोऽथ दिवसो मांसेऽथर्तुः पितामहः ॥ ३६ ॥  
 आदित्यः सविता भानुर्जीवनो ब्रह्मसत्कृतः ।  
 प्रभवश्चात्ययश्चैव भूतानां तेन भास्करः ॥ ३७ ॥  
 ताराभिमानो विज्ञेयस्तृतीयः परिवत्सरः ।  
 सोमः सर्वौषधिपतिर्यस्मात्स प्रपितामहः ॥ ३८ ॥  
 आजीवः सर्वभूतानां योगक्षेमकदीश्वरः ।  
 अवेक्षमाणः सततं विभर्ति जगदंशुभिः ॥ ३९ ॥  
 तिथीनां पर्वसन्धीनां पूर्णिमादर्शयोरपि ।

योनिर्निशाकरो यश्च योऽमृतात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥

तस्मात् स पितृमान् सोम ऋग्यजुश्छन्दसात्मकः ।

प्राणापानसमानाद्यैर्व्यानोदानात्मकैरपि ॥ ४१ ॥

कर्णभिः प्राणिनां लोके सर्वचेष्टाप्रवर्त्तकः ।

प्राणापानसमानानां वायूनाञ्च प्रवर्त्तकः ॥ ४२ ॥

पञ्चानाञ्चेन्द्रियमनोबुद्धिस्मृतिजलाल्लनां ।

समानकाल करणः क्रियाः सम्पादयन्निव ॥ ४३ ॥

सर्वात्मा सर्वलोकानामावहः प्रवहादिभिः ।

विधाता सर्वभूतानां क्षमी जित्यं प्रभञ्जनः ॥ ४४ ॥

योनिरग्नेरपां भूमेरवेषमृमसश्च यः ।

वायुः प्रजापतिर्भूतं लोकात्मा प्रपितामहः ॥ ४५ ॥

प्रजापतिमुखैर्देवैः सम्यगिष्टफलार्थिभिः ।

त्रिभिरेव कपालैस्तु त्र्यम्बकैरोपधिचये ।

इत्युच्यते भगवान् यस्मात्तस्मात्त्र्यम्बक उच्यते ॥ ४६ ॥

गायत्री चैव त्रिष्टुप् च जगती चैव या स्मृता ।

त्र्यम्बका नामतः प्रोक्ता योनयः सवनस्य ताः ॥ ४७ ॥

ताभिरेकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्ववीर्यतः ।

त्रिसाधनपुरोडाशस्त्रिकपालः स वै स्मृतः ॥ ४८ ॥

इत्येतत्पञ्चवर्षं हि युगं प्रोक्तं मनोषिभिः ।

यश्चैव पञ्चधात्मा वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ।

सैकं षट्कं विजज्ञेऽथ मध्वादीवृतवः किल ॥ ४९ ॥

ऋतुपुत्रार्त्तवः पञ्च इति सर्गः समाप्तः ।

इत्येष पवमानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥ ५० ॥

नदीवेगसमायुक्तं कालो धावति संचरन् ।  
 अहोरात्रकरस्तस्मात् स वायुरभवत्पुनः ॥ ५१ ॥  
 एते प्राजानां पतयः प्रधानाः सर्वदेहिनां (१) ।  
 पितरः सर्वलोकानां लोकात्मानः प्रकीर्तिताः ॥ ५२ ॥  
 ध्यायती ब्रह्मणी वक्त्रादुद्यन् समभवद्भवः ।  
 ऋषिर्विप्रो महादेवो भूतात्मा प्रपितामहः ॥ ५३ ॥  
 ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायीपपद्यते ।  
 आत्मवेशेन भूतानामङ्गप्रत्यङ्गसम्भवः ॥ ५४ ॥  
 अग्निः संवत्सरः सूर्यश्चन्द्रमा वायुरेव च ।  
 युगाभिमानी कालात्मा नित्यं संचिपेत्कहिभुः ।  
 उन्मादकोऽनुग्रहकस्त इदंत्सर उच्यते ॥ ५५ ॥  
 रुद्राविष्टो भगवता जगत्पुत्रिन् स्वतेजसा ।  
 आश्रयाश्रयसंयोगात्तनुभिर्नामभिस्तथा ॥ ५६ ॥  
 ततस्तस्य तु वीर्येण लोकानुग्रहकारकं ।  
 द्वितीयं भद्रसंयोगं सन्तस्यैककारकं ॥ ५७ ॥  
 देवत्वञ्च पितृत्वञ्च कालत्वञ्चास्य यत्परं ।  
 तस्माद्वै सर्वं या भद्रस्तद्वद्विरभिपूज्यते ॥ ५८ ॥  
 पतिः पतीनां भगवान् प्रजेशानां प्रजापतिः ।  
 भवनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ।  
 आषधोः प्रतिसम्भवे रुद्रः क्षीणाः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

इत्येषा यदपत्यं वै न तद्वक्त्यं प्रमाणतः ।

बहुत्वात् परिसंख्यातुं पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ६० ॥

इमं वंशं प्रजेशानां महतां पुण्यकर्माणां ।

कीर्त्तयन् स्थिरकीर्त्तिनां महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देववंशवर्णनं  
नामैकत्रिंशोऽध्यायः ।

---

## अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

युग्मधर्माः ।

वायुस्तवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रणवस्य विनिश्चयं ।  
 ओंकारमक्षरं ब्रह्म त्रिवर्णञ्चादितः स्मृतं ॥ १ ॥  
 यो यो यस्य यथा वर्णो विहितो देवतास्तथा ।  
 ऋचो यजूंषि सामानि वायुरग्निस्तथा जलं ॥ २ ॥  
 तस्मात्तु अक्षरादेव पुनरन्ये प्रजन्ति रे ।  
 चतुर्दश महात्मानो देवानां ये तु दैवताः ॥ ३ ॥  
 तेषु सर्वगतश्चैव सर्वगः सर्वयोगवित् ।  
 अनुग्रहाय लोकानामादिमध्यान्त उच्यते ॥ ४ ॥  
 सप्तर्षयस्तथेन्द्रा ये देवाश्च पितृभिः सह ।  
 अक्षराभिः स्मृताः सर्वे देवदेवान्महेश्वरात् ॥ ५ ॥  
 इहामुत्र हितार्थाय वदन्ति परमं पदं ।  
 पूर्वमेव मयोक्तस्ते कालस्तु युगसंज्ञितः ॥ ६ ॥  
 कृतं चेता द्वापरश्च युगादिः कलिना सह ।  
 परिवर्त्तमानेस्तैरेव अममाणेषु चक्रवत् ॥ ७ ॥  
 देवतास्तु तदोद्दिग्नाः कालस्य वशमागताः ।  
 न शक्नुवन्ति तन्मानं संस्थापयितुमात्मना ॥ ८ ॥  
 तदा ते वाग्यता भूत्वा आदौ मन्वन्तरस्य वै ।  
 ऋषयश्चैव देवाश्च इन्द्रश्चैव महातपाः (१) ॥ ९ ॥

समाधाय मनस्वीत्रं सहस्रं परिवत्सरान् ।  
 प्रपन्नास्ते महादेवं भीताः कालस्य वै तदा ॥ १० ॥  
 अयं हि कालो देवेशश्चतुर्भूर्त्तिश्चतुर्मुखः ।  
 कोऽस्य विद्यान्महादेव अगाधस्य महेश्वर ॥ ११ ॥  
 अथ दृष्ट्वा महादेवस्तान् कालश्चतुर्मुखं ।  
 न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयतां ॥ १२ ॥  
 तत्करिष्याम्यहं सर्वं न वृथायं परिश्रमः ।  
 उवाच देवो भगवान् स्वयङ्कालः सुदुर्जयः ॥ १३ ॥  
 यदेतस्य मुखं श्वेतं चतुर्जिह्वं हि लक्ष्यते ।  
 एतत् कृतयुगं नाम तस्य कालस्य वै मुखं ।  
 असौ देवः सुरश्रेष्ठो ब्रह्मा वैवस्वतो मुखः ॥ १४ ॥  
 यदेतद्रक्तवर्णाभं तृतीयं वः स्मृतं मया ।  
 त्रिजिह्वं (१) लेलिहानन्तु एतत् त्रेतायुगं द्विजाः ॥ १५ ॥  
 अत्र यज्ञप्रवृत्तिस्तु जायते हि महेश्वरात् ।  
 ततोऽत्र द्रव्यते यज्ञस्त्रिस्त्रीं जिह्वास्त्रयोऽग्नयः ।  
 इष्ट्वा चैवाग्नयो विप्राः कालजिह्वा प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥  
 यदेतद्वै मुखं भीमं द्विजिह्वं रक्तपिङ्गलं ।  
 द्विपादोऽत्र भविष्यामि द्वापरं नाम तद्युगं ॥ १७ ॥  
 यदेतत् क्षणावर्णाभन्तुरौयं रक्तलोचनं ।  
 एकजिह्वं पृथु श्यामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८ ॥  
 ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयङ्करं ।

कल्पस्य तु सुखं ह्येतच्चतुर्थं नाम भीषणं ॥ १९ ॥  
 न सुखं नापि निर्वाणं तस्मिन् भवति वै युगे ।  
 कालग्रस्ता प्रजा चापि युगे तस्मिन् भविष्यति ॥ २० ॥  
 ब्रह्मा कृतयुगे पूज्यस्त्रेतायां यज्ञ उच्यते ।  
 द्वापरे पूज्यते विष्णुरहम्पूज्यश्चतुर्विंशति ॥ २१ ॥  
 ब्रह्मा विष्णुश्च यज्ञश्च कालस्यैव कलांस्तयः ।  
 सर्वेष्वेव हि कालेषु चतुर्भूर्त्तिर्महेश्वरः ॥ २२ ॥  
 अहं जनो जनयिता वः कालः कालप्रवर्त्तकः ।  
 युगकर्त्ता तथा चैव परं परंपरायणः ॥ २३ ॥  
 तस्मात् कलियुगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् ।  
 अभयार्थं च देवानामुभयोर्लोकयोरपि ॥ २४ ॥  
 तदा भव्यश्च पूज्यश्च भविष्यामि सुरोत्तमाः ।  
 तस्माद्भयं न कार्य्यश्च कलिं प्राप्य महोजसः ॥ २५ ॥  
 एवमुक्त्वास्ततः सर्वा देवता ऋषिभिः सह ।  
 प्रणम्य शिरसा देवं पुनरुचुर्जगत्पतिं ॥ २६ ॥  
 देवर्षय जचुः । महातेजा महाकायो महावीर्यो महाद्युतिः ।  
 भीषणः सर्वभूतानां कथं कालश्चतुर्मुखः ॥ २७ ॥  
 महादेव उवाच । एष कालश्चतुर्भूर्त्तिर्षट्पदंष्ट्रश्चतुर्मुखः ।  
 लोकसंरक्षणार्थाय अतिक्रामति सर्वशः ॥ २८ ॥  
 नासाध्यं विद्यते चास्य सर्वस्मिन् सचराचरे ।  
 कालः सृजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् ॥ २९ ॥  
 सर्वं कालस्य वशं न कालः कस्यचिद्वशे ।  
 तस्मात् सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३० ॥

विक्रमस्य पदान्यस्य पूर्वीक्तान्येकसप्ततिः ।  
 तानि मन्वन्तराणीह परिवृत्तयुगक्रमात् ॥ ३१ ॥  
 एकं पदं परिक्रम्य पदानामेकसप्ततिः ।  
 यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वन्तरक्षयः ॥ ३२ ॥  
 एवमुक्त्वा तु भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।  
 नमस्कृतश्च तैः सर्वैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३३ ॥  
 एवं स काले भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।  
 पुनः पुनः संहरते सृजते च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥  
 अतो मन्वन्तरे चैव देवर्षिपितृदानवैः ।  
 पूज्यते भगवानीशो भयात् कालस्य तस्य वै ॥ ३५ ॥  
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कलौ कुर्यात्तपो द्विजः ।  
 प्रपन्नस्य महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् ।  
 तस्माद्देवा दिवङ्गत्वा अवतीर्य च भूतले ॥ ३६ ॥  
 ऋषयश्चैव देवाश्च कलिम्प्राप्य सुदारुणं ।  
 तप इच्छन्ति भूयिष्ठं कर्तुं धर्मपरायणाः ।  
 अवतारान् कलिं प्राप्य करोति च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥  
 एवं कालान्तरे सर्वे येऽतीता वै सहस्रशः ।  
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् देवराजर्षयस्तथा ॥ ३८ ॥  
 देवापि पौरवो राजा मनुश्च क्षात्रकुवंशजाः ।  
 महायोगबलीपेताः कालान्तरमुपासते ॥ ३९ ॥  
 क्षीणे कलियुगे तस्मिन् तिथे त्रेतायुगे कृते ।  
 सप्तर्षिभिश्चैव सार्धं भाव्ये त्रेतायुगे पुनः ।  
 गोत्राणां क्षत्रियाणाञ्च भविष्यास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥



हापरान्ते प्रतिष्ठन्ते क्षत्रिया ऋषिभिः सह ।  
 कृते चेतायुगे चैव तथा क्षीणे च हापरे ।  
 नराः पातकिनो ये वै वर्त्तन्ते ते कलौ स्मृताः ॥ ४१ ॥  
 मन्वन्तराणां समानां सान्मानार्थां श्रुतिः स्मृतिः ।  
 एवमेतेषु सर्वेषु युगक्षयक्रमस्तथा ॥ ४२ ॥  
 परस्परं युगानाञ्च ब्रह्मक्षत्रस्य चोद्भवः ।  
 यथा वै प्रकृतिस्त्रिभ्यः प्रवृत्तानां यथाक्षयं ॥ ४३ ॥  
 जामदग्नेन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते ।  
 क्रियन्ते कुलटाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः ।  
 दिवङ्गतानहन्तुभ्यं कीर्त्तयिष्ये निबोधत ॥ ४४ ॥  
 ऐङ्गमिक्षाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।  
 राजानः श्रेणिवन्धास्तु तथाऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४५ ॥  
 ऐङ्गवंशेऽथ सम्भूता यथा चेक्ष्वाकवो नृपाः ।  
 तेभ्य एव शतं पूर्णं कुलानामभिषेचितं ॥ ४६ ॥  
 तावदेव तु भोजानां विस्तरो द्विगुणः स्मृतः ।  
 भोजन्तु त्रिशतं क्षत्रं चतुर्धा तद्यथादिशं ॥ ४७ ॥  
 तेष्वतीतास्तु राजानो ह्युवतस्ताम्रिबोधत ।  
 शतं वै प्रतिविभ्यानां हेहयानां तथा शतं ॥ ४८ ॥  
 धार्तराष्ट्रास्त्वेकशतं अग्नीतिर्जनमेजयाः ।  
 शतं वै ब्रह्मदत्तानां कुलानां वीर्यिणां शतं ॥ ४९ ॥  
 ततः शतन्तु पौलानां शतं काशिकुशादयः ।  
 तथाऽपरं सहस्रन्तु येऽतीताः शशविम्बवः ।  
 इजानास्तेऽश्वमेधैस्तु सर्वे नियुतदक्षिणैः ॥ ५० ॥

एवं संक्षेपतः प्रोक्ता न शक्या विस्तरेण तु ।  
 वक्तुं राजर्षयः कृत्स्ना येऽतीतास्तेर्युगैः सह ॥ ५१ ॥  
 एते यथातिवंशस्य बभूवुर्वंशवर्चनाः ।  
 कीर्तिताः द्युतिमन्तस्ते ये लोकान् धारयन्ति वै(१) ॥ ५२ ॥  
 लभन्ते च वरान्पञ्च दुर्लभान् ब्रह्मलौकिकान् ।  
 आयुः पुत्रा धनङ्गीर्तिरैश्वर्यं भूतिरेव च ॥ ५३ ॥  
 धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य धीमतां ।  
 तथोक्ता लौकिकाश्चैव ब्रह्मलोकं व्रजन्ति वै ॥ ५४ ॥  
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाञ्च कृतं युगं ।  
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ५५ ॥  
 कृते वै प्रक्रियापादश्चतुःसाहस्र उच्यते ।  
 तस्माच्चतुःशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ५६ ॥  
 त्रेतादीनि सहस्राणि संख्यया मुनिभिः सह ।  
 तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशस्त्रिशतः स्मृतः ॥ ५७ ॥  
 अनुषङ्गपादस्त्रेतायास्त्रिसाहस्रस्तु संख्यया ।  
 द्वापरे द्वे सहस्रे तु वर्षाणां सम्प्रकीर्तितं ॥ ५८ ॥  
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशो द्विशतस्तथा ।  
 उपोद्घातस्मृतीयस्तु द्वापरे पाद उच्यते ॥ ५९ ॥  
 कलिं वर्षसहस्रान्तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ।  
 तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्यांशः शतमेव च ॥ ६० ॥  
 संहारपादः संख्यातश्चतुर्थो वै कलौ युगे ।  
 ससन्ध्यानि सहांशानि चत्वारि तु युगानि वै ॥ ६१ ॥

एतत् द्वादशसाहस्रं चतुर्युगमिति स्मृतं ।

एवं पादैः सहस्राणि श्लोकानां पञ्च पञ्च च ॥ ६२ ॥

सन्ध्यासन्ध्यांशकैरेव द्वे सहस्रे तथाऽपरे ।

एवं द्वादशसाहस्रं पुराणं कवयो विदुः ॥ ६३ ॥

यथा वेदश्चतुष्पादश्चतुष्पादं तथा युगं ।

यथा युगश्चतुष्पादं विधात्रा विहितं स्वयं ।

चतुष्पादं सुराणाम् ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते युगधर्मनिरूपणं नाम  
द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

## अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ।

—000@000—

स्वायम्भुववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ।

तुल्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामरूपतः ॥ १ ॥

देवाश्च विविधा ये च तस्मिन् मन्वन्तरेऽधिपाः ।

ऋषयो मानवाश्चैव सर्वे तुल्याभिमानिनः ॥ २ ॥

महर्षिसर्गः प्रोक्तो वै वंशं स्वायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ३ ॥

मनोः स्वायम्भुवस्यासन्दश पीतास्तु तत्समाः ।

यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपसमन्विता(१) ॥ ४ ॥

सप्तमुद्रा करवती प्रतिवर्षन्निवेशिता ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये त्रैतायुगे तदा ॥ ५ ॥

प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ।

प्रजासर्गतपोयोगैस्तै रियं विनिवेशिता ॥ ६ ॥

प्रियव्रतात् प्रजावन्तः(२) वीरात् कन्या व्यजायत ।

कन्या सा तु महाभागा कर्हमस्य प्रजापतेः ॥ ७ ॥

कन्ये द्वे शतपुत्रांश्च सम्नाट् कुक्षिश्च ते उभे ।

तयोर्वै भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥ ८ ॥

---

१ सप्तद्वीपा सप्ततना इति घ०, ङ० च ।

२ पाण्डोऽयं न समीचीनः ।

अग्नीध्रश्च वपुष्मांश्च(१) मेधा मेधातिथिर्विभुः ।  
 ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवनः सर्व्व एव च(२) ॥ ८ ॥  
 प्रियव्रतोऽभिषिच्यैतान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।  
 द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तांश्च निबोधत ॥ १० ॥  
 जम्बूद्वीपेश्वरं चक्रे अग्नीध्रन्तु महाबलं ।  
 प्लक्षद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥ ११ ॥  
 शास्मलौ तु वपुष्मन्तं राजानमभिषिक्तवान् ।  
 ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान् प्रभुः ॥ १२ ॥  
 द्युतिमन्तश्च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् ।  
 शाकद्वीपेश्वरश्चापि हव्यश्चक्रे प्रियव्रतः ॥ १३ ॥  
 पुष्कराधिपतिश्चापि सवनं कृतवान् प्रभुः ।  
 पुष्करे सवनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ।  
 धातकिश्चैव द्वाविती पुत्रौ पुत्रवतां वरौ ॥ १४ ॥  
 महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ।  
 नाम्ना तु धातकेष्वपि धातकीखण्ड उच्यते ॥ १५ ॥  
 हव्यो व्यजनयत् पुत्रान् शाकद्वीपेश्वरान् प्रभुः ।  
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारं मणीचक्रं(३) ।  
 वसुमीदं सुमीदाकं सप्तमश्च महाद्रुमं ॥ १६ ॥  
 जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते ।  
 कुमारस्य च कौमारं द्वितीयं परिकीर्त्तितं ॥ १७ ॥

१ अग्नीध्रश्चाग्निवाङ्मय इति घ०, ड० च ।

२ सव्य एव चेति ख० । पुत्र एव चेति ड० ।

३ मनीचकस्याने सर्व्वेच मनीचकेति घ०पुस्तकपाठः ।

सुकुमारं तृतीयन्तु सुकुमारस्य कीर्त्तितं ।  
 मणीचकस्य चतुर्थं मणीचकमिहोच्यते ॥ १८ ॥  
 वसुमोदस्य वै वर्षं पञ्चमं वसुमोदकं ।  
 मोदाकस्य तु मोदाकं वर्षं षष्ठं प्रकीर्त्तितं ॥ १९ ॥  
 महाद्रुमस्य नाम्ना तु सप्तमन्तु महाद्रुमं ।  
 एषान्तु नामाभिस्तानि सप्तवर्षाणि तत्र वै ॥ २० ॥  
 क्रौञ्चद्वीपेश्वरस्यापि पुत्रा द्युतिमतस्तु वै ।  
 कुशलो मनुगश्चीणः पीवरश्चान्वकारकः ।  
 मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥ २१ ॥  
 तेषां स्वनामभिर्द्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः शुभाः ।  
 उष्णस्थोष्णः स्मृतो देशः पीवरस्यापि पीवरः ॥ २२ ॥  
 अन्धकारकदेशस्तु अन्धकारस्य कीर्त्त्यते ।  
 मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेर्दुदुभिः स्मृतः ।  
 एतं जनपदाः सप्त क्रौञ्चद्वीपं तु भास्वराः ॥ २३ ॥  
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तैते सुमहौजसः ।  
 उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्रैरथो लवणो धृतिः ।  
 षष्ठः प्रभाकरश्चैव सप्तमः कपिलः स्मृतः ॥ २४ ॥  
 उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलं ।  
 तृतीयं स्रैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ॥ २५ ॥  
 पञ्चमं धृतिमद्वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकारं ।  
 सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रकीर्त्तितं ॥ २६ ॥  
 तेषां द्वीपाः कुशद्वीपे तत्सनामान एव तु ।  
 आश्रमाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलङ्कृताः ॥ २७ ॥

शाल्मलस्येश्वराः सप्त पुत्रास्तु वपुष्यतः ।  
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।  
 वैद्यतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा ॥ २८ ॥  
 श्वेतस्य श्वेतदेशस्तु रोहितस्य च रोहितः ।  
 जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हारितः ॥ २९ ॥  
 वैद्यतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः ।  
 सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः ॥ ३० ॥  
 सप्तद्वीपे तु वक्ष्यामि जम्बूद्वीपादनन्तरं ।  
 सप्त मेघातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरा नृपाः ॥ ३१ ॥  
 ज्येष्ठः शान्तभयस्तेषां सप्तवर्षाणि तानि वै ।  
 तस्माच्छान्तभयाच्चैव(१) शिशिरस्तु सुखोदयः ।  
 आनन्दश्च ध्रुवश्चैव क्षेमकश्च शिवस्तथा ॥ ३२ ॥  
 तानि तेषां सनामानि सप्तवर्षाणि भागशः ।  
 निवेशितानि तैस्तानि पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ३३ ॥  
 मेघातिथेस्तु पुत्रैस्तैः सप्तद्वीपनिवासिभिः ।  
 वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्लक्षद्वीपे प्रजाः कृताः ॥ ३४ ॥  
 प्लक्षद्वीपादिकेष्वेव शाकद्वीपान्तरेषु वै ।  
 ज्ञेयः पञ्चसु धर्मो वै वर्णाश्रमविभागशः ॥ ३५ ॥  
 सुखमायुश्च रूपञ्च बलं धर्मश्च नित्यशः ।  
 पञ्चस्वेतेषु द्वीपेषु सर्वं साधारणं स्मृतं ॥ ३६ ॥  
 सप्तद्वीपपरिक्रान्तं(२) जम्बूद्वीपं निबोधत ।

१ शान्तमखाच्चैवेति क०, घ० च ।

२ प्लक्षद्वीपपरिक्रान्तमिति ख०, घ० च ।

अग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलं ।  
 प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत् जम्बूद्वीपेश्वरं नृपं ॥ ३७ ॥  
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमीजसः ।  
 ज्येष्ठो नाभिरितिख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥ ३८ ॥  
 हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलाहृतः ।  
 रम्यः स्यात्पञ्चमः पुत्रो हरिश्मान् षष्ठ उच्यते ॥ ३९ ॥  
 कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वो ह्यष्टमः स्मृतः ।  
 नवमः केतुमालस्तु तेषां देशान्निबोधत ॥ ४० ॥  
 नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाद्वन्तु(१) पिता ददौ ।  
 हेमकूटन्तु यद्वर्षं ददौ किंपुरुषाय तत् ॥ ४१ ॥  
 नैषधं यत् स्मृतं वर्षं हरिवर्षाय तद्ददौ ।  
 मध्यमं यत्सुमेरोस्तु स ददौ तदिलाहृते ॥ ४२ ॥  
 नीलन्तु यत्स्मृतं वर्षं रम्यायैतत् पिता ददौ ।  
 श्वेतं यदुत्तरं तस्मात् पित्रा दत्तं हरिश्मते(२) ॥ ४३ ॥  
 यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत् कुरवे ददौ ।  
 वर्षं मात्यवतश्चापि भद्राश्वाय न्यवेदयेत् ॥ ४४ ॥  
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमाले न्यवेदयत् ।  
 इत्येतानि महान्तीह नववर्षाणि भागशः ॥ ४५ ॥  
 अग्नीध्रस्तेषु सर्वेषु पुत्रांस्तानभ्यषिञ्चत ।  
 यथाक्रमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ४६ ॥  
 इत्येतैः सप्तभिः कृत्स्नाः सप्तद्वीपा निवेशिताः ।

१ प्रीत्या तस्मै इति ख० ।

२ हरिष्मतः स्थाने सर्वत्र हरिश्मदिति पाठः ख०, घ० चिह्नितपुस्तके वर्जिते ।



प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ॥ ४७ ॥  
 यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ शुभानि तु ।  
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययन्नतः ॥ ४८ ॥  
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च ।  
 धर्माधर्मा<sup>१</sup> न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।  
 न तेष्वस्ति युगाकथा क्षेत्रेष्वेव तु सर्व्वशः ॥ ४९ ॥  
 नाभेर्हि<sup>२</sup> सर्गं व्यख्यामि हिमाद्वे तन्निबोधत ।  
 नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिः<sup>(१)</sup> ।  
 ऋषभं पार्थिवश्च<sup>३</sup> षष्ठं सर्व्वक्षत्रस्य पूर्व्वजं ॥ ५० ॥  
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः ।  
 सोऽभिषिच्याथ भरतः पुत्रं प्रात्राज्यमास्थितः ॥ ५१ ॥  
 हिमाद्वं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत् ।  
 तस्मात्तद्भारतं वर्षं तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः ॥ ५२ ॥  
 भरतस्यात्मजो विद्वान् सुमतिर्नाम धार्मिकः ।  
 बभूव तस्मिंस्तद्राज्यं भरतः संन्ययोजयत् ।  
 पुत्रसंक्रामितश्रीको वनं राजा विवेश सः ॥ ५३ ॥  
 तेजसस्तु सुतश्चापि प्रजापतिरमित्वजित् ।  
 तेजसस्यात्मजो विद्वान् इन्द्रद्युम्न इतिश्रुतः ॥ ५४ ॥  
 परमेष्ठौ सुतश्चाथ निधने तस्य शोभनः ।  
 प्रतीहारकुले तस्य नाम्ना जज्ञे तदन्वयात् ।  
 प्रतिहर्त्तेति विख्यातो जज्ञे तस्यापि धीमतः ॥ ५५ ॥

उन्नेता प्रतिहर्त्तुस्तु भुवस्तस्य सुतः स्मृतः ।  
 उन्नीथस्तस्य पुत्रोऽभूत्प्रताविद्यापि(१) तत्सुतः ॥ ५६ ॥  
 प्रतावेस्तु(२) विभुः पुत्रः पृथुस्तस्य सुतो मतः ।  
 पृथोश्चापि सुतो, नक्तो नक्तस्यापि गयः स्मृतः ॥ ५७ ॥  
 गयस्य तु नरः पुत्रो नरस्यापि सुतो विराट् ।  
 विराट्सुतो महावीर्यो धीमांस्तस्य सुतोऽभूवत् ॥ ५८ ॥  
 धीमतश्च महान् पुत्रो महतश्चापि भौवनः ।  
 भौवनस्य सुतस्त्वष्टा अरिजस्तस्य चात्मजः ॥ ५९ ॥  
 अरिजस्य रजः पुत्रः शतजिद्रजसो मतः ।  
 तस्य पुत्रशतन्वसोऽसीद्राजानः सर्वे एव ते ॥ ६० ॥  
 विश्वज्योतिःप्रधाना यैस्तैरिमा वद्धिताः प्रजाः ।  
 तेरिदं भारतं वर्षं सप्तखण्डं कृतं पुरा(३) ॥ ६१ ॥  
 तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तेयं भारती धरा ।  
 कलत्वेतादियुक्तानि युगाख्यान्येकसप्ततिः ॥ ६२ ॥  
 येऽतीतास्तैर्युगैः सार्धं राजानस्ते तदन्वयाः ।  
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं गतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३ ॥  
 एष स्वायम्भुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ।  
 ऋषिर्देवतैश्चापि पितृगन्धर्व्वराक्षसैः ॥ ६४ ॥  
 यक्षभूतपिशाचैश्च मनुष्यमृगपक्षिभिः ।  
 तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्त्तते ॥ ६५ ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वायम्भुववंशानुकीर्त्तनं  
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

१ प्रगाथश्चापीति ख० । प्रज्ञाविद्यापीति ड० ।

२ प्रगाथस्येति ख० । प्रज्ञावेत्स्विति ड० । ३ सप्तदीपमिहान्तिकमिति घ०, ड० च ।

## अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

जम्बुद्वीपवर्णनं ।

—000—

ऋषय ऊचुः । एवं प्रजासन्निवेशं श्रुत्वा च ऋषिपुङ्गवः ।  
पप्रच्छ निपुणः सूतं पृथिव्यायामविस्तरौ ॥ १ ॥  
कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वताश्च कति प्रभो ।  
कियन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः ॥ २ ॥  
महाभूतप्रमाणञ्च लोकालोको तथैव च ।  
पर्यायपारिमाण्यञ्च गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा ।  
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३ ॥  
सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यायामविस्तरं ।  
सङ्ख्याश्चैव समुद्राणां द्वीपानाञ्चैव विस्तरं ॥ ४ ॥  
यावन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च याः स्मृताः ।  
महाभूतप्रमाणञ्च लोकालोको तथैव च ।  
पर्यायपारिमाण्यञ्च(१) गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा ॥ ५ ॥  
द्वीपभेदसहस्राणि सप्तस्रन्तर्गतानि वै ।  
न शक्यन्ते प्रमाणेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ६ ॥  
सप्तद्वीपन्तु वक्ष्यामि चन्द्रादित्यग्रहैः सह ।  
येषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७ ॥  
अनिग्न्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण भावयेत् ॥  
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तन्नित्यञ्च प्रचक्ष्यते(२) ॥ ८ ॥

नववर्षं प्रवक्ष्यामि जम्बूद्वीपं यथा तथा ।  
 विस्तरान् मण्डलाच्चैव योजनैस्तन्निबोधत ॥ ८ ॥  
 शतमेकं सहस्राणां योजनानां प्रमाणतः ।  
 नानाजनपदाकीर्णैः पुरैश्च विविधैः शुभैः ॥ १० ॥  
 सिद्धचारणगन्धर्व्वपर्व्वतैरुपशोभितं ।  
 सर्व्वधातुनिबद्धैश्च शिलाजालसमुद्भवैः ।  
 पर्व्वतप्रभवाभिश्च नदीभिः पर्व्वतैस्तथा ॥ ११ ॥  
 (जम्बूद्वीपः पृष्ठः श्रीमान् सर्व्वतः परिवारितः ।  
 नवभिश्चावृतः सर्व्वैर्भुवनैर्भूर्तभावनैः ।  
 लावणेन समुद्रेण सर्व्वतः परिवारितः ॥ १२ ॥  
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात् समेन तु समन्ततः ।  
 प्रागायताः सुपर्वाणः षड्भिमे वर्षपर्व्वताः ।  
 अवगाढा उभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ॥ १३ ॥  
 हिमप्रायश्च हिमवान् हेमकूटश्च हेमवान् ।  
 तरुणादित्यवर्णाभौ हैरण्यो निषधः स्मृतः ॥ १४ ॥  
 चातुर्वर्णस्तु सौवर्णो मेरुश्चोच्चतमः स्मृतः ।  
 झृताकृतिप्रमाणश्च(१) चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥ १५ ॥  
 नानावर्णस्तु पार्श्वेषु प्रजापतिगुणान्वितः ।  
 नाभिबन्धनसम्भूतो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ १६ ॥  
 पूर्व्वतः श्वेतवर्णोऽसौ ब्राह्मण्यं तस्य तेन तत् ।

पीतश्च दक्षिणेनासौ तेन वैश्यत्वमिष्यते(१) ॥ १७ ॥  
 भृङ्गपत्न्यभिभवासाँ पश्चिमेन महाबलः ।  
 तेनास्य शूद्रता दृष्टा मेरोर्नानार्थकारणात् ॥ १८ ॥  
 पार्श्वमुत्तरतस्तस्य रक्तवर्णं स्वभावतः ।  
 तेनास्य क्षत्रता च स्यादिति वर्णाः प्रकीर्तिताः ।  
 व्यक्तः स्वभावतः प्रोक्तो वर्णतः परिमाणतः ॥ १९ ॥  
 नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतशृङ्गो हिरण्यमयः ।  
 मयूरवर्णस्तु शातकौशस्तु शृङ्गवान् ॥ २० ॥  
 एते पर्वतराजानः सिद्धचारणमेविताः ।  
 तेषामन्तरविष्कम्भो नवसाहस्र उच्यते ॥ २१ ॥  
 (मध्ये त्विस्त्रावृतं यस्तु महामेरोः समन्ततः ।  
 नवैव तु सहस्राणि विस्तीर्णः पर्वतस्तु सः ।  
 मध्येतस्य महामेरोर्निधूमे इव पावकः ॥ २२ ॥  
 वेद्यर्द्धं दक्षिणं मेरोरुत्तरार्द्धं तथोत्तरं ।  
 वर्षाणि चानि सप्तात्र तेषां ये वर्षपर्वताः ।  
 द्वे द्वे सहस्रे विस्तीर्णा योजनानि समुच्छ्रयात् ॥ २३ ॥  
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात्तेषामायाम उच्यते ।  
 योजनानां सहस्राणि शते द्वे मध्यमौ गिरी ॥ २४ ॥  
 नीलश्च निषधश्चैव ताभ्यां हीनास्तु येऽपरे(२) ।  
 श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवान् शृङ्गवांस्य यः ॥ २५ ॥  
 नवतिर्द्वावगीतिर्द्वौ महस्राण्यायतास्तु ये ।

१ वैश्यत्वमीक्ष्यत इति ख० ।

२ द्वावेतौ च समन्विताविति ख० ।

तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६ ॥

सम्पातविषमैस्तैस्तु पर्वतैरावृतानि च ।

सन्ततानि नदीभिर्देरगम्यानि परस्परं ।

वसन्ति तेषु सत्वानि नाना जातीनि भागशः ॥ २७ ॥

(इदं हेमवतं वर्षं भारतं नाम विश्रुतं ।

हेमकूटं परं तस्मान्नान्ना किंपुरुषं स्मृतं ॥ २८ ॥

नैषधं हेमकूटन्तु हरिवर्षं तदुच्यते ।

हरिवर्षात्परञ्चैव मेरीय तदिलावृतं ॥ २९ ॥

इलावृतपरं नीलं रम्यकं नाम विश्रुतं ।

रम्यात्परतरं श्वेतं विश्रुतन्तद्विरण्मयं ।

हिरण्मयात्परञ्चापि शृङ्गवांस्तु कुरु स्मृतं ॥ ३० ॥

वनुःसंख्ये च विज्ञेये हे वर्षं दक्षिणोत्तरे ।

दीर्घाणि तत्र चत्वारि मध्यमन्तदिलावृतं ॥ ३१ ॥

अर्वाक् च निषधस्याथ वेद्यर्धं दक्षिणं स्मृतं ।

परं नीलवतो यच्च वेद्यर्धन्तु तदुत्तरं ।

वेद्यर्धं दक्षिणे त्रीणि वर्षाणि त्रीणि चोत्तरे ॥ ३२ ॥

तयोर्मध्ये तु विज्ञेयं मेरुमध्यमिलावृतं ।

दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ३३ ॥

उदगायतो महाशैली मात्यवानाम पर्वतः ।

योजनानां सहस्रेभिरानीलनिषधायतः ।

आयामतश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥

तस्य प्रतीच्यां विज्ञेयः पर्वतो गन्धमादनः ।

• आयामादथ विस्तारान्मात्यवानिति विश्रुतः ॥ ३५ ॥ )

परिमण्डलयोर्मध्येमेरुवृक्षमपर्वतः ।

चतुर्वर्णः सुसौवर्णश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ।

अव्यक्ता धातवः सर्व्व समुत्पन्ना जलादयः ॥ ३६ ॥

अव्यक्तात् पृथिवीपद्मं मेरुपर्वतकर्णिकं ।

चतुष्पथं समुत्पन्नं व्यक्तं पञ्चगुणं महत् ॥ ३७ ॥

ततः सर्वाः समुत्पन्ना वृक्षयो द्विजसत्तमाः ।

नैककल्पार्जितैः पुण्यैर्विविधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८ ॥

कृतात्मभिर्विनीतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।

महादेवो महायोगी जगज्ज्येष्ठो महेश्वरः ।

सर्व्वलोकगतोऽनन्तो ह्यमूर्तित्वादजायत ॥ ३९ ॥

न तस्य प्राकृतामूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा ।

योगाच्चेश्वरत्वाच्च सर्वात्मागत एव(१) सः ॥ ४० ॥

तन्निमित्तं समुत्पन्नं लोकपद्मं सनातनं ।

कल्पशेषस्य तस्यादौ कालस्य गतिरौदृशी ॥ ४१ ॥

तस्मिन् पद्मे समुत्पन्नो देवदेवश्चतुर्भुवः ।

प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२ ॥

तस्य बीजानि सर्गो हि पुष्करस्य यथार्थवत् ।

कृत्स्नः प्रजानिसर्गेण विस्तरेणेह कथ्यते ॥ ४३ ॥

यदञ्जं वैष्णवं कार्य्यं ततस्तन्नाभितोऽभवत् ।

पद्माकारा समुत्पन्ना पृथिवी सवनद्रुमा ॥ ४४ ॥

तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितं ।

वर्णमानं विभागेन क्रमशः शृणुत द्विजाः ॥ ४५ ॥  
 महाद्वीपास्तु विख्याताश्चत्वारः पत्रसंस्थिताः ।  
 ततः कर्णिकसंस्थानो मेरुर्नाम महाबलः ॥ ४६ ॥  
 नानावर्णेषु पार्श्वेषु पूर्वतः श्वेत उच्यते ।  
 पीतन्तु दक्षिणं तस्य शृङ्गं कृष्णं तथाऽपरं ॥ ४७ ॥  
 उत्तरं तस्य रक्तं वै शोभिवर्णसमन्वितं ।  
 मेरुस्तु शोभते शुभ्रो राजवत्स तु धिष्ठितः ॥ ४८ ॥  
 तरुणादित्यवर्णाभो विधूम इव पावकः ।  
 चतुरशीतिसाहस्र उल्लेधेन प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥  
 प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्तृतस्तावदेव तु ।  
 स शरावस्थितः पूर्वं द्वात्रिंशन्मूर्द्धि विस्तृतः ॥ ५० ॥  
 विस्तारात् त्रि गुणश्चास्य परिणाहः समन्ततः ।  
 मण्डलेन प्रमाणेन त्रयस्त्रेऽर्धन्तु तदिष्यते ॥ ५१ ॥  
 चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समन्ततः ।  
 अष्टाभिरधिकानि स्युः त्रयस्त्रे माने प्रकीर्तितं ॥ ५२ ॥  
 चतुरस्रेण मानेन परिणाहः समन्ततः ।  
 चतुःषष्टिसहस्राणि योजनानां विधीयते ॥ ५३ ॥  
 स पर्वतो महादिव्यो दिव्यौषधिसमन्वितः ।  
 भुवनैरावृतः सर्वो जातरूपमयैः शुभैः ॥ ५४ ॥  
 तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वीरगराक्षसाः ।  
 शैलराजैः प्रदृश्यन्ते शुभावाप्सरसाङ्गणाः ॥ ५५ ॥  
 स तु मेरुः परिहृतो भुवनैर्भूतभावनः ।  
 चत्वारो यस्य देशा वै नानापार्श्वेष्वधिष्ठिताः ॥ ५६ ॥



भद्राश्वो भरतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमः ।  
 उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ५७ ॥  
 कर्णिका तस्य पद्मस्य समन्तात्परिमण्डला ।  
 योजनानां सहस्राणि नवतिः षट् प्रकीर्तिताः ।  
 चत्वारश्चाप्यशौतिश्च अन्तरान्तरधिष्ठिताः ॥ ५८ ॥  
 त्रिंशत्तच्च सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ।  
 तस्य केसरजालानि विस्तृणीनि समन्ततः ॥ ५९ ॥  
 शतसाहस्रिकायामा साशौतिपृथुलाग्रता ।  
 चत्वारि तस्य पत्राणि योजनानाञ्चतुर्दिशं ॥ ६० ॥  
 तत्र याऽसौ मया पूर्वं कर्णिकेत्यभिषद्दिता ।  
 तां वर्णयमानामेकाग्रः समासेन निबोधत ॥ ६१ ॥  
 शताश्वमेनं मेनेऽत्रिः सहस्राश्वमृषिर्भृगुः ।  
 अष्टाश्वमेनं सार्वर्ण्यश्चतुरस्रन्तु भागुरिः ॥ ६२ ॥  
 वर्षाश्विनिस्तु सामुद्रं शरावच्चैव गालवः ।  
 ऊर्ध्ववेणीकृतङ्गार्यः क्रोष्टुकिः परिमण्डलं ॥ ६३ ॥  
 यद्यद्यस्य हि यत्पार्श्वं पर्वताधिपतेर्ऋषिः ।  
 तत्तदेवास्य वेदासौ ब्रह्मेनं वेद कृतस्त्रशः ॥ ६४ ॥  
 मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभायुतं ।  
 अनेकवर्णनिचयं सौवर्णमरुणप्रभं ॥ ६५ ॥  
 कान्तं सहस्रपर्वणं सहस्रोदककन्दरं ।  
 सहस्रशतपत्रन्तं विद्धि मेरुश्च गोत्तमं ॥ ६६ ॥  
 मणिरत्नार्पितस्तम्भैर्मणिचित्रितवेदिकैः ।  
 सुवर्णमणिचित्राङ्गं तथा विदुमतोरणैः ॥ ६७ ॥

विमानयानैः श्रीमद्भिः शतसङ्ख्यैर्दिवीकसां ।  
 प्रभादीपितपर्यन्तं मेरुं पर्वणि पर्वणि ॥ ६८ ॥  
 तस्य पर्वसहस्रेऽस्मिन् नानाशयविभूषिते(१) ।  
 सर्वदेवनिकायानि सन्निविष्टान्यनेकशः ॥ ६९ ॥  
 तमावसञ्चीकृतले(२) देवदेवश्चतुर्मुखः ।  
 ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो वरिष्ठस्त्रिदिवीकसां ॥ ७० ॥  
 महाभुवनसम्पूर्णैः सर्वैः कामफलप्रदैः(३) ।  
 महासुरसहस्रैस्तं दिक्ष्वनेकसमाकुलं ॥ ७१ ॥  
 तत्र ब्रह्मसभा रम्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।  
 नाम्ना मनोवती नाम सर्वलोकेषु विद्युता ॥ ७२ ॥  
 तत्रेशानस्य देवस्य सहस्रादित्यवर्चसं ।  
 महाविमानं संस्थाप्य महिम्ना वर्तते सदा ॥ ७३ ॥  
 तत्र सर्षिगणा देवाश्चतुर्वक्त्रस्य ते तदा(४) ।  
 तदेव तेजसां राशिर्देवानां तत्र कीर्त्यते ॥ ७४ ॥  
 तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमान् सहस्राक्षः पुरन्दरः ।  
 उपास्यमानस्त्रिदशैर्महायोगैः सुरर्षिभिः ॥ ७५ ॥  
 तत्र लोकपतेः स्थानमादित्यसमवर्चसः ।  
 महेन्द्रस्य महाराज्ञः सर्वसिद्धैर्नमस्कृतं ॥ ७६ ॥  
 तमिन्द्रलोकं लोकस्य ऋद्ध्या परमया युतं ।  
 दीप्यते त्वमरश्रेष्ठेस्त्रिदशैर्नित्यसेवितं ॥ ७७ ॥

१ नानाशयविभूषिते इति ख० ।

२ कामगुणोत्तरैः इति ख० ।

३ तेषां मध्ये सुरश्रेष्ठ इति ख० ।

४ चतुर्वक्त्रस्य सन्निधाविति ख० ।

द्वितीयेऽप्यन्तरतटे वैदिश्ये पूर्वदक्षिणे ।  
 नानाधातुशतैश्चित्रैः सुरम्यमतितेजसं ॥ ७८ ॥  
 नैकरत्नार्धिततलमनेकस्तम्भसंयुतं ।  
 जाम्बूनदक्ततीक्ष्णं नानारत्नसुवेदिकं ॥ ७९ ॥  
 कूटागारैर्विनिक्षिप्तमनेकैर्भवनीक्षमैः ।  
 स्रष्टाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसं ॥ ८० ॥  
 सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ।  
 साक्षात्तत्र सुरखेष्ठः सर्वदेवमुखोऽनलः ॥ ८१ ॥  
 शिखाशतसहस्राढ्यो ज्वालामाली विभावसुः ।  
 स्तूयते ह्वयते चैव तत्र सर्षिगणैः सुरैः ॥ ८२ ॥  
 अधिदैवकृतं विप्रैर्विशेषः स तु उच्यते ।  
 सविभागश्च तेजश्च सर्व एव(१) न संशयः ॥ ८३ ॥  
 भोगान्तरमनुप्राप्त एकतेजो विभुः स्मृतः ।  
 पृथक् त्वच्च हि युक्त्या तु कार्यकारणमिश्रितं ॥ ८४ ॥  
 तमग्निं लोकलोकज्ञैस्तर्हीयैस्तत्पराक्रमैः ।  
 महात्मभिर्महासिद्धैर्महाभागैर्ममस्तुतं ॥ ८५ ॥  
 तृतीयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।  
 वैवस्वतस्य विज्ञेया लोके ख्याता सुसंयमा ॥ ८६ ॥  
 तथा चतुर्थदिग् देशे नैर्ऋत्याधिपतेः सभा ।  
 नाम्ना कृष्णाङ्गना नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥ ८७ ॥  
 पञ्चमेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।

वैवस्वतस्य विज्ञेया नान्ना शुभवती सती(१) ।  
 उदकाधिपतेः ख्याता वरुणस्य महात्मनः ॥ ८८ ॥  
 परोक्षरे तथा देशे षष्ठेऽन्तरतटे शिवे ।  
 वायोर्गन्धवती नाम सभा सर्वगुणोत्तरा ॥ ८९ ॥  
 सप्तमेऽप्यन्तरतटे नैचवाधिपतेः सभा ।  
 नान्ना महोदया नाम शुद्धवेदूर्ध्ववेदिका ॥ ९० ॥  
 तथाऽष्टमेऽन्तरतटे ईशानस्य महात्मनः ।  
 यशोवती नाम सभा तप्तकाञ्चनसुप्रभा ॥ ९१ ॥  
 महाविमानान्येतानि दिक्ष्वष्टासु शुभानि हि ।  
 अष्टानां देवमुख्यानामिन्द्रादीनां महात्मनां ॥ ९२ ॥  
 ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरप्सरोग्भिर्महोरगैः ।  
 सेवितानि महाभागैरुपस्थानगतैः सदा ॥ ९३ ॥  
 नाकपृष्ठं दिवं स्वर्गमिति येः परिपठ्यते ।  
 वेदवेदाङ्गविद्भिर्हि शब्दैः पूर्यायवाचकैः ॥ ९४ ॥  
 तदेतत् सर्वदेवानामधिवासे कृतात्मनां ।  
 देवलोके गिरौ तस्मिन् सर्व्वश्रुतिषु गीयते(२) ॥ ९५ ॥  
 नियमैर्विविधैर्यज्ञैर्व्वहुभिर्नियतात्मभिः ।  
 पुण्यैरन्यैश्च विविधैर्नैकजातिशतार्जितैः ।  
 प्राप्नोति देवलोकं तं स स्वर्ग इति चोच्यते ॥ ९६ ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बुद्वीपवर्णनं नाम  
 चतुस्त्रिंशीऽध्यायः ।

## अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

—000०000—

जम्बुद्वीपवर्णनं ।

सूत उवाच । यत्तद्वै कर्णिकामूलमिति वै संप्रकीर्तितं ।

तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतं ॥ १ ॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च सहस्राण्यत्र मण्डलं ।

शैलराजावृतं रम्यं मेरुमूलमिति श्रुतिः ॥ २ ॥

तेषां गिरिसदस्याणामनेकेषु महोच्छ्रिताः ।

दिक्षु सर्वासु पर्यन्तेर्मर्यादाः पर्वताः स्मृताः ॥ ३ ॥

निकुञ्जकन्दरनदीगुहानिर्भरशोभिताः ।

बहुप्रासादकटकैस्तटैश्च कुसुमोज्ज्वलेः ॥ ४ ॥

नितम्बपुष्पमालीघेः सानुभिर्धातुमण्डितैः ।

शिखरैर्हमकपिलैर्नैकप्रस्त्रवणावृतैः ।

शोभिता गिरयः सर्वे पुष्टैरक्षसमर्पितैः ॥ ५ ॥

विहङ्गशतसंयुटैः कुञ्जैरनुपमैरपि ।

सिंहशार्दूलशरभैर्नैकैश्चामरवारणैः ।

नानावर्णकतिधरैः सेविता विविधैर्नगैः (१) ॥ ६ ॥

सप्ताश्वहरिकृष्णाङ्गमेकैकं दशपर्वतं (२) ।

वाह्यमाभ्यन्तरा ये तु त्रिवाहास्तु समाः स्मृताः ॥ ७ ॥

( जठरो देहकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतौ ।

१ सेविता विविधैर्नगैस्तथा पक्षिगणैरपीति ख० ।

२ श्लोककार्त्तुमिदं न समीचीनं ।

तौ दक्षिणोत्तराधामावानीलनिषधायतौ ॥ ८ ॥  
 कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणोत्तरपर्वतौ ।  
 पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥ ९ ॥  
 योऽसौ मेरुर्हि जम्बेष्ठाः प्रांशुः कनकपर्वतः । )  
 विश्वम्भं तस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १० ॥ /  
 महापादास्तु, चत्वारो मेरोरथ चतुर्दिशं ।  
 यैर्धृतत्वात् न चलति संमद्वीपवती मही ॥ ११ ॥  
 दशयोजनसाहस्र आयामस्तेषु पठ्यते ।  
 देवगन्धर्वयक्षाणां नानारत्नोपोशोभिताः (१) ।  
 नैकनिर्भरवप्राढ्या रम्यकन्दरनिर्मिताः ॥ १२ ॥  
 नितम्बपुष्पकादम्बैः शोभिताश्चित्रसानवः ।  
 मनःशिलादरोभिश्च हरितालतलैस्तथा ॥ १३ ॥  
 सुवर्णमणिचित्राभिर्गुहाभिश्च समन्ततः ।  
 शुद्धहिङ्गुलकप्रख्यैः काञ्चनेर्धातुमण्डितैः ॥ १४ ॥  
 वरकाञ्चनचित्रैश्च प्रवालैः समलङ्कृताः ।  
 रुचिराः शतपर्व्याणः सिद्धावासा मुदान्विताः ।  
 महाविमानैः श्रीमद्भिः समन्तात्परिदोषिताः ॥ १५ ॥  
 पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।  
 विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वयोत्तरे स्मृतः ॥ १६ ॥  
 तेषां सहस्रशृङ्गेषु वज्रवेदूर्यवेदिकाः ।  
 शाखासहस्रकलिताः सुमूलाः सुप्रतिष्ठिताः ॥ १७ ॥  
 स्निग्धेर्तोलैर्धनैः पर्णैः सक्कत्रविविधाश्रयाः ।

अनेकप्रजनोत्सेधा महापुष्पफलोपगाः ॥ १८ ॥  
 यक्षगन्धर्वसेव्याश्च सेविताः सिद्धचारणैः ।  
 महावृक्षाः समुत्पन्नाश्चत्वारो दीपकीतवः ॥ १९ ॥  
 मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महावृक्षः स केतुराट् ।  
 आलम्ब्यशाखाशिखरः कन्दरश्चैव पादपः ॥ २० ॥  
 महाकुम्भप्रमाणैस्तु पुष्पैर्विकचकेसरैः ।  
 महागन्धर्वमनोज्ञैश्च शोभितः सर्वकालजैः ॥ २१ ॥  
 सहस्रमधिक सोऽथ गन्धेनापूरयद् दिशः ।  
 योजनानां समन्ताद्गै मन्दमारुतबीजितः ॥ २२ ॥  
 वरकेतुरेव प्रथितो भद्राश्वो नाम यो द्विजाः ।  
 यत्र साक्षात् क्षीकेशः सिद्धसङ्घैर्मह्यीयते ॥ २३ ॥  
 तस्य रुद्रकदम्बस्य तदा श्वेतहरो हरिः ।  
 प्रागवानमरयेष्ठः स तत्र सहितः पुरा ॥ २४ ॥  
 तेन चालोकितं सर्वं ह्योपं द्विपदनायकाः ।  
 यस्य नाम्ना समाख्यातो भद्राश्वो नामनामतः ॥ २५ ॥  
 दक्षिणस्यापि शैलस्य शिखरे देवसेविता ।  
 जम्बूः सदा पुष्पफला सदा माण्योपशोभिता ॥ २६ ॥  
 महामूलैर्महास्कन्धैः स्निग्धवर्णैर्विभूषिता ।  
 नवैः सदापुष्पफलैः शाखाभिश्चोपशोभिता ॥ २७ ॥  
 तस्या ह्यतिप्रमाणानि स्वादूनि च मृदूनि च ।  
 फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति गिरिमूर्धनि ॥ २८ ॥  
 तस्मान्निरिवरप्रस्थात् पुनः प्रस्यन्दवाहिनी ।  
 नदी जम्बूनदी नाम प्रवृत्ता मधुवाहिनी ॥ २९ ॥

तत्र जम्बू नदस्नाम सुवर्णं ज्वलनप्रभं ।  
 देवात्तङ्कारमतुलं जायते पापनाशनं ॥ ३० ॥  
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा ।  
 यत् पिवन्त्यभृतप्रस्थं मधु जाम्बूरसस्त्रवं ॥ ३१ ॥  
 स केतुर्दक्षिणे द्वीपे जम्बू लोकेषु विश्रुता ।  
 यस्या नाम्ना स विख्यातो जम्बू द्वीपः सनातनः ॥ ३२ ॥  
 विपुलस्यापि शैलस्य पश्चिमस्य महात्मनः ।  
 जातः शृङ्गे ऽतिसुमहानश्वत्थश्चैव पादपः ॥ ३३ ॥  
 विलम्बिवरमालाद्यः सुवर्णमणिषेदिकः ।  
 महोच्चस्कन्धविटपो नैकसत्वगुणालयः ॥ ३४ ॥  
 कुम्भप्रमाणैः सुखदैः फलैः सर्वर्तुकैः शुभैः ।  
 स केतुः केतुमालानां देवगन्धर्वसेवितः ॥ ३५ ॥  
 केतुमालेति च यथा तस्या नाम प्रकीर्तितं ।  
 तन्निबोधत विप्रेन्द्रा निरुक्तं नाम कर्मतः ॥ ३६ ॥  
 क्षीरोदमथने वृत्ते दैत्यपक्षे पराजिते ।  
 महासमरसम्पदं वृक्षक्षोभविमर्दिता ॥ ३७ ॥  
 सहस्राक्षेण विहिता माला तस्य सुतानिता ।  
 तस्य स्कन्धे समासक्त्या ह्यश्वत्थस्य वनस्पतेः ॥ ३८ ॥  
 मा तथैव महागन्धा ह्यग्नाना सर्वकामिकी ।  
 दूज्यते सुमहाभागा विविधैः सिद्धचारणैः ॥ ३९ ॥  
 तस्य केतोः सदा माला देवदत्ता विराजते ।  
 पवनेनेरिता दिव्यं वाति गन्धं मनोरमं ॥ ४० ॥  
 द्वाभ्यां नामाङ्कितो द्वीपः पश्चिमे बहुविस्तरः ।



केतुमाख इति ख्यातो दिवि चेह च सर्वशः (१ ॥ ४१ ॥  
 स्वपार्श्वस्योत्तरे चापि शृङ्गे जातो महाद्रुमः ।  
 न्यग्रोधो विपुलस्कन्धोऽनेकयोजनमण्डलः ॥ ४२ ॥  
 माख्यदामकलापैश्च विविधैर्गन्धशालिभिः ।  
 शाखाविलम्बी शुशुभे सिद्धचारणसेवितः ॥ ४३ ॥  
 प्रवालकुम्भसदृशैर्मधुपूर्णैः फलैः सदा ।  
 स श्रुत्तरकुरुणान्तु केतुवृक्षः प्रकाशते ॥ ४४ ॥  
 सनत् कुमारो वरजा मानसाः ब्रह्मणः सुताः ।  
 सप्त तत्र महाभागाः कुरवो नामविश्रुताः ॥ ४५ ॥  
 तत्र तैरागतज्ञानैः सत्वस्थैः पुण्यकीर्तिभिः ।  
 अक्षयं क्षेममपरं लोकं प्राप्तं सनातनं ॥ ४६ ॥  
 तेषां नामाङ्कितो होपः सप्तानां वै महात्मनां ।  
 दिवि चेह च विख्याता उत्तराः कुरवः सदा ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नाम  
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

## अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । तेषां चतुर्णां वक्ष्यामि शैलेन्द्राणां यथाक्रमं ।

अनुबन्धानि रम्याणि सर्वकालर्तुकानि च ॥ १ ॥

सारिकाभिर्मयूरैश्च चकोरैश्च मदीत्कटैः ।

शुकैश्च भृङ्गराजैश्च चित्रकैश्च समन्ततः ॥ २ ॥

जीवष्ठीवकनादैश्च हेमकानाञ्च नादितैः ।

मत्तकोकिलनादैश्च वल्गूनाञ्च निनादितैः (१) ॥ ३ ॥

सुग्रीवकाञ्चनरवैः कलविङ्करुतैस्तथा ।

कूजितान्तरशब्दैश्च सुरम्याणि च सर्वशः ॥ ४ ॥

मदीत्कटैर्मधुरैश्च भ्रमरैश्च महालसैः (२) ।

उपगौतवनान्तानि किन्नरैश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ५ ॥

पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति मन्दमारुतकम्पिताः ।

तरवो यत्र दृश्यन्ते चारुपल्लवशोभिताः ॥ ६ ॥

स्तवकैर्मञ्जरीभिश्च ताम्रैः किशलयैस्तथा ।

मन्दवातवशाङ्गोलैर्दीलयद्भिर्व्युत्तानि च ॥ ७ ॥

नानाधातुविचित्रैश्च कान्तरूपैः शिलाशतैः ।

शङ्खैः क्वचिद् द्विजश्रेष्ठा विन्यस्तैः शोभितानि च ॥ ८ ॥

देवदानवगन्धर्वैश्च राक्षसपन्नगैः ।

१ मत्तकोकिलनादैश्चाधसनीनाञ्च नादितैरेति ख० ।

२ मधुरिणैरेति ख० ।

सिद्धाप्सरोगणैश्चैव सेवितानि ततस्ततः ॥ ८ ॥  
 मनोहराणि चत्वारि देवाक्रीडनकान्धरा ।  
 चतुर्दिशमुदारानि नाम्ना शृणुत तानि मे ॥ १० ॥  
 पूर्वैश्चैत्ररथं नाम दक्षिणं नन्दनं वनं ।  
 वैभ्राजं पश्चिमं विद्यादुत्तरं सवितुर्वनं ॥ ११ ॥  
 महावनेषु चैतेषु निविष्टानि यथाक्रमं ।  
 अनुबन्धानि रम्याणि विहङ्गैः कूजितानि च ॥ १२ ॥  
 वनैर्विस्तीर्णतीर्थानि महापुण्यवनानि च ।  
 महानागाधिवासानि सेवितानि महात्मभिः ॥ १३ ॥  
 सुरसामलतोयानि शिवानि सुसुखानि च ।  
 सिद्धदेवासुरवरैरुपसृष्टजलानि च ॥ १४ ॥  
 कृत्तप्रमाणैर्विकचैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।  
 पुण्डरीकैर्महापत्रैरुत्पलैः शोभितानि च ।  
 महासरांसि चत्वारि तानि वक्ष्यामि नामतः ॥ १५ ॥  
 अरुणोदं सरः पूर्वं दक्षिणं मानसं स्मृतं ।  
 सितोदं पश्चिमसरो महाभद्रन्तथोत्तरं ॥ १६ ॥  
 अरुणोदञ्च पूर्वेण ये च शैलास्ततः स्मृताः ।  
 तान् कीर्त्यमानांस्तत्त्वेन शृणुध्वं विस्तरात्मनः ॥ १७ ॥  
 शीताम्नस्य कुमुञ्जस्य सुवीरश्चाचलोत्तमः ।  
 विकङ्को मणिशीलश्च(१) वृषभश्चाचलोत्तमः ॥ १८ ॥  
 महानिलोऽथ रुचक्रः सविन्दुर्मन्दरस्तथा ।

वेणुमांश्च सुमेधश्च निषधो देवपर्वतः ॥ १९ ॥  
 इत्येते पर्वतवरा अन्ये च गिरयस्तथा ।  
 पूर्वेण मन्दरस्थिते सिद्धवासा उदाहृताः ॥ २० ॥  
 सरसो मानसस्येह दक्षिणा ये महाचलाः ।  
 ये कौत्तिता मया ते वै नामतस्तान्निबोधत ॥ २१ ॥  
 शैलस्त्रिशिखरश्चापि शिशिरश्चाचलोत्तमः (१) ।  
 कलिङ्गश्च पतङ्गश्च रुचकश्चैव सानुमान् ॥ २२ ॥  
 ताम्नाभश्च विशाखश्च तथा श्वेतीदरो गिरिः ।  
 समूलो विषधारश्च रत्नधारश्च पर्वतः ॥ २३ ॥  
 एकशृङ्गो महामूलो गजशैलः पिशाचकः ।  
 पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ २४ ॥  
 इत्येते देवचरिता ह्युत्कृष्टाः पर्वतोत्तमाः ।  
 दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरोरमरवर्चसः ॥ २५ ॥  
 अपरेण सितीदस्य सरसो द्विजसत्तमाः ।  
 उत्तमा ये महाशैलास्तान् प्रवक्ष्ये यथाक्रमं ॥ २६ ॥  
 सुवक्षाः शिखिशैलश्च कालो वैदूर्यपर्वतः ।  
 कपिलः पिङ्गलो रुद्रः (२) सुरसश्च महाचलः ॥ २७ ॥  
 कुमुदो मधुमांश्चैव अञ्जनो मुकुटस्तथा ।  
 कृष्णश्च पाण्डुरश्चैव सहस्रशिखरश्च ह ॥ २८ ॥  
 पारिपात्रश्च (३) शैलेन्द्रस्त्रिशृङ्गश्चाचलोत्तमः ।

१ शिखरश्चाचलोत्तम इति घ०, ङ० च ।

२ कुञ्जरो रुद्र इति ख० ।

३ पारिषादश्चेति क० । पारिजातश्चेति घ०, ङ० च ।

इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पश्चिमे स्मृताः ॥ २८ ॥  
 महाभद्रस्य सरस उत्तरेणापि श्रीमतः ।  
 ये मया पूर्वताः प्रोक्तास्तान्वदिष्ये यथाक्रमं ॥ २९ ॥  
 शङ्खकूटो महाशैलो वृषभो हंसपर्वतः ।  
 नागश्च कपिलश्चैव इन्द्रशैलश्च सानुमान् ॥ ३० ॥  
 नीलः कनकशृङ्गश्च शतशृङ्गश्च पर्वतः ।  
 पुष्पको मेघशैलश्च विराजश्चालोत्तमः ।  
 जारुक्षिश्चैव(१) शैलेन्द्र इत्येते उत्तराः स्मृताः ॥ ३१ ॥  
 एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमं ।  
 स्थाव्योऽह्यन्तरद्वेण्यश्च सरांसि च निबोधत । ३२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो  
 नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

## अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । शीतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुजस्यान्तरेण(१) तु ।

द्रोण्यो विहङ्गसंघुष्टा नानासत्वनिषेविताः ॥ १ ॥

त्रियोजनशतायामा विस्तीर्णाः शतगोजनाः ।

सुरसामलपानीयरम्यं तत्र सरोवरं ॥ २ ॥

द्रोण्यायामप्रमाणैस्तु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः ।

सहस्रशतपत्रैर्हि महापद्मैरलङ्कृतं ॥ ३ ॥

महोरगैरध्नुषितं महाभोगैर्दुरासदैः ।

देधदानवगन्धर्वैरुपस्पृष्टं जलं शुभं ॥ ४ ॥

पुण्यं तच्छीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च ।

प्रसन्नजलसम्पूर्णं शरण्यं सर्वदेहिनां ॥ ५ ॥

तत्र त्वेकं(२) महापद्मं मध्ये पद्मवनस्य ह ।

कोटिपत्रप्रचारन्तत्तरुणादित्यवर्चसं ॥ ६ ॥

नित्यं व्याकीर्णमजरं चाञ्चल्याच्चातिमण्डलं ।

चारुकेशरजालाढं मत्तषट्पदनादितं ॥ ७ ॥

तस्मिन् पद्मे भगवती साक्षाच्छीर्नित्यमेव हि ।

लक्ष्म्याः पद्मं तदावासं मूर्तिमत्या न संशयः ॥ ८ ॥

सरसस्तस्य पूर्वस्मिन् तीरे सिद्धनिषेविते ।

१ कुमुजस्यान्तरेणेति घ० । कुञ्जरस्यान्तरेणेति ख० । २ तत्र त्वेकं महापद्ममिति छ० ।

सदा पुष्पफलं रम्यं तत्र विष्ववनं महत् ॥ ८ ॥  
 शतयोजनविस्तीर्णं त्रियोजनशतायतं ।  
 अर्द्धक्रोशोच्चशिखरैर्महास्कन्धैः सहस्रशः ॥ १० ॥  
 शाखासहस्रकलितैर्महास्कन्धैः समाकुलं ।  
 फलैः सुवर्णसङ्काशैर्हरितैः पाण्डुरैस्तथा ॥ ११ ॥  
 अमृतस्वादुसदृशैर्भेरीमात्रैः सुगन्धिभिः ।  
 शीर्थमाणैः पतद्भिश्च कीर्णं भूमिर्निरन्तरा ॥ १२ ॥  
 नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकेषु विभूतं ।  
 गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैर्महानागैश्च सेवितं ॥ १३ ॥  
 सिद्धैश्चैव समाकीर्णं नित्यं विष्वफलाग्निभिः ।  
 विविधैर्भूतसङ्घैश्च नित्यमेव निषेवितं ॥ १४ ॥  
 तस्मिन् वने भगवतो मात्वाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।  
 देवो मन्त्रिहिता तत्र सिद्धमङ्गैर्नमस्कृता ॥ १५ ॥  
 विकङ्कस्याचलेन्द्रस्य मणिशैलस्य चान्तरे ।  
 शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतं ॥ १६ ॥  
 विपुलञ्चम्पकवनं सिद्धचारुणमेवितं ।  
 पुष्पलक्ष्मणावृतं भाति ज्वलनमिव नित्यदा ॥ १७ ॥  
 अर्द्धक्रोशोच्चशिखरैर्महास्कन्धैः पलाग्निभिः ।  
 प्रफुल्लशाखाशिखरैः पिञ्जरश्भाति तद्वनं ॥ १८ ॥  
 द्विवाहुपरिणाहे स्तैस्त्रिहस्तायामविस्तरैः ।  
 मनःशिलाचूर्णनिभैः पाण्डुकेसरशालिभिः ॥ १९ ॥  
 पुष्पैर्मनाहरैर्व्याप्तं व्याकाशैर्गन्धशालिभिः ।  
 विराजते वनं सर्वं मत्तभ्रमरनादितं ॥ २० ॥

तदनं दानवैर्देवगन्धर्वैश्चरान्नसैः ।  
 किन्नरैरप्सररोभिश्च सहानागैश्च सेवितं ॥ २१ ॥  
 तत्राश्वमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः ।  
 सिध्यसाध्यगणाकीर्णं नानाश्रुतिविभूषितं ।  
 महानीलकुमुज्जाभ्यामन्तरेष्यचलावथ ॥ २२ ॥  
 महानद्याः सुखायास्तु तीरे सिद्धनिषेविते ।  
 पञ्चाशद्योजनायामन्विशद्योजनविस्तरं ।  
 रम्यं तालवनं तद्धि अर्द्धकोशोच्चमस्तकं ॥ २३ ॥  
 महामूलैर्महासारैः स्थिरैरविरलैः शुभैः ।  
 कुमुदाञ्जनसंस्थानैः परिहृतैर्महाफलैः ।  
 सृष्टगन्धरमोपेतैरुपेतं सिद्धमेवितं ॥ २४ ॥  
 माहेन्द्रस्य द्विपेन्द्रस्य तत्र वास उदाहृतः ।  
 ऐरावतस्य भद्रस्य सर्वलीकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥  
 वेणुमन्तस्य शैलस्य सुमेधस्योत्तरेण च ।  
 सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ २६ ॥  
 वृक्षगुल्मलतागुहैः सर्ववीरुद्धिरोरितं(१) ।  
 दूर्वाप्रस्तारमेवाथ सर्वसत्वविवर्जितं ॥ २७ ॥  
 तथा निषधशैलस्य देवशैलस्य चोत्तरे ।  
 सहस्रयोजनायामा शतयोजनविस्तृता ॥ २८ ॥



सर्वा ह्येकशिला भूमिर्ष्ववोरुद्विवर्जिता ।

आप्नुता पादमात्रेण ह्युदकेन समन्ततः ॥ २९ ॥

इत्येता ह्यन्तरद्वीण्यो नानाकाराः प्रकीर्त्तिताः ।

मेरोः पूर्वेण विप्रेन्द्रा यथावदनुपूर्वशः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम  
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

---

## अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

—000७०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणान्दिशमाश्रिताः ।

या द्रोण्यः सिद्धचरिताः शृणु ता ह्यनुपूर्वशः ॥ १ ॥

शिशिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।

स्रक्ष्णभूमिश्चिया युक्तं लतालिङ्गितपादपं ॥ २ ॥

पृथुक्षेपोच्चशिखरैः पादपैरुपगोभितं ।

उदुम्बरवनं रम्यं पक्षिसङ्घनिषेवितं ॥ ३ ॥

पक्वैर्विद्रुमसङ्काशैर्मधुपूर्णैर्मनोरमैः ।

ज्वलितं तहनं भाति महाकुम्भोपमैः फलैः ॥ ४ ॥

तत् सिद्धयक्षगन्धर्वाः किन्नरा उरगास्तथा ।

विद्याधराश्च मुदिता उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५ ॥

प्रसन्नस्वादुसलिलास्तत्र नद्यो बह्मदकाः ।

सुरसामलतोयास्ताः सरांसि च समन्ततः ॥ ६ ॥

तत्राश्रमं भगवतः कर्हमस्य प्रजापतेः ।

रम्यं सुरगणाकीर्णं सर्वतश्चित्रकाननं ।

समन्ताद्योजनशतं तहनं परिमण्डलं ॥ ७ ॥

ताम्रवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु ।

शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतं ॥ ८ ॥

तद्गुणादित्यसङ्काशैः पुण्डरीकैः समन्ततः ।

सहस्रपत्रैर्विकचैर्महापद्मैरलङ्कृतं ॥ ८ ॥  
 तथा भ्रमरसंलीनैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः ।  
 प्रफुल्लैः शोभितजलं रक्तनीलैर्महोत्पलैः ॥ १० ॥  
 सरोवरं महापुण्यं देवदानवसेवितं ।  
 महोरगैरध्यषितं नीलजालविभूषितं ॥ ११ ॥  
 तस्य मध्ये जनपदो ह्यायतः शतयोजनः ।  
 त्रिंशदुयोजनविस्तीर्णो रक्तधातुविभूषितः ॥ १२ ॥  
 तस्योपरि महारथ्या प्रांशुप्राकारतीरणा ।  
 नरनारीगणाक्लीर्णा स्फीता विभवविस्तरैः ॥ १३ ॥  
 बलभीकूटनिर्यहं मणिभक्तिविचित्रितैः ।  
 रत्नचित्रार्पिततलैः शृङ्गचित्रोत्तरच्छदैः ॥ १४ ॥  
 महाभवनमालाभिर्महाप्रांशुभिरुत्तमैः ।  
 विद्याधरपुरं तत्र शोभते भ्राजयच्छुभं ॥ १५ ॥  
 विद्याधरपतिस्तत्र पुलोमा तत्र विश्रुतः ।  
 चित्रवेषधरः स्रग्वी माहेन्द्रसदृशद्युतिः ॥ १६ ॥  
 दीप्तानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिमतेजसां ।  
 विद्याधरसहस्राणामनेकेषां स राजराट् ॥ १७ ॥  
 विशाखस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।  
 सरसस्ताम्रवर्णस्य पूर्वे तीरे परिश्रुतं ॥ १८ ॥  
 पद्मेषुक्षेपणैर्विडं सुशाखं वर्णशोभितं ।  
 सर्वकालफलं तत्र स्फीतञ्चाम्रवनं महत् ॥ १९ ॥  
 फलैः कनकमङ्गाग्रैर्महास्त्रादैः सुगन्धिभिः ।  
 महाकुम्भप्रमाणैश्चातनुशाखैः समन्ततः ॥ २० ॥

गन्धर्वकिन्नरा यक्षा नागा विद्याधरास्तथा ।  
 पिवन्त्याम्बरसं तत्र सुखादु ह्यमृतोपमं ॥ २१ ॥  
 तत्रास्त्ररसपीतानां मुदितानां महात्मनां ।  
 श्रूयन्ते हृष्टतृष्टानां नादास्तस्मिन् महावने ॥ २२ ॥  
 सुमलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चान्तरे ।  
 समा सुरभिपूर्णाद्या विहङ्गैरुपशोभिता ॥ २३ ॥  
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा पञ्चाशद्योजनायता ।  
 तत्र विल्वस्थली विप्राः शुद्धा निम्नफलद्रुमाः ॥ २४ ॥  
 सुखादैर्विद्रुमनिभैः फलैर्विल्वैर्महोपमैः ।  
 शीर्यमाणैर्विशिष्टैश्च प्रक्लिन्नतलमृत्तिकाः ॥ २५ ॥  
 तां स्थलीमुपजीवन्ति यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।  
 सिद्धा नागाश्च बहुशो नित्यं विल्वफलाशिनः ॥ २६ ॥  
 अन्तरे वसुधारस्य रत्नधारस्य चान्तरे ।  
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनं ॥ २७ ॥  
 सुगन्धं किंशुकवनं नित्यं पुष्पितपादपं ।  
 पुष्पलक्ष्मग्राह्यतं भाति प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ २८ ॥  
 यस्य गन्धेन दिव्येन वास्यते परिमण्डलं ।  
 समग्रं योजनशतं काननानि समन्ततः ॥ २९ ॥  
 तत् सिद्धचारणगणैरप्सरसोभिश्च सेवितं ।  
 रम्यं तत् किंशुकवनं जलाशयविभूषितं ॥ ३० ॥  
 तत्रादित्यस्य देवस्य दीप्तमायतनं महत् ।  
 मासे मासेऽवतरति तत्र सूर्यः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥  
 तत्र कालस्य कर्तारं सहस्रांशं सुरोत्तमं ।

मिडसङ्गा नमस्यन्ति सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ३२ ॥  
 पञ्चकटस्य शैलस्य कैलासस्यान्तरेण तु ।  
 षट्त्रिंशद्योजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ ३३ ॥  
 क्षुद्रसत्त्वैरनाष्टयं सर्वतो हंसपाण्डुरं ।  
 दुष्पारं सर्वसत्त्वानां दुर्गमं लोमहर्षणं ॥ ३४ ॥  
 इत्येता ह्यन्तरद्रोण्यो दक्षिणे परिकीर्त्तिताः ।  
 यथानुपूर्वमखिलाः सिद्धसङ्घनिषेविताः ॥ ३५ ॥  
 पश्चिमायान्दिशि तथा येऽन्तरद्रोणिर्विस्तराः ।  
 तान्वर्ण्यमानांस्तत्त्वेन शृणुतेभान् द्विजोत्तमाः ॥ ३६ ॥  
 अन्तराले गिरौ तस्मिन् सुवक्षःशिखिशैलयोः ।  
 समन्ताद्योजनशतं एकभूमं शिलातलं ॥ ३७ ॥  
 नित्यतप्तं महाघोरं दुःस्पर्शं रोमहर्षणं ।  
 अगम्यं सर्वसत्त्वानामीश्वराणां सुदारुणं ॥ ३८ ॥  
 मध्ये तस्यां शिलास्थत्यां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।  
 ज्वालासहस्रकलिलं वर्ज्जस्थानं सुदारुणं ॥ ३९ ॥  
 अनित्यनस्तत्र सदा ज्वालामाली विभावसुः ।  
 ज्वलत्येष सदा देवः शश्वत्तत्र हुताशनः ॥ ४० ॥  
 अधिदेवकृते योऽसावग्नेर्भागो विधीयते ।  
 स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसंवर्त्तकोऽनलः ॥ ४१ ॥  
 अन्तरे शैलवरयोर्देवा वापि तयोः शुभाः ।  
 मातृपुङ्गवस्थली तत्र ह्यायामाहशयोजना ॥ ४२ ॥  
 मधुव्यञ्जनसंस्थानैः सुरसैः कनकप्रभैः ।  
 कलैः परिणतैः सर्वा शोभिता सा महास्थली ॥ ४३ ॥

तचाश्रमं महापुण्यं सिद्धसङ्गनिषेवितं ।  
 बृहस्पतेः प्रमुदितं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ४४ ॥  
 तथैव शैलवरयोः कुसुदाञ्जनयोरपि ।  
 अन्तरे केसरद्रोणिरनेकायामयोजना ॥ ४५ ॥  
 द्विवाहुपरिणाहैस्तैस्त्रिहस्तायतविस्तृतैः ।  
 चन्द्रांशुवर्णैर्व्याकोशैर्मत्तषट्पदनादितैः ॥ ४६ ॥  
 मधुसर्पौरजःपृक्तैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।  
 शवलन्तद्वनं(१) भाति कुसुमैः सर्वकालजैः ॥ ४७ ॥  
 तत्र विष्णोः सुरगुरोर्दीप्तिमायतनं महत् ।  
 प्रकाशन्निषु लोकेषु सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ४८ ॥  
 अन्तरे शैलवरयोः कृष्णपाण्डुरयोरपि ।  
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं नवत्यायतयोजनं ॥ ४९ ॥  
 श्लक्ष्णमेकशिलं देशं वृक्षवीरुद्विवर्जितं ।  
 सुखपादप्रचारश्च निम्नोन्नतविवर्जितं ॥ ५० ॥  
 मध्ये तु सरसस्तस्य रम्या तु स्थलपद्मिनी ।  
 सहस्रपत्रैर्व्याकोशैः छत्रमात्रैरलङ्कृता ॥ ५१ ॥  
 पुण्डरीकैर्महापद्मैरुचिरैर्गन्धशालिभिः ।  
 शतपत्रैश्च विकचैरुत्पलैर्नीलिपत्रकैः ॥ ५२ ॥  
 मदीत्कटैर्मधुकरैर्भ्रमरैश्च मदीत्कटैः ।  
 मृदुगद्गदकण्ठानां किन्नराणाञ्च निस्त्रिनैः ॥ ५३ ॥  
 उपगीतपद्मखण्डाढ्या विस्तीर्णा स्थलपद्मिनी ।

यच्चगन्धर्वचरिता सिद्धचारणसेविता ॥ ५४ ॥  
 मध्ये तस्याश्च पद्मिन्याः पञ्चयोजनमण्डलः ।  
 न्यग्रोधो विपुलस्कन्धो ह्यनेकारोहमण्डितः ॥ ५५ ॥  
 तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।  
 सहस्रवदनो देवो नीलवासाः सुरारिहा ॥ ५६ ॥  
 पद्ममाल्यधरस्थल्यां महाभागोऽपराजितः ।  
 इज्यते यच्चगन्धर्वैर्विद्याधरगणैस्तथा ॥ ५७ ॥  
 तस्मिन्नायतने साक्षादनादिनिधनो हरिः ।  
 पद्मोपहारैर्विविधैरिज्यते सिद्धचारणैः ॥ ५८ ॥  
 तदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु विश्रुतं ।  
 पद्ममालावलम्बाभिर्मालाभिरुपशोभितं ॥ ५९ ॥  
 तथा सहस्रशिखरकुमुदस्यान्तरेण च ।  
 पञ्चाशद्योजनायामन्विशद्योजनविस्तरं ।  
 इषुक्षेपोच्चशिखरं नानाविहगासेवितं ॥ ६० ॥  
 महागन्धैर्महास्वादैर्गजदेहनिभैः फलैः ।  
 मधुस्रवैर्महावृक्षैरुपेतं तत् समन्ततः ॥ ६१ ॥  
 तत्राश्रमं महापुण्यं देवर्षिगणसेवितं ।  
 शुकस्य प्रथितं तत्र भास्वरं पुण्यकर्मणः ॥ ६२ ॥  
 शङ्कुकूटस्य शैलस्य वृषभस्यान्तरेण च ।  
 परुषकस्थली रम्या ह्यनेकायतयोजना ॥ ६३ ॥  
 विल्वप्रमाणेय शुभैर्महास्वादैः सुगन्धिभिः ।  
 फलैः प्रक्षिद्यते भूमिः परुषैर्हन्तविच्युतेः ॥ ६४ ॥  
 तां स्थलीमुपजीवन्ति किन्नरोरगसाधवः ।

परुषकरसोन्नता मानाढ्यास्तत्र चारणाः ॥ ६५ ॥

कपिञ्जलस्य शैलस्य नागशैलस्य चान्तरे ।

द्वियोजनशतायामा विस्तीर्णा शतयोजना ॥ ६६ ॥

स्थली मनोहरा सा हि नानावनविभूषिता ।

नानापुष्पफलोपेता किन्नरोरगसेविता ॥ ६७ ॥

द्राक्षावनानि रम्याणि तथा नागवनानि च ।

खर्जूरवनखण्डानि नीलाशोकवनानि च ॥ ६८ ॥

दाडिमानाञ्च स्वादूनामक्षोटकवनानि च ।

अतसीतिलकानाञ्च कदलीनां वनानि च ॥ ६९ ॥

वदरीणाञ्च स्वादूनां वनखण्डानि सर्वशः ।

स्वादुशीताम्बुपूर्णाभिर्नदीभिः शोभितानि च ॥ ७० ॥

तथा पुष्पकशैलस्य महामेघस्य चान्तरे ।

षष्टियोजनविस्तीर्णा सा भूमिः शतमायता ॥ ७१ ॥

समा पाणितलप्रख्या कठिना पाण्डुरा घना ।

वृक्षगुल्मलतागुल्मैस्तृणैश्चापि विवर्जिता ॥ ७२ ॥

वर्जिता विविधैः सत्वैर्निर्मलमस्मिन् निराश्रया ।

सा काननस्थली नाम दारुणा रोमहर्षणा ॥ ७३ ॥

महासरांसि च तथा महावृक्षास्तथैव च ।

महावनानि सर्वाणि कान्तनामानि(१) सर्वशः ॥ ७४ ॥

सरसाञ्च वनानाञ्च सा स्थली च प्रजापतेः ।



क्षुद्राणां सरसाञ्चैव संख्या तत्र न विद्यते ॥ ७५ ॥

दश द्वादश सप्ताष्टौ विंशत्रिंशच्च योजनाः ।

स्थल्यो द्रोण्यश्च विख्याताः सरांसि च वनानि च ॥ ७६ ॥

केचित् सन्ति महाघोराः श्यामाः पर्वतकुक्षयः ।

सूर्यांशुजालैरस्पृष्टा नित्यं शीता दुरासदाः ॥ ७७ ॥

तथा ह्यनलतप्तानि सरांसि द्विजसत्तमाः ।

शैलकुल्यन्तरस्थानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासे  
नामाऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

— — —

## अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि यस्मिन् यस्मिन् शिलीश्वये ।

ये सन्निविष्टा देवानां विविधानां गृहोत्तमाः ॥ १ ॥

तत्र योऽसौ महाशैलः शीतान्तो नैकविस्तरः ।

नैकधातुगतैश्चित्रैर्नैकरत्नाकराकरः ॥ २ ॥

नितम्बैः पुष्पसालम्बैर्नैकसत्वगुणालयः ।

महार्हमणिचित्राभिर्हैमवर्णैरलङ्कृतः ॥ ३ ॥

नितम्बैः षट्पदोद्गीतैः प्रवालैर्हैमचित्रकैः ।

तटैः कुसुमसङ्कीर्णैर्मत्तभ्रमरनादितैः ॥ ४ ॥

लतालम्बैश्चित्रवद्भिश्चित्रैर्धातुगतार्चितैः ।

सानुभोरत्नचित्त्रैश्च पुष्पाढ्यैश्च विभूषितः ॥ ५ ॥

विमलस्वादुपानीयैर्नैकप्रस्रवणैर्युतः ।

निकुञ्जैः कुसुमोत्कीर्णैरनेकैश्च विभूषितः ॥ ६ ॥

पुष्पोद्गुपवन्हाभिश्च स्तवन्तीभिरलङ्कृतः ।

किन्नराचरिताभिश्च दरीभिः (१) सर्वतस्ततः ॥ ७ ॥

यक्षगन्धर्वचरितैरनेकैः कन्दरोदरैः ।

शोभितश्च सुखासेव्यैश्चित्रैर्गहनसङ्कटैः ॥ ८ ॥

नानासत्वगणाकीर्णैः सुपानीयैः सुखाश्रयैः ।

नानापुष्पफलोपेतैः पादपैः समलङ्कृतः ॥ ८ ॥  
 तस्मिन् गुहाश्रयाकीर्णं अनेकोदरकन्दरे ।  
 कौङ्ठावनं महेन्द्रस्य सर्वकामगुणैर्युतं ॥ १० ॥  
 तत्र तद्देवराजस्य पारिजातवनं महत् ।  
 प्रकाशं त्रिषु लोकेषु गीयते श्रुतिनिश्चयात् ॥ ११ ॥  
 तरुणादित्यसङ्काशैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।  
 पुष्पैर्भाति नगश्रेष्ठः सुदीप्त इव सर्वशः ॥ १२ ॥  
 समग्रं योजनशतं तं गन्धमनिलो वदौ ।  
 पारिजातकपुष्पाणां माहेन्द्रवननिर्गतः ॥ १३ ॥  
 वैदूर्यनीलैः कमलैः सौवर्णैर्वज्रकेशरैः ।  
 सर्वगन्धबलोपेतैर्मत्तषट्पदनादितैः ॥ १४ ॥  
 व्याकोशैर्विकचैश्चापि शतपत्रैर्मनोहरैः ।  
 सपङ्कजैर्महापत्रैर्वाप्यस्तत्र विभूषिताः ॥ १५ ॥  
 विरेजुरन्तरम्बुस्थाः सौवर्णमणिभूषिताः ।  
 परिष्कन्देक्षणा नित्यं मीनयूथाः सहस्रशः ॥ १६ ॥  
 कूर्मैश्चानेकसंस्थानैर्हैमरत्नपरिष्कृतैः ।  
 चञ्चूर्यमाणैः सलिलैर्भाति चित्रं समन्ततः ॥ १७ ॥  
 नानावर्णैश्च शकुनैर्नानारत्नतनूरुहैः (१) ।  
 सुवर्णपुष्पैश्चानेकैर्मणितुण्डैर्दिजातिभिः ॥ १८ ॥  
 बल्लगुम्बरैः सदोन्नतैः सम्पतङ्गिः समन्ततः ।  
 शशुभे तद्वनं रम्यं सहस्राक्षस्य धीमतः ॥ १९ ॥

मत्तभ्रमरसन्नादैर्विहङ्गानाञ्च कूजितैः ।  
 नित्यमानन्दितवनं तस्मात् क्रीडावनं महत् ॥ २० ॥  
 सुवर्णपार्श्वैश्च नगैर्मणिसुक्तापुरस्कृतैः ।  
 मणिमृङ्गकलापत्रैः पतङ्गिश्च समन्ततः ॥ २१ ॥  
 शाखामृगैश्च चित्राङ्गैर्नानारत्नतनूतहैः ।  
 नानावर्णप्रकारैश्च सत्त्वैरन्यैः समाकुलं ॥ २२ ॥  
 मुञ्चन्ति पुष्पवर्षैश्च तत्र बाललता दुमाः ।  
 पारिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्पिताः ॥ २३ ॥  
 शयनासननिर्व्यूहैः स्तौर्णैरत्नविभूषितैः ।  
 विहारभूमयस्तत्र द्विजाः शक्रवने शुभाः ।  
 न च शीतो न चाप्युष्णो रविस्तत्र समः सदा ॥ २४ ॥  
 नित्यमुन्मादजननो मधुमाधवसम्भवः ।  
 वाति चाप्यनिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ।  
 नित्यं सङ्गसुखाङ्गादींश्चमत्कृतमविनाशनः ॥ २५ ॥  
 तस्मिन्निन्द्रवने शुभ्रे देवदानवपन्नगाः ।  
 यक्षराक्षसगुह्याश्च गन्धर्वाद्यामितीजसः ॥ २६ ॥  
 विद्याधराश्च सिद्धाश्च किन्नराश्च सुदायुताः ।  
 तथाप्सरोगणाश्चैव नित्यं क्रीडापरायणाः ॥ २७ ॥  
 तस्य पर्वतराजस्य पूर्वं पार्श्वं महोचितं ।  
 कुमुदं(१) शैलराजानं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ २८ ॥  
 तस्य धातुविचित्रेषु कूटेषु बहुविस्तराः ।  
 अष्टौ पुर्यां ह्युदीर्णाश्च दानवानां महात्मनां ॥ २९ ॥

वज्रके पर्वते चापि अनेकशिखरोदरैः ।  
 उदीर्णा राक्षसावासा नरनारीसमाकुलाः ॥ ३० ॥  
 नीलका नाम ते घोरा राक्षसाः कामरूपिणः ।  
 तत्र तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ३१ ॥  
 महानीलेपि शैलेन्द्रे पुराणि दश पञ्च च ।  
 हयाननानां विख्याताः (१) किन्नराणां महात्मनां ॥ ३२ ॥  
 देवसेनो महाबाहुर्बलमिन्द्रादयस्तथा ।  
 तत्र किन्नरराजानो दश पञ्च च गर्विताः ॥ ३३ ॥  
 सुवर्णपाश्र्वाः ॥ येण नानावर्णसमाकुलैः ।  
 विलप्रवेशैर्नगरैः शैलेन्द्रः सोऽभ्यलङ्घितः ॥ ३४ ॥  
 अतिदारुणा दृष्टिविषा ह्यग्निकोपा दुरासदाः ।  
 महोरगशतास्तत्र सुवर्णवशवर्तिनः ॥ ३५ ॥  
 सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रशः ।  
 हर्म्यंप्रासादकलिलाः प्रांशुप्राकारतोरणाः ॥ ३६ ॥  
 वेणुमन्ते महाशैले विद्याधरपुरचयं ।  
 त्रिशद्वयोजनविस्तीर्णं पञ्चाशद्वयोजनायतं ॥ ३७ ॥  
 उलूकी रोमशस्यैव महानेचस्य वीर्यवन् ।  
 विद्याधरवरास्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ३८ ॥  
 वैकङ्क्षे शैलशिखरे ह्यन्तःकन्दरनिर्भरे ।  
 महोच्चशृङ्गे रुचिरे रत्नधातुविचित्रिते ॥ ३९ ॥  
 तत्रास्ते गारुडिर्नित्यं उरगारिर्दुरासदः ।  
 महाबायुजवयण्डः सुग्रीवो नाम वीर्यवान् ॥ ४० ॥

महाप्रमाणैर्विक्रान्तैर्महाबलपराक्रमैः ।  
 स शैलो ह्यावृतः सर्वः पक्षिभिः पन्नगारिभिः ॥ ४१  
 करञ्जेऽभिरतो नित्यं साक्षाद्भूतपतिः प्रभुः ।  
 वृषभाङ्गो महादेवः शङ्करो योगिनां प्रभुः ॥ ४२ ॥  
 नानावेषधरैर्भूतैः प्रमथैश्च दुरासदैः ।  
 करञ्जे सानवः सर्वे ह्यवकीर्णाः समन्ततः ॥ ४३ ॥  
 वसुधारे वसुमतां वसूनाममितीजसां ।  
 अष्टावायतनान्याहुः पूजितानि महात्मनां ॥ ४४ ॥  
 रत्नधातौ(१) गिरिवरे ऋषीणाञ्च महात्मनां ।  
 समाश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि च ॥ ४५ ॥  
 महाप्रजापतेः स्थानं हेमशृङ्गे नगोत्तमे ।  
 चतुर्वर्कस्य देवस्य सर्वभूतनमस्कृतं ॥ ४६ ॥  
 गजशैले भगवतो नानाभूतगणावृताः ।  
 रुद्राः प्रसुदिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४७ ॥  
 सुमेधे धातुचित्राढे शैलेन्द्रे मेघसन्निभे ।  
 नैकोदरदरीवप्रनिकुञ्जैश्चोपशोभिते ॥ ४८ ॥  
 आदित्यानां वसूनाञ्च रुद्राणाञ्चामितीजसां ।  
 तत्त्रायतनविन्यासा रम्याश्चैवाश्विनोरपि ॥ ४९ ॥  
 स्थानानि सिद्धैर्देवानां स्थापितानि नगोत्तमे ।  
 तत्र पूजापरा नित्यं यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥ ५० ॥  
 गन्धर्वनगरौ स्फीता हेमकक्षे नगोत्तमे ।

अग्रीत्यमरपूर्याभा महाप्राकारतीरणा ॥ ५१ ॥  
 सिद्धा ह्यपत्तना नाम गन्धर्वा युद्धशालिनः ।  
 येषामधिपतिर्देवो राजराजः कपिञ्जलः ॥ ५२ ॥  
 अनले राक्षसावासाः पञ्चकूटेऽपि दानवाः ।  
 ऊर्जिता देवरिपवो महाबलपराक्रमाः ॥ ५३ ॥  
 शतशृङ्गे पुरशतं यक्षाणाममितौजसां ।  
 ताम्राभे काद्रवेयस्य तक्षकस्य पुरोत्तमं ॥ ५४ ॥  
 विशाखे पर्वतश्रेष्ठे नैकवप्रदरीशुभे ।  
 गुहानिरतवासस्य गुहस्यायतनं महत् ॥ ५५ ॥  
 श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमण्डिते ।  
 पुरं गरुडपुत्रस्य सुनाभस्य महात्मनः ॥ ५६ ॥  
 पिशाचके गिरिवरे हर्म्यं प्रासादमण्डितं ।  
 यक्षगन्धर्वचरितं कुवेरभवनं महत् ॥ ५७ ॥  
 हरिकूटे हरिर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।  
 प्रभावात्तस्य शैलोऽसौ महानाभः प्रकाशते ॥ ५८ ॥  
 कुमुदे किन्नरावासा अञ्जने च महोरगाः ।  
 कृष्णे गन्धर्वनगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९ ॥  
 पाण्डुरे चारुशिखरे महाप्राकारतीरणे ।  
 विद्याधरपुरन्तत्र महाभवनमालिनं ॥ ६० ॥  
 सहस्रशिखरे शैले दैत्यानामुग्रकर्माणां ।  
 पुराणि समुदीर्घानां सहस्रं हेममालिनां ॥ ६१ ॥  
 सुकुटे पन्नगावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः ।  
 पुष्पके वै मुनिगणा नित्यमेव सुदायुताः ॥ ६२ ॥

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च ।

सुपक्षे पर्वतवने चत्वार्य्यथतनानि च ॥ ६३ ॥

गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैर्नागैर्विद्याधरीक्षमैः ।

सिद्धैर्हितेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामै-  
कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

---



अशीत्यमरपुर्याभा महाप्राकारतीरणा ॥ ५१ ॥  
 सिद्धा ह्यपत्तना नाम गन्धर्वा युद्धशालिनः ।  
 येषामधिपतिर्देवो राजराजः कपिञ्जलः ॥ ५२ ॥  
 अनले राक्षसावासाः पञ्चकूटेऽपि दानवाः ।  
 ऊर्जिता देवरिपवो महाबलपराक्रमाः ॥ ५३ ॥  
 शतशृङ्गे पुरशतं यक्षाणाममितौजसां ।  
 ताम्राभे काद्रवेयस्य तक्षकस्य पुरीक्षमं ॥ ५४ ॥  
 विशाखे पर्वतश्रेष्ठे नैकवप्रदरीशुभे ।  
 गुहानिरतवासस्य गुहस्यायतनं महत् ॥ ५५ ॥  
 श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमण्डिते ।  
 पुरं गरुडपुत्रस्य सुनाभस्य महात्मनः ॥ ५६ ॥  
 पिशाचके गिरिवरे हर्म्यं प्रासादमण्डितं ।  
 यक्षगन्धर्वचरितं कुवेरभवनं महत् ॥ ५७ ॥  
 हरिकूटे हरिर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।  
 प्रभावाक्षस्य शैलीऽसौ महानाभः प्रकाशते ॥ ५८ ॥  
 कुमुदे किन्नरावासा अञ्जने च महोरगाः ।  
 कृष्णे गन्धर्व्वनगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९ ॥  
 पाण्डुरे चारुशिखरे महाप्राकारतीरणे ।  
 विद्याधरपुरन्तत्र महाभवनमालिनं ॥ ६० ॥  
 सहस्रशिखरे शैले दैत्यानामुग्रकर्म्मणां ।  
 पुराणि समुदीर्णानां सहस्रं हेममालिनां ॥ ६१ ॥  
 सुकुटे पद्मगावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः ।  
 पुष्पके वै मुनिगणा नित्यमेव मुदायुताः ॥ ६२ ॥

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च ।

सुपक्षे पर्वतवरे चत्वार्य्यायतनानि च ॥ ६३ ॥

गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैर्नागैर्विद्याधरोत्तमैः ।

सिद्धैर्हितेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामै-  
कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

---

## अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

### भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । मर्यादाः पर्वते शुभ्रे देवकूटे निबोधत ।  
विस्तीर्णे शिखरे तस्य कूटे गिरिवरस्य ह ॥ १ ॥  
समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डितं ।  
जन्मक्षेत्रं सुपर्णस्य वैनतेयस्य धीमतः ॥ २ ॥  
नैकैर्महापक्षिगणैर्गारुडैः शीघ्रविक्रमैः ।  
सम्पूर्णवीर्यसम्पन्नैर्दमनैरुत्तरगारिभिः ॥ ३ ॥  
पक्षिराजस्य भवनं प्रथमं तन्महात्मनः ।  
महावायुप्रवेगस्य शाल्मलिद्वीपवासिनः ॥ ४ ॥  
तस्यैव चारुमूर्ध्नु कूटेषु च महर्षिषु ।  
दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्वपि तु शोभिनः ॥ ५ ॥  
सन्ध्याभ्राभाः समुदिता रुक्मप्राकारतीरणाः ।  
महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्मिताः ॥ ६ ॥  
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णाश्चत्वारिंशत्तमायताः ।  
सप्त गन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७ ॥  
आग्नेया नाम गन्धर्वा महाबलपराक्रमाः ।  
कुवेरानुचरा दीप्तास्तेष्वान्ते भवनोत्तमाः ॥ ८ ॥  
तरा चोत्तरकूटेषु भुवनस्य महागिरेः ।  
हर्म्यप्रासादबद्धश्च उद्यानवनशोभितं ॥ ९ ॥  
पुरमाशीविषैः पूर्णं महाप्राकारतीरणं ।

वादितशतनिर्घोषेरानन्दितवनान्तरं(१) ॥१०॥  
 दुःप्रसह्यमभिचाणां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।  
 नगरं सैहिकेयानांमुदौर्णं देवविद्विषां ।  
 सिद्धदेवर्षिचरितं देवकूटे निबोधत ॥११॥  
 द्वितीये द्विजशार्दूल मर्यादापर्वते शुभे ।  
 महाभवनमालःभिर्नानावर्णाभिरावृतं ॥१२॥  
 सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।  
 विशालरथ्यन्दुर्धर्षं नित्यम्प्रमुदितं शिवं ॥१३॥  
 नरनारीगणाकीर्णं प्रांशुप्राकारतीरणं ।  
 षष्टियोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं ॥१४॥  
 नगरं कालकेयानाभमुराणान्दुरासदं ।  
 देवकूटतटे रम्ये सन्निविष्टं सुदुर्जयं ॥  
 महाभ्रचयसङ्काशं सुनासन्नाम विश्रुतं ॥१५॥  
 तस्यैव दक्षिणे कूटे विंशद्योजनविस्तरं(२) ।  
 द्विषष्टियोजनायामं हेमप्राकारतीरणं ॥१६॥  
 षष्टपुष्टावलिप्तानां(३) आवासाः कामरूपिणां ।  
 औत्कचानां प्रमुदितं राक्षसानां महापुरं ॥१७॥  
 मध्यमे तु महाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः ।  
 सुवर्णमणिपाषाणैश्चितैः श्लक्ष्णतरैः शुभैः ।  
 शाखाशतसहस्राद्यैर्नकारोहसमाकुलं ॥१८॥

१ आनन्दितबलोत्तरमिति क० ।

२ विंशद्योजनविस्तरमित्यत्र विंशदित्यर्थं प्रयोग आर्षः ।

३ षष्टपुष्टावलिप्तानामिति घ० ।

स्निग्धपर्णमहामूलमनेकस्तन्धवाहनं ।  
 रम्यं ह्यविरलच्छायं दशयोजनमण्डलं ॥१८॥  
 तत्र भूतवटश्रम नानाभूतगणालयं ।  
 महादेवस्य प्रथितं चण्डिकास्य महात्मनः ।  
 दीप्तमायतनं तच्च सर्वलोकेषु विद्युतं ॥२०॥  
 वराहगर्जसंहर्षशार्दूलकरभाननैः ।  
 गृध्रोलूकमुखैश्चैव मेघोद्वाजमहामुखैः ॥२१॥  
 कदम्बैर्विकटैः खलैर्लम्बकेशतनूतहैः ।  
 नानावर्णाकृतिधरैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ॥२२॥  
 दीप्तैरने कैरुचास्यैर्भूतैरुग्रपराक्रमैः ।  
 अशून्यमभवन्नित्यं महापारिषदैस्तथा ॥२३॥  
 तत्र भूतपतेर्भूता नित्यम्पूजां प्रयुञ्जते ।  
 भर्भरैः शङ्खपटहैर्भरीषिण्डिमगोमुखैः ॥२४॥  
 रणितालसितोन्नतैर्नित्यम्बलितवर्जितैः ।  
 विस्फूर्जितशतैस्तच्च पूजायुक्ता गणेश्वराः ।  
 प्रीताः पुरारिप्रमथास्तच्च क्रीडापराः सदा ॥२५॥  
 सिद्धदेवर्षिगन्धर्वयक्षनागेन्द्रपूजितः ।  
 स्थाने तस्मिन् महादेवः साक्षात्लोकशिवः शिवः ॥२६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम  
 चत्वारिंशोऽध्यायः ।

## अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ०००७००० —

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । विविक्तचारुशिखरं पत्रितं शङ्खवर्चसं ।

कैलासं देवभक्तानामालयं सुकृतात्मनां ॥ १ ॥

तस्य कूटतटे रम्ये मध्यमे कुन्दसन्निभे ।

योजनानां शताशमे पञ्चाशच्च तथायतं ॥ २ ॥

सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।

महाभवनमालाभिर्भूषितं नैकविस्तरं ॥ ३ ॥

धनाध्यक्षस्य देवस्य कुबेरस्य महात्मनः ।

नगरस्तदनाष्ट्यष्टद्वियुक्तं सुदायुतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये सभा रम्या नानाकनकमण्डिता ।

विपुला नाम विख्याता विपुलस्तम्भतीरणा ॥ ५ ॥

तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितं ।

महाविमानं रुचिरं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ६ ॥

मनोजवं कामगमं हेमजालविभूषितं ।

वाहनं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ७ ॥

तत्रैकपिङ्गली देवी महादेवसखः स्वयं ।

वसति स्म स यक्षेन्द्रः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ८ ॥

तत्राप्सरोगणैर्यक्षैर्गन्धर्वैः सिद्धचारणैः ।

वसति स्म महात्माऽसौ कुबेरो देवसत्तमः ॥ ९ ॥

तत्र पद्ममहापद्मी तथा मकरकच्छपी !

कुमुदः(१) शङ्खनीलश्च नन्दनी निधिसत्तमः ॥१०॥

अष्टावितेऽक्षया दिव्या धनेशस्य महात्मनः ।

महानिधानास्तिष्ठन्ति सभायां रत्नसञ्चिताः ॥११॥

तथेन्द्राग्नियमादीनां देवानामप्सरोगणैः ।

तेषां कैलास आवासी यच्च यक्षेश्वरः प्रभुः ॥१२॥

कृत्वा पूर्वमुपस्थानं यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।

पश्चाद्गच्छन्ति ये यस्य विहिताः परिचारकाः ॥१३॥

तत्र मन्दाकिनी नाम सुरम्या विपुलोदका ।

सुवर्णमणिसोपाना नानापुष्पोत्कटोत्कटा ॥१४॥

जाम्बवन्दमयैः पद्मैर्गन्धस्पर्शगुणान्वितैः ।

नीलवैदूर्यपत्रैश्च गन्धोपेतैर्महोत्पलैः ॥१५॥

तथा कुमुदखण्डैश्च महापद्मैरलङ्कता ।

यच्चगन्धर्वनारीभिरपप्सरोभिश्च शोभिता ॥१६॥

देवदानवगन्धर्वैश्चराक्षसपन्नगैः ।

उपस्पृष्टजला रम्या वापी मन्दाकिनी तथा ॥१७॥

तथा अलकनन्दा च नन्दा च सरितां वरा ।

एतैरेव गुणैर्युक्ता नद्यो देवर्षिसेविताः ॥१८॥

तस्यैव शैलराजस्य पूर्वे कूटे परिश्रुताः ।

सहस्रयोजनायामास्तिंशद्योजनविस्तराः ॥१९॥

दश गन्धर्वनगराः समृद्धा परया युताः ।

महाभारतमालाभिरजेकाभिर्विभूषिताः ॥२०॥

सुवाहुहरिकेशाद्याश्चित्रसेनजरादयः ।  
 दश गन्धर्वराजानो दीप्तवक्त्रिपराक्रमाः ॥२१॥  
 तस्यैव पश्चिमे कूटे कुन्देन्दुसदृशप्रभे ।  
 नानाधातुशतैश्चित्रैः सिद्धदेवर्षिसेविते ॥२२॥  
 अशीतियोजनायामं चत्वारिंशत्प्रविस्तरं ।  
 एकैकयक्षभवनं महाभवनमालिनं ॥ २३ ॥  
 महायक्षालयान्यत्र त्रिंशदाढ्यानि मे शृणु ।  
 मुदाऽथ परमर्ष्या च संयुक्तानि समन्ततः ॥२४॥  
 महामालिसुनेत्राद्यास्तथा मणिवरादयः ।  
 उदीर्णा यक्षराजानस्तत्र त्रिंशत्सदा बभुः ॥२५॥  
 इत्येते कथिता यक्षा वायुग्निममलेजसः ।  
 येषामधिपतिर्देवः श्रीमान् वैश्ववणः प्रभुः ॥२६॥  
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्यचलोत्तमे(१) ।  
 निकुञ्जनिर्भरगुहानैकसानुदरोतटे ॥२७॥  
 अर्णवादर्णवं यावत् पूर्वपश्चायतेऽचले ।  
 किन्नराणां पुरशतं निविष्टं वै क्वचित् क्वचित् २८॥  
 नैकशृङ्गकलापस्य शैलराजस्य कुक्षिषु ।  
 नरनारीप्रमुदितं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥२९॥  
 द्रुमसुग्रीवसैन्याद्या भगदत्तपुरःसराः ।  
 तत्र राजशतं तेषां दीप्तानां बलशालिनां ॥३०॥  
 विवाहो यत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह ।



तपस्तप्तवती चैव यत्र देवी वराङ्गना ॥३१॥  
 किरातरूपिणा चैव तत्र रुद्रेण क्रीडितं ।  
 यत्र चैव कृतं ताभ्यां जम्बूद्वीपावलीकनं ॥३२॥  
 यत्र ताः सन्मुदा युक्ता नानाभूतगणैर्युताः ।  
 चित्रपुष्पफलोपेता रुद्रस्याक्रीडभूमयः ॥३३॥  
 हृष्टा गिरिदरीवासाः कृशोदर्यो मनोरमाः ।  
 सुन्दर्यो यत्र किन्नर्यो रमन्ते स्म सुलोचनाः ॥३४॥  
 विशालाक्षस्तथा यक्षा अन्याष्टाप्सरसाङ्गणाः ।  
 गन्धर्वाष्टाङ्गशालिन्यो यत्र तत्र मुदा युताः ॥३५॥  
 तत्रैवामावनं नाम सर्वलीकेषु विद्युतं ।  
 अर्धनारीनरं रूपं धृतवान् यत्र शङ्करः ॥३६॥  
 तथा शरवनं नाम यत्र जातः प्रडाननः ॥  
 यत्र चैव कृतोत्साहः क्रीडश्चैलवनं प्रति ॥३७॥  
 ध्वजापताकिनश्चैव किङ्किणीजालमालिनं ।  
 यत्र सिंहस्थं युक्तं कार्तिकेयस्य धीमतः ॥३८॥  
 चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य क्रीडस्य च गिरेस्तटे ।  
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दो यत्र शक्तिं विमुक्तवान् ॥३९॥  
 यत्राभिषिक्तश्च गुहः सेन्द्रोपेन्द्रैः सुरोत्तमैः ।  
 सेनापत्ये च दैत्यारिर्हादशार्कप्रतापवान् ॥४०॥  
 भूतसङ्घावकीर्णानि एतान्यन्यानि च द्विजाः ।  
 तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्यायतनानि च ॥४१॥  
 तथा पाण्डुशिला नाम ह्याक्रीडा क्रीडघातिनः ।  
 नानाभूतगणाकीर्णं पृष्ठे हिमवतः शुभे ॥४२॥

तस्य पूर्वे तटे रम्ये सिद्धावासमुदाहृतं ।  
 कलापयाममित्येवं नाम्ना ख्यातं मनीषिभिः ॥४३॥  
 मृकण्डस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च ।  
 विश्वामित्रस्य विप्रर्षेस्तथैवोद्दालकस्य च । ४४॥  
 अन्येषाञ्चोग्रतपसां ऋषीणां भावितात्मनां ।  
 हिमवत्याश्रमाणाञ्च सहस्राणि शतानि च ॥४५॥  
 नैकसिद्धगणावासं स्थानायतनमण्डितं ।  
 यत्तगन्धर्वचरितं नानास्त्रैर्गणैर्युतं ॥४६॥  
 नानारत्नाकरापूर्णं नानासत्त्वनिषेवितं ।  
 नानानदीसहस्राणां सम्भवं परपर्वतं(१) ॥४७॥  
 पश्चिमस्याचलेन्द्रस्य निषधस्य यथार्थवत् ।  
 कीर्त्यमानमशेषेण विशेषं शृणुत हिजाः ॥४८॥  
 विस्तीर्णे मध्यमे कूटे हेमधातुविभूषिते ।  
 दीप्तमायतनं विष्णोः सिद्धभिर्गणसेवितं ।  
 यक्षाप्सरःसमाकीर्णं गन्धर्वगणसेवितं ॥४९॥  
 तत्र साक्षान्महादेवः पीताम्बरधरो हरिः ॥  
 वरदः सेव्यते सिद्धैर्लोककर्त्ता सनातनः ॥५०॥  
 तस्यैवाभ्यन्तरे कूटे नानाधातुविभूषिते ।  
 तटे निषधकूटस्य स्रष्टुर्चारुशिलातले ॥५१॥  
 रुक्मकाञ्चनमिर्यूहन्तमकाञ्चनतीरणं ।  
 अनेकवलभीकूटप्रतीक्षीयतसङ्कटं ॥५२॥

हर्म्यप्रासादमतुलन्तत्तकाच्चनभूषितं ।  
 हर्म्यप्रासादवद्वच्च मुदितञ्चातिविस्तरं ॥५३॥  
 उद्यानमालाकलितं त्रिंशद्योजनमागतं ।  
 दुःप्रसङ्गमभिचैस्तत् पूर्णमाशीविषोपमैः ।  
 उलङ्घनीनां(१) प्रमुदितं रत्नसां राक्षसं पुरं ॥५४॥  
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे नैकदैत्यगणालये ।  
 गुहाप्रवेशं नगरं शैलकुक्षौ दुरासदं ॥५५॥  
 तथैव पश्चिमे कूटे पारिजातशिलोच्चये ।  
 देवदानवभागानां समृद्धानि पुराणि तु ॥५६॥  
 तत्र सोमशिला नाम गिरेस्तस्य महातटे ।  
 सोमो यत्रावतरति सदा पर्वसु पर्वसु ॥५७॥  
 उपासतेऽत्र श्रौमन्तं तारापतिमनिन्दितं ।  
 ऋषिकिन्नरगन्धर्वाः साक्षाद्देवं तमोनुदं ॥५८॥  
 तत्रैव चोत्तरे कूटे ब्रह्मपार्श्वमिति स्मृतं ।  
 स्थानं तत्र सुरेशस्य ब्रह्मणः प्रथितन्दिवि ॥५९॥  
 इज्यापूजानमस्कारैस्तत्र सिद्धाः स्वयम्भुवः ।  
 उपासते महात्मानं यक्षगन्धर्वदानवाः ॥६०॥  
 तथैवायतनं वज्रैः सर्वलोकेषु विश्रुतं ।  
 तत्र विग्रहवान् वज्रिः सेव्यते सिद्धचारणैः ॥६१॥  
 तथैव चोत्तरे रम्ये विश्रुक्ते वरपर्वते ।  
 ऋषिमिर्द्वानुचरिते नानाभूतगणालये ।  
 पुरन्तत् त्रिषु लोकेषु हेमचित्तन्तु विश्रुतं ॥६२॥

त्रयाणां देवमुख्यानां(१) त्रीण्येवायतनानि च ।  
 नारायणस्यायतनं पूर्वकूटे द्विजोत्तमाः ।  
 मध्यमे ब्रह्मणः स्थानं शङ्करस्य तु पश्चिमे ॥ ६३ ॥  
 दैत्यदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ।  
 इजाना अभिपूज्यन्ते(२) देवदेवा महाबलाः ॥ ६४ ॥  
 तथा पुराणि रम्याणि देशे चैव क्वचित् क्वचित् ।  
 यक्षगन्धर्वनागानां त्रिशुङ्गे वरपर्वते ॥ ६५ ॥  
 तथैव चोत्तरे देशे जातुधौ(३) देवपर्वते ।  
 अनेकशृङ्गकलिते सिद्धसाधुनिषेविते ॥ ६६ ॥  
 यक्षाणां किन्नराणाञ्च गन्धर्वाणां सहस्रशः ।  
 नागानां राक्षसानाञ्च दैत्यानाञ्च महाबले ॥ ६७ ॥  
 कूटे तु मध्यमे तस्य सिद्धसङ्घनिषेविते ।  
 रम्ये देवर्षिचरिते रत्नधातुविभूषिते ॥ ६८ ॥  
 पद्मोत्पलवनैः फलैः सौगन्धिकवनैस्तथा ।  
 तथा कुमुदखण्डैश्च विकचैरुपशोभिते ॥ ६९ ॥  
 विहङ्गसङ्घसङ्घुष्टं नानासत्त्वनिषेवितं ।  
 हंसकारण्डवाकीर्णं मत्तषट्पदसेवितं ॥ ७० ॥  
 नानासत्त्वगणाकीर्णं विहङ्गैरुपशोभितं ।  
 चारुतीर्थसुसम्बाधं त्रिशद्योजनमण्डलं ॥ ७१ ॥  
 सिद्धैरुपसृष्टजलं जलदोषविवर्जितं ।

१ देवपुण्यानामिति क०, घ० च ।

२ इज्याः स्वदक्षैः पूज्यन्त इति ड० ।

३ जातुधामिति ख०, ड० च ।

तत्रानन्दजलनाम महापुण्यजलं सरः ॥ ७२ ॥  
 तत्र नागपतिषण्डशण्डो नाम दुरासदः ।  
 शतशीर्षो महाभागो विष्णुचक्राङ्गचिह्नितः ।  
 इत्येवमष्टौ विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥ ७३ ॥  
 पुरैरायतनैः पुण्यैः पुण्योद्देश्य सरोवरैः ।  
 सुवर्णपर्वतैर्नैकैस्तथा रजतपर्वतैः ॥ ७४ ॥  
 नानारत्नप्रभासैश्च नैकैश्चमणिपर्वतैः ।  
 हरितालपर्वतैर्नैकैस्तथा हिङ्गलकाञ्चनैः ॥ ७५ ॥  
 शुद्धैर्मनःशिलाजालैर्भास्वरैररुणप्रभैः ।  
 नानाधातुविचितैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः ॥ ७६ ॥  
 पूर्णा वसुमती सर्वा गिरिभिर्नैकविस्तरैः ।  
 नदीकन्दरशैलाद्यैरनेकैश्चित्रसानुभिः ॥ ७७ ॥  
 इत्येवमचलैर्युक्तैर्देव्यराक्षससाधुभिः ।  
 किन्नरोरगगन्धर्वैर्विचित्रैः (१) सिद्धचारणैः ॥ ७८ ॥  
 गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च सेविता नैकविस्तराः ।  
 पुण्यकृद्भिः (२) समाकीर्णाः केसराकृतयो नगाः ॥ ७९ ॥  
 गिरिजालन्तु तन्मेरोः सिद्धलोकमिति स्मृतं ।  
 चित्रं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सुकृतात्मनां ॥ ८० ॥  
 नात्यग्रकर्ममिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः स्मृताः ।  
 स हि स्वर्ग इति ख्यातः क्रमस्त्वेष प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥  
 चतुर्महाद्वीषवती सेयमुर्वी प्रकीर्तिता ।

१ विविधैरिति घ०, ङ० च ।

२ पुण्यकृद्भिः इति ख० ।

नानावर्णप्रमाणैर्हि नानावर्णबलेस्तथा ॥ ८२ ॥  
 नानाभक्ष्यान्नपानैश्च नानाच्छादनभूषणः ।  
 प्रजाविकारैर्विविधैश्चित्रैरभ्युषितैः सह ॥ ८३ ॥  
 चत्वारो नैकवर्णाद्या महाद्वीपाः परिश्रुताः ।  
 भद्राश्च भरताश्चैव केतुमालाश्च पश्चिमाः ।  
 उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ८४ ॥  
 सैषा चतुर्महाद्वीपा नानाद्वीपसमाकुला ।  
 पृथिवी कीर्तिता कृत्स्ना पद्माकारा मया द्विजाः ॥ ८५ ॥  
 तदेषा सान्तरद्वीपा सशैलवनकानना ।  
 पद्मेत्यभिहिता कृत्स्ना पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ८६ ॥  
 सन्नद्धासदनं लोकं सदेवासुरमानुषं ।  
 त्रिलोकमिति विख्यातं यत्सत्त्वैर्व्यवहार्यते ॥ ८७ ॥  
 चन्द्रादित्यावतप्तं यत्तज्जगत्परिगीयते ।  
 गन्धवर्णरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितं ॥ ८८ ॥  
 तं लोकपद्मं श्रुतिभिः पद्ममित्यभिधीयते ।  
 एष सर्वप्राणेषु क्रमः सुपरिनिश्चितः ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो  
 नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

## अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सरोवरेभ्यः पुण्योदाः(१) देवनद्यो विनिर्गताः ।

महौघतोया नद्यश्च ताः शृणुध्वं यथाक्रमं ॥ १ ॥

आकाशाभ्योनिधियोऽसौ सोम इत्यभिधीयते ।

आधारः सर्वभूतानां देवानाममृताकरः ॥ २ ॥

तस्मात् प्रवृत्ता पुण्योदा नदी ह्याकाशगामिनी ।

सप्तमेनानिलपथा प्रयाता विमलीदका । ३ ॥

सा ज्योतिषि निवर्त्तन्ती ज्योतिर्गणनिषेविता ।

ताराकोटिसहस्राणां नभसश्च समायता ॥ ४ ॥

माहेन्द्रेण गजेन्द्रेण आकाशपथयायिना ।

क्रीडिता ह्यन्तरतले या सा विचोभितोदका ॥ ५ ॥

नैकैर्विमानसङ्घातैः प्रक्रामद्भिर्नभस्तलं ।

सिद्धैरुपस्पृष्टजला महापुण्यजला शिवा ॥ ६ ॥

वायुना प्रैथ्यमाणा च अनेकाभोगगामिनी ।

परिवर्त्तत्यहरहो यथा सूर्यस्तथैव सा ॥ ७ ॥

चत्वार्यशीति प्रतता योजनानां समन्ततः ।

वेगेन कुर्वती मेरुं सा प्रयाता प्रदक्षिणं ॥ ८ ॥

विभिद्यमाना सलिलैस्तैजसेनानिलेन च ।  
 मेरोरुत्तरकूटेषु पतिताथ चतुर्ष्वपि ॥ ८ ॥  
 मेरुकूटतटान्तेभ्य उत्कृष्टेभ्यो निवर्त्तिता ।  
 विकीर्यमाणसलिला चतुर्धा संस्तोदका(१) ॥ १० ॥  
 पृथियोजनसाहस्रं निरालम्बनमम्बरं ।  
 निपपात महाभागा मेरोस्तस्य चतुर्दिशं ॥ ११ ॥  
 सा चतुर्ष्वभितस्त्रैव महापादेषु शोभना ।  
 पुण्या मन्दरपूर्वेण पतिता हि महानदी ॥ १२ ॥  
 पूर्वेषांशेन देवानां सर्वसिद्धगणालयं ।  
 सुवर्णचित्रकटकं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ १३ ॥  
 प्लावयन्ती सशैलेन्द्रं मन्दरञ्चारुकन्दरं ।  
 वप्रप्रतापशमनैरनेकैः स्फाटिकोदकैः(२) ॥ १४ ॥  
 तथा चैत्ररथं रम्यं प्लावयन्ती प्रदक्षिणं ।  
 प्रविष्टा ह्यम्बरनदी ह्यारुणोदसरोवरं ॥ १५ ॥  
 अरुणोदान्निवृत्ताऽथ शीतान्ते रम्यनिर्भरे ।  
 शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी(३) ॥ १६ ॥  
 सौता नाम महापुण्या नदीनां प्रवरा नदी ।  
 सा निकुञ्जनिरुद्धा तु अनेकाभोगगामिनी ॥ १७ ॥  
 शीतान्तशिखराद्भ्रष्टा मुकुञ्जे वरपर्वते ।  
 निपपात महाभागा तस्मादपि सुमञ्जसं ॥ १८ ॥

१ संस्तोदकेति ७० ।

२ स्फुटितोदकेरिति ख० ।

३ निपपाताशुगामिनीति ७० ॥



तस्मान् माल्यवतं शैलं भावयन्ती वरापगा(१) ।  
 वैकङ्कं समनुप्राप्ता वैकङ्काभ्यणिपर्वतं ।  
 मणिपर्वतान्महाशैलं ऋषभं नैककन्दरं ॥ १८ ॥  
 एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।  
 पतिताऽथ महाशैले जठरे सिद्धसेविते ॥ २० ॥  
 तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी ।  
 तस्य कुक्षिसमुद्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥ २१ ॥  
 सैवं स्थलीसहस्राणि शैलराजशतानि च ।  
 वनानि च विचित्राणि सरांसि विविधानि च ॥ २२ ॥  
 स्नावयन्ती महाभागा विस्फारेष्ववलीकदा(२) ।  
 नदीसहस्रानुगता प्रवृत्ता च महानदी ॥ २३ ॥  
 भद्राश्वं समहाद्वीपं प्लावयन्ती वरापगा ।  
 प्रविष्टा ह्यर्णवं पूर्वं पूर्वं द्वीपे महानदी ॥ २४ ॥  
 दक्षिणेऽपि प्रपन्ना या शैलेन्द्रे गन्धमादने ।  
 चित्रैः प्रपतैर्विविधैर्नैकविस्फालितोदका ॥ २५ ॥  
 तद्गन्धमादनवनं नन्दनं देवनन्दनं ।  
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणं ॥ २६ ॥  
 नाम्ना ह्यलकनन्देति सर्वलोकेषु विश्रुता ।  
 प्रविशतुरसरो मानसं देवमानसं ॥ २७ ॥  
 मानसाच्छैलराजानं रम्यं त्रिशिखरं गता ।  
 त्रिकूटाच्छैलशिखरात् कलिङ्गशिखरं गता ॥ २८ ॥

कलिङ्गशिखराङ्गुष्ठा रुचके निपपात सा ।  
 रुचकान्निषधं प्राप्ता ताम्नाभं निषधादपि ॥ २८ ॥  
 ताम्नाभशिखराङ्गुष्ठा गता श्वेतोदरं गिरिं ।  
 तस्मात्सुमूलं शैलेन्द्रं वसुधारश्च पर्वतं ॥ ३० ॥  
 हेमकूटं गता तस्माद् देवशृङ्गे ततो गता ।  
 तस्माद्गता महाशैलं ततश्चापि पिशाचकं ॥ ३१ ॥  
 पिशाचकाच्छैलवरात् पञ्चकूटं पुनः ।  
 पञ्चकूटात्तु कैलासं देवावासं शिलीश्वरं ॥ ३२ ॥  
 तस्य कुक्षिषु विभ्रान्ता नैककन्दरसानुषु ।  
 हिमवत्युत्तमनदी निपपाताचलोत्तमे ॥ ३३ ॥  
 सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती(१) महानदी ।  
 स्थलीशतान्यनेकानि प्लावयन्त्याशुगामिनी ॥ ३४ ॥  
 वनानाञ्च सहस्राणि कन्दराणां शतानि च ।  
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता दक्षिणादधि ॥ ३५ ॥  
 रम्या योजनविस्तीर्णा शैलकुक्षिषु संवृता ।  
 या धृता देवदेवेन शङ्करेण महात्मना ॥ ३६ ॥  
 पावनी द्विजशार्दूल घोरानामपि पाप्मनां ।  
 शङ्करस्याङ्गसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः ।  
 द्विगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥ ३७ ॥  
 अनुशीलं समन्ताच्च निर्गता बहुभिर्भ्युखैः ।  
 अथोऽन्येनाभिधानेन(२) ख्याता नद्यः सहस्रशः ॥ ३८ ॥

१ पावयन्तीति ख० ।

२ अन्यीन्येनाभिधानेनेति ख० ।

तस्माद्विमवती गङ्गा गता सा तु महानदी ।  
 एवं गङ्गेति नाम्नादिप्रकाशा सिद्धसेविता ॥ ३९ ॥  
 धन्यास्ते सत्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी ।  
 रुद्रसाध्यानिलादित्यैर्जुष्टीया यशस्वती ॥ ४० ॥  
 महापादं प्रवक्ष्यामि मेरोरपि हि पश्चिमं ।  
 नानारत्नाकरं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितं ॥ ४१ ॥  
 विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकन्दरं ।  
 नितम्बकुञ्जकटकैर्विमलैर्मणिद्वितीदरं ॥ ४२ ॥  
 अपि या त्र्यम्बकस्यैषा त्रिदेशैः सेवितोदका ।  
 वायुवेगा गताभोगा लतेव भ्रामिता पुनः (१) ॥ ४३ ॥  
 मेरुकूटतटाद्गता प्रहृतैः स्वादितोदका ।  
 विस्तोर्ध्यमाणसलिला निर्मलांशुकसन्निभा ॥ ४४ ॥  
 तस्य कूटेऽम्बरनदी सिद्धचारणसेविता ।  
 प्रदक्षिणमथावृत्य पतिता सा तु गामिनी ॥ ४५ ॥  
 देवभ्राजं महाभ्राजं सवेभ्राजं महावनं ।  
 प्लावयन्ती महाभागा नानापुष्पफलोदका ॥ ४६ ॥  
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता ।  
 प्रविष्टा पश्चिमसरः सितोदं विमलोदकं ॥ ४७ ॥  
 सा सितोदादुविनिष्क्रान्ता सुपक्षं पर्वतं गता ।  
 सुपक्षतस्तु पुण्योदात्ततो देवर्षिसेविता ॥ ४८ ॥  
 सुपक्षकूटतटगा तस्माच्च संगितोदका ।  
 निपपात महाभागा रमण्यं शिखिपर्वतं ॥ ४९ ॥

शिखेश पर्वतात् कङ्कं कङ्काद्वैदूर्यपर्वतं ।  
 वदूर्यात् कपिलं शैलं तस्माच्च गन्धमादनं ॥ ५० ॥  
 तस्माद् गिरिवरात् प्राप्ता पिञ्जरं वरपर्वतं ।  
 पिञ्जरात् सरसं याता तस्माच्च कुमुदायलं ॥ ५१ ॥  
 मधुमन्तं जनश्चैव (१) सुकुटश्च शिलोच्चयः ।  
 सुकुटाच्छेलशिखरात् कृष्णं याता महागिरिं ॥ ५२ ॥  
 क्षणात् श्वेतं महाशैलं महानगनिषेवितं ।  
 श्वेतात् सहस्रशिखरं शैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५३ ॥  
 अनेकाभिः स्रवन्तीभिराप्यायितजला शिवा ।  
 एवं शैलसहस्राणि सादयन्ती महानदी ।  
 पारिजाते महाशैले निपपाताशुगामिनी ॥ ५४ ॥  
 अनेकनिर्भरनदी गुहासानुषु राजते ।  
 तस्य कुक्षिष्वनेकासु भ्रान्ततोया तरङ्गिणी ॥ ५५ ॥  
 व्याहन्यमानसंवेगा गण्डशैलेरनेकशः ।  
 संविद्यमानसलिला गता च धरणीतले ॥ ५६ ॥  
 (केतुमालं महाद्वीपं नानास्त्रेच्छगणैर्युतं ।  
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमारणवं ॥ ५७ ॥ )  
 सुवर्णचित्रपार्श्वं तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरौ ।  
 मेरोश्चित्रमहापादे महासत्वनिषेविते ॥ ५८ ॥  
 मेरुकूटतटाद् अष्टा पवनेनेरितोदका ।

अनेकाभीगवक्काङ्गी क्षिप्यमाना नभस्सले ॥ ५९ ॥  
 षष्टिर्वाजनमाहस्त्रे निरालम्बेऽम्बरे शुभे ।  
 विकीर्त्यमाणा मालेव निपपात महानदी ॥ ६० ॥  
 एवं कूटतटैर्भ्रष्टा नैकेर्देवर्षिसेवितैः ।  
 विकीर्त्यमाणसालला नैकपुष्पोडुपोत्कचा ॥ ६१ ॥  
 नानारत्नवनोद्देशमरण्यं सवितुर्व्वनं ।  
 महावनं महाभागा प्लावयन्ती प्रदक्षिणं ॥ ६२ ॥  
 सरोवरं महापुण्यं महाभागनिषेवितं ।  
 तत्राविवेश कल्याणी महाभद्रं सितीदका ॥ ६३ ॥  
 भद्रसोमेति नाम्ना हि महापारा महाजवा ।  
 महानदी महापुण्या महाभद्रा विनिर्गता ॥ ६४ ॥  
 नैकनिर्भरवप्राढ्या शङ्खकूटतटे तु सा(१) ।  
 तत्र कूटे गिरितटे निपपाताशुगामिनी ॥ ६५ ॥  
 शङ्खकूटतटाद्गुप्ता पपात वृषपर्व्वतं ।  
 वृषपर्व्वतादवत्सगिरिं नागशैलं ततो गता ॥ ६६ ॥  
 तस्मान्नीलं नगश्रेष्ठं संप्राप्ता वर्षपर्व्वतं ।  
 नीलात्कपिञ्जलञ्चैव इन्द्रनीलञ्च निम्नगा ॥ ६७ ॥  
 ततः परं महानीलं हेमशृङ्गञ्च सा ययौ ।  
 हेमशृङ्गाङ्गता श्वेतं श्वेताञ्च सुनगं ययौ ॥ ६८ ॥  
 सुनगात् गतशृङ्गञ्च संप्राप्ता सा महानदी ।  
 शतशृङ्गाश्महाशैलं पुष्करं पुष्पमण्डितं ॥ ६९ ॥

पुष्कराञ्च महाशैलं द्विराजं सुमहाबलं ।  
 वराहपर्वतं तस्मात्प्रयूरञ्च गिलोच्चयं ॥ ७० ॥  
 मयूराञ्चैकशिखरं कन्दरोदरमण्डितं ।  
 जातुधि(१) शैलशिखरं निपपाताशुगामिनी ॥ ७१ ॥  
 एवं गिरिसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।  
 त्रिशृङ्गं शृङ्गकलिलं मर्यादापर्वतं गता ॥ ७२ ॥  
 त्रिशृङ्गतटविभ्रष्टा महाभागनिषेविता ।  
 मेरुकूटतटाङ्गुष्ठा पवनेनेरितोदका ॥ ७३ ॥  
 विरुद्धं पर्वतवरं पपात विमलोदका ।  
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवं ॥ ७४ ॥  
 सुवर्णभुवि पार्श्वे तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरौ ।  
 मेरोश्चित्रे महापादे महासत्त्वनिषेविते ॥ ७५ ॥  
 कन्दरोदरविभ्रष्टा तस्मादपि तरङ्गिणी ।  
 नैकभोगा पपातोर्वी\* चित्रपुष्पोडुपोत्कचा ॥ ७६ ॥  
 प्लावयन्ती प्रमुदिता उत्तरान् मा कुरुन्शिवा ।  
 महाद्वीपस्य मध्येन प्रयाता सीत्तरार्णवं ॥ ७७ ॥  
 एवं तास्तु महानद्यथतस्त्री विमलोदकाः ।  
 महागिरितटभ्रष्टाः संप्रयाताश्चतुर्दिशं ॥ ७८ ॥  
 तत्क्षेयं कथितप्राया पृथिवी बहुविस्तरा ।  
 मेरुशैलमहाकीर्णाऽविशञ्च सर्वतो दिशं ॥ ७९ ॥  
 चतुर्महाद्वीपवती चतुराक्रीडकानना ।

चतुष्केतुमहावृक्षा चतुर्व्वरसरस्वती ॥ ८० ॥

चतुर्महाशैलवती चतुरोरगसंश्रया(१) ।

अष्टोत्तरमहाशैला तथाष्टवरपर्वता ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

## अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । गन्धमादनपार्श्वे तु स्फीता चीपरि गण्डिका ।

द्वात्रिंशत् (१) सहस्राणि योजनेः पूर्वपश्चिमा ॥ १ ॥

अस्यायामश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रमाणतः ।

तत्र ते शुभकर्माणः केतुमालाः परिश्रुताः ॥ २ ॥

तत्र काला नराः सर्वे महासत्वा महाबलाः ।

स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वास्ताः प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥

तत्र दिव्यो महावृक्षः पनसः षड्रसाश्रयः ।

ईश्वरो ब्रह्मणः पुत्रः कामचारी मनोजवः ।

तस्य पीत्वा फलरसं जीवन्ति हि समायुतं ॥ ४ ॥

पार्श्वे माल्यवतश्चापि पूर्वं पूर्वा तु गण्डिका ।

आयामतोऽथ विस्ताराद्यथैवापरगण्डिका ॥ ५ ॥

भद्राश्वास्तत्र विज्ञेया नित्यं सुदितमानसाः ।

भद्रं सालवनं तत्र कालाम्नाश्च महाद्रुमाः ॥ ६ ॥

तत्र ते पुरुषाः श्वेता महासत्वा महाबलाः ।

स्त्रियः कुमुदवर्णाभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।



चन्द्रशीतलगाताश्च स्त्रियश्चीत्यलग्निकाः ॥ ८ ॥

दशवर्षमहस्त्राणि तेषामायुर्निरामयं ।

कालास्त्रस्य रसं पीत्वा सर्व्वदा स्थिरयौवनाः । ९ ॥

ऋषय जचुः । प्रमाणं वर्णमायुश्च याथातथ्येन कीर्तितं ।

चतुर्णामपि द्वीपानां समासन्नं तु विस्तरात् ॥ १० ॥

सूत उवाच । भद्राश्चानां यथा चिह्नं कीर्तितं कीर्तिवर्धनाः ।

तच्छृण्वन्तु कात्स्न्येन पूर्व्वमिद्वैरुदाहृतं ॥ ११ ॥

देवकूटस्य सर्व्वस्य प्रथितस्येह यत्परं ।

पूर्व्वेण दिक्षु सर्वासु यथावच्च प्रकीर्तितं ॥ १२ ॥

कुलाचलानां पञ्चानां नदीनाञ्च विशेषतः ।

तथा जनपदानाञ्च यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ १३ ॥

सैवालो वर्णमालाग्रः कोरञ्जश्चाचलोत्तमः ।

श्वेतवर्णश्च नीलश्च पञ्चैते कुलपर्व्वताः ॥ १४ ॥

तेषां प्रसूतिरन्येऽपि पर्व्वता बहुविस्तराः ।

कोटिकाटिः क्षिती ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५ ॥

तैर्विमिश्रा जनपदैर्नानासत्वममाकुलाः ।

नानापकारजातीयास्त्वनेकनृपपालिताः ॥ १६ ॥

नामधेयैश्च विक्रान्तेः श्रीमद्भिः पुरुषर्षभैः ।

अध्यासिता जनपदाः कीर्तनीयाश्च शोभिताः ॥ १७ ॥

तेषान्तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ १८ ॥

तथा समङ्गलाः शुद्धायन्द्रकान्ताः सुनन्दमाः ।

व्रजका नीलशैलेयाः सौवीरा विजयस्थलाः ॥ १९ ॥

महाखलाः सुकामाश्च महाकेशाः सुमूर्ध्वजाः ।  
 वातरंहाः सोपसङ्गाः परिवायाः पराचकाः ॥ २० ॥  
 सम्भवक्ता महानेताः सैवालास्तनपास्तथा ।  
 कुमुदाः शाकमुण्डाश्च उरःसङ्कीर्णभौमकाः ॥ २१ ॥  
 सोदका वत्सकाश्चैका वाराहा हारवामकाः ।  
 शङ्खाख्या भाविसन्द्राश्च उत्तरा हैमभौमकाः ॥ २२ ॥  
 कृष्णभौमाः सुभौमाश्च महाभौमाश्च कीर्तिताः ।  
 एते चान्ये च विख्याता नानाजपदा मया ॥ २३ ॥  
 ते पिवन्ति महापुण्यां महागङ्गां महानदीं ।  
 आदौ त्रैलोक्यविख्याता शीता शीताम्बुवाहिनी ॥ २४ ॥  
 तथा च हंसवमतिर्महाचक्रा च निम्नगा ।  
 चक्रा वक्त्रा च कञ्ची च सुरसा चापगोत्तमा ॥ २५ ॥  
 शाखावती चेन्द्रनदी मेघा मङ्गारवाहिनी ।  
 कावेरी हरितोया च सोमावर्त्ता शतहृदा ॥ २६ ॥  
 वनमाला वसुमती पम्पा पम्पावती शुभा ।  
 सुवर्णा पञ्चवर्णा च तथा पुण्या वपुष्मती ॥ २७ ॥  
 मणिवप्रा सुवप्रा च ब्रह्मभागा शिलाशिनौ ।  
 कृष्णतोया च पुण्योदा तथा नागपदी शुभा ॥ २८ ॥  
 शैवालिंगी मणितटा क्षारीदा चारुणावती ।  
 तथा विष्णुपदी चैव महापुण्या महानदी ॥ २९ ॥  
 हिरण्यवाहिनीला च (१) स्कन्दमाला सुरावती ।  
 वामोदा च पताका च वेताली च महानदी ॥ ३० ॥

एता गङ्गा महानद्यो नायिका परिकीर्तिताः ।

क्षुद्रनद्यस्त्वसंख्याताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३१ ॥

पूर्वद्वीपस्य वाहिन्यः पुण्यवत्यथ कीर्तिताः ।

कीर्त्तनेनापि चैतासां पूतः स्यादिति मे मतिः ॥ ३२ ॥

समृद्धराष्ट्रं स्फूर्तिञ्च नानाजनपदाकुलं ।

नानावृत्तवनोद्देशं नानानगसुवेष्टितं (१) ॥ ३३ ॥

नरनारीगणाकीर्णं (२) नित्यं प्रमुदितं शिवं ।

बहुधान्यवनोपेतं नानानृपतिपालितं ।

उपेतं कीर्तनगतैर्नानारत्नाकराकरं ॥ ३४ ॥

तस्मिन्देशे समाख्याता हेमगङ्गदलप्रभाः ।

महाकाया महावीर्याः पुरुषाः पुरुषर्षभाः ॥ ३५ ॥

सम्भाषणं दर्शनञ्च समस्थानोपसेवनं ।

देवैः सह महाभागाः कुर्वन्ते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६ ॥

दशवर्षसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्तितं ।

धर्माधर्मविशेषश्च न तेष्वस्ति महात्मसु ।

अहिंसा सत्यवाक्यञ्च प्रकृत्यैव हि वर्तते ॥ ३७ ॥

ते भक्त्या शङ्करं देवं गौरीं परमवैष्णवावी (३) ।

इज्यापूजानमस्कारांस्ताभ्यां नित्यं प्रयुञ्जते ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्द्यासी नाम

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

१ नानानगरपत्तनमिति ड० ।

२ नरनारीसमाकीर्णमिति ड० ।

३ गौरीश्च प्रभविष्ण्वीमिति क०, घ०, ङ० च ।

## अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

### भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । निसर्ग एष विख्यातो भद्राख्यानं यथार्थवत् ।

शृणुध्वं केतुमालानां विस्तरेण प्रकीर्तनं(१) ॥ १ ॥

निषधस्याचलेन्द्रस्य पश्चिमस्य महात्मनः ।

पश्चिमेन हि यत्तत्र दिक्षु सर्वासु कीर्तितं ॥ २ ॥

कुलाचलानां समानां नदीनाञ्च विशेषतः ।

तथा जनपदानाञ्च विस्तरं श्रोतुमर्ह्यथ ॥ ३ ॥

विशालः कम्बलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्वतः ।

अशोको वर्षमानस्य समैते कुलपर्वताः ॥ ४ ॥

तेषां प्रसूतिरन्येपि पर्वता बहुविस्तराः ।

कोटिकोटिशता ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥

तैर्विमिश्रा जनपदा नानाजातिसमाकुलाः(२) ।

नानाप्रकारविज्ञेयास्त्वेकनृपपालिताः ॥ ६ ॥

ते नामधेयैर्विक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि ।

अध्यासिता जनपदैः कीर्त्तनैश्च विभूषिताः ॥ ७ ॥

तेषां सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

---

१ प्रकीर्तितमिति ७० ।

२ नानाजनसमाकुला इति घ० ।

गिर्थन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ ८ ॥

यथेह कथिताः पौरा गोमनुष्यकपोतकाः ।

तत्सुखा भ्रमरा यूथा माहेयाचलकूटकाः ॥ ९ ॥

सुमौलाः स्तावकाः क्रीडाः कृष्णाङ्गमणिपुञ्जकाः ।

कूटकम्बलभीषीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥ १० ॥

करभ्रवाः कुचाः खेताः सवर्णकटकाः शुभाः ।

खेताङ्गाः कृष्णपादाश्च विहाः (१) कपिलकर्णिकाः ॥ ११ ॥

अत्याकरालगोज्ज्वला हीनाना वनपातकाः ।

महिषाः कुमुदाभाश्च करवाटाः सद्योत्कचाः ॥ १२ ॥

शुनकासा महानासा वनामगजभूमिकाः ।

करञ्जमञ्जमा वाहाः किष्किण्डोपाण्डुभूमिकाः ॥ १३ ॥

कुवेरा धूमजा जङ्गा वङ्गा राजीवकोकिलाः ।

वाचाङ्गाश्च महाङ्गाश्च मधोरियाः (२) सुरेचकाः ॥ १४ ॥

पित्तलाः काचलाश्चैव श्रवणा मत्तकासिकाः ।

गोदादा वकुला वाङ्गा वङ्गका मोदकाः कलाः ॥ १५ ॥

ते पिवन्ति महाभागाः प्रथमान्तु महानदीं ।

सुवप्रां पुण्यमलिलां महानागनिषेवितां ॥ १६ ॥

कम्बलां तामसीं श्यामां सुमेधां वकुलां नदीं ।

विकीर्णां शिखिमालाञ्च तथा दर्भावतीमपि ॥ १७ ॥

भद्रानदीं शकनदीं पलाशाञ्च महानदीं ।

१ किन्दा इति घ० ।

२ मेघरेषा इति घ० । माधवेया इति क० ।

भीमां प्रभञ्जनां काञ्चीं पुण्याच्चैव कुशावतीं ॥ १८ ॥  
 दक्षां शाकवतीञ्चैव पुण्योदाच्च महानदीं ।  
 चन्द्रावतीं सुमूलाञ्च ऋषभाञ्चापगोत्तमां ॥ १९ ॥  
 नदीं समुद्रमालाञ्च तथा चम्पावतीमपि ।  
 एकाक्षां पुष्कलां वाह्यां सुवर्णां नन्दिनीमपि ॥ २० ॥  
 कालिन्दीञ्चैव पुण्योदां भारतीञ्च महानदीं ।  
 सीतोदाम्पातिकां ब्राह्मीं विशालाञ्च महानदीं ॥ २१ ॥  
 पौवरीं कुम्भकारीञ्च रुषाञ्चैवापगोत्तमां ।  
 महिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभां ॥ २२ ॥  
 एताद्यान्याश्च पौयन्ते वङ्गो हि सरितोत्तमाः (१) ।  
 देर्दभिर्मिन्नचरिताः पुण्योदाः पापहाः शुभाः ॥ २३ ॥  
 नानाजनपदास्कीतं महापगाविभूषितं ।  
 नानारत्नाघसम्पूर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवं ॥ २४ ॥  
 उदीर्णं धनधान्यार्थैर्नरवासैः समन्ततः ।  
 सन्निविष्टं महाद्वीपं पश्चिमं सुकृतात्मनां ।  
 निसर्गः केतुमालानामेष वः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो  
 नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

## अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

शांशपायन उवाच(१) । पूर्वापरो समाख्यातौ हौ देशौ नख्वया प्रभो ।

उत्तराणाञ्च वर्षाणां दक्षिणानाञ्च सर्वशः ।

आचक्ष्व नो यथातथ्यं ये च पर्वतवासिनः ॥ १ ॥

सूत उवाच । (दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवीत्तरेण तु ।

✓ । वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥

सर्वर्तुकामदाः सत्वा जरादुर्गन्धवर्जिताः ।

शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥

तत्रापि सुमहान् दिव्यो न्यग्रोधो रोहिणी महान् ।

तस्य पीत्वा फलरसं पिवन्तो वर्त्तयन्त्युत ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।

जीवन्ति ते महाभागाः सदा हृष्टा नरोत्तमाः ॥ ५ ॥

(उत्तरेण तु श्वेतस्य शृङ्गसाहस्य दक्षिणे ।

वर्षं हिरण्यतं नाम यत्र हैरण्यती नदी ॥ ६ ॥)

महाबलाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः ।

सर्वर्तुकामदाः सत्वा धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणां तेऽमितौजसः ।  
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दशपञ्च च ॥ ८ ॥  
 तस्मिन् वर्षे महावृक्षो लकुचः षड्रसान्ध्रः ।  
 तस्य पीत्वा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९ ॥  
 त्रीणि शृङ्गवतः शृङ्गाण्युच्छितानि महान्ति च ।  
 एकं मणिमयं तेषामेकञ्चैव हिरण्मयं ।  
 सर्व्वरत्नमयञ्चैकं भवनैरुपशोभितं ॥ १० ॥  
 उत्तरस्य समुद्रस्य समुद्रान्ते च दक्षिणे ।  
 कुरवस्तत्र तद्वर्षं पुण्यं सिद्धनिषेवितं ॥ ११ ॥  
 तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपगाः ।  
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ १२ ॥  
 सर्व्वकामफलास्तत्र क्वचिद् वृक्षा मनोरमाः ।  
 गन्धवर्णरसोपेतं प्रचरन्ति मधूत्तमं ॥ १३ ॥  
 अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र मनोरमाः ।  
 ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमं ॥ १४ ॥  
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।  
 सर्व्वतः सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीलजा शुभा ॥ १५ ॥  
 देवलोकाश्चुगतास्तत्र जायन्ते मानवाः शुभाः ।  
 शृङ्गाभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे च स्थिरयौवनाः ॥ १६ ॥  
 मिथुनानि प्रसूयन्ते स्त्रियथातिमनोहराः ।  
 ते च तं क्षीरिणं वृक्षं पिबन्ति ह्यमृतोपमं ॥ १७ ॥  
 मिथुनं जायते सद्यः समञ्चैव विवर्द्धते ।  
 समं शीलञ्च रूपञ्च म्रियन्ते चैव ते समं ॥ १८ ॥



अन्योन्यमनुरक्ताश्च चक्रवाकसधर्मिणः ।  
 अनामया ह्यशोकाश्च नित्यं सुखनिषेविणः ॥ १८ ॥  
 त्रयोदश सहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।  
 जीवन्ति ते महावीर्या न चान्यस्त्रीनिषेविणः ॥ २० ॥  
 कुरूणामपि चैतेषां शृणुध्वं विस्तरेण तु ।  
 जारुधेः (१) शैलराजस्याप्युत्तरेणोत्तरस्य हि ।  
 दिक्षु सर्वांसु यद् यत्र कीर्त्यमानं विबोधत ॥ २१ ॥  
 अनेककन्दरदरो गुहानिर्भरमण्डितौ ।  
 नैककुञ्जवनोपेतौ चित्रधातुविभूषितौ (२) ॥ २२ ॥  
 अनेकधातुकलिलौ सर्वधातुविभूषितौ ।  
 पुष्पमूलफलोपेतौ सिद्धचारणसेवितौ ॥ २३ ॥  
 हावप्येतौ सुमहतावुच्छितौ कुलपर्वतौ ।  
 ताभ्यां कूटगतैर्नैकैस्तद्वीपमुपसेवितं ॥ २४ ॥  
 चन्द्रकान्तश्च शैलश्च सूर्यकान्तश्च मानुमान् ।  
 ययौर्मध्येन सा याता भद्रसीमा महानदी ॥ २५ ॥  
 सहस्रशश्च नद्योऽन्याः प्रसन्नसुरसीदकाः ।  
 पर्याप्तीदाः कुरूणां हि स्नानपानावगाहनैः ॥ २६ ॥  
 तथाऽन्याः क्षीरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रशः ।  
 मधुमैरेयवाहिन्यो घृतवाहिन्य एव च ॥ २७ ॥  
 दध्नः शतज्जदाश्चान्यास्ततः स्वादन्नपर्वतः ।  
 अमृतस्वादुक्लृपानि फलानि विविधानि च ॥ २८ ॥

१ जातुधेरिति घ० ।

२ चित्रमानुविभूषिताविति ङ० ।

गन्धवर्णरसाढ्यानि मूलानि च फलानि च ।  
 पञ्चयोजनमानानि महागन्धानि सर्वशः ॥ २८ ॥  
 नानावर्णप्रकाराणि पुष्पाणि च सहस्रशः ।  
 उपभोगसहस्राणि भङ्गाणि च महान्ति च ॥ २९ ॥  
 गन्धवर्णरसाढ्यानि स्पर्शापेतानि सर्वशः ।  
 तमालागुरुगन्धानां चन्दनानां वनानि च ॥ ३० ॥  
 भ्रमरैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सदैव च ।  
 वृक्षगुल्मलताढ्यानि वनानि सुसुखानि च ॥ ३१ ॥  
 घटपदैरुपगीतानि द्विजैशान्यैर्द्विजोत्तमाः ।  
 पद्मोत्पलवनाढ्यानि सरांसि च सहस्रशः ॥ ३२ ॥  
 भक्ष्यमात्यसमृद्धाश्च बहुमात्यानुलेपनाः ।  
 मनोहरमुखैश्चित्तैः पक्षिसङ्घैर्निकूजिताः ॥ ३३ ॥  
 शयनासनोपभोगाश्च अनेकगुणविस्तराः ।  
 विहारभूमयो रम्याः सर्वर्तुषु सुखप्रदाः ॥ ३४ ॥  
 आक्रीडाः सर्वतः स्फोटाः मणिहेमपरिस्तृताः ।  
 शिलागृहा वृक्षगृहाः वरेण्याः कदलीगृहाः ॥ ३५ ॥  
 लतागृहसहस्राणि सुसुखानि समन्ततः ।  
 शुद्धशङ्खदलाभानि भूमिवेश्मशतानि च ॥ ३६ ॥  
 तपनीयगवाक्षाणि मणिजालान्तराणि च ।  
 सुवर्णमणिचित्राणि सर्वत्र विपुलानि च ॥ ३७ ॥  
 महावृक्षसहस्राणि वरेण्यानि(१) च सर्वशः ।  
 नानाकाराणि वासांसि सूक्ष्मानि सुसुखानि च ॥ ३८ ॥

मृदङ्गवेणुपणववीणाद्या बहुविस्तराः ।

फलन्ति कल्पवृक्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ ४० ॥

सर्वत्रैव तथोद्यानं सर्वत्रैव हि तत्पुरं ।

सर्वद्वीपप्रमुदितं नरनारीसमाकुलं ।

प्रवाति चानिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ॥ ४१ ॥

नित्यमङ्गसुखाह्लादस्तस्मिन् द्वीपे अमापहे ।

तत्र स्वर्गपरिभ्रष्टा जायन्ते हि नराः सदा ।

भीमं तदपि हि स्वर्गं तत्रापि च गुणोत्तमं ॥ ४२ ॥

चन्द्रकान्ता नरवराः श्यामाङ्गाः पूर्वकूलजाः ।

श्यामावदाताः सुखिनः सूर्यकान्ता वराः प्रजाः ॥ ४३ ॥

तस्मिन् देशे नराः श्रेष्ठाः देवसत्त्वपराक्रमाः ।

सदा विहारिणः सर्वे कामवृत्त्या सुवर्चसः ॥ ४४ ॥

वलयाङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषिताः ।

स्वग्विणश्चित्तमुकुटाश्चित्राच्छादनवाससः । ४५ ॥

अजीर्णयौवनधराः सुप्रियाः प्रियदर्शनाः ।

प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुबलन्युत ॥ ४६ ॥

न ताः प्रसवधर्मिण्यो न वंशप्रक्षयो विधिः ।

मिथुनं जायते वृक्षादुपक्षममनीदृशं ॥ ४७ ॥

सामान्यविभवाः सर्वे ममत्वपरिवर्जिताः ।

न तत्र विद्यते धर्मा नाधर्मः सम्प्रवर्तते ॥ ४८ ॥

न व्याधिर्न जरा तत्र न दुर्मेधा न च क्लमः ।

पूर्णे काले विनश्यन्ति स्त्वबुद्धवत्स ते ॥ ४९ ॥

एवमत्यन्तसुखिनः सर्वदुःखविवर्जिताः ।

रक्ता धर्मं न पश्यन्ति दुःखादूर्ध्वोऽभिजायते ॥ ५० ॥  
 उत्तराणां कुरुणान्तु पार्श्वे ज्ञेयन्तु दक्षिणे ।  
 समुद्रमूर्ध्निमालाढं नानास्वरविभूषितं ॥ ५१ ॥  
 पञ्चयोजनसाहस्रमतिक्रम्य सुरालयं ।  
 चन्द्रद्वीपमिति ख्यातं चन्द्रमण्डलसंस्थितं ॥ ५२ ॥  
 सहस्रयोजनानान्तु सर्वतः परिमण्डलं ।  
 नानापुष्पफलोपेतं समृद्धा परया युतं ।  
 शतयोजनविस्तीर्णमुच्छ्रितं तावदेव तु ॥ ५३ ॥  
 तस्य मध्ये गिरिवरः सिद्धचारणसेवितः ।  
 चन्द्रतुल्यप्रभैः कान्तैश्चन्द्राकारैः सुलक्षणैः ॥ ५४ ॥  
 ज्ञेयतवैदूर्यकुमुदैखिलोऽसौ कुमुदप्रभः ।  
 अनेकचित्रकोद्यानो नैकनिर्भरकन्दरः ।  
 महासानुदरीकुञ्जैर्विविधैः समलङ्कृतः ॥ ५५ ॥  
 तस्माच्छैलान्महापुण्या चन्द्रांशुविमलोदका ।  
 प्रवहत्युत्तमनदौ चन्द्रावर्त्ता तरङ्गिणी ॥ ५६ ॥  
 तत्र चन्द्रमसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरं ।  
 सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा ग्रहनायकः ॥ ५७ ॥  
 तत्र चन्द्रमसो नाम्ना शैलः स तु परिश्रुतः ।  
 चन्द्रद्वीपं महाद्वीपं प्रकाशं दिवि चेह च ॥ ५८ ॥  
 तत्र चन्द्रप्रतीकाशाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।  
 चन्द्रकान्ताः प्रजाः सर्वा विमलाश्चन्द्रदैवताः ॥ ५९ ॥  
 अत्यन्तधार्मिकाः सौम्याः सत्यसन्धाः सुतेजसाः ।  
 प्रजास्तत्र सदाचाराः दशवर्षमतायुषः ॥ ६० ॥

पश्चिमेन तु द्वीपस्य पश्चिमस्य प्रकीर्तितं ।

चतुर्थीजनसाहस्रं समतीत्य महोदधिं ॥ ६१ ॥

दशग्रीजनसाहस्रं समन्तात् परिमण्डलं ।

द्वीपं भद्राकरं नाम नानापुष्पोपशोभितं ॥ ६२ ॥

प्रभूतधनधान्याढ्यमनेकनृपपालितं ।

नित्यं प्रमुदितं स्फूर्तं महाशैलैश्च शोभितं ॥ ६३ ॥

तत्र भद्रासनं वायोर्नानारत्नैश्च मण्डितं ।

तत्र विग्रहवान् वायुः सदा पर्वसु पूज्यते ॥ ६४ ॥

तपनीयसुवर्णाभास्तपनीयविभूषिताः ।

विराजन्तेऽमरप्रख्यास्तत्र चित्राम्बरस्त्रजः ॥ ६५ ॥

वीर्यवन्तो महाभागाः पञ्चवर्षगतायुषः ।

सत्यसन्धा सुदा युक्ताः प्रजास्ता वायुदैवताः ॥ ६६ ॥

सूत उवाच । एवमेव निसर्गोऽयं वर्षाणां भारते युगे ।

दृष्टः परमतत्त्वज्ञैर्भूयः किं कीर्तयामि ते ॥ ६७ ॥

आख्याते त्वेव ऋषयः सूतपुत्रेण धीमता ।

उत्तरथ वने भूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥

ऋषय ऊचुः । यदिदं भारतं वर्षं यस्मिन् स्वायम्भुवादयः ।

चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्गे भवन्त्युत ॥ ६९ ॥

एतद्वेदितुमिच्छामस्तत्रा निगद सत्तम ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तेषामंब्रवील्लोमहर्षणः ॥ ७० ॥

पौराणिकस्तदा सूत ऋषीणां भावितात्मनां ।

एतद्विस्तरतो भूयस्तानुवाच समाहितः ॥ ७१ ॥

सूत उवाच । निसर्ग एष विख्यातः कुरुणान्तु यथार्थवत् ।

भारतस्य तु वक्ष्यामि निसर्गन्तं निबोधत ॥ ७२ ॥  
 पुण्यतीर्थं हिमवतो दक्षिणस्यात्तलस्य हि ।  
 पूर्वपश्चादयतस्यास्य दक्षिणेन हिजोत्तमाः ॥ ७३ ॥  
 तथा जनपदानाञ्च विस्तरं श्रोतुमर्हथ ।  
 अत्र वो वर्णयिष्यामि वर्षेऽस्मिन् भारते प्रजाः ॥ ७४ ॥  
 इदन्तु मध्यमं चित्रं शुभाशुभफलोदयं ।  
 (उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमवद्दक्षिणञ्च यत् ॥ ७५ ॥  
 वर्षं यद्भारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा ।  
 भरणाञ्च प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते ।  
 निरुक्तवचनाञ्चैव वर्षन्तद्भारतं स्मृतं ॥ ७६ ॥ )  
 ततः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमन्तश्च गम्यते ।  
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥ ७७ ॥  
 (भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाः प्रकीर्तिताः ।  
 समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परं ॥ ७८ ॥  
 इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।  
 नागद्वीपस्तथा मौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥ ७९ ॥  
 अयन्तु नवमस्तीषां द्वीपः सागरसंहतः ।  
 योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरं ॥ ८० ॥  
 आयतो ह्याकुमारिक्यादागङ्गाप्रभवाञ्च वै ।  
 तिर्य्यगुत्तरविस्तीर्णः सहस्राणि नवैव तु ॥ ८१ ॥  
 द्वीपो ह्युपनिविष्टोऽयं क्लृप्त्वा रन्तेषु नित्यशः ।  
 पूर्वं किराता ह्यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ॥ ८२ ॥  
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।

इज्यायुद्धवणिज्याभिर्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥ ८३ ॥  
 तेषां संव्यवहारोऽयं वर्त्तते तु परस्परं ।  
 धर्मार्थकामसंयुक्ती वर्णानान्तु स्वकर्मसु ॥ ८४ ॥  
 सङ्कल्पपञ्चमानान्तु आश्रमाणां यथाविधि ।  
 ब्रह्म स्वर्गापवर्गार्थं प्रवृत्तिर्येषु मानुषी ॥ ८५ ॥  
 (यस्त्वयं नवमो हीपस्तिर्य्यगायत उच्यते ।  
 क्तस्त्रं जयति यो ह्येनं स सम्नाडिह कीर्त्यते ॥ ८६ ॥)  
 अयं लोकस्तु वै सम्नाडन्तरीक्षो विराट् स्मृतः ।  
 स्वराडन्यः स्मृतो लोकः पुनर्वक्ष्यामि विस्तरं ॥ ८७ ॥  
 (सप्त चास्मिन् सुपर्वाणो विश्रुताः कुलपर्वताः ।  
 महेन्द्री मलयः सह्याः शक्तिमानृक्षपर्वतः ।  
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ८८ ॥  
 तेषां सहस्रश्रयान्ये पर्वतास्तु समीपगाः ।  
 अभिजाताः सर्वगुणा विपुलास्त्रिषानवः ॥ ८९ ॥  
 मन्दरः पर्वतश्रेष्ठो वैहारो हर्दुरस्तथा ।  
 कोलाहलः मसुरसः (१) मैनाको वैद्युतस्तथा ॥ ९० ॥  
 पातन्धमो नाम गिरिस्तथापाण्डुरपर्वतः ।  
 गन्तुप्रस्थः कृष्णगिरिर्गोधनो गिरिरेव च ॥ ९१ ॥  
 पुष्पगिर्य्यज्जयन्ती च शैली रैवतकस्तथा ।  
 श्रीपर्वतश्च कारुश्च (२) कूटशैलो गिरिस्तथा ॥ ९२ ॥  
 अन्ये तेभ्यः परिज्ञाताः ब्रह्माः सत्योपजीविनः ।

तैर्विमिश्रा जनपदा आर्यक्लेच्छास नित्यशः ॥ ८३ ॥  
 पीयन्ते यैरिमा नद्यो गङ्गा सिन्धुसरस्वती ।  
 शतद्रुघ्नद्रभागा च यमुना सरयूस्तथा ॥ ८४ ॥  
 इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्गः ।  
 गोमती ध्रुतपापा च बाहुदा च दृषदती ॥ ८५ ॥  
 कौशिकी च तृतीया तु निश्चोरा गण्डकी तथा ।  
 इक्षुर्लोहित इत्येता हिमवत्पादनिःसृताः ॥ ८६ ॥  
 वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।  
 वर्णाशा चन्दना चैव सतीरा महती तथा (१) ॥ ८७ ॥  
 परा चर्मण्यती चैव विदिशा वेतवत्यपि ।  
 शिपा ह्यवन्ती च तथा पारियात्राश्रयाः स्मृताः ॥ ८८ ॥  
 शोणो महानदश्चैव नर्मदा सुमहाद्गमा (२) ।  
 मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तत्रैव च ॥ ८९ ॥  
 तमसा पिप्पला श्रीणी करतोया पिशाचिका ।  
 नीलोत्पला विपाशा च जम्बुला (३) बालुवाहिनी ॥ ९० ॥  
 सितेरजा शुक्तिमती मक्रुणा (४) त्रिदिवा क्रमात् ।  
 ऋक्षपादात् प्रसृतास्ता नद्यो मणिनिभोदकाः ॥ ९१ ॥  
 तापी पयोष्णी निर्बन्ध्या मद्रा च निषधा नदी ।  
 वेन्वा वैतरणी चैव शितिवाहुः कुमुदती ॥ ९२ ॥  
 तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तशिला तथा ।  
 विन्ध्यपादप्रसृताश्च नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥ ९३ ॥

१ सदातीरा मद्यी तथेति घ०, ङ० च ।

२ सुरक्षा दुमेति घ०, ङ० च ।

३ वज्रं लोति ङ० ।

४ मक्षणेति क० ।



गोदावरी भीमरथी कृष्णा वैष्णव्य वञ्जुला ।  
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तथापगा ।  
 दक्षिणापथनद्यस्तु सङ्घपादादिनिःसृताः ॥ १०४ ॥  
 कृतमाला ताम्रवर्णा पुष्पजात्युत्पलावती ।  
 मलयाभिजातास्ता नद्यः सर्वाः शीतजलाः शुभाः ॥ १०५ ॥  
 त्रिसामा ऋतुकूल्या च इक्षुला त्रिदिवा च या ।  
 लाङ्गूलीनी वंशधरा महेन्द्रतनयाः स्मृताः ॥ १०६ ॥  
 ऋषीका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।  
 कूपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥ १०७ ॥  
 सर्वाः पुण्याः सरस्वत्याः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः (१) ।  
 विश्वस्य मातरः सर्वा जगत्पापहराः स्मृताः ॥ १०८ ॥  
 तासां नद्युपनद्योऽपि शतशोऽथ सहस्रशः ।  
 तास्त्विमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः ॥ १०९ ॥  
 शूरसेना भद्रकारा बोधाः शतपथेश्वरैः ।  
 वत्साः किमण्णाः (२) कुल्याश्च कुन्तलाः काशिकीशलाः ॥ ११० ॥  
 अथ पार्श्वे तिलङ्गाश्च मगधाश्च वृकैः सह ।  
 मध्यदेशा जनपदाः प्रायशोऽमी प्रकीर्तिताः ॥ १११ ॥  
 सङ्घस्य चोत्तरार्धे तु यत्र गोदावरी नदी ।  
 पृथिव्यामिह कृतस्त्रायां स प्रदेशो मनोरमः ॥ ११२ ॥  
 तत्र गोवर्द्धनी नाम सुरराजेन निर्मितः ।  
 रामप्रियार्थं स्वर्गीऽयं वृक्षा ओषधयस्तथा ॥ ११३ ॥  
 भरद्वाजेन मुनिना तत्प्रियार्थेऽवतारिताः ।

अन्तःपुरवनोद्देशस्तेन(१) जज्ञे मनोरमः ॥ ११४ ॥  
 वाङ्मौका वाढधानाश्च आभौराः कालतीयकाः ।  
 अपरोताश्च शूद्राश्च पङ्कवाश्चर्मखण्डिकाः ॥ ११५ ॥  
 गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ।  
 शका क्रदाः कुलिन्दाश्च परिता हारपूरिकाः ॥ ११६ ॥  
 रमटा रङ्गकटका केकया दशमानिकाः ।  
 क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ११७ ॥  
 काम्बोजा दरदाश्चैव वर्वराः प्रियलौकिकाः ।  
 पीनाश्चैव तुषाराश्च पङ्कवा वाह्यतोदराः (२) ॥ ११८ ॥  
 आत्रेयाश्च भरद्वाजाः प्रस्थलाश्च कसेरुकाः ।  
 लम्पाका स्तनपाश्चैव पीडिका जुहुडैः सह ॥ ११९ ॥  
 अपगाश्चालिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ।  
 तोमरा हंसमार्गाश्च काश्मीरास्तङ्गणाम् तथा ॥ १२० ॥  
 चूलिकाश्चाहुकाश्चैव पूर्णदर्वस्तथैव च ।  
 एते देशा ह्युदीच्याश्च प्राच्यान् देशान्निबोधत ॥ १२१ ॥  
 अम्ब्रवाकाः सुजरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ।  
 तथा प्रवङ्गवङ्गेया मालदा मालवर्त्तिनः ॥ १२२ ॥  
 ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा गेयमर्थकाः (३) ।  
 प्राग्ज्योतिषाश्च मुण्डाश्च विदेहास्तामलिप्तकाः ।  
 माला मगधगोविन्दाः प्राच्यां जनपदाः स्मृताः ॥ १२३ ॥  
 अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।

पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चौल्याः कुल्यास्तथैव च ॥ १२४ ॥  
 सेतका मूषिकाश्चैव कुमना वनवासिकाः ।  
 महाराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्च व सर्वशः ॥ १२५ ॥  
 अभीराः सहचैषीका आटव्याश्च वराश्च ये ।  
 पुलिन्द्रा विन्ध्यमूलीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥ १२६ ॥  
 पौनिका मौनिकाश्चैव अस्मका भोगवर्धनाः ।  
 नैर्णिकाः कुन्तला अम्ब्रा उद्भिदा नलकालिकाः ॥ १२७ ॥  
 दाक्षिणात्याश्च वै देशा अपरांस्तान्निबोधत ।  
 सूर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कालीतकैः सह ॥ १२८ ॥  
 पुलेयाश्च सुरालाश्च रूपसास्तापसैः सह ।  
 तथा तुरसिताश्चैव सर्वे चैव परक्षराः ॥ १२९ ॥  
 नासिक्याद्यांश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।  
 भानुकच्छाः समा हेयाः सहसा शाश्वतैरपि ॥ १३० ॥  
 कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च अनर्त्ताश्चार्बुदैः सह ।  
 इत्येते सम्परीताश्च शृणुध्वं विन्ध्यवासिनः ॥ १३१ ॥  
 मालवाश्च करुषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ।  
 उत्तमर्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥ १३२ ॥  
 तोसलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा ।  
 तमुरास्तम्बुराश्चैव षट्सुरा निषधैः सह ॥ १३३ ॥  
 अनुपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहीना ह्यवन्तयः ।  
 एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ १३४ ॥  
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये ।  
 निगर्हरा वंसमार्गाः क्षुपणास्तङ्गणाः खसाः ॥ १३५ ॥

कुशपावरणाश्चैव ह्यङ्गा दर्वाः सहृदकाः ।

त्रिगर्त्ता मालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ॥ १३६ ॥

चत्वारि भारते वर्षे युगानि कथयो विदुः ।

कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुष्टयं ।

तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्टान्निबोधत ॥ १३७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम  
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

## अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरं पुनरेव ते ।

शश्वष्वो मुदा युक्ताः पप्रच्छुर्लोमहर्षेण ॥ १ ॥

ऋषय जचुः । यच्च किं पुरुषं वर्षं हरिवर्षं तथैव च ।

आचक्ष्व नो यथातत्त्वं कौर्त्तितं भारतं त्वया ॥ २ ॥

पृष्टस्त्विदं यथा विप्रैर्यथा प्रश्नं विशेषतः ।

उवाच मुनिनिर्दिष्टं पुराणं विहितं यथा ॥ ३ ॥

सूत उवाच । शशुषा यत्र वो विप्रास्तत्पृणुष्वं मुदा युताः

प्लक्षखण्डः किं पुरुषे सुमहामन्दनोपमः ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि स्थितिः किं पुरुषे स्मृता ।

सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियश्चाप्सरसीपमाः ॥ ५ ॥

अनामया ह्यशोकाश्च सर्व ते शुद्धमानसाः ।

जायन्ते मानवास्तत्र निस्तप्तकनकप्रभाः ॥ ६ ॥

वर्षे किंपुरुषे पुण्ये प्लक्षो मध्वहः शुभः ।

तस्य किंपुरुषाः सर्वे पिवन्ति रसमुत्तमं ॥ ७ ॥

अतःपरं किंपुरुषाद्धरिवर्षः प्रचक्ष्यते ।

महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥

देवलोकाच्च्युताः सर्वे देवैरेपाश्च शर्वशः ।

हरिवर्षे नराः सर्वे पिवन्तीक्षुरसं शुभं ॥ ९ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणाम् सुदा युताः ।

हरिवर्षे तु जीवन्ति सर्वे मुदितमानसाः ।

न जरा बाधते तत्र जीर्यन्ति न च ते नराः ॥ १० ॥

मध्यमं यन्मया प्रोक्तं नाम्ना वर्षमिलावृतं ।

न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवाः ॥ ११ ॥

चन्द्रसूर्यौ सनत्तत्तावत्प्रकाशाविलावृते ।

पद्मवर्णाः पद्मप्रभाः पृथ्वापतनिभेक्षणाः ।

पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२ ॥

जम्बरसफलाहारा ह्यनिश्वन्दाः सुगन्धिनः ।

मनस्विनी भुक्तभोगाः सत्कर्म्मफलभोगिनः ॥ १३ ॥

देवलोकाच्च्युताः सर्वे जायन्ते ह्यजरामराः ।

त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणाम्ते नरोत्तमाः ॥ १४ ॥

आयुःप्रमाणं जीवन्ति ते तु वर्षे त्विलावृते ।

मेरोः प्रतिदिशं ते तु नवसाहस्रविस्तृते ॥ १५ ॥

योजनानां सहस्राणि षड्विंशस्तस्य विस्तरः ।

चतुरस्रः समन्ताच्च शरावाकारसंस्थितः ॥ १६ ॥

मेरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रसन्निभे ।

चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः ॥ १७ ॥

उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधायतः ।

चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृद्धो महीतलात् ।

सहस्रमवगाढस्तु तावदेव तु धिष्ठितः ॥ १८ ॥

पूर्वेण माल्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः ।

(दक्षिणेन तु नौलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ १९ ॥

तेषां मध्ये महामेरुः सुप्रमाणः प्रकीर्तितः ।)  
 सर्वेषामेव शैलानामवगाढो यथा भवेत् ॥ २० ॥  
 विस्तरस्तत्प्रमाणः स्यादायामे नियुतः स्मृतः ।  
 वृत्तभावात् समुद्रस्य महीमण्डलभावनः ॥ २१ ॥  
 आयामाः परिहीयन्ते चतुरस्राः समस्ततः ।  
 अनावृत्ताश्चतुष्केण भिद्यन्ते मध्यमागताः ॥ २२ ॥  
 प्रभिन्नाञ्जनसङ्काशा जम्बूरसूवती नदी ।  
 मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे निषधस्योत्तरेण तु ॥ २३ ॥  
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूवृक्षः सनातनः ।  
 नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ॥ २४ ॥  
 तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपे वनस्पतिः ।  
 योजनानां सहस्रान्तु शतञ्चान्यमहाद्रुमः ।  
 उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवं स्पृशति सर्व्वशः ॥ २५ ॥  
 अरव्वीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि तु ।  
 फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २६ ॥  
 पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनं ।  
 तस्या जम्बूः फलरसो नदीभूय प्रसर्पति ॥ २७ ॥  
 मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूवृक्षं विशत्यधः ।  
 ते पिवन्ति सदा हृष्टा जम्बूरसफलावृताः ॥ २८ ॥  
 जम्बूरसफलं पीत्वा न जरां प्राप्नुवन्ति ते ।  
 न च भ्रुवं (१) न रोगन्तु न च मृत्युं तथा विधं ॥ २९ ॥  
 तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।

ब्रह्मगोपकसङ्काशं जायते भास्वरन्तु तत् ॥ ३० ॥  
 सर्वेषां वर्षवृक्षाणां शुभः फलरसस्तु सः ।  
 स्वाम्नं भवति तच्छुक्रं कमलं देवभूषणं ॥ ३१ ॥  
 तेषां मूत्रं पुरीषञ्च दिक्षु सर्वासु भागशः ।  
 ईश्वरानुग्रहाद्भूमिर्नृतांश्च यमते तु तान् ॥ ३२ ॥  
 रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।  
 हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः ॥ ३३ ॥  
 सर्वे नागास्तु निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।  
 महामेरौ त्रयस्त्रिंशद्भ्रमन्ते यान्निकाः सुराः ।  
 नीले तु वडूर्यमये सिद्धब्रह्मर्षयो मताः ॥ ३४ ॥  
 दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वत उच्यते ।  
 शृङ्गवान्पर्वतः श्रेष्ठः पिङ्गुणां प्रतिसञ्चरः ॥ ३५ ॥  
 नवस्वतेषु वर्षेषु यथाभागस्थितेषु वै ।  
 भूतान्यपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ३६ ॥  
 तेषां विष्टब्धिर्बहुला दृश्यते देवमानुषीः ।  
 न शक्या परिसंख्यातुं श्रेयाऽनुबुभूषता ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो  
 नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।



## अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच (सव्ये हिमवतः पार्श्वे कैलासो नाम पर्वतः ।

✓ तस्मिन्निवसति श्रीमान् कुबेरः सह राक्षसैः ।)

अप्सरोगणसंयुक्तो मीदते ह्यलकाधिपः ॥ १ ॥

कैलासपादात् सम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभं ।

मन्दं नाम्ना कुमुदन्तं शरदम्बुदसन्निभं ॥ २ ॥

तस्माद्दिव्या प्रभवति नदी मन्दाकिनी शुभा ।

दिव्यञ्च नन्दनं तत्र तस्यास्तीरे महदनं ॥ ३ ॥

प्रागुत्तरेण कैलासाद्दिव्यसत्त्वौषधं गिरिं ।

सुरधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥ ४ ॥

चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुद्धो रत्नसन्निभः ।

तस्य पादे महद्दिव्यमच्छोदं नाम तत्सरः ॥ ५ ॥

तस्माद्दिव्या प्रभवति ह्यच्छोदा नाम निम्नगा ।

तस्यास्तीरे महादिव्यं वनं चैत्ररथं स्मृतं ॥ ६ ॥

तस्मिन् गिरी निवसति मणिभद्रः सच्चानुगः ।

यक्षसेनापतिः क्रूरगृह्यकैः परिवारितः ॥ ७ ॥

पुण्या मन्दाकिनी चैव निम्नगाच्छोदिका तथा ।

महौमण्डलमध्येन प्रविष्टे ते महोदधिं ॥ ८ ॥

कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवसत्त्वौषधिं गुरुम् ।  
 मनःशिलामयं दिव्यं पिशङ्गं पर्वतं प्रति ॥ ८ ॥  
 लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।  
 तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं नाम तत्सरः ॥ १० ॥  
 तस्मात् पुण्यः प्रभवति लौहित्यः सदनी महान् ।  
 देवारण्यं विगीकञ्च तस्य तीरे महावनं ॥ ११ ॥  
 तस्मिन् गिरी निवसति यक्षो मणिवरो वशी ।  
 सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥ १२ ॥  
 कैलामाद्दक्षिणे पार्श्वे क्रूरसत्त्वौषधं गिरिं ।  
 वृत्रकायात् किलोत्पन्नमञ्जनं त्रिककुम्पति ॥ १३ ॥  
 सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वेद्युतो गिरिः ।  
 तस्य पादे सरः पुण्यं मानसं सिद्धसेवितं ॥ १४ ॥  
 तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूलोकभावनी ।  
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विश्रुतं ॥ १५ ॥  
 कुवेरानुचरस्तत्र प्रहेलितनयो वशी ।  
 ब्रह्मपातो निवसति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ।  
 अन्तरीक्षचरैर्षीरैर्यातुघानशतैर्हतः ॥ १६ ॥  
 अपरेण तु कैलाशान्मुख्यसत्त्वौषधिं गिरिं ।  
 अरुणं पर्वतश्रेष्ठं रुक्मधातुमयं प्रति ॥ १७ ॥  
 भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो मेघसन्निभः ।  
 शातकुशमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समावृतः ॥ १८ ॥  
 शतसंख्यैस्तापनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवोत्तिखन् ।  
 सुञ्जवान् स महादिव्यो दुर्गशैलो हिमार्चितः ॥ १९ ॥

तस्मिन् गिरौ निवसति गिरिशो धूम्रलोहितः ।  
 तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत्सरः ॥ २० ॥  
 तस्मात् प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निष्कगा ।  
 सा चक्षुःशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ २१ ॥  
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विश्रुतं सुरभीति वै ।  
 अस्त्युत्तरेण कैलासाच्छिवसत्वौषधी गिरिः ॥ २२ ॥  
 गौरो नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः ।  
 हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ २३ ॥  
 तस्य पादे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकं ।  
 रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र यातो भगीरथः ॥ २४ ॥  
 गङ्गानिमित्तं राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।  
 दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातीयपरिप्लुताः ॥ २५ ॥  
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ।  
 सोमपादप्रसूता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥  
 यूपो मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्यमयः ।  
 तत्रेष्टा तु गतः शर्वः शक्रः सर्वैः सुरैः सह ॥ २७ ॥  
 दिविच्छायापथो यस्तु अनुनक्षत्रमण्डलं ।  
 दृश्यते भास्वरो राज्ञो देवी त्रिपथगा तु सा ॥ २८ ॥  
 अन्तरीक्षं दिवश्चैव भावयन्ती भुवङ्गता ।  
 भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ॥ २९ ॥  
 तस्या ये विन्दवः केचित् क्रुद्धायाः पतिताः क्षितौ ।  
 कृतं विन्दुसरस्तत्र ततो विन्दुसरः स्मृतं ॥ ३० ॥  
 ततो निरुद्धा देवी सा भवेन स्मयता किल ।

चिन्तयामास मनसा शङ्करक्षेपणं प्रति ॥ ३१ ॥  
 भित्त्वा विशामि पातालं श्रुतसा गृह्य शङ्करं ।  
 ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं क्रूरं देव्या चिकीर्षितं ॥ ३२ ॥  
 तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्गेषु तां नदीं ।  
 तस्यावलेपं तं बुद्ध्या नद्याः क्रुद्धस्तु शङ्करः ।  
 निरुध्य तु शिरस्येनां वेगेन पतितां भुवि ॥ ३३ ॥  
 एतस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा राजानमग्रतः ।  
 धमनीसन्ततं क्षीणं क्षुधापरिगतेन्द्रियं ॥ ३४ ॥  
 अनेन तोषितशाहं नदर्थं पूर्वमेव हि ।  
 बुद्ध्यास्य वरदानन्तु कापं नियतवांस्तु सः ॥ ३५ ॥  
 ब्रह्मणो हि वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञाधारणं प्रति ।  
 ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा ।  
 नदीं भगीरथस्यार्थं तपमोग्रेण तीक्ष्णतः ॥ ३६ ॥  
 ततो विसर्ज्यमानायाः स्त्रोतस्तत्सप्तताङ्गतं ।  
 त्रयः प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रय एव तु ॥ ३७ ॥  
 नद्याः श्रुतस्तु गङ्गायाः प्रत्यपद्यत सप्तधा ।  
 नलिनी क्लादिनी चैव पावनी चैव प्राग्गता ॥ ३८ ॥  
 सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।  
 सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथी ॥ ३९ ॥  
 तस्माद्भागीरथी या सा प्रविष्टा लवणोदधिं ।  
 सप्तैता भावयन्तीह हिमाक्षं षष्ठमेव तु ॥ ४० ॥  
 प्रसूताः सप्त नद्यस्ताः शुभा विन्दुसरोद्भवाः ।  
 नानादेशान् भावयन्त्यो क्लृप्ताः सर्वशः ॥ ४१ ॥

उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ।  
 सिरिन्ध्रान् कुन्तलांश्चीनान् वर्षरान्धवसान् द्रुहान् ॥ ४२ ॥  
 रुषाणांश्च कुणिन्दांश्च अङ्गलोकवराश्च ये ।  
 कृत्वा द्विधा सिन्धुमरुं सौताऽगात्पश्चिमीदधि ॥ ४३ ॥  
 अथ चीनमरुंश्चैव नङ्गणान् सर्वमूलिकान् ।  
 साध्रांस्तुषारांस्तम्पाकान् पङ्कवान् दरदान् शकान् ।  
 एतान् जनपदान् चक्षुः स्त्रावयन्ती(१)गातीदधि ॥ ४४ ॥  
 दरदांश्च सकाश्मीरान् गाभ्यारान् वरपान् क्रदान् ।  
 शिवपौरानिन्द्रहासान् वदातींश्च विसर्जयान् ॥ ४५ ॥  
 सैन्धवान् रन्ध्रकरकान् भ्रमराभीररोद्भकान् ।  
 शुनामुखान्शोङ्गमनून् सिद्धचारणसेवितान् ॥ ४६ ॥  
 गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रत्नोविद्याधरोरगान् ।  
 कलापग्रामकांश्चैव पारदान् सीगणान् खमान् ॥ ४७ ॥  
 किरातांश्च पलिन्दांश्च कुरुन् सभरतानपि ।  
 पञ्चालकाशिमाल्यांश्च मगधाङ्गांस्तथैव च ॥ ४८ ॥  
 ब्रह्मीक्षरांश्च वङ्गांश्च तामलिषांस्तथैव च ।  
 एतान् जनपदानार्यान् गङ्गा भावयते शुभान् ॥ ४९ ॥  
 ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिं ।  
 तत्तथाह्लादिनी पृथ्वा प्राचीनाभिमुखी ययौ ॥ ५० ॥  
 प्रावयन्त्युपभोगांश्च निषादानाञ्च जातयः ।  
 घोवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥ ५१ ॥  
 केरलानुद्रकर्णांश्च किराताः अपि चैव हि ।

कालोदरान् विवर्णांश्च कुमारान् स्वर्णभूषितान् ॥ ५२ ॥  
 सा मण्डले ससुद्रस्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः ।  
 ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशङ्गता ॥ ५३ ॥  
 अपथान् भावयन्तीह इन्द्रद्युम्नसरोपि च ।  
 तथा खरपथांश्चैव इन्द्रशङ्खपथानपि ॥ ५४ ॥  
 मध्येनोद्यानमस्कारान् कुथप्रावरणान् ययौ ।  
 इन्द्रद्वीपसमुद्रे तु प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ५५ ॥  
 ततश्च नलिनी चागात् प्राचीमाशां जवेन तु ।  
 तोमरान् भावयन्तीह हंसमार्गान्सह्रहकान् (१) ॥ ५६ ॥  
 पूर्वान् देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरीन् ।  
 कर्णप्रावरणांश्चैव प्राप्य चाश्वमुखानपि ॥ ५७ ॥  
 सिकतापर्वतमरून् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।  
 नेमिमण्डलकोष्ठे तु प्रविष्टा सा महोदधिं ॥ ५८ ॥  
 तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।  
 उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५९ ॥  
 वस्त्रोक्तसायास्त्रीरे तु वारिसुरभिविश्रुते ।  
 हरिशृङ्गे तु वसति विद्वान् कौविरको वशी ॥ ६० ॥  
 यज्ञोपेतः स सुमहानमितौजाः सुविक्रमः ।  
 तत्रागस्थैः परिवृतो विहङ्गिर्ब्रह्मराक्षसैः ।  
 कुवेरानुचरा ह्येते चत्वारस्तत्समाः स्मृताः ॥ ६१ ॥  
 एवमेव तु विज्ञेया ऋद्धिः पर्वतवासिनां ।  
 परस्परैर्ग हिगुणा धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ६२ ॥

हेमकूटस्य पृष्ठे तु सायनं नाम तत्सरः ।  
 मनस्विनी प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती च सा ॥ ६३ ॥  
 अवगाह्य ह्यभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ।  
 सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे ॥ ६४ ॥  
 तस्माद्वयं प्रभवति गान्धर्वी नन्वली च या ।  
 मेरोः पश्चात् प्रभवति रुद्रश्चन्द्रप्रभो महान् ॥ ६५ ॥  
 तत्र जाम्बूनदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं शुभं ।  
 पयोदन्तु सरो नीले सुशुभं पुण्डरीकवत् ॥ ६६ ॥  
 पुण्डरीका पयोदा च तस्मान्नद्यौ विनिर्गते ।  
 श्वेतात् प्रभवते पुण्यं सरस्तत्तरमानसं ॥ ६७ ॥  
 ज्योतिष्मा च मृगकान्ता च तस्माद्दे संवभूवतः ।  
 मधुमत्सरः पुण्यश्च पद्ममीनद्विजाकुलं ॥ ६८ ॥  
 कल्पवृक्षसमाकीर्णं मध्वत्सर्वतः सुखं ।  
 रुद्रकान्तमिति ख्यातं निर्मितं तद्वेन तु ॥ ६९ ॥  
 अन्ये चाप्यत्र विख्याताः पद्ममीनद्विजाकुलाः ।  
 नाम्ना रुद्रा जया नाम (१) द्वादशीर्धिसन्निभाः ॥ ७० ॥  
 तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ सम्बभूवतः ।  
 यानि किंपुरुषाद्यानि तेषु देवो न वर्षति ॥ ७१ ॥  
 उद्विज्जान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिह्वराः ।  
 ऋषभो दुन्दुभिश्चैव धूम्रश्चैव महागिरिः ॥ ७२ ॥  
 पूर्वाधता महाभागा निम्नगा लवणाश्रयि ।  
 चन्द्रकङ्कस्तथा प्राणो महाग्निः शिलोच्चयः ।

उदग्गयाता उदीच्यान्ता अवगाढा महीदधिं ॥ ७३ ॥  
 सोमकक्ष वराहक्ष नारदक्ष महीधरः ।  
 प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणीदधिं ॥ ७४ ॥  
 चक्रो बलाहकक्षैव मैनाकक्षैव पर्वतः ।  
 आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ।  
 चन्द्रमैनाकयोर्मध्ये विदिशं दक्षिणां प्रति ॥ ७५ ॥  
 तत्र संवर्त्तको नाम सोऽग्निः पिवति तज्जलं ।  
 नान्ना समुद्रपः श्रीमानौर्वः स वडवामुखः ॥ ७६ ॥  
 द्वादशैते प्रविष्टा हि पर्वता लवणीदधिं ।  
 महेन्द्रभयविचस्ताः पञ्चच्छेदभयात्तदा ।  
 यदेतद्विद्यते चन्द्रे श्वेते कृष्णगशाकृतिः ॥ ७७ ॥  
 भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कीर्त्तिताः ।  
 इहोदितस्य दृश्यन्ते तथाऽन्येऽन्यत्र नोदिते ॥ ७८ ॥  
 उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षमुद्दिश्यते गुणैः ।  
 आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ७९ ॥  
 समन्वितानि भूतानि गुणैरेतैस्तु भागतः ।  
 वसन्ति नानाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ।  
 इत्येषाऽधारयत् सर्वं पृथ्वी विश्वं जगत्स्थिता ॥ ८० ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासां नाम  
 सप्त चत्वारिंशोऽध्यायः ।



## अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—ooOoo—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । दक्षिणेनापि वर्षस्य भारतस्य निबोधत ।

दशयोजनसाहस्रं समतीत्य महार्णवं ॥ १ ॥

त्रीण्येव तु सहस्राणि योजनानां समायतं ।

अर्तास्त्रिभागविस्तौर्णं नानापुष्पफलीदयं ॥ २ ॥

विदुरात्वन्तं महाशैलं तत्रैकं कुलपर्वतं ।

येन कूटतटैर्नैकैस्तद्द्वीपं समलङ्कृतं ॥ ३ ॥

प्रसन्नस्वादुमलिलास्तत्र नद्यः सहस्रशः ।

वाप्यस्तास्य तु द्वीपस्य प्रवृत्ता विमलोदकाः ॥ ४ ॥

तस्य शैलस्य कृद्रेषु विस्तौर्णेष्वायतेषु च ।

अनेकेषु समृद्धाणि नानाकाराणि सर्व्वशः ॥ ५ ॥

नरनारीसमाढ्यानि मुदितानि महान्ति च ।

तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि शतानि च ॥ ६ ॥

पुराणि मन्निविष्टानि पर्वतान्तर्गतानि च ।

सुसम्बद्धानि तान्योन्यमेकद्वाराणि तान्यथ ॥ ७ ॥

दीर्घश्मश्रुधरात्मानो नीला मेघसमप्रभाः ।

जातमात्राः प्रजास्तत्र अशीतिपरमायुषः ॥ ८ ॥

शाखामृगसधर्माणः फलमूलाग्निनस्तथा ।

गोधर्माणो ज्ञानिर्दिष्टा शौचाचारविवर्जिताः ॥ ९ ॥

तद्दीपं तादृशैः पूर्णं मनुजैः क्षुद्रमानुजैः ।

एवमेतेऽन्तरद्वीपा व्याख्याता आनुपूर्वशः ॥ १० ॥

विंशत्रिंशच्च पञ्चाशत् षष्ठ्यशीतिः शतं तथा ।

सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समन्ततः ॥ ११ ॥

विस्तीर्णाश्चायताश्चैव नानासत्वसमाकुलाः ।

वर्हिणद्वीपपर्वाणि क्षुद्रद्वीपाः सहस्रशः ॥ १२ ॥

(जम्बुद्वीपप्रदेशास्तु षडऽन्ये विविधाश्रयाः ।

अत्र द्वीपाः समाख्याता नानारत्नाकराः क्षितौ ॥ १३ ॥

अङ्गद्वीपं यमद्वीपं मलयद्वीपमेव च ।

शङ्खद्वीपं कुशद्वीपं वराहद्वीपमेव च ॥ १४ ॥)

अङ्गद्वीपं निबोध त्वं नानासङ्गममाकुलं ।

नानाज्जेच्छगणाकीर्णं तद् द्वीपं बहुविस्तरं ॥ १५ ॥

हेमविद्रुमपूर्णानां रत्नानामाकरं क्षितौ ।

नदीशैलवनैश्चित्रं सन्निभं लवणाश्रया ॥ १६ ॥

तत्र चक्रगिरिर्नाम नैकनिर्भरकन्दरः ।

तत्र सा तु दूरी चास्य नानासत्वसमाश्रया ॥ १७ ॥

स मध्ये नागदेशस्य नैकदेशी महागिरिः ।

कीटिभ्यां नागनिलयं प्राप्नो नदनदीपतिं ॥ १८ ॥

यमद्वीपमिति प्रोक्तं नानारत्नाकराचितं ।

तत्रापि द्युतिमान्नाम पर्वतो धातुमण्डितः ।

समुद्रगानां प्रभवः प्रभवः काञ्चनस्य तु ॥ १९ ॥

तथैव मलयद्वीपमेवमेव सुसंहतं ।

मणिरत्नाकरं स्फोटमाकरं कनकस्य च ॥ २० ॥  
 आकरं चन्दनानाञ्च समुद्रानां तथाकरं ।  
 नानास्त्रेच्छगणाकीर्णं नदीपर्वतमण्डितं ॥ २१ ॥  
 तत्र श्रीमांस्तु मलयः पर्वतो रजताकरः ।  
 महामलय इत्येवं विख्यातो वरपर्वतः ॥ २२ ॥  
 द्वितीयं मन्दरं नाम प्रथितञ्च सदा चितौ ।  
 अगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्कृतं ॥ २३ ॥  
 तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि ।  
 निकुञ्जैस्तुण्णसीमाङ्गैराश्रयं पुण्यसेवितं ॥ २४ ॥  
 नानापुष्पफलोपेतं स्वर्गादपि विशिष्यते ।  
 तत्रावतरते स्वर्गः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २५ ॥  
 तथा त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते ।  
 अनेकयोजनोत्सेधे चित्रसानुदरीगृहे ॥ २६ ॥  
 तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतोरणा ।  
 निर्यूहवलभी चित्रा हर्म्यप्रासादमालिनी ॥ २७ ॥  
 शतयोजनविस्तीर्णा त्रिशदायामयोजना ।  
 नित्यप्रमुदिता स्फोता लङ्का नाम महापुरी ॥ २८ ॥  
 सा कामरूपिणां स्थानं राक्षसानां महात्मनां ।  
 आवासो बलदृप्तानां तद्विद्यादेवविद्भिषां ।  
 मानुषाणामसम्बाधा ह्यगम्या सा महापुरी ॥ २९ ॥  
 तस्य द्वीपस्य वै पूर्व्यं तीरे नदनदीपतेः ।  
 शाकर्णनामधेयस्य शङ्करश्चालयं महत् ॥ ३० ॥  
 तथैकराज्यं विज्ञेयं शङ्खद्वीपसमास्थितं ।

शतयोजनविस्तीर्णं नानास्नेच्छगणालयं ॥ ३१ ॥  
 तत्र शङ्खगिरिर्नाम धीतशङ्खदलप्रभः ।  
 नानारत्नाकरः पुण्यः पुण्यस्तद्भिर्निषेवितः ॥ ३२ ॥  
 शङ्खनागा महापुण्या यस्मात् प्रभवते नदी ।  
 यत्र शङ्खमुखी नाम नागराजः क्षतालयः ॥ ३३ ॥  
 तथैव कुमुदहीपं नानापुण्योपशोभितं ।  
 नानाधामसमाकीर्णं नानारत्नकरं शिवं ॥ ३४ ॥  
 कुमुदा नाम महाभागा दुष्टचित्तनिवर्हणी ।  
 महादेवस्य भगिनी प्रभाभिस्ताभिरिज्यते ॥ ३५ ॥  
 तथा वराहहीपे च नानास्नेच्छगणाकुले ।  
 नानाजातिसमाकीर्णं नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६ ॥  
 धनधान्ययुते स्मृते धर्मिष्ठजनसंकुले ।  
 नदीशैलवनैस्त्रिर्बहुपुष्पफलोपगैः ॥ ३७ ॥  
 वराहपर्वतो नाम तत्र रम्यः शिलोच्चयः ।  
 अनेककन्दरदरीगुह्यानिर्भरशोभितः ॥ ३८ ॥  
 तस्मात्सुरसपानीया पुण्यतीर्थतरङ्गिणी ।  
 वाराह्वी नाम वरदा प्रवृत्तास्य महानदी ॥ ३९ ॥  
 वाराहरूपिणे तत्र विष्णवे प्रभविष्णवे ।  
 अनन्यदेवतास्तस्मै नमस्कृन्ति विप्रजाः ॥ ४० ॥  
 एवं षडेते कथिता अनुदीपाः समन्ततः ।  
 ( भारतद्वीपदेशो वै दक्षिणे बहुविस्तरः ॥ ४१ ॥  
 एवमेकमिदं वर्षं बहुद्वीपमिहोच्यते ।  
 समुद्रजलसन्निभं खण्डं खण्डीकृतं स्मृतं ॥ ४२ ॥

एवञ्चतुर्भहाद्वीपः सान्तरद्वीपमण्डितः ।

सानुद्वीपः समाख्यातो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासी नामा-  
ष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

---

## अथैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

— ००० —

### भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । प्लक्षद्वीपं प्रवक्ष्यामि यथावदिह संग्रहात् ।

शृणुतेमं यथातत्त्वं ब्रुवती मे द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥

जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणस्तस्य विस्तरः ।

विस्ताराच्चिगुणश्चास्य परिणाहः समन्ततः ।

तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदकः ॥ २ ॥

तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते प्रजा ।

कुत एव हि दुर्भिक्षं जराव्याधिभयं कुतः ॥ ३ ॥

तत्रापि पर्वताः शुभ्राः समैव मणिभूषणाः ।

रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासानामानि वक्ष्यते ॥ ४ ॥

प्लक्षद्वीपादिषु तेषु सप्त सप्तसु सप्तसु ।

ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ५ ॥

प्लक्षद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्तद्वीपान्महाचलान् ।

गोमेदकोऽत्र प्रथमः पर्वतो मेघसन्निभः ।

ख्यायते तस्य नाम्ना वै वर्षं गोमेदकान्तु तत् ॥ ६ ॥

द्वितीयः पर्वतश्चन्द्रः सवर्षौषधिसमन्वितः ।

अश्विभ्याममृतस्यार्थे औषध्यस्तत्र संस्थिताः ॥ ७ ॥

तृतीयो नारदो नाम दुर्गशैलो महीच्छ्रयः ।

तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ ॥ ८ ॥

चतुर्थस्तत्र वै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः ।

शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ।

रज्जुदारो रज्जुमयः शास्त्रलश्चासुरान्तकृत् ॥ ८ ॥

पञ्चमः सोमको नाम देवैर्यत्रामृतं पुरा ।

सम्भृतञ्च हृतञ्चैव मातुरर्थं गरुत्मता ॥ १० ॥

षष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्षभ उच्यते ।

हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः ॥ ११ ॥

वैभ्राजः सप्तमस्तत्र भ्राजिष्णुः स्फाटिको महान् ।

यस्माद्भिभ्राजतेऽर्चिर्भिर्वैभ्राजस्तेन स स्मृतः ॥ १२ ॥

(तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि नामतस्तु यथा क्रमं ।

गोमेदं प्रथमं वर्षं नाम्ना शान्तभयं स्मृतं ॥ १३ ॥

चन्द्रस्य शिखरं नाम नारदस्य सुखोदयं ।

आनन्दं दुन्दुभेर्वर्षं सोमकस्य शिवं स्मृतं ।

क्षेमकं ऋषभस्यापि वैभ्राजस्य भ्रवं तथा ॥ १४ ॥

एतेषु देवगन्धर्वाः मिह्राय सह चारणैः ।

विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु तैः सह ॥ १५ ॥

तेषां नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।

नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि सप्तगङ्गा महानदी ॥ १६ ॥

अभिगच्छन्ति ता नद्यस्ताभ्युधान्याः सहस्रशः ।

वह्मदकाक्षौघवत्यो यतो वर्षति वासवः ॥ १७ ॥

ताः पिवन्ति सदा जृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।

शुभाः शान्तवहास्यैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥ १८ ॥

आनन्दाय भ्र्वास्यैव क्षेमकाय शिवैः सह ।

वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेष्वऽथ सर्वशः ॥ १८ ॥  
 सर्वेष्वरोगाः सुबलाः प्रजास्त्वामयवर्जिताः ।  
 अधःसर्पिणी न तेष्वऽस्ति तथैवोत्सर्पिणी न च ॥ २० ॥  
 न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् ।  
 अेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्त्तते ॥ २१ ॥  
 भ्रूचक्षीपादिषु ज्ञेयः पञ्चस्तेषु सर्वशः ।  
 देशस्यानुविधानेन कालस्यानुविधाः स्मृताः ॥ २२ ॥  
 पञ्चवर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः ।  
 सुरूपाश्च सुवेषाश्च अरोगा बलिनस्तथा ॥ २३ ॥  
 सुखमायुर्बलं रूपमारोग्यं धर्म एव च ।  
 भ्रूचक्षीपादिषु ज्ञेयं शाकक्षीपान्तकेषु च ॥ २४ ॥  
 भ्रूचक्षीपः पृथुः श्रीमान् सर्वतो धनधान्यवान् ।  
 दिव्यौषधिफलोपेतः सर्वौषधिवनस्पतिः ॥ २५ ॥  
 आहतः पशुभिः सर्वैः ग्रामारण्यैः सहस्रशः ।  
 जम्बूद्वीपे संख्यातस्तस्य मध्ये द्विजोत्तमाः ।  
 भ्रूचक्षी नाम्ना महाद्वीपस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ २६ ॥  
 स तत्र पूज्यते स्थाणुर्मध्येजनपदस्य हि ।  
 स चापीश्वरसोद्देशः भ्रूचक्षीपसमाहतः ॥ २७ ॥  
 भ्रूचक्षीपस्य चैवेह वैपुल्याद्विस्तरेण तु ।  
 इत्येष सन्निवेशो वः भ्रूचक्षीपस्य कीर्तितः ।  
 आनुपूर्व्या समासेन शास्त्रालम्बिबोधत ॥ २८ ॥  
 ततस्तृतीयं द्वीपानां शास्त्रालं द्वीपमुत्तमं ।  
 शास्त्रलेन समुद्रसु द्वीपेनेश्वरसोदकः ।



प्लक्षद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समावृतः ॥ २९ ॥

तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनिनः ।

रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषु वर्षेषु सप्तषु ॥ ३० ॥

प्रथमः सूर्यसङ्काशः कुमुदो नाम पर्वतः ।

सर्वधातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमुद्गतैः ॥ ३१ ॥

द्वितीयः पर्वतस्तस्य उन्नतो नाम विश्रुतः ।

हरितालमयैः शृङ्गैर्दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥

तृतीयः पर्वतस्तस्य वलाहक इति श्रुतः ।

जात्यञ्जनमयैः शृङ्गैर्दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ३३ ॥

चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महाबलाः ।

विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा । ३४ ॥

कङ्कस्तु पञ्चमस्तत्र पर्वतः सुमहोदयः ।

दिव्यपुष्पफलोपेतो वृक्षवीरुत्समावृतः ॥ ३५ ॥

षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ।

यस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३६ ॥

सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्धानाम भाष्यते ।

तत्र रत्नान्यनेकानि स्तयं वर्षति वासवः ।

प्रजापतिमुपादाय प्राजापत्ये विधिस्त्वयं ॥ ३७ ॥

इत्येते पर्वताः सप्त शास्त्रले मणिभूषिताः ।

तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि सप्तैव तु शुभानि वै ।

कुमुदात् प्रथमं श्वेतमुन्नतस्य तु लोहितं ॥ ३८ ॥

वलाहकस्य जीमूतं द्रोणस्य हरितं स्मृतं ।

कङ्कस्य वैद्यतं नाम महिषस्य तु मानसं ॥ ३९ ॥

ककुदः सुप्रभं नाम सप्तैतानि तु सप्तधा ।  
 वर्षाणि पर्वतांश्चैव नदीस्तेषु निबोधत ॥ ४० ॥  
 पानितोया विहणा च चन्द्रा शुक्रा विमोचनी ।  
 निवृत्तिः सप्तमौ तासां प्रतिवर्षन्तु ताः स्मृताः ॥ ४१ ॥  
 तासां समौपगायान्याः शतशोऽथ सहस्रशः ।  
 अगव्याः परिसंख्यातुं श्रद्धेयास्तु बुभूषता ॥ ४२ ॥  
 इत्येष सन्निवेशो वः शास्त्रलस्यापि कीर्तितः ।  
 प्लक्षवक्षेण संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ ४३ ॥  
 शास्त्रलिर्विपुलस्कन्धस्तस्य नाम्ना स उच्यते ।  
 शास्त्रलिस्तु समुद्रेण सुरोदेन समन्ततः ।  
 विस्ताराच्छास्त्रलस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ४४ ॥  
 उत्तरेषु तु धर्मज्ञा द्वीपेषु शृणुत प्रजाः ।  
 यथाश्रुतं यथान्यायं ब्रुवतो मे निबोधत ॥ ४५ ॥  
 कुशद्वीपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समासतः ।  
 सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ॥ ४६ ॥  
 सप्तैव गिरयस्तत्र वर्ण्यमानान्निबोधत ।  
 शास्त्रलस्य तु विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ॥ ४७ ॥  
 कुशद्वीपे तु विज्ञेयः पर्वतो विद्रुमोच्चयः ।  
 द्वीपस्य प्रथमस्तस्य द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ४८ ॥  
 तृतीयो द्युतिमान्नाम जीमूतसदृशो गिरिः ।  
 चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ॥ ४९ ॥  
 षष्ठो हरिगिरिर्नाम सप्तमो मन्दरः स्मृतः ।  
 मन्दा इति स्त्रियां नाम मन्दरी दारणादपां ॥ ५० ॥

तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः परिवारितः ।  
 उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलं ॥ ५१ ॥  
 तृतीयं खैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ।  
 पञ्चमं धृतिमद्वयं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं ।  
 सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपर्वताः ॥ ५२ ॥  
 एतेषु देवगन्धर्वाः प्रभासु जगदीश्वराः ।  
 विहरन्ति रमन्ते च हृष्यमानास्तु वर्षशः ॥ ५३ ॥  
 न तेषु दस्यवः सन्ति श्लेष्मजात्यस्तथैव च ।  
 गौरप्रायो जनः सर्वः क्रमाच्च म्रियते तथा ॥ ५४ ॥  
 तत्रापि नद्यः सप्तैव धृतपापाः शिवास्तथा ।  
 पवित्रा सन्ततिश्चैव द्युतिगर्भा मही तथा ॥ ५५ ॥  
 अन्यास्ताभ्यः परिज्ञाताः शतशोऽथ सहस्रशः ।  
 अभिगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५६ ॥  
 घृतोदेन कुशद्वीपो वाह्यतः परिवारितः ।  
 विज्ञेयः स तु विस्तारात् कुशद्वीपसमेन तु ॥ ५७ ॥  
 इत्येष सन्निवोशो वः कुशद्वीपस्य वर्णितः ।  
 क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तारं वक्ष्याम्यहमतः परं ॥ ५८ ॥  
 कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणः स तु वै स्मृतः ।  
 घृतोदकसमुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः ॥ ५९ ॥  
 तस्मिन् द्वीपे नगश्रेष्ठः क्रौञ्चस्थः प्रथमो गिरिः ।  
 क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्यकारकः ॥ ६० ॥  
 अन्यकारात्परश्चापि दिवाह्वानाम पर्वतः ।  
 दिवाहृतः परश्चापि दिविन्दो गिरि उच्यते ॥ ६१ ॥

दिविन्दात्परतश्चापि पुण्डरीको मङ्गागिरिः ।  
 पुण्डरीकात्परश्चापि प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ ६३ ॥  
 एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः ।  
 बहुवृक्षफलोपेता नानावृक्षलतावृताः ॥ ६३ ॥  
 परस्परैव द्विगुणा विष्कम्भाद्वर्षपर्वताः ।  
 वर्षाणि तत्र वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत ॥ ६४ ॥  
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ।  
 मनोनुगात्परस्त्रीणास्तृतीयो देश उच्यते ॥ ६५ ॥  
 उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्यकारकः ।  
 अन्यकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ ६६ ॥  
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ।  
 सिद्धचारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जनः स्मृतः ॥ ६७ ॥  
 तत्रापि नद्यः सप्तैव प्रतिवर्षं स्मृताः शुभाः ।  
 ( गौरी कुमुदती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा ।  
 ख्यातिश्च पुण्डरीका च गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥ ६८ ॥  
 तासां समुद्रगात्रान्या नद्यो यास्तु समीपगाः (१) ।  
 अनुगच्छन्ति ताः सर्वा विपुलाः सुवह्वदकाः ॥ ६९ ॥  
 क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन तु ।  
 आवृतः सर्वतः श्रीमान् क्रौञ्चद्वीपसमेन तु ॥ ७० ॥  
 क्रौञ्चद्वीपादयो ह्येते समासेन प्रकीर्तिताः ।  
 तेषां निमर्गो द्वीपानां आनुपूर्व्येण सर्वशः ॥ ७१ ॥  
 न शक्यं विस्ताराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।

निसर्गोऽयं प्रजानान्तु संहारो यश्च तासु वै : ७२ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाकद्वीपस्य यो विधिः ।

शाकद्वीपस्य कृतस्त्रस्य यथावदिह निश्चयात् ।

शृणुष्वं वै यथातत्त्वं ब्रुवतो मे यथार्थवत् ॥ ७३ ॥

क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणस्तस्य विस्तरः ।

परिवार्य्य समुद्रं स दधिमण्डोदकं स्थितः ॥ ७४ ॥

तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ।

कुत एव तु दुर्भिक्षञ्जराव्याधिभयं कुतः ॥ ७५ ॥

तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः ।

रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासां नामानि मे शृणु ॥ ७६ ॥

देवर्षिगन्धर्व्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ।

प्रागायतः ससौवर्ण उदयो नाम पर्वतः ॥ ७७ ॥

तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।

तस्यापरेण समहान् जलधरो महागिरिः ॥ ७८ ॥

तस्मान्नित्यमुपादत्ते वामवः परमं जलं ।

ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले प्रजास्विह ॥ ७९ ॥

तस्यापरे रेवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ।

रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो गिरिः ॥ ८० ॥

तस्यापरेण समहान् श्यामो नाम महागिरिः ।

तस्मात्श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्व्वमिमाः क्लृप्ताः ॥ ८१ ॥

तस्यापरेण रजतो महानस्ती गिरिः स्मृतः ।

तस्यापरेणास्विकेयो दुर्गः श्वेलो हिमाचितः ॥ ८२ ॥

आस्विकेयात्परो रम्यः सव्यैषिधिसमन्वितः ।

स चैव केशरीत्युक्तो यतो वायुः प्रवायति ॥ ८३ ॥

शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वगः ।

(उदयस्योदयं वर्षं जलदं नाम विश्रुतं ॥ ८४ ॥

द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतं ।

रैवतस्य तु कौमारं श्यामस्य तु मणीचकं ॥ ८५ ॥

अस्तस्यापि शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्तरं ।

आम्बिकेयस्य मोदाकं केसरेषु महाद्रुमं ॥ ८६ ॥

ह्रीपस्य परिमाणञ्च ऋग्वदीर्घत्वमेव च ।

शाकद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ।

शाको नाम महावृक्षस्तस्य पूजां प्रयच्छते ॥ ८७ ॥

एतेन देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।

विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ॥ ८८ ॥

तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्णसमन्विताः ।

तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।

विद्धि नाम्नश्च ताः सर्वा गङ्गास्ताः समधा स्मृताः ॥ ८९ ॥

प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला तथा ।

अनुतप्ता च नाम्नैव नदी सम्परिकीर्तिता ॥ ९० ॥

कुमारी नामतः सिद्धा द्वितीया सा पुनः सती ।

नन्दा च पार्वती चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥ ९१ ॥

शिवेतिका (१) चतुर्थी स्यात् त्रिदिवा च पुनः स्मृता ।

इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः क्रातुः ॥ ९२ ॥

धेनुका च स्मृता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता ।

एताः सप्त महागङ्गाः प्रतिवर्षं शिवोद्काः ।  
 भावयन्ति जनं सर्व्वं शाकहीपनिवासिनं ॥ ८३ ॥  
 अनुगच्छन्ति तास्वन्या नदीर्नद्यः सहस्रशः ।  
 बह्वदकपरिस्रावा (१) यतो वर्षति वासवः ॥ ८४ ॥  
 तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।  
 न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।  
 ताः पिवन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ ८५ ॥  
 शंशपायन विस्तीर्णो ह्योऽसौ चक्रसंस्थितः ।  
 नदीजलैः प्रतिहृतः पर्व्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ ८६ ॥  
 सर्व्वधातुविचित्रैश्च मणिविद्रुमभूषितैः ।  
 पुरैश्च विविधाकारैः स्मृतैर्जनपदैरपि ॥ ८७ ॥  
 वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः समन्ताच्च न धान्यवान् ।  
 क्षीरोदेन समुद्रेण सर्व्वतः परिवारितः ।  
 शाकहीपस्तु विस्तारात् समेन तु समन्ततः ॥ ८८ ॥  
 तस्मिन् जनपदाः पुण्याः पर्व्वतान्तरिते शुभाः ।  
 वर्णाश्रमसमाकीर्णा देशास्ते सप्त वै स्मृताः ॥ ८९ ॥  
 न सङ्करश्च तेष्वस्ति वर्णाश्रमकृतः क्वचित् ।  
 धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिताः प्रजाः ॥ ९० ॥  
 न तेषु लोभो माया वा ईर्ष्या स्रग्दृष्टिः कुतः ।  
 विपर्य्ययो न तेष्वस्ति एतत् स्वाभाविकं स्मृतं ॥ ९०१ ॥  
 करोत्यत्तिर्न तेष्वस्ति न दण्डो न च दण्डकाः ।

स्वधर्मैरेव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परं ॥ १०२ ॥  
 एतावदेव शक्यं वै तस्मिन् द्वीपे निवामिनो ।  
 पुष्करं सप्तमं द्वीपं प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ १०३ ॥  
 पुष्करेण तु द्वीपेन वृतः क्षीरोदको वह्निः ।  
 शाकद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समन्ततः ॥ १०४ ॥  
 पुष्करे पर्वतः श्रौमान् एक एव महाशिलः ।  
 चित्रैर्मणिमयैः शीलैः शिखरैस्तु समुच्छ्रितैः ॥ १०५ ॥  
 द्वीपस्य तस्य पूर्वार्धे चित्रसानुः स्थितो महान् ।  
 परिमण्डलसहस्राणि विस्तीर्णः पञ्चविंशतिः ॥ १०६ ॥  
 ऊर्ध्वैरेव चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि समाचितः ।  
 द्वीपार्धस्य परिस्तोमः पर्वतो मानसोत्तमः ॥ १०७ ॥  
 स्थितो वेलासमीपे तु नवचन्द्र इवोदितः ।  
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ १०८ ॥  
 तावदेव स विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः ।  
 स एवं द्वीपपञ्चार्धं मानसः पृथिवोधरः ॥ १०९ ॥  
 एक एव सहासानुः सन्निवेशाद् द्विधा कृतः ।  
 स्वादूदकोनोदधिना सर्वतः परिवारितः ॥ ११० ॥  
 पुष्करद्वीपविस्त्राराद्विस्तीर्णोऽसौ समन्ततः ।  
 तस्मिन् द्वीपे स्मृतौ द्वौ तु पुण्यौ जनपदौ शुभौ ।  
 अभितो मानसस्याथ पर्वतस्यानुमण्डलौ ॥ १११ ॥  
 महावीतन्तु यद्वर्षं वाह्यतो मानसस्य तत् ।  
 तस्यैवाभ्यन्तरे यत्तु धातकौखण्डमुच्यते ॥ ११२ ॥  
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ।



आरोग्यसुखभूयिष्ठा मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ११३ ॥  
 सममायुश्च रूपञ्च तस्मिन् वर्षद्वये स्थितं ।  
 अधमोत्तमौ न तेष्वस्तां तुल्यास्ते रूपशीलतः ॥ ११४ ॥  
 न तत्र वच्चको नेर्था न स्तेया न भयं तथा ।  
 निग्रहो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परिग्रहः ॥ ११५ ॥  
 सत्यानृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मौ तथैव च ।  
 वर्णाश्रमाणां वार्त्ता वा पाशुपाल्यं वणिक्क्रिया ॥ ११६ ॥  
 तयो विद्या दण्डनीतिः शुश्रूषा शल्यमेव च ।  
 वर्षद्वये सर्वमेतत् पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११७ ॥  
 न तत्र नद्यो वर्षञ्च शीतोष्णं वा न विद्यते ।  
 उद्भिज्जानुदकान्यत्र गिरिप्रश्रवणानि च ॥ ११८ ॥  
 उत्तराणां कुरुणाञ्च तुल्यकालो जनः सदा ।  
 सर्वत्र सुसुखस्तत्र जराक्लमविवर्जितः ॥ ११९ ॥  
 इत्येष धातकीखण्डो महावोते तथैव च ।  
 आनुपूर्व्यादिभिः कृत्स्नः पुष्करस्य प्रकीर्तितः ॥ १२० ॥  
 स्वाद्रूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ।  
 विस्तरान्मण्डलाच्चैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२१ ॥  
 एतं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।  
 द्वीपस्थानन्तरो यस्तु समुद्रस्तु समन्ततः ॥ १२२ ॥  
 एवं द्वीपसमुद्राणां वृद्धिर्ज्ञेया परस्मरात् ।  
 अपाञ्चैव समुद्रेकात् समुद्रा इति संज्ञिताः ॥ १२३ ॥  
 ऋषयो निवसन्त्यस्मिन् प्रजायस्माच्चतुर्विधाः ।  
 तस्माद्वर्षमिति प्रोक्तं प्रजानां सुखदन्तु तत् ॥ १२४ ॥

ऋष इत्येव ऋषयः (१) वृषः शक्तिप्रबन्धने ।  
 इतिप्रबन्धनात् (२) सिद्धं वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ १३५ ॥  
 शुक्लपक्षे चन्द्रवृद्धौ समुद्रः पूर्यते तदा ।  
 प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते खगे ॥ १३६ ॥  
 आपूर्यमाणे उदधिः स्वत एवाभिपूर्यते ।  
 ततोऽपक्षीयमाणेऽपि स्वात्मनैवापकण्यते ॥ १३७ ॥  
 उवासाग्निमग्निसंयोगात् जलमुद्रिच्यते यथा ।  
 तथा महोदधिगतं तीयमुद्रिच्यते ततः ॥ १३८ ॥  
 अन्त्या ह्यतिरिक्ताश्च वर्द्धन्त्यापो ऋमन्ति च ।  
 चदयास्तमितेऽन्धोः पक्षयोः शुक्लकणयोः ।  
 क्षयवृद्धिरेवमुदधेः सोमवृद्धिर्ज्ञेयात्पुनः ॥ १३९ ॥  
 दशोत्तराणि पञ्चैव अङ्गुलीनां गतानि तु ।  
 अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु ॥ १४० ॥  
 हिरापत्वात् स्मृता द्वीपाः सर्व्वतद्योदकावृताः ।  
 उदकस्याधानं यस्माच्च तस्मादुदधिरुच्यते ॥ १४१ ॥  
 अपर्वाणस्तु गिरयः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।  
 प्लक्षद्वीपे तु गोमेदः पर्व्वतस्तेन चोच्यते ॥ १४२ ॥  
 शाल्मलिः शाल्मलद्वीपे पूज्यते च महाद्रुमः ।  
 कुशद्वीपे कुशस्तम्बस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ १४३ ॥  
 क्रीचद्वीपे गिरिः क्रीचो मध्ये जनपदस्य ह ।  
 शाकद्वीपे द्रुमः शाकस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ १४४ ॥  
 न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे तत्र तैः स नमस्कृतः ।

महादेवः पुष्करे तु ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ १३५ ॥  
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा साध्येः मार्गं प्रजापतिः ।  
 उपासते तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशन्नृषिभिः ।  
 स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवोत्तमोत्तमः ॥ १३६ ॥  
 जम्बूद्वीपात्पुवर्त्तन्ते रत्नानि विविधानि च ।  
 द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमास्त्रिवृ ॥ १३७ ॥  
 सर्वशो ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।  
 आरोग्यायुःप्रमाणाद्धि द्विगुणञ्च समन्ततः ॥ १३८ ॥  
 एतस्मिन् पुष्करद्वीपे यदुक्तं वर्षकद्वयं ।  
 गोपायति प्रजास्तत्र स्वयं सज्जनमण्डिताः ॥ १३९ ॥  
 ईश्वरो दण्डमुद्यम्य ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ।  
 सविष्णुः सशिवो देवः सपिता सपितामहः ॥ १४० ॥  
 भोजनञ्चाप्रयत्नेन तत्र स्वयमुपस्थितं ।  
 षड्रसं सुमहावीर्यं भुञ्जते च प्रजाः सदा ॥ १४१ ॥  
 ग्रेण पुष्करस्याथ अह्नोः प्रः स्थितौ मृद्धान् ।  
 तद्वत् सदास्तु समन्तात्परिवेष्टितः ॥ १४२ ॥  
 परं तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः ।  
 एतान्नो द्विगुणा भूमिः सर्वा चैकशिलोपमा ॥ १४३ ॥  
 तस्मात्परेण शलस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलं ।  
 एकः प्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४ ॥  
 आलोकस्तस्य चार्वाक्तु निरालोकस्ततः परं ।  
 योजनानां सहस्राणि दश तस्योद्भूतः स्मृतः ॥ १४५ ॥  
 तावांस विस्तरस्तस्य पृथिव्यां कामगण सः ।

आलोके लोकशब्दस्तु निरालोके सलीकता ।  
 लोकार्थं सम्मतो लोको निरालोकस्तु बाह्यतः ॥ १४६ ॥  
 लोकविस्तारमात्रन्तु आलोकः सर्व्वतो वह्निः ।  
 परिच्छिन्नः समन्ताच्च उदकेनावृतश्च सः ।  
 निरालोकात्परथापि अण्डमावृत्य तिष्ठति ॥ १४७ ॥  
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः समद्वीपा च मेदिनी ।  
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा ॥ १४८ ॥  
 जनस्तपस्तथा सत्य एतावान् लोकसंग्रहः ।  
 एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तश्चैव तत्परः ॥ १४९ ॥  
 कुम्भस्थायी भवेद्दयादृक् प्रतीच्यान्दिशि चन्द्रमाः ।  
 आदितः शुक्रपक्षस्य वपुरण्डस्य तद्विधं ॥ १५० ॥  
 अण्डानामीदृशानान्तु कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रगः ।  
 तिर्य्यगूर्ध्वमधस्ताच्च कारणस्याव्ययात्मनः ।  
 कारणैः प्राकृतैस्तत्र ह्यावृतं प्रतिसप्तभिः ॥ १५१ ॥  
 दशाधिक्येन चान्योन्यं धारयन्ति परस्परं ।  
 परस्परवृताः सर्व्वे उत्पन्नाश्च परस्परात् ॥ १५२ ॥  
 अण्डस्यास्य समन्तात् सन्निविष्टो घनोदधिः ।  
 समन्तादुयेन तीयेन धार्य्यमाणः स तिष्ठति ॥ १५३ ॥  
 बाह्यतो घनतोयस्य तिर्य्यगूर्ध्वानुमण्डलं ।  
 धार्य्यमाणं समन्तात् तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४ ॥  
 अयोगुड्निभो वह्निः समन्तान्मण्डलाकृतिः ।  
 समन्ताद्वनवातेन धार्य्यमाणः स तिष्ठति ।  
 घनवातस्तथाकाशम्यारयानस्तु तिष्ठति ॥ १५५ ॥

भूतादिश्च तथाकाशं भूताद्यच्चाप्यसौ महान् ।  
 महान्व्याप्तो ह्यनन्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ॥ १५६ ॥  
 अनन्तमपरिव्यक्तन्दशधा सूक्ष्म एव च ।  
 अनन्तमकृतात्मनमनादिनिधनञ्च तत् ॥ १५७ ॥  
 अतीत्य परतो धीरमनालम्बमनामयं ।  
 नैकयोजनसाहस्रं विप्रकृष्टं तमोष्ठतं ॥ १५८ ॥  
 तम एव निरालोकममर्यादमदेशिकं ।  
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ १५९ ॥  
 तस्मात्सन्ते च विख्यातमाकाशान्ते च भास्वरं ।  
 मर्यादायामतस्तस्य शिवस्यायतनं महत् ॥ १६० ॥  
 त्रिदशानामगम्यन्तु स्थानं दिव्यमिति श्रुतिः ।  
 महतो देवदेवस्य मर्यादायां व्यवस्थितं ॥ १६१ ॥  
 चन्द्रादित्यावतप्तास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः ।  
 ते लोका इत्यभिहिता जगतश्च न संशयः ॥ १६२ ॥  
 रसातलतलात् सप्त समैवोर्वीतलाः क्षितौ ।  
 सप्तस्कन्धास्तथा वायोः सप्तस्त्रासदना द्विजाः ॥ १६३ ॥  
 आपातालाद्विवं यावदत्र पञ्चविधा गतिः ।  
 प्रमाणमेतज् जगत एष संसारसागरः ॥ १६४ ॥  
 अनाद्यन्ता प्रयात्येवं नैकजातिसमुद्भवा ।  
 त्रिचित्रा जगतः सा वै प्रवृत्तिरनवस्थिता ॥ १६५ ॥  
 यथैतद्भौतिकं नाम निसर्गबहुविस्तरं ।  
 अतीन्द्रियैर्महाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६ ॥  
 पृथिव्याश्चाग्निवायूनां महतस्तमसस्तथा ।

ईश्वरस्य तु देवस्य अनन्तस्य द्विजोत्तमाः ॥ १६७ ॥  
 क्षयो वा परिमाणं वा अन्तो वापि न विद्यते ।  
 अनन्त एष सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठ्यते ।  
 तस्य चोक्तं मया पूर्वं तस्मिन्नामानुकीर्तने ॥ १६८ ॥  
 य एष शिवनाम्ना हि तद्वः कात्स्न्येन कीर्तितं ।  
 स एष सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूज्यते ॥ १६९ ॥  
 भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ।  
 अर्णवेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १७० ॥  
 तथा तपसि विज्ञेय एष एव महाद्युतिः ।  
 अनेकधा विभक्ताङ्गो महायोगी महेश्वरः ।  
 सर्वलोकेषु लोकेश इज्यते बहुधा प्रभुः ॥ १७१ ॥  
 एवं परस्परोत्पन्ना धार्यन्ते च परस्परान् ।  
 आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १७२ ॥  
 पृथ्वादयो विकारास्ते परिच्छिन्नाः परस्परं ।  
 परस्पराधिकाश्चैव प्रविष्टाश्च परस्परं ॥ १७३ ॥  
 यस्माद्विष्टाश्च तेऽन्योन्यं तस्मात् स्थैर्यमुपागताः (१) ।  
 प्रागासन् ह्यविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेशनात् (२) ।  
 पृथिव्याद्याश्च वायुन्ताः परिच्छिन्नास्त्रयस्तु ते ॥ १७४ ॥  
 गुणापचयसारेण परिच्छेदो विशेषतः ।  
 शेषाणान्तु परिच्छेदः सौत्मानेह विभाव्यते ॥ १७५ ॥

१ स्थैर्यं गुणमुपागता इति ख० ।

२ विशेषान्योन्यदेशेन इति ख० ।

भूतेभ्यः परतस्तेभ्यो ह्यालोकः परतः स्मृतः ।

भूतान्यालोक आकाशे परिच्छिन्नानि सर्व्वशः ॥ १७६ ॥

पात्रे महति पात्राणि यथैवान्तर्गतानि तु ।

भवन्त्यन्योन्यहीनानि परस्परसमाश्रयात् ।

तथा ह्यालोक आकाशे भेदास्त्वन्तर्गता मताः ॥ १७७ ॥

कृत्स्नान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्याधिकानि तु ।

यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुच्यते ॥ १७८ ॥

जन्तूनामिह संस्कारो भूतेष्वन्तर्गतो मतः ।

प्रत्याख्याय च भूतानि कार्य्योत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १७९ ॥

तस्मात्परिमिता भेदाः स्मृताः कार्य्यात्मकास्तु ते ।

करणात्मकास्तथैव स्युर्भेदा ये महदादयः ॥ १८० ॥

इत्येष सन्निवेशो वो मया प्रोक्तो विभागशः ।

सप्तद्वीपसमुद्राया याथातथ्येन वै द्विजाः ॥ १८१ ॥

विस्तारान्मण्डलाच्चैव प्रसंख्यातेन चैव हि ।

वेश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ॥ १८२ ॥

अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्व्वमिदं जगत् ।

एवं भूतगणाः सप्त सन्निविष्टाः परस्परं ॥ १८३ ॥

एतावान् सन्निवेशस्तु मया शक्यः प्रभाषितुं ।

एतावदेव श्रोतव्यं सन्निवेशे तु पार्थिव ॥ १८४ ॥

सप्त प्रकृतयस्त्वेता धारयन्ति परस्परं ।

तास्त्वपरिमाणेन प्रसंख्यातुमिहोच्यते ।

असंख्येयाः प्रकृतयस्तिर्य्यगूर्ज्जमधश्च याः ॥ १८५ ॥

तारकासन्निवेशश्च यावद्विद्यन्तु मण्डलं ।

मर्यादासन्निवेशस्तु भूमेस्तदनुमण्डलं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यां वै द्विजोत्तमाः ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासी नामै-  
कोनपञ्चाशोऽध्यायः ।





## अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । अधःप्रमाणमूर्ध्वञ्च वर्ण्यमानं निबोधत ।  
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।  
अनन्तधातवो ह्येते व्यापकास्तु प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥  
जननी सर्व्वभूतानां सर्व्वभूतधरा धरा ।  
नानाजनपदाकीर्णा नानाधिष्ठानपत्तना ॥ २ ॥  
नानानदनदीशैला नैकजातिसमाकुला ।  
अनन्ता भीयते देवी पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ३ ॥  
नदीनदसमुद्रस्थास्तथा क्षुद्राश्रयाः स्थिताः ।  
पर्व्वताकाशसंस्थाश्च अन्तर्भूमिगताश्च याः ॥ ४ ॥  
आपोऽनन्ताश्च विज्ञेयास्तथाग्निः सर्व्वलौकिकः ।  
अनन्तः पठ्यते चैव (१) व्यापकः सर्व्वसम्भवः ॥ ५ ॥  
तथाकाशमनालम्बं रम्यं नानाश्रयं स्मृतं ।  
अनन्तं प्रथितं सर्व्वं वायुश्चाकाशसम्भवः ॥ ६ ॥  
आपः पृथिव्यामुदके पृथिवी चोपरि स्थिता ।  
आकाशश्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्ज्जलं ॥ ७ ॥  
एवमन्तमनन्तस्य भौतिकस्य न विद्यते ।  
पुरा सुरैरभिहितं निश्चितन्तु निबोधत ॥ ८ ॥

भूमिर्जलमथाकाशमिति ज्ञेया परम्परा ।  
 स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तमेऽस्मिन् रसातले ॥ ८ ॥  
 दशयोजनसाहस्रमेकभौमं रसातलं ।  
 साधुभिः परिविख्यातमेकैकं बहुविस्तरं ॥ १० ॥  
 प्रथमतलञ्चैव (१) सुतलन्तु ततः परं ।  
 ततः परतरं विद्याद्वितलं बहुविस्तरं ॥ ११ ॥  
 ततो गभस्तलं नाम परतश्च महातलं ।  
 योतलञ्च ततः प्राहुः पातालं सप्तमं स्मृतं ॥ १२ ॥  
 कण्णभौमञ्च प्रथमं भूमिभागञ्च कीर्तितं ।  
 पाण्डुभौमं द्वितीयन्तु तृतीयं रक्तमृत्तिकं ॥ १३ ॥  
 पीतभौमञ्चतुर्थन्तु पञ्चमं शर्करातलं ।  
 पङ्कजिलामयञ्चैव सौवर्णं सप्तमन्तलं ॥ १४ ॥  
 प्रथमे तु तले ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरं ।  
 नसुचेरिन्द्रशत्रोर्हि महानादस्य चालयं ॥ १५ ॥  
 पुरञ्च शङ्खकर्णस्य कबन्धस्य च मन्दिरं ।  
 निष्कुलादस्य च पुरं प्रहृष्टजनसङ्कुलं ॥ १६ ॥  
 राक्षसस्य च भौमस्य शूलदन्तस्य चालयं ।  
 लोहिताक्षकलिङ्गानां (२) नगरं श्वापदस्य तु ॥ १७ ॥  
 धनञ्जयस्य च पुरं माहिन्द्रस्य महात्मनः ।  
 कालियस्य च नागस्य नगरं कलसस्य च ॥ १८ ॥  
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।

१ प्रथमं रसातलं नामेति ख० ।

२ लोहिताक्षकलिङ्गाभ्यामिति क०, ख०, घ० च ।

तले ज्ञेयानि प्रथमे कृष्णभौमे न संशयः ॥ १८ ॥  
 द्वितीयेऽपि तले विषा दैत्येन्द्रस्य सुरक्षितः ।  
 महाजम्भस्य च तथा नगरं प्रमथस्य तु ॥ २० ॥  
 हयग्रीवस्य कृष्णस्य निकुम्भस्य च मन्दिरं ।  
 शङ्खाख्यस्य च पुरं नगरं गोमुखस्य च ॥ २१ ॥  
 राक्षसस्य च नीलस्य मेघस्य कथनस्य च ।  
 पुरञ्च कुरुपादस्य महीशीघ्रस्य चालयं ॥ २२ ॥  
 कम्बलस्य च नागस्य पुरमश्वतरस्य च ।  
 वटुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महात्मनः ॥ २३ ॥  
 एवं पुरमहस्त्राणि नागदानवरक्षसां ।  
 द्वितीयेऽस्मिन् तले विषाः पाण्डुभौमे न संशयः ॥ २४ ॥  
 तृतीये तु तले ख्यातं प्रह्लादस्य महात्मनः ।  
 अनुह्लादस्य च पुरं दैत्येन्द्रस्य महात्मनः ॥ २५ ॥  
 तारकाख्यस्य च पुरं पुरन्तिशिरसस्तथा ।  
 विशुमारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥ २६ ॥  
 अवनस्य च विज्ञेयं राक्षसस्य च मन्दिरं ।  
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं कुम्भिलस्य खरस्य च ॥ २७ ॥  
 विराधस्य (१) च क्रूरस्य पुरमुत्कामुखस्य च ।  
 हेमकस्य च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८ ॥  
 मणिमन्त्रस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरं ।  
 नन्दस्य चौरगपतेर्विशालस्य च मन्दिरं ॥ २९ ॥

एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।  
 तृतीयेऽस्मिंस्तले विप्राः पीतभीमे न संशयः ॥ ३० ॥  
 चतुर्थे दैत्यसिंहस्य कालनेमिर्महात्मनः ।  
 गजकर्णस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च ॥ ३१ ॥  
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सुमालेर्बहुविस्तरं ।  
 मुञ्जस्य लोकनाथस्य वृकवक्त्रस्य चालयं ॥ ३२ ॥  
 बहुयोजनसाहस्रं बहुपक्षिसमाकुलं ।  
 नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन् रसातले ॥ ३३ ॥  
 पञ्चमे शर्कराभीमे बहुयोजनविस्तृते ।  
 विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य धीमतः ॥ ३४ ॥  
 वैदूर्यस्याग्निजिह्वस्य हिरण्याक्षस्य चालयं ।  
 पुरञ्च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसस्य च धीमतः ॥ ३५ ॥  
 महामेघस्य च पुरं राक्षसेन्द्रस्य शालिनः ।  
 कर्णारस्य च नागस्य स्त्रस्तिकस्य जयस्य च ॥ ३६ ॥  
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।  
 पञ्चमेपि तथा ज्ञेयं शर्करानिलये सदा ॥ ३७ ॥  
 षष्ठे तले दैत्यपतेः केसरेर्नगरोत्तमं ।  
 सुपर्वाणः सुलोन्मथ नगरं महिषस्य च ।  
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरमुत्क्रोशस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥  
 तत्रास्ते सुरसापुत्रः शतशीर्षो मुदा युतः ।  
 कश्यपस्य सुतः श्रीमान् वासुकिर्नाम नागराट् ॥ ३९ ॥  
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।  
 षष्ठे तलेऽस्मिन् विख्याते शिलाभीमे रसातले ॥ ४० ॥

सप्तमे तु तले ज्ञेयं पाताले सर्व्वपश्चिमे ।  
 पुरं वलेः प्रमुदितं नरनारीसमाकुलं ॥ ४१ ॥  
 असुराशीविषैः पूर्णमुद्धृतैर्हवशत्रुभिः ।  
 मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्र वै नगरं महत् ॥ ४२ ॥  
 अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदीर्णैर्महापुरैः ।  
 तथैव नागनगरैर्ऋषिमङ्घ्रिः सहस्रशः ॥ ४३ ॥  
 दैत्यानां दानवानाञ्च समुदीर्णैर्महापुरैः ।  
 उदीर्णैराक्षसावासैरनेकैश्च समाकुलं ॥ ४४ ॥  
 पातालान्ते च विप्रेन्द्रा विस्तीर्णं बहुयोजने ।  
 आस्ते रत्नारविन्दोऽसौ महात्मा ह्यजरामरः ॥ ४५ ॥  
 धीतशङ्खोदरवपुर्नीलवासा महाभुजः ।  
 विशालभोगो द्युतिमांश्चित्रमालाधरो बली ॥ ४६ ॥  
 रुक्मशृङ्गावदातेन दीप्तास्येन विराजता ।  
 प्रभुर्मुखसहस्रेण शोभते वै स कुण्डली ॥ ४७ ॥  
 स जिह्वामालया देवो लोलज्वालानलार्चिषा ।  
 ज्वालामालापरिचिप्तः कैलास इव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥  
 स तु नेत्रसहस्रेण द्विगुणेन विराजता ।  
 बालसूर्याभिताम्रेण शोभते स्निग्धमण्डलः ॥ ४९ ॥  
 तस्य कुन्देन्दुवर्णस्य अक्षमाला विराजते ।  
 तरुणादित्यमालेव श्वेतपर्व्वतमूर्धनि ॥ ५० ॥  
 जटाकरालो द्युतिमान् लक्ष्यते शयनासने ।  
 विस्तीर्ण इव मेदिन्यां बृहत्तशिशूरो गिरिः ॥ ५१ ॥  
 महाभोगैर्महाभागैर्महाभागैर्महाबलैः ।

उपास्यते महतीं जा महानागपतिः स्वयं ॥ ५२ ॥  
 स राजा सर्वनागानां श्रेष्ठो नाम महाद्युतिः ।  
 सा वैष्णवी ह्यहितनुर्मर्यादायां व्यवस्थिता ॥ ५३ ॥  
 समैवमेते कथिता व्यवहार्या रसातलाः ।  
 देवासुरमहानागराक्षसाध्युषिताः सदा ॥ ५४ ॥  
 अतः परमनालोक्यमगम्यं सिद्धसाधुभिः ।  
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ ५५ ॥  
 पृथिव्यग्न्याम्बुवायूनां नभसश्च द्विजोत्तमाः ।  
 महत्त्वमेवमृषिभिर्वर्ण्यते नात्र संशयः ॥ ५६ ॥  
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतं ।  
 सूर्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमन्तौ यावदेव तु ।  
 प्रकाशतः स्वभाभिस्तौ मण्डलाभ्यां समास्थितौ ॥ ५७ ॥  
 समानाश्च समुद्राणां द्वीपानाम् तु स विस्तरः ।  
 विस्तराच्च पृथिव्यास्तु भवेदन्तत्र वाह्यतः ॥ ५८ ॥  
 पर्यासपारिमाण्यन्तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ।  
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ॥ ५९ ॥  
 अवति त्रीणिमान् लोकान् यस्मात् सूर्यः परिभ्रमन् ।  
 अवधातुः प्रकाशाख्यो ह्यवनात्स रविः स्मृतः ॥ ६० ॥  
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ।  
 महितत्वान्महीशब्दो ह्यस्मिन् वर्षे निपात्यते ॥ ६१ ॥  
 अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भस्तु सुविस्तरं ।  
 मण्डलं भास्करस्याथ योजनानां निबोधत ॥ ६२ ॥  
 नवयोजनसाहस्रौ विस्तारो भास्करस्य तु ।

विस्तारात्त्रिगुणस्यास्य परिणाहोऽथ मण्डलं ।  
 विष्कम्भो मण्डलस्यैव भास्कराद्भिगुणः शशी ॥ ६३ ॥  
 अतः पृथिव्यां वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः सह ।  
 सप्तद्वीपसमुद्राया विस्तारो मण्डलश्च यत् ॥ ६४ ॥  
 इत्येतदिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः ।  
 तद्वक्ष्यामि प्रसंख्याय साम्प्रतैरभिमानिभिः ॥ ६५ ॥  
 अभिमानिव्यतीता ये तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।  
 देवा ये वै ह्यतीतास्ते रूपैर्नामभिरेव च ॥ ६६ ॥  
 तस्मात्तु साम्प्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलं ।  
 दिवस्तु सन्निवैशो वै साम्प्रतैरेव कृत्स्नशः ॥ ६७ ॥  
 शतार्धकीटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नतः स्मृता ।  
 तस्या वाधप्रमाणेन मेरोर्वै चातुरन्तरं ॥ ६८ ॥  
 पृथिव्या वाधविस्तारो योजनायात्प्रकीर्तितः ।  
 मेरुमध्यात् प्रतिदिशं कीटिरेकादश स्मृताः ॥ ६९ ॥  
 तथा शतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः ।  
 पञ्चाशच्च सहस्राणि पृथिव्या वाधविस्तरः ॥ ७० ॥  
 पृथिव्या विस्तरं कृत्स्नं योजनैस्तन्निबोधत ।  
 तिस्रः कीदृशस्तु विस्तारः संख्यातः स चतुर्दिशं ॥ ७१ ॥  
 तथा शतसहस्राणामेकोनाशीतिरुच्यते ।  
 सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्वेव विस्तरः ॥ ७२ ॥  
 विस्तारात्त्रिगुणश्चैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ।  
 गणितं योजनाग्रन्तु कीटिरेकादश स्मृताः ॥ ७३ ॥  
 तथा शतसहस्रान्तु सप्तत्रिंशधिकानि तु ।

इत्येतद्वै प्रसंख्यातं पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ॥ ७४ ॥  
 तारकासन्निवेशस्य दिवि यावच्चि मण्डलं ।  
 पर्यासः सन्निवेशस्य भूमेस्तावत्तु मण्डलं ॥ ७५ ॥  
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ।  
 समानामपि लोकानामेतन्मानं प्रकीर्तितं ॥ ७६ ॥  
 पर्यासपारिमाण्येन मण्डलानुगतेन च ।  
 उपर्युपरि लोकानां कृतवत्परिमण्डलं ॥ ७७ ॥  
 संस्थितिर्विहिता सर्वा येषु तिष्ठन्ति जन्तवः ।  
 एतदण्डकटाहस्य प्रमाणं परिकीर्तितं ॥ ७८ ॥  
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।  
 भूर्लोकश्च भुवश्चैव तृतीयः स्वरिति स्मृतः ।  
 महर्लोको जनश्चैव तपः सत्यश्च सप्तमः ॥ ७९ ॥  
 एते सप्त कृता लोकान्छुद्राकारा व्यवस्थिताः ।  
 स्वकैरावरणैः सुर्ध्वैर्धार्यमाणाः पृथक् पृथक् ॥ ८० ॥  
 दशभागाधिकाभिश्च ताभिः प्रकृतिभिर्विहिः ।  
 धार्यमाणा विशेवैश्च समुत्पन्नैः परस्परं ॥ ८१ ॥  
 अस्याण्डस्य समन्ताच्च सन्निविष्टो घनोदधिः ।  
 पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं घनतोयेन धार्यते ॥ ८२ ॥  
 घनोदधिपरेणाथ धार्यते घनतेजसा ।  
 वाह्यतो घनतेजस्तु तिर्यगूर्ध्वन्तु मण्डलं ॥ ८३ ॥  
 समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणं प्रतिष्ठितं ।  
 घनवातात्तथाकाशमाकाशश्च महात्मना ॥ ८४ ॥  
 भूतादिना हृतं सर्वं भूतादिर्महता हृतः ।



वृत्तो महाननन्तेन प्रधानेनाव्ययात्मना ॥ ८५ ॥  
 पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमं ।  
 ज्योतिर्गणप्रचारस्य प्रमाणं परिवक्ष्यते ॥ ८६ ॥  
 मेरोः प्राच्यां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्धनि ।  
 वस्तोकसारा माहेन्द्री पुण्या हेमपरिस्तुता ॥ ८७ ॥  
 दक्षिणेन पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।  
 वैवस्वतो निवसति यमः संयमने पुरे ॥ ८८ ॥  
 प्रतीच्यान्तु पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।  
 सुखा नाम पुरी रम्या वरुणस्याथ धीमतः ॥ ८९ ॥  
 दिश्युत्तरस्यां मेरोस्तु मानसस्यैव मूर्धनि ।  
 तुल्या माहेन्द्रपुर्यां तु सोमस्यापि विभावरी ॥ ९० ॥  
 सानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशं ।  
 स्थिता धर्मव्यवस्थायै लोकसंरक्षणाय च ॥ ९१ ॥  
 लोकपालोपरिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने ।  
 काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत ॥ ९२ ॥  
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।  
 ज्योतिषाञ्चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९३ ॥  
 मध्यगश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः ।  
 वैवस्वते संयमने उदयस्तत्र उच्यते ॥ ९४ ॥  
 सुखायामर्धरात्रौ मध्यगः स्याद्रविण्यदा ।  
 सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ॥ ९५ ॥  
 विभायामर्धरात्रं स्याद् माहेन्द्रग्रामस्तमेति च ।  
 तदा दक्षिणपूर्व्वेषामपराज्जोविधीयते ॥ ९६ ॥

दक्षिणापरदेश्यानां पूर्वार्द्धः परिकीर्त्तते ।  
 तेषामपररात्रञ्च ये जना उत्तरापथे ॥ ८७ ॥  
 देशा उत्तरपूर्वा ये पूर्वरात्रन्तु तान् प्रति ।  
 एवमेवोत्तरेष्वर्को भवनेषु विराजते ॥ ८८ ॥  
 सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्थमा यदा ।  
 विभावर्थां सोमपुर्यामुत्तिष्ठति विभावसुः ॥ ८९ ॥  
 रात्रार्द्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।  
 सोमपुर्यां विभायान्तु मध्याह्ने स्याद्दिवाकरः ॥ ९० ॥  
 महेन्द्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठति यदा रविः ।  
 अर्द्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥ ९०१ ॥  
 स शीघ्रमेति पर्य्यति भास्करोऽस्मात्तचक्रवत् ।  
 भ्रमन् वै भ्रममाणानि ऋक्षानि गगने रविः ॥ ९०२ ॥  
 एवञ्चतुर्षु ह्योपेषु दक्षिणान्तेन सर्पति ।  
 उदयास्तमनेनासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥ ९०३ ॥  
 पूर्वार्द्धे चापराह्णे तु ह्यौ ह्यौ देवालयौ तु सः ।  
 तपत्येकन्तु मध्याह्ने तैरेव तु सरश्मिभिः ॥ ९०४ ॥  
 उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्णं तपन् रविः ।  
 अतः परं ऋसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥ ९०५ ॥  
 उदयास्तमयाभ्यां हि स्मृते पूर्वोपरे दिशौ ।  
 यावत्पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे तु पार्श्वयोः ॥ ९०६ ॥  
 यथोद्यन् दृश्यते सूर्यस्तेषां स उदयः स्मृतः ।  
 यच्च प्रणामसायाति तेषामस्तः स उच्यते ॥ ९०७ ॥  
 सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकस्तु दक्षिणे ।

विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखावृतस्य च ।  
 क्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ १०८ ॥  
 ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं भास्करस्य च ।  
 उच्छ्रयस्य प्रमाणेन ज्ञेयमस्तमनोदयं ॥ १०९ ॥  
 शुक्लकायोऽग्निरापच कृष्णच्छाया च मेदिनी ।  
 विदूरभावादर्कस्य उद्यतस्य विरश्मिता ।  
 रक्ताभावो विरश्मित्वाद्भक्तत्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ ११० ॥  
 लेख्यावस्थितः सूर्यो यत्र यत्र तु दृश्यते ।  
 ऊर्ध्वं गतः सहस्रन्तु योजनानां स दृश्यते ॥ १११ ॥  
 प्रभा हि सौरी पादेन अस्तङ्गच्छति भास्करे ।  
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११२ ॥  
 उदितस्तु पुनः सूर्यः अस्तमान्नेयमाविशत् ।  
 संयुक्तो वज्रिना सूर्यस्ततः स तपते दिवा ॥ ११३ ॥  
 प्राकाशश्च तथौष्णश्च सूर्याग्नेयो च तेजसो ।  
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ ११४ ॥  
 उत्तरे चैव भूम्यर्द्धे तथा तस्मिंश्च दक्षिणे ।  
 उत्तिष्ठति तथा सूर्ये रात्रिराविशते त्वपः ।  
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ ११५ ॥  
 अस्तं याति पुनः सूर्ये दिनं वै प्रविशत्यपः ।  
 तस्माच्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमङ्गः प्रवेशनात् ॥ ११६ ॥  
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्द्धे दक्षिणोत्तरे ।  
 उदयास्तमनेऽर्कस्य (१) अष्टोरात्रं विशत्यपः ॥ ११७ ॥

दिनं सूर्यप्रकाशाख्यं तामसी रात्रिरुच्यते ।  
 तस्मादग्रवस्थिता रात्रिः सूर्यावेक्ष्यमहः स्मृतं ॥ ११८ ॥  
 एवं पुष्करमध्येन यदा सर्पति भास्करः ।  
 त्रिंशंशकन्तु (१) मेदिन्या मुहूर्त्तनैव गच्छति ॥ ११९ ॥  
 योजनाग्रान्मुहूर्त्तस्य इमां संख्यां निबोधत ।  
 पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत्, सा स्मृता ॥ १२० ॥  
 पञ्चाशत्, तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ।  
 मौहूर्त्तिकी गतिर्द्विषा सूर्यस्य तु विधीयते ॥ १२१ ॥  
 एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणां ।  
 पर्यागच्छेत्तदादित्यो माघे काष्ठान्तमेव हि ॥ १२२ ॥  
 सर्पते दक्षिणायान्तु काष्ठार्यां तन्निबोधत ।  
 नवकीदयः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलं ॥ १२३ ॥  
 तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।  
 अक्षोरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥ १२४ ॥  
 दक्षिणाह्निनिवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः ।  
 चोरोदस्य समुद्रस्य उत्तरान्ता दिशश्चरन् ॥ १२५ ॥  
 मण्डलं विषुवद्यापि योजनैस्तन्निबोधत ।  
 तिस्रः कीदृशस्तु विस्तीर्णा विषुवदुद्यापि सा स्मृता ॥ १२६ ॥  
 तथा शतसहस्राणामशीत्येकाधिका पुनः ।  
 अयणे चोत्तरां काष्ठाश्चित्रभानुर्यदा भवेत् ।  
 शकहीपस्य षष्ठस्य उत्तरान्ता दिशश्चरन् ॥ १२७ ॥  
 उत्तरायाश्च काष्ठार्यां प्रमाणं मण्डलस्य च ।

योजनाग्रात्प्रसंख्याता कोटिरेका तु सा द्विजैः ॥ १२८ ॥

अशीतिर्नियुतानीह योजनानां तथैव च ।

अष्टपञ्चाशत्तच्चैव योजनान्यधिकानि तु ॥ १२९ ॥

नागवीथ्युत्तरावीथी अजवीथी च दक्षिणा ।

मूलच्चैव तथाषाढे ह्यजवीथ्युदयास्तयः ।

अभिजित्पूर्वतः स्वातिर्नागवीथ्यादयास्तयः ॥ १३० ॥

काष्ठयोरन्तरं यच्च तद्वक्ष्ये योजनैः पुनः ।

एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशोत्तरं शतं ॥ १३१ ॥

तयस्त्रिंशदधिकाद्यान्ये त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः ।

काष्ठयोरन्तरं ह्येतद् योजनाग्रात् प्रतिष्ठितं ॥ १३२ ॥

काष्ठयोर्लेखयोश्चैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे ।

ते तु वक्ष्यामि संख्याय योजनैस्तन्निबोधत ॥ १३३ ॥

एकैकमन्तरन्तस्या नियुतान्येकसप्ततिः ।

सहस्राण्यतिरिक्ताश्च ततोऽन्या पञ्चसप्ततिः ॥ १३४ ॥

लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यन्तरयोः स्मृतं ।

अभ्यन्तरन्तु पर्य्यति मण्डलान्युत्तरायणे ॥ १३५ ॥

बाह्यतो दक्षिणे चैव सततन्तु यथाक्रमं ।

मण्डलानां शतं पूर्णमशीत्यधिकमुत्तरं ॥ १३६ ॥

चरते दक्षिणे चापि तावदेव विभावसुः ।

प्रमाणं मण्डलस्याथ योजनाग्रान्निबोधत ॥ १३७ ॥

एकविंशद् योजनानां सहस्राणि समासतः ।

शते द्वे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्त्तिते ॥ १३८ ॥

एकविंशतिभिश्चैव योजनैरधिकैर्ह ते ।

एतत्प्रमाणमाख्यातं योजनैर्मण्डलं हि तत् ॥ १३८ ॥  
 विष्कम्भो मण्डलस्यैष तिर्यक् स तु विधीयते ।  
 प्रत्यहश्चरते तानि सूर्यो वै मण्डलक्रमं ॥ १४० ॥  
 कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं निवर्त्तते ।  
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्त्तते ॥ १४१ ॥  
 तस्मात् प्रकृष्टां भूमिञ्च कालेनाल्पेन गच्छति ।  
 सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्त्तैर्दक्षिणोत्तरे ॥ १४२ ॥  
 त्रयोदशार्धमृच्छाणामह्लानुचरते रविः ।  
 मुहूर्त्तैस्तावदृच्छाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ १४३ ॥  
 कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति ।  
 तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४ ॥  
 त्रयोदशार्धमर्धेन ऋच्छाणां चरते रविः ।  
 तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां निगच्छति ॥ १४५ ॥  
 अष्टादशमुहूर्त्तैस्तु उत्तरायणपश्चिमं !  
 अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६ ॥  
 त्रयोदशार्धमर्धेन ऋच्छाणाश्चरते रविः ।  
 मुहूर्त्तैस्तावदृच्छाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ १४७ ॥  
 ततो मन्दतरं ताभ्याश्चक्रं भ्रमति वै यथा ।  
 सृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ १४८ ॥  
 चिंशन्मुहूर्त्तानिवाहुरहोरात्रं ध्रुवो भ्रमन् ।  
 उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि सः ॥ १४९ ॥  
 कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते ।  
 ध्रुवस्तथा हि विज्ञेयस्तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १५० ॥

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये अमती मण्डलानि तु ।  
 दिवा नक्तञ्च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ १५१ ॥  
 उत्तरे प्रक्रमे त्विन्दोर्दिवा मन्दा गतिः स्मृता ।  
 तथैव च पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥ १५२ ॥  
 दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते ।  
 गतिः सूर्यस्य नक्तं वै मन्दा चापि तथा स्मृता ॥ १५३ ॥  
 एवं गतिविशेषेण विभजन् रात्रग्रहानि तु ।  
 तथा विचरते मार्गं समेन विषमेण च ॥ १५४ ॥  
 लोकालोके स्थिता ये ते लोकपालाश्चतुर्दिशं ।  
 अगस्त्यश्चरते तेषामुपरिष्ठाज्जवेन तु ।  
 भजन्नसावहोरात्रमेवङ्गतिविशेषणैः (१) ॥ १५५ ॥  
 दक्षिणे नागवीथ्यायां लोकालोकस्य चोत्तरं ।  
 लोकसन्तारको ह्येष वैश्वानरपथाद्वहिः ॥ १५६ ॥  
 पृष्ठे यावत्प्रभा सौरी पुरस्तात् सम्प्रकाशते ।  
 पार्श्वयोः पृष्ठतस्तावन्नोलोकालोकस्य सर्व्वतः ॥ १५७ ॥  
 योजनानां सहस्राणि दशोर्ध्वन्तूच्छ्रितो गिरिः ।  
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च सर्व्वतः परिमण्डलः ॥ १५८ ॥  
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह ।  
 अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः ॥ १५९ ॥  
 एतावानेव लोकस्तु निरालोकस्त्वतः परं ।  
 लोकालोक एकधा तु निरालोकस्त्वनेकधा ॥ १६० ॥

लोकालोकन्तु सन्धत्ते यस्मात् सूर्यः परिग्रहं ।  
 तस्मात्सन्धेति तामाहुर्षाव्युष्टीर्यदन्तरं ।  
 उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्व्युष्टिद्यापि त्वहः स्मृतं ॥ १६१ ॥  
 सूर्यं हि ग्रसमानानां सन्ध्याकाले हि रक्षसाः ।  
 प्रजापतिनियोगेन शापस्तेषां दुरात्मनां ।  
 अक्षयत्वञ्च देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२ ॥  
 तिस्रः कोटास्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।  
 प्रार्थयन्ति सहस्रांशुमुदयन्ति दिने दिने ।  
 तापयन्तो दुरात्मानः सूर्यमिच्छन्ति खादितुं ॥ १६३ ॥  
 अथ सूर्यस्य तेषाञ्च युवसासीत् सुदारुणं ।  
 ततो ब्रह्मा च देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव सत्तमाः ।  
 सन्धेति समुपासन्तः क्षेपयन्ति महाजलं ॥ १६४ ॥  
 ओंकारब्रह्मसंपुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितं ।  
 तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥ १६५ ॥  
 ततः पुनर्महातेजा महाद्युतिपराक्रमः ।  
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वमुतिष्ठते शतं ॥ १६६ ॥  
 ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।  
 बालखिल्यैश्च मुनिभिः कृतार्थैः समरीचिभिः ॥ १६७ ॥

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव

त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कलान्तं ।

त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त-

स्त्रैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ १६८ ॥

ऋासवृद्धौ त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमं ।



मन्थ्या मुहूर्त्तमानन्तु क्रामे षड्भौ समा स्मृता ॥ १६८ ॥  
 लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तागते तु वै ।  
 प्रातस्तनः स्मृतः कालो भागस्त्वह्नः स पञ्चमः ॥ १७० ॥  
 तस्मात् प्रातस्तनात्कालात् त्रिमुहूर्त्तस्तु सङ्गवः ।  
 मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्तु तस्मात्कालाच्च सङ्गवात् ॥ १७१ ॥  
 तस्मान्मध्यन्दिनात् कालादपराह्न इति स्मृतः ।  
 त्रय एव मुहूर्त्तास्तु तस्मात् कालाच्च मध्यमात् (१) ॥ १७२ ॥  
 अपराह्णे व्यतीपाते कालः सायाह्न उच्यते ।  
 दशपञ्चमुहूर्त्ताद्वै मुहूर्त्तास्त्रय एव च ॥ १७३ ॥  
 दशपञ्चमुहूर्त्तं वै अहर्विषुवति स्मृतं ।  
 दशपञ्चमुहूर्त्ताद्वै रात्रिन्दिवमिति स्मृतं ॥ १७४ ॥  
 वर्द्धते ऋसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।  
 अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिस्तुग्रसते त्वहः ॥ १७५ ॥  
 शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवन्तद्विभाव्यते ।  
 अहीरात्रं कलासैव सप्त मोमः समश्नुते ॥ १७६ ॥  
 तथा पञ्चदशाहानि पक्ष इत्यभिधीयते ।  
 द्वौ पक्षौ च भवेन्मासो द्वौ मासावन्तराष्ट्रतुः ।  
 ऋतुत्रयमयनं स्याद्द्वियने वर्षमुच्यते ॥ १७७ ॥  
 निमेषादिकृतः कालः काष्ठाया दश पञ्च च ।  
 कलायास्त्रिंशतः काष्ठा मात्राशीतिद्वयात्मिका ॥ १७८ ॥  
 शतघ्नैकोनकास्त्रिंशन्मात्रात्रिंशत् षडुत्तरा ।  
 द्विषष्टिभाक्त्रयोविंशन्मात्रायाश्च चला भवेत् ॥ १७९ ॥

चत्वारिंशत् सहस्राणि शतान्यष्टौ च विद्युतिः ।  
 सप्ततिश्चापि तत्रैव नवतिं विद्धि निश्चये ॥ १८० ॥  
 चत्वार्येव शतान्याहुर्विद्युतौ वैधसंयुगे ।  
 चरांशो ह्येष विज्ञेयो नालिका चात्र कारणं ॥ १८१ ॥  
 संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मानविकल्पिताः ।  
 निश्चयः सर्वकालस्य युग इत्यभिधीयते ॥ १८२ ॥  
 संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।  
 इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थयानुवत्सरः ।  
 पञ्चमो वत्सरस्तेषां कालस्तु परिसंज्ञितः ॥ १८३ ॥  
 विंशशतं (१) भवेत्पूर्णं पर्वणान्तु रवेर्युगं ।  
 एतान्यष्टादशस्त्रिंशदुदयो भास्करस्य च ॥ १८४ ॥  
 ऋतवस्त्रिंशतः सौरा अयनानि दशेव तु ।  
 पञ्चत्रिंशत् शतञ्चापि षष्टिर्मासाश्च भास्करः ॥ १८५ ॥  
 त्रिंशदेव त्वहोरात्रं स तु मासश्च भास्करः ।  
 एकषष्टिस्त्वहोरात्रा दनुरेको विभाव्यते ॥ १८६ ॥  
 अङ्गान्तु त्र्यधिकाशीतिः शतञ्चाप्यधिकं भवेत् ।  
 मानन्तश्चित्रभानोस्तु विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥ १८७ ॥  
 सौरसौम्यन्तु विज्ञेयं नक्षत्रं सावनन्तथा ।  
 नामान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥ १८८ ॥  
 खेतस्योत्तरतश्चैव शृङ्गवान्नाम पर्वतः ।  
 त्रीणि तस्य तु शृङ्गाणि स्पृशन्तीव नभस्तलं ॥ १८९ ॥

तैश्चापि शृङ्गवान्नाम सर्व्वतश्चैव विश्रुतः (१) ।

एकमार्गश्च विस्तारो विष्कम्भश्चापि कीर्त्तितः ॥ १८० ॥

तस्य वै सर्व्वतः शृङ्गं मध्यमन्तद्विरण्मयं ।

दक्षिणं राजतश्चैव शृङ्गन्तु स्फटिकप्रभं ॥ १८१ ॥

सर्व्वगतमयश्चैकं शृङ्गमुत्तरमुत्तमं ।

एवं कूटैस्त्रिभिः शैलैः शृङ्गवानिति विश्रुतः ॥ १८२ ॥

यत्तद्विषुवतं शृङ्गन्तदर्कः प्रतिपद्यते ।

गरुडसन्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ।

अहस्तुल्यामथो रात्रिं करोति तिमिरापहः ॥ १८३ ॥

हरिताश्च हया दिव्यास्ते नियुक्ता महारथे ।

अनुलिप्ता इवाभान्ति पद्मरक्तैर्गर्भस्त्रिभिः ॥ १८४ ॥

मेषान्ते च तुलान्ते च भास्करोदयतः स्मृताः ।

मुहूर्त्ता दश पञ्चैव अहोरात्रिश्च तावती ॥ १८५ ॥

कृत्तिकानां यदा सूर्य्यः प्रथमांशगतो भवेत् ।

विशाखानां तथा ज्येष्ठतुर्थांशे निशाकरः ॥ १८६ ॥

विशाखायां यदा सूर्य्यश्चरतेऽंशं तृतीयकं ।

तदा चन्द्रं विजानीयात् कृत्तिकागिरसि स्थितं ॥ १८७ ॥

विषुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्महर्षयः ।

सूर्य्येण विषुवं विद्यात्कालं सोमेन लक्षयेत् ॥ १८८ ॥

समा रात्रिरहश्चैव यदा तद्विषुवद्भवेत् ।

तदा दानानि देयानि पितृभ्यो विषुवत्यपि ।

ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण मुञ्चमेतत्तु तु दैवतं ॥ १८९ ॥

जनरात्राधिमासी च कलाकाष्ठामुद्धर्त्तकाः ।  
 पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमावास्या तथैव च ।  
 सिनीवाली कुहूथैव राका चानुमतिस्तथा ॥ २०० ॥  
 तपस्तपस्यौ मधुमाधवी च  
 शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् ।  
 नभो नभस्योऽथ इषुः सहोर्जः  
 सहःसहस्याविति दक्षिणं स्यात् ॥ २०१ ॥  
 संवत्सरास्ततो ज्ञेयाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः (१) ।  
 तस्मात्तु ऋतवो ज्ञेया ऋतवो ह्यन्तराः स्मृताः ॥ २०२ ॥  
 तस्मादनुमुखा ज्ञेया अमावास्यास्य पर्वणः ।  
 तस्मात्तु विषुवं ज्ञेयं पितृदैवद्वितं सदा ॥ २०३ ॥  
 एवं ज्ञात्वा न मुह्येत दैवे पित्रे च मानवः ।  
 तस्मात् स्मृतं प्रजानां वै विषुवत्सर्व्वगं सदा ॥ २०४ ॥  
 आलोकान्तः स्मृतो लोको लोकान्तो लोक उच्यते ।  
 लोकपालाः स्थितास्तत्र लोकालोकस्य मध्यतः ॥ २०५ ॥  
 चत्वारस्ते महात्मानस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवात् ।  
 सुधामा चैव वैराजः कर्द्दमः शङ्खपस्तथा ।  
 हिरण्यलोमा पर्जन्यः केतुमान् जातनिधयः ॥ २०६ ॥  
 निर्द्वन्द्वा निरभीमाना निस्तन्त्रा निष्परिग्रहाः ।  
 लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशं ॥ २०७ ॥  
 उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याय दक्षिणं ।  
 पितृयानः स वै पन्था वैश्वानरपथादह्निः ॥ २०८ ॥

तत्रासते प्रजावन्तो मुनयो ह्यग्निहोत्रिणः ।  
 लोकस्य सन्तानकराः पितृयाने पथि स्थिताः ॥ २०६ ॥  
 भूतारम्भकृतं कर्म आशिषा ऋत्विगुच्यते ।  
 प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पत्न्याः सदक्षिणः । २१० ॥  
 चलितन्ते पुनर्दक्षिणं स्थापयन्ति युगे युगे ।  
 सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २११ ॥  
 जायमानास्तु पूर्वं वै पश्चिमानां गृहेषु च ।  
 पश्चिमाश्चैव जायन्ते पूर्वेषां निधनेष्वपि ।  
 एवमावर्त्तमानास्ते तिष्ठन्त्याभूतसंज्ञवात् ॥ २१२ ॥  
 अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां गृहमेधिनां ।  
 सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकं ।  
 क्रियावतां प्रसंख्येया ये श्मशानानि भेजिरे ॥ २१३ ॥  
 लोकसंव्यहारेण भूतारम्भकृतेन च ।  
 इच्छाद्देषप्रकृत्या च मैश्रुनोपगमेन च ॥ २१४ ॥  
 तथा कायकृतेनेह सेवनाद्द्विषयस्य च ।  
 एतैस्तैः कारणैः सिद्धाः श्मशानानि हि भेजिरे ।  
 प्रजैषिणस्ते मुनयो द्वापरेष्विह जज्ञिरे ॥ २१५ ॥  
 नागवीथ्युत्तरे यच्च सर्पिर्भ्यश्च दक्षिणं ।  
 उत्तरः सवितुः पत्न्या देवयानस्तु स स्मृतः ॥ २१६ ॥  
 यत्र ते वासिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।  
 सततन्ते जुगुप्सन्ते तस्मान्मृत्युर्जितस्तु तैः ॥ २१७ ॥  
 अष्टाशीतिसहस्राणि त्रेषामप्यूर्ध्वरेतसां ।  
 उदक्पत्न्या नमर्थ्यन्तः श्रिता ह्याभूतसंज्ञवात् ॥ २१८ ॥

इत्येतैः कारणैः शुद्धैस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ।  
 आभूत्संप्लवस्थानाममृतत्वं विभाव्यते ॥ २१८ ॥  
 त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार्गगामिनः ।  
 ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पुण्यपापकृतोऽपरं ।  
 आभूत्संप्लवान्ते तु चीयन्ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ २२० ॥  
 ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्रास्ति वै स्मृतं ।  
 एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरं ॥ २२१ ॥  
 तत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदं ।  
 धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाधकाः ॥ २२२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारो  
 नाम पञ्चाशोऽध्यायः ।

## अथैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स्वायम्भुवे निसर्गे तु व्याख्यातान्युत्तराणि तु ।

भविष्याणि च सर्वाणि तेषां वक्ष्याम्यनुक्रमं ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु सुनयः पप्रच्छुर्लोमहर्षणं ।

सूर्याचन्द्रमसोद्यारं ग्रहाणाञ्चैव सर्वशः ॥ २ ॥

ऋषय ऊचुः । भ्रमन्ते कथमेतानि ज्योतीर्षि दिवि मण्डलं ।

तिर्यग्ब्यूहेन सर्वाणि तथैवासङ्करेण च ।

कश्च भ्रामयते तानि भ्रमन्ति यदि वा स्वयं ॥ ३ ॥

एतद्देदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम ।

भूतसम्बोहनत्वेतच्छ्रोतुमिच्छा प्रवर्तते ॥ ४ ॥

सूत उवाच । भूतसम्बोहनं ह्येतदब्रुवतो मे निबोधत ।

प्रत्यक्षमपि दृश्यं यत्तत् संमोहयते प्रजाः ॥ ५ ॥

योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे शिशुमारि व्यवस्थितः ।

उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेधीभूतो ध्रुवो दिवि ॥ ६ ॥

स हि भ्रमन् भ्रामयते चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह ।

भ्रमन्तमनुगच्छन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ ७ ॥

ध्रुवस्य मनसा चासौ तर्पते भगणः स्वयं (१) ।

सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥ ८ ॥

वातानीकमयैबन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै ।

तेषां योगश्च भेदाश्च कालचारस्तथैव च ॥ ९ ॥

अस्तोदयौ तथोत्पाता अयने दक्षिणोत्तरे ।

विषुवद्गृहवर्णाश्च ध्रुवात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

वर्षा घर्मी हिमं रात्रिः सम्या चैव दिनं तथा ।

शुभाशुभं प्रजानाञ्च ध्रुवात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥

ध्रुवेणाधिकृतांश्चैव सूर्योऽपावृत्य तिष्ठति ।

तदेष दीप्तकिरणः स कालाग्निर्द्दिवाकरः ॥ १२ ॥

परिवर्त्तक्रमादिप्रा भाभिरालोकयन् दिशः ।

सूर्य्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्व्वशः ।

जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः (१) ॥ १३ ॥

आदित्यपीतं सूर्याग्नेः सोमं संक्रमते जलं ।

नाड्यौभिर्वायुयुक्ताभिर्लोकाधानं प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

यत् सोमात् स्रवते सूर्य्यस्तदग्रेष्ववतिष्ठते ।

मेघा वायुनिघातेन विस्तृजन्ति जलश्रुवि ॥ १५ ॥

एवमुत्क्षिप्यते चैव पतते च पुनर्ज्जलं (२) ।

नानाप्रकारमुदकान्तदेव परिवर्त्तते ॥ १६ ॥

सन्धारणार्थं भूतानां मायैषा विश्वनिर्मिता ।

अनया मायया व्याप्तं चैलोक्यं सचराचरं ॥ १७ ॥

विश्वेशो लोककृद्देवः सहस्रांशुः प्रजापतिः ।

धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभुर्विष्णुर्द्दिवाकरः ॥ १८ ॥



सर्वलौकिकमम्भो वै यत्सोमान्नभसः श्रुतं (१) ।  
 सोमाधारं (२) जगत्सर्वमेतत्तथ्यं प्रकीर्तितं ॥ १८ ॥  
 सूर्यादुष्णं निस्स्रवते सोमाच्छीतं प्रवर्त्तते ।  
 शीतोष्णवोय्यौ ह्यवेतौ युक्तौ धारयतो जगत् ॥ २० ॥  
 सोमाधारा नदी गङ्गा पवित्रा विमलोदका ।  
 सोमपुत्रपुरोगाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः ॥ २१ ॥  
 सर्वभूतशरीरेषु आपो ह्यनुगताश्च याः ।  
 तेषु सन्दह्यमानेषु जङ्गमस्थावरेषु च ।  
 धूमभूतास्तु ता आपो निष्क्रामन्तीह सर्वशः ॥ २२ ॥  
 तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमत्राम्भसां स्मृतं ।  
 आर्कन्तेजो हि भूतेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलं ॥ २३ ॥  
 समुद्राद्वायुसंयोगाद्दहन्त्यापो गभस्तयः ।  
 यतस्त्वृतुवशात् काले परिवर्त्ती दिवाकरः ।  
 यत्कृत्यपो हि मेघेभ्यः शुक्लाः शुक्लगभस्तिभिः ॥ २४ ॥  
 अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।  
 सर्वभूतहितार्थाय वायुभिश्च समन्ततः ॥ २५ ॥  
 ततो वर्षति षण्मासान् सर्वभूतविवृद्धये ।  
 वायव्यं स्तनितञ्चैव वैद्युतञ्चाग्निसम्भवं ॥ २६ ॥  
 मेहनाच्च मिहेर्द्धातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च ।  
 न भ्रश्यन्ति यतस्त्वापस्तदभ्रं कवयो विदुः ॥ २७ ॥  
 मेघानां पुनरुत्पत्तिस्त्रिविधा योनिरुच्यते ।  
 आग्नेया ब्रह्मजाश्चैव र्पक्षजाश्च पृथग्विधाः ।

त्रिधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि सम्भवं ॥ २८ ॥  
 आग्नेयास्त्वर्णजाः प्रोक्तास्तेषां तस्मात् प्रवर्त्तनं ।  
 शीतदुर्दिनवाता ये स्वगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥ २९ ॥  
 महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गगामिनः ।  
 भूत्वा धरणिमभ्येत्य विचरन्ति रमन्ति च ॥ ३० ॥  
 जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसम्भवाः ।  
 विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधाराविलम्बिनः ॥ ३१ ॥  
 मूका घना महाकाया प्रवाहस्य वशानुगाः ।  
 क्रोगमात्राश्च वर्षन्ति क्रोगार्द्धादपि वा पुनः ॥ ३२ ॥  
 पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति च रमन्ति च ।  
 वलाकागर्भदाश्चैव वलाकागर्भधारिणः ॥ ३३ ॥  
 ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवाः ।  
 ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्तनयन्ति स्वनप्रियाः ॥ ३४ ॥  
 तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्लाङ्गरुहोद्गमा ।  
 राज्ञी राज्ञाभिषिक्तेव पुनर्यौवनमश्रुते ।  
 तेष्वियं प्रीतिमासक्ता भूतानां जीवितोद्भवा ॥ ३५ ॥  
 जीमूता नाम ते मेघा तेभ्यो जीवस्य सम्भवाः ।  
 द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ॥ ३६ ॥  
 एते योजनमात्राश्च सार्द्धार्द्धान्निष्कृतादपि ।  
 वृष्टिसर्गस्तथा तेषां धारासाराः प्रकीर्त्तिताः ।  
 पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पक्षसम्भवाः ॥ ३७ ॥  
 शक्रेण पक्षांश्छिन्ना ये पर्वतानां महौजसा ।  
 कामगानां प्रवृद्धानां भूतानां शिवमिच्छतां ॥ ३८ ॥

पुष्करा नाम ते मेघा बृहन्तस्तोयमत्तराः ।  
 पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥ ३८ ॥  
 नानारूपधराश्चैव महाघोरतराश्च ते ।  
 कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः सखर्त्ताग्नेर्नियामकाः ॥ ४० ॥  
 वर्धन्त्येते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः ।  
 अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीतलं ।  
 वायुं परं वहन्तः स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥ ४१ ॥  
 यान्यस्याण्डकपालस्य प्राकृतस्याभवंस्तदा ।  
 तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयम्भवः ।  
 तान्येवाण्डकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४२ ॥  
 तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।  
 तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥ ४३ ॥  
 गजानां पर्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह ।  
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतं ॥ ४४ ॥  
 पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाः ।  
 तुषारवृष्टिं वर्षन्ति सर्व्वसस्यविवृद्धये ॥ ४५ ॥  
 श्रेष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपाश्रयः ।  
 योऽसौ विभर्त्ति भगवान् गङ्गामाकाशगोचरां ।  
 दिव्यामतिजलां पुण्यां विद्यां स्वर्गपथि स्थितां ॥ ४६ ॥  
 तस्याविष्मन्दजन्तोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः ।  
 शीकरं संप्रमुञ्चन्ति नीहार इति स स्मृतः ॥ ४७ ॥  
 दक्षिणेन गिरिर्योऽसौ हेमकूट इति स्मृतः ।  
 उदग्हिमवतः शैलादुत्तरस्य च दक्षिणे ।

पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तच्च वै स्मृतं ॥ ४८ ॥  
 तस्मिन्निपतितं वर्षं यत्तुषारसमुद्भवं ।  
 ततस्तदावह्नी वायुर्हिमशैलात् समुद्बहन् ।  
 आनयत्यात्मयोगेन सिञ्चमानो महागिरिं ॥ ४९ ॥  
 हिमवन्तमतिक्रम्य वृष्टिशेषं ततः परं ।  
 इहाभ्येति ततः पश्चादपरान्तविबुधये ॥ ५० ॥  
 मेघावाप्यायनश्चैव सर्वमेतत् प्रकीर्तितं ।  
 सूर्य एव तु वृष्टीनां स्मृष्टा समुपदिश्यते ॥ ५१ ॥  
 ध्रुवेणावेष्टितः सूर्यस्ताभ्यां वृष्टिः प्रवर्त्तते ।  
 ध्रुवेणावेष्टितो वायुर्बृष्टिं संहरते पुनः ॥ ५२ ॥  
 ग्रहात्रिःसृत्य सूर्यात्तु कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले ।  
 वारस्यान्ते विगत्यर्कं ध्रुवेण परिवेष्टितं ॥ ५३ ॥  
 अतः सूर्यरथस्याथ सन्निवेशं निबोधत ।  
 संस्थितेनैकचक्रेण पञ्चारेण चिनाभिना ॥ ५४ ॥  
 हिरण्ययेन भगवान् पर्वणा तु महीजसा ।  
 नष्टवर्त्मन्धकारेण षट्प्रकारैकनेमिना ।  
 चक्रेण भास्वता सूर्यः स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ५५ ॥  
 दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः स्मृतः ।  
 द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डप्रमाणतः ॥ ५६ ॥  
 स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ह्यर्थवशेन तु ।  
 असङ्गः काञ्चनो दिव्यो युक्तः परमगैर्हयेः ॥ ५७ ॥  
 ऊन्दोभिर्वाजिरूपैस्तु यतः शुक्रस्ततः स्थितः ।  
 वरुणस्यन्दनस्येह लक्षणैः सदृशस्तु सः ।

तेनाऽसौ सर्पति व्योम्नि भास्वता तु दिवाकरः ॥ ५८ ॥

अथेमानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रथस्य तु ।

संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमं ॥ ५९ ॥

अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः ।

आराः पञ्चत्तवस्तस्य नेभिः षडृतवः स्मृताः ॥ ६० ॥

रथनीडः स्मृतो ह्यब्दस्त्वयने कूवराशुभौ ।

मुहूर्ता बभ्रुरास्तस्य शय्या तस्य कलाः स्मृता ॥ ६१ ॥

तस्य काष्ठाः स्मृता घोणा ईषादण्डः क्षणास्त, वै ।

निमेषाद्यानुकर्षोऽस्य ईषा चास्य लवाः स्मृताः ॥ ६२ ॥

रात्रिर्वरूथो घर्म्मोऽस्य ध्वज ऊर्ध्वसमुच्छ्रितः ।

युगाक्षकोटी ते तस्य अर्थकामावभौ स्मृतौ ॥ ६३ ॥

सप्ताश्वरूपाश्छन्दांसि वहन्ते वामतो धुरा ।

गायत्री चैव त्रिष्टुप्च अनुष्टुप्जगती तथा ॥ ६४ ॥

पङ्क्तिश्च वृहती चैव उष्णिक्चैव तु मत्तमं ।

अक्षे चक्रं निबद्धन्तु ध्रुवे त्वक्षः समर्पितः ॥ ६५ ॥

सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षो भ्रमति ध्रुवः ।

अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः ॥ ६६ ॥

एवमर्थवशात्तस्य सन्निवेशो रथस्य तु ।

तथा संयोगभागेन संसिद्धो भास्वरो रथः ॥ ६७ ॥

तेनाऽसौ तरणिर्देवस्तरसा सर्पते दिशि ।

युगाक्षकोटिसम्बद्धौ रश्मौ द्वौ स्यन्दनस्य हि ॥ ६८ ॥

ध्रुवेण भ्रमतो रश्मौ विचक्रयुगयोस्तु, वै ।

भ्रमतो मण्डलानि स्युः खेचरस्य रथस्य तु ॥ ६९ ॥

युगाक्षकोटी ते तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु ।  
 ध्रुवेण संगृहीते वै दिक्कक्षेत्ररज्जुवत् ॥ ७० ॥  
 भ्रमन्तमनुगच्छेतां ध्रुवं रश्मी तु तावभौ ।  
 युगाक्षकोटी ते तस्य वातोर्मी सान्दनस्य तु ॥ ७१ ॥  
 कीलासक्ती यथा रज्जुर्भ्रमते सर्व्वतो दिशं ।  
 क्रमतस्तस्य रश्मी तौ मण्डलेषूत्तरायणे ॥ ७२ ॥  
 वर्द्धते दक्षिणे चैव भ्रमती मण्डलानि तु ।  
 ध्रुवेण संगृहीती तु रश्मी वै नयती रविं ॥ ७३ ॥  
 आकृष्येते यदा तौ वै ध्रुवेण समधिष्ठितौ ।  
 तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्य्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४ ॥  
 अगोतिमण्डलशतं काष्ठयोरुभयोश्चरन् ।  
 ध्रुवेण सुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ ७५ ॥  
 तथैव वाह्यतः सूर्य्यो भ्रमते मण्डलानि तु ।  
 उद्दृष्टयन् स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६ ॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारो नामे-  
 कपञ्चाशोऽध्यायः ।

## अथ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ १ ॥

एते वसन्ति वै सूर्य्यं द्वौ द्वौ मासौ क्रमेण तु ।

धातार्य्यमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजापतिः ॥ २ ॥

उरगो वासुकिश्चैव सङ्कीर्णारश्च तावुभौ ।

तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्व्वौ गायतां वरौ ॥ ३ ॥

क्रतुस्थल्यप्सराश्चैव तथा वै पुष्पिकस्थली ।

ग्रामणी रथक्च्छश्च तपोर्य्यश्चैव तावुभौ ॥ ४ ॥

रक्षो हेतिः प्रहेतिश्च यातुधानावुदाहृतौ ।

मधुमाधवयोरेष गणो वसति भास्करे ॥ ५ ॥

वासन्ती ग्रैष्णिकी मासौ मित्रश्च वरुणश्च ह ।

ऋषिरर्चिर्वशिष्ठश्च तक्षको रम्भ एव च ॥ ६ ॥

मेनका सहजान्या च गन्धर्व्वौ च हहा दुहः ।

रथस्वनश्च ग्रामण्यो रथचित्रश्च तावुभौ ॥ ७ ॥

पौरुषेयो ध्रुवश्चैव यातुधानावुदाहृतौ ।

एते वसन्ति वै सूर्य्यं मासयोः शुचिशुक्रयोः ॥ ८ ॥

ततः सूर्य्यं पुनस्त्वन्या निवसन्तीह देवताः ।

इन्द्रश्चैव विवस्वांश्च अङ्गिरा भृगुरेव च ॥ ८ ॥  
 एलापर्णस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च तावुभौ ।  
 विश्वावसूग्रसेनौ च प्रातश्चैवारुणश्च ह ॥ १० ॥  
 प्रह्लाचेति च विख्याता निम्नचेति च ते उभे ।  
 यातुधानस्तथा सर्पौ व्याघ्रः श्वेतश्च तावुभौ ।  
 नभोनभसगोरेष गणो वसति भास्करे ॥ ११ ॥  
 शरदृतौ पुनः शुभ्रा वसन्ति मुनिदेवताः ।  
 पर्यन्त्यश्वाथ पूषा च भरद्वाजः सगौतमः ॥ १२ ॥  
 विश्वावसुश्च गन्धर्वास्तथैव सुरभिश्च यः ।  
 विश्वाची च धृताची च उभे ते शुभलक्षणे ॥ १३ ॥  
 नाग एरावतश्चैव विश्वतश्च धनञ्जयः ।  
 सेनजिश्च सुषेणश्च सेनानौर्ग्रामणीश्च तौ ॥ १४ ॥  
 आपो वातश्च तावेतौ यातुवानावुभौ स्मृतौ ।  
 वसन्त्येते तु वै सूर्यो मासयोश्च इषोर्जयोः ॥ १५ ॥  
 हैमन्तिकौ तु द्वौ मासौ वसन्ति तु दिवाकरे ।  
 अंशो भगश्च हविर्तौ कश्यपश्च ऋतुश्च ह ॥ १६ ॥  
 भुजङ्गश्च महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा ।  
 चित्रसेनश्च गन्धर्व्व ऊर्णायुश्चैव तावुभौ ॥ १७ ॥  
 उर्व्वशी विप्रचित्तिश्च तथैवाप्सरसौ शुभे ।  
 तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानौर्ग्रामणीश्च तौ ॥ १८ ॥  
 विद्युत्स्फुञ्जश्च तावुभौ यातुधानावुदाहृतौ ।  
 सहै चैव सहस्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ १९ ॥  
 ततः शैशिरयोश्चापि मासयोर्निवसन्ति वै ।



त्वष्टा विष्णुर्जमदग्निर्विश्वामित्रस्तथैव च ॥ २० ॥  
 क. द्रवेयौ तथा नागौ कम्बलाश्वतरावुभौ ।  
 गन्धर्व्वो धृतराष्ट्रश्च सूर्यगवर्चास्तथैव च ॥ २१ ॥  
 तिलोत्तमाप्सरस्यैव देवी रश्मा मनोरमा ।  
 ऋतजित्सत्यजिच्चैव ग्रामण्यौ लोकविश्रुतौ ॥ २२ ॥  
 ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स स्मृतः ।  
 एते देवा वसन्त्यर्के द्वौ मासौ तु क्रमेण तु ॥ २३ ॥  
 स्थानाभिमानिनो ह्येते गणा द्वादश सप्तकाः ।  
 सूर्यग्रामाप्याययन्त्येते तेजसा तेज उत्तमं ॥ २४ ॥  
 प्रथितैस्तैर्व्वर्चाभिस्तु स्तुवन्ति मुनयो रविं ।  
 गन्धर्व्वीप्सरस्यैव गीतनृत्यैरुपासते ॥ २५ ॥  
 ग्रामणीयचभूतास्तु कुर्व्वन्ते भीमसंग्रहं (१) ।  
 सर्पा वहन्ति सूर्याश्च यातुधानानुयान्ति च (२) ।  
 बालखिल्या नयन्त्यस्तं परिचार्य्योदयाद्रविं ॥ २६ ॥  
 एतेषामेव देवानां यथावोर्थं यथातपः ।  
 यथायोगं यथामृत्यं यथाधर्मं यथाबलं ॥ २७ ॥  
 यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा ।  
 इत्येते वै वसन्तीह द्वौ द्वौ मासौ दिवाकरे ॥ २८ ॥  
 ऋषयो देवगन्धर्व्वीः पद्मगाप्सरसाङ्गणाः ।  
 ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च भूयशः ॥ २९ ॥  
 एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।  
 भूतानामशुभकृन्म व्यपोहन्तीह कीर्तिताः ॥ ३० ॥

मानवानां शुभं ह्येते हरन्ति दुरितात्मना ।  
 दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित् क्वचित् ॥ ३१ ॥  
 विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंहसः ।  
 एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवसानुगाः ॥ ३२ ॥  
 वर्षन्तश्च तपन्तश्च ज्वालयन्तश्च वै प्रजाः ।  
 गोपायन्ति तु भूतानि सर्व्वानौहामनुक्षयात् ॥ ३३ ॥  
 स्थानाभिमानिनामेतत् स्थानं मन्वन्तरेषु वै ।  
 अतीतानागतानां वै वर्त्तन्ते साम्प्रतन्तु ये ॥ ३४ ॥  
 एवं वसन्ति वै सूर्य्यं समकास्ते चतुर्दिशं ।  
 चतुर्दिशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥ ३५ ॥  
 प्रीप्ते हिमे च वर्षासु सुचमानो  
 घर्मं हिमश्च वर्षश्च दिनं निशाश्च ।  
 कालेन गच्छत्यृतुवशात् पश्चिन्नतरश्मि-  
 र्देवान् पितॄंश्च मनुजांश्च तर्पयन् वै ॥ ३६ ॥  
 प्रीणाति देवानमृतेन सूर्य्यः  
 सोमं सुषुम्नेन विवर्द्धयित्वा ।  
 शक्ते तु पूर्णं दिवसक्रमेण  
 तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिवन्ति ॥ ३७ ॥  
 पीतन्तु सोमं द्विकलावशिष्टं  
 कृष्णक्षये रश्मिभिस्तं चरन्तं ।  
 सुधामृतं तत्पितरः पिवन्ति  
 देवाश्च सौम्याश्च तथैव कव्यं ॥ ३८ ॥  
 सूर्य्येण गोभिस्तु समुद्धृताभि-

रङ्गिः पुनश्चैव समुद्धृताभिः ।

वृष्ट्यातिवृष्ट्याभिरथौषधौभि-

र्मर्त्याः क्षुधन्त्यन्नपानैर्जयन्ति ॥ ३८ ॥

अमृतेन तमिस्त्वर्द्धमासं सुराणां (१)

मासाद्धेतमिः स्वधया पितॄणां ।

अन्नेन शश्वत् दधाति मर्त्यान्

सूर्यः खयं तच्च विभर्ति गोभिः ॥ ४० ॥

अयं हरिस्तैर्हरिभिस्तुरङ्गमै-

रयन् हि चापो हरतीति रश्मिभिः ।

विमर्गकाले विसृजंश्च ताः पुनः

विभर्ति शश्वत् सविता चराचरं ॥ ४१ ॥

हरिर्हरिर्द्भिर्द्भिर्हयते तुरङ्गमैः

पिवत्यद्यापो हरिभिः सहस्रधा ।

ताः प्रमुञ्चत्यपि तास्त्वमौ हरिः

स मुह्यमानो हरिभिस्तुरङ्गमैः ॥ ४२ ॥

इत्येष एकचक्रेण सूर्यस्तूर्णं रथेन तु ।

भद्रैस्तैरचतैरश्वैः सर्पतेऽसौ दिवि जये ॥ ४३ ॥

अहोरात्रादथेनाऽसौ एकचक्रेण तु भ्रमन् ।

सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तभिः सप्तभिर्हयैः ॥ ४४ ॥

छन्दोभिरश्वरूपैस्तैर्यतश्चक्रान्ततः स्थितैः ।

कामरूपैः सक्तद्युतैरमितैस्तैर्मनोजवैः ॥ ४५ ॥

हरितैरव्ययैः पिङ्गैरीश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः ।

अशीतिमण्डलगतं ब्रह्मन्मन्त्रेण ते ज्ञयाः ॥ ४६ ॥  
 बाह्यामभ्यन्तरश्चैव मण्डलं दिवसक्रमात् ।  
 कल्पादौ सम्प्रयुक्तास्ते वह्न्याभूतसंग्रवात् ।  
 आवृता बालखिल्यैस्ते भ्रमन्ते रात्राह्वाणि तु ॥ ४७ ॥  
 प्रथितैर्व्वर्चोभिरथैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।  
 सेव्यते गीतनृत्यैश्च गन्धर्व्वैरप्सरोगणैः ।  
 पतङ्गः पतंगैरश्वैर्भ्रममाणो दिवस्पतिः ॥ ४८ ॥  
 वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तथा शशी ।  
 क्वासहस्री तथैवास्य रश्मीनां सूर्यवत् स्मृते ॥ ४९ ॥  
 त्रिचक्रोभयपार्श्वस्थो विज्ञेयः शशिनो रथः ।  
 अपाङ्गर्भसमुत्पन्नो रथः साश्वः ससारथिः ।  
 शतारैश्च त्रिभिश्चकैर्युक्तः शुक्लैर्हयोत्तमैः ॥ ५० ॥  
 दशभिस्तु कृशैर्दिव्यैरसङ्गैस्त्रैर्मनोजवैः ।  
 सकृद्युक्तो रथे तस्मिन् वहन्ते चायुगक्षयात् ॥ ५१ ॥  
 संगृहीते रथे तस्मिन् खेतश्चक्षुःश्रवास्तु वै ।  
 अश्वान्स्त्रमेकवर्णास्ते वहन्ते शङ्खवर्चसं ॥ ५२ ॥  
 ययुश्च त्रिमनाश्चैव तृषो राजी बली जयः ।  
 अश्वो वामस्तुरण्यश्च हंसो व्योमो मृगस्तथा ॥ ५३ ॥  
 इत्येते नामभिः सर्व्वे दृश्य चन्द्रमसो ज्ञयाः ।  
 एते चन्द्रमसन्देवं वहन्ति दिवसक्षयात् ॥ ५४ ॥  
 देवैः परिहृतः सौम्यः पितृभिश्चैव गच्छति ।  
 सोमस्य शुक्लपक्षादौ भास्करे पुरतः स्थिते ।  
 आपूर्य्यते पुरस्थान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥ ५५ ॥

देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यदा ।  
 पीतं पञ्चदशाहन्तु रश्मिनेकेन भास्करः ॥ ५६ ॥  
 आपूरयन् सुषुम्नेन भागं भागमहःक्रमात् ।  
 सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कलाः ॥ ५७ ॥  
 तस्माद्भ्रसन्ति वै क्षण्ये शुक्लं आप्याययन्ति च ।  
 इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ॥ ५८ ॥  
 पीर्णमास्यां स दृश्येत शुक्लः सम्पूर्णमण्डलः ।  
 एवमाप्यायितः सोमः शुक्लपक्षे दिनक्रमात् ॥ ५९ ॥  
 ततो द्वितीयाप्रभृति बहुलस्य चतुर्दशी ।  
 अपां सारमयस्येन्दोरसमावात्मकस्य च ।  
 पिवन्त्यम्बुमयं देवा मधु सौम्यं सुधामयं ॥ ६० ॥  
 सम्भृतञ्चार्द्धमासेन अमृतं सूर्यतेजसा ।  
 भक्षार्धममृतं सौम्यं पीर्णमास्यामुपासते ॥ ६१ ॥  
 एकरात्रं सुरैः सर्वैः पितृभिश्च महर्षिभिः ।  
 सोमस्य क्षणपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य च ॥ ६२ ॥  
 प्रक्षीयते पुरस्यान्तः पीयमानाः कलाः क्रमात् ।  
 क्षीयन्ते तस्मात् क्षण्ये याः शुक्ले ह्याप्याययन्ति ताः ॥ ६३ ॥  
 एवं दिनक्रमातीते विबुधास्तु निशाकरं ।  
 ग्रीत्वाऽर्द्धमासङ्गच्छन्ति अमावास्यां सुरोत्तमाः ।  
 पितरथोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरं ॥ ६४ ॥  
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।  
 अपराह्णे पितृगणैर्जध्न्यः पथ्युपास्यते ॥ ६५ ॥  
 पिवन्ति द्विकलाकालं शिष्टा तस्य तु या कलाः

निःसृतं तदमावास्याङ्गभस्तिभ्यः स्वधामृतं ।  
 तां स्वधां मासद्वयै तु पीत्वा गच्छन्ति तेऽमृतं ॥ ६६ ॥  
 सौम्या वर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्तास्तथैव च ।  
 कव्याश्चैव (१) तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व एव ते ॥ ६७ ॥  
 संवत्सरास्तु वै कव्याः (२) पञ्चाब्दा ये द्विजैः स्मृताः ।  
 सौम्यास्तु ऋतवो ज्ञेया मासा वर्हिषदः स्मृताः ।  
 अग्निष्वात्तार्त्तवश्चैव पितृसर्गा हि वै द्विजाः ॥ ६८ ॥  
 पितृभिः पीयमानस्य पञ्चदशां कला तु वै ।  
 यावन्न क्षीयते तस्य भागः पञ्चदशस्तु सः ॥ ६९ ॥  
 अमावस्यान्तदा तस्य अन्तमापूर्य्यते परं ।  
 तद्विद्यो वै पञ्चादौ षोडशां शशिनः स्मृतौ ॥ ७० ॥  
 एवं सूर्यनिमित्तेषा क्षयवृद्धिर्निशाकरे ।  
 ताराग्रहाणां यज्यामि स्वर्भानोद्य रथं पुनः ॥ ७१ ॥  
 तोयतेजोमयः शुभ्रः सोमपुत्रस्य वै रथः ।  
 युक्तो ह्यैः पिशङ्गैस्तु अष्टाभिर्वातरं हसैः (३) ॥ ७२ ॥  
 सवरुधः सानुकर्षः सूतो दिव्यो रथे सहात् ।  
 सोपामङ्गपताकस्तु सध्वजो मेघसन्निभः (४) ॥ ७३ ॥  
 भार्गवस्य रथः श्रीमान् तेजसा सूर्यसन्निभः ।  
 पृथिवीसम्भवैर्युक्तो नानावर्णैर्ह्युत्तमैः ॥ ७४ ॥  
 ज्येष्ठः पिशङ्गः सारङ्गो नीलः पीतो विलोहितः ।  
 कृष्णश्च हरितश्चैव पृथक् पृथक् रेव च ।

दशभिस्त्रैर्महाभागैरक्षग्रैर्वीतवेगितैः ॥ ७५ ॥

अष्टाश्वः काञ्चनः श्रौमान् सोमस्यापि रथोऽभवत् ।

असङ्गैर्लोहितैरश्वैः सर्व्वगैरग्निसम्भवैः ।

सर्पतेऽसौ कुमारो वै ऋजुवक्त्रानुचक्रगः ॥ ७६ ॥

ततस्त्वाङ्गिरसो विद्वान् देवाचार्य्यो ब्रह्मसतिः ।

शोणैरश्वैः काञ्चनेन स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७ ॥

युक्तस्तु वाजिभिर्दिव्यैरष्टाभिर्वीतसन्धितैः ।

नक्षत्रेऽद्वन्निवसति सर्व्वगस्तेन गच्छति ॥ ७८ ॥

ततः शनैश्चरोऽप्यश्वैः गवलेर्व्योमसम्भवैः ।

कार्णायसं समारुह्य स्यन्दनं याति वै शनैः ॥ ७९ ॥

स्वर्भानोस्तु तथैवाश्वाः कृष्णा ह्यष्टौ मनोजवाः ।

रथन्तमोमयन्तस्य सकृद्युक्ता बहन्तुरत ॥ ८० ॥

आदित्यान्निःसृतो राहुः सोमं गच्छति पर्व्वसु ।

आदित्यमेति सोमाश्च पुनः सौरिषु पर्व्वसु ॥ ८१ ॥

अथ केतुरथस्याश्वा अष्टाष्टौ वातरंहसः ।

पलालधूमसङ्क्रायाः गवला रासभारुणाः ॥ ८२ ॥

एते वाह्या ग्रहाणां वै मया प्रोक्ताः (१) रथैः सह ।

सर्व्वे भ्रुवनिबद्धास्ते प्रवृद्धा वातरश्मिभिः ॥ ८३ ॥

एते वै भ्राम्यमाणास्तु यथायोगं भ्रमन्ति वै ।

वायव्याभिरदृश्याभिः प्रवृद्धा वातरश्मिभिः ॥ ८४ ॥

परिभ्रमन्ति तद्वद्व्यासन्दसूर्य्यग्रहा दिवि ।

भ्रमन्तमनुगच्छन्ति भ्रुवन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ ८५ ॥

यथा नद्युदके नौस्तु सलिलेन सङ्गोद्धते ।  
 तथा देवालयोद्धते उद्धन्ते वातरश्मिभिः ।  
 तस्मात्सर्वेण दृश्यन्ते व्योम्नि देवगणास्तु ते ॥ ८६ ॥  
 यावत्त्यस्यैव तारास्तु तावन्तो वातरश्मयः ।  
 सर्वा ध्रुवनिबद्धास्ता भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति तं ॥ ८७ ॥  
 तैलपौडाकरं चक्रं भ्रमद्भ्रामयते यथा ।  
 तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातबद्धानि सर्वशः ॥ ८८ ॥  
 अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितामि तु ।  
 यस्माज्ज्योतींषि बह्वते प्रवहंस्तेन स स्मृतः ॥ ८९ ॥  
 एवं ध्रुवनिबद्धोऽसौ सर्पते ज्योतिषां गणः ।  
 सैष तारामयो ज्ञेयः शिशुमारो ध्रुवो दिवि ।  
 यदङ्गा कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ॥ ९० ॥  
 यावत्त्यस्यैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ।  
 तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि (१) तु ॥ ९१ ॥  
 शाश्वतः शिशुमारोऽसौ विज्ञेयः प्रविभागशः ।  
 उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः ॥ ९२ ॥  
 यज्ञोऽधरस्तु विज्ञेयो धर्मो मूर्धनमाश्रितः ।  
 हृदि नारायणः साध्यः अश्विनौ पूर्वपादयोः ॥ ९३ ॥  
 वरुणश्चार्थमा चैव पश्चिमे तस्य शक्थिनि ।  
 शिश्रः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपाने समाश्रितः ॥ ९४ ॥  
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च मरीचिः कश्यपो ध्रुवः ।  
 तारकाः शिशुमारश्च नास्तमेति चतुष्टयं ॥ ९५ ॥



नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च प्रज्ञास्तारागणैः सह ।  
 सङ्गुखाभिमुखः सर्वे चक्रौभूताश्रिता दिवि ॥ ८६ ॥  
 ध्रुवेणाधिष्ठिताः सर्वे ध्रुवमेव प्रदक्षिणं ।  
 प्रयात्तीह वरं श्रेष्ठमेधीभूतं ध्रुवन्दिवि ॥ ८७ ॥  
 ध्रुवाग्निकश्यपानान्तु वरखासौ ध्रुवः स्मृतः ।  
 एक एव मूमत्येष मेरुपर्वतमूर्धनि ॥ ८८ ॥  
 ज्योतिषाश्चक्रमेतद्वि सदा कर्षत्यवाङ्मुखः ।  
 मेरुमालोकयत्येष प्रयातीह प्रदक्षिणं ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ध्रुवचर्या नाम  
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

## अथ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

ज्योतिःसन्निवेशः ।

शांशपायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु सुनयः पुनस्ते संशयान्विताः ।

पप्रच्छु रक्तं भूयस्तदा ते सोमहर्षणं ॥ १ ॥

ऋषयजुः । यदेतदुक्तमभवता गृह्णाण्येतानि विभुतं ।

कथं देवगृहाणि स्युः कथं ज्योतीर्षि वर्णय ॥ २ ॥

एतत्सर्वं समाचक्ष्व ज्योतिषाश्चैव निश्चयं ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां तदा सतः समाहितः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे महाप्राज्ञैर्यदुक्तं ज्ञानबुद्धिभिः ।

तद्गोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्भवं ।

यथा देवगृहाणीह सूर्याचन्द्रमसोर्गृहं ॥ ४ ॥

अतः परं त्रिविधान्नेर्वक्ष्येहन्तु समुद्भवं ।

दिव्यस्य भौतिकास्याग्नेरथाग्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५ ॥

व्युष्टायान्तु रजन्यां वै ब्रह्माणोऽव्यक्तजन्मनः ।

अव्याकृतमिदं त्वासीन्नैवेन तमसावृतं ॥ ६ ॥

चतुर्भूतावग्निष्टेऽस्मिन् पार्थिवः सोऽग्निरुच्यते ।

यथादौ तपते सूर्ये शुचिरग्निस्तु स स्मृतः ॥ ७ ॥

वेद्यताम्यस्तु विज्ञेयस्तेषां वक्ष्येऽथ लक्षणं ।

वैद्युतो जाठरः सौरो ज्वापाङ्गर्भास्त्रयोऽग्नयः ।  
 तस्मादपः पिवन्सूर्यो गोभिर्दीप्यत्यऽसौ दिवि ॥ ८ ॥  
 वैद्युतेन समाविष्टो वार्क्षी नाग्निः प्रशाम्यति ।  
 मानवानाञ्च कुक्षिस्थो नाग्निः शाम्यति पावकः ॥ ९ ॥  
 अर्चिष्मान् परमः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः स्मृतः ।  
 यथायं मण्डली शुक्तो निरुष्मा संप्रकाशते ॥ १० ॥  
 प्रभा हि सौरी पादेन ह्यस्तं याति दिवाकरे ।  
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११ ॥  
 उद्यन्तश्च पुनः सूर्यमौष्ण्यमाग्नेयमाविशत् ।  
 पादेन पार्थिवस्याग्नेस्तस्मादग्निस्तपत्यसौ ॥ १२ ॥  
 प्रकाशश्च तथौष्ण्यञ्च सौराग्नेये तु तेजसौ ।  
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ १३ ॥  
 उत्तरे चैव भूम्यर्धे तस्मादस्मिंश्च दक्षिणे ।  
 उत्तिष्ठति पुनः सूर्यो रात्रिराविशते त्वपः ।  
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ १४ ॥  
 अस्तं याति पुनः सूर्यो अर्ध्वं प्रविशत्यपः ।  
 तस्माद्वक्तं पुनः शुक्ला आपो विश्यन्ति (१)भास्करे ॥ १५ ॥  
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे ।  
 उदयास्तमये नित्यमहोरात्रं विशत्यपः ॥ १६ ॥  
 यथासौ तपते सूर्यो पिवन्नग्नी गभस्तिभिः ।  
 पार्थिवो हि विमिश्रोऽसौ दिव्यः शुचिरिति स्मृतः ॥ १७ ॥  
 महस्त्रपादः सोऽग्निस्तु वृत्तः कुम्भनिभः शुचिः ।

आदत्ते तत् रश्मीनां (१) सहस्रेण समन्ततः ॥ १८ ॥  
 नादेयोद्येव सामुद्रौः कौप्याद्यैव सधान्वनीः ।  
 स्थावरा जङ्गमाद्यैव यद्य सूर्यो हिरण्यमयः ।  
 तस्य रश्मिसहस्रन्तु वर्षशीतोष्णनिस्त्रवः ॥ १९ ॥  
 तासाञ्चतुःशता नाड्यो वर्षन्ति चित्रमूर्त्तयः ।  
 वन्दनाद्यैव वन्द्याश्च ऋतना नूतनास्तथा ।  
 अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥ २० ॥  
 हिमवाहाश्च ताभ्योऽन्या रश्मयस्त्रिगताः पुनः ।  
 दृश्या मेघ्याश्च वाह्याश्च क्लादिन्यो हिमसर्जनाः ॥ २१ ॥  
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभास्तु गभस्तयः ।  
 शुक्लाश्च ककुभद्यैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥ २२ ॥  
 शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिगता घर्मसर्जनाः ।  
 ममं विभर्ति ताभिस्तु, मनुष्यपितृदेवताः ॥ २३ ॥  
 मनुष्या नौषधेनेह स्वधया च पितृनपि ।  
 अमृतेन सुरान् सर्वास्त्रींस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥ २४ ॥  
 यमन्ते चैव ग्रीष्मे च स तैः सुतपते त्रिभिः ।  
 वर्षामन्यो ग्ररदि च चतुर्भिः सम्प्रकर्षति ॥ २५ ॥  
 हिमन्ते शिशिरे चैव हिमं स सृजते त्रिभिः ।  
 औषधीषु बलन्वत्ते स्वधया च पितृनपि ।  
 सूर्योऽमरत्वममृतत्रयन्त्रिषु नियच्छति ॥ २६ ॥  
 एवं रश्मिसहस्रन्तत् सौरं लोकार्थसाधकं ।  
 भिद्यते ऋतुमासाद्य जलशीतोष्णनिस्त्रवः ॥ २७ ॥

इतेतन्मण्डलं शुक्लं भास्वरं सूर्यसंज्ञितं ।  
 नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठायोनिरेव च ।  
 ऋक्षचन्द्रग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसम्भवाः ॥ २८ ॥  
 मन्त्रवाधिपतिः सोमो ग्रहराजो दिवाकरः ।  
 शिषाः पञ्चग्रहा ज्ञेयाः ईश्वराः कामरूपिणः ॥ २९ ॥  
 पठति चाग्निरादित्य औदकचन्द्रमाः स्मृतः ।  
 शेषाणां प्रकृतिं सम्यग्वर्ण्यमानां निबोधत ॥ ३० ॥  
 सुरसेनापतिः स्कन्दः पठतिऽङ्गारको ग्रहः ।  
 नारायणं नृपं प्राहुर्देवं ज्ञानविदो विदुः (१) ॥ ३१ ॥  
 रुद्रो वैवस्वतः साक्षाद्दर्शो लोके प्रभुः स्वयं ।  
 महाग्रही हिजश्रेष्ठो मन्दगामी शनैश्चरः ॥ ३२ ॥  
 देवासुरगुरु षोऽपि भानुमन्तौ महाग्रही ।  
 प्रजापतिसुतावेतावभौ शुक्रवृहस्पती ।  
 दैत्यो महेन्द्रश्च तयोराधिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३ ॥  
 आदित्यमूलमखिलं त्रिलोकं नात्र संशयः ।  
 भवत्यस्य जगत् कृत्स्नं स देवासुरमाणुषं ॥ ३४ ॥  
 रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्रास्त्रिदिवीकसां ।  
 द्युतिर्युतिमतां कृत्स्ना यत्तेजः सार्वलौकिकं ॥ ३५ ॥  
 सर्वात्मा सर्वलोकेशो मूलं परमदैवतं ।  
 ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रलीयते ॥ ३६ ॥  
 भावाभावी हि लोकानामादित्याग्निः सृष्टौ पुरा ।  
 जगज्ज्ञेयो ग्रही विप्रो दीप्तिमान् सुग्रही रविः ॥ ३७ ॥

यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ।  
 क्षणा मुहूर्त्ता दिवसा निशाः पक्षाश्च कृतस्त्रयः ।  
 भासाः संवत्सराथैव ऋतवोऽब्दयुगानि च ॥ ३८ ॥  
 तदादित्यादृते तेषां (१) कालसङ्ख्या न विद्यते ।  
 कालादृते न निगमो न दीक्षा नाङ्गिकक्रमः ॥ ३९ ॥  
 ऋतूनामविभागश्च पुष्पमूलफलं कुतः ।  
 कुतः शस्याभिनिष्पत्तिर्गुणौषधिगणादि वा ॥ ४० ॥  
 अभावो व्यवहाराणां देवानां दिवि चेद्भूतः ।  
 जगत्प्रतापनमृते भास्करं वारितस्करं ॥ ४१ ॥  
 स एव कालथाग्निश्च द्वादशात्मा प्रजापतिः ।  
 तपत्येष द्विजश्रेष्ठास्त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ ४२ ॥  
 स एष तेजसां राशिः समस्तः सार्वलौकिकः ।  
 उत्तमं मार्गमास्थाय वायोर्भाभिरिदञ्जगत् ।  
 पार्श्वमूर्ध्वमधश्चैव तापयत्येष सर्वशः (२) ॥ ४३ ॥  
 इवेरश्मिसहस्रं यत् प्राङ्मया समुदाहृतं ।  
 तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥ ४४ ॥  
 सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।  
 विश्वश्चराः पुनश्चान्यः सम्पदसुरतः परं ।  
 अर्वावसुः (३) पुनश्चान्यो मया चान्न प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥  
 सुषुम्नः सूर्यरश्मिस्तु क्षीणं शशिनमेधयन् ।  
 तिर्य्यगूर्ध्वप्रभावोऽसौ सुषुम्नः परिकीर्त्यते ॥ ४६ ॥

१ येषामिति ड० ।

२ तापयत्येष वै जगदिति ख० ।

३ स्वर्भावसुरिति ख० ।

हरिकेशः पुरस्वाद्या ऋक्षयोनिः प्रकीर्तयते ।  
 दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्वर्द्धयते बुधं ॥ ४७ ॥  
 विश्वश्रवास्तु, यः पश्चात् शुक्रयोनिः स्मृता बुधैः ।  
 सम्पदसुखयो रश्मिः सा योनिर्लोहितस्य च ॥ ४८ ॥  
 पृष्ठस्त्वर्वावसूरश्मिर्योनिस्तु स वृहस्पतेः ।  
 शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्यायते स्मराट् ॥ ४९ ॥  
 एवं सूर्यप्रभावेण ग्रहनक्षत्रतारकाः ।  
 वर्द्धन्ते विदिताः सर्वा विश्वेदेदं पुनर्जगत् ।  
 न क्षीयन्ते पुनस्तानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता ॥ ५० ॥  
 क्षेत्वाण्येतानि वै पूर्वमापन्ति गभस्तिभिः ।  
 तेषां क्षेत्वाण्यथादत्ते सूर्यो नक्षत्रताङ्गतः ॥ ५१ ॥  
 तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतान्ते ग्रहाश्चयात् ।  
 ताराणां तारका क्षेप्ताः शुक्लत्वाच्चेव तारकाः ॥ ५२ ॥  
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सूर्यशः ।  
 आदानान्नित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् ॥ ५३ ॥  
 सुवति स्पन्दनार्थं च धातुरेष विभाव्यते ।  
 सवनात्तेजसोऽपाञ्च तेनासौ सविता मतः ॥ ५४ ॥  
 वद्वर्धश्चन्द्र इत्येष ह्लादने धातुरिष्यते ।  
 शुक्लत्वे चानृतत्वे च शीतत्वे च विभाव्यते ॥ ५५ ॥  
 सूर्याचन्द्रमसोर्दिव्ये मण्डले भास्वरे खगे ।  
 ज्वलत्तेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे ॥ ५६ ॥  
 घनतोयात्मकं तत्र भण्डलं शशिनः स्मृतं ।  
 घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं भास्करस्य तु ॥ ५७ ॥

विगन्ति सर्वदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋक्षसूर्यग्रहाश्रयाः ॥ ५८ ॥  
 तानि देवगृहाण्येव तदाख्यास्ते भवन्ति च ।  
 सौरं सूर्या विगस्थानं सौम्यं सोमस्तथैव च ॥ ५९ ॥  
 गौक्रं शुक्रो विगस्थानं षोडशार्चिः प्रतापवान् ।  
 बृहद्बृहस्पतिश्चैव लौहितश्चैव लौहितः ।  
 गानैश्चरं तथा स्थानं देवश्चैव गनैश्चरः ॥ ६० ॥  
 आदित्यरश्मिसंयोगात् संप्रकाशात्मिकाः स्मृताः ।  
 नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सविगुः स्मृतः ॥ ६१ ॥  
 त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलश्च प्रमाणतः ।  
 द्विगुणः सूर्यविस्ताराद् विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥ ६२ ॥  
 तुल्यस्तयोस्तु स्वर्मानुभूत्वाधस्तात् प्रसर्पति ।  
 उद्धृत्य पार्थिव्रक्षायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ॥ ६३ ॥  
 स्वर्भानोस्तु बृहत् स्थानन्निर्मितं यत्तमोमयं ।  
 आदित्यात्तच्च निष्क्रम्य सोमङ्गच्छति पर्वसु ॥ ६४ ॥  
 आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सोमश्च पर्वसु ।  
 स्वर्भासा नुदते यस्मात्ततः स्वर्भानुरुच्यते ॥ ६५ ॥  
 चन्द्रस्य षोडशो भागो भार्गवश्च विधीयते ।  
 विष्कम्भान्मण्डलाच्चैव योजनायात् प्रमाणतः ॥ ६६ ॥  
 भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः ।  
 बृहस्पतेः पादहीनो कुजसौरावभौ स्मृतौ ।  
 विस्तारात्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ ६७ ॥  
 तारागन्धर्वरूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै ।



बुधेन समतुल्यानि विस्तारान्मण्डलादथ ॥ ६८ ॥  
 प्रायश्चन्द्रयोगानि विद्यादृक्षाणि तत्त्ववित् ।  
 तारानक्षत्ररूपाणि ह्यीनानि तु परस्परं ॥ ६९ ॥  
 शतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि द्वे चैव योजने ।  
 पूर्वापरनिकृष्टानि तारकामण्डलानि तु ।  
 योजनान्यर्द्धमात्राणि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते ॥ ७० ॥  
 उपरिष्ठात्त्रयस्तेषां ग्रहा ये दूरसर्पिणः ।  
 मीरोऽङ्गिराश्च वक्रश्च (१) क्षेया मन्दविचारिणः ॥ ७१ ॥  
 तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महाग्रहाः ।  
 सूर्यः सीमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव शीघ्रगाः ॥ ७२ ॥  
 यावन्त्यस्तारकाः कोट्यस्तावदृक्षाणि सर्वशः ।  
 वीथीनां नियमाच्चैवमृत्तमार्गो व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥  
 गतिस्ताः स्त्वेव सूर्यस्य नीचोच्चत्वेऽयनक्रमात् ।  
 उत्तरायणमार्गस्थो यदा पर्वसु चन्द्रमाः ।  
 बौधं बौधोऽथ स्वर्भानुः स्वर्भानोः स्थानमास्थितः ॥ ७४ ॥  
 नक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणि विशन्सुरत ।  
 गृहाख्येतानि सर्वाणि ज्योतीर्षि सुकृतात्मनां ॥ ७५ ॥  
 कल्पादौ संप्रवृत्तानि निर्मितानि स्वयम्भवा ।  
 स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंज्ञवं ॥ ७६ ॥  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवतायतनानि वै ।  
 अभिमानिनोऽवतिष्ठन्ति यावदाभूतसंज्ञवं ॥ ७७ ॥  
 अतीतेस्तु सहाती ण भाव्या भाव्यैः सुरासुरैः ।

वर्त्तन्ते वर्त्तमानैश्च स्थानानि स्वैः सुरैः सह ॥ ७८ ॥  
 अस्मिन् मन्त्रन्तरे चैव ग्रहा वैमानिकाः स्मृताः ।  
 विष्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ७९ ॥  
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमदेवो वसुः स्मृतः ।  
 शुक्रो देवस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरराजकः ॥ ८० ॥  
 बृहत्तेजाः स्मृतो देवो देवाचार्योऽङ्गिरःसुतः ।  
 बुधो मनोहरश्चैव त्विषिपुत्रस्तु (१) सः स्मृतः ॥ ८१ ॥  
 अग्निर्विकल्पात् संजज्ञे युवाऽमौ लोहिताधिपः ।  
 नक्षत्रञ्च लगामिन्यो दाक्षायण्यः स्मृतास्तु ताः ॥ ८२ ॥  
 स्वर्भानुः सिंहिकापुत्रो भूतसन्तापनोऽसुरः ।  
 सोमर्क्षग्रहमूर्त्ये तु कीर्तितास्त्वभिमानिनः ॥ ८३ ॥  
 स्थानान्येतान्यथोक्तानि स्थानिन्यश्चैव देवताः ।  
 शुक्लमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ८४ ॥  
 सहस्रांशोस्त्वघः स्थानमम्भयं शुक्लमेव च ।  
 अथ श्यामं मनोज्ञस्य पञ्चरश्मेर्गृहं स्मृतं ॥ ८५ ॥  
 शुक्लस्याप्यमयं स्थानं सद्ग षोडशरश्मिवत् ।  
 नवरश्मेस्तु यूनो हि लोहितस्थानगम्भयं ॥ ८६ ॥  
 हरिषाप्यं बृहच्चापि द्वादशांशोर्बृहस्पतेः ।  
 अष्टरश्मेर्गृहं प्रोक्तं कृष्णं बुधस्य अम्भयं ॥ ८७ ॥  
 स्वर्भानोस्तामसं स्थानं भूतसन्तापनालयं ।  
 विज्ञेयास्तारकाः सध्वस्त्वम्भयास्त्वेकरश्मयः ॥ ८८ ॥  
 आश्रयाः पुण्यकीर्त्तीनां सुशुक्लाश्चैव वर्णतः ।

घनतोयात्मिका ज्ञेयाः कल्पादौ वेदनिर्मिताः ॥ ८८ ॥  
 दृष्टत्वादृश्यते शीघ्रमभिव्यक्तैर्गभस्तिभिः ।  
 तथा दक्षिणमार्गस्थो नीचीवीथीसमाश्रितः ॥ ८९ ॥  
 भूमिलेखावृतः सूर्यः पूर्णामावास्यां स्रज्या ।  
 न दृश्यते यथाकालं शीघ्रतोऽस्तमुपैति च ॥ ९० ॥  
 तस्मादुत्तरमार्गस्थो ह्यमावास्यां निशाकरः ।  
 दृश्यते दक्षिणे मार्गे नियमाद् दृश्यते न च ॥ ९१ ॥  
 ज्योतिषां गतियोगेन सूर्याचन्द्रमसावुभौ ।  
 समानकालास्तमयौ विषुवत्सु समोदयौ ॥ ९२ ॥  
 उत्तरासु च वीथीषु व्यन्तगस्तमयोदयौ ।  
 पूर्णामावास्यायोर्येनौ ज्योतिषक्रानुवर्तिनौ ॥ ९३ ॥  
 दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भवति रश्मिमान् ।  
 तदा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात् प्रसरति ॥ ९४ ॥  
 विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्मिन् पुरते शरीरं ।  
 नक्षत्रमण्डलं कृत्वा सोमादूर्ध्वं प्रसरति ॥ ९५ ॥  
 नक्षत्रेभ्यो बुधयोर्ध्वं बुधोर्ध्वं वृहस्पतिः ।  
 तस्माच्छनैर्वरयोर्ध्वन्तस्मात्सप्तर्षिमण्डलं ।  
 ऋषीणाञ्चैव सप्तानां ध्रुव ऊर्ध्वं व्यवस्थितः ॥ ९६ ॥  
 द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च ।  
 ताराग्रहान्तराणि स्युरपरिष्टादथक्रमं ॥ ९७ ॥  
 ग्रहाश्च चन्द्रसूर्यौ तु दिवि दिव्येन तेजसा ।  
 नित्यमृजेषु युज्यन्ति ऽच्छन्ति नियमक्रमात् ॥ ९८ ॥  
 ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तु नीचीचन्द्रमहवस्थिताः ।

समागमे च भेदे च पश्यन्ति युगपत् प्रजाः ॥ १०० ॥  
 परस्परस्थिता ह्येते युज्यन्ते च परस्परं ।  
 असङ्ख्येण विज्ञेयस्तेषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१ ॥  
 इत्येष सन्निवेशो वः पृथिव्यां ज्योतिषस्य च ।  
 होपानामुदधीनाञ्च पर्वतानां तथैव च ॥ १०२ ॥  
 वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च येषु तेषु वसन्ति वै ।  
 एते चैव ग्रहाः पूर्व्यं नक्षत्रेषु समुत्थिताः ॥ १०३ ॥  
 विवस्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वै चक्षुषेऽन्तरे ।  
 विशाखासु समुत्पन्नो ग्रहाणां प्रथमो ग्रहः ॥ १०४ ॥  
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमो विश्वावसुस्तथा ।  
 शीतरश्मिः समुत्पन्नः कृत्तिकासु निशाकरः ॥ १०५ ॥  
 षोडशार्चिर्भृगोः पुत्रः शुक्रः सूर्यादनन्तरं ।  
 ताराग्रहाणां प्रवरः (१) तिष्यन्नेत्रे समुत्थितः (२) ॥ १०६ ॥  
 ग्रहश्चाङ्गिरसः पुत्रो द्वादशार्चिर्बृहस्पतिः ।  
 फाल्गुनीषु समुत्पन्नः सर्वासु च जगद्गुरुः ॥ १०७ ॥  
 नवार्चिर्लोहिताङ्गस्तु प्रजापतिसुतो ग्रहः ।  
 आपादास्विह पूर्व्यासु समुत्पन्न इति श्रुतिः ॥ १०८ ॥  
 रेवतीष्वेव सप्तार्चिस्तथा सौरशनैश्चरः ।  
 रोहिणीषु समुत्पन्नो ग्रहो चन्द्रार्कमर्दनौ ॥ १०९ ॥  
 एते ताराग्रहाश्चैव बोद्धव्या भार्गवादयः ।  
 जन्मनक्षत्रपीडासु यान्ति वेगुत्थतां यतः ।  
 स्पृगन्ते तेन दोषेण ततस्मा ग्रहभक्तिषु ॥ ११० ॥

सर्वग्रहाणामेतेषामादिरादित्य उच्यते ।  
 ताराग्रहाणां शुक्रस्तु केतूनाञ्चैव धूमवान् ॥ १११ ॥  
 भ्रुवः कालो ग्रहाणान्तु विभक्तानाञ्चतुर्दिशं ।  
 नक्षत्राणां अविष्टा स्याद्यनानां तथोत्तरं ॥ ११२ ॥  
 वर्षाणाञ्चापि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः स्मृतः ।  
 ऋतूणां शिशिरञ्चापि मासानां माघ एव च ॥ ११३ ॥  
 पक्षाणां शुक्लपक्षस्तु तिथीनां प्रतिपत्तथा ।  
 अहोरात्रविभागानामहस्यापि प्रकीर्तितं ॥ ११४ ॥  
 सुहृत्तानां तथैवादिर्मुहूर्त्तो रुद्रदैवतः ।  
 अक्षणेऽपि दिमेषादिः कालः कालविदो मतः ॥ ११५ ॥  
 अवनान्तं अविष्टादि युगं स्यात् पञ्चवार्षिकं ।  
 भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ ११६ ॥  
 दिवाकरः स्मृतस्तस्मात् कालस्तं विद्धि चेश्वरं ।  
 चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ॥ ११७ ॥  
 इत्येष ज्योतिषामेव सन्निवेशोऽर्थनिश्चयात् ।  
 लोकमव्यवहारार्थमीश्वरेण विनिर्मितः ॥ ११८ ॥  
 उत्पन्नः अवणनासौ (१) संचिप्तश्च ध्रुवे तथा ।  
 सर्वतोऽन्तेषु विस्तीर्णो वृत्ताकार इतिस्थितिः ॥ ११९ ॥  
 बुद्धिपूर्वभगवता कल्पादौ संप्रकीर्तितः ।  
 साययः सोऽभिमानो च सर्वस्य ज्योतिषात्मकः ।  
 विश्वरूपः प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ १२० ॥  
 नैव गक्यं प्रसंग्यात् याथातथ्येन केनचित् ।

गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥ १२१ ॥

आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः ।

परीक्ष्य निपुणं भक्त्या श्रद्धातव्यं विपश्चिता ॥ १२२ ॥

चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः ।

पञ्चैते हेतवो ज्ञेयाः ज्योतिर्गणविचिन्तने ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःसन्निवेशो नाम

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

## अथ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

नीलकण्ठस्तवः ।

ऋषय ऊचुः । कस्मिन् देशे महापुण्यमेतदाख्यानमुत्तमं ।

वृत्तं ब्रह्मपुरीगाणां कस्मिन् काले महाद्युते ।

एतदाख्याहि नः सम्यग् यथा वृत्तं तपोधन ॥ १ ॥

सूत उवाच । यथा श्रुतं मया पूर्वं वायुना जगदायुना (१) ।

कथ्यमानं द्विजश्रेष्ठाः सत्रे वर्षसहस्रके ॥ २ ॥

नीलता येन कण्ठस्य देवदेवस्य शूलिनः ।

तदहं कीर्त्तयिष्यामि शृणुध्वं शंसितव्रताः ॥ ३ ॥

उत्तरे शैलराजस्य सरांसि सरितो ऋदः ।

पुण्योद्यानेषु तीर्थेषु देवतायतनेषु च ।

गिरिशृङ्गेषु तुङ्गेषु गङ्गरोपवनेषु च ॥ ४ ॥

देवभक्ता महात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ।

स्तुवन्ति च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५ ॥

ऋग्यजुःसामवेदैश्च नृत्यगीतार्चनादिभिः ।

ओंकारेण नमस्कारैरर्चयन्ति सदा शिवं ॥ ६ ॥

प्रवृत्ते ज्योतिषां चक्रे मध्यव्यासे दिवाकरे ।

दैवता नियतात्मानः सर्वे तिष्ठन्ति तां कथां ।

---

१ पाठोऽयं आदर्शमुक्तो मुद्रितः परन्तु जगदायुषा इत्यर्थं पाठः समीचीनः ।

अथ नियमप्रवृत्ताश्च प्राणशेषव्यवस्थिताः ॥ ७ ॥

नमस्ते नीलकण्ठाय इत्युवाच सदागतिः ।

तच्छ्रुत्वा भावितात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ।

वालखिल्येतिविख्याताः पतङ्गसहचारिणः ॥ ८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसां ।

तस्मात् पृच्छन्ति वै वायुं वायुपर्णांश्चुभोजनाः ॥ ९ ॥

ऋषय ऊचुः । नीलकण्ठेति यत् प्रोक्तं त्वया पवनसत्तम ।

एतद्गुह्यं पवित्राणां पुण्यं पुण्यकृतां वराः ॥ १० ॥

तद्वयं श्रोतुमिच्छामस्वत्प्रसादात् प्रभञ्जन ।

नीलता येन कण्ठस्य कारणेनाम्बिकापतेः ॥ ११ ॥

श्रोतुमिच्छामहे सम्यक्तव वक्ताद्विशेषतः ।

यावद्वाचः प्रवर्तन्ते सार्थास्ताश्च त्वयेरिताः ॥ १२ ॥

वर्णस्थानगते वायो वाग्विधिः संप्रवर्तते ।

ज्ञानं पूर्वमथोत्साहस्त्वतो वायो प्रवर्तते ॥ १३ ॥

त्वयि निष्पन्दमाने तु शेषा वर्णप्रवृत्तयः ।

यत्र वाचो निवर्तन्ते देहबन्धाश्च दुर्लभाः ॥ १४ ॥

तत्रापि तेऽस्ति सद्भावः सर्व्वगस्त्वं सदानिल ।

नान्यः सर्व्वगतो देवस्त्वद्वतेऽस्ति समीरण ॥ १५ ॥

एष वै जीवलीकस्ते प्रत्यक्षः सर्व्वतोऽनिल ।

वेत्थ वाचस्पतिं देवं मनोनायकमौश्वरं ॥ १६ ॥

ब्रूहि तत् कण्ठदेशस्य किंकता रूपविक्रिया ।

श्रुत्वा वाक्यन्ततस्तेषामृषीणां भावितात्मनां ।

प्रत्युवाच महातेजा वायुर्लीकनमस्कृतः ॥ १७ ॥



वायुर्वाच । पुरा कृतयुगे विप्रो वेदनिर्णयतत्परः ।

वसिष्ठो नाम धर्मात्मा मानसो वै प्रजापतेः ॥ १८ ॥

पप्रच्छ कार्तिकेयं वै मयूरवरवाहनं ।

महिषासुरनारीनां नयनाञ्जनतस्करं ॥ १९ ॥

महासेनं महात्मानं मेघस्तनितनिस्रनं ।

उमामनःप्रहर्षेण बालकं कृष्णरूपिणं ॥ २० ॥

क्रौञ्चजीवितहर्त्तारं पार्वतीहृदि नन्दनं ।

वसिष्ठः पृच्छते भक्त्या कार्तिकेयं महाबलं ॥ २१ ॥

वसिष्ठ उवाच । (नमस्ते हरनन्दाय उमागर्भं नमोऽस्तु ते ।

नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागर्भं नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

नमस्ते शरगर्भाय नमस्ते कृत्तिकासुत ।

नमो द्वादशनेत्राय षण्मुखाय तमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

नमस्ते शक्तिहस्ताय दिव्यघण्टापताकिने ।

एवं स्तुत्वा महासेनं पप्रच्छ शिखिवाहनं ॥ २४ ॥

यदेतद् दृश्यते वर्णं शुभं शुभ्राञ्जनप्रभं ।

तत्किमर्थं समुत्पन्नं कण्ठे कुन्देन्दुसंप्रभे ॥ २५ ॥

एतदामाय भक्ताय दान्ताय ब्रूहि पृच्छते (१) ।

कथां मङ्गलसंयुक्तां पवित्रां पापनाशिनीं ।

मत्प्रियार्थं महाभाग वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ २६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महात्मानः ।

प्रत्युवाच महातेजाः सुरारिबलसूदनः ॥ २७ ॥

शृणुष्व वदतां श्रेष्ठ कथ्यमानं वचो मम ।

उमोत्सङ्गनिविष्टेन मया पूर्वं यथा श्रुतं ॥ २८ ॥  
 पार्वत्या सह संवादः सर्वस्य च महात्मनः ।  
 तदहङ्कोर्त्तयिष्यामि त्वत्प्रियार्थं महामुने ॥ २९ ॥  
 कैलासगिखरे रम्ये नानाधातुविचित्रिते ।  
 नानाद्रुमलताकीर्णे चक्रवाकोपशोभिते ॥ ३० ॥  
 षट्पदोद्गीतबहुले धारासम्पातनादिते ।  
 मत्तक्रीञ्चमयूराणां नादैरुद्घुष्टकन्दरे (१) ॥ ३१ ॥  
 अप्सरोगणसङ्कीर्णे किन्नरैश्चोपशोभिते ।  
 जीवञ्जीवकजातीनां वीरुद्भिरुपशोभिते ॥ ३२ ॥  
 कोकिलारावमधुरे सिद्धचारणसेविते ।  
 सीरभेयीनिनादाढेऽग्रघस्तनितनिस्वने ॥ ३३ ॥  
 विनायकभयोद्विग्ने कुञ्जरेर्युक्तकन्दरे ।  
 वीणावादित्रनिर्घोषैः श्रोत्रेन्द्रियमनोरमैः ॥ ३४ ॥  
 दोलालम्बितसम्पाते वनितासङ्घसेविते ।  
 ध्वजैर्लम्बितदोलानां घण्टानां निनदाकुले ॥ ३५ ॥  
 मुखमर्दलवादित्रैर्बलिनां स्फोटितैस्तथा ।  
 क्रीडारवविचाराणां निर्घोषैः पूर्णमन्दिरे (२) ॥ ३६ ॥  
 हासैः सन्त्वासजननैर्विकरालमुखैस्तथा ।  
 देहगम्यैर्विचित्रैश्च प्रक्रीडितगणेश्वरैः ॥ ३७ ॥  
 वज्रस्फटिकसोपानचित्रपट्टिशिलातलैः ।  
 व्याघ्रसिंहमुखैश्चान्यैर्गजवाजिमुखैस्तथा ॥ ३८ ॥  
 विडालवदनैश्चोद्यैः क्लृप्ताकारमूर्त्तिभिः ।

ह्रस्वेर्दीर्घः कृशैः स्थूलैर्लम्बोदरमहोदरैः ॥ ३८ ॥

ऋम्बजङ्घैश्च लम्बोष्ठैस्तालजङ्घैस्तथापरैः ।

गोमार्णरेककर्णैश्च महाकर्णैरकर्णकैः ॥ ४० ॥

बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः ।

बहुगोर्षैर्महागोर्षैरेकगोर्षैरगोर्षकैः ॥ ४१ ॥

बहुनेत्रैर्महानेत्रैरेकनेत्रैरनेत्रकैः ।

एवंविधैर्महायोगिभूतैर्भूतपतिर्ब्रूतः ॥ ४२ ॥

विशुद्धमुक्तामणिरत्नभूषिते

शिलातले हेममये मनोरमे ।

सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं

प्रोवाच वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥ ४३ ॥

देव्युवाच । भगवन् भूतभव्येण गोवृषाङ्कित शासन ।

तव कण्ठे महादेव भ्राजतेऽम्बुदमन्त्रिभं ॥ ४४ ॥

नात्युल्लङ्घं नातिशुभ्रं नीलाञ्जनचयीपमं ।

किमिदन्दीप्यते देव कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥ ४५ ॥

को हेतुः कारणं किञ्च कण्ठे नीलत्वमीश्वर ।

एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रूहि कौतूहलं हि मे ॥ ४६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः ।

कथां मङ्गलसंयुक्तां कथयामास शङ्करः ॥ ४७ ॥

मथमानेऽमृते पूर्वं क्षीरोदे सुरदानवे ।

अग्रे समुत्थितं तस्मिन् विषङ्गालानलप्रभं ॥ ४८ ॥

त दृष्ट्वा सुरमङ्गाय दैत्याथैव वरानने ।

विपन्नवदनाः सर्वे गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकं ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा सुरगणान् भीतान् ब्रह्मोवाच महाद्युतिः ।  
 किमर्थं भो महाभागा भीता उद्दिग्धचेतसः ॥ ५० ॥  
 मयाष्टगुणमैश्वर्यं भवतां सम्प्रकल्पितं ।  
 केन व्यावर्त्तितैश्वर्या यूयं वै सुरसत्तमाः ॥ ५१ ॥  
 त्रैलोक्यस्येश्वरा यूयं सर्वे वै विगतज्वराः ।  
 प्रजासर्गे न सोऽस्तीह आज्ञां यो मे निवर्त्तयेत् ॥ ५२ ॥  
 विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वहृन्दगामिनः ।  
 अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदेवे च नित्यशः ।  
 प्रजाः कर्मविपाकेन शक्ता यूयं प्रवर्त्तितुं ॥ ५३ ॥  
 तत् किमर्थं भयोद्दिग्धा मृगाः सिंहार्दिता इव ।  
 किं दुःखं केन सन्तापः कुतो वा भयमागतं ।  
 एतत्सर्वं यथान्यायं शीघ्रमाख्यातुमर्हथ ॥ ५४ ॥  
 श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः ।  
 ऊचुस्ते ऋषिभिः सार्द्धं सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥ ५५ ॥  
 सुरासुरैर्मथ्यमाने पाथोधौ च महात्मभिः ।  
 भुजङ्गभृङ्गसङ्काशं नीलजोमूतसन्निभं ।  
 प्रादुर्भूतं विषं घोरं सम्बर्ताग्निसमप्रभं ॥ ५६ ॥  
 कालमृत्युरिवीकृतं युगान्तादित्यवर्चसं ।  
 त्रैलोक्योत्सादि सूर्याभं प्रस्फुरन्तं (१) समन्ततः ॥ ५७ ॥  
 विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।  
 निर्दग्धो रक्तगौराङ्गः कृतकण्णो जनार्दनः ॥ ५८ ॥  
 दृष्ट्वा तं रक्तगौराङ्गं कृतकण्णं जनार्दनं ।

भोताः सर्वे वयं देवास्त्वामिव शरणकृताः ॥ ५६ ॥  
 सुराणामसुराणाञ्च श्रुत्वा वाक्यं पितामहः ।  
 प्रत्युवाच महातेजा लोकानां हितकाम्यया ॥ ५७ ॥  
 शृणुध्वं देवताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।  
 यत्तदग्रे समुत्पन्नं मथ्यमाने महीदधौ ॥ ५८ ॥  
 विषं कालानलप्रख्यं कालकूटेतिविश्रुतं ।  
 येन प्रोद्भूतमात्रेण क्षतकृष्णो जनार्दनः ॥ ५९ ॥  
 तस्य विष्णुरहश्चापि सर्वे ते सुरपुङ्गवाः ।  
 न शक्नुवन्ति वै सीढुं वेगमन्ये तु शङ्करात् ॥ ६० ॥  
 इत्युक्त्वा पद्मगर्भाभिः पद्मयोनिरयोनिजः ।  
 ततस्तीतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ६१ ॥  
 नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तेऽनेकचक्षुषे ।  
 नमः पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः ॥ ६२ ॥  
 नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतानाम्पतये नमः ।  
 नमः सुरारिसंहर्त्रे तापसाय त्रिचक्षुषे (१) ॥ ६३ ॥  
 ब्रह्मणे चैव रुद्राय विष्णवे चैव ते नमः ।  
 साङ्ग्याय चैव योगाय भूतग्रामाय वै नमः ॥ ६४ ॥  
 मन्मथाङ्गविनाशाय कालकालाय वै नमः ।  
 रुद्राय च सुरेशाय देवदेवाय ते नमः (२) ॥ ६५ ॥  
 कपर्दिने करालाय शङ्कराय कपालिने (३) ।  
 पिरूपायैकरूपाय शिवाय वरदाय च ॥ ६६ ॥

१ सीमसूर्याग्निचक्षुष इति ट० ।

२ देवाय वायुरंघ्रसे इति ण० ।

३ वराय चेति ट० ।

त्रिपुरघ्नाय वन्द्याय (१) मातृणाम्प्रतये नमः ।  
 बुधाय चैव शुद्धाय मुक्ताय केवलाय च ॥ ७० ॥  
 नमः कमलहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने ।  
 लोकत्रयविधात्रे च चन्द्राय (२) वरुणाय च ॥ ७१ ॥  
 अग्राय चैव चोम्नाय विप्रायानेकचक्षुषे ।  
 रजसे चैव सत्वाय तमसेऽव्यक्तयोमये ॥ ७२ ॥  
 नित्यायानित्यरूपाय नित्यानित्याय वै नमः ।  
 व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः ॥ ७३ ॥  
 चिन्त्याय चैवाचिन्त्याय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः ।  
 भक्तानामार्त्तिनाशाय नरनारायणाय च (३) ॥ ७४ ॥  
 उमाप्रियाय शर्वाय नन्दिचक्राङ्किताय च (४) ।  
 पक्षमासार्द्धमासाय नमः संवत्सराय च ॥ ७५ ॥  
 बहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽथ वरुणिने ।  
 नमः कपालहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ ७६ ॥  
 ध्वजिने रथिने चैव यमिने ब्रह्मचारिणे ।  
 ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च ।  
 इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ७७ ॥  
 श्रीमहादेव उवाच । एवं स्तुतस्ततो देवैः प्रणिपत्य वरानने (५) ॥ ७८ ॥  
 ज्ञात्वा तु भक्तिं मम देवदेवो  
 गङ्गाजलाप्लावितकेशदेशः ।

१ त्रिपुरघ्नमन्त्रायैति ट० ।

२ इन्द्रायैति ट० ।

३ प्रथमनारायणाय चेति ख० ।

४ नन्दिनन्दपराय चेति ख० ।

५ अथ स्त्रीकार्त्तं प्रतिपत्तं प्रतिभाति ।

सूक्तोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो

न हि मुतो व्यक्तमुपैति चन्द्रः ॥ ७९ ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा लोकाकट्या ।

स्तुतोऽहं विविधैस्तोत्रैर्वेदेवेदाङ्गसम्भवैः ॥ ८० ॥

ततः प्रीतोऽह्यहन्तस्मै ब्रह्मणे सुमहात्मने ।

ततोऽहं सृज्यया वाचा पितामहमथाब्रुवं ॥ ८१ ॥

भगवन् भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते ।

किं कार्यं ते मया ब्रह्मन् कर्त्तव्यं वद सुव्रत ॥ ८२ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्युवाचास्त्रुजेक्षणः ।

भूतभव्यभवन्नाथ श्रूयतां कारणेश्वर ॥ ८३ ॥

सुरासुरैर्मथ्यमाने पयोधावस्त्रुजेक्षण ।

भगवन्नेधशङ्काशं नीलजीमूतसन्निभं ॥ ८४ ॥

प्रादुर्भूतं विपङ्गोरं सम्वर्त्ताग्निसमप्रभं ।

कालमृत्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्चसं ॥ ८५ ॥

त्रैलोक्योत्सादि सूर्याभं विस्फुरन्तं समन्ततः ।

अग्रे समुत्थितं तस्मिन् विषङ्गालानलप्रभम् ॥ ८६ ॥

तं दृष्ट्वा तु वयं सर्वे भीताः सम्भ्रान्तचेतसः ।

तत् पिवस्व महादेव लोकानां हितकाम्यया ।

भवानग्रास्य भोक्ता वै भवांश्चैव वरः प्रभुः ॥ ८७ ॥

त्वामृतेऽन्यो महादेव विषं सोढुं न विद्यते ।

नास्ति कश्चित् पमान् शक्तस्त्रैलोक्येषु च गीयते ॥ ८८ ॥

एवं तस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

वाङ्मिथ्यैव तद्वाक्यं प्रतिगृह्य वरानने ॥ ८९ ॥

ततोऽहं पातमारब्धो विषमन्तकसन्निभं ।  
 पिवतो मे महाघोरं विषं सुरभयङ्करं ।  
 कण्ठः समभवत्तूर्णं क्षणो मे वरवर्णिनि ॥ ८० ॥  
 तं दृष्टोत्पलपत्राभं कण्ठे सक्तमिवोरगं ।  
 तत्तत्कं नागराजानं लेलिहानमिवस्थितं ॥ ८१ ॥  
 अथोवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ।  
 शोभसे त्वं महादेव कण्ठेनानेन सुव्रत ॥ ८२ ॥  
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मया गिरिवरात्मजे ।  
 पश्यतां देवसङ्घानां दैत्यानाञ्च वरानने ॥ ८३ ॥  
 यत्तगन्धर्वभूतानां पिशाचोरगरक्षमां ।  
 धृतं कण्ठे विषं घोरं नीलकण्ठस्ततोऽह्यहं ॥ ८४ ॥

तत् कालकूटं विषभुग्रतेजः  
 कण्ठे मया पर्वतराजपुत्रि ।  
 निवेश्यमानं सुरदैत्यसङ्घो  
 दृष्ट्वा परं विस्मयमाजगाम ॥ ८५ ॥  
 ततः सुरगणाः सर्वे सदैत्योरगराक्षसाः ।  
 जचुः प्राञ्जलयो भूत्वा मत्तमातङ्गगामिनि ॥ ८६ ॥  
 अहो बलं वीर्यपराक्रमस्ते  
 अहो पुनर्योगबलं तवैव ।  
 अहो प्रभुत्वं तव देवदेव  
 गङ्गाजलास्फालितमुक्तकेश ॥ ८७ ॥  
 ( त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्वं  
 त्वमेव मृत्युर्वरदस्त्वमेव ।



त्वमेव सूर्यो रजनीकरश्च  
 त्वमेव भूमिः सलिलं त्वमेव ॥ ८८ ॥  
 त्वमेव यज्ञो नियमस्त्वमेव  
 त्वमेव भूतं भविता त्वमेव ।  
 त्वमेव चादिर्निधनं त्वमेव  
 स्थूलश्च सूक्ष्मः (१) पुरुषस्त्वमेव ॥ ८९ ॥  
 त्वमेव सूक्ष्मस्य परस्य सूक्ष्मः  
 त्वमेव वह्निः पवनस्त्वमेव ।  
 त्वमेव सर्वस्य चराचरस्य  
 लोकस्य कर्त्ता प्रलये च गोप्ता ॥ १०० ॥  
 इतीदमुक्त्वा वचनं सुरेन्द्राः  
 प्रगृह्य सोमं प्रणिपत्य मूर्ध्ना ।  
 गता विमानैरनिगृह्य वेगै-  
 र्महात्मनो मेरुमुपेत्य सर्वे ॥ १०१ ॥  
 इत्येतत्परमं गुह्यं पुण्यात्पुण्यमहत्तरम् (२) ।  
 नीलकण्ठेति यत्प्रोक्तं विख्यातं लोकविश्रुतं (३) ॥ १०२ ॥  
 स्वयं स्वयम्भुवा प्रोक्तां पुण्यां पापप्रणाशनीं ।  
 यस्तु धारयते नित्यमेनां ब्रह्मोज्ज्वालां कथां ।  
 तस्याहं संप्रवक्ष्यामि फलं वै विपुलं महत् ॥ १०३ ॥  
 विषं तस्य वरारोहे स्थावरं जङ्गमन्तथा ।  
 गात्रं प्राप्य च सुस्त्रिणि क्षिप्रं तत्प्रतिहृत्यते ॥ १०४ ॥

१ त्वमेव सूक्ष्म इति ट० ।

२ पुण्यतरं महदिति ख० ।

३ विष्णुकोक्तेषु विष्णुमस्मिनि ठ० ।

शमयत्यशुभं घोरं दुःस्वप्नञ्चापकर्षति ।

स्त्रीषु वल्लभतां याति सभायां पार्थिवस्य च ॥ १०५ ॥

विवादे जयमाप्नोति युद्धे शूरत्वमेव च ।

गच्छतः क्षेममध्वानं गृहे च नित्यसम्पदः ॥ १०६ ॥

शरीरभेदे वक्ष्यामि गतिं तस्य वरानने ।

नीलकण्ठो हरित्श्मश्रुः शशाङ्काङ्कितमूर्धजः ॥ १०७ ॥

त्राक्षस्त्रिशूलपाणिश्च वृषयानः पिनाकधृक् ।

नन्दितुल्यबलः श्रीमान् नन्दितुल्यपराक्रमः ॥ १०८ ॥

विचरत्यचिरात् सर्वान् सर्वलोकान्ममाज्ञया ।

न हन्यते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽम्बरे ।

मम तुल्यबलो भूत्वा तिष्ठत्याभूतसंप्लवं ॥ १०९ ॥

मम भक्ता वरारोहे ये च शृणुन्ति मानवाः ।

तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि इह लोके परत्र च ॥ ११० ॥

ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो जयते महीं ।

वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥

व्याधितो मुच्यते रोगादुबद्धो मुच्येत बन्धनात् ।

गुर्विणी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्पतिं ।

नष्टञ्च लभते सर्वं इह लोके परत्र च ॥ ११२ ॥

गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलं ।

तत्फलं भवति श्रुत्वा विभोर्दिव्यामिमां कथां ॥ ११३ ॥

पादं वा यदि वाप्यर्धं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।

यस्तु धारयते नित्यं रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ११४ ॥

कथामिमां पुण्यफलादियुक्तां

निवेद्य देव्याः शशिवद्धमूर्द्धजः ।  
 हृषस्य पृष्ठेन सहोमया प्रभु-  
 र्जगाम किष्किन्धगुहां गुहप्रियः ॥ ११५ ॥  
 क्रान्तं मया पापहरं महापदं  
 निवेद्य तेभ्यः प्रददौ प्रभञ्जनः ।  
 अधीत्य सर्व्वन्त्वखिलं सुलक्षणं  
 जगाम आदित्यपथं द्विजोत्तमः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नीलकण्ठस्तवी  
 नाम चतुःपञ्चाशीऽध्यायः ।

---

## अथ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

लिङ्गोद्भवस्तवः ।

ऋषयञ्चः । गुणकर्मप्रभावैश्च कोऽधिको वदतां वरः ।

श्रोतुमिच्छामहे सम्यगाश्चर्यं गुणविस्तरं ॥ १ ॥

सूत उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।

महादेवस्य माहात्म्यं विभुत्वञ्च महात्मनः ॥ २ ॥

पूर्वं त्रैलोक्यविजये विष्णुना समुदाहृतं ।

वलिं बद्ध्वा महौजास्तु (१) त्रैलोक्याधिपतिः पुरा ॥ ३ ॥

प्रनष्टेषु च दैत्येषु प्रहृष्टे च शचीपती ।

अथाजग्मुः प्रभुन्द्रष्टुं सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ४ ॥

यत्रास्ते विश्वरूपात्मा क्षीरोदस्य समीपतः ।

मिहब्रह्मर्षयो यत्ना गन्धर्व्वाप्सरसाङ्गणाः ॥ ५ ॥

नागा देवर्षयश्चैव नद्यः सर्वे च पर्वताः ।

अभिगम्य महात्मानं स्तुवन्ति पुरुषं हरिं ॥ ६ ॥

त्वं धाता त्वञ्च कर्त्ताऽस्य त्वं लोकान् सृजसि प्रभो ।

त्वत्प्रसादाच्च कल्याणं प्राप्तं त्रैलोक्यमव्ययं ।

असुराश्च जिताः सर्वे वलिर्बद्धश्च वै त्वया ॥ ७ ॥

एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।  
 प्रत्युवाच ततो देवान् सर्वांस्तान् पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥  
 श्रूयतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः ।  
 यः स्रष्टा सर्वभूतानां कालः कालकरः (१) प्रभुः ॥ ९ ॥  
 येन हि ब्रह्मणा सार्द्धं स्रष्टा लोकाश्च मायया ।  
 तस्यैव च प्रसादेन आदौ सिद्धत्वमागतं ॥ १० ॥  
 पुरा तममि चाव्यक्ते (२) त्रैलोके ग्रामिते मया ।  
 उदरस्थेषु भूतेषु लोकेऽहं शयितस्तदा ॥ ११ ॥  
 सहस्रशीर्षो भूत्वा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।  
 गङ्गचक्रगदापाणिः शयितो विमलेऽम्भसि ॥ १२ ॥  
 एतस्मिन्नन्तरे दूरात् पश्यामि ह्यमितप्रभं ।  
 शतसूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ १३ ॥  
 चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं काञ्चनप्रभं ।  
 कृष्णाजिनधरं देवं कमण्डलुविभूषितं ।  
 निमेषान्तरमात्रेण प्राप्तोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥  
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा सर्वलोकनमस्कृतः ।  
 कस्त्वं कुतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद मे विभो ॥ १५ ॥  
 अहं कर्त्ताऽस्मि लोकानां स्वयम्भूर्विश्वतोमुखः ।  
 एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच तं ॥ १६ ॥  
 अहं कर्त्ता च लोकानां संहर्त्ता च पुनः पुनः ।  
 एवं सन्नाशमाणाभ्यां परस्परजयैषिणां ।  
 उत्तरां दिशमास्थाय ज्वाला दृष्टाप्यधिष्ठिता ॥ १७ ॥

ज्वालान्ततस्तामालीक्य विस्मिती च तदानयोः ।  
 तेजसा चैव तेनाथ सर्वं ज्योतिः कृतञ्जलं ॥ १८ ॥  
 वर्द्धमाने तदा वक्त्रावत्यन्तपरमाद्भुते ।  
 अतिदुद्राव तां ज्वालां ब्रह्मा चाहञ्च सत्वरः १९ ॥  
 दिवं भूमिञ्च विष्ठभ्य तिष्ठन्तं (१) ज्वालमण्डलं ।  
 तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्चादो विपुलप्रभं ॥ २० ॥  
 प्रादेशमात्रमव्यक्तं लिङ्गं परमदौषितं ।  
 न च तत्काञ्चनं मध्ये न शैलं न च राजतं ॥ २१ ॥  
 अनिर्देश्यमचिन्त्यञ्च लक्ष्यालक्ष्यं पुनः पुनः ।  
 महौजसं महाघोरं वर्द्धमानं भृशं तदा ।  
 ज्वालामालायतं न्यस्तं सर्वं भूतभयङ्करं ॥ २२ ॥  
 अस्य लिङ्गस्य योऽन्तं वै गच्छति मन्त्रकारणं ।  
 घोररूपिणमत्यर्थं भिदन्तमिव रोदसी ॥ २३ ॥  
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा अधो गच्छत्वतन्द्रितः ।  
 अन्तमस्य विजानीमी लिङ्गस्य तु महात्मनः ॥ २४ ॥  
 अहमूर्ध्वं गमिष्यामि यावदन्तोऽस्य दृश्यते ।  
 तदा तो समर्थं कृत्वा गतावूर्ध्वमधश्च ह ॥ २५ ॥  
 ततो वर्षसहस्रन्तु अहं पुनरधो गतः ।  
 न च पश्यामि तस्यान्तं भीतश्चाहं न संशयः ॥ २६ ॥  
 तथा ब्रह्मा च आन्तश्च न चान्तस्तस्य पश्यति ।  
 समागतो मया साङ्गं तत्रैव च महाम्भसि ॥ २७ ॥  
 ततो विस्मयमापन्नावुभौ (२) तस्य महात्मनः ।

मायया मोहितौ तेन नष्टसंज्ञौ व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥

ततो ध्यानगतन्तत्र ईश्वरं सर्वतोमुखं ।

प्रभवं निधनञ्चैव लोकानां प्रभुमव्ययं ॥ २९ ॥

ब्रह्माञ्जलिपुटो भूत्वा तस्मै शर्वाय शूलिने ।

महाभैरवनादाय भीमरूपाय दंष्ट्रिणे ।

अव्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्महे ॥ ३० ॥

नमोऽस्तु ते लोकसुरेश देव

नमोऽस्तु ते भूतपते महान्त ।

नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धयेने

नमोऽस्तु ते सर्वजगत्प्रतिष्ठ ॥ ३१ ॥

परमेष्ठौ परं ब्रह्म अक्षरं परमं पदं ।

ऐष्टस्त्वं वामदेवश्च रुद्रः स्कन्दः शिवः प्रभुः ॥ ३२ ॥

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः परं पदं ।

स्वाहाकारो नमस्कारः संस्कारः सर्वकर्मणां ॥ ३३ ॥

स्वधाकारश्च जाप्यश्च (१) व्रतानि नियमास्तथा ।

वेदा लोकाश्च देवाश्च भगवानेव सर्वशः ॥ ३४ ॥

आकाशस्य च शब्दस्त्वं भूतानां प्रभवाव्ययं ।

भूमेर्गन्धो रसश्चापां तेजोरूपं महेश्वर ॥ ३५ ॥

वायोः स्पर्शश्च देवश्च वपुश्चन्द्रसमस्तथा ।

बुधो ज्ञानश्च देवेश प्रकृतौ बीजमेव च ॥ ३६ ॥

त्वं कर्त्ता सर्वभूतानां कालो मृत्युर्यमोऽन्तकः ।

त्वन्धारयसि लोकांस्त्रीश्वमेव सृजसि प्रभो ॥ ३७ ॥

पूर्व्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वञ्च प्रकाशसे ।  
 दक्षिणेन च वक्त्रेण लोकान् संचिद्यसे प्रभा(१) ॥ ३८ ॥  
 पश्चिमेन तु वक्त्रेण वरुणत्वं करोषि वै ।  
 उत्तरेण तु वक्त्रेण सौम्यत्वञ्च व्यवस्थितं ॥ ३९ ॥  
 राजसे (२) बहुधा देव लोकानां प्रभवाम्ययः ।  
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनीसुतौ ॥ ४० ॥  
 साध्या विद्याधरा नागाश्वारणाश्च तपोधनाः ।  
 वालखिल्या महात्मानस्तपःसिद्धाश्च सुव्रताः ॥ ४१ ॥  
 त्वत्तः प्रसूता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः ।  
 उमा सीता मिनीवाली कुहूर्गायत्रिरेव च ॥ ४२ ॥  
 लक्ष्मीः कीर्त्तिर्धृतिर्मैधा लज्जा चान्तिर्वपुः स्वधा ।  
 तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव वाचां देवी (३) सरस्वती ।  
 त्वत्तः प्रसूता देवेश सन्ध्या रात्रिस्तथैव च ॥ ४३ ॥  
 सूर्यायुतानामयुतप्रभा च  
 नमोऽस्तु ते चन्द्रसहस्रगोचर ।  
 नमोऽस्तु ते पर्व्वतरूपधारिणे  
 नमोऽस्तु ते सर्व्वगुणाकराय ॥ ४४ ॥  
 नमोऽस्तु ते पट्टिशरूपधारिणे  
 नमोऽस्तु ते चर्मविभूतिधारिणे ।  
 नमोऽस्तु ते रुद्रपिनाकपाणये  
 नमोऽस्तु ते शायकचक्रधारिणे (४) ॥ ४५ ॥

१ लोकान् सर्व्वान् प्रकाशसे इति ख० । २ रमसे इति ख०, ड०, ढ० च ।

३ या च दंष्ट्रीति ड० ।

४ शायकचक्रपाणय इति ड० ।



नमोऽस्तु ते भस्मविभूषिताङ्ग  
 नमोऽस्तु ते कामशरीरनाशन ।  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाससे  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहवे ॥ ४६ ॥  
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यरूप  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।  
 नमोऽस्तु ते नेत्रसहस्रचित्र  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७ ॥  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण  
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यगर्भ ।  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचौर  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८ ॥  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमालिने  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।  
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्त्मने  
 नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९ ॥  
 नमोऽस्तु ते भैरववेगवेग  
 नमोऽस्तु ते शङ्कर नीलकण्ठ ।  
 नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रबाहो  
 नमोऽस्तु ते नर्त्तनवादनप्रिय ॥ ५० ॥

एवं संस्तूयमानस्तु, व्यक्ती भूत्वा महामतिः ।

भाति देवो गङ्गायोगी सूर्य्यकोटिसमप्रभः ॥ ५१ ॥

अभिभाषस्तदा हृष्टो महादेवो गङ्गेश्वरः ।

वक्तकोटिसहस्रेण असमान इवापरं ॥ ५२ ॥  
 एकग्रीवस्त्वेकजटो नानाभूषणभूषितः ।  
 नानाचित्रविचित्राङ्गः (१) नानामाल्यानुलेपनः ॥ ५३ ॥  
 पिनाकपाणिर्भगवान् वृषभासनशूलधृक् (२) ।  
 दण्डकृष्णाजिनधरः कपाली घोररूपधृक् ॥ ५४ ॥  
 व्यालयज्ञोपवीती च सुरानामभयङ्करः ।  
 दुन्दुभिस्त्रिननिर्घोषपर्जन्यनिनदापमः ।  
 मुक्ती हासस्तदा तेन नभः सर्व्वमपूरयत् ॥ ५५ ॥  
 तेन शब्देन महता वयं भीता महात्मनः ।  
 तदोवाच महायोगी प्रीतोऽहं सुरसत्तमो ॥ ५६ ॥  
 पश्येताञ्च महामायां भयं सर्व्वं प्रमुच्यतां ।  
 युवां प्रमूतो गात्रेषु मम पूर्व्वप्रनातनौ ॥ ५७ ॥  
 अयं मे दक्षिणो बाहुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।  
 वामो बाहुश्च मे विष्णुर्नित्यं युद्धेषु तिष्ठति ।  
 प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दद्वि यथेप्सितं ॥ ५८ ॥  
 ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणतौ पादयोः पुनः ।  
 ऊचतुश्च महात्मानौ पुनरेव तदानघौ ॥ ५९ ॥  
 यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देयो वरश्च नौ ।  
 भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ६० ॥  
 भगवानुवाच । एवमस्तु, महाभागो सृजतां विविधाः प्रजाः ।  
 एवमुक्ता स भगवांस्तत्त्वैवान्तरधीयत ॥ ६१ ॥  
 एवमेव मयोक्ती वः प्रभावस्तस्य योगिनः ।

तेन सर्वमिदं सृष्टं हेतुमात्रा वयन्त्विव ॥ ६२ ॥

एतद्वि रूपमज्ञातमव्यक्तं शिवसंज्ञितं ।

अचिन्त्यं तददृश्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३ ॥

तस्मै देवाधिपत्याय (१) नमस्कारं प्रयुङ्क्त ह ।

येन सूक्ष्ममचिन्त्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६४ ॥

महादेव नमस्तेऽस्तु, महेश्वर नमोऽस्तु ते ।

सुरासुरवर श्रेष्ठ मनोहंस नमोऽस्तु ते ॥ ६५ ॥

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा गताः सर्वे सुराः स्वं स्वं निवेशनं ।

नमस्कारं प्रयुञ्जानाः शङ्कराय महात्मने ॥ ६६ ॥

इमं स्तवं पठेद्यस्तु, ईश्वरस्य महात्मनः ।

कामांश्च लभते सर्वान् पापेभ्यस्तु, विमुच्यते ॥ ६७ ॥

एतत्सर्वं सदा तेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।

महादेवप्रसादेन उक्तं ब्रह्म मनातनं ।

एतदः सर्वमाख्यातं मया माहेश्वरं बलं ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते लिङ्गोद्भवस्तवी नाम

पञ्चपञ्चाशीऽध्यायः ।

## अथ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

पितृवर्णनं ।

शांशपायन उवाच । अगतकथममावास्यां मासि मासि द्विवं नृपः ।

ऐङ्गः पुरुरवाः सूत कथं वाऽतर्पयत् पितृन् ॥ १ ॥

सूत उवाच । तस्य चाहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं शांशपायन ।

ऐङ्गस्यादित्यसंयोगं सोमस्य च महात्मनः ॥ २ ॥

अपांसारमयस्येन्दीः पक्षयोः शुक्लकणयोः ।

क्लामवृद्धो पितृमतः पक्षस्य च विनिर्णयः ॥ ३ ॥

सोमाच्चैवामृतप्राप्तिः पितृणान्तर्पणं तथा ।

कव्याग्नेश्चात्तमोमानां पितृणाञ्चैव दर्शनं ॥ ४ ॥

यथा पुरुरवाश्चैङ्गस्तर्पयामास वै पितृन् ।

एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि पर्व्वणि च यथा क्रमं ॥ ५ ॥

यदा तु चन्द्रसूर्यौ तौ नक्षत्रेण सगागतौ ।

अमावास्यान्निवसत एकरात्रैकमण्डले ॥ ६ ॥

स गच्छति तदा द्रष्टुं दिवाकर्त्तृनाकरौ ।

अमावस्याममावास्यां मातामहपितामहौ ।

अभिवाद्य तदा तत्र कालापेक्षः (१) प्रतीक्ष्यते ॥ ७ ॥

प्रसीद्मानात् सोमाच्च पित्रर्थं तत्परिस्त्रवात् ।  
 ऐलः पुरुरवा विहान् मासि मासि प्रयत्नतः (१) ।  
 उपास्ते पितृमन्तं तं ससोमं स दिवास्थितः ॥ ८ ॥  
 हिलवं कुहुमात्रन्तु ते उभे तु विचार्य सः ।  
 मिनोवालीप्रमाणेन सिनोवालीमुपासकः ॥ ९ ॥  
 कुहुमात्रां कलाच्चैव ज्ञात्वोपास्ते कुहुं पुनः ।  
 स तदा भानुमत्येककालावेक्षी प्रपश्यति ॥ १० ॥  
 सुधामृतं कुतः सोमात् प्रस्त्रवेन्मासदत्तये ।  
 दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधामृतपरिस्त्रवैः ॥ ११ ॥  
 क्षणपक्षे तदा पीत्वा दुह्नमानं तथांशुभिः ।  
 रुद्यः प्रत्तरता तेन सौम्येन मधुना च सः ॥ १२ ॥  
 निर्व्वर्पाणार्थं दत्तेन पित्रेण विधिना नृपः ।  
 सुधामृतेन राजेन्द्रस्तर्पयामास वै पितृन् ।  
 सौम्या वर्हिषदः काव्या अग्निश्चात्तास्तथैव च ॥ १३ ॥  
 ऋतुरग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।  
 जज्ञिरे हृतवन्तस्मादृतुभ्यश्चार्त्तवाच ये ॥ १४ ॥  
 आर्त्तवा ह्यर्द्धमासाख्याः पितरो ह्यब्दमूनवः ।  
 ऋतुः पितामहा मासा ऋतुश्चैवाब्दमूनवः ॥ १५ ॥  
 प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः ।  
 सौम्यास्तु सौम्यजा ज्ञेयाः काव्याः ज्ञेया कवेः सुताः ॥ १६ ॥  
 उपहृताः (२) स्मृता देवाः सोमजाः सोमपास्तथा ।  
 आज्यपास्तु स्मृताः काव्यास्तृप्यन्ति पितृजातयः ॥ १७ ॥

काव्या वर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ।  
 गृहस्था ये च यज्वाना ऋतुर्वर्हिषदो ध्रुवं ॥ १८ ॥  
 गृहस्थाश्चापि यज्वाना अग्निष्वात्तास्तथार्त्तवाः ।  
 अष्टकापतयः काव्याः पञ्चाब्दास्तान्निबोधत ॥ १९ ॥  
 एषां संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः ।  
 सोम इद्वत्सरः प्रोक्तो वायुश्चैवानुवत्सरः ॥ २० ॥  
 रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः ।  
 लेखाश्चैवोष्मपाश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ॥ २१ ॥  
 एते पिवन्त्यमावास्यां मासि मासि सुधां दिवि ।  
 तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत् पुरुरवाः ॥ २२ ॥  
 यस्मात् प्रस्रवते सोमान्मासि मासि निबोधत ।  
 तस्मात् सुधामृतं तद्वै पितॄणां सोमपायिनां ॥ २३ ॥  
 एवं तदमृतं सौम्यं सुधा च मधु चैव ह ।  
 कृष्णपक्षे यथा चेन्द्रोः कलाः पञ्चदश क्रमात् ॥ २४ ॥  
 पिवन्त्यम्बुमयीर्देवास्तयस्त्रिंशं तु कन्दजाः ।  
 पीत्वा च मासं गच्छन्ति चतुर्दश्यां सुधामृतं ॥ २५ ॥  
 इत्येवं पीयमानस्तु देवतैश्च निशाकरः ।  
 समागच्छदमावास्यां भागे पञ्चदशे स्थितः ॥ २६ ॥  
 सुषुम्नाप्यायितश्चैव अमावास्यां यथाक्रमं ।  
 पिवन्ति द्विकलं कालं पितरस्ते सुधामृतं ॥ २७ ॥  
 ततः पीतक्षये सोमे सूर्योऽसावेकरश्मिना ।  
 आप्याययत्सुषुम्नेन पितॄणां सोमपायिनां ॥ २८ ॥  
 निःशेषायां कलायान्तु सोममाप्याययत् पुनः ।

सुपुत्राप्यायमानस्य भागं भागमहःक्रमात् ।  
 कलाः क्षीयन्ति ताः कृष्णाः शुक्लाश्चाप्याययन्ति च ॥ २८ ॥  
 एवं सूर्यस्य वीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ।  
 दृश्यते पौर्णमास्यां वै शुक्लः सम्पूर्णमण्डलः ।  
 संसिद्धिरेवं सोमस्य पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ ३० ॥  
 इत्येषः पितृमान् सोमः स्मृत इदं त्वरः क्रमात् ।  
 क्रान्तः पञ्चदशैः सार्द्धं सुधामृतपरिस्त्रवैः ॥ ३१ ॥  
 अतः पर्व्वाणि वक्ष्यामि पर्व्वणां सन्धयस्तथा ।  
 ग्रन्थिमन्ति यथा पर्व्वाणीक्षुवेणीर्भवन्त्यतः ॥ ३२ ॥  
 तथाक्षेमासपर्व्वाणि शुक्लकृष्णानि वै विदुः ।  
 पूर्णमावास्यायोर्भेदैर्ग्रन्थिर्ग्रां सन्धयश्च वै (१) ।  
 अर्द्धमासास्तु पर्व्वाणि तृतीयाप्रभृतीनि तु ॥ ३३ ॥  
 अग्नाधानक्रिया यस्मात् क्रियते पर्व्वसन्धिषु ।  
 सायाह्ने प्रतिपच्चैव स कालः पौर्णमासिकः ॥ ३४ ॥  
 व्यतीपाते स्थिते सूर्ये लेखोर्द्धन्तु युगान्तरे ।  
 युगान्तरोदिते चैव लेखोर्द्धं शशिनः क्रमात् ॥ ३५ ॥  
 पौर्णमासे व्यतीपाते यदीक्षेते परस्परम् ।  
 यस्मिन् काले स सीमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३६ ॥  
 कालं सूर्यस्य निर्द्देशं दृष्ट्वा संख्या तु सर्पति ।  
 स वै पथं क्रियाकालः कालात्मनो विधीयते ॥ ३७ ॥  
 पूर्णेन्दोः पूर्णपक्षे तु रात्रिमन्धिषु पूर्णिमा ।  
 यस्मात्तामनुपश्यन्ति तितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥ ३८ ॥  
 अथर्थं भ्राजते यस्मात् पौर्णमास्यान्निशाकरः ।  
 रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥ ३९ ॥  
 अमा वसेतामृते तु यदा चन्द्रदिवाकरी ।  
 एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्मृता ॥ ४० ॥  
 ततोऽपरस्य तैर्व्यक्तः पौर्णमास्यां निशाकरः ।  
 यदीक्षते व्यतीपाते दिवा पूर्णं परस्परं ।  
 चन्द्रार्कवपराह्णे तु पूर्णात्मानौ तु पूर्णिमा ॥ ४१ ॥  
 विच्छिन्नां ताममावास्यां पश्यतश्च समागतौ ।  
 अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तौ यदा तद्दर्श उच्यते ॥ ४२ ॥  
 द्वौ द्वौ लवावमावास्यां यः कालः पर्वसन्धिषु ।  
 द्वात्रिंशं कुहुमात्रन्तु एवं कालस्तु स स्मृतः ।  
 नष्टचन्द्राप्यमावास्या मध्यसूर्येण सङ्गता (१) ॥ ४३ ॥  
 दिवसार्द्धेन रात्रार्द्धे सूर्यं प्राप्य तु चन्द्रमाः ।  
 सूर्येण सहसा मुक्तिं गत्वा प्रातस्तनोक्तवौ (२) ।  
 द्वौ कालौ सङ्गमश्चैव मध्याह्ने निष्पतेद्रविः ॥ ४४ ॥  
 प्रतिपक्षपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् ।  
 निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै ॥ ४५ ॥  
 स तदा ह्याहुतेः कालौ दर्शस्य च वषट्क्रिया ।  
 एतद्वत्तुमुखं ज्ञेयममावास्यास्य पर्वणः ॥ ४६ ॥  
 दिवा पर्वण्यमावास्यां क्षीणेन्दौ बहुले तु वै ।

१ मध्याह्नात् संप्रवर्तते इति ख० ।

२ पाठोऽयं आदर्शवृत्ततो मृदितः परन्त्वस्मिन् पाठे न पूर्वपाठसङ्गतिरिति ।



त जाद्विवा ह्यमावास्यां गृह्यतेऽसौ दिवाकरः ।  
 गृह्यते वै दिवा ह्यस्मादमावास्यां दिविचयैः ॥ ४७ ॥  
 कलानामपि वै तासां बहुमान्याजडात्मकैः ।  
 तिथीनां नामधेयानि विद्वद्भिः सञ्ज्ञितानि वै ॥ ४८ ॥  
 दर्शयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसाबुभौ ।  
 निष्क्रामत्यथ तेनैव क्रमशः सूर्यमण्डलात् ॥ ४९ ॥  
 हिलवेन ह्यहोरात्रं भास्करं स्पृशते शशी ।  
 स तदा ह्याहुतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ॥ ५० ॥  
 कुहेति कीकिलेनीक्तो यः कालः परिचिह्नितः ।  
 तत्कालसंज्ञिता यस्मादमावास्या कुहुः स्मृता ॥ ५१ ॥  
 मिनीवालीप्रमाणेन क्षीणशेषो निशाकरः ।  
 अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥ ५२ ॥  
 पर्वणः पर्वकालस्तु तुल्यो वै तु वषट्क्रिया ।  
 चन्द्रसूर्य्ययतीपाते उभे ते पूर्णिमे स्मृते ॥ ५३ ॥  
 प्रतिपत्पञ्चदश्योश्च पर्वकालो हिमात्रकः ।  
 कालः कुहुसिनीवाल्होः समुद्रो हिलवः स्मृतः ॥ ५४ ॥  
 अर्कार्निमण्डले सोमे पर्वकालः कलाश्रयः ।  
 एवं स शुक्लपक्षो वै रजन्याः पर्वसन्धिषु ॥ ५५ ॥  
 संपूर्णमण्डलः श्रीमान् चन्द्रमा उपरज्यते (१) ।  
 यस्मादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यान्तु पूर्णिमा ॥ ५६ ॥  
 दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्दिवसक्रमात् ।  
 तस्मात्कला पञ्चदशी सोमे नास्ति तु षोडशी ।

तस्मात्सोमस्य भवति पञ्चदश्यां महाक्षयः ॥ ५७ ॥  
 इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्द्धनाः ।  
 आत्तं वा ऋतवी यस्मात्ते देवा भावयन्ति च ॥ ५८ ॥  
 अतः पितॄन् प्रवक्ष्यामि मासयाज्ञभुजस्तु ये ।  
 तेषां गतिञ्च सत्त्वञ्च गतिं आहस्य चैव हि ॥ ५९ ॥  
 न ऋतानाङ्गतिः शक्या विज्ञातुं पुनरागतिः ।  
 तपसापि प्रमिद्वेन किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥ ६० ॥  
 याज्ञदेवान् पितॄनेतान् पितरो लौकिकाः स्मृताः ।  
 देवाः सौम्याश्च जज्वानः सर्वे चैव ह्ययानिजाः ॥ ६१ ॥  
 देवास्ते पितरः सर्वे देवास्तान् भावयन्त्युत ।  
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्यो न्ये लौकिकाः स्मृताः ॥ ६२ ॥  
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।  
 यज्वानी ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ते स्मृताः ॥ ६३ ॥  
 ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वे वर्हिषदः स्मृताः ।  
 कर्मस्वे तेषु युक्तास्ते तृप्यन्त्यादेहसम्भवात् ॥ ६४ ॥  
 अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तेषां होमिनो याज्ययाजिनः ।  
 ये वाप्याश्वमधर्मण प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥ ६५ ॥  
 अन्ते च नैव सीदन्ति अद्यायुक्तेन कर्मणा ।  
 ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ६६ ॥  
 अद्यया विद्यया चैव प्रदानेन च सप्तधा ।  
 कर्मस्वेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ॥ ६७ ॥  
 देवैस्तैः पितृभिः सार्द्धं सूक्ष्मकैः सोमपायकैः ।  
 स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ६८ ॥

प्रजावतां प्रगंसैव स्मृता सिद्धा क्रियावतां ।  
 तेषां निवापदत्तान्नं तत्कुलीनैश्च बान्धवैः ॥ ६९ ॥  
 मासं श्राद्धभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।  
 एते मनुष्याः पितरो मासि श्राद्धभुजस्तु ते ॥ ७० ॥  
 तेभ्योऽपरे तु ये चान्ये सङ्कीर्णाः कर्मयोगिनिषु ।  
 भ्रष्टाश्चाश्वमधर्मैर्भ्यः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥ ७१ ॥  
 भिन्नदेहा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये ।  
 स्वकर्मण्येव शोचन्ति यातनास्थानमागताः ॥ ७२ ॥  
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च विवर्णाश्च (१) विवामसः ।  
 क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति इतस्ततः ॥ ७३ ॥  
 सरित्सरस्तडागानि वापीश्चैव जलेष्णवः ।  
 परान्नानि च लिप्सन्ते कम्पमानास्ततस्ततः ॥ ७४ ॥  
 स्थानेषु पाच्यमानाश्च यातायातेषु तेषु वै ।  
 शाल्मली वैतरण्याश्च कुम्भोपाकेषु तेषु च ॥ ७५ ॥  
 करम्भवालकायाश्च असिपत्रवने तथा ।  
 शिलासम्प्रेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ ७६ ॥  
 तत्र स्थानानि तेषां तै दुःखानामप्यनाकवत् ।  
 तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगोत्रतः ॥ ७७ ॥  
 भूम्यापसव्यदर्भेषु दत्त्वा पिण्डत्रयन्तु वै ।  
 पतितांस्तर्पयन्ते च प्रेतस्थानेष्वधिष्ठिताः ॥ ७८ ॥  
 अप्राप्ता यातनास्थानं सृष्टा ये भुवि पञ्चधा ।  
 पञ्चादिस्थावरान्तेषु भूतानां तेषु कर्मसु ॥ ७९ ॥

नानारूपासु जातोषु (१) तिर्यग्योनिषु जातिषु ।  
 यदाहारा भवन्त्येते तासु ताम्बिह योनिषु ।  
 तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं आहृदत्तोपतिष्ठति (२) ॥ ८० ॥  
 काले न्यायागतं पात्रं विधिना प्रतिपादितं ।  
 प्राप्नोत्यन्नं यथादत्तं बन्धुर्यत्रावतिष्ठते ॥ ८१ ॥  
 यथा गोषु प्रनष्टासु वत्सो विन्दति मातरं ।  
 तथा आह्वे तदिष्टानां मन्त्रः प्रापयते पितॄन् ॥ ८२ ॥  
 एवं ह्यविकलं आह्वं आहृदत्तन्तु मन्त्रतः ।  
 सनत्कुमारः प्रोवाच पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ।  
 गतागतिजः प्रेतानां प्राप्तआहस्य चैव हि ॥ ८३ ॥  
 बह्वीकाश्रीष्मपाथैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ।  
 क्षणपचस्त्वहस्तेषां शुक्लः संप्राय शर्व्वरो ॥ ८४ ॥  
 इत्येते पितरौ देवा देवाश्च पितरश्च वै ।  
 ऋतार्त्तवा अनेके तु अन्योन्यपितरः स्मृताः ॥ ८५ ॥  
 एते तु पितरौ देवा मानुषाः पितरश्च ये ।  
 प्रीतिषु तेषु प्रीयन्ते अद्वायुक्तेन कर्मणा ॥ ८६ ॥  
 इत्येवं पितरः प्रीक्षाः पितॄणां सोमपायिनां ।  
 एतत्पितृमतत्वं हि पुराणे निश्चयो मतः ॥ ८७ ॥  
 इत्यर्कपितृसोमानां ऐलस्य च समागमः ।  
 सुधामृतस्य चावाप्तिः पितॄणाञ्चैव तर्पणं ॥ ८८ ॥  
 पूर्णिमावास्ययोः कालः पितॄणां स्थानमेव च ।  
 समामात्कोर्त्तितस्तभ्यमेष सर्गः सनातनः ॥ ८९ ॥

१ दीर्घर्द्धकारालपाठ आर्षः ।

२ पाठोऽयं न समीचीनत्वेन प्रतिभाति ।

वैश्वरूप्यन्तु सर्वस्य कथितश्चैकदेशिकं ।

न शक्यं परिसंख्यातुं अद्देयं भूतिमिच्छता ॥ ८० ॥

स्वायम्भुवस्य ह्येत्येष (१) सर्गः क्रान्ति मयाच वै ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पितृवर्णनं नाम

षट्पञ्चाशीऽध्यायः ।

---

१ स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व्या इति अ० ।

## अथ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

यज्ञवर्णनं ।

ऋषय ऊचुः । चतुर्युगानि यान्यासन् पूर्व्वं स्नायन्भवेऽन्तरे ।

तेषां निसर्गं तत्त्वञ्च श्रोतुमिच्छामि विस्तारात् ॥ १ ॥

सूत उवाच । पृथिव्यादिप्रसङ्गेन यन्मया प्रागुदाहृतं ।

तेषाञ्चतुर्युगं श्रोतत् प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ २ ॥

संख्ययेह प्रसंख्याय विस्ताराच्चैव सर्व्वशः ।

युगञ्च युगभेदञ्च युगधर्मन्तथैव च ॥ ३ ॥

युगसन्ध्यंशकञ्चैव युगसन्धानमेव च ।

षट्प्रकारयुगाख्यानां प्रवक्ष्यामीह तत्त्वतः ॥ ४ ॥

लौकिकेन प्रमाणेन विबुद्धोऽब्दस्तु मानुषः ।

तेनाब्देन प्रसंख्याय वक्ष्यामीह चतुर्युगं ॥ ५ ॥

निमेषकालः काष्ठा च कलाद्यापि सुहृत्तकाः ।

निमेषकालतुल्यं हि विद्यालघूच्चरञ्च यत् ॥ ६ ॥

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव

त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कालास्ताः ।

त्रिंशत् कलाञ्चैव भवेन्मुहूर्त्ता-

स्तात्त्रिंशता रात्राहणी समेते ॥ ७ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके ।

तत्राहः कर्मचेष्टायां रात्रिः स्वप्नाय कल्पयते ॥ ८ ॥  
 पित्रे रात्राहणी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।  
 कृष्णपक्षस्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ९ ॥  
 त्रिंशच्च मानषा मासाः पितृगो मासश्च स स्मृतः ।  
 शतानि त्रीणि मासानां षष्ट्या चाप्यधिकानि वै ।  
 पितरः संवत्सरो ह्येष मानुषेण विभाव्यते ॥ १० ॥  
 मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत् ।  
 पितृणां त्रीणि वर्षाणि संख्यातानीह तानि वै ।  
 चत्वारश्चाधिका मासाः पित्रे चैवैह कीर्तिताः ॥ ११ ॥  
 लौकिकेनैव मानेन अर्द्धो यो मानुषः स्मृतः ।  
 एतदुदिव्यमहीरात्रं शास्त्रेऽस्मिन् निश्चयो मतः ॥ १२ ॥  
 दिव्ये रात्राहणी वर्षः प्रविभागस्तयोः पुनः ।  
 अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनं ॥ १३ ॥  
 ये ते रात्राहणी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः ।  
 त्रिंशच्च तानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स स्मृतः ॥ १४ ॥  
 मानुषश्च शतं विद्धि दिव्यमासास्तयस्तु ते ।  
 दश चैव तथाहानि दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥ १५ ॥  
 त्रीणि वर्षशतान्येव षष्टिवर्षाणि यानि च ।  
 दिव्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥  
 त्रीणि वर्षसहस्राणि मानुषेण प्रमाणतः ।  
 त्रिंशद्यानि तु वर्षाणि मतः सप्तर्षिवत्सरः ॥ १७ ॥  
 नव यानि सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।  
 अन्यानि नवतिश्चैव क्रीच्चः संवत्सरः स्मृतः ॥ १८ ॥

षट्त्रिंशत् सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।  
 वर्षानान्तु गतं ज्ञेयं दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥ १८ ॥  
 त्रीण्येव नियतान्येव वर्षाणां मानुषाणि च ।  
 षष्ट्यैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्याया ।  
 दिव्यवर्षसहस्रान्तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥ २० ॥  
 इत्येवमृषिभिर्गीतं दिव्यया संख्यायान्वितं ।  
 दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्रकल्पनं ॥ २१ ॥  
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः ।  
 पूर्व्वं कृतयुगं नाम ततस्तेता विधीयते ।  
 द्वापरश्च कलियुगे युगान्येतानि कल्पयेत् ॥ २२ ॥  
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगं ।  
 तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २३ ॥  
 इतरासु च सन्ध्याषु सन्ध्यांशेषु च वै त्रिषु ।  
 एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २४ ॥  
 त्रेता त्रीणि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्यते ।  
 तस्यास्तु त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २५ ॥  
 द्वापरं द्वे सहस्रे तु युगमाहुर्मनीषिणः ।  
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशः सन्ध्याया समः ॥ २६ ॥  
 कलिं वर्षसहस्रान्तु युगमाहुर्मनीषिणः ।  
 तस्याप्येकशती सन्ध्या सन्ध्यांशः सन्ध्याया समः ॥ २७ ॥  
 एषा द्वादशमाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तिता ।  
 कृतन्तेता द्वापरश्च कलियुगे चतुष्टयं ॥ २८ ॥  
 अत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषेण प्रमाणतः ।



कृतस्य तावद्वक्ष्यामि वर्षाणां तत्प्रमाणतः ॥ २६ ॥  
 सहस्राणां शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्यया ।  
 चत्वारिंशत् सहस्राणि कलिकालयुगस्य तु ॥ २७ ॥  
 एवं संख्यातकालश्च कालेष्विह विशेषतः ।  
 एव चतुर्युगः कालो विना सम्यङ्शकैः स्मृतः ॥ २८ ॥  
 चत्वारिंशत्त्रीणि चैव नियुतानि च संख्यया ।  
 विंशतिश्च सहस्राणि सप्तम्यांश्चतुर्युगः ॥ २९ ॥  
 एवं चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः ।  
 कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३० ॥  
 मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षाग्रेण निबोधत ।  
 त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥  
 सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु ।  
 विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं साधिकां विना ॥ ३२ ॥  
 मन्वन्तरस्य संख्येषा संख्याविद्भिर्द्विजैः स्मृता ।  
 मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगैः सार्धं प्रकीर्तितः ॥ ३३ ॥  
 चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रथमन्तत् कृतं युगं ।  
 त्रेतावगिष्ठं वक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च ॥ ३४ ॥  
 युगपत्समवेतार्थी द्विधा वक्तुं न शक्यते ।  
 क्रमागतं मया ह्येतत्तुभ्यं प्रोक्तं युगद्वयं ।  
 ऋषिर्वंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वात्तथैव च ॥ ३५ ॥  
 तत्र त्रेतायुगस्यादौ मनुः सप्तर्षयश्च ते ।  
 श्रौतं स्मार्त्तं च धर्मश्च ब्रह्मणा च प्रचीदितं ॥ ३६ ॥  
 दाराग्निहोत्रसंयोगमृग्यजुःसामसंज्ञितं ।

इत्यादिलक्षणं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥ ४० ॥  
 परम्परागतं धर्मं स्मार्त्तं चाचारलक्षणं ।  
 वर्णाश्रमाचारयुतं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ४१ ॥  
 सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा च वै ।  
 तेषां सुतप्ततपसामार्षेयेण क्रमेण तु ॥ ४२ ॥  
 सप्तर्षीणां मनोश्चैव आद्ये त्रेतायुगस्य तु ।  
 अबुद्धिपूर्वकं तेषां मक्तिगापूर्वमेव च ॥ ४३ ॥  
 अभिव्यक्तास्तु ते मन्त्रास्तारकाद्यैर्निर्दर्शनैः ।  
 आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं ॥ ४४ ॥  
 प्रणाशे (१) त्वथ सिद्धीनामप्यासाञ्च प्रवर्तनं ।  
 आसन् मन्त्रा व्यतौतेषु ये कल्पेषु सहस्रशः ।  
 ते मन्त्रा वै पुनस्तेषां प्रतिभांससमुत्थिताः ॥ ४५ ॥  
 ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्राश्चाथर्वणानि च ।  
 सप्तर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्त्तं धर्मं मनुर्जगौ ॥ ४६ ॥  
 त्रेतादौ संहिता वेदाः केवला धर्मशेषतः ।  
 संरोधादायुषश्चैव व्यस्यन्ते द्वापरेषु ते ॥ ४७ ॥  
 ऋषयस्तपसा देवाः कलौ च द्वापरेषु वै ।  
 अनादिनिघना दिव्याः पूर्वं सृष्टाः स्वयम्भवा ॥ ४८ ॥  
 सधर्माः सप्रजाः साङ्गा यथाधर्मं युगे युगे ।  
 विक्रीडन्ते समानार्था वेदवादा यथायुगं ॥ ४९ ॥  
 आरभ्ययज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशाम्पतेः ।  
 परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञा द्विजीत्तमाः ॥ ५० ॥

तथा प्रमुदिता वर्णास्त्रेतायां धर्मपालिताः ।  
 क्रियावन्तः प्रजावन्तः समृद्धाः सुखिनस्तथा ॥ ५१ ॥  
 ब्राह्मणाननुवर्तन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियान् विशः ।  
 वैश्यानुवर्तिनः शूद्राः परस्परमनुव्रताः ॥ ५२ ॥  
 शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मा वर्णायमास्तथा ।  
 सङ्कल्पितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ।  
 चेतायुगे त्वविकलः कर्मरश्मः प्रसिध्यति ॥ ५३ ॥  
 अयुष्मर्धा बलं रूपमारोग्यं धर्मशीलता ।  
 सर्वमाधारणा ह्येते चेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४ ॥  
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा तथाऽकरोत् ।  
 पुनः प्रजास्तु ता मीहात्तान् धर्मान्न ह्यपालयन् ॥ ५५ ॥  
 परस्परविरोधेन मनुन्ताः पुनरन्वयुः ।  
 मनुः स्वाऽस्म्यवो दृष्ट्वा याथातथ्यं प्रजापतिः ॥ ५६ ॥  
 धात्वा तु शतरूपायाः पुमान् स उदपादयत् ।  
 प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रथमन्तौ महीपतौ ॥ ५७ ॥  
 ततः प्रभृति राजान उत्पन्ना दण्डधारिणः ।  
 प्रजानां रज्जनाञ्चैव राजानस्त्वभवन्नृपाः ॥ ५८ ॥  
 प्रच्छन्नपापा ये जेतुमशक्या मनुजा भुवि ।  
 धर्मसंस्थापनार्थाय तेषां शास्त्रे तपो मया ॥ ५९ ॥  
 वर्णानां प्रविभागाश्च त्रेतायां संप्रकीर्तिताः ।  
 संहिताश्च ततो मन्वा ऋषिभिर्ब्राह्मणैस्तु ते ॥ ६० ॥  
 यज्ञः प्रवर्तितयैव तदा ह्येऽन्तु देवतैः ।  
 यामैः शक्तेर्जपेयैव सर्वसम्भारसंवृतैः ॥ ६१ ॥

सार्द्धं विश्वभुजा चैव देवेन्द्रेण महीजसा ।  
 स्वायम्भूवेऽन्तरे देवैर्यज्ञास्ते प्राक् प्रवर्त्तिताः ॥ ६२ ॥  
 सत्यं जपस्तपो दानं त्रेतायां धर्म उच्यते ।  
 क्रिया धर्मश्च ऋसते सत्यधर्मः प्रवर्त्तते ॥ ६३ ॥  
 प्रजायन्ते ततः शूरा आयुष्मन्तो महाबलाः ।  
 न्यस्तदण्डमहाभागा यज्वानी ब्रह्मवादिनः ॥ ६४ ॥  
 पद्मपत्रायताक्षाश्च पृथूरस्काः सुसंहिताः ।  
 सिंहान्तका महासत्त्वाः (१) मत्तमातङ्गगामिनः ॥ ६५ ॥  
 महाधनुर्हाराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः ।  
 सर्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ ६६ ॥  
 न्यग्रोधो तो स्मृतौ बाह्व व्यामो न्यग्रोध उच्यते ।  
 वामेनैवोच्छ्रयाद् यस्य सम ऊर्ध्वन्तु देहिनः ।  
 समुच्छ्रयपरीणाहो ज्ञेयो न्यग्रोधमण्डलः (२) ॥ ६७ ॥  
 चक्रं रथो मणिर्भाय्या निधिरश्वा गजास्तथा ।  
 शष्पातिशयरत्नानि सर्वेषाञ्चक्रवर्त्तिनां ॥ ६८ ॥  
 चक्रं रथो मणिः खड्गं धनूरत्नञ्च पञ्चमं ।  
 केतुर्निधिश्व मत्तेते प्राणहीनाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ६९ ॥  
 भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः ।  
 मन्त्राश्च कलभश्चैव प्राणिनः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ ७० ॥  
 रत्नान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महाक्रमां ।  
 चतुर्हश्च विधेयानि सर्वेषां चक्रवर्त्तिनां ॥ ७१ ॥

१ सिंहान्तका इति ख० ।

२ न्यग्रोधाधित्यादिः न्यग्रोधपरिमण्डल इत्यन्तः पाठः ख०, ड० पुस्तकद्वये नास्ति ।

विष्णोरंशेन जायन्ते पृथिव्याश्चक्रवर्त्तिनः ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतौतानागतेषु वै ॥ ७२ ॥  
 भूतभव्यानि यानीह वर्त्तमानानि यानि च ।  
 त्रेतायुगादिकेष्वत्र जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ॥ ७३ ॥  
 भद्राणीमानि तेषां वै भवन्तीह महीक्षिता ।  
 अङ्गुतानि च चत्वारि बलं धर्मैः सुखम्वनं ॥ ७४ ॥  
 अन्योन्यस्याविरोधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समं ।  
 अर्थो धर्मश्च कामश्च यशो विजय एव च ॥ ७५ ॥  
 ऐश्वर्य्येणाणिमाद्येन प्रभुशक्त्या तथैव च ।  
 अन्येन तपसा चैव ऋषीनभिभवन्ति च ।  
 बलेन तपसा चैव देवदानवमानुषान् ॥ ७६ ॥  
 लक्षणेष्वापि जायन्ते शरीरस्थैरमानुषैः ।  
 केशस्थिता ललाटोर्णा जिह्वा चास्यप्रमार्जनौ ।  
 ताम्रप्रभोष्ठदन्तोष्ठाः श्रीवत्साद्योर्ध्वरोमशाः ॥ ७७ ॥  
 आजानुवाहवश्चैव जालहस्ता वृषाङ्किताः ।  
 न्यग्रोधपरिणाह्वाय सिंहस्त्रान्धाः सुमेहनाः ।  
 गजेन्द्रगतयश्चैव महाहनव एव च ॥ ७८ ॥  
 पादयोश्चक्रमत्स्यौ तु शङ्खपद्मी तु हस्तयोः ।  
 पञ्चाशौतिसहस्राणि ते भवन्त्यजरा नृपाः ॥ ७९ ॥  
 अक्षङ्गा गतयस्तेषाञ्चतस्रश्चक्रवर्त्तिना ।  
 अन्तरीक्षे समुद्रे च पाताले पर्व्वतेषु च ॥ ८० ॥  
 इत्या दानं तपः सत्यं त्रेतायां धर्मो उच्यते ।  
 तदा प्रवर्त्तते धर्मो वर्णाश्रमविभागशः ॥ ८१ ॥

मर्यादास्थापनार्थं दण्डनीतिः प्रवर्तते ।

दृष्टपुष्टाः प्रजाः सर्वा आरोगाः पूर्णमानसाः ॥ ८२ ॥

एको वेदश्चतुष्पादस्त्रेतायुगविधौ स्मृतः ।

त्रीणि वर्षसहस्राणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३ ॥

पुत्रपौत्रसमाकीर्णा म्रियन्ते च क्रमेण तु ।

एष चेतायुगे धर्मस्त्रेतासन्धौ निबोधत ॥ ८४ ॥

चेतायुगस्वभावस्तु सन्ध्यापादेन वर्तते ।

सन्ध्यायां वै स्वभावस्तु युगपादेन तिष्ठति ॥ ८५ ॥

शंश उवाच (१) । कथं चेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

पूर्वं स्वायम्भुवे सर्गे यथावत्तद्वव्रीहि मे ॥ ८६ ॥

अन्तर्हितायां सन्ध्यायां सार्धं कृतयुगेन वै ।

कलाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते चेतायुगे तदा ।

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृतवन्तश्च वै पुनः ॥ ८७ ॥

सम्भारांस्तांश्च संभृत्य कथं यज्ञः प्रवर्तितः ।

एतत् श्रुत्वाऽब्रवीत्सूतः श्रूयतां शंशपायन ॥ ८८ ॥

यथा त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

शोषधीषु च जातासु प्रवृत्ते दृष्टिसर्जने ।

प्रतिष्ठितायां वार्त्तायां गृह्याश्रमपुरेषु च ॥ ८९ ॥

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा मन्त्रांश्च संहितां ।

मन्त्रान् संयोजयित्वाथ ब्रह्माश्रमेषु कर्मसु ॥ ९० ॥

तथा विश्वभगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्तदा ।

दैवतैः सहितः सर्वैः सर्वसम्भारसम्भृतं ॥ ९१ ॥

अथाश्वमेधे वितते समाजमुर्महर्षयः ।

यजन्ते पशुभिर्मध्येः हुत्वा (१) सर्वे समागताः ॥ ८२ ॥

कर्मव्यग्रेषु ऋत्विक्षु सतते यज्ञकर्मणि ।

सम्प्रगीतेषु तेष्वेवमागमेष्वथ सत्त्वरं ॥ ८३ ॥

परिक्रान्तेषु लघुषु अध्वर्युवृषभेषु च ।

आलब्धेषु च मध्येषु तथा पशुगणेषु वै ॥ ८४ ॥

हविष्यन्तो ह्यमाने देवानां देवहोतृभिः ।

आहूतेषु च देवेषु यज्ञभाक्तु महात्मसु ॥ ८५ ॥

य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु ये ।

तान्यजन्ते तदा देवाः कल्पादिषु भवन्ति ये ॥ ८६ ॥

अध्वर्यवः प्रैषकाले व्युत्थिता ये महर्षयः ।

महर्षयस्तु तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणान् स्थितान् ।

पप्रच्छुरिन्द्रं सम्भूय कोऽयं यज्ञविधिस्तव ॥ ८७ ॥

अधर्मी बलवानेष हिंसाधर्मोऽसया तव ।

नेष्टः पशुवधस्त्वेष तव यज्ञे सुरीत्तम ॥ ८८ ॥

अधर्मी धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ।

नायं धर्मोऽधर्मीऽयं न हि सा धर्म उच्यते ॥ ८९ ॥

आगमेन भवान् यज्ञं करोतु यदिहेच्छसि ।

विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्ममव्ययहेतुना ।

यज्ञवीजैः सुरश्रेष्ठ येषु हिंसा न विद्यते ॥ ९० ॥

त्रिवर्षपरमं कालमुषितैरप्ररोहिभिः ।

एष धर्मी महानिन्द्रं स्वयम्भुविहितः पुरा ॥ ९०१ ॥

एवं विश्वभृगिन्द्रस्तु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

जङ्गमेः स्थावरैर्वैति कैर्यष्टव्यमिहोच्यते ॥ १०२ ॥

ते तु खिन्ना विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुश्चक्षुरं वसुं ॥ १०३ ॥

ऋषय जनुः । महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप ।

उत्तानपादे प्रब्रूहि संग्रयं क्षिन्धि नः प्रभो ॥ १०४ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामविचार्य बलाबलं ।

वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ।

यथोपदिष्टैर्यष्टव्यमितिहोवाच पार्थिवः ॥ १०५ ॥

यष्टव्यं पशुभिर्मध्यैरथ वीजैः फलेस्तथा ।

हिंसास्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शयत्यसौ ॥ १०६ ॥

यथेह संहितामन्त्रा हिंसालिङ्गा महर्षिभिः ।

दीर्घेण तपसा युक्तैर्दर्शनैस्तारकादिभिः ।

तत्प्रामाण्यान्मया चीकृतं तस्मान्मा मन्तुमर्हथ ॥ १०७ ॥

यदि प्रमाणं तान्येव मन्त्रवाक्यानि वै द्विजाः ।

तदा प्रावर्त्ततां यज्ञो ह्यन्यथा नोऽनृतं वचः ।

एवं हृतोत्तरास्ते वै युक्तात्मानस्तपोधनाः ॥ १०८ ॥

अथय भवनं दृष्ट्वा तमर्थं वाग्यतो भव ।

मिथ्यावादी नृपो यस्मात् प्रविवेश रसातलं ॥ १०९ ॥

इत्युक्तमात्रे नृपतिः प्रविवेश रसातलं ।

जङ्घ्वारी वसुभूत्वा रसातलचरोऽभवत् ॥ ११० ॥

वसुधातलवासौ तु तेन वाक्येन सोऽभवत् ।

धर्माणां संग्रहकेता राजा वसुरथागतः ॥ १११ ॥



तस्मान्न वाच्यमेकेन बहुज्ञेनापि संशयः ।  
 ब्रह्महारस्य धर्मस्य सूक्ष्माद्भिरुपागतिः ॥ ११२ ॥  
 तस्मान्न निश्चयादक्तं धर्मः शक्यस्तु केनचित् ।  
 देवानृषीनुपादाय स्वायम्भुवच्यते मनुं ॥ ११३ ॥  
 तस्मान्न हिंसा धर्मस्य हारमुक्तं महर्षिभिः ।  
 ऋषिकोटिसहस्राणि कर्मभिः स्वैर्दिवं ययुः ॥ ११४ ॥  
 तस्मान्न दानं यज्ञं वा प्रशंसन्ति महर्षयः ।  
 तुच्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।  
 एवं दत्त्वा विभवतः स्वर्गलोके प्रतिहिताः ॥ ११५ ॥  
 अद्भ्यो ह्यप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः ।  
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ।  
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतद्दूरासदं (१) ॥ ११६ ॥  
 धर्ममन्त्रात्मको यज्ञस्तपश्चानशनात्मकः ।  
 यज्ञेन देवानाप्नोति वैराग्यं तपसा पुनः ॥ ११७ ॥  
 ब्राह्मण्यं कर्मसंन्यासाद्वैराग्यात् प्रेक्षते लयं ।  
 ज्ञानात् प्राप्नोति वैकल्यं पञ्चैता गतयः स्मृताः ॥ ११८ ॥  
 एवं विवादः सुमहान् यज्ञस्यासीत् पवर्त्तने ।  
 ऋषीणां देवतानाञ्च पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ११९ ॥  
 ततस्ते ऋषयो दृष्ट्वाऽद्भुतं वर्त्म बलेन तु ।  
 वमोर्वाक्यमनादृत्य जग्मुस्ते वै यथागताः ॥ १२० ॥  
 गतेषु देवसङ्घेषु देवा यज्ञमवाप्नुयुः ।  
 श्रूयन्ते हि तपःसिद्धा ब्रह्मचरमया नृपाः ॥ १२१ ॥

प्रियव्रतीत्तानपादौ ध्रुवो मेधातिथिर्वसुः ।  
 सुमेधा विरजायैव शङ्खपादज एव च ।  
 प्राचीनवर्हिः पर्जन्यो हविर्धानादयो नृपाः ॥ १२२ ॥  
 एते चान्ये च वह्नवो नृपाः सिद्धा दिवङ्गताः ।  
 राजर्षयो महासत्त्वा येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १२३ ॥  
 तस्माद्विशिष्यते यज्ञात्तपः सर्वेषु कारणैः ।  
 ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगद्विश्वमिदं पुरा ॥ १२४ ॥  
 तस्मान्नात्येति तद्यज्ञं तपोमूलमिदं स्मृतं ।  
 यज्ञप्रवर्त्तनं ह्यवमतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।  
 ततः प्रभृति यज्ञोऽयं युगैः सह व्यवर्तत (१) ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यज्ञप्रवर्त्तनं नाम  
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥

## अथाष्टपञ्चाशीऽध्यायः ।

—000—

### चतुर्युगाख्यानं ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।

तत्र त्रेतायुगे क्षीणे हापरं प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

हापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।

परिवृत्ते युगे तस्मिन् ततः सा संप्रणश्यति ॥ २ ॥

ततः प्रवर्त्तते तासां प्रजानां हापरे पुनः ।

लोभोऽष्टतिर्बणिग्युद्ध तत्त्वानामविनिश्चयः । ३ ॥

सम्भेदश्चैव वर्णानां कार्याणाञ्चाविनिर्णयः ।

यस्त्रीषधेः पशोर्दण्डो मदो दम्भोऽजमाऽबलं ।

एषां रजस्तमोयुक्ता प्रवृत्तिर्हापरे स्मृता ॥ ४ ॥

आद्ये कृते च धर्मोऽस्ति त्रेतायां सम्प्रपद्यते ।

हापरे व्याकुलीभूत्वा प्रणश्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥

वर्णानां विपरिध्वंसः संकोर्त्यते तथाश्रमः ।

द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ॥ ६ ॥

द्वेधात् श्रुते स्मृते चैव निश्चयो नाधिगम्यते ।

अनिश्चयाधिगमनाद्वर्त्मतत्त्वं निगद्यते ।

धर्मतत्त्वे तु भिन्नानां भतिभेदो भवेन्नृणां ॥ ७ ॥

परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां (१) विभ्रमेण च ।

अयं धर्मो ह्यं नेति निश्चयो नाभिमन्यते ( ) ॥ ८ ॥  
 कारणानाञ्च वैकल्यात् कारणस्याप्यनिश्चयात् ।  
 मतिभेदे च तेषां वै दृष्टीनां विमञ्जो भवेत् ॥ ९ ॥  
 ततो दृष्टिभिर्वैस्यैः कृतं शास्त्रकुलन्विदं ।  
 एको वेदश्चतुष्पादस्ते तास्त्रिह विधीयते ॥ १० ॥  
 संरोधादायुषश्चैव दृश्यते हापरेषु च ।  
 वेदव्यामैश्चतुर्धा तु व्यस्यते हापरादिषु ॥ ११ ॥  
 ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।  
 मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥ १२ ॥  
 संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहन्यन्ते श्रुतर्षिभिः ।  
 सामान्याद् वैकृताच्चैव दृष्टिभिर्नैः क्वचित्क्वचित् ॥ १३ ॥  
 ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि मन्त्रप्रवचनानि च ।  
 अन्ये तु प्रहितास्तीर्थैः केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः ॥ १४ ॥  
 हापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नहृत्ताश्चमा द्विजाः ।  
 एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्वैधं पुनस्ततः ॥ १५ ॥  
 सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्रकुलन्विदं ।  
 आध्वर्यवस्य प्रस्तावेर्वहुधा व्याकुलं कृतं ॥ १६ ॥  
 तथैवाध्वर्यवः ऋक्साम्नां विकल्पैः शाप्यसंज्ञयैः ।  
 व्याकुलं हापरे भिन्ने क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥ १७ ॥  
 तेषां भेदाः प्रभेदाश्च विकल्पैश्चाप्यसंज्ञयाः (२) ।  
 हापरे सम्प्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कलौ ॥ १८ ॥

तेषां विपर्ययाच्चैव भवन्ति हापरे पुनः ।  
 अहृष्टिर्मरणञ्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ १९ ॥  
 बाह्मनःकर्मजैर्दुःखैर्निर्वेदो जायते पुनः ।  
 निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ॥ २० ॥  
 विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं ।  
 दोषाणां दर्शनाच्चैव हापरे ज्ञानसम्भवः ॥ २१ ॥  
 तेषाञ्च (१) मानिनां पूर्वमाद्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे ।  
 उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां हापरे परिपन्थिनः ॥ २२ ॥  
 आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।  
 अर्थशास्त्रविकल्पश्च हेतुशास्त्रविकल्पनं ॥ २३ ॥  
 स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ।  
 हापरेष्वभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणां ॥ २४ ॥  
 मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राहात्तां प्रसिद्धयति ।  
 हापरे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता ॥ २५ ॥  
 लोभोऽष्टतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ।  
 वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां शङ्करस्तथा ॥ २६ ॥  
 हापरेषु प्रवर्तन्ते रोगो लोभो बधस्तथा ।  
 वर्णाश्रमपरिध्वंसाः कामद्वेषौ तथैव च ॥ २७ ॥  
 पूर्णं वर्षसहस्रे हे परमायुस्तथा नृणां ।  
 निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥ २८ ॥  
 प्रतिष्ठते गुणैर्हीनो धर्मोऽसौ हापरस्य तु ।  
 तथैव सन्ध्यापादेन प्रशस्तस्यावतिष्ठते ॥ २९ ॥

हापरस्य च वर्षे या तिथ्यस्य तु निबोधत ।  
 हापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलेरतः ॥ ३० ॥  
 हिंसासूयानृतं माया बधश्चैव तपस्विनां ।  
 एते स्वभावास्तिथ्यस्य साधयन्ति च वै प्रजाः । ३१ ॥  
 एष धर्मः क्षतः क्षत्स्त्रो धर्मश्च परिह्रियते ॥  
 मनसा कर्मणा स्तुत्या वार्त्ता सिध्यति वा न वा ॥ ३२ ॥  
 कलौ प्रमारको रोगः सततं क्षुद्रयानि वै ।  
 अनावृष्टिभयं घोरं दर्शनञ्च विपर्ययं ॥ ३३ ॥  
 न प्रमाणं स्मृतेरस्ति तिथि लोकेऽयुगे युगे ।  
 गर्भस्थो म्रियते कश्चिद्यौवनस्यस्तथापरः ।  
 स्थाविरे मध्यकौमारे म्रियन्ते वै कलौ प्रजाः ॥ ३४ ॥  
 अधार्मिकास्त्वनारा मोहकोपात्पतेजसः (१) ।  
 अनृतब्रुवश्च सततन्तिथौ जायन्ति वै प्रजाः ॥ ३५ ॥  
 दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः ।  
 विप्राणां कर्मदोषैस्तैः प्रजानां जायते भयं ॥ ३६ ॥  
 हिंसा माया तथेर्ष्या च क्रोधोऽसूयाऽक्षमाऽनृतं ।  
 तिथौ भवन्ति जन्तूनां रागो लोभश्च सर्वशः ॥ ३७ ॥  
 संचोभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगं ।  
 नाधीयन्ते तदा वेदा न यजन्ते द्विजातयः ।  
 पत्नीदन्ति नराश्चैव क्षत्रियाः सविशः क्रमात् ॥ ३८ ॥  
 क्षुद्राणामन्ययोनेस्तु सम्बन्धा ब्राह्मणैः सह ।  
 भवन्तीह कलौ तस्मिन् शयनासनभोजनैः ॥ ३९ ॥

राजानः शूद्रभूयिष्ठा (१) पाषण्डानां प्रवर्तकाः ।

मूणहत्याः प्रजास्तत्र प्रजा एवं प्रवर्तते ॥ ४० ॥

आयुर्मेधा बलं रूपं कुलञ्चैव प्रह्वीयते ।

शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः ॥ ४१ ॥

राजवृत्ते स्थिताश्चीराश्चीरवृत्ताश्च पार्थिवाः ।

मृत्याश्च नष्टसुहृदो युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४२ ॥

अशीलिन्योऽम्रताश्चापि स्त्रियो मद्यामिषप्रियाः ।

मायामात्रा भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४३ ॥

श्वापदप्रबलत्वञ्च गवाश्चैवाप्युपचयः ।

साधूनां विनिवृत्तिश्च विद्यात्तस्मिन् कलौ युगे ॥ ४४ ॥

तदा सूक्ष्मे महोदको दुर्लभो भोगिनान्तथा (२) ।

चतुराग्रप्रशैथिल्याजर्मः प्रविचलिष्यति ॥ ४५ ॥

तदा ह्यल्पफला देवो भवेद्भूमिर्महीयसी ।

शूद्रास्तपश्चरिष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६ ॥

तदा ह्येकाहिको धर्मी हापरे यश्च मासिकः ।

त्रेतायां वत्सरस्थश्च एकाहादतिरिच्यते ॥ ४७ ॥

अरक्षितारो हर्तारो बलिभागस्य पार्थिवाः ।

युगान्तेषु भविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ४८ ॥

अक्षत्रियाश्च राजानो विग्रः शूद्रोपजीविनः ।

शूद्राभिवादिनः सर्वे युगान्ते द्विजसत्तमाः ॥ ४९ ॥

पतयश्च भविष्यन्ति बहवोऽस्मिन् कलौ युगे ।

चित्रवर्षी तदा देशो यदा स्यात् युगक्षयः ॥ ५० ॥

सर्वे वाणिजकाद्यापि भविष्यन्त्यधने युगे ।  
 भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यविक्रीततेजनैः ॥ ५१ ॥  
 कुशीलचर्या पाषण्डैर्ह्यथारूपैः समावृतं ।  
 पुरुषाण्यं बहुस्तौकं युगान्ते पर्युपस्थिति ॥ ५२ ॥  
 बहुयाचनको लोको भविष्यति परस्परं ।  
 क्रय्यादनः क्रूरवाक्यो नार्जवो नानसूयकः ॥ ५३ ॥  
 न कृते प्रतिकर्ता च क्षीणो लोको भविष्यति ।  
 अशङ्का चैव पतिते तद्युगान्तस्य लक्षणं ॥ ५४ ॥  
 नरशून्या वसुमती शून्या चैव भविष्यति ।  
 मण्डलानि भवन्त्यत्र देशेषु नगरेषु च ॥ ५५ ॥  
 अत्योदका चाल्पफला भविष्यति वसुन्धरा ।  
 गोप्तारश्चाप्यगोप्तारः प्रभविष्यन्त्यशासनाः ॥ ५६ ॥  
 हर्तारः पररत्नानां परदारप्रधर्षकाः ।  
 कामात्मानो दुरात्मानो ह्यधर्मात्ताहसप्रियाः ॥ ५७ ॥  
 प्रनष्टचेतनाः पुंसो मुक्तकेशास्तु चूलिकाः (१) ।  
 जनघोडशवर्षाश्च प्रजायन्ते युगत्रये ॥ ५८ ॥  
 शुक्लदन्ताः (२) जिताक्षाश्च मुण्डाः काषायवाससः ।  
 शूद्रा धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिति ॥ ५९ ॥  
 सस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलाभिमर्शनाः ।  
 चौराश्चौरस्य हर्तारो हर्तुंहर्तार एव च ॥ ६० ॥  
 ज्ञानकर्म्मण्युपरते लोके निष्क्रियताङ्गते ।  
 कीटसूषिकसर्पाश्च धर्मयिष्यन्ति मानवान् ॥ ६१ ॥



सुभिन्नं चेममारोग्यं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् ।  
 कौशिकाः प्रतिवत्स्यन्ति देशान् क्षुद्रयपौडितान् ॥ ६२ ॥  
 दुःखेनाभिप्लुतानाञ्च परमायुः शतं भवेत् ।  
 दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ॥ ६३ ॥  
 उत्कीदन्ति तथा यज्ञाः केवलाधर्मपौडिताः ।  
 कषायिणश्च निर्यन्यास्तथा कापालिनश्च ह ॥ ६४ ॥  
 वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणोऽपरे ।  
 वर्णाश्रमाणां ये चान्ये पाषण्डाः परिपन्थिनः ॥ ६५ ॥  
 उत्पद्यन्ते तथा ते वै संप्राप्ते तु कलौ युगे ।  
 नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्मार्थकीविदाः ॥ ६६ ॥  
 यजन्ते नाश्वमेधेन राजानः शूद्रयो नयः ।  
 स्त्रीबधं गोबधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परं ।  
 उपहन्यन्तुस्तदाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥ ६७ ॥  
 दुःखप्रचारतोऽल्पायुर्देशोत्सादः स रोगता ।  
 मोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तमोवृत्तं कलौ स्मृतं ॥ ६८ ॥  
 प्रजा तु भ्रूणहत्यायामथ वै सम्प्रवर्त्तते ।  
 तस्मादायुर्बलं रूपं कलिं प्राप्य प्रह्रीयते ।  
 दुःखेनाभिप्लुतानां वै परमायुः शतं नृणां ॥ ६९ ॥  
 दृश्यन्ते नाभिदृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ।  
 उत्कीदन्ते तदा यज्ञाः केवलाधर्मपौडिताः ॥ ७० ॥  
 तदा त्वरूपेण कात्वेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः ।  
 धन्या धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते द्विजसत्तमाः ॥ ७१ ॥  
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं ये चरन्त्यनसूयकाः ।

चेतायां वार्षिकी धर्मी द्वापरे मासिकः स्मृतः ।  
 यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तदङ्गा प्राप्नुयात् कलौ ॥ ७२ ॥  
 एषा कलियुगेऽवस्था सम्यांशन्तु निबोध मे ।  
 युगे युगे तु हीयन्ते त्रींस्त्रोन् पादांश्च सिद्धयः ॥ ७३ ॥  
 युगस्वभावात्मन्यास्तु तिष्ठन्तीमास्तु पादशः ।  
 सम्यग्स्वभावाच्चांशेषु पादशस्ते प्रतिष्ठिताः ॥ ७४ ॥  
 एवं सम्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।  
 तेषां शास्ता ह्यसाधूनां भृगूणां निधनोत्थितः ॥ ७५ ॥  
 गीत्रेण वै चन्द्रमसो नाम्ना प्रमितिरुच्यते ।  
 माधवस्य तु सोऽग्निं पूर्वं स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ७६ ॥  
 समाः स विंशतिं पूर्णाः पर्यटन् वै वसुधरां ।  
 आचर्ष स वै सेनां सवाजिरथकुञ्जरां ॥ ७७ ॥  
 प्रगृहीतायुधैर्विप्रैः शतशोऽथ सहस्रशः ।  
 स तदा तैः परित्ततो ज्ञेच्छान् हन्ति सहस्रशः ॥ ७८ ॥  
 स हत्वा सर्व्वगश्चैव राज्ञस्तान् शूद्रयोनिजान् ।  
 पाषण्डान् स ततः सर्व्वान्निःशेषान् कृतवान् प्रभुः ॥ ७९ ॥  
 नात्यर्थं धार्मिका ये च तान् रुर्वान् हन्ति सर्व्वशः ।  
 वर्णव्यत्यासजातांश्च ये च तानुपजीविनः ॥ ८० ॥  
 उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्व्वतीयांस्तथैव च ।  
 प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च तथा विन्ध्यपृष्ठापरान्तिकान् ॥ ८१ ॥  
 तथैव दक्षिणात्यांश्च द्रविडान् सिंहलैः सह ।  
 गान्धारान्पारदांश्चैव पङ्गवान् यवनान् तथा ॥ ८२ ॥  
 तुषारान् बर्बरांश्चीनान् शूलिकान् दरुदान् खसान् ।

लम्पाकानथ केतांश्च किरातानाञ्च जातयः ॥ ८३ ॥  
 प्रवृत्तचक्रो बलवान् श्लेच्छानामन्तकद्विभुः ।  
 अष्टम्यः सर्वभूतानां चचाराथ वसुध्वरां ॥ ८४ ॥  
 साधवस्य तु सोऽग्नेन देवस्य हि विजज्ञिवान् ।  
 पूर्वजन्मविधिज्ञैश्च प्रमितिर्नाम वीर्यवान् ॥ ८५ ॥  
 गोत्रेण वै चन्द्रमसः पूर्वं कलियुगे प्रभुः ।  
 हात्रिंशेऽभ्युदिते वर्षे प्रकान्ते विंशतिं समाः ॥ ८६ ॥  
 विनिघ्नन् सर्वभूतानि मानवानि सहस्रसः ।  
 कृत्वा वीर्यावशिषान् पृथ्नीं रुढेण कर्मणा ।  
 परस्परनिमित्तेन कोपेनाकस्मिकेन तु ॥ ८७ ॥  
 स साधयित्वा वृषलान् प्रायशस्तानधार्मिकान् ।  
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्ताः सहानुगः ॥ ८८ ॥  
 ततो व्यतीते तस्मिंस्तु अमाल्ये सत्यमैजिके ।  
 उक्त्वाद्य पार्थिवान् सर्वान् श्लेच्छांश्चैव सहस्रशः ॥ ८९ ॥  
 तत्र सम्यग्शके काले सम्याप्ते तु युगान्तिके ।  
 स्थितास्त्रयावशिष्टासु प्रजास्त्रिहं क्वचित् केचित् ॥ ९० ॥  
 अग्रग्रहास्ततस्ता वै लोकचेष्टास्तु वृन्दशः ।  
 उपहिंसन्ति चान्योन्यं प्रपद्यन्ते परस्परं ॥ ९१ ॥  
 अराजके युगवगात् संग्रये समुपस्थिते ।  
 प्रजास्ता वै ततः सर्वाः परस्परभयार्दिताः ॥ ९२ ॥  
 व्याकुलाश्च परिश्रान्तेऽप्यक्ता दारान् गृह्णाणि च ।  
 स्वान्प्राणान् रुध्वेचन्तो निष्ठां प्राप्ताः सुदुःखिताः ॥ ९३ ॥  
 नष्टे श्रौते स्मृते धर्म्ये परस्परहतास्तादा ।

निर्मर्यादा निराक्रन्दा निस्नेहा निरपवपाः ॥ ८४ ॥  
 नष्टे वर्षे प्रतिष्ठता ऋक्षकाः पञ्चविंशकाः ।  
 हित्वा दारांश्च पुत्रांश्च विषादव्याकुलेन्द्रियाः ॥ ८५ ॥  
 अनावृष्टिहताश्चैव वार्त्तासुतसृज्य दुःखिताः ।  
 प्रत्यन्तांस्तान्निषेवन्ते हित्वा जनपदान् स्वकान् ॥ ८६ ॥  
 सरितः सागरान् कूपान् सेवन्ते पर्वतांस्तदा ।  
 मधुमांसैर्मूलफलैर्वर्त्तयन्ति सुदुःखिताः ॥ ८७ ॥  
 चीरवस्त्राजिनधरा निष्पत्रा निष्परिग्रहाः ।  
 वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः सङ्गरं घोरमास्थिताः ॥ ८८ ॥  
 एता काष्ठामनुप्राप्ता अल्पशेषास्तथा प्रजाः ।  
 जराव्याधिक्षुधाविष्टा दुःखान्निर्वेदमागमन् ॥ ८९ ॥  
 विचारणन्तु निर्वेदात् साम्यावस्था विचारणात् ।  
 साम्यावस्थासु सम्बोधः सम्बोधादर्थमीलता ॥ ९० ॥  
 तासूपगमयुक्तासु कलिशिष्टासु वै स्वयं ।  
 अहोरात्रं तदा तासां युगन्तु परिवर्त्तते ॥ ९०१ ॥  
 चित्तसम्बोहनं कृत्वा तासान्तैः सममन्तु तत् ।  
 भाविनोऽर्थस्य च बलात्ततः कृतमवर्त्तत ॥ ९०२ ॥  
 प्रवृत्ते तु पुनस्तस्मिंस्ततः कृतयुगे तु वै ।  
 उत्पन्नाः कलिशिष्टास्तु कार्त्तयुग्यः प्रजास्तदा ॥ ९०३ ॥  
 तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धाः सुदृष्टा विचरन्ति च ।  
 खदा सप्तर्षयश्चैव (१) तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥ ९०४ ॥

ब्रह्मचरविशः शूद्रा वीजार्थं ये स्मृता इह ।  
 कलिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषास्तदाऽभवन् ॥ १०५ ॥  
 तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ।  
 वर्णाश्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्तौ द्विधा तु सः ॥ १०६ ॥  
 ततस्तेषु क्रियावस्तु वर्तन्ते वै प्रजाः कृते ।  
 श्रौतः स्मार्तः कृतानान्तु धर्मः सप्तर्षिर्दर्शितः ॥ १०७ ॥  
 तासु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगक्षयात् ।  
 मन्वन्तराधिकारेषु तिष्ठन्ति मुनयस्तु वै ॥ १०८ ॥  
 यथा दावप्रदग्नेषु लणेष्विह तपे ऋतौ ।  
 नवानां प्रथमं दृष्टस्तेषां मूले तु सम्भवः ॥ १०९ ॥  
 एवं युगाद्यगस्येह सन्तानस्तु परस्परं ।  
 वर्तते ह्यव्यवच्छेदाद् यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ ११० ॥  
 सुखमायुर्बलं रूपं धर्मार्थौ काम एव च ।  
 युगेष्वेतानि ह्रियन्ते(१) वीणि पादक्रमेण तु ॥ १११ ॥  
 ससन्ध्यांशेषु ह्रियन्ते युगानां धर्मसिद्धयः ।  
 इत्येष प्रतिसन्धिर्वः कौर्त्तितस्तु मया द्विजाः ॥ ११२ ॥  
 चतुर्युगानां सर्वेषामेतेनैव प्रमाधनं ।  
 एषा चतुर्युगावृत्तिरसहस्रात् प्रवर्त्तते(२) ॥ ११३ ॥  
 ब्रह्मणस्तद्वहः प्रोक्तं रात्रिश्च तावतो स्मृता ।  
 अत्रार्जवं जङ्घीभावी भूतानामायुगक्षयात् ॥ ११४ ॥  
 एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं स्मृतं ।

एषा चतुर्युगानाम्नु गणना ह्येकसप्ततिः ।  
 क्रमेण परिवृत्ता तु मनोरन्तरमुच्यते ॥ ११५ ॥  
 चतुर्युगे तथैकस्मिन् भवतीह यथाश्रुतं ।  
 तथा चान्येषु भवति पुनस्तद्वै यथाक्रमं ॥ ११६ ॥  
 सर्गं सर्गे यथा भेदा उत्पद्यन्ते तथैव तु ।  
 पञ्चविंशत्यपरिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा ॥ ११७ ॥  
 तथा कल्पयुगैः सार्द्धं भवन्ति समलक्षणाः ।  
 मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव तु लक्षणं ॥ ११८ ॥  
 तथा युगानां परिवर्त्तनानि  
 चिरपट्टतानि युगस्वभावात् ।  
 तथा न सृग्निष्ठति जीवलोकः  
 क्षयोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः ॥ ११९ ॥  
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासतः ।  
 अतीतानागतानां वै सर्वमन्वन्तरेष्विह ॥ १२० ॥  
 अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विजानता ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ॥ १२१ ॥  
 मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै ।  
 व्याख्यातानि विजानीध्वं कल्पे कल्पेन चैव हि ॥ १२२ ॥  
 अस्याभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्त्युत ।  
 देवा ह्यष्टविधा ये च इह मन्वन्तरेश्वराः ॥ १२३ ॥  
 ऋषयो मनवश्चैव सर्वे तुल्याः प्रयोजनैः ।  
 एवं वर्णाश्रमाणान्तु प्रविभागी युगे युगे ॥ १२४ ॥  
 युगस्वभावाच्च तथा विधत्ते वै सदा प्रभुः ।

वर्णाश्रमविभागश्च युगानि युगसिद्धये ॥ १२५ ॥

अनुषङ्गः समाख्यातः सृष्टिसर्गत्रिविधतः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च स्थितिं वक्ष्ये युगेष्विह ॥ १२६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुर्युगाख्यानं

नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।



## अथोनषष्ट्यध्यायः ।

—:०:—

ऋषिलक्षणम् ।

सूत उवाच । युगेषु यास्तु जायन्ते प्रजास्ता वै निबोधत ।  
आसुरी सर्पगोपक्षिपैशाची यक्षराक्षसी ।  
यस्मिन् युगे च सन्भूतिस्तासां यावत्तु जीवितं ॥ १ ॥  
पिशाचासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।  
युगमात्रन्तु जीवन्ति ऋते मृत्युस्वधेन ते ॥ २ ॥  
मानुषाणां पशूनाञ्च पक्षिणां स्थावरैः सह ।  
तेषामायुः परिक्रान्तं युगधर्मेषु सर्वशः ॥ ३ ॥  
अस्थितिस्तु कलौ दृष्टा भूतानामायुषस्तु वै ।  
परमायुः शतत्वेतन्मनुष्याणां कलौ स्मृतं ॥ ४ ॥  
देवासुरप्रमाणात्तु सप्तसप्ताङ्गुलं ऋसत् ।  
अङ्गुलानां शतं पूर्णमष्टपञ्चाशदुत्तरं ॥ ५ ॥  
देवासुरप्रमाणन्तदुच्छायं कलिजैः स्मृतं ।  
चत्वारस्याप्यशीतिश्च कलिजैरङ्गुलैः स्मृतं ॥ ६ ॥  
स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन ऊर्ध्वमापादमस्तकं ।  
इत्येष मानुषोत्प्रेक्षो ऋसतीह युगान्तिके ॥ ७ ॥  
सर्वेषु युगकालेषु अतीतानागतेष्विह ।  
स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन अष्टतालः स्मृती नरः ॥ ८ ॥



आपादती मस्तकान्तु नवतालो भवेत्तु यः ।  
 संहताजानुवाहस्तु, स सुरैरपि पूज्यते ॥ ८ ॥  
 गवाश्च हस्तिनाञ्चैव महिषस्यावरात्मनां ।  
 क्रमेणैतेन योगेन क्वासृष्टी युगे युगे ॥ १० ॥  
 षट्सप्तत्यङ्गुलीक्षेधः पशूनां ककुदस्तु वै ।  
 अङ्गुलाष्टशतं पूर्णमुत्सेधः करिणां स्मृतः ॥ ११ ॥  
 अङ्गुलानां सहस्रान्तु चत्वारिंशाङ्गुलं विना ।  
 पञ्चाशतं हयानाञ्च उत्सेधः शाखिनां स्मृतः ॥ १२ ॥  
 मानुषस्य शरीरस्य सन्निवेशस्तु यादृशः ।  
 तल्लक्षणस्तु, देवानां दृश्यते तत्त्वदर्शनात् (१) ॥ १३ ॥  
 बुद्ध्यातिशययुक्तञ्च देवानां कायमुच्यते ।  
 देवानतिशयञ्चैव मानुषं कायमुच्यते ॥ १४ ॥  
 इत्येते वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः ।  
 पशूनां पक्षिणाञ्चैव स्थावराणां निबोधत ॥ १५ ॥  
 गावो ह्यजा महिष्योऽश्वा हस्तिनः पक्षिणो नगाः ।  
 उपयुक्ताः क्रियास्तेते यन्त्रियास्त्रिह सर्वशः ॥ १६ ॥  
 देवस्थानेषु जायन्ते तद्रूपा एव ते पुनः ।  
 यथाशयोपभोगास्तु, देवानां शुभमूर्त्तयः ॥ १७ ॥  
 तेषां रूपानुरूपैस्तैः प्रमाणैर्याणुजङ्गमैः ।  
 मनोज्ञैस्तत्त्वभावज्ञैः सुखिनो ह्युपपेदिरे ॥ १८ ॥  
 अतः शिष्टान् प्रवक्ष्यामि वतः साधूस्तथैव च ।

सदिति ब्रह्मणः शब्दस्तद्वन्तो ये भवन्त्यत ।  
 सायुज्यं ब्रह्मणोऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्ष्यते ॥ १८ ॥  
 दशात्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।  
 न क्रुध्यन्ति न हृथ्यन्ति जितात्मानस्त, ते स्मृताः ॥ २० ॥  
 सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशिष्टिकेषु च ।  
 ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ता यस्मात्तस्माद्भिजातयः ॥ २१ ॥  
 वर्णाश्रमेषु युक्तस्य स्वर्गगोमुखचारिणः ।  
 श्रौतस्मर्तस्य धर्मस्य ज्ञानाद्धर्मः स उच्यते ॥ २२ ॥  
 विद्यायाः साधनात्साधुर्ब्रह्मचारी गुरोर्हितः ।  
 क्रियाणां साधनाच्चैव गृहस्थः साधुरुच्यते ॥ २३ ॥  
 साधनात्तपसोऽरण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः ।  
 यतमानो यतिः नाधुः स्मृतो योगस्य साधनात् ॥ २४ ॥  
 एवमाश्रमधर्माणां साधनात् साधवः स्मृताः ।  
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ २५ ॥  
 न च देवा न पितरो मुनयो न च मानवाः ।  
 अयम्यन्मो ह्ययं नेति ब्रुवन्तोऽभिन्नदर्शनाः ॥ २६ ॥  
 धर्माधर्माविह प्रीक्तौ शब्दावेतौ क्रियात्मकौ ।  
 कुशलाकुशलं कर्म धर्माधर्माविति स्मृतौ ॥ २७ ॥  
 धारणा धृतिरित्यर्थाद्वातोर्धर्मः प्रकीर्तितः ।  
 अधारणेऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ २८ ॥  
 अत्रेष्टप्रापका धर्मा आचार्यैरुपदिश्यते ।  
 वृद्धा ह्यलोलुपाश्चैव आत्मवन्तो ह्यदम्भकाः ।  
 सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥ २९ ॥

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।  
 आचिनोति च शास्त्रार्थान्यमैः सन्नियमैर्युतः ॥ ३० ॥  
 पूर्व्वेभ्यो वेदयित्वेह श्रौतं सप्तर्षयोऽब्रुवन् ।  
 ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ॥ ३१ ॥  
 मन्वन्तरस्यातीतस्य स्मृत्वाचारं पुनर्जगौ ।  
 तस्मात्स्मार्तः स्मृतो धर्म्मो वर्णाश्रमविभागजः ॥ ३२ ॥  
 स एष द्विविधो धर्म्मः श्रिष्टाचार इहोच्यते ।  
 श्रिष्टशब्दात् श्रिष्ट इति श्रिष्टाचारः प्रचक्ष्यते ॥ ३३ ॥  
 मन्वन्तरेषु ये श्रिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः ।  
 भनुः सप्तर्षयश्चैव लोकमन्तानकारणात् ।  
 धर्म्मार्थं ये च श्रिष्टा वै याथातथ्यं प्रचक्ष्यते ॥ ३४ ॥  
 मन्वाद्यश्च ये श्रिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः ।  
 तैः श्रिष्टैश्चरितो धर्म्मः सम्यगेव युगे युगे ॥ ३५ ॥  
 चयी वार्ता दण्डनीतिरिज्या वर्णाश्रमास्तथा ।  
 श्रिष्टैराचर्य्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः ।  
 पूर्व्वः पूर्व्वगतत्वाच्च श्रिष्टाचारः स शाश्वतः ॥ ३६ ॥  
 दानं सत्यन्तपोऽलोभो विद्येज्याप्रजनौ दया ।  
 अष्टौ तानि चरित्राणि श्रिष्टाचारस्य लक्षणं ॥ ३७ ॥  
 श्रिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं भनुः सप्तर्षयश्च वै ।  
 मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु श्रिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥ ३८ ॥  
 विज्ञेयः अवगात् श्रौतः स्मरणात् स्मार्त्तं उच्यते ।  
 इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मकः ।  
 प्रत्यङ्गानि च वक्ष्यामि धर्म्मस्येह तु लक्षणं ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा प्रभूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति ।  
 यथा भूतप्रवादस्तु इत्येतत्सलक्षणं ॥ ४० ॥  
 ब्रह्मचर्यं जपो मौनं निराहारत्वमेव च ।  
 इत्येतत् तपसो मूलं सुषीरं तदुरासदं ॥ ४१ ॥  
 पशूनां द्रव्यहविषामृक्सामयजुषां तथा ।  
 ऋत्विजां दक्षिणानाञ्च संयोगो योग उच्यते ॥ ४२ ॥  
 आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हितायाहिताय च ।  
 समा प्रवर्तते दृष्टिः क्षत्त्रा ह्येषा दया स्मृता ॥ ४३ ॥  
 आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेद्यो न हन्ति वा ।  
 वाङ्मनःकर्मभिः क्षान्तिस्तितिक्षैषा क्षमा स्मृता ॥ ४४ ॥  
 स्वामिनाऽरक्ष्यमाणानामुत्सृष्टानाञ्च मृतसु च ।  
 परस्वानामनादानमलोभ इह कीर्त्यते ॥ ४५ ॥  
 मैथुनस्यासमाचारो ह्यचिन्तनमकल्पनं ।  
 निर्वृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तदकिद्रं दम उच्यते ॥ ४६ ॥  
 आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै ।  
 न मिथ्या सम्प्रवर्तन्ते शमस्यैतत् लक्षणं ॥ ४७ ॥  
 दशात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।  
 न क्रुध्येत्तु प्रतिहतः स जितात्मा विभाव्यते ॥ ४८ ॥  
 यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपागतञ्च यत् ।  
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणं ॥ ४९ ॥  
 दानं त्रिविधमित्येतत्कनिष्ठज्येष्ठमध्यमं ।  
 तत्र नैःश्रेयसं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ।  
 कारण्णात्मवत्सर्वभूतेभ्यः सुविभागस्तु बन्धुषु ॥ ५० ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः ।  
 शिष्टाचाराविरुद्धश्च धर्मः सत्त्वाधुसङ्गतः ॥ ५१ ॥  
 अप्रहेयो ह्यनिष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनं ।  
 प्रीतितापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥ ५२ ॥  
 सत्यासः कर्मणो न्यासः कृतानामकृतैः सह ।  
 कुशलाकुशलानाञ्च प्रहाणं त्याग उच्यते ॥ ५३ ॥  
 अव्यक्ताद्योऽविशेषाच्च विकारोस्मिन्चेतने ।  
 चेतनाऽचेतनान्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥ ५४ ॥  
 प्रत्यङ्गानान्तु धर्मस्य इत्येतन्नक्षणं स्मृतं ।  
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वं स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ५५ ॥  
 अत्र वो वर्त्तयिष्यामि विधिर्मान्वन्तरस्य यः ।  
 इतरेतरवर्णस्य चातुर्वर्णस्य चैव हि ।  
 प्रतिमन्वन्तरश्चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥ ५६ ॥  
 ऋषो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदैवतं ।  
 आभूतसंज्ञवस्यापि वर्ज्यं कं गतरुद्रियं ॥ ५७ ॥  
 विधिर्होत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्सम्प्रवर्तते ।  
 द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।  
 चतुर्थमाभिजनिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधं ॥ ५८ ॥  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये ।  
 प्रवर्त्तयति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं चतुर्विधं ।  
 एवं मन्त्रगुणानाञ्च समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥ ५९ ॥  
 अथर्व्ययजुषां साम्नां वेदेष्विह पृथक् पृथक् ।  
 ऋषीणामुत्पत्त्यामुत्पत्तयः परमदुस्तरं ॥ ६० ॥

मन्त्राः प्रादुर्बभूवुर्हि पूर्वमन्त्रान्तरेष्विह ।  
 परितोषाङ्गयाद् दुःखात्सुखाच्छोकाच्च पञ्चधा ॥ ६१ ॥  
 ऋषीणाम्तपःकार्त्स्न्येन दर्शनेन यदृच्छया ।  
 ऋषीणां यद्वषित्वं हि तद्व्यामोह लक्षणैः ॥ ६२ ॥  
 अतीतानागतानाम्नु पञ्चधा ऋषिरुच्यते ।  
 अतःस्त्वृषीणां वक्ष्यामि ह्यार्षस्य च समुद्भवं ॥ ६३ ॥  
 गुणसाम्ये वर्त्तमाने सर्वसम्पलये तदा ।  
 अतिचारे तु (१) देवानामतिदेशे तथोर्थथा ॥ ६४ ॥  
 अबुद्धिपूर्वकं तद्वै चेतनार्थं प्रवर्त्तते ।  
 तेन ह्यबुद्धिपूर्वं तच्चेतनेन ह्यधिष्ठितं ॥ ६५ ॥  
 वर्त्तते च यथा तौ तु यथा मत्स्योदके उभे ।  
 चेतनाधिष्ठितन्तत्त्वं प्रवर्त्तति गुणात्मना ॥ ६६ ॥  
 करणात्वात्तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्त्तते ।  
 विषये विषयित्वाच्च ह्यर्थैर्ऽर्थित्वात्तथैव च ॥ ६७ ॥  
 कालेन प्रापणीयेन भेदास्तु कारणात्मकाः ।  
 संसिद्ध्यन्ति तदा व्यक्ताः क्रमेण महदादयः ॥ ६८ ॥  
 महतस्याप्यहङ्कारस्तस्माद्भूतेन्द्रियाणि च ।  
 भूतभेदास्तु भेदेभ्यो जज्ञिरे ते परस्परं ।  
 संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्त्तते (२) ॥ ६९ ॥  
 यथीलमुकस्तुट्ग्नूर्ध्वमेककालं प्रवर्त्तते ।  
 तथा विवृत्तः क्षेवन्नः कालेनैकेन कर्मणा (३) ॥ ७० ॥

यथान्वकारे खद्योतः सहसा सम्पट्ट्यते ।  
 तथा विवृत्तो ह्यव्यक्तात् खद्योत इव चोत्पन्नः (४) ॥ ७१ ॥  
 स महान् सशरीरस्तु यत्रैवाग्रे व्यवस्थितः ।  
 तत्रैव संस्थितो विद्वान् द्वारशालामुखे स्थितः ॥ ७२ ॥  
 महान्स्तु तमसः पारे वैलक्षण्यादुविभाव्यते ।  
 तत्रैव संस्थितो विद्वांस्तमसोऽन्त इति श्रुतिः ॥ ७३ ॥  
 बुद्धिर्विवर्त्तमानस्य पादुर्भूता चतुर्विधा ।  
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्टयं ॥ ७४ ॥  
 सांसिद्धिकान्यथैतानि सुप्रतीकानि तस्य वै ।  
 महतः सशरीरस्य वैवर्त्यात् सिद्धिरुच्यते ॥ ७५ ॥  
 अत्र शेते च यत्पुण्यां क्षेत्रज्ञानमथापि वा ।  
 पुरीशत्वाच्च पुरुषः क्षेत्रज्ञानात् समुच्यते ॥ ७६ ॥  
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानात् भगवान् मतिरुच्यते ।  
 यस्माद् बुद्ध्या तु शेते ह तस्माद् बोधात्मकः स वै ।  
 संसिद्धये परिगतं व्यक्ताव्यक्तमचेतनं ॥ ७७ ॥  
 एवं निवृत्तिः क्षेत्रज्ञा क्षेत्रज्ञेनाभिसंहिता ।  
 क्षेत्रज्ञेन परिज्ञातो भोग्योऽयं विषयस्त्विति ॥ ७८ ॥  
 ऋषीत्येष गतौ धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ ।  
 एतत्क्षत्रियते तस्मिन्ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥ ७९ ॥  
 निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्याऽव्यक्तमृषिः स्वयम् ।  
 परं हि ऋषते यस्मात्परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥ ८० ॥  
 गत्यर्थादृषतेर्द्वातोर्नामनिवृत्तिरादितः ।

यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्मान्नात्माप्रिता स्मृता ।  
 ईश्वराः स्वयमुद्भूता मानसाः ब्रह्मणः सुताः ॥ ८१ ॥  
 यस्माच्च हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।  
 यस्मादृषन्ति ये धीरा महान्तं सर्व्वती गुणैः ।  
 तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥  
 ईश्वराणां शुभास्तेषां मानसान्तरमाद्य ते ।  
 अहङ्कारं तमथैव त्यक्त्वा च ऋषिताङ्गताः ॥ ८३ ॥  
 तस्मात्त, ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः ।  
 ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसम्भवाः ॥ ८४ ॥  
 तस्मात्त्राणि च सत्यञ्च ऋषन्ते ते महोजमः ।  
 सत्यर्षयस्ततस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८५ ॥  
 ऋषीणाञ्च सुतास्ते तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ।  
 ऋषन्ति वै श्रुतं यस्माद्विशेषाश्चैव तत्त्वतः ।  
 तस्मात् श्रुतर्षयस्तेपि श्रुतस्य परिदर्शनाः ॥ ८६ ॥  
 अव्यक्तात्मा महात्मा चाहङ्कारात्मा तथैव च ।  
 भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते ।  
 इत्येता ऋषिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥ ८७ ॥  
 भृगुर्मरीचिरत्रिष्व अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।  
 मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ।  
 ब्रह्मणो मानसा ह्येते उद्भूताः स्वयमोश्वराः ॥ ८८ ॥  
 प्रवर्त्तन्ते ऋषेर्थास्मान्महान्तास्मान्महर्षयः ।  
 ईश्वराणां सुतास्वेते ऋषयस्तान्निबोधत ॥ ८९ ॥  
 काव्यो ब्रह्मस्यतिथैव कश्यपश्चोशनास्तथा ।



उतथो वामदेवस अपोज्यश्चैग्रिजस्तथा ॥ ८० ॥  
 कर्दमो विश्ववाः शक्तिर्वालिखित्यस्तथा धराः (१) ।  
 इत्येते ऋषयः प्रोक्ता ज्ञानतो ऋषिताङ्गताः ॥ ८१ ॥  
 ऋषिपुत्रान् ऋषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत ।  
 वत्सरो नग्रहश्चैव भारद्वाजस्तथैव च ॥ ८२ ॥  
 बृहदुत्थः शरदांश्च अगस्त्यश्चैसिजस्तथा (२) ।  
 ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव बृहदुत्थः शरदतः ॥ ८३ ॥  
 वाजश्रवाः सुवित्तश्च सुवाग्धेयपरायणः ।  
 दधोचः शङ्खमाश्चैव राजा वैश्रवणस्तथा ।  
 इत्येते ऋषिकाः प्रोक्तास्ते सत्यादृषिताङ्गताः ॥ ८४ ॥  
 ईश्वरा ऋषिकाश्चैव ये चान्ये वै तथा स्मृताः ।  
 एते मन्त्रकृतः सर्वे कृतस्त्रयस्त्रिबोधत ॥ ८५ ॥  
 भृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधोचो ह्यात्मवानपि ।  
 और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः सारस्वतस्तथा ॥ ८६ ॥  
 अद्विषेणः (३) ह्यरूपश्च वीतहव्यः (४) सुमेधसः ।  
 वैन्यः पृथुर्दिबोदासः प्रश्नारो गृत्तमान्नभः ।  
 एकानविंशदित्येते ऋषयो मन्त्रवादिनः ॥ ८७ ॥  
 अङ्गिरा वेधसश्चैव भारद्वाजोऽथ वाष्कलिः ।  
 तथाऽमृतस्तथा गार्ग्यः शिनी संहृतिरेव च (५) ॥ ८८ ॥  
 पुरुकुलोऽथ मान्धाता अश्वरीषस्तथैव च ।

१ तथा वरा इति ख० । २ अगस्त्योऽग्रिजस्तथेति ख० ।

३ अद्विषेण इति ट० । ४ अतिशयेन इति ख० ।

५ वीतहोच इति ख० । ५ संहृतिरेव चेति ख० । संहृतिरेव चेति ख० ।

आहार्योऽथाजमीटश्च ऋषभो वलिरेव च ॥ ८८ ॥

पृषदश्वो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ सुम्रलः ।

युवनाश्वः पौरकुक्षः स्त्रसदस्युः सदस्युमान् ॥ १०० ॥

उतथ्यश्च भरद्वाजस्तथा वाजश्चवा अपि ।

आयाप्यश्च सुवित्तश्च वामदेवस्तथैव च ॥ १०१ ॥

श्रीगजो वृहदुक्थश्च ऋषिदीर्घतपास्तथा ।

कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत् स्मृता अङ्गिरसो वराः ।

एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपांस्तु निबोधत ॥ १०२ ॥

काश्यपश्चैव वत्सरो विभ्रमो रैभ्य एव च ।

असितो देवलश्चैव षड्भेदे ब्रह्मवादिनः ॥ १०३ ॥

अत्रिरर्चिसनश्चैव श्यामावांश्चाथ निष्टरः ।

वल्गूतको मुनिर्द्वीमांस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ।

इत्येते चात्रयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्षयः । ॥ १०४ ॥

वसिष्ठश्चैव शक्निश्च तथैव च पराशरः ।

चतुर्थ इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भरहसुः ॥ १०५ ॥

षष्ठस्तु मैत्रावरुणः कुण्डिनः सप्तमस्तथा ।

सुद्युम्नश्चाष्टमश्चैव नवमोऽथ वृहस्पतिः ।

दशसस्तु भरद्वाजो मन्त्रब्राह्मणकारकाः ॥ १०६ ॥

एते चैव हि कर्त्तारो विधर्मध्वंसकारिणः ।

लक्षणं ब्रह्मणश्चैतद्विहितं सर्व्वशास्त्रिणां ॥ १०७ ॥

हेतुर्हितेः स्मृतो धातोर्यन्निहन्यदितम्परैः ।

अथ वार्थपरिप्राप्तेर्हिनीतेर्गतिकर्मणः ॥ १०८ ॥

तथा निर्वचनं ब्रूयाद्वाक्यार्थस्यावधारणं ।

निन्दान्तामाहुराचार्या यद्दीषान्निन्द्यते वचः ॥ १०८ ॥  
 प्रपूर्वाच्छंसतेर्धातोः प्रशंसा गुणवत्तया ।  
 इदन्विदभिदन्नेदमित्यनिश्चित्य संगयः ॥ ११० ॥  
 इदमेव विधातव्यमित्ययं विधिरुच्यते ।  
 अन्यस्यान्यस्य चोक्तत्वादबुधाः परकृतिः स्मृता ॥ १११ ॥  
 यो ह्यत्यन्ततरोक्तश्च पुराकल्पः स उच्यते ।  
 पुराविक्रान्तवाचित्वात् पुराकल्पस्य कल्पना ॥ ११२ ॥  
 मन्त्रब्राह्मणकल्पेस्तु निगमैः शुद्धैर्विस्तरैः ।  
 अनियमित्य कृतामाहुर्व्यवधारणकल्पनां ॥ ११३ ॥  
 यथा ह्रीदन्तथा तद्वै इदं वापि तथैव तत् ।  
 इत्येष ह्यपदेशोऽयं दशमो ब्राह्मणस्य तु ॥ ११४ ॥  
 इतेऽतद् ब्राह्मणस्यादौ विहितं लक्षणम्बुधैः ।  
 तस्य तद्वृत्तिरुद्दिष्टा व्याख्याप्यनुपदं द्विजैः ॥ ११५ ॥  
 मन्त्राणां कल्पनञ्चैव विधिदृष्टेषु कर्मसु ।  
 मन्त्रो मन्त्रयतेर्धातोर्ब्राह्मणो ब्रह्मणोऽवनात् ॥ ११६ ॥  
 अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विज्ञतोमुखं ।  
 अस्तोभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ ११७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिलक्षणं

नामो नवमोऽध्यायः ।

## अथ षष्ठ्यध्यायः ।

—:०:—

महास्थानतीर्थवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः । ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतमाहुः सुदुस्तरं ।

कथं वेदाः पुरा व्यस्तास्तन्नो ब्रूहि महामते ॥ १ ॥

सूत उवाच । द्वापरे तु परावृत्ते मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ।

ब्रह्मा मनुमुवाचेदन्तद्वदिष्ये महामते ॥ २ ॥

परिवृत्ते युगे तात स्वरूपवीर्या द्विजातयः ।

संवृत्ता युगदोषेण सर्वे चैव यथाक्रमं ॥ ३ ॥

अश्रयमानं युगवशादल्पशिष्टं हि दृश्यते ।

दशसाहस्रभागेन ह्यवशिष्टं कृतादिदं ॥ ४ ॥

वीर्यं तेजो बलं वाक्यं सर्वञ्चैव प्रणश्यति ।

वेदवेदा हि कार्याः स्युर्माभूद्वेदविनाशनं ॥ ५ ॥

वेदे नाशमनुप्राप्ते यज्ञो नाशं गमिष्यति ।

यज्ञे नष्टे देवनाशस्ततः सर्वं प्रणश्यति ॥ ६ ॥

आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंज्ञितः ।

पुनर्दशगुणः कृत्स्नो यज्ञो वै सर्वकामधुक् ॥ ७ ॥

एषमुक्तस्तथेत्युक्त्वा मनुर्लोकहिते रतः ।

वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणी वचनात्तात लोकानां हितकाम्यया ।

तदिदं वर्तमानेन युष्माकं वेदकल्पनं ॥ ९ ॥

मन्वन्तरेण वक्ष्यामि व्यतीतानां प्रकल्पनं ।  
 प्रत्यक्षेण परोक्षं वै तन्निबोधत सत्तमाः ॥ १० ॥  
 अस्मिन् युगे कृतो व्यासः पाराशर्यः परन्तपः ।  
 द्वैपायन इति ख्यातो विष्णोरंशः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥  
 ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन् वेदं व्यस्तुं प्रचक्रमे ।  
 अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदकारणात् ॥ १२ ॥  
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ।  
 पैलन्तेषां चतुर्थन्तु पञ्चमं लोमहर्षणं ॥ १३ ॥  
 ऋग्वेदश्चावकं पैलञ्जग्राह विधिवद्विजं ।  
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४ ॥  
 जैमिनिं सामवेदार्थश्चावकं सोऽन्वपद्यत ।  
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमं ॥ १५ ॥  
 इतिहासपुराणस्य वक्तारं सम्यगेव हि ।  
 माञ्छैव प्रतिजग्राह भगवानौश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥  
 एक आसीद्यजुर्वेदस्तच्चतुर्धा व्यकल्पयत् ।  
 चतुर्हीनमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ १७ ॥  
 आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्हीनं तथैव च ।  
 उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वच्चाप्यथर्वभिः ।  
 ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञे वेदेनाथर्वणेन तु ॥ १८ ॥  
 ततः स ऋचमुद्धृत्य ऋग्वेदं समकल्पयत् ।  
 होतृकं कल्पयते तेन यज्ञवाहं जगद्धितं ॥ १९ ॥  
 सामभिः सामवेदश्च तेनोद्गात्रमरोचयत् ।  
 राजस्वथर्ववेदेन सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २० ॥

आख्यानैषाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कुलकर्ण्यभिः ।  
 पुराणसंहिताञ्चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ २१ ॥  
 यच्छिष्टन्तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमथायुजत् ।  
 युञ्जानः स यजुर्वेद इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ २२ ॥  
 पदानामुद्धृतत्वाच्च यजूंषि विषमाणि वै ।  
 स तेनोद्धृतवीर्यस्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ।  
 प्रयुज्यते ह्यश्वमेधस्तेन वा युज्यते तु सः ॥ २३ ॥  
 ऋचो गृहीत्वा पैलस्तु व्यभजत्तद्विधा पुनः ।  
 द्विःकृत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामददत्प्रभुः ॥ २४ ॥  
 इन्द्रप्रमतये चैकां द्वितीयां वाष्कलाय च ।  
 चतस्रः संहिताः कृत्वा वाष्कलिर्द्विजसत्तमः ।  
 शिष्यानध्यापयामास शुश्रूषाभिरतान् हितान् ॥ २५ ॥  
 बोधन्तु प्रथमां शाखां द्वितीयामग्निमाठरं ।  
 पाराशरं तृतीयान्तु याज्ञवाल्क्यमथापराम् ॥ २६ ॥  
 इन्द्रप्रमतिरेकान्तु संहितां द्विजसत्तमः ।  
 अध्यापयन्महाभागं मार्कण्डेयं यशस्विनं ॥ २७ ॥  
 सत्यस्त्रवसमग्रान्तु पुत्रं स तु महायशः ।  
 सत्यस्त्रवाः सत्यहितं पुनरध्यापयद् द्विजः ॥ २८ ॥  
 सोऽपि सत्यतरं पुत्रं पुनरध्यापयद्विभुः ।  
 सत्यत्रियं महात्मानं सत्यधर्मपरायणं ॥ २९ ॥  
 अभवंस्तस्य शिष्या वै त्रयस्तु सुमहोजसः ।  
 सत्यत्रियस्तु विद्वांसः शास्त्रग्रहणतत्पराः ॥ ३० ॥  
 शाकल्यः प्रथमस्तेषां तस्मादन्यो रथान्तरः ।

वाष्कलिष भरद्वाज इतिशाखाप्रवर्तकाः ॥ ३१ ॥

देवमितस्तु शाकल्यो ज्ञानाहङ्कारगर्वितः ।

जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगमद्विजः ॥ ३२ ॥

शांशपायन उवाच(१) । कथं विनाशमगमत्स मुनिर्ज्ञानगर्वितः ।

जनकस्याश्वमेधेन कथं वादो बभूव ह ॥ ३३ ॥

किमर्थं चाभवद्वाद् केन सार्धमद्यापि वा ।

सर्वमेतदुच्यथावृत्तमाचक्ष विदितम्व ।

ऋषीणाम् वचः श्रुत्वा तदुत्तरमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥

सूतउवाच । जनकस्याश्वमेधे तु महानासीत्समागमः ।

ऋषीणाम् सहस्राणि तत्राजमुरनेकशः ।

राजर्षेर्जनकस्याथ तं यज्ञं हि दिदृक्षवः ॥ ३५ ॥

आगतान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा जिज्ञासाभ्यभवत्ततः ।

को न्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं मे निश्चयो भवेत् ।

इति निश्चित्य मनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः ॥ ३६ ॥

गवां सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः ।

ग्रामान् रत्नानि दासांश्च (२) मुनीन् प्राह नराधिपः ।

सर्वानहं प्रपन्नोऽस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः ॥ ३७ ॥

यदेतदाहृतं वित्तं यो वः श्रेष्ठतमो भवेत् ।

तस्मै तदुपनीतं हि विद्यावित्तं द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा मुनयस्ते श्रुतिचमाः ।

दृष्ट्वा धनं महासारं धनवृक्षं जिष्टुक्षवः ।

अथवाचानान्योऽन्यं वेदज्ञानमदीक्षणाः ॥ ३८ ॥  
 मनसा वाचवित्तास्ते ममेदं धनमित्युत ।  
 ममेवैतच्चैत्यन्यो ब्रूहि किं वा विकल्प्यते ।  
 इत्येवं धनदीप्तेण वादायक्रुरनेकशः ॥ ४० ॥  
 तथाऽन्यस्मिन् वै विद्वान् ब्रह्मवाहसुतः कविः ।  
 याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी ब्रह्मवित्तमः ॥ ४१ ॥  
 ब्रह्मणोऽप्युत् समुत्पन्नो वाक्यं प्रोवाच सुस्वरं ।  
 शिष्यं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो धनमेतदुदृष्ट्वाण भो ॥ ४२ ॥  
 नयस्व चागृहं वत्स ममेतन्नात्र संशयः ।  
 सर्ववेदेष्वहं वक्ता नान्यः कश्चित्, मत्समः ।  
 यो वा न प्रीयते विप्रः स मे ह्वयतु माऽचिरं ॥ ४३ ॥  
 ततो ब्रह्मार्णवः क्षुब्धः समुद्र इव संप्लवे ।  
 तानुवाच ततः स्वस्थो याज्ञवल्क्यो हसन्निव ॥ ४४ ॥  
 क्रोधं माकार्षुर्विद्वांसो भवन्तः सत्यवादिनः ।  
 वदामहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परं ॥ ४५ ॥  
 ततोऽभ्युपागमंस्तेषां वादा जग्मुरनेकशः ।  
 सहस्रधा शुभैरर्थैः सूक्ष्मदर्शनसम्भवैः ॥ ४६ ॥  
 लोके वेदे तथाध्यात्मे विद्यास्थानैरलङ्कृताः ।  
 शापोत्तमगुणैर्युक्ता नृपोघपरिवर्जनाः (१) ।  
 वादाः समभवन्स्तत्र धनहेतोर्महात्मनां ॥ ४७ ॥  
 ऋषयस्त्वेकतः सर्वे याज्ञवल्क्यास्तथैकतः ।



सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्क्यान धीमता ।

एकैकशस्ततः पृष्टा नैवोत्तरमथाब्रुवन् ॥ ४८ ॥

तान्विजित्य मुनीन् सर्वान् ब्रह्मराशिर्मह । द्युतिः ।

शाकल्यमिति होवाच वादकर्तारमञ्जस । ॥ ४९ ॥

साकल्यं वद वक्तव्यं किं ध्यायन्नवतिष्ठसे । ।

पूर्णस्त्वं जडमानेन वाताध्मातो यथा । द्युतिः ॥ ५० ॥

एवं स धर्षितस्तेन रोषात्ताम्रास्यलोच । ।

ग्रीवाच्च याज्ञवल्क्यं तं पुरुषं मुनिसन्नि । ॥ ५१ ॥

त्वमस्मांस्तृणवस्त्वक्त्वा तथैवमान् हिजोच । मान् ।

विद्याधनं महासारं स्वयंग्राहं जिष्टक्षि । स ॥ ५२ ॥

शाकल्येनैवमुक्तः स्याज्जाज्ञवल्क्यः समब्रवी । त् ।

ब्रह्मिष्ठानां बलं विद्धि विद्यातत्त्वार्थदर्शन । ॥ ५३ ॥

कामसार्थेन सम्बद्धस्तेनार्थं कामयामहे । ।

कामप्रश्रयधना विप्राः कामप्रश्रयान्वदामहे ॥ ५४ ॥

पण्यैषोऽस्य राजर्षेस्तस्मान्नोतं धनं मया ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्च्छितः ।

याज्ञवल्क्यमथोवाच कामप्रश्रयार्थमदहचः ॥ ५५ ॥

ब्रूहीदानीं मयोद्दिष्टान् कामप्रश्रयान् यथार्थतः ।

ततः समभवद्वादस्तयोर्ब्रह्मविदोर्म्महान् ॥ ५६ ॥

साद्यं प्रश्रयसहस्रान्तु साकल्यस्तम चूषुदत् ।

याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्सर्वान् ऋषीणां शृण्वतां तदा ॥ ५७ ॥

शाकल्ये चापि निर्व्यादे याज्ञवल्क्यस्तमब्रवीत् ।

प्रश्रयेकं ममापि त्वं वद शाकल्य कामिकं ।

शापः पणोऽस्य वादस्य अमुवन् मृत्युमाव्रजेत् ॥ ५८ ॥

अथ सन्नोदितं प्रश्रं याज्ञवल्क्यान धौमता ।

शाकल्यस्तमविज्ञाय सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥

एवं मृतः स शाकल्यः प्रश्रव्याख्यानपीडितः ।

एवं वादस्य सुमहानासीत्तेषां धनार्थिभिः ।

ऋषीणां मुनिभिः सार्द्धं याज्ञवल्कास्य चैव हि ॥ ६० ॥

सर्वैः पृष्टांस्तु सम्प्रश्रान्शतशोऽथ सहस्रशः ।

व्याख्याय वै मुने तेषां प्रश्रसारं महागतिः ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्यो धनं गृह्य यशो विख्याप्य चात्मनः ।

जगाम वै गृहं स्वस्थः शिष्यैः परिहृतो वशी ॥ ६२ ॥

देवमिश्रस्तु शाकल्यो महात्मा द्विजसत्तमः ।

चकार संहिताः पञ्च बुद्धिमान् पदवित्तमः ॥ ६३ ॥

तत्शिष्या अभवन् पञ्च मुद्गलो गोलकस्तथा ।

खालीयश्च तथा मल्लः शैशिरेयस्तु पञ्चमः ॥ ६४ ॥

प्रोवाच संहितास्त्रिस्तः शाकपूर्व्वरथीतरः (१) ।

निरुक्तश्च पुनश्चक्रे चतुर्थं द्विजसत्तमः ॥ ६५ ॥

तस्य शिष्यास्तु चत्वारः केतवो दालकिस्तथा ।

धर्मशर्मा देवशर्मा सर्व्वं व्रतधरा द्विजाः ॥ ६६ ॥

शाकल्ये तु मृते सर्व्वे ब्रह्मघ्नास्ते बभूविरे ।

तदा चिन्तां परां प्राप्य गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकं ॥ ६७ ॥

तान् ज्ञात्वा चेतसा ब्रह्मा प्रेषितः पवने पुरे ।

तत्र गच्छत यूयं वः सद्यः पापं प्रणश्यति ॥ ६८ ॥  
 द्वादशार्कं नमस्कृत्य तथा वै वालुकेश्वरं ।  
 एकादश तथा रुद्रान् वायुपुत्रं विशेषतः ।  
 कुण्डे च तुष्टये ज्ञात्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यथ ॥ ६९ ॥  
 सर्व्वे शीघ्रतरा भूत्वा तत् पुरं समुपागताः ।  
 ज्ञानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतं ॥ ७० ॥  
 उत्तरेश्वरं नमस्कृत्य वाङ्मनानां प्रसादतः ।  
 सर्व्वे पापविनिर्मुक्ता गतास्ते सूर्य्यमण्डलं ॥ ७१ ॥  
 तदा प्रभृति तत्तीर्थं जातं पातकनाशनं ।  
 वायोः पुरं पवित्रञ्च वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२ ॥  
 अञ्जनागर्भसम्भूतहनुमान् पवनात्मजः ।  
 यदा जातो महादेवहनुमान् सत्यविक्रमः ।  
 तदेवं निर्मितं तीर्थं वायुना ब्रह्मयोनिना ॥ ७३ ॥  
 ऊर्ध्वा जातास्तु ये शूद्रा ब्राह्मणानां निवेदिताः ।  
 वृत्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञार्थं करस्तेषु कृतो महान् ॥ ७४ ॥  
 अनेन विधिना जातं विप्राणां शासनं महत् ।  
 गोघ्नो वापि क्षतघ्नो वा सुरापी गुरुतल्पगः ।  
 वाङ्मादित्यं नमस्कृत्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महास्थानतीर्थवर्णनं  
 नाम अष्टाध्यायः ।

## अथैकषष्ट्यध्यायः ।

—:0:—

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

ऋषय जनुः । भारद्वाजो याज्ञवल्क्यो गालकिः सातकिस्तथा ।

धीमान् शतवलाकश्च नैगमश्च द्विजोत्तमः ॥ १ ॥

वाष्कलिश्च भरद्वाजस्तिस्त्रः प्रोवाच संहिताः ।

रथीतरो निरुक्तश्च पुनश्चक्रे चतुर्थकं ॥ २ ॥

तत्रयस्तस्याभवन् शिष्या महात्मानो गुणान्विताः ।

धीमान्नन्दायनीयश्च पन्नगारिश्च बुद्धिमान् ।

तृतीयश्चार्यवस्ते च तपसा संसितव्रताः ॥ ३ ॥

वीतरागा महातेजा संहिताज्ञानपारगाः ।

इत्येते वदन्तु प्रोक्ताः संहिता येः प्रवर्त्तिताः ॥ ४ ॥

वैशम्पायनगोत्रोऽसौ यत्सुर्वेदं व्यकल्पयत् ।

षड्गीतिस्तु येनोक्ताः संहिता यजूषां शुभाः ॥ ५ ॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगद्भुक्ते विधानतः ।

एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातपाः ।

षड्गीतिश्च तस्यापि संहितानां विकल्पकाः ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भेदेऽस्मिन्नवमे श्रुते ॥ ७ ॥

उदीच्या मध्यदेशाश्च प्राच्याश्चैव पृथग्विधाः ।

श्यामायनिऋदीच्यानां प्रधानः सम्बभूव ह ॥ ८ ॥

मध्यदेशप्रतिष्ठानामावृणः प्रथमः स्तुतः ।  
 आलम्बिरादिः प्राच्यानान्त्योदश्यादयस्तु(१)ते ॥ ८ ॥  
 इत्येते चरकाः प्रोक्ताः संहितावादिनो द्विजाः ।  
 ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतं जिज्ञासवोऽब्रुवन् ॥ ९० ॥  
 चरकाध्वर्थवः केन कारणं ब्रूहि तत्त्वतः ।  
 किञ्चीदं कस्य हेतोश्च वाचकत्वञ्च भेजिरे ।  
 इत्युक्तः प्राह तेषां स चरकत्वमभूद्यथा ॥ ९१ ॥  
 सूत उवाच । कार्यमासीदृषीणाञ्च किञ्चिद् ब्राह्मणसत्तमाः ।  
 मेरुपृष्ठं समासाद्य तैस्तदा त्विति मन्त्रितं ॥ ९२ ॥  
 यो नोऽत्र सप्तरात्रेण नागच्छेद्विजसत्तमाः ।  
 स कुर्याद् ब्रह्मबध्नां वै समयो नः प्रकीर्तितः ॥ ९३ ॥  
 ततस्ते सगणाः सर्वे वैशम्पायनवर्जिताः ।  
 प्रययुः सप्तरात्रेण यत्र सन्धिः कृतोऽभवत् ॥ ९४ ॥  
 ब्राह्मणानान्तु वचनाद् ब्रह्मबध्नाञ्चकार सः ।  
 शिथ्यानथ समानीय स वैशम्पायनोऽब्रवीत् ॥ ९५ ॥  
 ब्रह्मबध्नाञ्चरध्वं वै मत्कृते द्विजसत्तमाः ।  
 सर्वे यूयं समागम्य ब्रूत मे तद्वितं वचः ॥ ९६ ॥  
 याज्ञवल्कर उवाच । अहमेव चरिष्यामि तिष्ठन्तु मुनयस्त्रिवे ।  
 बलञ्चोत्थापयिष्यामि तपसा स्वेन भावितः ॥ ९७ ॥  
 एवमुक्तस्ततः क्रुद्धो याज्ञवल्करमथाब्रवीत् ।  
 उवाच यस्त्वयाऽधीतं सर्वं प्रत्यर्पयस्व मे ॥ ९८ ॥

एवमुक्तः स रूपाणि यजूंषि प्रददौ गुरोः ।  
 बधिरेण तथाक्तानि छदित्वा ब्रह्मवित्तमः ॥ १८ ॥  
 ततः स ध्यानमास्थाय सूर्यमाराधयद् द्विजाः ।  
 सूर्यब्रह्म यदुच्छिन्नं(१) खड्गत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥  
 ततो यानि गतान्यूर्ध्वं यजूंष्यादित्यमण्डलं ।  
 तानि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरीतये ।  
 अश्वरूपाय मार्त्तण्डो याज्ञवल्क्याय धीमते ॥ २१ ॥  
 यजूंष्यधीयन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च ।  
 अश्वरूपाय दत्तानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ॥ २२ ॥  
 ब्रह्महत्या तु यैषीर्णा चरणाचरकाः स्मृताः ।  
 वैशम्पायनशिष्यास्ते चरकाः समुदाहृताः । २३ ॥  
 इत्येते चरकाः प्रोक्ता वाजिनस्तान्निबोधत ।  
 याज्ञवल्क्यास्य शिष्यास्ते कण्ववैधेयशालिनः ॥ २४ ॥  
 मध्यन्दिनश्च प्रापेयी विदिग्धश्चाप्य उहलः ।  
 ताम्नायणश्च वात्स्यश्च तथा गालवश्चैषिरी ।  
 आटवी च तथा पर्णी वीरणी सपरायणः ॥ २५ ॥  
 इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्मृताः ।  
 शतमेकाधिकां तत्क्षत्रं यजुषां वै विकल्पकाः ॥ २६ ॥  
 पुत्रमध्यापयामास सुमन्तुमथ जैमिनिः ।  
 सुमन्तुश्चापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ।  
 सुकर्माणं सुतं सुत्वा पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ॥ २७ ॥

स सहस्रमधीत्याशु सुकर्माप्यथ संहिताः ।  
 प्रोवाचाथ सहस्रस्य सुकर्मा सूर्यवर्चसः ॥ २८ ॥  
 अनध्यायेष्वधीयानांस्तान् जधान शतक्रतुः ।  
 प्रायोपवेशमकरोत्ततोऽसौ शिष्यकारणात् ॥ २९ ॥  
 क्रुद्धं दृष्ट्वा ततः शक्रो वरमस्मै ददौ पुनः ।  
 भाविनो ते महावीर्य्यौ शिष्यावनलवर्चसौ ॥ ३० ॥  
 अधीयानौ महाप्राज्ञौ सहस्रं संहितावभौ ।  
 एतौ सुरौ महाभागौ मा क्रुध्य द्विजसत्तम ॥ ३१ ॥  
 इत्युक्त्वा वासवः श्रीमान् सुकर्माणं यशस्विनं ।  
 शान्तक्रोधं द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३२ ॥  
 तस्य शिष्यो भवेद्दीमान् पौण्ड्रो द्विजसत्तमः ।  
 हिरण्यनाभः कौशिक्यो द्वितीयोऽभून्नराधिपः ॥ ३३ ॥  
 अध्यापयत्तु पौण्ड्रो सहस्रार्द्धन्तु संहिताः ।  
 तेनान्योदीच्यसामान्याः शिष्याः पौण्ड्रञ्जनः शुभाः ॥ ३४ ॥  
 शतानि पञ्च कौशिक्यः संहितानाञ्च वीर्य्यवान् ।  
 शिष्या हिरण्यनाभस्य स्मृतास्ते प्राच्यसामगाः ॥ ३५ ॥  
 लोकाक्षी कुथुमिष्वैव कुशीती लाङ्गलिस्तथा ।  
 पौण्ड्रशिष्याश्चत्वारस्तेषां भेदान्विकीधत ॥ ३६ ॥  
 राणाद्यनीयः सहितण्डिपुत्र-  
 स्तस्मादन्यो मूलचारौ सुविद्वान् ।  
 सकतिपुत्रः सहसात्यपुत्र-  
 एतान् भेदान्वित्त लोकाक्षिणस्तु ॥ ३७ ॥  
 त्रयस्तु कुथुमिः पुत्रा श्रीरसो रसपासरः ।

भागवत्सिद्ध तेजस्वी त्रिविधाः कौथुमाः स्मृताः ॥ ३८ ॥

शौरिद्युः शृङ्गिपुत्रश्च द्वावेतौ चरितव्रतौ ।

राणायनीयः सौमित्रिः सामवेदविशारदौ ॥ ३९ ॥

प्रोवाच संहितास्त्रिभुवः शृङ्गिपुत्रो महातपाः ।

चैलः प्राचीनयोगश्च सुरालश्च द्विजोत्तमाः ॥ ४० ॥

प्रोवाच संहिताः षट् तु पाराशर्य्यस्तु कौथुमः ।

आसुरायणवैशाख्यौ वेदहृदयपरायणौ ॥ ४१ ॥

प्राचीनयोगपुत्रश्च बुद्धिमांश्च पतञ्जलिः ।

कौथुमस्य तु भेदास्ते पाराशर्य्यस्य षट् स्मृताः ।

लाङ्गलिः शालिहोत्रश्च षट्षट् प्रोवाच संहिताः ॥ ४२ ॥

भाल्किः कामहानिश्च जैमिनिर्लोमगायिनः ।

कण्डश्च कीहलश्चैव षडेते लाङ्गलाः स्मृताः ।

एते लाङ्गलिनः शिष्याः संहिता यैः प्रसाधिताः ॥ ४३ ॥

ततो हिरण्यनाभस्य कृतशिष्यो नृपात्मजः ।

सोऽकरोच्च चतुर्विंशत् संहिताः द्विपदां वरः ।

प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांश्च निबोधत ॥ ४४ ॥

राडश्च मञ्जवीर्य्यश्च पञ्चमो वाहनस्तथा ।

तालकः पाण्डकश्चैव कालिको राजिकस्तथा ।

गौतमश्चाजवस्तश्च सोमराजाऽपतन्ततः ॥ ४५ ॥

पृष्ठन्नः परिकृष्टश्च उलूखलक एव च ।

यवीग्रसश्च वैशालो अङ्गुलीयश्च कौशिकः ॥ ४६ ॥

सालिमञ्जरिसत्यश्च काशीयः कानिकश्च यः ।

पराशरश्च धर्मात्मा इति क्रान्तास्तु सामगाः ॥ ४७ ॥



सामगानान्तु मर्वेषां अष्टौ द्वौ तु प्रकीर्त्तिती ।  
 पौण्ड्रजिह्व कृतिश्चैव संहितानां विकल्पको ॥ ४८ ॥  
 अथर्वाणं द्विधा कृत्वा सुमन्तुरददद्विजाः ।  
 कवन्धाय पुनः कृत्स्नं स च विद्याद्यथाक्रमं ॥ ४९ ॥  
 कवन्धस्तु द्विधा कृत्वा पथ्यायैकम्पुनर्ददौ ।  
 द्वितीयं वेदस्पर्शाय स चतुर्धाऽकरोत् पुनः ॥ ५० ॥  
 मोदो ब्रह्मबलश्चैव पिप्पलादस्तथैव च ।  
 शौक्लायनिश्च धर्मज्ञश्चतुर्थस्तपनः स्मृतः ।  
 वेदस्पर्शस्य चत्वारः शिष्यास्त्वेते दृढव्रताः ॥ ५१ ॥  
 पुनश्च त्रिविधं विद्धि पथ्यानां भेदमुत्तमं ।  
 जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनकः स्मृतः ॥ ५२ ॥  
 शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकन्तु वभ्रवे ।  
 द्वितीयां संहितां धीमान् सैन्धवायनसंज्ञिते ॥ ५३ ॥  
 सैन्धवो मुञ्चकेशाय भिक्षा सा च द्विधा पुनः ।  
 नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।  
 चतुर्थोऽगिरसः कल्पो शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ ५४ ॥  
 अष्टस्त्वथर्वणो ह्येते संहितानां विकल्पनाः ।  
 षट्शः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणमृषिसत्तमाः ॥ ५५ ॥  
 आत्रेयः सुमतिर्धीमान् काश्यपो ह्युक्तव्रणः ।  
 भारद्वाजोऽग्निवर्चाश्च वशिष्ठो मित्रशुश्रु यः ।  
 सावर्णिः सोमदत्तिस्तु सुशर्मा शांशपायनः ॥ ५६ ॥  
 एते शिष्या मम ब्रह्मणः पुराणेषु दृढव्रताः ।  
 त्रिभिस्त्रिस्तुः कृतास्त्रिस्तुः संहिताः पुनरेव हि ॥ ५७ ॥

काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः ।  
 सामिका च चतुर्थी स्यात्वा चैषा पूर्वसंहिता ॥ ५८ ॥  
 सर्वास्ताहि चतुष्पादाः सर्वाश्चेकार्थवाचिकाः ।  
 पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ।  
 चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः शांशपायनिकामृते ॥ ५९ ॥  
 लोमहर्षणिका मूलास्ततः काश्यपिकाः पराः ।  
 सावर्णिकास्तृतीयास्ता यजुर्व्याख्यार्थपण्डिताः ॥ ६० ॥  
 शांशपायनिकासान्ध्यादीदनार्थविभूषिताः ।  
 सहस्राणि ऋचामष्टौ षट्शतानि तथैव च ॥ ६१ ॥  
 एताः पञ्चदशान्याथ दशान्या दशभिस्तथा ।  
 वालिखिल्याः समग्रैश्चाः (१) ससावर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ ६२ ॥  
 अष्टौ सामसहस्राणि सामाणि च चतुर्दश ।  
 आरण्यकं सहोमञ्च एतद्भायन्ति सामगाः ॥ ६३ ॥  
 द्वादशैव सहस्राणि छन्द आध्वर्यवं स्मृतं ।  
 यजुषां ब्राह्मणानाञ्च यथा (२) व्यासो व्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥  
 सग्राम्यारण्यकन्तव्यात् समन्तकरणं तथा ।  
 अतः परब्रह्मणान्तु पूर्वा इति विशेषणं ॥ ६५ ॥  
 ग्राम्यारण्यं समन्तञ्च ऋग्ब्राह्मणयजुः स्मृतं ।  
 तथा हारिद्रवीयाणां खिलान्युपखिलानि च ।  
 तथैव तैत्तिरीयाणां परब्रह्म इति स्मृतं ॥ ६६ ॥  
 द्वे सहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।  
 ऋग्गणः परिसंख्यातो ब्राह्मणन्तु चतुर्गुणं ॥ ६७ ॥

अष्टौ सहस्राणि शतानि चाष्टौ

अशीतिरन्यान्यधिकस्य पादः ।

एतत्प्रमाणं यजुषामृचाञ्च

सशुक्रियं साखिलयाज्ञवल्क्यं ॥ ६८ ॥

तथा चरणविद्याणां प्रमाणं संहितां शृणु ।

षट्साहस्रमृचासुक्तमृचः षड्विंशतिः पुनः ।

एतावदधिकं तेषां यजुः कामं विवक्षति ॥ ६९ ॥

एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः ।

ऋचान्दश सहस्राणि अशीतिविंशतानि च ॥ ७० ॥

सहस्रमेकं मन्त्राणामृचामुक्तं प्रमाणतः ।

एतावद्भृगुविस्तारमन्यचार्यर्षिकं बहु ॥ ७१ ॥

ऋचामथर्वणां पञ्च सहस्राणि विनिश्चयः (१) ।

सहस्रमन्यद्विज्ञेयमृषिभिविशतिं विना ॥ ७२ ॥

एतदङ्गिरसा प्रोक्तन्तेषामारण्यकम्पुनः ।

इति संख्या प्रसंख्याता शाखाभेदास्तथैव च ॥ ७३ ॥

कर्त्तारश्चैव शाखानां भेदे हेतुस्तथैव च ।

सर्वमन्वन्ततरेष्वेवं शाखाभेदाः समाः स्मृताः ॥ ७४ ॥

प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्रिमै स्मृताः ।

अनित्यभावाद्देवानां मन्त्रोत्पत्तिः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

मन्वन्तराणां क्रियते सुराणां नामनिश्चयः ।

द्वापरेषु पुनर्भेदाः श्रुतानां परिकीर्त्तिताः ॥ ७६ ॥

एवं वेदन्तदान्यस्य भगवानृषिसत्तमः ।

शिष्येभ्यश्च पुनर्दत्त्वा तपस्तप्तुं गतो वनं ।  
 तस्य शिष्यप्रशिष्येस्तु शाखाभेदास्त्विमे कृताः ॥ ७७ ॥  
 अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।  
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्यास्त्वेताश्चतुर्दश ॥ ७८ ॥  
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः ।  
 अथशास्त्रं चतुर्थन्तु विद्यास्त्वष्टादशैव तु ॥ ७९ ॥  
 ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वन्तेभ्यो देवर्षयः पुनः ।  
 राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्रकृतगस्तयः ।  
 तेभ्य ऋषिप्रकृतयो मुनिभिः संशितव्रतैः ॥ ८० ॥  
 कश्यपेषु वशिष्ठेषु तथा भृग्वङ्गिरोऽतिपु  
 पञ्चस्तेषु जायन्ते गोत्रेषु ब्रह्मवादिनः ।  
 यस्मादृषन्ति ब्रह्माणन्तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः ॥ ८१ ॥  
 धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोश्च पुलहस्य च ।  
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥ ८२ ॥  
 देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निबोधत ।  
 देवर्षी धर्मपुत्रो तु नरनारायणावभौ ॥ ८३ ॥  
 वाल्मिलित्वाः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।  
 कुबेरश्चैव प्रोलस्त्यः प्रत्यूषस्याचलः स्मृतः ॥ ८४ ॥  
 पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावभौ ।  
 ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद् देवर्षयः स्मृताः ॥ ८५ ॥  
 मानवे वैश्ये वंशे ऐडवंशे च ये नृपाः ।  
 ऐर्षा ऐस्त्राकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्तु ते ॥ ८६ ॥  
 ऋषन्ति रक्षसाद्यस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः ।

ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयो मताः ॥ ८७ ॥  
 देवलोकप्रतिष्ठाश्च ज्ञेया देवर्षयः शुभाः ।  
 इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयो मताः ॥ ८८ ॥  
 अभिजात्या च तपसा मन्त्रव्याहारैस्तथा ।  
 एवं ब्रह्मर्षयः प्रोक्ता दिव्या राजर्षयस्तु ये ॥ ८९ ॥  
 देवर्षयस्तथाऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।  
 भूतभव्यभवज्ञानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥ ९० ॥  
 सम्बुद्धास्तु स्वयं ये तु सम्बुद्धा ये च वै स्वयं ।  
 तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रनोदितं ॥ ९१ ॥  
 मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्यात्सर्व्वगाश्च ये ।  
 इत्येते ऋषिभिर्युक्ता देवद्विजनृपास्तु ये ॥ ९२ ॥  
 एतान् भावानधीयाना ये चैत ऋषयो मताः ।  
 सप्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ९३ ॥  
 दीर्घायुषो मन्त्रज्ञत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।  
 ब्रह्माः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकाश्च ये ॥ ९४ ॥  
 षट्कर्माभिरता नित्यं शालिनी गृहमेधिनः ।  
 तुल्यैर्व्यवहरन्ति स्म अदृष्टैः कर्महेतुभिः ॥ ९५ ॥  
 अग्राभ्यैर्वर्त्तयन्ति स्म रसैश्चैव स्वयं ज्ञतैः ।  
 कुटुम्बिन ऋषिमन्त्रो वाह्यान्तरनिवासिनः ॥ ९६ ॥  
 क्षतादिषु युगाख्येषु सर्व्वेष्वेव पुनः पुनः ।  
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियन्ते प्रथमन्तु वै ॥ ९७ ॥  
 प्राप्ते चैतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्रिवह ।  
 प्रवर्त्तयन्ति ये वर्णानाश्रमाश्चैव सर्व्वशः ।

तेषामेवान्ये वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥ ८८ ॥  
 जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।  
 एवं समेत्याविच्छेदाद् वर्त्तयन्त्यायुगक्षयात् ।  
 अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनां ॥ ८९ ॥  
 अर्थेभ्यो दक्षिणा ये तु पितृयानं समाश्रिताः ।  
 दाराग्निहोत्रिणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥ ९० ॥  
 गृहमेधिनाञ्च संख्येयाः श्रमशानान्याश्रयन्ति ते ।  
 अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥ ९१ ॥  
 ये श्रूयन्ते दिवं प्राप्ता ऋषयो ह्यूर्ध्वरेतसः ।  
 मन्त्रब्राह्मणकर्त्तारो जायन्ते ह युगक्षये ॥ ९२ ॥  
 एवमावर्त्तमानास्ते हापरेषु पुनः पुनः ।  
 कल्पानां भाष्यविद्यानां नानाशास्त्रकृतः क्षये ॥ ९३ ॥  
 भविष्ये हापरे चैव द्रोणिर्ह्येपायनः पुनः ।  
 वेदव्यासो ह्यतीतेऽस्मिन् भविता सुमहातपाः ॥ ९४ ॥  
 भविष्यन्ति भविष्येषु शाखाप्रणयनानि तु ।  
 तस्मै तद् ब्रह्मणा ब्रह्म तपसा प्राप्तमव्ययं ॥ ९५ ॥  
 तपसा कर्म सम्याप्तं कर्मणा हि ततो यशः ।  
 यशसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनाप्तो हि चाव्ययः ॥ ९६ ॥  
 अव्ययादमृतं शुक्रममृतात् सर्वमेव हि ।  
 भुवमेकाक्षरमिदं स्वात्मन्येव व्यवस्थितं ।  
 हृहत्त्वाद् हं हृणाच्चैव तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ ९७ ॥  
 प्रणवावस्थितं भूयो भूर्भुवःस्वरिति स्मृतं ।  
 ऋग्यजुःसामाथर्वरूपिणे ब्रह्मणे नमः ॥ ९८ ॥

जगतः प्रलयोत्पत्तौ यत्तत्कारणसंज्ञितं ।

महत. परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ १०८ ॥

अगाधापरममख्यं जगत्संश्लोचनालयं ।

सप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनं ॥ ११० ॥

साङ्ख्यज्ञानवतां निष्ठा गतिः सङ्गदमात्मनः ।

यत्तदव्यक्तममृतं प्रकृतिब्रह्म शाश्वतं ॥ १११ ॥

प्रधानमात्मयोनिश्च गुह्यं सत्त्वश्च शब्दराते ।

अविभागस्तथा शुक्लमक्षरं बहुवाचकं ।

परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ॥ ११२ ॥

कृते पुनः क्रिया नास्ति कुत एवाकृतक्रिया ।

सक्तदेव कृतं सर्वं यद्वै लोके कृताकृतं ॥ ११३ ॥

श्रोतव्यं वै श्रुतं वापि तथैवासाधुसाधुता ।

ज्ञातव्यञ्चाथ मन्तव्यं स्पष्टव्यं भोज्यमेव च ।

द्रष्टव्यञ्चाथ श्रोतव्यं ज्ञातव्यं वाथ किञ्चन ॥ ११४ ॥

दर्शितं यदनेनैव ज्ञानं तद्वै सुरर्षिणां ।

यद्वै दर्शितवानेष कस्तदन्वेष्टुमर्हति ।

सर्वाणि सर्वान् सर्वाश्च भगवानेव सोऽब्रवीत् ॥ ११५ ॥

यदा यत्क्रियते येन तदा तत्सोऽभिमन्यते ।

येनेदं क्रियते पूर्वं तदन्येन विभावितं ॥ ११६ ॥

यदा तु क्रियते किञ्चित्कोनचिद्वाङ्मयं कश्चित् ।

तेनैव तत्कृतं पूर्वं कर्तृणां प्रतिभाति वै ॥ ११७ ॥

विरक्तज्ञातिरिक्तश्च ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये ।

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मृत्युश्चाश्रितमेव च ।

अर्धमिदं गन्धोभागस्तस्यैवाद्दृष्टकारणं ॥ ११८ ॥  
 स्वायम्भुवीऽथ ज्येष्ठस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।  
 प्रत्ये कविद्यन्भवति त्रेतास्त्रिह पुनः पुनः ॥ ११९ ॥  
 व्यस्यते ह्येकविद्यन्तद् द्वापरेषु पुनः पुनः ।  
 ब्रह्मा चैतदुवाचादौ तस्मिन्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२० ॥  
 आवर्त्तमाना ऋषयो युगाख्यासु पुनः पुनः ।  
 कुर्वन्ति संहिता ह्येते जायमानाः परस्परं ॥ १२१ ॥  
 अष्टाशीतिसहस्राणि श्रुतर्षीणां स्मृतानि वै ।  
 ता एव संहिता ह्येते आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२२ ॥  
 श्रिता दक्षिणपथानं ये श्रमशानानि भेजिरे ।  
 युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्यन्ते तैः पुनः पुनः ॥ १२३ ॥  
 द्वापरेष्वह सर्वेषु संहिताश्च श्रुतर्षिभिः ।  
 तेषां गोत्रेष्विमाः शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ।  
 ताः शाखास्तत्र कर्त्तारो भवन्तीह युगक्षयात् ॥ १२४ ॥  
 एवमेव तु विज्ञेयं व्यतीतानागतेष्विह ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु शाखाप्रणयनानि वै ॥ १२५ ॥  
 अतीतेषु अतीतानि वर्त्तन्ते साम्प्रतेषु च ।  
 भविष्याणि च यानि स्युर्वर्ण्यन्तेऽनागतेष्वपि ॥ १२६ ॥  
 पूर्वेषु पश्चिमं ज्ञेयं वर्त्तमानेन चोभयं ।  
 एतेन क्रमयोगेन मन्वन्तरविनिश्चयः ॥ १२७ ॥  
 एवं देवाश्च पितर ऋषयो मनवश्च ये ।  
 मन्त्रैः सहोर्द्ध्वं गच्छन्ति ह्यावर्त्तन्ते च तैः सह ॥ १२८ ॥  
 जनस्त्रीकात्सुराः सर्वे पशुकल्पात्पुनः पुनः ।



पर्याप्तकाले (१) सम्प्राप्ते सम्भूता नैव नश्यतु (२) ॥१२८॥  
 अवश्यम्भाविनार्थेन सम्बध्यन्ते तदा तु ते ।  
 ततस्ते दोषवज्जन्म पश्यन्ते रागपूर्वकं ॥ १२० ॥  
 निवर्तते तदा वृत्तिस्तेषामादोषदर्शनात् ।  
 एवं देवयुगानीह दश कृत्वा निवर्तते ॥ १२१ ॥  
 जनलोकात्तपोलोकं गच्छन्तीहानिवर्तनं ।  
 एव देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः ॥  
 निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि मुनिभिस्सह ॥ १२२ ॥  
 न शक्यमानुपूर्वेण तेषां वक्तुं सविस्तरान् ।  
 अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः ।  
 मन्वन्तराण्यतीतानि यानि कल्पैः पुरा सह ।  
 पितृभिर्मुनिभिर्देवैः सार्द्धं समर्षिभिश्च वै ।  
 कालेन प्रतिस्मृतानां युगानाञ्च निवर्तनं ॥ १२४ ॥  
 एतेन क्रमयोगेन कल्पमन्वन्तराणि तु ।  
 सप्रजानि व्यतीतानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२५ ॥  
 मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते च सम्भवः ।  
 देवतानामृषीणाञ्च मनोः पितृगणस्य च ॥ १२६ ॥  
 न शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि ।  
 विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः ।  
 मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेण निबोधत ॥ १२७ ॥  
 देवतानामृषीणाञ्च संख्यानार्थविशारदैः ।

त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विजैः ॥१३८॥  
 सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया ।  
 विंशतिषु सहस्राणि कालोऽयं सोऽधिकान् विना ॥१३९॥  
 मन्वन्तरस्य संख्यैषा मानुषेण प्रकीर्तिता ।  
 वत्सरेणैव दिव्येन प्रवक्ष्याम्यन्तरम्नोः ॥ १४० ॥  
 अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतं ।  
 द्विपञ्चाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १४१ ॥  
 चतुर्दशगुणो ह्येष काल आहृतसंग्रहः ।  
 पूर्णं युगसहस्रं स्यात्तदहर्ब्रह्मणः स्मृतं ॥ १४२ ॥  
 तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यरश्मिभिः ।  
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सह देवर्षिदानवैः ।  
 प्रविशन्ति शुरयेष्ठं देवदेवं महेश्वरं ॥ १४३ ॥  
 स स्तष्टा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः ।  
 इत्येष स्थितिकालो वै मनोर्देवर्षिभिः सह ॥ १४४ ॥  
 सर्वमन्वन्तराणां वै प्रतिसन्धिं निबोधत ।  
 युगाख्या या समुद्दिष्टा प्रागेवास्मिन् मया तव ॥ १४५ ॥  
 कृतचेतादिसंयुक्तं चतुर्युगमिति स्मृतं ।  
 तदेकसप्ततिगुणं परिवृत्तन्तु साधिकं ।  
 मनोरेकमधौकारं प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥ १४६ ॥  
 एवं मन्वन्तराणान्तु सर्वेषामेव लक्षणं ।  
 अतीतानागतानां वै वर्त्तमानेन कीर्तितं ॥ १४७ ॥  
 इत्येष कीर्तितः सर्गो मनोः स्वायम्भुवस्य ह ।  
 प्रतिसन्धिन्तु वक्ष्यामि तस्य वै चापरस्य तु ॥ १४८ ॥

मन्वन्तरं यथा पूर्वमृषिभिर्देवतैः सह ।  
 अवश्यभाविनार्थेन यथा तद्वै निवर्तते ॥ १४८ ॥  
 अस्मिन् मन्वन्तरे पूर्वं त्रैलोक्येश्वरास्तु ये ।  
 सप्तर्षयश्च देवास्ते पितरो मनवस्तथा ।  
 मन्वन्तरस्य काले तु सम्पूर्णं सांधकास्तथा ॥ १५० ॥  
 क्षीणाधिकाराः संवृत्ता बृद्धा पर्यायमात्मनः ।  
 महर्लोकाय ते सर्वे उन्मुखा दधिरे गतिं ॥ १५१ ॥  
 ततो मन्वन्तरे तस्मिन् प्रक्षीणा देवतास्तु ताः ।  
 सम्पूर्णं स्थितिकाले तु तिष्ठन्त्येकं कृतं युगं ॥ १५२ ॥  
 उत्पद्यन्ते भविष्याश्च यावन्मन्वन्तरेश्वराः ।  
 देवताः पितरश्चैव ऋषयो मनुरेव च ॥ १५३ ॥  
 मन्वन्तरे तु सम्पूर्णं यद्यन्यद् वै कलौ युगे ।  
 सम्पद्यते कृतं तेषु कलिशिष्टेषु वै तदा ॥ १५४ ॥  
 यथा कृतस्य सन्तानः कलिपूर्वः श्रुतो बुधैः ।  
 तत्रा मन्वन्तरान्तेषु आदिर्मन्वन्तरस्य च ॥ १५५ ॥  
 क्षीणे मन्वन्तरे पूर्वं प्रवृत्ते चापरे पुनः ।  
 सुखे कृतयुगस्याथ तेषां शिष्टास्तु ये तदा ॥ १५६ ॥  
 सप्तर्षयो मनुश्चैव कालावेक्षास्तु ये स्थिताः ।  
 मन्वन्तरं प्रतीक्षन्ते क्षीयन्ते तपसि स्थिताः ॥ १५७ ॥  
 मन्वन्तरव्यवस्थार्थं सन्तत्यर्थञ्च सर्व्वगः ।  
 पूर्व्ववत् सम्प्रवर्तन्ते प्रवृत्ते वृष्टिसर्ज्जने ॥ १५८ ॥  
 इन्धेषु सम्प्रवृत्तेषु उत्पन्नास्त्रौषधीषु च ।  
 प्रजासु च निकेतासु संस्थितासु कश्चित् कश्चित् ॥ १५९ ॥

वार्त्तायान्तु प्रवृत्तायां सङ्घर्मे ऋषिभाविते ।  
 निरानन्दे गते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १६० ॥  
 अग्रामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते ।  
 पूर्वमन्वन्तरे शिष्टे ये भवन्तोह धार्मिकाः ।  
 सप्तर्षयो मनुश्चैव मन्तानार्थं व्यवस्थिताः ॥ १६१ ॥  
 प्रजार्थं तपतान्तिष्ठां तपः परमदुश्चरं ।  
 उत्पद्यन्तोह सर्वेषां निधनेष्विह सर्वशः ॥ १६२ ॥  
 देवासुराः पितृगणा मुनयो मनवस्तथा ।  
 सर्पा भूताः पिशाचाश्च गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ १६३ ॥  
 ततस्तेष्वान्तु ये शिष्टाः शिष्टाचारान्प्रचक्षते ।  
 सप्तर्षयो मनुश्चैव आदौ मन्वन्तरस्य ह ।  
 प्रारभन्ते च कर्माणि मनुष्या दैवतैः सह ॥ १६४ ॥  
 मन्वन्तरादौ प्रागेव त्रेतायुगमुखे ततः ।  
 पूर्वं देवास्ततस्ते वै स्थिते धर्मं तु सर्वशः ॥ १६५ ॥  
 ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण गत्वाऽनृण्यन्तु वै ततः ।  
 पितॄणां प्रजया चैव देवानामिज्यया तथा ॥ १६६ ॥  
 शतं वर्षसहस्राणि धर्मं वर्णात्मके स्थिताः ।  
 जयीं वार्त्तां दण्डनीतिं धर्मान् वर्णाश्रमांस्तथा ।  
 स्थापयित्वाश्रमांश्चैव स्वर्गाय दधिरे मतीः ॥ १६७ ॥  
 पूर्वं देवेषु तेष्वेव स्वर्गाय प्रमुखेषु च ।  
 पूर्वं देवास्ततस्ते वै स्थिता धर्मेण कृत्स्नशः ॥ १६८ ॥  
 मन्वन्तरे परावृत्ते स्थितान्यत्सृज्य सर्वशः ।  
 मन्त्रैः सहोर्ध्वं चान्तिं महर्षीकमनाययं ॥ १६९ ॥

विनिवृत्तविकारास्ते मानसीं सिद्धिमास्थिताः ।

अवेक्षमाणा वशिनस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवं ॥ १७० ॥

ततस्तेषु व्यतीतेषु सर्व्वेष्वेतेषु सर्व्वदा ।

शून्येषु देवस्थानेषु त्रैलोक्ये तेषु सर्व्वशः ।

उपस्थिता इहैवान्ये देवा ये स्वर्गवासिनः ॥ १७१ ॥

ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति वै ।

सत्येन ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन च समन्विताः ॥ १७२ ॥

सप्तर्षीणां मनोश्चैव देवानां पितृभिः सह ।

निधनानीह पूर्व्वेषामादिना च भविष्यता ॥ १७३ ॥

तेषामत्यन्तविच्छेद इह मन्वन्तरक्षयात् ।

एवं पूर्व्वानुपूर्व्वेण स्थितिरेषाऽनवस्थिता ।

मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु यावदाभूतसंप्लवं ॥ १७४ ॥

एवं मन्वन्तराणान्तु प्रतिसम्भानलक्षणं ।

अतीतानागतानान्तु प्रीतं स्थायश्रुवेन तु ॥ १७५ ॥

मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याणान्तु साधनं ।

एवमत्यन्तविच्छिन्नं भवत्याभूतसंप्लवात् ॥ १७६ ॥

मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि

एकान्ततस्तानि महर्गतानि ।

महर्जनश्चैव जनन्तपथ

एकान्तगानि स्म भवन्ति सत्ये ॥ १७७ ॥

तद्भाविनां तत्र तु दर्शनेन

नानात्वदृष्टेः च प्रत्ययेन ।

सत्ये स्थितानीह तदा तु तानि

प्राप्ते विकारे प्रतिसर्गकाले ॥ १७८ ॥  
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि  
 मुञ्चन्ति सत्यन्तु ततोऽपरान्ते ।  
 ततोऽभियोगाद्विषमप्रमाणं  
 विशन्ति नारायणमेव देवं ॥ १७९ ॥  
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनेषु  
 चिरप्रवृत्तेषु विधिस्वभावात् ।  
 क्षणं रसं तिष्ठति जीवलोकः  
 क्षयोदयाभ्यां परिवन्दमानः ॥ १८० ॥  
 इत्युत्तराण्येवमृषिस्तुतानां  
 धर्मात्मनां दिव्यदृशं मनूनां ।  
 वायुप्रणीतान्युपलभ्य दृश्यं  
 दिव्यौजसा व्याससमासयोगैः ॥ १८१ ॥  
 सर्वाणि राजर्षिसुरर्षिमन्ति  
 ब्रह्मर्षिदेवोरगवन्ति चैव ।  
 सुरेशसप्तर्षिपितृप्रजेशै-  
 र्युक्तानि सम्यक् परिवर्त्तनानि ॥ १८२ ॥  
 उदारवंशाभिजनद्युतीनां  
 प्रकृष्टमेधाभिसमेधितानां ।  
 कीर्तिद्युतिख्यातिभिरन्वितानां  
 पुण्यं हि विख्यापनमीश्वराणां ॥ १८३ ॥  
 स्वर्गीयमेतत् परमं पवित्रं  
 पुत्रीयमेतच्च परं 'रहस्यं' ।

जप्यं महत्पर्वसु चैतदग्रं  
 दुःस्वप्नशान्तिः परमायुषेयं ॥ १८४ ॥  
 प्रजेशदेवर्षिमनुप्रधानां  
 पुण्यप्रसूतिं प्रथितामजस्य ।  
 समापि विख्यापनसंयमाय  
 सिद्धिं जुषध्वं सुमहेगतत्त्वं ॥ १८५ ॥  
 इत्येतदन्तरं प्रोक्तं मनोः स्वायम्भवस्य तु ।  
 विस्तरेणानुपूर्वार्ण च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्तनं  
 नामैकषष्ट्यध्यायः ।

समाप्तम् प्रथमखण्डं ।

# BIBLIOTHECA INDICA:

## COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 457, 476, 488, 499, 528, 553, AND 681.

---

### THE VĀYU PURĀṆA,

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION,

VOLUME II.

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

---

CALCUTTA:

PRINTED BY G. H. ROUSE, BAPTIST MISSION PRESS.

1888.







## PREFACE.



The history of the Váyu Purána is involved in considerable obscurity. From an early period in the annals of mediæval Indian literature, opinion has been divided regarding the class to which it belongs. The Matsya and the Bhágavata Puráṇas reckon it among the *Mahá* or 'the great' Puráṇas, while others relegate it to the class of 'minor' or *Upa Puráṇas*. Even its name is not free from confusion arising out of sundry aliases. The S'iva Purána is said to be the same with the Váyu, and the Váyaviya Sañhitá is, according to one authority, the same with it, but quite different according to another. There is a S'iva Sañhitá which also lays claim to be the same with the Váyu or to be the Mahá Purána which should occupy the place of the Váyu. Extant Mss. in this respect come not to the aid of the enquirer. Instead of unravelling the mystery, hitherto they have only added to the confusion. Mss. are met with having all the different names, and their contents are different.

The traditional account of the Váyu is that it is 24,000 stanzas in extent, and those who take the S'iva Purána to be the *locum-tenens* of the Váyu as a Mahápurána assign to it the same extent; but they fail to show us any work of the name of S'iva Purána, which in its entirety is 24,000 stanzas in extent.

The professed Váyu Purána fails to unravel the confusion. It itself claims an extent of 23,000 ślokas (Vol. II, p. 558), but available Mss. do not bear out this claim. The six Mss. from which this edition is printed come from very distant parts of India; one of them is from the

Deccan College, Poonah; one from the Guzerat Peninsula, though got from one who lives in Bombay; one from Benares, and three from Bengal; but they all agree in giving the public substantially the same text, and that text is about one half of the extent of the traditional Váyu Puráṇa. The total number of stanzas in the present edition is 10,714. The practice, however, among Indians, when defining the extent of a work, is to reckon by stanzas of thirty-two syllables each, even when the said work is composed wholly or mainly in different measures, and as there are several stanzas in almost every canto of the work which are of a longer measure, and to count such prose lines as *Súta Uvácha* as a complete stanza, one may roughly in round numbers take the total extent at 12,000 ślokas. An attempt is sometimes made to explain the discrepancy by saying that in its entirety the work is made up of many appendices or Máhátmyas, of which the texts are lost, and if these could be put together, the traditional extent would be completed. This explanation, however, on the face of it involves a gross *petitio principii*. There is nothing to show that there are certain parts missing from our Mss., and that if they could be obtained, they would complete the traditional extent and no more. On the contrary the Śiva Sañhitá, which in some Mss. professes to be an appendix or part of the Váyu Puráṇa, numbers 24,000 stanzas. (*Notices of Sanskrit Mss.*, VII, p. 27.)

Not being at present in a position to attempt any solution of this difficulty, I offer this edition of the work as that of a leading Hindu Puráṇa without saying anything more definite, though I believe it to be a Mahápuráṇa. Certain it is that many highly respected mediæval Smṛitikáras obviously refer to it, and the quotations which are given in their digests are not to be met with except in this work.

It was my intention at the time to annex to this edition an analysis in English of the contents of the work, and that in

greater detail than what is supplied by the excellent essay of the late Professor Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal; but I abandon it. I am informed that a learned gentleman of Bombay is printing a complete translation of the entire work for Professor Max Müller's valuable serial, 'the Sacred Books of the East,' and it would be a mistake on my part to obtrude on the public with an analysis which, however copious, must fall quite short of a complete translation.

8 MANIKTOLLAH,       )  
*August 18th, 1888.*;

R. M.



# CONTENTS.

## VOLUME I.

| <i>Chapter</i> | <i>Subject</i>                            | <i>Page</i> |
|----------------|-------------------------------------------|-------------|
| I.             | Introduction ... ..                       | 1           |
| II.            | The locale of the twelve years' sacrifice | 20          |
| III to VI.     | Creation of the world ... ..              | 28          |
| VII.           | Subsequent creations ... ..               | 52          |
| VIII.          | The four orders of men ... ..             | 60          |
| IX.            | Creation of Devas and other celestials    | 79          |
| X.             | Manvantaras or cycles of Manus ...        | 91          |
| XI.            | Páśupata yoga ... ..                      | 100         |
| XII.           | Accidents to Yogas ... ..                 | 106         |
| XIII.          | Practice of Yogas ... ..                  | 111         |
| XIV—XV.        | Description of the Páśupata Yoga...       | 114         |
| XVI.           | Cleanliness in Yoga ... ..                | 119         |
| XVII.          | The attainment of the highest reward      | 124         |
| XVIII.         | Expiations for Yatis ... ..               | 125         |
| XIX.           | Accidents ... ..                          | 128         |
| XX.            | Attainment of Om ... ..                   | 132         |
| XXI.           | Kalpas (cycles) defined ... ..            | 137         |
| XXII.          | Their number ... ..                       | 145         |
| XXIII.         | Maheśvara avatāra yoga ... ..             | 149         |
| XXIV.          | A Universal hymn ... ..                   | 171         |
| XXV.           | Story of Madhu and Kaiṭabha ...           | 188         |
| XXVI.          | Incarnation of Mahádeva ... ..            | 198         |
| XXVII.         | The body of Mahádeva ... ..               | 201         |
| XXVIII.        | The descendants of Rishis ... ..          | 209         |
| XXIX.          | The race of Agni ... ..                   | 214         |
| XXX.           | The curse of Daksha ... ..                | 220         |
| XXXI.          | The genealogy of the Devas ... ..         | 253         |
| XXXII.         | Characteristics of Yugas ... ..           | 260         |
| XXXIII.        | The descendants of Sváyambhava Manu       | 267         |
| XXXIV to XXXV. | Description of Jambudvípa ... ..          | 274         |

| <i>Chapter</i>    | <i>Subject</i>                                                      | <i>Page</i> |
|-------------------|---------------------------------------------------------------------|-------------|
| XXXVI to XXXVIII. | Remarkable places, pools, hills, &c., in the different quarters ... | 293         |
| XXXIX.            | Descriptions of sacred temples on hill-tops ...                     | 305         |
| XL.               | Preeminence of the Devakuṭa hill ...                                | 312         |
| XLI.              | Description of the Kailāsa mountain                                 | 315         |
| XLII.             | Ditto of Celestial Rivers ...                                       | 324         |
| XLIII to XLIV.    | The Continent of Ketumāla ...                                       | 333         |
| XLV.              | Ditto of Bháratavarsha ...                                          | 340         |
| XLVI.             | Ditto of Kimpurusha ...                                             | 354         |
| XLVII.            | Descent of the Ganges ...                                           | 358         |
| XLVIII.           | Subdivisions of Jambudvípa ...                                      | 366         |
| XLIX.             | Ditto of Plaksha ...                                                | 371         |
| L to LIII.        | The different regions of the world                                  | 390         |
| LIV.              | Hymn to Nílakanṭha ...                                              | 414         |
| LV.               | Hymn to Lingam ...                                                  | 457         |
| LVI.              | The region of the Pitṛis (manes) ...                                | 465         |
| LVII.             | The course of sacrifices ...                                        | 473         |
| LVIII.            | Descriptions of the four Yugas ...                                  | 489         |
| LIX.              | Characteristics of Ṛishis ...                                       | 501         |
| LX.               | The sacred pools of Mahásthána ...                                  | 513         |
| LXI.              | The descendants of Prajápati ...                                    | 521         |

## VOLUME II.

|            |                                                     |     |
|------------|-----------------------------------------------------|-----|
| I.         | Primitive Genealogy ...                             | 1   |
| II.        | Genealogy of the Race of Prithu ...                 | 23  |
| III.       | Early Fathers of the race of Vaivasvata<br>Manu ... | 29  |
| IV.        | The race of Prajápati ...                           | 33  |
| V to VIII. | The race of Kaśyapa ...                             | 51  |
| XI.        | The races of the Ṛishis ...                         | 125 |
| X to XXI.  | Rules regarding Śráddhas ...                        | 136 |
| XXII.      | The race of Varuṇa ...                              | 231 |
| XXIII.     | The race of Vaivasvata Manu ...                     | 240 |
| XXIV.      | The race of the Gandharvas ...                      | 244 |
| XXV.       | The ornaments of songs ...                          | 253 |

| <i>Chapter</i> | <i>Subject</i>                                            | <i>Page</i> |
|----------------|-----------------------------------------------------------|-------------|
| XXVI & XXVII.  | The race of Vaivasvata concluded ...                      | 261         |
| XXVIII.        | The birth of Soma, the moon ...                           | 291         |
| XXIX to XXXI.  | The descendants of Soma ...                               | 297         |
| XXXII.         | The descendants of the Yadu race ...                      | 335         |
| XXXIII.        | The Story of Jyámagha ...                                 | 342         |
| XXXIV.         | The race of Vishṇu ...                                    | 348         |
| XXXV-XXXVI.    | Praises of Vishṇu ...                                     | 402         |
| XXXVII.        | Supplementary Genealogies ...                             | 416         |
| XXXVIII.       | The seven Manvantaras and the Four-<br>teen Manus ...     | 465         |
| XXXIX.         | Descriptions of celestial Regions ...                     | 494         |
| XL—XLI.        | Periodical destructions and regenera-<br>tions ...        | 533         |
| XLII.          | Vyása's Doubts about the final doom<br>solved ...         | 558         |
| XLIII to L.    | Descriptions of Gayá and of its sanc-<br>tified spots ... | 567         |







# वायुपुराणम् ।



महर्षिवेदव्यासप्रणीतम् ।



श्रील श्री

वङ्गदेशीयासियाटिक्खोसाइद्याख्यसमाजानुष्ठया

श्रीराजेन्द्रलालमिश्रेण

परिशोधितम् ।



द्वितीयः खण्डः ।



कलिकाताराजधान्यां

वाण्टिकमिषययन्त्रे मुद्रितम् ।

संवत् १८४१ ।



## अथ वायुपुराण-द्वितीयखण्डानुक्रमणिका ।



| अध्यायः । विषयः ।                                      | प्रसङ्गा । |
|--------------------------------------------------------|------------|
| १—पृथिवीदोहनं .. .. .                                  | १          |
| २—पृथुवंशानुकीर्तनं .. ...                             | २३         |
| ३—वैवस्वतसर्गवर्णनं .. .. .                            | २६         |
| ४—प्रजापतिर्वंशानुकीर्तनं .. .. .                      | ३३         |
| ५—६—७—८—क्षक्षपीयप्रजासर्गः .. .. .                    | ५१         |
| ९—ऋषिवंशानुकीर्तनं .. .. .                             | १२५        |
| १०—आङ्गप्रक्रियारम्भः .. .. .                          | १३६        |
| ११—१२—१३—१४—१५—१६—आङ्गकल्पः .. .. .                    | १४४        |
| १७—आङ्गकल्पे आक्षयपरीक्षा .. .. .                      | १६७        |
| १८—आङ्गकल्पे दानफलं .. .. .                            | २०७        |
| १९—तिथिविशेषे आङ्गफलं .. .. .                          | २१४        |
| २०—गद्यत्रयविशेषे आङ्गफलं ... .. .                     | २१७        |
| २१—भिन्नकालिकाह्निसाधनत्रयविशेष-मयाआङ्गादिफलकीर्तनं... | २१९        |
| २२—वयस्वतवंशवर्णनं ... .. .                            | २३१        |
| २३—वैवस्वतमनुवंशवर्णनं .. .. .                         | २४०        |
| २४—वैवस्वतमनुवंश-गान्धर्वमूर्च्छनाक्षरं .. .. .        | २४४        |
| २५—गीताकण्ठाद... .. .                                  | २५३        |
| २६—२७—वैवस्वतमनुवंशवर्णनं .. .. .                      | २६१        |
| २८—सोमवक्त्रविवरणं .. .. .                             | २६१        |
| २९—३०—३१—वज्रवंशकीर्तनं .. ...                         | २६७        |

| अध्यायः ।                | विषयः ।                                         | प्रकरणम् |
|--------------------------|-------------------------------------------------|----------|
| ३२—                      | कार्तवीर्यार्जुनोत्पत्तिविवरणं .. .. .          | ३१५      |
| ३३—                      | ज्यामघवृत्तान्तकथनं .. ...                      | ३१२      |
| ३४—                      | विष्णुसंश्रवणं .. ...                           | ३१८      |
| ३५—३६—                   | विष्णुमाहात्म्यकीर्तनं ... ..                   | ३२८      |
| ३७—                      | अनुषङ्गपादः .. .. .                             | ३१६      |
| ३८—                      | सप्तममन्वादिचतुर्दशमनुपर्यन्ताणां विवरणं .. ... | ३६५      |
| ३९—                      | महर्षीकादि-शिवपुरपर्यन्तविवरणं .. .. .          | ३८३      |
| ४०—४१—                   | प्रलयादिपुनःसृष्टिविवरणं ... ..                 | ५३३      |
| ४२—                      | व्याससंश्रयापनोदनं .. .. .                      | ५५८      |
| ४३—४४—४५—४६—४७—४८—४९—५०— | गयामाहात्म्यं .. .. .                           | ५६७      |

---

श्रीगणेशाय नमः ।

# वायुपुराणम् ।

## अथोत्तरभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

पृथिवीदोहनं ।



शंभुपायन उवाच । क्रमं मन्वन्तराणान्तु ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

दैवतानाञ्च सर्वेषां ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १ ॥

सूत उवाच । मन्वन्तराणां यानि स्युरतीतानागतानि ह ।

समासादिस्तराच्चैव ब्रुवतो वै निबोधत ॥ २ ॥

स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।

अतस्तमस्तामसश्चैव तथा रैवतचाक्षुषौ ।

षडेते मनवोऽतीता वक्ष्याम्यष्टावनागतान् ॥ ३ ॥

सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यो वैवस्वतस्तथा<sup>(१)</sup> ।

वक्ष्याम्येतान् पुरस्तान्तु मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४ ॥

मनवः पञ्च येऽतीता मानवांस्तान् निबोधत ।

मन्वन्तरं मया चोक्तं क्रान्तं स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

---

१ सावर्णा मम्बरौचाश्चेति ट० ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य ह ।  
 प्रजासर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः ॥ ६ ॥  
 आसन् वै तुषिता देवा मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ।  
 पारावताश्च विद्वांसो द्वावेव तु गणौ स्यूतौ ॥ ७ ॥  
 तुषितायां समुत्पन्नाः क्रतोः पुत्राः स्वारोचिषः ।  
 पारावताश्च शिष्टाश्च दादशौ तौ गणौ स्यूतौ ।  
 वृन्दजाश्च चतुर्विंशद्देवास्ते वै तदा स्यूताः ॥ ८ ॥  
 धैवस्यशोऽथ वामान्यो गोपा देवायतस्तथा<sup>(१)</sup> ।  
 अजश्च भगवान् देवो दुरोणश्च महाबलः ॥ ९ ॥  
 आपश्चापि महाबाहुर्महौजाश्चापि वीर्यवान् ।  
 चिकित्वान्<sup>(२)</sup> निभृतो यस्य अंशो यस्यैव पद्यते ।  
 इत्येते क्रतुपुत्रास्तु तदासन् सोमपायिनः ॥ १० ॥  
 प्रचेताश्चैव यो देवो विश्वेदेवास्तथैव च ।  
 समञ्जो विश्रुतो यस्य अजिह्वश्चारिमर्द्दनः ॥ ११ ॥  
 अजिह्वानमहीयानौ विद्यावन्तौ तथैव च ।  
 अजोषौ च<sup>(३)</sup> महाभागौ यवीयश्च महाबलः ॥ १२ ॥  
 हेता यज्वा च इत्येते पराक्रान्ताः<sup>(४)</sup> परावताः ।  
 इत्येता देवता ह्यासन्मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ॥ १३ ॥  
 सोमपास्तु तदा ह्येताश्चतुर्विंशतिदेवताः ।  
 तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीद्वैधश्च लोकविश्रुतः ॥ १४ ॥

१ देवायनस्तथोर्त क० । २ विवित्वानिति ड० ।

३ आजात्यौ चेति ख० । ४ पराक्रान्ता इति ड०, ट० च ।

ऊर्जो वसिष्ठपुत्रस्तु स्तम्भः काश्यप एव च ।  
 भार्गवश्च तदा द्रोणो ऋषभोऽङ्गिरसस्तथा ॥१५॥  
 पौलस्त्यश्चैव दत्तात्रिरात्रेयो निश्चलस्तथा ।  
 पौलहस्यश्च धावांस्तु एते सप्तर्षयः स्मृताः ॥१६॥  
 सैत्रः कविरुतश्चैव कृतान्तो विभृतो रविः<sup>(१)</sup> ।  
 वृद्धहुहो नवश्चैव सुताश्चैते<sup>(२)</sup> नव स्मृताः ॥१७॥  
 मनोः स्वारोचिषश्चैते पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।  
 पुराणे परिसङ्ख्याता द्वितीयश्चैतदन्तरं ॥१८॥  
 सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयं ।  
 मूलं मन्वन्तरश्चैते तेषाञ्चैवान्तरे प्रजाः ॥१९॥  
 ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसूनुवः ।  
 ऋषयो देवपुत्राश्च इति शस्तिविनिश्चयः ॥२०॥  
 मनोः क्षत्रं विश्वश्चैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः ।  
 एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासान्न तु विस्तरात् ॥२१॥  
 स्वायम्भुवेन विस्तारो ज्ञेयः स्वारोचिषस्य तु ।  
 न शक्यो विस्तरस्तस्य वक्तुं वर्षशतैरपि ।  
 पुनरुक्तवज्रत्वान्तु प्रजानां वै कुले कुले ॥२२॥  
 तृतीयस्त्वथ पर्याय त्रैतमस्यान्तरे मनोः ।  
 पञ्च चैव गणाः प्रोक्तास्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥२३॥  
 सुधामानश्च देवाश्च ये चान्ये वंशवर्त्तिनः ।

---

 १ विश्रुतो रविरिति ड० ।

२ शुभाश्चैत इति ट० ।



प्रतर्द्दनाः शिवाः सत्या गणा द्वादश वै स्मृताः ॥२४॥  
 सत्यो धृतिर्दमो दान्तः क्षमः क्षामो धृतिः शुचिः ।  
 ईषोर्जाश्च तथा ज्येष्ठो वपुष्मांश्चैव द्वादश ।  
 इत्येते नामभिः क्रान्ताः सुधामानसु द्वादश ॥२५॥  
 सहस्रधारो विश्वात्मा शमितारो वृहदसुः ।  
 विश्वधा विश्वकर्मा च मनस्वन्तो विराड्यशः<sup>(१)</sup> ॥२६॥  
 ज्योतिश्चैव विभाव्यश्च कीर्त्तिवान् वंशकारिणः ।  
 अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्ठो विवस्वसुः<sup>(२)</sup> ॥२७॥  
 दिनक्रतुः सुधर्मा च धृत्वमा यशस्विनः<sup>(३)</sup> ।  
 केतुमांश्चैव इत्येते कीर्त्तितास्तु प्रमर्द्दनाः ॥२८॥  
 हंसस्वरोऽहिहा चैव प्रतर्द्दनयशस्करो ।  
 सुदानो वसुदानश्च समञ्जसविषावुभौ ॥२९॥  
 अन्तुवाहयतिश्चैव सुवित्तसुनयस्तथा ।  
 शिवा ह्येते तु विज्ञेया यज्ञिया द्वादशापराः ॥३०॥  
 सत्यानामपि नामानि निबोधत यथामतं ।  
 दिक्पतिर्वाक्पतिश्चैव विश्वः शम्भुस्तथैव च ॥३१॥  
 समृद्धीकोऽधिपश्चैव<sup>(४)</sup> वर्द्धाधा मुद्गसर्द्धशः<sup>(५)</sup> ।

१ विराड् यश इति ड० ।

२ वसुधिष्ठो विवस्वसुरिति ड० ।

३ यशस्विजा इति ड०, ट० च ।

४ अमृताकोऽधिपश्चैवेति ण० ।

५ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः, परन्त्वयमादर्शदोषेण समीचीनो भवितुं नार्हतीति ।

वासवश्च सदाश्वश्च चेमानन्दौ तथैव च ॥३२॥  
 सत्या ह्येते परिक्रान्ता यज्ञिया द्वादशापराः ।  
 इत्येता देवता ह्यासन्नौत्तमस्यान्तरे मनोः ॥३३॥  
 अजश्च परशुश्चैव दिव्यो दिव्यौषधिर्नयः ।  
 देवानुजश्चाप्रतिमो महोत्साहौग्निजस्तथा ॥३४॥  
 विनीतश्च सुकेतुश्च सुमित्रः सुबलः शुचिः ।  
 औत्तमस्य मनोः पुत्रास्तयोदश महात्मनः ।  
 एते क्षत्रप्रणेतारस्तृतीयञ्चैतदन्तरम् ॥३५॥  
 औत्तमे परिसङ्ख्यातः सर्गः स्वारोचिषेण तु ।  
 विस्तरेणानुपूर्व्या च तामसांस्तान्निबोधत ॥३६॥  
 चतुर्थे त्वय पर्याये तामसस्यान्तरे मनोः ।  
 सत्याः स्वरूपाः सुधियो हरयश्चतुरो गणाः ॥३७॥  
 पुलस्त्यपुत्रस्य सुतास्तामसस्यान्तरे मनोः ।  
 गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः ॥३८॥  
 इन्द्रियाणां शतं यद्धि मुनयः प्रतिजानते ।  
 सत्यप्राणास्तु शीर्ष्यणास्तमश्चैवाष्टमस्तथा ।  
 इन्द्रियाणि तदा देवा मनोस्तस्यान्तरे स्मृताः ॥३९॥  
 तेषाञ्च प्रभुदेवानां शिविरिन्द्रः प्रतापवान् ।  
 सप्तर्षयोऽन्तरे चैव तान्निबोधत सत्तमाः ॥४०॥  
 काव्यो हर्षस्तथा चैव काश्यपः पृथुरेव च ।  
 आत्रेयश्चाग्निरित्येव ज्योतिधामा च भार्गवः ॥४१॥  
 पौलहो वनपीठश्च गोत्रे वासिष्ठ एव च ।

चैत्रस्तथापि पौलस्त्य ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥४ १॥  
 जनुघण्डस्तथा शान्तिर्नरः ख्यातिर्भयस्तथा ।  
 प्रियमृत्यो ह्यवचिश्च पृष्टलोढो दृढोद्यतः<sup>(१)</sup> ।  
 ऋतश्च ऋतबन्धुश्च तामसस्य मनोः सुताः ॥४ २॥  
 पञ्चमे त्वथ पर्याये मनोस्वारिणवेऽन्तरे ।  
 गणास्तु सुसमाख्याता देवतानां निबोधत ॥४ ३॥  
 अमृताभाभूतरजोविकुण्ठाः समुमेधसः ।  
 चरिणोस्तु शुभाः पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।  
 चतुर्दश च चत्वारो गणास्तेषान्तु भास्वराः ॥४ ५॥  
 स्वत्रविप्रोऽग्निभासश्च प्रत्येतिष्ठामृतस्तथा ।  
 सुमतिर्वाविरावश्च वाचिनोदः स्ववास्तथा ॥४ ६॥  
 प्रविराशी च वादश्च प्राशश्चेति<sup>(२)</sup> चतुर्दश ।  
 अमृताभाः स्मृता ह्येते देवास्वारिणवेऽन्तरे ॥४ ७॥  
 मतिश्च सुमतिश्चैव ऋतसत्तया तथैव च ।  
 आवृतिर्विवृतिश्चैव मदो विनय एव च ॥४ ८॥  
 जेता जिष्णुः सहस्रैव द्युतिमान् स्ववसस्तथा ।  
 इत्येतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥४ ९॥  
 वृषभेत्ता जयो भीमः शुचिर्दान्तो यशो दमः ।  
 नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गौरो ध्रुवस्तथा ।  
 कीर्त्तितास्तु विकुण्ठा वै समुमेधास्तु निबोधत ॥५ ०॥

१ दृष्टेष्टदिति ड०, ट० च ।

२ शतश्रेतीति ड०, ट० च ।

मेधा मेधातिथिश्चैव सत्यमेधास्तथैव च ।  
 पृश्निमेधाल्पमेधाश्च भृयोमेधादयः प्रभुः ॥५१॥  
 दीप्तिमेधा यशोमेधा स्थिरमेधास्तथैव च ।  
 सर्वमेधाश्चमेधाश्च प्रतिमेधाश्च यः स्मृतः ।  
 मेधावान् मेधहर्त्ता च कीर्त्तितास्तु सुमेधसः ॥५२॥  
 विभुरिन्द्रस्तदा तेषामासीद्विक्रान्तपौरुषः ।  
 पौलस्त्यो वेदवाज्जश्च यजुर्नामा च काश्यपः ॥५३॥  
 हिरण्यरोमाङ्गिरसो वेदश्रीश्चैव भार्गवः ।  
 ऊर्द्धवाज्जश्च वासिष्ठः पर्जन्यः पौलहस्तथा ।  
 सत्यनेत्रस्तथात्रेय ऋषयो रैवतान्तरे ॥५४॥  
 महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गपरहा शुचिः ।  
 बलबन्धुर्निरामित्रः केतुभृज्जो दृढव्रतः ।  
 चरिष्णवस्य पुत्रास्तो पञ्चमञ्जैतदन्तरं ॥५५॥  
 स्वारोचिषोत्तमश्चैव तामसो रैवतस्तथा ।  
 प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्तथा ॥५६॥  
 षष्ठे खल्वथ पर्याये देवा ये चाक्षुषेऽन्तरे ।  
 आद्याः प्रसूता भाव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ।  
 महानुभावलेखाश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥५७॥  
 दिवौकसः सर्ग एष प्रोच्यते मातृनामभिः ।  
 अत्रेः पुत्रस्य नप्तार आरण्यस्य प्रजापतेः ।  
 गणाश्च तेषान्देवानामेकैको ह्यष्टकः स्मृतः ॥५८॥  
 अन्तरीक्षो वसुहयो ह्यतिथिश्च प्रियव्रतः ।

श्रोता मन्ता सुमन्ता च आद्या ह्येते प्रकीर्त्तिताः ॥५८॥

श्वेनभद्रस्तथा पश्यः पथ्यनेत्रो महायशाः ।

सुमनाश्च सुवेताश्च रेवतः सुप्रचेतसः ।

द्युतिश्चैव महासत्त्वः प्रसूताः परिकीर्त्तिताः ॥६०॥

विजयः सुजयश्चैव मनोद्यानौ तथैव च ।

सुमतिः सुपरिश्चैव विज्ञातोऽर्थपतिश्च यः ।

भात्या ह्येते स्यूता देवाः पृथुकांस्तु निबोधत ॥६१॥

अजिष्टः शाक्यनो देवो वानपृष्ठस्तथैव च ।

शाङ्करः सत्यधृष्णश्च विष्णुश्च विजयस्तथा ।

अजितश्च महाभागः पृथुक्कास्ते दिवौकसः ॥६२॥

लेखांस्तथा प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ।

मनोजवः प्रघासस्तु प्रचेतास्तु महायशाः ॥६३॥

वातो ध्रुवक्षितिश्चैव अद्भुतश्चैव वीर्यवान् ।

अवनो वृहस्पतिश्चैव लेखाः संपरिकीर्त्तिताः ॥६४॥

मनोजवो महावीर्यस्तेषामिन्द्रस्तदाऽभवत् ।

उन्नतो भार्गवश्चैव हविभान्नङ्गिरःसुतः ॥६५॥

सुधामा काश्यपश्चैव वासिष्ठो विरजस्तथा ।

अतिमानश्च<sup>(१)</sup> पौलस्त्यः सहिष्णुः पौलहस्तथा ।

मधुरात्रेय इत्येते सप्त वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥६६॥

जरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कृतिः ।

अग्निष्णुदतिरात्रेश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥६७॥

अभिमन्युश्च दशमो नाद्वलेया मनोः सुताः ।

चतुषस्य सुता ह्येते षष्ठश्चैव तदन्तरम् ॥६८॥

वैवस्वतेन सञ्ज्ञातस्तस्य सर्गो महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कथितं वै मया द्विजाः ॥६९॥

ऋषय ऊचुः । चानुषस्य तु दायादः सम्भूतः कश्यपान्वये ।

तस्यान्ववाये येऽप्यन्ये तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥७०॥

सूत उवाच । चानुषस्य निसर्गन्तु समासाच्छ्रोतुमर्हथ ।

तस्यान्ववाये सम्भूतः पृथुर्वैष्णः प्रतापवान् ॥७१॥

प्रजानां पतयश्चान्ये दक्षः प्राचेतसस्तथा ।

उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ॥७२॥

दक्षकस्य तु पुत्रोऽस्य राजा ह्यासीत् प्रजापतेः ।

स्वायम्भुवेन मनुना दत्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥७३॥

मन्वन्तरमथासाद्य भविष्यं चानुषस्य ह ।

षष्ठन्तदनुवक्ष्यामि उपोद्वातेन वै द्विजाः<sup>(१)</sup> ॥७४॥

उत्तानपादाश्चतुरा सूनुता वित्तभाविनी ।

उत्पन्ना चाधिधर्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा ।

धर्मस्य पत्न्यां लक्ष्म्यां वै उत्पन्ना सा शुचिस्मिता ॥७५॥

ध्रुवश्च कीर्त्तिमन्तश्च त्रयस्मन्तं वसुन्तथा ।

उत्तानपादोऽजनयत् कन्ये द्वे च शुचिस्मिते ।

मनस्विनीं स्वराश्चैव<sup>(१)</sup> तयोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥७६॥

१ सूत उवाचेत्यादिः उपोद्वातेन वै द्विजा इत्यन्तः पाठो न पूर्वापरसङ्गतः ।

१ मनस्वतीं स्वराश्चैवेति ख० ।

ध्रुवो वर्षसहस्राणि दश दिव्यानि वीर्यवान् ।  
 तपस्तेषे निराहारः प्रार्थयन् विपुलं यशः<sup>(१)</sup> ॥७७॥  
 चेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायम्भुवस्य सः ।  
 आत्मानं धारयन् योगात्<sup>(२)</sup> प्रार्थयन् सुमहद्यशः ॥७८॥  
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्थानमुत्तमं ।  
 आभूतसंज्ञं हृद्यमस्तोदयविवर्जितं ॥७९॥  
 तस्यातिमात्राष्टद्विञ्च महिमानं निरीक्ष्य ह ।  
 दैत्यासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥८०॥  
 अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो ऊतं ।  
 स्थिताः सप्तर्षयः कृत्वा यदेनमुपरि ध्रुवं ।  
 ध्रुवे दिवं समासक्तमीश्वरः स दिवस्पतिः ॥८१॥  
 ध्रुवात्पुष्टिञ्च भव्यञ्च<sup>(३)</sup> भूमिः सा सुषुवे नृपौ ।  
 स्वां कायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु तां विभुः ॥८२॥  
 सत्याभिव्याहते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवत्तदा ।  
 दिव्यसंहननाच्छाया दिव्याभरणभूषिता ॥८३॥  
 कायायां पुष्टिराधत्त पञ्च पुत्रानकल्मषान् ।  
 प्राचीनगर्भं वृषकं<sup>(४)</sup> वृकञ्च वृकलं धृतिं<sup>(५)</sup> ॥८४॥

१ सुमहदु यश इति ड० ।

२ आत्मानं गौरवञ्चैवेति क० ।

३ ध्रुवात् पुष्टिञ्च धान्यञ्चेति ट०

४ वृषभमिति ड० ।

५ दृतिमिति ड० ।

पत्नी प्राचीनगर्भस्य भुवर्चा सुषुवे नृपं ।  
 नान्धोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥८५॥  
 संवत्सरसहस्रान्ते सकृदाहारमाहरत् ।  
 एवं मन्वन्तरं युक्तमिन्द्रत्वं प्राप्तवान्विभुः ॥८६॥  
 उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिवञ्जयं ।  
 रिपुं रिपुञ्जयं जज्ञे<sup>(१)</sup> वराङ्गी सा दिवञ्जयात् ॥८७॥  
 रिपोराधत्त वृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ।  
 व्यजीजनत् पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम् ।  
 प्रजापतेरात्मजायां अरण्यस्य महात्मनः ॥८८॥  
 मनोरजायन्त दश लङ्गलायां शुभाः सुताः ।  
 कन्यायां वै महाभाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥८९॥  
 ऊरुः पुरुः शतद्युन्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः ।  
 अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युन्नश्चेति ते नव ।  
 अभिमन्युश्च दशमो नङ्गलायां मनोः सुताः ॥९०॥  
 ऊरोरजनयत् पुत्रान् षडाम्नेयी महाप्रभान् ।  
 अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमङ्गिरसं शिवं ॥९१॥  
 अङ्गात् सुनीयाऽपत्यं वै वेणुमेकं व्यजायत ।  
 अपचारेण वेणुस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥९२॥  
 प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्युर्दक्षिणं करं ।  
 वेणुस्य पाणौ मयिते सम्बभूव महानृपः ।  
 वैष्णो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ॥९३॥



स धन्वी कवची जातस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।  
 पृथुर्वण्यः सर्वलोकान् ररक्ष चत्रपूर्वजः ॥८४॥  
 राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ।  
 तस्य स्तुवार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥८५॥  
 तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सस्यानि धीमता ।  
 प्रजानां वृत्तिकामानां दैवैर्हृषिगणैः सह ॥८६॥  
 पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।  
 सर्वैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥८७॥  
 तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा ।  
 प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन लोकांस्त्वधारयत् ॥८८॥  
 ऋषय ऊचुः । विस्तरेण पृथोर्जन्म कीर्तयस्व महामते ।  
 यथा महात्मना दुग्धा पूर्वं तेन वसुन्धरा ॥८९॥  
 यथा देवैश्च नागैश्च यथा ब्रह्मर्षिभिः सह<sup>(१)</sup> ।  
 यथा यत्नैः सगन्धर्वैरप्सरोगैर्यथा पुरा ॥९०॥  
 तेषां पात्रविशेषांश्च दोग्धारं क्षीरमेव च ।  
 तथा वत्सविशेषांश्च तन्नः प्रब्रूहि<sup>(२)</sup> पृच्छतां ॥९०॥  
 यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वैणस्य मथितः पुरा ।  
 क्रुद्धैर्महर्षिभिः पूर्वं तत् सर्वं कथयस्व नः ॥९०॥  
 स्रुत उवाच । वर्णयिष्यामि वो विप्राः पृथोर्वैणस्य सम्भवं ।  
 एकायाः प्रयताश्चैव शुश्रूषध्वं द्विजोत्तमा ॥९०॥

१ ब्रह्मर्षिभिश्च हेति ट० ।

२ तत्कृतः ब्रूहीति ट० ।

नाशुचेर्नापि पापाय नाश्वियायाहिताय च ।  
 वर्णयेयमिमं पुण्यं नात्रताय कथञ्चन ॥१०४॥  
 स्वर्गं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सम्मितं ।  
 रहस्यं ऋषिभिः प्रोक्तं गृणुयाद्यो न सूयकः ॥१०५॥  
 यस्येवं आवयेन् मर्त्यः पृथोर्वैण्यस्य सम्भवं ।  
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतं ।  
 गोप्ता धर्मस्य राजाऽसौ बभूवात्रिसमः प्रभुः ॥१०६॥  
 अत्रिवंशसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः ।  
 यस्य पुत्रोऽभवद्वेणो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥१०७॥  
 जातो मृत्युसतायां वै सुनीयायां प्रजापतिः ।  
 स मातामहदोषेण वेणः कालात्मजात्मजः ॥१०८॥  
 स धर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामालोभे व्यवर्त्तत ।  
 स्थापनं स्थापयामास धर्मापेतं स पार्थिवः ॥१०९॥  
 वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्मे निरतोऽभवत् ।  
 निःस्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन् प्रशासति ।  
 आसन् न च पपुः सोमं ऊतं यज्ञेषु देवताः ॥११०॥  
 न यष्टव्यं न हेतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ।  
 आसीत् प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते । १११॥  
 अहमिज्यस्य पूज्यश्च सर्वयज्ञे द्विजातिभिः ।  
 मयि यज्ञो विघातव्यो मयि हेतव्यमित्यपि ॥११२॥  
 तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसाम्प्रतं ।  
 ऊर्चुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तथा ॥११३॥

वयं दीक्षां प्रवक्ष्यामः संवत्सरगतान् बह्वन् ।  
 माऽधर्मं वेण कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।  
 निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥११४॥  
 पालयिष्ये प्रजाञ्चेति त्वया पूर्वं प्रतिश्रुतं ।  
 तांस्तथा वादिनः सर्वान् ब्रह्मर्षीन्ब्रवीत्तदा ॥११५॥  
 स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ।  
 स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥११६॥  
 वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ।  
 महात्मानमनूनं मां यूयं जानीत तत्त्वतः ॥११७॥  
 प्रभवः सर्वलोकानां धर्माणाञ्च विशेषतः ।  
 दृच्छन् दहेयं पृथिवीं स्नावयेयं जलेन वा ।  
 सृजेयं वा यसेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥११८॥  
 यदा न शक्यते स्तम्भान्मानाच्च मृशमोहितः ।  
 अनुनेतुं नृपो वेणस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥११९॥  
 निगृह्य तं महाबाहुं विस्फुरन्तं यथाऽनलं ।  
 ततोऽस्य वामहस्तं ते ममन्युर्भृशकोपिताः ॥१२०॥  
 तस्मात् प्रमथ्यमानाद्वै जज्ञे पूर्वमभिश्रुतः ।  
 ह्रस्वोऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णश्चापि तथा द्विजाः ॥१२१॥  
 स भीतः प्राञ्जलिश्चैव स्थितवान् व्याकुलेन्द्रियः ।  
 तमार्त्तं विक्लवं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवन् किल ॥१२२॥  
 निषादवशकर्त्तुःसौ बभूवानन्तविक्रमः ।  
 धीवरानसृजत्सोऽपि वेणकल्मषसम्भवान् ॥१२३॥

ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुम्बराः<sup>(१)</sup> तुवराः खसाः ।  
 अधर्मरूचयश्चापि सम्भूता वेणकल्मषात् ॥१२४॥  
 पुनर्महर्षयस्तस्य पाणिं वेणस्य दक्षिणं ।  
 अरणीमिव संरम्भान्मममन्युर्जातमन्यवः ॥१२५॥  
 पृथुस्तस्मात् समुत्पन्नः करास्फालनतेजसः ।  
 पृथोः करतलाद्वापि यस्मात् जातः पृथुस्ततः ।  
 दीप्यमानः खवपुषा साक्षादग्निरिवोज्ज्वलन् ॥१२६॥  
 आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महारवं ।  
 शरांश्च विभ्रद्रक्षार्थं कवचञ्च महाप्रभं ॥१२७॥  
 तस्मिन् जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ।  
 समुत्पन्ने महाराज्ञि वेणश्च त्रिदिवङ्गतः ॥१२८॥  
 समुत्पन्नेन राजर्षिः स मत्पुत्रेण धीमता ।  
 पुरुषव्याघ्रः पुन्नान्नो नरकात्तायते ततः ॥१२९॥  
 तं नद्यश्च समुद्राश्च रत्नान्यादाय सर्वशः ।  
 समागम्य तदा वैष्णमभ्यषिञ्चन्नराधिपं ।  
 महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिं ॥१३०॥  
 सोऽभिषिक्तो महाराजा देवैरङ्गिरसः सुतैः ।  
 आदिराजो महाराजः पृथुर्वैष्णः प्रतापवान् ॥१३१॥  
 पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।  
 ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥१३२॥  
 आपस्तस्तन्निरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।

पर्वताश्च विशीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥१३३॥

अकृष्टपद्या पृथिवी सिद्धान्त्यन्नानि चिन्तया ।

सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥१३४॥

एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥१३५॥

ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पृक्तं वृहस्पतेः ।

जुहावेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ॥१३६॥

प्रमादस्तत्र सञ्जज्ञे प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ।

शिष्यहव्येन यत् पृक्तं अभिभूतं गुरोर्हविः ।

अधरोत्तरचारेण जज्ञे तदर्णवैकृतं ॥१३७॥

यच्च चत्रात्ममभवद् ब्राह्मण्यां हीनयोनितः ।

सूतः पूर्वेण साधर्म्यतुल्यधर्मः प्रकीर्तितः ॥१३८॥

मथ्यमो ह्येष सूतस्य धर्मः चत्रोपजीवनं ।

रथनागाश्च चरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥१३९॥

पृथोस्तुवार्थं तौ तत्र समाहृतौ सुरर्षिभिः ।

तामूचुर्मुनयः सर्वे स्तुयतामेष पार्थिवः ।

कर्मैतदनुरूपं वां पात्रं स्तोत्रस्य चाप्ययं ॥१४०॥

तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन् सूतमागधैः ।

आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥१४१॥

न चास्य कर्म हैविद्वः न तथा लक्षणं यज्ञः ।

स्तोत्रं येनास्य कुर्यावो राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥१४२॥

ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति ।  
 दानधर्मरतो नित्यं सत्यवान् स जितेन्द्रियः ।  
 ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संग्रामेष्वपराजितः ॥१४३॥  
 यानि कर्माणि कृतवान् पृथुश्चापि महाबलः ।  
 तानि शीलेन बद्धानि स्तुवद्भिः स्तूतमागधैः ॥१४४॥  
 ततस्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् प्रजेश्वरः ।  
 अनूपदेशं स्तूताय मगधं मागधाय च ॥१४५॥  
 तदा वै पृथिवीपालाः स्तूयन्ते स्तूतमागधैः ।  
 आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते स्तूतमागधवन्दिभिः ॥१४६॥  
 तं दृष्ट्वा परमप्रीताः<sup>(१)</sup> प्रजा ऊचुर्महर्षयः ।  
 एष वो वृत्तिदो वैष्णो भवत्विति नराधिपः ॥१४७॥  
 ततो वैष्णं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुवुः ।  
 तन्नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षेर्वचनान्तदा ।  
 सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥१४८॥  
 धनुर्गृहीत्वा वाणांश्च वसुधामार्दयद्दली ।  
 अस्यार्दनभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥१४९॥  
 तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ।  
 सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैष्णभयान्तदा ।  
 ददर्श चाग्रतो वैष्णं कार्मुकोद्यतधारिणं ॥१५०॥  
 ज्वलद्भिर्विशिखैर्वाणैर्दीप्ततेजसमच्युतं ।

महायोगं महात्मानं दुर्द्धर्ममरैरपि ॥१५१॥  
 अलभन्ती तदा चाणं वैष्णमेवान्वपद्यत ।  
 कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा<sup>(१)</sup> ॥१५२॥  
 उवाच वैष्णं नाधर्म्मं स्त्रीबधे परिपश्यसि ।  
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥१५३॥  
 मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदन्वार्थ्यते जगत् ।  
 मदृते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवसन्तम ॥१५४॥  
 न मामर्हसि वै हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं विकीर्षसि ।  
 प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥१५५॥  
 उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ।  
 हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजानां पालने नृप ॥१५६॥  
 अन्नभूता भविष्यामि जहि कोपं महाद्युते ।  
 अवध्यास्य स्त्रियः प्राहुस्त्रिर्यग्योनिशतेष्वपि ।  
 मत्वेवं पृथिवीपाल धर्म्मं न त्वक्तुमर्हसि ॥१५७॥  
 एवं बह्विधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।  
 क्रोधं निगृह्य धर्म्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥१५८॥  
 एकस्वार्थाय यो हन्यादात्मानो वा परस्य वा ।  
 एकं प्राणं बहून् वापि कामंस्तस्यास्ति पातकं ॥१५९॥  
 यस्मिंस्तु निहतो भद्रे लभन्ते बहवः सुखं ।  
 तस्मिन् हते शुभे नास्ति पातकञ्चोपपातकं ॥१६०॥

सोऽहं प्रजानिमित्तत्वां बधियामि वसुन्धरे ।  
 यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितं ॥१६१॥  
 त्वां निहत्याद्य वाणेन मच्छासनपराङ्मुखीं ।  
 आत्मानं प्रथयित्वेह धारयिष्याम्यहं प्रजाः<sup>(१)</sup> ॥१६२॥  
 सा त्वं वचनमासाद्य मम धर्मभृतां वरे ।  
 सञ्जीवय प्रजा नित्यं शक्ता ह्यसि न संशयः ॥१६३॥  
 दुहितृत्वञ्च मे गच्छ एवमेतं महद्वरं ।  
 नियच्छे त्वान्तु धर्मार्थं प्रयुक्तं घोरदर्शने ॥१६४॥  
 प्रत्युवाच ततो वैष्णं एवमुक्ता सती मही ।  
 एवमेतदहं राजन् विधास्यामि न संशयः ॥१६५॥  
 वत्सन्तु मम तं यच्छ चरेयं येन वत्सला ।  
 समाञ्च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ।  
 यथा विव्यन्दमानञ्च क्षीरं सर्वत्र भावये ॥१६६॥  
 तत उत्सारयामास शिलाजालानि सर्वशः ।  
 धनुःकोट्या ततो वैष्णस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥१६७॥  
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु<sup>(२)</sup> विषमासीदसुन्धरा ।  
 स्वभावेनाभवंस्तस्याः समानि विषमानि च ॥१६८॥  
 न हि पूर्वनिर्गते वै विषमे पृथिवीतले ।  
 प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वापि विद्यते ॥१६९॥

---

 १ प्रजापालयिता स्वयमिति ख० ।

२ मन्वन्तरेषु सव्येय्विति ख० ।



न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्नवणिकपथः ।  
 चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमेतदासीत् पूरा किल ।  
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्<sup>(१)</sup> सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७०॥  
 समत्वं यत्र यत्रासीत् भूयस्तस्मिंस्तदेव हि ।  
 तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्तिस्म सर्वदा ॥१७१॥  
 आहारः फलमुलन्तु प्रजानामभवत्किल ।  
 वैष्णवत् प्रभृति लोकेऽस्मिन् सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७२॥  
 कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्त्रोषधीषु वै ।  
 स कल्पयित्वा वत्सन्तु चाक्षुषं मनुमीश्वरः ।  
 पृथुर्दुदोह सस्यानि स्वतले पृथिवीं ततः ॥१७३॥  
 सस्यानि तेन दुग्धानि वैष्णेन तु वसुन्धरां ।  
 मनुञ्च चाक्षुषं कृत्वा वत्सम्पात्रे च भूमये ।  
 तेनान्नेन तदा ता वै वर्त्तयन्ते प्रजाः सदा ॥१७४॥  
 ऋषिभिः स्तूयते वापि पूनर्दुग्धा वसुन्धरा ।  
 वत्सः सोमस्त्वभूत् तेषां दोग्धा चापि वृद्धस्यतिः ॥१७५॥  
 पात्रमासीन्तु च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्व्वशः ।  
 क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च आश्रितं ॥१७६॥  
 पुनस्तुत्वा देवगणैः पुरन्दरपुरोगमैः ।  
 सौवर्णं पात्रमादाय अमृतं दुदुहे तदा ।  
 ते नैव वर्त्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥१७७॥

नागैश्च स्त्रयते दुग्धा विषं क्षीरं तदा मही ।  
 तेषाञ्च वासुकिर्दोग्धा काद्रवेया महौजसः ॥१७८॥  
 नागानां वै द्विजश्रेष्ठ सर्पाणाञ्चैव सर्वशः ।  
 तेनैव वर्त्तयन्त्युग्रा महाकाया महोत्तमाः ।  
 तदाहारास्तदाचारास्तदीर्यास्तु तदाश्रयाः ॥१७९॥  
 आमपात्रे पुनर्दुग्धा त्वन्तर्द्धानमियं मही ।  
 वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥१८०॥  
 दोग्धा च जतुनाभस्तु पिता मणिवरस्य सः ।  
 यक्षात्मजो महातेजा वशी स सुमहाबलः ।  
 तेन ते वर्त्तयन्तीति परमर्षिस्त्वाच ह ॥१८१॥  
 राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।  
 ब्रह्मोपेतस्तु दोग्धा वै तेषामासीत् कुबेरकः ॥१८२॥  
 रक्षः सुमाली बलवान् क्षीरं रुधिरमेव च ।  
 कपालपात्रे निर्दुग्धा अन्तर्द्धानञ्च राक्षसैः ।  
 तेन क्षीरेण रक्षांसि वर्त्तयन्तीह सर्वशः ॥१८३॥  
 पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।  
 वत्सञ्चित्रयङ्कृत्वा शुचीन् गन्धांस्तथैव च ॥१८४॥  
 तेषां विश्वावसुस्त्रासीद् दोग्धा पुत्रो मुनेः शुचिः ।  
 गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥१८५॥  
 शैलैश्च स्त्रयते दुग्धा पुनर्देवी वसुन्धरा ।  
 तत्रौषधीर्मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च । १८६॥  
 वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरुर्दोग्धा महागिरिः ।

पात्रन्तु शैलमेवासीत्तेन शैलः प्रतिष्ठितः ॥१८७॥  
 स्तूयते वृक्षवीरुभिः पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।  
 पलाशपात्रमादाय दुग्धं च्छिन्नप्ररोहणं ॥१८८॥  
 कामधुक् पुष्पितः शैलः स्रक्षो वत्सो यशस्विनी ।  
 सर्वकामदुघा दोग्ध्री पृथिवी भूतभाविनी ॥१८९॥  
 सैषा धात्री विधात्री च धारणी च वसुन्धरा ।  
 दुग्धा दितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतं ।  
 चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥१९०॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथिवीदोहनं नाम  
 प्रथमोऽध्यायः ।

---

## अथ द्वितीयोऽध्यायः ।



पृथुवंशानुकीर्तनं ।

सुत उवाच । आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

वसु धारयते यस्माद् वसुधा तेन चोच्यते ॥१॥

मधुकैटभयोः पूर्वं मेदसा संपरिश्रुता ।

ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैण्डस्य धीमतः ॥२॥

इयञ्चासीत् समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

दुहित्वमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥३॥

प्रथिता प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा ।

सस्याकरवती राज्ञा पत्तनाकरमालिनी ।

चातुर्वर्णसमाकीर्णा रक्षिता तेन धीमता ॥४॥

एवं प्रभावो राजासीदैण्डः स नृपसत्तमः ।

नमस्यस्यैव पूज्यश्च भूतयामेण सर्व्वशः ॥५॥

ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

पृथुरेव नमस्कृत्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥६॥

पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्भिर्महद्यशः ।

आदिराजा नमस्कृत्यः पृथुर्वैण्डः प्रतापवान् ॥७॥

योधैरपि च संग्रामे प्रार्थयानैर्जयं युधि ।

आदिकर्त्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥८॥

यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुशृपं ।  
 स घोररूपे संग्रामे क्षेमी तरति कीर्त्तिमान् ॥८॥  
 वैश्वैरपि च राजर्षिर्वैश्ववृत्तिसमास्थितैः ।  
 पृथुरेव नमस्कृत्यो वृत्तिदाता महायज्ञाः ॥९०॥  
 एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ।  
 पात्राणि च मयोक्तानि सर्वाण्येव यथाक्रमं ॥९१॥  
 ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना ।  
 वायुङ्कृत्वा तदा वत्सं वीजानि वसुधातले ॥९२॥  
 ततः स्वायम्भुवे पूर्वन्तदा मन्वन्तरे पुनः ।  
 वत्सं स्वायम्भुवं कृत्वा दुग्धा ग्रीष्मेण वै मही ॥९३॥  
 मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही चैत्रेण धीमता ।  
 मनुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा<sup>(१)</sup> ॥९४॥  
 उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु ।  
 मनुङ्कृत्वोत्तमं वत्सं सर्वसस्यानि धीमता ॥९५॥  
 पुनश्च पञ्चमे<sup>(१)</sup> पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः ।  
 दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु बलबन्धुना ॥९६॥  
 चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्ते चान्तरे मनोः ।  
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सञ्चारिष्णवं प्रति ॥९७॥  
 चानुषेऽपि च सम्प्राप्ते तदा मन्वन्तरे पुनः ।  
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सं कृत्वा तु चानुषं ॥९८॥

१ श्लोकोऽयं कचिज्जितपुस्तके नास्ति ।

१ तामसस्य चतुर्थमनुत्वात् पञ्चमे इत्ययं पाठो न समीचीनः ।

चानुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ।  
 वैष्णेनेयं मही दुग्धा यथा ते कीर्तितं मया ॥१८॥  
 एतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै ।  
 देवादिभिर्ऋनुष्यैश्च तथा भूतादिभिश्च या ॥२०॥  
 एवं सर्वेषु विज्ञेया ह्यतीतानागतेष्विह ।  
 देवा मन्वन्तरेष्वस्य पृथोस्तु गृणत प्रजाः ॥२१॥  
 पृथोस्तु पुत्रौ विक्रान्तौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिपालिनौ ।  
 शिखण्डिनी हविर्द्धानमन्तर्द्धानाद् व्यजायत ॥२२॥  
 हविर्द्धानात् षडाग्रेयी धिषणाऽजनयत् सुतान् ।  
 प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ<sup>(१)</sup> ॥२३॥  
 प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।  
 बलश्रुततपोवीर्यैः पृथिव्यामेकराडसौ ।  
 प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य तस्मात् प्राचीनवर्ह्यसौ<sup>(२)</sup> ॥२४॥  
 समुद्रतनयायान्तु कृतदारः स वै प्रभुः ।  
 महत्तस्तमसः पारे सवर्णायां प्रजापतेः ।  
 सवर्णाऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ॥२५॥  
 सर्व्वं प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ।  
 अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।  
 दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥२६॥  
 तपश्चरन्तु पृथिवीं प्रचेतःसु महोरुहाः ।  
 अरक्ष्यमानामाब्रुर्ब्रूवाथ प्रजाक्षयः ॥२७॥

प्रत्याहते तदा तस्मिन् चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ।  
 नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः ।  
 दशवर्षसहस्राणि न श्रेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ २ ८ ॥  
 तदुपश्रुत्य तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः ।  
 मुखेभ्यो वायुमग्निञ्च ससृजुर्जातमन्यवः ॥ २ ९ ॥  
 उन्मुलानथ तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशोषयत् ।  
 तानग्निरदहद्घोर एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥ ३ ० ॥  
 द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छेषेषु शाखिषु ।  
 उपगम्याब्रवीदेतान् राजा सोमः प्रचेतसः ॥ ३ १ ॥  
 दृष्ट्वा प्रयोजनं सर्वं लोकसन्तानकारणात् ।  
 कोपन्यजत राजानः सर्वं प्राचीनवर्हिषः ॥ ३ २ ॥  
 वृक्षाः क्षित्यां जनिष्यन्ति शाम्येतामग्निमारुतौ ।  
 रत्नभूता तु कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥ ३ ३ ॥  
 भविष्यं जानता ह्येषा मया गोभिर्विवर्द्धिता ।  
 मारिषा नाम नाम्नेषा वृक्षैरेव विनिर्मिता ।  
 भार्या भवतु वो ह्येषा सोमगर्भविवर्द्धिता ॥ ३ ४ ॥  
 युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।  
 अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ३ ५ ॥  
 स इमां दग्धभूयिष्ठां<sup>(१)</sup> युष्मन्तेजोमयेन वै ।  
 अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यसि ॥ ३ ६ ॥  
 ततः सोमस्य वचनाज्जगृह्णस्ते प्रचेतसः ।  
 संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषां ॥ ३ ७ ॥

मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ।  
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥३८॥  
 दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन वीर्यवान् ।  
 असृजन्मानसानादौ<sup>(१)</sup> प्रजा दक्षोऽथ मैथुनात् ॥३९॥  
 अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान् ।  
 विष्टज्य मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ॥४०॥  
 ददौ स दश धर्माय कण्ठपाय त्रयोदश ।  
 कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥४१॥  
 एभ्यो दत्त्वा ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टनेमिने ।  
 द्वे चैव वाङ्मपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।  
 कन्यामेकां कृशाश्वाय तेभ्योऽपत्यं निबोधत ॥४२॥  
 अन्तरं चाक्षुषस्यात्र मनोः षष्ठन्तु ह्यीयते ।  
 मनोर्वैवस्वतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः ॥४३॥  
 तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः ।  
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥४४॥  
 ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् प्रजा मैथुनसम्भवाः ।  
 सङ्कल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥४५॥  
 षष्ठय ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च देवर्षीणाञ्च ते शुभः ।  
 सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥४६॥  
 प्राणात् प्रजापतेर्जन्म दक्षस्य कथितं त्वया ।  
 कथं प्राचेतसत्वञ्च पुनर्लभे महातपाः ॥४७॥  
 एतन्नः संशयं सूत व्याख्यान्तं त्वमिहार्हसि ।



स दौहित्रश्च सोमस्य कथं श्वशुरताङ्गतः ॥४८॥

सूत उवाच । उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु सत्तमाः ।

ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्यावन्तश्च ये नराः ॥४९॥

युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दत्तादयो द्विजाः ।

पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥५०॥

ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीत् द्विजोत्तमाः ।

तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणं ॥५१॥

द्वमां विमृष्टिं यो वेद चाक्षुषस्य चराचरं ।

प्रजानामायुरुत्तीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥५२॥

एष सर्गः समाख्यातश्चाक्षुषस्य समासतः ।

इत्येते षड्विस्मर्गा हि क्रान्ता मन्वन्तरात्मकाः ।

स्वायम्भुवाद्याः सन्तेपाञ्चानुषान्ता यथाक्रमं ॥५३॥

एते सर्गाः<sup>(१)</sup> यथाप्रज्ञं प्रोक्ता वै द्विजसत्तमाः ।

वैवस्वतनिसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ॥५४॥

अनन्ता नातिरिक्ताश्च सर्वे सर्गा विवस्वतः ।

आरोग्यायुःप्रमाणेन धर्मतःकामतोऽर्थतः ।

एतानेव गुणानेति यः पठत्यनसूयकः ॥५५॥

वैवस्वतस्य वक्ष्यामि साम्प्रतस्य महात्मनः ।

समासाद्व्यासतः सर्गं ब्रुवतो मे निबोधत ॥५६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्त्तनं

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

## अथ तृतीयोऽध्यायः ।



वैवस्वतसर्गवर्णनं ।

सूत उवाच । सप्तमे त्वथ पर्याये मनोर्वैवस्वतस्य ह ।

मारीचात्कश्यपाद्देवा जज्ञिरे परमर्षयः ॥१॥

आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव ह्यष्टौ देवगणाः स्मृताः ॥२॥

आदित्या मरुतो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ।

साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रास्तयो गणाः ॥३॥

भृगोस्तु भार्गवो देवो ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः ।

वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नित्यं ते कृन्दजाः सुराः ॥४॥

एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः साम्प्रतः शुभः ।

तेजस्वी साम्प्रतस्तेषामिन्द्रो नाम्ना महाबलः ॥५॥

अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च साम्प्रतं ।

सर्वे मन्वन्तरेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥६॥

भूतभव्यभवन्नाथः सहस्राक्षः पुरन्दरः ।

मघवन्तश्च ते सर्वे शृङ्गिणो वज्रपाणयः ।

सर्व्वैः क्रतुशतेनेष्टं पृथक् शतगुणेन तु ॥७॥

त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्यबलानि च ।

अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्माद्यैः कारणैरपि ॥८॥

तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः ।  
 भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः ।  
 एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ॥८॥  
 भूतं भव्यं भविव्यन्तत् स्रुतं लोकत्रयं द्विजैः ।  
 भूर्लोकोऽयं स्रुतो भूमिरन्तरीक्षं भुवं स्रुतं ।  
 भव्यं स्रुतं दिवं ह्येतत् तेषां वक्ष्यामि साधनं ॥९॥  
 ध्यायता पुत्रकामेन ब्रह्मण्ये विभाषितं ।  
 भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभून्नदा ॥१०॥  
 भूसत्तापां स्रुतो धातुस्तथाऽसौ लोकदर्शने ।  
 भूतत्वाद्दर्शनत्वाच्च भूर्लोकोऽयमभून्नतः ।  
 अतोऽयं प्रथमो लोको भूतत्वाद्भूर्द्विजैः स्रुतः ॥११॥  
 भूतेऽस्मिन् भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः ।  
 भवत्युत्पद्यमानेन कालशब्दोऽयमुच्यते ॥१२॥  
 भवनान्तु भुवर्लोको निरुक्तश्चैर्निरुच्यते ।  
 अन्तरीक्षं भुवस्तस्मात् द्वितीयो लोक उच्यते ॥१३॥  
 उत्पन्ने तु भुवर्लोके तृतीयं ब्रह्मणा पुनः ।  
 भव्येति व्याहृतं यस्मात् भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥१४॥  
 अनागते भव्य इति शब्द एष विभाव्यते ।  
 तस्माद्भव्यो ह्यसौ लोको नामतस्तु दिवं स्रुतं<sup>(१)</sup> ॥१५॥  
 स्वरित्युक्तं तृतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत् ।  
 भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभाव्यते ॥१६॥

१ भवनान्तु भुवर्लोक इत्यादिः दिवं स्रुतमित्यन्तः पाठः क० पुस्तके नास्ति ।

भूरितीयं सृता भूमिरन्तरीचं भुवं सृतं ।  
 दिवं सृतं तथा भावं त्रैलोक्यस्यैष संग्रहः ॥१८॥  
 त्रैलोक्ययुक्तैर्याहारैस्त्रिस्रो व्याहृतयोऽभवन् ।  
 नाथ इत्येष धातुर्वै धातुज्ञैः पालने सृतः ॥१९॥  
 यस्माद्भूतस्य लोकस्य भव्यस्य भवतस्तदा ।  
 लोकत्रयस्य नाथास्ते तस्मादिन्द्रा द्विजैः सृताः ॥२०॥  
 प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तथैव च ।  
 मन्वन्तरेषु ये देवा यज्ञभाजो भवन्ति हि ॥२१॥  
 यक्षगन्धर्व्वरक्षांसि पिशाचोरगदानवाः ।  
 महिमानः सृता ह्येते देवेन्द्राणान्तु सर्वशः ॥२२॥  
 देवेन्द्रा गुरवो नाथा राजानः पितरो हि ते ।  
 रक्षन्तीमाः प्रजाः सर्वा धर्म्मणेह सुरोत्तमाः ॥२३॥  
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं देवेन्द्राणां समासतः ।  
 सप्तर्षीन् सम्प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं ये दिवि स्थिताः ॥२४॥  
 गाधिजः कौशिको धीमान् विश्वामित्रो महातपाः ।  
 भार्गवो जमदग्निश्च ऊरुपुत्रः प्रतापवान् ॥२५॥  
 वृद्धस्यतिसुतश्चापि भारद्वाजो महातपाः ।  
 श्रौतथ्यो गौतमो विद्वान् शरद्धान्नाम धार्मिकः ॥२६॥  
 स्वायम्भुवोऽत्रिभगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः ।  
 षष्ठो वाशिष्ठपुत्रस्तु वसुमान् लोकविश्रुतः ॥२७॥  
 वत्सारः काश्यपश्चैव सप्तैते साधुसम्पताः ।  
 एते सप्तर्षयः सिद्धा वर्त्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥२८॥

इत्थाकुञ्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च<sup>(१)</sup> ।

नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥२८॥

करुषश्च पृषधश्च वसुमान् नवमः स्मृतः ।

मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ।

कीर्त्तिता वै मया ह्येते सप्तमञ्चैतदन्तरं ॥३०॥

इत्येष वै मया पादो द्वितीयः कथितो द्विजाः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥३१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतसर्गवर्णनं नाम तृतीयो-  
ऽध्यायः । समाप्तोऽयमनुषङ्गपादः ।

## अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

ऋषय ऊचुः । श्रुत्वा पादं द्वितीयन्तु क्रान्तं सूतेन धीमता ।

अतस्तृतीयं पप्रच्छ पादं वै शंशपायनः ॥१॥

पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुषङ्गेण यस्त्वया ।

तृतीयं विस्तरात्पादं सोपोद्घातं प्रकीर्तय ।

एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥२॥

सूत उवाच । कीर्त्तयिष्ये तृतीयञ्च सोपोद्घातं सविस्तरं ।

पादं समुदयादिप्रा गदतो मे निबोधत ॥३॥

मनोर्वैवस्वतस्थेमं साम्प्रतस्य महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गं गृणत द्विजाः ॥४॥

चतुर्युगैकसप्तत्या सङ्ख्यातः पूर्वमेव तु ।

सह देवगणैश्चैव ऋषिभिर्दानवैः सह ॥५॥

पितृगन्धर्व्यक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा<sup>(१)</sup> ।

मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्यावरैः सह ॥६॥

मन्वादिकं भविष्यान्तं आख्यानैर्बहुविस्तरं ।

वक्ष्ये वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्य विवस्वते ॥७॥

आद्ये मन्वन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्त्तकाश्च ये ।

१ रक्षोभूतगणैरपीति ख०, ड० च ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं सप्तासन् ये महर्षयः ।  
 चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥८॥  
 दक्षस्य च ऋषीणाञ्च भगवादीनां महौजसां ।  
 शापान्महेश्वरस्यासीत् प्रादुर्भावो महात्मनां ॥९॥  
 भूयः सप्तर्षयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः ।  
 पुत्रत्वे कल्पितास्तैव स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१०॥  
 प्रजासन्तानकृद्भिस्तैरुत्पद्यद्भिर्महात्मभिः ।  
 पुनः प्रवर्त्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमं ॥११॥  
 तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्म्मणां ।  
 समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥१२॥  
 येषामन्वयसम्भूतैर्लोकोऽयं सचराचरः ।  
 पुनः स पूरितः सर्गो ग्रहचक्रमण्डितः ॥१३॥  
 एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य मुनीनां शंशयोऽभवत् ।  
 ततस्तं शंशयाविष्टाः स्मृतं शंशयनिश्चये ।  
 सत्कृत्य परि पप्रच्छुर्मुनयः शंसितव्रताः ॥१४॥  
 ऋषय ऊचुः । कथं सप्तर्षयः पूर्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः ।  
 पुत्रत्वे कल्पितास्तैव तन्मो निगद सत्तम ।  
 ततोऽब्रवीन्महातेजाः स्मृतः पौराणिकः शुभं ॥१५॥  
 कथं सप्तर्षयः सिद्धाः<sup>(१)</sup> ये वै स्वायम्भुवेऽन्तरे ।  
 मन्वन्तरं समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥१६॥

भवाभिशापात्संविद्धा ह्यप्राप्तास्ते तदा तपः ।  
 उपपन्ना अने लोके सङ्गदागामिनस्तु ते ॥१७॥  
 जचुः सर्वे ततोऽन्योन्यं जनलोके महर्षयः ।  
 जचुरेव महाभागा वारुणे वितते क्रतौ ॥१८॥  
 सर्वे वयं प्रसूयामश्चानुषस्थान्तरे मनेः ।  
 पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥१९॥  
 स्वायम्भुवेऽन्तरे शप्ताः सप्तार्थं ते भवेन तु ।  
 जज्ञिरे वै पुनस्ते ह जनलोकाद्विवं गताः<sup>(१)</sup> ॥२०॥  
 देवस्य मरुतो यज्ञे<sup>(२)</sup> वारुणीं विभ्रतस्तनुं ।  
 ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेप्सया ।  
 ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः श्रुतं ॥२१॥  
 भृगुरङ्गिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।  
 अचिस्त्रैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥२२॥  
 तथास्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।  
 यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारस्य मूर्त्तिमान् ॥२३॥  
 मूर्त्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।  
 ऋग्वेदस्याभवत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥२४॥  
 यजुर्वेदस्य वृत्ताढ्यं ऐंकारवदनोज्ज्वलः ।  
 स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तस्तुक्त्वाह्मणमन्त्रवान् ॥२५॥

१ जनलोकादिहागता इति ख०, ड०, ट० च ।

२ देवस्य मरुतो यज्ञ इति ट० ।



सामवेदश्च वृत्ताढ्याः सर्व्वगेयपुरःसरः ।  
 विश्वावस्वादिभिः सार्द्धं गन्धर्व्वैः सम्भृतोऽभवत् ॥२६॥  
 ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।  
 प्रत्यङ्गिरसयोगैश्च द्विशरीरशिरोऽभवत्<sup>(१)</sup> ॥२७॥  
 लक्ष्णानि स्वरा स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः ।  
 आश्रयस्तु वषट्कारो निग्रहप्रग्रहावपि ॥२८॥  
 दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीश्वराः<sup>(२)</sup> ।  
 देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥२९॥  
 आयुः सर्व्वत एवैते देवस्य यजतो मुखे ।  
 मूर्त्तिमन्तः स्वरूपाख्या वरुणस्य वपुर्मृतः ॥३०॥  
 स्वयम्भुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ।  
 ब्रह्मर्षिर्भावभूतस्य विधानाच्च न संशयः ॥३१॥  
 कृत्वा जुहाव सुग्भ्याञ्च सुवेण परिगृह्य च ।  
 आज्यवज्जुज्जवाञ्चक्रे मन्त्रवच्च पितामहः ॥३२॥  
 ततः स जनयामास भूतग्रामं प्रजापतिः ।  
 तस्यार्वाक्तेजसस्तस्य यज्ञे लोकेषु तैजसं ।  
 तमसाभावध्याप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः<sup>(३)</sup> ॥३३॥  
 सगुणान्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितं ।  
 तमसस्तेजसत्वाच्च सर्व्वभूतानि जज्ञिरे ॥३४॥

१ द्विशरीरस्थितोऽभवदिति ख० ।

२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

३ तमसाभावमाप्यत्वमाप्यत्वञ्च तथा रज इति ट० ।

यदा तस्मिन्नजायन्त काले पुत्रास्तु कर्मजाः<sup>(१)</sup> ।  
 आज्यस्थाल्यामुपादाय स्वशुक्रं ऊतवांश्च ह ॥ ३५ ॥  
 शुक्रे ऊतेऽथ तस्मिंस्तु प्रादुर्भूता महर्षयः ।  
 ज्वलन्तो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवैर्गुणैः ॥ ३६ ॥  
 ऊते चाग्नौ सकृच्चुके ज्वालाया निःसृतः कविः ।  
 हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भित्त्वा विनिःसृतं ।  
 भृगुस्त्वमिति होवाच यस्मात्तस्मात् स वै भृगुः ॥ ३७ ॥  
 महादेवस्तयोद्भूतं दृष्ट्वा ब्राह्मणमब्रवीत् ।  
 ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वऽयं प्रभो ।  
 विजज्ञेऽथ भृगुर्देवो मम पुत्रो भवत्वऽयं ॥ ३८ ॥  
 तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयम्भुवा ।  
 पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तथा भृगुं ।  
 वारुणा भृगवस्तस्मात् तदपत्यञ्च स प्रभुः ॥ ३९ ॥  
 द्वितीयन्तु ततः शुक्रमङ्गारेष्वपतत् प्रभुः ।  
 अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिराः ॥ ४० ॥  
 सम्भूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वक्त्रिर्ब्रह्माणमब्रवीत् ।  
 रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥ ४१ ॥  
 एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसत्पतिः ।  
 तस्मादङ्गिरसश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतं ॥ ४२ ॥  
 षट्कृत्यस्तु पुनः शुक्रे ब्रह्मणा लोककारिणा<sup>(१)</sup> ।

१ सगुणात्तेजस इत्यादिः कर्मजा इत्यन्तः पाठः क०, ट० पुस्तके नास्ति ।

१ लोकधारिणेति ख० ।

ऊते समभवंस्तच्च षड्ब्रह्माण इति श्रुतिः ॥४३॥  
 मरीचिः प्रथमस्तच्च मरीचिभ्यः समुत्थितः ।  
 क्रतौ तस्मिन् सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥४४॥  
 अहं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादत्रिः स कीर्त्तिते ।  
 केशैश्च निशितैर्भूतः पुलस्त्यस्तेन स स्यूतः ॥४५॥  
 केशैर्लम्बैः<sup>(१)</sup> समुद्धूतस्तस्मात्तु पुलहः स्यूतः ।  
 वसुमध्यात् समुत्पन्नो वसुमान् वसुधाश्रयः ॥४६॥  
 वशिष्ट इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ।  
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः षण्महर्षयः ॥४७॥  
 लोकस्य सन्तानकरास्तैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ।  
 प्रजापतय इत्येवं पथन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥४८॥  
 अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।  
 उत्पादिता ऋषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥४९॥  
 मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे ।  
 पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वाशिष्ठाश्चैव विश्रुताः ।  
 आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः ॥५०॥  
 एते समासतस्मात् पुरैव तु गुणास्तयः ।  
 अपूर्वाश्च<sup>(२)</sup> प्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विश्रुताः ॥५१॥  
 तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहितकल्मषाः ।

१ केशैर्लम्बैरिति ड०, ट० च ।

२ अमर्त्ताश्चेति ट० ।

अपरे प्रजानां पतयस्तान् ष्टणुध्वमतन्द्रिताः<sup>(१)</sup> ॥५२॥

कर्दमः कश्यपः शेषो विक्रान्तः सुश्रुवास्तथा ।

बज्रपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् सशुचिस्त्रिवाः ॥५३॥

प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्बहलश्च प्रजापतिः ।

इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवश्च प्रजेश्वराः ॥५४॥

कुशोच्चया बालखिल्याः सम्भूताः परमर्षयः ।

मनोजवाः सर्वगताः सार्वभौमाश्च तेऽभवन् ॥५५॥

जाता भस्मव्यपोहिण्यां ब्रह्मर्षिगणसम्भवाः ।

वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥५६॥

ओतोभ्यस्तस्य चोत्पन्नावश्विनौ रूपसन्धितौ ।

विदुर्जन्माक्षरजसो विमला नेत्रसम्भवाः ॥५७॥

ज्येष्ठाः प्रजानां पतयः ओतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।

ऋषयो रोमकूपेभ्यस्तथा खेदमलोद्भवाः ॥५८॥

दारुणा हि रुते मासा<sup>(२)</sup> निर्यासाः पञ्चसन्धयः ।

वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्रं ज्योतिश्च दारुणं ॥५९॥

रौद्रं लोहितमित्याज्जलोहितं कनकं स्मृतं ।

तस्मैत्रमिति विज्ञेयं धुमश्च पञ्चवः स्मृताः ॥६०॥

योऽर्चिषस्तस्य ते रुद्रास्तथादित्याः समुद्भवाः ।

अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना ज्योतिषो दिव्यमानुषाः ॥६१॥

१ प्रजानां पतयः सर्वे तान् ष्टणुध्वं समाहिता इति ख० ।

२ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसमुद्भवः ।  
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥ ६२ ॥  
 ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र त्रिदशैः संप्रसीदति ।  
 इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥ ६३ ॥  
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः ।  
 तत्प्रसादादिमान् लोकान् धारयेयुरिमाः क्रियाः<sup>(१)</sup> ॥ ६४ ॥  
 द्रव्यं संवर्द्धयामास तत्र तेजो विवर्द्धनं ।  
 देवेषु वेदविद्वांसः<sup>(२)</sup> सर्वे राजर्षयस्तथा ॥ ६५ ॥  
 वेदमन्त्रपराः सर्वे प्रजापतिगुणोद्भवाः ।  
 अनन्तं ब्रह्म सत्यञ्च तपश्च परमं भुवि ॥ ६६ ॥  
 सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रभवः प्रभो ।  
 ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्चैव चराचराः ॥ ६७ ॥  
 मरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह ।  
 अपत्यानीह सञ्चिन्त्य तेऽपत्यङ्गामयामहे ॥ ६८ ॥  
 तस्मिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च ऋषिभिः सह ।  
 एतदंशममुद्भूताः स्थानकालाभिमानिनः ॥ ६९ ॥  
 न च तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।  
 युगादिनिधनाश्चैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ७० ॥  
 ततोऽब्रवील्लोकगुरुः परमित्यविचारयन् ।

१ प्रजा इति ख० ।

२ सर्वे वै देवदेवेष्विति क० ।

एवं देवा विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ।  
 भवतां वंशसम्भूताः पुनरेते महर्षयः ॥७१॥  
 तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वमहात्मनः ।  
 विस्तरेणानुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥७२॥  
 भार्या भृगोरप्रतिमे उत्तमेऽभिजने शुभे ।  
 हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता ।  
 पुलोमश्चापि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी ॥७३॥  
 भृगोस्त्वजनयद्विद्या काव्यं वेदविदां वरं ।  
 देवासुराणामाचार्यं शुक्रङ्गविसुतं ग्रहं ॥७४॥  
 स शुक्रश्चेजनाः ख्यातः स्मृतः काव्योऽपि नामतः ।  
 पिहृणं मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी ।  
 शुक्रस्य भार्याङ्गी<sup>(१)</sup> नाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥७५॥  
 ब्राह्मेण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः ।  
 तस्यामेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे ॥७६॥  
 त्वष्टा वरूची द्वावेतौ शण्डामकौ च तावुभौ ।  
 ते तदादित्यसङ्काशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥७७॥  
 रक्षतः पृथुरग्निश्च विद्वान्यश्च वृहद्भिराः ।  
 वरूचिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठाः सुरयाजकाः ७८॥  
 इज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययोजयन् ।  
 निरस्यमानं वै धर्मं दृष्ट्वेन्द्रो मनुमब्रवीत् ॥७९॥

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः ।

एतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि याजनं<sup>(१)</sup> ।  
 श्रुत्वेन्द्रस्य तु तद्वाक्यं तस्माद्देशादपाक्रमन् ॥८०॥  
 तिरोभूतेषु तेखिन्द्रो धर्मपत्नीञ्च चेतसां ।  
 ग्रहेण मोचयित्वा तु ततः सोऽनुससार तां ॥८१॥  
 तत इन्द्रविनाशाय यतमानान्यतींस्तु तान् ।  
 तचागतान् पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रः प्रहस्य तु ।  
 सुस्वाप देवदेवस्य वेद्यां वै दक्षिणे ततः ॥८२॥  
 तेषान्तु भक्षमाणानां तत्र शालावृकैः सह ।  
 शीर्षाणि न्यपतंस्तानि खर्जूराण्यऽभवंस्ततः ॥८३॥  
 एवं वरूत्रिणः पुत्रा इन्द्रेण निहताः पुरा ।  
 यजन्यान्देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥८४॥  
 त्रिशिरा विश्वरूपस्तु त्वष्टुः पुत्रोऽभवन्महान् ।  
 विश्वरूपानुजश्चापि विश्वकर्मा यमः स्मृतः ॥८५॥  
 भृगोस्तु भृगवो देवा जज्ञिरे द्वादशात्मजाः ।  
 देव्यान्तान् सुषुवे सर्वान् काव्यस्यैवात्मजान्<sup>(१)</sup> प्रभुः ॥८६॥  
 भुवनो भावनस्यैव अन्यस्यान्यायतस्तथा ।  
 क्रतुः श्रवाश्च मूर्द्धा च व्यजयो व्यश्रुषश्च यः ।  
 प्रसवश्चाप्यजस्यैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥८७॥  
 इत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश याज्ञिकाः ।  
 पौलोम्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वसिनं विभुं ॥ ८८ ॥

---

 १ याजयन्निति ख० ।

१ काव्यस्यैवानुजानिति ड०, ट० च ।

व्याधितः सोऽष्टमे मासि गर्भक्रूरेण कर्मणा ।  
 अथवाऽथवा सोऽथ चेतनस्तु प्रचेतसः ।  
 प्राचेतसाऽथवाक्रोधादध्वानं पुरुषादजः<sup>(१)</sup> ॥ ८८ ॥  
 जनयामास पुत्रौ द्वौ सुकन्यायाञ्च भार्गवः ।  
 आत्मवानं<sup>(२)</sup> दधीचञ्च<sup>(३)</sup> तावुभौ साधुसम्मतौ ॥ ८९ ॥  
 सारस्वतः सरस्वत्यां दधीचाच्चोपपद्यते ।  
 रुची पत्नी<sup>(४)</sup> महाभागा आत्मवानस्य नाङ्गरी ॥ ९० ॥  
 तस्य ऊर्वोर्वापिर्जज्ञे ऊरू भिक्षा महायशाः ।  
 और्वश्चासीदृचीकस्तु दीप्ताग्निमदृशप्रभः ॥ ९१ ॥  
 जमदग्निर्दृचीकस्य सत्यवत्यां व्यजायत ।  
 भृगोश्च रुचिपर्याये<sup>(५)</sup> रौद्रवैष्णवयोस्तथा ॥ ९२ ॥  
 जमनादैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत ।  
 रेणुका जमदग्नेस्तु शक्रतुल्यपराक्रमं ।  
 ब्रह्मचत्रमयं रामं सुषुवेऽमिततेजसं ॥ ९३ ॥  
 और्वस्यासीत्पुत्रश्चतुर्जमदग्निरुगमं ।  
 तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परान् ॥ ९४ ॥  
 अथान्तरेषु वै वा ह्या वहवो भार्गवाः स्मृताः ।

१ श्लोकार्द्धमिदं न समीचीनं ।

२ आत्मानं वेति छ० ।

३ दधीचिच्चेति ख० ।

४ रुचिपत्नीति ख० ।

५ रुचिपर्याये इति छ० ।



वत्सो विश्वोऽश्विषेणश्च<sup>(१)</sup> पाण्डः पथ्यः सशौनकः ।  
 गोत्रेण सप्तमा ह्येते पक्षा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥८६॥  
 शृणुताङ्गिरसो वंशमग्नेः पुत्रस्य धीमतः ।  
 यस्यान्ववाये सम्भूता भारद्वाजाः सगौतमाः ।  
 देवाश्चाङ्गिरसो मुख्यास्त्रिषुमन्तो महौजसः ॥८७॥  
 सुरूपा चैव मारीची कार्दमी च तथा खराद ।  
 पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्त्र्यर्च्यः ।  
 इत्येताङ्गिरसः पत्यस्तासु वक्ष्यामि सन्ततिं ॥८८॥  
 अथर्च्येणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्बहाः ।  
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनां ॥८९॥  
 वृहस्पतिः सुरूपायां गौतमः सुषुवे खराद ।  
 अबन्ध्यं वामदेवञ्च उतथ्यमुशिजन्तया<sup>१</sup> ॥९००॥  
 धिष्णुः पुत्रस्तु पथ्यायां संवर्त्तश्चैव मानसः ।  
 विचिन्तश्च तथायस्यः शरदांश्चाप्युतथ्यजः ॥९०१॥  
 अग्निजो दीर्घतमा वृहदुत्थो वामदेवजः ।  
 धिष्णोः पुत्रः सुधन्वान ऋषभश्च सुधन्वनः ॥९०२॥  
 रथकाराः स्मृता देवा ऋषयो ये परिश्रुताः ।  
 वृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्रुतः सुमहायशाः ॥९०३॥  
 अङ्गिरसस्तु संवर्त्तो देवानङ्गिरसः शृणु ।  
 वृहस्पतेर्यवीर्यांसो देवा ह्यङ्गिरसः स्मृताः ॥९०४॥  
 औरसाङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिरे ।

औदार्यायुर्दनुर्दक्षो दर्भः प्राणस्तथैव च ।

हविर्भांश्च हविष्णुश्च क्रतुः सत्यश्च ते दश ॥१०५॥

अयस्यस्तु उत्थस्य वामदेवस्तथोमिजः ।

भारद्वाजाः शाङ्कृतिका गार्ग्यकान्वरथीतराः ॥१०६॥

मुद्गला विष्णुष्टदाश्च हरिता वायवस्तथा ।

तथा भाला भरद्वाजा आर्षभाः किम्बयास्तथा ॥१०७॥

एते ह्यङ्गिरसः पक्षा विज्ञेया दश पञ्च च ।

च्छद्यन्तरेषु वै वाह्या वहवोऽङ्गिरसः स्मृताः ॥१०८॥

मारीचं परिवक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषम् ।

यस्यान्ववाये सम्भूतं जगत् स्यावरजङ्गमं ॥१०९॥

मरीचिरापञ्चकमे ताभिधायन् प्रजेष्वाया<sup>(१)</sup> ।

पुत्रः सर्व्वगुणोपेतः प्रजावान् सुरुचिर्दितिः ।

संपूज्यते प्रशस्तायां मनसा भाविता प्रभुः ॥११०॥

आहताश्च ततः सर्वा आपः समवसत् प्रभुः ।

तासु प्रणिहितात्मानमेकः सोऽजनयत् प्रभुः ॥१११॥

पुत्रमप्रतिमन्त्रान्नाऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः ।

पुत्रं मरीचं सूर्याभं वधौवेशो<sup>(२)</sup> व्यजीजनत् ॥११२॥

प्रधायन् हि सतां वाचं पुत्रार्थी सलिले स्थितः ।

सप्तवर्षमहस्त्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३॥

कश्यपः सवितुर्विद्वांस्तेन सः<sup>(३)</sup> ब्रह्मणः समः ।

१ प्रजेच्छेयेति ख० ।

२ पाठोऽयमसमीचीनः ।

३ तेजसेति ख० ।

मन्वन्तरेषु सर्वेषु ब्राह्मणांशेन जायते ॥११४॥  
 कन्यानिमित्तमित्युक्ते दत्तेण कुपिताः प्रजाः ।  
 अपित्रस्त तदा कथं कथं मद्यमिच्छेयते ॥११५॥  
 हाश्वेकसा द्वि<sup>(१)</sup> विज्ञेया ब्रह्मणः कथ उच्यते ।  
 कथं मद्यं स्रुतं विप्रैः कथपानात्तु कथपः ॥११६॥  
 करोति नाम यदाचो वाचं क्रूरमुदाहृतं ।  
 दत्ताभिषत्तः कुपितः कथपस्तेन सोऽभवत् ॥११७॥  
 तस्माच्च कथपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।  
 तस्माद्दत्तः कथपाय कन्यास्ताः प्रत्यपद्यत ।  
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः ॥११८॥  
 इत्येतमृषिसर्गन्तु पुण्यं यो वेद वारुणं ।  
 आयुश्चान् पुण्यवान् शुद्धः सुखमाप्नोत्यनुत्तमं ।  
 धारणात् श्रवणाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११९॥  
 अथाब्रुवन् पुनः सर्वे मुनयो रोमहर्षणं ।  
 विनिवृत्ते प्रजार्सर्गे षष्ठे वै चाक्षुषस्य ह ।  
 निसर्गः सम्प्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२०॥  
 सत उवाच । प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ।  
 ससर्ज दत्तो भूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।  
 उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२१॥  
 ततः प्रवृत्तो दत्तस्तु प्रजाः सृष्टुञ्चतुर्विधाः ।  
 जरायुजा शण्डजाश्च उद्भिजाः स्नेहजास्तथा ॥१२२॥

दशवर्षसहस्राणि तप्ता क्षीरं महत्तपः ।  
 सम्भावितो योगबलैरणिमाद्यैर्विशेषतः ॥१२३॥  
 आत्मानं व्यभजत् श्रीमान् मनुष्योरगराक्षसान् ।  
 देवासुरसगन्धर्वान् दिव्यसंहननप्रजान् ।  
 ईश्वरानात्मानस्तुल्यान् रूपद्रविणतेजसा ॥१२४॥  
 तथैवान्यानि मुदितो गतिमन्ति ध्रूवाणि च ।  
 मानसान्येव भूतानि सिद्धिर्त्तुर्विविधाः प्रजाः ॥१२५॥  
 ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान् मनुष्योरगराक्षसान् ।  
 यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशून्मृगांस्तथा ॥१२६॥  
 यदास्य मनसा सृष्टा न व्यवर्द्धन्त ताः प्रजाः ।  
 अप्रध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥१२७॥  
 मैथुनेन च भावेन सिद्धिर्त्तुर्विविधाः प्रजाः ।  
 असिक्तीं<sup>(१)</sup> चावहृत्यत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥१२८॥  
 सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीं ।  
 यया धृतमिदं सर्व्वं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१२९॥  
 अचाप्युदाहरन्तीमौ सौकौ प्राचेतसं प्रति ।  
 दक्षस्योदहतो भार्यामसिक्तीं वीरणीं परां<sup>(२)</sup> ॥१३०॥  
 कूपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनां ।  
 नदीगिरिषु सज्जंस्ताः पृष्ठतोऽनुययौ प्रभुः ॥१३१॥  
 तं दृष्ट्वा ऋषिमिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः ।

प्रथमात्र द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥१३२॥  
 तथागच्छद् यथाकालं कूपानां नियुते तु सः ।  
 अस्मिन्नीं वैरिणीं यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥१३३॥  
 अथ पुत्रसहस्रं स वैरिण्याममितौजसा ।  
 अस्मिन्नां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥१३४॥  
 तांस्तु दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्द्धयिषून् प्रजाः ।  
 देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ।  
 नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनोऽब्रवीत् ॥१३५॥  
 यः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति कृत्रिमः ।  
 दक्षशापभयाङ्गीतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्मणा ॥१३६॥  
 यः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठी व्यजायत ।  
 मानसः कश्यपस्येह दक्षशापभयात् पुनः ॥१३७॥  
 तस्मात् स कश्यपस्याथ द्वितीयं मानसोऽभवत् ।  
 स हि पूर्वसमुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥१३८॥  
 येन दक्षस्य पुत्रास्ते ह्यर्थ्यश्वा इतिविश्रुताः ।  
 निन्दार्थं नाशिताः सर्वे विनष्टाश्च न संशयः ॥१३९॥  
 तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नाशाय वै प्रभुः ।  
 ब्रह्मर्षोन् वै पुरस्त्रात्य याचितः परमेष्ठिना ॥१४०॥  
 ततोऽभिसन्धितं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना ।  
 कन्यायां नारदो मङ्गं तव पुत्रो भवत्विति ॥१४१॥  
 ततो दक्षः सुतां प्रादात् प्रियां वै परमेष्ठिने ।  
 तस्मात् स नारदो जज्ञे भूयः शान्तो भयादृषिः ॥१४२॥

तदुपश्रुत्य विप्रास्ते जातकौतूहलाः पुनः ।

अपृच्छन् वदतां श्रेष्ठं सूतं तत्त्वार्थदर्शिनं ॥१४३॥

ऋषय ऊचुः । कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महात्मना ।

प्रजापतिसुतास्ते वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥१४४॥

स तथ्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासासम्भवं शुभं<sup>(१)</sup> ।

प्रोवाच मधुरं वाक्यं तेषां सर्वगुणान्वितं ॥१४५॥

दक्षपुत्राश्च ह्यर्यश्चा विवर्द्धयिषवः प्रजाः ।

समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥१४६॥

बालिश्चा वत यूयं वै न प्रजानीथ भूतलं ।

अन्तमूर्द्धमधस्यैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥१४७॥

किं प्रमाणन्तु मेदिन्याः स्रष्टव्यानि तथैव च ।

अविज्ञायेह स्रष्टव्यं अन्यथा किं नु स्रक्ष्यथ ।

अल्पं वापि बहुर्वापि तत्र दोषस्तु दृश्यते ॥१४८॥

ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाता सर्वतो दिशः ।

वायुन्तु समनुप्राप्य<sup>(१)</sup> गतास्ते वै पराभवं ॥१४९॥

अद्यापि न निवर्त्तन्ते भ्रमन्तो वायुमिश्रिताः ।

एवं वायुपथं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः ॥१५०॥

खेषु पुत्रेषु नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।

वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः ॥१५१॥

प्रजा विवर्द्धयिषवः शबलाश्चाः पुनस्तु ते ।

१ पुनरिति ख० ।

१ वायुन्तु नाशनं प्राप्येति ख०, ड०, ट० च ।

पूर्वमुक्तं वचस्तत्र आविता नारदेन ह ॥१५२॥

तच्छ्रुत्वा वचनं सर्व्वे कुमारास्ते महौजसः ।

अन्योऽन्यमूचूस्ते सर्व्वे सम्यगाह महानृषिः ।

भ्रातृणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥१५३॥

ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्वास्तु सुखं सत्त्व्यामहे प्रजाः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्व्वतो दिशम् ।

अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥१५४॥

ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्येषणे रतः ।

प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्य्यं विजानता ॥१५५॥

नष्टेषु शबलाश्वेषु दत्तः क्रुद्धोऽभवदिभुः ।

नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥१५६॥

तथा तेष्वपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किल ।

षष्टिकन्याऽसृजद्भो वैरिण्यामेव विश्रुताः ॥१५७॥

तास्तदा प्रतिजग्राह पद्भ्यर्थे कश्यपः प्रभुः ।

धर्मः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्षयः ॥१५८॥

इमां विस्मृष्टिं दत्तस्य कृत्स्नां यो वेद तत्त्वतः ।

आयुश्चान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांश्च भवत्युत<sup>(१)</sup> ॥१५९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ।

१ अत्राध्याये बज्रसु स्थानेषु पूर्व्वोपरसङ्गतिराहित्येनासमीचीनत्वेन च पाठः प्रतिभाति ।

## अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

ऋषय ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च दैत्यानाञ्चैव सर्व्वश्च ।

उत्पत्तिं विस्तरेणेह ब्रूहि वैवस्वतेऽन्तरे ॥१॥

सूत उवाच । धर्मस्य तावद् वक्ष्यामि निसर्गं तं निबोधत ।

अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ॥२॥

सङ्कल्पा च सुहृद्वा च साध्या विश्वा तथैव च ।

धर्मपत्न्यो दश त्वेता दत्तः प्राचेतसो ददौ ॥३॥

साध्या पुत्रांस्तु धर्मस्य साध्यान् द्वादश जज्ञिरे ।

साध्या नाम महाभागाश्चन्द्रजा यज्ञभागिनः ।

देवेभ्यस्तान् परान् देवान् देवज्ञाः परिचक्षिरे ॥४॥

ब्रह्मणो वै सुखात् सृष्टा जया देवाः प्रजेष्मपा ।

सर्व्वे मन्त्रश्चरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह ॥५॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च वृहद्यश्च रथन्तरं ।

चिन्तिश्चैव विचिन्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च ॥६॥

विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञश्च ते स्मृताः ।

नामान्येतानि तेषां वै जयानां प्रथितानि च ॥७॥

ब्रह्मशापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।

स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ॥८॥

तामसे हरयो नाम वैकुण्ठा रैवताऽन्तरे ।



साध्याश्च चाक्षुषे नाम्ना कन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥८॥  
 धर्मपुत्रा महाभागाः साध्या ये द्वादशमराः ।  
 पूर्वं स्म अनुसूयन्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥९०॥  
 स्वारोचिषेऽन्तरेऽतीता देवा ये वै महौजसः ।  
 तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूर्चुर्वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥९१॥  
 किञ्चिच्छिष्टे तदा तस्मिन् देवा वै तुषिताऽब्रुवन् ।  
 हतरेतरं महाभागान् वयं साध्यान् प्रविश्य वै ।  
 मन्वन्तरे भविष्यामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥९२॥  
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः ।  
 तस्माद्द्वादशसम्भूतान् धर्मान् स्वायम्भुवात् पुनः ॥९३॥  
 नरनारायणौ तत्र जज्ञाते पुनरेव हि ।  
 विपश्चिदिन्द्रो यश्चासीत् तथा सद्यो हरिश्च तौ ।  
 स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्तानौ तुषितौ सुरौ ॥९४॥  
 तुषितानान्तु साध्यत्वे नामान्येतानि वक्ष्यते ।  
 मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो यानश्च<sup>(१)</sup> वीर्यवान् ॥९५॥  
 चित्तिर्हयो नयस्यैव हंसो नारायणस्तथा ।  
 प्रभवोऽथ विभुस्यैत्र<sup>(१)</sup> साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥९६॥  
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।  
 नामान्यासन् पुनस्तानि तुषितानां निबोधत ॥९७॥  
 प्राणोऽपानस्तथोदानः समानो व्यान एव च ।

१ नरोपानश्चेति ख०, ड०, ट०, ठ० च ।

१ प्रभवो विभवस्यैवेति क० ।

चतुः श्रोत्रं तथा<sup>(१)</sup> प्राणः स्पर्शा बुद्धिर्मनस्तथा ॥१८॥  
 प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ।  
 नामान्येतानि पूर्व्वन्तु तुषितानां स्मृतानि ह ॥१९॥  
 वसोस्तु वसवः पुत्राः साध्यानामनुजाः स्मृताः ।  
 धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपस्त्वैवानलोऽनिलः ।  
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥२०॥  
 धरस्य पुत्रो द्रविणो ऊतहयवहस्तथा ।  
 ध्रुवपुत्रो भवो नाम्ना कालो लोकप्रकालनः ॥२१॥  
 सोमस्य भगवान् वर्चा बुधश्च ग्रहबोधनः ।  
 रोहिण्यां तौ समुत्पन्नौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥२२॥  
 धारोर्मिकलिलास्त्रैव त्रयश्चन्द्रमसः सुताः ।  
 आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः शमः शान्तस्तथैव च ॥२३॥  
 स्कन्दः सनत्कुमारश्च जज्ञे पादेन तेजसः ।  
 अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ।  
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥२४॥  
 अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ।  
 अविज्ञातगतिस्त्रैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ॥२५॥  
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्र ऋषिर्नाम्ना तु देवलः ।  
 द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥२६॥  
 वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्कृत्स्नममक्ता विचरत्युत ॥२७॥  
 प्रभासस्य तु या भार्या वसूनामष्टमस्य ह ।  
 विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥२८॥  
 स कर्त्ता सर्वशिल्पानां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकिः ।  
 भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता कारयिता च सः ॥२९॥  
 सर्वेषाञ्च विमानानि दैवतानां करोति सः ।  
 मानुषाश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥३०॥  
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्रुताः ।  
 क्रतुर्दक्षः अत्रः सत्यः कालः कामो धुनिस्तथा<sup>(१)</sup> ॥३१॥  
 कुरूवान् प्रभवांश्चैव रोचमानश्च ते दश ।  
 धर्मपुत्राः स्मृता ह्येते विश्वायां जज्ञिरे शुभाः ॥३२॥  
 मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो भानवो भानुजाः स्मृताः ।  
 सुहृर्त्ताञ्च सुहृर्त्तायां घोषं लब्ध्वा व्यजायत ॥३३॥  
 सङ्कल्पायान्तु संजज्ञे विद्यान् सङ्कल्प एव च ।  
 नागवीथ्यस्तु<sup>(२)</sup> जाम्याञ्च पथत्रयसमाश्रिताः<sup>(३)</sup> ॥३४॥  
 पृथिवीविषयं सर्व्वमरुन्धत्यां व्याजायत ।  
 एष सर्गः समाख्यातो विद्वान् धर्मस्य शाश्वतः ॥३५॥  
 सुहृर्त्ताश्चैव तिथ्यश्च पतिभिः सह सुव्रताः ।  
 नामतः संप्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे विबोधत ॥३६॥

१ मधुस्तथेति ख० ।<sup>१</sup>

२ नव वीथ्यस्त्विति ख०, ड०, ट०, ठ० च ।

३ पथत्रयसमाश्रिता इति ड० ।

अहोरात्रविभागश्च नक्षत्राणि समासतः ।  
 मुहूर्त्ताः सर्वनक्षत्रा अहोरात्रविदस्तथा ॥ ३७ ॥  
 अहोरात्रकलानान्तु षट्शतीत्यधिका सृता ।  
 रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु ऋतुमिच्छतः ॥ ३८ ॥  
 ततो वेदविदश्चैतां तिथिमिच्छन्ति पर्वसु ।  
 अविशेषेषु कालेषु योज्यः स पितृदानतः ॥ ३९ ॥  
 रौद्रः सार्वस्तथा मैत्रः पिण्डावासव एव च ।  
 आयोऽथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मो मध्याह्नसंश्रितः ॥ ४० ॥  
 प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रः<sup>(१)</sup> तथेन्द्रो निर्वृतिस्तथा ।  
 वारुणश्च तथार्धम्नो भागाश्चापि दिनाश्रिताः ॥ ४१ ॥  
 एते दिनमुहूर्त्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः ।  
 शुद्धायाविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥ ४२ ॥  
 अजास्तथाहिर्ब्रध्नश्च पूषा हि यमदेवताः ।  
 आग्नेयश्चापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥ ४३ ॥  
 ब्रह्मसौम्यस्तथादित्यो वार्हस्पत्योऽथ वैष्णवः ।  
 सावित्रोऽथ तथा त्वाष्ट्रो वायव्यश्चेति संग्रहः ॥ ४४ ॥  
 एकरात्रिमुहूर्त्ताः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च ।  
 इन्द्रोर्गत्युदया ज्ञेया नालिकाः पादिकास्तथा ।  
 कालावस्थास्त्रिमास्त्रेते मुहूर्त्ता देवताः सृताः ॥ ४५ ॥  
 सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि विहितानि च ।  
 दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमं ॥ ४६ ॥

स्थानं जारङ्गं मध्ये तथैरावतमुत्तरं ।  
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥४७॥  
 अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरिति स्मृता ।  
 पुष्योऽश्लेषापुनर्वसू वीथिरैरावती मता ।  
 तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरे मार्ग उच्यते ॥४८॥  
 पूर्वोत्तरे फाल्गुन्यौ च मघा चै वार्यमी स्मृता ।  
 हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथीत्यभिज्ञब्दिता ॥४९॥  
 ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारङ्गवी स्मृता ।  
 एतास्तु वीथयस्त्रिस्तो मध्यमे मार्ग उच्यते ॥५०॥  
 मूलज्याषाढे द्वे चापि अजवीथ्यभिज्ञब्दिता ।  
 श्रवणञ्च धनिष्ठा च गार्गी शतभिषक्तया ॥५१॥  
 वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता ।  
 स्मृता वीथ्यस्तु तिस्रस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥५२॥  
 सप्तविंशत्तु याः कन्या दक्षः सोमाय ता ददौ ।  
 सर्वा नक्षत्रनाम्नस्ता ज्योतिषे चैव कीर्त्तिताः ।  
 तासामपत्यान्यभवन् दीप्तान्यमिततेजसा ॥५३॥  
 यास्तु शेषास्तदा कन्याः प्रतिजयाह कश्यपः ।  
 चतुर्दश महाभागाः सर्वास्ता लोकमातरः ॥५४॥  
 आदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा<sup>(१)</sup> ।  
 सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा<sup>(१)</sup> ।

१ अदितिर्दितिर्दनुर्दीवा अरिष्टा नायुषस्तथेति ड०, ट० च ।

१ सुरभिर्विनता नाम्ना मुनिः क्रोधवशा इरेति ख० । क्रोधवशा इरेति ड० ।

कद्रुर्मुनिश्च धर्मज्ञः प्रजास्तासां निबोधत ॥५५॥  
 चारिष्णवेऽन्तरेऽतीते ये द्वादश पुरोगमाः ।  
 वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभ्रुवृश्चाक्षुषेऽन्तरे ॥५६॥  
 उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् पुनर्वैवस्वतस्य ह ।  
 आराधिता ह्यदित्या ते समेत्याहुः परस्परं ॥५७॥  
 एतामेव महाभागामदितिं संप्रविश्य वै ।  
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् योगादर्द्धेन चेतसः ॥५८॥  
 गच्छामः पुत्रतामस्यास्तन्नः श्रेयो भविष्यति ।  
 अदित्यास्तु प्रसृतानामादित्यत्वं भविष्यति ॥५९॥  
 एवमुक्ता तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः ।  
 जज्ञिरे द्वादशादित्या मारीचात् कश्यपात्पुनः ॥६०॥  
 शतक्रतुश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि ।  
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नरनारायणौ सुरौ ॥६१॥  
 तेषामपि हि देवानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ।  
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।  
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य<sup>(१)</sup> च महात्मनः ॥६२॥  
 श्रेष्ठानुश्रविके यस्माच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे ।  
 अष्टात्मकेऽणिमाद्ये च तस्मान्ते जज्ञिरे सुराः ॥६३॥  
 इत्येष विषये रागः सम्भूत्याः कारणं स्मृतं ।  
 ब्रह्मशापेन सम्भूता जयाः स्वायम्भुवे जिताः ॥६४॥  
 स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ।

तामसे हरयो देवा जाताश्चारिणवे तु वै ।  
 वैकुण्ठाशक्तुषे साध्या आदित्याः साम्प्रते पुनः ॥६५॥  
 धाताऽर्जुमा च मित्रश्च वरुणोऽग्नौ भगस्तथा ।  
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥६६॥  
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः ।  
 इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्य सुताः स्मृताः ॥६७॥  
 सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विजज्ञिरे ।  
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥६८॥  
 अङ्गारकं तथा सर्पं निर्च्छतिं सदसत्पतिं ।  
 अजैकपादह्रिभ्रमूर्द्धकेतुं ज्वरं तथा ॥६९॥  
 भुवनञ्चेश्वरं मृत्युं कपालञ्चैव<sup>(१)</sup> विश्रुतं ।  
 देवानेकादशैतांस्तु रुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान् ।  
 तपसा तेन महता सुरभी तानजीजनत् ॥७०॥  
 ततो दुहितरावन्ये सुरभी द्वे व्यजायत ।  
 रोहिणी चैव रुद्राभा गान्धारी च<sup>(२)</sup> यशस्विनी ॥७१॥  
 रोहिण्यां जज्ञिरे कन्यास्यतश्चो लोकविश्रुताः ।  
 सुरूपा हंसकीला च<sup>(३)</sup> भद्रा कामदुघा तथा ।  
 सुषुवे कामदुघा तु सुरूपा तनयद्वयं ॥७२॥  
 हंसकीला नृपमृषीन्<sup>(४)</sup> भद्रायास्तु व्यजायत ।

१ कापालञ्चैवेति ख० ।

२ गान्धर्वी चेति ड० ।

३ हंसकाली चेति क० ।

४ पाठोऽयं न समीचीनः ।

विश्रुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुताः ॥७३॥

उच्चैःश्रवास्तदा जाताः खेचरास्ते मनोजवाः ।

श्वेताः शोनाः पिशङ्गाश्च सारङ्गा हरितार्जुनाः ।

रुद्रा देवोपवाह्यास्ते गन्धर्व्वयोनयो हयाः ॥७४॥

भृयो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमान् चन्द्राभसुप्रभः ।

सखी ककुद्गी द्युतिमानमृतालयसम्भवः ।

सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ॥७५॥

इत्येते कश्यपसुता रुद्रादित्याः प्रकीर्त्तिताः ।

धर्मपुत्राः स्मृताः साध्या विश्वे च वसवस्तथा ॥७६॥

अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ।

बह्वपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ।

प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा च्छचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥७७॥

कृष्णाश्चस्य तु देवर्षर्देवप्रहरणाः स्मृताः ।

एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥७८॥

सर्वे देवगणा विप्रास्त्रयस्त्रिंशत्तु कृन्दजाः ।

एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥७९॥

यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।

एते देवनिकायास्ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥८०॥

अथ ऊचुः । साध्याश्च वसवो विश्वे रुद्रादित्यास्तथैव च ।

अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिश्चैव विश्रुताः ॥८१॥

प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः ।

अन्तरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद् विशिष्यते ॥८२॥



यश्च यस्मात् प्रभवति यश्च यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।

ज्यायान्यो मध्यमश्चैव कनीयान् यश्च तेषु वै ॥८३॥

प्रधानभूतो यस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः ।

कर्मभिश्चाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ।

एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं त्वं हि वेत्स्य यथायथं ॥८४॥

सूत उवाच । अत्र वो वर्णयिष्येहमन्तरन्तेषु यत् सूतं ।

यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां ऋणुध्वं मे विवर्ततः ॥८५॥

राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव ताः स्यताः ।

तन्वः स्वयम्भुवः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥८६॥

एतासामन्तरं वक्तुं नैव शक्यं द्विजोत्तमाः ।

गुणवृद्धिनिबन्धत्वाद्विधानुग्रहबन्धतः ॥८७॥

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च गुणवृद्धिमिह द्विजाः ।

यथाशक्त्या प्रवक्ष्यामि तनूनां तन्निबोधत ॥८८॥

एका तु कुरुते तासां राजसी सर्वतः प्रजाः ।

एका चैवार्णवस्था तु सानुगृह्णाति सात्त्विकी ।

एका सात्तिपते काले तामसी ग्रसते प्रजाः ॥८९॥

रजसा तु समुद्रिको ब्रह्मा सम्भवते यदा ।

पुरुषाख्या तदा तस्य सात्त्विकी विनिवर्त्तते ॥९०॥

यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्तमसस्तु सः ।

ब्रह्माख्या सा तदा त्वस्य राजसी विनिवर्त्तते ॥९१॥

सत्त्वोद्रेकात्तु पुरुषो यदा भवति स प्रभुः ।

कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥९२॥

क्रमात्तस्य निवर्त्तन्ते रूपं नाम च कर्म च ।  
 त्रैलोक्ये वर्त्तमानस्य सर्वानुग्रहनिग्रहैः ॥८३॥  
 यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते ।  
 यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥८४॥  
 मणिर्विभजते वर्णान् विचित्रान् स्फटिके यथा ।  
 वैमल्यादाश्रयवशान्तद्वर्णः स्यात्तदञ्जनः ॥८५॥  
 तदा गुणवशान्तस्य स्वयम्भोरनुरञ्जनं ।  
 एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनं ॥८६॥  
 एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेनावतिष्ठते ।  
 रूपतो वर्णतश्चैव तथा गुणवशान्तु सः ॥८७॥  
 भवत्येको द्विधा चैव त्रिधा मूर्त्तिविनाशनात् ।  
 एको ब्रह्मान्तकश्चैव पुरुषश्चेति ते त्रयः ॥८८॥  
 एकस्थैताः सृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।  
 ब्राह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते त्रयः ॥८९॥  
 तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी ।  
 या तामसी तु कालाख्या प्रजाक्षयकरी तु सा ।  
 सात्त्विकी पौरुषी या तु सानुग्रहकरी सृता ॥९०॥  
 राजस्या ब्रह्मणोऽग्नेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।  
 तामसी चान्तक्या तु तदग्नेनाभवद्भवः ॥९०॥  
 सात्त्विकी पौरुषी या सा तस्याः शोचिष्णुरुच्यते ।  
 त्रैलोक्ये ताः सृतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ॥९०॥  
 नानाप्रयोजनार्थां हि कालोऽवस्थां करोति यः ।

ब्रह्मत्वेन प्रजाः सृष्ट्वा विष्णुत्वेनानुगृह्य च ।  
 वैष्णयानुगृहीतास्ता रौद्र्यानुग्रसते पुनः ॥१०३॥  
 एकः स्वयम्भुवः कालस्त्रिभिस्त्रीन् वै करोति सः ।  
 सृजते चानुगृह्णाति प्रजाः संहरते तथा ॥१०४॥  
 इत्येताः कथितास्त्रिस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।  
 प्रजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव ताः स्मृताः ॥१०५॥  
 एका तनुः स्मृता वेदे धर्मशास्त्रे पुरातने ।  
 साङ्ख्ययोगपरे वीरैः पृथक्कैकत्वदर्शिभिः ।  
 अभिजातप्रभावज्ञैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१०६॥  
 एकत्वे च पृथक्त्वे च तासु भिन्नाः प्रजास्त्रिह ।  
 इदं परमिदं नेति ब्रुवतो भिन्नदर्शनाः ॥१०७॥  
 ब्रह्माणं कारणं केचित् केचित् प्राहुः प्रजापतिं ।  
 केचिच्छिवं परत्वेन प्राहुर्विष्णुं तथाऽपरे ।  
 अविज्ञानेन संसक्ताः सक्ता रत्यादिचेतसा ॥१०८॥  
 तत्त्वं कालञ्च देशञ्च कार्याणावेक्ष्य तत्त्वतः ।  
 कारणञ्च स्मृता ह्येता नानार्थेष्विह देवताः ॥१०९॥  
 एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति ।  
 एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ।  
 एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाहुर्ब्रह्मवादिनं ॥११०॥  
 अद्वेषस्तु सदा कार्य्या देवतासु विजानता ।  
 न शक्यमीश्वरं ज्ञातुमैश्वर्येण व्यवस्थितं ॥१११॥  
 एकात्मा स त्रिधा भूत्वा सम्प्रोदयति यः प्रजाः ।

एतेषाञ्च त्रयाणान्तु विचरन्त्यन्तरं जनाः ॥११२॥  
 जिज्ञासन्तः परीक्षन्तः सक्ता रूपाविचेतसः ।  
 इदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥११३॥  
 यातुधानान् विशन्त्येताः पिशाचांश्चैव तान्नरान् ।  
 एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयम्भूर्व्यवतिष्ठते ॥११४॥  
 गुणमात्रात्मिक्यभिस्तु तनुभिर्मोहयन् प्रजाः ।  
 तेष्वेकं त्रयजन्ते स तदा यजते त्रयं ॥११५॥  
 तस्माद्देवा त्रयो ह्येते नैरन्तर्यं व्यवस्थिताः ।  
 तस्मात्त्रैकमेकं स्यात् सङ्ख्यागतागतं ।  
 एकत्वं वा बहुत्वं वा तेषु को ज्ञातुमर्हति ॥११६॥  
 यस्मात् सृष्ट्वानुगृहीते ग्रसते चैव ते प्रजाः ।  
 गुणात्मकत्वात्त्रैकाल्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥११७॥  
 रुद्रं ब्रह्माणमिन्द्रञ्च लोकपालान् ऋषीन् दनून् ।  
 देवं तमेकं बहुधा प्राज्जर्नारायणं द्विजाः ॥११८॥  
 प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या चैव वैष्णवी ।  
 मन्वन्तरे च कल्पे च आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥११९॥  
 तेजसा यशसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।  
 जायन्ते तत्समाश्चैव तानपीह निबोधत ॥१२०॥  
 राजस्या ब्राह्मणोऽंशेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।  
 तामस्यास्तस्य चांशेन कालात्मा रुद्र उच्यते ।  
 सात्विक्या पुरुषांशेन यज्ञे विष्णुरभूत्तदा ॥१२१॥  
 चिषु कालेषु तस्यैता ब्रह्मणस्तनवांऽंशजाः ।

कालो भूत्वा पुनश्चासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥१२२॥

सम्प्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरश्मिर्द्वांकरः ।

भूत्वा सम्बर्त्तकादित्यो लोकांस्त्रीन्स तदादहत् ॥१२३॥

विष्णुः प्रजानुगृह्णाति नामरूपविपर्यये ।

तस्यान्तस्थामवस्थायां तत्तदुत्पत्तिकारणं ॥१२४॥

सत्त्वोद्विक्ता तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः ।

तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायम्भुवेऽधतने ।

आकूत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे वि ॥१२५॥

ततः पुनः स वै देवो प्राप्ते स्वारोचिषेऽ१२६॥

तुषितायां समुत्पन्नो ह्यतीतस्तुषितैः सह ॥१२६॥

अौत्तमे चान्तरे चैव तुषितस्तु विदुः स वै ।

वशवन्निभिरुत्पन्नो वशवर्त्ती हरिः पुनः ॥१२७॥

सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ।

तामसस्यान्तरे चापि सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।

भार्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥१२८॥

चारिष्णवेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सः ।

वैकुण्ठायामसौ जज्ञे ह्याभूतरजसैः सह ।

वैकुण्ठः स पुनर्देवः सम्प्राप्ते चानुषेऽन्तरे ॥१२९॥

धर्मो नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभूत् ।

स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥१३०॥

मारीचात् कश्यपादिष्णुरदित्यां सम्भूव ह ।

त्रिचिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा विष्णुरुत्क्रम ॥१३१॥

प्रत्यपादयदिन्द्राय देवेभ्यश्चैव स प्रभुः ।  
 इत्येतास्तनवस्तस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ।  
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु याभिः संरक्षिताः प्रजाः ॥१३२॥  
 तस्माद्विष्टमिदं सर्वं वामनेनेह जायता ।  
 तस्मात्स वै स्मृतो त्रिणुविशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥१३३॥  
 इत्येते ब्रह्माणश्चैव वामनस्य महात्मनः ।  
 एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च विशिष्टत्वञ्च कीर्तितं ॥१३४॥  
 देवतानामिहंशेन जायन्ते यास्तु देवताः ।  
 तामान्तास्तेजसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।  
 जायन्ते तत्समाश्चैव ता वै तेषामनुग्रहात् ॥१३५॥  
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।  
 तत्तदेवावगच्छध्वं विष्णोस्तेजोऽंशसम्भवं ॥१३६॥  
 स एवं जायतेऽंशेन केचिदिच्छन्ति मानवाः ।  
 ततोऽपरे ब्रुवन्तीममन्योन्याऽंशेन जायते ॥१३७॥  
 एवं विवदमानास्ते दृष्ट्वा तान्मै ब्रुवन्ति ह ।  
 यस्मान्न विद्यते भेदो मनसश्चेतसश्च ह ।  
 तस्मादनुग्रहास्तेषां क्षेत्रज्ञास्ते भवन्त्युत ॥१३८॥  
 एकस्तु प्रभुशक्त्या वै ब्रह्मधा भवतीश्वरः ।  
 भूत्वा यस्माच्च ब्रह्मधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥१३९॥  
 तस्मात्सुमनसो भेदाज्जायन्ते तेजसश्च ह ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ।  
 सर्गादौ सकृदुत्पन्नास्तिष्ठन्तीह प्रसंशया ॥१४०॥

प्राप्ते प्राप्ते तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः ।  
 जायन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥१४१॥  
 ऐश्वर्येण चरन्तस्ते मोहयन्ति<sup>(१)</sup> ह्यनीश्वराः ।  
 तस्माद्दोषप्रचारेषु युक्तायुक्तं न विद्यते ॥१४२॥  
 भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः<sup>(२)</sup> ।  
 भूतापवादिनः शक्तास्तयो वेदाः प्रवादिनां ॥१४३॥  
 दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाच्चैव लौकिकात् ।  
 चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातत्त्वं न विन्दति ॥१४४॥  
 पूर्वमर्थान्तरे न्यस्ताः<sup>(३)</sup> कालान्तरगता अपि ।  
 तेनान्यात् सन्तमष्यथं द्वेषन्न प्रतिपद्यते ॥१४५॥  
 दर्शानां द्रव्यभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः ।  
 कर्मणां मनसां कर्त्ता अभिजात्या च यो महान् ।  
 श्रुतज्ञैः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥१४६॥  
 अशक्तरूपो जानाति देवताः प्रविभागशः ।  
 इमौ चोदाहरन्त्यत्र स्लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥१४७॥  
 आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषाञ्च सहस्रशः ।  
 कुर्याद्योगबलम्प्राप्य तैश्च सर्वैः सहाचरेत् ॥१४८॥  
 प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव तथैवोग्रतपस्वरन् ।  
 संहरेच्च पुनः सर्वान् सूर्यतेजो गुणानिव ॥१४९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गा नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

१ मादयन्तीति ड० ।

२ भूतिभाविन इति ख० ।

३ पूर्वमन्वन्तरे न्यस्ता इति ख० ।

## अथ षष्ठोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

ऋषय ऊचुः । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य नैमिषेयास्तपस्विनः ।

पप्रच्छुर्ऋषयः श्रेष्ठं वचनस्य यथाक्रमं ॥१॥

सप्तस्विह कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विह ।

इन्द्रविष्णुप्रधानास्ते आदित्यास्तु महौजसः ।

एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तराद्रोमहर्षण ॥२॥

एवमुक्तस्तदा स्रुतो विनयी ब्रह्मवादिभिः ।

उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा पृष्ठो महर्षिभिः ॥३॥

स्रुत उवाच । ब्रह्मणो वै मुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजेष्यया ।

सर्वे मन्वशरीरास्ते स्रुता मन्वन्तरेष्विह ॥४॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च वृहद्यच्च रथन्तरं ।

आकूतः प्रथमस्तेषां ततस्त्वाकूतिरेव च ॥५॥

वित्तिश्चैव सुवित्तिश्च आकूतिः कूतिरेव च

अधीष्टु ततो ज्ञेयः अधीतिश्चैव तत्त्वतः ।

विज्ञातिश्चैव विज्ञातो मानवो ये च द्वादश ॥६॥

ज्ञेयो द्वादशपुत्रश्च यश्चाब्देन<sup>(१)</sup> समाजयेत् ।

तं दृष्ट्वा चाब्रवीद्ब्रह्मा जया देवान्सूयत ॥७॥

दाराग्निहोत्रसंयोगे मिथ्यामारभतेति च ।

एवमुक्त्वा तु तं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥८॥



ततस्ते नाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं परमेष्ठिनः ।  
 सत्यस्येह तु कर्माणि वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥८॥  
 य एवाप्यवतिष्ठन्ते दोषं दृष्ट्वा तु कर्मसु ।  
 क्षयातिशययुक्तन्तु ते दृष्ट्वा कर्मणां फलं ॥९०॥  
 जुगुप्सन्तः प्रसूतिञ्च निस्तन्द्रा निर्ममाभवन् ।  
 अजस्रं काङ्क्षमाणस्ते विरक्ता दोषदर्शिनः ॥९१॥  
 अर्थं धर्मञ्च कामञ्च हित्वा ते वै व्यवस्थिताः ।  
 पौरुषं ज्ञानमास्थाय तेजः संचिष्य चास्थिताः ॥९२॥  
 तेषाञ्च तमभिप्रायं ज्ञात्वा<sup>(१)</sup> ब्रह्मा तुकोप ह ।  
 तानब्रवीत्तदा ब्रह्मा निरुत्साहान् सुरानथ ॥९३॥  
 प्रजार्थमिह यूयं वै प्रजास्रष्टाऽस्मि नान्यथा ।  
 प्रसूयध्वं जयध्वञ्चेत्युक्तवानस्मि यत् पुरा ॥९४॥  
 यस्मादाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः ।  
 जुगुप्समानाः स्वं जन्म सन्ततिं नाभिनन्दथ ॥९५॥  
 कर्मणाञ्च कृतो न्यासो ह्यमृतत्वाभिकाङ्क्षया ।  
 तस्माद्यूयमनादृत्य सप्तकत्वस्तु यास्यथ ॥९६॥  
 ते शप्ता ब्रह्मणा देवा जयास्तं वै प्रसादयन्<sup>(२)</sup> ।  
 क्षमास्माकं महादेव यदज्ञानात् कृतं विभो ॥९७॥  
 प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तान्नब्रवीत् पुनः ।  
 लोके मयाननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहार्हसि ॥९८॥

---

 १ दृष्टेति ख० ।

२ एकवचनान्तपाठो न समीचीनः ।

मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दतो मम ।

प्रतिपत्स्यन्ति भूतानि शुभं वा यदि वाऽशुभं ॥१८॥

लोके यदस्ति किञ्चिद्वै सत्त्वामत्त्वव्यवस्थितं ।

बुद्ध्यात्मना मया व्याप्तं को मां लोकेऽतिसन्धयेत् ॥२०॥

भूतानान्तर्कितं यच्च यच्चाप्येषां विधारितं ।

तथा विचारितं यच्च तत्सर्वं विदितं मम ॥२१॥

मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमं ।

आशामयेन तत्त्वेन कथं च्छेत्तुमिहोत्सहे ॥२२॥

यस्माच्चाहं विवृत्तो वै सर्गार्थमिह नान्यथा ।

इह कर्माण्यनारभ्य को मे च्छन्दादिमोक्ष्यते ॥२३॥

परिभाष्य ततो देवान् जयान् वै नष्टचेतसः ।

अब्रवीत् पुनस्तान् वै धृतान् दण्डे प्रजापतिः ॥२४॥

यस्मान्ममाभिसन्धाय सत्याघो वः कृतः पुरा ।

यस्मात्स विफलोऽयन्नो ह्यपारस्त्वेष यः कृतः ।

भविताऽतः सुखोदर्को देवा भावेषु जायतां ॥२५॥

आत्महन्देन वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः ।

मन्वन्तरेषु संमूढाः षट्सु सर्वे गमिष्यथ ॥२६॥

वैवस्वतान्तेषु सुरास्तथा स्वायम्भुवादिषु ।

तान् ज्ञात्वा ब्रह्मणा तत्र श्लोको गीतः पुरातनः ॥२७॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रसूतिं आर्द्रमेव च ।

यज्ञश्चैव तु दानञ्च एषामेव तु कुर्वतां ।

स हि स्म विरजा भूत्वा वसतेऽन्यप्रसंशया ॥२८॥

स एवं श्लोकं दृष्ट्वा तु जया देवानथाब्रवीत् ।  
 वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते मत्समीपमिहेष्यथ ॥ २८ ॥  
 ततो यूयं मया साङ्गं सिद्धिं प्राप्स्यथ शाश्वतीं ।  
 एवमुक्त्वा तु तान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥  
 ततो देवास्तिरोभूते ईश्वरे ह्यकुशेभ्यः ।  
 प्रपन्ना अणिमाद्यैश्च युक्ता योगबलान्विताः ॥ ३० ॥  
 ततस्तेषान्तु यास्तन्वस्ताऽभवन् द्वादश हृदाः ।  
 जया इति समाख्याताः जाताश्चोदधिमन्त्रिभाः ॥ ३१ ॥  
 ततः स्वायम्भुवे तस्मिन् सर्गे ते जज्ञिरे सुराः ।  
 अजितायां रुचेः पुत्रा अजिता द्वादशात्मकाः ॥ ३२ ॥  
 विधिश्च मुनयश्चैव क्षेमो नन्दोऽव्ययस्तथा ।  
 प्राणोऽपानः सुधामा च क्रतुशक्तिव्यवस्थिताः ।  
 इत्येते मानसाः सर्वे अजिता द्वादश स्यूताः ॥ ३३ ॥  
 ते च यज्ञे सुरैः साङ्गं यज्ञभाजस्तदा स्यूताः ।  
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।  
 तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुत्राः स्वारोचिषः ॥ ३४ ॥  
 तुषिता नाम ते ह्यासन् प्राणाख्या याज्ञिकाः सुराः ।  
 पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे त्वन्तरे स्वयं ॥ ३५ ॥  
 उत्तमस्य तु ते पुत्राः सत्यायां जज्ञिरे शुभाः ।  
 ततः सत्याः स्यूता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥ ३६ ॥  
 अभजन् यज्ञभाजस्ते तृतीये द्वापरान्तरे ।  
 ते तु सत्याः पुनर्देवाः सम्प्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥ ३७ ॥

हर्षा ये तमसः पुत्रा जज्ञिरे द्वादशैव तु ।  
 हरयो नाम ते देवा यज्ञभाजस्तथाऽभवन् ॥३८॥  
 ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिष्णवेऽन्तरे ।  
 वैकुण्ठायां ततस्ते वै चरिष्णोर्जज्ञिरे सुराः ।  
 वैकुण्ठा नाम ते देवाः पञ्चमस्यान्तरे मनोः ॥४०॥  
 ततस्ते वै पुनर्द्देवा वैकुण्ठाः प्राप्य चाक्षुषं ।  
 साध्यायां द्वादश सुता जज्ञिरे धर्मस्तनवः ॥४१॥  
 ततस्ते वै पुनः साध्याः सन्दीणे चाक्षुषेऽन्तरे ।  
 उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्वैवस्वतस्य ह ॥४२॥  
 आद्ये त्रेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्वतस्य तु ।  
 अंशेन साध्यास्तेऽदित्यां मारीचात् कश्यपात् पुनः ॥४३॥  
 जज्ञिरे द्वादशादित्या वर्त्तमानेऽन्तरे पुनः ।  
 यदा त्वेते समुत्पन्नाश्चाक्षुषस्याऽन्तरे मनोः ॥४४॥  
 ततः स्वायम्भुवे साध्या जज्ञिरे द्वादशामराः ।  
 एवमाद्या जयास्ते वै शापात्ममभवंस्तदा ॥४५॥  
 य इमां सप्तसम्भूतिं देवानां देवशासनात् ।  
 पठेद्यः अद्भुता युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥४६॥  
 इत्येते भूतयः सप्त जयानां सप्तलक्षणाः ।  
 परिक्रान्ता मया चाद्य किम्भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥४७॥  
 ऋषय ऊचुः । दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्वैरगरक्षसां ।  
 सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरूधां ।  
 उत्पन्ति निधनञ्चैव विस्तरात् कथयस्व नः ॥४८॥

एवमुक्तस्तदा सूत उवाच ऋषिसत्तमान् ।

दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतं ॥४९॥

कश्यपस्यात्मजौ तौ वै सर्वभ्यः पूर्वजौ सृतातौ ।

सृत्येहन्यतिराचस्य कश्यपस्याश्वमेधिके ॥५०॥

हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं ऋत्विगासनं ।

दित्या गर्भाद्विनिःसृत्य तत्रासीनोच्चसंसदि ।

हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन सः स्मृतः ॥५१॥

ऋषय ऊचुः । हिरण्यकशिपोर्नाम जन्म चैव महात्मनः ।

प्रभावश्चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रूहि नः प्रभो ॥५२॥

सूत उवाच । कश्यपस्याश्वमेधोऽभूत् पुण्यो वै पुष्करे पुरा ।

ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥५३॥

उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानादौ यथाविधिः ।

आसनान्युपकृतानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥५४॥

कुशपूतानि त्रीण्यत्र कूचफलकमेव च<sup>(१)</sup> ।

मुख्यत्विजश्च चत्वारस्तेषान्तान्युपकल्पयेत् ॥५५॥

शुभं तत्रासनं यत्तु होतुरर्थे प्रकल्पितं ।

हिरण्यमयं तथा दिव्यं दिव्यास्तरणसंसृतं ॥५६॥

अन्तर्वन्ना दितिश्चैव पत्नीत्वं समुपागता ।

दश वर्षसहस्राणि गर्भस्तस्या अवर्त्तत ॥५७॥

स तु गर्भाद्विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा ।

उपकृतं यत्तु होतुरर्थे हिरण्यमयं ।

निषसाद सगर्भोऽत्र तत्रासीनः शशंस च ॥५८॥  
 आख्यानपञ्चमान् वेदान्<sup>(१)</sup> महर्षिः काश्यपो यथा ।  
 तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्सु तद्विधं ॥५९॥  
 हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन विश्रुतः ।  
 हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिंहिका तस्य चानुजा ।  
 राहोः सा जननी देवी विप्रचित्तेः प्ररिग्रहात् ॥६०॥  
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यंश्चचार परमं तपः ।  
 शतं वर्षसहस्राणां निराहारो ह्यधःशिराः ॥६१॥  
 तं ब्रह्मा कन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।  
 सर्वामरत्वं विप्रेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ।  
 योगाद्देवान्विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः ॥६२॥  
 दानवाश्चासुराश्चैव देवाः समा भवन्तु वै ।  
 मारुतेर्यन्महैश्वर्यमेष मे दीयतां वरः ॥६३॥  
 एवमुक्तोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेष्टितं ।  
 दत्त्वा तस्मै वरान् दिव्यान् तत्रैवान्तरधीयत ।  
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥६४॥  
 राजा हिरण्यकशिपुर्यां यामाशां निषेवते ।  
 तस्यास्तस्या दिशो देवा नमश्कुर्महर्षिभिः ॥६५॥  
 एवं प्रभावो दैत्येन्द्रः<sup>(२)</sup> हिरण्यकशिपुर्द्विजाः ।

१ आख्यानं पञ्चमान् वेदानिति ख०, ग० च ।

२ दैत्यस्त्विति ड० ।

तस्यासीन्नरसिंहः स विष्णुर्नृत्युः पुरा किल ।  
 नखैस्तु तेन निर्भिन्नस्ततः शुद्धा नखाः स्मृताः ॥६६॥  
 हिरण्याक्षसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।  
 उत्कुरः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥६७॥  
 महानाभश्च विक्रान्तो भूतसन्तापनस्तथा ।  
 हिरण्याक्षसुता ह्येते देवैरपि दुरासदाः ॥६८॥  
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च बाह्येः<sup>(१)</sup> संगणः स्मृतः ।  
 शतन्नानि सहस्राणि निहतास्तारकामये ॥६९॥  
 हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारस्तु महाबलाः ।  
 प्रह्लादः पूर्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ।  
 संह्लादश्च ह्रदश्चैव ह्रदपुत्रान्निबोधत ॥७०॥  
 ह्लादो निसुन्दश्च तथा ह्रदपुत्रौ बभूवतुः ।  
 सुन्दोपसुन्दौ विक्रान्तौ निसुन्दतनयाबुभौ ॥७१॥  
 ब्रह्मघ्नस्तु महावीर्यो मूकस्तु ह्रददायिनः<sup>(२)</sup> ।  
 मारोचः सुन्दपुत्रस्तु ताडकामुपपद्यते ॥७२॥  
 ताडका निहता साऽथ राघवेण बलीयसा ।  
 मूको विनिहतश्चापि किराते सव्यसाचिना ॥७३॥  
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्वयं ।  
 तिस्रः कोऽयस्तु तेषां वै मणिवर्त्तनिवासिनां ।

१ बालेय इति ख० ।

२ मृकगुडक्वाततायिन इति ग० ।

अबध्या देवतानां वै निहताः सव्यसाचिना ॥७४॥  
 अनुद्वादसुतो वायुः शिनीवाली तथैव च ।  
 तेषान्तु शतसाहस्रो गणो ह्यलाहलः स्मृतः ॥७५॥  
 वैरोचनस्तु प्राह्लादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः ।  
 गवेष्टी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च<sup>(१)</sup> ।  
 शम्भुस्तु अनुजस्तेषां स्मृताः प्राह्लादिस्त्वनवः ॥७६॥  
 यथाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान् दुरासदान् ।  
 शुभश्चैव निगुम्भश्च विष्कक्सेनो महौजसः ॥७७॥  
 गवेष्टिनः सुता ह्येते जम्भस्य शतदुन्दुभिः ।  
 तथा दक्षश्च खण्डश्च<sup>(२)</sup> त्रयस्तु जम्भस्त्वनवः ॥७८॥  
 विरोधश्च मनुश्चैव वृक्षायुः<sup>(३)</sup> कुशलीमुखः ।  
 वाष्कलस्य सुता ह्येते कालनेमिसुतान् शृणु ॥७९॥  
 ब्रह्मजित् क्षत्रजिच्चैव देवान्तकनरान्तकौ ।  
 कालनेमिसुता ह्येते शम्भोस्तु शृणुत प्रजाः ॥८०॥  
 धनुर्को ह्यसिलोमा च नावलश्च मगोमुखः ।  
 गवाक्षश्चैव गोमांश्च शम्भोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥८१॥  
 विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।  
 बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्व एव ते ॥८२॥

१ जम्भः पुष्कल एव चेति ग० ।

२ सुगडश्चेति ड० ।

३ वृक्षायरिति ड० ।



तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।  
 सहस्रबाहुर्ज्यैष्ठ्यस्तु बाणो द्रविणसम्मतः ।  
 कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुशिरित्येवमादयः ॥८३॥  
 शकुनी पूतना चैव कन्ये द्वे तु बलेः सुते ।  
 बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥८४॥  
 बलिर्यौ नामविख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ।  
 बाणस्य चन्द्रमनसो लौहित्यमुपपद्यते ॥८५॥  
 दितिर्विजष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपं ।  
 स कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तथा ।  
 वरेण हृन्दयामास सा च वत्रे वरन्ततः ॥८६॥  
 स तु तस्यै वरं प्रादात् प्रार्थितं भगवान् प्रभुः ।  
 किमिच्छसि मयि शुभ्रे मारीचस्तामभाषत ॥८७॥  
 मारीचं कश्यपं तुष्टं भर्तारं प्राञ्जलिस्तथा ।  
 हतपुत्रास्मि भगवन् आदित्यैस्तत्र सुनुभिः ॥८८॥  
 शक्रहन्तारमिच्छेयं पुत्रं दीर्घतपोऽश्वितं ।  
 अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥८९॥  
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तथा ।  
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ॥९०॥  
 एवं भवतु भद्रन्ते शुचिर्भव तपोधने<sup>(१)</sup> ।  
 जनयिष्यति सत्पुत्रं शक्रहन्तारमाहवे ॥९१॥

पूर्णं वर्षशतं तावत् शुचिर्यदि भविष्यसि ।  
 पुत्रं त्रिलोकप्रचरमथ त्वं जनयिष्यसि ॥८२॥  
 एवमुक्त्वा महातेजास्तया समवसत् प्रभुः ।  
 तामालिङ्ग्य त्रिभुवनं जगाम भगवानृषिः ॥८३॥  
 गते भर्त्तरि सा देवी दितिः परमहर्षिता ।  
 कुशलं वनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणं ॥८४॥  
 तपस्तस्यान्तु कुर्वन्त्यां परिचर्याञ्चकार ह ।  
 सहस्राक्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसम्पदा ॥८५॥  
 अग्निं समित्कुशं काष्ठं फलं मूलं तथैव च ।  
 न्यवेदयत् सहस्राक्षो यच्चान्यदपि किञ्चन ॥८६॥  
 गात्रसंवाहनैश्चैव अमापनयनैस्तथा ।  
 शक्रः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार ह ।  
 एवमाराधिता शक्रमुवाचाथ दितिस्तथा ॥८७॥  
 दितिरुवाच ॥ प्रीता तेऽहं सुरश्रेष्ठ दशवर्षाणि पुत्रक ।  
 अर्वाशिष्टानि भद्रान्ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥८८॥  
 जयलिप्सां समाधास्ये लब्ध्वाहं तादृशं सुतं ।  
 त्रैलोक्यविजयं पुत्र प्राप्स्यामि सह तेन वै ॥८९॥  
 एवमुक्त्वा दितिः शक्रमध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।  
 निद्रयापहता देवी जान्वाः कृत्वा शिरस्तदा ॥९०॥  
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोर्गतमूर्द्धजां ।  
 तस्यास्तदन्तरं लब्ध्वा जहास च मुमोद च ॥९०॥  
 तस्याः शरीरं विवृतं विवेशाथ पुरन्दरः ।

प्रविश्य चामितं दृष्ट्वा गर्भमिन्द्रो महौजसं ।  
 अभिनत्स प्रधानन्तु कुलिशेन महायशाः ॥१०२॥  
 भिद्यमानस्तदा गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।  
 हरोद सखरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ।  
 मारोदीरिति तं गर्भं शक्रः पुनरभाषत ॥१०३॥  
 तं गर्भं सप्तधाभूतं ह्येकैकं सप्तधा पुनः ।  
 कुलिशेन विभेदेन्द्रस्ततो दितिरबुध्यत ॥१०४॥  
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ।  
 निष्पपातोदराद्वज्री मातुर्वचनगौरवात् ।  
 प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥१०५॥  
 अग्नौचिर्देवि सुप्तासि पादयोर्गतमूर्ध्निजा ।  
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।  
 भिन्नवान् गर्भमेतन्ते<sup>(१)</sup> बह्वधा क्षन्तुमर्हसि ॥१०६॥  
 तस्मिंस्तु विफले गर्भे दितिः परमदुःखिता ।  
 सहस्रालं ततो वाक्यं मातुर्नयनमब्रवीत् ॥१०७॥  
 ममापराधाद्गर्भोऽयं यदि ते विफलीकृतः ।  
 नापराधोऽस्ति देवेश ऋषिपुत्र महाबल ॥१०८॥  
 शत्रोर्बधे न दोषोऽस्ति तेन त्वं न शपामि भो ।  
 प्रियन्तु कर्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य मे कुरु ॥१०९॥  
 भवन्तु मम पुत्राणां सप्त स्थानानि वै दिवि ।

वातस्कन्धानिमान् सप्त चरन्तु मम पुत्रकाः ।  
 मरुतश्चेति विख्याता गणास्ते सप्त सप्तकाः ॥११०॥  
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो द्वितीयश्चैव भास्करे ।  
 सोमे तृतीयो विज्ञेयश्चतुर्थो ज्योतिषां गणे ॥१११॥  
 ग्रहेषु पञ्चमश्चैव षष्ठः सप्तर्षिमण्डले ।  
 ध्रुवे तु सप्तमश्चैव वातस्कन्धः परस्तु सः ॥११२॥  
 तान्येते विचरन्वद्य काले काले ममात्मजाः ।  
 वातस्कन्धानिमान् भूत्वा चरन्तु मम पुत्रकाः ॥११३॥  
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो अग्नेर्धेभ्यो य आवहः ।  
 चरन्तु मम पुत्रास्ते प्रथमश्चरताङ्गणः ॥११४॥  
 द्वितीयश्चापि मेधेभ्य आसूर्यात् प्रवहस्तु यः ।  
 वातस्कन्धं द्वितीयन्तु द्वितीयश्चरताङ्गणः ॥११५॥  
 सूर्यार्द्धान्तु ततः सोमादुदहो यस्तु वै स्मृतः ।  
 वातस्कन्धन्तु तं प्राजस्तृतीयश्चरताङ्गणः ॥११६॥  
 सोमादूर्ध्वं तथर्त्तभ्यश्चतुर्थः सुवहस्तु यः ।  
 चतुर्थो मम पुत्राणां गणस्तु चरतां विभो ॥११७॥  
 यत्तेभ्यश्च तथैवोर्ध्वमाग्रहादिवहस्तु यः ।  
 पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्धस्तु चरताङ्गणः ॥११८॥  
 ऊर्ध्वं ग्रहादृषिभ्यस्तु षष्ठो यो वै पराहतः ।  
 चरन्तु मम पुत्रास्तु तत्र षष्ठे गणे तु ये ॥११९॥  
 सप्तर्षयस्तथैवोर्ध्वमाध्रुवात् सप्तमस्तु यः ।  
 वातस्कन्धः परिवहस्तत्र तिष्ठन्तु मे सुताः ॥१२०॥

एतत् सर्वं चरन्वेते काले काले ममात्मजाः ।  
 तत्र तेन च नाम्ना वै भवन्तु मरुतस्त्रिमे ॥१२१॥  
 ततस्तेषान्तु नामानि मातापुत्रौ प्रचक्रतुः ।  
 तत्कृते कर्मभिश्चैव मरुतो वै पृथक् पृथक् ॥१२२॥  
 सत्त्वज्योतिस्तथादित्यः सत्यज्योतिस्तथाऽपरः ।  
 तिर्यग्ज्योतिश्च सज्योतिर्ज्योतिश्चानपरस्तथा ॥१२३॥  
 प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो द्वितीयं मे निबोधत ।  
 ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ॥१२४॥  
 सत्यमित्रोभिमित्रश्च हरिमित्रस्तथाऽपरः ।  
 गण एष द्वितीयस्तु तृतीयं मे निबोधत ॥१२५॥  
 कृतः सत्यो × × × ×<sup>(१)</sup> ध्रुवो धर्त्ता विधारयः ।  
 ध्वान्तश्चैव धुनिश्चैव ह्युयो भीमस्तथैव च ।  
 अभियुः सालिपश्चैवमाङ्गयश्च गणः स्मृतः ॥१२६॥  
 ईदृक् चैव तथान्यादृक् यादृक् च प्रतिहस्तथा-  
 क्ततथा समितिश्चैव संरम्भश्च तथा गणः ॥१२७॥  
 ईदृक् च पुरुषश्चैव अन्यादृक्षाच्च चेतसः ।  
 समितासमितदृक्षाच्च प्रतिदृक्षाच्च वै गुणाः ॥१२८॥  
 एते ह्येकोनपञ्चाशन्मरुतो<sup>(२)</sup> नामतः स्मृताः ।

१ अत्राक्षरचतुष्टयमादर्शपुस्तकेषु पतितं ।

२ “एते ह्येकोनपञ्चाशत्” इत्यादिलिखनस्वरसेन एतत्पूर्वमेकोनपञ्चा-  
 शन्नामप्राप्तिरावश्यकी परन्तु आदर्शपुस्तके तत्समुदायस्याप्राप्तत्वात् पूर्वं  
 कतिपयश्लोकाः पतिताः प्रतिभान्ति ।

प्रसंख्यातास्तथा ताभ्यां दित्या चेन्द्रेण चैव हि ॥१२८॥

श्रुत्वा तेषान्तु नामानि दितिरिन्द्रमुवाच ह ।

वातस्कन्धं चरन्वेते मम पुत्राश्च पुत्रक ।

विचरन्तु च भद्रन्ते देवैः सह ममात्मजाः ॥१२९॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा मातुर्भवतु तत्तथा ॥१३०॥

सर्व्वमेतद्यथोक्तान्ते भविष्यति न संशयः ।

देवभृता महात्मानः कुमारो देवसम्पताः ।

देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्तथात्मजाः ॥१३१॥

तस्मात्ते मरुतो देवाः सर्व्वे चेन्द्रानुजामराः ।

विज्ञेयाश्चामराः सर्व्वे दितिपुत्रास्तपस्विनः ॥१३२॥

एवन्तौ निश्चयं ज्ञात्वा मातापुत्रौ तपोधनौ ।

जग्मतुस्त्रिदिवं हृष्टौ शक्रोपि त्रिदिवं गतः ॥१३३॥

मरुतां हि शुभं जन्म शृणुयाद्यः पठेत वा ।

नावृष्टिभयमाप्नोति बद्धायुश्च भवेत्ततः ॥१३४॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गे नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥

## अथ सप्तमोऽध्यायः ।

कथ्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दनुपुत्रान्निबोधत ।

अभवन् दनुपुत्रास्तु वंशे ख्याता महासुराः ॥१॥

विप्रचिन्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ।

सर्वे लब्धवराश्चैव सुतप्ततपसस्तथा ॥२॥

सत्यसन्धाः पराक्रान्ताः क्रूरा मायाविनश्य ते ।

महाबला अयज्वानो ह्यब्रह्मणाश्च दानवाः ।

कीर्त्तमानान्मया सर्वान् प्राधान्येन निबोधत ॥३॥

विमूर्द्धा<sup>(१)</sup> शङ्कुवर्णश्च तथा शङ्कुनिरामयः ॥

शङ्कुकर्णो महाविश्वः<sup>(२)</sup> गवेष्टिर्दुन्दुभस्तथा ॥४॥

अजामुखोऽथ भगवान् श्रिलो वामनसस्तथा ।

मरीचिरक्षकश्चैव<sup>(३)</sup> महागार्ग्योऽङ्गिरावृतः<sup>(४)</sup> ॥५॥

विजोभ्यश्च<sup>(५)</sup> सुकेतुश्च सुवीर्यः सुहृदस्तथा ।

---

१ विमूर्द्धेति ख०, ग० च ।

२ महाविश्व इति ख० ।

३ मरीचिबन्धकश्चैवेति ख० ।

४ महात्मा अङ्गिरावृत इति ख० ।

५ अक्षकेतुरिति ख० ।

इन्द्रजिह्वजिह्वैव तथा सुरविमर्दनः ॥६॥  
 एकचक्रः सुवाङ्मस्य तारकस्य महाबलः ।  
 वैश्वानरः पुलोमा च प्रबीजोऽथ महाशिराः ॥७॥  
 स्वर्भानुर्दृषपर्वो च मुण्डकस्य महासुरः ।  
 धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य चन्द्र इन्द्रस्य तापिनः ॥८॥  
 सूक्ष्मस्यैव निचन्द्रस्य ऊर्णनाभो महागिरिः ।  
 असिलोमा सुकेयस्य सदस्य बलको दश ॥९॥  
 तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभः<sup>(१)</sup> मष्टोदरः ।  
 प्रमोदाक्षस्य कुपथो ह्यय्यीवस्य वीर्यवान् ॥१०॥  
 असुरस्य विरूपाक्षः सुपथोऽथ महासुरः ।  
 अजो हिरण्यस्यैव शतमायुस्य शम्बरः<sup>(१)</sup> ॥११॥  
 शरभः शलभस्यैव सूर्याचन्द्रमसावुभौ ।  
 असुराणां सुरावेतौ सुराणां साम्प्रताविमौ ॥१२॥  
 इति पुत्रा दनोर्विंशः प्रधानाः परिकीर्तिताः ।  
 तेषामपरिसङ्ख्येयं पुत्रपौत्राद्यनन्तकं ॥१३॥  
 इत्येते त्वसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवाश्च ये ।  
 स्वर्भानुस्तु स्मृतो दैत्यो ह्यनुभानुर्दनोः सुतः ।  
 इमे तु वंशानुगता दनोः पुत्रास्तु ये स्मृताः ॥१४॥  
 एकाक्ष ऋषभोऽरिष्टः प्रबन्धनरकावपि ।  
 इन्द्रबाधनकेशी च भेरुः शम्भोऽथ धेनुकः ॥१५॥



गवेष्टिश्च गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्यवान् ।  
 एते मनुष्यधर्मास्तु दनोः पुत्रा मया स्मृताः ॥१६॥  
 दैत्यदानवसंहर्षे जाता भीमपराक्रमाः ।  
 सिद्धिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्त्रिमे ॥१७॥  
 सैहिकेया इति ख्यातास्तुर्दश महासुराः ।  
 शतगालश्च<sup>(१)</sup> बलवाद्यासः शाम्बस्तथैव च ॥१८॥  
 अनुलोमः शुचिश्चैव वातापिश्च सितांशुकः ।  
 हरः कल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ॥१९॥  
 राजर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्दनः ।  
 इत्येते सिद्धिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥२०॥  
 दारुणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मादिषु ते ।  
 दशान्यानि सहस्राणि सैहिकेयो गणः स्मृतः ॥२१॥  
 निहतो यामदग्नेन भार्गवेण बलीयसा ।  
 स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नोऽथ शची तथा ॥२२॥  
 उपदानवीर्यमस्यापि शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।  
 पुलोमा कालिका चैव<sup>(२)</sup> वैश्वानरसुते उभे ॥२३॥  
 प्रभाया नङ्गषः पुत्रो जयन्तश्च शचीसुतः ।  
 पुङ्गवश्चैव शर्मिष्ठा दुश्मन्तसुपदानवी ॥२४॥  
 वैश्वानरसुते ह्येते पुलोमा कालिका उभे ।  
 उभे ह्यपि तु ते कन्ये मारीचस्य परिग्रहे ॥२५॥

१ शतशाल्यश्चेति उ० ।

२ कालिका चैवेति ग० ।

ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्द्वन्द्वपुङ्गवाः ।  
 चतुर्दश तथान्यानि हिरण्यपुरवाभिर्ना ॥२६॥  
 पैलोमाः कालकेयाश्च दानवाः सुमहाबलः ।  
 अवध्या दानवानां ते निहताः सव्यसाचिना ॥२७॥  
 मयस्य जाता ये पुत्राः सर्वे वीरपराक्रमाः ।  
 मयावी दुन्दुभिस्त्रैव वृषश्च महिषस्तथा ॥२८॥  
 बालिको वज्रकर्णश्च कन्या मन्दोदरी तथा ।  
 दैत्यानां दानवानाञ्च सर्ग एष प्रकीर्तितः ॥२९॥  
 दनायुषायाः<sup>(१)</sup> पुत्रास्तु स्मृताः पञ्च महाबलाः ।  
 अरुहर्बलिजम्भौ च विरत्तश्च विषस्तथा ॥३०॥  
 अरुरोस्तनयः क्रूरो धुन्वुर्नाम महासुरः ।  
 निहतः कुबलाश्वेन उत्तङ्गवचनात् किल ॥३१॥  
 बलः पुत्रौ महावीर्यौ तेजसाऽप्रतिमाबुभौ ।  
 कुभिलश्चक्रवर्मा<sup>(२)</sup> च स कर्णः पूर्वजन्मनि ॥३२॥  
 विरत्तस्यापि पुत्रौ द्वौ कालकश्च वरश्च तौ ।  
 विषस्य त्वभवन् पुत्राश्चत्वारः क्रूरकर्माणः ।  
 आद्वहा यज्ञहा चैव ब्रह्महा पशुहा तथा ॥३३॥  
 क्रान्ता दनायुषापुत्राः वृत्रस्यापि निबोधत ।  
 जज्ञिरे श्वसनाद्योरादृत्रस्येन्द्रेण युध्यतः ॥३४॥

१ अलम्बुषाया इति ख०, ग० च ।

२ कुटिलश्चक्रधर्मा चेति ग० ।

भर्तारो मनसा ख्याताः राक्षसाः सुमहाबलाः ।

शतश्रृङ्गानि बहुलाणि महेन्द्रानुचराः खृताः ॥ ३५ ॥

सर्वे ब्रह्मविदः सौम्या धार्मिकाः सूक्ष्ममूर्त्तयः<sup>(१)</sup> ।

ज्जास्वन्तर्गताः सर्वे निवसन्ति सुधार्मिकाः ॥ ३६ ॥

दैत्यानां दानवाश्च सर्ग एष प्रकीर्तितः ।

प्रवाह्यजनयत् पुत्रान् यज्ञे वै गायनोत्तमान् ॥ ३७ ॥

सत्त्वनः सत्त्वात्मकश्चैव कलापश्चैव वीर्यवान् ।

क्षतवीर्या ब्रह्मचारी सुपाण्डुश्चैव सप्तमः ॥ ३८ ॥

पनश्चैव तरण्यश्च<sup>(२)</sup> सुचन्द्रे दशमस्तथा ।

इत्येते देवगन्धर्वा विज्ञेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गे नाम

सप्तमोऽध्यायः ।

१ सूक्ष्ममूर्त्तय इति ख०, ग० च ।

२ पुनश्चैव वन्यश्चेति ग० ।

## अथाष्टमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । गन्धर्वाप्सरसः पुण्या मौनेयाः<sup>(१)</sup> परिकीर्त्तिताः ।

चित्रसेनोग्रसेनश्च ऊर्णायुरनघस्तथा<sup>(२)</sup> ॥१॥

धृतराष्ट्रः पुलोमा च सूर्यवर्चास्तथैव च ।

युगपत्तृणपत्कालिर्दितिशिचरथस्तथा ॥२॥

त्रयोदशो भ्रमिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।

कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।

द्व्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥३॥

चतुस्त्रिंशद्यवीयस्त्वस्तेषामप्सरसः शुभाः ।

अन्तरा दारवत्या च प्रियमुख्या सुरोत्तमा ॥४॥

मिश्रकेशी<sup>(१)</sup> तथा शाची पर्णिनी वायलम्बुषा ।

मारीची पुत्रिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ॥५॥

अद्रिका लक्षणा चैव देवी रम्भा मनोरमा ।

सुवरा च सुवाज्जश्च पूर्णिता सुप्रतिष्ठिता ॥६॥

पुण्डरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरषा तथा ।

---

१ शैलेया इति ख०, ग० च ।

२ ऊर्णनाभो धनञ्जय इति ग० ।

३ मिश्रकेशीति ख० ।

हेमसारा सुती वै वृष्टन्ता कमला च या ॥७॥  
 सुमुखी वृष्टन्ता च लौकिक्योऽप्सरसस्तथा ।  
 गन्धर्वारसा ह्येता मीनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥८॥  
 गन्धर्वाणां दुहितरो मया याः परिकीर्त्तिताः ।  
 तासां नामानि सर्वासां कीर्त्त्यमानानि मे शृणु ॥९॥  
 सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी तदनन्तरं ।  
 विद्यावती चारुमुखी<sup>(१)</sup> सुमुखी च वरानना ॥१०॥  
 तत्रेमे सुयशापुत्रा महाबलपराक्रमाः ।  
 प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ॥११॥  
 कम्बलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।  
 मेघमाली तु यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥१२॥  
 सुयशाया दुहितरश्चतस्रोऽप्सरसः स्मृताः ।  
 तासां नामानि वै सम्यक् ब्रुवतो मे निबोधत ॥१३॥  
 लोहेयी त्वभवउज्ज्वला भरता तदनन्तरं ।  
 ह्यशङ्गी च विशाला च रूपेणाप्रतिमा तथा ॥१४॥  
 ताभ्योऽपरे यक्षगणाश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।  
 उत्पादिता विशालेन विक्रान्तेन महात्मना ॥१५॥  
 लोहेयो भरतेयश्च ह्यशङ्गेयश्च विश्रुतः ।  
 विशालेयश्च यक्षाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥१६॥  
 इत्येतैरसुरैर्घोरैर्महाबलपराक्रमैः ।  
 लोकैर्यक्षगणैर्वाप्ता लोका लोकविदां वराः ॥१७॥

गन्धर्वाश्चाथ वालेया विक्रान्ता महात्मना ।  
 उत्पादिता महावीर्या महागन्धर्वनक्षत्राः ॥१८॥  
 विक्रमौदार्यसम्पन्ना महाबलपराक्रमाः ।  
 तेषां नामानि वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥१९॥  
 चिचाङ्गदो महावीर्यश्चित्रवर्मा<sup>(१)</sup> तथैव च ।  
 चित्रकेतुर्महाभागः सोमदत्तोऽथ वीर्यवान् ।  
 तिस्रो दुहितरश्चैव तासां नामानि वक्ष्यते ॥२०॥  
 प्रथमा त्वग्निका नाम कम्बला तदनन्तरं ।  
 तथा वसुमती नाम रूपेणाप्रतिमौजसः ॥२१॥  
 ताभ्यः परे कुमारेण गणा उत्पादितास्त्वमे ।  
 त्रयो गन्धर्वमुख्यानां विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ॥२२॥  
 आग्नेयाः काम्बलेयाश्च तथा वसुमतीसुताः ।  
 तैर्गणैर्विविधैर्याप्रमिदं लोकचराचरं ॥२३॥  
 विद्यावन्तश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।  
 उत्पादिता महाभागा रूपविद्याधनेश्वराः ॥२४॥  
 तेषामुदीर्णवीर्याणां गन्धर्वाणां महात्मनां ।  
 नामानि कीर्त्यमानानि शृणुध्वं मे विवक्षतः ॥२५॥  
 हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा मागधस्तथा ।  
 चन्द्रकेतुश्च वै गाङ्गो गोदक्षैव महाबलः ॥२६॥  
 महविद्यावदातानां विक्रान्तानान्तपस्विनां ।

इत्येवमादिर्हि गणो वे चान्ये च सुलोचने ॥२७॥  
 शिवा च सुम्नाश्चैव ताभ्यामपि महात्मना ।  
 उत्पादिता विश्रवसा विद्याचरणगोचराः ॥२८॥  
 शैवेयाश्चैव विक्रान्तास्तथा सौमनसो गणाः ।  
 एतैर्व्याप्तमिदं लोकं विद्याधरगणैस्त्रिभिः ॥२९॥  
 एभ्योऽनेकानि जातानि अम्बरान्तरचारिणां ।  
 लोके गणशतान्येव विद्याधरविचेष्टितात् ॥३०॥  
 अश्वमुखाश्च तेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।  
 उत्पादिता ह्यश्वमुखाः किन्नरांस्तान्निबोधत ॥३१॥  
 समुद्रः सेनः कालिन्दो महानेत्रो महाबलः ।  
 सुवर्णघोषः सुग्रीवो महाघोषश्च वीर्यवान् ॥३२॥  
 इत्येवमादिर्हि गणः किन्नराणां महात्मनां ।  
 हयाननानां विद्वद्भिर्विस्तीर्णः परिकीर्त्यते ॥३३॥  
 तथासमुत्थितेनैव विक्रान्तेन महात्मना ।  
 उत्पादिता नरमुखाः किन्नराः श्रांशपायनाः ॥३४॥  
 हरिषेणः सुषेणश्च वारिषेणश्च वीर्यवान् ।  
 रुद्रदत्तेन्द्रदत्तौ च चन्द्रद्रुममहाद्रुमौ ॥३५॥  
 विन्दुश्च विन्दुसारश्च चन्द्रवंशाश्च किन्नराः ।  
 इत्येते किन्नराः श्रेष्ठा लोके ख्याताः सुशोभनाः ॥३६॥  
 नृत्यगीतप्रगल्भानामेतेषां द्विजसत्तमाः ।  
 लोके गणशतान्येव किन्नराणां महात्मनां ॥३७॥  
 यदा यदोपशान्तश्च लौह्येया रूपशालिनी ।

दक्षिता सुरविन्देति प्रकाशः सिद्धसम्पत्ता ॥३८॥  
 उपायाकेतनस्याहि<sup>(१)</sup> स्वयमुत्पादितो गणः ।  
 करालकेन भूतानां तेषां नामानि मे शृणु ॥३९॥  
 भूता भूतगणैर्ज्ञेया आवेशकनिवेशकाः ।  
 इत्येवमादिर्हि गणो भूमिगोचरकः स्मृतः ॥४०॥  
 विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन् भूतानां भूतनायकः ।  
 ये उक्त्या भवन्त्येषामम्बरान्तरचारिणः ।  
 वृत्ताग्रमात्रमाकाशं ते चरन्ति न संशयः ॥४१॥  
 तत्रेमे देवगन्धर्वाः प्रायेण कथिता मया ।  
 देवोपस्थाननिरता विज्ञेयास्ते यशस्विनः ॥४२॥  
 नारायणं सुरगुरुं विरजं पुष्करेक्षणां ।  
 हिरण्यगर्भञ्च तथा चतुर्वक्त्रं स्वयम्भुवं ॥४३॥  
 शङ्करञ्च महादेवमीशानञ्च जगत्प्रभुं ।  
 इन्द्रपूर्वांस्तथादित्यान् रुद्रांश्च वसुभिः सह ॥४४॥  
 उपतस्थुः सगन्धर्वा नृत्यगीतविशारदाः ।  
 त्रिदशः सर्वलोकस्था निपुणा गीतवादिनः ॥४५॥  
 हंसो ज्येष्ठः कनिष्ठोऽन्यो मध्यमौ च हृदा ऊजः ।  
 चतुर्थो धिषणश्चैव ततो वासिरुचिस्तथा ॥४६॥  
 षष्ठस्तु तुम्बुरुस्तेषां ततो त्रिश्वावसुः स्मृतः ।  
 इमाश्चाप्सरसो दिव्या विहिताः पुण्यलक्षणाः ॥४७॥  
 सुषुवेऽष्टौ महाभागा वरिष्ठा देवपूजिताः ।



अमवद्यामवशामन्वत्तं मदनप्रियां ।  
 अरूपां सुभगां भासीमरिष्टाऽष्टौद्यजायत ॥४८॥  
 मनोवती सुकेशा च तुम्बुरोस्तु सुते उभे ।  
 ण्वचूडास्त्रिमा दिव्या दैविक्योऽप्सरसो दश ॥४९॥  
 मेनका सहजान्या च पर्णिनी पुञ्जिकस्थला ।  
 घृतस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचीत्यपि ।  
 प्रस्रोचेत्यभिविख्यातां नुस्रोचन्ती तथैव च ॥५०॥  
 अनादिनिधनस्थाय जज्ञे नारायणस्य या ।  
 उरोः सर्वानवद्याङ्गी उर्वश्लेकादशी सृता ॥५१॥  
 मेनस्य मेनका कन्या ब्रह्मणो हृष्टचेतसः ।  
 सर्व्याश्च ब्रह्मवादिन्यो महायोगाश्च ताः स्मृताः ॥५२॥  
 गणा अप्सरसाङ्घाताः पुण्यास्ते वै चतुर्दश ।  
 आङ्गताः शोभयन्तश्च गणा ह्येते चतुर्दश ॥५३॥  
 ब्रह्मणो मानसाः कन्याः शोभयन्त्यो मनोः सुताः ।  
 वेगवन्त्यस्वरिष्टाया ऊर्जायाश्चाग्निसम्भवाः ॥५४॥  
 आयुश्मन्त्यश्च सूर्यस्य रश्मिजाताः सुभास्वराः ।  
 वारिजा ह्यमृतोत्पन्ना अमृता नामतः स्मृताः ॥५५॥  
 वायूत्पन्ना मुदा नाम भूमिजाता भवास्तु वै ।  
 विद्युतश्च रुषो नाम मृत्योः कन्याश्च भैरवाः ॥५६॥  
 शोभयन्त्यः कामगुणा गणाः प्रोक्ता चतुर्दश ।  
 सेन्द्रोपैन्द्रैः सुरगणैः रूपातिशयनिर्मिताः ॥५७॥  
 शुभरूपा महाभागा दिव्या नारी तिस्रोत्तमा ।

ब्रह्मणश्चाग्निकुण्डाच्च देवः ।  
 रूपयौवनसम्पन्ना उत्पन्ना लोकांश्च ।  
 वेदीतलसमुत्पन्ना चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ।  
 नाम्ना वेदवती नाम सुरनारी महाप्रभा ॥ ६० ॥  
 तथा यमस्य दुहिता रूपयौवनशालिनी ।  
 वरहेमविभा हेमा देवनारी सुलोचना ॥ ६१ ॥  
 इत्येते वज्रसाहस्रं भास्वरा ह्यप्सरोगणाः ।  
 देवतानामृषीणाञ्च पत्न्यस्ता मातरश्च ह ॥ ६२ ॥  
 सुगन्धाश्चम्यवर्णाश्च सर्वाश्चाप्सरसः समाः ।  
 सम्प्रयोगे तु कान्तेन मद्यन्ति मदिरां विना ।  
 तासामाप्यायते स्पर्शादानन्दश्च विवर्द्धते ॥ ६३ ॥  
 विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरूपा गुरुद्वयम् ।  
 षट्त्रिंशन्तु खमारश्च यवीयस्यस्तु ताः स्मृताः ॥ ६४ ॥  
 गायत्र्यादीनि श्रुत्वा मन्त्रानि सौपर्ण्याश्च पक्षिणः ।  
 इत्येवाह्वानि सर्वाणि दिक्षु सन्निहितानि च ॥ ६५ ॥  
 कण्डूर्नागसहस्रं वै चराचरमजीजनत् ।  
 अनेकशिरसां तेषां खेचराणां महात्मनां ।  
 वज्रधा नामधेयानां प्रायश्चस्तु निबोधत ॥ ६६ ॥  
 तेषां प्रधाननागाश्च शेषवासुकितत्तकाः ।  
 सकणीरश्च जम्भश्च<sup>(१)</sup> अञ्जनो वामनस्तथा<sup>(२)</sup> ॥ ६७ ॥

१ कर्णारश्चैव जम्भश्चेति ख० ।

२ मुञ्जनो वामनस्तथेति ख० । मुञ्जनो वामनस्तथेति ग० ।

अश्वतरावुभौ ।

कर्कोटकधनञ्जयौ ॥६७॥

महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ ।

उष्यदन्तश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥६८॥

शिलीमुखः<sup>(१)</sup> दधिमुखः कालीयः शालिपिण्डकः ।

विन्दुपादः<sup>(२)</sup> पुण्डरीको नागश्चापूरणस्तथा ॥६९॥

कपिलश्चाम्बरीषश्च धृतपादश्च कच्छपः ।

प्रह्लादः पद्मचित्रश्च गन्धर्वोऽथ नमस्विकः<sup>(४)</sup> ॥७०॥

नङ्गषः खररोमा च मणिरित्येवमादयः ।

काद्रवेया मया ख्याताः खाशायांस्तु निबोधत ॥७१॥

खशा विजज्ञे पुत्रौ द्वौ विश्रुतौ पुरुषादकौ ।

ज्येष्ठं पश्चिमसङ्ख्यायां पूर्वस्थां मनुजास्तथा ॥७२॥

विलोहितं विकर्णञ्च पूर्वं साऽजनयत्सुतं ।

चतुर्भुजं चतुष्पादं द्विमूर्द्धानं द्विधागतिं ॥७३॥

सर्वाङ्गकेशं स्थूलाङ्गं तुङ्गनासं महोदरं ।

स्थूलशीर्षं महाकर्णं मुञ्जाकेशं मनोरथं ॥७४॥

दृष्ट्योष्ठं दीर्घजङ्घञ्च अश्वदंष्ट्रं महाहनुं ।

रक्तजिह्वं जटाक्षञ्च स्थूलास्थं दीर्घनाभिकं ॥७५॥

१ एषापत्रश्च शेषश्चेति ख०, ड० च ।

२ सुत्तीमुख इति ख० ।

३ विन्दुपाद इति ड० ।

४ मनस्विन इति ख०, ग० च ।

गुह्यकं शितिकर्णञ्च महानन्दं महामुखं ।  
 एवम्बिधं खशा पुत्रं विजज्ञे साऽग्निभीषणं ॥७६॥  
 तस्यानुजं द्वितीयन्तु खशा चैव व्यजायत ।  
 त्रिशीर्षञ्च त्रिपादञ्च त्रिदंष्ट्रं कृष्णलोचनं ॥७७॥  
 ऊर्ध्वकेशं हरितश्मश्रुं शिलासंहननं दृढं ।  
 ह्रस्वकायं सुबाहुञ्च महाकायं महाबलं ॥७८॥  
 आकर्णदारितास्यञ्च लम्बभ्रूं स्थूलनासिकं ।  
 स्थूलोष्ठमष्टदंष्ट्रञ्च द्विजिह्वं शङ्कुकर्णकं ॥७९॥  
 पिङ्गलोद्वृत्तनयनं जटिलं पिङ्गलं तथा<sup>(१)</sup> ।  
 महाकर्णं महोरस्कं कटिहीनं कृशोदरं ।  
 नखिनं लोहितग्रीवं सा कनिष्ठं प्रसूयते ॥८०॥  
 सद्यः प्रसूतमात्रौ तु विवृद्धौ च प्रमाणतः ।  
 उपभोगसमर्थ्याभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ।  
 सद्योजातविवृद्धाङ्गौ मातरं पर्यभूयतां ॥८१॥  
 ज्यायांस्तयोस्तु यः क्रूरो मातरं सोऽभ्यकर्षत ।  
 अब्रवीन्मातरायाहि भक्त्यर्थं लुधयार्दितः ॥८२॥  
 न्यषेधयत् पुनर्ह्येनं ज्यायांसन्तु कनिष्ठकः ।  
 अब्रवीत् सोऽसकृत्तं वै रत्नेमां मातरं खशा ।  
 बाहुभ्यां परिगृह्यैनं मातरन्तां व्यमोचयत् ॥८३॥  
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रादुर्भूतस्तयोः श्वव  
 तौ दृष्ट्वा विह्वतावारौ वसतां हीत्यभाद

तौ तु तं पितरं दृष्ट्वा बलवन्तौ त्वराम्बितौ ।  
 मातुरेव पुनश्चर्कं प्रलपेतां स्वमायया ॥८५॥  
 अथोऽज्ञगीदृषिर्भार्यामावाभ्यामुक्तवत्यसि ।  
 पूर्वमाचक्ष तत्त्वेन तथैवाभ्यां व्यतिक्रम ॥८६॥  
 मातुलं भजते पुत्रः पितृन् भजति कन्यका ।  
 यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत्सुतः ॥८७॥  
 यद्वर्णा तु भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं ध्रुवं ।  
 मातृणां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ।  
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्व्वास्तथा ख्यातिवशेन च ॥८८॥  
 बलशीलादिभिस्तासामदितिर्धर्मतत्परा ।  
 धर्मशीलादिभिश्चैव प्रबोधबलशालिनी ॥८९॥  
 गीतशीला तथाऽरिष्टा मायाशीला दनुः स्यूता ।  
 विनता तु पुनर्देवी वैद्यायसगतिप्रिया ॥९०॥  
 तपोमयेन शीलेन सुरभिः समलङ्कृता ।  
 क्रोधशीला तथा कद्रुः क्रोधेनासुखशीलका ॥९१॥  
 दनायुषायाः शीलं वै वैरानुयच्छलक्षणं ।  
 त्वञ्च देवि महाभागे क्रोधशीला मतासि मे ॥९२॥  
 हृद्येतानि सशीलानि स्वभावालोकनान्नृणां ।  
 कर्मतो यत्नतो बुद्ध्या रूपतो वक्षतस्तथा ।  
 भिन्नानि भावितार्थबलेन च ॥९३॥  
 मोदृन्नेर्विश्वरूपाः स्वभावतः ।  
 नास्ते पुत्रका गुणवृत्तिभिः ॥९४॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान् खशामप्रतिमां तदा ।  
 पुत्रावाङ्मय सान्ना वै चक्रे सोममभीतयः<sup>(१)</sup> ॥८५॥  
 ताभ्याञ्च यत् कृतं तस्मास्तदाचष्ट तदा खशा ।  
 मात्रा यथा समाख्यातं कर्म ताभ्यां पृथक् पृथक् ।  
 तेन धात्वर्थयोगेन तत्त्वदर्शी चकार ह ॥८६॥  
 यच्च इत्येष धातुर्वै खादने कृषणे च सः ।  
 यच्चयत्युक्तवान् यस्मात् तस्माद्यच्चो भवत्ययं ॥८७॥  
 रक्ष इत्येष धातुर्यः पालने स विभाव्यते ।  
 उक्तवाञ्चैव यस्मात् तु रक्ष मे मातरं खशां ।  
 नाम्नाऽयं राक्षसस्तस्मात् भविष्यति तवात्मजः ॥८८॥  
 स तदा तद्विधान् दृष्ट्वा विस्मितः परिमृग्य च<sup>(२)</sup> ।  
 तयोः प्रादिशदाहारं प्रजापतिरसृग्वशे ॥८९॥  
 पिता तौ क्षुधितौ दृष्ट्वा वरञ्चेमं तयोर्ददौ ।  
 युवयोर्द्वस्तसंस्पर्शो नक्तमेव तु सर्वशः ॥९०॥  
 नक्ताद्वारविहारौ च दिवा स्वप्नोपभोगिनौ<sup>(३)</sup> ।  
 नक्तञ्चैव बलीयांसौ दिवा सुप्नावुभौ युवां ॥९१॥  
 मातरं रक्षतञ्चैव धर्मञ्चैवानुश्रियतां ।  
 इत्युक्त्वा कश्यपः पुत्रौ तत्रैवान्तरधीयत ॥९२॥  
 गते पितरि तौ वीरौ निमर्गादेव दारुणा ।

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

२ परिमृग्य चेति ख० ।

३ सुप्नोपभोगिनाविति ख० ।

विपर्ययेण वर्त्तन्तौ किम्भौ प्राणिहिंसकौ ॥१०३॥  
 महाबलौ महासत्त्वौ महाकायौ दुरासदौ ।  
 मायाविनौ च दृष्टौ तावन्तर्द्धानगतावभौ ॥१०४॥  
 तौ कामरूपिणौ घोरौ विहताशौ स्वभावतः ।  
 रूपानुरूपैराहारैः प्रभवेतामुभावपि ॥१०५॥  
 देवासुरानृषींश्चैव गन्धर्वान् किन्नरानपि ।  
 पिशाचांश्च मनुष्यांश्च पन्नगान् पक्षिणः पशून् ॥१०६॥  
 भक्षार्थमपि लिप्सन्तौ सर्वतस्तौ निशाचरौ ।  
 हन्त्रेण तु वरौ चैव धृतौ दत्त्वा सुबध्यतां ॥१०७॥  
 यच्चतु न कदाचिद्वै निशीथे ह्येककश्चिरं ।  
 आहारं स परीप्सन् वै शब्देनानुचचार ह ॥१०८॥  
 आससाद् पिशाचौ द्वौ जन्तुचण्डौ च तावभौ ।  
 पिङ्गाचावूर्द्धरोमाणौ वृत्ताक्षौ तु सुदारुणौ ॥१०९॥  
 अष्टङ्गांसवसाहारौ पुरुषादौ महाबलौ ।  
 कन्याभ्यां सहितौ तौ तु ताभ्यां प्रियचिकीर्षया<sup>(१)</sup> ॥११०॥  
 द्वे कन्ये कामरूपिणौ तदाचारे च ते शुभे ।  
 आहारार्थमटन्तौ तौ कन्याभ्यां सहितावभौ ॥१११॥  
 तेऽपश्यन् राक्षसं तत्र कामरूपं महाबलं ।  
 सहसा सन्निपाते तु दृष्ट्वा चैव परस्परं ॥११२॥  
 रक्षमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परजिघृक्षवः ।

पितरावूचतुः कन्ये शुवामानयत द्रुतं ॥११३॥  
 जीव्याहं विगृह्यैनं विस्फुरन्तं पदे पदे ।  
 ततः समभिसृष्ट्यैनं कन्ये जगृह्णतुस्तदा ।  
 गृहीत्वा हस्तयोस्ताभ्यामानीते पितृसंसदि ॥११४॥  
 ताभ्यां करे गृहीतं तं पिशाचमथ राक्षसं ।  
 पृच्छतां कोऽसि कस्य त्वं स च सर्वमभाषत ॥११५॥  
 तस्य कर्माभिविज्ञातं ज्ञात्वा तौ राक्षसर्षभौ<sup>(१)</sup> ।  
 अजञ्च खण्डं तस्यैते प्रत्यपादयतां सुते ।  
 तौ तुष्टौ कर्मणा तस्य कन्ये द्वे ददतुः सुते ॥११६॥  
 पैशाचेन विवाहेन सुदत्या बुद्ध्वाहनः<sup>(२)</sup> ।  
 अजः खण्डञ्च ताभ्यां तौ तदाश्रावयतां धनं ॥११७॥  
 द्वयं ब्रह्मधना नाम मम कन्या ह्यलोमिका ।  
 ब्रह्मसत्त्वधनाहारा इति खण्डोभ्यभाषत ॥११८॥  
 द्वयं जन्तुधना नाम कन्या सर्वाङ्गसुन्दरी<sup>(३)</sup> ।  
 जन्तवोऽस्या धनाहारा स्तावश्रावयतां धनं ॥११९॥  
 सर्वाङ्गकेशी नाम्ना च कन्या जन्तुधना तथा ।  
 अकर्णान्ताप्यरोमा च कन्या ब्रह्मधना तु या ॥१२०॥  
 ब्रह्मधनं<sup>(४)</sup> प्रसूता सा धनानाञ्चैव कन्यका ।

१ राक्षसावूभाविति ख० ग० च

२ सुदुरासदाविति ख० ।

३ सर्वाङ्गजर्तिना इति ड० ।

४ ब्रह्मध्यानमिति ड० ।



एवं पिशाचकन्ये ते मिथुने द्वे प्रसूयतां ।  
 तयोः प्रजाविसर्गश्च ब्रुवतो मे निबोधत ॥१२१॥  
 हेतु-प्रहेतुर्यश्च पौरुषेयो बधस्तथा ।  
 विस्फूर्जिष्वैव<sup>(१)</sup> वातश्च आपो व्याघ्रस्तथैव च ॥१२२॥  
 सर्पश्च राक्षसा ह्येते यातुधानात्मजा दश ।  
 सूर्यस्थानुचरा ह्येते सह तेन भ्रमन्ति च ॥१२३॥  
 हेतुपुत्रस्तथा लङ्कुर्लङ्कोर्दावेव चात्मजा ।  
 माल्यवांश्च सुमाली च प्रहेतुतनयान् गृणु ।  
 प्रहेतुतनयः श्रीमान् पुलोमा नामविश्रुतः ॥१२४॥  
 बधपुत्रो निकुम्भश्च क्रूरो वै ब्रह्मराक्षसः ।  
 वातपुत्रो विरागस्तु आपपुत्रस्तु जम्बुकः ॥१२५॥  
 व्याघ्रपुत्रो निरानन्दो जन्तूनां<sup>(२)</sup> विघ्नकारकः ।  
 इत्येते वै परिक्रान्ताः क्रूराः सर्वे तु राक्षसाः ॥१२६॥  
 कीर्तिता यातुधानास्तु ब्रह्माधानान् निबोधत<sup>(३)</sup> ।  
 यज्ञः पिता धुनिः सेमो ब्रह्मा पापोऽथ यज्ञहा ॥१२७॥  
 स्वाकोटकः कलिः सर्पो ब्रह्माधानात्मजा दश ।  
 स्वसारो ब्रह्मराक्षसस्तेषाञ्चेमाः सुदारुणाः ॥१२८॥  
 रक्तकर्णा महाजिह्वाऽक्षया चैवोपहारिणी ।  
 एतासामन्वये जाताः पृथिव्यां ब्रह्मराक्षसाः ॥१२९॥

१ विस्फूर्जिष्वैवेति ग० ।

२ मारो वै इति ख० । सर्पो वै इति छ० ।

३ ब्रह्मनाम्नि निबोधत इति ख०, ग० च ।

स्नेहातकतरुध्वेते प्रायशस्तु कृतालयाः ।  
 इत्येते राक्षसाः क्रान्ताः<sup>(१)</sup> यक्षस्यापि निबोधत ॥१३०॥  
 चकमेऽप्सरसं यक्षः पञ्चस्थूलां क्रतुस्थलीं ।  
 तां लिप्सुश्चिन्तमानश्च नन्दनं स चचार ह ॥१३१॥  
 वैभ्राजं सुरभिश्चैव तथा चैत्ररथश्च यत् ।  
 दृष्टवान् नन्दने तस्मिन्नप्सरोगेभिः सहामतीं ॥१३२॥  
 नेोपायं विन्दते तत्र तस्या लाभाय चिन्तयन् ।  
 दूषितः स्वेन रूपेण कर्मणा तेन दूषितः ॥१३३॥  
 ममोद्विजन्ते भूतानि भयावृत्तस्य सर्वशः ।  
 तत्कथं नाम चार्वाङ्गीं प्राप्नुयामहमङ्गनां ॥१३४॥  
 दृष्टोपायं ततः सोऽयं शीघ्रकारी व्यवर्त्तत ।  
 कृत्वा रूपं बज्रमतं<sup>(२)</sup> गन्धर्वस्य तु गुह्यकः ।  
 ततः सोऽप्सरसां मध्ये तां जग्राह क्रतुस्थलीं ॥१३५॥  
 बुद्ध्वा च सुरचिन्तं सा भावेनैवाभ्यवर्त्तत ।  
 संवृतः स तथा सार्द्धं दृश्यमानोऽप्सरोगणैः ॥१३६॥  
 तत्र स सिद्धकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै ।  
 परिणहोच्छ्रैर्युक्तः सद्यो वृत्तो ज्वलन् श्रिया ॥१३७॥  
 राजाहमिति नाभिर्हि<sup>(३)</sup>पितरं सोऽभ्यभाषत ।  
 तवात्र जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥१३८॥

१ प्रोक्ता इति ख० ।

२ बज्रवचे इति ड० ।

३ नासीयामिति ख० ।

मात्रानुरूपो रूपेण पितुर्वीर्येण जायते ।  
 जाते स तस्मिन् दृष्टेण स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥१३८॥  
 स्वभावं प्रतिपद्यन्ते दृष्टन्तो यत्तराक्षसाः ।  
 क्षियमाणाः प्रसुप्ताश्च क्रुद्धा भीताः प्रद्विषिताः ॥१४०॥  
 ततोऽब्रवीदप्सरस स्त्रायमानः स गुह्यकः ।  
 गृहं मे गच्छ शुश्रोणि सपुत्रा वरवर्णिनी ॥१४१॥  
 इत्युक्त्वा सदसा तच्च दृष्ट्वा स्वं रूपमास्थितं ।  
 विभ्रान्ताः प्राद्रवन् भीताः क्रोधमानाऽप्सरोगणाः ॥१४२॥  
 गच्छन्तीरन्वगच्छद्या पुत्रस्तां सान्त्वयन् गिरा ।  
 गन्धर्वाप्सरसां मध्ये तां नीत्वा स न्यवर्त्तत ॥१४३॥  
 ताञ्च दृष्ट्वा समुत्पत्तिं यक्षस्याप्सरसां गणाः ।  
 यक्षाणां त्वं जनित्रीति प्रोचस्तां वै क्रतुस्थलीं ॥१४४॥  
 अगाम सह पुत्रेण ततो यक्षः स्वमालयं ।  
 न्ययोधरोहिणं नाम गुह्यका यत्र शेरते ।  
 तस्मान्निवासो यक्षाणां न्ययोधः सर्वतः प्रियः ॥१४५॥  
 यक्षो रजतनाभस्तु गुह्यकानां पितामहः ।  
 अनुद्धादस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरां सुतां ।  
 उपयेमे स भद्रार्या यस्यां मणिवरो वशी ॥१४६॥  
 अहो सा मणिभद्राञ्च शक्रतुल्यपराक्रमं ।  
 तयोः पत्न्यौ भगिन्यौ तु<sup>(१)</sup> क्रतुस्थल्यात्मजे<sup>(२)</sup> शुभे ॥१४७॥

१ पाठोऽयं न पूर्वोपरसङ्गतः ।

२ क्रतुस्थल्याः सुते इति म० ।

नाञ्जा पुण्ड्रजनी चैव तथा देवजनी च या ।  
 विजज्ञे मणिभद्राक्षु पुत्रान् पुण्ड्रजनी शुभान् ॥१४८॥  
 सिद्धार्थं सूर्यतेजश्च सुमन्तं नन्दनं तथा ।  
 कन्यकं<sup>(१)</sup> यविकश्चैव<sup>(२)</sup> मणिदत्तं वसुं तथा ॥१४९॥  
 सर्वानुभूतं<sup>(३)</sup> शङ्खश्च पिङ्गाक्षं भीरुमेव च ।  
 तथा मन्दरशोभिश्च पद्मं चन्द्रप्रभं तथा ॥५०॥  
 मघपूर्णं सुभद्रश्च प्रद्योतश्च महौजसं<sup>(४)</sup> ।  
 द्युतिमन्केतुमनौ च मित्रं मौलिसुदर्शनौ ॥१५१॥  
 चत्वारो विंशतिस्रैव पुत्राः पुण्ड्रजनाः शुभाः ।  
 जज्ञिरे मणिभद्रस्य ते सर्वे पुण्ड्रलक्षणाः ।  
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यक्षः पुण्ड्रजनाः शुभाः ॥१५२॥  
 विजज्ञे देवजननी पुत्रान् मणिवरात्मजात् ।  
 पूर्णभद्रं हेमरथं<sup>(५)</sup> मणिमन्त्रान्दिवर्द्धनौ ॥१५३॥  
 कुसुम्बहं पिङ्गङ्गाभं स्थूलकर्णं महाजयं ।  
 श्वेतश्च विपुलश्चैव पुष्पवन्तं भयावहं ॥१५४॥  
 पद्मवर्णं सुनेत्रश्च यक्षं बालं वकं तथा ।  
 कुमुदं चेमकश्चैव वर्द्धमानं तथा दमं ॥१५५॥  
 पद्मनाभं वराङ्गश्च सुवीरं विजयं कृतिं ।

१ कल्पकमिति ख० ।

२ पार्थिकश्चैवेति ख० । पश्चिकश्चैवेति ड० ।

३ सर्वार्थभूतमिति ख०, ग० च ।

४ महोत्समिति ख० ।

५ हेमवन्तमिति ड० ।

पूर्णमासं हिरण्यं सुरूपश्चैवमादयः ॥१५६॥  
 पुत्रा मणिवरस्यैते यक्षा वै गुह्यकाः स्मृताः ।  
 सुरूपाश्च विरूपाश्च स्रग्विनः प्रियदर्शनाः ।  
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥१५७॥  
 खशायास्त्वपरे पुत्रा राक्षसाः कामरूपिणः ।  
 तेषां यथा प्रधानान् वै वर्णमानान्निबोधत ॥१५८॥  
 लालाविः<sup>(१)</sup> कुथनो भीमः<sup>(२)</sup> सुमाली मधुरेव च ।  
 विस्फूर्जितो विद्युज्जिह्वो मातङ्गो धूम्रितस्तथा ॥१५९॥  
 चन्द्रार्कः सुकरो बुधः कपिलोमः प्रहासकः<sup>(३)</sup> ।  
 क्रीडः परशुनाभश्च चक्राक्षश्च<sup>(४)</sup> निशाचरः ॥१६०॥  
 त्रिशिराः शतदंष्ट्रश्च तुण्डकेशश्च राक्षसः ।  
 यक्षश्चाकम्पनस्यैव दुर्मुखश्च शिलीमुखः ॥१६१॥  
 इत्येते राक्षसवरा विक्रान्ता गणरूपिणः ।  
 सर्वलोकचरास्ते तु त्रिदशानां समक्रमाः ॥१६२॥  
 सप्त चान्या दुहितरस्ताः शृणुध्वं यथाक्रमं ।  
 तासाञ्च यः प्रजासर्गा येन चोत्पादिता गणाः ॥१६३॥  
 आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्धृता कपिला शिवा ।  
 केशेनी च<sup>(५)</sup> महाभागा भगिन्यः सप्त याः स्मृताः ॥१६४॥

१ लालविरिति ख० ।

२ कुबलो भीम इति ख० ।

३ प्रभाकर इति ख० ।

४ वक्राक्षश्चेति क० ।

५ वेशिनी चेति ख०, ग० च ।

ताभ्यो लोकामिषादस्य हन्तारो युद्धदुर्मदाः ।  
 उदीर्णा राक्षसगणा इमे उत्पादिताः शुभाः ॥१६५॥  
 आलम्बेयो गणः क्षूर उक्कचेयो गणस्तथा ।  
 तथा कार्ष्ण्यश्रैवेया राक्षसा क्षुत्तमा गणाः ॥१६६॥  
 तथैव नैर्ऋतो नाम त्र्यम्बकानुचरेण ह ।  
 उत्पादितः प्रजासर्गा गणेश्वरचरेण तु ॥१६७॥  
 उत्पादिता बलवता उदीर्णा यक्षराक्षसाः ।  
 विक्रान्ताः श्रौर्यसम्पन्ना नैर्ऋता देवराक्षसाः ।  
 येषामधिपतिर्युक्तो नाम्ना ख्यातो विरूपकः ॥१६८॥  
 तेषां गणशतानेका उद्धृतानां महात्मनां ।  
 प्रायेणानुचरन्त्येते शङ्करं जगतः प्रभुं ॥१६९॥  
 दैत्यराजेन कुम्भेन महाकाया महात्मना ।  
 उत्पादिता महावीर्या महाबलपराक्रमाः ॥१७०॥  
 कपिलेया महावीर्या उदीर्णा दैत्यराक्षसाः ।  
 कम्पनेन च यत्नेन केशिन्यास्ते परे जनाः ॥१७१॥  
 उत्पादिता महावाता उदीर्णा यक्षराक्षसाः ।  
 केशिनीदुहितुश्चैव नीलायाः क्षुद्रमानसाः ॥१७२॥  
 आलम्बेयेन जनिता नैकाः सुरभिकेन हि ।  
 नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविक्रमाः ॥१७३॥  
 चरन्ति पृथिवीं ह्यस्त्रां तच्च ते देवलौकिकाः ।  
 ब्रह्मत्वाच्चैव सर्गस्य तेषां वक्तुं न शक्यते ॥१७४॥  
 तस्यास्त्वपि च नीलाया विक्रवा नाम राक्षसी ।

दुहिता स्वभावविकचा मन्दसत्त्वपराक्रमा ॥१७५॥  
 तस्या अपि विरूपेण नैर्घृतेनेह च प्रजाः ।  
 उत्पादिताः सुरा घोराः शृणु तास्त्वनुपूर्वञ्च ॥१७६॥  
 दंष्ट्राकरालविकृता महाकर्णा महोदराः ।  
 हारका भीषकाश्चैव तथैव क्रामकाः परे ॥१७७॥  
 बैनकाश्च पिशाचाश्च वाहकाः प्राञ्चकाः परे ।  
 भूमिराक्षसका ह्येते मन्दाः पुरुषविक्रमाः ॥१७८॥  
 चरन्त्यदृष्टपूर्वाश्च नानाकारा ह्यनेकशः ।  
 उत्पद्यन्तस्तत्त्वा ये ते च वै खेचराः स्रताः ॥१७९॥  
 लक्षमात्रेण चाकाशं खल्लाः खल्यं चरन्ति वै ।  
 एतैर्याप्रमिमं लोकं श्रतशोऽथ सहस्रशः ॥१८०॥  
 भूमिराक्षसकैः सर्वैरनेकैः क्षुद्रराक्षसैः ।  
 नानाप्रकारैराक्रान्ता नानादेशाः समन्ततः ॥१८१॥  
 समासाभिहताश्चैव ह्यष्टौ राक्षसमातरः ।  
 अष्टौ विभाना ह्येषां हि विख्याता अनुपूर्वशः ॥१८२॥  
 भद्रका निकराः केचिद्यज्ञनिष्पत्तिहेतुकाः ।  
 सहस्रशतसङ्ख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥१८३॥  
 पूतना मातृसामान्यास्तथा भूतभयङ्कराः ।  
 बालानां मानुषे लोके यद्वा वैमानहेतुकाः ॥१८४॥  
 स्कन्दग्रहादयश्चैव आपकास्त्रासकादयः ।  
 कौमारास्ते तु विज्ञेया बालानां ग्रहवृत्तयः ॥१८५॥

स्कन्दग्रहविशेषाणां<sup>(१)</sup> मायिकानां तथैव च ।  
 पूतनानामभूतानां ये च लोकविनायकाः ॥१८६॥  
 सहस्रशतसङ्ख्यानां मर्त्यलोकविचारिणां ।  
 एवं गणशतान्येव चरन्ति पृथिवीमिमां ॥१८७॥  
 यक्षाः पुण्ड्रतमा नाम तथा ये केऽपि गुह्यकाः ।  
 यक्षा देवजनास्यैव तथा पुण्ड्रजनाश्च ये ॥१८८॥  
 गुह्यकानाञ्च सर्वेषामगस्त्या ये च राक्षसाः ।  
 पौलस्त्या राक्षसा ये च विश्वमित्राश्च ये स्मृताः ॥१८९॥  
 यक्षाणां राक्षसानाञ्च पौलस्त्यागस्त्ययश्च ये ।  
 तेषां राजा महाराजः कुबेरो ह्यलकाधिपः ॥१९०॥  
 यक्षा वृष्टा पिवन्तीह नृणां मांसमसृग्वसां ।  
 रक्षांस्यनुप्रवेशेन पिशाचाः परिपीडनैः ॥१९१॥  
 सर्वलक्षणसम्पन्नाः समन्त्रेणाश्च दैवतैः ।  
 भास्वरा बलवन्तश्च ईश्वराः कामरूपिणः ॥१९२॥  
 अनाभिभक्ता विक्रान्ताः सर्वलोकनमस्कृताः ।  
 सृक्ष्मास्रौजस्विनो मेध्या वरदा यज्ञियाश्च ये ॥१९३॥  
 देवानां तुल्यधर्माणां ह्यसुराः सर्वशः स्मृताः ।  
 त्रिभिः पादैस्तु गन्धर्वा देवैर्हर्षिणाः प्रभावतः ॥१९४॥  
 गन्धर्वेभ्यस्त्रिभिः पादैर्हर्षिणा वै सर्वगुह्यकाः ।  
 प्रभावतुल्या यक्षाणां विज्ञेयाः सर्वराक्षसाः ।  
 ऐश्वर्यहीना यक्षेभ्यः पिशाचास्त्रिगुणं पुनः ॥१९५॥



एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च ।

धर्मैश्वर्येण बुद्ध्या च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥१८६॥

देवासुरेभ्यो हीयन्ते त्रीन् पादान् वै परस्परं ।

गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ताश्चतस्रो देवयोनयः ॥१८७॥

सूत उवाच । अतः गृणत भद्रं वः प्रजाः क्रोधवशात्प्रकाः ।

क्रोधायां कन्यका जज्ञे द्वादश ह्यात्मसम्भवाः ।

ता भार्याः पुलहस्यासन्नामतस्ता निबोधत ॥१८८॥

मृगी च मृगमन्दा च हरिभद्रा दूरावती ।

भूता च कपिशा दंष्ट्रा निष्ठा तिर्या तथैव च ।

श्वेता चैव खरा चैव सुरसा चेति विश्रुताः ॥१८९॥

मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगास्तान्याः शशास्तथा ।

न्यङ्गवः शरभा ये च रुखः पृषताश्च ये ॥२००॥

मृगराजा मृगमन्दाया गवयाश्चापरे तथा ।

महिषोद्भवराक्षाश्च खड्गगौरमुखास्तथा<sup>(१)</sup> ॥२०१॥

हरेस्तु हरयः पुत्रा गोलाङ्गूलतरुचवः ।

वानराः किन्नराश्चैव व्याघ्राः किम्बुषास्तथा ।

इत्येवमादयोऽन्येऽपि दूरावत्या निबोधत ॥२०२॥

सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय तु भौवनः ।

हस्ताभ्यां परिगृह्णाथ रथन्तरमगायत ॥२०३॥

साम्ना प्रसूयमानेन सद्य एव गजोऽभवत् ।

स प्रायच्छदिरावत्यै पुत्रार्थे<sup>(१)</sup> स तु भौवनः ॥२०४॥  
 हरावत्याः सुतो यस्मात् तस्मादैरावतः स्मृतः ।  
 देवराजोपवाह्यत्वात् प्रथमः स मतङ्गराट् ।  
 शुभ्राभ्राभश्चतुर्द्विः श्रीमानैरावतो गजः ॥२०५॥  
 अप्पुजस्यैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिनः ।  
 षड्दन्तस्य हि भद्रस्य औपवाह्यस्य वै बलः ॥२०६॥  
 तस्य पुत्रोऽञ्जनस्यैव सुप्रतीकोऽथ वामनः ।  
 पद्मस्यैव चतुर्थोऽभूद्वस्तिनी चाभ्रमुस्तथा ॥२०७॥  
 दिग्गजांस्तांश्च चत्वारः श्वेताऽजनयताशुगान् ।  
 भद्रं मृगश्च मन्दश्च सङ्कीर्णं चतुरः सुतान् ॥२०८॥  
 सङ्कीर्णोऽप्यञ्जनो यस्तु उपवाह्यो यमस्य तु ।  
 भद्रो यः सुप्रतीकस्तु हरितः स ह्यपाम्यते ॥२०९॥  
 पद्मो मन्दस्तु यो गौरो दिपो ह्यैलविलस्य<sup>(२)</sup> सः ।  
 मृगः श्यामस्तु यो हस्ती उपवाह्यः स पावकैः ॥२१०॥  
 पद्मोत्तरस्तु यः पद्मः<sup>(३)</sup> गजो वै वरुणो गणः ।  
 उपलेपनमेषश्च तस्याष्टौ जज्ञिरे सुताः ॥२११॥  
 उदग्रभावेनोपेता जायन्ते तस्य चान्वये ।  
 श्वेतबालनखाः पिङ्गा वर्धन्वन्तो मतङ्गजाः ।  
 मतङ्गजान् प्रवक्ष्यामि नागानन्यान्पि क्रमात् ॥२१२॥

१ पुत्रार्थेति ख०, ग० च ।

२ ह्यैलविलस्येति ड० ।

३ पद्मोत्तरः पद्मवांश्चेति ड० ।

कपिलः पुण्डरीकश्च सुमनाभो रथान्तरः ।  
 जातौ नाम्ना सुतौ ताभ्यां सुप्रतिष्ठप्रमर्दनौ ॥२१३॥  
 शूनाः स्थूनाः शिरोदान्ताः शुद्धबालनखास्तथा ।  
 बलिनः शक्तिनस्रैव स्मृतास्त्राकुलिका गजाः ॥२१४॥  
 पुष्पदन्तो वृहत्सामा षड्दन्तो दन्तपुष्पवान् ।  
 ताम्रवर्णी च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः<sup>(१)</sup> ॥२१५॥  
 अन्वये चास्य जायन्ते लम्बोष्ठाश्चारुदर्शिनः ।  
 श्यामाः सुदर्शनाश्चण्डा नानापीडायताननाः ॥२१६॥  
 वामदेवोऽञ्जनश्यामः साम्नो जज्ञेऽथ वामनः ।  
 भार्या चैवाङ्गदा तस्य नीलवक्त्रचणौ सुतौ ॥२१७॥  
 चण्डाश्चारुशिरोग्रीवा व्यूढोरस्कास्तरस्त्रिनः ।  
 नरैर्बद्धाः कुले तेषां जायन्ते विहता गजाः ॥२१८॥  
 सुप्रतीकस्तु रूपेण नास्त्यस्य सदृशो गजः ।  
 तस्य प्रहारी सम्पाती पृथुश्रिन्तिसुतास्त्रयः ॥२१९॥  
 पशवो दीर्घताल्लोठा सुविभक्तशिरोदराः ।  
 जायन्ते मृदुसम्भूता वंशे तस्य मतङ्गजाः ॥२२०॥  
 अञ्जनादञ्जना साम्नो विजज्ञे चाञ्जनावती ।  
 एवं माता तयोश्चापि प्रथितायुरजः सुतौ ॥२२१॥  
 महाविभक्तशिरसः क्षिग्धजीमूतसन्निभाः ।

१ सहचारिविषादक इति ग० । सहचारिविषाणिन इति ख०,  
 छ० च ।

सुदर्शनाः सुवर्णाणः पद्माभाः परिमण्डलाः ।

शूनाः पीतायतमुखा गजास्तस्यान्वयेऽभवन् ॥२२२॥

जङ्घे चन्द्रमसः साम्नः पिङ्गला कुमुदद्युतिः ।

पिङ्गालायाः सुतौ तस्या महापद्मोर्मिमालिनौ ॥२२३॥

समायंवरदांश्चण्डान् प्रवृद्धबलिनोदरान् ।

हस्तियुद्धे प्रियान्नागान् विद्धि तस्य कुलोद्भवान् ॥२२४॥

एतान् देवासुरे युद्धे जयार्थं जगृहः सुराः ।

कृतार्थंश्च विष्टयास्तैः पूर्वोक्ताः प्रययुर्दिशः ॥२२५॥

एतेषामन्वये जातान् विनीतांस्त्रिदशा ददुः ।

अङ्गाय लोमपादाय सूत्रकाराय वै द्विपान् ॥२२६॥

द्विरदो द्विरदाभ्याञ्च हस्ताद्धस्ती करात् करी ।

वरणाद्वरणो दन्ती दन्ताभ्यां गर्जनाङ्गजः ॥२२७॥

कुञ्जरः कुञ्जचारित्वान्नागो नगविरोधतः ।

मतङ्गादिति मातङ्गो द्विपो द्वाभ्यामपि सृतः ।

सामजः सामजातत्वादिति निर्वचनक्रमः ॥२२८॥

एषां जिह्वापरावृत्तिरिवाक्त्रिं<sup>(१)</sup> ह्यग्निश्चापजं ।

बलस्यानवतो या तु<sup>(१)</sup> या चैषाङ्गूढमुष्कता ।

उभयं दन्तिनामेतत् स्वयम्भूसुरश्चापजं ॥२२९॥

देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।

कन्यासु जाता दिङ्नागैर्गानासत्त्वास्ततो गजाः ॥२३०॥

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

१ अयमप्यादर्शदोषेणासमीचीन एव मुद्रितः ।

सम्भूतिश्च प्रभृतिश्च नामनिर्वचनस्तथा ।

एतद्भजानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसुः ॥२३१॥

कौशिकाद्याः समुद्रात्तु गङ्गायास्तदनन्तरं ।

अञ्जनस्यैकमूलस्य प्राच्यान्नागवनन्तु तत् ॥२३२॥

उत्तरा तस्य विन्ध्यस्य गङ्गाया दक्षिणञ्च यत् ।

गङ्गोद्भेदात्करुषेभ्यः सुप्रतीकस्य तदनं ॥२३३॥

अपरेणोत्कलाच्चैव ह्यावेदिभ्यश्च पञ्चमम् ।

एकभूतात्मतस्यैतद्वामनस्य वनं स्मृतं ॥२३४॥

अपरेण तु लौहित्यमासिन्धोः पश्चिमेन तु ।

यमस्यैतदनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥२३५॥

भृतिर्विजज्ञे भृतांश्च रुद्रस्यानुचरान् प्रभो ।

स्थूलान् कृशांश्च दीर्घांश्च वामनान् ह्रस्वकान् समान् ॥२३६॥

लम्बकर्णान् प्रलम्बोष्ठान् लम्बजिह्वास्तनोदरान् ।

एकरूपान् द्विरूपांश्च लम्बस्त्रिकर्मूलपिण्डकान् ॥२३७॥

सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनवासिनः ।

कृष्णान् गौरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च लोहितारुणान् ॥२३८॥

वभून् वै श्वलान् धूम्रान् कद्रून् रासभदारुणान् ।

मुञ्चकेशान् हृषीकेशान् सर्पयज्ञोपवीतिनः ॥२३९॥

विमृष्टाक्षान् विरूपाक्षान् कृशाक्षानेकलोचनान् ।

वज्रशीर्षान् विशीर्षांश्च एकशीर्षांश्च शीर्षकान् ॥२४०॥

चण्डांश्च विकटांश्चैव विरोमान् रोमशांस्तथा ।

अन्धांश्च जटिलांश्चैव कुञ्जान् षेष्कवामनान् ॥२४१॥

शरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनसेविनः ।

एककर्णान् महाकर्णान् शङ्कुकर्णान्ऽकर्णिकान् ॥२४२॥

दंष्ट्रिणो नखिनश्चैव निर्दन्तांश्च दिजिङ्गकान् ।

एकहस्तान् द्विहस्तांश्च त्रिहस्तांश्चाप्यहस्तिकान् ॥२४३॥

एकपादान् द्विपादांश्च त्रिपादान् वज्रपादकान् ।

महायोगान् महासत्त्वान् सुतपकान् महाबलान् ॥२४४॥

सर्वत्रगान्ऽप्रतिघान्<sup>(१)</sup> ब्रह्मज्ञान् कामरूपिणः ।

घोरान् क्रूरांश्च मेध्यांश्च शिवान् पुण्यान् सवादिनः<sup>(२)</sup> ॥२४५॥

कुशहस्तान् महाजिह्वान् महाकर्णान्महाननान् ।

हस्तादांश्च मुखादांश्च शिरोऽदांश्च कपालिनः ॥२४६॥

धन्विनो मुद्गरधरान्ऽसिधूलधरांस्तथा ।

दीप्तास्थान् दीप्तिनेत्रांश्च चित्रमाख्यानुलेपनान् ॥२४७॥

अन्नादान् पिशितादांश्च वज्ररूपान् सुरूपकान् ।

रात्रिसन्ध्याचरान् घोरान् कचित्कौम्यान् दिवाचरान् ।

नक्तञ्चरान् सुदुःप्रेक्ष्यान् घोरांस्तान् वै निशाचरान् ॥२४८॥

परत्वे च भयं दैवं सर्वं ते गतमानसाः ।

नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥२४९॥

शतन्तानि सहस्राणि भूतानामात्मयोगिनां ।

एते सर्वे महात्मानो भूत्याः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥२५०॥

कपिशा चैव कुम्भाण्डी कुम्भाण्डान् जज्ञिरे पुनः ।

१ सर्वत्रगान्प्रतिमानिति ख० ।

२ पुण्यादान् सत्यवादिन इति ख० ।

मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च ।  
 कपिशत्वात् पिशाचास्ते सर्वे च पिशिताशनाः<sup>(१)</sup> ॥२५१॥  
 युग्मानि षोडशान्यानि वर्त्तमानास्तदन्वयाः ।  
 नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि पुरुषादांस्तदन्वयान्<sup>(२)</sup> ॥२५२॥  
 ङ्गलः ङ्गली चैव<sup>(३)</sup> वक्रो वक्रमुखी तथा ।  
 षोडशानां गणा चैव सूची सूचीमुखस्तथा ॥२५३॥  
 कुम्भपात्रश्च कुम्भी च वज्रदंष्ट्रश्च दुन्दुभिः ।  
 उपचारोपचारश्च उलूखल उलूखली ॥२५४॥  
 अनर्कश्च अनर्का च कुखण्डश्च कुखण्डिका ।  
 पाणिपात्रः पाणिपात्री पांशुः पांशुमती तथा ॥२५५॥  
 नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा ।  
 कलादोच्छेषणा चैव<sup>(४)</sup> प्रस्कन्दः स्कन्दिका तथा ।  
 षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश ॥२५६॥  
 अजामुखा वक्रमुखाः पूरिणः स्कन्दिनस्तथा ।  
 विपादाङ्गारिकाश्चैव कुम्भपात्राः प्रकुन्दकाः ॥२५७॥  
 उपचारोलूखलिका ह्यनर्काश्च कुखण्डिकाः ।  
 पाणिपात्राश्च नैतुण्डाः ऊर्णाशा निपुणस्तथा ॥२५८॥  
 सूचीमुखोच्छेषणादाः कुलान्येतानि षोडश ।

१ पिशिताखड्मदाशना इति ख० ।

२ षड्गुह्यं धरणीसुरा इति ग० ।

३ गच्छलो गच्छली चैवेति ड० ।

४ पाठोऽयं न समोचीनः ।

इत्येता ह्यभिजातास्तु कुम्भाण्डानां प्रकीर्तिताः ॥२५८॥

पिशाचास्ते तु विज्ञेयाः सुकल्पा इति जज्ञिरे ।

वीभत्सं विकृताचारं पुत्रपौत्रमनन्तकं ।

अतस्तेषां पिशाचानां लक्षणञ्च निबोधत ॥२६०॥

सर्वाङ्गकेशा वृत्ताख्या दंष्ट्रिणो नखिनस्तथा ।

तिर्यङ्गाः पुरुषादाश्च पिशाचास्ते ह्यधोमुखाः ॥२६१॥

अकेशका ह्यरोमाणस्त्वग्वसाश्चर्मवाससः ।

कुम्भाण्डकाः पिशाचास्ते तिलभक्षाः सदाभिषाः ॥२६२॥

वक्राङ्गद्वस्तपादाश्च वक्रशीलागतास्तथा ।

ज्ञेया वक्रपिशाचास्ते वक्रगाः कामरूपिणः ॥२६३॥

लम्बोदरास्तुण्डनाशा ह्रस्वकायशिरोभुजाः ।

नितुन्दकाः पिशाचास्ते तिलतक्षाः प्रियश्रवाः ॥२६४॥

वामनाकृतयश्चैव वाचालाः सुतगामिनः ।

पिशाचानर्कमर्कास्ते वृक्षवासादनप्रियाः ॥२६५॥

ऊर्ध्ववाहूर्ध्वरोमाण ऊर्ध्ववृक्षास्तथालयाः ।

मुञ्चन्ति पांशूनङ्गेभ्यः पिशाचाः पांशवश्च ते ॥२६६॥

धमनीमन्तकाः<sup>(१)</sup> शुष्काः श्मश्रुलाञ्छीरवाससः ।

उपवीराः पिशाचाश्च श्मशानायतनास्तथा ॥२६७॥

विष्टब्धाश्च महाजिह्वा लेलिहाना ह्युदूखलाः<sup>(२)</sup> ।

हस्त्यङ्गस्थूलशिरसो विरता बद्धपिण्डकाः ॥२६८॥

१ धमनीमन्तका इति क० ।

२ ह्युदूखला इति ड० ।



पिशाचाः कुम्भपात्रास्ते अदृष्टास्त्रानि भुञ्जते ।  
 सूक्ष्मास्तु रोमशाः पिङ्गा दृष्टादृष्टाश्चरन्ति वै ॥२६८॥  
 अयुक्ताश्च विशन्तीश्च निपुणास्ते पिशाचकाः ।  
 आकर्णदारितास्याश्च लम्बभ्रूसूलनाशिकाः ॥२७०॥  
 हस्तपादाक्रान्तगणा द्व्यस्त्रकाः क्षितिदृष्टयः ।  
 बालादास्ते पिशाचा वै सूतिकागृहमेविनः ॥२७१॥  
 पृष्ठतः पाणिपादाश्च द्व्यस्त्रका वातरंक्षसः ।  
 पिशितादाः पिशाचास्ते संग्रामे रुधिराग्निनः ॥२७२॥  
 नग्नका क्षनिकेताश्च लम्बकेशाश्च पिण्डकाः ।  
 पिशाचाः स्कन्दिनस्ते वै अन्या उच्छ्वसनाग्निनः ।  
 षोडश जातयस्तेषां पिशाचानां प्रकीर्तिताः ॥२७३॥  
 एवं विधान् पिशाचांस्तु दीनान् दृष्ट्वानुकम्पया ।  
 तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुण्यादल्पचेतसः ।  
 अन्तर्द्धानं प्रजास्तेषां कामरूपत्वमेव च ॥२७४॥  
 उभयोः सन्ध्ययोश्चारं स्थानान्याजीवमेव च ।  
 गृहाणि यानि भग्नानि शून्यान्यल्पजनानि च ॥२७५॥  
 विध्वस्तानि च यानि स्युरनाचारोषितानि च ।  
 असंस्पृष्टोपलिप्तानि<sup>(१)</sup> संस्कारैर्वर्जितानि च ॥२७६॥  
 राजमार्गोपरथाश्च निष्कुण्ठाश्च त्वराणि च ।  
 द्वाराण्यष्टालकाश्चैव निर्ममान् संक्रमांस्तथा ॥२७७॥

पथो नद्योऽथ तीर्थानि चैत्यवृक्षान् महापथान् ।  
 पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्वेतेषु सर्वशः ॥२७८॥  
 अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा विहिताः सुरैः ।  
 वर्णाश्रमाः सङ्गरिकाः कारुशिल्पिजनास्तथा ॥२७९॥  
 अमृतोपमसत्त्वानां चौरविश्वासघातिनां ।  
 एतैरन्यैश्च वज्रभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।  
 आरभन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र देवताः ॥२८०॥  
 मधुमांसौदनैर्दध्ना तिलचूर्णसुरासवैः ।  
 धूपैर्हारिद्रक्षरैस्तैलभद्रगुडौदनैः ॥२८१॥  
 कृष्णानि चैव वासांसि धूपाः सुमनसस्तथा ।  
 एवं युक्ताः सुबलयस्तेषां वै पर्वसन्धिषु ।  
 पिशाचानामनुज्ञाय ब्रह्मा सोऽधिपतिर्ददौ ॥२८२॥  
 सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनं ।  
 दृष्ट्वा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रान् सिंहान्श्व भामिनी<sup>(१)</sup> ॥२८३॥  
 द्विपिनश्च सुतास्तस्या व्यालेयाश्चामिषाग्निनः ।  
 ऋषयश्चापि कार्त्स्न्येन प्रजासर्गं निबोधत ।  
 तस्या दुहितरः पञ्च तासान्नामानि मे शृणु ॥२८४॥  
 मीना माता तथा वृत्ता परिवृत्ता तथैव च ।  
 अनुवृत्ता तु विज्ञेया तासां वै शृणुत प्रजाः ॥२८५॥  
 सहस्रदन्ता मकराः पाठीनास्तामरोहिताः ।

द्रव्येवमादिर्हि गणो मैत्रो विस्तीर्ण उच्यते ॥२८६॥  
 याहास्यतुर्विधा ज्ञेया तथानुज्येष्ठका अपि ।  
 निष्कांश्च शिशुमारांश्च माता व्यजनयत् प्रजाः ॥२८७॥  
 वृत्ता कूर्मविकाराणि नैकानि जलचारिणां ।  
 तथा शङ्खविकाराणि जनयामास नैकशः ॥२८८॥  
 मण्डूकानां विकाराणि अनुवृत्ता व्यजायत ।  
 ऐण्ड्यानां विकाराणि शम्बूकानां तथैव च ॥२८९॥  
 तथा शुक्तिविकाराणि वराटककृतानि च ।  
 तथा शङ्खविकाराणि<sup>(१)</sup> परिवृत्ता व्यजायत ॥२९०॥  
 कालकूटविकाराणि जलौकविहितानि च ।  
 इत्येष हि ऋषेर्वैशः पञ्चशाखाः प्रकीर्त्तिताः ॥२९१॥  
 तिर्यक् हेतुकमाद्याज्ज्वलं वंशविस्तरं ।  
 संखेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति ह ॥२९२॥  
 स्वस्तिपिकशरीरेभ्यो जायन्त्युत्पादका द्विजाः ।  
 मनव्याः खेदमलजाः<sup>(२)</sup> उग्रना नाम जन्तवः ।  
 नानापिपीलिकगणाः कीटका बद्धपादकाः ॥२९३॥  
 शङ्खनेपलविकाराणि कीलकाचारकाणि च ।  
 द्रव्येवमादिबज्जलाः खेदजाः पार्थिवा गणाः ॥२९४॥  
 तथा घर्मादितप्ताभ्यस्त्वद्भ्यो वृष्टिभ्य एव च ।

१ “तथा शङ्खविकाराणि” इत्ययं पाठः स्थानद्वये स्थितत्वादेकजा-  
सङ्गतः ।

२ खेदजलजा इति ड० ।

नैका मृगशरीरेभ्यो जायन्ते जन्तवस्त्रिमे ॥२८५॥  
 मीनकाः पिप्पला दंशास्तथा तिन्निरपुत्रिकाः ।  
 नीलशिचाश्च जायन्ते ह्यलका बज्रविस्तराः ॥२८६॥  
 जलजाः खेदजाश्चैव जायन्ते जन्तवस्त्रिमे ।  
 काशतो यज्ञकाः कीटनलदा वज्रपादकाः ॥२८७॥  
 सिंहला रोमलाश्चैव पिच्छलाः परिकीर्त्तिताः ।  
 इत्येवमादिर्हि गणो जलजः खेदजः स्मृतः ॥२८८॥  
 सर्पिर्भ्यां मासमुद्गानां जायन्ते क्रमशस्तथा ।  
 जम्बुबिल्वाम्रपूगेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ॥२८९॥  
 मुद्गेभ्यः पनसेभ्यश्च तण्डुलेभ्यस्तथैव च ।  
 तथा कोटरशुष्केभ्यो निहितेभ्यो भवन्ति हि ॥३००॥  
 अन्येभ्योऽपि च जायन्ते न हि तेभ्यश्चिरं सदा ।  
 जन्तवस्तुरगादिभ्यो विषादिभ्यस्तथैव च ॥३०१॥  
 वह्न्यहानि निक्षिप्ते सम्भवन्ति च गोमये ।  
 जायन्ते क्रमयो विप्रा काष्ठेभ्यश्च घुणादयः ॥३०२॥  
 क्रमा द्रुमाणां जायन्ते विविधा नीलमक्षिकाः ।  
 तथा शुष्कविकारेभ्यः पुत्रिकाः प्रभवन्ति च ॥३०३॥  
 कालिका शतिकेभ्यश्च<sup>(१)</sup> सर्पा जायन्ति सर्वशः ।  
 संखेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात् ॥३०४॥  
 गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च जायन्ते जन्तवः प्रभो ।

मत्स्यादयश्च विविधा अण्डकुक्षौ विशेषतः ॥३०५॥  
 चैवीरिकाश्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च ।  
 तथान्यानि च सूक्ष्माणि जलौकादीनि जातयः ॥३०६॥  
 मत्तिकाणां विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे ।  
 प्रायेण तु वसन्त्यस्मिन् उच्छिष्टोदककर्द्धमे ॥३०७॥  
 मशकानां विकाराणि भ्रमराणां तथैव च ।  
 तृणेभ्यश्चैव जायन्ते पुच्छिकापुत्र × × (१) सकाः ॥३०८॥  
 मणिच्छेदास्तथा ब्यालाः पोतजाः परिकीर्त्तिताः ।  
 शतवेरिविकाराणि किरीषेभ्यो भवन्ति च ॥३०९॥  
 एवमादिरसंख्यातो गणः संखेदजो मया ।  
 समासाभिहितो ह्येष प्राक्कर्म्मवशजः स्मृतः ॥३१०॥  
 तथाऽन्ये नैर्ऋताः सत्त्वास्ते स्मृता उपसर्गजाः ।  
 पूतास्तु योनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः स्मृताः ॥३११॥  
 प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया ह्युपपत्तिजाः ।  
 केचित्तु योनिजा देवाः केचिदेवानिमित्ततः ॥३१२॥  
 तृलालाघश्च कोलश्च शिवा कन्या तथैव च ।  
 अपत्यं सरमायास्तु गणा वै सरमादयः ॥३१३॥  
 श्यामश्च श्वलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा ।  
 कृष्णो धूम्राणश्चैव तृलालाघश्च कद्रुकाः ॥३१४॥  
 सुरसाऽथ विजज्ञे तु शतमेकं शिरो मतं ।

सर्पाणान्तकको राजा नागानाञ्चापि वासुकिः ।  
 तमोवञ्जल इत्येष गणः क्रोधवशात्प्रकः ॥ ३१ ५ ॥  
 पुलहस्यात्मजात्सर्गस्ताम्रायास्तन्निबोधत ।  
 वङ्गन्यास्त्रभिविख्यातास्ताम्रायाश्च विजज्ञिरे ॥ ३१ ६ ॥  
 श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुकी तथा ।  
 अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।  
 सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूता पत्निसत्तमौ ॥ ३१ ७ ॥  
 सम्पातिरञ्जनत् पुत्रं कन्यामेकान्तथैव च ।  
 जटायुषश्च ये पुत्राः काकगृध्राश्चकर्णिनः ॥ ३१ ८ ॥  
 भार्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची तथा शुकी ।  
 धृतराष्ट्री च भद्रा च तास्त्रपत्यानि वक्ष्यते ॥ ३१ ९ ॥  
 शुकी गरुत्मतः पुत्रान् सुषुवे षट् परिश्रुतान् ।  
 त्रिशिरं सुमुखञ्चैव बलं पृष्ठं महाबलं ॥ ३१ १० ॥  
 त्रिशङ्खनेत्रं सुमुखं सुरूपं सुरसं बलं ।  
 एषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडानां महात्मनां ॥ ३१ ११ ॥  
 चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पन्नगाश्विनां ।  
 पुत्रपौत्रविसर्गाच्च तेषां वै वंशविस्तरः ॥ ३१ १२ ॥  
 व्याप्तानि चानि देशानि तानि वक्ष्ये यथाक्रमं ।  
 शाल्मलिद्वीपमखिलं देवकूटञ्च पर्वतं ॥ ३१ १३ ॥  
 मणिमन्तश्च<sup>(१)</sup> शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा ।

पर्णमालं सुकेशश्च शतशृङ्गं तथाऽचलं ॥ ३२४ ॥  
 कौरजं पञ्चशिखरं हेमकूटश्च पर्वतं ।  
 प्रचण्डवायुप्रभवैर्दोषितैः पद्मरागिभिः ॥ ३२५ ॥  
 शैलजालानि व्याप्तानि गारुडैस्त्रैर्महात्मभिः ।  
 भासीपुत्राः सृता भासा उलूकाः काककुक्कुटाः<sup>(१)</sup> ॥ ३२६ ॥  
 मयूराः कलविङ्काश्च कपोता लावतित्तिराः ।  
 क्रौञ्ची वार्द्धिणिमान् श्येनी कुररान् शारसान् वकान् ॥ ३२७ ॥  
 इत्येवमादयोऽपि क्रव्यादा ये च पक्षिणः ।  
 धृतराष्ट्री च हंसाश्च कलहंसाश्च भामिनी ॥ ३२८ ॥  
 चक्रवाकाश्च विहगान् सर्वाश्चैवादकान् द्विजान् ।  
 एतानेव विजङ्गेऽथ पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ३२९ ॥  
 गरुडस्यात्मजाः प्रोक्ता दुरायाः शृणुत प्रजाः ।  
 दुरा प्रजङ्गे कन्या वै तिस्रः कमललोचनाः ॥ ३३० ॥  
 वनस्यतीनां वृक्षाणां वीरुधाश्चैव मातरः ।  
 लता चैवाथ वल्ली च वीरुधा चेति तास्तु वै ॥ ३३१ ॥  
 लता वनस्यतीन् जङ्गे ह्यपुष्पान् पुलिनस्थितान् ।  
 युक्तान् पुष्पफलैर्वृक्षान् लता वै सम्प्रसूयते ॥ ३३२ ॥  
 अथ वल्ली तु गुल्मांश्च त्वक्सारान्मृणजातयः ।  
 वीरुधा तदपत्यानि वंशश्चात्र समाप्यते ॥ ३३३ ॥  
 एते कश्यपदायादा व्याख्याताः स्याणुजङ्गमाः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च धैरिदं पूरितं जगत् ॥ ३२४ ॥  
 इति सर्गेकदेशस्य कीर्त्तितोऽवयवो मया ।  
 मारीचोऽयं प्रजासर्गः समाधेन प्रकीर्त्तितः ।  
 न शक्यं व्यासतो वक्तुमपि वर्षशतैर्दिजाः ॥ ३२५ ॥  
 अदितिर्धर्मशीला तु बलशीला दितिः सृता ।  
 तपःशीला तु सुरभिर्मायाशीला दनुः सृता ॥ ३२६ ॥  
 क्रूरशीला तथा कद्रुः क्रौञ्चश्च श्रुतिशालिनी ।  
 इरा ग्रहणशीला तु दनायुर्भक्षणे रता ॥ ३२७ ॥  
 वाहशीला तु विनता ताम्रा वै पाशशालिनी ।  
 स्वभावा लोकाभादृणां शीलान्येतानि सर्वशः ॥ ३२८ ॥  
 धर्मतः शीलतो बुद्ध्या क्षमया बलरूपतः ।  
 रजःसत्त्वतमोऽहं धार्मिकाधार्मिकास्तु वै ॥ ३२९ ॥  
 मातृतुल्याश्चाभिजाताः कश्यपस्यात्मजाः प्रजाः ।  
 देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।  
 पिशाचाः पशवश्चैव मृगाः पतङ्गवीरुधः ॥ ३३० ॥  
 यस्माद्वाचायणीष्वेते जज्ञिरे मानुषीष्विह<sup>(१)</sup> ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्माच्छ्रेष्ठास्तु मानुषाः ॥ ३३१ ॥  
 धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधकास्तु वै ।  
 ततोऽधः श्रोतसस्ते वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥ ३३२ ॥  
 जायन्ते कार्यसिद्ध्यर्थं मानुषेषु पुनः पुनः ।



दूत्येव वंशप्रभवः प्रसङ्ख्यातस्तपस्विनां ॥ ३४ ३ ॥  
 सुराणामसुराणाञ्च गन्धर्व्याप्सरसां तथा ।  
 यक्षरचःपिशाचानां सुपर्णैरगपक्षिणां ॥ ३४ ४ ॥  
 व्यालानां शिखिनाञ्चैव<sup>(१)</sup> ओषधीनाञ्च सर्वशः ।  
 क्रमिकीटपतङ्गानां चुद्राणां जलजाश्च ये ।  
 पशूनां ब्राह्मणानाञ्च श्रीमतां पुण्यलक्षणां ॥ ३४ ५ ॥  
 आयुष्यश्चैव धन्यश्च श्रीमान् हितसुखावहः ।  
 श्रोतव्यश्चैव सततं ग्राह्यश्चैवानुसूयता ॥ ३४ ६ ॥

इमन्तु वंशं नियमेन यः पठेत्  
 महात्मनां ब्राह्मणवैद्यसंसदि ।  
 अपत्यलाभं हि लभेत् सुपुष्कलं  
 त्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिं ॥ ३४ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गा  
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

## अथ नवमोऽध्यायः ।

ऋषिवंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महात्मना ।

प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्यावरासु चरासु च ॥१॥

अभिषिच्याधिपत्येषु तेषां मुख्यः प्रजापतिः ।

ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥२॥

द्विजातीनां वीरूधाञ्च नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।

यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥३॥

वृहस्पतिन्तु विश्वेषां ददावङ्गिरसां पतिं ।

भृगूणामधिपञ्चैव काव्यं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥४॥

आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसुनामथ पावकं ।

प्रजापतीनां दक्षञ्च मरुतामथ वासवं ॥५॥

दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनं ।

नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजं ॥६॥

विप्रचित्तिञ्च राजानं दानवानामथादिशत् ।

अपान्तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिं ।

यक्षाणां राक्षसानाञ्च पार्थिवानां धनस्य च ॥७॥

वैवस्वतं पितृणाञ्च यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।

सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं भूतलपाणिनं ॥८॥

शैलानां हिमवन्तश्च नदीनामथ सागरं ।  
 गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चिचरथं तदा ॥६॥  
 उच्चैःश्रवसमश्वानां राजानश्चाभ्यसेचयत् ।  
 मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषश्च चतुष्पदां ॥१०॥  
 पक्षिणामथ सर्वेषां गरुडं पततां वरं ।  
 गन्धानां मातुलञ्चैव भूतानामशरीरिणां ॥११॥  
 शब्दाकाशबलानाञ्च वायुं बलवतां वरं ।  
 सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं नागानामथ वासुकिं ॥१२॥  
 सरीसृपाणां सर्पाणां नागानाञ्चैव तत्त्वकं ।  
 सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च<sup>(१)</sup> ।  
 आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥१३॥  
 सर्वाप्सरोगणानाञ्च कामदेवं तथैव च<sup>(२)</sup> ।  
 चतुर्नामथ मासानामार्त्तवानां तथैव च ॥१४॥  
 पक्षाणाञ्च विपक्षाणां मुहूर्त्तानाञ्च पर्वणां ।  
 कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।  
 गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुं ॥१५॥  
 प्रजापतिर्वै रजसः पूर्वस्यान्दिशि विश्रुतं ।  
 पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥१६॥  
 पश्चिमस्यान्दिशि तथा रजसः पुत्रमश्रुतं ।  
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥१७॥

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

२ तथा प्रभुमिति ख० ।

मनुष्याणामधिपतिं चक्रे चैव सुतं मनुं ।  
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सपत्तना ।  
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥१८॥  
 स्वायम्भूवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।  
 नृपा ह्येतेऽभिषिच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥१९॥  
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु गता ह्येतेषु पार्थिवाः ।  
 एवमन्येऽभिषिच्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः ।  
 अतीतानागताः सर्वे स्युता मन्वन्तरेश्वराः ॥२०॥  
 राजसूयेऽभिषिक्तश्च पृथुरेभिर्नरोत्तमैः ।  
 वेददृष्टेन विधिना कृतो राजा प्रतापवान् ॥२१॥  
 एतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजासन्तानकारणात् ।  
 पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥२२॥  
 कश्यपो गोत्रकामस्तु चचार परमन्तपः ।  
 पुत्रौ गोत्रकरौ मह्यं भवेतामित्यऽचिन्तयत् ॥२३॥  
 तस्य प्रधायमानस्य कश्यपस्य महात्मनः ।  
 ब्रह्मणोऽशौ सुतौ पश्चात् प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥२४॥  
 वत्सारश्वासितश्चैव तात्रुभौ ब्रह्मवादिनौ ।  
 वत्सारान्निध्रुवो जज्ञे रैभ्यश्च स महायशाः ॥२५॥  
 रैभ्यस्य रैभ्या विज्ञेया निध्रुवस्य निबोधत ।  
 च्यवनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥२६॥  
 निध्रुवस्य तु या पत्नी माता वै कुण्डपायिनी ।  
 असितस्यैकपर्णायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥२७॥

शाण्डिल्यानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशाः ।

निभ्रुवाः शाण्डिल्या रैभ्यास्तयः पश्चात्तु कश्यपाः ॥२८॥

वरप्रभृतयो देवा देवस्य प्रजास्त्रिमाः ।

चतुर्युगे त्वतिक्रान्ते मनोर्ह्येकादशे प्रजाः ।

अथावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे सम्प्रवर्तते ॥२९॥

मानसस्य चरिष्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किलः ।

मानसस्तस्य दायादस्तृणविन्दुरिति श्रुतः<sup>(१)</sup> ॥३०॥

त्रेतायुगमुखे राजा तृतीये सम्भव ह ।

तस्य कन्या त्विडिविला रूपेणाप्रतिमा भवेत् ।

पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥३१॥

ऋषिरिडिविलायान्तु विश्रवाः समपद्यत ।

तस्य पत्न्यश्चतसस्तु पौलस्त्यकुलवर्द्धनाः ॥३२॥

वृहस्पतेर्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्य कीर्तितः ।

कन्यान्तस्योपयमे स नाम्ना वै देववर्णिनी ॥३३॥

पुष्पोत्कटाञ्च वाकाञ्च सुते माल्यवतः स्थितौ ।

कैकसी<sup>(१)</sup> मालिनः कन्यां तामान्तु ब्रूणत प्रजाः<sup>(२)</sup> ॥३४॥

ज्येष्ठं वैश्रवणन्तस्य सुषुवे देववर्णिनी ।

दिव्येन विधिना युक्तमार्षेणैव श्रुतेन च ।

१ स्मृत इति ख०, ग० च ।

१ कैकसिमिति ड० । कैकयीमिति क० ।

२ कन्यान्तस्योपयमे स इत्यादिः ब्रूणत प्रजा इत्यन्तः पाठः न पूर्वोपर-  
सङ्गतः ।

राजसेन च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥ ३५ ॥  
 (शिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महातनुं ।  
 अष्टदंष्ट्रं हरितश्मश्रुं शङ्खुकर्णं विलोहितं ॥ ३६ ॥  
 ब्रह्मवाजं प्रवाजस्तपिङ्गलं सुविभीषणं ।  
 वैवर्तज्ञानसम्पन्नं सम्बुद्धं ज्ञानसम्पदा ॥ ३७ ॥  
 एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।  
 पिता दृष्ट्वाब्रवीत् तत्र कुवेरोऽयमिति खयं ॥ ३८ ॥  
 कुत्सायां कितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।  
 कुवेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोऽङ्कितः ॥ ३९ ॥  
 यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ।  
 तस्माद्वैश्रवणे नाम नाम्ना लोके भविष्यति ॥ ४० ॥ )  
 चञ्चलां कुवेरोऽजनयद्विश्रुतं नलकूपरं ।  
 रावणं कुम्भकर्णञ्च कन्यां सूर्पनखान्तथा ।  
 विभीषणं चतुर्थास्तान् कैकस्यजनयत् सुतान् ॥ ४१ ॥  
 शङ्खुकर्णा दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूर्द्धजः ।  
 चतुष्पादंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥ ४२ ॥  
 जात्याञ्जननिभो दंष्ट्री लोहितग्रीव एव च ।  
 राजसेनो जययुक्तः<sup>(१)</sup> रूपेण च बलेन च ॥ ४३ ॥  
 सत्यबुद्धिर्दृढतनूराक्षसैरेव<sup>(२)</sup> रावणः ।  
 निमर्गादारुणः क्रूरो रावणाद्रावणस्तु सः ॥ ४४ ॥

१ राजसेनोऽङ्गसायुक्त इति ड० ।

२ सत्यबुद्धिः श्रुतैर्यक्षैराक्षसैरेवेति ड० ।

क्षिरण्यकशिपुस्त्वासीत् स राजा पूर्वजन्मनि<sup>(१)</sup> ।  
 चतुर्युगानि राजात्र<sup>(२)</sup> त्रयोदश स राक्षसः ॥४५॥  
 ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणामाख्याताः सङ्ख्याया दिजैः ।  
 नियुतान्येकषष्टिश्च सङ्ख्याविद्भिर्ददाहता ॥४६॥  
 षष्टिशतसहस्राणि वर्षाणान्तु स रावणः ।  
 देवतानां ऋषीणाञ्च धोरं कृत्वा प्रजागरं ॥४७॥  
 चेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ।  
 रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥४८॥  
 महोदयः<sup>(३)</sup> प्रहस्तश्च महाप्रांशुखरस्तथा<sup>(४)</sup> ।  
 पुष्योत्कटायाः पुत्रास्ते कन्या कुम्भीनसी तथा ॥४९॥  
 त्रिशिरा दूषणश्चैव विद्युज्जिह्वश्च राक्षसः ।  
 कन्या ह्यसलिका चैव<sup>(५)</sup> वाकायाः प्रसवाः स्मृताः ॥५०॥  
 इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश ।  
 दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरासदाः ॥५१॥  
 सर्वे लम्बवराश्चैव पुत्रपौत्रसमन्विताः ।  
 यत्नाणाञ्चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥५२॥  
 आगस्त्यवैश्वामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मरक्षसां ।

१ पूर्वकर्मणीति ख० ।

२ राजेन्द्रेति ख० ।

३ महोदर इति ड० ।

४ महाबलिवरः प्राज्ञो महाप्रांशुपुरुषेति ख० ।

५ कन्या ह्यसलिका चैवेति ख० ।

वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिषेविणां ॥५३॥  
तेषामैडविलो राजा पौलस्त्यः सव्यपिङ्गलः ।  
 इतरे वै यज्ञमुखास्तेन रत्नोगणास्तयः ॥५४॥  
यातुधाना ब्रह्मधाना वार्त्तास्यैव दिवाचराः ।  
 निशाचरगणास्तेषां चत्वारः कविभिः स्मृताः ॥५५॥  
पौलस्त्या नैर्धृतास्यैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।  
 इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः ॥५६॥  
 तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितं ।  
 वृत्ताक्षाः पिङ्गलास्यैव महाकाया महोदराः ॥५७॥  
 अष्टदंष्ट्राः शङ्कुकर्णाः ऊर्ध्वरोमाण एव च ।  
 आकर्णदारितास्याश्च मुञ्जधूमोर्ध्वमूर्धजाः ॥५८॥  
 स्थूलशीर्षाः सिताभाश्च<sup>(१)</sup> ह्रस्वकाश्च प्रवाज्जकाः<sup>(२)</sup> ।  
 ताम्रास्या लम्बजिह्वा लम्बभ्रूस्थूलनासिकाः ॥५९॥  
 नीलाङ्गा लोहितग्रीवा गम्भीराक्षा विभीषणाः ।  
 महाघोरस्वरास्यैव विकटा बद्धपिण्डिकाः ॥६०॥  
 स्थूलाश्च तुङ्गनासाश्च शिलासंघनना दृढाः ।  
 दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः क्लिष्टकर्मिणः ॥६१॥  
 सकुण्डलाङ्गदापीडा मुकुटोष्णीषधारिणः ।  
 विचित्रवस्त्राभरणाश्चित्रस्त्रगनुलेपनाः<sup>(३)</sup> ॥६२॥

---

१ स्थूलकण्ठा इति ख० ।

२ ह्रस्वशक्ताः प्रवाहव इति ड० ।

३ चित्रगन्धानुलेपना इति ख० ।



अन्नादाः पिशितादाश्च पुरुषादाश्च ते स्मृताः ।  
 इत्येतद्रूपसाधर्म्यं<sup>(१)</sup> राक्षसानां बुधैः स्मृतं ।  
 न समस्तबलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥६३॥  
 पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः ।  
 भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भ्रमरा हस्तिनस्तथा ॥६४॥  
 वानराः किन्नराश्चैव यमकिम्पुरुषास्तथा<sup>(२)</sup> ।  
 येऽन्ये चैव परिक्रान्ता मायाक्रोधवशानुगाः ॥६५॥  
 अनपत्यः क्रतुस्तस्मिन् स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे ।  
 न तस्य पुत्रः पौत्रो वा तेजः सङ्क्षिप्य वा स्थितः ॥६६॥  
 अत्रैवंशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः ।  
 तस्य पत्यश्च सुन्दर्यो दशैवासन्यतिव्रताः ॥६७॥  
 भद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः ।  
 भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ॥६८॥  
 वेला खला च सप्तैता या च गोचपला स्मृता ।  
 तथा मानरसा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥६९॥  
 आत्रेयवंशकृत्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः ।  
 भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनं ॥७०॥  
स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमानो दिवो महीं ।  
 तमोऽभिभूते लोकेऽस्मिन् प्रभा येन प्रवर्त्तिता ॥७१॥  
 स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्तः स पतन्निह दिवाकरः ।

१ इत्येतद्रूपसाधर्म्यमिति ख० ।

२ मया किम्पुरुषास्तथेति क० । मयराः किम्पुरुषास्तथेति छ० ।

ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य न पपात दिवो महीं ॥७२॥ ॐ  
 अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यस्यकार महातपाः ।  
 जज्ञेऽवत्रिघनस्यैव सुरैर्यस्य प्रवर्त्तितः ॥७३॥  
 स तास्वजनयत् पुत्रानात्मतुल्याननामकान् ।  
 दश तास्वेव महता तपसा भावितप्रभाः ॥७४॥  
 स्वस्त्यात्रेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ।  
 तेषां विख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ॥७५॥  
 दत्तात्रेयस्तस्य ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ।  
 यवीयसी सुता तस्यामबला ब्रह्मवादिनी ।  
 अचाप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिकाः पुरा ॥७६॥  
 अत्रेः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्मषं ।  
 दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥७७॥  
 तस्य गोत्रान्वये जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि ।  
 श्यामाश्च मुद्गलाश्चैव बलारकगविष्ठिराः ।  
 एते नृणान्नु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसां ॥७८॥  
 कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ।  
 जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्तान्निबोधत सत्तमाः ॥७९॥  
 नारदस्तु वसिष्ठाथारुन्धतीं प्रत्यपादयत् ।  
 ऊर्द्धरेता महातेजा वृक्षशापान्तु नारदः ॥८०॥  
 पुरा देवासुरे तस्मिन् संग्रामे तारकामये ।  
 अनावृक्षा हते लोके व्यग्रे शक्रे सुरैः सह ।  
 वसिष्ठस्तपसा धीमान् धारयामास वै प्रजाः ॥८१॥

अत्रौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्त्तयन् ।  
 तास्तेन जीवयामास कारुण्यादोषधेन तु ॥८२॥  
 अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्<sup>(१)</sup> द्विजाः ।  
 सागरञ्जनयत्<sup>(२)</sup> शक्तेरदृश्यन्ती पराशरं ॥८३॥  
 काली परशराञ्जज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुं ।  
 द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥८४॥  
 उत्पद्यन्ते च पीवर्यां षडिमे शुक्लसूनुवः ।  
 भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥८५॥  
 कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता दृढव्रता ।  
 जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सात्त्वगुह्यस्य च<sup>(३)</sup> ॥८६॥  
 श्वेताः कृष्णाश्च गौराश्च श्यामा धूम्राः समूलिकाः<sup>(४)</sup> ।  
 उन्मत्ताः<sup>(५)</sup> दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ।  
 पराशराणामष्टौ ते पत्ताः प्रोक्ता महात्मनां ॥८७॥  
 अत ऊर्द्धं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसम्भवं ।  
 वसिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत ।  
 कुशीतियः<sup>(६)</sup> समाख्यात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥८८॥  
 पृथोः सुतायाः सम्भूतः पुत्रस्तस्याभवदसुः ।

१ प्रयोगोऽयमार्घः ।

२ अयमप्यार्घप्रयोगः ।

३ सात्त्वगुह्यस्य चेति छ० । साद्वगुह्यस्य चेति ख० ।

४ समूलिका इति ख०, ग० च ।

५ उन्मत्ता इति क०, छ० च ।

६ कुशीतिय इति क० ।

उपमन्युः सुतस्तस्य यस्येमे उपमन्यवः ॥८८॥  
 मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः ।  
 एकार्षेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ।  
 एते पक्षा वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥८९॥  
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः ।  
 भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥९०॥  
 चीन् लोकान् धारयन्तीमान् देवर्षिगुणसङ्कुलान् ।  
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽयं सदृशशः ।  
 दैर्घ्यान्ना पृथिवी सर्वा सूर्यस्यैव गभस्तिभिः ॥९१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्तनं नाम  
 नवमोऽध्यायः ।

## अथ दशमोऽध्यायः ।



आङ्गप्रक्रियारम्भः ।

एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य स्मृतस्य विदितात्मनः ।

उत्तरं परिप्रच्छुः स्मृतपुत्रं द्विजातयः ॥१॥

शांशपायन उवाच । कथं द्वितीयमुत्पन्ना भवानी प्राक्स्मृती तु या ।

आसीद्वात्तायणी पूर्वमुमा कथमजायत ॥२॥

मेनायां पितृकन्यायां जनयामास शैलराट् ।

के चैते पितरश्चैव येषां मेना तु मानसी ॥३॥

मेनाकश्चैव दौहित्रो दौहित्री च तथा ह्युमा ।

एकपर्णा तथा चैव तथा या चैकपाटला ॥४॥

गङ्गा चैव सरित्श्रेष्ठा सर्वासां पूर्वजा तथा ।

पूर्वमेव मथोद्दिष्टं शृणुध्वं मम सर्वशः ॥५॥

अनेके पितरश्चैव वर्त्तन्ते क्व च वा पुनः ।

श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते आङ्गस्य च परं विधिं ॥६॥

पुत्राश्च ते स्मृताः केषां कथञ्च पितरस्तु ते ।

पितरः कथमुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ॥७॥

स्वर्गे तु पितरोऽन्ये ये देवानामपि देवताः ।

एवं वै श्रोतुमिच्छामि पितॄणां सर्गमुत्तमं ।

यथावदुत्तमस्माभिः आङ्गं प्रीणाति वै पितॄन् ॥८॥

यदर्थं ते न दृश्यन्ते तच्च किं कारणं स्मृतं ।  
 स्वर्गे हि के तु वर्त्तन्ते पितरो नरके तु के ॥८॥  
 अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरन्तथा ।  
 पितुः पितामहश्चैव त्रिषु पिण्डेषु नामतः ॥९०॥  
 कानि आह्वानि देयानि कथं गच्छन्ति वै पितृन् ।  
 कथञ्च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥९१॥  
 के चेह पितरो नाम कान् यजामो वयं पुनः ।  
 देवा अपि पितृन् स्वर्गे यजन्तीति हि नः श्रुतं ॥९२॥  
 एतदिच्छामि वै श्रोतुं विस्तरेण बह्वश्रुत ।  
 स्पृष्टाभिधानमर्थं वै तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥९३॥  
 षष्ठीणान्तु वचः श्रुत्वा स्मृतस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।  
 आचक्षते यथाप्रश्नं षष्ठीणां मानसं ततः ॥९४॥  
 स्मृत उवाच । अत्र वो वर्णयिष्यामि यथाप्रश्नं यथाश्रुतम् ।  
 मन्वन्तरेषु जायन्ते पितरो देवसूनुवः ॥९५॥  
 अतीतानागते ज्येष्ठाः कनिष्ठाः क्रमशस्तु ते ।  
 देवैः सार्द्धं पुरातीताः पितरो येऽन्तरेषु वै ।  
 वर्त्तन्ते साम्प्रतं ये तु तान्वै वक्ष्यामि निश्चयात् ॥९६॥  
 आङ्गश्चैषां मनुष्याणां आङ्गमेव प्रवर्त्तते ।  
 देवानस्त्वजत ब्रह्मा नायन्निति वै पुनः<sup>(१)</sup> ।  
 तमुत्सृज्य तदात्मानमस्त्वजंस्ते फलार्थिनः ॥९७॥  
 ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यथ ।

१ दिवा चास्त्वजत ब्रह्मा रात्रौ संहरते पुनरिति ग० ।

न स्म किञ्चिद्विजानन्ति ततो लोको ह्यमुञ्चत ॥१८॥

ते भूयः प्रणताः सर्वे याचन्ति स्म पितामहं ।

अनुग्रहाय लोकानां पुनस्तानब्रवीत् प्रभुः ॥१९॥

प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि यः कृतः ।

पुत्रान् खान् परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥२०॥

ततस्ते खान् सुतांश्चैव प्रायश्चित्तजिघृक्षवः ।

अपृच्छन् संयतात्मानो विधिवच्च मिथो मिथः ॥२१॥

तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसुरनेकधा ।

प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥२२॥

ते पुत्रानब्रुवन् प्रीता लब्धसंज्ञा दिवौकसः ।

यूयं वै पितरोऽस्माकं ये वयं प्रतिबोधिताः ।

धर्मज्ञानञ्च कामञ्च को वरो वः प्रदीयतां ॥२३॥

पुनस्तानब्रवीद्ब्रह्मा यूयं वै सत्यवादिनः ।

तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥२४॥

उक्तञ्च पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्वकाः ।

पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥२५॥

तेनैव वचसा पुत्रा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

पुत्राः पितृत्वमाजग्मुः पुत्रत्वं पितरः पुनः ॥२६॥

तस्मात्ते पितरः पुत्राः पितृत्वे तेषु तत् स्मृतं ।

एवं स्मृत्वा पितृन् पुत्रान् पुत्राश्च पितरस्तथा ।

व्याजहार पुनर्ब्रह्मा पितृनात्मविवृद्धये<sup>(१)</sup> ॥२७॥

यो ह्यनिष्टा पितृन् आद्धे क्रियाङ्गाश्चित्करिष्यति ।

राक्षसा दानवास्यैव फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥२८॥

आद्धैराप्यायितास्यैव पितरः सोममध्ययम् ।

आप्याय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥२९॥

आद्धैराप्यायितः सोमो लोकानाप्याययिष्यति ।

हृत्स्वं सपर्व्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्दृतं ॥३०॥

आद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः ।

तेभ्यः पुष्टिं प्रजास्यैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥३१॥

आद्धे येभ्यः प्रदास्यन्ति चीन्पिडान्नामगोचतः ।

सर्वत्र वर्त्तमानास्ते पितरः प्रपितामहं ।

तेषामाप्याययिष्यन्ति आद्धदानेन वै प्रजाः ॥३२॥

एवमाज्ञा कृता पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

तेनैतत् सर्वथा सिद्धं दानमध्ययनन्तपः ॥३३॥

ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ।

इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च च ॥३४॥

एतद् ब्रह्मवचः श्रुत्वा सूतस्य विद्धितात्मनः ।

पंप्रकुर्मुनयो भूयः सूतं तस्माद्यदुत्तरं ॥३५॥

अथ उचुः । कियन्तो वै पितृगणाः<sup>(१)</sup> कस्मिन्काले च ते गणाः ।

वर्त्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्द्धनाः ॥३६॥

सूत उवाच । एतदोऽहं प्रवक्ष्यामि पितृसर्गमनुत्तमं ।

शंयुः पप्रच्छ यत् पूर्वं पितरं वै वृक्ष्यति ॥३७॥



वृद्धस्य तिसुपासीनं सर्वज्ञानार्थकोविदं ।

पुत्रः शयुरिमं प्रश्नं यप्रच्छ विनयान्वितः ॥३८॥

क एते पितरो नाम कियन्तः के च नामतः ।

समुद्भूताः कथञ्चिते पितृत्वं समुपागताः ॥३९॥

कस्माच्च पितरं पूर्वं यज्ञे युज्यन्ति नित्यशः ।

क्रियासु सर्वा वर्त्तन्ते आर्द्धपूर्वा महात्मनां ॥४०॥

कस्मै आर्द्धानि देयानि किञ्च दत्तं महाफलं ।

केषु वायत्तयं आर्द्धं तीर्थेषु च नदीषु च ॥४१॥

केषु वै सर्वमाप्नोति आर्द्धं कृत्वा द्विजोत्तमः ।

कस्य कालो भवेच्छ्राद्धे विधिः कस्यानुवर्त्तते ॥४२॥

एतदिच्छामि भगवन् विस्तरेण यथातथं ।

व्याख्यातुमानुपूर्व्येण यत्र चोदाहृतं मया ॥४३॥

वृद्धस्यतिरिदं सम्यगेवं पृष्टो महामतिः ।

व्याजहारानुपूर्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥४४॥

वृद्धस्यतिरुवाच । कथयिष्यामि ते तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

विनयेन यथान्यायं गम्भीरं प्रश्नमुत्तमं ॥४५॥

द्यौरन्तरीक्षं पृथिवी नक्षत्राणि दिशस्तथा ।

सूर्याचन्द्रमसौ चैव तथाहोरात्रमेव च ॥४६॥

न बभूवुस्तदा तात तमोभूतमिदं जगत् ।

ब्रह्मैको दुस्तरं तत्र सचार परमं तपः ॥४७॥

शंयुक्तामब्रवीद्भूयः पितरं ब्रह्मविष्णुमं ।

सर्वदेव प्रतस्मात् सर्वज्ञानविदां वरं ॥४८॥

कीदृशं सर्वभूतेश्वरस्तपस्तेषु प्रजापतिः ।

एवमुक्तो दृष्टतेजा दृष्टस्यतिरुवाच तं ॥४८॥

सर्वेषां तपसां युक्तिस्तपोयोगमनुत्तमं ।

ध्यायंस्तदा तद्गगवांस्तेन लोकानवासृजत् ॥५०॥

भूतभव्यानि ज्ञानानि लोकान् वेदांश्च कृत्स्नशः ।

योगमाविश्य तत्सृष्टं ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥५१॥

लोकाः सान्त्वानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।

ते वैराजा इति ख्याता देवानां दिवि देवताः ॥५२॥

योगेन तपसा युक्तः पूर्वमेव तदा प्रभुः ।

देवानसृजत् ब्रह्मा योगं युक्ता सनातनम् ॥५३॥

आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः ।

सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥५४॥

तेषां सप्त समाख्याता गणास्तैर्लोक्यपूजिताः ।

अमूर्त्यस्तयस्तेषां चत्वारस्तु समूर्त्ययः ॥५५॥

उपरिष्ठात् त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते भावमूर्त्ययः ।

तेषामधस्ताद्वर्त्तन्ते चत्वारः सूक्ष्ममूर्त्ययः ॥५६॥

मतो देवास्ततो भूमिरेषा लोकपरम्परा ।

लोके वर्त्तन्ति ते ह्यस्मिन्तेभ्यः पर्जन्यसम्भवः ।

दृष्टिर्भवति तैर्दृष्ट्या लोकानां सम्भवः पुनः ॥५७॥

आप्याययन्ति ते यस्मात् सोमश्चान्नश्च योगतः ।

जघुस्तान् पितॄन् तस्मात्सोकानां लोकसत्तमाः ॥५८॥

मनोजवाः स्रग्धराः सर्वकामपरिष्कृताः ।

होममोहभयापेता निश्चिताः शोकदर्शिताः ॥५८॥  
 एते योगं परित्यज्य प्राप्ता लोकान् सुदर्शनान् ।  
 दिव्याः पुण्या महात्मानो विपाफानो भवन्त्युत ॥६०॥  
 ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ।  
 प्रतिलभ्य पुनर्योगं सोमं गच्छन्त्यमूर्त्तयः ॥६१॥  
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगबलेन वा ।  
 नश्यन्त्युज्जीव गगने क्षीणविद्युत्प्रभेव च ॥६२॥  
 उत्सृज्य देहजातानि महायोगबलेन च ।  
 निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरे यथा ॥६३॥  
 क्रियया गुरुपूजाभिर्ये च कुर्वन्ति नित्यशः ।  
 ताभिराप्याययन्त्येते पितरो योगवर्द्धनाः ॥६४॥  
 आद्रे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः ।  
 आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥६५॥  
 तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिभ्यो यत्नतः सदा ।  
 पितॄणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्त्तते ॥६६॥  
 सहस्रशस्तु विप्रान्चै भोजयेद्यावदागतान् ।  
 एकस्तु योगविन् प्रीतः सर्वानर्हति तच्छृणु ॥६७॥  
 कल्पितानां सहस्रेण स्नातकानां शतेन च ।  
 योगाचार्येण यहुक्तं त्रायते महतो भयात् ॥६८॥  
 गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।  
 ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी क्षीको विशिष्यते ॥६९॥  
 नास्तिको वा विकर्मा वा सङ्कीर्णस्वकरोऽपि वा ।

मान्यञ्च कारणं दानं योगेश्चाह प्रजापतिः ७०॥  
 पितरस्तस्य तुभ्यन्ति सुवृष्टेनेव कर्षकाः ।  
 पुत्रो वाप्यथ वा पौत्रो ध्यानिनं भोजयिष्यति ॥७१॥  
 अलाभे ध्यानिमित्तूणां भोजयेद् ब्रह्मचारिणः ।  
 तदलाभे पुदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥७२॥  
 यस्तिष्ठेदेकपादेन वायुभक्तः शतं समाः ।  
 ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनं ॥७३॥  
 सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।  
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ॥७४॥  
 पूजयेच्चार्घ्यपात्रेण वेश्मना भोजनेन च ।  
 उर्वीं सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वराः सदा ।  
 नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण पालयन् ॥७५॥  
 तस्माद्द्याच्च वै दानं विप्रायातिथये नरः ।  
 प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलञ्चैषां तथैव च ॥७६॥  
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।  
 पुण्डरीकसहस्रेण योगिध्वावसथो वरं ॥७७॥  
 आद्य एष गणः प्रोक्तः पितृणाममितौजसाम् ।  
 भावयन्सप्तकालान् वै स्थित एष गणस्तदा ॥७८॥  
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वान् पितृगणान् पुनः ।  
 सन्ततिं संस्थितिञ्चैव भावनाञ्च यथाक्रमं ॥७९॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुप्रक्रियारम्भो  
 नाम दशमोऽध्यायः ।

## अथैकादशोऽध्यायः ।



आद्वकल्पः ।

सुत उवाच । सप्त मेधावतां श्रेष्ठाः स्वर्गे पितृगणाः स्युताः ।

चत्वारो मूर्त्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्त्तयः ।

तेषां लोकविसर्गन्तु कीर्त्तयिष्ये निबोधत ॥१॥

या वै दुहितरस्तेषां दौदिचाश्चैव ये स्युताः ।

धर्ममूर्त्तिधरास्तेषां ये त्रयः परमा गणाः ॥२॥

नामानि लोकसर्गञ्च तेषां वक्ष्ये समासतः ।

लोका विरजसे नाम्ना यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ॥३॥

अमूर्त्तयः पितृगणाः पुत्रास्ते वै प्रजापतेः ।

विरजस्य द्विजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ।

एष वै प्रथमः कल्पो वैराजानां प्रकीर्त्तितः ॥४॥

तेषान्तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।

पत्नी हिमवतः शुभ्रा यस्यां मैनाक उच्यते ॥५॥

जातः सर्व्वोषधिधरः सर्व्वरत्नाकरात्मवान् ।

पर्वतः प्रवरः पुण्ड्रः क्रौञ्चस्तस्यात्मजोऽभवत्<sup>(१)</sup> ॥६॥

तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ।

अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलां ॥७॥

आश्रिते द्वे ह्यपर्णा तु अग्निकेता तपोऽचरत् ।  
 न्ययोधमेकपर्णी तु पाटलामेकपाटला ।  
 शतं वर्षसहस्राणि दुश्चरं देवदानवैः ॥८॥  
 आहारमेकपर्णेन एकपर्णी समाचरत् ।  
 पाटलेनैव चैकेन विदध्यादेकपाटला ॥९॥  
 पूर्णे पूर्णे सहस्रे द्वे आहारं वै प्रचक्रतुः ।  
 एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यभाषत ॥१०॥  
 निषेधयन्ती ह्युमेति माता स्नेहेन दुःखिता ।  
 सा तथोक्ततया देवी मात्रा दुश्चरचारिणी ॥११॥  
 उमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।  
 तथेति नाम्ना तेनासौ निरुक्ता कर्मणा शुभा ॥१२॥  
 एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत् स्थास्यति शाश्वतं ।  
 एतासान्तपसा दृप्तं यावद्भूमिर्द्धरिष्यति ॥१३॥  
 तपःशरीरास्ताः सर्वास्तिष्ठो योगबलान्विताः ।  
 देव्यस्ताः सुमहाभागाः सर्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥१४॥  
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्त्वैवोर्द्धरेतसः ।  
 उमा तासां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्णिनी ॥१५॥  
 महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ।  
 दन्तकाण्डोश्मनास्तस्याः पुत्रो वै भृगुनन्दनः ॥१६॥  
 असितस्यैकपर्णी तु पत्नी साध्वी दृढव्रता ।  
 दत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धीमते ।  
 देवलं सुषुवे सा तु ब्रह्मिष्ठं मानसं सुतं ॥१७॥

या चैतासां कुमारीणां तृतीया त्वेकपाटला ।  
 पुत्रं शतशिलाकस्य जैगीषव्यमुपस्थिता ॥१८॥  
 तस्यापि शङ्खलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ ।  
 इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः शुभाः ॥१९॥  
 रुद्राणी सा तु प्रवरा स्वर्गुणैरतिरिच्यते ।  
 अन्योन्यप्रीतिरनयोस्माश्चक्रयोर्यथा ॥२०॥  
 श्लेषं संशक्तयोर्ज्ञात्वा शङ्कितः किल वृचहा ।  
 ताभ्यां मैथुनसक्ताभ्यामपत्योद्भवभीरुणा ।  
 तयोः सकाशमिन्द्रेण प्रेषितो ह्यववाहनः ॥२१॥  
 अनयोः रतिविघ्नञ्च त्वमाचर ऊताशन<sup>(१)</sup> ।  
 सर्वत्र गत एव त्वं न दोषो विद्यते तदा ॥२२॥  
 इत्येवमुक्ते तु तथा वज्रिना च तथा कृतं ।  
 उमादेहं समुत्सृज्य शुक्रं भूमौ विसर्जितं ॥२३॥  
 ततो रुषितया देव्या शप्नोऽग्निः शंशपायन ।  
 इदं चोक्तवती वज्रिं रोषगद्गदया गिरा ॥२४॥  
 यस्मान्मय्यवितृप्तायां रतिविघ्नं ऊताशन ।  
 कृतवानस्यकर्त्तव्यं तस्मात् त्वमसि दुर्मते ॥२५॥  
 यदेवं<sup>(२)</sup> विभृतं गर्भं रौद्रं शुक्रं महाप्रभं ।  
 गर्भं त्वं धारयस्वैवमेषा ते दण्डधारणा ॥२६॥  
 स शापरोषाद्रुद्राण्या अन्तर्गर्भा ऊताशनः ।

---

 १ वर त्वन्तु ऊताशनेति ड० ।

२ यदेतमिति ख० । तदेवमिति क० ।

वज्रन् वर्षगणान् गर्भं धारयामास वै द्विजाः ॥२७॥

स गङ्गामुपगम्याच्च श्रूयतां सरिदुत्तमे ।

सुमहान् परिखेदो मे गर्भधारणकारणात् ॥२८॥

मद्वितार्थमिमं गर्भमतो धारय निम्नगे ।

मत्प्रसादाच्च खेदो वै मन्दस्तव भविष्यति ॥२९॥

तथेत्युक्त्वा तदा सा तु सम्प्रहृष्टा महानदी ।

तं गर्भं धारयामास दह्यमाणेन चेतसा<sup>(१)</sup> ॥३०॥

सापि छच्छ्रेण महता खिद्यमाना महानदी ।

कालं प्रकृष्टं सुमहद्गर्भधारणतत्परा ॥३१॥

तथा परिगतं गर्भं कुक्षौ हिमवतः शुभे ।

शुभं श्रवणं नाम चित्रं पुष्पितपादपं ।

तत्र तं व्यसृजद्गर्भं दीप्यमानमिवानलं ॥३२॥

रुद्राग्निगङ्गातनयस्तत्र जातोऽरुणप्रभः ।

आदित्यव्रतसङ्काशो महातेजाः प्रतापवान् ॥३३॥

तस्मिन् जाते महाभागे कुमारे जाङ्गवीसुते ।

विमानयानैराकाशं पतत्रिभिरिवावृतं ॥३४॥

देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्तराः ।

सुसुचुः पुष्पवर्षच्च खचराः सिद्धचारणाः ॥३५॥

जगुर्गन्धर्वमुख्यास्तु सर्व्वशस्तत्र तत्र च ।

यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किन्नराश्चैव सर्व्वशः ॥३६॥



महानागसहस्राणि प्रवरास्य पतत्रिणः ।  
 उपतस्थुर्महाभागमाग्नेय<sup>(१)</sup> शङ्करात्मजं ।  
 प्रभावेण तदा तेन<sup>(२)</sup> दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३७ ॥  
 सहस्रपृषिभार्याभिरादावेवाग्निसम्भवः ।  
 अभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्यं त्वरन्मतीं ॥ ३८ ॥  
 ताभिः स बालार्कनिभो रौद्रः परिवृतः प्रभुः ।  
 स्त्रिह्यमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव मातृभिः ॥ ३९ ॥  
 युगपत्सर्वदेवीर्हि दिदृक्षुर्जाह्नवीसुतः ।  
 षण्मुखो व्यसृजत् श्रीमांस्तासां प्रीत्या महाद्युतिः ॥ ४० ॥  
 ओमान् कमलपत्राक्षस्तरुणादित्यसन्निभः ।  
 येन जातेन लोकानामाक्षेपस्तेजसा कृतः ॥ ४१ ॥  
 तेन जातेन महता देवानामसहस्रिणवः ।  
 स्कन्दिता दानवगणास्तस्मात् स्कन्दः प्रतापवान् ॥ ४२ ॥  
 कनिकाभिस्तु यस्मात् स वर्द्धितः स पुरातनः ।  
 कार्त्तिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसूदनः ॥ ४३ ॥  
 जृम्भतस्तस्य दैत्यारेर्ज्वालामालाकुलान्तदा ।  
 मुखादिनिर्गता तस्य स्वशक्तिरपराजिता ॥ ४४ ॥  
 क्रीडार्थञ्चैव स्कन्दस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।  
 गरुडादिति सृष्टौ हि पत्त्रिणौ हि प्रभद्रकौ ॥ ४५ ॥

१ उपतस्थुर्महाभागमग्नेयमिति क० ।

२ प्रभावमहता तेनेति क० ।

मयूरः कुक्कुटश्चैव पताका चैव वायुना ।  
 यस्य दत्ता सरस्वत्या महावीणा महास्वना ।  
 अजः स्वयम्भुवा दत्तो मेघो दत्तश्च शम्भुना ॥४६॥  
 मायाविहरणे<sup>(१)</sup> विप्रा गिरौ क्रौञ्चे निपातिते ।  
 तारके चासुरवरे समुदीर्णे निपातिते ॥४७॥  
 सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागैर्देवैरग्निसुतः प्रभुः ।  
 सेनापत्येन दैत्यारिरभिषिक्तः प्रतापवान् ॥४८॥  
 देवसेनापतिस्त्वेवं पथ्यते नरनायकः ।  
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥४९॥  
 प्रमथैर्विविधैर्देवैस्तथा भूतगणैरपि ।  
 मातृभिर्विविधाभिश्च विनायकगणैस्तथा ॥५०॥  
 सा त्वपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता ।  
 चसरेणुप्रमाणानि तेष्वपश्यच्छुतान् पितृन् ॥५१॥  
 सुसूक्ष्मानपरित्यक्तानग्नीनग्निष्विवाहितान् ।  
 चायध्वमित्युवाचाथ पतन्ती तानवाक्शिराः ॥५२॥  
 तैरुक्ता सा तु माभैषीरित्युक्ताधिष्ठिताभवत् ।  
 ततः प्रासादयत् सा वै पितृंस्तान् दीनया गिरा ॥५३॥  
 ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् ।  
 भ्रष्टैश्वर्या स्वदोषेण तपसि त्वं शुचिस्मिते ॥५४॥  
 यैः क्रियन्ते च कर्माणि शरीरैरिह दैवतैः ।

तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥५५॥  
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ।  
 तस्मादमावसौपत्यं<sup>(१)</sup> त्वं प्रेत्य प्राप्स्यसे फलं ॥५६॥  
 इत्युक्तया वै पितरः पुनस्ते तु प्रसादिताः ।  
 ध्यात्वा प्रसादं सञ्चक्रुस्तस्यास्ते त्वनुकम्पया ॥५७॥  
 अवश्यम्भाविनं दृष्ट्वा ह्यर्थमूचुस्ततः सुराः ।  
 सोमपाः पितरः कन्यां राज्ञश्चैव ह्यमावसोः ॥५८॥  
 उत्पन्नस्य पृथिव्यान्तु मानुषत्वे महात्मनः ।  
 कन्या भूत्वा त्विमान् लोकान् पुनः प्राप्स्यसि स्वानिति ॥५९॥  
 अष्टाविंशे भवित्री त्वं दापरे मत्स्ययोनिजा ।  
 अस्यैव राज्ञो दुहिता अद्रिकायां ह्यमावसोः ॥६०॥  
 पराश्वरस्य दाय्यादं ऋषेस्त्वं जनयिष्यसि ।  
 स वेदमेकं विप्रर्षिस्तुर्धा वै करिष्यति ॥६१॥  
 महाभिषस्य<sup>(२)</sup> पुत्रौ द्वौ शन्तनोः कीर्त्तिवर्द्धनौ ।  
 विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं त्वमेवोत्पादयिष्यसि ॥६२॥  
 चित्राङ्गदस्य राजानं तेजोबलगुणान्वितं ।  
 एतानुत्पाद्य पुत्रं स्वं पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥६३॥  
 व्यतिक्रमात् पितॄणां त्वं प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितं ।  
 तस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यसि ॥६४॥  
 कन्या भूत्वा ततश्च त्वमिमान् लोकानवाप्स्यसि ।

१ पाठोऽयमादर्शस्मृतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

२ महाभिषस्येति क० । महाभिषस्येति ड० ।

एवमुक्ता तु दासेयी जाता सत्यवती तु सा ॥६५॥  
 अद्रिकायां सुता मर्त्यां सुता जाता ह्यमावयोः ।  
 अद्रिकामर्त्यसम्भूता गङ्गायामनुसङ्गमे ॥६६॥  
 तस्य राज्ञो हि सा कन्या राज्ञो वीर्ये सदैव हि ।  
 विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः ॥६७॥  
 अग्निव्यात्ताः स्युतास्तत्र पितरो भास्वरप्रभाः ।  
 तान् दानवगणा यक्षा रक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।  
 भूतसर्पपिशाचाश्च भावयन्ति फलार्थिनः ॥६८॥  
 एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ।  
 च य एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्त्तिधराः शुभाः ॥६९॥  
 एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।  
 योगिनी योगपत्नी च योगमाता तथैव च ॥७०॥  
 भविता द्वापरं प्राप्य अष्टाविंशन्तु दैवतं ।  
 पराशरकूलोद्भूतः शुक्रो नाम महातपाः ॥७१॥  
 श्रीमान् योगी महायोगी योगस्तस्माद्विजोत्तमः ।  
 व्यासाद्वरुणां सम्भूतो विधूम इव पावकः ॥७२॥  
 स तस्यां पितृकन्यायां योगाचार्यान् परिश्रुतान् ।  
 ह्येषां गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भृशश्रुतं बभौ ॥७३॥  
 कन्यां कीर्त्तिमतीञ्चैव योगिनीं योगमातरं ।  
 ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषी त्वणुहस्य तु ॥७४॥  
 एतानुत्पाद्य धर्मात्मा पुत्रान् योगमवाप्य च ।  
 महायोगतपास्यैव अपरावर्त्तिनीं गतिं ॥७५॥

आदित्यकिरणोपेतं त्वपुनर्भावमास्थितः ।  
 सर्वव्यापी विनिर्मुक्तो भविष्यति महासुनिः ॥७६॥  
 अमूर्त्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्त्तिधरास्तु ये ।  
 त्रय एते गणास्तेषां चत्वारोऽन्ये निबोधत ॥७७॥  
 यान् वक्ष्यामि द्विजश्रेष्ठा मूर्त्तिमन्तो महाप्रभाः ।  
 उत्पन्नास्ते स्वधायास्तु कन्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ॥७८॥  
 पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासिषु भास्वराः ।  
 सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान् भावयन्त्युत ॥७९॥  
 एतेषां मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुता ।  
 दत्तसेना कुमारेण शुक्रस्य महिषी प्रिया ॥८०॥  
 एकत्रिंशच्च विख्याता भृगूनां कीर्त्तिवर्द्धनाः ।  
 मरीचिगर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि स्थिताः ॥८१॥  
 एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्वैः सह विवर्द्धिताः ।  
 उपहृताः सृतास्ते तु पितरो भास्वरा दिवि ।  
 तान् चत्रियगणान् दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः ॥ ८२॥  
 एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।  
 पत्नी सा विश्वमहत्तः सुषा वै विश्वशर्मिणः<sup>(१)</sup> ॥८३॥  
 राजर्षेर्जननी देवी खट्वाङ्गस्य महात्मनः ।  
 यस्य यज्ञे पुरा गीता गाथा गीतैर्महर्षिभिः ॥८४॥  
 अग्नेर्जन्म तथा दृष्ट्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।

यजमानं दिक्षीपं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ।  
 सत्यव्रतं महात्मानं ते स्वर्गजयिनोऽमराः ॥८५॥  
 आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।  
 समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नास्तस्य वै पुनः ॥८६॥  
 लोकेष्वेतेषु वर्त्तन्ते कामगेषु विदङ्गमाः ।  
 एतान् वैश्यगणाः आद्धे भावयन्ति फलार्थिनः ॥८७॥  
 एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ।  
 ययातेर्जननी साध्वी पत्नी सा नक्षत्रस्य तु ॥८८॥  
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।  
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ॥८९॥  
 मानसा नाम ते लोका वहन्ते यत्र ते दिवि ।  
 एतेषां मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ॥९०॥  
 सा भावयति भूतानि दक्षिणपथगामिनी ।  
 जननी त्रसदस्त्रोर्हि पुरुकुत्सपरिग्रहः ॥९१॥  
 एतेषामभ्युपगमान्मातुर्मन्वन्तरेश्वरः ।  
 मन्वन्तरादौ आद्धानि प्रवर्त्तयति सर्वज्ञः ॥९२॥  
 पितृणामनुपूर्व्वेण सर्वेषां द्विजसत्तमाः ।  
 तस्मादिह स्वधर्मेण आर्द्धं देयन्तु अर्द्धया ॥९३॥  
 सर्वेषां राजतैः पात्रैरपि वा रजतान्वितैः ।  
 दत्तं स्वधां पुरोधाय तथा प्रीणाति वै पितृन् ॥९४॥  
 सोमस्याप्यायनं कृत्वा ह्यग्नेर्वैवस्वतस्य च ।  
 उदगायनञ्चाग्नी च अश्वमेधन्तदामुयात् ॥९५॥

पितृन् प्रीणाति वै भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तं ।

पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।

पुष्टिं प्रजाञ्च स्वर्गञ्च प्रयच्छन्ति न संशयः ॥८६॥

देवकार्यादपि सदा पितृकार्यं विशिष्यते ।

देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमाष्यायनं स्मृतम् ॥८७॥

न हि योगगतिः सूक्ष्मा पितृणामपि तप्तयः ।

तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मांसचक्षुषा ॥८८॥

इत्येते पितरश्चैव लोका दुहितरश्च वै ।

दौहित्रा यजमानाश्च प्रोक्ता ये भावयन्ति तान् ॥८९॥

चत्वारो मूर्त्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्त्तयः ।

तेभ्यः आद्धानि सत्कृत्य देवाः कुर्वन्ति यन्नतः ॥९००॥

भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे सेन्द्रास्तद्गतमानसाः ।

विश्वे च सिकताश्चैव पृश्निजाः गृह्णिनस्तथा ॥९०१॥

क्षणाः श्वेतास्त्वजाश्चैव विधिवत्पूजयन्त्युत ।

प्रजास्ता वातरश्मना दिवाकीर्त्यास्तथैव च ॥९०२॥

लेखाश्च मरुतश्चैव ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

अग्निभृग्वज्जिराद्याश्च ऋषयः सर्व एव च ॥९०३॥

यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किलरा० राक्षसैः सह ।

पितृस्त्वपुजयन् सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥९०४॥

एवमेते महात्मानः आद्वे सत्कृत्य पूजिताः ।

सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहश्रवः ॥९०५॥

हिला त्रैलोक्यसंसारं जरामृत्युभयं तथा ।

मोक्षं योगमथैश्वर्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०६॥

मोक्षोपायमथैश्वर्यं सूक्ष्मदेहाश्च देवताः ।

कृत्स्नं वैराग्यमानन्धं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०७॥

ऐश्वर्यं विहितं योगमैश्वर्यं वित्तमुत्तमम् ।

योगैश्वर्यादृते मोक्षः कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥१०८॥

अपक्षयैव गमनं गगने पक्षिणो यथा ।

वरिष्ठः सर्वधर्माणां मोक्षो धर्मः सनातनः ॥१०९॥

विमानानां सहस्राणि युक्तान्यप्सरसाङ्गणैः ।

सर्वकामप्रसिद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११०॥

प्रज्ञा पुष्टिः सृष्टिर्मेधा राज्यमारोग्यमेव च ।

पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥१११॥

मुक्तावैदूर्यवासांसि वाजिनागायुतानि च ।

कोटिशस्यापि रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११२॥

हंसवर्हिणयुक्तानि मुक्तावैदूर्यवन्ति च ।

किङ्किणीजालनद्धानि सदा पुष्पफलानि च ।

प्रीत्या नित्यं प्रयच्छन्ति मनुष्याणां पितामहाः ॥११३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आङ्ककल्पो नामै-

कादंशोऽध्यायः ।



## अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—•••—  
आद्धकल्पः ।

वृद्धस्यतिरुवाच । सौवर्णं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुच्यते ।

रजतं रजताक्रं वा पितृणां पात्रमुच्यते ॥१॥

रजतस्य कथा चापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमक्षयं स्वर्गं पितृणां दानमुच्यते ।

पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥२॥

राजते हि स्वधा दुग्धा पात्रेऽस्मिन् पितृभिः पुरा ।

स्वधादायार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्ते तदक्षयं ॥३॥

दृष्ट्वाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव वा<sup>(१)</sup> ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चस्यं पितृस्तत्तद्वितारयेत्<sup>(२)</sup> ॥४॥

काञ्चनं राजतं ताम्रं<sup>(३)</sup> दौहित्रं कुतपस्तिलाः ।

वस्त्रञ्च पावनीयानि त्रिदण्डो योगमेव च ॥५॥

आद्धकर्मण्यं श्रेष्ठो विधिर्ब्राह्मणः सनातनः ।

आयुः कीर्त्तिः प्रजास्यैव प्रज्ञासन्ततिवर्द्धनः ॥६॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्थां विदिक्स्थानं विशेषतः<sup>(४)</sup> ।

सर्वतो रत्निमात्रन्तु चतुरस्रं सुसंहितं ॥७॥

---

१ दानमेव चेति क० ।

२ पितृन्नु भुवि भावयेदिति ख० ।

३ पात्रमिति क० ।

४ विदिक्स्थानानि वेशयेदिति ड०, च० च ।

वक्ष्यामि विधिवत् स्थानं पितृणामनुशासनात् ।  
 धन्यमारोग्यमायुष्यं बलवर्णविवर्द्धनं ॥८॥  
 तत्र गर्त्तास्तयः कार्यास्तयो दण्डाश्च खादिराः ।  
 रत्निमाचास्तु ते कार्या रजतेन विभूषिताः ।  
 ते वितस्त्यायताः कार्याः सर्वतश्चतुरङ्गुलाः ॥९॥  
 प्राग्दक्षिणमुखान् भूमौ स्थितानसुषिरांस्तथा ।  
 अङ्गिः पवित्रपूताभिः स्नावयेत्सततं शुचिः ॥१०॥  
 पयसा ह्याजगव्येन शोधनं वाग्भिरेव तु ।  
 तर्पणात् सततं ह्येवं तन्निर्भवति शाश्वती ॥११॥  
 इह चामूत्र च श्रीमान् सर्वकर्मसमन्वितः ।  
 एवं त्रिषवणस्नातो योऽर्चयेत् पितृन् सदा ।  
 मन्त्रेण विधिवत् सम्यगश्वमेधफलं लभेत् ॥१२॥  
 तत्स्थापयेदमावास्याङ्गर्त्ते भूचतुरङ्गुले ।  
 त्रिःसप्तसंज्ञास्ते यज्ञास्तैलोक्यन्धार्यते तु वै ॥१३॥  
 तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः सन्ततिरेव च ।  
 विचित्रा भजते लक्ष्मीर्मोक्षश्च लभते क्रमात् ॥१४॥  
 पाप्मापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा ।  
 अश्वमेधफलं ह्येतत् द्विजैः सत्कृत्य पूजितं ।  
 मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥१५॥  
 दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।  
 नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्युत ॥१६॥  
 आद्यावसाने आहुस्य चिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ।  
 पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥१७॥  
 पितृंस्तत्त्रिषु लोकेषु मन्त्रोद्यन्तारयत्युत ।  
 पथ्यमानः सदा आद्धे नियतं ब्रह्मवादिभिः ॥१८॥  
 राज्यकामो जपेदेनं सदा मन्त्रमतन्द्रितः ।  
 वीर्यशौचार्थसत्त्वञ्च श्रीरायुर्बलवर्द्धनं ॥१९॥  
 प्रीयन्ते पितरो येन जप्येन नियमेन च ।  
 सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं ॥२०॥  
 अमूर्तानां समूर्तानां पितृणान्दीप्ततेजसां ।  
 नमस्यामि सदा तेभ्यो ध्यानियो योगचक्षुषा ॥२१॥  
 इन्द्रादीनां जनयितारो भृगुमारीचयोस्तथा ।  
 सप्तर्षीणां पितृणाञ्च तान् नमस्यामि कामदान् ॥२२॥  
 मन्वादीनां सुरेशानां सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।  
 तान् नमस्कृत्य सर्वान् वै पितृन् कुशलदायकान् ॥२३॥  
 नक्षत्राणाञ्चरादीनां पितृनथ पितामहान् ।  
 द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥२४॥  
 देवर्षीणाञ्जनयितृंश्च सर्वलोकनमस्कृतान् ।  
 अभयस्य सदा दातृन्मस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥२५॥  
 प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।  
 योगयोगेश्वरेभ्यश्च नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥२६॥  
 पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु ।  
 स्वयम्भुवे नमस्सैव ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥२७॥

एतदुक्तं सप्तर्षिर्ब्रह्मर्षिगणपूजितं ।  
 पवित्रं परमं<sup>(१)</sup> ह्येतत् श्रीमद्रक्षोविनाशनं ॥२८॥  
 अनेन विधिना युक्तः स्त्रीन् वरान् लभते नरः ।  
 अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥२९॥  
 भक्त्या परमया युक्तः अद्धानो जितेन्द्रियः ।  
 सप्तर्षिषं जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ।  
 सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥३०॥  
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं वा भोज्यमेव च ।  
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने सदा ॥३१॥  
 क्रमशः कीर्त्तयिष्यामि वलिपात्राण्यतः परं ।  
 येषु यच्च फलं प्रोक्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥३२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्भकल्पो नाम  
 द्वादशोऽध्यायः ।

## अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पः ।

वृहस्पतिरुवाच । पालाशं ब्रह्मवर्चस्यमश्वत्ये राज्यभावना ।

सर्वभृताधिपत्यञ्च<sup>(१)</sup> स्रजे नित्यमुदाहृतं ॥१॥

पुष्टिकामञ्च न्यग्रोधं बुद्धिं प्रज्ञां धृतिं स्रतिं ।

रत्नोन्नञ्च यशस्यञ्च काश्ल्यं पाचमुच्यते ॥२॥

सौभाग्यमुत्तमं लोके मधुके समुदाहृतं ।

फल्गुपात्रे च कुर्वाणः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥३॥

परा द्युतिरथो कर्तुः प्राकाशञ्च विशेषतः ।

विन्ने लक्ष्मीस्तथा मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥४॥

चेन्नारामतडागेषु सर्वसस्येषु चैव हि ।

वर्षेदजस्रं पर्जन्यो वेणुपात्रेषु कुर्वतः ॥५॥

एतेष्वेव सुपात्रेषु ये चैवाग्रयणं ददुः ।

सकृदप्यत्र यज्ञानां सर्वेषां फलमुच्यते ॥६॥

पितृभ्यो यस्तु मात्यानि सुगन्धीनि च सर्वशः ।

सदा दद्याच्छ्रिया युक्तः स विभाति दिवाकरः ॥७॥

गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

संयुक्तान् मधुसर्पिर्भ्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥८॥

धूपं गन्धगुणोपेतं कान्तं पितृपरायणं ।

लभते स्त्रीष्वपत्यानि दृष्ट्वा मुच्यते चोभयोः ।  
 दद्यादेव पितृभ्यस्तु नित्यमेव ह्यतन्द्रितः ॥८॥  
 दीपं पितृभ्यः प्रयतः सदा यस्तु प्रयच्छति ।  
 स लोके प्रतिभं चतुः सदा च लभते शुभं ॥९०॥  
 तेजसा यशसा चैव कामया चैव बलेन च ।  
 भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च त्रिविष्टपे ।  
 असुरोभिः परिवृतो विमानाग्रे स मोदते ॥९१॥  
 गन्धान् पुष्पानि धूपांश्च दद्यादाज्याहुतींश्च वै ।  
 फलमूलनमस्कारैः पितॄणां प्रयतः शुचिः ।  
 पूर्वं कृत्वा द्विजान् पश्चात् पृजयेदन्नसम्पदा ॥९२॥  
 आहुतकाले तु सततं वायुभूताः पितामहाः ।  
 आविशन्ति द्विजान् दृष्ट्वा तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥९३॥  
 वस्त्रैरन्नैः प्रदानैस्तेर्भक्ष्यपेयेस्तथैव च ।  
 गोभिरश्वैस्तथा ग्रामैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥९४॥  
 भवन्ति पितरः प्रीता पूजितेषु द्विजातिषु ।  
 तस्मादन्नेन विधिवत् पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥९५॥  
 सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।  
 प्रोक्षणञ्च तथा कुर्यात् आहुतकर्मणस्तन्द्रितः ॥९६॥  
 दर्भान् पिण्डांस्तथा भक्ष्यान् पुष्पाणि विविधानि च ।  
 गन्धदानमलङ्कारमेकैकं निर्वपेद्बुधः ॥९७॥  
 पोषयित्वा जनं सम्यग् वैश्वः स्यादुत्तरो द्विजः ।  
 अभ्यङ्गदर्भपिञ्जालैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥९८॥

अपसव्यं पितृभ्यश्च दद्यादन्नमनुत्तमं<sup>(१)</sup> ।  
 तमुच्चार्याथ सर्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च<sup>(२)</sup> ॥१८॥  
 खण्डनं पोषणञ्चैव<sup>(३)</sup> तथैवोक्तेष्वनं तथा ।  
 सक्तदेव हि देवानां पितॄणां विभिरुच्यते ॥१०॥  
 एकं पवित्रं हस्तेन पितॄन् सर्वान् सक्तान् सक्तान् ।  
 कैलमन्त्रेण पिण्डेभ्यो दत्त्वा दर्शनजं हितं ॥११॥  
 सदा सर्पिस्तिलैर्युक्तास्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्भुवि ।  
 जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥१२॥  
 पितॄन् पितामहांस्यैव तथैव प्रपितामहान् ।  
 आह्वय च पितॄन् प्राञ्चान् पितृतीर्थेन यत्नतः ।  
 पिण्डान् परिक्षिपेत् सम्यगपसव्यमतन्द्रितः ॥१३॥  
 अन्नेनाङ्गिश्च पुष्पैश्च भक्ष्यैश्चैव पृथग्विधैः ।  
 पृथक् मातामहानान्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥१४॥  
 चीन् पिण्डानानुपूर्व्येण बाहुष्ठान् पुष्टिवर्द्धनान् ।  
 जान्वन्तराभ्यां यत्नेन पिण्डान् दद्याद् यथाक्रमं ॥१५॥  
 स्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे मन्त्रे च पर्य्ययः ।  
 नमो वः पितरः सूक्ष्मैः सदा ह्येवमतन्द्रितः ॥१६॥  
 दक्षिणस्यान्तु पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डं बुतसृजेत् ।  
 नमो वः पितरः सौम्याः पठन्निव्यमतन्द्रितः ॥१७॥

१ दद्यादन्नमनुत्तममिति उ० ।

२ श्लोकाङ्गं न समीचीनं ।

३ श्लोपश्चैवेति ख० ।

सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे सर्वमतश्रितः ।  
 उलूखलस्य लेखायास्तुदपाचाच्च सेवणं ॥ २ ८ ॥  
 क्षौमसूचं नवं दद्यात् शोणं कार्पाशिकं तथा ।  
 यज्जोषं पित्तसूचञ्च कौश्लेयं परिवर्जयेत् ॥ २ ९ ॥  
 वर्जयेत्तद्दद्यात् यज्जो यदयस्सुतवस्त्रजां ।  
 न ग्रीणन्ति तथैतानि दातुराप्यायतो भवेत् ॥ ३ ० ॥  
 अष्टमाङ्गुलिककुदमञ्जनं नित्यमेव च ।  
 कृष्णोभ्यश्च तिलोभ्यश्च यत्नैलं परिरक्षितं ॥ ३ १ ॥  
 चन्दनागुरुणी चोभे तमालोक्षीरपद्मकं ।  
 धूपञ्च गुग्गुलुअष्टं तुरष्कं धूपमेव च ॥ ३ २ ॥  
 शुक्लाः सुमनसः अष्टाक्षथा पद्मोत्पलानि च ।  
 गन्धवन्धुपपञ्चानि यानि चान्धानि कृत्स्नशः ॥ ३ ३ ॥  
 जवासुमनसो भण्डीरूपकामकुरण्डकाः ।  
 पुष्पाणि वर्जनीयानि आङ्गुलकर्मणि नित्यशः ॥ ३ ४ ॥  
 यानि गन्धादपेतानि उपगन्धीनि यानि च ।  
 वर्जनीयानि पुष्पाणि भूतिमन्विष्णुता तदा ॥ ३ ५ ॥  
 द्विजातयस्तथाम्बिष्टा नियताः सुरदम्बुखाः ।  
 पूजयेच्चजमानस्तु विधिवद्दक्षिणामुखः ॥ ३ ६ ॥  
 तेषामभिसुखो दद्याद्दर्भान् पिच्छांश्च यत्नतः ।  
 अनेन विधिना साक्षादर्चयेत् स्वान् पितामहान् ॥ ३ ७ ॥  
 हरिता वै सपिञ्जल्याः पुष्पक्षिगन्धाः समाहिताः ।  
 रत्निमाचप्रदानेन पितृतीर्थेन संस्मिताः ॥ ३ ८ ॥



उपमूले तथा नीलाः प्रस्तराद्यकुलोद्यमाः<sup>(१)</sup> ।  
 तथा श्यामाकनीवारा दुर्वाराः समुदाहृताः ॥ ३८ ॥  
 पूर्वकीर्तितवान् श्रेष्ठो बभूवाथ प्रजापतिः ।  
 तस्य बाला निपतिता भूमौ चाकाशमार्गतः ॥ ४० ॥  
 तस्मान् मेधाः समाकाशाः आद्भुतकर्मणि पूजिताः ।  
 पिण्डनिर्वणन्तेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ४१ ॥  
 प्रजापुष्टिर्द्युतिः कीर्त्तिः प्रजाकान्तिसमन्विता ।  
 भवन्ति रुचिरा नित्यं विपाप्मानोऽघवर्जिताः ॥ ४२ ॥  
 सकृदेवास्तरेद्दर्भान् पिडार्यं दक्षिणामुखः ।  
 प्राग्दक्षिणाग्रनियतो विधिञ्चाप्यनुवक्ष्यति ॥ ४३ ॥  
 न दीनो वापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।  
 एकाग्रमाधाय मनः आर्द्धं कुर्यात् सदा बुधः ॥ ४४ ॥  
 निहन्मि सर्व्वं यदमेधवद्भवे-  
 द्भूताश्च सर्व्वे सुरदानवा मया ।  
 रक्षांसि यक्षाश्च पिशाचसङ्घा-  
 द्भूता मया यातुधानाश्च सर्व्वे ॥ ४५ ॥  
 एवं पित्रे दृष्टमन्नं हि यस्य  
 तस्यासुरा वर्जयन्तीह सर्व्वे ।  
 यस्मिन् देशे पद्यते एष मन्त्र-  
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥ ४६ ॥  
 अनेन विधिना नित्यं आर्द्धं कुर्याद् द्विजः सदा ।

मनसा काङ्क्षितं यद्यत् तत्तद्दुः पितामहाः ॥४७॥  
 पितरो दुष्टमनसो रक्षांसि विमनांसि च ।  
 भवन्त्येव कृते आद्वे नित्यमेव प्रयत्नतः ॥४८॥  
 शूद्राः आद्वे क्षीरचाणू<sup>(१)</sup> बल्लजास्तरवस्तथा ।  
 वारणाश्च सवाक्षैव लववर्षाश्च नित्यशः ।  
 एवमादीन्यथान्यानि तृणानि परिवर्जयेत् ॥४९॥  
 अञ्जनाभ्यञ्जनागन्धामानुप्रलयनं<sup>(२)</sup> तथा ।  
 काशैः पुनर्भवैः कार्यं सर्वमेव फलं भवेत् ॥५०॥  
 काशाः पुनर्भवा ये च वर्हणा उपवर्हणाः ।  
 अथ ते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥५१॥  
 पुष्पगन्धादिधूपानामेष मन्त्र उदाहृतः ।  
 आहृत्य दक्षिणायान्तु होमार्थं विप्रयत्नतः ॥५२॥  
 होमाय वै पितृमते स्वधा अङ्गिरसे नमः ।  
 अस्वर्ग्यं लौकिकं वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये ॥५३॥  
 अन्नराधाय समिधं तथा होमो विधीयते ।  
 समाहितेन मनसा प्रयताग्निः प्रयत्नतः ॥५४॥  
 अग्नये कव्यवाहाय स्वधा अङ्गिरसे नमः ।  
 यमाय चैवाङ्गिरसे स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥५५॥  
 इत्येते वै होममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्वशः ।  
 दक्षिणातोऽग्नये नित्यं होमायान्तरतस्तथा ॥५६॥  
 एतथोरन्तरं नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ।

१ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्वयं न समीचीनः ।

२ अयमपि पाठो न समीचीनः ।

उपचारं स्वधाकारं तथैवोक्तेष्वनञ्च यत् ॥५७॥

होमजप्ये नमस्कारः प्रोक्षणञ्च विशेषतः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डसंवपनं तथा ॥५८॥

अश्वमेधफलैर्नैव<sup>(१)</sup> तत् स्मृतं मन्त्रपूर्वकं ।

क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥५९॥

वज्रहव्यत्वमेवाग्नौ सुसमिद्धे विशेषतः ।

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥६०॥

अप्रबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो जुताशने ।

यजमानो भवेदन्धः सोऽपुत्र इति नः श्रुतं ॥६१॥

अत्येन्धनो वा रूचो वा विस्फुलिङ्गश्च सर्वशः ।

ज्वालाधूमोपसेव्यश्च स तु वह्निर्न सिद्धये ॥६२॥

दुर्गन्धस्यैव नीलश्च कृष्णस्यैव विशेषतः ।

भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात् पराभवं ॥६३॥

अर्चिभान् पिण्डितशिश्वः<sup>(२)</sup> सर्पिःकाञ्चनसम्भवः ।

स्निग्धः प्रदक्षिणस्यैव वह्निः स्यात् कार्यसिद्धये ॥६४॥

गरनारीगणेभ्यश्च पूजां प्राप्नोति शास्वतीं ।

अक्षयाः पूजितास्तेन भवन्ति पितरोऽप्यथाः ॥६५॥

स्यात्पुद्गुम्बरपात्राणि फलानि समिधस्तथा ।

आद्धे चातिपवित्राणि मेधानीति विशेषतः ॥६६॥

पवित्रं वा दिजश्रेष्ठ शूद्रस्यैव जन्मकर्षमु ।

१ अश्वमेधफलस्यैवेति ख० ।

२ नक्षितशिश्व इति क० ।

पात्रेषु फलमुद्दिष्टं यन्मया आङ्ककर्मणि ॥६७॥  
 तदेव कृत्स्नं विज्ञेयं समित्सु च यथाक्रमं ।  
 कृत्वा समाहितं चित्तमग्नये वै करोम्यष्टं ॥६८॥  
 अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथैव द्विजसत्तमैः ।  
 पत्नीभादाय पुत्राय जुहुयाद्भुव्यवाहनं ॥६९॥  
 समानस्रक्तन्यपोधस्रक्तान्धत्यविकृताः ।  
 उदुम्बरास्तथा विष्वचन्दना यज्ञियाश्च ते ॥७०॥  
 सरलो देवदारुश्च ब्राह्मश्च खदिरस्तथा ।  
 समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥७१॥  
 ग्राम्याः कष्टकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च ।  
 पूजिताः समिदर्थे तु पितृणां वचनं तथा ॥७२॥  
 समिद्धिः कल्कलेयाभिर्जुहुयाद्यो जुताशनं ॥  
 फलं यत् कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥७३॥  
 आयसं सर्वकामीथमश्वमेधफलं हि तत् ।  
 स्नेहातको मन्त्रमात्रः कपित्थः शास्त्रलिस्तथा ॥७४॥  
 नीपो विभीतकश्चैव बल्लीभिश्च तथैव च ।  
 शकुमानां निवासश्च वर्जयेच्च महीरुहान् ।  
 अयज्ञीयाः स्मृता द्वे च वृक्षाश्चैव तु वर्जयेत् ॥७५॥  
 स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं तथा ।  
 स्वाहेति चैव देवानां यज्ञकर्मण्युदाहृतं ॥७६॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आङ्ककस्यो नाम  
 चयोदशोऽध्यायः ।

## अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

आद्रकल्पः ।

सूत उवाच । देवाश्च पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये पितरस्तथा ।

आथर्वणविधिर्होष प्रत्युवाच वृहस्पतिः ॥१॥

पूजयेच्च पितॄन् पूर्व्वं देवांश्चापि विशेषतः ।

देवेभ्योऽपि पितॄन् पूर्व्वमर्चयन्तीह यत्नतः ॥२॥

दत्तस्य दुहिता ख्याता लोके विश्वेति नामतः ।

विधिना सा तु धर्म्मज्ञ दत्ता धर्म्माय धर्म्मतः ।

तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वेदेवा इति श्रुतिः ॥३॥

प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्व्वलोकनमस्कृताः ।

समेस्तास्ते महात्मानश्चेरुह्यं महत्तपः ॥४॥

हिमप्रच्छिखरे रम्ये देवगन्धर्व्वसेविते ।

सर्वाप्सरोभिश्चरितं देवगन्धर्व्वसेवितं ॥५॥

शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथाब्रुवन् ।

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥६॥

एवमुक्ते तु पितृभिस्तदा त्रैलोक्यभावनः ।

प्रजानामधिपो ब्रह्मा विश्वानितीदमब्रवीत् ॥७॥

ब्रह्मा उवाच । महातेजा महादेवस्तपसा तैस्तु तापितः ।

तपसा तेन सुप्रीतः कं कामं विदधामि वः ॥८॥

एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।

ऊचुस्ते सद्दिताः सर्व्वे ब्रह्माणं लोकभाविनं ॥८॥  
 आद्धेऽस्माकं भवेदंशो ह्येष नः काङ्क्षितो वरः ।  
 प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान्यै त्रिदिवपूजितान् ॥९०॥  
 भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ।  
 पितृभिस्तु तथेत्युक्ता एवमेतन्न संशयः ॥९१॥  
 सहास्माभिस्तु वो भाव्यं यत्किञ्चित् क्रियते त्विह ।  
 अस्माकं कल्पिते आद्धे युष्मानद्यासनं ह वै ॥९२॥  
 भविष्यति मनुष्येषु सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।  
 मात्स्यैर्गन्धैस्तथान्नेन युष्मानयेऽर्चयिष्यति ॥९३॥  
 प्रदाता चेति युष्माकमस्माकं दास्यते ततः ।  
 त्रिसर्जनमथास्माकं पूर्वं पश्चात्तु देवताः ॥९४॥  
 रक्षणञ्चैव आद्धस्य आतिथ्यञ्च विधिद्वयं ।  
 भूतानां देवतानाञ्च पितॄणां आद्धकर्मणि ।  
 एवं विधिज्ञतः सम्यक् सर्व्वमेतद् भविष्यति ॥९५॥  
 एवं<sup>(१)</sup> दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह ।  
 भूतानुग्रहकृद्देवः सञ्चचार यथासुखं ॥९६॥  
 वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहृताः ।  
 एतान् पञ्च महायज्ञान्निर्वपेत्सततं नरः ॥९७॥  
 यत्र यास्यन्ति दातारः संस्थानं वै निबोधत ।  
 निर्भयं निरदङ्गारं निःशोकं निर्व्यथकृतं ।  
 ब्रह्मस्थानमवाप्नोति सर्वकामपुरस्कृतं ॥९८॥

शूद्रेणापि प्रकर्त्तव्याः पञ्चैते मन्त्रवर्जिताः ।  
 अतोऽन्यथा तु यो भुङ्क्ते स ऋणं नित्यमश्नुते ॥१८॥  
 ऋणञ्च भुङ्क्ते पापात्मा यः पचेदात्मकारणात् ।  
 तस्मान्निर्वर्त्तयेत् पञ्च महायज्ञान् सदा बुधः ॥१९॥  
 नैवेद्यं केचिदिच्छन्ति जीवत्यपि प्रयत्नतः ।  
 उदकपूर्वं बलिं कुर्यादुदकुम्भं तथैव च ॥२०॥  
 बलिं सुविदितं कुर्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत् ।  
 परगृह्णगवां पूर्वं बलिं सूक्ष्मं समुत्क्षिपेत्<sup>(१)</sup> ॥२१॥  
 न निवेद्यो भवेत् पिण्डः पितॄणां यस्तु जीवति ।  
 दृष्टेनान्नेन भक्ष्यैश्च भोजयेत् यथाविधि ।  
 विधानं वेदविहितमेतद्वक्ष्यामि यत्नतः ॥२२॥  
 देवदेवा महात्मानो ह्येतेपि पितरो ह्युत ।  
 इच्छन्ति किञ्चिदाचार्याः पश्चात् पिण्डनिवेदनं ॥२३॥  
 पूजनञ्चैव विप्राणां सर्वमेव हि<sup>(२)</sup> नित्यशः ।  
 तद्विधर्मार्थकुशलानित्युवाच बृहस्पतिः ॥२४॥  
 पूर्वं निवेदयेत्पिण्डं पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् ।  
 योगात्मानो महात्मानः पितरो योगसम्भवाः ।  
 सोममायाययन्त्येते पितरो योगमास्थिताः ॥२५॥  
 तस्माद्द्याच्छुचिः पिण्डान् योगिभ्यस्तत्परायणः ।  
 पितॄणां हि भवेदेतस्मादादिव ऊतं हविः ॥२६॥

१ तथा क्षिपेदिति ख० ।

२ पर्वमेवहीति क० । ऊर्द्धमेवहीति ख० ।

ब्राह्मणानां सङ्ख्येभ्यो योगी चाग्रासने यदि ।  
 यजमानश्च भोक्तुं च नैरिवान्भसि तारयेत् ॥२८॥  
 असतां प्रग्रहे यत्र सताञ्चैव विमानना ।  
 दण्डो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥२९॥  
 हित्वागमं सधर्माणं बालिष्ठं यत्र भोजयेत् ।  
 आदिकर्म समुत्सृज्य दाता तत्र विनश्यति ॥३०॥  
 पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी तु प्रयत्नतः ।  
 प्रजार्थी पतये<sup>(१)</sup> दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकं ॥३१॥  
 उतमां द्युतिमन्विच्छन्गोषु नित्यं प्रयच्छति ।  
 प्रज्ञां पूजां यज्ञः कीर्त्तिं गोषु नित्यं प्रयच्छति ॥३२॥  
 प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च<sup>(२)</sup> वायसेभ्यः प्रयच्छति ।  
 सौकुमार्यमथान्विच्छन् कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति ॥३३॥  
 एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणात् फलं ।  
 आकाशं श्रमयेद्वापि स्थितौ सुदक्षिणामुखः ।  
 पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥३४॥  
 एकं विप्राः पुनः प्राहुः पिण्डोद्भरणमद्यतः ।  
 अनुज्ञाते तु तैर्विप्रैर्वानमुद्दिद्यतामिति ॥३५॥  
 पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणामन्नतस्तथा ।  
 अग्रमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि ॥३६॥  
 भक्ष्यमन्नं तथा पेयमनुत्तमफलानि च ।

१ पतये इति ड०, च० च । परन्त्वयं पाठो न समीचीनः ।

२ वीर्यमायुश्चेति ख० ।



कृत्वा चाग्नौ ततः पिण्डान्निर्वपेद्वक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥  
 त्विग्धैर्भक्ष्यैः सुगन्धैश्च तर्पयेत रसैस्तथा ।  
 एकाग्रः पर्युपासीत प्रयतः प्राञ्जलिस्थितः ।  
 तत्परः अद्धानश्च कामानाम्नोति मानवः ॥ ३८ ॥  
 अक्षुद्रत्वं कृतज्ञत्वं दाक्षिण्यं सत्कृतञ्च यत् ।  
 ततो यज्ञश्च दानञ्च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ३९ ॥  
 अतः परं विधिं सौम्यं भुक्तवत्सु द्विजातिषु ।  
 आनुपूर्व्येण विधिना तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४० ॥  
 प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः ।  
 ततोऽत्र विकिरं कुर्यात् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४१ ॥  
 स्वधां वाच्य ततो विप्रा विधिवद्भूरिदक्षिणान् ।  
 अन्नशेषमनुज्ञाय सत्कृत्य द्विजसत्तमान् ।  
 प्राञ्जलिः प्रयतस्त्रैव अनुगम्य विसर्जयेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्धकल्पो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ।

## अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।



आद्रकल्पः ।

वृहस्पतिरुवाच । सकृदभ्यर्चनाः प्रीता भवन्ति पितरोऽव्यथाः ।

योगात्मानो महात्मानो विपाप्मानो महौजसः ॥१॥

प्रेत्य च स्वर्गलाभाय<sup>(१)</sup> कामैश्वर्यं सुविस्तरं ।

येषाञ्चाप्यनुहन्ति मोक्षप्राप्तिक्रमेण तु ॥२॥

तानि वक्ष्याम्यहं सौम्याः सरांसि सरितस्तथा ।

तीर्थानि चैव पुण्यानि देशान् शैलान् तथाश्रमान् ॥३॥

पुण्यो यस्त्रिषु लोकेषु मरकण्डकपर्वतः ।

पर्वतः प्रवरः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥४॥

यत्र वर्षसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

तपः सुदुस्सरन्तेपे भगवानङ्गिराः पुरा ॥५॥

यत्र मृत्योर्गतिर्नास्ति तथैवासुररक्षसां ।

न भयञ्चैव बालक्षीर्यावद् भूमिर्धरिष्यति ॥६॥

तेजसा यशसा चैव भ्राजते स नगोत्तमः ।

शृङ्गमाख्यवतो नित्यं वज्रिः संवर्तको यथा ॥७॥

मृदवश्च सुगन्धाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ।

शान्ताः कुशा इति ख्याताः पिवन्<sup>(२)</sup> दक्षिणनर्मदां ॥८॥

---

१ स्वर्गलोकायेति ख० ।

२ पाटोऽयं न समीचीनः ।

बृष्टवान् स्वर्गसोपानं भगवानङ्गिराः पुरा ।  
 अग्निहोत्रे महातेजाः प्रस्तरार्थकुशोत्तमान् ॥८॥  
 तेषु दर्भेषु यः पिण्डान् मरकण्टकपर्वते ।  
 दद्यात्सकृदपि प्राञ्जस्तस्य वक्ष्यामि यत्फलं ॥९०॥  
 तद्भवत्यक्षयं आद्धं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ।  
 अन्तर्द्धानञ्च गच्छन्ति चेन्नमासाद्य तत् सदा ॥९१॥  
 तत्र ज्वालारसः पुण्यो दृश्यतेऽद्यापि सर्वशः ।  
 सशल्यानाञ्च सत्त्वानां विशल्यकरणी नदी ॥९२॥  
 प्राग्दक्षिणा तु सावर्त्ता वापी सा पर्वतोत्तमे ।  
 कलिङ्गदेशपार्श्वार्द्धे पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥९३॥  
 सिद्धचेत्रमृषिः श्रेष्ठा यदुक्तं परमं भुवि ।  
 सम्यतो देवदैत्यानां श्लोकमप्युशना जगौ ॥९४॥  
 धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राप्यामरकण्टकं ।  
 पितृन्सन्तर्पयिष्यन्ति आद्धे पितृपरायणाः ॥९५॥  
 अल्पेन तपसा सिद्धिं गमिष्यन्ति न संशयः ।  
 सकृदेवार्चितास्तत्र स्वर्गममरकण्टके<sup>(१)</sup> ॥९६॥  
 महेन्द्रपर्वते रम्ये पुण्यं शक्रनिषेवितं ।  
 तत्रारुह्य भवेत् प्रीतिः आद्धश्चैव महत्फलं ॥९७॥  
 विन्वाधः शिखरे युक्ता दिव्यं चतुः प्रवर्त्तते ।  
 अदृश्यश्चैव भूतानां देववचरते महीं ॥९८॥  
 सप्तगोदावरे चैव गोकर्णे च तपोवने ।

१ सर्वत्र काण्डकाख्याने कण्टकेति पाठः ऊ० च० पुस्तकादये वर्त्तते ।

अश्वमेधफलं तच्च स्नात्वा च लभते नरः ॥१८॥  
 धूतपापस्यलं प्राप्य पूतः स्नात्वा भवेन्नरः ।  
 रुद्रस्तत्र तपस्तेपे देवदेवो महेश्वरः ॥२०॥  
 गोकर्णे वर्णितं विप्रैर्नास्तिकानां निदर्शनं ।  
 अत्राङ्गणस्य सावित्री पठतः सम्प्रणश्यति ॥२१॥  
 देवर्षिभवने गृह्णे सिद्धचारणसेविते ।  
 आरुह्य तन्नु नियमात्ततो यान्ति त्रिविष्टपं ॥२२॥  
 दिव्यैश्चन्दनवृक्षश्च पादपैरुपशोभितं ।  
 आपः स्वादनसमृक्ता वहन्ति सततं यतः ॥२३॥  
 नदी प्रवर्तते ताभ्यस्ताम्रपर्णीति नामतः ।  
 योषेव समहाखेदा दक्षिणं याति सागरं ॥२४॥  
 नद्यास्तस्यास्तु या आपो मूर्च्छमाना महोदधौ ।  
 शङ्खान् भवन्ति मुक्तास्य जायन्ते शङ्खमुक्तिकाः ॥२५॥  
 उदकानयनं कृत्वा शङ्खमौक्तिकसंयुतं ।  
 आधिभिर्याधिभिश्चैव मुक्ता यान्यमरावतीं ॥२६॥  
 चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौक्तिकस्य च ।  
 पापकर्तृनपि पितृंस्तारयन्ति यथाश्रुति ॥२७॥  
 चन्द्रतीर्थे कुमार्यान्तु कावेर्यां प्रभवेऽक्षये ।  
 श्रीपर्वतस्य तीर्थेषु वैकृते च तथा गिरौ ॥२८॥  
 एकस्था यत्र दृश्यन्ते वृक्षा ह्यौशिरपर्वते ।  
 पालाशाः खादिरा विल्वा स्रुताश्चत्यविकङ्कताः ॥२९॥  
 एतद्धि मण्डलं सिद्धं यज्ञीयं दिजसत्तमाः ।

अस्मिन् मुक्ता जनेऽङ्गानि क्षिप्रं यात्यमरावतीं ॥ ३० ॥  
 कर्माणि स्वप्रयुक्तानि सिध्यन्ति प्रभवात्यये ।  
 दुःप्रसक्तानि पितृषु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥ ३१ ॥  
 पितृणां दुहिता पुण्या नर्मदा सरितां वरा ।  
 तत्र आङ्गानि दत्तानि अक्षयाणि भवन्त्युत ॥ ३२ ॥  
 माठरस्य<sup>(१)</sup> वने पुण्ये सिद्धचारणसेविते ।  
 अन्तर्द्धानं न गच्छन्ति सक्तास्तस्मिन् महागिरौ ॥ ३३ ॥  
 विन्ध्ये चैव गिरौ पुण्ये धर्माधर्मनिदर्शनं ।  
 पापधारां न पश्यन्ति धाराम्यशन्ति साध्रवः ॥ ३४ ॥  
 तस्यां न दृश्यते पापं केषाञ्चित् पापकर्मणः ।  
 स्पृष्टा भवति सा धारा प्रायशः शुभकर्मणः ॥ ३५ ॥  
 कोशलायां मतङ्गस्य वापी पापनिमृदनी ।  
 स्नातास्तस्यां दिवं यान्ति कामचारविहङ्गमाः ॥ ३६ ॥  
 कुमारकोशलातीर्थं पर्वते पालपञ्चरे ।  
 पाण्डुकूले समुद्रान्ते पण्डारकवने तथा ॥ ३७ ॥  
 विमले च विपाये च<sup>(२)</sup> सत्कृत्य प्रभवेऽभये ।  
 श्रीवृत्ते गृध्रकूटे च जम्बूमार्गे च नित्यशः ॥ ३८ ॥  
 अक्षितस्य गुरोः पुण्ये योगाचार्यस्य धीमतः ।  
 तत्रापि आद्भुमानन्धमसितायाञ्च नित्यशः ॥ ३९ ॥  
 पुष्करेखनयं आद्भुं तपश्चैव महाफलं ।

१ याचकस्येति ख० ।

२ विपाके चेति ख० ।

महेदधौ प्रभावे च तस्मादेवं त्रिभिर्दिग्भैः ॥४०॥  
 देविकायां वृषो नाम कूपः सिद्धिनिषेवितः ।  
 समुत्पतन्ति तस्यापो गवां शब्देन नित्यशः ॥४१॥  
 योगेश्वरैः सदा जुष्टः सर्वपापवह्निष्कृतैः ।  
 दद्याच्छ्राद्धन्तु यस्तस्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४२॥  
 अन्नं सार्धकामीयं<sup>(१)</sup> श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् ।  
 जातवेदः शिला तत्र सावाद्भ्यः सनातनी ॥४३॥  
 यस्त्वग्निं प्रविशेत् तत्र नाकपृष्ठे स मोदते ।  
 अग्निः शान्तः पुनर्जातस्तस्मिन् दत्तं तदन्नं ॥४४॥  
 दद्यान्मधेधिके तीर्थे तीर्थे पञ्चाश्वमेधिके ।  
 यथोद्दिष्टं फलं तेषां क्रतूनां नात्र संशयः ॥४५॥  
 त्याज्यं ह्यग्निरो नाम तीर्थं सद्योऽरप्रदं ।  
 श्राद्धं तत्र तदाचर्य दत्वा स्वर्गं च मोदते ॥४६॥  
 श्राद्धं कुम्भे विमुञ्चन्ति ज्ञेयं पापनिषूदनं ।  
 श्राद्धं तत्राचर्य प्रोक्तं जयहेमनगांसि च<sup>(२)</sup> ॥४७॥  
 अजतुक्ते शुभे<sup>(३)</sup> तार्थं तर्पयेत्सततं पितृन् ।  
 दृश्यते पञ्चसु श्वाया यत्र नित्यं दिवौकसा ।  
 पृथियामन्नं दत्तं, निरुजा यत्र पाण्डवाः ॥४८॥  
 योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्वपापवह्निष्कृतैः ।  
 दद्याच्छ्राद्धन्तु यस्तस्मिन् तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४९॥

१ अन्नं वै सर्वकाम इति भात ख० ।

२ अजयहेमनगांसि चेति ग० ।

३ अजतुक्ते शुभाविति क० ।

अर्चितास्तेन वै साक्षाद्भवन्ति पितरः सदा ।  
 अस्मिन् लोके वशी यः स्यात्<sup>(१)</sup> प्रोक्त्य स्वर्गे स मोदते ॥५०॥  
 प्रायशः प्रवरः पुण्यः शिवो नाम ब्रह्मस्थथा ।  
 तच्च व्याससरः पुण्यं दिव्यं ब्रह्मसरस्तथा ॥५१॥  
 उज्जन्तः<sup>(२)</sup> पर्वतः पुण्यो यस्मिन् योगेश्वरालये ।  
 तत्रैव चाश्रमः पुण्यो वसिष्ठस्य महात्मनः ॥५२॥  
 ऋग्यजुःसामशिरसः कापोतः पुष्पसाङ्गयः<sup>(३)</sup> ।  
 आख्यातो<sup>(४)</sup> पञ्चमो वेदो ह्यष्टौ ह्येतेषु ब्रह्मणा ॥५३॥  
 गन्धैतान् मुच्यते पापात् द्विजो वक्त्रिः सनातनः ।  
 आद्भुच्चानन्यमेतेषु जप्य<sup>(५)</sup> होमतपांसि च ॥५४॥  
 पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकसमं फलं ।  
 ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्वमेधफलं लभेत् ॥५५॥  
 सिन्धुसागरसन्निधे तथा पञ्चनदेऽर्चय ।  
 कीरकात्मा<sup>(६)</sup> ततः पुण्यो मण्डगायाञ्च पर्वते ॥५६॥  
 देयं सप्तपदे<sup>(७)</sup> आद्भुं मानसे च विशेषतः ।  
 महाकूटे च वन्दे च<sup>(८)</sup> गिरौ चिककुदे तथा ॥५७॥

१ च स्यात् इति ड० । तस्मात् इति ख० । क पुस्तके एतच्छ्लोको नास्ति ।

२ उज्जन्तः इति ग० ।

३ पुष्पसाङ्गय इति ग० ।

४ आख्यानेति वा क्वचित् ।

५ जपहोमेति ग० ।

६ कीर्दकात्मास्वतः इति क० । कीरकात्मेति च० ।

७ सप्तपदे इति ग० ।

८ देवगिरौ इति ग० तथा ज० ।

सन्ध्यायाश्च महावेद्यां दृश्यते महदद्भुतं ।  
 अश्रद्धधानाभ्यामेति साभ्येति च धृतव्रतात् ॥५७॥  
 जातवेदः श्रित्वा तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ।  
 आहुनि आग्निकार्यंश्च तत्र कुर्यात् सदाचर्यं ॥५८॥  
 संअथित्वैकमेकेन सायाक्रमं प्रति नित्यश्रः ।  
 तस्मिन् देयं सदा आहुं पितृणामचयार्थिना ॥५९॥  
 कृतात्मा वाकृतात्मा वा यत्र विज्ञायते नरः ।  
 स्वर्ग्यमार्गप्रदं नाम तीर्थं सद्योवरप्रदं ।  
 वैराण्युत्सृज्य तस्मिंस्तु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥६०॥  
 अद्यापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु ।  
 ज्ञात्वा स्वर्गमवाप्नोति तस्मिन् तीर्थान्तमे नरः ॥६१॥  
 ज्ञातमायतनं तत्र नन्दिसिद्धनिषेवितं ।  
 नन्दीश्वरस्य या मूर्तिर्दुराचारैर्न दृश्यते ॥६२॥  
 दृश्यन्ते काञ्चना धूपाः सन्धिये भास्करोदये ।  
 कृत्वा प्रदक्षिणन्ते तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवं<sup>(१)</sup> ॥६३॥  
 सर्व्वतस्तु कुरुक्षेत्रं सुतीर्थं विप्रेषतः ।  
 पुण्यं सनत्कुमारस्य योगेश्वरस्य महात्मनः ।  
 कीर्त्तयते च तिस्राम्, दत्त्वा पितृणां वै सदाचर्यं ॥६४॥  
 षोडशे साचर्यं आहुं धर्मराजनिषेवने<sup>(२)</sup> ।  
 आहुं दक्षममावस्थां विधिना च यथाक्रमं ॥६५॥

१ दृश्यन्ते काञ्चनायस्तु सन्धिये भास्करोदये । कृत्वा प्रदक्षिणं तास्तु गच्छन्त्यन्तर्हितादिवमिति ग० ।

२ धर्मराजनिषेवने इति ख० ।



पुनः सन्निहितानां वै कुरुते चे विद्वेषतः ।  
 अर्चयेद्वा पितृंस्तत्र सत्युत्रस्वनृणोभवेत् ॥६६॥  
 त्रिगुणने सरस्वत्यां ज्ञानश्रवणे तथा ।  
 कामतीर्थे सरस्वत्यां<sup>(१)</sup> ब्रह्मवेत्ते<sup>(२)</sup> विज्ञेयतः ॥६७॥  
 देयमौङ्कारपठनैः श्राद्धमन्त्रयमिच्छता ।  
 सर्वतस्मैव गङ्गायां भैरवाके च नमोत्तमे ॥६८॥  
 यमुजाप्रभवे चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।  
 अशुष्याश्चातिशीताश्च आपस्तत्र निदर्शनं ॥६९॥  
 धर्मस्य भगिनी पुण्या मार्त्तण्डरुहिता तथा ।  
 तत्रावयं तदा श्राद्धं पितृभिः पूर्वकीर्त्तितं ॥७०॥  
 ब्रह्मानुगच्छेद्देवात्मा सद्यो भवति ब्राह्मणः ।  
 तस्मिन् हि श्राद्धमानन्त्यं जपहोमतपांसि च ॥७१॥  
 स्यान्नुभूतशरंस्तत्र वसिष्ठो वै महातपः ।  
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादपा मणिवर्चिताः ॥७२॥  
 तुला तु दृश्यते यत्र धर्माधर्म्यदर्शिनी ।  
 यया वै तुलितं त्रिस्तीर्थानां फलमुत्तमं ॥७३॥  
 पितृणां रुहिता योगा गन्धकालीति त्रिश्रुता ।  
 चतुर्थो ब्रह्मणश्चांशः पराशरकुलोद्भवा ॥७४॥  
 यस्य त्वेकं चतुर्द्धा तु वेदं धीमान् महाबुद्धिः ।  
 महायोगं महाज्ञानं यो व्यासं जपयिष्यति ॥७५॥  
 अश्वेदकं नाम सगे यत्राहोदा समुच्छ्रिता ।

१ एतत् पाठः प्रायसा वर्तते क्वचिदस्पष्टः परन्तु कुत्रापि न समीचीनः  
 २ त्रिजले च उ० । श्राद्धपक्षे ग० ।

मत्स्ययोगैः पुनर्जाता नियोगाद्वारणेन तु ॥७६॥  
 तस्या अचाग्रमः पुण्ड्रः पुण्ड्रकङ्कनिषेवितः ।  
 सदृष्टन्तु वै आद्रुमचयं समुदाहृतं ।  
 तस्यां योगसमाधाने दत्तं युगपदुद्भवेत् ॥७७॥  
 कुवेरतुङ्गे व्यामोघे<sup>(१)</sup> व्यासतीर्थं तथैव च ।  
 पुण्ड्रः स ब्राह्मणो दद्याच्छ्राद्धमानस्यमचयं ॥७८॥  
 मिद्वैस्तु सेविता नित्यं दृश्यते नाकृतात्मभिः ।  
 अग्नितर्जमन्तु नन्दायां वेद्यां प्रागुत्तरे दिशि ॥७९॥  
 सिद्धुत्तेचं तु वै जुष्टं यत् प्राप्य न त्रिवर्त्तते ।  
 महालयं पदं न्यतं महादेवेन धीमता ॥८०॥  
 देव्यालये तपस्तप्त्रा एकपादेन ईश्वरः ।  
 गीहारश्च युगन्दिव्यमुमातुङ्गे स्थितं जलं ॥८१॥  
 उमातुङ्गे शृङ्गोस्तुङ्गे ब्रह्मतुङ्गे महालये ।  
 काद्रवत्यां<sup>(२)</sup> च श्राण्डित्यां गुहायां वामनस्य च ॥८२॥  
 गत्वा चैरानि पूतः स्थाच्छ्राद्धमचयमेव च ।  
 जपो होम स्तथा ध्यानं यन्किञ्चित् सुकृतं भवेत् ॥८३॥  
 ब्रह्मचर्यं यजन्ते वै गुरुभक्ताः शतं समाः ।  
 एवमादीनि सद्यः स्तुङ्गं स्नात्वा प्राप्नोति सत्फलं ॥८४॥  
 कुमारधारा तत्रैव दृष्टा पापप्रणाशनी ।  
 पानासनं<sup>(३)</sup> च तत्रैव सद्यः स्थाद्यत् प्रदृश्यते ॥८५॥

१ व्यामोघे इति ख० ।

२ काद्रवत्यामिति पञ्चसु पुस्तकेषु पाठः ।

३ पनासनमिति ज० ।

शैलकीर्तिपुराभ्यासे कामानाप्नोति पुष्कलान् ।  
 अदृश्यः सार्वभूतानां देववचरते महीं ॥८६॥  
 काश्यपस्य महातीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतं ।  
 तत्र आङ्गानि देयानि नित्यमचयमिच्छता ॥८७॥  
 अचयं तु भवेच्छ्राद्धं शालग्रामसमन्ततः ।  
 दृष्ट्वा न दृश्यते तत्र प्रत्यक्षमज्ञतात्मना ॥८८॥  
 प्रत्यादेशो ह्यग्निष्टानां शिष्टाणाञ्च निवेशनं ।  
 तत्र चैव ह्रदे पुण्ये दिव्यो वै नागराद्यतः ॥८९॥  
 पिण्डं गृह्णाति हि सतां न गृह्णात्यसतां हि यः ।  
 अतिप्रदीप्तैर्भुजर्गेर्भोक्तुमन्नं न शक्यते ॥९०॥  
 प्रत्यक्षं दृश्यते धर्मस्तीर्थयोरनयोर्दयोः ।  
 देवदाहवने चापि चारयेत्सं निदर्शनं ॥९१॥  
 विधूतानि तु पापानि दृश्यन्ते सुकृतात्मना ।  
 भागीरथ्यां प्रयागे च नित्यमचयमुच्यते ॥९२॥  
 कालञ्जरे दशार्णायां नैमिषे कुहजाङ्गले ।  
 वाराणस्यां नगर्यान्तु देयं आङ्गन्तु यत्नतः ॥९३॥  
 तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्तस्यां दत्तमचयं ।  
 दत्त्वा चैतेषु पूतः स्याच्छ्राद्धमाप्तमयमेव च ॥९४॥  
 तपोहोमस्तथा ध्यानं यत् किञ्चित्सुकृतं भवेत् ।  
 सौष्टित्ये वैतरण्यां वै स्नानविद्यां तथैव च ॥९५॥  
 सहादेव समुद्रान्ते दृश्यते पुण्यकर्मभिः ।  
 गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ॥९६॥

गथार्था गृभ्रकूटे च आर्द्धं दत्तं महाफलं ।  
 हिमञ्च पतते तच्च समन्तात् पञ्चयोजनं ॥८७॥  
 भरतस्याश्रमे पुण्येऽरण्यं पुण्यतमं स्मृतं ।  
 मतङ्गस्य पदं तच्च दृश्यते मांसचक्षुषा ॥८८॥  
 व्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनं ।  
 एवं पञ्चवनं<sup>(१)</sup> पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितं ।  
 यस्मिन् पाण्डुविशालेति तीर्थं सद्यो निदर्शनं ॥८९॥  
 तुलामानैस्तथा चापैः शास्त्रैश्च विविधैस्तथा ।  
 छन्मज्जति तथा लग्ने ये वै पापकृतो जनाः<sup>(२)</sup> ॥९००॥  
 द्वतीयायां तथा पादे निःस्वरे पावमण्डले ।  
 महाह्रदे वै कौशिक्यां दत्तं आर्द्धं महाफलं ॥९०१॥  
 मुण्डपृष्ठे<sup>(३)</sup> पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।  
 बह्वन् देवयुगांस्तथा तपस्तीव्रं सुदुस्वरं ॥९०२॥  
 अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ।  
 पाप्मानमुत्सृजत्याशु जीर्णत्वचमिवोरगः ॥९०३॥  
 सिद्धानां प्रीतिजननैः पापानाञ्च भयङ्करैः ।  
 खेलिहानैर्महाभोगै रचितन्तु दिवानिशं ॥९०४॥  
 गङ्गा कनकनन्दीति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ।  
 छदीयां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितं ।

१ पञ्चवनमिति क० ख० ड० ।

२ पापकृतेन्द्रिया इति ग० ।

३ कुण्डपृष्ठे इति ख० ।

तत्र गत्वा दिवं यान्ति कामधारा विहङ्गमाः ॥१०५॥  
 दत्तं चापि तथा आद्रुमन्त्रयं समुदाहृतं ।  
 अथैस्त्रिभिस्तदा गत्वा निविणोति नरोत्तमः ॥१०६॥  
 तीरे तु सरसस्तत्र देवस्यायतनं महत् ।  
 आरुह्य तत्पञ्चस्तत्र सिद्धो यानि दिवं ततः ॥१०७॥  
 उत्तरं<sup>(१)</sup> मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमां ।  
 तत्र गत्वा परश्रेष्ठं दृश्यते महद्गुह्यं ॥१०८॥  
 तस्मिन्निर्गन्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।  
 कामान् स लभते दिव्यान् मोक्षोपायञ्च नित्यशः ॥१०९॥  
 मानसे सरसि श्रेष्ठे दृश्यते महद्गुह्यं ।  
 दिव्यश्रुता महाभागा ह्यन्तरिक्षे विराजते ॥११०॥  
 गङ्गा त्रिपथगा देवी सोमपादाक्षुणा भुवि<sup>(१)</sup> ।  
 आकाशे दृश्यते तत्र तोरणं द्युर्ध्वसन्निभं ॥१११॥  
 जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गद्वारमिवायतं ।  
 यतः प्रवर्तते भूयः पूर्वभागरमन्तिभं ॥११२॥  
 पावती सर्वभूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः ।  
 चन्द्रभागा च सिन्धुश्च उभौ मानससन्निभौ ।  
 सागरं पश्चिमं याति दिव्यसिन्धुर्नदीवरः ॥११३॥  
 पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः ।  
 योजनानां सहस्राणि आयतोऽशीतिरुच्यते ॥११४॥

सिद्धचारणसङ्कीर्णः सिद्धचारणसेवितः ।  
 तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥१०८॥  
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति ।  
 आढ्यं भवति चानन्त्यं तस्यां दत्तं महोदयं ।  
 तारयेच्च यदा आढ्यं दशपूर्व्यान् दशापरान् ॥११०॥  
 सर्व्वं पुण्यं क्षिप्तवतो गङ्गा पुण्या च सर्व्वतः ।  
 समुद्रगाः समुद्राश्च सर्व्वे पुण्याः समन्ततः ॥१११॥  
 एवमादिषु सर्व्वेषु आढ्यं निर्वर्त्तयेद्बुधः ।  
 पूतो भवति स्नात्वा नु<sup>(१)</sup> दत्त्वा दत्त्वा तथैव च<sup>(१)</sup> ॥११२॥  
 शैलसानुषु तुङ्गेषु कन्दरेषु गुहासु च ।  
 उपङ्गरनितम्बेषु तथा प्रश्रवणेषु च<sup>(१)</sup> ॥११३॥  
 पुलिनेष्वापगानाञ्च<sup>(४)</sup> तथैव प्रभवे युगे ।  
 महोदधौ गवां गोष्ठे सङ्गमेषु वनेषु च ॥११४॥  
 अश्वसृष्टोपलिप्तासु चद्यासु सुरभीषु च ।  
 गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥११५॥  
 कुर्याच्छ्राद्धमर्थैतेषु नित्यमेव यथाविधि ।  
 प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्व्वकामचिकीर्षवः ॥११६॥  
 एवमेतेषु सर्व्वेषु आढ्यं कुर्यादतन्वितः ।

१ धीतो भवति दत्त्वा च इति ग० ।

२ दत्त्वा ऊत्वा तथैवच इति ख० ।

३ नित्यमेव यथा विधि इति ग० ।

४ पुलिने आपगानामिति क० ।

एवमेव तु मेधावी ब्राह्मीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥११७॥  
 चैवर्णे विहिते स्थाने धर्मवर्णाश्रमे तथा ।  
 कोपस्थानस्य संत्यागात् प्राप्यते पितृपूजनं<sup>(१)</sup> ॥११८॥  
 तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।  
 कृतपापश्च शुद्ध्यति किं पुनः शुभकर्मकृत् ॥११९॥  
 तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे न च जायते ।  
 स्वर्गा भवति वै विप्रो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥१२०॥  
 अश्रद्धधानाः पाप्मानो नास्तिकाः स्थितमंशयाः ।  
 हेतुद्रष्टा च<sup>(२)</sup> पश्यते न तीर्थफलमश्रुते ॥१२१॥  
 गुरुतीर्थे परा सिद्धिस्तीर्थानां परमं पदं ।  
 ध्यानं तीर्थपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनं ॥१२२॥  
 उपवासात्परं ध्यानमिन्द्रियाणां निवर्त्तनं ।  
 उपवासनिवद्धा हि<sup>(३)</sup> प्राणैरिह<sup>(४)</sup> पुनः पुनः ॥१२३॥  
 प्राणापानौ समौ कृत्वा विषयाणीन्द्रियाणि च ।  
 बुद्धिं मनसि संयम्य सर्व्वेषान् निवर्त्तनं ॥१२४॥  
 प्रत्याहारं पुनर्विद्धि मोक्षोपायममंशयं ।  
 इन्द्रियाणां मनोधोरं बुद्ध्यादीनां प्रवर्त्तनं<sup>(५)</sup> ॥१२५॥  
 अनाहारात् क्षयं यान्ति विद्याधनश्चनं तपः ।

१ बह्व्यु पुस्तकेषु कोपस्थानाच्च संत्यागादिति पाठो दृश्यते परन्तु न युक्तः ।

२ हेतुद्रष्टाश्चेति पाठः सर्व्वत्र । अयं पाठो न सङ्गतः ।

३ उपमाननिबन्धा ह्येति क० ज० ।

४ प्राणायामैरिति पाठोयुक्तः ।

५ निवर्त्तनमिति पाठो बह्व्यु पुस्तकेषु वर्त्तते । नायं सुसङ्गतः ।

निग्रहाद्बुद्धिमनसो रम्या बुद्धिस्तु जायते॥१२६॥  
 क्षीणेषु सर्वपापेषु क्षीणेष्वेवेन्द्रियेषु च ।  
 परिनिर्वाति शुद्धात्मा यथा वक्त्रिर्निरिन्धनः ॥१२७॥  
 कारणेभ्यो गुणेभ्योऽथ व्यक्ताव्यक्तस्य कृत्स्नशः ।  
 वियोजयति चेचञ्चं तेभ्यो योगेन योगवित् ॥१२८॥  
 तस्य नास्ति गतिस्थानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः ।  
 आसन्नः<sup>(१)</sup> सदसन्नैव नैव किञ्चित् स्थित इति ॥१२९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्धकल्पे तीर्थयात्रा नाम  
 पञ्चदशोऽध्यायः ।



## अथ षोडशोऽध्यायः ।

आहुकल्पः ।

वृहस्पतिस्वाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च ।

आहुकर्माणि मेध्यानि वर्जनीयानि यानि च ॥१॥

हिमप्रपतने कुर्यादाहरेद्वा हिमन्ततः ।

अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्मृतं ॥२॥

नक्तन्तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोऽरन्यत्र दर्शनात् ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं क्षिप्रं वै राजदर्शने ॥३॥

उपरागे न कुर्याद्यः पङ्के गौरिव सीदति ।

कुर्वाणस्तूङ्गरेत् पापात् मग्नान्नौरिव सागरे ॥४॥

विश्वदेवञ्च सौम्यञ्च बज्रमांसपरं हविः ।

विषाणं वर्जयेत् खाङ्गमसूयानाश्रनाय वै ॥५॥

लष्टा वै वार्यमाणस्तु<sup>(१)</sup> देवेशेन महात्मना ।

पिवन् शचीपतेः सोमं पृथिव्यामपतत्पुरा<sup>(२)</sup> ॥६॥

श्यामाकास्तु तथोत्पन्नाः पित्र्यमपि पूजिताः ।

विप्रुषस्तस्य नासाभ्यामसक्ताभ्यां तथैव च ॥७॥

क्षेत्राणः शीतला हृद्या मधुराश्च तथेक्ष्वरः ।

---

१ वार्यमाणेनेति लिखनं सर्वत्र तन्न युक्तं ।

२ -मभवत् पुरा इति ख० ग० ।

श्यामाकैरितुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकं ।  
 कुर्यादाययणं यस्तु स श्रीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥८॥  
 श्यामाका हस्तिनामा च पटोलं वृद्धतीफलं ।  
 अगस्त्यस्य शिखा तीव्रा कषायाः सर्व्व एव च ॥९॥  
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।  
 नागरश्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥१०॥  
 वंशीकरीराः सुरसाः सर्ज्जकं भृस्तृणाति च ।  
 वर्जनीयानि वक्ष्यामि आङ्गकर्म्मणि नित्यशः ॥११॥  
 लशूनां गृञ्जनश्चैव पलाण्डुः पिण्डमूलकं ।  
 कर्म्माद्यानि चान्यानि हीनानि रसगन्धतः ॥१२॥  
 आङ्गकर्म्मणि वर्ज्यानि कारणश्चात्र वक्ष्यते ।  
 पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितस्य बलेः सुरैः ॥१३॥  
 ब्रणेभ्यो विस्फुरन्तो वै पतिता रक्तविन्दवः ।  
 तत एतानि वर्ज्यानि आङ्गकर्म्मणि नित्यशः ॥१४॥  
 अथ वेदोक्तनिर्यासान् लवणान्यूपरणानि च ।  
 आङ्गकर्म्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः ॥१५॥  
 दुर्गन्धं फेनिलश्चैव तथा वै पल्ललोदकं ।  
 न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं<sup>(१)</sup> नक्तं यश्चैव गृह्यते ॥१६॥  
 आविकं मार्गमौघश्च सर्व्वमेकशफश्च यत् ।  
 माक्षिषश्चामरश्चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥१७॥  
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान् देशान् प्रयत्नतः ।

ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तस्तेता तु क्षत्रियं स्मृतं ॥ ३६ ॥

वैश्यं दापरमित्याहुः शूद्रं कलियुगं स्मृतं ।

पितर ऊचुः । वेदाः कृतयुगे पूज्यास्तेतायान्तु सुरास्तथा ॥ ३७ ॥

युद्धानि दापरे नित्यं पाषण्डाश्च कलौयुगे ।

अपमानापवित्रश्च कुक्कुटो ग्रामशूकरः ॥ ३८ ॥

आ चैव दर्शनादेव हन्ति आहुं न संशयः ।

शावस्तकसंस्पृष्टो दीर्घरोगिभिरेव च ॥ ३९ ॥

मलिनैः पतितैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।

अन्नं पश्येयुरेते वै नैतत्स्याद्दृश्यकव्ययोः ॥ ४० ॥

तत्संस्पृष्टं प्रधानार्थं संस्कारश्चापदोभवेत् ।

इविषां संहतानान्तु पूर्वमेव विवर्जितं ।

मृतसंयुक्ताभिरङ्गिश्च प्रोक्षणञ्च विधीयते ॥ ४१ ॥

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं वायवकीरणं<sup>(१)</sup> ।

गुरुसूर्याग्निवस्त्रनां दर्शनं वापि<sup>(२)</sup> यत्नतः ॥ ४२ ॥

आसनारूढमानेषु पादोपहतमेव च ।

अमेधैर्जङ्गमैर्दृष्टं शुष्कं पर्युषितञ्च यत् ॥ ४३ ॥

अग्निं परिदुष्टञ्च तथेवाग्नावलेहितं ।

शर्कराकेशपाषाणैः कीटैर्यच्चाप्युपद्रुतं ॥ ४४ ॥

पिष्टाकमयितञ्चैव तथा तिलयवादिषु ।

सिद्धाक्षताश्च येभक्ष्याः प्रत्यक्षवर्णीकृताः ॥ ४५ ॥

१ अवकीर्णमितिवक्तव्ये अवकीरणमित्यर्थः ।

२ दर्शनश्चापीति क० ।

वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि आङ्गकर्मणि ।  
 सन्ति वेदविरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः ॥४६॥  
 अजज्ञपतयो नाम ते आङ्गस्य यथा रजः ।  
 दधि शाकं तथाऽभक्ष्याः शुल्लञ्चैव<sup>(१)</sup> विवर्जितं ॥४७॥  
 वार्ताकुं वर्जयेद्द्यात् सर्वानभिषवानपि<sup>(२)</sup> ।  
 सैन्धवं खणं यच्च तथा मानससम्भवं ॥४८॥  
 पवित्रं परमं ह्येतत् प्रत्यक्षमपि वर्जते ।  
 अग्नौ निक्षिप्य बध्नीयाङ्गसौ<sup>(३)</sup> प्रक्षिप्य यत्नतः ॥४९॥  
 गमयेन्मस्तकं चैव ब्रह्मतीर्थं हि तत् स्मृतं ।  
 द्रव्याणां प्रोक्षणं कार्यं तथैवावपनं पुनः ॥५०॥  
 निधाय चाङ्गिः सिञ्चेत तथैवाप्सु निवेशनं ।  
 अरिष्टतुमुले विल्वं त्विङ्गुदश्चदनान्यपि ॥५१॥  
 विदलानाञ्च सर्वेषां धर्मवच्चौचमिष्यते ।  
 तथा दन्तास्थिदारूणां शृङ्गानाञ्चाबलेखनं ॥५२॥  
 सर्वेषां मृण्मयानान्तु पुनर्दाह उदाहृतः ।  
 मणिवज्रप्रवालानां मुक्ताशङ्खमणेश्लेषा ॥५३॥  
 सिद्धार्थकानां कलशेन तिलकलशेन वा पुनः ।  
 स्याच्छौचं सर्ववालानामाविकानाञ्च सर्वशः ॥५४॥  
 आविकानाञ्च सर्वेषां मृद्भिरङ्गिर्विधीयते ।

१ शुक्तमिति ख० ग० ।

२ अथ सर्वानग्नौ निषानयोति पाठः सुसङ्गतः ।

३ बध्नीयाङ्गसौ इति पाठः सर्वेषां दृश्यते ।

आद्यन्मयोस्तु शौचानामङ्गिः प्रक्षालनं पुनः ॥ ५५ ॥

तथा कार्यासिकानाञ्च भस्मना समुदाहृतं ।

फलपुष्पशलाकानां ज्ञावनञ्चाङ्गिरिच्यते ॥ ५६ ॥

संमार्जनं प्रोक्षणञ्च भूमेऽथैवोपलेपनं ।

निष्क्रम्य वाञ्छतोऽग्रामादायुपूता वसुन्धरा ॥ ५७ ॥

धनुश्चत्पक्षिणाञ्चैव मृङ्गिः<sup>(१)</sup> शौचं विधीयते ।

एवमेष समुद्दिष्टः शौचानां विधिरुत्तमः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ५८ ॥

प्रातर्गृहात् पश्चिमदक्षिणेन दक्षुतेपञ्चाक्षमात्रं पदञ्च ।

कुर्मात् पुरीषं शिरोवगुण्थ्य न च स्पृशेत्तत्र शिरः करेण ॥ ५९ ॥

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वैण्डलेन वा ।

मृण्मयैर्भाजनैर्वापि तिरोधाय वसुन्धरां ॥ ६० ॥

उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।

दिवा उदङ्मुखः कुर्यात् रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥ ६१ ॥

दक्षिणेन च हस्तेन गृह्णीयादै कमण्डलुं ।

शौचञ्च वामहस्तेन गुदे तिष्ठन्तु मृत्तिकाः ॥ ६२ ॥

दक्ष चापि पुनर्दद्याद्दामहस्तक्रमेण तु ।

द्वाभ्यां वापि पुनर्दद्याद्द्वस्तानां पञ्च मृत्तिकाः ॥ ६३ ॥

मृदा प्रक्षाल्य पादौ च आचम्य च यथाविधि ।

आपस्त्याज्यास्त्यञ्चैव सूर्याग्निपवनाभ्यां ॥ ६४ ॥

कुर्यात् सन्निहितं नित्यं प्राञ्चस्तीर्थं कमण्डलुं ।  
 असत्कार्यं कार्यमेतैर्यथावत् पादधावनं ॥६५॥  
 आशमनं द्वितीयेन देवकार्यं ततः परं ।  
 उपवासस्तिराचन्तु दुष्टहस्ते ह्युदाहृतः ॥६६॥  
 विप्रकष्टेन कृच्छ्रेण प्रायश्चित्तमुदाहृतं ।  
 स्पृष्ट्वाश्वानं श्वपाकं वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥६७॥  
 मानुषास्त्रीनि संस्पृश्य उपोष्यं शुद्धिकारणं ।  
 चिराचमुक्तं सस्नेहमेकरात्रमतोऽन्यथा ॥६८॥  
 कारस्कराः पुलिन्दाश्च तथान्धश्वरादयः ।  
 पीत्वा चापोभृतिलये गत्वा चैव युगन्धरां ॥६९॥  
 सिन्धोरुत्तरपर्यन्तं तथा दिव्यन्तरे शतं ।  
 पापदेशाश्च ये केचित् पापैरध्युषिता जनैः ॥७०॥  
 शिष्टैश्च वर्जिता ये च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।  
 गत्वा देशानपुण्यास्तु कृत्स्नं पापं समश्नुते ॥७१॥  
 मनोव्यक्ति<sup>(१)</sup> रथाग्निश्च काले चैवोपलेपनं ।  
 विख्यापनञ्च<sup>(२)</sup> श्रौचानां नित्यमज्ञानमेव च ॥७२॥  
 अतोन्वया तु यः कुर्यान्मोहाच्चैवस्य सङ्करं ।  
 पिशाचान् यातुधानांश्च फलं गच्छत्यसंशयं ॥७३॥  
 श्रौचमश्वदधानश्च स्वेच्छजातिषु जायते ।

१ मनोव्यक्तिरिति ड० च० ।

२ प्रत्याख्यानमिति पाठोपपन्नः ।

अयश्चास्त्रैव पापे वा तिर्यग्गोमिगतोऽपि वा ॥७४॥

शौचेन मोक्षं कुर्वाणः स्वर्गवासी भवेन्नरः ।

शुचिकामा हि देवा वै देवैरेतदुदाहृतं ॥७५॥

बीभत्समशुचिश्चैव वर्जयन्ति सुराः सदा ।

शीणि शौचानि कुर्वन्ति न्यायतः शुभकर्मणः ॥७६॥

ब्रह्मण्यायातिथेयाय शौचयुक्ताय धीमते ।

पितृभक्ताय दान्ताय शानुक्रोशाय च द्विजाः ॥७७॥

तैस्तैः प्रीताः प्रयच्छन्ति पितरोयोगवर्द्धनाः ।

मनसा काङ्क्षितान् कामांस्तैलोक्यप्रभवानिति ॥७८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्रकल्पे नाम

षोडशोऽध्यायः ।

## अथ सप्तदशोऽध्यायः ।



आद्रकल्पः ।

अथ जघुः । अहो धीमंस्त्वया सूत आद्रकल्पस्तु कीर्तितः ।

श्रुतेनः आद्रकल्पोवै ऋषिभिः परिकीर्तितः ॥१॥

अतीवविस्तरोयस्य विशेषेण प्रकीर्तितः ।

वद शेषं महाप्राज्ञ ऋषेस्तस्य यथामतं ॥२॥

सूत उवाच । कीर्तयिष्यामि ते विप्रा ऋषेस्तस्य मतन्तु तत् ।

आद्रं प्रति महाभागास्तन्मे शृणुत विस्तरात् ॥३॥

उक्तं आद्रं मयापूर्वं विधिस्तु आद्रकर्म्मणि ।

परिशिष्टं प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणानां यथाक्रमं ॥४॥

न मीमांसाः सदा विप्राः पवित्रं ह्येतदुत्तमं ।

दैवे पित्रे च सततं श्रूयते वै परीक्षणं ॥५॥

यस्मिन् दोषाः प्रदृश्येरन् सद्भिर्वा वर्जितस्तु यः ।

जानीयाद्वापि संवासादूर्जयेत्तं प्रयत्नतः ॥६॥

अविज्ञातं द्विजं आद्रे परीचेत सदा बुधः ।

सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥७॥

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।

पूजयेच्चापि पाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥८॥



उर्वीं सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वरास्तथा ।  
 नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण पालयन् ॥८॥  
 अर्चयित्वा तूतोदद्याद्विप्रायातिथये नरः ।  
 व्यञ्जनानि च भक्ष्याणि फलकन्देषां तथैव च ॥९०॥  
 आग्निष्टोमन्तु पयसा प्राप्नुयाद्वै तथाश्रुतं ।  
 सर्पिषा तु शुभं चक्षुः षोडशाहफलं लभेत् ।  
 मधुना त्वतिरात्रस्य फलञ्च समवाप्नुयात् ॥९१॥  
 तत् प्राप्नुयाच्छ्रद्धधानो नरो वै सर्वैः कामैर्भोजयेद्यस्तु विप्रान् ।  
 सर्वार्थदः सर्वविप्रातिथौयः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यं ॥९२॥  
 यस्तु आद्वेऽतिथिं प्राप्य दैवे वाप्यवमन्यते ।  
 तं वै देवा निरस्यन्ति हेता यद्वत् परां वसुं ॥९३॥  
 देवाश्च पितरश्चैव वक्रिश्चैव हि तान् द्विजान् ।  
 आविश्य भुञ्जते तद्वै लोकानुग्रहकारणात् ॥९४॥  
 अपूजिता दहन्त्येते दद्युः कामांश्च पूजिताः ।  
 सर्वस्वेनापि तस्माद्वै पूजयेदतिथीन् सदा ॥९५॥  
 वानप्रस्थोऽगृहस्थश्च गृहमभ्यागतोऽथवा ।  
 वालाः खिन्ना<sup>(१)</sup> यतिश्चैव जानीयादतिथीन् सदा ॥९६॥  
 अभ्यागतोऽयाचकः स्यादतिथिः स्यादयाचकः ।  
 अतिथेरतिथिः श्रेष्ठः सोतिथियोग उच्यते ॥९७॥  
 न घोरो नापि संकीर्णो नाविद्यो न विशेषवित् ।

न च सक्तान् समृद्धान् सेवी नाचरोऽतिथिः ॥१८॥  
 पिपासिताय आन्ताय भ्रान्तायातिबुभुक्षते ।  
 तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥१९॥  
 आरुह्य भृगुतुङ्गेषु गत्वा पुण्यां सरस्वतीं ।  
 आपगान्तु नदीपुण्यां गङ्गा देवी महानदी ॥२०॥  
 हिमवत्प्रभवा नद्यो यास्यान्या ऋषिपूजिताः ।  
 सरस्तीर्थाभिसम्बेद्या नदी नववहास्तथा ॥२१॥  
 गत्वैतान् मुच्यते पापैः स्वर्गे नित्यं महीयते ।  
 दशरात्रमशौचन्तु प्रोक्तं वै मृतसूतके ॥२२॥  
 ब्राह्मणस्य विशेषेण क्षत्रिये द्वादश स्मृतं ।  
 अर्द्धं मासन्तु वैश्यस्य मासाच्छूद्रस्तु शुद्ध्यति ॥२३॥  
 उदक्या सर्ववर्णानां त्रिरात्रेण तु शुद्ध्यति !  
 उदक्यां सूतिकाञ्चैव श्वानमन्यावसायिनं ॥२४॥  
 नग्नादीन् मृतहारांश्च स्पृष्ट्वाऽशौचं विधीयते ।  
 स्नात्वा सचेलोमृद्भिस्तु द्वादशभिस्तु शुद्ध्यति ॥२५॥  
 एतदेव भवेच्छौचं मैथुने नवभिः<sup>(१)</sup>स्तथा ।  
 मृदा प्रक्षाल्य हस्तौ तु कुर्याच्छौचविधिन्नरः ॥२६॥  
 प्रक्षाल्य चाङ्गिर्हस्तौ च स्नात्वा चैव मृदा पुनः ।  
 मृदं गुह्ये ततोद्विस्तु पुनरेव मृदं बुधः ॥२७॥  
 एवं शौचविधिर्दृष्टः सर्ववर्णेषु नित्यदा ।  
 परिदद्यान्मृदस्त्रिस्तोहस्तपादावसेचनं ॥२८॥

आरखं शौचमेतन्नु ग्राम्यं वक्ष्याम्यतः परं ।  
 मृदस्तिष्ठः पादयोस्तु हस्तयोस्तिष्ठ एव च ॥ ३० ॥  
 मृदः पञ्चदशामेधे हस्तादीनां विभागश्च ।  
 अनिर्णिते मृदं दद्यान्मृदन्ते त्वङ्गिरेव तु ॥ ३१ ॥  
 कण्ठं शिरोवा प्रावृत्य रथ्यापादगतस्तु वा ।  
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ३२ ॥  
 प्रज्ञास्य पात्रं निक्षिप्य आचम्याभ्युक्ष्य पुनः ।  
 द्रव्यस्यान्यस्य तु तथा कुर्यादभ्युक्षणं पुनः ॥ ३३ ॥  
 पुष्पादीनां दण्डानाञ्च प्रोक्षणं हविषान्तथा ।  
 पराक्षतानां द्रव्याणां निधायाभ्युक्षणं तथा ॥ ३४ ॥  
 प्रोक्षितन्तु हरेत् किञ्चिच्छाब्दे दैवे तथा पुनः ।  
 उत्तरेणाहरेद्देव्यां दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥ ३५ ॥  
 विष्णिञ्च स्नाद्विपर्यासे दैवे पित्र्ये तथैव च ।  
 दक्षिणेन तु हस्तेन दक्षिणां<sup>(१)</sup> वेदमास्तिष्येत् ॥ ३६ ॥  
 कराभ्यामेव देवानां पितॄणां विकरं शुभं ।  
 क्षुभितस्त्रययोश्चैव तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ ३७ ॥  
 निष्टीविते तथा व्यक्ते भुक्ता विपरिधाय च ।  
 उच्छिष्टस्य च संस्पर्शे तथा पादावृत्ते च ॥ ३८ ॥  
 उत्सृष्टस्य सुसम्भावे चाशुचिं प्रयतस्य च ।  
 सन्देहेषु च सर्वेषु त्रिषां भुक्ता तथैव च ॥ ३९ ॥  
 विना यज्ञोपवीतेन मोक्षान्तु यद्युपसृष्येत् ।

ओष्ठस्य दन्तसंस्पर्शे दर्शने चान्धवासिनां ॥४०॥

जिह्वाच्चैव संस्पृश्य दन्दासक्तं तथैव च ।

सशब्दमङ्गुलीभिश्च प्रणतश्चावलोकयन् ॥४१॥

यस्याधर्मे स्थितो मोहादाचान्तोऽप्यगुचिर्भवेत् ।

उपविश्य शुचौ देशे प्रणतः प्रागुदङ्मुखः ॥४२॥

पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ तु अन्तर्जानुरूपस्पृशेत् ।

प्रसन्नास्तिः पिवेदापः प्रयतः सुसमाहितः ॥४३॥

द्विरेव मार्जनं कुर्यात् सहादभ्युक्षणं ततः ।

खानि मूर्ध्नि मात्मानं हस्तौ पादौ तथैव च ॥४४॥

अभ्युक्षणं तथा तस्य यद्यमीमांसितं भवेत् ।

एवमाचमनं तस्य वेदा यज्ञास्तृपांसि च ॥४५॥

दानानि ब्रह्मचर्यञ्च भवन्ति सफलास्तथा ।

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ॥४६॥

भवन्ति च वृथा तस्य क्रिया ह्येता न संशयः ।

वाग्भावश्चूडनिर्निर्गमदुष्टं वायनिन्दितं ॥४७॥

मेधान्येतानि ज्ञेयानि दुष्टमेभ्यो विपर्ययः ।

न वक्तव्यः सदा विप्रः चुधितो नास्ति किञ्चन ॥४८॥

तस्मै सत्कृत्य यो दद्यादयूपो<sup>(१)</sup> यज्ञ उच्यते ।

अमुष्टान्नं गृह्णान्नन्तु<sup>(२)</sup> कृशवृत्ति<sup>(३)</sup> मयाचकं<sup>(४)</sup> ॥४९॥

(१) दयूप इति क० छ० ज० ।

(२) दृशीकाश्रममिति ड० च० छ० । दृशीकाश्रममिति क० ज० ।

(३) कुशवृत्तिमिति ड० । (४) मयावकमिति क० ।

एकान्तशीलं ह्रीमन्तं सदा आद्वेषु भोजयेत् ।  
 षोडशायाम्निमेभ्यश्च स ब्रह्मज्ञोदुरात्मवान् ॥५०॥  
 अपि जातिशतङ्गत्वा न स मुच्येत किल्बिषात् ।  
 विषमं भोजयेद्विप्रानेकपन्तयाश्च धीमनः ॥५१॥  
 नियुक्तोवानियुक्तोवा पन्तया हरति दुष्कृतं ।  
 पापेन गृह्यते क्षिप्रमिष्टापूतं च नश्यति ॥५२॥  
 यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामग्न्य उत्सवे ।  
 इतिहासपञ्चमान् वेदान् यः पठेत्तु द्विजोत्तमः ॥५३॥  
 अनन्तरं यथायोग्यं नियोक्तव्योविजानता ।  
 त्रिवेदोन्नतरस्तस्य द्विवेदस्तदनन्तरः ॥५४॥  
 एकवेदस्तथा पञ्चाध्यायाध्यायी<sup>(१)</sup> ततः परं ।  
 पावनायैव पन्तया वै तान् प्रवक्ष्ये निबोधत ॥५५॥  
 य एते पूर्वनिर्दिष्टाः सर्वे ते ह्यनुपूर्वशः ।  
 षडङ्गी विनयी योगी सर्वतन्त्रस्तथैव च ॥५६॥  
 याथावरस्य पञ्चैते विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।  
 अष्टादशानां विद्यानामेकस्मिन् पारगोपि यः ॥५७॥  
 यथावद्वर्त्तमानस्य सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ।  
 त्रिणाचिकेतास्त्रैविद्योयश्च धर्मान् पठेद्विजः ॥५८॥  
 वार्दस्यत्ये तथा शास्त्रे पारं यस्य द्विजोमतः ।  
 सर्वे ते पावना विप्राः पङ्क्तीनां समुदाहृताः ॥५९॥  
 आमन्त्रितस्तु यः आद्वे योषितं सेवते दिजः ।

पितरस्तस्य तं मासं तस्य रेतसि शेरते ॥६०॥

आहुं दत्त्वा च भुक्ता च मैथुनं योनिषेवते ।

पितरस्तस्य तं मासं रेतःस्था नाच संग्रथः ॥६१॥

तस्मादतिथये<sup>१</sup> देयं भोजयेद्ब्रह्मचारिणं ।

ध्याननिष्ठाय ततश्च शानुक्रोशाय धार्मिकं ॥६२॥

यतिं वा बालखिल्यान् वा भोजयेच्छ्राद्धकर्म्मणि ।

वानप्रस्थोपकुर्ष्यणः पूजामात्रेण तोषितः ॥६३॥

गृहस्थं भोजयेद्यस्तु विश्वेदेवास्तु पूजिताः ।

वानप्रस्थेन ऋषयोबालखिल्यैः पुरन्दरः ॥६४॥

यतीनां पूजने चापि साक्षाद्ब्रह्मा तु पूजितः ।

आश्रमाः पावनाः पञ्च उपधाभिरनाश्रमाः ॥६५॥

चत्वार आश्रमाः पूज्याः आहुः देवे तथैव च ।

चतुराश्रमवाह्येभ्यः आहुं नैव प्रदापयेत् ॥६६॥

स तिष्ठेद्वा बुभुक्षुस्तु चतुराश्रमवह्यतः ।

अयतिर्मेघवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकौ ॥६७॥

वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्वे कार्पटिकास्तथा ।

निर्घृणान् भिन्नवृत्तांश्च सर्वभक्षान् विवर्जयेत् ॥६८॥

कारुकादीननाचारान् सर्ववेदवहिष्कृतान् ।

गायनान् देववृत्तांश्च ह्ययकव्येषु वर्जयेत् ॥६९॥

द्विजेष्वपि कृतं नित्यं<sup>(१)</sup> आहुककर्म्मणि वर्जयेत् ।

एतेषु वर्त्तते यश्च कृत्स्नवर्णः<sup>(१)</sup> स गच्छति ।

योऽत्राति सद्यः प्रुद्रेण सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥७०॥

व्यापादनं<sup>(२)</sup> शक्तिनिवर्हणं कृषि-

र्वाणिज्यकार्यं पशुपालनञ्च ।

शुश्रूषणं वायुगुरोरहोवा

कार्यं नैतद्विद्यते ब्राह्मणस्य ॥७१॥

ये तु विप्रा स्थिता नित्यं ज्ञानिनोऽध्यानिनस्तथा ।

मिथ्यासङ्कल्पिनः सर्वे दुर्दृष्टा वा दिजातयः ॥७२॥

मिथ्यातत्त्वविदोऽवज्ज्यास्तथा दम्भविस्मयकाः ।

उपपातकसंयुक्ताः पातकैश्च विशेषतः ॥७३॥

वेदे नियोगदातारोलोभमोहफलार्थिनः ।

ब्रह्मविक्रयिणश्चैव आर्द्रकर्मणि वर्जिताः ॥७४॥

न नियोगोस्ति वेदानां योनियुक्ते स पापकृत् ।

भोक्ता वेदफलाद्भ्रष्टेदाता दानफलान्तथा ॥७५॥

भृतोऽध्यापयते यस्तु भृतकाध्यापितस्तु यः ।

गार्हत्तवावपि आर्द्रं ब्रह्मणः क्रयविक्रयी<sup>(३)</sup> ॥७६॥

क्रयविक्रयिणौ चैव जीवितार्थं विगर्हितौ ।

दृष्टिरेषा तु वैश्यस्य ब्राह्मणस्य तु पातकं ॥७७॥

प्राङ्मूर्ध्वेदो वेदविदो वेदान् यस्त्रोपजीवति ।

(१) कृष्णवर्णमिति पाठः सर्वत्र ।

(२) व्याकर्षणमिति पाठः सर्वत्र दृश्यते ।

(३) ब्रह्मण्यक्रयविक्रयीति कः ।

उभौ तौ नार्हतः आङ्गं पुत्रिकापतिरेव च ॥७८॥  
 वृथा दारांश्च योगच्छेद्योयजेत वृथाध्वरे ।  
 नार्हतस्तावपि आङ्गं द्विजोयस्यैव नास्तिकः ॥७९॥  
 आत्मार्यं यः पचेदन्नं न देवातिधिकारकः ।  
 नार्हतस्तावपि आङ्गं पतितौ ब्रह्मराक्षसौ ॥८०॥  
 स्त्रियोनक्तं परा येषां परदाररताश्च ये ।  
 अर्थकामरतास्यैव न तान् आङ्गेषु भोजयेत् ॥८१॥  
 वर्णाश्रमाणां धर्मेषु विरुद्धाः आङ्गकर्माणि ।  
 स्नेहश्च सर्वयाजी च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥८२॥  
 यश्च शूकरवहुङ्गे यश्च पाणितले द्विजः ।  
 न तदश्रन्ति पितरोयश्च वामं<sup>(१)</sup> समश्रुते ॥८३॥  
 स्त्रीशूद्रायानुपेताय आङ्गोच्छिष्टं न दापयेत् ।  
 योदद्याद्रागमोहात् न तद्गच्छेत् पितृन् सदा ॥८४॥  
 तस्मान्न देयमुच्छिष्टं अन्नाद्यं आङ्गकर्माणि ।  
 अन्यत्र दधिसर्पिभ्यां शिष्ये पुत्राय नान्यथा ॥८५॥  
 अनुच्छिष्टं दातव्यं अन्नाद्यं वै विशेषतः ।  
 पुष्पमूलफलैर्वापि तुष्टिं गच्छन्ति चान्नतः ॥८६॥  
 यावन्मन्त्रानि पूजानि<sup>(२)</sup> यावदुष्णं न मुञ्चति ।  
 तावदश्रन्ति पितरोयावदश्रन्ति वाग्यताः ॥८७॥  
 दानं प्रतिग्रहोद्योगोभोजनं बलिरेव च ।

(१) वायुमिति क० ड० च० ह० ज० ।

(२) यावन्न पूयते चान्नमिति ख० ड० च० ।



साङ्गुष्ठेन तथा कार्यं नासुरेभ्योऽपि भवेत् ॥८८॥

एतान्येव च सर्वाणि दानादीनि विशेषतः ।

अन्तर्जान्मविशेषेण तद्ददाश्चमनं भवेत् ॥८९॥

मुण्डान् जटिलकाषायान् आङ्गकालेऽपि वर्जयेत् ।

शिखिभ्योवा चिदण्डिभ्यः आङ्गं यत्नात् प्रदापयेत् ॥९०॥

ये तु व्रते स्थिता नित्यं ज्ञानिनोऽध्यानिनस्तथा ।

देवभक्ता महात्मानः पुनीयुर्दर्शनादपि ॥९१॥

सर्वं योगेश्वरैर्व्याप्तं त्रैलोक्यं वै निरन्तरं ।

तस्मात् पश्यन्ति ते सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतं ॥९२॥

व्यक्ताव्यक्तं वशीकृत्य सर्वस्यापि<sup>(१)</sup> च यत्परं ।

सदसचेति यैर्दृष्टं<sup>(२)</sup> सदसच्च महात्मनां ॥९३॥

सर्वज्ञानानि दृष्टानि मोक्षादीनि महात्मनां ।

तस्मात्तेषु सदासक्तः प्राप्नोत्यनुत्तमं<sup>(३)</sup> शुभं ॥९४॥

ऋचोहि योवेद स वेद वेदान्

यजूंषि योवेद स वेद यज्ञं ।

सामानि योवेद स वेद ब्रह्म

योमानसं वेद स वेद सर्वम् ॥९५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आङ्गकल्पे ब्राह्मणपरीक्षाम

सप्तदशोऽध्यायः ।

(१) सर्वस्यापि चेति ख० ।

(२) यैर्दृष्टमिति ख० ग० । यैर्दृष्टमिति क० ज० ।

(३) प्राप्नोत्यनुत्तममिति क० ।

## अथ अष्टादशोऽध्यायः ।



आङ्गकाल्ये दानफलं ।

दृश्यतिस्त्वाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च ।

तारणं सर्वभूतानां स्वर्गमार्गं सुखावहं ॥१॥

लोके श्रेष्ठतमं स्वर्गमात्मनश्चापि यत् प्रियं ।

सर्वं पितृणां दातव्यं तेषामेवाक्षयार्थिना ॥२॥

जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभं ।

दिव्याप्सरोभिः सङ्कीर्णमन्नदोलभते फलं ॥३॥

आच्छादनन्तु योदद्यादाहृतं<sup>(१)</sup> आङ्गकर्मणि ।

आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपञ्च लभते सुतं ॥४॥

उपवीतन्तु योदद्याच्छ्राद्धकालेषु धर्मवित् ।

पानञ्च सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य यत् फलं ॥५॥

हृतं विप्रेषु योदद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुं ।

मधुचीरस्त्रवा धेनुर्दातारमुर्पातयति ॥६॥

चक्राविद्धन्तु योदद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुं ।

धेनुं च लभते दिव्यां पयोदां काम्यदोहिनीं ॥७॥

पूर्णशय्यान्तु<sup>(१)</sup> योदद्यात् पुष्पमालाविभूषितां ।

प्रासादोद्युत्तमोभूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥८॥

---

(१) दद्यादङ्गुलमिति ख० ग० ।

(२) पूर्यपर्णामिति च० ।

भवनं रत्नसम्पूर्णं सन्नय्यासनभोजनं ।  
 आद्धे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे स मोदते ॥८॥  
 मुक्तावैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।  
 वाहनानि च दिव्यानि अयुतान्यर्घुदानि च ॥९०॥  
 सुमहज्ज्वलनप्रख्यं रत्नकामसमन्वितं ।  
 सूर्यचन्द्रप्रभन्दिव्यं विमानं लभतेऽक्षयं ॥९१॥  
 अप्सरोभिः परिवृतं कामगन्तु मनोजवं ।  
 वसते स विमानाये स्तब्धमानः समन्ततः ॥९२॥  
 दिव्यैर्गन्धैः प्रसिञ्चन्ति पुष्पवृष्टिभिरेव च<sup>(१)</sup> ।  
 गन्धर्व्वाप्सरसस्तत्र गायन्ते वादयन्ति च ॥९३॥  
 कन्या युवतयोमुखाः सद्मिताश्चाप्सरोगणैः ॥  
 सुखरैस्तं विबुध्यन्ते सततं हि मनोरमैः ॥९४॥  
 अश्वदानसहस्रेण रथदानघनेन च ।  
 दन्तिनाञ्च सहस्रेण योगिण्या वसते नरः ॥९५॥  
 दद्यात् पितृभ्योयोगिभ्यो यस्तुज्ज्वलनमम्भसि<sup>(२)</sup> ।  
 अथ निष्कसहस्राणां फलं प्राप्नोति मानवः ॥९६॥  
 जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्यद्दानं विशिष्यते ।  
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरूचणं ॥९७॥  
 अहिंसा सर्वदेवेभ्यः पवित्रा सर्वदायिनी ।  
 दातुं हि जीवितस्याहुः प्राणिनां परमं बुधाः ॥९८॥

(१) दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति पूर्णवृष्टिभिरेव च इति पाठः सर्वत्र ।

(२) जम्बूद्वारमम्भसीति पाठः सर्व्वेभ्योऽर्घपुस्तकेषु दृश्यते ।

लक्षणानि सुवर्णानि आहुं पात्राणि दापयेत् ।  
 रसास्त्रमुपतिष्ठन्ति भक्ष्याः सौभाग्यमेव च ॥१६॥  
 पात्रं वै तैजसन्दद्यान्मनोऽहं आहुभोजने ।  
 पात्रं भवति कामानां रूपस्य च धनस्य च ॥२०॥  
 राजतं काञ्चनं वापि दद्याच्छ्राद्धे तु कर्मणि ।  
 दत्त्वा तु लभते दाता प्रकामं<sup>(१)</sup> धर्ममेव च ॥२१॥  
 धेनुं आहुं तु योदद्याद्दृष्टिकुम्भोपदोहनां ।  
 गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥२२॥  
 शिशिरेषु तथात्वग्निं बज्रकाष्ठं तथैव च ।  
 इन्धनानि तु योदद्याद्विजेभ्यः शिशिरागमे<sup>(२)</sup> ॥२३॥  
 नित्यञ्जयति संग्रामे अत्रियायुक्तश्च दीप्यते ।  
 सुरभीणि च माल्यानि गन्धवन्ति तथैव च ॥२४॥  
 पूजयित्वा तु पात्राणि आहुं सत्कृत्य दापयेत् ।  
 गन्धवाहा महानद्यः सुखानि विविधानि च ॥२५॥  
 दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च मनोरमाः ।  
 शयनासनानि रम्याणि भूमयोवाहनानि च ॥२६॥  
 आहुंऽप्येतानि योदद्यादश्वमेधफलं लभेत् ।  
 आहुकाले निवेद्यञ्च दर्शआहु उपस्थिते ॥२७॥  
 विप्राणां गुणयुक्तानां स्मृतिं मेधां च विन्दति ।

(१) प्राकाशमिति क० ख० ग० छ० ज० । च चिह्नितपुस्तके एष श्लोको नास्ति ।

(२) कायाभिदीप्तिः प्राकाशे रूपं सौभाग्यमेव चेति ख० ग० छ० च० ।

सर्पिःपूर्णानि पात्राणि आद्धे सक्त्य दापयेत् ॥२८॥

कुम्भदोहनधेनूनां वक्त्रीनाञ्च फलं लभेत् ।

अस्त्रिंस्तु मोदते लोके स्यन्दनैश्च सुवाहनैः ॥२९॥

आद्धे यथेप्सितं दत्त्वा पण्डरीकस्य यत् फलं ।

रम्यमावसथं दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ॥३०॥

वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा सौरभमश्रुते ।

कूपारामतडागानि ज्ञेयघोषगृहानि च ॥३१॥

दत्त्वैतान् मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकं ।

आस्तीर्णशयनं दत्त्वा आद्धे रत्नविभूषितं ॥३२॥

पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गं चानन्त्यमश्रुते ।

राजभिः पूज्यते चापि धनधान्यैश्च वर्द्धते ॥३३॥

ऊर्णाकौशेयवस्त्राणि तथा प्रवरकम्बलौ ।

अजिनं काञ्चनं पट्टं प्रवेणी मृगलोमकं ॥३४॥

दानान्येतानि विप्रेभ्योभोजयित्वा यथाविधि ।

प्राप्नोति अद्धानस्तु वाजपेयशतं फलं<sup>(१)</sup> ॥३५॥

बह्वीनार्यः सुरूपास्तु पुत्रा भृत्याश्च किंकराः ।

वशे तिष्ठन्ति भृतानि अस्त्रिंश्लोके त्वनामयं ॥३६॥

कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलसहितं तथा ।

आद्धेष्टेतानि योदद्यात् कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥३७॥

लज्जन्तीं विनुदत्याशु तमः सूर्योदये यथा ।

(१) वाजपेयफलं लभेत् इति ख० ग० । परन्त्वेष पाठोऽसंशयः ।

आजते स विमानाद्ये नत्तचेव्विव सङ्गमाः ॥३८॥  
 वासोहि सर्वदेवत्तं सर्वदेवैस्सभिष्टुतं ।  
 वत्साभावे क्रिया नास्ति यज्जा वेदास्तपांसि च ॥३९॥  
 तस्माद्वत्ताणि देयानि आद्धकाले विशेषतः ।  
 तानि सर्वाण्णवाप्नोति यज्जवेदतपांसि<sup>(१)</sup> च ॥४०॥  
 नित्यं आद्धेषु थोदद्यात् प्रयतस्सत्परायणः ।  
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं राज्यं तथैव च ॥४१॥  
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्जस्य फलमश्रुते ।  
 भत्त्यान् धानाः करम्भांश्च पिष्टकान् घृतशर्कराः ॥४२॥  
 कृशरान् मधुपर्कंश्च पयः पायसमेव च ।  
 स्निग्धांश्च पूपान् थोदद्यादग्निष्टोमस्य यत् फलं ॥४३॥  
 दधि गव्यमसंस्पृष्टं भत्त्या नानाविधास्तथा ।  
 "तदन्नं शोचति आद्धे वर्षासु च मघासु च ॥४४॥  
 घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।  
 गयायां<sup>(२)</sup> हस्तिनस्यैव दत्त्वा आद्धे न शोचति ॥४५॥  
 ओदनं पायसं सर्पिर्मधुमूलफलानि च ।  
 भत्त्यांश्च विविधान् दत्त्वा प्रत्य चेह च मोदते ॥४६॥  
 शर्कराक्षीरसंयुक्तं पृथुकं नित्यमन्नयं ।  
 यज्ज संवत्सरं प्रीत्या कृशरैर्मसुरेण च ॥४७॥  
 सक्तुलाजास्तथा पूपाः कुल्माषव्यञ्जनैस्तथा ।

(१) यज्जवेदतपांसीत्यारभ्य कामानवाप्नोतीत्यन्तः पाठः च० पुस्तके नास्ति ।

(२) क्वायायामिति क० ख० घ० ।

सर्पिःक्षिग्धानि हृद्यानि दध्ना सर्कसु भोजयेत् ।  
 आद्वेक्षेतानि योदद्यात् पद्मानि लभते निधिं ॥४८॥  
 नवसस्यानि योदद्यात् आद्वे सत्कृत्य यत्नतः ।  
 सर्वभोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवं गतः ॥४९॥  
 भक्ष्यभोज्यानि चोव्याणि पेयलेह्यवराणि च ।  
 सर्वश्रेष्ठानि योदद्यात् सर्वश्रेष्ठोभवेन्नरः ॥५०॥  
 वैश्वदेवं च सौम्यं च खाद्गर्भमांसं परं हविः ।  
 विषाणं वर्जयेत् खाद्गं असूयां नाशयामहे ॥५१॥  
 भोजनेऽग्रासनं दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।  
 सर्वयज्ञक्रियाणां स फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥५२॥  
 क्षिप्रमत्युष्णमक्लिष्टं दद्याच्चान्नं बुभुक्षते ।  
 यञ्जनं च तथा क्षिग्धं भक्ष्या सत्कृत्य यत्नतः ॥५३॥  
 तरुणादित्यसंकाशं विमानं हंसवाहनं ।  
 अन्नदोलभते तिस्रः कल्पकोटीस्तथैव च<sup>(१)</sup> ॥५४॥  
 अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।  
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥५५॥  
 जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदिह विद्यते ।  
 अन्नैर्जीवति त्रैलोक्यमन्नस्यैव हि तत् फलं ॥५६॥  
 अन्ने लोकाः प्रतिष्ठन्ति लोकदानस्य तत्फलं ।

(१) कन्याकोटीस्तथैव च इति पाठः ड० पुस्तकव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु दृश्यते ।

अन्नं प्रजापतिः साक्षात्तेन सर्वमिदं ततं ।  
 तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥५७॥  
 यानि रत्नाणि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।  
 क्षिप्रं प्राप्नोति तत् सर्वं पितृभक्तो हि मानवः ॥५८॥  
 प्रतिश्रुतं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।  
 देवास्ते संप्रतीक्षन्ते दिव्यातिथीः सहस्रशः ॥५९॥  
 सर्वाण्येतानि यो दद्यात् पृथिव्यामेकराट् भवेत् ।  
 त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥६०॥  
 दानानि परमोधर्मः सङ्गिः सत्कृत्य पूजितः ।  
 त्रैलोक्यस्याधिपत्यं हि दानादेव व्यवस्थितं ॥६१॥  
 राजा तु लभते राज्यमधनश्चोत्तमं धनं ।  
 क्षीणायुर्लभते चायुः पितृभक्तः सदा नरः ।  
 यान् कामान् मनसाऽर्थैत तांस्तस्य पितरो विदुः ॥६२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आङ्गकल्पे दानफलं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥



## अथ ऊनविंशोऽध्यायः ।



आद्रकल्पे तिथिविशेषे आद्रफलं ।

वृहस्पतिरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आद्रकर्माणि पूजितं ।

काम्यनैमित्तिकाजस्रं आद्रकर्माणि नित्यशः ॥१॥

पुत्रदारधनमूला अष्टकास्ति एव च ।

पूर्वपक्षोवरिष्ठोहि पूर्वा चित्रा उदाहृता ॥२॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।

आद्या पूषैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्सदा ॥३॥

शकैरन्या तृतीया स्यादेवंद्रव्यगतोविधिः ।

अन्वष्टका पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥४॥

यद्यन्या च चतुर्थी स्यान्ताञ्च कुर्याद्विशेषतः ।

तासु आद्रं बुधः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यशः ॥५॥

परत्रेह च सर्वेषु नित्यमेव सुखीभवेत् ।

पूजकानां सदेत्कर्षोनास्तिकानामधोगतिः ॥६॥

पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ।

सर्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव धेनवः ॥७॥

मा स्म ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाः सुरपूजिताः ।

मोघस्तस्य भवेत्क्षोकोलब्धञ्चास्य विनश्यति ॥८॥

देवांसु दायिनोयान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः ।

प्रजां पुष्टिं सति मेमां पुत्रानैश्वर्यमेव च ॥९॥

कुर्वाणः पौर्णमास्याञ्च पूर्वं<sup>(१)</sup> पूर्णं समश्नुते ।  
 प्रतिपद्भनलाभाय लब्धं चास्य न नश्यति ॥१०॥  
 द्वितीयायान्तु यः कुर्याद्विपदाधिपतिर्भवेत् ।  
 वरार्थिना तृतीया तु<sup>(२)</sup> शत्रुघ्नी पापनाशिनी ॥११॥  
 चतुर्थ्यां कुरुते आर्द्धं शत्रोश्चिद्राणि पश्यति ।  
 पञ्चम्यां वै प्रकुर्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियं ॥१२॥  
 षष्ठ्यां आर्द्धानि कुर्वाणं द्विजास्तं पूजयन्त्युत ।  
 कुरुते यस्तु सप्तम्यां आर्द्धानि सततं नरः ॥१३॥  
 महासत्रमवाप्नोति गणानामधिपोभवेत् ।  
 सम्पूर्णामृद्धिमाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः ॥१४॥  
 आर्द्धं नवम्यां कुर्वाण ऐश्वर्यं काङ्क्षितां स्त्रियं ।  
 कुर्वन् दशम्यान्तु नरोब्राह्मीं श्रियमवाप्नुयात् ॥१५॥  
 वेदांश्चैवाप्नुयान् सर्वान् प्रणाशमेनमस्तथा ।  
 एकादश्यां परं दानमैश्वर्यं सततं तथा ॥१६॥  
 द्वादश्यां राष्ट्रलाभन्तु जयमाज्ज्वलानि च ॥१७॥  
 प्रजां बुद्धिं पशून् मेधां स्वातन्त्र्यं पुष्टिमुत्तमां ॥१८॥  
 दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीं ॥१९॥  
 युवानश्च मृता यस्य गृहे तेषां प्रदापयेत् ।  
 शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीं ॥२०॥

(१) सर्वमिति ख० ।

(२) वरां स्वेनां तृतीयायान्तु इति ग० ।

तथा विषमजातानां यमलानां तु सर्वशः ।  
 अमावास्यां प्रथमेन आहुं कुर्याच्छुचिः सदा ॥२१॥  
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गमानन्त्यमश्रुते ।  
 ऋतं दद्यादमावास्यां सोममाप्यायनं महत् ॥२२॥  
 एवमाप्यायितः सोमस्त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ।  
 सिद्धचारणगन्धर्वैस्त्वयमानस्तु नित्यशः ॥२३॥  
 स्तवैः पुष्पैर्मनोज्ञैश्च सर्वकामपरिच्छदैः ।  
 नृत्यवादिचगीतैश्च अप्सरोभिः सहस्रशः ॥२४॥  
 उपक्रीडैर्विमानैस्तु पितृभक्तं दृढव्रतं ।  
 स्तुवन्ति देवगन्धर्वाः सिद्धसङ्घाश्च तं सदा ॥२५॥  
 पितृभक्तस्त्वमावस्थां सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।  
 प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥२६॥  
 पितृदेवा मघा यस्मात् तस्मान्नास्त्वचयं स्मृतं ।  
 पित्र्यं कुर्वन्ति तस्यान्तु विशेषेण विचक्षणः ॥२७॥  
 तस्मान्मघां वै वाञ्छन्ति पितरो नित्यमेव हि ।  
 पितृदैवतभक्ता ये तेऽपि यान्ति परां गतिं ॥२८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुकल्पे तिथिविशेषे आहु-  
 फलवर्णनं नाम जनविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

## अथ विंशोऽध्यायः ।

—\*—

आङ्गवक्ष्ये नक्षत्रविशेषे आङ्गफलं ।

दृश्यतिह्वाच । यमस्तु यानि आङ्गानि प्रोवाच शिवविन्दवे<sup>(१)</sup> ।

तानि मे शृणु कार्त्तन्त्रेण नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥१॥

आङ्गं यः कृत्तिकायोगे करोति सततं नरः ।

अग्नीनाधाय सापत्योजायते स गतञ्जरः ॥२॥

अपत्यकामोरोहिण्यां सौम्येनोजस्विता भवेत् ।

प्रायशः क्रूरकर्मा तु चार्द्रायां आङ्गमाचरेत् ॥३॥

क्षेत्रभागी भवेत् पुत्री आङ्गं कुर्वन् पुनर्वसौ ।

धनधान्यसमाकीर्णः पुत्रपौत्रसमाकुलः ॥४॥

तुष्टिकामः पुनस्त्रिंशे आङ्गं कुर्वीत मानवः ।

अश्लेषासु पितृनर्च्य वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ॥५॥

श्रेष्ठोभवति ज्ञातीनां मघासु आङ्गमाचरन्<sup>(२)</sup> ।

फलगुनीषु पितृनर्च्य सौभाग्यं लभते नरः ॥६॥

प्रधानश्रीलः सापत्यः उत्तरासु करोति यः ।

स सत्सु मुख्योभवति हस्ते यस्तर्पयेत्पितृन् ॥७॥

चित्रायां चैव यः कुर्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ।

स्वातिना चैव यः कुर्याद्विद्वांस्तान्<sup>(३)</sup> मवाप्नुयात् ॥८॥

---

(१) शशविन्दवे इति ख० ज०, शिशिविन्दवे इति ड० च० ।

(२) माचरेदिति च० ।

(३) विद्वान् काममिति क० ।

पुचार्यन्तु विशाखासु आद्रुमीहेतु मानवः ।  
 अनुराधासु कुर्वाणो नरस्यक्रं प्रवर्त्तयेत् ॥८॥  
 आधिपत्यं लभेच्छ्रैष्ठ्यं ज्येष्ठार्यां सततं तु यः ।  
 मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु मद्दृश्यः ॥९०॥  
 आषाढाभिस्त्रोत्तराभिर्वीतशोको भवेन्नरः ।  
 अवणार्यां सुलोकेषु प्राप्नुयात् परमां गतिं ॥११॥  
 राज्यभागैः<sup>(१)</sup> धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ।  
 आद्रुं त्वभिजिता कुर्वन् विन्दतेऽजाविकं फलं<sup>(२)</sup> ॥१२॥  
 नक्षत्रे वारुणे कुर्वन् भिषकसिद्धिमवाप्नुयात् ।  
 पूर्व्यं प्रोष्ठपदे कुर्वन् विन्दतेऽजाविकं फलं<sup>(३)</sup> ॥१३॥  
 उत्तरास्त्रनतिक्रम्य विन्देद्ग्रावः सदृशः ।  
 बज्ररूपकृतं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन्सु रेवतीं ।  
 अश्विंश्चैवाश्विनीयुक्ताभरणामायुस्त्वत्तमं ॥१४॥  
 दूमं आद्रुविधिं कुर्वन् अश्विर्विन्दुर्महीमिमां ।  
 कृत्स्नान्तु लेभे स कृत्स्नां लब्धा च प्रशशंस तं ॥१५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नक्षत्रविशेषे आद्रुफलवर्णनं  
 नाम विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) राज्यभागमिति ज० ।

(२) सदा सम्मानमाप्नुयादिति ज० ।

(३) वाञ्छितं फलमिति ज० ।

## अथ एकविंशोऽध्यायः ।



आङ्गकस्ये भिन्नकालिकद्विषाधनव्रथविशेष-गथाआङ्गादिफल-  
ब्राह्मणपरीक्षादिकथनं ।

शंयुक्त्वाच । किञ्चिद्दत्तं पितृणां तु धिनेति वदतां वर ।

किं हि स्त्रिष्विरराचाय किञ्चानन्याय कस्यते ॥१॥

वृहस्पतिस्त्वाच । हवींषि आङ्गकाले तु यानि आङ्गविदेविदुः ।

तानि मे शृणु सर्वाणि फलं कैषां यथावत् ॥२॥

तिलैर्व्रीहियवैर्मषैरङ्गिर्मूलफलेन च ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते आङ्गेन तु पितामहाः ॥३॥

मत्स्यैः प्रीणन्ति द्वौ मासौ चीन्मासान् हारिणेन तु ।

शाशन्तु<sup>(१)</sup> चतुरोमासान् पञ्च प्रीणाति शकुनं ॥४॥

वाराहेण तु षण्मासान् कागलं साप्तमासिकं ।

अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च पार्षतकं भवेत् ॥५॥

रौरवेण तु प्रीयन्ते नवमासान् पितामहाः ।

गवयस्य तु मांसेन दत्तिः स्याद्दशमासिकी ॥६॥

कूर्मस्य चैव मांसेन मासानेकादशैव तु ।

आङ्गमेव विजानीयाद्भयं संवत्सरं भवेत् ॥७॥

तथा गव्यसमायुक्तं पायसं मधुसर्पिषा ।

बभ्रीणस्य मांसेन दत्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥८॥

---

(१) मैवन्विति ख० ग० ।

आनन्याय भवेद्युक्तं खाड्गमांसैः पितृक्षये ।

क्षणाच्छागस्तथा मोधा<sup>(१)</sup> आनन्यायैव कल्प्यते ॥८॥

अत्र गाथाः पितृगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।

तास्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावत्संनिबोधत ॥९०॥

अपि नः स्वकुले जायाद्योऽन्नं दद्यात्तयोदृशीं ।

पायसं मधुसर्पिभ्यां क्वायायां कुञ्जरस्य तु ॥९१॥

आजेन सर्व्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

गौरीं वायुदहेद्भार्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥९२॥

शंयुर्ब्रूवाच । गयादीनां फलं तात प्रब्रूहि समष्ट्युक्तः ।

पितृणां चैव यत्पुण्यं निखिलेन ब्रवीहि मे ॥९३॥

वृहस्पतिरुवाच । गयायामक्षयं आर्द्धं जपहोमतपांसि च ।

पितृक्षयाहे ते<sup>(१)</sup> पुत्र तस्मान्नत्राक्षयं स्मृतं ॥९४॥

पुनीयादेकविंशन्तु गौर्यामुत्पादितः सुतः ।

मातामहांसु षड्भूय इति तस्याः फलं स्मृतं ॥९५॥

फलं वृषस्य वक्ष्यामि गदतोमे निबोधत ।

वृषोत्सृष्टा पुनात्येव दशातीतान् दशावरान् ॥९६॥

यत्किञ्चित् स्पृश्यते तोयैरुत्तीर्णेन जलान्महीं ।

वृषोत्सर्गे पितृणां तु अक्षयं समुदाहृतं ॥९७॥

(१) गेह (गोह ?) इति क० ज० । लोह इति ख० ग० ड० च० ।

मोधा इति पाठः कल्पितः ।

(२) पितृक्षये हिते इति क० छ० च० क० ज० ।

यद्यद्वि संस्पृशेन्नोयं सांगुलादिभिरन्ततः ।

सर्वं तदक्षयं तस्य पितृणां नात्र संशयः ॥१८॥

शूद्रैः स्वरैर्वा यद्धूमिसुस्निग्धत्यनिशं वृषः ।

मधुकुल्याः पितृंस्तस्य अक्षयास्ता भवन्ति वै ॥१९॥

सहस्रनखमात्रेण तडाकेन यथा श्रुतिः ।

हस्तिस्तृप्तिः पितृणां वै तद्दृषस्याधिकोच्यते ॥२०॥

योददाति गुर्धैर्मिश्रांस्तिलान् वै आहुकर्मणि ।

मधुना मधुमिश्रान् वा<sup>(१)</sup> अक्षयं सर्वमेव तत् ॥२१॥

वृहस्पतिरुवाच । न ब्राह्मणान् परीक्षेत सदा देवे तु मानवः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च श्रूयते वै परीक्षणं ॥२२॥

सर्ववेदव्रतस्त्राताः पङ्क्तीनां पावना द्विजाः ।

ये च भाष्यविदो<sup>(२)</sup> मुख्या ये च व्याकरणे रताः ॥२३॥

अधीयते पुराणं च धर्मशास्त्रं तथैव च ।

त्रिणाचिकेतपञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥२४॥

ब्रह्मदेयसुतश्चैव कन्दोगोज्येष्ठसामगः ।

पुण्येषु येषु तीर्थेषु अभिषेककृतव्रताः ॥२५॥

मुख्येषु येषु मन्त्रेषु भवन्त्यवभृथश्रुताः<sup>(३)</sup> ।

ये च सद्योव्रता नित्यं स्वकर्मनिरताश्च ये ॥२६॥

अक्रोधनाः शान्तिपरास्तान् वै आहुते निमन्त्रयेत् ।

(१) मधुमांससुमिश्रान् वा इति ख० ग० ।

(२) भयविदो इति ड० च० ।

(३) अवभृथश्रुता इति ड० च० क० ज० ।



ये चापि नित्यं दक्षसु सुकृतेषु व्यवस्थिताः ॥२७॥  
 एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।  
 अद्वेया ब्राह्मणा ये तु योगधर्ममनुव्रताः ॥२८॥  
 धर्माश्रमवरिष्ठास्ते ह्यव्ययेषु ते वराः ।  
 त्रयोऽपि पूजितास्तेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥२९॥  
 पितृभिः सह लोकाश्च योद्धेतान् पूजयेन्नरः ।  
 पवित्राणां पवित्रश्च मङ्गलानां च मङ्गलं ॥३०॥  
 प्रथमः सर्वधर्माणां योगधर्मेनिगद्यते ।  
 अपाङ्केयांस्तु वक्ष्यामि गदतोमे निबोधत ॥३१॥  
 कितवोमद्यपोयक्ष्मी पशुपालोनिराकृतिः ।  
 ग्रामप्रेष्ठोवाहुर्दुष्कोगायनोवणिजस्तथा ॥३२॥  
 आगारदाही<sup>(१)</sup> गरदः कुण्डाग्नी सोमविक्रयी ।  
 समुद्रयायी दुश्कर्मा तैलिकः कूटकारकः ॥३३॥  
 पित्रा विवदमानश्च<sup>(२)</sup> यस्य चोपपतिर्गृहे ।  
 अभिघ्नस्तस्तथास्तेनः श्रित्यैर्यश्चोपजीवति ॥३४॥  
 सूचकः पर्वकारी च यस्य मित्रेषु द्रुह्यति ।  
 गणयाचनकश्चैव नास्तिकोवेदवर्जितः ॥३५॥  
 उन्मत्तः षण्डकञ्चटौ भूणहा गुरुतल्पगः ।  
 भिषक्जीवः प्रैषणिकः परस्त्रीं यस्य गच्छति ॥३६॥  
 विक्रीणति च यो ब्रह्म व्रतानि च तपांसि च ।

(१) आगारदाही इति क० ड० च० ।

(२) पुत्रा विवदमानाश्चेति ड० च० ।

गृहं व्याख्यास्तिके दत्तं क्षतमे चैव शंसके ॥ ३७ ॥  
 यच्च वाणिजके चैव नेह नामुच तद्भवेत् ।  
 निक्षेपहारिणे चैव कितवे वेदनिन्दके ॥ ३८ ॥  
 तथा वाणिजके चैव कारुके धर्मवर्जिते ।  
 निन्दन् क्रीणाति पणानि विक्रीणंश्च प्रशंसति ॥ ३९ ॥  
 अनृतस्य समावासेन वणिक् आहुमर्हति ।  
 भस्मनीव ऊतं ह्वयं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ॥ ४० ॥  
 षष्टिं काणः शतं पण्डः श्विची यावत् प्रपश्यति ।  
 पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलं ॥ ४१ ॥  
 अश्रुते सत्फलान्तस्माद्दाता यस्य तु वालिशः ।  
 योवेष्टितशिरा भुङ्क्ते योभुङ्क्ते दक्षिणामुखः ॥ ४२ ॥  
 सोपानत्कस्य योभुङ्क्ते यच्च दद्यान्निरस्तृतं ।  
 सर्वं तदसुरेन्द्राणां ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ ४३ ॥  
 श्वानस्य यातुधानास्य नावेचेरन् कथञ्चन ।  
 तस्मात्परिवृतिं दद्यान्निर्लेस्यान्ववकीरयन् ॥ ४४ ॥  
 राक्षसानां तिलाः प्रोक्ताः<sup>(१)</sup> शूनां परिवृत्तिस्तथा ।  
 दर्शनाच्छूकरोहन्ति पक्षपातेन कुक्कुटः ॥ ४५ ॥  
 रजस्वलानुस्यर्णेन क्रुद्धोयस्य प्रयच्छति ।  
 यस्य मित्रप्रदेयानि आहुतानि च हवींषि च ।  
 न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गं न च स गच्छति ॥ ४६ ॥

नदीतीरेषु रज्येषु सरित्सु च सरस्तु च ।  
 विविक्तेषु च प्रीयन्ते हस्तेनेह पितामहाः ॥४७॥  
 न चासु पातयेज्जातु न युक्तोवाचमीरयेत् ।  
 न च कुर्वीत भुञ्जानः अन्योऽन्यं मत्सरस्तदा<sup>(१)</sup> ॥४८॥  
 अपसव्ये ह्यते तेन विधिवद्दर्भपाणिना ।  
 पित्र्यमानिधनं कार्यमेवं प्रीणाति वै पितृन् ॥४९॥  
 अनुमत्यादितोविप्रानग्नौ कुर्याद्यथाविधि ।  
 पितृणां निर्वपेद्भूमौ स्तुर्पे वा दर्भसंस्तरे ॥५०॥  
 शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने आहुं कुर्याद्विचक्षणः ।  
 कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रौहिणं न विलङ्घयेत् ॥५१॥  
 एवमेते महात्मानोमहायोगा महौजसः ।  
 सदा वै पितरः पूज्या द्रष्टारोदेशकालयोः ॥५२॥  
 पितृभक्तिरतोनित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमं ।  
 ध्यानेन मोक्षं गच्छन्ति हिला कर्म शुभाशुभं ॥५३॥  
 यश्चहेतोर्थादुद्धृत्य मोक्षयित्वा जगत्तदा ।  
 गुहायां निहतं योगं कश्यपेन महात्मना ॥५४॥  
 अमृतं गुह्यमुद्धृत्य योगं योगविदांवर<sup>(२)</sup> ।  
 प्रोक्तं सनत्कुमारेण महत्तद्गुह्यंशास्त्रतं<sup>(३)</sup> ॥५५॥  
 देवानां परमं गुह्यं ऋषीणां च परायणं ।

(१) सदादिति ख० ।

(२) यश्चविदाम्बर इति क० ।

(३) महाधर्मार्थशास्त्रतमिति ख० ग० ।

पितृभक्त्या प्रयत्नेन पितृभक्तैश्च नित्यशः ॥५६॥

तच्च योगं समासेन पितृभक्तस्तु कृत्स्नशः ।

प्रयत्नात्प्राप्नुयान्तच्च सर्वमेव न संशयः ॥५७॥

यस्मै आर्द्रानि देयानि यच्च दत्तं महाफलं ।

येषु वाप्यक्षयं आर्द्रं तीर्थेषु च नदीषु च ।

येषु च स्वर्गमाप्नोति तत्ते प्रोक्तं सप्तङ्गहं ॥५८॥

बृहस्पतिरुवाच । अत्रैवं आद्धकल्पं तु योऽसूयां कुरुते नरः ।

स मज्जेन्नरके घोरे नास्तिकस्तमसावृतः ॥५९॥

महारोगावसायस्तु स यः संयतमानसः<sup>(१)</sup> ।

वेदाश्रमाभ्युक्तचित्तः कुम्भीकानधिगच्छति ।

जिज्ञाच्छेदं स्तेनमेत्य प्राप्नुयुस्तेन चैव ह ॥६०॥

सीदन्ति ते सागरे लोपभृता

योगद्विषः स्थास्यन्ते यावदुर्वी ।

तस्मात् आर्द्धे धर्म उद्दिष्ट एष

नित्यं कार्यः श्रद्धधानेन पुंसा ॥६१॥

परिवादोन कर्त्तव्योयोगिनां च विशेषतः ।

परिवादात् कृमिर्भूत्वा तत्रैव परिवर्तते ॥६२॥

योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानिनां मोक्षकारणं ।

स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोता यश्च न संशयः ॥६३॥

(१) संयतमानसः इति पाठः आदर्शपुस्तकमात्रेषु दृश्यते परन्तु न सम्यक् ।  
सन्दिग्धमानसः इति पाठः समुचितः ।

आवृतं तमसा सर्वं नरकं घोरदर्शनं ।

योगीश्वरपरीवादास्त्रिष्वयं याति मानवः ॥६४॥

योगेश्वराणामाक्रोशं शृणुयाद्योयतात्मना ।

स हि कालं चिरं मज्जेत् कुक्षीपाके न संशयः ॥६५॥

मनसा कर्मणा वाचा द्वेषं योगिषु वर्जयेत् ।

प्रेत्यान्यं तत्फलं<sup>(१)</sup> भुङ्क्ते इहैव न संशयः ॥६६॥

न पारगो विन्दति पारमात्मन-

स्तिलोकमध्ये चरति स्वकर्मभिः ।

अचो यजुःसामतदङ्गपारगो-

त्रिकारमेव ह्यनवाप्य सीदति ॥६७॥

विकारपारः प्रकृतेस्तु पारगः

त्रयी गुणानां<sup>(२)</sup> त्रिगुणान्तपारगा ।

तत्त्वञ्चतुर्विंशतियोगपारगं

स पारगोयस्त्वयनान्तपारगः ॥६८॥

कृत्स्नं यथा तत्त्वविसर्गमात्मन-

स्तथैव भूयः प्रलयं सदात्मनः ।

प्रत्याहरेद्योगवलेन योगवित्

स सर्वपारक्रमयानगोचरः ॥६९॥

वेदस्य वेदिता यो वै वेद्यं विन्दति योगवित् ।

तं वै वेदविदं प्राज्जस्तं प्राज्जर्वेदपारगं ॥७०॥

(१) प्रेत्यानन्तफलमिति ख० ड० च० ज० ।

(२) गुणानामिति पाठः सर्वैर्देवास्त्रिजनानामिति पाठोऽपि असुचीदः ।

वेद्यञ्च वेदितव्यञ्च विदित्वा वै यथाविधि ।  
 एवं वेदविदं प्राञ्जस्ततोऽन्ये वेदचिन्तकाः ॥७१॥  
 यज्ञान् वेदांस्तथा कामान् ज्ञानानि त्रिविधानि च ।  
 प्राप्नोत्यायुः प्रजास्यैव पितृभक्तो धनानि च ॥७२॥  
 आहुते यः आहुकल्पं वै पश्चिमं नियतं पठेत् ।  
 सर्वाण्येतान्यवाप्नोति तीर्थे दानफलानि च ॥७३॥  
 स पङ्क्तिपावनस्यैव द्विजानामग्रभुग्भवेत् ।  
 अध्याय वा द्विजान् सर्वान् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥७४॥  
 यस्यैव षट्पुण्यान्वित्यं आनन्त्यं स्वर्गमश्नुते ।  
 अनसूयोजितक्रोधा लोभमोहविवर्जितः ॥७५॥  
 तीर्थानाञ्च फलं कृत्स्नं दानादीनां तथैव च ।  
 भोक्षोपायो ह्ययं श्रेष्ठः स्वर्गोपायो ह्ययं परः ।  
 इह चापि परा तुष्टिस्तस्मान् कुर्वीत यत्नतः ॥७६॥  
 इमं विधिं यो हि पठेदतन्वितः  
 समाहितः संसदि पर्वसन्निधु ।  
 अपत्यभाग्भवति परेण तेजसा  
 दिवौकसां स व्रजते सलोकतां ॥७७॥  
 येन प्रोक्तस्त्वयं कल्पोनमस्तस्मै स्वयम्भुवे ।  
 महायोगेश्वरेभ्यश्च सदा च प्रणतो ह्यहं ॥७८॥  
 इत्येते पितरस्तात देवानामपि देवताः ।  
 सप्तस्त्रेषु ते नित्यं स्थानेषु पितरोऽव्यथाः ॥७९॥  
 प्रजापतिसुता ज्ञेते सर्वे चैव महात्मनः ।

आद्योगणस्तु योगानां स नित्योयोगवर्द्धनः ॥८०॥  
 द्वितीयोदेवतानान्तु तृतीयोदेवताऽरिणां ।  
 शेषास्तु वर्णिनां ज्ञेया इति सर्वे प्रकीर्तिताः ॥८१॥  
 देवास्त्रेतान् यजन्ते वै सर्वेऽत्रेतेष्ववस्थिताः ।  
 आश्रमास्तु यजन्त्येतान् चत्वारस्तु यथाक्रमं ॥८२॥  
 वर्णाश्चापि यजन्त्येतांश्चत्वारस्तु यथाविधि ।  
 तथा सङ्करजाताश्च स्वेच्छाश्चैव यजन्ति वै ॥८३॥  
 पितृंश्च योयजेद्भक्त्या पितरः पूजयन्ति तं ।  
 पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।  
 पुष्टिं प्रजाश्च स्वर्गञ्च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥८४॥  
 देवकार्यादपि सुनोः पितृकार्यं विशिष्यते ।  
 देवतानां हि पितरः पूर्वमायायनं स्वयं ॥८५॥  
 न हि योगगतिः सुक्ता पितृणाञ्च परा गतिः ।  
 तपसा विप्रकष्टेन दृश्यते मांसचक्षुषा ॥८६॥  
 सर्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितं ।  
 पावनं ह्युत्तमं प्रोक्तं देवानां पितृभिः सह ॥८७॥  
 येषां दास्यन्ति पिण्डांस्त्रीन् बान्धवा नामगोत्रतः ।  
 भूमौ कुशोत्तरायाञ्च अपसव्यविधानतः ॥८८॥  
 सर्वत्र वर्त्तमानास्ते पिण्डाः प्रीणन्ति वै पितृन् ।  
 यदाहारोभवेज्जन्तुराहारः सोऽस्य जायते ॥८९॥  
 यथा गोष्ठे प्रणष्टां वै बत्सोविन्दति मातरं ।  
 तथा तं नयते मन्त्रोजन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥९०॥

नाम गोचस्य मन्त्रस्य दत्तमन्त्रं नयन्ति तं ।  
 अपि योनिगतं प्राप्तं स्तुतिस्ताननुगच्छति ॥८१॥  
 एवमेषा स्थिता संस्था ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।  
 पितृणामादिसर्गस्तु लोकानामन्तर्यामिनां ॥८२॥  
 इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।  
 दौहित्रा यजमानाश्च प्रोक्ताश्चैव मयाऽनघाः<sup>(१)</sup> ॥८३॥  
 लोका दुहितरश्चैव दौहित्राश्च सुतास्तथा ।  
 दानानि सह शौचेन तीर्थानि च फलानि च ॥८४॥  
 अन्तर्यत्वं द्विजाश्चैव यायावरविधिस्तथा ।  
 प्रोक्तं सर्वं यथान्यायं यथा ब्रह्माऽब्रवीत्पुरा ॥८५॥  
 वृहस्पतिरुवाच । इत्येतदङ्गिराः प्राह ऋषीणां शृण्वतां तदा ।  
 पृष्टस्तु संशयं सर्वं पितृणां प्राह संसदि ॥८६॥  
 सत्रे वै वितते पूर्वं तदा वर्षसहस्रिके<sup>(२)</sup> ।  
 यस्मिन् गृहपतिर्ह्यासीद्ब्रह्मा वै देवता प्रभुः ॥८७॥  
 संवत्सरशतान्यञ्च<sup>(३)</sup> तत्रोपेता इति श्रुतिः ।  
 स्त्रोकाश्चात्र पुरा गीता ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥८८॥  
 दीक्षितस्य तदा सत्रे ब्रह्मणः परमात्मनः ।  
 तत्रैव जातमन्युयं पितृणामन्तर्यामिना ।

---

(१) मयाऽनघ इति क० ।

(२) दशसहस्रिके इति ख० ग० ।

(३) संवत्सरशतान् पञ्च इति ड० ।



लोकानाञ्च चितार्थाय ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥८८॥

सुत उवाच । एवं वृक्षस्यतिः पूर्वं पृष्ठः पुत्रेण धीमता ।

प्रोवाच पितृवञ्चन्तु यत्तद्वै समुदाहृतं ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वरुणस्य निबोधत ॥९००॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्भुतकल्पे भिन्नकालिकदृष्टिसाधन-  
द्रव्यविशेष-गयाश्राद्धादिफल-ब्राह्मणपरीक्षादिकथनं नाम एकविंशो-  
ऽध्यायः समाप्तः ॥

---

## अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—\*—

आद्वक्त्रे वरुणवंशवर्णनं ।

अथैवमुक्तास्तु परं हर्षमुपागताः ।

परं शुश्रूषवोभूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरं ॥१॥

अथ जघुः । वंशानामानुपूर्वेण राज्ञाञ्चामिततेजसां ।

स्थितिश्चैषां प्रभावश्च ब्रूहि नः परिपृच्छतां ॥२॥

एवमुक्तस्ततः स्तनस्तथाऽसौ लोमहर्षणः ।

शुश्रूषामुत्तराख्याने ऋषीणां वाक्यकोविदः ॥३॥

आख्यानकुशलोभूयः परं वाक्यमुवाच ह ।

ब्रुवतोमे निबोधस्व ऋषिराह यथा मम ॥४॥

वंशानामानुपूर्वेण राज्ञाञ्चामिततेजसां ।

स्थितिश्चैषां प्रभावश्च ब्रुवतोमे निबोधत ॥५॥

वरुणस्य पत्नी सामुद्री शुनोदेवीत्युदाहृता ।

तस्याः पुत्रौ कलिर्वैद्यः सुता च सुरसुन्दरी ॥६॥

कलिपुत्रौ महावीर्यौ जयस्य विजयस्य ह ।

वैद्यपुत्रौ घृणिश्चैव मुनिश्चैव महाबली ॥७॥

प्रजानामत्तुकामानामन्योन्यस्य प्रभक्षिणौ ।

भक्षयित्वा तावन्योन्यं विनाशं समवापतुः ॥८॥

कलिः सुरायां सञ्जज्ञे तस्य पुत्रोमदः स्मृतः ।

त्वाङ्गो हिंसा कलेर्भार्या ज्येष्ठा या निकृतिः स्मृता ॥९॥

अमृतान्यान् कलेः पुत्रांश्चतुरः पुरुषादकान् ।  
 नाकं विघ्नञ्च विख्यातं सद्रमं<sup>(१)</sup> विधमन्तथा ॥१०॥  
 अशिरस्कस्तयोर्विघ्नोनाकस्यैवाशरीरवान् ।  
 सद्रमस्यैकहस्तोऽभूद्विधमस्यैकपात् स्यतः ॥११॥  
 सद्रमस्य तथा पत्नी तामसी पूतना स्यता ।  
 रेवती विधमस्यापि तयोः पुत्राः सहस्रशः ॥१२॥  
 नाकस्य शकुनिः पत्नी विघ्नस्य च अयोमुखी ।  
 राक्षसास्तु महाशीर्षाः<sup>(२)</sup> सन्ध्याद्वयविचारिणः ॥१३॥  
 रेवतीपूतनापुत्रा नैर्ऋता नामतः स्यताः ।  
 ग्रहास्ते राक्षसाः सर्वे बालानान्तु विशेषतः ।  
 स्कन्दस्तेषामधिपतिर्ब्रह्मणोनुमते प्रभुः ॥१४॥  
 बृहस्पतेर्या भगिनी वरस्ती ब्रह्मचारिणी ।  
 योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता चरते सदा ॥१५॥  
 प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य तु ।  
 (विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥१६॥  
 त्वष्टा विराजोरूपाणां धर्मपौत्र उदारधीः ।  
 कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वास्तुकृत् ॥१७॥)  
 यः सर्वेषां विमानानि देवतानाञ्चकार ह ।  
 मानुषास्योपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥१८॥

(१) समुद्रमिति क० ख० ग० भद्रममिति ड० च० ।

(२) महावीर्या इति ख० ग० ड० च० क० ।

प्रह्लादी विश्रुता तस्य लघुः पत्नी विरोचना ।  
 विरोचनस्य भगिनी माता चित्रिरसस्तु सा ॥१८॥  
 देवाचार्यस्य महतोविश्वकर्मस्य धीमतः ।  
 विश्वकर्मात्मजस्यैव विश्वकर्ममयः स्मृतः ॥२०॥  
 सुरेणुरिति विख्याता स्वसा तस्य यवीयसी ।  
 ( त्वाप्नी सा सवितुर्भार्या पुनः संज्ञेति विश्रुता ॥२१॥  
 असूत तपसा सा तु मनुं ज्येष्ठं विवस्वतः ।  
 यमौ पुनरसूतासौ यमञ्च यमुनाञ्च ह ॥२२॥  
 सा तु गत्वा कुरुन् देवी वडवारूपधारिणी ।  
 सवितुश्चाश्वरूपस्य नासिकाभ्यां तु तौ स्मृतौ ॥२३॥  
 असूत सा महाभागा त्वन्तरीक्षेऽश्विनौ किल ।  
 नासत्यैव दसञ्च मार्त्तण्डस्यात्मजावुभौ ॥२४॥ )  
 ऋषय ऊचुः । कस्मान्मार्त्तण्ड इत्येष विवस्वानुच्यते बुधेः ।  
 किमर्थं साऽश्वरूपा वै नासिकाभ्यामसूयत ।  
 एतदेदितुमिच्छामस्तत्त्वं विब्रूहि पृच्छतां ॥२५॥  
 स्मृत उवाच ( चिरोत्पन्नमतिभिन्नमण्डं तद्वा विदारितं ।  
 दृष्ट्वा गर्भवधाङ्गीतः कश्यपोदुःखितोऽभवत् ॥२६॥  
 अण्डे द्विधाकृते त्वण्डं<sup>(१)</sup> दृष्ट्वा त्वष्टारमब्रवीत् ।  
 नैतदण्डं भवान्नूनं मार्त्तण्डस्त्वं भवानघ ॥२७॥  
 न खल्वयं मृतोऽण्डश्च इति स्नेहात् पिताऽब्रवीत् ।

(१) त्वण्डमिति पाठः सर्वत्र । परन्तु त्वन्तरिति पाठः समीचीनः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मामान्वर्त्यसुदाहरत् ॥२८॥  
 यन्मार्त्तण्डोभवेत्युक्तः पित्राऽण्डे वै द्विधाकृते ।  
 तस्मादिवस्त्रान्मार्त्तण्डः पुराणज्ञैर्विभाष्यते ॥२९॥  
 ततः प्रजाः प्रवक्ष्यामि मार्त्तण्डस्य विवस्वतः ।  
 विजज्ञे सवितुः संज्ञाभार्यायान्तु त्रयं पुरा ॥३०॥  
 मनुर्यवीयान् सावर्णिः सञ्ज्ञायाञ्च तथाश्विनौ ।  
 शनैश्चरश्च सप्तैते मार्त्तण्डस्यात्मजाः स्मृताः ॥३१॥  
 विवस्वान् कश्यपाञ्जज्ञे दाक्षायण्यां महायशाः ।  
 तस्य भार्याऽभवत् त्वाष्ट्री महादेवी विवस्वतः ।  
 सुरेणुरिति विख्याता पुनः संज्ञेति विश्रुता ॥३२॥  
 सा तु भार्या भगवतोमार्त्तण्डस्यातितेजसः ।  
 नातुष्यद्भर्तृरूपेण रूपयौवनशालिनी ॥३३॥ )  
 आदित्यस्य हि तद्रूपं मार्त्तण्डस्य हि तेजसा ।  
 गोत्रेषु प्रतिरूढं वै नातिकान्तमिवाभवत् ॥३४॥  
 न खल्वयं मृतोऽण्डे इति स्नेहान्तमब्रवीत् ।  
 अज्ञानः कश्यपः स्नेहात् मार्त्तण्ड इति चोच्यते ॥३५॥  
 तेजस्त्वभ्यधिकं तस्य नित्यमेव विवस्वतः ।  
 येनापि तापयामास चीँल्लोकान् कश्यपात्मजः ॥३६॥  
 चीँल्लपत्यानि संज्ञायां जनयामास वै रविः ।  
 द्वौ सुतौ तु महावीर्यौ कन्यां कालिन्दिमेव च ॥३७॥  
 मनुर्विवस्वतोऽप्येष्टः आङ्गदेवः प्रजापतिः ।  
 ततोऽयमोयमी चैव यमजौ संवभृद्वतुः ॥३८॥

ज्ञातवर्णन्तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ।  
 असहन्ती स्वकां छायां सवर्णां निर्ममे पुनः ॥३८॥  
 महीमयी तु सा नारी तस्याऽच्छायासमुद्भवा ।  
 प्राञ्जलिः प्रयता भूत्वा पुनः संज्ञामभाषत ॥३९॥  
 वदस्व किं मया कार्यं सा संज्ञा तामयाब्रवीत् ।  
 अहं यास्यामि भद्रन्ते स्वमेव भवनं पितुः ॥४०॥  
 त्वयेह भवने मत्तं वस्तव्यं निर्विशङ्कया ।  
 इमौ च बालकौ मत्तं कन्या च वरवर्णिनी ॥४१॥  
 भर्त्रे वै नैवमाख्येयमिदं भगवते त्वया ।  
 एवमुक्ताब्रवीत्संज्ञां संज्ञायाः पार्थिवी तु सा ॥४२॥  
 आकाशग्रहणाद्देवि आशयं नैव कर्तुंचित् ।  
 आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि स्वमालयं ॥४३॥  
 समाधाय च तां संज्ञा तथेत्युक्ता तथा च सा ।  
 त्वष्टुः समीपमगमद्भीडितेव तपस्विनी ॥४४॥  
 पिता तामागतां दृष्ट्वा क्रुद्धः संज्ञामयाब्रवीत् ।  
 भर्तुः समीपङ्गच्छ त्वं मा जुगुप्स दिवाकरं ॥४५॥  
 सैवमुक्ता तदा पित्रा नियुक्ता च पुनः पुनः ।  
 वर्षाणान्तु सहस्रं वै वसति स्म पितुर्गृहे ॥४६॥  
 भर्तुः समीपं गच्छ त्वं नियुक्ता च पुनः पुनः ।  
 अगमद्भवा भूत्वाच्छाया रूपमनिन्दिता ।  
 उत्तरान् सा कुरून् गत्वा तृणान्यथ चचार सा ॥४७॥  
 द्वितीयायान्तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्धतां ।

आदित्योजनयामास पुत्रावादित्यवर्चसौ ॥४८॥

पूर्वजस्य मनोस्तुल्यौ सादृश्येन तु तौ प्रभू ।

श्रुतश्रुवन्तु धर्मज्ञं श्रुतकर्माणमेव च ॥५०॥

श्रुतश्रवा मनुः सोऽपि सावर्णिवै भविष्यति ।

श्रुतकर्मा तु विज्ञेयोग्योवै यः जनैश्चरः ॥५१॥

मनुरेवाभवत्स वै सावर्ण्य इति बुध्यते ।

संज्ञा तु पार्थिवी सा वै स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ॥५२॥

चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै ।

मनुस्तच्चान्नमत्सर्वं यमस्तद्वै न चाक्षमत् ॥५३॥

बहुश्लोयस्य मानस्तु सापत्न्यादतिदुःखितः ।

तां वै रोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥५४॥

पदा सक्तर्जयामास संज्ञाच्चैव स्वतोयमः ।

सा अशाप ततः क्रोधात् सवर्णा जननी यमं ॥५५॥

पदा तर्जयसे यस्मात् पितृभार्यां यशस्विनीं ।

तस्मात्तवैष चरणः पतिय्यति न संशयः ॥५६॥

यमस्तु तेन आप्तेन भृशं पीडितमानसः ।

मनुना सह धर्मात्मा पितुः सर्वं न्यवेदयत् ॥५७॥

भृशं आपभयोद्विग्नः संज्ञावाक्यैर्विनिर्जितः ।

बाल्यादा यदि वा मोहान्मांभवांस्त्रातुमर्हति ॥५८॥

अप्तेहमस्मिँल्लोकेश जनन्या तपतांवर ।

तव प्रसादो नस्त्रातु ह्येतस्मान्महतोभयात् ॥५९॥

विवस्त्रानेवमुक्तस्तु यमं प्रोवाच वै प्रभुः ।

असंशयं पुन महद्भविष्यं तत्र कारणं ॥५८॥  
 येन त्वामाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनं ।  
 न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातुर्वचस्तव ॥६०॥  
 क्रिमयोमासमादाय यास्यन्ति तु महीं तव ।  
 ततः पादं महाप्राज्ञ पुनः संप्राप्यसे सुखं ॥६१॥  
 हतमेवं वचः सत्यं मातुस्तव भविष्यति ।  
 शापस्य परिहारेण त्वं च चातो भविष्यसि ॥६२॥  
 आदित्यस्त्वब्रवीत् संज्ञां किमर्थं तनयेसु वै ।  
 तुल्येष्वप्यधिकः स्नेह एकस्मिन् क्रियते त्वया ॥६३॥  
 सा तत्परिहरन्ती वै नाचचचे विवस्वतः ।  
 आत्मना स समाधाय योगन्तथ्यमपश्यत ॥६४॥  
 तां शत्रुकामो भगवान् नाशाय कुपितः प्रभुः ।  
 सा तत्सर्वं यथातत्त्वमाचचचे विवस्वतः ॥६५॥  
 विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्ययात् ।  
 त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुं ॥६६॥  
 निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै शनैः ।  
 तवाति तेजसा युक्तमिदं रूपं न शोभते ॥६७॥  
 असहन्ती तु तत् संज्ञा वने चरति शादले ।  
 द्रक्ष्यते तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीं ॥६८॥  
 स्नाय्यां यौवनसम्पन्नां<sup>(१)</sup> योगमास्थाय गोपते ।  
 अनुकूलं भवेदेवं यदि स्यात् समयोमतः ॥६९॥



रूपं निवर्त्तयेयन्मे आद्यं श्रेष्ठमस्मिन् ।  
 रूपं विवस्वतस्त्रासीन्तिर्यग्धूर्ध्वमधस्तथा ॥७०॥  
 तेनासौ ब्रीडितो देवो रूपेण तु दिवस्पतिः ।  
 तस्मात्त्वष्टा स चक्रन्तु बद्ध मेने महातपाः ॥७१॥  
 अनुज्ञातस्तस्त्वष्टा रूपनिवर्त्तनाय तु ।  
 ततोभ्युपगमात्त्वष्टा मार्त्तण्डस्य विवस्वतः ॥७२॥  
 भ्रमिमारोप्य तत्तेजः श्रुतयामास तस्य वै ।  
 तत्तु निर्भासितन्तेजस्तेजसापहृतेन तु ॥७३॥  
 कान्तात् कान्ततरं द्रष्टुमशुभं शुशुभे ततः ।  
 ददर्श योगमास्थाय स्वाभ्यार्या वड्वां तथा ॥७४॥  
 अदृष्ट्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ।  
 अश्वरूपेण मार्त्तण्डः तां मुखे समभावयत् ॥७५॥  
 मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुंसोपशङ्कया ।  
 सा तन्निरधमच्छुक्रं नासिकाभ्यां विवस्वतः ॥७६॥  
 देवौ तस्मादजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।  
 नासत्यश्चैव दक्षश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ॥७७॥  
 मार्त्तण्डस्य सुतावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ।  
 तान्तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्करः ॥७८॥  
 सा तं दृष्ट्वा तदा भार्या तुतोष च मुमोह च ।  
 यमस्तु तेन ज्ञापेन भृशमपीडितमानसः ॥७९॥  
 धर्मेण रञ्जयामास धर्मराजस्ततस्तु सः ।  
 सोऽलभत् कर्मणा तेन शुभेन परमद्युतिः ॥८०॥

पितृणामधिपत्यञ्च लोकपालत्वमेव च ।

मनुः प्रजापतिश्चैव सावर्णः स महायज्ञाः ॥८१॥

भाव्यसौ नागते तस्मिन् मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ।

मेरुपृष्ठे सुरग्ये वै अद्यापि चरते प्रभुः ॥८२॥

भ्राता शनैश्चरस्तत्र गृह्यत्वं स तु लब्धवान् ।

त्वष्टाऽनु तेनरूपेण विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ।

महाऽप्रतिहतं युद्धे दानवप्रतिवारणे ॥८३॥

यवीयसी तयोर्या तु यमुना च यशस्विनी ।

अभवत् सा सरित्श्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥८४॥

यस्तु ज्येष्ठोमहातेजाः सर्गोयस्य तु साम्प्रतं ।

विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनेर्वैवस्वतस्य च ॥८५॥

इदन्तु जन्म देवानां ऋणुयाद्वा पठेत वा ।

वैवस्वतस्य पुत्राणां सप्तानान्तु मृद्वैजसां ।

आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥८६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आङ्गकल्पे वरुणवंशवर्णनं नाम

द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ।

## अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।



आद्धकल्पे वैवस्वतमनुवंशवर्णनं ।

सुत उवाच । ततोमन्वन्तरेऽतीते चानुषे दैवतैः सह ।

वैवस्वताय महते पृथिवीराज्यमादिशत् ॥१॥

तस्य वैवस्वतोवक्ष्ये साम्प्रतस्य महात्सुनः ।

आनुपूर्व्वेण वै विप्राः कीर्त्त्यमानं निबोधत ॥२॥

मनोवैवस्वतस्येह सर्गमादाय साम्प्रतं ।

मनोः प्रथमजस्यासन् नवपुत्रास्तु तत्समाः ॥३॥

दृष्ट्वाकुर्नज्जचस्यैव<sup>(१)</sup> धृष्टः शर्यातिरैव च ।

नरिख्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागोरिष्ट एव च ।

करुषश्च पृषधश्च नवैते मानवाः सृताः ॥४॥

ब्रह्मणा तु मनुः पूर्वं चोदितस्तु निबोधत ।

सृष्टुं प्रचक्रमे कामं निष्फलं समवर्त्तत<sup>(२)</sup> ॥५॥

अथाकरोत्पुत्रकामः परामिष्टिं प्रजापतिः ।

मित्रावरुणयोरंशे मनुराज्जतिमावपत् ॥६॥

तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।

दिव्यसन्नहना<sup>(३)</sup> चैव दृडा जज्ञे इति श्रुतिः ॥७॥

---

नज्जचस्यैवेति च० । नज्जचस्यैवेति ड ।

तत् प्रकीर्त्तितमिति पाठो यद्यपि सर्व्वत्रैव वर्त्तते तथापि निषिकर-  
प्रमादजनित एव ।

(१) दिव्यसन्नहना इति ड० च० ।

तामिलेत्यथ देवाश्च मनुर्दण्डधरः सुतः ।  
 अनुगच्छामि<sup>(१)</sup> भद्रन्ते तमिला प्रत्युवाच च ॥८॥  
 धर्मयुक्तमिदं वाच्यं पुत्रकामं प्रजापतिं ।  
 मित्रावरुणयोरंशे जातास्मि वदतां वर ॥९॥  
 तथैः सकाशं यास्यामि मानोधर्मोद्धतोऽवधीत्<sup>(२)</sup> ।  
 सैवसुक्ता पुनर्देवी<sup>(३)</sup> तथोरन्तिकमागमत् ॥१०॥  
 गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।  
 अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि च ॥११॥  
 मनुर्नैवाहमुक्तास्मि अनुगच्छस्व मामिति ।  
 तथा तु वदतीं साध्वीमिडामाश्रित्य तावुभौ ॥१२॥  
 देवौ च मित्रावरुणाविदं वचनमूचतुः ।  
 अनेन तव धर्मज्ञे प्रअयेण दमेन<sup>(४)</sup> ॥१३॥  
 सत्येन चैव सुश्रेणि प्रीतौ खोवरवर्णिनि ।  
 आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्या प्रयास्यसि<sup>(५)</sup> ॥१४॥  
 सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु पूजितः ।  
 जगत्प्रियोधर्मशीलोमनोर्वंशविवर्द्धनः ॥१५॥  
 मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत्<sup>(६)</sup> प्रभुः<sup>(७)</sup> ।

(१) परत्र अनुगच्छस्वेति पाठदर्शनादत्रापि अनुगच्छस्व इति पाठोयुक्तः ।

(२) अथशीदित्यत्र अन्यथा इति पाठः प्रयोक्तुं शक्यः ।

(३) महादेवीति ख० ग० ।

(४) कन्येति यास्यसि इति पाठः समोचीनः ।

(५) प्राप्स्यतीति पाठः समुचितः ।

(६) पुनरिति ख० छ० ज० ।

सा तु देवी वरं लब्ध्वा निवृत्ता पितरं प्रति ॥२६॥  
 बुधेनाम्तरमासाद्य मैथुनाद्योपमन्विता ।  
 सोमपुचाद्बुधाद्याद्या ऐलोजम्भे पुष्करवाः ॥२७॥  
 बुधात् सा जनयित्वा तु सुद्युम्भं पुनरागता ।  
 सुद्युम्भस्य तु दायादास्तथः परमधार्मिकाः ॥२८॥  
 उत्कलस्य गयस्यैव विनताम्ब<sup>(१)</sup> स्तथैव च ।  
 उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनताम्बस्य पश्चिमं ।  
 दिक्षु वातस्य राजर्वेर्गयस्य तु गयापुरी ॥२९॥  
 प्रविष्टे मनौ तस्मिन् प्रजाः सृष्ट्वा दिवाकरः<sup>(२)</sup> ।  
 दशधा तद्दधत् चेचमकरोत् पृथिवीमिमां ॥३०॥  
 दक्ष्याकुरेव दायादानन्यान् दश समाप्नुयात् ।  
 कन्याभावान्तु सुद्युम्भेनैव भागमवाप्नुयात् ॥३१॥  
 वशिष्ठवचनाच्चासीत् प्रतिष्ठा नो महाद्युतिः ।  
 प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्भस्य महात्मनः ॥३२॥  
 तत् पुष्करवसे प्रादात् राष्ट्रं प्राप्य महायशः ।  
 मानवेभ्योमहाभागा स्त्रीपुंसोर्लक्षणं प्रति ।  
 मानवः स तु सुद्युम्भः स्त्रीभावमगमत् पुनः ॥३३॥  
 एतच्छ्रुत्वा तु श्लथयः पप्रच्छस्तदनन्तरं ।  
 मानवः स तु सुद्युम्भः स्त्रीभावमगमत् कथं ॥३४॥

न. ३३७

तत् - वितताम्ब इति ख० च० ।

प्रमा प्रविष्टे मनावित्यादि श्लोकस्य पूर्वश्लोकेन सह सङ्गतिविद्वद्भावात्  
) दिव एतत् श्लोक पूर्व कतिश्लोकाः आदर्शपुस्तकेषु पतिताः प्रतिभान्ति ।

सुत उवाच । प्रोवाच वचनं देवी प्रियहेतोः प्रियं प्रिया ।

समे ममाग्रमे देव यः पुमान् संप्रवेक्ष्यति ।

भविष्यति ध्रुवं नारी सा तुल्याप्सरसां शुभा ॥२५॥

तच्च सर्वाणि भूतानि पिशाचाः पञ्चवक्ष्ये ।

स्त्रीभूताः सह रुद्रेण क्रीडन्त्यप्सरसोऽप्यथा ॥२६॥

उमावर्णं प्रविष्टस्तु स राजा मृगयाकृतः ।

सह पिशाचैर्भूतैस्तु रुद्रैः स्त्रीभावमास्थिते ॥२७॥

तस्मात् स राजा सुद्युक्तः स्त्रीभावं लब्धवान् पुनः ।

महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥२८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनेः सृष्टिकथनं नाम

त्रयोविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

## अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

तत्र वैवस्वतमनुसंज्ञमान्यव्यंमूर्च्छनाकणनं ।

सूत उवाच । निमर्गे मनुपुत्राणां विस्तरेण निबोधत ।

१) प्रथमोऽहं सयित्वा तु गुरोर्गोवमभक्षयत् ॥१॥

आपाच्छूद्रलमापन्नस्थवनस्य महात्मनः ।

२) कर्कषत् तु कर्कषः क्षत्रियोयुद्धदुर्मदः ॥२॥

सहस्रक्षत्रियगणविक्रान्तः संवभूव ह ।

नाभागारिष्टपुत्रस्तु विद्वानासीद्भलन्दनः ॥३॥

भलन्दनस्य पुत्रोभूत् प्रांशुर्नाम महाबलः ।

प्रांशोरेकोभूत् पुत्रः प्रजानिरिति विश्रुतः ॥४॥

प्रजानेरभवत् पुत्रः खनित्रेनाम वीर्यवान् ।

तस्य पुत्रोऽभवत् श्रीमान् क्षुपेनाम महायशः ॥५॥

क्षुपस्य विंशः पुत्रस्तु प्रतिमा न<sup>(१)</sup> बभूव ह ।

विंशपुत्रस्तु कल्याणो विविंशेनाम धार्मिकः ॥६॥

विविंशपुत्रो धर्मात्मा खनिनेत्रः प्रतापवान् ।

करन्धमस्तस्य पुत्रस्तेतायुगमुखेऽभवत् ॥७॥

करन्धमसुतश्चापि आविचित्रनाम वीर्यवान् ।

आविचितो व्यतिक्रामत् पितरं गुणवत्तया ॥८॥

---

(१) प्रतिमानमिति ड० च० ।

मनुजो<sup>(१)</sup> नाम धर्मात्मा चक्रवर्त्तिसमोनृपः ।

संवर्त्तेन दिवशीतः समुद्यत् सह बान्धवैः ॥८॥

विवादोऽच महानासीत् संवर्त्तस्य वृद्धस्यतेः ।

अङ्गिं वृद्धा तु यज्ञस्य क्रुद्धस्य वृद्धस्यतिः ॥

संवर्त्तेन हते यज्ञे सुकोप सुभृशन्नदा ।

लोकानां स हि नाशाय दैवतैर्हि प्रसादितः ॥९॥

मनुजश्चक्रवर्त्ती स नरिष्यन्तमवाप्तवान् ।

७। नरिष्यन्तस्य दायादोराजा दण्डधरोदमः ॥१०॥

तस्य पुत्रस्तु विक्रान्तोराजासीद्राष्ट्रवर्द्धनः ।

सुधृती तस्य पुत्रस्तु नरः सुधृतिनः सुतः ॥११॥

केवलस्तस्य पुत्रस्तु बन्धुमान् केवलात्मजः ।

अथ बन्धुमतः पुत्रो धर्मात्मा ज्ञेयवान् नृपः ॥१२॥

बुधो वेगवतः पुत्रस्तृणविन्दुर्बुधात्मजः ।

चेतायुगमुखे राजा हृतीये संवभूव ह ॥१३॥

कन्या तु तस्य द्रविडा माना विश्रवसोहि सा ।

पुत्रश्चास्य विशालोभूत् राजा परमधार्मिकः ॥१४॥

विशालस्य समुत्पन्ना विशाला नयनिर्मिता<sup>(२)</sup> ।

विशालस्य सुतो राजा हेमचन्द्रो महाबलः ॥१५॥

सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरं ।

सुचन्द्रतनयो राजा धूम्राश्च इति विश्रुतः ॥१६॥

(१) मनुज इति ड० च० ।

(२) येन निर्मिता इति ख० ।



भूतान्तर्गतविदां सञ्जयः समपेक्षत ।

सञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान् ॥२८॥

सञ्जयः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ।

सञ्जयस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥२९॥

सुत उवाच । सोमदत्तस्य राजर्षेः सुतोभूत् जनमेजयः ।

२) जनमेजयात्मजश्चैव प्रमति<sup>(१)</sup> नाम विश्रुतः ॥२९॥

सर्वविन्दुप्रसादेन सर्वे वैशालका नृपाः ।

दीर्घायुषोमहात्मानोवीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥३०॥

३) अर्थीतेर्मिथुनं त्वासीत् आनार्त्तानाम विश्रुतः ।

पुत्रः सुकन्या कन्या च भार्या या च्यवनस्य तु ॥३१॥

आनार्त्तस्य<sup>(२)</sup> तु दायादोरेवोनाम्ना तु वीर्यवान् ।

आनार्त्तोविष्णुः पुरी चापि कुशस्थली ॥३२॥

देवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्भी नाम धार्मिकः ।

ज्येष्ठोभ्रातृशतस्यासीत् राजा प्राप्य कुशस्थलीं ॥३३॥

कन्यया सह श्रुत्वा च गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके ।

मुहूर्त्तं देवदेवस्य मार्त्यं बज्रयुगं विभोः ॥३४॥

आजगाम युवा चैव स्त्रां पुरीं यादवैर्वृता ।

क्षतां दारवतीं नाम बज्रद्वारां मनोरमां ॥३५॥

भोजवृष्यन्धकैर्गुप्तां वसुदेवपुरोगमैः ।

नक्षत्र (१) प्रमातिरिति क० ज० । प्रमितिरिति ख० ।

तत् (२) आदर्शपुस्तकेष्वेकैकस्मिन् कुञ्चिदानार्त्तः क्वचिदानर्त्त इति पाठ-  
प्रमाणा इयं दृश्यते ।

) दिक् एतः

ताङ्ग्यां रैवतः श्रुत्वा यथातत्त्वमरिन्दमः ॥२८॥

कन्यान्तु बलदेवाय सुव्रतां गाम रैवतीं ।

दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संस्थितः ॥२९॥

रेमे रामश्च धर्मात्मा रैवत्या सहितः किल ।

तां कथां श्रव्यः श्रुत्वा प्रपङ्क्तुस्तदनन्तरं ॥३०॥

श्रव्य उचुः । कथं ब्रह्मयुगे काले व्यतीते स्मृतनन्दन ।

न जरां रैवतीं प्राप्ता पलितश्च कुतः प्रभो ॥३१॥

मेरुं गतस्य वा तस्य श्रय्यातेः सन्ततिः कथं ।

स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥३२॥

किञ्चिन्तोवा सुरगणा गन्धर्वास्तत्र कीदृशाः ।

यश्च श्रुत्वा रैवतः कालान् मुहूर्त्तमिव मन्यते ॥३३॥

स्मृत उवाच । न जरा क्षुत्पिपासा वा न च मृत्युभयं ततः ।

न च रोगः प्रभवति ब्रह्मलोकगतस्य हि ॥३४॥

गान्धर्व्यं प्रति यच्चापि पृष्ठस्तु मुनिसत्तमाः ।

ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि यथातथ्येन सुव्रताः ॥३५॥

सप्तस्वरास्त्रयोयामा मूर्च्छनास्त्रैकविंशतिः ।

तालालसैकोनपञ्चाशदित्येतत्स्वरमण्डलं ॥३६॥

षड्जर्षभौ च गान्धारोमध्यमः पञ्चमस्तथा ।

धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान् ॥३७॥

सौविरी मध्यमग्रामोहरिणस्तथा तथैव च ।

स्यात्कलोपबलोपेता चतुर्थी शुद्धमध्यमा ॥३८॥

शार्ङ्गी च पावनी चैव दृष्टाका च यथाक्रमं ।

मध्यमयामिकाः ख्याताः षड्जयामं निबोधत ॥३८॥

उत्तरमन्द्रा रजनी तथा या चोत्तरायता ।

शुद्धषड्जा तथा सैव आनीयात् सप्तमां च तां ॥३९॥

गान्धारयामिकांश्चान्यान् कीर्त्यमानान् निबोधत ।

आग्निष्टोमिकमाद्यन्तु द्वितीयं वाजपेयिकं ४१॥

तृतीयं पौष्पकं प्रोक्तं चतुर्थं चाश्वमेधिकं ।

पञ्चमं राजसूयञ्च षष्ठञ्च कसुवर्णकं<sup>(१)</sup> ॥४२॥

सप्तमं गोसवं नाम महावृष्टिकमष्टमं<sup>(२)</sup> ।

नवमं प्राजापत्यमनन्तरं ॥४३॥

नागपक्षाश्रयं<sup>(३)</sup> विद्याद्गोतरञ्च तथैव च ।

वृथक्रान्तं मृगक्रान्तं विष्णुक्रान्तं मनोहरं ॥४४॥

सूर्यक्रान्तं वरेण्यञ्च मत्तकोकिलवादिनं ।

सावित्रमर्द्धसावित्रं सर्वतोमद्रमेव च ॥४५॥

सुवर्णञ्च सुतन्त्रञ्च<sup>(४)</sup> विष्णुवैष्णुवराबुभौ ।

सागरं विजयञ्चैव सर्वभूतमनोहरं ॥४६॥

हंसं ज्येष्ठं विजानीमस्तुम्बुरप्रियमेव च ।

मनोहरमधाञ्चञ्च गन्धर्वानुगतञ्च यः ॥४७॥

अलम्बुवेष्टञ्च तथा नारदप्रिय एव च ।

(१) कुसुवर्णकमिति क० ह० ज० ।

(२) महावृष्टिकमिति ख० ।

(३) नागपक्षाश्रयमिति ख० ह० ।

(४) सुभद्रञ्चेति ख० ह० ।

कथितोभीमघेनेन गानराणां यथा प्रियः<sup>(१)</sup> ॥४८॥

विक्रोपणीतविनता<sup>(२)</sup> श्रीराख्योभार्गवप्रियः<sup>(३)</sup> ।

विंशतिर्मध्यमयामः वृजयामस्तुर्द्व<sup>(४)</sup> ॥४९॥

तथा पञ्चदशेष्मि गान्धारयामसंस्थितान् ।

ससौवीरा तु गान्धारी ब्रह्मणा क्षुपणीयते<sup>(५)</sup> ॥५०॥

उत्तरादिसखस्यैव ब्रह्मा वै देवताऽच च<sup>(६)</sup> ।

हरिदेवसमुत्पन्ना हरिणास्या व्यजायत ।

दृष्टिदम् ।

मूर्ध्ना हरिणास्यैव ब्रह्मा इन्द्रोऽधिदैवतं<sup>(७)</sup> ॥५१॥

करोपणीतवितता मरुद्भिः खरमण्डले<sup>(८)</sup> ।

(१) भयाप्रियः इति ख० ।

(२) करोपणीतवितता इति पाठः समीचीनः ।

(३) अच ख० पुस्तके, अभिरम्यच्च युक्ताच्च पुण्याः पुण्यादकः स्मृतः इति पाठोवर्त्तते ।

(४) विंशत्यादिस्थाने क० ज० पुस्तके अपाचियः गान्धारयामसंस्थिता इत्यादि खड्गितास्यष्टपाठोवर्त्तते ।

(५) ससौवीरा ब्रह्मणोत् क्षुपणीयते इति क० ज० । ससौवीरान्तसौवीरी ब्रह्मणाक्षुपणीयते इति ख० । ब्रह्मणोक्षुपणीयते इति क० ।

(६) उत्तरादिसखस्यैव ब्रह्मा वै देवताय च इति ख० । देवतान्त च इति क० ।

(७) मूर्ध्ना हरिणा चैव इन्द्रस्यास्याधिदैवतं इति क० ज० । हरिणास्या-  
व्यजायत । मूर्ध्ना हरिणा चैव इन्द्रस्यास्याधिदैवतं इति ख० । मूर्ध्ना  
हरिणाचैव इन्द्रस्यास्याधिदैवतं इति क० ।

(८) विजिता मनुभिः खरमण्डले इति क० ज० । विजिता मरुभिः खर-  
मण्डले ख० । विजिता मनुद्भिः खरमण्डले इति क० ।

सा कल्पेऽपनता तस्मान्मातृस्याञ्च दैवतं<sup>(१)</sup> ॥५३॥  
 मनुदेवसमुत्पन्ना<sup>(२)</sup> मूर्च्छना शुद्धमध्यमा ।  
 मन्धोऽप्यक्षरः शुद्धोऽन्यथ्वस्याञ्च देवता ॥५४॥  
 ऋगैः सप्त सत्सरते<sup>(३)</sup> सिद्धानां मार्गदर्शने ।  
 यस्यान्तस्मात् स्यता मार्गी<sup>(४)</sup> ऋगेऽप्यस्याञ्च देवता । ५५॥  
 सा चाश्रमसमायुक्ता<sup>(५)</sup> अनेकान् पौरवान् रवान् ।  
 मूर्च्छना षोडशा रजसा रजनी ततः<sup>(६)</sup> ॥५६॥  
 तान्<sup>(७)</sup> उत्तरमन्त्राञ्च षड्जदैवतकां विदुः ।  
 तस्मादुत्तरताञ्च प्रथमं स्थायतं विदुः<sup>(८)</sup> ।  
 तस्मादुत्तरमन्त्रेऽयं देवतास्य ध्रुवोऽध्रुव<sup>(९)</sup> ॥५७॥  
 अपानादुत्तरताञ्च<sup>(१०)</sup> धैवतस्योत्तरायणः<sup>(११)</sup> ।

- (१) साकल्पेऽपनता तस्मान्मातृस्याञ्च देवता० इति क० ज० । तस्मान्मातृ-  
 तस्याञ्च दैवतं इति छ० ।
- (२) मनुदेवसमुत्पन्नेति ख० ।
- (३) ऋगैः सप्तसाहस्रस्य इति ख० ।
- (४) मार्गी इति क० ज० । मार्गी इति छ० । मात्रा इति क० ।
- (५) आश्रमसमायुक्ता इति छ० ।
- (६) स्याद्रजसा रजनी ततः इति क० छ० ज० ।
- (७) तानि इति क० ख० छ० ज० ।
- (८) तस्मादुत्तरता च प्रथमं स्थायतं विदुरिति क० ज० । तस्मादुत्तराञ्च वै  
 प्रथमं स्थायतमं विदुरिति ख० । तस्मादुत्तरतायाञ्च प्रथमं स्थायतं  
 विदुरिति छ० ।
- (९) तस्मादुत्तरमन्त्रेऽयं देवतास्य ध्रुवो ध्रुवा इति क० छ० ज० । तस्मादुत्तर-  
 मन्त्रेऽयं देवतास्य भवेद्यु चेति ख० ।
- (१०) आयामदुत्तरताञ्च इति क० छ० । आयामादुत्तरताञ्च इति क० ।
- (११) धैवतस्याथेतोऽपि चेति ख० ।

स्यादियं मूर्च्छनां क्षीवं पितरः आङ्गदेवताः<sup>(१)</sup> ॥५०॥  
 शुद्धवर्जज्जकरं कृत्वा यस्मादग्नि<sup>(२)</sup> मन्त्रवर्धयः ।  
 उपतिष्ठन्ति तस्मात्तं जानीयात् शुद्धवर्जज्जिकं<sup>(३)</sup> ॥५१॥  
 यः सतां मूर्च्छनां कृत्वा पञ्चमखरकोभवेत्<sup>(४)</sup> ।  
 यक्षीणां मूर्च्छनां सा तु<sup>(५)</sup> याक्षिका मूर्च्छनां स्यता ॥५२॥  
 नागदृष्टि<sup>(६)</sup> विषा गीता<sup>(७)</sup> नोपसर्पन्ति मूर्च्छनां ।  
 भवन्तीव हता ह्येते ब्रह्मणा नागदेवताः<sup>(८)</sup> ।  
 अग्नीनां मूर्च्छनां ह्येषा वरुणस्याच देवता<sup>(९)</sup> ॥५३॥  
 ब्रह्मणकानां कृत्वा च उपमां यान्ति किन्नराः ।  
 उत्तमा मूर्च्छना तस्मात् पश्चिराजोऽच देवता ॥५४॥  
 गान्धाररागशब्देन गां धारयतेऽर्थतः ।

- 
- (१) स्यादियं मूर्च्छनां क्षीरमिति क० ज० ।  
 (२) शुद्धवर्गमयं कृत्वा यस्मादग्नी इति ख० ।  
 (३) तस्मात्तां जानीयात् शुद्धवर्जज्जिकमिति क० ज० । शुद्धयाक्षिकामिति ख० । तस्मात्तां रजनी स्यात् शुद्धवर्जज्जिनीति छ० ।  
 (४) नियतां मूर्च्छनां मूर्च्छां यच्च मत्वरकोभवेदिति ख० । यः सतां मूर्च्छनां कृत्वा पञ्चम खरकोभवेदिति छ० । यः सतां पूर्व्यां कृत्वा यस्य मन्त्राकोभवेदिति क० ज० ।  
 (५) यक्षीणां मूर्च्छनां श्रुत्वा इति क० ज० । यक्षीणां मूर्च्छनां श्रुत्वा ख० छ० ।  
 (६) नागदृष्टिरिति क० ख० छ० ज० ।  
 (७) मथागीतमिति ख० ।  
 (८) भवन्तीव हता ह्येते ब्रह्मणो नागदेवतामिति क० । भवन्तीव हता ह्येते ब्रह्मणा नागदेवता इति क० छ० । भवन्तीव हता ह्येते ब्रह्मणा नागदेवता इति छ० ।  
 (९) अग्नीनामित्यादि ब्रह्मणकदेवता इत्यन्तं केवलं ख० पुराणे याठेऽस्ति ।

तस्माद्विष्णुर्गुणान्धारी गन्धर्व्वंश्चाधिदैवतं ॥६९॥

गान्धारानन्तरं गत्वा हृष्टेयं मूर्च्छना यतः ।

तस्मादुत्तरगान्धारी वसवश्चात्र देवताः ॥६९॥

येथं खलु महाभूता पितामहमुपस्थिता ।

वज्रजेयं मूर्च्छना तस्मात् स्मृता ह्यनलदेवता ॥६९॥

दिव्येयं चायता तेन<sup>(१)</sup> मन्दषष्टा च मूर्च्छने ।

निवृत्तगुणनामानं<sup>(२)</sup> पञ्चमश्चात्र देवतं ॥६९॥

पूर्णाः सप्तस्तरा ह्येव<sup>(३)</sup> मूर्च्छनाः संप्रकीर्तिताः ।

नानासाधारणास्तैव वज्रेवानुविदस्तथेति<sup>(४)</sup> ॥६९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनुवंशगान्धर्व्वमूर्च्छना-

खचणकथनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) दिव्यं पञ्चायतानेन इति ख० ह० ।

(२) निवृत्ते गुणनामानामिति ख० ।

(३) ह्येव इति ख० ।

(४) नानासाधारणा देवे वज्रेवानुविदस्तथा इति क० । वज्रेवात्र विदस्तथा इति ज० ।

## अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।



तच्च गीतालङ्कारनिर्देशः ।

पूर्वाचार्यमतं बुद्ध्या<sup>(१)</sup> प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।  
चिप्रतं<sup>(२)</sup> वै अलङ्कारास्तान्मे<sup>(३)</sup> निगदतः प्रष्टु ॥१॥  
अलङ्कारास्तु वक्तव्याः स्वैःस्वैर्वर्णैः प्रहेतवः<sup>(४)</sup> ।  
संस्थानयोगैश्च तथा पादानां चान्ववेक्षया<sup>(५)</sup> ॥२॥  
वाक्यार्थपदयोगार्थैरलङ्कारस्य पूरणं<sup>(६)</sup> ।  
पदानि गीतकस्याहुः पुरस्तात् पृष्ठतोऽथवा<sup>(७)</sup> ॥३॥  
स्थानानि चीणि जानीयादुरःकण्ठश्चिरस्तथा ।  
एतेषु चिषु स्थानेषु प्रवृत्तेर्विधिदत्तमः ॥४॥

(१) कृत्वेति क० ।

(२) चिप्रतानीतिपाठायुक्तः ।

(३) तान्मे इति क० ख० क० ज० ।

(४) प्रहेतवाः इति क० ज० ।

(५) संस्थानयोगैश्च तथा पादानां चान्ववेक्षया इति क० ज० । चान्ववेक्षया  
इति ख० ।

(६) पूरणं इति क० ख० क० ज० ।

(७) पुरतोऽथवा इति क० । पृष्ठतोऽथवा इति क० ज० । पृष्ठतोऽथवा  
इति ग० ।



चत्वारः प्रकृतौ वर्णाः प्रविचारस्तुविधः<sup>(१)</sup> ।  
 विकल्पमष्टधा चैव<sup>(२)</sup> देवाः षोडशधा विदुः<sup>(३)</sup> ॥५॥  
 आसी वर्णः प्रसंचारी तृतीयमवरोहणं<sup>(४)</sup> ।  
 आरोहणं चतुर्थं तु वर्णं वर्णविदो विदुः<sup>(५)</sup> ॥६॥  
 तच्चैकः<sup>(६)</sup> संचरस्त्रासी सचरास्तचरीभवन्<sup>(७)</sup> ।  
 अथ रोहणवर्णानामवरोहं विनिर्दिशेत् ॥७॥  
 आरोहणेन चारोहवर्णं<sup>(८)</sup> वर्णविदो विदुः ।  
 एतेषामेव वर्णानामक्षद्वारास्त्रिवोधत ॥८॥  
 अक्षद्वारास्तु चत्वारः स्थापनी<sup>(९)</sup> क्रमरेजिनः<sup>(१०)</sup> ।  
 प्रमादस्याप्रमादस्य तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ॥९॥  
 - - विम्बरोष्ट्रकलास्यैव<sup>(११)</sup> स्थागादेकान्तरं गताः ।  
 आवर्त्तस्याक्रमोत्पत्ती हे कार्ये<sup>(१२)</sup> परिमाणतः<sup>(१३)</sup> ॥१०॥

- (१) परिचारस्तुविधः इति ख० ।  
 (२) विकल्पमष्टा इति क० ज० ।  
 (३) स्रुता इति ख० ग० ।  
 (४) मष्टरोहणमिति छ० ।  
 (५) प्रक्षविम्बुद्विच स्रुतः इति ख० ग० ।  
 (६) तच्चैवः इति छ० ।  
 (७) सचरास्तचरीभवदिति क० छ० ज० ।  
 (८) चारोहावर्त्तमिति क० ख० । चारोहीवर्त्तमिति छ० ।  
 (९) स्थायेना इति क० ज० । स्थापया इति ख० ।  
 (१०) क्रमवाजिनः इति ख० ।  
 (११) विम्बरोष्ट्रकलास्यैवेति छ० ज० । विम्बरोष्ट्रकलास्यैवेति ख० ।  
 (१२) देवकार्यः इति क० ज० । आवर्त्तस्य क्रमोत्पत्ती हे कार्ये इति ख० ।  
 आवर्त्तस्याक्रमोत्पत्तीदेवकार्ये इति छ० ।  
 (१३) परिणामतः इति ख० ।

कुमारमपरं विद्यादिवस्तुमनागतमिति ख० ।

एष वै चाप्यपाङ्गस्तु<sup>(१)</sup> कुतारेकः कलाधिकः<sup>(२)</sup> ॥११॥

श्लेखस्वेकान्तरे<sup>(३)</sup> जातः कलामात्रान्तरे स्थितः<sup>(४)</sup> ।

तस्मिंश्चैव स्वरं वृद्धिस्तिष्ठते तद्विलक्षणा<sup>(५)</sup> ॥१२॥

श्लेखस्तु अपरोक्षस्तु उत्तरः परिकीर्तितः ।

कलाकलप्रमाणाच्च सविन्दुर्नाम<sup>(६)</sup> जायते ॥१३॥

विन्दुरेककला कार्या वर्णान्तस्थाधिनी भवेत्<sup>(७)</sup> ।

विपर्ययस्वरूपि स्याद्यस्य दुर्घटितोऽपि न<sup>(८)</sup> ॥१४॥

एकान्तरा तु वाद्यन्तु खड्गतः<sup>(९)</sup> परमः स्वरः<sup>(१०)</sup> ।

आद्योपास्कन्दनं कार्यं<sup>(११)</sup> काकस्योपाद्यपुष्कलं<sup>(१२)</sup> ॥१५॥

(१) कुमारं सपरं विद्यादिवस्तुमनागतमिति ख० । विस्तरं नयनं गता इति छ० ।

(२) एष वै चाप्यपाङ्गस्तु इति क० ज० ।

(३) एष चैवानप्राप्यस्य कुनावेकः कलाधिपः इति ख० । एष वै चाप्यपाङ्गस्तु कुतारेकः कलाधिकः उति छ० ।

(४) श्लेखस्वेकान्तरे इति क० ज० । स्लेन स्लेकान्तरे इति ख० ।

(५) कलामात्रान्तरेस्थितः इति क० छ० ज० ।

(६) तद्विलक्षणा इति क० ख० छ० ज० ।

(७) सविन्दुरिति क० ज० । सवितुरिति ख० ।

(८) वर्णान्तस्थाधिनी भवेत् इति क० छ० ज० । वर्णयिस्थामि नो भवेदिति ख० ।

(९) यस्या दुर्घटितोत्तम इति क० छ० ज० । यस्या दुर्जटितोऽपि न इति ख० ।

(१०) एकान्तरा स्वरं खड्गतः इति क० ज० । एकान्तराद्यन्तु खड्गतः इति छ० ।

(११) खड्गतं परमेश्वरः इति ख० ।

(१२) आद्योपमं स्कन्दनं कार्यं इति क० छ० ज० ।

(१३) काकस्योपाद्य पुष्कलमिति ख० छ० । काकस्योपाद्यपुष्कलमिति ज० । काकस्योपाद्यपुष्कलमिति ख० ।

सकारौ तौ तु सञ्चार्यौ<sup>(१)</sup> कार्यं वा कारणं तथा ।  
 आक्षिप्तमवरोद्धापि<sup>(२)</sup> प्रोक्तमद्यस्तथैव च<sup>(३)</sup> ॥१६॥  
 द्वादशस्र कलास्थान<sup>(४)</sup>मेकान्तरगतानतः ।  
 प्रोक्षेणक्षितमलङ्कारमेवंस्वरसमन्वितं<sup>(५)</sup> ॥१७॥  
 स्वरसंक्रामकाच्चैव<sup>(६)</sup> ततः प्रोक्तान् पुष्कलं<sup>(७)</sup> ।  
 प्रक्षिप्तमेव कलया पादानीतरयोभवेत्<sup>(८)</sup> ॥१८॥  
 द्विकलं वा यथा भूतं यत्तत् द्वाक्षितमुच्यते<sup>(९)</sup> ।  
 उच्चारादिस्वरारूढा<sup>(१०)</sup> तथा चाष्टस्वरान्तरं<sup>(११)</sup> ॥१९॥  
 यस्तु स्यादवरोद्धोवा<sup>(१२)</sup> तारतोमन्त्रतोऽपि वा ।  
 एकान्तरदिता ज्ञेते तमेव स्वरमन्ततः<sup>(१३)</sup> ॥२०॥

- 
- (१) सञ्चार्यौ इति क० । स वर्यौ इति ज० । ससन्तधौ तु संयानौ इति ख० ।  
 (२) आक्षिप्तवानाद्यापीति क० ज० ।  
 (३) प्रोक्तमद्यस्तथैव चेति ख० ।  
 (४) द्वादशपञ्चकलास्थानमिति ख० ।  
 (५) प्रोक्षितव्य मन्त्रान्तरमेवं स्वरसन्निभमिति ख० ।  
 (६) स्वरसंक्रामकाच्चैति ख० ।  
 (७) अत्र क० ज० पुस्तकेषु अर्थान्युवाक्यानि विद्यन्ते ।  
 (८) पादानान्तरयोभवेदिति ख० छ० ।  
 (९) यत्तद्वाक्षितमुच्यते इति ख० छ० ।  
 (१०) विन्धवारूपः इति ख० ।  
 (११) चाष्टस्वरात् परमिति क० ज० । चाष्टस्वरात् परमिति छ० ।  
 (१२) वायः स्यादेवरोद्धोवा इति क० ज० । वायः स्यादेवरोद्धोवा इति छ० ।  
 वायव्यां वयसोद्धोमा इति ख० ।  
 (१३) स्वरसन्तत इति क० छ० ज० । सर्वे ज्ञेते बहुवचसतः । इति ख० ।

सत्तिप्रच्छेदनोनाम<sup>(१)</sup> चतुष्कलङ्कारः सप्तः ।  
 अलङ्कारा भवन्त्येते त्रिंशद्ये वै प्रक्षीर्णिताः ।  
 वर्णस्थानप्रयोगेषु कलामात्राप्रमाणतः ॥२१॥  
 संस्थानञ्च प्रमाणञ्च विकारोलक्षणमथा ।  
 चतुर्विधमिदं ज्ञेयं<sup>(२)</sup> मलङ्कारप्रयोजनं ॥२२॥  
 यथात्मनोऽलङ्कारो<sup>(३)</sup> विपर्यस्तोऽतिगर्हितः ।  
 वर्णमेवाप्यलङ्कर्तुं विषमं ह्यात्मसम्भवात्<sup>(४)</sup> ॥२३॥  
 नानाभरणसंयोगाद्यथा नार्या विभूषणं ।  
 वर्णस्य चैवालङ्कारो<sup>(५)</sup> विपर्यस्तोऽतिगर्हितः ॥२४॥  
 न पादे कुण्डले दृष्टे न कण्ठे रसना यथा ।  
 एवमेव ह्यालङ्कारो विपर्यस्तो विगर्हितः ॥२५॥  
 क्रियमाणोऽप्यलङ्कारो<sup>(६)</sup> रागं यस्यैव दर्शयेत् ।  
 यथोद्दिष्टस्य मार्गस्य कर्त्तव्यस्य विधीयते ॥२६॥  
 लक्षणं पर्यवस्थापि वर्णिकाभिः प्रवर्त्तनं ।  
 यथातथ्येन वक्ष्यामि मासोद्भवमुखोद्भवे<sup>(७)</sup> ॥२७॥  
 अथोविंशत्युपनीतिस्तु तेषामेतद्विपर्ययः ।

(१) सत्तिप्रच्छेदनोनाम इति क० ज० । सत्तिप्रच्छेदनोनाम इति ख० ।

(२) चतुर्विधञ्च संस्थानमिति ख० ।

(३) वर्णस्य चैवालङ्कारो इति ख० ।

(४) ह्यात्मसम्भव इति पाठोऽयुक्तः ।

(५) अत्र विपर्यस्तोऽतिमनोहर इति पाठोऽवक्तुं समुचितः ।

(६) क्रियमाणोऽप्यलङ्कारो इति पाठोऽग्नितार्थोद्दिष्टते ।

(७) मासोद्भवमुखोद्भवे इति ख० ।

षड्जपचोऽपि तत्पादौ मध्योद्गीगस्त्रोभवेत् ॥२८॥

षड्जमध्यमयोश्चैव यामयोः पर्ययस्तथा ।

मानोयोत्तरमन्दस्य<sup>(१)</sup> षड्वेवाऽत्राविकस्य<sup>(२)</sup> च ॥२९॥

स्वराख्यप्रत्ययश्चैव<sup>(३)</sup> सर्वेषां प्रत्ययः स्मृतः ।

अनुगम्य वह्निर्गतिं<sup>(४)</sup> विज्ञातं पञ्चदैवतं ॥३०॥

गोक्षपाणां<sup>(५)</sup> पुरस्तात्तु मध्यमांश्चसु पर्ययः ।

तयोर्विभागोगीतानां लावण्य<sup>(६)</sup> मार्गसंस्थितः ॥३१॥

अनुवंगं मयोद्दिष्टं स्वसारश्च स्वरान्तरं ।

पर्ययः संप्रवर्त्तत सप्तस्वरपदक्रमं ॥३२॥

गान्धारांश्चेन गीयन्ते चत्वारि मद्रूकानि च<sup>(७)</sup> ।

पञ्चमोमध्यमश्चैव धैवते तु<sup>(८)</sup> निषादजैः ।

षड्जवर्षभैश्च<sup>(९)</sup> जानीमोमद्रूकेष्वेव ज्ञान्तरे ॥३३॥

(१) ह्युत्तरमन्त्रस्येतिपाठः समीचीनः ।

(२) अत्र क० ख० क० ज० पुस्तके अर्थशून्यपाठत्रयं वर्त्तते । यथा, षड्वेवो-  
न्नावकस्य च, षोड्वेवोत्राविकस्य च, षड्वेवोत्राविकस्य च । षड्वेवोन्नाव-  
कस्य च इत्यत्र षड्वेवोन्नाविकस्य चेतिपाठः कथञ्चित् सङ्गतोभवेत् ।

(३) स्वराखां प्रत्ययश्चैवेतिपाठः समीचीनः ।

(४) वह्निर्गतिमिति ख० ।

(५) अत्र नगोनमिति क० क० । नगोनमित्यत्र नागानामितिपाठः  
सम्भवति ।

(६) अत्र क० ज० पुस्तके जानण्यो । क० पुस्तके लावण्येत्यस्यैवपाठो-  
वर्त्तते ।

(७) अत्र क० ख० क० ज० पुस्तके चत्वारो इतिभ्रमात्मकपाठोऽस्ति ।

(८) धैवतस्तु इतिपाठः सङ्गतः ।

(९) क० ख० ग० क० ज० पुस्तकेषु षड्वर्षभैश्चेति अर्थविहीनपादोऽस्ति ।

द्वे वापरान्तिके विद्यात् त्रयमुक्तकस्य तु<sup>(१)</sup> ।  
 प्राकृते वैषवैसैव गान्धारांशे प्रयुज्यते ॥ ३४ ॥  
 पदस्य तु त्रयं रूपं<sup>(२)</sup> सप्तरूपन्तु कौञ्चिकं ।  
 गान्धारांशेन कार्त्तुर्न पर्ययस्य विधिः स्मृतः ।  
 एवञ्चैव क्रमोदिष्टो मध्यमांशस्य मध्यमः ॥ ३५ ॥  
 यानि गीतानि प्रोक्तानि रूपेण तु विशेषतः ।  
 तन्तु सप्तस्वरं कार्यं सप्तरूपञ्च कौञ्चिकं ॥ ३६ ॥  
 अङ्गदर्शनमित्याहुर्माने द्वे समके तथा<sup>(३)</sup> ।  
 द्वितीयभावाचरणा<sup>(४)</sup> मात्रा नाभिप्रतिष्ठिता ॥ ३७ ॥  
 उत्तरे च प्रकृत्येवं मात्रा तल्लीयते तथा ।  
 हन्तारः<sup>(५)</sup> पिण्डकोयच मात्रायां नातिवर्त्तते<sup>(६)</sup> ॥ ३८ ॥  
 पादेनैकेन मात्रायां पादानामतिवीरणा<sup>(७)</sup> ।  
 संख्यायास्योपहननं तच्च यान<sup>(८)</sup>मिति स्मृतं ॥ ३९ ॥

- (१) अत्र क० ख० छ० ज० एषु चतुर्षु पुस्तकेषु अर्थग्रन्थपाठत्रयं वर्त्तते ।  
 यथा, द्वे वापरान्तिके विद्याद्वयमुक्तकस्य तु, द्वे वापरान्तिके विद्या-  
 द्वयमुक्तकस्य तु, वमसर्गाष्टकस्य तु ।  
 (२) पदस्वरूपं रूपन्तु इति ख० छ० ।  
 (३) ममके तथेति ख० छ० ।  
 (४) अत्र क० ख० छ० ज० पुस्तकेषु त्रयोऽर्थरहितपाठाः सन्ति । यथा,  
 द्वितीयभावायना, द्वितीयभावा चवना, द्वितीयभावा यदि ना ।  
 (५) हन्तारो इति क० छ० ज० ।  
 (६) न निवर्त्तते इति ख० ।  
 (७) पादानामभिधारणा इति ख० । पादानामतिवीरणा इति पाठः समीचीनः ।  
 (८) तच्च घातमिति ख० ।

द्वितीयं पादभङ्गश्च<sup>(१)</sup> यद्देवाभिप्रतिष्ठितं ।

पूर्वमष्टतृतीये तु द्वितीयश्चापरीतके<sup>(२)</sup> ॥४०॥

अर्द्धेन पादसाम्यस्य<sup>(३)</sup> पादभागाच्च पञ्चके<sup>(४)</sup> ।

पादभागं सपादं तु प्रकृत्यामपि संस्थितं ॥४१॥

चतुर्थमुत्तरे चैव मद्रवत्यां च मद्रके ।

मद्रके दक्षिणस्यापि यथोक्ता वर्ज्यते कक्षा ॥४२॥

पूर्वमेवानुयोगन्तु द्वितीया बुद्धिरित्यते ।

पादौ चाहरणश्चास्मत् पारं नात्र विधीयते ॥४३॥

एकत्वमुपयोगस्य<sup>(५)</sup> द्वयोर्यद्वि द्विजोत्तम ।

अनेकसमवायस्तु पताकाहरिणं स्मृतं ॥४४॥

तिमुष्णश्चैव वृत्तीनां वृत्तौ वृत्ता च दक्षिणा ।

अष्टौ तु समवायास्ते सौवीरा मूर्च्छना तथा ।

कुशत्यनुत्तरः<sup>(६)</sup> सत्यं सप्तसत्त्वस्वरं तु यः<sup>(७)</sup> ॥४५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गीतालङ्कारनिर्द्देशोनाम

पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) पादभागश्च इति ख० ग० ।

(२) चापराङ्गिके इति ख० चापराङ्गिकमिति ग० । चापराङ्गिके इति छ० ।

(३) पादसाम्येति क० छ० ज० ।

(४) पादभागाय चम्पके इति ख० ।

(५) एकत्वमनुपयोगस्येति क० ज० । एकत्वमुपयोगस्येति ख० ग० ।

(६) कुशत्यानुत्तर इति छ० ज० ।

(७) पूर्वं सप्तसत्त्वस्वरा इति ख० ग० ।

## अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

वैवस्वतमनुवंशवर्णनं ।

- (१) स्रुत उवाच । ककुप्तिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह ।  
हताः पुण्यजनैः सर्वा राक्षसैः सा कुशस्थली ॥१॥  
तद्वै भ्रातृशतं तस्य धार्मिकस्य महात्मनः ।  
निबध्यमाना<sup>(१)</sup> रक्षोभिर्दिशः संप्राद्वन् भयात् ॥२॥  
तेषान्तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र हि ।  
अश्ववायस्तु<sup>(२)</sup> सुमहान् महान्तश्च द्विजोत्तमाः ॥३॥  
प्रयता<sup>(३)</sup> इतिविख्याता दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः ।  
ॐ धृष्टस्य धार्ष्ट्यं क्षत्रं रणधृष्टं<sup>(४)</sup> बभूव ह ॥४॥  
त्रिसाहस्रान्तु सगणं क्षत्रियाणां महात्मनां ।  
ॐ नभृगस्य च दायदोनाभागोनाम वीर्यवान् ॥५॥  
अश्वरीषस्तु नाभागिर्विरूपस्तस्य चात्मजः ।  
पृषदश्वोविरूपस्य तस्य पुत्रोरथीतरः<sup>(५)</sup> ॥६॥

(१) स्रुत उवाच इत्यतः प्राक् ख० ग० पुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धमस्ति । चित्रशालासुतं तस्य धार्मिकस्य महात्मनः । किन्तु पूर्वापरसङ्गतिविरहादपपाठ एव ।

(२) ते बध्यमाना इति च० ड० ह० ।

(३) अश्ववायस्तु इति ख० ग० ।

(४) आयाता इति ड० च० ।

(५) क्षेत्रं बाह्वृष्टमिति ख० ग० ।

(६) रथोत्तर इति क० ज० । रथीतरः इति ख० ।



एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः ।

रथीतराणां प्रवराः क्षात्रोपेता दिजातयः ॥७॥

१/ क्षुवतस्तु मनोः पूर्वमिक्षाकुरभिनिःसृतः ।

तस्य पुत्रघ्नतं त्वासीत् इक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणं ॥८॥

तेषां ज्येष्ठो<sup>(१)</sup> विकुक्षिस्त नेमिर्दण्डस्त ते जयः ।

शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चाशत्<sup>(२)</sup>स्तु ते<sup>(३)</sup> ॥९॥

उत्तरापथदेशस्य रक्षितारोमहीक्षितः ।

क्षत्वारिंशत्तथाष्टौ च दक्षिणायास्तु ते दिशि ॥१०॥

विंशतिप्रमुखास्तु तु दक्षिणापथरक्षिणः ।

इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशेत् ॥११॥

राजोवाच । मां प्रमानय आद्वेयं मृगान् हत्वा महाबल ।

आद्रुमद्य नु कर्तव्यमष्टकायां न संशयः ॥१२॥

स गतस्तु मृगव्यां वै वचनान्तस्य धीमतः ।

मृगान् सहस्रशो हत्वा परिश्रान्तस्तु वीर्यवान् ।

भक्त्यष्टशकन्तश्च विकुक्षिर्भगयाङ्गतः ॥१३॥

आगते स विकुक्षौ तु समांसे सहसैनिके ।

(१) ज्येष्ठो इति ग० च० ड० । खेद्यो इति छ० । खेस्यो इति झ० ।

(२) पञ्चाशतः बहुवचनमात्रं । पञ्चाशतः इत्यत्र पञ्चाशतः इति पाठः ख० च०  
पुस्तके वर्तते ।

(३) विकुक्षिस्त्वेषादि पञ्चाशतस्तु ते इत्यन्तपाठस्य विनिमये ख० म० पुस्तके  
अयं पाठो वर्तते । यथा, विकुक्षी च तथैव च पुनः पुनः । शकुनिः प्रमु-  
खाश्चैव पञ्चाशत् जगतास्तु वै । इत्यन्तपाठश्च ।

वसिष्ठोदयामास मासं प्रोक्षयतामिति<sup>(१)</sup> ॥१४॥  
 तथेति सोदितोराज्ञा विधिवत्समुपस्थितः ।  
 स दृष्टोपहतं मासं क्रुद्धोराजानमब्रवीत् ॥१५॥  
 क्रुद्धोपहतं मासं पुत्रेण तव पार्थिव ।  
 ब्रह्मभक्षादभोज्यं वै तव मासं महाद्युते ॥१६॥  
 ब्रह्मोदुरात्मना पूर्वमरण्ये भक्षितोऽनघ ।  
 तेन मांसमिदं दुष्टं पितृणां नृपसत्तम ॥१७॥  
 इच्छाकुसु ततः क्रुद्धोविकुचिमिदमब्रवीत् ।  
 पितृकर्माणि निर्हिष्टोमया त्वं मृगयाङ्गतः ।  
 ब्रह्मं भक्षयसेऽरण्ये निर्घृणः पूर्वमद्य नु ॥१८॥  
 तस्मात्परित्यजामि त्वां गच्छ त्वं स्वेन कर्माग्रा ।  
 एवमिच्छाकुना त्यक्तोवसिष्ठवचनात् सुतः ॥१९॥  
 इच्छाकौ संस्थिते तस्मिन् शशी स<sup>(२)</sup> पृथिवीमिमां ।  
 प्राप्तः परमधर्मात्मा स चायोध्याधिपोऽभवत् ॥२०॥  
 तदाकरोत्स राज्यं वै वसिष्ठपरिनोदितः<sup>(३)</sup> ।  
 ततस्तेनेन सा पूर्णा राज्यावस्था महीपतेः ॥२१॥  
 कालेन गतवांस्तत्र स च न्यूनतराङ्गतिं ।  
 क्षालैवमेतदाख्यानं ना विधिर्भक्षयेत्<sup>(४)</sup> वै ॥२२॥

(१) प्रोक्षीयतामिति, ख० ग० ड० च० पुस्तकेषु पाठोवन्तेते ।

(२) शशास इति ख० ग० ड० च० क० ।

(३) वसिष्ठपरिचोदितः इति ख० ।

(४) भक्षये नु इति च० ड० ।

मां स भक्षयितासु च यस्य मांसमिहाक्षयम् ।  
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २ ॥  
 शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।  
 इन्द्रस्य दृषभृतस्य ककुत्स्थो जायते पुरा ॥ २ ४ ॥  
 पूर्वमाङ्गीवके<sup>(१)</sup> युद्धे ककुत्स्थ<sup>(२)</sup> स्तेन स स्मृतः ।  
 अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरामेन सः<sup>(३)</sup> स्मृतः ॥ २ ५ ॥  
 वृषदन्धः<sup>(४)</sup> पृथोः पुत्रस्तस्मादन्धस्तु वीर्यवान् ।  
 आंभस्तु युवनाश्वस्तु आवस्तस्तस्य चात्मजः ॥ २ ६ ॥  
 जज्ञे आवस्तको राजा आचक्षी, येन निर्मिता ।  
 आवस्तस्य तु दायादो वृहदश्वो महायशः ॥ २ ७ ॥  
 वृहदश्वसुतश्चापि कुबलाश्व इति श्रुतिः ।  
 यः स धुन्वुबधाद्राजा धुन्वुमारत्वमागतः ॥ २ ८ ॥  
 क्षयय ऊचुः । धुन्वुबधं महाप्राज्ञ ओतुमिच्छामि विस्तरात् ।  
 यदर्थं कुबलाश्वः स धुन्वुमारत्वमागतः ॥ २ ९ ॥  
 स्मृत उवाच । वृहदश्वस्य पुत्राणां स हस्त्राण्येकविंशतिः ।  
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ३ ० ॥

(१) पूर्वं माङ्गीवके इति क० ।

(२) ककुत्स्थ इति पाठः आदर्शपुस्तकमात्रेऽस्ति ।

(३) पृथुरामेन च इति ख० । एतच्छ्लोकाद्धं ग० पुस्तके नास्ति । पृथुरामेन-  
 सः इति छ० । पृथुरामेन स इति छ० । एते यावन्तः पाठा निपिकर-  
 प्रमादजनिताः । अत्रायं पाठः सम्भाव्यते । अनेनैव ककुत्स्थेन जातः  
 पुत्रः पृथुः स्मृतः ।

(४) वृषदन्धः इति क० छ० ।

बभ्रुबुद्धार्मिकाः सर्वे यज्जानोभूरिदक्षिणाः ।  
 कुवलाश्वं महावीर्यं शूरसुत्तमधार्मिकम् ॥ ३१ ॥  
 दृष्टदंष्ट्रोऽभ्यषिञ्चन्तं तस्मिन् राष्ट्रे नराधिपः ।  
 पुत्रसङ्ग्रामितश्रीस्तु वनं राजा विवेश ह ॥ ३२ ॥  
 दृष्टदंष्ट्रं महाराजं शूरसुत्तमधार्मिकं ।  
 प्रयातं तसुतद्वस्तु ब्रह्मर्षिः प्रत्यवारयत् ॥ ३३ ॥

उत्तङ्ग उवाच । भवतो<sup>(१)</sup> रत्नं<sup>(२)</sup> कार्यं तत्तावत् कर्तुमर्हति ।  
 निरुद्धिग्रस्तपः कर्तुं<sup>(३)</sup> न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ ३४ ॥  
 ममाश्रमसमीपेषु ससेषु मरुधन्वसु<sup>(४)</sup> ।  
 समुद्रोवालुकापूर्णस्तत्र तिष्ठति भूपते<sup>(५)</sup> ॥ ३५ ॥  
 देवतानामवध्यस्तु महाकायोमहाबलः ।  
 अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितोमहान् ॥ ३६ ॥  
 समनोस्तनयः क्रूरोधुन्धुर्नाम सुदारुणः ।  
 शतं<sup>(६)</sup> लोकविनाशाय तप आख्याय दारुणं ॥ ३७ ॥  
 संवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासं प्रमुञ्चति<sup>(७)</sup> ।

(१) भवता इति क० ड० च० क० ज० । एतत्पाठान समीचीनः

(२) इवेतावेच्छामिति ख० ग० । इति तु भ्रान्तानां पाठः ।

(३) तपस्कर्तुमिति क० ड० च० ज० ।

(४) परितस्तु वै इति क० ज० ।

(५) उज्जानक इति श्रुतिः इति ड० च० ।

(६) शते इति ड० च० । अयं पाठोलेखकप्रमादजनित एव ।

(७) समनोस्तनय इत्यादि स निश्वासं प्रमुञ्चति इत्यन्तपाठः क० क०  
 ज० पुस्तकेषु न विद्यते ।

यदा तदा मही तत्र चलितः सः सकानना<sup>(१)</sup> ॥२८॥

तस्य निशासवातेन रज उद्धूयते महत् ।

आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकंपनं ॥२९॥

सविष्णुलिङ्गं सज्जालं सधूममतिदाहणं ।

तेन राजस्य ब्रह्मोमि तस्मिन् स्थातुं स्व आश्रमे ॥३०॥

तं वारय<sup>(२)</sup> महाबाहो लोकानां हितकाम्यया ।

तेजस्ते सुमहाविष्णुस्तेजसाप्याययिष्यति ॥३१॥

लोकाः स्वस्था भवंत्यथ तस्मिन् विनिहतेऽसुरे ।

त्वं हि तस्य वधायाद्य समर्थः पृथिवीपते ॥३२॥

विष्णुना च वरोदन्तोमम पूर्व्वं ततो नघ ।

न हि धुम्भुर्महावीर्यस्तेजसाल्पेन शक्यते ॥३३॥

निर्दग्धुं पृथिवीपाल अपि वर्षशतैरिह ।

वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासहं ॥३४॥

एवमुक्तस्तु राजर्षिरुतङ्गेन महात्मना ।

कुबलाश्रं सुतं प्रादान्तस्मिन् धुम्भुनिवारणे ॥३५॥

राजा संन्यस्तशस्त्रो हमयन्तु तनयोमम ।

भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुम्भुमारो न संग्रयः ॥३६॥

स तं व्यादिष्य तनयं धुम्भुमारणमुद्यतं<sup>(३)</sup> ।

(१) समाश्रमसमीपेषु इत्यादि चक्षति सः सकानना इत्यन्तपाठः ख०  
ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) तच्चारय इति क० ज० ।

(३) धुम्भुमारय उद्यतं इति पाठोऽत्र सङ्गतार्थः ।

जगाम पर्वतायैव तपसे शंसितव्रतः ॥४०॥  
 सुवसान्धस्तु धर्मात्मा पितुर्वचनमास्थितः<sup>(१)</sup> ।  
 सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणां सह पार्थिवः ।  
 प्रायादुतंकसहितोधुन्धोस्तस्य निवारणे ॥४१॥  
 तमाविशत्ततोविष्णुर्भगवान् खेन तेजसा ।  
 उतङ्गस्य नियोगात्तु लोकानां हितकाम्यया ॥४२॥  
 तस्मिन् प्रयाते दुर्दुर्षे दिवि शब्देमहानभृत् ।  
 अद्यप्रभृत्येष नृपोधुन्धुमारोभविष्यति ॥४३॥  
 दिव्यैः पुष्पैश्च तं देवाः सममंसत अद्भुतं<sup>(२)</sup> ।  
 स गत्वा पुरुषव्याघ्रस्तनयैः सह वीर्यवान् ॥४४॥  
 समुद्रं खनयामास बालुकार्णवमव्ययं ।  
 नारायणेन राजर्षिस्तेजसाप्यायितोहि स<sup>(३)</sup> ।  
 बभूवातिबलोभूय उतङ्गस्य वशे स्थितः ॥४५॥  
 तस्य पुत्रैः खनद्भिश्च बालुकान्तर्हितस्तदा<sup>(४)</sup> ।  
 धुन्धुरासादितस्तत्र दिशमाश्रित्य पश्चिमां ॥४६॥  
 सुखजेनाग्निना क्रुद्धोलोकानुद्धर्त्तयन्निव ।

(१) मान्धितः इति ख० ।

(२) समं मास तदुद्भुतमिति ड० च० । समं मासस्तु तद्भुतमिति च०  
 छ० ज० । सगन्धर्वोस्तदुद्भुतमिति ख० ग० । एते तावन्तः पाठा  
 लेखकप्रमादोत्पन्नाः ।

(३) हि स इत्यत्र रिह इतिभमात्मकपाठोड० च० छ० पुस्तकेषु दृश्यते ।

(४) नारायणेन राजर्षिरित्यादि बालुकान्तर्हितस्तदेति साङ्ख्यिकलोको  
 ड० च० छ० व्यतिरिक्तादर्शपुं० दृश्यते ।

वारि शुक्राव योगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५५ ॥  
 योमस्य योमपश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलोमशान् ।  
 तस्य पुत्रास्तु निर्दग्धास्तिभिहनास्तु राक्षसाः ॥ ५६ ॥  
 ततः स राजातिबलोधुन्धुवन्धुनिवर्द्धणः ।  
 तस्य वारिमयं वेगमपिबत् स नराधिपः ॥ ५७ ॥  
 योगी योगेन वक्त्रिं वा श्रमयामास वारिणा<sup>(१)</sup> ।  
 निरस्यन् महाकायं बलेनोदकराक्षरं ॥ ५८ ॥  
 उत्तङ्गं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः ।  
 उत्तङ्गस्य वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ५९ ॥  
 श्रदात्तस्याक्षयं वित्तं श्रुत्तुभिश्चाप्यधृष्यतां ।  
 धर्मो रुतिश्च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयं ।  
 पुत्राणां चाक्षय्यलोकान् स्वर्गे ये<sup>(२)</sup> राक्षसादृताः ॥ ६० ॥  
 तस्य पुत्रास्तयः श्लिष्टा दृढाश्चो<sup>(३)</sup> ज्येष्ठ उच्यते ।  
 भद्राश्चः कपिलाश्च कनीयांमौ तु तौ स्मृतौ ॥ ६१ ॥  
 धौधुमारिदृढाश्च<sup>(४)</sup> इत्यंशस्तस्य चात्मजः ।  
 इत्यंशस्य निकुम्भोऽभूत् सचधर्मारतः सदा ॥ ६२ ॥

(१) अत्र क० ख० छ० ज० पुस्तकेषु भ्रान्तियुक्तपाठावर्त्तन्ते । यथा, धारिणा, धारिणा । ग० ड० च० पुस्तकेषु योगो योगैनेति श्लोका-  
 र्जस्य सङ्गावोनास्ति ।

(२) ते इति च० छ० । ड० पुस्तके स्वर्ग्येते इति अर्थशून्यपाठावर्त्तन्ते ।  
 क० ग० ज० पुस्तकेषु पुत्राणामिति श्लोकार्जस्याभावाददृश्यते ।

(३) दृढास्यो इति क० ज० ।

(४) ड० ग० पुस्तकयोः वन्धवा विदृढश्चेति अर्थरहितपाठावर्त्तन्ते ।

संज्ञाश्रेयानिधुम्भस्य श्रुतोरणविशारदः<sup>(१)</sup> ।  
 कृष्णस्यसाध्याश्वस्य<sup>(२)</sup> संज्ञाश्वसुतावभौ ॥६३॥  
 तस्य पत्नी हैमवती सतां मतिदृष्टवती<sup>(३)</sup> ।  
 विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रस्तस्याः प्रसेनजित् ॥६४॥  
 युवनाश्वः सुतस्तस्य त्रिषु लोकेष्वतिद्युतिः ।  
 अत्यन्तधार्मिको<sup>(४)</sup> गौरी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥६५॥  
 अभिज्ञप्ता तु सा भर्वा नदी सा वज्रदा कृता ।  
 तस्यास्तु गौरिकः पुत्रश्चक्रवर्त्तो बभूव ह ॥६६॥  
 मान्धाता यौवनाश्वेवै त्रैलोक्यविजयी नृपः ।  
 अचाप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिका द्विजाः ॥६७॥  
 यावत् सूर्य उदयति यावच्च प्रतितिष्ठति ।  
 सर्वं तत् यौवनाश्वस्य मान्धातुः चेन्नमुच्यते ॥६८॥  
 अचाप्युदाहरन्तीमं श्लोकं वंशविदो जनाः ।  
 यौवनाश्वं महात्मानं यज्जानममितौजसं ।  
 मान्धाता तु तनुर्विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥६९॥  
 तस्य चैत्रयी भार्या शशविन्दोः सुताभवत् ।

- (१) क० ड० च० छ० ज० पुस्तकेषु भ्रान्तियुक्तपाठौस्तः । यथा, श्रोतो-  
 रणविशारदः, श्रुतोदक्षविशारदः । कृतोरणविशारदः इति ख० ।
- (२) आक्षेपशान्तिश्चेति क० ड० च० छ० ज० ।
- (३) माना दृष्टवतीति क० छ० ज० । सतां माता दृष्टवती इति ख० ।  
 सतामतिदृष्टवतीति ड० । माना इत्यत्र मान्या इति पाठो-  
 युक्तः ।
- (४) अत्यन्तधार्मिका इति ख० । अग्निमानात्मजा इति ड० च० ।



बाध्नी बिन्दुमती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥७०॥  
 पतिव्रता च श्रेष्ठा<sup>(१)</sup> च भ्रातृणामयुतस्य सा ।  
 तस्यामुत्पादयामास मान्धाता चीन् सुतान् प्रभुः ॥७१॥  
 पुङ्गुसमम्बरीषं मुचुकुन्दश्च<sup>(२)</sup> विभ्रुतं ।  
 अम्बरीषस्य दायादोयुवनाश्वोऽपरः स्रुतः ॥७२॥  
 हरितोयुवनाश्वस्य<sup>(३)</sup> हरिताः भूरयः<sup>(४)</sup> स्रुताः ।  
 एतेह्यङ्गिरसः पुत्राः क्षात्रोपेता<sup>(५)</sup> दिजातयः ॥७३॥  
 पुङ्गुस्य दायादस्तन्नदस्य<sup>(६)</sup> मंहायशाः ।  
 नर्मदायां समुत्पन्नः सम्भूतस्तस्य चात्मजः ॥७४॥  
 सम्भूतस्यात्मजः पुत्रोह्यनरण्यः प्रतापवान् ।  
 रावणोनिहतो<sup>(७)</sup> येन त्रिलोकीविजये<sup>(८)</sup> पुरा ॥७५॥  
 वसदश्चोऽनरण्यस्य हर्ष्यश्चस्तस्य चात्मजः ।  
 हर्ष्यश्चात्तु दृषद्वत्यां जज्ञे वसुमतो नृपः ॥७६॥  
 तस्य पुत्रोऽभवद्राजा त्रिधन्वा नाम धार्मिकः ।

(१) श्रेष्ठा इति छ० ।

(२) मुचुकुन्दश्चेति छ० ।

(३) हरितोयुवनाश्वस्य इत्यादिसार्द्धैकश्लोकां क० छ० ज० पुङ्गुस्येव न विद्यते ।

(४) भूरयः इति छ० च० । नारीताः भूरयः ख० ग० । एतावर्धग्रन्थ-  
पाठावुपलभ्येते ।

(५) क्षात्रोपेता इति ख० छ० च० । किन्तु न सम्यक् ।

(६) स यदाम्युरिति ख० ।

(७) न हता इति छ० च० । निर्जिता इति ख० ।

(८) त्रिलोकविजये क० ख० छ० च० छ० ज० ।

आसीत् चैध्वनस्यापि विदास्त्रयः<sup>(१)</sup> ॥३०॥

तस्य सत्यव्रतोनाम कुमारोऽभून्महाबलः ।

तेन भार्या विदर्भस्य हता हता द्वौकसान् ॥३१॥

पाण्डिपुण्ड्रमन्त्रेषु<sup>(२)</sup> निष्ठांसमपितेऽपि ।

विष्णुद्वयः सुतस्तस्य विष्णुद्वयायतः स्मृतः<sup>(३)</sup> ।

एते शक्तिरसः पुत्राः चानोपेताः समाश्रिताः ॥३२॥

कामाद्वलाच मोहाच्च सङ्घर्षबलेन च<sup>(४)</sup> ।

भाविनोऽर्थस्य च बलात् तत्कृतं तेन धीमता ॥३३॥

तमधर्म्येण संयुक्तं पिता जयीगुणोऽत्यजत्<sup>(५)</sup> ।

अपध्वंसेति वज्रगोऽवदत् क्रोधसमन्वितः ॥३४॥

पितरं सोमवीदेकः क गच्छामीति वै मुञ्चः ।

पिता चैनमयोवाच स्वपाकैः सह वर्त्तय ॥३५॥

नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलपांसन ।

इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनादिभो ॥३६॥

(१) निरयास्त्रयः रथप्रभुरिति क० । आसीत् सात्रधनुश्चापि विस्तुर्या-  
दयः प्रभुरिति ख० । ग० पुस्तके एतच्छ्लोकार्जस्य सङ्गावोनास्ति ।  
विदास्त्रयारथप्रभुरिति ड० च० । विदारयास्त्रयरथप्रभुरिति  
झ० । विरयास्त्रयः रथप्रभुरिति ज० । एते भ्रान्तानां पाठाः ।

(२) पाण्डिपुण्ड्रमन्त्रेष्विति श्लोकार्जस्य पूर्वोपरसङ्गतिविरहात् अथ  
श्लोकः श्लोकार्जं वा परितित्वेनोपलभ्यते ।

(३) विष्णुद्वयोपायतोऽभवदिति पाठः समीचीनः ।

(४) सङ्घर्षेण बलेन च इति ख० । सङ्घर्षबलेन वा इति ड० च० झ० ।  
सङ्घर्षबलेन च इति ज० । आदिमौ दावपपाठौ भ्रान्तिभोऽप्यम-  
संयुक्तः ।

(५) जयीगुणोऽत्यजत् इति क० । जय्यावजोभवदिति ख० ड० च० । जय-  
गुणोऽत्यजत् इति झ० ज० । एते भ्रान्तिमतां पाठाः ।

न चेन्न धारयाम वसिष्ठोभगवानुचिः ।  
 स तु सत्यव्रतोधीमान् श्रपाकावस्यचान्निकं ।  
 पित्रा मुक्तोऽवसदीरः पिता चास्य वनं ययौ ॥८४॥  
 तस्मिंस्तु विषये तस्य नावर्षत् पाकशासनः ।  
 समा द्वादश संपूर्णास्तेनाधर्मेण वै तदा ॥८५॥  
 दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रोमहातपाः ।  
 सत्यस्य सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥८६॥  
 तस्य पत्नी गले बध्ना मध्यमं पुत्रमौरवं ।  
 शिखया<sup>(१)</sup> भरणार्थाय द्यक्रीणाद्गोश्रतेन<sup>(२)</sup> वै ॥८७॥  
 तं तु बद्धजले दृष्ट्वा विक्रीतं तं<sup>(३)</sup> नरोत्तमः ।  
 महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास सुव्रतः ॥८८॥  
 सत्यव्रतोमहाबुद्धिर्भरणं तस्य चाकरोत् ।  
 विश्वामित्रस्य तु क्षयमनुकंपार्थमेव च ॥८९॥  
 सोऽभवद्भालवोनाम गले बद्धोमहातपाः ।  
 महर्षिः कौशिकस्तातस्तेन<sup>(४)</sup> वीर्येण मोक्षितः ॥९०॥  
 तस्य व्रतेन भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया ।

(१) शिख्यानामिति ख० ।

(२) विक्रीयाति श्रतेन इति ख० । अयन्त्यपाठः ।

(३) द्यक्रीयात्तमिति छ० ज० । अयन्तु न सभ्यक् । विक्रीयन्तमिति ख० ।  
 अस्मिन् पक्षे गलेबद्धमिति विक्रीयन्तमिति च स्त्रीजनस्य विशेषणं ।  
 विक्रीयन्तमितिपाठे पूर्वश्लोके द्यक्रीयादित्यत्र विक्रीतुमितिपाठः  
 सङ्गतार्थः ।

(४) तस्मात्तेन इति ख० ।

विश्वामित्रकलत्रञ्च बभार विनये स्थितः ॥८१॥

इत्वा मृगान् वराक्षांश्च महिषांश्च वनेश्वरान् ।

विश्वामित्राश्रमाभ्यासे तन्मांसमपचक्षतः ॥८२॥

उपांशुव्रतमाख्याय दीक्षां द्वादशवार्षिकीं ।

पितुर्नियोगाद्भजननृपे तु वनमास्थिते ॥८३॥

अयोध्याञ्चैव राज्यञ्च तथैवान्तःपुरं मुनिः ।

याज्योपाध्यायसंयोगात् वशिष्ठः परिरक्षितः ॥८४॥

सत्यव्रतस्तु बाल्यात्तु भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ।

वशिष्ठेभ्यधिकं मन्युं धारयामास मन्युना ॥८५॥

पित्रा रुदं<sup>(१)</sup> स्तदा राज्ञात् परित्यक्तं स्वमात्मजं ।

न वारयामास मुनिः वशिष्ठः कारणेन वै ॥८६॥

पाण्डिगृहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात् सप्तमे पदे<sup>२</sup> ।

एवं सत्यव्रतस्तान् वै कृतवान् सप्तमे पदे ॥८७॥

जानन् धर्मान् वशिष्ठस्तु न च मन्त्रानिहेच्छति ।

इति सत्यव्रते रोषं वशिष्ठो मनसाकरोत् ॥८८॥

गुरुर्बुद्ध्या तु भगवान् वशिष्ठः कृतवांस्तदा ।

न तु सत्यव्रतोबुद्ध्या<sup>(१)</sup> उपांशुव्रतमस्य वै ॥८९॥

तस्मिंश्चोपरते योयत्पितुरासीन्<sup>(१)</sup> महामनाः ।

तेन द्वादशवर्षाणि नावर्षन् पाकशासनः ॥९००॥

(१) रुदन्तमिति वक्तव्ये रुदन्त्रित्यार्थप्रयोगः ।

(२) न तु सत्यव्रतोबुद्ध्या इति श्लोकार्जं वाक्यस्य साक्षात्पत्त्यात् समाप्ति-  
रूपचक्रपदसंयुक्तश्लोकार्जभावेऽत्र वर्त्तते ।

(३) सत्यव्रत आसीन्निति पाठः समीचीनः ।

तेन विदानीं वज्रधा दीक्षां तां दुर्बलां<sup>(१)</sup> भुवि ।  
 कुलस्य निष्कृतिः स्वस्य<sup>(२)</sup> कृतेयस्य<sup>(३)</sup> भवेदिति ॥१०१॥  
 ततोवसिष्ठोभगवान् पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ।  
 अभिषेक्षाम्यहं राज्ये पश्चादेनमिति प्रभुः ॥१०२॥  
 स तु द्वादशवर्षाणि दीक्षान्तामुदहन् बली ।  
 अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥१०३॥  
 सर्वकामदुष्टां धेनुं संददर्श नृपात्मजः ।  
 तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च अमाच्चैव क्षुधान्वितः ॥१०४॥  
 दस्युधर्मं गतोदृष्ट्वा जघान बलिनां वरः ।  
 स तु मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चक्ष्मजान् ॥१०५॥  
 भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्तं तदात्यजत् ।  
 प्रोवाच चैव भगवान् वसिष्ठस्तं नृपात्मजं ॥१०६॥  
 पातये क्रूर हे क्रूर तव शङ्कुमयोमयं ।  
 यदि ते क्षीणि शङ्कुनि न स्युर्हि पुरुषाधम ॥१०७॥  
 पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ।  
 अप्रोषितोपयोगाच्च<sup>(४)</sup> त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥१०८॥

(१) अत्र क्रियाया ऊहनीयत्वेन दीक्षा सा दुर्बला इति प्रथमान्तपाठो-  
 युक्तः । अथवा श्लोकार्जोनिपतितः ।

(२) निष्कृतिस्तस्येतिपाठः सुसङ्गतः ।

(३) आदर्शपुस्तकमात्रे कृतेयस्य, कृतेयस्य इत्यसम्बद्धपाठौ क्तः । अत्र  
 कृतेऽमुष्मिन्नितिपाठः सङ्गतार्थः ।

(४) अत्र क० ख० ग० ड० च० ज० युक्तकेषु आन्तियुक्तपाठा वर्तन्ते ।  
 यथा, प्रोक्त्वौपयोगाच्च, प्रोषितोपयोगाच्च, प्रोषितोपायेनगाच्च,

एवं स चीणि ब्रह्मूनि दृष्ट्वा तस्य महातयाः ।  
 चित्रकुरिति होवाच चित्रकुलेन स स्मृतः ॥१०८॥  
 विश्वामित्रस्तु दाराणामागतोभरणे कृते ।  
 ततस्तस्मै वरं प्रादात्तदा प्रीतस्त्रिब्रह्मवे ॥११०॥  
 कन्धमानो<sup>(१)</sup> वरेणाथ गुरुं वव्रे नृपात्मजः ।  
 अनाद्यष्टिभये तस्मिन् गते दादश्वार्धिके<sup>(२)</sup> ॥१११॥  
 अभिविध्य राज्येपि<sup>(३)</sup> याजयामास तं<sup>(४)</sup> मुनिः ।  
 मिषतां देवतानाञ्च वशिष्ठस्य च कौशिकः ।  
 सञ्जरीरं तदा तं वै दिवमारोपयत् प्रभुः ॥११२॥  
 मिषतस्तु वशिष्ठस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।  
 अचाप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिका जगुः ॥११३॥  
 विश्वामित्रप्रसादेन चित्रकुर्दिवि राजते ।  
 देवैः साङ्गं मह्यतेजानुग्रहात्तस्य धीमतः ॥११४॥

अप्रोक्षितोप्रयोगाच्च, अप्रोक्षितोप्रयोगाच्च । क० पुस्तके एतच्छ्लो-  
कार्जस्याभावोवर्त्तते ।

- (१) कन्धमानो इति क० ज० । अयन्तु न सम्यक् ।  
 (२) अनाद्यष्टिभयस्तस्मिन् गतोद्वादशवार्धिकः इतिपाठोऽत्र साक्षीयात् ।  
 अथवा अत्र श्लोके वव्रे इत्यनेनापेक्षितस्य सत्यव्रतप्रार्थितविषयस्या-  
 भावदर्शनात् अस्मात् श्लोकात् परं कतिपयश्लोकपतनं सम्भावनीयं ।  
 (३) अत्र कन्धोभङ्गात् पितृराज्ये इतिपाठोयुक्तः ।  
 (४) अत्र क० ख० ग० ड० च० क० ज० पुस्तकेषु अमपूर्वपाठाः सन्ति ।  
 यथा, अभिविध्या राज्यपिब्ये यायाजयामास, अभिविध्ये तदा  
 राज्ये याजयामास, अभिविध्य तदा राज्ये मेजयामास, अभिविध्य  
 राज्ये पिब्ये याजयामास, अभिविध्य सुराज्ये पिब्ये याजयामास,  
 अभिविध्या राज्ये पिब्ये यायाजयामास ।

ज्ञनेर्यात्यवला रम्या हेमन्ते चन्द्रमण्डिता ।  
 चक्षुःकृता चिभिर्भावैस्त्रिगुण्यहभूषिता ॥११५॥  
 तस्य सद्यरता नाम भार्या केकयवञ्जजा ।  
 कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्पव ॥११६॥  
 स तु राजा हरिश्चन्द्रत्वेनैव इति श्रुतः ।  
 आहर्ता राजसूयस्य सम्राडिति परिश्रुतः ॥११७॥  
 हरिश्चन्द्रस्य तु सुतोरोहितोनाम वीर्यवान् ।  
 हरितोरोहितस्याथ चक्षुहारीत उच्यते ॥११८॥  
 विजयस्य सुदेवस्य चक्षुपुत्रौ बभूवतुः ।  
 जेता सर्वस्य सचस्य विजयस्तेन स स्मृतः ॥११९॥  
 बहक<sup>(१)</sup>स्तनयस्तत्र<sup>(२)</sup> राजा धर्मार्थकोविदः ।  
 बहकात् धृतकः पुत्रस्तस्माद्वाञ्छस्य जज्ञिवान् ॥१२०॥  
 वैद्वैस्तासजज्ञैश्च निरस्तोव्यसनी मृगः ।  
 ज्ञकैर्यवनकांवाजैः पारदैः पल्लवैस्तथा ॥१२१॥  
 नात्यर्थं धार्मिकोभूत् स धर्म्ये सत्ययुगे<sup>(३)</sup> तथा<sup>(४)</sup> ।  
 सगरस्तु सुतोवाहोर्जज्ञे सद्य गरेण वै ।  
 भृगोराश्रममासाद्य तुर्वेण<sup>(५)</sup> परिरक्षितः ॥१२२॥

(१) नुतुक इति क० ज० । तुतुक इति छ० ।

(२) तस्येति पाठः साधुः ।

(३) धर्म्ये सत्रियुगे इति क० ज० । धर्म्ये सत्रियुगे इति ख० छ० च० छ० ।  
पाठावेतौ जियिक्करप्रमादजमितौ । एव लोकोज० पुनश्चो नास्ति ।

(४) बत इति पाठः समीचीनः ।

(५) तुर्वेणेति क० छ० ज० । गन्धर्व्वेणेति ख० । अथ ग० पुनश्चो न कश्चित्  
पाठावर्त्तते । परत्र लोर्व्वेणेति पाठदर्शनादथ लोर्व्वेणेति पाठायुक्तः ।

आग्नेयमत्तं सञ्जा तु भार्गवात् सगरोनृपः ।  
 जघान पृथिवीकृत्वा तालजाङ्गाम् सहेइद्यान् ॥१२३॥  
 शक्रानां पल्लवानाञ्च धर्मान्निरसदच्युतः<sup>(१)</sup> ।  
 क्षत्रियाणां तथा तेषां पारदानाञ्च धर्मवित् ॥१२४॥  
 क्षय्य जघुः । कथं स सागरोराजा गरेण सह जज्ञिवान् ।  
 किमर्थञ्च शक्रादीनं क्षत्रियाणां महौजसां ।  
 धर्मान् कुलोचितान् कुद्धोराजा निरसदच्युतः<sup>(२)</sup> ॥१२५॥  
 सत उवाच । बाहोर्व्यसनिनस्तस्य हतं राज्यं पुरा किल ।  
 हेइयेस्तालजङ्घैश्च शक्रैः सार्द्धं समागतैः ॥१२६॥  
 जवनाः पारदाराश्च काम्बोजाः पल्लवास्तथा ।  
 हेइयार्थं पराक्रान्ता एते पञ्चगणास्तदा ॥१२७॥  
 हतं राज्यं बलीयोभिरेभिः क्षत्रियपुङ्गवैः ।  
 हतराज्यस्तदा बाहुः संन्यस्य नु तदा नृपः ।  
 वनं प्रविश्य धर्मात्मा सह पत्न्या तपोचरत् ॥१२८॥  
 कश्यपित्तय कालस्य तोयार्थं प्रस्थितोनृपः ।  
 दृढुत्वादुर्बलत्वाच्च अन्तरा स ममार च ॥१२९॥  
 पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठातोऽज्ज्वात्<sup>(३)</sup> ।  
 सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥१३०॥  
 सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वञ्जितां समरोदयत्<sup>(४)</sup> ।

(१) निरसयत्ततः इति पाठो विमुञ्चः ।

(२) निरसयत् तत इति पाठोऽत्र प्रयोक्तुं समुचितः ।

(३) पृष्ठतोऽज्ज्वात् इति ख० ग० ।

(४) समरोदयित्वैरेव समरोदयदित्यर्थः ।



और्वक्षां भार्गवोदृष्ट्वा कादण्यादित्यवर्त्तयत् ॥१३१॥  
 तस्याश्रमे तु तद्गर्भं सा गरेण तदा सङ्ग ।  
 व्याजायत<sup>(१)</sup> महावाजं सगरं नाम धार्मिकं ॥१३२॥  
 और्वस्तु जातकर्मादीन् कृत्वा तस्य महात्मनः ।  
 अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्वं प्रत्यपादयत् ॥१३३॥  
 जामदग्न्यान्तदाग्रेयममुरैरपि दुःसङ्ग ।  
 स तेनास्त्रबलेनैव बलेन च समन्वितः ।  
 जघान हैहयान् क्रुद्धोद्भद्रः पशुगणानिव ॥१३४॥  
 ततः प्रकान् ययवनाम् काम्बोजान् पारदांस्रथा ।  
 पल्लवांस्यैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितो नृपः ॥१३५॥  
 ते बध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ।  
 वसिष्ठं शरणं सर्व्वं प्रपन्नाः शरषैषिणः ॥१३६॥  
 वसिष्ठस्तान् तथेत्युक्त्वा समयेन<sup>(२)</sup> महाभुजिः ।  
 सगरं वारयामास तेषान्दत्त्वाऽभयकदा ॥१३७॥  
 सगरः स्नाम्प्रतिज्ञाञ्च शूरोर्वाक्यं निश्चम्य च ।  
 धर्म्यं जघान तेषां वै वेदान्यत्वं चकार ह ॥१३८॥  
 अर्द्धं प्रकानांश्चिरसोमुण्डयित्वा व्यसर्जयत् ।  
 यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानाम्पथैव च ॥१३९॥  
 पारदा मुक्तकेशाश्च पल्लवाः श्मश्रुधारिणः ।

(१) जनयामास इत्यर्थे व्याजायत इत्यर्थः ।

(२) वसिष्ठश्चैवमुक्त्वा तु विनयेन महाभुजिरिति क० ख० ग० । वसिष्ठ-  
 कान् ततोदृष्ट्वा नियमेन तदा भुजिरिति ख० ग० ।

निःस्त्राध्यायवधद्वाराः कृतास्तेन महात्मना ॥१४०॥  
 ब्रका यवमकाम्बोजाः पल्लवाः पारदैः सह ।  
 कैलस्यर्शा माहिविका दार्वार्योनाः खसास्तथा<sup>(१)</sup> ॥१४१॥  
 सर्वे ते कण्ठियगणा धर्मस्त्रेषां निराकृतः ।  
 वसिष्ठवधनात्पूर्वं सगरेण महात्मना ॥१४२॥  
 स धर्मविजयो राजा विजिन्वेमां वसुन्धरां ।  
 अश्वं विचारयामास वाजिमेधाय दीक्षितः ॥१४३॥  
 तस्य वारयतः<sup>(२)</sup> सोमः समुद्रे पूर्वदक्षिणे ।  
 वेत्तासमीपेऽपद्यतोभूमिञ्चैव प्रवेक्षितः ॥१४४॥  
 स तन्द्रेष्ठं सुतैः सर्वैः खनयामास पार्थिवः ।  
 आसेदुश्च ततस्तस्मिन् तदन्तस्ते महार्णवे ॥१४५॥  
 तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिं ।  
 विष्णुं कपिलरूपेण हंसं नारायणं प्रभुं ॥१४६॥  
 तस्य चतुः समासाद्य तेजस्तत् प्रतिपद्यते ।  
 दग्धाः पुत्रास्तदा सर्वे सत्त्वारस्त्ववशेषिताः ॥१४७॥  
 वह्निर्केतुः सकेतुश्च तथा धर्मरतस्तयः<sup>(३)</sup> ।

(१) कलिस्तथा माहिविका कादार्वाना खसास्तथा इति क० । कलि-  
 स्तथा माहिविका दार्वार्योनाः खसास्तथा इति ख० । कलिस्तथा  
 माहिविका योमन्मोगास्त्रिस्तथा इति ग० । कलिस्तथा माहिविका  
 दार्वार्योनाः खसास्तथा इति च० । कलिस्तथा माहिविका कादार्वानाः  
 खसास्तथा इति ज० । एषां त्रिपिकरप्रमादजनितत्वेऽपि संश्लेष  
 तथ्यमवधार्यतां ।

(२) वारयतः इति क० ज० ।

(३) स य इति ख० ग० उ० च० इ० ज० ।

भूरः पञ्चवनस्यैव तस्य वंशकाराः प्रभो ॥१४८॥

प्रादाच्च तस्य भगवान् हरिर्नारायणोत्तरान् ।

अक्षयत्वं स्ववंशस्य वाजिमेधघ्नतं तथा ।

विभुं पुत्रं समुद्रस्य स्वर्गे वासं तथाक्षयं ॥१४९॥

स समुद्रेऽश्वमादाय बबन्धे सरितांपतिः ।

सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ॥१५०॥

तं चाश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रात् प्राप्य पार्थिवः ।

आजहारान्श्वमेधानां घ्नतं चैव पुनः पुनः ॥१५१॥

षष्टिपुत्रसहस्राणि दग्धान्यश्वागुसारिणां ।

तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनां ।

पुत्राण्यन्तु सहस्राणि षष्टिस्तु इति नः श्रुतं ॥१५२॥

अथ उचुः । सगरस्यात्मजा राज्ञः कथं जाता महाबलाः ।

विद्वान्ताः षष्टिसहस्रा विधिना केन वा वद ॥१५३॥

सूत उवाच । हे पथ्यौ सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे ।

ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केष्मिनी नाम नामतः ॥१५४॥

कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी ।

अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥१५५॥

पौर्वस्ताभ्यां वरं प्रादात् तपसाराधितः प्रभुः ।

एका अनिध्यते पुत्रं वंशकर्त्तारमीप्सितं ।

षष्टिपुत्रसहस्राणि द्वितीया अनिध्यति ॥१५६॥

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केष्मिनी पुत्रमेककं ।

वंशस्य कारणं श्रेष्ठा अयाच्च नृपसंसदि ॥१५७॥

वष्टिपुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तथा ।

महात्मनस्तु जग्राह सुमतिः<sup>(१)</sup> सुमतिर्यथा<sup>(२)</sup> ॥१५८॥

अथ काखे गते ज्येष्ठा ज्येष्ठं पुत्रं व्यजायत ।

असमञ्च इति ख्यातं काकुत्स्थं सगरात्मजं ॥१५९॥

सुमतिस्तपि जज्ञे वै गर्भं कृत्वा यज्ञस्त्रिणी ।

वष्टिपुत्रसहस्राणि तुभ्यमध्यात् विनिःसृताः<sup>(३)</sup> ॥१६०॥

धृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् गर्भान् न्यदधत्ततः ।

धात्रीसैकैकत्रः प्रादात् तावतीः पोषणे नृपः ॥१६१॥

ततो नवसु मासेषु म्रसुत्तस्युर्यथासुखं ।

कुमारास्ते महाभागाः सगरप्रीतिवर्द्धनाः ॥१६२॥

काखेन महता चैव यौवनं प्रतिपेदिरे ।

वष्टिपुत्रसहस्राणि तेषामश्वानुसारिणां ॥१६३॥

स तु ज्येष्ठो नरस्याघ्नः सगरस्यात्मसम्भवः ।

असमञ्च इति ख्यातो वर्हिजे तुर्महाबलः ॥१६४॥

पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरा ।

तस्य पुत्रोऽंशुमाश्राम असमञ्चस्य वीर्यवान् ॥१६५॥

तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दिलीप इति विश्रुतः ।

दिलीपास्तु महातेजा वीरो जातो भगीरथः<sup>(४)</sup> ॥१६६॥

(१) महात्मा तु समहृतोजग्राह इति ड० च० ज० ।

(२) सुमतिस्तथा इति ड० । सुमता तथा इति च० ज० ।

(३) सर्व्वेभ्यो दर्शपुस्तकेषु विनिःसृताः इति पाठो वर्त्तते । परस्मै च विधि-  
र्दसुः इति प्रयोगो विश्रुतः ।

(४) महारथ इति ड० च० ।

धेन गङ्गा सरिच्छेष्टा विमानैरुपगोभिता ।  
 ईजाऽनेन<sup>(१)</sup> समुद्रादौ दृष्टित्वेन कल्पिता ।  
 अचाप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिका जनाः ॥१६७॥  
 भगीरथस्तु तां गङ्गामानयामास कर्माभिः ।  
 तस्माद्भगीरथी गङ्गा कथ्यते वंशविन्ममैः ॥१६८॥  
 भगीरथस्तुतस्यापि श्रुतोनाम बभूव ह ।  
 नाभागस्तस्य दायादो नित्यं धर्मपरायणः ॥१६९॥  
 अम्बरीषः सुतस्तस्य सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ।  
 एवं वंशपुराणज्ञा गायन्तीति परिश्रुतं ॥१७०॥  
 नाभागेरम्बरीषस्य भुजाभ्यां परिपालिता ।  
 बभूव वसुधात्यर्थं तापत्रयविवर्जिता ॥१७१॥  
 आयुतायुः सुतस्तस्य सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् ।  
 आयुतायोस्तु दायादश्चतुर्णामहायज्ञाः ॥१७२॥  
 दिव्याच्छदयज्ञोऽसौ राजा नलसखो बली ।  
 नलौ द्वाविति विख्यातौ पुराणेषु वृद्धमतौ ॥१७३॥  
 वीरसेनात्मजस्यैव यस्सेष्ठाकुकुलोदहः ।  
 चतुर्णस्य पुत्रोऽभूत् सर्वकामोजनेश्वरः ॥१७४॥  
 सुदासस्तस्य तनयोर राजा हंसमुखो<sup>(२)</sup> भवत् ।

(१) ईजाऽनेन इति छ० च० ।

(२) क० पुस्तकस्थितिदित्वादर्थपुस्तकेषु अत्र आग्निजनितपाठावर्त्तन्ते यथा,  
 राजा हंसमुखो इति ख०, राजासखो इति ग०, राजार्हो  
 समखो इति छ०, राजार्हो समुखो इति च० छ० ज० ।

सुदासस्य सुतः प्रोक्तः सौदासोनाम पार्थिवः ॥१७५॥

ख्यातः कल्याणपादोवै नास्तीति मित्रमहस्य सः ।

वशिष्ठस्तु सहातेजाः सेत्रे कल्याणपादके ।

अग्निकं जनयामास इच्छाकुसुलद्वये ॥१७६॥

अग्निकस्योरकामस्तु मूलकस्तत्सुतोऽभवत् ।

अत्राप्युदाहन्तीमं मूलकं वै नृपं प्रति ॥१७७॥

सं हि रामभयाद्राजा स्त्रीभिः परिवृतोऽवसत् ।

विवस्वत्ताणमिच्छन् वै नारीकवचमीश्वरः<sup>(१)</sup> ॥१७८॥

मूलकस्यापि धर्मात्मा राजा अंतरथः स्मृतः ।

तस्मात् अंतरथाद्जज्ञे राजा चैडिविडोबली ॥१७९॥

आसीच्चैडिविडः श्रीमान् कृतश्चर्मा प्रतापवन् ।

पुत्रोविश्वमहत्तस्य<sup>(२)</sup> पुत्रीकस्यव्यजायत<sup>(३)</sup> ॥१८०॥

दिलीपस्तस्य पुत्रोभूत् षडङ्गद<sup>(४)</sup> इति श्रुतिः ।

येन स्वर्गादिहागम्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितं ।

(१) माम्भित इति ख० ।

(२) ख० ग० पुस्तकयोरेतच्छ्लोकार्द्धेन विद्यते । क० ड० च० छ० ज०-  
पुस्तकेषु विश्वमहत्तस्येतिपाठोवर्तते । अत्र विश्वमहत्तस्येतिपाठः  
समीचीनः ।

(३) पुत्रीकस्य व्यजायत इति ड० च० छ० । पुत्रीकस्य व्यजायता इति  
क० ज० । अनयोर्धर्मजनितत्वेन वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्न घटते । पुत्रि-  
कार्या व्यजायत इति प्रयुक्ते तु सुखमेव ।

(४) षडङ्गद इति ड० । षडङ्ग इति च० । अत्र षडङ्गदः अथवा  
षडङ्गदः इतिपाठः सम्भवितुमर्हति ।

वयोऽभिसंहिता लोका बुध्वा सत्येन चैव हि ॥१८१॥  
 दीर्घवाजः सुतस्तस्य रघुस्तस्मादजायत ।  
 अजः पुनरघोश्चापि तस्मादजज्ञे स वीर्यवान् ।  
 राजा दशरथो नाम हस्ताकुकुलनन्दनः ॥१८२॥  
 रामो दाशरथिर्वीरो धर्मज्ञो लोकविश्रुतः ।  
 भरतो लक्ष्मणश्चैव ब्रह्मपुत्रस्य महाबलः ॥१८३॥  
 माधवं खण्डं हत्वा गत्वा मधुवनञ्च तत् ।  
 ब्रह्मपुत्रेण पुरी तस्य मथुरा सन्निवेशिता ॥१८४॥  
 सुबाहुः शूरसेनश्च ब्रह्मपुत्रसहितावुभौ ।  
 पात्नयामासतुः सुतौ वैदेह्यौ मथुरां पुरीं ॥१८५॥  
 अङ्गदस्य च केतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजावुभौ ।  
 हिमवत्पर्वताभ्यासे स्कीतौ जगद्दौ तयोः ॥१८६॥  
 अङ्गदस्याङ्गदीया तु देहे कारपथे पुरी ।  
 चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य चन्द्रवक्त्रा<sup>(१)</sup> पुरी शुभा ॥१८७॥  
 भरतस्यात्मजौ वीरौ ततः पुष्कर एव च ।  
 गान्धारविषये सिद्धे तयोः पुर्यौ महात्मनोः ॥१८८॥  
 ततस्तु दिक्षु विख्याता रम्या ततश्चिता पुरी ।  
 पुष्करस्यापि वीरस्य विख्याता पुष्करावती ॥१८९॥  
 गाथां चैवात्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।  
 रामे निबद्धास्तत्त्वार्था माहात्म्यास्तस्य धीमतः ॥१९०॥

(१) चन्द्रवक्त्रा इति क० ज० । चन्द्रचन्द्रा इति ख० ।

आभोयुवा लोहितानोदीप्तास्योमितभाषितः<sup>(१)</sup> ।  
 आजायुवाङ्गः सुमुखः सिंहस्कन्धोमहाभुजः ॥१८१॥  
 दशवर्षसहस्राणि रामोराज्यमकारयत् ।  
 षट्सामयजुषां घोषोऽज्याघोषश्च महास्वनः ॥१८२॥  
 अविच्छिन्नोऽभवद्राष्ट्रो<sup>(२)</sup> दीयतां भुज्यतामिति ।  
 जनस्थाने वर्षं कार्यं चिदश्वानाञ्चकार यः ॥१८३॥  
 तमाणस्कारिणं पूर्वं पौलस्त्यं मनुजर्वभः ।  
 सीतायाः पदमन्विच्छन् निजघान महायशाः ॥१८४॥  
 सत्त्वान् गुणसम्पन्नोदीप्यमानः स्वतेजसा ।  
 अति सूर्यश्च वज्रश्च रामोदाशरथिर्वभौ ॥१८५॥  
 एवमेव महाबाहुरिष्ठाकुलनन्दनः ।  
 रावणं सगणं हत्वा दिवमाचक्रमे विभुः ॥१८६॥  
 श्रीरामस्यात्मजोज्ज्वले कुश इत्यभिधीयते ।  
 स्रवसान्योमहावीर्यं<sup>(३)</sup> स्रयोर्देशौ निबोधत ॥१८७॥  
 कुशस्य कोशला राज्यं पुरी वापि कुशस्थली ।  
 रम्या निवेशिता<sup>(४)</sup> तेन विन्ध्यपर्वतसानुषु ॥१८८॥  
 उत्तराकोशले राज्यं स्रवस्य च महात्मनः ।

(१) मितभाषिता इति क० ड० च० क० ज० ।

(२) राष्ट्र इति ख० ग० च० ।

(३) रिष्ठाकुलनन्दन इत्यादि स्रवसान्योमहावीर्य इत्यन्तं क० ड० च०  
क० ज० पुस्तकेषु पतितं ।

(४) निवासिता इति ख० ग० ।



आवक्षी लोकविख्याता कुम्भवंशं निबोधत ॥१८८॥

कुम्भस्य पुत्रो धर्मात्मा क्षतिधिः सुप्रियातिथिः ।

अतिथेरपि विख्यातो निषधो नाम पार्थिवः ॥१८९॥

निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु ।

नभसः पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ॥२००॥

क्षेमधन्वसुतो राजा देवानीकः प्रतापवान् ।

आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः ॥२०१॥

अहीनगोस्तु दायादः पारिपात्रो<sup>(१)</sup> महायन्त्राः ।

दक्षस्तस्यात्मजश्चापि तस्माद्जज्ञे बलो<sup>(२)</sup> नृपः ॥२०२॥

श्रीहोनाम स धर्मात्मा बलपुत्रो बभूव ह ।

वज्रनाभः सुतस्तस्य शङ्खनस्तस्य चात्मजः ॥२०३॥

शङ्खनस्य सुतो विद्वान् धृषिताश्व इति श्रुतः ।

धृषिताश्वसुतश्चापि राजा विश्वमहः<sup>(३)</sup> किल ॥२०४॥

हिरण्यनाभः कौशलेवशिष्ठस्तसुतोऽभवत् ।

पौत्रस्य जैमिनेः शिष्यः स्मृतः सर्व्वेषु शर्मासु ॥२०५॥

ज्जातानि संक्षितानान्तु पञ्च योऽधीतवांस्ततः ।

तस्मादधिगतो योगोऽयं ब्रह्मणेन धीमता ॥२०६॥

(१) पारिपात्रो इति ड० च० इ० । एष लोकाः ख० ग० पुस्तकयोर्निप-  
तितः ।

(२) बलो इति क० ड० च० । सतो इति इ० अ० । किन्तु एतेष्वेव यद-  
ल्लोके बलपुत्र इति प्रयोगोऽस्ति ।

(३) विश्वमहः इति क० अ० ।

पुष्यस्तस्य सुतोविद्वान् भुवसन्धिस्य तत्सुतः ।

सुदर्शनस्तस्य सुतो अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥२०७॥

अग्निवर्णास्य श्रीचक्रस्तु श्रीचक्रस्य मनुः<sup>(१)</sup> सुतः । मनुः ।

मनुस्तु योगमास्थाय कलापयाम<sup>(२)</sup> मास्थितः ।

एकोनविंशप्रयुगे चक्रप्रावर्तकः प्रभुः ॥२०८॥

प्रसुश्रुतोमनोः पुत्रः सुसन्धिस्य चात्मजः ।

सुसन्धेस्तु तथामर्षः सहस्रात्राम नामतः ॥२०९॥

आसीत्सहस्रतः पुत्रोराजा विश्रुतवानिति ।

तस्यासीत् विश्रुतवतः पुत्रोराजा दृढदन्तः ॥२१०॥

एते ईक्ष्वाकुदायादाः राजानः प्रायशः स्मृताः ।

वंशे प्रधानाः ये तेऽस्मिन् प्राधान्येन तु कीर्तिताः ॥२११॥

पठन् सभ्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः ।

प्रजावानेति सायोज्यं मनोर्विवस्वतस्य सः ॥२१२॥

आङ्गदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ।

विपाप्मा विरजाश्चैव आयुश्चान् भवतेद्युतः ॥२१३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनुवंशवर्णनं नाम

षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) मरुदिति छ० च० । अथनयोदत्तरश्च मनोः पुत्र इतिपाठदर्शनाद-  
चापि मरुदितिपाठोयुक्तः ।

(२) कलापयाममिति छ० च० ।

## अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

देवस्वतन्मनुवंशकीर्तनं ।

सुत उवाच । अगुजस्य विकुक्षेस्तु निमेवंशं निबोधत ।

योऽसौ निवेशयामास पुरन्देवपुरोपमं ॥१॥

जयन्तमिति विख्यातं गौतमस्याश्रमाभितः ।

यस्यान्ववाये यज्ञे वै जनकादृषिसत्तमात् ॥२॥

नेमिर्नाम सुधर्मात्मा सर्वसत्त्वगमकृतः ।

आसीत् पुत्रोमहाराज्ञ इच्छाकोर्भूरितेजसः ॥३॥

स ज्ञापेन वसिष्ठस्य विदेहः समपद्यत ।

तस्य पुत्रोमिथिर्नाम जनितः पर्वभिस्त्रिभिः ॥४॥

अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतोमहायज्ञाः ।

नाम्ना मिथिरिति ख्यातोऽननाञ्जनकोभवत् ॥५॥

मिथिर्नाम महावीर्योऽयेनासौ मिथिलाभवत् ।

राजासौ जनकोनाम जनकाद्याप्युदावसुः ॥६॥

उदावसोः सुधर्मात्मा जानितो नन्दिवर्द्धनः ।

नन्दिवर्द्धनतः शूरः सुकेतुर्नाम धार्मिकः ॥७॥

सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातोमहाबलः ।

देवरातस्य धर्मात्मा बृहदुष्क<sup>(१)</sup> इति श्रुतिः ॥८॥

(१) बृहद्युक्त इति ख०, बृहद्युक्त इति ग०, बृहदुष्क इति छ० । क० ज०  
पुस्तकयोः नन्दिवर्द्धनतः शूर इत्यादि सुधृतिस्तस्य आत्मन इत्यन्तं,  
छ० पुस्तके देवरातोमहाबलः इत्यादि सुधृतेरपि धर्मात्मा इत्यन्तं  
पाठो नास्ति ।

दृष्टदुष्कृत्य तनयोमहावीर्यः प्रतापवान् ।

महावीर्यस्य धृतिमान् सुधृतिस्तस्य चात्मजः ॥८॥

सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः परन्तपः ।

धृष्टकेतुसुतश्चापि ह्यर्थश्रोताम विश्रुतः ॥९०॥

ह्यर्थस्य महः पुत्रोमरोः पुत्रः प्रतिलकः<sup>(१)</sup> ।

प्रतिलकस्य धर्मात्मा राजा कीर्त्तिरथः सुतः ॥९१॥

पुत्रः कीर्त्तिरथस्यापि देवमीढ इति श्रुतः ।

देवमीढस्य विबुधोविबुधस्य सुतोऽधृतिः<sup>(२)</sup> ॥९२॥

महाधृतिसुतोराजा कीर्त्तिराजः<sup>(३)</sup> प्रतापवान् ।

कीर्त्तिराजात्मजो<sup>(४)</sup> विद्वान् महारोमेति विश्रुतः ॥९३॥

महारोमस्तु विख्यातः स्वर्णरोमा व्यजायत ।

स्वर्णरोमात्मजश्चापि ह्रस्वरोमाभवन्नृपः ॥९४॥

ह्रस्वरोमात्मजोविद्वान् शीरध्वज इति श्रुतिः ।

उद्भिन्ना लपता येन सीता राज्ञा यश्चस्त्रिनी ।

रामस्य महिषी साध्वी सुव्रतातिपतिव्रता ॥९५॥

आन्वपायन उवाच । कथं सीता समुत्पन्ना लक्ष्यमाणा यश्चस्त्रिनी ।

किमर्थश्चाक्षयद्राजा क्षेत्रं यस्मिन् बभूव ह ॥९६॥

सुत उवाच । अग्निक्षेत्रे लक्ष्यमाणे अश्वमेधे महात्मनः ।

(१) प्रतिन्यक इति ख०, पिढन्यक इति ग०, प्रतिन्यक इति ड० च० ।

(२) महाधृतिरिति ख० ग० ।

(३) कीर्त्तिराज इति ड० च० क० ।

(४) कीर्त्तिराजात्मजो इति ड० च० क० । कीर्त्तिराजसुत इति ख० ग० ।

विधिना सुप्रयत्नेन तस्मात्सातु समुत्थिता ॥१७॥  
 सीरध्वजान् जातस्तु भानुमाश्राम मैथिलः ।  
 भ्राता कुशध्वजस्तस्य स काश्याधिपतिः<sup>(१)</sup> नृपः ॥१८॥  
 तस्य भानुमतः पुत्रः प्रद्युम्नश्च प्रतापवान् ।  
 सुनिस्तस्य सुतश्चापि तस्मादूर्जवहः स्मृतः ॥१९॥  
 ऊर्जवाहात् सुतदाजः शकुनिस्तस्य चात्मजः ।  
 स्वागतः शकुनेः पुत्रः सुवर्चास्तत्सुतः स्मृतः ॥२०॥  
 श्रुतो यस्तस्य दाय्यादः सुश्रुतस्तस्य चात्मजः ।  
 सुश्रुतस्य जयः पुत्रोजयस्य विजयः सुतः ॥२१॥  
 विजयस्य हतः<sup>(२)</sup> पुत्र हतस्य सुनयः स्मृतः ।  
 सुनयादीतह्यस्तु वीतह्ययात्मजोऽपुतिः ॥२२॥  
 धृतेस्तु बज्रलाश्वोभृदङ्गलाश्वसुतः कृतिः ।  
 तस्मिन् सन्निष्ठते वंशोजनकानां महात्मनां ।  
 इत्येते मैथिलाः प्रोक्ताः सोमस्यापि निबोधत ॥२३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतमनुवंशकीर्तनं नाम  
 सप्तविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) काश्याधिपतिरित्यत्र सन्धिरार्षः ।

(२) हतः इति ङ० ञ० ।

## अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ।

तत्र सोमजन्मविवरणं ।

सूत उवाच । पिता सोमस्य वै त्रिप्रा जज्ञेऽचिर्भगवानृषिः ।

तत्राचिः सर्वलोकानां तस्यौ स्वेनमये<sup>(१)</sup> धृतः ॥१॥

कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव समाचरन् ।

काष्ठकुड्याशिलाभूत ऊर्ध्वबाह्वर्महाद्युतिः ॥२॥

सुदश्वरं नाम तपोयेन तप्तं महत्पुत्रा ।

चीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतं ॥३॥

तस्योर्द्ध्वरेतसस्तत्र स्थितस्यानिमिषस्पृहा ।

सोमत्वन्तुनुरापेदे महाबुद्धिः स वै द्विजः ॥४॥

ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः ।

सोमः सुखाव नेत्राभ्यां दश वा द्योतयन् दिशः ॥५॥

तं गर्भं विधिनादिष्टा दश देव्योदधुस्तदा ।

समेत्यधारयामासुर्वचतान्नमसक्तवान्<sup>(२)</sup> ॥६॥

स ताभ्यः सहसैवाय दिग्भ्योगर्भः प्रभान्वितः ।

(१) स्वेनमये धृतः इति क० ड० क० ज० । तेन महीभृतः इति ख० ग० ।  
अथ स्वे नियमे धृतः इति, स्वेन यमे धृतः इति, स्वात्ममयोद्धत इति  
वा पाठोऽर्घ्यप्रतिपत्तिकरः ।

(२) एतच्छ्लोकाज्जं मूले प्रदर्शिताकारं आदर्शपुस्तकमात्रे वर्त्तते । किन्तु  
लेखकप्रमादजनितत्वेन वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्दुरुह्या । तस्मादयमेव  
पाठः सम्भावनीयः । यथा, समं ता धारयामासुर्न च ताः समश्चक्रुवन् ।

यथावभासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः<sup>(१)</sup> ॥७॥  
 यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ताः स्त्रियः ।  
 ततः स ताभिः शीतांशुर्निपपात वसुन्धरां ॥८॥  
 पतन्तं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।  
 रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥९॥  
 स हि देवमयो विप्राः धर्मार्थी सत्यसङ्गरः<sup>(२)</sup> ।  
 युक्तोवाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः श्रुतं<sup>(३)</sup> ॥१०॥  
 तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।  
 तुष्टुबुध्नद्वान् पुत्राः मानसाः सप्त विश्रुताः ॥११॥  
 तत्रैवाङ्गिरसस्तस्य भृगोश्चैवात्मजस्तथा ।  
 ऋग्भिर्यजुर्भिर्वज्रभिरथर्वाङ्गिरसैरपि ॥१२॥  
 ततः संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः ।  
 आप्यायमानं लोकांस्त्रीन् भावयामास सर्वज्ञः ॥१३॥  
 ममेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धरां ।  
 त्रिः सप्तशतविविपुलं<sup>(४)</sup> श्वकाराभिप्रदक्षिणं ॥१४॥  
 तस्य यश्चापि तत्तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ।

- (१) अत्राकाङ्क्षितया वाक्यसमापकक्रियया श्लोकार्जपतनं सूच्यते ।  
 (२) धर्मार्थं सत्यसङ्गर इति ख० । धर्मार्थसत्यसङ्गर इति ड० च० ।  
 (३) अस्मात् श्लोकात् परं, समेन रथमुख्येनेति श्लोकः । अगन्तरं, तस्मिन्निपतिते देवा इत्यादिश्लोकाः । इति पाठक्रमः वाक्यार्थस्य सुसङ्गतिकरः ।  
 (४) वियश इति ड० च० । वियश इतिपदस्यार्थशून्यत्वेन अमजमन्वत्त्वमवगम्यते । अत्र वियदीतिपाठः सम्यङ् ।

ओषध्यक्षाः समुद्रूतास्तेजसा संज्वलंत्युत ॥१५॥  
 ताभि<sup>(१)</sup>र्धार्यत्ययं लोकान् प्रजाश्चापि चतुर्विधाः ।  
 पोष्टा हि भगवान् सोमोजगतोहि द्विजोत्तमाः ॥१६॥  
 स लब्धतेजास्तपसा संस्तवैस्तैश्च कर्मभिः ।  
 तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश ॥१७॥  
 हिरण्यवर्णा या देव्योधारयन्त्यात्मना जगत् ।  
 विभु<sup>(२)</sup>स्तासाम्भवेत् सोमः प्रख्याताः<sup>(३)</sup> स्वेन कर्मणा ॥१८॥  
 ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ।  
 वीजौषधिषु विप्राणामपाञ्च द्विजसत्तमाः ॥१९॥  
 सोभिषिक्तोमहातेजा महाराज्येन राजराट्<sup>(४)</sup> ।  
 लोकानां भावयामास स्वभावात्तपतांवरः ॥२०॥  
 सप्तविंशतिरिन्दोस्तु दाक्षायण्योमहाव्रताः ।  
 ददौ प्रचेतसा दक्षोन्नतचराणीति या विदुः । २१॥  
 स तत्प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां प्रभुः ।  
 समाजज्ञे<sup>(५)</sup> राजसूयं सहस्रशतदक्षिणं ॥२२॥  
 हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ।

(१) याभिरिति क० ।

(२) विभुरिति क० छ० ज० । विभुरिति ड० च० ।

(३) प्रख्यातः ख० ड० च० ।

(४) एष श्लोकः ग० छ० पुस्तकयोर्नास्ति । ग० छ० पुस्तकव्यतिरिक्तादर्श-  
 पुस्तकेषु महाराज्येन राजराट् इति पाठो विद्यते । अथ महाराज्ये-  
 ऽनु राजराट् इति प्रायोगः साधुः ।

(५) अथ समाजज्ञे, वा, समायजत् इति पाठः समीचीनः ।



सदस्यस्तत्र भगवान् हरिर्नारायणः प्रभुः ।  
 सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्हृतः<sup>(१)</sup> ॥२३॥  
 दक्षिणामददत्सोमस्तीन् लोकानिति नः श्रुतं ।  
 तेभ्योब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च वै द्विजाः ॥२४॥  
 तं सिनी च कुञ्जश्चैव वपुः पुष्टिः प्रभा वसुः ।  
 कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिधेविरै ॥२५॥  
 प्राप्यावभृथमव्ययः सर्वदेवर्षिपूजितः ।  
 अतिराजातिराजेन्द्रोदशधातापयद्विभः ॥२६॥  
 तदा तत्प्राप्य दुष्यापमैश्वर्यमृषिसंस्तुतं ।  
 स विभ्रममतिर्विप्रा विनये विनयोद्धतः ॥२७॥  
 बृहस्पतेः स वै भार्यान्तारां नाम यशस्विनीं ।  
 जहार सहसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् ॥२८॥  
 स याच्यमानोदेवैश्च तथा देवर्षिभिश्च ह ।  
 नैव व्यसर्जयन्तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा ॥२९॥  
 उग्रनास्तस्य जयाह पार्ष्णिमङ्गिरसोद्विजाः ।  
 स हि शिष्योमहातेजाः पितुः पूर्वं बृहस्पतेः ॥३०॥  
<sup>(१)</sup> तेन स्नेहेन भगवान् रुद्रस्तस्य बृहस्पतेः ।  
 पार्ष्णिग्राहोभवद्देवः<sup>(२)</sup> प्रगृह्णाजगवन्धनुः ॥३१॥  
 तेन ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः परमात्मानं महात्मना ।

(१) बृहस्पतिं पाठः साधयान् ।

(२) तेन स्नेहेनेति श्लोकस्य पूर्वार्थे स ह सङ्कतिविरहात् व्यक्तात् प्राक् कतिपयश्लोकपठनमुपलभ्यते ।

(३) तत्रेति ख० ग० ।

उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यशः ॥२१॥  
 तत्र तद्युद्धमभवत् प्रत्यक्षन्तारकामयं ।  
 देवानां दामवानाञ्च लोकक्षयकरं महत् ॥२२॥  
 तत्र शिष्टास्तयोदेवास्तुषिताश्च ये स्रुताः ।  
 ब्रह्माणं शरणं जग्मुरादिदेवं पितामहं ॥२३॥  
 ततोनिवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठञ्च शङ्करं ।  
 ददावाङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥२४॥  
 अन्तर्वत्नीं च तां दृष्ट्वा तारान्ताराधिपाननां ।  
 गर्भमुत्सृजसे न त्वं विप्रः प्राह बृहस्पतिः ॥२५॥  
 मदीयायां तनौ योनौ गर्भाधार्यः कथञ्चन ।  
 अथो नावसृजन्तु कुमारं दस्युहन्तमं ॥२६॥  
 ईषिकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकं ।  
 जातमात्रेण भगवान् देवानामाक्षियदपुः ॥२७॥  
 ततः संशयमावन्नास्तारामकथयन् सुराः ।  
 सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याद्य बृहस्पतिः ॥२८॥  
 ह्रीयमाना यदा देवान्नाह सा साध्वसाधु वा ।  
 तदा तां शत्रुमारब्धः कुमारोदस्युहन्तमः ॥२९॥  
 सन्निवार्य तदा ब्रह्मा तारां चन्द्रस्य शंसयः ।  
 यदत्र तथ्यन्तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयं ॥३०॥  
 सा प्राञ्जलिहवाचेदं ब्रह्माणं वरदं प्रभुं ।  
 सोमस्येति महात्मानं कुमारन्दस्युहन्तमं<sup>(१)</sup> ॥३१॥

(१) महात्मैष कुमारोदस्युहन्तमः इतिप्रथमान्तापाठः समीचीनः ।

ततः स तमुपाप्नाय<sup>(१)</sup> सोमोदाता प्रजापतिः ।

बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमतः ॥४३॥

✓ प्रतिपूर्व्यं जगमने समभ्युत्तिष्ठते बुधैः<sup>(२)</sup> ।

उत्पादयामास तदा पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥४४॥

तस्य पुत्रोमहातेजा बभूवैलः पुरुरवाः ।

उर्वश्वां जश्चिरे तस्य पुत्राः षट्सुमहौजसः ॥४५॥

✓ प्रसह्य धर्षितस्तत्र विवशो राजयत्क्षणा ।

ततोयत्क्ष्माभिभूतस्तु सोमः प्रक्षीणमण्डलः ।

जगाम शरणायाय पितरं सोत्रिमेव तु ॥४६॥

तस्य तत्पापश्चमनं चकाराचिर्महायशाः ।

स राजयत्क्षणा मुक्तः श्रिया जज्वाल सर्वशः<sup>✓</sup> ॥४७॥

एतत्सोमस्य वै जन्म कीर्तितं द्विजसत्तमाः ।

वंशन्तस्य द्विजश्रेष्ठाः कीर्त्यमानं निबोधत ॥४८॥

धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्ड्रकूल्मवशोधनं ।

सोमस्य जन्म श्रुत्वैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते उपोद्धातपादे सोमोत्पत्तिर्नाम

अष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

## अथ जनचिंशोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशकीर्तनं ।

सुत उवाच । सोमस्य तु बुधः पुत्रोबुधस्य तु पुष्करवाः ।

तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥१॥

ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः ।

आहर्त्ता चाग्निहोत्रस्य यज्वनाञ्च ददौ महीं ॥२॥

सत्यवाक् कर्मबुद्धिश्च<sup>(१)</sup> क्रान्तः संवतमैथुनः ।

अतीव<sup>(२)</sup> पुत्रोलोकेषु रूपेणाप्रतिभोभवत् ॥३॥

ते ब्रह्मवादिनं दान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनं ।

उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥४॥

तथा महावसद्राजा दशवर्षाणि चाष्ट च ।

सप्त<sup>(३)</sup> षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च वीर्यवान् ॥५॥

वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे ।

अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥६॥

गन्धमादनपादेषु मेरुशृङ्गे नगोत्तमे ।

उत्तरांश्च कुरून् प्राप्य कलापग्राम<sup>(४)</sup> मेव च ॥७॥

एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ।

उर्वशा सहितैराजा रेमे परमथा मुदा ॥८॥

१) धर्मबुद्धिश्चेति ख० च० ।

२) यतीव इति क० ज्ञ० ।

३) षष्ठ इति ड० च० ।

४) कलापग्राममिति ड० च० ।

पृथय ऊचुः । गन्धर्वा चोर्वशी दवी राजानं मानुषं कथं ।

देवानृतसृज्य मग्नाप्ता तन्नोब्रूहि वज्रश्रुत ॥८॥

सुत उवाच । ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समुपस्थिता ।

ऐलं तु तं वरारोहा समयेन व्यवस्थिता ॥९०॥

आत्मनः शापमोक्षार्थं नियमं सा चकार तु<sup>(१)</sup> ।

अनग्नदर्शनञ्चैव अक्रामात् सह मैथुनं ।

द्वौ मेधौ शयनाभ्यासे स<sup>(२)</sup> तावद्भवतिष्ठते ।

घृतमात्रं तथाहारः कालमेकन्तु पार्थिव ॥११॥

यद्येष समयोराजन् यावत्कालञ्च ते दृढं ।

तावत्कालन्तु वक्ष्यामि एष नः समयः क्षतः ॥१२॥

तस्यास्ते समयं सर्वं स राजा पर्यपालयत् ।

एवं सा चावसत् तस्मिन्<sup>(३)</sup> पुरुरवसि भामिनी ॥१३॥

वर्षाण्यथ चतुःषष्टिं तद्भक्त्या शापमोक्षिता ।

उर्वशी मानुषं प्राप्ता गन्धर्व्वाश्चिन्तयाम्बिताः ॥१४॥

गन्धर्व्वा ऊचुः । चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गणा ।

आगच्छेत्तु पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणा ॥१५॥

ततोविश्यावसुर्नाम तत्राह वदतांवरः ।

तथा<sup>(४)</sup> तु समयस्तत्र क्रियमानोमतेनघः ॥१६॥

(१) इति ख० ।

(२) सा इति प्रयोगः साधुः ।

(३) आदर्शपुस्तकमात्रे तेनेति पाठोऽस्ति । परन्तु नायं समीचीनः ।

(४) आदर्शपुस्तकमात्रे मयेति पाठो वर्तते अन्यन्तु न सम्बद्धः ।

समययुक्तमात् सा वै राजानम्यक्ष्यते यथा<sup>(१)</sup> ।

तदहं वक्षि वः सर्वं यथा त्यक्ष्यति सा नृपं ॥१७॥

सहसा<sup>(२)</sup> योगमेध्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये<sup>(३)</sup> ।

एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायन्त्राः ॥१८॥

स निश्चायामयागम्य मेषमेकं जहार वै ।

मातृवद्वर्त्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी ॥१९॥

गन्धर्वागमनं ज्ञात्वा श्रयनस्या यशस्विनी ।

राजानमब्रवीत्सा तु पुत्रो मे ह्यीयतेति वै ॥२०॥

एवमुक्त्वोनिश्चित्य नृपम्यिष्ठति वै नृपः<sup>(४)</sup> ।

नम्रं द्रक्ष्यति मां देवी समयोवितथोभवेत् ॥२१॥

ततोभूयस्तु गन्धर्व्वा द्वितीयं मेषमाददुः ।

द्वितीयेऽपहृते मेषे ऐलन्देवी तमब्रवीत् ॥२२॥

पुत्रौ मम हतौ राजन्ननाथाया इव प्रभो ।

एवमुक्तस्तदेत्याय नभोराजा प्रधावितः ॥२३॥

मेषाभ्यां पदवीं राजन् गन्धर्व्वैर्युत्तितमथ<sup>(५)</sup> ।

उत्पादिता तु महती माया तद्भवनं महत् ॥२४॥

(१) यथा इत्यत्र भ्रुवमितिप्रयोगः साधोयान् अन्यथा राजानं त्यक्ष्यते यथेतिवाक्यस्य पुनरुक्तिदोषोऽनिवारणोयः । अथवा अस्मात् स्त्रो-  
कार्द्धात् परं विश्वावसूक्तकतिपयवाक्यानि न सन्ति ।

(२) ससाहेति क० ड० च० क० ज० ।

(३) वीर्यसिद्धये इति क० क० ज० अयम्वपप्राठः ।

(४) नम्रस्तिष्ठन् स नोत्थितः इतिप्रयोगोऽत्र सङ्गतः ।

(५) अत्र, मेषयोः पदवीन्तत्र गन्धर्व्वैर्दिवमाश्रितैरितिप्रवेगोवि उद्धः ।

प्रकाशितम् सद्यसा ततो नमवेक्ष्य सा<sup>(१)</sup> ।  
 नमं दृष्ट्वा तिरोभूत्वा अप्सरा कामरूपिणी ॥२५॥  
 तिरोभूतान्तु तां ज्ञात्वा गन्धर्वास्तत्र तावुभौ ।  
 मेधौ त्यक्त्वा च ते सर्वे तत्रैवान्तर्हिताभवन्<sup>(२)</sup> ॥२६॥  
 उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतः प्रभुः<sup>(३)</sup> ।  
 अपश्यंस्तं तु वै राजा विललाप सुदुःखितः ॥२७॥  
 चत्वार पृथिवीं चैव मार्गमाणस्ततस्ततः ।  
 अथापश्य च तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥२८॥  
 स्रजतीर्थे पुष्करिण्यां विगाडेनाम्बुनाभुतां ।  
 क्रीडन्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनं ॥२९॥  
 अपश्यत्प्रा ततः सुभूराजानमविदूरतः ।  
 उर्वशी ताः सखीः प्राह अयं स पुरुषोत्तमः ॥३०॥  
 यस्मिन्नहमवासीति<sup>(४)</sup> दर्शयामास तं नृपं ।  
 तत आविर्बभूवुस्ताः पञ्चचूडाप्सरास्तुताः<sup>(५)</sup> ॥३१॥  
 दृष्ट्वा तु राजा तां प्रीतः प्रलापान् कुरुते बहून् ।  
 आयाहि तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ हे ॥३२॥

- (१) एतच्छ्लोकार्द्धात् परं श्लोकार्द्धं पतितं वाक्यसमाप्तेरभावात् ।  
 (२) अत्र सन्धिरार्धप्रयोगात् ।  
 (३) पुनरिति ख० ग० ङ० च० छ० ।  
 (४) सर्व्वेभ्योवादर्शयुक्तकेषु मवासीति इतिपाठोवर्त्तते । अत्र मवात्सं  
 श्लेतिप्रयोगेऽविशुद्धः ।  
 (५) अत्र, पञ्चचूडादयोऽप्सराः इतिप्रयोगः समीचीनः । ख० ग० छ०  
 ङ० युक्तकेषु पञ्चक्रीडाप्सरस्तुताः इतिपाठोऽस्ति ।

एवमादीनि सूक्ष्माणि परस्परमभाषत ।

उर्वशी त्वब्रवीच्चैलं सगर्भाहं त्वया प्रभो ॥ ३३ ॥

संवत्सरात् कुमारस्ते भविता नैव संशयः ।

निशामेकान्तु वै राजा अवसन्तु तया सह ॥ ३४ ॥

सम्प्रहृष्टोजगामाथ स्वपुरन्तु महायशाः ।

गते संवत्सरे राजा उर्वशीं पुनरागमत् ॥ ३५ ॥

उषित्वा तु तया सार्द्धमेकरात्रं महामनाः ।

कामार्त्तश्चाब्रवीद्दीनेभव नित्यं ममेति वै ॥ ३६ ॥

उर्वश्याब्रवीच्चैलं गन्धर्वास्ते वरन्ददुः ।

तं दृणीष्व महाराज ब्रूहि चैतान् स्वमेव हि ॥ ३७ ॥

दृणे नित्यं हि सालोक्यं गन्धर्वाणां मद्भयानां ।

तथेत्युक्त्वा वरं ब्रूवे गन्धर्वाश्च तथास्त्विति ॥ ३८ ॥

स्थालीमग्नेः पूरयित्वा गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।

अनेन दृष्ट्वा लोकन्तं प्राप्ससि त्वं नराधिप ॥ ३९ ॥

तमादाय कुमारन्तु नगराथोपचक्रमे ।

निक्षिप्य तमरणाञ्च स पुत्रन्तु गृहं ययौ ॥ ४० ॥

पुनरादाय दृश्याग्निमश्वत्थं तत्र दृष्टवान् ।

समीपतस्तु तं दृष्ट्वा ह्यश्वत्थं तत्र विस्मितः ॥ ४१ ॥

गन्धर्व्वेभ्यस्तथाख्यातुमग्निना गां गतस्तु सः ।

श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणिं तु समादिशत् ॥ ४२ ॥

अश्वत्यादरणिं कृत्वा मथित्वाग्निं यथाविधि ।

तेनेष्ट्वा तु सलोकं नः प्राप्ससि त्वं नराधिप ॥ ४३ ॥



मथित्वाग्निं विधा कृत्वा ह्यथजस्रं नराधिपः ।  
 दृष्ट्वा यज्ञैर्वज्रविधैर्गतस्तेषां सलोकतां ॥४४॥  
 वासाय च स गन्धर्वस्तेतायां स महारथः ।  
 एकोऽग्निः पूर्वमासीद्वै ऐलस्त्रीस्तानकल्पयत् ॥४५॥  
 एवंप्रभावोराजामीदैलसु द्विजसत्तमाः ।  
 देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरलङ्कृते ॥४६॥  
 राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।  
 उत्तरे यामुने तीरे प्रतिष्ठाने<sup>(१)</sup> महायज्ञाः ॥४७॥  
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि षड्विन्द्रोपमतेजसः ।  
 गन्धर्वलोके विदिता आयुर्द्धीमानमावसुः ॥४८॥  
 विश्वायुश्च श्नायुश्च गतायु<sup>(२)</sup>श्चैवर्षीसुताः ।  
 अमावसेसु वै जातोभीमोराजाथ विश्वजित् ॥४९॥  
 श्रीमान् भीमस्य दायादोगजासीत्काञ्चनप्रभः ।  
 विद्वांसु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोभृन्महाबलः ॥५०॥  
 सुहोत्रस्याभवद्जङ्गुः केशिकागर्भसम्भवः ।  
 प्रतिगत्य ततो गङ्गा वितते यज्ञकर्म्मणि ॥५१॥  
 ज्ञावयामास तं देशं भाविनोर्यस्य दर्शनात्<sup>(३)</sup> ।  
 गङ्गाया ज्ञावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ॥५२॥  
 सौहोत्रिर्वदः<sup>(४)</sup> क्रुद्धो गङ्गां संरक्तलोचनः ।

(१) प्रतिष्ठाने इति क० च० ज० ।

(२) अतायुरिति ख० ।

(३) देशनात् इति च० ।

(४) सौहोत्रिश्च ततः इति ख० ग० । अस्मिन् श्लोकार्धे सरूपकक्रियाया

अस्य गङ्गेवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥५३॥  
 एतत्ते विफलं सर्व्वं पीतमम्भः<sup>(१)</sup> करोम्यहं ।  
 राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा सुरर्षयः ॥५४॥  
 उपनित्युर्महाभागा दुहित्वेन जाह्नवी ।  
 यौवनाश्वस्य पौत्रीन्तु<sup>(२)</sup> कावेरीञ्जङ्गरावहत् ॥५५॥  
 युवनाश्वस्य शापेन गङ्गा येन<sup>(३)</sup> विनिर्ममे ।  
 कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जङ्गुभार्यामनिन्दितां ॥५६॥  
 जङ्गुश्च दयितं पुत्रं सुहोत्रं नाम धार्मिकं ।  
 कावेर्यां जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥५७॥  
 अजकस्य तु दायादोवलाकाशोमहायशः ।  
 बभूवुश्च गयः श्रीलः<sup>(४)</sup> कुशस्तस्यात्मजः स्मृतः ॥५८॥  
 कुशपुत्रा बभूवुश्च चत्वारोवेदवर्चसः<sup>(५)</sup> ।  
 कुशाश्वः कुशनाभश्च अमूर्त्तारयशोवसुः ॥५९॥  
 कुशस्तम्बस्तपस्तेपे पुत्रार्थी राजसत्तमः ।

ऊहनीयत्वेन, सौहोत्रिर्वरदः, वा, सौहोत्रिश्च ततः इत्यत्र सौहो-  
त्रिरब्रवीदिति पाठः समीचीनः ।

- (१) सर्व्वेष्वादृशपुस्तकेषु पीतमम्भ इत्यत्र भ्रमेत्पुन्यपाठावर्त्तन्ते । यथा,  
 पिवन्नभः इति क०, पिवन्तीभिः इति ख०, अपरः कि० इति ग०,  
 पिवन्तंवः इति ङ०, पिवन्तंभं इति च०, पिवन्ताम्भः इति छ०,  
 पिवन्ताम्भ इति ज० ।
- (२) पुत्रीमिति ख० ।
- (३) गङ्गायै न इति ङ० च० अयन्तु न सम्यङ् ।
- (४) बभूव च दयाशीलः इति ख० ।
- (५) देववर्चसः इति ख० ग० ।

पूर्णे वर्षसहस्रे वै शतकतुमपश्यत ॥६०॥  
 स उग्रं तपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।  
 समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवास्व शाश्वतः ॥६१॥  
 पुत्रत्वं कल्पयामास स्वयमेव पुरन्दरः ।  
 गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥६२॥  
 पौरकुत्साभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत<sup>(१)</sup> ।  
 पूर्वं कन्यां महाभागां नाम्ना सत्यवतीं शुभां ।  
 तां गाधिः पुत्रः काव्याय रूचीकाय ददौ प्रभुः ॥६३॥  
 तस्यां पुत्रस्तु<sup>(२)</sup> वै भर्ता भार्गवोभृगुनन्दनः ।  
 पुत्रार्थं साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥६४॥  
 तथा चाह्वय णिधृति<sup>(३)</sup> रूचीकोभार्गवस्तदा ।  
 उपयोज्यश्चरुयं त्वया मात्रा च ते शुभाः<sup>(४)</sup> ॥६५॥  
 तस्यां जनिष्यते पुत्रोदीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः ।  
 अजेयः क्षत्रियैर्युद्धे क्षत्रियर्षभसूदनः ॥६६॥  
 तवापि पुत्रं कल्पाणि धृतिमन्त्रं तपोधनं ।  
 शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥६७॥

(१) जनयामास इत्यर्थं अजायतेत्यार्थः ।

(२) पुत्राय इति पाठः साधयान् ।

(३) क० ड० च० क० ज० पुस्तकेषु णिधृति इति अर्थशून्यपाठो वर्तते ।  
 ख० पुस्तके तथा राजा बालभृतिरिति पाठः । ग० पुस्तके एतच्छ्लो-  
 कार्जं नास्ति । णिधृति इत्यत्र सुधृतिमिति प्रयोगोऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।

(४) शुभाः इति पाठः सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु विद्यते । अत्र शुभे इति  
 सम्बोधनात्प्रयोगः सङ्गतः ।

- एव मुक्ता तु तां भार्यामृचीकोभृगुनन्दनः ।  
 तपस्याभिरतो नित्यं अरण्यं प्रविवेकं च ॥६८॥  
 गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् ।  
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः ॥६९॥  
 चरद्वयं गृहीत्वा तु ऋषेः सत्यवती सदा<sup>(१)</sup> ।  
 भर्तुर्वचनमव्यया दृष्ट्वा मात्रे न्यवेदयत् ॥७०॥  
 माता तु तस्यै दैवेन दुहित्रे स्वं च हं ददौ ।  
 तस्याश्चरमयाज्ञानादात्मनः सा चकार च ॥७१॥  
 अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं शुभं ।  
 धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शना ॥७२॥  
 तमृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाप्यनुमृश्य च ।  
 तदा ब्रवीद्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीं ॥७३॥  
 मातुः सिध्यति ते भद्रे चरद्वयत्यासहेतुना<sup>(२)</sup> ।  
 जनिष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥७४॥  
 माता जनिष्यते वापि<sup>(३)</sup> तथाभूतं तपोधनं ।  
 विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितं ॥७५॥

(१) तदा इति पाठोयुक्तः ।

(२) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रान्तिजनितपाठाः सन्ति । यथा, मात्रा  
 सिध्यन्ति ते सर्व्वे भद्रे चरद्वयत्यासहेतुना इति च इति ख०, यात्रासिध्यन्ति  
 ते सर्व्वे वर्वरस्य महेति च इति ग० । क० ड० च० छ० ज०  
 पुस्तकोष्ठे, मात्रा सिध्यन्ति ता भद्रे इति पाठः साधारणः । इतः परं  
 अतु व्यभ्यासहेतु स इति क०, चरद्वयत्यासहेतु इति ड० च०,  
 च तु व्यभ्यासहेतु तु इति छ० च तु व्यभ्यास हेतु तुत इति ज०

(३) अपि इति ख० ग० ।

एवमुक्ता मन्त्राभागा भर्त्ता सत्यवती तदा ।  
 प्रसादयामास पतिं सुतोमे नेदृशोभवेत् ।  
 ब्राह्मणापसदस्वन्य इत्युक्तोमुनिरब्रवीत् ॥७६॥  
 नैषः सङ्कल्पितः कामोमया भद्रे तथा त्वया ।  
 उयकर्त्ता भवेत् पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥७७॥  
 पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताब्रवीदिदं ।  
 इच्छन् लोकानपि मुनें सृजेथाः किं पुनः सुतं ॥७८॥  
 शमात्मकमृजुं भर्त्तुं पुत्रं मे दातुमर्हसि ।  
 काममेवंविधः पुत्रोमम स्यात्तु वद<sup>(१)</sup> प्रभो ॥७९॥  
 मय्यन्यथा<sup>(२)</sup> न शक्यं वै कर्तुमेव द्विजोत्तम ।  
 ततः प्रसूदमकरोत् स तस्यास्तपसोबलात् ॥८०॥  
 पुत्रे नास्ति विशेषोमे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।  
 त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥८१॥  
 तस्मात् सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवं ।  
 तपस्यभिरतन्दातं जमदग्निं शमात्मकं ॥८२॥  
 भृगोश्चरुविपर्यामे रौद्रवैष्णवयोः पुरा ।  
 यमनादैष्णवस्याग्नेर्यमदग्निरजायत<sup>(३)</sup> ॥८३॥  
 विश्वामित्रं तु दायाश्ङ्गाधिः कुशिकनन्दनः ।

(१) स्याद्वरद इति क० ज० ।

(२) यदन्यथा इति क०, मय्यन्यथा इति ख०, ग० पुस्तके एतत् श्लोकार्थं  
 नास्ति, दयन्यथा इति ड० च०, पयन्यथा इति झ० ज० । एते  
 सर्वे पाठाः क्षिपिकरप्रमादजनिताः ।

(३) जमनादैष्णवस्याग्नेर्यमदग्निरजायत इति ज० ।

- प्राप्य ब्रह्मर्षिसविता<sup>(१)</sup> जगाम ब्रह्मणा वृतः ॥८४॥  
 सा हि सत्यवती पुण्या सत्यव्रतपरायणा ।  
 कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ॥८५॥  
 परिश्रुता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ।  
 दृष्ट्वाकुवंशे त्वभवत्सुवेणुर्नाम पार्थिवः ॥८६॥  
 तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ।  
 रेणुकायान्तु कामल्यां तपोधृतिसमन्वितः ।  
 आर्चीकोजनयामास जमदग्निः सुदारुणं ॥८७॥  
 सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगं ।  
 • रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकं ॥८८॥  
 श्रौर्वस्यैवमृचीकस्य<sup>(२)</sup> सत्यवत्यां महामुनाः<sup>(३)</sup> ।  
 यमदग्निस्ततोवीर्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः ।  
 मध्यमस्य शुनःशेफः शुनःपृच्छः कनिष्ठकः ॥८९॥  
 विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः ।  
 जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्द्धनः<sup>(४)</sup> ॥९०॥  
 विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःसेफोभवन्मुनिः ।  
 हरिश्चन्द्रस्य यज्ञे तु पशुत्वे नियतः स वै ।  
 देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोभवत् ॥९१॥

(१) समतामिति ख० ग० ।

(२) काथ्यस्य च ऋचीकस्य इति ख० ग० ।

(३) महात्मनः इति ख० ।

(४) कौशिकाद्वंशवर्द्धनः इतिप्रयोगः साधुः ।

विश्वामित्रस्य पुत्राणां शृङ्गः प्रोक्तो यजः स्मृतः ।  
 मधुच्छन्दो नयस्यैव<sup>(१)</sup> कृतदेवो<sup>(२)</sup> भुवाष्टको ॥८९॥  
 कव्यपः पूरणस्यैव विश्वामित्रसुतास्तु वै ।  
 तेषां गोत्राणि वज्रधा कौशिकानां महात्मनां ॥९०॥  
 पार्थिवा देवरातास्तु याज्ञवल्क्याः समर्षणाः ।  
 उदुम्बरा उदुच्छानास्तारका यममुच्चताः<sup>(३)</sup> ॥९१॥  
 लोहिष्ठोरेणवस्यैव तथा कारीषवः<sup>(४)</sup> स्मृताः ।  
 सभ्रवः पाणिनस्यैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥९२॥  
 शालावत्या हिरण्याक्षाः स्यङ्गुता गालवाः स्मृताः<sup>(५)</sup> ।  
 देवला यामदूतास्तु शालङ्कायनवास्तवाः ॥९३॥  
 ददातिवाङ्मुराश्वान्ये विश्वामित्रस्य धीमतः ।  
 कव्यन्तरविवाह्यास्ते वहवः कौशिकाः स्मृताः ॥९४॥  
 कौशिकासोऽमुतास्यैव<sup>(६)</sup> तथान्ये सैधवायनाः<sup>(७)</sup> ।  
 पौरोरवस्य पुण्यस्य ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य तु ॥९५॥  
 द्रुषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रान्नथाष्टकः ।  
 अष्टकस्य सुतो योहि प्रोक्तो जङ्गुगणो मया ॥९६॥

(१) मधुच्छन्दो यमस्यैव इति ख०, जपस्यैवेति ड० च० ।

(२) कृतदेवो इति ड० च० ।

(३) स्ताङ्कान्तभवास्तथा इति ख०, यदस्त्रोक्तो ग० पुण्यको नास्ति, यदु-  
 स्मृताः इति क० ज०, स्यतुमुच्चताः इति छ० ।

(४) कासिषवः इति क० ज० ।

(५) शालाव व्याह्रिव्याक्षाः स्यङ्गुता गालवाः स्मृता इति क० छ० ज० ।

(६) कौशिकासोऽमुतास्यैवेति ड० छ० ।

(७) सैधवायना इति क०, ज० ।

लक्षय ऊचुः । किं लक्षणेन धर्मिण तपसैव श्रुतेन वा ।  
 ब्राह्मणं<sup>(१)</sup> समनुप्राप्तं विश्वमिच्छादिभिर्नृपैः ॥१००॥  
 येन येनाभिधानेन ब्राह्मणं लब्धिया गताः ।  
 विशेषं ज्ञातुमिच्छामि तपसा दानतस्तथा ॥१०१॥  
 एवमुक्तस्ततोवाक्यमब्रवीदिदमर्थवत् ।  
 अग्न्यायोपगतैर्द्रव्यैराहृत्य यजने धिया<sup>(२)</sup> ।  
 धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्रुते ॥१०२॥  
 धर्मं चैतं समाख्याय पापात्मा पुरुषाधमः ।  
 ददाति दानं विप्रेभ्येलोकानां दक्षकारणान् ॥१०३॥  
 जपद्वृत्त्या<sup>(३)</sup> तथा तीव्रं धनलोभान्निरङ्कुशः ।  
 रागमोहान्वितो ह्यन्ते पावनार्थं ददाति ऽऽ ॥१०४॥  
 तेन दत्तानि दानानि अफलानि भवन्त्युत ।  
 तस्य धर्मप्रवृत्तस्य द्विसकस्य दुरात्मनः ॥१०५॥  
 एवं लब्ध्वा धनं मोहाद्दत्तोयजतश्च ह ।  
 सङ्कलितकर्मणोदानं न तिष्ठति दुरात्मनः ॥१०६॥  
 न्यायागतानां द्रव्याणां तीर्थे सम्प्रतिपादनं ।  
 कामाननभिसन्धास्य यजते च ददाति च ॥१०७॥  
 स दानफलमाप्नोति तच्च दानं सुखोदयं ।  
 ह्यानेन भोगानाप्नोति स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥१०८॥

(१) ब्राह्मण्यमिति ड० च० ।

(२) दाहय द्विजस्तमान् इति क० छ० ज० ।

(३) जयज्वलेति पाठः सुसङ्गतः ।



तपसा तु सुसुप्तेन लोकान् विष्टभ्य तिष्ठति ।  
 विष्टभ्य स तु तेजस्वी लोकेष्वानन्यमश्रुते ॥१०८॥  
 दानाश्चेयस्तथा यज्ञोयज्ञाश्चेयस्तथा तपः ।  
 सत्यासत्तपसः श्रेयांस्तस्माद्ज्ञानं गुरु स्यत ॥११०॥  
 श्रूयन्ते हि तपःसिद्धाः क्षात्रोपेता द्विजातयः ।  
 विश्वामित्रो नरपतिर्मान्धाता संकतिः कपिः ॥१११॥  
 कपेश्च<sup>(१)</sup> पुरुकुत्सश्च सत्यश्वानृक्षवानृधुः<sup>(२)</sup> ।  
 आर्ष्टिश्चेनो जमीटश्च भागान्योन्यस्तथैव च ॥११२॥  
 कचीवस्यैव शिजयस्तथान्ये च महारथाः ।  
 रथीतरश्च रुन्दश्च विष्णुश्च द्यौमनृपाः ॥११३॥  
 क्षात्रोपेताः स्यता ह्येते तपसा चक्षिताङ्गताः ।  
 एते राजर्षयः सर्वे सिद्धिं सुमहतीङ्गताः ।  
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्रेयोर्विशं महात्मनः ॥११४॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चन्द्रवंशकीर्त्तनं नाम  
 ऊनचिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) कपेरिति पाठो लोखकप्रमादजनितः । अथवा कपेरिति पदप्रयोगस्य-  
 तात्पर्यार्थावगतिरिति दुरूहा ।

(२) सत्याश्वदृक्षवान् प्रसुरिति क० छ० ज० ।

## अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशकीर्तनं ।

सुत उवाच । एते पुत्रा महात्मनः पञ्चैवासन् महाबलाः ।

स्वर्भानुतनयाः विप्राः<sup>(१)</sup> प्रभार्या जश्चिरे नृपः ॥१॥

गज्जषः प्रथमस्तेषां पुत्रधर्मा ततः सुतः ।

धर्मवृद्धात्मजश्चैव सुतहोत्रो<sup>(२)</sup> महायशः ॥२॥

सुतहोत्रस्य दायादास्तथः परमधार्मिकाः ।

काशः शलश्च दावेतौ तथा गृत्समदः<sup>(३)</sup> प्रभुः ॥३॥

पुत्रोगृत्समदस्यापि शुनकोयस्य शौनकः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ॥४॥

एतस्य वंशे समुद्रता<sup>(४)</sup> विचित्रैः कर्मभिर्दिजाः ।

शलात्मजोऽर्द्धिषेणश्चरन्तस्तस्य चात्मजः ॥५॥

शौनकाश्चार्द्धिषेणाश्च चात्रोपेता दिजातयः ।

काशस्य काशयोरारुष्टः पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥६॥

धर्मश्च दीर्घतपसोविद्वान् धन्वन्तरिस्ततः ।

तपसा सुमहातेजा जातो वृद्धस्य धीमतः ।

(१) विप्रा इत्यत्र नेथा इति अर्थग्रन्थपाठः आदर्शपुस्तकमात्रेऽस्ति ।

(२) सुतहोत्र इति क० ड० च० ।

(३) गृत्समदः इति ड०, गृत्समयः इति क० । एष श्लोकः ख० ग०-  
पुस्तकयोर्नास्ति ।

(४) तस्य वंशे समुद्रता इति ड० च० ।

अथैनमृषयः प्रोचुः स्मृतं वाक्यमिमं पुनः ॥७॥  
 ऋषय उचुः । कथं धन्वन्तरिर्होमानुषेस्मिह जज्ञिवान् ।  
 एतदेदितुमिच्छामस्ततोऽब्रूहि प्रियं तथा ॥८॥  
 स्मृत उवाच । धन्वन्तरेः सम्भवायं श्रूयतामिह वै द्विजाः ।  
 स सम्भूतः समुद्रान्ते<sup>(१)</sup> मथ्यमानेऽमृतं पुरा ॥९॥  
 उत्पन्नः सकलात् पूर्वं सर्वतश्च श्रिया कृतः ।  
 सर्वसंसिद्धकायं तं दृष्ट्वा विष्टम्भितः स्थितः ।  
 अजस्रमिति होवाच तस्मादजस्तु सः स्मृतः ॥१०॥  
 अजः प्रोवाच विष्णुं तं तनयोस्मि तव प्रभो ।  
 विधत्स्व भागं म्यामश्च मम लोके सुरोत्तम ॥११॥  
 एवमुक्तः स दृष्ट्वा तु तथा प्रोवाच स<sup>(२)</sup> प्रभुः ।  
 हतोयज्ञविभागस्तु यज्ञियैर्हि सुरैस्तथा ॥१२॥  
 वेदेषु विधियुक्तश्च विधिहेतुं महर्षिभिः ।  
 न शक्यमिह होमो वै तुल्यं कर्तुं कदाचन ॥१३॥  
 अर्वाक्सुतोसि हे देव नाममन्त्रोसि वै प्रभोः ।  
 द्वितीयायान्तु सम्भूत्यां लोके स्थातिङ्गमिष्यसि ॥१४॥  
 अणिमादियुता भिद्विर्गर्भस्थस्य भविष्यति ।  
 तेनैव च ब्रूरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसि प्रभो ।  
 चाहमन्त्रैर्घृतैर्गन्धैर्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥१५॥

(१) समुद्रान्ते इत्यत्र समुद्रान्तः-इतिपाठः साधोयान् ।

(२) आदर्शपुन्तकभावे स इति पाठोऽस्ति अथ स इतिपदस्यत्ययेन त-  
 नितिपाठः समीचीनः ।

अथ च त्वं पुनश्चैव आयुर्वेदं विधाक्यसि ।

अथस्याम्नावी आर्योऽयं प्राग्दिष्टस्त्वज्जयोनिना ॥१६॥

द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः ।

तस्मात्<sup>(१)</sup> तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे ततः ॥१७॥

द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौमहेचः प्रकाशिराट्<sup>(२)</sup> ।

पुत्रकामस्तपसोऽपे नृपोदीर्घतपास्तथा ॥१८॥

अजं देवन्तु पुत्रार्थं क्षारिराधपिषुर्नृपः ।

वरेण हृन्दयामास प्रीतोऽध्वन्तरिर्नृपः ॥१९॥

नृप उवाच । भगवन् यदि तुष्टस्त्वं पुत्रोऽमे धृतिमान् भव ।

तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत ॥२०॥

तस्य गेहे समुत्पन्नो देवोऽध्वन्तरिस्तदा ।

काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रनाशनः ॥२१॥

आयुर्वेदं भरद्वाजस्य कार सभिषक् क्रियं ।

तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥२२॥

अध्वन्तरि सुतस्यापि केतुमानिति विश्रुतः ।

अथ केतुमतः पुत्रो विभो भीमरथो नृपः ।

दिवोदास इति ख्यातो वाराणस्यधिपो भवत् ॥२३॥

एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं पुरा ।

ग्रन्थां विवेकयामास जेमको नाम राजसः ॥२४॥

(१) तस्मादित्यत्र एवं इति पाठः साधुः ।

(२) स काशिराट् इति ख० ग० ।

अप्ता हि सा पुरी पूर्वं निकुम्भेन महात्मना .

ग्रन्था वर्षसहस्रं वै भविषीति पुनः पुनः ॥१५॥

तस्यान्तु अन्नमाचार्या दिवोदासः प्रजेश्वरः ।

विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सद्यवेक्ष्यत् ॥१६॥

अथ जपुः । वाराणसीं किमर्थंतां निकुम्भः अन्नवान् पुरा ।

निकुम्भस्यापि धर्मात्मा सिद्धलेशं अत्राप यः ॥१७॥

सुत उवाच । दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः ।

वसते स महातेजाः स्त्रीतायां वै मराधिपः ॥१८॥

एतस्मिन्नेव काले तु हतदारोमहेश्वरः ।

देव्याः स प्रियकामस्तु वसानश्च सुरान्तिके ॥१९॥

देवाश्चया पारिवदा विश्वरूपास्तपोधनाः ।

पूर्वोक्तै रूपविशेषैस्तोषयन्ति महेश्वरीं ॥२०॥

ह्वयति तैर्महादेवोमेना नैव तु ह्वयति ।

जगुष्मते सा नित्यश्च देवं देवीं तथैव च ॥२१॥

मम पार्श्वे त्वनाचार<sup>(१)</sup> स्तव भर्ता महेश्वरः ।

दरिद्रः सर्व एवेह अस्तिष्टं लङ्घतेनचे ॥२२॥

मात्रा तथोक्ता वचसा स्त्रीस्वभावाश्चामृतम् ।

स्मितं कृत्वा तु वरदा हरपार्श्वमथागमत् ॥२३॥

विषण्वदना देवी महादेवमभाषत ।

नेह वक्ष्याम्यहं देव नय मां स्वं निवैष्मनं ॥२४॥

तथोक्तस्तु महादेवः सर्वान् लोकानवेक्ष्य च ।  
 वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां तु द्विजोत्तमाः ।  
 वाराणसीं महातेजाः सिद्धोत्तेजं गणेश्वरः ॥ ३५ ॥  
 दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टान्नगरीं भवः ।  
 पार्श्वस्थं स समाह्वय गणेशं जेमकं<sup>(१)</sup> ब्रवीत् ॥ ३६ ॥  
 गणेश्वर पुरीकृत्वा शून्यां वाराणसीं कुब ।  
 मृदुना साभ्युपायेन अतिवीर्यः स पार्थिवः ॥ ३७ ॥  
 ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं पुरा ।  
 स्वप्ने सन्दर्शयामास मङ्गलं नाम नापितं ॥ ३८ ॥  
 श्रेयस्तेषां करिष्यामि स्थानं मे रोचयानघ ।  
 मद्रूपां<sup>(१)</sup> प्रतिमां कृत्वा नगर्थ्यन्ते निवेश्य ॥ ३९ ॥  
 तथा स्वप्ने यथा दृष्टं सर्वं कारितवान् द्विजाः ।  
 नगरीदार्थमुक्त्वाप्य राजानन्तु यथाविधि ॥ ४० ॥  
 पूजा तु महती चैव नित्यमेव प्रयुज्यते ।  
 गन्धैर्धूपैश्च माल्यैश्च प्रेक्षणीयैस्तथैव च ॥ ४१ ॥  
 अन्नप्रदानयुक्तैश्च अत्यहुतमिवाभवत् ।  
 एवं सम्पूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः ॥ ४२ ॥  
 ततो वरसहस्राणि नगराणां प्रयच्छति ।

(१) क्षेपको ब्रवीदिति ख० ।

(२) मद्रूपामिति च, आदर्शपुस्तकमात्रे अर्थरहितपाठाः सन्ति । यथा,  
 मेद्रूपामिति क०, मखूपामिति ख० ग०, मद्रूपामिति ख० च०  
 क० ज० ।

पूजान् शिरस्यभार्युषि सर्वकामांस्तथैव च ॥४३॥  
 राजस्तु मद्दिषी श्रेष्ठा सुयज्ञा नाम विभुताः ।  
 पुनार्थमागता साध्वी राज्ञा देवी प्रचोदिता ॥४४॥  
 पूजान् विपुलां कृत्वा देवी पुनानयायत ।  
 पुनः पुनरद्यागम्य वज्रजः पञ्चकारणात् ॥४५॥  
 न प्रयच्छति पुनस्तु निकुम्भः कारणेन तु ।  
 राजा यदि तत् क्रुध्येत ततः किञ्चित् प्रवर्त्तते ॥४६॥  
 अथ दीर्घेन कालेन क्रोधो राजानमाविशत् ।  
 भूतं त्विदं महादारि नगराणां प्रयच्छति ॥४७॥  
 प्रीत्या वरांश्च जनशोभन किञ्चित् प्रवर्त्तते ।  
 मामकैः पूज्यते नित्यं नगर्यां मम चैव तु ॥४८॥  
 तच्चार्चितस्य वज्रशोदेया मे तच्च कारणात् ।  
 न ददाति च पुत्रं मे कृतज्ञो वज्रभोजनः ॥४९॥  
 अतो नार्हति पूजान् मत्सकाशात् कथञ्चन ।  
 तस्मान् नु नाश्रयिष्यामि तस्य स्थानं दुरात्मनः ॥५०॥  
 एवं तु स विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिष्किणी ।  
 स्थानं गणपतेस्तस्मात् नाश्रयामास दुर्मतिः ॥५१॥  
 भग्नमायतनं दृष्ट्वा राजानमगमत् प्रभुः ।  
 यस्माद्गतेऽपराधं मे त्वया स्थानं विनाशितं ॥५२॥  
 अकस्मात् तु पगी भूया भविषी ते नराधिप ।  
 ततस्तेन तु शापेन भूया वाराणसी तथा ॥५३॥  
 ज्ञातां पुरीं निकुम्भस्तु महादेवमथानयत् ।

भूयां पुरीं महादेवो निर्गमे परमात्मना ॥ ५४ ॥  
 तुष्ठां देवविभूत्यास्तु देव्यास्यैव महात्मनः ।  
 रमते तच्च वै देवी रममाणो महेश्वरः<sup>(१)</sup> ॥ ५५ ॥  
 न रतिं तच्च वै देवी लभते गृहविस्मयात् ।  
 देव्याः क्रीडार्थमीज्जानो<sup>(२)</sup> देवो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५६ ॥  
 नाहं वेष्म विमोक्ष्यामि अविमुक्तं हि मे गृहं ।  
 प्रहस्यैनामयोवाच अविमुक्तं हि मे गृहं ॥ ५७ ॥  
 नाहं देवि गमिष्यामि गच्छस्वैह रमाम्यहं ।  
 न स्नात्तदविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयं ॥ ५८ ॥  
 एवं वाराणसीं गता अविमुक्तं च कीर्तितं ।  
 तस्मिन् वसति वै देवः सर्वदेवगमकृतः ।  
 युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥ ५९ ॥  
 अन्तर्द्धानं कलौ याति तत्पुरम् महात्मनः ।  
 अन्तर्हिते पुरे तस्मिन् पुरी सा वसते पुनः ॥ ६० ॥  
 एवं वाराणसीं गता निवेशं पुनरागता ।  
 भद्रश्रेष्ठस्य<sup>(३)</sup> पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनां ॥ ६१ ॥  
 इत्वा निवेशयामास दिवोदासो नराधिपः ।  
 भद्रश्रेष्ठस्य राज्यम् इतन्मेन बलीयसा ॥ ६२ ॥

(१) ऐश्वर्यात् सातु विस्मिता इति क० क० ज० ।

(२) ख० ग० ड० च० पुस्तकेषु पुनर्यामीति तां देवीं इति वा ठीऽस्ति ।  
अयन्वपपाठः ।

(३) भद्रश्रेष्ठस्येति क०, भद्रश्रेष्ठस्येति ख० ग० ।



भद्रश्रेष्ठस्य पुत्रस्तु दुर्दमोनाम नामतः ।  
 दिवोदासेन बालेति घृणया च विवर्जितः ॥६३॥  
 दिवोदासाहवदत्यां वीरोज्ज्वले प्रतर्द्दनः ।  
 तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥६४॥  
 वैरस्यान्तं महाराज्ञा तदा तेन विधत्सता ।  
 प्रतर्द्दन्त्यस्य पुत्रौ द्वौ वत्सोगर्गश्च विश्रितः ॥६५॥  
 वत्सपुत्रोच्चलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य वात्सजः ।  
 अलर्कं प्रति राजर्षिगीतस्योक्तौ पुरातनौ ॥६६॥  
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।  
 युवा रूपेण सम्यन्नोच्चलर्कः काशिसन्तमः ।  
 लोपासुद्राप्रसादेन परमासुरवाप्तवान् ॥६७॥  
 प्रापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा चेमकराक्षसं ।  
 रम्यामावासयामास पुरीं वाराणसीं नृपः ॥६८॥  
 सन्नतेरपि दायादः सुनीथो<sup>(१)</sup> नाम धार्मिकः ।  
 सुनीथस्य तु दायादः सुकेतुर्नाम धार्मिकः ॥६९॥  
 सुकेतुतनयस्यापि धर्मकेतु<sup>(२)</sup> रिति श्रुतिः ।  
 धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ॥७०॥  
 सत्यकेतुस्तस्यापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ।  
 सुविभुस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततः स्मृतः ॥७१॥

(१) सुनीथ इति ख० ग० ।

(२) धर्मकेतु रिति ख० ग० ।

सुकुमारस्य पुचस्तु दृष्टकेतुः<sup>(१)</sup> स धार्मिकः<sup>(२)</sup> ।

दृष्टकेतोस्तु दायादोवेणुहोचः प्रजेस्वरः ॥७३॥

वेणुहोचस्तुत्यापि गार्ग्योत्रे नामः विश्रुतः ।

गार्ग्यस्य गर्गभूमिस्तु<sup>(३)</sup> वात्स्योवत्स्यस्य धीमतः ॥७४॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव तयोः पुत्राः सुधार्मिकाः ।

विक्रान्ता बलवन्तश्च सिंहतुल्यपराक्रमाः ॥७५॥

इत्येते काश्यपाः प्रोक्ता रजेरपि निबोधत ।

रजेः पुत्रशतान्यासन् पञ्च वीर्यवतोभुवि ।

राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहं ॥७६॥

तदा देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे ।

देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथामुवन् ॥७७॥

आवयोर्भगवन् युद्धे विजेता कोभविष्यति ।

ब्रूहि नः सर्व्वलोकेषु ओतुमिच्छामहे वयं ॥७८॥

ब्रह्मोवाच । येषामर्थाय संग्रामे रजिरान्तायुधः प्रभुः ।

योत्स्यते ते विजेष्यन्ति चोक्तोक्तान्त्रयः ॥७९॥

रजिर्यतस्ततोऽलक्ष्मीर्यतोलक्ष्मीस्ततोऽर्धतिः ।

यतोऽर्धतिस्ततोऽधर्मोऽयतोऽधर्मस्ततोऽजयः ॥८०॥

तद्देवा दानवाः सर्वे ततः श्रुत्वा रजेर्जयं ।

अभ्ययुर्जयमिच्छन्तः सुवन्तोराजसत्तमं ॥८१॥

(१) दृष्टकेतुरिति ड० च० ।

(२) सुधार्मिक इति ख० ।

(३) इतः परं श्लोकार्द्धपतनमवगम्यते ।

ते हृष्टमनसः सर्वे राजानं देवदानवाः ।

जम्बुरक्षाज्जथाय त्वं गृह्णाण वरकार्मुकं ॥८१॥

रजिदवाच । अहञ्जेऽयामि नो युद्धे देवान् शक्रपुरोगमान् ।

इन्द्रोभवामि धर्मात्मा ततोऽयोऽस्यामि संयुगे ॥८२॥

दानवा जम्बुः । आस्माकमिन्द्रः प्रह्लादस्तस्यार्थे विजयामहे<sup>(१)</sup> ।

अस्मिंस्तु समये राजंस्तिष्ठेथा देव नोऽदितेः ॥८३॥

स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः ।

भविष्यन्तीन्द्रोऽजित्वेति देवैरपि निमग्नितः ॥८४॥

जघाम दानवान् सर्वान् समवं<sup>(२)</sup> वज्रपाणिनः ।

स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥८५॥

निहत्य दानवान् सर्वान् व्याजहार रजिः प्रभुः<sup>(३)</sup> ।

तं तथा तु रजिं तच्च देवैस्सह शतक्रतुः ॥८६॥

रजिपुचोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीदसः ।

इन्द्रोसि राजन् देवानां सर्वेषाम्नाच संश्रयः ।

यस्याहमिन्द्रपुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि शत्रुहन् ॥८७॥

स तु शक्रवचः श्रुत्वा वक्षितस्तेन मायया ।

तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुं ॥८८॥

तस्मिंस्तु देवसदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ ।

(१) विजयामहे इति क० ज० ।

(२) ये बध्ना इति क० छ० ।

(३) अस्मात् श्लोकात् परं कतिपयश्लोकपतनं सम्भाव्यते राज्ञा रजिगोत्र  
विषयस्याभावदर्शनात् ।

दायाद्यमिन्द्रादाजङ्गुराचारं तनया रणेः ॥८०॥

तानि पुत्रशतान्यस्य तच्च स्थानं शचीपतेः ।

समक्रामन्त बज्रधा स्वर्गलोकं<sup>(१)</sup> त्रिविष्टपं ॥८१॥

ततः काले बज्रतिथे समतीते महाबलः ।

हतराज्यो ब्रवीच्छक्रो हतभागो<sup>(२)</sup> दृढस्यति ॥८२॥

वदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे ।

ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाप्यायितस्ततः ॥८३॥

ब्रह्मन् कुशोयं विमना हतराज्यो हताशनः ।

हतौजा दुर्बलामूढेरजिपुत्रैः प्रसीद मे ॥८४॥

दृढस्यतिरुवाच । यद्येवं चोदितः शक्र तया स्थां पूर्वमेव हि ।

नाभविष्यत् त्वत्प्रियार्थं नाकर्त्तव्यं ममानघ ॥८५॥

प्रयतिष्यामि देवेभ्यः तद्धितार्थं महाद्युते ।

यथा भागश्च राज्यश्च अचिरात् प्रतिपत्स्यसे ॥८६॥

तथा शक्र गमिष्यामि<sup>(३)</sup> मा भूत्ते विह्वलं मनः ।

ततः कर्म चकारास्य तेजःसंवर्द्धनं महत् ॥८७॥

तेषाञ्च बुद्धिसंमोहमकरोद्बुद्धिसत्तमः ।

ते यदा ससुता मूढा रागोत्पन्ना विधर्षिणः ॥८८॥

ब्रह्मादिष्वथ संवृत्ता हतवीर्यपराक्रमाः ।

ततोलेभे सुरैश्चर्यमैन्द्रस्थानं तथोत्तमं ॥८९॥

(१) सूर्यलोकमिति क० ।

(२) हतभाग्यो इति ख०, हतभार्यो इति ग० ।

(३) गमिष्यामीत्यत्र करिष्यामीति पाठः सुसङ्गतः ।

इत्वा रजिस्तुतान् सर्वाण् कामक्रोधपरायणान् ।

य इदं पावनं स्नानं प्रतिष्ठानं व्रतकृतोः ॥१००॥

अष्टपुण्याद्वा रजेर्वापि न स दैराग्यमाप्नुयात् ।

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते रजियुद्धं नाम त्रिंशो-

ऽध्यायः समाप्तः ॥

## अथ एकचिन्तोऽध्यायः ।

चन्द्रवंशवर्णनं ।

अथ जपुः । मरुतेन कथं कन्या राज्ञे दत्ता महात्मना ।

किंवीर्यासु महात्मानोजाता मरुतकन्यकाः ॥१॥

सूत उवाच । आहवन्<sup>(१)</sup> तं<sup>(२)</sup> मरुत्सोममन्त्रकामः प्रजेश्वरं<sup>(३)</sup> ।

मासि मासि महातेजाः षष्टिसंवत्सराक्षरुपः ॥२॥

तेन ते मरुतस्तस्य मरुत्सोमेन तोषिताः ।

अचय्यान्नन्ददुः प्रीताः सर्वकामपरिच्छदं ॥३॥

अमन्तस्य सकृत्पक्वमहोरात्रे न क्षीयते<sup>(४)</sup> ।

कोटिशोदीयमानश्च सूर्यस्योदयनादपि<sup>(५)</sup> ॥४॥

मित्रज्योतिस्तु<sup>(६)</sup> कन्यायां मरुतस्य च धीमतः ।

तस्माज्जाता महासत्त्वा धर्मज्ञा मोक्षदर्शिनाः ॥५॥

सत्रस्य गृहधर्माणि वैराग्यं समुपस्थिताः ।

यतिधर्ममवाप्येह ब्रह्मभूत्याय ते गताः ॥६॥

अनपाय<sup>(७)</sup>स्ततोजातस्तदा<sup>(८)</sup> धर्मप्रदत्तवान् ।

क्षत्रधर्मस्ततोजातः प्रतिपन्नोमहातपाः ॥७॥

(१) आजुऋद्धिर्नित्यर्थे आहवन्निवार्यः ।

(२) आजुग्धन्निवार्ये आहवन्निवार्यः । आह्वरन्तमिति क० ड० च० छ० ज० ।

(३) महेश्वरमिति ख० ग० ।

(४) क्षयतीत्यर्थे क्षीयते इत्यर्थः ।

(५) अतः परं कतिपयस्रोतकप्रतनमुपलभ्यते प्रकान्ते ऋषीणां ग्रन्थे सूतो-  
स्तोत्तरवाक्यस्याभावदर्शनात् ।

(६) मित्रज्योतेस्तु इति क० छ० ज० । एष स्रोतः ख० ग० पुस्तकयो-  
र्नस्तः । अयन्वपपाठः ।

(७) अनपाय इति ख० ग० ड० च० ।

(८) तदा इत्यत्र तत इतिपाठः समीचीनः ।

प्रतिपन्नसुतश्चापि सञ्जयोनाम विश्रुतः ।  
 सञ्जयस्य जयः पुत्रोविजयस्तस्य जग्मिवान् ॥८॥  
 विजयस्य जयः पुत्रस्तस्य हर्ष्यन्धतः<sup>(१)</sup> स्मृतः ।  
 हर्ष्यन्धुतस्ततो<sup>(२)</sup> राजा सहदेवः प्रतापवान् ॥९॥  
 सहदेवस्य धर्मात्मा अदीन<sup>(३)</sup> इति विश्रुतः ।  
 अदीनस्य जयत्सेनस्तस्य पुत्रोऽथ सकृतिः ॥१०॥  
 सकृतेरपि धर्मात्मा कृतधर्मा<sup>(४)</sup> महायशाः ।  
 इत्येते चतुर्धर्माणो नृपस्य निबोधत ॥११॥  
 नृपस्य तु दायादाः षडिन्द्रोपमतेजसः ।  
 उत्पन्नाः पित्रकन्यायां विरजायां महौजसः ॥१२॥  
 यतिर्ययातिः संयातिरायातिः पञ्च तुदयः<sup>(५)</sup> ।  
 यतिर्ज्यैष्ठ्यस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततोऽवरः ॥१३॥  
 काकुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे पत्नीं यतिसदा ।  
 संयातिर्मौलमाख्याय ब्रह्मभृतोभवन्मुनिः ॥१४॥  
 तेषां मध्येतु पञ्चानां ययातिः पृथिवीपतिः ।  
 देवजानिसुषनसः सुतां भार्यामवाप ह ॥१५॥  
 शार्मिष्ठा मासुरीश्चैव तनयां वृषपर्वणः ।  
 यदुच्च तुर्वसुश्चैव देवजानिर्यजायत ॥१६॥

(१) हर्ष्यन्धकः इति ख० ।

(२) हर्ष्यन्धस्तु ततो इति ख० ग० ।

(३) आदित्य इति ख० ग० आदीन इति ड० च० ।

(४) क्षत्रधर्मा इति ख० ड० च० ।

(५) सङ्गवः इति ड० सङ्गव इति च० ।

द्रुक्षन्तानुच्च पुरुषश्च शर्मिष्ठा वर्षपर्वणी ।  
 अजीजनन्महावीर्यान् सुतान्देवसुतोपमान् ॥१७॥  
 रथन्तस्मै ददौ रुद्रः प्रीतः परमभास्वरं ।  
 असङ्गं काञ्चनं दिव्यमक्षयौ च महेषुधी ॥१८॥  
 युक्तं मनोजवैरस्यैर्येन कन्यां समुद्वहत्<sup>(१)</sup> ।  
 स तेन रथमुख्येन जिगाय च ततोमहीं ॥१९॥  
 यथातिर्युधि दुर्द्धर्षो देवदानवमानवैः ।  
 पौरवाणां नृपाणाञ्च सर्वेषां सोमभवद्रथः ॥२०॥  
 योवत्सुदेशप्रभवः कौरवोजनमेजयः ।  
 कुरोः<sup>(२)</sup> पुत्रस्य राज्ञस्तु राज्ञः पारिचितस्य ह ।  
 जगाम स रथोनाशं शापाद्गार्ग्यस्य धीमतः ॥२१॥  
 गार्ग्यस्य हि सुतं बालः स राजा जनमेजयः ।  
 दुर्बुद्धिर्द्विंसयामास लोहगन्धं नराधिपं ॥२२॥  
 स लोहगन्धोराजर्षिः परिधावन्नितस्ततः ।  
 पौरजानपदैस्त्यक्तान् लेभे शर्म कर्हचित् ॥२३॥  
 ततः स दुःखसन्तप्तोनालभत्सर्वविदं क्वचित् ।  
 अशाप हेतुकमृषिं शरण्यं व्यथितस्तदा ॥२४॥  
 इन्द्रोतोनाम विख्यातोयोसौ मुनिरुदारधीः ।  
 योजयामास चेन्द्रातः शौनकोजनमेजयं ।  
 अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमः ॥२५॥  
 स लोहगन्धोव्यनशत्स्यावसथमेत्य ह ।

(१) समुद्वहद्दिव्यर्थे समुद्वहदित्यार्षः ।

(२) कुरोः इति ख० ।



(१) स च दिव्योरथस्तस्माद्वसोऽस्त्रेदिपतेस्तथा ॥२६॥  
 ततः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्वृष्टद्रथः ।  
 ततोऽहत्वा जरासन्धं भीमसं रथमुत्तमं ।  
 प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥२७॥  
 स जरां प्राप्य राजर्षिर्ययातिर्नृजघातमजः ।  
 पुचं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥२८॥  
 जरावली च मां तात पश्चितानि च पर्थगुः ।  
 काव्यस्योशनसः श्वापान्न च तप्तेऽस्मि यौवने ॥२९॥  
 त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।  
 जरां मे प्रतिगृह्णीष्व तं यदुः प्रत्युवाच ह ॥३०॥  
 अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता ।  
 सा च व्यायामसाध्या वै न ग्रहीष्यामि ते जरां ॥३१॥  
 जराया वृद्धवोदोषाः यानभोजनकारिणः ।  
 तस्माज्जरान्न ते राजन् ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥३२॥  
 सितश्वश्रुधरोदीनो जरया शिथिलीकृतः ।  
 बलीसन्नतगात्रश्च दुर्दृशो दुर्बलाकृतः ॥३३॥  
 अशक्तः कार्यकरणे परिभूतस्तु यौवने ।  
 महोपभीतिभिश्चैव<sup>(१)</sup> तां जरान्नामिकामये ॥३४॥

(१) स च दिव्योरथस्तस्मादिति, ततः शक्रेण तुष्टेनेति, ततोऽहत्वा  
 जरासन्धमिति च, एभ्यः श्लोकार्द्धेभ्यः प्राक् कानिचिदावधानि न  
 सन्ति पूर्वापरसङ्गतिविरहात् ।

(२) सहोपभीतिभिश्चैवेति क० ड० च० छ० ज०; अथन्तु न सङ्गतः ।  
 महाभीक्ष्वैव सर्वेषामिति ग० ।

सन्ति ते वद्वः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।  
 प्रतिगृह्णन्तु धर्मज्ञ पुत्रमन्यं दृष्टीव्यं वै ॥ ३५ ॥  
 स एवमुक्तोऽथ दुना तीव्रकोपसमन्वितः ।  
 उवाच वदतांश्रोहोऽप्येष्टं तं गर्हयन् सुतं ॥ ३६ ॥  
 आश्रमः कस्य वान्योक्तिः<sup>(१)</sup> को वा धर्मविधिस्तव ।  
 मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदात्य नवदेशिकः<sup>(२)</sup> ॥ ३७ ॥  
 एवमुक्त्वा यदुं राजा शशापैनं स मन्यमान् ।  
 यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ॥ ३८ ॥  
 तस्मान्न राज्यभागं मूढ प्रजा ते वै भविष्यति ।  
 तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ॥ ३९ ॥  
 उर्वसुह्वाच । न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीं ।  
 जराया वद्वोदोषाः पानभोजनकारिणः ।  
 तस्माज्जरां न ते राजन् ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ ४० ॥  
 ययातिह्वाच । यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।  
 तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥ ४१ ॥  
 असङ्कीर्णा च धर्मेण प्रतिलोमवरेषु च ।  
 पिशिताग्निषु चान्येषु मूढ राजा भविष्यसि ॥ ४२ ॥  
 गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु वा ।

(१) आश्रमः कस्य वान्योक्तिः इति ग० । अयन्तु न समीचीनः ।

(२) आदर्शपुस्तकमात्रे यदाहमवदेशिकः इति पाठोऽस्ति । अयन्तु न सङ्गतार्थप्रयोगः ।

पशुधर्मेषु<sup>(१)</sup> ऋक्षेषु भविष्यति<sup>(२)</sup> न संशयः ॥४३॥

सुत उवाच । एवन्तु तुर्वसुं श्रद्धा यथातिः सुतमात्मनः ।

.शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥४४॥

द्रुह्य त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीं ।

जरां वर्षसहस्रं वै यौवनं खन्ददस्व मे ॥४५॥

पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनं ।

खञ्जादास्यामि<sup>(३)</sup> भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥४६॥

द्रुह्य उवाच । न गजस्य रथं नाश्वं जीर्णोभुङ्क्ते न च म्लियं ।

न सङ्गश्चास्य भवति न जरान्तेन कामये ॥४७॥

यथातिरुवाच । यस्त्वं मे हृदयाज्जातोवयः स्वन्न प्रयच्छसि ।

तस्माद्द्रुह्य प्रियः कामेन ते सम्पत्स्यते कश्चित् ॥४८॥

नैश्वोत्तरसञ्चारस्तत्र नित्यं भविष्यति ।

अराजभ्राजवंशस्त्वं तत्र नित्यं भविष्यसि<sup>(४)</sup> ॥४९॥

अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

एवं वर्षसहस्रान्तु चरेयं दौवनेन ते ॥५०॥

अनुरुवाच । जीर्णः शिशुवरं दत्ते<sup>(५)</sup> जरया ह्यशुचिः सदा ।

(१) नष्टधर्मेषु इति ख० ग० ।

(२) भविष्यतीत्यत्र भविष्यसीतिप्रयोगः सप्रुः ।

(३) अवदास्यामीति ख० ग० ।

(४) चाप्यसि बान्धवः इति ड० च० । एष श्लोकः ख० ग० पुस्तकयोर्न विद्यते ।

(५) क० ज० पुस्तकयोः जीर्णः मुखनत्ते इति, क० पुस्तके जीर्णः शिशुरवदत्ते इति, लिपिकारप्रमादजनितपाठोऽस्ति । अत्र जीर्णः शिशुमुखं दत्ते इति पाठः सम्भवितुमर्हति ।

न जुहोति स कालेभिं तां जरान्नाभिकामये ॥५१॥  
 यथातिह्वाच । यस्त्वं मे हृदयाज्जातोवयः स्वन प्रयच्छसि ।  
 जरादोषस्त्वयोक्तोयं तस्मान्ते प्रतिपत्स्यते ॥५२॥  
 प्रजा च यौवनं प्राप्ता विनश्चिध्यात्यतस्तव ।  
 अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येव भविष्यसि ॥५३॥  
 पुरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानञ्जरया सह ।  
 जरावली च मान्तात पलितानि च पर्यगुः ॥५४॥  
 काव्यस्योशनसः शापान् च तप्तेऽस्मि यौवने ।  
 कञ्चित्कालञ्चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥५५॥  
 पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनं ।  
 स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानञ्जरया सह ॥५६॥  
 सूत उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच पुत्रः पितरमञ्जसा ।  
 यथानुमन्यसे तात करिष्यामि तथैव च ॥५७॥  
 प्रतिपत्स्यामि ते राजन् पाप्मानं जरया सह ।  
 गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान् यथेप्सितान् ॥५८॥  
 जरयाहं प्रतिच्छन्नेवयोरूपधरस्तव ।  
 यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथार्थवत् ॥५९॥  
 यथातिह्वाच । पुरो प्रीतोऽस्मि भद्रन्ते प्रीतश्चेदं ददामि ते ।  
 सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥६०॥  
 सूत उवाच । पुरोरनुमतोराजा यथातिः स्वां जरान्ततः ।  
 संक्रामयामास तदा प्रसादाङ्गार्गवस्य तु ॥६१॥  
 यौवनेनाथ वयसा यथातिर्नृज्जपात्मजः ।

प्रीतियुक्तो नरश्चेष्टश्चचार विषयान् स्वकान् ॥६२॥  
 यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखं ।  
 धर्माविरोधाद्राजेन्द्रो यथार्हति<sup>(१)</sup> स एव हि ॥६३॥  
 देवानतर्पयद्यज्ञैः पितृन् आर्द्धैस्तथैव च ।  
 दीनांश्चानुग्रहेरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥६४॥  
 अतिथीनन्नपानैश्च वैश्यांश्च परिपालनैः ।  
 आनृशंखेन शूद्रांश्च दसून् संनिग्रहेण च ॥६५॥  
 धर्मेण च प्रजाः सर्व्वा यथावदमुरञ्जयन् ।  
 ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥६६॥  
 स राजा सिंहविक्रान्तोयुवा विषयगोचरः ।  
 अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमं ॥६७॥  
 स मार्गमाणः कामानामन्तदोषनिदर्शनात् ।  
 विश्वासहेतोरेमे वै वैभ्राजे नन्दने वने ॥६८॥  
 अपश्यत्स यदा तां वै वर्द्धमानां नृपस्तदा ।  
 गत्वा पुरोः सक्राशं वै स्वाञ्जरां प्रत्यपद्यत ॥६९॥  
 स सम्प्राप्य तु तान् कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः ।  
 कालं वर्षसहस्रं वै सस्मार मनुजाधिपः ॥७०॥  
 परिसङ्ख्याय कालञ्च कलाकाष्ठास्तथैव च ।  
 पूर्णं मत्वा ततः कालं पुरं पुत्रमुवाच ह ॥७१॥  
 यथासुखं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे अत्र लेखकप्रमादद्वयपाठौ स्तः । यथा, यथा  
 हन्ति इति क० ख० ड० च० झ० ज०, यथा यन्ति इति ग० ।

सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥७२॥  
 पुरो प्रीतोस्मि भद्रन्ते गृहाण त्वं स्वयौवनं ।  
 राष्ट्रञ्च<sup>(१)</sup> त्वं गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ॥७३॥  
 प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नृजघातमजः ।  
 यौवनं प्रतिपेदे च पुरुः स्वं पुनरात्मनः ॥७४॥  
 अभिषेक्तुकामञ्च नृपं पुरुं पुत्रं कनीयसं ।  
 ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥७५॥  
 कथं शूद्रस्य नम्रारं देवयान्याः सुतं प्रभो ।  
 श्रेष्ठं यदुमतिक्रम्य पुरोराज्यं प्रदास्यसि ॥७६॥  
 यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः ।  
 शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्यस्ततोऽनु पुरुरेव च ॥७७॥  
 कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति ।  
 अतः सम्बोधयामि त्वां धर्मं समनुपालय ॥७८॥  
 ययातिरुवाच । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे गृण्वन्तु मे वचः ।  
 ज्येष्ठं प्रति यथा राष्ट्रं न देयं मे कथञ्चन ॥७९॥  
 मातापित्रोर्वचनकृद्भितपुत्रः प्रशस्यते ।  
 मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ॥८०॥  
 प्रतिकूलं पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ।  
 स पुत्रः पुत्रवद्दयश्च वर्त्तते पितृमातृषु ॥८१॥  
 यदुना ह्यमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च ।  
 द्रुह्येण चानुना चैव मप्यवज्ञाकृता भृशं ॥८२॥

पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।  
 कनीयान् मम दायादोजरा येन धृता मम ।  
 सर्वकामः सर्वकृतः पुरुणा पुत्रकारिणा ॥८३॥  
 शुक्रेन च वरोदत्तः काव्येनोन्नतमा स्वयं ।  
 पुत्रोयस्त्वानुवर्त्तत स राजा ते महामते ॥८४॥  
 भवतोनुमतोऽप्येवं पुरुषाङ्गेभिषिच्यतां ।  
 यः पुत्रो गुणसम्यन्त्रो मातापित्रोर्हितः सदा ।  
 सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥८५॥  
 अर्हः पुरुरिदं राष्ट्रं यः प्रियः प्रियकृत्तव<sup>(१)</sup> ।  
 वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरं ॥८६॥  
 पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्रोनाङ्गुषस्तदा ।  
 अभिषिच्य ततः पुरुं स्वराष्ट्रे सुतमात्मनः ॥८७॥  
 दिशि दक्षिणपूर्वस्त्वानुवसुन्तु न्यवेशयत् ।  
 दक्षिणापरतोरारा यदुं श्रेष्ठं न्यवेशयत् ॥८८॥  
 प्रतीच्यामुत्तरस्याञ्च द्रुह्यश्चानुञ्च तावुभौ ।  
 सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागरां ।  
 व्यभजत्पञ्चधा राजा पुत्रेभ्योनाङ्गुषस्तदा ॥८९॥  
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।  
 यथाप्रदेशं धर्मज्ञैर्धर्मिण प्रतिपाल्यते ॥९०॥  
 एवं विसृज्य पृथिवीं पुत्रेभ्योनाङ्गुषस्तदा ।  
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु प्रीतिमानभवन्मृपः ॥९१॥

धनुर्यस्य पृषत्कांश्च राज्यञ्चैव सुतेषु तु ।  
 प्रीतिमानभवद्राजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥८२॥  
 अत्र गाथा महाराज्ञा पुरा गीता ययातिना ।  
 योभिप्रेत्याहरन् कामान् क्रूर्मोङ्गानीव सर्वशः<sup>(१)</sup> ॥८३॥  
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शम्यति ।  
 हविषा कृष्णवत्सैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥८४॥  
 यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।  
 नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥८५॥  
 यदा तु कुरुते भात्रं सर्वभूतेषु पावकं ।  
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥८६॥  
 यदा परान्न विभेति यदा त्वस्मान्न बिभ्यति ।  
 यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥८७॥  
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।  
 दोषाप्राणान्तिकोरागस्तां तृष्णान्यजतः सुखं ॥८८॥  
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।  
 जीविताशा धनाशा च जीर्यतोपि न जीर्यति ॥८९॥  
 यच्चाकामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखं ।  
 तृष्णास्य च सुखस्यैव<sup>(२)</sup> कलां नार्हति षोडशीं ॥९०॥

(१) योऽभिप्रेत्येत्यादिवाक्येनापरवाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् अस्मात् श्लोकात् परं वाक्यान्तरपठनं सम्भाव्यते ।

(२) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे लिपिकरप्रसादजनितपाठोऽस्ति । यथा, कृष्णास्य य सुखस्यैव इति क० ज०, दृष्ट्वा क्षयसुखस्येते इति ख० ग०, दृष्ट्वा क्षयसुखस्यैतत् इति ड०, च०, कृष्णास्य य मुखस्यैव इति क० ।



एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्रस्थितो वनं ।  
 भृगुतुङ्गे तपस्तप्त्वा तत्रैव च महायशाः ।  
 पालयित्वा व्रतशतं तत्रैव स्वर्गमाप्नुयात् ॥१०१॥  
 तस्य वंशास्तु पञ्चैते पुण्या देवर्षिसत्कृताः ।  
 यैर्व्याप्ता पृथिवी कृत्स्ना सूर्यस्यैव गभस्तिभिः ॥१०२॥  
 धन्यः प्रजावानायुश्चान् कीर्त्तिर्मास्र भवेन्नरः ।  
 ययातेश्वरितं सर्वं पठन् शृण्वन् द्विजोत्तमः ॥१०३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चन्द्रवंशकीर्त्तनं नाम  
 कएत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

## अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।



कात्तवीर्याङ्गुनेत्यत्तिविवरणं ।

सूर्य उवाच । यदोर्विशं प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठस्योत्तमतेजसः ।

विस्तरेणानुपूर्व्वेण गदतोमे निबोधत ॥१॥

यदोः पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च देवसुतोपमाः ।

सहस्रजिदथ श्रेष्ठः<sup>(१)</sup> क्रोटुर्नीलोजितोत्तमः ॥२॥

सहस्रजित्सुतः श्रीमान् शतजिन्नाम पार्थिवः ।

शतजित्सुता विख्यातास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥३॥

हैहयश्च हयश्चैव राजा वेणुहयश्च यः ।

हैहयस्य तु दायोदोर्ध्वतल इति श्रुतिः ॥४॥

धर्मतन्त्रस्तु कीर्त्तिस्तु मञ्जयेस्तस्य चात्मजः ।

मञ्जयेस्तस्य तु दयादोर्महिम्नानाम पार्थिवः ॥५॥

आसीन्महिम्नतः पुत्रोभद्रश्रेष्ठः प्रतापवान् ।

वाराणस्यधिपोराजा कथितः पूर्वं एव हि ॥६॥

भद्रश्रेष्ठस्य दायोदोर्दुर्मदेनाम पार्थिवः ।

दुर्मदस्य ततोधीमान् कनकोनाम विश्रुतः ॥७॥

कनकस्य तु दायोदाश्वत्वारोलोकविश्रुताः ।

कृतवीर्यः कार्त्तिकवीर्यः कृतवर्मा तथैव च ॥८॥

कृतोजातस्तुर्थैर्भूत्कृतवीर्यात्ततोर्जुनः ।

जज्ञे बाह्यसहस्रेण सप्तदीपेश्वरोनृपः ॥९॥

---

(१) श्रेष्ठ इत्यत्र ज्येष्ठ इति पाठः समीचीनः ।

स हि वर्षायुतन्तपत्वा तपः परमदुस्वरं ।  
 दत्तमाराधयामास कार्त्तवीर्योच्चिसम्भवं ॥१०॥  
 तस्मै दत्तोवरान् प्रादाच्चतुरोभूरितेजसः ।  
 पूर्वं बाहुसहस्रान्तु स वव्रे प्रथमं वरं ॥११॥  
 अधर्मे दीयमानस्य सङ्गितस्मान्निवारणं ।  
 धर्मेण पृथिवीञ्जिता धर्मेणैवानुपालनं ॥१२॥  
 संग्रामांस्तु वङ्गन् जित्वा हत्वा चारीन् सहस्रशः ।  
 संग्रामे युध्यमानस्य बधः स्यादधिकाद्रणे ॥१३॥  
 तेनेयं पृथिवी कृत्स्ना सप्तदीपा सपत्तना<sup>(१)</sup> ।  
 सप्तोदधिपरिचिप्ता चान्त्रेण विधिना जनाः ॥१४॥  
 तस्य बाहुसहस्रान्तु युध्यतः किल धीमतः ।  
 यौद्धोर्ध्वजोरथस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥१५॥  
 दशयज्ञसहस्राणि<sup>(२)</sup> तेषु दीपेषु सप्तसु ।  
 निरर्गलाः स्म निर्दृत्ताः श्रूयन्ते तस्य धीमतः ॥१६॥  
 सर्वे यज्ञा महावाहोस्तस्यासन् भूरितेजसः ।  
 सर्वे काञ्चनवेदीकाः सर्वे युपैश्च काञ्चनैः ॥१७॥  
 सर्वे देवैर्महाभागैर्विमानस्यैरलङ्कृताः ।  
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥१८॥  
 तस्य राज्ञोजगौ गार्था गन्धर्वानारदस्तथा ।  
 चरितं तस्य राजर्वैर्महिमानं निरीक्ष्य च ॥१९॥

(१) सप्तवर्त्ता इति ख० ग० ।

(२) दशयज्ञसहस्रयोति इ० च० छ० ।

न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति मानवाः ।  
 यज्ञैर्दानैस्तपोभिस्तु विक्रमेण श्रुतेन च ॥२०॥  
 क्षीपेसु सप्तसु स वै खड्गी वरशरासनी<sup>(१)</sup> ।  
 रथो राजायनुचरोन्योऽगाक्षैवानुदृश्यते ॥२१॥  
 अनष्टद्रव्यस्यैवासीत्<sup>(२)</sup> न शोको न च विभ्रमः ।  
 प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥२२॥  
 पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां स नराधिपः ।  
 सप्त सप्त वारान् संघाट् चक्रवर्त्तिं बभूव ह ॥२३॥  
 स एव पशुपालोभूत् जेजपालस्तथैव च ।  
 स एव वृद्धा पर्जन्योद्योगित्वादर्जुनोऽभवत् ॥२४॥  
 स वै क्षात्रसहस्रेण ज्याघातकठिनेन च ।  
 भाति रश्मिसहस्रेण शारदेनेव भास्करः ॥२५॥  
 स हि नागसहस्रेण महिष्मत्यां<sup>(३)</sup> नराधिपः ।  
 कर्कोटकसभाञ्जित्वा पुरीं तत्र न्यवेशयत् ॥२६॥  
 स वै वेगे समुद्रस्य प्रावृट्कालाम्बुजेक्षणः ।  
 क्रीडन्निव सुखोद्विग्नः प्रावृट्कालञ्चकार ह ॥२७॥

(१) तूष्णी खड्गी शरासनीति क० ।

(२) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे, अमात्मकपाठाः सन्ति । यथा, अनष्टद्रव्या-  
 न्नवासीदिति क०, अनष्टद्रव्यात्तवासीदिति ख०, अनष्टद्रव्या भुवसे  
 इति ग०, अनष्टद्रव्यानाचासीदिति ड०, अनष्टद्रव्या न चासीदिति  
 च० क०, अनष्टद्रव्यान्तवासादिति ज० ।

(३) माहिष्मत्यां इति ख० ग० ।

लुलिता क्रीडता तेन हेमस्रग्दाममालिनी<sup>(१)</sup> ।  
 जर्म्भिभूकुटिसन्नादा शङ्किताभ्येति नर्मदा ॥२८॥  
 पुरा स तामनुसरन्त्रगाढोमहार्णवं ।  
 चकारोदृत्य वेलान्तं स कालः प्राट्षोद्धनं ॥२९॥  
 तस्य बाहुसहस्रेण चोभ्यमाने महोदधौ ।  
 भवन्ति लीना निस्तेष्टाः पातालस्था महासुराः ॥ ३० ॥  
 क्षूर्णीकृतमहावीचिलीनमीनमहाविषाः ।  
 पतिता विद्वफेनौघमावर्त्तचिप्रदुस्सहं ॥ ३१ ॥  
 चकार चोभयन्त्राजा दोःसहस्रेण सागरं ।  
 देवासुरपरिचिप्रं चीरोदमिव सागरं ॥ ३२ ॥  
 मन्दरचोभणकृता ह्यमृतोदकशङ्किताः ।  
 सहस्रोत्पादिता भीता भीमं दृष्ट्वा<sup>(२)</sup> नृपोत्तमं ॥ ३३ ॥  
 नतनिश्चितमूर्द्धानो<sup>(३)</sup> बभूवुश्च महोरगाः ।  
 सायान्ते कदलीषण्डा निर्व्रातस्तिमिता इव ॥ ३४ ॥  
 स वै बद्धा धनुर्यान् उत्सिक्तः पञ्चभिः शनैः ।  
 लङ्कायां मोहयित्वा तु सबलं रावणं बलात् ।  
 निर्जित्य बद्धा चानीय माहिष्मत्यां बबन्ध तं ॥ ३५ ॥

(१) मालिनीत्यत्र मालिनीतिपाठः समीचीनः ।

(२) दृष्ट्वेत्यत्र आर्षप्रयोगादेककर्तृत्वनियमो नास्ति ।

(३) अत्र सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु भ्रमसङ्कुलपाठाः सन्ति । यथा, नतनि-  
 श्चितमूर्द्धानो इति क० ज०, तननिश्चित्य मूर्द्धानो इति ख०, नतनि-  
 श्चित्य मूर्द्धानो इति ग०, नतनिश्चितमूर्द्धानो इति छ० च० झ० ।

ततो गत्वा पुलस्त्यसु अर्जुनं च प्रसादयत् ।  
 सुमोच राजा पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुपालितं ॥ ३६ ॥  
 तस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलखनः ।  
 युगान्तेऽम्बुदवृक्षस्य<sup>(१)</sup> स्फुटितस्याग्नेरिव ॥ ३७ ॥  
 अहो मृधे महावीर्यं भार्गवो यस्य सोऽच्छिनत् ।  
 मृधे सहस्रं बाहूनां हेमतालवनं यथा ॥ ३८ ॥  
 तपितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना ।  
 सप्त द्वीपांश्चित्रभानोः प्रादाद्भिर्वा विशाम्यतिः ॥ ३९ ॥  
 पुराणि घोषान् ग्रामांश्च पत्तनानि च सर्व्वशः ।  
 जज्वाल तस्य वाणेषु चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ४० ॥  
 स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महायशाः ।  
 ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चापि वनानि च ॥ ४१ ॥  
 स शून्यमाश्रमं सर्वं वरुणस्यात्मजस्य वै ।  
 ददाह सवनद्वीपान् चित्रभानुः सहैहयः ॥ ४२ ॥  
 संलेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्विन<sup>(२)</sup>मुत्तमं ।  
 वसिष्ठनामा स सुतिः ख्यातश्चापः श्रितः श्रुतः<sup>(३)</sup> ॥ ४३ ॥

(१) अत्र अम्बुदवृक्षस्येति पाठः सम्भवपरः ।

(२) भाविनमिति क० ज० ।

(३) अत्र लिपिकरप्रमादवशात् आदर्शपुस्तकमात्रे बहवः पाठाः सन्ति ।  
 यथा, ख्यातया एव इत्युत इति क०, ख्यात आपइवत्युत इति ख०,  
 ख्यात आव ऊवद्युत इति ग०, ख्यात आपव इत्युत इति ड०, ख्यात  
 आप इवत्फतं इति च०, ख्यात आ एव इत्यत इति छ० ज० ।

तत्रापद<sup>(१)</sup>स्तदा क्रोधादर्जुनं शप्तवान्विभुः ।  
 यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम दैह्यं ॥४४॥  
 तस्मात् ते दुष्करं कर्म कृतमन्योहनिव्यति ।  
 अर्जुनोनाम कौन्तेयोन च राजा भविष्यति ॥४५॥  
 अर्जुन त्वां महावीर्योरामः प्रहरतां वरः ।  
 हिला वाञ्छसहस्रं वै प्रमथ्य तरसा बली ॥४६॥  
 तपस्वी ब्राह्मणश्चैव बधिष्यति महाबलः ।  
 तस्य रामस्तदा ह्यासीन्मृतुशापेन धीमतः ॥४७॥  
 राज्ञा तेन वरश्चैव स्वयमेव वृतः पुरा ।  
 तस्य पुत्रशतं ह्यासीत्<sup>(२)</sup> पञ्च तत्र महारथाः ॥४८॥  
 कृतास्ता बलिनः शूरा धर्मात्मानोयशस्विनः ।  
 शूराश्च शूरासेनश्च दृष्ट्वायं दृष्ट<sup>(३)</sup> एव च ॥४९॥  
 जयध्वजस्य वै पुत्रा अवन्तिषु<sup>(४)</sup> विशांपतेः ।  
 जयध्वजस्य पुत्रस्तु जालजङ्घः<sup>(५)</sup> प्रतापवान् ॥५०॥  
 तस्य पुत्रशतं ह्येव<sup>(६)</sup> तालजङ्घा इति श्रुतं ।  
 तेषां पञ्च गणाः ख्याताः दैह्यानां महात्मनां ॥५१॥

(१) अत्रापद इत्यत्र दृष्टापद इति प्रयोगः साधुः।

(२) ह्यासीदित्यत्र भावीतिपाठः साधीयान् ।

(३) दृष्ट्वायं दृष्ट इति ख०, दृष्टायं दृष्टि इति ग०, दृष्ट्वायं दृष्टा इति ड० च०, दृष्ट्वायं दृष्ट इति क० ।

(४) जयध्वजस्य वै कर्त्ता अवन्तिषु, इति भ्रमात्मकपाठः आदर्शपुस्तक-मात्रेऽस्ति ।

(५) तालजङ्घ इति ख० ग० ड० च० ।

(६) पुत्रसहस्रं इति ख० ग० ।

वीरहोत्रा क्लृप्तज्ञाता भोजार्त्तावर्तयस्तथा ।  
 तुण्डिकेराश्च विक्रान्तास्तालजङ्घास्तथैव च ॥५२॥  
 वीरहोत्रसुतश्चापि अनन्तेनाम पार्थिवः ।  
 दुर्जयस्तस्य पुत्रस्तु बभूवामित्रदर्शनः ॥५३॥  
 अनष्टद्रव्यता चैव तस्य राज्ञोबभूव ह ।  
 प्रभावेन महाराजः प्रजास्ताः पर्यपालयत् ॥५४॥  
 न तस्य वित्तनाशश्च नष्टं प्रतिलभेत सः ।  
 कार्तवीर्यस्य योजन्म कथयेदिह धीमतः ॥५५॥  
 वित्तवान् भवतेत्रैव धर्मश्चास्य विवर्द्धते ।  
 यथा त्वष्टा यथा दाता तथा स्वर्गे महीयते ॥५६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कार्तवीर्यार्जुनोत्पत्तिविवरणं  
 नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥



## अथ चयस्त्रिंशोऽध्यायः ।



व्यामघट्तान्तकथनं ।

ऋषय ऊचुः । किमर्थं भुवनं दग्धमपवस्यं महात्मनां ।

कार्तवीर्येण विक्रम्य तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥१॥

रक्षिता स तु राजर्षिः प्रजानामिति नः श्रुतं ।

कथं स रक्षिता भूत्वानाशयत्तत्तपोवनं ॥२॥

सूत उवाच । आदित्योविप्ररूपेण कार्तवीर्यमुपस्थितः ।

हृत्प्रिकामः प्रयच्छान्नमादित्योऽहं न संशयः ॥३॥

राजोवाच । भगवन् केन ते तुष्टिर्भवेद्ब्रूहि दिवाकर ।

कीदृशं भोजनं दक्षि श्रुत्वा च विदधाम्यहं<sup>(१)</sup> ॥४॥

सूर्य उवाच । स्यावरं देहि मे सर्वमाहारं ददतां वर ।

तेन हृत्प्रोभवेयं वै न तुल्येऽन्येन पार्थिव ॥५॥

राजोवाच । न शक्यं स्यावरं सर्वं तेजसा मानुषेण तु ।

निर्दग्धं तपसां श्रेष्ठ त्वामेव प्रणमाम्यहं ॥६॥

आदित्य उवाच । तुष्टस्तेहं शरान् दक्षि अक्षयान् सर्वतः सुखान् ।

प्रक्षिप्ताः प्रज्वलियन्ति मम तेजःसमन्विताः ॥७॥

आदिष्टं तेजसा मेघसागरं शोषयिष्यति ।

शूष्कं भस्म करिष्यामि तेन प्रीतो नराधिप ॥८॥

ततः शरानयादित्यस्त्रजुनाय प्रयच्छति ।

ततः संप्राप्य सुमहत्स्थारं सर्वमेव हि ॥८॥

आश्रमानथ ग्रामांश्च घोषांश्च नगराणि च ।

तपोवनानि रम्याणि वनान्युपवनानि च ॥९०॥

एवं प्राचीनमदहत्ततः सूर्यप्रदक्षिणं<sup>(१)</sup> ।

निर्वृत्ता निस्तृणा भूमिर्दग्धा सूर्येण तेजसा ॥९१॥

एतस्मिन्नेव काले तु अपोनिलयमाश्रितः ।

दशवर्षसहस्राणि जलवासा<sup>(२)</sup> महानृषिः ॥९२॥

पूर्णे व्रते महातेजा उद्भूतिष्ठत्तपोधनः ।

सोऽपश्यदाश्रमं दग्धमर्जुनेन महानृषिः ।

क्रोधाच्छाप राजर्षिं कीर्णितं वोयथा मया ॥९३॥

सूत उवाच । क्रोष्टोः शृणुत राजर्षेर्वशमुत्तमपूरुषं ।

यस्यान्ववाये संभूतोऽवृष्णिर्दृष्टिस्तुलोदहः ॥९४॥

क्रोष्टोरेकोऽभवत् पुत्रोऽवृजिनीवान् महायशः ।

वार्जिनीवतमिच्छन्ति स्वाहिं स्वाहोवतां<sup>(३)</sup> वरं ॥९५॥

स्वाहेः पुत्रोऽभवद्राजा रणादुर्ददतां वरः ।

घृतम्प्रसूत<sup>(४)</sup> मिच्छन्ति रणादोरय्यमात्मजं ॥९६॥

महाक्रतुभिरीजे स विविधैराप्तदक्षिणैः ।

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे सर्वप्रदक्षिणमिति पाठोऽस्ति ।

(२) जलवासा इत्यत्र व्रतेऽतिष्ठन् इति पाठः सुसङ्गतः ।

(३) स्वाहोवतामित्यत्र स्वाहावतामिति पाठः साधीयान् ।

(४) सूतप्रसूतमिति च० क० ।

चित्रैश्चिचरयस्तस्य पुत्रकर्माभिरन्वितः ॥१७॥  
 एवं चिचरयोवीरोयश्चान् विपुलदक्षिणान्<sup>(१)</sup> ।  
 शशविन्दुः परं वृत्तोरार्जर्षीणामनुष्ठितः ॥१८॥  
 चक्रवर्त्ती महासत्त्वोमहावीर्योवज्रप्रजः ।  
 तत्रानुवंशस्त्रोकोऽयं यस्मिन् गीतः पुराविद्दः ॥१९॥  
 शशविन्दोऽस्तु पुत्राणां शतानामभवच्छतं ।  
 धीमतामनुरूपाणां भूरिद्रविणतेजसां ॥२०॥  
 तेषां षट् च प्रधानास्तु पृथुसाङ्गा महाबलाः ।  
 पृथुश्रवाः पृथुयशाः पृथुधर्मा पृथुञ्जयः ॥२१॥  
 पृथुकीर्त्तिः पृथुन्दाताः राजानः शाशिविन्दवाः ।  
 शंसन्ति च पुराणानि पार्थश्रवसमन्तरं ।  
 अन्तरः स पुरा यस्तु यज्ञस्य तनयोभवत्<sup>(२)</sup> ॥२२॥  
 उशनाः सुतधर्मात्मा श्रवाण्य पृथिवीमिमां ।  
 आजहाराश्वमेधानां शतमुत्तमधार्मिकः ॥२३॥  
 मरुत्तस्तस्य तनयोराजर्षीणामनुष्ठितः ।  
 वीरः कम्बलवर्हिस्तु मरुत्ततनयः स्मृतः ॥२४॥

(१) एवं चिचरय इति श्लोकार्द्धस्य आकाङ्क्षानियुक्तेरभावदर्शनात्  
 अस्मात् परं कतिपयवाक्यपतनं सूच्यते ।

(२) अत्र सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु लिपिकरप्रमादसम्भूता बहवः पाठाः  
 सन्ति । यथा, अन्तरस्य पुण्यस्तु पुण्योऽस्तु सुतोभवत् इति क०,  
 अन्तरस्य पुरायस्तु पुरा यस्तु सुतोऽभवत् इति ख० छ० ज०, एत-  
 द्श्लोकार्द्धं ग०पुस्तके नास्ति, अनिरस्य पुरा यस्तु अज्ञस्य तनयोऽभ-  
 वत् इति ड०, अनिरस्य पुरा यस्तु यज्ञस्य तनयोऽभवदिति च० ।

पुत्रस्तु रुक्मकवचोविद्वान् कम्बलवर्द्धिषः ।  
 निहत्य रुक्मकवचः पुरा कवचिनोरणे ॥ २५ ॥  
 धन्विनोनिशितैर्वाणैरवाप श्रियमुत्तमां ।  
 ब्राह्मणेभ्योददौ वित्तमश्वमेधमहायशाः ॥ २६ ॥  
 राज्ञस्तु रुक्मकवचादपराहत्य वीरहाः ।  
 जज्ञिरे पुञ्च पुत्रास्तु महासत्त्वा महाबलाः ॥ २७ ॥  
 रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः परिघोहरिः ।  
 परिघश्च हरिश्चैव विदेहे स्थापयत्पिता ॥ २८ ॥  
 ब्रह्मेषु<sup>(१)</sup>रभवद्राजा पृथुरुक्मास्तदाश्रयः<sup>(२)</sup> ।  
 तेभ्यः प्रव्रजितोराज्यात् ज्यामघोऽभवदाश्रमे ॥ २९ ॥  
 प्रशान्तस्तु वने धोरे ब्राह्मणेनावबोधितः ।  
 जगाम धनुरादाय देवमध्वं रथी ध्वजी ॥ ३० ॥  
 नर्मदानूप एकाकी मेकलावृत्तिका अपि<sup>(३)</sup> ।  
 चतुर्वन्तं गिरिं गत्वा शुक्तिमन्या<sup>(४)</sup>मथाविशत्<sup>(५)</sup> ॥ ३१ ॥

(१) ब्रह्मेषुरित्यत्र रुक्मेषुरितिपाठः सम्भवपरः ।

(२) स्तटाश्रयः इति ड० च० क० ।

(३) अत्र लिपिकरप्रमादात् आदर्शपुस्तकेषु बज्रपाठाः सन्ति । यथा, नर्मदानूप एकाकी मेकली मृत्तिकावती इति क० ज०, नर्मदानूप मेकाकी मेकलावृत्तिकामपि इति ख०, एतच्छ्लोकार्धं ग०पुस्तके नास्ति, नर्मदानूप एकाकी मेकलां मृत्तिकावतीमिति ड० च० क० ।

(४) मुक्तिमत्यामिति क० ।

(५) नर्मदायाः शुक्तिप्रवेशे कोहेतुः ततः परं किं वृत्तं इत्याकाङ्क्षापरि-  
 समाप्तेरभावात्, नर्मदानूप इतिश्लोकानन्तरं कतिपयश्लोका निषेध-  
 रिति ध्येयं, अथवा ग्रन्थान्तरे विदिततदाख्यानानां श्रोतृश्रामाका-  
 ङ्खाविरहात् सूतेन तदाख्यानं न साकल्येनोक्तं ।

ज्यामघस्याभवद्भार्या सैव्या बलवतो भृशं ।  
 अपुत्रोऽपि स वै राजा भार्यामन्यां न विन्दति ॥ ३१ ॥  
 तस्यासीद्विजयोयुद्धे ततः कन्यामवाप सः ।  
 भार्यामुवाच राजा स स्तुषेति तु नरेश्वरः ॥ ३२ ॥  
 एवमुक्ताब्रवीदेवं काम्येयन्ते स्तुषेति सा ।  
 यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्या भविष्यति ॥ ३३ ॥  
 तस्य सा तपसोऽग्रेण सैव्या वैश्व<sup>(१)</sup> प्रसूयत ।  
 पुत्रं विदर्भं सुभगा सैव्या परिणता सती ॥ ३४ ॥  
 राजपुत्रौ तु विद्वांसौ स्तुषायां क्रथुकौशिकौ ।  
 पुत्रोविदर्भोऽजनयच्छूरौ रणविशारदौ ॥ ३५ ॥  
 लोमपादं तृतीयन्तु पञ्चाज्जङ्गे सुधार्मिकः ।  
 लोमपादात्मजोवस्तुराहतिस्तस्य चात्मजः ॥ ३६ ॥  
 कौशिकस्य चिदिः पुत्रस्तस्माच्चैद्या नृपाः स्मृताः ।  
 क्रथोर्विदर्भपुत्रस्तु कुन्तिस्तस्यात्मजोभवत् ॥ ३७ ॥  
 कुन्नेर्धृष्टसुतो जङ्गे पुरोऽष्टयः प्रतापवान् ।  
 धृष्टस्य पुत्रो धर्मात्मा निर्द्वेतिः परवीरहा ॥ ३८ ॥  
 तस्य पुत्रो दशार्हस्तु महाबलपराक्रमः ।  
 दशार्हस्य सुतो व्योमा ततो जीमूत उच्यते ॥ ३९ ॥  
 जीमूतपुत्रो विहतिस्तस्य भीमरथः सुतः ।  
 अथ भीमरथस्यासीत् पुत्रोरथवरः किञ्च ॥ ४० ॥

दाता धर्म्मरतो<sup>(१)</sup> नित्यं शीलसत्यपरायणः ।  
 तस्य पुत्रो न वरयस्ततो दशरथः स्मृतः ॥४१॥  
 तस्य चैकादशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ।  
 तस्मात् करम्भको धन्वी देवरातोऽभवत्ततः ॥४२॥  
 देवचक्रोऽभवद्राजा देवरातिर्भूहायशाः ।  
 देवचक्रसुतोज्जो देवनः चक्रनन्दनः ॥४३॥  
 देवनात् स मधुर्जज्ञे यस्य मेधार्थसम्भवः ।  
 मधोऽपि महातेजा मनुर्मनुवशस्तथा ॥४४॥  
 नन्दनस्य महातेजा महापुरुवशस्तथा ।  
 आसीत् पुरुवशात्<sup>(२)</sup> पुत्रः पुरुद्वान् पुरुषोत्तमः ॥४५॥  
 जज्ञे पुरुद्वतः पुत्रो भद्रवत्यां पुरुद्वद्वहः ।  
 ऐशाकी त्वभवद्भार्या सत्त्वस्तस्यामजायत ।  
 सत्त्वात् सत्त्वगुणोपेतः सात्वतः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥४६॥  
 इमां विष्टुष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः ।  
 प्रजावानेति सायोज्यं राज्ञः सोमस्य धीमतः ॥४७॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्यामघवृत्तान्तकथनं नाम  
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) दानधर्म्मरतो इति क० ख० क० ज० ।

(२) पुरुवशः इति भ्रमजनितपाठ आदर्शपुस्तकमात्रेऽस्ति ।

## अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

विष्णुवंशवर्णनं ।

सूत उवाच । सात्वती रूपसम्पन्नं कौशल्या सुषुवे सुतं ।

भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपं ॥१॥

अन्धकश्च सहाभोजं वृष्णिञ्च यदुनन्दनं ।

तेषां हि सर्गाश्चत्वारः शृणुध्वंविस्तरेण वै ॥२॥

भजमानस्य शृञ्जय्यां वाह्यस्योपरि वाह्यकः<sup>(१)</sup> ।

शृञ्जयस्य पुते द्वे तु वाह्यकस्ते उदावहत् ॥३॥

तस्य भार्यै भगिन्यौ ते प्राप्तृतेति सुतान् वदन् ।

निमिष पणवस्यैव वृष्णिः परपुत्रञ्जयः ॥४॥

ये वाह्यकार्यशृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ।

अयुतायुतसाहस्रशतजिदथ वामकः<sup>(२)</sup> ॥५॥

(१) अत्र लेखकप्रमादात् आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रमसङ्कुलितपाठाः सन्ति ; यथा, वाह्यस्योपरिवाह्यकौ इति क० ड० च०, भजमानस्य भृतको-  
द्याबाह्योपरिवाह्यकौ इति ख०, ग०पुस्तके एतच्छोकाङ्गभावाव-  
र्त्तते, भजमानस्य मृत्यस्यावाह्यस्योपरिवाह्यकौ इति छ० ज० ।

(२) अयुतायुतसाहस्रेत्यादि भजमानाद्विजज्ञिरे इत्यन्तं श्लोकाङ्गद्वयं क०  
ग० ज० पुस्तकेषु न विद्यते । अन्येऽआदर्शपुस्तकेषु भ्रमात्मकपाठौ  
स्तः । यथा, अयुतायुतसाहस्राश्चतस्रजिदथ वामकः इति ड० च०  
छ०, अथ अयुतसाहस्राश्चतस्रजिदधमावकः इति ख० ।

वाङ्मकार्याभगिन्यां ये<sup>(१)</sup> भजमानाद्विजज्ञिरे ।

तेषां देवावधोराजा चचार परमं तपः ॥६॥

पुत्रः सर्वगुणोपेतोमम भूयादिति स्तु ह ।

संयोज्यात्मानमेवं स वर्णासाजलमस्पृशत् ॥७॥

सा चोपस्यर्शनान्तस्य चकार च्छिमापगा ।

कल्याणञ्च नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥८॥

चिन्तयाभिपरीताङ्गा जगामाथ विनिश्चयं ।

नाधिगच्छामि तां नारीं यस्यामेवंविधः सुतः ॥९॥

भवेत्सर्वगुणोपेतोराज्ञोदेवावधस्य हि ।

तस्मादस्य स्वयं चाहं भवाम्यद्य सहस्रता ।

जज्ञे तस्याः स्वयं हस्तो<sup>(२)</sup>भावस्तस्य यथेरितः ॥१०॥

अथ भूत्वा कुमारी तु सावित्री परमं वचः ।

चिन्तयामास<sup>(३)</sup>राजानं तामियेष स पार्थिवः ॥११॥

तस्यामाधत्त गर्भं स तेजस्विनमुदारधीः ।

अथ सा नवमेमासि सुषुवे सरितांवरा ॥१२॥

पुत्रं सर्वगुणोपेतं यथा देवावधेप्सितः<sup>(४)</sup> ।

(१) ख० ड० च० क०पुस्तकेषु वाङ्मकार्या भगिन्यास्ते इति पाठोऽस्ति, अयन्तु न सम्यङ् ।

(२) हस्त इत्यत्र लक्ष्मणश्च हस्ताद्यवयवाः उपलभ्यन्ते ।

(३) चिन्तयामास इत्यत्र कथयामास इति प्रयोगः साधीयान् ।

(४) आदर्शपुस्तकेषु अत्र लिपिकरप्रमादजनिता बहवः पाठाः सन्ति । यथा, वस्तु यथाभवं तद इति क०, लब्धवेधावधा तदा इति ख० ग०, तव देवाभ्यं तदा इति ड०, तदेवाभ्यं तदा इति च०, वस्तुं वधा तुतं तदा इति क०, वस्तुं यथा सुभं तद इति ज० ।



तत्र वंशे पुराणज्ञा गार्था गायन्ति वै द्विजाः ॥१३॥

गुणान् देवावधस्यापि कीर्त्तयन्तोमहात्मनः ।

यथैव शृणुते दूरात् संपश्यति तथान्तिकात् ॥१४॥

बभ्रुः श्रेष्ठोमनुष्याणां देवैर्देवावधः समः ।

पुरुषाः<sup>(१)</sup> पञ्चषष्टिश्च सहस्राणि च सप्ततिः ।

येऽमृतत्वमनुप्राप्ता<sup>(२)</sup> बभ्रुर्देवावधादपि ॥१५॥

यज्वा दानपतिर्वीरोब्रह्मण्यः सत्यवागबुधः ।

कीर्त्तिमांश्च महाभागः सात्वतानां महारथः ॥१६॥

तस्यान्ववाये सुमहाभोजयेमार्त्तिकाबलाः<sup>(३)</sup> ।

गाभ्यारी चैव माद्रीच वृष्णेर्भार्य्ये बभ्रुवतुः ॥१७॥

गाभ्यारी जनयामास सुमित्रं मित्रनन्दनं ।

माद्री युधाजितं पुत्रं सा तु वै देवमीज्जघ<sup>(४)</sup> ॥१८॥

अनमित्रं सुतश्चैव तावुभौ पुरुषोत्तमौ ।

अनमित्रसुतोनिघ्नोनिघ्नस्य द्वौ बभ्रुवतुः ॥१९॥

प्रसेनश्च महाभागः शक्रजिच्च<sup>(५)</sup> सुतावुभौ ।

तस्य शक्रजितः पूर्वः सखा प्राणसमोऽभवत् ॥२०॥

स कदाचिन्निशापाये रथेन रथिनांवरः ।

१) पुरुषाणां पञ्चषष्टिरिति क० ।

२) येनामृतत्वं संप्राप्ता इति पाठोऽत्र सङ्गतार्थः ।

३) भोजयेमार्त्तिकावृताः इति ड० च० क० ।

४) देवमीज्जघमिति ख० ग०, देवमीज्जघमिति ड० च०, देवमीयुषमिति क० ।

५) शत्रुजिच्च इति ख० ग० । शक्रजित् शत्रुजिदेतदुभयपाठौ लिपिकर-  
प्रमादजनितौ । अत्र सत्राजिदिति पाठः सम्भवपरः ।

तोयकूलादपः स्पृष्टुमुपस्थातुं ययौ रविं ॥२१॥

तस्थोपतिष्ठतः सूर्योविवस्त्रानयतः स्थितः ।

अस्यष्टमूर्तिर्भगवांस्तेजोमण्डलवान् विभुः ॥२२॥

अथ राजा विवस्त्रन्तमुवाच स्थितमयतः ।

यथैव व्योम्नि पश्यामि त्वामहं ज्योतिषाम्यते ।२३॥

तेजोमण्डलिनश्चैव तथैवाप्ययतः स्थितं ।

कोविशेषोविवस्त्रंस्ते साक्षादुपगतेन वै <sup>(१)</sup> ॥२४॥

एतच्छ्रुत्वा स भगवान् मणिरत्नं स्यमन्तकं ।

स्वकण्ठादवमुच्यथ ब्रुवन् नृपतेस्तदा ॥२५॥

ततोविद्यद्भवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ।

प्रतिमा<sup>(२)</sup>मथ तां दृष्ट्वा मुहुर्त्तं कृतवांस्तथा ॥२६॥

तमतिप्रस्थितं भूयोविवस्त्रन्तं स शक्रजित् ।

प्रोवाचाग्निसर्वणां त्वं येन लोकान् प्रयास्यति<sup>(३)</sup> ।

तदैव मणिरत्नं तन्मां भवान् दातुमर्हति<sup>(४)</sup> ॥२७॥

(१) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे भ्रमाकुलितपाठाः सन्ति । यथा, सख्योतो-  
पगजेन वै इति क०, संख्यानेोपगतेन वै इति ख० ग० ड०, सख्या  
नेोपगतेन वै इति च०, सख्योनेोपगतेन वै इति छ०, सख्योतोष-  
गजेन वै इति ज० ।

(२) प्रकृतिमिति च० ।

(३) प्रोवाचाग्निसर्वणत्वं यदा ह्येष प्रयास्यति इति पाठोवाक्यार्थप्रति-  
पादकः ।

(४) शक्रजितः प्रार्थनां श्रुत्वा सूर्येण यत् कृतं यदुक्तं वा तदभावदर्शनात्  
प्रोवाचाग्निसर्वणत्वमिति स्मृत्वात् परं कानिचिदाक्षानिपतितत्वेने-  
पकथ्यन्ते ।

स्यमन्तकं नाम मणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः ।  
 स तमाबध्य नगरं प्रविवेश मञ्जीपतिः ॥ २८ ॥  
 तं जनाः पर्यधावन्त सूर्योद्यं गच्छतीति ह ।  
 सभां विस्मापयित्वाथ पुरीमन्तःपुरं तथा ॥ २९ ॥  
 तं प्रसेनिजिते दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकं ।  
 ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा शक्रजिदुत्तमं ॥ ३० ॥  
 स्यमन्तकोनाम मणिर्यस्य राष्ट्रे स्थितोभवेत् ।  
 कालवर्षाच्च पर्जन्योच्च व्याधिभयं तदा ॥ ३१ ॥  
 लिप्तां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्नं स्यमन्तकं ।  
 गोविन्दोच्च तं लेभे शक्रोऽपि न जहार च ॥ ३२ ॥  
 कदाचिन्मृगया यातः प्रसेनस्तेन भूषितः ।  
 स्यमन्तककृते सिंहाद्बध्नां प्रातः सुदारुणं ॥ ३३ ॥  
 जाम्बवानृक्षराजस्तु तं सिंहं निजघ्नान वै ।  
 आदाय च मणिं दिव्यं खं विलं प्रविवेश ह ॥ ३४ ॥  
 तत्कर्म कृष्णस्य ततोऽष्टाश्वकमहत्तराः ।  
 मणौगृध्रुन्तु मन्वानास्तमेव विशशङ्किरे ॥ ३५ ॥  
 मिथ्याभिग्रस्तिं तेभ्यस्तां बलवानरिसुदनः ।  
 अमृद्यमानोभगवान् वनं स विचचार ह ॥ ३६ ॥  
 स तु प्रसेनमृगयामचरत्तत्र चाप्यथ ।  
 प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३७ ॥  
 ऋक्षवन्तं गरिवरं विन्ध्यञ्च नगमुत्तमं ।  
 अन्वेषणपरिश्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥ ३८ ॥

सायं हतं प्रसेनं तं नाविन्दस्य वै मणिं ।

अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥३८॥

अक्षेण निहतोदृष्टः पादैर्दृष्टस्य सूचितं ।

पदेरन्वेषयामास गुह्यामृतस्य यादवः ॥३९॥

महत्यतिविले वाणीं शूश्राव प्रमदेरितां ।

धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतोदिजाः ।

प्रीतिमत्याद्य<sup>(१)</sup> मणिना मारोदीरित्युदीरितां ॥४०॥

आश्रुवाच । प्रसेनमवधीत् सिंहः<sup>(२)</sup> सिंहोजाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मा रोदीक्षतव ह्येष स्यमन्तकः ॥४१॥

व्यक्तीकृतञ्च शब्दं तं तूष्णं सोऽपि<sup>(३)</sup> ययौ विलं ।

अपश्यच्च विलाभासे प्रसेनमवदारितं ॥४२॥

प्रविश्य चापि भगवांस्तदृत्तविलमञ्जसा ।

ददर्श अक्षराजानं जाम्बवन्तमुदारधीः ॥४३॥

युयुधे वासुदेवस्तु विले जाम्बवता सह ।

बाह्यभामेव गोविन्दोदिवसानेकविंशतिं ॥४४॥

प्रविष्टे च विलं कृष्णे वासुदेवपुरःसराः ।

पुनर्दारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥४५॥

वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलं ।

(१) प्रीतिमत्याद्य इत्यत्र प्रीतिमुत्पाद्य इति पाठः समीचीनः ।

(२) सिंहः प्रसेनमवधीत् इति ख० ग० ।

(३) तं तूष्णं सोऽपि इत्यत्र सम्पूर्णं वापि इति पाठः आदर्शपुस्तकमात्रे वर्तते ।

तेभे जाम्बवतीं कम्बाम्बराजस्य सवती ॥४७॥  
 भगवन्नेजसा यस्तोजाम्बवान् प्रसभं मणिं ।  
 सुतां जाम्बवतीमाश्रु विश्वक्सेनाय दत्तवान् ॥४८॥  
 मणिं स्वमन्त्रकं चैव जयाहात्मविशुद्धये ।  
 अनुनीच चक्षराजं निर्यथौ च तदा विज्ञात् ॥४९॥  
 एवं स मणिमादाय विशोधात्मानमात्मना ।  
 ददौ सचाजिते<sup>(१)</sup> तं वै मणिं सात्वतसन्निधौ ॥५०॥  
 कन्यां पुनर्जाम्बवतीमुवाच मधुसूदनः ।  
 तस्मान्निध्याभिग्रापात् स कमुच्यत जनार्दनः ॥५१॥  
 इमां मिथ्याभिग्राहिं यः कृष्णस्यैव व्यपोहितां ।  
 वेद जिथ्याभिग्राह्यः स नाभिग्राह्यति कश्चिच्चित् ॥५२॥  
 दशस्वसृभ्योभार्याभ्यः शत्रुजितः शतं सुताः<sup>(२)</sup> ।  
 श्यातिमन्त्रस्तथस्तेषां भङ्गकारस्तु पूर्वजः ।  
 श्रीरोव्रतपतिश्चैव ह्यपस्त्रान्तश्च<sup>(३)</sup> सुप्रियः ॥५३॥  
 अथ द्वारवती नाम भङ्गकारस्य सुप्रजा ।  
 सुषुवे सा कुमारीस्तु तिष्ठोरूपगुणान्विताः ॥५४॥

(१) शक्रजिते इति ख० ग० ड० च० क० ।

(२) अत्र लिपिकरप्रमादात् आदर्शपुस्तकेषु वचनः पाठाः सन्ति । यथा, दशस्वसारशक्राभिर्यज्ञः भ्यश्च सुत एत इति क०, दशस्वर शत्रुजजित्वो भयेभ्यश्च युतं सुताः इति ख०, दशस्वरशत्रुजिज्ञोभायत्वश्च यतं यताः इति ग०, दशस्वसारशत्रुजित्वो भार्याभ्यः शतं पुरा इति ड० च०, दशस्वसारशक्राभिर्याज्यः भ्यश्चसुतं सुताः इति क० ।

(३) ह्यपस्त्रान्तांश्चेति आदर्शपुस्तकमात्रे पाठो वर्तते ।

सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां प्रतिनीव वृद्धप्रताः ।  
 तथा तपस्विनी चैव पिता कृष्णस्य तां ददौ ॥५५॥  
 सन्तत् सञ्जाजिते कृष्णोमणिरत्नं स्यमन्तकं ।  
 प्रादात्तदाहरद्रत्नं<sup>(१)</sup> भोजेन व्रतधन्वना ॥५६॥  
 तदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दितां ।  
 अक्रूरोरत्नमन्विच्छन् मणिश्चैव स्यमन्तकं ॥५७॥  
 भद्रकारं<sup>(२)</sup> ततोहत्वा व्रतधन्वा महाबलः ।  
 राजौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥५८॥  
 अक्रूरस्तु तदा रत्नमुदाय स नरर्षभः ।  
 समयं कारणं चक्रे बोधोनात्मेस्त्वयेत्युत ॥५९॥  
 वयमभ्युपपत्स्यामः कृष्णेन त्वं प्रधर्षितः ।  
 मम च द्वारकाः सर्वा वशे तिष्ठन्त्यसंश्रयं ॥६०॥  
 हते पितरि दुःखार्त्ता सत्यभामा यशस्विनी ।  
 प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतं ॥६१॥  
 सत्यभामा तु तदृत्तं भोजस्य व्रतधन्वनः ।  
 भर्तुर्निवेद्य दुःखार्त्ता पार्श्वस्थायूष्णवर्तयत् ॥६२॥  
 पाण्डवानान्तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियां ।  
 तुल्यार्थे चैव भ्रातृणां नियोजयति सात्यकिं ॥६३॥  
 ततस्त्वरितभागस्य द्वारकां मधुसूदनः ।

(१) आहरदित्यत्र अक्रूर इति क्रियापदमूहनीयं ।

(२) अत्र ड० च० छ० ज० पुस्तकेषु भद्रकारं इति पाठोऽस्ति । केवलं

छ० म० पुस्तकेष्वेव भद्रकारमिति पाठोऽस्ति ।

पूज्यं हस्तिनं श्रीमान्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ६४ ॥  
 हतः प्रवेनः सिंहेन सञ्जाजित् शतधन्वना ।  
 स्यमन्तकमहं मार्गे तस्य<sup>(१)</sup> प्रहर हे प्रभो ॥ ६५ ॥  
 तदारोह रथं ग्रीष्मं भोजं हत्वा<sup>(२)</sup> महाबलं ।  
 स्यमन्तकोमहाबाहो तदास्माकं<sup>(३)</sup> भविष्यति ॥ ६६ ॥  
 ततः प्रवृत्ते युद्धे तु तुमुले भोजकृष्णयोः ।  
 शतधन्वा न चाक्रूरमवैचत् सर्वतोदिशि ॥ ६७ ॥  
 अनष्टाश्चावरोहन्तु कृत्वा भोजजनार्दनौ<sup>(४)</sup> ।  
 शक्तोऽपि साध्यादार्द्धक्यान्नाक्रूरोऽभ्युपपद्यत ॥ ६८ ॥  
 अपथ्याने ततोबुद्धिं भूयश्चक्रे भयान्वितः ।  
 योजनानां शतं सायं यथा च प्रत्यपद्यत ॥ ६९ ॥  
 विज्ञातहृदया नाम शतयोजनगामिनी ।  
 भोजस्य बडवादित्योयया कृष्णमयोधयत् ॥ ७० ॥  
 प्रवृद्धवेगा बडवा त्वध्वनां शतयोजनम् ।  
 दृष्ट्वा रथगतिस्तस्य शतधन्वानमर्हयत्<sup>(५)</sup> ॥ ७१ ॥

(१) तस्येत्यत्र तं वै इति पाठः साधीयान् ।

(२) हत्वेत्यत्र जहीति पाठः साधुः ।

(३) अत्र आरर्षपुस्तकमात्रे भ्रमसंयुक्तपाठोऽस्ति । यथा, स च वोऽस्मि-  
 न्मिति क० ज०, सचरोस्म इति ख०, ग० पुस्तकेऽस्य श्लोकस्याभावो-  
 वर्त्तते, स च वोस्मदिति ड० च० क० ।

(४) अत्र युयुधाते इति क्रियापदमूहनीयं ।

(५) अत्र, क्षीणां जवानहृदयां अध्वानं शतयोजनम् । दृष्ट्वा रथस्य तां  
 दृष्ट्वा शतधन्वानमर्हयत् इति पाठः ड० च० क० पुस्तकेषु वर्त्तते, अथन्तु  
 न नाकार्यसङ्गतिकरः । एष श्लोकः अन्येभ्योदर्शपुस्तकेषु न विद्यते ।

ततस्तस्य हयास्तास्तु अमात् खेदाच्च वै द्विजाः ।  
 खमुत्पेतुरथप्राणाः कृष्णोराममथाब्रवीत् ॥७९॥  
 तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा मया हयाः ।  
 पद्भ्यां गत्वा हरिस्थामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥८०॥  
 पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ।  
 मिथिलाधिपतिं तं वै जघान परमात्स्ववित् ॥८१॥  
 स्यमन्तकं न चापश्यद्भूत्वा भोजं महाबलं ।  
 भित्तं चाब्रवीत् कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥८२॥  
 नास्तीति कृष्णस्येवाप्तु ततो रामो रूषान्वितः ।  
 धिक्शब्दमसृष्टात् पूर्वं प्रत्युवाच जनार्दनं ॥८३॥  
 भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेऽस्तु ब्रजाम्यहं ।  
 ह्ययं न मे द्वारकया न त्वया न च दृष्टिभिः ॥८४॥  
 प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दनः ।  
 सर्वकामैरुपहृतैर्मैथिलेनैव पूजितः ॥८५॥  
 एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतांवरः ।  
 नानारूपान् क्रतून् सर्वानाजहार निरर्गलान् ॥८६॥  
 दीक्षामयं सकवचं रत्नार्थं प्रविवेश ह ।  
 स्यमन्तककृते राजा गाधिपुत्रो महायशः ॥८७॥  
 अर्थान् रत्नानि चाय्याणि द्रव्याणि विविधानि च ।  
 षष्टिवर्षगते काले यज्ञेषु विन्ययोजयत् ॥८८॥  
 अक्रूरयज्ञ इत्येते स्वातास्तस्य महात्मनः ।  
 बह्वक्षदक्षिणाः सर्वे सर्वकामप्रदायिनः ॥८९॥



अथ दुर्योधनोराजा गत्वाऽथ मिथिर्षा प्रभुः ।  
 गदाश्रिर्चा ततोदिर्षा बलभद्रादवाप्तवान् ॥८३॥  
 प्रसाद्य तु ततोऽपि प्रा दृष्ट्वाऽन्धकमहारथैः ।  
 आनीतोद्धारकानेव कृष्णेन च महत्प्रभना ॥८४॥  
 अक्रूरमन्धकैः सार्द्धं सुपायात् पुरुषवर्षभः ।  
 युद्धे हत्वा तु अत्रुघ्नं सह बन्धुमता बली ॥८५॥  
 स्तफलकतनयायान्तु मरायां नरसप्तमौ ।  
 भङ्गकारस्य तनयौ विश्रुतौ सुमहाबलौ ॥८६॥  
 जज्ञातेऽन्धकमुख्यस्य अत्रुघ्नो बन्धुमांस्य तौ ।  
 वधार्थं भङ्गकारस्य कृष्णेन प्रीतिमान् भवेत् ॥८७॥  
 ज्ञातिभेदभयाद् भीतः समुपेक्षितवांस्तथा ।  
 अपयाते तथाक्रूरे नावर्षत्पाकप्रासनः ॥८८॥  
 अनावृष्ट्या हतं राष्ट्रमभवत्तद्वधोद्यतं ।  
 ततः प्रसादयामासुरक्रूरं कुकुरान्धकाः ॥८९॥  
 पुनर्दारवतीं प्राप्ते तदा दानपतौ तथा ।  
 प्रववर्ष सहस्राक्षः कुक्षौ जलनिधेस्ततः ॥९०॥  
 कन्याञ्च वासुदेवाय स्वसारं ग्रीलसञ्चरतां ।  
 अक्रूरः प्रददौ श्रीमान् प्रीत्यर्थं यदुपप्लवः ॥९१॥  
 अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बभ्रुर्गतं मणिं ।  
 सभामध्ये तदा प्राह तमक्रूरं जनार्दनः ॥९२॥  
 यच्च रत्नं मणिवरं तव हस्तगतं प्रभो ।  
 तत् प्रयच्छस्व मामार्हं विमतिमच्च मा कृष्णः ॥९३॥

षष्टिवर्षगते काले यद्रोषोभूतदा मम ।  
 सुखं हठः सद्यत् प्राप्तस्तत्कालाग्रित्य स महान् ॥८४॥  
 ततः कृष्णस्य वचनात् सर्वसात्वतसंसदि ।  
 प्रददौ तं मणिं बभ्रुरक्लेशेन महामतिः ॥८५॥  
 तत आर्जवसंप्राप्तबभ्रुहस्तादरिन्दमः<sup>(१)</sup> ।  
 ददौ प्रष्टुमनसा तं मणिं बभ्रवे पुनः ॥८६॥  
 स कृष्णहस्तात् संप्राप्य मणिरत्नं स्थमन्नकं ।  
 आबध्य गान्दिनीपुत्रोविरराजामुमानिव ॥८७॥  
 इमां मिथ्याभिग्रस्तिं योविष्णुह्नामपि चोत्तमां ॥  
 वेद मिथ्याभिग्रस्तिं स न ब्रजेष्ट कथञ्चन ॥८८॥  
 अग्निमिवाच्छिन्निर्जञ्जे कनिष्ठादृष्णिनन्दनात् ॥८९॥  
 सत्यवाक् सत्यसम्पन्नः सत्यकस्तस्य चात्मजः ।  
 सात्यकिर्युधानस्य<sup>(२)</sup> तस्य भृतिः सुतोऽभवत् ॥९००॥  
 भूतेर्युगन्धरः पुत्र इति भौत्याः प्रकीर्त्तिताः ।  
 जज्ञाते तनयौ पृथ्नेः स्वफल्कश्चिकश्च यः ॥९०१॥  
 स्वफल्कस्तु महाराजोधर्मात्मा यत्र वर्त्तते ।  
 नास्ति व्याधिभयं तत्र नचावृष्टिभयं तथा ॥९०२॥  
 कदाचित् काशिराजस्य विभोस्तु दिजसत्तमाः ।  
 चीणि वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकशासनः ॥९०३॥  
 स तत्र वासयामास स्वफल्कं परमार्चितं ।

(१) अत्र लब्धेत्यहनीयं ।

(२) अत्र युधुधानश्चेति पाठः सङ्गतः । अहधानश्चेति ख० ।

स्वफल्कपरिवासेन प्रावर्धत्पाकशासनः ॥१०४॥  
 स्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्या<sup>(१)</sup>मनिन्दितां ।  
 गान्दिनीं नाम गां सा हि ददौ विप्राय नित्यशः ॥१०५॥  
 सा मातुर्दरस्या वै बभ्रुवर्धनान् किल ।  
 वसति स्म न वै जज्ञे गर्भस्यान्तां पितामवीत् ॥१०६॥  
 जायस्व ग्रीष्मं भद्रन्ते किमर्थं चापि तिष्ठसि ।  
 प्रोवाच चैनं गर्भस्था सा कन्या गौर्दिने दिने ॥१०७॥  
 यदि दत्ता तदा स्यां हि यदि स्यामीदृतां पितः ।  
 तथेत्युवाच तां तस्याः पिता काममपूपुरत् ॥१०८॥  
 दाता यज्वा च पूरस्य श्रुतवानतिथिप्रियः ।  
 तस्याः पुत्रः स्मृतोऽक्रूरः स्वफल्कोभूरिदक्षिणः ॥१०९॥  
 उपमङ्गुस्तथा मङ्गुर्दुरस्वारिमेजयः ।  
 गिरिरत्न<sup>(२)</sup>स्ततोयत्नः शत्रुघ्नोवारिमर्दनः<sup>(३)</sup> ॥११०॥  
 धर्मभृच्च शृष्टचयोवर्गमोच<sup>(४)</sup>स्तथापरः ।  
 आवाहप्रतिवाहौ च वसुदेवा वराङ्गना ॥१११॥  
 अक्रूरादुग्रसेन्यान्तु सुतौ द्वौ कुलनन्दिनौ ।  
 देवश्चानुपदेवश्च जज्ञाते देवसंमितौ ॥११२॥  
 चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथु<sup>(५)</sup>रेव च ।

(१) अत्र चकारेति क्रियापदमष्ट्यं ।

(२) गिरिशक्त इति ख० ग० गिरिरिक्त इति ड० च० ।

(३) प्यरिमर्दनः इति क० ।

(४) गन्धमोच इति ड० च० क० ।

(५) विष्टसु इति क० क० ज० ।

अश्वधीवोऽश्वबाहुस्य सुपार्श्वकगवेषणौ ॥११३॥  
 अरिष्टनेमिरश्वस्य सुवर्मा वर्मचर्ममृत् ।  
 अश्वमिवर्ज्जभूमिश्च अविष्टाश्रवणे स्थियौ ॥११४॥  
 सत्यकात् काश्विदुहिता<sup>(१)</sup> लेभे सा चतुरः सुतान् ।  
 ककुदं भजमानश्च शमीकबलवर्हिषौ ॥११५॥  
 ककुदस्य सुतोऽरिष्ट<sup>(२)</sup>वृष्टेस्तु तनयोऽभवत् ।  
 कपोतरोमा तस्याथ रेवतोऽभवदात्मजः ॥११६॥  
 तस्यासीत्तुम्बुरुसखा<sup>(३)</sup> द्विद्वान् पुत्रोऽभवत्किल ।  
 ख्यायते यस्य नाम्ना स चन्दनोदकदुन्दुभिः ॥११७॥  
 तस्माच्चाभिजितः<sup>(४)</sup> पुत्र उत्पन्नस्तु पुनर्वसुः ।  
 अश्वमेधन्तु पुत्रार्थे आजहार नरोत्तमः ॥११८॥  
 तस्य मध्येऽतिरात्रस्य सदोमध्यात्समुत्थितं ।  
 ततस्तु विद्वान् धर्मज्ञोदाता यज्वा पुनर्वसुः<sup>(५)</sup> ॥११९॥  
 तस्यापि पुत्रमिथुनं बाहुवाणजितः किल<sup>(६)</sup> ।

(१) सत्यदुहिता इति ड० च० । (२) वृष्णिरिति च० ।

(३) तुम्बरसखा इति क० ड० च०, पुरुषः पुत्र इति ख० ग०, तुम्बरसखा इति क० ज० । (४) तस्येति च० ।

(५) ततस्तु विद्वान् धर्मज्ञो इति श्लोकाद्धं अश्वमेधन्तु पुत्रार्थे इति श्लोकार्जात् प्राक् पठनीयं ।

(६) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे अस्माकुलितपाठो वर्तते । यथा, तस्यापि पुत्रमिथुनं बाहुवानजितः विला इति क० ज०, बाहुवानजितः विला इत्यत्र बाहुवानजितः किल इति पाठविनिमयेन ड० च० छ० पुस्तकस्थितपाठः, तत्र च, बाहुमानादितः किल इति पाठविनिमयेन ख० ग० पुस्तकस्थितपाठश्च क० ज० पुस्तकयोर्वर्तते । बाहुवानजितः विला इत्यत्र

आञ्जकश्चाञ्जकी चैव ख्यातौ मतिमतांवरौ ॥११०॥  
 इमांश्चोदाहरन्त्यत्र स्त्रोकान् प्रति तमाञ्जकं ।  
 सोपासङ्गानुकर्षाणां सध्वजानां वरूथिनां ॥१११॥  
 रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव<sup>(१)</sup> तु ।  
 नासत्यवादी त्वासीत्तु नायज्वा नासहस्रदः ॥११२॥  
 नाशुचिर्नाप्यधर्मात्मा नाविद्वान्न क्षणोऽभवत् ।  
 आञ्जकस्य धृतिः पुत्र इत्येवमनुशुश्रुमः ॥११३॥  
 श्वेतेन परिचारेण किशोरप्रतिमान् ह्वयान् ।  
 अशीतिमश्वनियुतान्याञ्जकप्रविभोऽग्रजत् ॥११४॥  
 पूर्वस्यान्दिशि नागानां भोजस्य प्रतिरेजिरे<sup>(२)</sup> ।  
 कृपकाञ्चनकचाणां सहस्राण्यैकविंशतिः ॥११५॥  
 तावन्धैव<sup>(३)</sup> सहस्राणि उत्तरस्यान्नथा दिशि ।  
 भूमिपालस्य भोजस्य उत्तिष्ठेत् किङ्किणी किल ॥११६॥  
 आञ्जकश्चाञ्जकान्भाव<sup>(४)</sup> स्वसारं त्वाञ्जकीन्ददौ ।  
 आञ्जकान्धस्य दुहिता दौ पुत्रौ सम्भूवतुः ॥११७॥  
 देवकस्योपमेनश्च देवगर्भसमावुभौ ।  
 देवकस्य सुता वीरा जज्ञिरे त्रिदशोपमाः ॥११८॥

बाञ्जवाणाजितः किल इति, बाञ्जमानादितः किल इत्यत्र च, बाञ्ज-  
 मानजितः किल इति पाठः सङ्गतार्थः ।

(१) आसन्नित्याध्याहार्यम् ।

(२) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे प्रतिभोऽभवदिति पाठोऽस्ति ।

(३) तावतान्तु इति पाठः समीचीनः ।

(४) अत्र आदर्शपुस्तकमात्रे आञ्जकश्चाप्यतिष्ठत् इति पाठोऽस्ति ।

(१) देवानामपि देवश्च सुदेवोदेवरञ्जिता ।

तेषां स्वसारः सप्तासन् वसुदेवाय संददौ ॥१९८॥

ऋकदेवोपदेवा च तथान्या देवरञ्जिता ।

श्रीदेवा शान्तिदेवा च महादेवा तथापरा ॥१९०॥

सप्तमी देवकी तासां सुनामा चारुदर्शना ।

गवोद्यमेनस्य सुताः कंसस्तेषान्तु पूर्वजः ॥१९१॥

न्ययोधश्च सुनामा च कदम्बकुञ्ज भृमयः ।

सुतनूराङ्गपालश्च युद्धसुष्टः सुपुष्टिमान् ॥१९२॥

तेषां स्वसारः पञ्चैव कर्मधर्मवती तथा ।

अताङ्गूराङ्गपाला च कङ्का<sup>(१)</sup> चैव वराङ्गना ॥१९३॥

उद्यमेनोमहापत्यो विख्यातः कुरुरोद्भवः ।

कुरुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसां ।

आत्मनोविपुलं वंशं प्राजावांश्च भवेन्नरः ॥१९४॥

भजमानस्य पुत्रस्तु रथिसुख्योविदूरथः ।

राज्याधिदेवः शूरश्च विदूरश्च सुतोऽभवत् ॥१९५॥

तस्य शूरस्य तु सुता जज्ञिरे बलवत्तराः ।

वातश्चैव निवातश्च शोणितः<sup>(२)</sup> श्वेतवाहनः ॥१९६॥

शमी च गदवर्मा च निदातः शक्रशक्रजित्<sup>(३)</sup> ।

(१) तेषां मध्ये इत्याध्याहार्यं ।

(२) कङ्का इति ड०, कन्हा इति क्क०, कङ्का इति ज० । अन्येष्वादर्थपुस्त-  
केषु एतच्छ्लोकाङ्गं नास्ति ।

(३) शोणितेति ड०, च०, शोणितश्चेति क्क०, शोणोऽय इति ख० ।

(४) शक्रशक्रजित् इति ख०, शक्रशक्रजित् क्क० ज० ।

शमिपुत्रः प्रतिक्षिप्त<sup>(१)</sup> प्रतिक्षिप्तस्य चात्पुत्रजः ॥१२७॥  
 स्वयम्भोजः स्वयम्भोजाद्दृष्टिकः सम्बभूव ह ।  
 हृदिकस्य सुतास्त्रासन् दश भीमपराक्रमाः ॥१२८॥  
 कृतवर्मा कृतसेषा शतधन्वा तु मध्यमः ।  
 देवार्हस्य वनार्हस्य भिषगृद्धैतरथस्य यः ॥१२९॥  
 सुदान्तस्य धियान्तस्य मकवान्<sup>(२)</sup> कनकोद्भवः ।  
 देवार्हस्य सुतोविदान् जज्ञे कमलवर्हिसः ॥१३०॥  
 अशमौजाः सुतस्तस्य सुसमौजाश्च विश्रुतः ।  
 अजावपुत्राय ततः प्रददावममौजसे ।  
 सुदंष्ट्रश्च सुरूपश्च कृष्ण इत्यन्धकाः स्मृताः ॥१३१॥  
 अन्धकानामिमं वंशं कीर्त्तयानस्तु नित्यशः ।  
 आत्मानोविपुलं वंशं लभते नात्र शंसयः ॥१३२॥  
 अस्मक्यां जनयामास शूरोवै देवमानुषि<sup>(३)</sup> ।  
 माथ्यान्तु जनयामास शूरोवै देवमाज्ज्व<sup>(४)</sup> ॥१३३॥  
 भाथ्यान्तु जज्ञिरे शूराङ्गोजायां पुरुषा दश ।  
 वसुदेवोमहाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ॥१३४॥  
 जज्ञे तस्य प्रसूतस्य दुन्दुभिः प्राणदद्विवि ।

(१) प्रतिक्षिप्तः इति ड० च० ।

(२) कनकात् इति क० ज०, कनकान् इति ख० ग० च० क० ।

(३) देवमीयुषमिति ख०, देवमीलज्ज्वमिति ड० च०, देवमीज्ज्वमिति क० ज० ।

(४) देवमीज्ज्वमिति ख० ग० ।

आनकानाञ्च संज्ञादः सुमहानभवद्विवि ॥१३५॥  
 पपात पुष्यवर्षञ्च गृहस्य भवने महत् ।  
 मनुष्यलोके ह्यस्त्रेऽपि रूपे नास्ति समोभुवि ॥१३६॥  
 यस्यासीत् पुरुषाय्यस्य कीर्त्तिश्चन्द्रमसोयथा ।  
 देवभाग<sup>(१)</sup> स्ततो जज्ञे ततो देवश्रवाः पुनः ॥१३७॥  
 अनादृष्टिकण्डसैव<sup>(२)</sup> नन्दनस्यैव भृञ्जिनः ।  
 श्यामः शमीको<sup>(३)</sup> गण्डूषः चतस्रस्तु वराङ्गणाः ॥१३८॥  
 पृथा च श्रुतवेदा<sup>(४)</sup> च श्रुतकीर्त्तिः श्रुतश्रवा ।  
 राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः ॥१३९॥  
 पृथा दुहितरञ्चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् ।  
 अनपत्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥१४०॥  
 तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा ।  
 कुरुवीरः पाण्डुमुखस्तस्माद्भार्यामविन्दत ॥१४१॥  
 पृथा जज्ञे ततः पुत्रान् चीनग्निसमतेजसः ।  
 लोके प्रतिरथान् वीरान् शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥१४२॥  
 धर्माद्युधिष्ठिरं पुत्रं भारताच्च वृकोदरं ।  
 इन्द्राद्भनञ्जयस्यैव पृथा पुत्रानजीजनत् ॥१४३॥  
 माद्रवत्यान्तु जनितावाश्विनाविति विश्रुतं ।  
 मकुलः सहदेवश्च रूपसत्त्वगुणान्वितौ ॥१४४॥

(१) देवभाज इति क० ।

(२) अनादृष्टिकण्ड इति ख० ग० ज० ।

(३) शमीको इति क० छ० ज० ।

(४) आदर्शपुस्तकेषु उत्तरत्र श्रुतदेवा इति पाठोऽस्ति ।



जज्ञे च श्रुतदेवायां तनयोवृद्धशर्मणः ।  
 करूषाधिपतिर्वीरोदन्तवक्रो<sup>(१)</sup> महाबलः ॥१४५॥  
 कैकेयां श्रुतकीर्त्यान्तु जज्ञे सन्तर्दनः पुनः ।  
 चेकितानवृद्धत्तत्रौ<sup>(२)</sup> तथैवान्यौ महाबलौ ॥१४६॥  
 विन्दानुविन्दावावन्थो भ्रातरौ सुमहाबलौ ।  
 श्रुतश्रवायां चैद्यस्तु शिशुपालोबभूव ह ॥१४७॥  
 दमघोषस्य राजर्षेः पुत्रोविख्यातपौरुषः ।  
 यः पुरासीद्दृशग्रीवः संवभवारिमर्दनः ॥१४८॥  
 यदुश्रवानुज<sup>(३)</sup>स्तस्य रुजकन्योनुजस्तथा<sup>(४)</sup> ।  
 पत्न्यस्तु वसुदेवस्य त्रयोदश वराङ्गणाः ॥१४९॥  
 पौरवी रोहिणी चैव मदिरा चापरा तथा ।  
 तथैव भद्रा वैशाखी देवकी सप्तमी तथा ॥१५०॥  
 सुगन्धर्वनराजी च द्वेचान्ये परिचारिके ।  
 रोहिणी पौरवी चैव वाल्मीकस्यात्मजा<sup>(५)</sup> भवत् ॥१५१॥

(१) दत्तचक्रो इति छ० च० क० ।

(२) चेकितानवृद्धत्तत्रौ इति क० ।

(३) यदुश्रवानुज इत्यत्र सन्धिरार्षः ।

(४) अत्र लिपिकरप्रमादादादर्शपुस्तकेषु बङ्गपाठाः सन्ति । यथा, दाढं श्रवाम्नजस्तस्यमजकस्यात्मजस्तथा इति छ०, श्रवाम्नजस्तस्मजकस्तस्य चात्मजः इति ग०, यदुश्रवानुजस्तस्य रुजकन्यारुजस्तथा इति छ०, यदुश्रवा इत्यत्र यदुश्रवा इतिपाठविनिमयेन क० ज० पुस्तकस्थितपाठः, तत्र च, पादुश्रवा इति पाठविनिमयेन च०पुस्तकस्थितपाठो-  
 छ० पुस्तके वर्तते ।

(५) वाल्मीकस्यात्मजा इति क० ज० ।

ज्येष्ठा पत्नी महाभागा दयितानकदुन्दुभेः ।

ज्येष्ठं लेभे सुतं रामं सारणं निश्वं तथा ॥१५२॥

दुर्हमं दमनं शुभ्रं पिण्डारककुशीतकौ ।

चिचां नाम कुमारीञ्च रौहिण्यष्टौ व्यजायत ॥१५३॥

पौत्रौ<sup>(१)</sup> रामस्य जज्ञाते विज्ञातौ निशितोत्सुकौ ।

पार्श्वी च पार्श्वनन्दी च शिशुः सत्यधृतिस्तथा ॥१५४॥

मन्दवाह्योऽथ रामाणगिरिकौ गिर एव च ।

शुक्लगुल्मेति गुल्मश्च दरिद्रान्तक एव च ॥१५५॥

कुमार्यश्चापि पञ्चाद्या नामतस्ता निबोधत ।

• अर्चिष्मती सुनन्दा च सुरसा सुवचारुया ॥१५६॥

तथा शतबला चैव सारणस्य सुतास्त्रिमाः ।

भद्राश्चभद्रगुप्तिश्च भद्रविघ्नस्तथैव च ॥१५७॥

भद्रबाहुर्भद्ररथोभद्रकल्पस्तथैव च ।

सुपार्श्वकः कीर्त्तिमांश्च रोहिताश्वश्च भद्रजः ॥१५८॥

दुर्म्भदश्चाभिभूतश्च रोहिण्याः कुलजाः स्मृताः ।

नन्दोपनन्दोमित्रश्च कुचिमित्रस्तथाचलः<sup>(२)</sup> ॥१५९॥

चित्रोपचित्रे कन्ये च स्थितः पुष्टिरथापरः ।

मदिरायाः सुता ह्येते सुदेवोऽथ विजज्ञिरे ॥१६०॥

उपविम्बोऽथ विम्बश्च सत्वदन्तमहौजसौ ।

चत्वार एते विख्याता भद्रापुत्रा महाबलाः ॥१६१॥

(५) पुत्रा इति ख० ग० ।

(१) स्तथा भव इति क० ज०, स्तथा बल इति ख० च० ।

(२) उदण्यो इति ख० ।

वैशाखां समदार्ष्ट्यैरिः पुत्रं कौशिकमुत्तमं ।  
 देवकां जज्ञिरे शौरिः सुषेणः कीर्त्तिमानपि ॥१६२॥  
 तदयोभद्रसेनस्य यजुदायस्य<sup>(१)</sup> पञ्चमः ।  
 षष्ठोभद्रविदेकस्य कंसः सर्वान् जघान तान् ॥१६३॥  
 अथ तस्यामवस्थायां आयुष्मान् संवभ्रुव इ ।  
 लोकनाथः पुनर्विष्णु पूर्वकृष्णः प्रजापतिः ॥१६४॥  
 अनुजाताऽभवत् कृष्णा सुभद्रा भद्रभाषिणी ।  
 कृष्णासुभद्रेति पुनर्व्याख्याता वृष्णिनन्दिनी ॥१६५॥  
 सुभद्रायां रथी पर्यादभिमन्युरजायत ।  
 वसुदेवस्य भार्यासु महानागासु सप्तसु ।  
 ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोधत ॥१६६॥  
 अतोऽस्य<sup>(२)</sup> सहदेवायां शूरोज्जोभयासखः ।  
 शार्ङ्गदेवा<sup>(३)</sup> जनन्तम्नु शौरी जज्ञे<sup>(४)</sup> कुलोद्भवं<sup>(५)</sup> ॥१६७॥  
 उपसङ्गं वसुञ्चापि तनयौ देवरक्षितौ ।  
 एवं दश सुतास्तस्य कंसस्तानप्यघातयत् ॥१६८॥  
 विजयं रोचनञ्चैव वर्द्धमानं तथैव च ।  
 एतान् सुर्वान् महाभागानुपदेवा व्यजायत ॥१६९॥  
 खगाह्वं महात्मानं वृकदेवीं त्वजायत ।

(१) यजुदाय इत्यत्र यजुर्दायः यज्ञदायोवा पाठः सम्भवपरः ।

(२) अतोऽस्य इत्यत्र अतोऽस्य इति पाठः सम्भवपरः ।

(३) शार्ङ्गदेवा इति ख० ग०, शूरादेवा इति क० कृ० ज० ।

(४) आदर्शपुस्तकमात्रे शौरेर्जज्ञे इति पाठो वर्त्तते ।

(५) कुलोद्भवमिति ख० ग० कृ० ।

आगाही च स्वसा चैव सुरूपा त्रिशिरायिणी ॥१७०॥

सप्तमं देवकी पुत्रं सुनासा सुषुवे भुवं<sup>(१)</sup> ।

गवेषणं महाभागं संग्रामे चित्रयोधिनं ॥१७१॥

आद्भुदेवं<sup>(२)</sup> पुरा येन वने विरचिता दिजाः ।

शैत्याया<sup>(३)</sup> मददच्छौरिः पुत्रं कौशिकमव्यथं ॥१७२॥

सुगन्धी वनराजी च शैरेरास्तां परिग्रहः ।

पुण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवात्मजौ हि तौ ।

तयोराराजोऽभवत् पुण्ड्रः कपिलस्तु वनं ययौ ॥१७३॥

तस्यां<sup>(४)</sup> समभवद्दीरोवसुदेवात्मजोबली ।

राजा नाम निषादोऽसौ प्रथमः स धनुर्द्धरः ॥१७४॥

विख्यातोदेवरातस्य<sup>(५)</sup> महाभागः सुतोऽभवत् ।

पण्डितानां मतं प्राज्जर्देवश्रवसमुद्भवं ॥१७५॥

अस्त्रक्यां लभते पुत्रमनादृष्टिं<sup>(६)</sup> यशस्विनं ।

निवर्त्तः शक्रश्चक्रुर्न आद्भुदेवं महाबलं ॥१७६॥

अजायत आद्भुदेवोनिषधादिर्यतः श्रुतः ।

एकलव्यो<sup>(७)</sup> महावीर्योनिषादैः परिवर्द्धितः ॥१७७॥

गण्डूषायानपत्याय कृष्णस्तृष्टोऽददत् सुतौ ।

(१) भुवि इति ख० सुतमिति ड० क० ।

(२) वासुदेवं इति ख० ग० । (३) शैत्याया इति ख० ।

(४) यत्तदोर्निव्यसम्बन्धात् तस्यामितिपदेन, यस्यां पुण्ड्रः कपिलश्च सम-  
भवत्सा इत्युपलभ्यते ।

(५) दिवि राजस्येति ख० ग०, देवराजस्येति ड० च० क० ।

(६) अनादृष्टिमिति ड० च० ।

(७) एकालयोमहाभार्यो इति क० ज० ।

चारुदेष्णञ्च शाम्भञ्च कृतास्तौ शस्त्रसङ्गौ<sup>(१)</sup> ॥१७८॥  
 तन्निजस्तन्निमासस्य स्वपुत्रौ कनकस्य तु ।  
 वत्सावने<sup>(२)</sup> स्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ।  
 सौतिर्ददौ सुतं वीरं शौरिं कौशिकमेव च ॥१७९॥  
 तपाश्च<sup>(३)</sup> क्रोधनुसैव विरजाः श्यामसृष्टिमौ ।  
 अनपत्योऽभवच्छ्यामः श्यामकस्तु वनं ययौ ।  
 जुगुप्समानोभोजत्वं राजर्षित्वमवाप्नुयात् ॥१८०॥  
 य इदं जन्म कृष्णस्य पठते तियतव्रतः ।  
 आवयेद्ब्राह्मणस्यापि सुमहत्सुखमाप्नुयात् ॥१८१॥  
 देवदेवोमहातेजाः पूर्वं कृष्णः प्रजापतिः ।  
 विहारार्थं मन्येषु जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥१८२॥  
 देवक्यां वसुदेवेन तपसा पुष्करेक्ष्णः ।  
 चतुर्बाहुः स विज्ञेयोदिव्यरूपः श्रियाम्बितः ॥१८३॥  
 प्रकाशोभगवान् योगी कृष्णोमानुषमागतः ।  
 अव्यक्तोव्यक्तलिङ्गस्थः स एव भगवान् प्रभुः ॥१८४॥  
 नारायणोयतश्चक्रे प्रभवं चाव्ययोहि सः ।  
 देवोनारायणोभूत्वा हरिरासीत्सनातनः ॥१८५॥  
 योऽसृजच्चादिपुरुषं पुरा चक्रे प्रजापतिं ।  
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यः दवनन्दनः ।

(१) धृतपञ्चास्त्रलक्ष्मणौ इति ड० च० ।

(२) वत्सावनेरिति सम्यदानार्थं घण्टी । वत्सावने इति ड० च० ।

(३) उपाश्चेति ड० च० । तपाः क्रोधनुरित्यादियोवसुदेवसुताः । अथवा,  
 तपाश्चेति स्तोत्रात् प्राक् कश्चिच्छ्लोकः स्तोत्रार्थं वा पठितम् ।

देवोविष्णुरिति ख्यातः शक्रादवरजोऽभवत् ॥१८६॥

प्रसादजं यस्य विभोरदित्याः पुत्रकारणं ।

बभार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदानवराक्षसां ॥१८७॥

ययातिवंशजस्याय वसुदेवस्य धीमतः ।

कुलं पुण्यं यतः कर्म भेजे नारायणः प्रभुः ॥१८८॥

सागराः समकम्पन्त चैलुश्च धरणीधराः ।

जज्वलुश्चाग्निहोत्राणि जायमाने जनार्दने ॥१८९॥

शिवाश्च प्रववुर्वाताः प्रशान्तिमभवद्रजः ।

ज्योतींश्चभ्यधिकं रेजुर्जायमाने जनार्दने ॥१९०॥

अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

सुहृर्नोविजयोनाम यत्र जातो जनार्दनः ॥१९१॥

अव्यक्तः शश्वतः कृष्णोहरिर्नारायणः प्रभुः ।

जायते सैव भगवान् नयनैर्माह्वयन् प्रजाः ॥१९२॥

आकाशान् पुष्पदृष्टीश्च ववर्ष त्रिदशेश्वरः ।

गीर्भिर्मङ्गलयुगाभिः सुवन्तोमधुसूदनं ।

महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहस्रशः ॥१९३॥

वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजं ।

श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा दिवि दिव्यैः<sup>(१)</sup> सुलक्ष्णैः<sup>(१)</sup> ।

उवाच वसुदेवः स्वं रूपं मंहर् वै प्रभो ॥१९४॥

(१) दृष्टैरिति ख०, दिव्यैरिति क०, दिव्यैरिति क० ज० । एते पाठाः  
प्रसादसम्भूताः ।

(२) स लक्ष्म्यैरिति ड०, सुलक्ष्म्यैरिति च० क० ज० ।

भीतोऽहं कंसतस्मात् एतदेव ब्रवीम्यहं ।  
 मम पुत्रा हतास्तेन ज्येष्ठास्तेऽहुतदर्शनाः<sup>(१)</sup> ॥१८५॥  
 वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं स हतवान् प्रभुः ।  
 अनुज्ञातः पिता त्वेनं नन्दगोपगृहं गतः<sup>(२)</sup> ।  
 उग्रसेनमते तिष्ठन् यशोदायै तदा ददौ ॥१८६॥  
 तुल्यकालन्तु गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा ।  
 यशोदा नन्दगोपस्य पत्नी सानन्दगोपतेः ॥१८७॥  
 यामेव रजनीं कृष्णोज्ज्वले वृष्णिकुलप्रभुः ।  
 तामेव रजनीं कन्यां यशोदापि व्यजायत ॥१८८॥  
 तं जातं रक्षमाणस्तु वसुदेवोमहायशः ।  
 प्रादात् पुत्रं यशोदायै कन्यान्तु जगृहे स्वयं ॥१८९॥  
 दत्त्वेनं नन्दगोपस्य रक्ष मामिति चाब्रवीत् ।  
 सुतस्ते सर्व्वकल्याणोपादवानां भविष्यति ।  
 अयं स गर्भादेवक्या अस्मत्क्लेशान् हनिष्यति ॥२००॥  
 उग्रसेनात्मजायाञ्च कन्यामानकदुन्दुभेः ।  
 निवेदयामास तदा कन्येति शुभलक्षणा ॥२०१॥  
 स्वमायां<sup>(३)</sup> तनयं कंसोजातं नैवावधारयत् ।  
 अथ तामपि दुष्टात्मा ह्युत्समर्ज्ज<sup>(४)</sup> सुदान्वितः ॥२०२॥  
 हता वै या यदा कन्या जपत्येष वयामितिः ।

(१) भ्रुवदर्शनाः इति ड० ।

(२) नयत् इति च० छ० ज० ।

(३) स्वसरीर्द्धिपाठः समीचीनः ।

(४) विससर्ज्ज इति ख० ग० ।

कन्या सा ववृधे तच्च दृष्ट्वा सद्गनि पूजिता ॥२०३॥

पुत्रवत्परिपाल्यन्तो<sup>(१)</sup> देवा देवान् यथा<sup>(२)</sup> तदा ।

तामेव विधिनोत्पन्नामाहुः कन्यां प्रजापतिं ॥२०४॥

एकादशा तु जज्ञे वै रक्षार्थं केशवस्य ह ।

तां वै सर्वे सुमनसः<sup>(३)</sup> पूजयिष्यन्ति यादवाः ।

देवदेवोदित्यवपुः कृष्णः संरक्षितोऽनया ॥२०५॥

अथ उचुः । किमर्थं वसुदेवस्य भोजः कंसोनराधिपः ।

जघान पुत्रान् बालान् वै तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥२०६॥

सूत उवाच । शृणुष्व वै यथा कंसः पुत्रानानकदन्दुभेः ।

जातान् जातान् शिशून् सर्वान् निष्पिपेष वृथामतिः ॥२०७॥

भयाद् यथा महाबाहुर्जातः कृष्णो विवासितः ।

तथा च गोषु गोविन्दः संदह्यः पुरुषोत्तमः ॥२०८॥

उक्तं हि किल देवक्या वसुदेवस्य धीमतः ।

सार्थं कृतवान् कंसो युवराजस्तदाऽभवत् ॥२०९॥

ततोऽन्तरिक्षे वागासीद्व्या भूतस्य कस्यचित् ।

कंसो यथा सदा भीतः<sup>(४)</sup> पुष्कला लोकसाक्षिणी ॥२१०॥

(१) आदर्शपुत्रकमात्रे परिपाल्यन्तीति पाठो वर्तते । अयन्तु न समीचीनः ।

(२) सर्व्वे आदर्शपुत्रकेषु यदेति पाठोऽस्ति अयन्तु न सम्यङ् ।

(३) हतां वै सर्व्वमनसः इति क० छ० ज०, तास्यैव सर्व्वमनसः इति ख०, एष स्त्रोको ग० पुत्रके न विद्यते, तां वै सर्व्वमनसः इति छ०, तेषां वै सर्व्वमनसः इति च० । एते सर्व्वे पाठा लिपिकरप्रमादजनिताः ।

(४) कंसमप्यक्तुभगोत्रेण इति क० ज०, कंसमखन्तगोत्रेण इति ख० छ० च०, कंसमप्यभगोत्रेण इति छ० । एतत्त्रयं लिपिकरप्रमादोत्पन्नम् ।



यामेतां वद्वेषे कंस रथेन परकारणात् ।  
 अस्या यः सप्तमोगर्भः स ते मृत्युर्भविष्यति ॥२११॥  
 तां श्रुत्वा व्यथितोवाणीं तदा कंसोदयामतिः ।  
 निष्क्रम्य खड्गं तां कन्यां हन्तुकामोऽभवत्तदा ॥२१२॥  
 तमुवाच महाबाहुर्वसुदेवः प्रतापवान् ।  
 उग्रसेनात्मजं कंसं सौहृदात्प्रणयेन च ॥२१३॥  
 न स्त्रियं क्षत्रियोजातु हन्तुमर्हति कश्चन ।  
 उपायः परिरुष्टोऽत्र मया यादवनन्दन ॥२१४॥  
 योऽस्याः सम्भवते गर्भः सप्तमः पृथिवीपते ।  
 तमहन्ते प्रयच्छामि तत्र कुर्या यथाक्रमं ॥२१५॥  
 त्वं त्विदानीं यथेष्टत्वं वर्तेथा भूरिदक्षिण ।  
 सर्वानस्यास्तु वै गर्भान्<sup>(१)</sup> सत्यं नेष्यामि ते वशं ॥२१६॥  
 एवं मिथ्या नरश्रेष्ठ वागेष्वा<sup>(२)</sup> न भविष्यति ।  
 एवमुक्तोऽनुनीतः स जयाह तनयांस्तदा ॥२१७॥  
 वसुदेवश्च तां भार्यामवाप्य मुदितोऽभवत् ।  
 कंसश्चास्यावधीत् पुत्रान् पापकर्मा दयामतिः ॥२१८॥  
 क्षपय ऊचुः । कं एष वसुदेवश्च देवकी च यशस्विनी ।  
 नन्दगोपस्तु कस्त्वेष यशोदा च महायशः ।  
 योविष्णुं जनयामास या चैनं चाभ्यवर्द्धयत् ॥२१९॥  
 स्रुत उवाच । पुरुषाः कश्यपस्यासन्नादित्यास्तु स्त्रियस्तथा ।

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे, सर्वानस्यापि ते गर्भान् इति अमृतमकाशपाठोऽस्ति

(२) वागेष्वा इति क० ज० ।

अथ कामान् महाबाहुर्देवक्याः समवर्द्धयत् ॥२२०॥  
 अचरत् स महीं देवः प्रविष्टोमानुषीं तनुं ।  
 मोक्षयन् सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया ॥२२१॥  
 नष्टे धर्मे तदा जज्ञे विष्णुर्दृष्टिकुले स्वयं ।  
 कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनं ॥२२२॥  
 आहता रुक्मिणी कन्या सत्या नम्रजितस्तदा<sup>(१)</sup> ।  
 सात्राजिती सत्यभामा जाम्बवत्यपि रोहिणी ॥२२३॥  
 सैव्या सुदेवी माद्री च सुशीला नाम चापरा ।  
 कालिन्दी मित्रविन्दा च लक्ष्मणा जालवासिनी<sup>(२)</sup> ॥२२४॥  
 एवमादीनि देवानां सहस्राणि च षोडश ।  
 चतुर्दश तु ये प्रोक्ता गणाश्चाप्सरसां दिवि ।  
 विचिन्त्य देवैः शक्रेण विशिष्टास्त्रिह प्रेषिताः ॥२२५॥  
 पत्न्यर्थं वासुदेवस्य उत्पन्ना राजवैश्यसु ।  
 एताः पत्न्योमहाभागा विश्वक्सेनस्य विश्रुताः ॥२२६॥  
 प्रद्युम्नश्चारुदेवस्य सुदेवः शरभ<sup>(३)</sup>स्तथा ।  
 चारुश्च चारुभद्रश्च भद्रचारुस्तथापरः ॥२२७॥  
 चारुविन्ध्यश्च<sup>(४)</sup> रुक्मिण्यां कन्या चारुमही<sup>(५)</sup> तथा ।  
 सानुर्भानुस्तथाक्षश्च रोहितोमन्त्रयस्तथा ॥२२८॥

(१) तथा इति ख० ग० ।

(२) चारुवासिनी इति ख० ग० ।

(३) शरभ इति ख० ग० ।

(४) चारुविन्ध्यश्चेति ख० ।

(५) चारुमतीति ख० ।

जरान्धकस्ताम्रवत्वा भौमरिश्च जरान्धमः<sup>(१)</sup> ।  
 चतस्रोज्ज्विरे तेषां स्वसारोगदुधजात् ॥२२८॥  
 भानुर्भौमरिकाचैव ताम्रपर्णी जरान्धमा<sup>(२)</sup> ।  
 सत्यभामासुतानेतान् जाम्बवत्याः प्रजाः ऋणु ॥२२९॥  
 भद्रश्च भद्रगुप्तश्च भद्रविन्द्रस्तथैव च ।  
 सप्तवाङ्मस्य विख्यातः कन्या भद्रावती तथा ।  
 सम्बोधनी च विख्यात्वा ज्ञेया जाम्बवतीसुताः ॥२३०॥  
 संग्रामजिच्च शतजित् तथैव च सहस्रजित् ।  
 एते पुत्राः सुदेव्याश्च विश्वक्सेनस्य कीर्त्तिताः ॥२३१॥  
 वृकोदकश्चोदकजिद्वृजिनी च सुराङ्गना ।  
 मित्रवाङ्मस्य सुनीथश्च नाग्नजित्याः प्रजास्त्रिह ॥२३२॥  
 एवमादीनि पुत्रानां सहस्राणि निबोधत ।  
 प्रयुतन्तु समाख्यातं वासुदेवस्य ये सुताः ॥२३३॥  
 अयुतानि तथाष्टौ च शूरा रणविशारदाः ।  
 जनार्दनस्य वंशोवः कीर्त्तितोऽयं यथातथं ॥२३४॥  
 वृहती नर्तकोन्नेयी सुनये सङ्गता तथा<sup>(३)</sup> ॥  
 कन्या सा वृहदुच्छस्य शौनेयस्य महात्मनः ॥२३५॥

(१) जरान्धर इति क० ।

(२) जरान्धमा इति क० ज० ।

(३) वृहतीनर्तकोन्नेया समर्थमे सङ्गतस्तथा इति क० ज० । नेया इत्यत्र, नेयी इति, समर्थमे इत्यत्र समये इति, पाठव्यत्ययेन क० ज० पुस्तकस्थितपाठो ड० च० क० पुस्तकेषु विद्यते । नेया इत्यत्र नेयी इति, समर्थमे इत्यत्र मनये इति, पाठव्यत्ययेन क० ज० पुस्तकस्थितपाठः ख० ग० पुस्तकयोर्वर्तते ।

तस्याः पुत्रास्तु विष्णातास्तथः समितिर्भोगाः ।  
 अङ्गदः क्षुमुदः श्वेतः कन्या श्वेता तथैव च ॥२३७॥  
 अश्वगाहस्य<sup>(१)</sup> चित्रस्य गृहस्थिचवर<sup>(२)</sup>स्य यः ।  
 चित्रसेनः सुतस्यास्य कन्या चित्रवती<sup>(३)</sup> तथा ॥२३८॥  
 तुम्बस्य तुम्बवाणस्य जनस्तम्बस्य तावुभौ ।  
 उपाङ्गस्य स्मृतौ द्वौ तु वज्रारः क्षिप्र एव च ॥२३९॥  
 भृरीद्रसेनोभृरिश्च गवेषस्य सुतावुभौ ।  
 युधिष्ठिरस्य कन्या तु सुतनुर्नाम विश्रुता ॥२४०॥  
 तस्यामश्वसुतो<sup>(४)</sup>जङ्गे वज्रोनाम महायथाः ।  
 वज्रस्य प्रतिवाङ्मस्तु सुचारुस्तस्य चात्मजः ॥२४१॥  
 काष्ठा सुपाशं तनयं जङ्गे साम्बा तरस्त्रिणं ।  
 तिस्रः कोट्यस्तु पुत्राणां यादवानां महात्मनां ॥२४२॥  
 षष्टिश्चतसहस्राणि वीर्यवन्तोमहाबलाः ।  
 देवांशाः सर्व्व एवेह उत्पन्नास्ते महौजसः ॥२४३॥  
 दैवासुरे हता ये च असुरा वै महातपाः<sup>(५)</sup> ।  
 इहौत्पन्ना मनुष्येषु बाधन्ते सर्व्वमानवान् ।  
 तेषामुत्सादनार्थन्तु उत्पन्ना यादवे कुले ॥२४४॥  
 कुलानि दश चैकञ्च यादवानां महात्मनां ।

(१) अश्वगाहस्येति ड० च० छ० ।

(२) क्षिप्रवच इति च० ।

(३) चित्रध्वजीति ख० ग० ।

(४) मत्स्यसुतो इति ख० ग० ड० च० छ० । मत्स्यसुतो इति अ० ।

(५) महातपस इत्यर्थे महातपाः इत्यर्थः ।

सर्वमेककुलं यद्वदन्ते वैष्णवे कुले ॥२४५॥

विष्णुस्तेषां प्रमाणे च प्रभुत्वे च व्यवस्थितः ।

निदेशस्यायिभिस्तस्य बध्यन्ते सर्वे<sup>(१)</sup>मानुषाः ॥२४६॥

इति प्रसूतिर्दृष्णीनां समासव्यासयोगतः ।

कीर्त्तिता कीर्त्तनाच्चैव कीर्त्तिसिद्धिमभीप्सतां ॥२४७॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते त्रिणुवंशानुकीर्त्तनं नाम

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

## अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

विष्णुमाहात्म्यकीर्तनं ।

मनुष्यप्रकृतीन् देवान् कीर्त्यमानान्निबोधत ।

सङ्कर्षणोवासुदेवः प्रद्युम्नः शाम्भ एव च ॥१॥

अनिरुद्धश्च पञ्चैते वंशवीराः प्रकीर्त्तिताः ।

सप्तर्षयः कुवेरश्च यत्नोमणिवरस्तथा<sup>(१)</sup> ॥२॥

शालकी<sup>(२)</sup> वदरश्चैव<sup>(३)</sup> विद्वान् धन्वन्तरिस्तथा ।

नन्दिनश्च महादेवः शालङ्कायन<sup>(४)</sup> उच्यते ।

आदिदेवस्तदा<sup>(५)</sup> जिष्णुरेभिश्च सह दैवतैः ॥३॥

अथ ज्ञेयं । विष्णुः किमर्थं सम्भूतः सृष्टाः सम्भूतयः कति ।

भविष्याः कति वान्ये तु प्रादुर्भावा महात्मनः ॥४॥

ब्रह्मक्षेत्रे युगान्तेषु किमर्थमिह जायते ।

पुनः पुनर्भूतयेषु तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥५॥

विस्तरेणैव सर्वाणि कर्माणि रिपुघातिनः ।

---

(१) मानवरस्तथेति ख०, मानवकस्तथेति ग०, मणिरथस्तथेति च० ।

(२) शालङ्गी इति क० ज० शकलीति ग० ।

(३) वरद इति ग० ड० ज० वदरि इति च० ।

(४) सावणाकाजन इति क० ज० । अत्र शारण्यायणं इति पाठोऽर्थ-  
प्रतिपत्तिकरः ।

(५) क्षथा इति पाठः साधुः ।

भोतुमिच्छामहे सम्यग्देहैः कृष्णस्य धीमतः ॥६॥

कर्त्तव्यामानुपूर्व्यञ्च प्रादुर्भावाञ्च ये प्रभो ।

या चास्य प्रकृतिः सूत तास्यास्मान् वक्तुमर्हसि ॥७॥

कथं स भगवान् विष्णुः सुरेश्वरिनिस्तदगः ।

वसुदेवकुले धीमान् वासुदेवत्वमागतः ॥८॥

अमरैः सूत किं पुण्यं<sup>(१)</sup> पुण्यकृद्भिरलं कृतं ।

देवलोकं समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहागतः ॥९॥

देवमानुषयोर्नेता भूर्भुवःप्रसवो<sup>(२)</sup> हरिः ।

किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुषे समवेक्षयत् ॥१०॥

यश्चक्रं वर्तयत्येकोमनुष्याणां मनोमयं ।

मनुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥११॥

गोपायनं यः कुरुते जगतां सार्वभौतिकं ।

स कथं गां गतोविष्णुर्गोपमन्त्रकरोत्प्रभुः ॥१२॥

महाभूतानि भूतात्मा योदधार चकार ह ।

अंगिर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥१३॥

येन लोकान् क्रमैर्जित्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशेषुया ।

स्थापिता जगतोमार्गास्त्रिवर्गप्रवरास्तयः<sup>(३)</sup> ॥१४॥

(१) अत्र आदर्शपुस्तकेषु अमात्मकपाठा वर्तन्ते । तथा, अमरैरुद्धतं पुन्यमिति क० अमरैरावृतं पुन्यमिति ड० च० झ०, अमरैर्यावृतं पुन्यमिति ख० ग० ।

(२) भूर्भुवः प्रसवो इति क० ड० च० झ० ज०, योर्भुवः प्रसवो इति ख०, यौर्भुवः प्रसवो इति ग० ।

(३) स्त्रिवर्गब्रह्मपुराणिता इति क० ज० ।

योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः ।  
 लोकमेकार्णवं चक्रे दृष्ट्वा दृष्ट्येन वर्त्मना ॥१५॥  
 यः पुराणे<sup>(१)</sup> पुराणात्मा वाराहं वपुरास्थितः ।  
 ददौ जित्वा वसुमतीं सुराणां सुरसत्तमः ॥१६॥  
 येन सैहं वपुं<sup>(२)</sup> कृत्वा द्विधा कृत्वा च यत्पुनः ।  
 पूर्वदैत्योमहावीर्योऽहिरण्यकशिपुर्हतः ॥१७॥  
 यः पुरा ह्यनलोभूत्वा त्रैलोक्यं संवर्त्तकोविभुः ।  
 पातालस्थोऽर्णवगतः पपौ तोयमयं हविः ॥१८॥  
 सहस्रचरणं देवं सहस्रांगुलं सहस्रशः ।  
 सहस्रशिरसं देवं यमाङ्गैर्वै युगे युगे ॥१९॥  
 नाभ्यारणाः<sup>(३)</sup> समुद्भूतं यस्य पैतामहं गृहं<sup>(४)</sup> ।  
 एकार्णवगते लोके तत्पङ्कजमपङ्कजं ॥२०॥  
 येन ते निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये ।  
 सर्वदेवमयकृत्वा सर्वायुधधरं वपुः ॥२१॥  
 गरुडस्थेन चोत्थितः कालेनेमिर्निपातितः ।  
 उत्तरांशे समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधेः ।  
 यः श्रेते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिरं महत् ॥२२॥

(१) पुराणे इत्यत्र पुरा वै इति पाठः समीचीनः ।

(२) वपुर्मित्यत्र तनुमिति पाठोऽविशुद्धः ।

(३) नाभ्यारणेः इति पाठः साधोयान् ।

(४) तनुमिति अ० ग० ।



पुरारणी गर्भमधत्त दिव्यं तपःप्रकर्षाददितिः पुरा थं ।  
 शक्रश्च धेदैत्यगणावरुद्धं गर्भावमानेन भृशं चकार ॥२३॥  
 यदानिलोलोकपदानि कृत्वा चकार दैत्यान् सलिलेशयांस्तान् ।  
 कृत्वादिदेवस्त्रिदिवस्य देवांश्चक्रे सुरेशं पुरुहूतमेव ॥२४॥  
 गार्हपत्येन विधिना अन्वाहाय्येण कर्मणा ।  
 अग्निमाहवनीयञ्च वेदिञ्चैव कुशस्त्रवं ॥२५॥  
 प्रोक्षणीयं सुवस्त्रैव अवभृथं तथैव च ।  
 अथ त्रीनिह<sup>(१)</sup> यश्चक्रे हव्यभागप्रदान्मुखे ॥२६॥  
 हव्यादांश्च सुरांश्चक्रे कव्यादांश्च पितृनपि ।  
 भोगार्थं यज्ञविधिना योयज्ञोयज्ञकर्मणि ॥२७॥  
 धूपान् समित्स्रुवं सोमं पवित्रं परिधीनपि ।  
 यज्ञीयानि च द्रव्याणि यज्ञीयांश्च तयानलान् ॥२८॥  
 सदस्यान् यजमानांश्च अश्वमेधान् क्रतुत्तमान् ।  
 विबभ्राज पुरा यश्च पारमेष्ठ्येन कर्मणा ॥२९॥  
 युगानुरूपं यः कृत्वा<sup>(२)</sup> त्रीन्<sup>(३)</sup> लोकान् द्वि यथाक्रमं ।  
 क्षणा निमेषाः काष्ठाश्च कलास्तैकालमेव च ॥३०॥  
 मुहुर्त्नास्तिथयोमासा दिनमंत्रस्तथा ॥  
 क्षतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधस्तथा ॥३१॥  
 आयुः क्षेत्राण्यपचयं लक्षणं रूपसौष्टवं ।

(१) त्रीणि च इति आदर्शपुस्तकमात्रे पाठोऽस्ति ।

(२) यः कृत्वा इत्यत्र कृत्वा च इति पाठः समीचीनः ।

(३) सर्वेऽप्यदर्शपुस्तकेषु, त्रयोलोकाननुक्रममिति पाठोऽस्ति, अयन्तु न सम्यक् ।

मेधा विन्नं च शौर्यञ्च शास्त्रस्यैव च पारणं ॥ ३२ ॥  
 चयोर्वर्णास्तयो लोकास्ते विद्यं पावकास्तथः ।  
 त्रैकल्यं चीणि कर्माणि तिस्रो मायास्तयोगुणाः ॥ ३३ ॥  
 सृष्टा लोकाः सुराश्चैव येनात्यन्तेन कर्मणा ।  
 सर्वभूतगणाः सृष्टाः सर्वभूतगणात्मना ॥ ३४ ॥  
 नृणामिन्द्रियपूर्व्वेण<sup>(१)</sup> योगेन रमते च यः ।  
 गतागतानां धोनेता सर्वत्र विविधेश्वरः ॥ ३५ ॥  
 योगतिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणां ।  
 चातुर्वर्ण्यस्य प्रभवश्चातुर्वर्ण्यस्य रजिता ॥ ३६ ॥  
 चातुर्विद्यस्य यो वेत्ता चतुराश्रमसंश्रयः ।  
 दिगन्तरं नभोभूमिरापो वायुर्विभावसुः ॥ ३७ ॥  
 चन्द्रसूर्य्यद्वयं ज्योतिर्युगेशः क्षणदाचरः ।  
 यः परः श्रूयते देवोयः परं श्रूयते तपः ॥ ३८ ॥  
 यः परन्तपसः प्राज्जर्यः परम्परमात्मवान् ।  
 आदित्यादिस्तु यो देवोयश्च दैत्यान्तकोविभुः ॥ ३९ ॥  
 युगान्तेऽन्तकोयश्च यश्च लोकान्तकान्तकः ।  
 सेतुर्योलोकसेतृतां मेघोयो मेघ्यकर्मणां ॥ ४० ॥  
 वेद्योयो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवात्मनां ।  
 सोमभूतस्तु भूतानामग्निभूतोऽग्निवर्चसां ॥ ४१ ॥  
 मनूय्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनां ।

विनद्योनद्यत्प्रानां<sup>(१)</sup> तेजस्तेजस्विनामपि ॥४२॥  
 विद्यद्वोविद्यद्वाणां योगतिर्गतिमतामपि ।  
 आकाशप्रभवोवायुर्वायुप्राणा ऊताशनः ॥४३॥  
 दिवा ऊताशनप्राणाः प्राणोऽग्नेर्मधुसूदनः ।  
 रसोऽभवच्छोणितं वै शोणितान्मांसमुच्यते ॥४४॥  
 मांसान्तु मेदसोजन्म मेदसोऽस्थि निरूप्यते ।  
 अस्थ्या मज्जा समभवन्मज्जातः शुक्रसम्भवः ॥४५॥  
 शुक्राद्गर्भः समभवद्रसमूलेन कर्मणा ।  
 तत्रापि प्रथमश्चाप<sup>(२)</sup>स्ताः<sup>(३)</sup> सौम्यराशिश्च्यते ॥४६॥  
 गर्भोऽसम्भवो<sup>(४)</sup> ज्ञेयोद्वितीयोराशिश्च्यते ।  
 शुक्रं सोमात्मकं विद्यादार्त्तवं पावकात्मकं ॥४७॥  
 भावौ रसानुगावेतौ वीर्यं च शशिपावकौ ।  
 कफवर्गेऽभवच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितं ॥४८॥  
 कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितं ।  
 देहस्य मध्ये हृदयं स्थानन्तु मनसः स्मृतं ॥४९॥  
 नाभीकोष्ठान्तरं यत्तु तत्र देवोऊताशनः ।  
 मनः प्राजापतिर्ज्ञेयं कफः सोमोविभाव्यते ॥५०॥  
 पित्तमग्निः स्यूतावेतावग्निसोमात्मकं जगत् ।

(१) नयदृष्टानामिति क० ज० । नयदृष्टानामिति ख० ड० च० झ० ।  
 पाठावेतौ न समीचीनौ ।

(२) तत्रायां प्रथमाश्चापः इति ड० च० झ० ज०, इत्यपपाठः ।

(३) सा इति ड० स इति च० झ० ज० ।

(४) गर्भोऽसम्भव इत्यत्र सन्धिरार्षः ।

एवं प्रवर्त्तितोर्भावर्त्ततेऽम्बुदसन्निभः<sup>(१)</sup> ॥५१॥

वायुः प्रवेक्षणं चक्रे सङ्गतः परमात्मना ।

स पञ्चधा शरीरस्थोविद्यते वर्द्धयेत्<sup>(२)</sup> पुनः ॥५२॥

प्राणपानौ समानश्च उदानोऽथान एव च ।

प्राणोऽस्य परमात्मानं वर्द्धयन् परिवर्त्तते ॥५३॥

अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्द्ध्वशरीरगः<sup>(३)</sup> ।

ध्यानोऽपानस्यते येन समानः सर्वसन्धिषु ॥५४॥

भूतावाप्तिस्तत्तस्य जायतेन्द्रियगोचरा<sup>(४)</sup> ।

पृथिवी वायुराकाशमापोऽज्योतिश्च पञ्चमं ॥५५॥

सर्वेन्द्रिया निविष्टास्तं स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ।

पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मातुतं ॥५६॥

क्षिद्राण्याकाशयोनीनि जलाश्रावं प्रवर्त्तते ।

तेजश्चुम्बिता ज्योत्स्ना तेषां यन्नामतः स्युतं ।

संयामा विषयास्तैव यस्य वीर्यात्प्रवर्त्तिताः ॥५७॥

इत्येतान् पुरुषः सर्वान् सृजंलोकान् सनातनः ।

नैधनेऽस्मिन् कथं लोके नरत्वं विष्णुरागतः ॥५८॥

एष नः संशयोधीमन्नेष वै विस्मयोमहान् ।

कथं गतिर्गतिमतामापन्नोमानुषीं तनुं ॥५९॥

(१) एवं प्रवर्त्तितोर्भावेवर्त्ततेऽम्बुदसन्निभे इति क० ज०, एवं प्रवर्त्तते गर्भे वर्त्ततेऽम्बुदसन्निभे इति ख० ग०, एवं प्रवर्त्तते गर्भे वर्त्ततेर्बुदसन्निभे इति छ० च० झ० ।

(२) वर्द्धते इति ख० ।

(३) अत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्षः ।

(४) जायतेन्द्रियगोचरा इत्यत्र यलोपे सन्धिरार्षः ।

श्रोतुमिच्छामहे विष्णोः कर्माणि च यथाक्रमं ।

आश्चर्याणि परं विष्णुर्वेददेवैश्च कथ्यते ॥६०॥

विष्णोर्हृत्पत्तिमांश्वर्यं कथयस्व महामते ।

एतदाश्चर्यमाख्यानं कथ्यतां वै सुखावहं ॥६१॥

प्रख्यातबलवीर्यस्य प्रादुर्भावा महात्मनः ।

कर्माणाश्चर्यभूतस्य विष्णोः सत्त्वमिदेष्यतां ॥६२॥

सुत उवाच । अहञ्च कीर्त्तयिष्यामि प्रादुर्भावं महात्मनः ।

यथा स भगवान् जातोमानुषेषु महातपाः ॥६३॥

सप्तसप्ततपः प्रोक्ता मृगुशापेन मानुषे ।

जायते च युगान्तेषु देवकार्यार्थसिद्धये ॥६४॥

तस्य दिव्यतनुं विष्णोर्गदतोमे निबोधत ।

युगधर्मे परावृत्ते काले च शिथिले प्रभुः ॥६५॥

कर्तुं धर्मव्यवस्थानं जायते मानुषेऽपि ।

मृगोः शापनिमित्तेन देवासुरकृतेन च<sup>(१)</sup> ॥६६॥

अथ जपुः । कथं देवासुरकृते अध्याहारमवाप्नुयात् ।

एतदेदितुमिच्छामोऽद्य<sup>(२)</sup> दैवासुरं कथं ॥६७॥

सुत उवाच । दैवासुरं यथा वृत्तं ब्रुवतस्तन्निबोधत ।

हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्तैलोक्यं प्राक् प्रशासति<sup>(३)</sup> ॥६८॥

बलिनाधिष्ठितं राष्ट्रं<sup>(४)</sup> पुनर्लोकत्रये क्रमात् ।

(१) देवासुरकृते हि सः इति पाठः साधीयान् । देवासुरकुलेषु च इति ख० ग० । (२) कृत्यमिति ख० ग० ।

(३) आदर्शपुस्तकमात्रे हिरण्यकशिपुर्दैत्य इति पाठेऽपि, अयन्तु । समीचीनः । (४) राज्यमिति ख० ग० ड० च० ।

सख्यमासीत्परं तेषां देवानामसुरैः सह ॥६८॥  
 युगं वै दशसङ्कीर्णमासीदव्याहतं जगत्<sup>(१)</sup> ।  
 निदेशस्यायिनस्यैव तयोर्देवासुराभवन् ॥७०॥  
 बलवान् वै विवादोऽयं संप्रवृत्तः सुदारुणः ।  
 देवासुराणां च तदा घोरक्षयकरोमहान् ॥७१॥  
 तेषां दायनिमित्तं वै संशामा वहवोऽभवन् ।  
 वराहेऽस्मिन् दंष्ट्र द्वौ च षण्डामार्कोत्तराः स्यताः ॥७२॥  
 नामतस्तु समायेन गृणुध्वं तान् विवक्षतः ।  
 प्रथमोनारसिंहस्तु द्वितीयश्चापि वामनः ॥७३॥  
 तृतीयः स तु वाराहस्तुर्थाऽमृतमन्थनः ।  
 संशामः पञ्चमस्यैव सुघोरस्तारकामयः ॥७४॥  
 षष्ठोऽह्नादीवक<sup>(२)</sup>स्तेषां सप्तमस्तैपुरुः स्यतः ।  
 अन्धकारोऽष्टमस्तेषां ध्वजस्य नवमः स्यतः ॥७५॥  
 वार्त्तस्य दशमोऽष्टेयस्ततोऽहलाहलः स्यतः ।  
 स्यतोद्वादशमस्तेषां घोरकोलाहलोऽपरः ॥७६॥  
 हिरण्यकशिपुर्दैत्योनारसिंहेन सूदितः ।  
 वामनेन बलिर्बद्धस्तैलोक्त्याक्रमणे क्षते ॥७७॥  
 हिरण्याक्षोऽहतोदन्ध<sup>(३)</sup> प्रतिवादे तु दैवतैः ।

(१) युगाख्यादशसङ्कीर्णो आसीदव्याहतं जगदिति पाठः आदर्शपुस्तक-  
मात्रे वर्त्तते ।

(२) अह्नादीवक इति ख०, अह्नादीवक इति म०, अह्नादीवक इति ड० च० ।

(३) युद्धे इति ख० म० ।

महाबलोलोमहासलः संयामेव्यपराजितः ॥७८॥  
 दंष्ट्रायान्तु वराहेण समुद्राद्भूर्यदा कृता ॥  
 प्राह्लादेनिर्जितोयुद्धे इन्द्रेणामृतमन्त्रने ॥८९॥  
 विरोचनस्तु प्रह्लादिर्नित्यमिन्द्रबधोद्यतः ।  
 इन्द्रेणैव स विक्रम्य निहतस्तारकामये ॥९०॥  
 भवादबध्यतां प्राप्य विशेषास्त्रादिभिस्तु यः ।  
 सञ्जभो<sup>(१)</sup> निहतः षष्ठे शक्राविष्टेन विष्णुना ॥९१॥  
 अशक्रुवन्तोदेवेषु पुरं गोप्तुं चिदैवतं ।  
 निहताः दानवाः सर्वे त्रिपुरस्यम्बकेण तु ॥९२॥  
 अष्टमे लसुरास्यैव राक्षसाश्चान्धकारकाः ।  
 जितदेवमनुष्यैस्तु पितृभिस्तैव सङ्गतान् ॥९३॥  
 संहतान् दानवांस्यैव सङ्गतान् कृत्स्नशस्य तान्<sup>(२)</sup> ।  
 तथा विष्णुसहायेन महेन्द्रेण निवर्हिताः ॥९४॥  
 हतोध्वजोमहेन्द्रेण मायाश्चक्रशस्य योधयन् ।  
 ध्वजे स्रक्ष्यं समाविश्य विप्रवर्त्तिर्महाभुजः ॥९५॥  
 दैत्यांस्य दानवांस्यैव संहतान् कृत्स्नशस्य तान् ।  
 रजिः कोलाहले सर्वान् देवैः परिततोऽजयत् ।  
 यन्नामृतेन<sup>(३)</sup> विजितौ षण्डामार्कौ तु दैवतैः ॥९६॥  
 एते दैवाः पुरा हृत्ताः संयामा द्वादशैव तु ।  
 देवासुररक्षयकराः प्रजानामग्निवाय च ॥९७॥

(१) सञ्जभो इति क० ज०, जसम्भो इति ख० ।

(२) प्राप्य इति ध्वजार्थं ।

(३) यन्नायस्तेनेति ख० ।

हिरण्यकशिपूराजा वर्षाणामर्बुदं बभौ ।  
 तथा शतसहस्राणि ह्यधिकानि दिसप्तति ।  
 अशीति च सहस्राणि त्रैलोक्येश्वरोऽभवत् ॥८८॥  
 पर्याये तस्य राजाऽनु बलिर्वर्षावुदं पुनः ।  
 षष्टि चैव सहस्राणि त्रिंशच्च नियुतानि च ॥८९॥  
 बलेराज्याधिकारस्तु यावत्कालं बभूवह ।  
 प्रह्लादेन गृहीतोऽभून्नावत्कालं तदासुरैः ॥९०॥  
 इन्द्रास्त्रयस्ते विख्याता असुराणां महौजसः ।  
 दैत्यसंख्यमिदं सर्वमासीद्दशयुगं किल ॥९१॥  
 असपन्न ततः सर्वं राष्ट्रं दशयुगं पुरा<sup>(१)</sup> ।  
 त्रैलोक्यमव्ययमिदं महेन्द्रेण तु पाव्यते ॥९२॥  
 प्रह्लादस्य ततश्चादस्तेलोक्यं कालपर्ययात् ।  
 पर्यायेण च संप्राप्ते त्रैलोके पाकशासनः ॥९३॥  
 ततोऽसुरान् परित्यज्य यज्ञे देवा उपागमन् ।  
 यज्ञे देवानथ गते काव्यं ते ह्यसुराब्रुवन् ॥९४॥  
 कृतं नोमिषतां राष्ट्रं त्यक्ता यज्ञं पुनर्गताः ।  
 ख्यातुं न शक्नुमोह्यद्य<sup>(२)</sup> प्रविशामोरसातलं ॥९५॥  
 एवमुक्तोऽब्रवीदेतान् विषण्णः सान्त्वयन् गिरा ।  
 माभैष्ट धारधिष्यामि तेजसा स्वेन चासुराः<sup>(३)</sup> ॥९६॥

(१) पुनः इति ड० च० ।

(२) पृथ्वा इति क० ।

(३) वै पुरा इति ख०, ग० पुस्तके एतच्छोकाङ्गीभावोक्तते । ख० ग०  
 पुस्तकयतिरिक्तपुस्तकेषु वै सुराः इति पाठो विद्यते, अथकथयथाः ।



वृष्टिरोषधयस्त्रैव रसावसु च यद्वयं ।  
 हस्ता मयि च तिष्ठन्ति पादसोषां सुरेषु वै ।  
 युष्मदर्थं प्रदास्यमि तत्सर्वं धार्यते मया ॥८७॥  
 ततोदेवासुरान् वृष्ट्वा धृतान् काव्येन धीमता ।  
 अमन्त्रयंस्तदा ते वै सविद्या विजिगीषया ॥८८॥  
 एष काव्य इदं सर्वं व्यावर्त्तयति नोबलात् ।  
 साधु गच्छामहे त्वर्णं क्षीणान्नाप्याययस्व तान्<sup>(१)</sup> ।  
 प्रसह्य हत्वा शिष्टान् वै<sup>(२)</sup> पातालं प्रापयामहे ॥८९॥  
 ततोदेवाः सुसंख्या दानवानभिसृत्य वै ।  
 जप्नुसैर्बध्यमानास्ते काव्यमेवाभिदुद्रुवुः ॥९००॥  
 ततः काव्यस्तु तान् वृष्ट्वा त्वर्णं देवैरभिद्रुतान् ।  
 समरेऽस्तक्षतार्त्तास्तान्<sup>(३)</sup> देवेभ्यस्तान् दितेः सुतान् ॥९०१॥  
 काव्योवृष्ट्वा स्थितान् देवान् तत्र देवोभ्यर्चिन्यत ।  
 तानुवाच ततोऽध्यात्वा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥९०२॥  
 त्रैलोक्यं विजितं सर्वं वामनेन त्रिभिः क्रमैः<sup>(४)</sup> ।  
 बलिर्बद्धोऽहोऽहोऽजभोनिहतश्च विरोचनः ॥९०३॥

(१) क्षीणान्नाप्ययर्थ्यादता इति क० ज० । क्षीणान्नाप्याययर्थिमान् इति ख०,  
 यतश्चोकार्जं ग० पुस्तके न विद्यते, क्षीणान्नाप्याययर्थिमान् इति  
 ख० च०, क्षीणान्नाप्ययर्थ्यादतान् इति छ० । एते पाठा भ्रममूलाः ।

(२) शिष्टास्तु इति आदर्शपुस्तकपाठोऽस्ति ।

(३) सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु, समरवृत्तशस्त्रार्त्तान् इति पाठोऽस्ति, अयं  
 न समीचीनः ।

(४) त्रिभिः क्रमैः इति ख० ।

महाहर्षं दादशसु संयामेषु सुरैर्हताः ।  
 तैस्तेरुपायैर्भूयिष्ठा निहता ये प्रधानतः ॥१०४॥  
 किञ्चिच्छिष्टास्तु<sup>(१)</sup> वै यूयं युद्धेष्वन्तेषु वै स्वयं<sup>(२)</sup> ।  
 नीतिं बोद्धि विधास्यामि कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यतां ॥१०५॥  
 यास्याम्यहं महादेवं मन्त्रार्थे विजयाय वः ।  
 अग्निमाष्याययेद्धोता मन्त्रैरेव वृहस्पतिः ॥१०६॥  
 ततोयास्याम्यहं देवं मन्त्रार्थे नीललोहितं ।  
 युष्माननुग्रहीष्यामि पुनः पश्चादिहागतः ॥१०७॥  
 यूयं तपश्चरध्वं वै संवता वल्कलैर्वने ।  
 न वै देवा बधिष्यन्ति यावदागमनं मम ॥१०८॥  
 अप्रतीपांस्ततोमन्त्रान् देवात् प्राप्य महेश्वरात् ।  
 यास्यामहे पुनर्देवांस्ततः प्राप्स्यथ वै जयं ॥१०९॥  
 ततस्ते कृतसंवादा देवानूचस्ततोऽसुराः ।  
 न्यस्तवादा वयं सर्वे लोकान् यूयं क्रमन्तु<sup>(३)</sup> वै ॥११०॥  
 वयं तपश्चरिष्यामः संवता वल्कलैर्वने ।  
 प्रह्लादस्य वचः श्रुत्वा सत्यव्याहरणं तु तत् ॥१११॥  
 ततोदेवा निवृत्ता वै विज्वरा मुदिताश्च ह ।  
 न्यस्तशस्त्रेषु दैत्येषु स्नान् वै जग्मु र्यथागतान् ॥११२॥  
 ततस्तानब्रवीत्कथ्यः कश्चित्कालमुपास्यतां ।

(१) अस्याः शिष्टास्तु इतिपाठः साधीयान् ।

(२) क्षयमिति ख० ग० ।

(३) आक्रामन्ते इत्यर्थे क्रमन्तु इत्यार्थः ।

निरुत्सुकैस्तपोयुक्तैः काशं कार्यार्थसाधकैः ।

पितुर्ममाग्रमस्था वै सर्वे देवाः सवासवाः ॥११३॥

स सन्दिश्यासुरान् काव्योमहादेवं प्रपद्य च ।

प्रणम्यैनमुवाचाद्य जगत्प्रमवमीश्वरं ॥११४॥

मन्त्रानिष्काम्यहं देव ये न सन्ति वृहस्पतौ ।

शराभवाद्य देवानामसुरेस्त्वभयावहान् ॥११५॥

एवमुक्तोऽब्रवीद्देवोमन्त्रानिष्कसि वै द्विज ।

व्रतं चर मयोद्दिष्टं ब्रह्मचारी समाहितः ॥११६॥

पूर्णं वर्षसहस्रं वै कुण्डधूममवाक्क्षिराः ।

यद्युपास्यसि भद्रन्तो मत्तोमन्त्रमवाप्यसि ॥११७॥

तद्योक्तोदेवदेवेन स शुक्लस्तु महातपाः ।

पादौ संस्पृश्य देवस्य वाढमित्यभ्यभाषत ॥११८॥

व्रतं चराम्यहं ज्ञेयं यथोद्दिष्टोऽस्मि वै प्रभो ।

ततोऽनियुक्तोदेवेन कुण्डधारोस्य धूमकृत् ॥११९॥

असुराणां क्षितार्थाय तस्मिन् शुक्ले गते तदा ।

मन्त्रार्थं तत्र वसति ब्रह्मवर्ध्यामहेश्वरः ॥१२०॥

तद्बुद्ध्वा नातिपूर्वन्तु<sup>(१)</sup> राज्यं न्यस्तं तदासुरैः ।

तस्मिन् क्षिप्त्रे तदामर्षा देवास्तान् समभिद्रवन् ।

निष्प्रितान्तायुधाः सर्वे वृहस्पतिपुरोगमाः ॥१२१॥

दृष्ट्वासुरगणा देवान् प्रगृहीतायुधान् पुनः ।

(१) तद्बुद्ध्वा नातिपूर्वन्तु इति क० ख० च० ज०, ग० पुस्तके यत्तच्छ्रो-  
कार्जाभभवोद्भूयते ।

उपाेतुः सङ्गमा सर्वे सन्तस्तास्ते ततोऽभवन् ॥१२२॥  
 न्वस्तशस्ते जये दते आचार्यव्रतमास्थिते ।  
 सन्त्यज्य समयं देवास्ते सपत्नजिघांसवः<sup>(१)</sup> ॥१२३॥  
 अनाचार्यास्तु<sup>(२)</sup> भद्रं वो विश्वस्तास्तपसि स्त्रिताः ।  
 चीरवस्त्राजिनधरा निष्क्रिया निष्परिग्रहाः ॥१२४॥  
 रणे विजेतुं देवान् वै न शक्यामः कथञ्चन ।  
 अशुद्धेन प्रपथीमः शरणं काव्यमातरं ॥१२५॥  
 ज्ञापयामस्त<sup>(३)</sup>मिदं यावदागमनं गुरोः ।  
 विनिश्चिन्ते ततः काव्ये योत्स्यामोऽपुधि तान् सुरान् ॥१२६॥  
 एवमुक्त्वासुरान् योग्यं शरणं काव्यमातरं ॥  
 प्रापद्यन्त ततोभीतास्तदा चैव तदाऽभयं ॥१२७॥  
 दत्तलोषान् भूमीतानां दैत्यानामभयार्थिनां ।  
 न भेतव्यं न भेतव्यं भयन्यजत दानवाः ॥१२८॥  
 मत्सन्निधौ वर्ततां वोन भीर्भवितुमर्हति ।  
 भयाच्चाप्यभिपन्नांस्तान् दृष्ट्वा देवासुरांस्तदा ॥१२९॥  
 अभिजग्मुः प्रसङ्गीतानविचार्य बलाबलं ।  
 तांस्तान् बध्यमानांश्च देवैर्दृष्ट्वासुरांस्तदा ॥१३०॥  
 देवी क्रुद्धाब्रवीदेनाननिद्रन्तं करोम्यहं ।  
 संस्तभ्य ग्रीधं संरभीदिन्द्रं साऽभ्यचरत्ततः ॥१३१॥  
 ततः संस्तभितं दृष्ट्वा शक्रं देवास्तु यूपवत् ।

(१) आजग्मुदित्युद्धनीयं ।

(२) वयमिति शेषः ।

(३) स्तभ्यमिति ख० ।

व्यद्रवन्त ततोभीता दृष्ट्वा ब्रजं वशीकृतं ॥१३१॥

गतेषु सुरसंघेषु विष्णुरिद्रमभाषत ।

मां त्वं प्रविश भद्रन्ते नेष्यामि त्वां सुरेश्वर ॥१३२॥

एवमुक्तस्ततोविष्णुं प्रविवेश पुरन्दरः ।

विष्णुना रक्षितं दृष्ट्वा देवी क्रुद्धा वचोऽवदत् ॥१३३॥

एषा<sup>(१)</sup>त्वां विष्णुना सार्द्धं दहामि मघवानिव ।

मिषतां सर्वभूतानां दृश्यतां मे तपोबलं ॥१३४॥

तयाभिभूतौ तौ देवाविन्द्रविष्णू जलपतुः ।

कथं मुच्येव<sup>(२)</sup> सहितौ विष्णुरिन्द्रमभाषत ॥१३५॥

इन्द्रोऽब्रवीज्जहि ह्येनां यावन्नौ न दहेदिभो ।

विशेषेणाभिभूतोहमतस्त्वज्जहि मा चिरं ॥१३६॥

ततः समीक्ष्य<sup>(३)</sup> तां विष्णुः स्त्रीबधं कर्तुमास्थितः ।

अभिधाय ततश्चक्रमापन्नः सत्वरं प्रभुः ॥१३७॥

तस्याः सत्वरमाणायाः शीघ्रकारी सुरारिहा ।

स्त्रियोविष्णुस्ततोदेव्याः क्रूरं बुद्ध्वा चिकीर्षितं ।

क्रुद्धस्तदस्तमाविध्य शिरसिच्छिद माधवः ॥१३८॥

तं दृष्ट्वा स्त्रीबधं घोरं चुकोप भृगुरीश्वरः ।

ततोऽभिग्रस्तो<sup>(१)</sup>भृगुणा विष्णुर्भार्याबधे तदा ॥१३९॥

यस्मान्ते जानता धर्मानवध्या स्त्री निरुदिता ।

तस्मान्त्वं सप्तहस्तोवै मानुषेषु प्रपत्यसि ॥१४०॥

(१) एका इति क० ज० ।

(२) मुच्येव इति पाठोविशुद्धः ।

(३) अभिग्रस्त इति पाठः सङ्गतः ।

ततस्तेनाभिप्रायेण नष्टे धर्मे पुनः पुनः ।  
 लोके सर्वद्वितार्थाय जायते मानुषेऽपि ॥१४२॥  
 अनुव्याहृत्य विष्णुं स तदादाय शिरः स्वयं ।  
 समानीय ततः काये अपोऽग्नौ दमब्रवीत् ॥१४३॥  
 एष त्वां विष्णुना सत्ये दत्तां संजीवयाम्यहं ।  
 यदि कृत्स्नो मया धर्मश्चरितो ज्ञायतेऽपि वा ।  
 तेन सत्येन जीवस्व यदि सत्यं ब्रवीष्यहं ॥१४४॥  
 सत्याभिव्याहृता तस्य देवी संजीविता तदा ।  
 तदा तां प्रोक्ष्य श्रीताभिरङ्गिर्जीवति कोऽब्रवीत् ॥१४५॥  
 ततस्तां सर्वभूतानि दृष्ट्वा सुप्तोत्थिता ॥१४६॥  
 साधु साध्वित्यदृश्यानां वाचस्ताः सखरुदिभिः ॥१४७॥  
 दृष्ट्वा सञ्जीवितामेवं देवीं तां भृगुणा तदा ।  
 मिषतां सर्वभूतानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥१४८॥  
 असंभ्रान्तेन भृगुणा पत्नीं सञ्जीवितां ततः ।  
 दृष्ट्वा शक्रो न लेभेऽथ शर्म काव्यभयान्ततः ॥१४९॥  
 प्रजागरे<sup>(१)</sup> ततस्तेन्द्रो जयन्तीमात्मनः सुतां ।  
 प्रोवाच मतिमान् वाक्यं स्वां कन्यां पाकशासनः ॥१५०॥  
 एष काव्यो ह्यनिन्द्राय चरते दारुणं तपः ।

(१) प्रजागरे इति श्लोकार्द्धस्य ख० पुस्तके अभावो वर्तते, प्रजागार इति  
 ग०, ख० ग० पुस्तकव्यतिरिक्तेषु प्रजागरे इति पाठोऽस्ति, अयन्त-  
 लेखकप्रमादसम्भूत एव । प्रजागरे इत्यत्र प्रजागारे अथवा अजा-  
 गार इति पाठः संगतार्थः ।

तेनाहं व्याकुलः पुत्रि कृतोद्धृतिमता बृढं ॥१५०॥

गच्छ सम्भावयस्त्वेनं अमापनयनैः शुभैः ।

नैस्तेर्मनेनकुलैश्च ह्युपचारैरतन्त्रिता ॥१५१॥

देवी सा हीन्द्रदुहिता जयन्ती शुभचारिणी ।

युक्तध्यानञ्च शान्त्यं<sup>(१)</sup> तन्दुर्बलं धृतिमास्थितं ॥१५२॥

पित्रा यथोक्तं काव्यं<sup>(१)</sup> सा काव्ये कृतवती तदा ।

गीर्भस्त्रैवानुकूलाभिः सुवती वल्गुभाषिणी ॥१५३॥

गात्रसंवाहनेः काले सेवमाना सुखावहेः ।

शुश्रूषन्मन्त्रैश्च उवाच वज्रलाः समाः ॥१५४॥

पूर्णे च ह्येव चापि घोरे वर्षसहस्रिके ।

वरेण कन्दयामास काव्यं प्रीतोऽभवत्तदा ॥१५५॥

एवं ब्रुवन् त्वयैकेन चीर्षं नान्येन केनचित् ।

तस्मात्त्वं तपसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ॥१५६॥

तेजसा चापि विबुधान् सर्वानभिभव्यसि ।

यच्च किञ्चिन्मम ब्रह्मन् विद्यते भृगुनन्दन ॥१५७॥

साङ्गञ्च सरस्वत्यञ्च यज्ञोपनिषदान्तथा ।

प्रतिभास्यति ते सर्वं तच्चाद्यन्तं न कस्यचित् ॥१५८॥

- (१) सुदत्तयथानं शान्त्यमिति क० ज०, युक्तध्यानञ्च शान्त्यन्तमिति ख०, मुक्तं ध्यानञ्च शान्त्यं तमिति ग०, शुद्धकूपं धनं शान्त्यमिति ड० च०, कुलपधानं शान्त्यं तमिति क० । एतेषामर्थरहितत्वात्त्रैकोऽपि व्यास-  
भाषितः । मुक्तं ध्यानञ्चेत्यत्र मुक्तोपधानमिति पाठः सङ्गतार्थः । शान्त्य-  
मित्यत्र शान्त्यमिति पाठः साधुः ।

- (२) उपगन्धेति क्रियापदमूहनीयं ।

सर्वाभिभावी तेन त्वं द्विजश्रेष्ठोभविष्यसि ।  
 एवं दत्त्वा वरां<sup>(१)</sup>स्तस्मै भार्गवाय पुनः पुनः ॥१५८॥  
 अजेयत्वं धनेश्वरमवध्यत्वं च वै ददौ ।  
 एतान् खञ्जा वरान् कायः सम्प्रदृष्टनूतनैः ॥१६०॥  
 हर्षात् प्रादुर्बभौ तस्य देवस्तोत्रं महेश्वरं ।  
 तदा तिर्यक्स्थितस्त्वेवं तुष्टुवे नीललोहितं ॥१६१॥  
 नमोऽस्तु श्रितिकण्ठाय सुरापायसुवर्चसे ।  
 रिरिहाणाय<sup>(२)</sup> लोपाय वत्सराय जगत्पते ॥१६२॥  
 कपर्दिने क्षूर्द्धरोम्णे ह्ययाय करणाय च ।  
 संकृताय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥१६३॥  
 उष्णीषिणे सुवक्राय सहस्राक्षाय मीलङ्गवे<sup>(३)</sup> ।  
 वसुरेताय रुद्राय तपसे चीरवाससे ॥१६४॥  
 इक्ष्वाय मुक्तकेशाय सेनान्ये रोहिताय च ।  
 कवये राजवट्ठाय तक्षकक्रीडनाय<sup>(४)</sup> च ॥१६५॥  
 गिरिशायार्कनेत्राय यतिने<sup>(५)</sup> जाम्बवाय च ।  
 सुवृत्ताय सुहस्ताय धन्विने भार्गवाय च ॥१६६॥  
 सहस्रबाहवे चैव सहस्रामलचक्षुषे ।

(१) वरमिति ख० ग० ड० च० छ० ।

(२) रिरिहाणाय लोपायेति ड० च० छ० । अत्र, अरिहननरूपाय इति पाठः समीचीनः ।

(३) मीलङ्गवे इति क० ज०, मीयुषे छ० ।

(४) तक्षकक्रीडनाय इति छ० ।

(५) यतये इति ख० ।



सहस्रकुलये चैव सहस्रवरणाय च ॥१६७॥  
 सहस्रशिरसे चैव बज्ररूपाय वेधसे ।  
 भवाय विश्वरूपाय श्रेताय पुरुषाय च ॥१६८॥  
 निषङ्गिने कवचिने सूक्ष्माय<sup>(१)</sup> क्षपणाय<sup>(२)</sup> च ।  
 ताम्राय चैव भीमाय उग्राय च शिवाय च ॥१६९॥  
 बभ्रवे च पिशङ्गाय पिङ्गलायारुणाय च ।  
 महादेवाय सर्वाय विश्वरूपशिवाय च ॥१७०॥  
 हिरण्याय च शिष्टाय श्रेष्ठाय मध्यमाय च ।  
 पिनाकिने चेषुमते चित्राय रोहिताय च ॥१७१॥  
 दुन्दुभ्यायैकपादाय अर्हाय बुद्धये तथा ।  
 मृगव्याधाय सर्पाय स्थाणवे भीषणाय च ॥१७२॥  
 बज्ररूपाय चौग्राय त्रिनेत्रायेश्वराय च ।  
 कपिलायैकवीराय मृत्यवे अम्बकाय च ॥१७३॥  
 वास्तोस्पते पिनाकाय बङ्गराय शिवाय च ।  
 आरण्याय<sup>(३)</sup> गृहस्थाय<sup>(४)</sup> यतिने ब्रह्मचारिणे ॥१७४॥  
 मांस्थाय चैव योगाय ध्यानिने दीक्षिताय च ।  
 अन्तर्हिताय शर्त्राय मान्याय मालिने तथा ॥१७५॥  
 बुद्धाय चैव शुद्धाय मुक्तये केवलाय च ।

(१) शुष्माय इति ड० च० ।

(२) पक्ष्मणाय इति ड० च० ।

(३) अरण्यायेति ड० च० ।

(४) गृहस्थायैति ड० च० ।

रोधसे चेकितानाय ब्रह्मिष्ठाय महर्षये ॥१७६॥  
 चतुष्पादाय मेधाय धर्मिणे श्रीमगाय च ।  
 त्रिखण्डिने कपालाय दंष्ट्रिणे विश्वमेधसे ॥१७७॥  
 अप्रतीघाताय दीप्ताय भास्कराय सुमेधसे ।  
 क्रूराय विकृतायैव वीभत्साय शिवाय च ॥१७८॥  
 सौम्याय चैव पुण्याय धार्मिकाय शुभाय च ।  
 अवधाय मृताङ्गाय नित्याय आश्रिताय च ॥१७९॥  
 साध्याय<sup>(१)</sup> शरभायैव शूलिने च त्रिचतुषे ।  
 सोमपायाज्यपायैव धूमपायोन्नपाय च ॥१८०॥  
 शुचये रेरिहाणाय सद्योजाताय मृत्यवे ।  
 पिशिताशाय खर्वाय मेधाय वैद्युताय च ॥१८१॥  
 व्याश्रिताय अविष्टाय भारतायान्तरिक्षये<sup>(१)</sup> ।  
 क्षमाय सहमानाय सत्याय तपनाय च ॥१८२॥  
 त्रिपुरघ्नाय दीप्ताय चक्राय रोमशाय च ।  
 तीग्मायुधाय मेधाय सिद्धाय च पुनस्तये ॥१८३॥  
 रोचमानाय खण्डाय स्फीताय ऋषभाय च ।  
 भोगिने पुञ्जमानाय ज्ञानायैर्वाङ्मरेतसे ॥१८४॥  
 अघघ्नाय मखघ्नाय मृत्यवे यज्ञियाय च ।  
 क्षत्रानवे प्रचेताय वज्रये किशलाय च ॥१८५॥

---

(१) कथायेति ड० च० ।

(२) भारतायान्तरिक्षवे इति ड० च० छ० ।

सिकत्याय प्रसन्नाय वरेण्यायैव चक्षुषे<sup>(१)</sup> ।  
 क्षिप्रगवे सुधन्वाय प्रमेधाय पिवाय च ॥१८६॥  
 रक्षोघ्नाय पशुघ्नाय विघ्नाय श्रयनाय च ।  
 विभ्रान्ताय महन्ताय अन्तये दुर्गमाय च ॥१८७॥  
 दक्षाय च जघन्याय लोकानामीश्वराय च ।  
 अनामयाय चोर्द्ध्वाय संहत्याधिष्ठिताय च ॥१८८॥  
 हिरण्यवाहवे चैव सत्याय शमनाय च ।  
 असिकल्पाय माघाय रीरिण्यायैकचक्षुषे ॥१८९॥  
 श्रेष्ठाय वामदेवाय ईशानाय च धीमते ।  
 महाकल्पाय दीप्ताय रोदनाय ह्रसाय च ॥१९०॥  
 दृढधन्वने<sup>(२)</sup> कवचिने रथिने च बह्विधने ।  
 भृगुनाथाय शुक्राय वज्रिरीष्टाय<sup>(३)</sup> धीमते ॥१९१॥  
 अघाय अघसंसाय विप्रियाय प्रियाय च ॥  
 दिम्बासःकृन्तिवासाय भगन्नाय नमोऽस्तु ते<sup>(४)</sup> ॥१९२॥  
 पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः ।  
 प्रणवे ऋग्यजुःसाधे स्वधायै च सुधाय च ॥१९३॥  
 वषट्कारतमायैव तुभ्यमन्तात्मने नमः ।

(१) वरेण्यायैकचक्षुषे इति ख० ।

(२) दृढधन्वने इति ख० छ० च० क० । दृढधन्वने इति प्रयोगः समीचीनः ।

(३) वज्रिरीष्टाय इति ख० ग० ।

(४) नमोनमः इति ख० ग० ।

क्षत्रे धात्रे तथा होत्रे इर्ले च क्षपणाय<sup>(१)</sup> च ॥१८४॥

भूतभव्यभवायैव तुभ्यङ्गात्मात्मने नमः ।

वसवे चैव साध्याय रुद्रादित्याश्विनां च ॥१८५॥

विश्वाय मरुते चैव तुभ्यन्देवात्मने नमः ।

अग्निषोमर्त्विगिभ्याय पशुमन्त्रौषधाय च ॥१८६॥

दक्षिणावष्टयायैव तुभ्यं यज्ञात्मने नमः ।

तपसे चैव सत्याय त्यागाय च श्रमाय च ॥१८७॥

अहिंसायाप्यलोभाय सुवेद्यायतिशाय च ।

सर्वभूतात्मभूताय तुभ्यं योगात्मने नमः ॥१८८॥

पृथिव्यै चान्तरिक्षाय दिवाय च महाय च ।

जनस्तपाय सत्याय तुभ्यं लोकात्मने नमः ॥१८९॥

अव्यक्तायाय महते भूतायैवेन्द्रियाय च ।

तन्मात्राय महान्ताय तुभ्यन्तत्वात्मने नमः ॥१९०॥

नित्याय चार्थलिङ्गाय<sup>(२)</sup> सूक्ष्माय चेतनाय च ।

शुद्धाय विभवे चैव तुभ्यं नित्यात्मने नमः ॥१९१॥

नमस्ते त्रिषु लोकेषु स्वराज्येषु<sup>(३)</sup> भवादिषु ।

सत्याज्येषु महान्त्येषु चतुर्षु च नमोऽस्तु ते ॥१९२॥

नमः स्तोत्रे मया ह्यस्मिन् सदसद्भाषितं विभो ।

मङ्गलं इति ब्रह्मण्य सर्वान्तं चन्तुमर्हसि ॥१९३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुमाहात्म्ये ब्रह्मसूत्रवकीर्तनं नाम

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) क्षपणाय इति ख० ।

(२) चार्थ लिङ्गाय इति ख० छ०, चाप्यलिङ्गाय इति च० ।

(३) खरितेषु इति ज० ।

## अथ षट्चिन्मोऽध्यायः ।

—०००—

विष्णुमाहात्म्यकीर्तनं ।

सुत उवाच । एवमाराध्य देवेशमीशानं नीललोहितं ।

ब्रह्मेति प्रणतस्तस्मै प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥१॥

काव्यस्य गात्रं संसृज्य हस्तेन प्रीतिमान् भवः ।

निकामं दर्शनं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥२॥

ततः सोऽन्तर्हिते तस्मिन् देवेशानुचरे<sup>(१)</sup> तदा ।

तिष्ठन्तो प्राञ्जलिर्भूत्वा जयन्तीमिदमब्रवीत् ॥३॥

कस्य त्वं सुभगे का वा दुःखिते मयि दुःखिता ।

मद्वता तपसां युक्तं किमर्थं माञ्जुगोपसि<sup>(२)</sup> ॥४॥

अनया सततं भक्त्या प्रअयेण दमेन च ।

खेहेन चैव सुश्रोणि प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ॥५॥

किमिच्छसि वरारोहे कस्ते<sup>(३)</sup> कामः समृध्यतां ।

तं ते संपूरयाम्यद्य यद्यपि स्यात् सुदुर्लभं ॥६॥

एवमुक्त्वाऽब्रवीदेनं तपसा ज्ञातुमर्हसि ।

चिकीर्षितं मे ब्रह्मिष्ठ त्वं हि वेत्स्य यथातथं ॥७॥

एवमुक्त्वाऽब्रवीदेनां कृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

माहेन्द्री त्वं वरारोहे मद्वितार्थमिहागता ॥८॥

---

(१) देवेशानुचरे इति पाठः आदर्शतुल्यकामाचे वर्तते । अथ देवेशेऽनु-  
चरामिति पाठः समीचीनः ।

(२) किमर्थमनुगोपसि इति ख० ।

(३) यस्ते इति पाठः सुसङ्गतः ।

मथा सद्य त्वं सुश्रोणि दश वर्षाणि भामिनि ।

अदृश्यं सर्वभूतैस्तु संप्रयोगमिहेच्छसि ॥८॥

देवेन्द्राननवर्णाभे<sup>(१)</sup> वरारोहे सुलोचने ।

इदं दृणीष्व कामं ते मत्तोवै वल्गुभाषिणि ॥९०॥

एवं भवतु गच्छामोऽहान् वै मत्तकाग्निनि ।

ततः स्वगृहमागम्य जयन्त्या संहितः प्रभुः ॥९१॥

स तथा संवसेद्देव्या दश वर्षाणि भागवतः ।

अदृश्यः सर्वभूतानां मायया संवृतस्तदा ॥९२॥

कृतार्थमागतं दृष्ट्वा<sup>(२)</sup> काव्यं सर्वे दितेः सुताः ।

अभिजग्मुर्गुह्यं तस्य मुदितास्ते दिदृक्षुः ॥९३॥

गता यदा न पश्यन्तो जयन्त्या संवृतं गुह्यं ।

दाक्षिण्यं तस्य तद्बुद्ध्वा प्रतिजग्मुर्ग्रथार्गतं ॥९४॥

दृष्टस्य तिस्रु संरुद्धं ज्ञात्वा काव्यं चकार<sup>(३)</sup> ह ।

पित्रर्थे दश वर्षाणि जयन्त्या हितकाम्यया ॥९५॥

बुद्ध्वा तदन्तरं सोऽथ दैत्यानामिव चोदितः ।

काव्यस्य रूपमास्थाय सोऽसुरान् समभाषत ॥९६॥

ततः समागतान्<sup>(४)</sup> दृष्ट्वा दृष्टस्यतिरुवाच तान् ।

(१) देवेन्द्राननवर्णासि इति क० ज०, देवेन्द्राननवर्णाभे इति ग० ।

(२) दृष्ट्वेत्यत्र ख० ग० पुस्तकव्यतिरिक्त आदर्शपुस्तकमात्रे कृत्वेति पाठोऽस्ति । कृत्वेत्यत्र ज्ञात्वेति पाठः समीचीनः ।

(३) इदमिति कर्मपदमूहनीयं ।

(४) सोमान् गतान् इति क० ज०, सोमागतान् इति ख० ज० । यतन्पाठश्च यं क्षिपिकरप्रमादजनितं ।

स्वागतं मम याज्यानां संप्राप्तेऽस्मि हिताय च ॥१७॥

अहं बोध्यापयिष्यामि<sup>(१)</sup> प्राप्ता विद्या मया हि सा ।

ततस्ते हृष्टमनसोविद्यार्थसुपपेदिरे ॥१८॥

पूर्वकाम्य<sup>(२)</sup> स्तदा तस्मिन् समये दशवार्षिके<sup>(३)</sup> ।

ययौ च समकालं स सद्योत्पन्नमतिस्तदा ॥१९॥

समयान्ते देवयानी सद्योजाता सुता तदा ।

बुद्धिं चक्रे ततश्चापि याज्यानां प्रत्यवेक्षणे ॥२०॥

शुक्र उवाच ।

देवि गच्छामहे ब्रह्म तव याज्यान् सुचिस्मिते ।

विभ्रान्तप्रेक्षिते साध्वि त्रिवर्णायतलोचने ॥२१॥

एवमुक्ताऽब्रवीद्देवी भज भक्तान् महाव्रत ।

एष ब्रह्मन् सतां धर्मेण धर्मं लोपयामि ते ॥२२॥

सूत उवाच ।

ततोऽगत्वासुरान् बृह्म देवाचार्येण धीमता ।

वसन्तिान् काव्यरूपेण वेधसाऽसुरमब्रवीत् ॥२३॥

काव्यं मां तात जानीध्वं एष आङ्गिरसोऽभुवि ।

वस्यता वत यूयं वै मयि शक्ते तु दानवाः ॥२४॥

श्रुत्वा तथा ब्रुवाणन्तं सम्भ्रान्ता दितिजास्ततः ।

(१) बोध्यापयिष्यामीत्यत्र वेदा अपयिष्यामीति पाठः साधुः ।

(२) पूर्वकाम्य इत्यत्र पूर्वकामः इति पाठः साधीयान् ।

(३) पूर्णा काव्यस्य तु तदा समये दशवार्षिकी इति पाठोऽपि सुसम्मतः ।

प्रेक्षन्ते स ह्युभौ तच्च स्मितासीत<sup>(१)</sup> द्युचिस्मिताः<sup>(२)</sup> ॥२५॥  
 सम्प्रमूढाः स्थिताः सर्वे प्रापद्यन्त न किञ्चन ।  
 ततस्तोषु प्रमूढेषु काव्यक्षान् पुनरब्रवीत् ॥२६॥  
 आचार्योवाच<sup>(३)</sup> काव्यो देवाचार्योऽयमङ्गिराः ।  
 अगुगच्छत मां सर्वे त्यजतेनं<sup>(४)</sup> वृक्षस्यति ॥२७॥  
 एवमुक्तासुराः<sup>(५)</sup> सर्वे तावुभौ समवैक्षत<sup>(६)</sup> ।  
 तदाऽसुरा विशेषन्तु न व्यजानंस्तयोर्द्वयोः ॥२८॥  
 वृक्षस्यतिहवाचैतानसम्भ्रान्तोऽयमङ्गिराः<sup>(७)</sup> ।  
 काव्योऽहं योगुरुर्देत्या मद्रूपोऽयं वृक्षस्यतिः ॥२९॥  
 स मोहयति रूपेण मामकेनैव वोऽसुरा ।  
 श्रुत्वा तस्य ततस्ते वै संमग्नमार्थवचोऽब्रवीत् ॥३०॥  
 अथन्नोदन्न वर्षाणि सततं शालि वै प्रभुः ।  
 एष वै गुरुरस्माकमन्तरेषुरयं द्विजः ॥३१॥  
 ततस्ते दानवाः सर्वे प्रणिपत्याभिवाद्य च ।

- (१) स्मितासीत इति क० ज०, स्थितासीन इति ख०, स्मितासीना इति  
 ड०, स्मितासीना इति च०, स्मितासीता इति क० । एते पाठा  
 भ्रान्तिमूलाः अत्र स्थिता भोता इति पाठः समीचीनः ।  
 (२) द्युचिस्मिताः इत्यत्र सुविस्मिता इति पाठः सङ्गतः ।  
 (३) ज्ञायमिति क० ड०, च० क० ज० ।  
 (४) त्यजतेममिति ड० च० ।  
 (५) एवमुक्तासुरा इत्यत्र विसर्गलोपे सन्धिरासः ।  
 (६) समवैक्षत इत्यत्र वज्रचनप्राप्तावेकवचनमार्थः ।  
 (७) सम्भ्रान्तोऽभार्गवोऽङ्गिराः इति ख० ।



वचनं जगदुल्लस्य चिराभ्यासेन मोक्षिताः ॥ ३१ ॥  
 ऊषुस्तमसुराः सर्वे क्रुद्धाः संरक्तलोचनाः ।  
 अथक्रुद्धर्षितेऽस्माकं गच्छ त्वं नासि नोगुरुः ॥ ३२ ॥  
 भार्गवोऽङ्गिरसोवायं भवत्वेषैव नोगुरुः ।  
 स्थिता वयं निदेशेऽस्य गच्छ त्वं साधु मा चिरं ॥ ३३ ॥  
 एवमुक्त्वाऽसुराः सर्वे प्रापद्यन्त वृहस्पतिं ।  
 यदा न प्रतिपद्यन्ते<sup>(१)</sup> तेनोक्तं तन्महद्भितं ॥ ३४ ॥  
 चुकोप भार्गवस्तेषामवलेपेन वै तदा ।  
 बोधितापि मया यस्मान्न मां भजत दानवाः ॥ ३५ ॥  
 तस्मात् प्रनष्टसंज्ञा वै पराभवङ्गमिष्यथ ।  
 इति व्याहृत्य तान् काव्योजगामाथ यथागतं ॥ ३६ ॥  
 ज्ञात्वाऽभिग्रस्तान्सुरान् काव्येन तु वृहस्पतिः ।  
 कृतार्थः स तदा हृष्टः स्वरूपं प्रत्यपद्यत ।  
 बुद्ध्वाऽसुरांस्तदा भ्रष्टान् कृतार्थोऽन्तरधीयत ॥ ३७ ॥  
 ततः प्रनष्टे तस्मिंस्ते विभ्रान्ता दानवास्तदा ।  
 अहो धिग्वच्चिताः स्नेह परस्परमयाब्रुवन् ॥ ३८ ॥  
 पृष्ठतोविमुखाश्चैव नाङ्गिता वेधसा वयं ।  
 दग्धाश्चैवोपयोगाच्च स्नेहे चार्थेषु मायया ॥ ३९ ॥  
 ततोऽसुराः परिचस्ता देवेभ्यस्त्वरितः ययुः ।  
 प्रह्लादमगतः क्षत्वा काव्यस्यानुगमं पुनः ॥ ४० ॥

(१) प्रत्यपद्यन्त इति पाठः सङ्गतार्थः ।

ततः काव्यं समासाद्य अभितस्युरवाङ्मुखाः ।

तानागतान् पुनर्दृष्ट्वा काव्योयाज्यानुवाच ॥४२॥

मद्यापि बोधिताः काले यतोर्मां नाभिनन्दय ।

ततस्तेनावलेपेन गता यूयं पराभवं ॥४३॥

प्रह्लादस्त्वमथोवाच मानं त्वं त्यज भार्मव ।

स्नान् याज्यान्<sup>(१)</sup> भजमानांश्च भक्तांश्चैव विशेषतः ॥४४॥

त्वया पृष्टा वयं तेन देवाचार्येण मोहिताः ।

भक्तानर्हसि नस्त्रातुं ज्ञात्वा दीर्घेण चनुषा ॥४५॥

• यदि नस्त्वं न कुरुषे प्रसादं भृगुनन्दन ।

अपध्यातास्त्वया ह्यद्य प्रवेक्ष्यामोरसातलं ॥४६॥

सुत उवाच । ज्ञात्वा काव्यो यथातत्त्वं कारुण्येनानुकम्पया ।

एवमुक्तोऽनुनीतः स सुतः कोपं न्ययच्छत ॥४७॥

उवाचेदन्न भेतव्यं न गन्तव्यं रसातलं ।

अवश्यम्भावी ह्यर्थोऽयं प्राप्तोवो मयि जायति ॥४८॥

न शक्यमन्यथाकर्तुं दृष्टं हि<sup>(२)</sup> बलवत्तरं ।

संज्ञा प्रनष्टा या वोऽद्य कामं तां प्रतिवृण्यथ ॥४९॥

प्राप्तः पर्यायकालोव इति ब्रह्माऽभ्यभाषत ।

मत्प्रसादाच्च युष्माभिर्भुक्तं त्रैलोक्यमूर्जितं ॥५०॥

युगाख्योदश संपूर्णोदेवानाक्रम्य मूर्ध्वनि ।

तावन्ममेव काष्ठं वै ब्रह्मा राज्यमभाषत ॥५१॥

सावर्णिके पुनस्तुभ्यं राज्यं किल भविष्यति ।

(१) भजास्त्रान्निति पाठः समीचीनः ।

(२) अदृष्टमिति पाठः साधीयान् ।

लोकानामीश्वरोभावी पौषस्तव पुनर्बलिः ॥५९॥  
 एवं किलमहं प्रोक्तः पौषस्तो ब्रह्मणा स्तव्यं ।  
 तथाहतेषु लोकेषु तपोऽस्य न किलाभवत् ॥५९॥  
 यस्मात् प्रवृत्तयस्यास्य न कामानभिसन्विताः ।  
 तस्मादजेन प्रीतेन दत्तं सावर्णिकेऽन्तरे ॥५९॥  
 देवराज्यं बलेर्भाव्यमिति मामीश्वरोऽब्रवीत् ।  
 तस्मादबृथोभूतानां कालाकाङ्क्षी सं तिष्ठति ॥५९॥  
 प्रीतेन चामरत्वं वै दत्तं तुभ्यं स्वयम्भुवा ।  
 तस्मात् निदत्सुकस्त्वं वै पर्यायं सह माकुलः ॥५९॥  
 न च शक्यं मया तुभ्यं पुरस्तादै विस्पर्षितुं ।  
 ब्रह्मणा प्रतिषिद्धोऽस्मि भविष्यं जानता प्रभो ॥५९॥  
 इमौ च शिष्यौ द्वौ मह्यं तुल्यावेतौ दृष्टस्ततः ।  
 दैवतैः सह संरन्धान् सर्वान् बोधार्थिण्यतः ॥५९॥  
 एवमुक्तस्तु दैतेयाः काव्येनास्तिष्टकर्मणा ।  
 ततस्ताभ्यां ययुः साङ्गं प्रह्लादप्रमुखास्तदा ॥५९॥  
 अवश्यम्भावमर्थत्वं<sup>(१)</sup> श्रुत्वा शुक्राच्च दानवाः ।  
 सप्तदाशंसमानास्ते जयं काव्येन भाषितं ॥६०॥  
 दंशिताः सायुधाः सर्वे ततोदेवान् समाकलयन् ।  
 अथ देवासुरान् वृष्ट्वा संग्रामे समुपस्थितान् ॥६१॥  
 ततः संवृत्तसन्नाह देवास्तान् समथोधयन् ।  
 दैवासुरे ततस्तस्मिन् वर्त्तमाने ज्ञातं समाः ॥६२॥

(१) अवश्यम्भाविनं कथं मिति पाठः साधुः ।

अजयन्सुरा देवान् भग्ना देवा अमन्त्रयन् ॥६२॥  
 देवा ऊचुः । षण्डामार्कप्रभावं न जानीमस्त्वसुरैर्वधं ।  
 तस्माद्यज्ञं समुद्दिश्य कार्यं चात्महितञ्च यत् ॥६३॥  
 तज्ज्ञानापहतावेतौ कृत्वा जेय्यामहेऽसुरान् ।  
 अथोपामन्त्रयन् देवाः षण्डामार्कौ तु तावुभौ ॥६४॥  
 यज्ञे समाकृषिय्यामस्त्वजतमसुरान् द्विजौ ।  
 यद्यं तं वा<sup>(१)</sup> यहीव्यामोह्यनुजित्य तु दानवान् ॥६५॥  
 एवं तद्यजतुसौ तु षण्डामार्कौ तदासुरान् ।  
 ततो देवा जयं प्राप्ता दानवाश्च पराभवान् ॥६६॥  
 देवासुरान् पराभाव्य षण्डामार्कावुपागमन् ।  
 काव्यशापाभिभूताश्च अनाधाराश्च ते पुनः ॥६७॥  
 बध्यमानास्तदा देवैर्विविष्टुस्तै रसातले ।  
 एवं निरुद्यमास्तै वै कृताः शक्रेण दानवाः ।  
 ततः प्रमृतिं प्रापेन मृगुनैमिन्नेन च ॥६८॥  
 जज्ञे पुनः पुनर्विष्णुर्गच्छे च श्रितिले प्रभुः ।  
 कर्तुं धर्मव्यवस्थानमधर्मस्य च नाशनं ॥६९॥  
 प्रह्लादस्य निदेशे तु येऽसुरा न व्यवस्थिताः ।  
 मनुष्यवर्ध्यास्तान् सर्वान् ब्रह्मा व्याहारयत् प्रभुः ॥७०॥  
 (धर्माक्षारायणस्तस्मात् समभूतश्चानुषेऽन्तरे ।  
 यज्ञं प्रवर्तयामास चैत्ये वैवस्वतेऽन्तरे ॥७१॥

प्रादुर्भावे तदान्यस्य ब्रह्मैवासीत् पुरोहितः ।  
 चतुर्थ्यान्तु युगाख्यायामापन्नेष्वसुरेष्वथ ॥७२॥  
 समूतः स समुद्रान्तर्हिरण्यकशिपोर्बधे ।  
 द्वितीयो नरसिंहोऽभूत् रुद्रः सूरपुरस्सरः<sup>(१)</sup> ॥७३॥  
 बलिसंस्थेषु लोकेषु चेतासां सप्तमे युगे ।  
 दैत्यैस्तैलोक्य आक्रान्ते तृतीयोवामनोऽभवत् ॥७४॥  
 संक्षिप्यात्मानमङ्गेषु दृढस्यतिपुरस्सरं ।  
 यजमानन्तु दैत्यैश्चमदित्याः कुलनन्दनः ।  
 द्विजोभूत्वा शुभे काले बलिं वैरोचनं पुरा<sup>(२)</sup> ॥७५॥  
 त्रैलोक्यस्य भवान् राजा त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ।  
 दातुमर्हसि मे राजन् विक्रमांस्त्रीनिति प्रभुः ॥७६॥  
 ददामीत्येव तं राजा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ।  
 वामनन्तं च विज्ञाय ततोऽनुमुदितः स्वयं ॥७७॥  
 स वामनो दिवं खं च पृथिवीं च द्विजोत्तमाः ।  
 त्रिभिः क्रमैर्विश्वमिदं जगदाक्रामत प्रभुः ॥७८॥  
 अत्यरिच्यत भूतात्मा भास्करं स्वेन तेजसा ।  
 प्रकाशयन् दिशः सर्वा प्रदिशश्च महायथाः ॥७९॥  
 शुशुभे स महाबाहुः सर्वलोकान् प्रकाशयन् ।  
 आसुरीं श्रियमाहृत्य चीन् लोकांश्च जनार्दनः ।  
 सपुत्रपौत्रानसुरान् पातालतलसमागयत् ॥८०॥

(१) सूरपुरः सर इति ख० ड० च० क० ।

(२) द्विजो भूत्वा इति श्रीकृष्णात् परं श्रीकृष्णं प्रतिनि ।

नमुचिः शम्बरश्चैव प्रह्लादश्चैव विष्णुना ।  
 क्रूरा हता विनिर्द्धूता दिशः संप्रतिपेदिरे ॥८१॥  
 महाभूतानि भूतात्मा सविशेषाणि माधवः ।  
 कालश्च सकलं विप्रांस्तत्राद्भुतमदर्शयत् ॥८२॥  
 तस्य माचे जगत्सर्वमात्मानमनुपश्यति ।  
 न किञ्चिदस्ति लोकेषु यदव्याप्तं महात्मना ॥८३॥  
 तदै रूपासुपेन्द्रस्य देवदागवमानवाः ।  
 दृष्ट्वा सन्नुमुज्जः सर्वे विष्णुतेजोविमोहिताः ॥८४॥  
 बलिः सितो महापात्रैः सवन्धुः समुद्भूतः ।  
 विरोचनकुलं सर्वं पाताले सन्निवेशितं ॥८५॥  
 ततः सर्वामरैश्चर्यं दत्त्वेन्द्राय महात्मने ।  
 मानुषेषु महाबाहुः प्रादुरासीज्जनार्दनः ॥८६॥  
 एतास्त्रिस्तः स्रुतास्तस्य दिव्याः सम्भूतयः शुभाः ।  
 मानुष्याः सप्त यास्तस्य शापजास्तान्निबोधत ॥८७॥  
 चेतायुगे तु दशमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।  
 नष्टे धर्मे चतुर्थश्च मार्कण्डेयपुरःसरः ॥८८॥  
 पञ्चमः पञ्चदश्यां तु चेतयां सम्बभूव ह ।  
 मान्धातुश्चक्रवर्त्तिले तस्यौ तथ्यपुरःसरः ॥८९॥  
 एकोनविंशे चेतस्यां सर्व्वचचान्तकोऽभवत् ।  
 आमदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः ॥९०॥  
 चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।  
 सप्तमो रावणस्यार्थं यज्ञे दशरथात्मजः ॥९१॥

अष्टमो द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराश्वरात् ।  
 वेदव्यासस्ततो जज्ञे जातूकर्णपुरःसरः ॥८२॥  
 तथैव नवमो विष्णुरदित्याः कश्यपात्मजः ।  
 देवक्या वसुदेवान्तु ब्रह्मगार्ग्यपुरःसरः ॥८३॥  
 अप्रमेयो नियोज्यश्च यत्र कामचरो वशी ।  
 क्रीडते भगवान् लोके बालः क्रीडनकैरिव ॥८४॥  
 न प्रमातुं महाबाहुः शक्योऽसौ मधुसूदनः ।  
 परं परम<sup>(१)</sup>मेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ॥८५॥  
 अष्टाविंशतिमे तदद्वापरस्यांशसङ्गते ।  
 मष्टे धर्मे तदा जज्ञे विष्णुर्दक्षकुले प्रभुः ॥८६॥  
 कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनं ।  
 मोहयन् सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया ॥८७॥  
 प्रविष्टो मानुषीं योनिं प्रच्छन्नसरते महीं ।  
 विहारार्थं मन्येषु सान्दीपनिपुरःसरं ॥८८॥  
 यत्र कंसश्च बालश्च द्विविदश्च महासुरं ।  
 अरिष्टं दृषमश्चैव पूतनां केशिनं हयं ॥८९॥  
 नागं कुवलयपीडुं मत्स्यराजगृहाधिपम् ।  
 दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सुदयामास वीर्यवान् ॥९०॥  
 छिन्नं बाहुसहस्रश्च बाणस्याङ्गुतकर्मणः ।  
 गरकश्च हतः सङ्क्षी यवगश्च महाबलः ॥९१॥

हतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा ।  
 दुराचाराश्च निहता पार्थिवा ये रसातले ॥१०१॥  
 एते लोकहितार्थाय प्रादुर्भावा महात्मनः ।  
 अस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्यास्त्रिष्टे भविष्यति ॥१०२॥  
 कस्मिन्विष्णुयुगा नाम पाराशर्यः प्रतापवान् ।  
 दक्षो भाव्यसम्भूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥१०३॥  
 अनुकर्षन् सर्वसेनां हस्त्यश्वरथसङ्कुलां ।  
 प्रगृहीतायुधैर्विप्रेर्वतः शतसहस्रशः ॥१०४॥  
 नात्यर्थं धार्मिका ये च ये च धर्मद्विषः कश्चित् ।  
 उदीच्यान्मध्यदेशांश्च तथा विन्ध्यापरान्तिकान् ॥१०५॥  
 तथैव दक्षिणात्यांश्च द्रविडान् सिंहलैः सह ।  
 गान्धारान् पारदांश्चैव पल्हवान् यवनांश्चकान् ॥१०६॥  
 तुषारान् वर्वरांश्चैव पुलिन्दान् दरदान् खसान् ।  
 लम्पकानन्धकान् रुद्रान् किरातांश्चैव स प्रभुः ॥१०७॥  
 प्रवृत्तचक्रो बलवान् स्वेच्छानामन्तस्तद्वली ।  
 अद्भुतः सर्वभूतानां पृथिवीं विचरिष्यति ॥१०८॥  
 मानवः स तु संजज्ञे देवस्याग्नेन धीमतः ।  
 पूर्वजन्मनि विष्णुर्यः प्रमितिर्नाम वीर्यवान् ॥११०॥  
 गात्रेण वै चन्द्रसमः पूर्णं कलियुगेऽभवत् ।  
 हृत्प्रेतास्तस्य देवस्य दश सम्भूतयः स्मृताः ॥१११॥  
 तं तं कालञ्च कायञ्च तत्तदुद्दिश्य कारणं ।  
 अग्नेन विषु लोकेषु तास्ता योनीः प्रपत्स्यते ॥११२॥



पञ्चविंशोत्थिते कल्पे पञ्चविंशति वै समाः ।  
 विनिघ्नन् सर्वभूतानि मानुषानेव सर्वशः ॥११३॥  
 कृत्वा वीजावशेषान् महीं क्रूरेण कर्मणा ।  
 संघातयित्वा वृषलान् प्रायशस्त्रानधार्मिकान् ॥११४॥  
 ततः स वै तदा कल्किश्चरितार्थः ससैनिकः ।  
 कर्मणा निहता ये तु सिद्धास्ते तु पुनः स्वयं ॥११५॥  
 अकस्मात् कुपितान्योन्यं भविष्यन्ति च मोहिताः ।  
 क्षययित्वा<sup>(१)</sup> तु तान् सर्वान् भाविनार्थेन चोदितान् ॥११६॥  
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ।  
 ततो व्यतीते कल्को तु सामान्यैः सह सैनिकैः ॥११७॥  
 नृपेस्वयं विनष्टेषु तदा त्वप्रगृह्याः प्रजाः ।  
 रक्षणे विनिवृत्ते तु हत्वा चान्योन्यमाहवे ॥११८॥  
 परस्परहृताश्चासा निराक्रन्दाः सुदुःखिताः ।  
 पुराणि हित्वा ग्रामांश्च तुल्यास्ता निष्परिग्रहाः ॥११९॥  
 प्रमृष्टश्रुतिधर्माश्च मृष्टधर्माश्चमास्तथा ।  
 ह्रस्वा अल्पायुषश्चैव वनौकस इमे स्मृताः ॥१२०॥  
 सरित्पर्वतसेविन्यः पत्रमूलफलाश्रयाः ।  
 क्षीरपत्राजिनधराः सङ्करं घोरमास्थिताः ॥१२१॥  
 अल्पायुषो मृष्टवार्त्ता बद्धाबाधाः सुदुःखिताः ।  
 एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसन्ध्यांश्चके तदा ॥१२२॥

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे क्षययित्वेतिपाठोवर्त्तते ।

प्रजाः क्षयं प्रयास्यन्ति सार्द्धं कलियुगेन तु ।

क्षीणे कलियुगे तस्मिन् प्रवृत्ते च कृते पुनः ॥१२४॥

प्रपत्यन्ते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा ।

इत्येतत् कीर्तितं सर्वं देवासुरविचेष्टितं ॥१२५॥

यदुवंशप्रसङ्गेन महद्वो वैष्णवं यशः ।

पुत्रोऽसु प्रवक्ष्यामि पुरोर्द्व्योऽरनोस्तथा ॥१२६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुमाहात्म्यकथनं नाम

षट्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

## अथ सप्तचिंशोऽध्यायः ।

अनुवक्त्रपादः ।

सुत उवाच । तुर्वशोऽसु सुतो वक्त्रिर्वक्त्रेर्गोभानुरात्मजः ।  
गोभानोऽसु सुतो वीरस्त्रिभानुरपराजितः ॥१॥  
करन्धमस्त्रिभानोऽसु मरुत्तस्य न चात्मजः<sup>(१)</sup> ।  
अन्यस्त्रिभानोऽसु राजा मरुत्तः कथितः<sup>(२)</sup> पुरा ॥२॥  
अनपत्यो मरुत्तसु स राजासीदिति श्रुतः ।  
दुष्कृतं पौरवं चापि सर्वे पुत्रमकल्पयन्<sup>(३)</sup> ॥३॥  
एवं यथातिशयेन जरायाः संक्रमेण तु<sup>(४)</sup> ।  
तुर्वशोः पौरवं वंशं प्रविवेश पुरा किल ॥४॥  
दुष्कृतस्य तु दायादः शूरयो नाम पार्थिवः ।  
शूरयान्तु जनापीड<sup>(५)</sup>श्चत्वारस्तस्य चात्मजाः ॥५॥  
पांड्यश्च केरलश्चैव चोलः कुल्यस्तथैव च ।  
तेषां जनपदाः कुल्याः पांड्याश्चोलाः सकेरलाः ॥६॥  
द्रुह्यस्य तनयौ वीरौ बभूवुः सेतुश्च विश्रुतौ ।

(१) नृवात्मजः इति का० ड० च० छ० ज०, वक्त्रस्य चतुरात्मजः इति ख०, एतच्छ्लोकाद्धं ग० पुस्तके नास्ति ।

(२) मरुत्त इति आर्षप्रयोगात् पञ्चम्यर्थे प्रथमा ।

(३) पूर्वोपरसङ्गतिविद्वद्वादश्च कतिपयश्लोकाः पतिता इत्यवगन्तव्यम् ।

(४) जरा संक्रमणे पुरा इति ख० ग० ड० च० छ० ज० ।

(५) तथादीर इति च० ।

अद्वयः सैतुपुत्रस्तु वाभ्रवो रिपुद्वेषतै ॥५॥  
 दौवनाम्नेन समिति कृष्णेण निहतो बली ।  
 युद्धं सुमहदासीत् मासान् परि चतुर्दश ॥८॥  
 अद्वयस्तु तु दायादो गान्धारो नाम पार्थिवः ।  
 ख्यायते यस्य नाम्ना तु गान्धारविषयो महान् ॥८॥  
 गान्धारदेशजास्यापि तुरगा कजिनां कराः ।  
 गान्धारपुत्रो धर्मस्तु घृतस्तस्य सुतोऽभवत् ॥९॥  
 घृतस्य दुर्दमो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः ।  
 प्रचेतसः पुत्रशतं राजानः सर्वे एव ते ॥१०॥  
 क्षेत्राधिपः<sup>(१)</sup> सर्वे क्षुदीर्घा दिग्मश्रिताः ।  
 अनोः पुत्रा महात्मानस्तथः परमधार्मिकाः ॥११॥  
 सभानरस्य पञ्चस्य परपत्नस्यैव च ।  
 सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः ॥१२॥  
 कालानलस्य धर्मात्मा सृञ्जयो नाम धार्मिकः ।  
 सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः ॥१३॥  
 जनमेजयो महासत्त्वः पुरञ्जयसुतोऽभवत् ।  
 जनमेजयस्य राजर्षेर्महाभालोऽभवन्नृपः ॥१४॥  
 आसीदिन्द्रसमो राजा प्रतिष्ठितयशा दिवि ।  
 महामनाः सुतस्तस्य महाशालस्य धार्मिकः ॥१५॥  
 सप्तदीपेश्वरो राजा चक्रवर्ती महायशः ।  
 महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास विश्रुतौ ॥१६॥

(१) क्षेत्राधिप इति च० ।

उशीनरस्य धर्मज्ञं तितितुश्चैव धार्मिकम् ।  
 उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्विवंशजाः ॥१८॥  
 मृगा कृमी नवा दर्वा पञ्चमी च वृषदती ।  
 उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तास्तु कुक्षोदहाः ।  
 तपसा ते सुमहता जातवृद्धाश्च धार्मिकाः ॥१९॥  
 मृगायास्तु मृगः पुत्रो नवाद्या नव एव तु ।  
 कृम्याः कृमिस्तु दर्वायाः सुव्रतो नाम धार्मिकः ॥२०॥  
 वृषदतीसुतश्चापि शिविरौशीनरो दिजाः ।  
 शिवेः शिवपुरं ख्यातं दौधेयन्तु मृगस्य तु ॥२१॥  
 नवस्य नवराष्ट्रन्तु कृमेस्तु कृमिस्ता पुरी ।  
 सुव्रतस्य तथा वृष्टा<sup>(१)</sup> शिविपुत्रान्निबोधत ॥२२॥  
 शिवेस्तु शिवयः पुत्राश्चत्वारो लोकसम्पदाः ।  
 वृषदर्भः सुवीरस्तु<sup>(२)</sup> केकथो मद्रकस्तथा ॥२३॥  
 तेषां जनपदाः स्त्रीताः केकथा मद्रकास्तथा ।  
 वृषदर्भाः सुचीदर्भास्तितिचोः शृणुत प्रजाः ॥२४॥  
 तैत्तिहुरभवद्राजा पूर्वस्यान्दिशि विभुतः ।  
 उग्रद्रथो महाबाह्वस्तस्य हेमः सुतोऽभवत् ॥२५॥  
 हेमस्य सुतपा जज्ञे सुतः सुतयज्ञा<sup>(३)</sup> बली ।  
 जातो मनुष्ययोन्यां वे क्षीणे वंशेऽप्रजेऽसृष्टा ॥२६॥  
 महायोगी स तु बलिर्बद्धो यः स महाभजाः ।

(१) वृष्टा इति ख०, वैष्टा इति ख० ग०, चष्टा इति ख० ।

(२) सुवीरस्तु इति ख० ग० । अत्र सुचीदर्भ इति पाठः समीचीनः ।

(३) सुतयज्ञो इति आदर्भपुत्रकमात्रे पाठो वर्तते ।

पुत्रानुत्पादयामास चातुर्वर्णकरान् भुवि ॥१७॥  
 अङ्गं स जनयामास वङ्गं सुहृदं<sup>(१)</sup> तथैव च ।  
 पुण्ड्रं कलिङ्गं च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते<sup>(२)</sup> ॥१८॥  
 बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकराः प्रभोः ।  
 बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतिन धीमतेः ॥१९॥  
 मंशयोगित्वमायुश्च कल्पायुःपरिमाणकं ।  
 संशामे चाप्यत्रैयत्वं धर्मे चैव प्रभावना ॥२०॥  
 त्रैलोक्यदर्शनश्चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा ।  
 बले चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनं ॥२१॥  
 चतुरो नियतान् वर्णान् त्वं वै स्थापयतेति च ।  
 इत्युक्तो विभुना राजा बलिः भ्रान्तिं परां ययौ ॥२२॥  
 कालेन महता विद्वान् खं वै स्थानमुपागतः ।  
 तेषां जनपदाः स्कीता वज्राङ्गसुहृत्कास्तथा ॥२३॥  
 पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा तेषां वंशं निबोधत ।  
 तस्य ते तनयाः सर्वे क्षेत्रजा मुनिसम्भवाः ।  
 सम्भूता दीर्घतमसः सुदेष्णायां महौजसः ॥२४॥  
 अथय जषुः । कथं बलेः सुताः पञ्च जनिताः क्षेत्रजाः प्रभो ।  
 अविष्णौ दीर्घतमसा एतन्नो ब्रूहि पृच्छतां ॥२५॥  
 सूत उवाच । अग्निजे<sup>(३)</sup> नाम विख्यात असीद्धीमानृषिः पुरा ।

(१) सुहृदमिच्छन् ब्रह्ममिति पाठः सङ्गतः उत्तरत्र तथादर्शनात् ।

(२) बालेयः क्षत्र उच्यते इति पाठः साधीयान् ।

(३) अग्निज इति ख० ग० ।

भार्या है समता नामं यमुवाच महात्मनः ॥१६॥  
 अग्निजस्य कनीषात् पुरोधायो दिवौकषा ।  
 वृहस्पतिर्दक्षेजाः समतां योऽभ्यपद्यत ॥१७॥  
 उवाच समता तन्मु वृहस्पतिमनिच्छती ।  
 अक्षतर्वत्स्यसि ते भ्रातुर्ज्येष्ठस्याष्टमिता इति ॥१८॥  
 अयं हि मे महागर्भो रोदतेऽति वृहस्पते ।  
 अग्निं ब्रह्म चाभ्यस्य षडङ्गं वेदमुद्गिरन् ॥१९॥  
 अमोघरेतास्त्वञ्चापि न मां भजितुमर्हसि ।  
 अस्मिन्नेव गते काले यथा वा मन्यसे प्रभो ॥२०॥  
 एवमुक्तस्तथा सन्यग्दक्षेजा वृहस्पतिः ।  
 कामात्मानं महात्मा च नात्मानं योऽभ्यधारयत् ॥२१॥  
 सम्बभूवैव धर्मात्मा तथा सार्द्धं वृहस्पतिः ।  
 उत्सृजन्तं तदा रतो गर्भस्थः योऽभ्यभाषत ॥२२॥  
 गोक्षातक<sup>(१)</sup> न्यसे ह्यस्मिन् द्योर्नेष्टास्ति सन्धवः ।  
 अमोघरेतास्त्वञ्चापि पूर्वञ्चाहमिहागतः ॥२३॥  
 ब्रह्माप तं तदा क्रुद्ध एवमुक्तो वृहस्पतिः ।  
 अस्मिजन्तं सुतं भ्रातुर्गर्भस्थं भगवानृषिः ॥२४॥  
 यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेष्विते सति ।\*  
 मामेवमुक्तवान् मोक्षान्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥२५॥  
 ततो दीर्घतमा नाम ब्राह्मणदृष्टिर्जायत ।

अद्यापि तु हृत्कीर्तिर्दृश्यतिरिवीजया ॥४६॥  
 ऊर्ध्वरेतास्तस्यापि न्यवसद्भातुराश्रमे ।  
 गोधर्मं सौरभेषाम् तु हृषभाच्छ्रुतवान् प्रभो ॥४७॥  
 तस्य भ्राता पितृवस्तु चकार भवनं तदा ।  
 तस्मिन् हि तच्च वसति यदृच्छाभागतो हृषः ॥४८॥  
 दर्शार्थमाहृतान् दर्भाश्चचार सुरभीवृतः ।  
 अथाह तं दीर्घतमा विस्फुरन्तश्च शृङ्गयोः ॥४९॥  
 स तेन निगृहीतस्तु न चवाल पदात्पदं ।  
 ततोऽब्रवीदृषस्तं वै मुञ्च मां बलिनां वर ॥५०॥  
 न मयासादितस्नात बलवांस्त्रिभिः क्वचित् ।  
 आम्बकं वदता देवं यतो जातोऽस्मि भृतले ॥५१॥  
 मुञ्च मां बलिनां श्रेष्ठ प्रीतस्तेऽहं वरं वृषु ।  
 एवमुक्तोऽब्रवीदेनं जीवस्त्वं मे क यास्यसि ॥५२॥  
 तेन त्वाहं न मोक्ष्यामि परस्वाहं चतुष्पदं ।  
 ततस्तं दीर्घतमसं स हृषः प्रत्युवाच ह ॥५३॥  
 नास्माकं विद्यते तात पातकं स्तेयमेव वा ।  
 भक्ष्याभर्क्ष्यं न जानीमः पेयापेयश्च सर्वत्र ॥५४॥  
 कार्याकार्यं न वै विद्मो गम्यागम्यं तथैव च ।  
 न पाप्मानो वयं विप्र धर्मो ह्येष गवां ह्यतः ॥५५॥  
 गवां नाम स वै श्रुत्वा संभ्रान्तस्त्वनुमुञ्च तं ।  
 भक्ष्या चानुश्रविकया गोषु तं वै प्रवादयत् ॥५६॥  
 प्रसादिहे कृते तस्मिन् गोधर्मे भग्नितस्तु तं ।



मनसैव तदादत्ते तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥५७॥

ततो यवीयसः पत्नीमौतव्यस्याभ्यमन्यत ।

विचेष्टमानां रुदतीं देवात् स मूढचेतनः ॥५८॥

अवलेपंन्तु तं मत्वा शरदांस्तस्य नाक्षमत् ।

गोधर्मं वै बलङ्कृत्वा क्षुषां स सममन्यत ॥५९॥

विपर्ययन्तु तं दृष्ट्वा शरद्वान् प्रत्यचिन्तयत् ।

भविष्यमर्थं ज्ञात्वा च महात्मा च न मृत्युतां ॥६०॥

प्रोवाच दीर्घतमसं क्रोधात् संरक्तलोचनः ।

गम्यागम्यं न जानीषे गोधर्मात् प्रार्थयत् क्षुषां ॥६१॥

दुर्वृत्तस्त्वं त्यजाम्येव गच्छ त्वं स्वेन कर्मणा ।

यस्मात्त्वमन्धो दृढश्च भर्त्तव्यो दुरनुष्ठितः ।

तेनासि त्वं परित्यक्तो दुराचारोऽसि मे मतिः ॥६२॥

सूत उवाच । कर्मण्यस्मिंस्ततः क्रूरे तस्य बुद्धिरजायत ।

निर्भर्त्य सैव बज्रशो बाहुभ्यां परिगृह्य च ।

कोष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गाम्भसि समुत्सृजत् ॥६३॥

उद्धमानः समुद्रस्तु<sup>(१)</sup> सप्ताहं स्नोतसा तदा ।

तं सस्त्रीको बलिर्नाम राजा धर्मार्थतत्त्ववित् ।

अपश्यन्प्रज्जमानन्तु स्नोतसाभ्यासमागतं ॥६४॥

तं गृहीत्वा स धर्मात्मा बलिर्वैरोचनस्तदा ।

अन्तःपुरे जुगोपेन भक्ष्यैर्भोज्यैश्च तर्पयन् ॥६५॥

प्रीतः स वै वरेणाय चन्दयामास वै बलिं ।

(१) उद्धाम्नं समुद्रेष इति पाठः सौप्तिक ।

य च तस्माद्वरं वने पुत्रार्थं दानवर्षमः ॥६६॥

बलिदवाच । सन्तानार्थं महाभाग भार्यया मम मानद ।

पुत्रान् धर्मार्थमयुक्तान् उत्पादयितुमर्हसि ॥६७॥

एवमुक्तस्तु तेनर्षिस्तथास्त्वित्युक्तवान् हि तं ।

सुदेष्णां नाम भार्या वै राजास्मै प्राहिणोक्तदा ॥६८॥

अन्धं दृष्ट्वा च तं दृष्ट्वा न सा देवी जगाम च ।

स्नाञ्च धात्रेयकीं तस्मै भूषयित्वा व्यसर्जयत् ॥६९॥

कचीवचक्षुषौ तस्यां शूद्रयोन्यामृषिर्वशी ।

जगयामास धर्मात्मा पुत्रावेतौ महौजसौ ॥७०॥

कचीवचक्षुषौ तौ तु दृष्ट्वा राजा बलिस्तदा ।

प्राधीतौ<sup>(१)</sup> विधिवत्सम्यगीश्वरौ ब्रह्मवादिनौ ॥७१॥

सिद्धौ प्रत्यक्षधर्माणौ बुद्धौ श्रेष्ठतमाविपि ।

ममैताविति होवाच बलिर्वैरोचनस्त्वृषिं ॥७२॥

नेत्युवाच ततस्तन्नु ममैताविति चाब्रवीत् ।

उत्पन्नौ शूद्रयोनौ तु भव ऋक्षा सुरोन्नमौ ॥७३॥

अन्धं दृष्ट्वा च मां मत्वा सुदेष्णा मर्षिणी तव ।

प्राहिणोदवमानाय शूद्रां धात्रेयिकां मम ॥७४॥

ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमं ।

बलिर्भार्यां सुदेष्णां च भर्त्सयामास वै प्रभुः ॥७५॥

पुनस्त्रैलोक्यकुलं चक्षये प्रत्यपादयत् ।

तां च दीर्घतमा देवीमब्रवीत्, यदि मां शूभे ॥७६॥

(१) कीयताविति ख० ग०, प्रायोताविति ड० च० ।

दध्ना लवणमिश्रेण स्वयन्तं<sup>(१)</sup> नमस्कृतं तथा ।  
 लिङ्गिष्वस्य जुगुप्सन्तो आपादतस्तमस्तकं ॥७७॥  
 ततस्त्वं प्राप्स्यसे देवि पुत्रांश्च मनसेप्सितान् ।  
 तस्य सा तदचो देवी सर्वं कृतवती तथा ॥७८॥  
 अपानञ्च समासाद्य जुगुप्सन्ती न्यवर्जयत् ।  
 तामुवाच ततः सर्षिर्द्युते परिहृतं शुभे ।  
 विनापानं कुमारं त्वं जनयिष्यसि पूर्वजं ॥७९॥  
 ततस्तं दीर्घतमसं सा देवी प्रत्युवाच ह ।  
 नार्हसि त्वं महाभाग पुत्रं दातुं ममेदृशं ॥८०॥  
 ऋषिरुवाच । तवापराधो देव्येष नान्यथा भवितानु वै ।  
 देवीदानीञ्च ते पुत्रमहन्दास्यामि सुव्रतं<sup>(२)</sup> ॥८१॥  
 तस्यापानं विना चैव योग्याभावो भविष्यति ।  
 तां स दीर्घतमाश्चैव कुर्वौ स्पृष्टुदमब्रवीत् ॥८२॥  
 प्राश्रितं दधि यत्तेऽद्य ममाङ्गाद्वै शृचिस्मिते ।  
 तेन ते पूरितो गर्भः पौर्णमास्यामिवोदधिः ॥८३॥  
 भविष्यन्ति कुमारास्ते पञ्च देवसुतोपमाः ।  
 तेजस्विनः पराक्रान्ता यज्वानो धार्मिकास्तथा ॥८४॥  
 ततोऽङ्गस्तु सुदेष्णाया ज्येष्ठपुत्रो व्यजायत ।  
 वङ्गस्तस्मात्ककिङ्गस्तु पुण्ड्रो ब्रह्मस्तथैव च ॥८५॥

(१) सुव्यक्तमिति पाठः साधुः ।

(२) शोभने इति ख० ग० ।

वंशभाजस्तु पच्येते बलेः लेचेऽभवंस्तदा ।  
 इत्येते दीर्घतमसा बलेर्दन्ताः सुताः पुरा ॥८६॥  
 प्रजास्त्वपहता<sup>(१)</sup> स्तस्य ब्रह्मणा कारणं प्रति ।  
 अपत्यामात्यदारेषु खेषु मा भुम्हदात्मनः ॥८७॥  
 ततो मनुष्ययोर्न्या वै जनयामास स प्रजाः<sup>(२)</sup> ।  
 सुरभिर्दीर्घतमसमश्च प्रीतो वचोऽब्रवीत् ॥८८॥  
 विचार्य यस्माद्ग्रीधसं त्वमेवं कृतवानसि ।  
 तेन न्यायेन<sup>(३)</sup> सुसुचे अहं प्रीतोस्मि तेन ते ॥८९॥  
 तस्मान्तव तमो दीर्घं निस्तुदान्यश्च पश्य वै ।  
 वार्हस्पत्यश्च यन्तेऽन्यत्पापं सन्तिष्ठते तनौ ॥९०॥  
 जरामृत्युभयञ्चैव आन्नाद्य प्रणुदामि ते ।  
 आघ्रातमाकः सोऽपश्यत् सद्यस्तमसि नाशिते ॥९१॥  
 आयुष्मांश्च युवा चैव चक्षुष्मांश्च ततोऽभवत् ।  
 गवा दीर्घतमाः सोऽथ गौतमः समपद्यत ॥९२॥  
 कक्षीवांसु ततो गत्वा सह पित्रा गिरिप्रजां ।  
 यथोद्दिष्टं हि पित्रर्थे चचार विपुलं तपः ॥९३॥

(१) प्रजास्त्वपहता इति क०, प्रजात्युपहता इति ख० म०, प्रजास्तुपहता इति छ०, प्राडात्युपहता इति ज०, इत्येते दीर्घतमसा इत्यादि सन्तानास्त्रोभयोस्तयोः इत्यन्तं छ० च० पुस्तकयोर्न विद्यते ।

(२) प्रजास्त्वपहता इत्यादि जनयामास स प्रजाः इत्यन्तं, यथां सौका-  
 र्जानां परस्परं सङ्गतिविरहात् अत्र कतिपयसौकायतनं सम्भाव्यते ।

(३) न्यायास्त्र इति क० छ० ज०, एतत् सौकार्जं अन्येष्वादर्शपुस्तकेषु  
 न विद्यते ।

ततः कालेन महता तपसा भावितः च वै ।  
 विधूय मनुजो दोषान् ब्रह्मण्यं प्राप्तवान् प्रभुः ॥८४॥  
 ततोऽब्रवीत् पिता कैमं पुत्रवानस्यैवं प्रभो ।  
 सत्पुत्रेण त्वया तात ह्यतार्योऽस्मि यशस्विना ॥८५॥  
 युक्तात्मा हि ततः सोऽथ प्राप्तवान् ब्रह्मणा सत्यं ।  
 ब्रह्मण्यं प्राप्य कक्षीवान् सहस्रमसृजत् सुतान् ॥८६॥  
 ह्यस्याङ्गा<sup>(१)</sup> गौतमास्तो वै स्युताः कक्षीवतः सुताः ।  
 इत्येव दीर्घतमसो बलैर्वैरोचनस्य वै ॥८७॥  
 समागमः समाख्यातः सन्तानाञ्चोभयोस्तयोः ।  
 बलिस्तानभिषिच्येह पञ्चपुत्राणकल्पवान् ॥८८॥  
 ह्यतार्थः सोऽपि योगात्मा योगमाश्रित्य च प्रभुः ।  
 अद्भुतः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चरत्युत ॥८९॥  
 तत्राङ्गस्य तु राजर्षे राजासीद्दधिवाहनः ।  
 सापराधसुदेष्णाया अनपानोऽभवन्नृपः ॥९०॥  
 अनपानस्य पुत्रस्तु राजा दिविरथः स्युतः ।  
 पुत्रोदिविरथस्यासीद् विद्वान् धर्मरथो नृपः ॥९०१॥  
 स वै धर्मरथः श्रीमान् येन विष्णुपदे गिरौ ।  
 सोमः शक्रेण सह वै यज्ञे पीतो मघात्मना ॥९०२॥  
 शृणु धर्मरथस्यापि राजा चित्ररथोऽभवत् ।  
 सोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता सुताऽभवत् ॥९०३॥

जज्ञे वै चण्डिकस्तस्य वारणः अक्रवारणः<sup>(१)</sup> ।

अनयामास च महीं मन्धोर्वाहनमुत्तमं ॥१०४॥

वर्त्यङ्गस्य तु दायादो राजा भद्ररथः किल ।

अथ भद्ररथस्यासीद्दृढकर्मा प्रजेश्वरः ॥१०५॥

दृढरथः सुतस्तस्य तस्मादजज्ञे दृढन्मनाः ।

दृढन्मनास्तु राजेन्द्रं जनयामास वै सुतं ॥१०६॥

नाम्ना जयद्रथं नाम तस्माद्दृढरथो नृपः ।

आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजयः ॥१०७॥

दायादस्तस्य चाङ्गेभ्यो यस्मात् कर्णोऽभवन्नृपः ।

कर्णस्य सुरसेनस्तु द्विजस्तस्यात्मजः स्युतः ॥१०८॥

अथ जघुः । सूतात्मजः कथं कर्णः कथं चाङ्गस्य वंशजः ।

एतदिच्छामहे श्रोतुमत्यर्थं कुशलो ह्यसि ॥१०९॥

सूत उवाच । दृढज्ञानोः सुतो जज्ञे नाम्ना राजा दृढन्मनाः ।

तस्य यत्रोदयं चासीत् वैद्यस्योभे च ते सुते ॥११०॥

यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते ।

जयद्रथस्तु राजेन्द्रो यशोदेव्यां व्यजायत ॥१११॥

ब्रह्मचचान्नरः<sup>(१)</sup> सत्याविजयो नाम विश्रुतः<sup>(२)</sup> ।

विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ॥११२॥

धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महायशः ।

सत्यकर्मसुतस्यापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ॥११३॥

(१) अक्रवारण इति ग० ।

(२) ब्रह्मचचान्नर इति ख० ग० ।

(३) ब्रह्मचचान्नरं सत्या विजयं नाम विश्रुतमिति पाठो विश्रुतः ।

स कर्णं परिजगाम तेन कर्णस्तु हृतजः ।

एतद्वः कथितं सर्वं कर्णे यद्वै प्रचोदितं ॥११४॥

एतेऽङ्गवञ्जजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च पुरोस्तु शृणुत प्रजाः ॥११५॥

हृत उवाच । पुरोः पुत्रो महाबाहुराजासीज्जनमेजयः ।

अविद्वस्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयद्विशं ॥११६॥

अविद्वतः प्रवीरस्तु मनस्युरभवत्सुतः ।

राजाथो जयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥११७॥

दायादस्तस्य चाप्यासीदुन्मुनीम महीपतिः ।

धुन्धोर्बहुगवी पुत्रः सञ्जातिस्तस्य चात्मजः ॥११८॥

सञ्जातेरथ रौद्राश्वस्तस्य पुत्रान्निबोधत ।

रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सुनवः ॥११९॥

रजेयुश्च हृतेयुश्च वनेयुः स्थण्डिलेयु च ।

घृतेयुश्च जलेयुश्च स्थलेयुश्चैव सप्तमः ॥१२०॥

धर्मेयुः सप्ततेयुश्च वनेयुर्दशमस्तु सः ।

बुद्रा शूद्रा च मद्रा च शुभा जामलजा तथा ॥१२१॥

तला खला च खत्रैता या च गोपजला सुरता ।

तथा ताम्ररसा चैव रत्नकूटी च तादृशी ॥१२२॥

आचेयो वंशतस्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः ।

अनादृष्टस्तु राजर्षी रिवेयुस्तस्य चात्मजः ॥१२३॥

रिवेयोर्ज्वलना नाम भार्या वै तत्तत्तात्मजा ।

यस्यां देव्यां सु शुङ्गर्षीरिणिं नाम तत्तत्तात्मजा ॥१२४॥

रक्तिर्गारः खरस्वत्यां पुत्रानजनयच्छुभान् ।  
 चसुं तथा प्रतिरथं ध्रुवश्चैवातिधार्मिकं ॥१२५॥  
 गौरी कन्या च विख्याता मान्धातुर्जननी शुभा ।  
 धुर्यः प्रतिरथस्यापि कण्ठस्तस्याभवत् सुतः ॥१२६॥  
 मेधातिथिः सुतस्तस्य यस्मात् काण्डायना द्विजाः ।  
 इतिनानुयमस्यासीत्<sup>(१)</sup> कन्या साजनयत्सुतान् ॥१२७॥  
 चसुः सुदयितं पुत्रं मलिनं ब्रह्मवादिनं ।  
 उपदातं ततो लेभे चतुरस्त्रिति सात्मजान् ॥१२८॥  
 सुश्रन्तं<sup>(२)</sup> मय दुश्रन्तं प्रवीरमनघन्तया ।  
 चक्रवर्त्ती ततो जज्ञे दौश्रान्तिर्नृपसत्तमः ॥१२९॥  
 शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारतं ।  
 दुश्रन्तं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी ॥१३०॥  
 माता भर्ता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।  
 भर स्वपुत्रं दुश्रन्त सत्यमाह शकुन्तला ॥१३१॥  
 रेतोधाः पुत्रं नयति नरदेव यमकथात् ।  
 त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य मावमंस्थाः शकुन्तला ॥१३२॥  
 भरतस्त्रिंशु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् ।  
 नाभ्यनन्दच्च तान् राजा नानुरूपान्ममेत्युत ॥१३३॥  
 ततस्ता मातरः क्रुद्धाः पुत्रान्निर्युच्यमन्त्रयं ।

(१) इतिनानुभा यस्यासीदिति ख० ।, एतत् श्लोकार्द्धं ख० छ० च०  
 मुस्तक्यतिरिक्तादर्शपुस्तकेषु न विद्यते ।

(२) क्षमन्तमिति ख० ग० ।



ततस्तस्य जरेन्द्रस्य वितथं पुत्रजन्म तत् ॥१३४॥

ततोमरुद्गिरानीय पुत्रस्तु स दृश्यतेः ।

सङ्ग्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥१३५॥

तच्चैवोदाहरन्तीदं भरद्वाजस्तु धीमतः ।

जन्मसङ्क्रमणञ्चैव मरुद्भिर्भरताय वै ॥१३६॥

पत्न्यामासन्नगर्भायामधिजः संस्थितः किल ।

भ्रातुर्भाय्यां स कृष्टाय दृश्यतिरुवाच ह ।

अन्नद्वयं तनुं खान्तु मैथुनं देहि मे शुभे ॥१३७॥

एवमुक्ताऽब्रवीदेनमन्तर्वक्त्री ह्यहं विभो ।

गर्भः परिणतश्चायं ब्रह्म व्याहरते गिरा ॥१३८॥

अमोघरेतास्त्वच्चापि धर्मस्यैव विगर्हितः ।

एवमुक्ताऽब्रवीदेनां स्मयमानो दृश्यतिः ॥१३९॥

विनयो नोपदेष्टव्यस्त्वया मम कथञ्चन ।

हर्षमाणः प्रसन्नैर्नां मैथुनायोपक्रमे ॥१४०॥

ततो दृश्यति गर्भो हर्षमाणमुवाच ह ।

सन्निविष्टो ह्यहं पूर्वमिह तात दृश्यते ॥१४१॥

अमोघरेतास्तु भवान्नावकाशोऽस्ति च द्वयोः ।

एवमुक्तः स गर्भेण क्षुपितः प्रत्युवाच ह ॥१४२॥

यस्मान्मामीदृशे काले सर्वभूतेस्सितं सति ।

प्रतिषेधसि तत्तस्मात् तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यमि ॥१४३॥

पादाभ्यामेव तच्छृङ्गं मातुर्द्वारं दृश्यतेः ।

तद्वेत्तु तयोर्मध्ये निवार्यः त्रिशुकोऽभवत् ॥१४४॥



वितथस्य तु दायादो भुवमन्युर्बभूव च ॥१५४॥

महाभूतोपमाश्वासंस्तारो भुवमन्युजाः ।

वृहत्तत्त्वो<sup>(१)</sup> महोवीर्यो नरो गायस्य वीर्यवान् ॥१५५॥

नरस्य साङ्कृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रौ महौजसौ ।

गुरुवीर्यस्त्रिदेवस्य साङ्कृत्याववरौ स्मृतौ ॥१५६॥

दायादास्यापि गायस्य शिनिवद्वाद्<sup>(२)</sup> बभूव<sup>(३)</sup> च ।

स्मृताश्चैते ततो गाय्याः चात्रोपेता द्विजातयः ॥१५७॥

महावीर्यसुतस्यापि भीमस्तस्मादुभयः<sup>(४)</sup> ।

तस्य भार्या विशाला तु सुषुवे वै सुतांस्तयः<sup>(५)</sup> ॥१५८॥

त्रय्यारुणिं पुष्करिणं तृतीयं सुषुवे कपिं ।

कपेः<sup>(६)</sup> चक्रवर्गं ह्येते तयोः प्रोक्ता महर्षयः ॥१५९॥

गायाः साङ्कृतयो वीर्याः चात्रोपेता द्विजातयः ।

संश्रिताङ्गिरसं पत्नं वृहत्तत्त्वस्य वक्ष्यति ॥१६०॥

वृहत्तत्त्वस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ।

सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव च ।

तेनेदं निर्मितं पूर्वं नास्मा वै हस्तिना पुरं ॥१६१॥

हस्तिनस्यापि दायादांस्तयः परमधार्मिकाः ।

अजमीढो द्विजामीढः पुरुमीढस्तथैव च ॥१६२॥

(१) वृहत्तत्त्व इति ख०, महत्तत्त्व इति ग० ।

(२) शिनिवन्धादिति ख० ।

(३) बभूव इत्यत्र आर्षप्रयोगादेकवचनम् ।

(४) दुदक्षयः इति ड० ।

(५) त्रय इति द्वितीयाय प्रथमा ।

(६) कपेरिति यमन्तरं एकं दे वा वाक्यं पतितं ।

अजमीठस्य पुचासु<sup>(१)</sup> इभाः इभभुलोदहाः ।  
 तपसोऽन्ते सुमहतो राज्ञो वृद्धस्य धार्मिकाः ॥१६३॥  
 भरद्वाजप्रसादेन वृष्टुध्वं तस्य विस्तरं ।  
 अजमीठस्य केन्नित्यां कण्ठः समभवत्किञ्च ॥१६४॥  
 मेधातिथिः सुतस्तस्य तस्मात् कण्ठाथना द्विजाः ।  
 अजमीठस्य धूमिन्यां अज्जे वृद्धदसु<sup>(२)</sup>नृपः ॥१६५॥  
 वृद्धदसोर्द्वद्विष्णुः पुत्रस्तस्य महाबलः ।  
 वृद्धकर्मा सुतस्तस्य पुत्रस्तस्य वृद्धद्रथः ॥१६६॥  
 विश्वजित्तनयस्तस्य सेनजित्तस्य चात्मजः ।  
 अथ सेनजितः पुचासुत्वारे लोकाविश्रुताः ॥१६७॥  
 वचिराश्वस्य काव्यस्य रामोदृढधनु<sup>(३)</sup> स्तथा ।  
 वत्स<sup>(४)</sup>स्त्रावन्तको<sup>(५)</sup> राजा यस्य ते परिवत्सराः ॥१६८॥  
 वचिराश्वस्य दायादः पृथुषेणो महायज्ञाः ।  
 पृथुषेणस्य पारसु पारान्नीपोऽथ अश्विवान् ॥१६९॥  
 यस्य चैकग्रतश्चासीत् पुचाणामिति नः श्रुतं ।  
 नीपा इति समाख्याता राजानः सर्व एव ते ॥१७०॥  
 तेषां वंशकरः श्रीमान् राजासीत्कीर्त्तिवर्द्धनः ।

(१) यत्प्र इति ड० च० ५

(२) वृद्धदसुनरिति ड० च० ।

(३) वृद्धतनुरिति ख० ग० ।

(४) वत्स इत्यत्र काव्यः रामो वा इति, अथवा काव्यस्य इत्यत्र वत्सस्य इति, अथवा राम इत्यत्र वत्स इति पाठः सम्भाव्यते ।

(५) आश्वनिर्को इति पाठः साधुः ।

कामिल्ये<sup>(१)</sup> समरो नाम स चेष्टसमरोऽभवत् ॥१७१॥

समरस्य परः पारः खलदश्च इति त्रयः ।

पुत्राः सर्वगुणोपेताः पारपुत्रो द्रुबुर्बभौ ॥१७२॥

द्रुषीस्तु सुकृतिर्नाम सुकृतेनेह कर्मणा ।

जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः ॥१७३॥

विभ्राजस्य तु दायादस्त्वणुहो नाम पार्थिवः ।

बभूव शुक्रजामाता च्छचीभर्ता महायज्ञाः ॥१७४॥

अणुहस्य तु दायादो ब्रह्मदत्तो महातपाः ।

योगसूनुः सुतस्तस्य विष्वक्सेनोऽभवत्पुत्रः ॥१७५॥

(१) विभ्राजपुत्रा राजानः सुकृतेनेह कर्मणा ।

विष्वक्सेनस्य पुत्रस्तु उदक्सेनो बभूव ह ॥१७६॥

भस्माटस्तस्य दायादो येन राजा पुरा हतः ।

भस्माटस्य तु दायादो राजासीज्जनमेजयः ।

उग्रायुधेन तस्यार्थे सर्वे नीपाः प्रणाशिताः ॥१७७॥

अथय जघुः । उग्रायुधः कस्य सुतः कस्मिन् वंशे च कीर्त्यते ।

किमर्थञ्चैव नीपास्ते तेन सर्वे प्रणाशिताः ॥१७८॥

सुत उवाच । द्विमीटस्य तु दायादो विद्वान् जज्ञे यवी नरः ।

धृतिर्मास्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥१७९॥

अथ सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् ।

दृढनेमिसुतश्चापि सुवर्मा नाम पार्थिवः ॥१८०॥

(१) कामिल्ये इति ख० ग० ॥

(२) विभ्राजपुत्रा इति श्रीकार्जुं पूर्वोपरस्त्रोकार्जुभ्यां सङ्गतिविरुद्धात्  
शेषेण भमादन्त्यतः स्थानादनेऽद्वयम् ।

आसीत् सुवर्णः पुत्रः सार्वभौमः प्रतापवान् ।  
 सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराज्वभौ ॥१८१॥  
 तस्यान्वये च महति महत्पौरवर्नन्दनः ।  
 महत्पौरवपुत्रस्तु राजा हक्करथः स्रुतः ॥१८२॥  
 अथ हक्करथस्यापि सुपार्थो नाम पार्थिवः ।  
 सुपार्थतनयस्यापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥१८३॥  
 सुमतेरपि धर्मात्मा राजा सन्नतिमान् प्रभुः ।  
 तस्यासीत्सुनतिर्नाम कृत<sup>(१)</sup>स्तस्य सुतोऽभवत् ॥१८४॥  
 शिष्यो हिरण्यनाभस्तु कौथुमस्य महात्मनः ।  
 चतुर्विंशतिधा तेन प्रोक्तास्ताः सामसंज्ञिताः ॥१८५॥  
 स्रुतास्ते प्राच्यनामानः कार्त्ताः साध्वान् सामगः ।  
 कार्त्तिहयायुधः सोऽथ वीरः पौरवर्नन्दनः ॥१८६॥  
 बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य<sup>(२)</sup> पितामहः ।  
 नीलो नाम महाबाहुः पञ्चालाधिपतिर्हतः ॥१८७॥  
 उपायुधस्य दायादः क्षेमो नाम महायशः ।  
 क्षेमात्सुवीरः संजज्ञे सुवीरस्य नृपञ्चयः ।  
 नृपञ्चयादीररथो हत्येते पौरवाः स्रुताः ॥१८८॥  
 अजमीढस्य नीलिन्यां नीलः समभवन्नृपः ।  
 नीलस्य तपसेभ्येण सुशान्तिरभ्यजायत ॥१८९॥  
 पुरुजानुः सुशान्तेस्तु रिक्तस्तु पुरुजानुजः ।

(१) कृतिरिति ख० ग० ।

(२) प्रतपस्येति ख० ग०, यूषलस्येति ड० च० । एष श्लोकः ख० ग० ड० च०  
 पुस्तकव्यतिरेकादर्शयुक्तकेषु न विद्यते ।

ततस्तु रिक्तदायादा भेदाच्च तनयास्त्रिमे ॥ १८० ॥  
 मुद्गलः शृङ्गयश्चैव राजा वृद्धदिवुक्तया ।  
 यवीयांश्चापि विक्रान्तः कण्विष्यश्चैव पञ्चमः ॥ १८१ ॥  
 पञ्चानां रक्षणार्थाय पितृतामभ्यभाषत ।  
 पञ्चानां विद्धि पञ्चैताम् स्त्रीता जनपदा युताः ॥ १८२ ॥  
 अस्मि संरक्षणे तेषां पञ्चास्मा इति विश्रुताः ।  
 मुद्गलस्यापि मौद्गल्याः क्षत्रचोपेतदिजातयः ॥ १८३ ॥  
 एते क्षत्रिरसः पक्षे संश्रिताः कण्ठमुद्गलाः ।  
 मुद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मिष्ठः सुमहायज्ञाः ॥ १८४ ॥  
 इन्द्रसेना यतो गर्भे बध्यन्तं प्रत्यपद्यत ।  
 बध्यन्त्यात्मियुनं जज्ञे मेनका इति नः श्रुतिः ॥ १८५ ॥  
 दिवोदासस्य राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ।  
 शारदतस्तु दायादमहल्या समसूयत ॥ १८६ ॥  
 अतानन्दमृषिः श्रेष्ठं तस्यापि सुमहायज्ञाः ।  
 पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ १८७ ॥  
 अथ सत्यधृतेः पुत्रां दृष्ट्वाप्सरसमयतः ।  
 प्रसक्तन्दे शरस्तम्भे मैथुनं समपद्यत ॥ १८८ ॥  
 कृपया तच्च अयाह अन्तर्गुह्यगथां गतः ।  
 कृपः स्मृतः स वै तस्माद्भौतमी च कृपी तथा ॥ १८९ ॥  
 एते शारदताः प्रोक्ताः श्रुतय्यो गौतमान्वयः ।  
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य वंशतिं ॥ १९० ॥  
 दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मिष्ठो मित्रशुर्नृपः ।

मीमेवस्तु ततो जज्ञे स्मृता एतेऽपि संश्रिताः ॥२०१॥  
 एतेऽपि संश्रिताः पक्षं चाचोपेतास्तु भार्गवाः<sup>(१)</sup> ।  
 राजापि च्यवनो विद्वान् ततः प्रतिरथोऽभवत् ॥२०२॥  
 अथ वै च्यवनाद्वीमान् सुदासः समपद्यत ।  
 सौदासः सहदेवस्य सोमकस्तस्य चात्मजः ॥२०३॥  
 अजमीढः पुनर्जातः क्षीणे वंशे स सोमकः ।  
 सोमकस्य सुतो जन्तुर्हते तस्मिन् शतं विभो ॥२०४॥  
<sup>(१)</sup>पुषाणा<sup>(१)</sup>मजमीढस्य सोमकत्वे महात्मनः ।  
 तेषां यवीद्यान् पृषतो द्रुपदस्य पितामहः ॥२०५॥  
 धृष्टद्युम्नः सुतस्तस्य धृष्टकेतुस्य तत्सुतः ।  
 महिषी चाजमीढस्य धूमिनी पुत्रगर्धिनी ॥२०६॥  
 पुनर्भवे तपस्तेपे शतं वर्षाणि दुश्चरं ।  
 ऊताम्यनिद्रा ह्यभवत् पविचमितभोजना ॥२०७॥  
 अहोरात्रं कुशेव सुखाय सुमहाव्रता ।  
 तस्यां वै धूम्रवर्णायामजमीढस्य वीर्यवान् ॥२०८॥  
 अक्षं संजनयामास धूम्रवर्णं शितायजम् ।  
 अक्षात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणादभूत् ॥२०९॥  
 यः प्रयागं पदाकन्य कुरुचेचञ्चकार ह ।  
 जट्टेनं सुमहातेजा वर्षाणि सुबल्लन्यथ ॥२१०॥

(१) भार्गवमिति पाठः सङ्गतः ।

(२) पुषाणामिति श्लोकात् प्राक् कृतिपयश्लोकप्रतनं सम्भावनीयं अर्थ-  
सङ्गतिविरहात् ।

(३) पुषाणामिति च पृषतामिति पाठः सङ्गतः ।



कथ्यमाणे तदा शक्रस्तथास्य वरदो बभौ ।

पुण्यञ्च रमणीयञ्च पुण्यकृद्भिर्निषेवितं ॥२११॥

तस्यान्ववायजाः ख्याताः कुरवो नृपसत्तमाः ।

कुरोस्तु दयिताः पुत्राः सुधन्वा जङ्गुरेव च ॥२१२॥

परिचितो महाराजः पुत्रकश्चारिमर्दनः ।

सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिमान् स्मृतः ॥२१३॥

अवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः ।

अवनस्य कृतः पुत्रः दृष्ट्वा यज्ञैर्महातपाः ॥२१४॥

विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसखं नृपः ।

विद्योपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिचरं ॥२१५॥

विद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिकासप्तसूनुवः ।

महारथो भगंधरो विश्रुतो यो वृहद्रथः ॥२१६॥

प्रत्यग्रहः कुशस्यैव यमाङ्गर्मणिवाहनं ।

माथैल्यस्य सलित्यस्य मत्स्यकालस्य सप्तमः ॥२१७॥

वृहद्रथस्य दायादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः ।

कुशाग्रस्यात्मजस्यैव अश्वभो नाम वीर्यवान् ॥२१८॥

अश्वभस्यापि दायादः पुष्पवान्नाम धार्मिकः ।

विक्रान्तस्तस्य दायादो राजा सत्यदितः स्मृतः ॥२१९॥

तस्य पुत्रः सुधन्वा च तस्मादूर्ध्वः प्रतापवान् ।

जर्जरस्य नभसः पुत्रस्तस्माज्जज्ञे च वीर्यवान् ॥

शकले द्वे च वै जातो जरथा सन्धितस्तु चः ।

जरासन्धो महाबाहुर्जरथा सन्धितस्तु चः ॥२२०॥

सर्वज्ञस्य जेताऽसौ जरासन्धो महाबलः ।

जरासन्धस्य पुत्रस्तु सहदेवः प्रतापवान् ॥२२१॥

सहदेवात्मजः श्रीमान् सोमाधिः सुमहातपाः ।

श्रुतश्रुवस्तु सोमाधेर्मागधः परिकीर्तितः ॥२२२॥

सुत उवाच । परिचितस्य दायादो बभूव जनमेजयः ।

(१) श्रुतसेनस्य दायादो भीमसेनाऽपि नामतः ॥२२३॥

जम्बुज्वजनयत् पुत्रं सुरथं नाम भूमिपं ।

सुरथस्य तु दायादो वीरो राजा विदूरथः ॥२२४॥

विदूरथसुतश्चापि सार्वभौम इति श्रुतिः ।

सार्वभौमाज्यत्सेन आराधितस्य चात्मजः ॥२२५॥

आराधितो महाबल अयुतायुस्ततः स्मृतः ।

अक्रोधनोऽयुतायोऽस्तु तस्माद्देवातिथिः स्मृतः ॥२२६॥

देवातिथेस्तु दायादश्च एव बभूव ह ।

भीमसेनस्तथा च्छादिलीपस्तस्य चात्मजः ॥२२७॥

दिलीपस्तनुः प्रतिप(२)स्तस्य पुत्रास्तयः स्मृताः ।

देवापिः शन्तनुश्चैव वाह्मीकश्चैव ते त्रयः ॥२२८॥

(२) वाह्मीकस्य तु विज्ञेयः सप्तवाह्मीश्वरो नृपः ।

वाह्मीकस्य सुतश्चैव सोमदन्तो महायशः ।

जज्ञिरे सोमदन्तान् भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥२२९॥

देवापिस्तु प्रवव्राज वनं धर्मपरीक्षया ।

(१) श्रुतसेनस्येति श्लोकार्ज्यात् प्राक् श्लोकात् श्लोकार्ज्यं वा पतितः ।

(२) प्रतिभ इति ख० ।

(३) यत्तत्श्लोकार्ज्यं विपिकारप्रमादाज्जनितम् ।

उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ॥२३०॥

अथनोऽस्य हि पुत्रस्तु दृष्टकश्च महात्मनः ।

अन्ननुस्वभरद्राजा विद्वान् वै स महाभिषः ॥२३१॥

इमं चोदाहरण्यच श्लोकं प्रति महाभिषं ।

यं यं राजा स्पृशति वै जीर्णं समथतो नरं ॥२३२॥

पुनर्युवा स भवति तस्मात्ते अन्नानुं विदुः ।

ततोऽस्य अन्नानुत्वं वै प्रजास्त्रिह परिश्रुतं ।

स उपयेमे धर्मात्मा अन्नानुर्जाह्वी नृपः ॥२३३॥

तस्यां देवव्रतं भीष्मं पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः ।

स च भीष्म<sup>(१)</sup> इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥२३४॥

काले विचित्रवीर्यस्तु आन्नानुर्जनयत्सुतं ।

अन्नानोर्दयितं पुत्रं प्रजाहितकरं प्रभुं ।

छण्डाद्वैपायनस्यैव लेखे वैचित्रवीर्यके ॥२३५॥

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चाप्यजीजनत् ।

धृतराष्ट्रान्तु गान्धारी पुत्राणां सुपुत्रे व्रतं ॥२३६॥

तेषां दुर्योधनो ज्येष्ठः सर्व्वलक्ष्यः स प्रभुः ।

माद्री राज्ञी पृथा चैव पाण्डोर्भार्य्ये बभूवतुः ॥२३७॥

देवदत्ताः सुतास्ताभ्यां पाण्डोरर्थे विजिज्ञिरे ।

धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे वाथोर्जज्ञे दृकोदरः ॥२३८॥

दम्भाद्वनञ्जयो जज्ञे अक्रतुश्चपराक्रमः ।

अश्विभ्यां सप्तदेवश्च दुर्बुध्न्यापि माद्रिजौ ॥२३९॥

पक्षैव पाण्डवेभ्यश्च द्रौपद्यां जज्ञिरे सुताः ।  
 द्रौपद्यजनयत् ज्येष्ठं श्रुतिविद्वं<sup>(१)</sup> युधिष्ठिरात् ॥२४०॥  
 हिङ्गवा भीमसेनान्तु जज्ञे पुत्रं घटोत्कचम् ।  
 काश्या पुनर्भीमसेनाद् जज्ञे सर्व्ववृकं सुतं ॥२४१॥  
 सुहोत्रं विजया माद्री सहदेवादजायत ।  
 करेमत्यान्तु वैद्यायां निरमित्रस्तु लाङ्गलिः<sup>(२)</sup> ॥२४२॥  
 सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजायत ।  
 उत्तरायान्तु वैराट्कां परिक्षिदभिमन्युजः ॥२४३॥  
 परिक्षितस्तु दायादो राजासीज्जनमेजयः ।  
 ब्राह्मणान् स्थापयामास स वै वाजसनेयिकान् ॥२४४॥  
 असपत्नं तदामर्षाद्वैशम्पायन एव तु<sup>(३)</sup> ।  
 नस्थास्यतीह दुर्बुद्धे तवैतद्वचनं भुवि ॥२४५॥  
 यावत् स्थास्याम्यहं लोके तावन्नैतत् प्रशस्यते ।  
 अभितः संस्थितश्चापि ततः स जनमेजयः ॥२४६॥  
 पौर्णमास्येन हविषा देवमिष्ट्वा प्रजापतिं ।  
 विज्ञाय संस्थितोऽपश्यत्तदधीष्ठां<sup>(४)</sup> विभोर्मखे ॥२४७॥  
 परिक्षितनयश्चापि पौरवो जनमेजयः ।  
 द्विरश्वमेधमाहृत्य ततो वाजनसेयकं ।

(१) प्रतिविन्धिमिति ड० च० ।

(२) नाङ्गलिरिति ड० ।

(३) असपत्नमिति स्त्रोकार्जात् परं कानिचिद्वाक्यानि न सन्तीत्युपसङ्गान्ते सङ्गतिविरहात् ।

(४) तत्तदिष्टमिति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।

प्रवर्त्तयित्वा तद्ब्रह्म चिखर्वी जनमेजयः ॥२४८॥

खर्वमश्वक<sup>(१)</sup> मुख्यानां खर्वमङ्गनिवासिनां ।

खर्वञ्च मध्यदेशानां चिखर्वी जनमेजयः ।

विषादाद्<sup>(२)</sup> ब्राह्मणैः सार्द्धमभिप्लवतः क्षयं ययौ ॥२४९॥

तस्य पुत्रः शतानीको बलवान् सत्यविक्रमः ।

ततः सुतं शतानीकं विप्रास्तमभ्यषेचयत् ॥२५०॥

पुत्रोऽश्वमेधदत्तोऽभूत् शतानीकस्य वीर्यवान् ।

पुत्रोऽश्वमेधदत्ताद्वै जातः परपुत्रं जयः ॥२५१॥

अधिसामकृष्णो धर्मात्मा साम्प्रतोयं महायशः ।

यस्मिन् प्रशासति महीं युष्माभिरिदमाहृतं ॥२५२॥

दुरापं दीर्घसत्रं वै चीणि वर्षाणि दुस्वरं ।

वर्षद्वयं कुरुक्षेत्रे दृषद्वत्यां द्विजोत्तमाः ॥२५३॥

श्लेषयः ऊचुः । ओतुं भविष्यमिच्छामः प्रजानां वै महामते ।

सूत सार्द्धं नृपैर्भावं<sup>(३)</sup> व्यतीतं कीर्त्तितं त्वया ॥२५४॥

यन्नु संस्थास्यते कृत्यमुत्पत्स्यन्ति च ये नृपाः ।

वर्षायतोऽपि प्रब्रूहि नामतस्त्रैव तान्नृपान् ॥२५५॥

कालं युगप्रमाणञ्च गुणदोषान् भविष्यतः ।

सुखदुःखे प्रजानाञ्च धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥२५६॥

एतत् सर्वं प्रसङ्गाय पृच्छतां ब्रूहि तत्पतः ।

स एवमुक्तो मुनिभिः सूतो बुद्धिमतां वरः ।

(१) मशक इति ड० ।

(२) प्रमादादिति पाठः सुकृतः ।

(३) वैष्णवमिति पाठः सुकृतः ।

आचक्षते यथावृत्तं यथावृष्टं<sup>(१)</sup> यथावृत्तं ॥२५७॥

सुत उवाच । यथा मे कीर्तितं सर्वं व्यासेनाद्भुतकर्षणा ।

भावं कलियुगञ्चैव तथा मन्वन्तराणि तु ॥२५८॥

अनागतानि सर्वाणि ब्रुवतो मे निबोधत ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भविष्यन्ति नृपास्तु ये ॥२५९॥

ऐशांश्चैव तथेक्षाकून् सौद्युम्नांश्चैव पार्थिवान् ।

येषु सस्याप्यते चेचं ऐक्षाकवमिदं शुभं ॥२६०॥

तान् सर्वान् कीर्त्तयिष्यामि भविष्ये पठितानृपान् ।

तेभ्यः परे च ये चान्ये उत्पत्स्यन्ते महीक्षितः ॥२६१॥

सचाः पारशवाः शूद्रास्तथा ये च द्विजातयः ।

अन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च त्वलिका यवनैः सह ॥२६२॥

कैवर्त्ताभीरश्वरा ये चान्ये स्तेच्छजांतयः ।

वर्षाग्रतः प्रवक्ष्यामि नामतश्चैव तानृपान् ॥२६३॥

अधिसामलक्षणः सोऽयं साम्प्रतं पौरवानृपः<sup>(२)</sup> ।

तस्यान्ववाये वक्ष्यामि भविष्ये तावतो नृपान् ॥२६४॥

अधिसामलक्षणपुत्रो निर्वक्रो भविता किल ।

गङ्गायापहृते तस्मिन् नगरे नागसाङ्गये ।

व्यक्ता च तं सुवासञ्च कौशाम्यां स निवस्यति ॥२६५॥

भविष्यदुष्णस्तपुष उष्णाश्चिरथः स्मृतः ।

शुचिद्रथश्चिरथाद्भुतिमांश्च शुचिद्रथात् ॥२६६॥

(१) यथाज्ञानमिति पाठः साधुः ।

(२) पौरवो ऋक् इति पाठः साधीयान् ।

सुवेणो वै महावीर्यो भविष्यति महायथाः ।  
 तस्मात्सुषेणाङ्गविता सुतीर्थो नाम पार्थिवः ॥२६७॥  
 रुचः सुतीर्थोङ्गविता त्रिचक्षो<sup>(१)</sup> भविता ततः ।  
 त्रिचक्षुः तु दायादो भविता वै सुखीबलः<sup>(२)</sup> ॥२६८॥  
 सुखीबलसुतश्चापि भाव्यो राजा परिभुतः<sup>(३)</sup> ।  
 परिभुतसुतश्चापि भविता सुनयो नृपः ॥२६९॥  
 मेधावी सुनयस्याथ भविष्यति नराधिपः ।  
 मेधाविनः सुतश्चापि दण्डपाणिर्भविष्यति ॥२७०॥  
 दण्डपाणेर्निरामित्रो निरामित्राश्च क्षेमकः ।  
 पञ्चविंशनृपा ह्येते भविष्याः पूर्ववंशजाः ॥२७१॥  
 अत्रानुवंशस्त्रैकोऽयं गीतो विप्रैः पुराविदैः ।  
 ब्रह्मक्षत्रस्य यो योनिर्वंशादेवर्षिसक्ततः ॥२७२॥  
 क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ।  
 इत्येष पौरवो वंशो यथावदनुकीर्तितः ॥२७३॥  
 धीमतः पाण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्य महात्मनः ।  
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि इत्थाकूणां महात्मनां ॥२७४॥  
 बृहद्रथस्य दायादो वीरो राजा बृहत्क्षयः ।  
 ततः क्षयः सुतस्तस्य वत्सव्यूहस्ततः क्षयात् ॥२७५॥  
 वत्सव्यूहान्प्रतिव्यूहस्तस्य पुत्रो दिवकिरः ।  
 यस्य सांप्रतमध्यास्ते अयोध्यां नगरीं नृपः ॥२७६॥

(१) त्रिचक्ष इति ड० च० ।

(२) सुधीबल इति ख० ग० ।

(३) परिभुव इति ड० ।

दिवाकरस्य भविता सहदेवो महायशः ।

सहदेवस्य दायादो वृहदश्वो भविष्यति ॥२७७॥

तस्य भानुरथो भाव्यः प्रतीताश्वश्च तत्सुतः ।

प्रतीताश्वसुतश्चापि सुप्रतीतो भविष्यति ॥२७८॥

सहदेवः सुतस्तस्य सुनक्षत्रश्च तत्सुतः ॥२७९॥

किन्नरस्तु सुनक्षत्राद्भविष्यति परंतपः ।

भविता चान्तरिक्षस्तु किन्नरस्य सुतो महान् ॥२८०॥

अन्तरिक्षात्सुपर्णस्तु सुपर्णाचाप्यमित्रजित् ।

पुत्रस्तस्य भरद्वाजो धर्मी तस्य सुतः स्रुतः ॥२८१॥

पुत्रः कृतञ्जयो नाम धर्मिणः स भविष्यति ।

कृतञ्जयसुतो व्रातो तस्य पुत्रो रणञ्जयः ॥२८२॥

भविता सञ्जयश्चापि वीरो राजा रणञ्जयात् ॥

सञ्जयस्य सुतः शाक्यः शाक्यात् शुद्धोदनेऽभवत् ॥२८३॥

शुद्धोदनस्य भविता शाक्यार्थे राज्ञलः स्रुतः ।

प्रसेनजित्तो भाव्यः क्षुद्रको भविता ततः ॥२८४॥

क्षुद्रकात् क्षुलिको भाव्यः क्षुलिकात्सुरथः स्रुतः ।

सुमित्रः सुरथस्यापि अन्यश्च भविता नृपः ॥२८५॥

एते ऐच्छाकवाः प्रोक्ता भवितारः कलौ युगे ।

वृहद्वलान्वये जीता भवितारः कलौ युगे ।

शूराश्च कृतविद्याश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ॥२८६॥

अचानुवंशसोकोऽयं भविष्यन्नैदाहृतः ।

दृष्ट्वायूनामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ॥२८७॥



सुमित्रं प्राण्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ।  
 इत्येतत्प्राग्वं क्षेमैस्तु स मुदा हतम् ॥२८८॥  
 अतः ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मागधेयान् वृद्धयान् ।  
 जरासन्धस्य ये वंशे सहदेवान्वये नृपाः ॥२८९॥  
 अतीता वर्त्तमानास्तु भविष्यास्तु तथा पुनः ।  
 प्राधान्यतः प्रवक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ॥२९०॥  
 संयामे भारते तस्मिन् सहदेवो निपातितः ।  
 सोमाधिसस्य तनयो राजर्षिः स गिरिव्रजे ॥२९१॥  
 पञ्चाशतं तथाष्टौ च समा राज्यमकारयत् ।  
 श्रुतश्रुवाः चतुःषष्टिसमास्तस्य सुतोऽभवत् ॥  
 अयुतायुस्तु षड्विंशं राज्यं वर्षाण्यकारयत् ।  
 समाः शतं निरामित्रो महीं भुक्ता दिवङ्गतः ॥२९२॥  
 पञ्चाशतं समाः षट्च सुहृन्तः प्राप्तवान्महीं ।  
 त्रयोविंशं वृद्धत्कर्मा राज्यं वर्षाण्यकारयत् ॥२९३॥  
 सेनाजित्पाम्पृतं चापि एतां वै सुज्यते समाः ।  
 श्रुतं जयस्तु वर्षाणि चत्वारिंशत् भविष्यति ॥२९४॥  
 महाबाहुर्महाबुद्धिर्महाभीमपराक्रमः<sup>(१)</sup> ।  
 पञ्चत्रिंशत् वर्षाणि महीं पालयिता नृपः ॥२९५॥  
 अष्टपञ्चाशतं चाब्दान् राज्ये स्थास्यति वै शुचिः ।  
 अष्टाविंशत्समाः पूर्णाः क्षेमो राजा भविष्यति ॥२९६॥  
 सुवतस्तु<sup>(२)</sup> चतुःषष्टीराज्यं प्राप्स्यति वीर्यवान् ।

(१) महाबाहो महाबाहुर्महाबुद्धिपराक्रम इति क० भ० ।

(२) सुवत इति क०, युवत इति च० ज० ।

पञ्चवर्षाणि पूर्णाणि धर्मनेत्रो भविष्यति ॥२८७॥

(१) भोक्ष्यते नृपतिस्त्रैव अष्टपञ्चाशत्तं समाः ।

अष्टाविंशत्समा राज्यं सुप्रतस्य भविष्यति ॥२८८॥

चत्वारिंशद्दशाष्टौ च दृढसेनो भविष्यति ।

चत्विंशन्तु वर्षाणि सुमतिः प्राप्स्यते ततः ॥२८९॥

द्वाविंशत्समा राज्यं सुचलो<sup>(१)</sup> भोक्ष्यते ततः ।

चत्वारिंशत्समा<sup>१</sup> राजा सुनेत्रो भोक्ष्यते ततः ॥३००॥

सत्यजित् पृथिवीराज्यं अग्नीतिं भोक्ष्यते समाः ।

प्रायेमां वीरजिष्वापि पञ्चत्रिंशद्भविष्यति ॥३०१॥

अरिञ्चयस्तु वर्षाणि पञ्चाशत्प्राप्स्यते मही ।

द्वात्रिंशच्च नृपा ह्येते भवितारो दृढद्रथाः ॥३०२॥

पूर्णं वर्षसहस्रं वै तेषां राज्यं भविष्यति ।

दृढद्रयेष्वतीतेषु वीतहोत्रेषु वर्तिषु ॥३०३॥

मुनिकः स्वामिनं हत्वा पुत्रं समभिषेक्ष्यति ।

मिषतां चक्षियाणां हि प्रद्योतो मुनिको बलात् ॥३०४॥

स वै प्रणतसामन्तो भविष्ये नयवर्जितः ।

चथोविंशत्समा राजा भविता स नरोत्तमः ॥३०५॥

चतुर्विंशत्समा राजा पालको भविता ततः ।

विशाखयूपो भविता नृपः पञ्चाशत्तो समाः ॥३०६॥

एकत्रिंशत्समा राज्यमजकस्य भविष्यति ।

(१) इतः प्राक् श्लोकाज्ज्ञं पतितत्वेनोपलभ्यते ।

(२) सुचलो इति ड० च० छ०, युवानो इति ख० ।

भविष्यति समा विंशत् तत्सुतोवर्निवर्द्धनः<sup>(१)</sup> ॥ ३० ७ ॥  
 अष्टाविंशच्छतं भाव्याः प्राप्स्यताः पञ्च ते सुताः ।  
 इत्वा तेषां यशः कृत्स्नं शिशुनाको भविष्यति ॥ ३० ८ ॥  
 वाराणस्यां सुतस्तस्य संप्राप्स्यति<sup>(२)</sup> गिरिभ्रज ।  
 शिशुनाकस्य वर्षाणि चत्वारिंशद्भविष्यति ॥ ३० ९ ॥  
 शक्रवर्णः सुतस्तस्य षट्त्रिंशच्च भविष्यात् ।  
 ततस्तु विंशतिं राजा हेमवर्मा भविष्यति ॥ ३१ ० ॥  
 अजातशत्रुर्भविता पञ्चविंशत्समा नृपः ।  
 चत्वारिंशत्समा राज्यं चत्रैजाः प्राप्स्यते ततः ॥ ३१ १ ॥  
 अष्टाविंशत्समा राजा विविशारो भविष्यति ।  
 पञ्चविंशत्समा राजा दर्शकस्तु भविष्यति ॥ ३१ २ ॥  
 उदायी भविता तस्मात्तयस्त्रिंशत्समा नृपः ।  
 स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाङ्गयं ।  
 गङ्गाया दक्षिणे कूले चतुर्थेऽब्दे करिष्यति ॥ ३१ ३ ॥  
 दाक्षिण्यं चत्वारिंशत्समा भाव्यो राजा वै नन्दिवर्द्धनः ।  
 चत्वारिंशत्तयञ्चैव महानन्दी भविष्यति ॥ ३१ ४ ॥  
 इत्येते भवितारो वै शिशुनाका नृपा दश ।  
 शतानि त्रीणि वर्षाणि द्विषष्ट्यभ्यधिकानि तु ॥ ३१ ५ ॥  
 शिशुनाका भविष्यन्ति तावत्कालं नृपाः परे ।  
 राजानः चक्रवान्धवाः एतैः सार्द्धं भविष्यति ॥ ३१ ६ ॥

(१) वर्द्धिवर्द्धन इति क० ।

(२) स यास्यति इति ड० च० क० ।

ऐकाकवासुतुविंशत्याद्याः पञ्चविंशतिः ।

कालकासु तत्तुविंशच्चतुर्विंशत्तु वैद्ययाः ॥ ३१ ७ ॥

स्त्रात्रिंशदै कलिङ्गास्तु पञ्चविंशत्तथा शकाः ।

कुर्वन्नापि षड्विंशदष्टाविंशतिमैथिलाः ॥ ३१ ८ ॥

शूरसेनास्त्रयोविंशदीतिहेत्राश्च विंशतिः ।

तुल्यकालं भविष्यन्ति सर्व एव महाचित्रः ॥ ३१ ९ ॥

महानन्दिसुतश्चापि शूद्रायां कालमन्वृतः ।

उत्पत्यते महापद्मः सर्वचक्रान्तरे नृपः ॥ ३१ १० ॥

ततः प्रसूति राजानो भविष्याः शूद्रयोनेयः ।

एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥ ३१ ११ ॥

अष्टाविंशतिवर्षाणि पृथिवीं पालयिष्यति ।

सर्वक्षत्रहृत्तोद्भूत्य<sup>(१)</sup> भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥ ३१ १२ ॥

सहस्रा<sup>(२)</sup> सत्सुता ह्यष्टौ समा द्वादश ते नृपाः ।

महापद्मस्य पर्याये भविष्यन्ति नृपाः क्रमात् ॥ ३१ १३ ॥

उद्धरिष्यति तान् सर्वान् कौटिल्यो वै द्विरष्टभिः ।

भुक्त्वा महीं वर्षशतं नन्देन्दुः<sup>(३)</sup> स भविष्यति ॥ ३१ १४ ॥

चन्द्रगुप्तं नृपं राज्ये कौटिल्यः स्थापयिष्यति ।

चतुर्विंशत्समा राजा चन्द्रगुप्तो भविष्यति ॥ ३१ १५ ॥

४

(१) सर्वक्षत्रहृत्तोद्भूत्य इति ख० । सर्वक्षत्रान् समुद्धृत्य इति पाठो विमुक्तः ।

(२) सहस्रादिति क० उ० च० ।

(३) नन्देन्दुः इति च० ।

भविता भद्रसारस्तु पञ्चविंशत्समा नृपः ।  
 षड्विंशन्तु समा राजा अशोको भविता नृपु ॥३९६॥  
 तस्य पुत्रः कुनालस्तु वर्षाण्यष्टौ भविष्यति ।  
 कुनालस्तुनुरष्टौ च भोक्ता वै बन्धुपालितः ॥३९७॥  
 बन्धुपालितदायोदो दशमानी<sup>(१)</sup>न्द्रपालितः ।  
 (१)भविता सप्तवर्षाणि देववर्मा नराधिपः ॥३९८॥  
 राजा अतधरश्चाष्टौ तस्य पुत्रो भविष्यति ।  
 वृहदश्वस्य वर्षाणि सप्त वै भविता नृपः ॥३९९॥  
 इत्येते नव भूपा ये भोक्ष्यन्ति च वसुन्धरां ।  
 सप्तत्रिंशच्छतं पूर्णं तेभ्यस्तु गौर्भविष्यति ॥४००॥  
 पुष्पमित्रस्तु सेनानीरुद्रृत्य वै वृहद्रथं ।  
 कारयिष्यति वै राज्यं समाः षष्टिं सदैव तु ॥४०१॥  
 पुष्पमित्रसुता स्याष्टौ भविष्यन्ति समा नृपाः ।  
 भविता चापि तज्ज्येष्ठः सप्तवर्षाणि वै ततः ॥४०२॥  
 वसुमित्रः सुतो भाव्यो दशवर्षाणि पार्थिवः ।  
 ततो भ्रुकः<sup>(२)</sup> समा द्वे तु भविष्यति सुतश्च वै ॥४०३॥  
 भविष्यन्ति समास्तस्मान्तिष्ठ एव पुलिन्दकाः ।  
 राजा घोषसुतश्चापि वर्षाणि भविता चयः ॥४०४॥

(१) दशमानीत्यत्र दशाब्दानीति पाठः सङ्गतः ।

(२) भवितेति स्त्रोकार्जात् प्राक् स्त्रोकार्जं पतितम् ।

(३) वृक इति ख० ग० ।

ततो वै विक्रमिचक्षु समा राजा ततः पुनः ।  
 द्वात्रिंशद्भविता चापि समा भागवतो नृपः ॥ ३३५ ॥  
 भविष्यति सुतस्तस्य चेमभूमिः समा दश ।  
 दशैते तुङ्गराजानो<sup>(१)</sup> भोक्तृन्तीमां वसुन्धरां ॥ ३३६ ॥  
 शतं पूर्णं दश द्वे च तेभ्यः किं वा गमिष्यति ।  
 अपार्थिवसुदेवन्तु बाल्याद्व्यसनिनं नृपं ॥ ३३७ ॥  
 देवभूमिस्ततोऽप्यश्च षट्क्रेषु भविता नृपः ।  
 भविष्यति समा राजा नवकण्ठायन<sup>(२)</sup>स्तु सः ॥ ३३८ ॥  
 भूतिमिचः सुतस्तस्य चतुर्विंशद्भविष्यति ।  
 भविता द्वादश समा तस्मान्नारायणो नृपः ॥ ३३९ ॥  
 सुशर्मा तत्सुतश्चापि भविष्यति समा दश ।  
 चतुरस्तुङ्गकृत्यास्ते नृपाः कण्ठायना<sup>(३)</sup> द्विजाः ॥ ३४० ॥  
 भाव्याः प्रणतसामन्ताश्चत्वारिंशच्च पञ्च च ।  
 तेषां पर्यायकाले तु तरन्वा तु<sup>(४)</sup> भविष्यति ॥ ३४१ ॥  
 कण्ठायनमथोद्धृत्य सुशर्माणं प्रसह्य तं ।  
 षट्क्रानां चापि यच्छिष्टं क्षययित्वा बलं तदा ।  
 सिन्धुको ह्यन्ध्रजातीयः प्रास्यतीमां वसुन्धरां ॥ ३४२ ॥  
 चत्वारिंशत्समा राजा सिन्धुको भविता त्वथ ।

(१) षट्क्राजान इति ख० ग० ड० चू० ।

(२) नवकण्ठायन इति क० छ० ।

(३) नृपोऽन्धो हि इति पाठः सुतकृतः ।

अष्टौ भातश्च<sup>(१)</sup> वर्षाणि तस्माद्दश भविष्यति ॥ २४ ३ ॥

श्रीसातकर्णिर्भविता तस्य पुत्रस्तु वै महान् ।

पञ्चाशतं समाः षट्च सातकर्णिर्भविष्यति ॥ २४ ४ ॥

आपादबद्धो<sup>(२)</sup> दश वै तस्य पुत्रो भविष्यति ।

(१) चतुर्विंशत्तु वर्षाणि षट् समा वै<sup>(३)</sup> भविष्यति ॥ २४ ५ ॥

भविता नेमिकृष्णस्तु वर्षाणां पञ्चविंशतिं ।

ततः संवत्सरं पूर्णं हालो राजा भविष्यति ॥ २४ ६ ॥

पञ्च सप्तक<sup>(४)</sup> राजानो भविष्यन्ति महाबलाः ।

भाव्यः पुत्रिकषेणस्तु समाः सोऽप्येकविंशतिं ॥ २४ ७ ॥

सातकर्णि<sup>(५)</sup> वर्षमेकं भविष्यति नराधिपः ।

अष्टाविंशत्तु वर्षाणि शिवस्वामी भविष्यति ॥ २४ ८ ॥

राजा च गौतमीपुत्र एकविंशत्समा नृषु ।

एकोनविंशतिं राजा यज्ञग्रीः सातकर्ण्य<sup>(६)</sup> ॥ २४ ९ ॥

षड्वेव भविता तस्माद्विजयस्तु समा नृपः ।

दण्डग्रीः सातकर्णी च तस्य पुत्रः समास्त्वयः ॥ २४ १० ॥

पुलोवापि समाः सप्त अन्येषाञ्च भविष्यति ।

(१) भातस्येति ड० च० क०, स्मातस्येति क० ।

(२) आपोलवादा इति ड० च० ज०, आपालवद्वा इति क० ।

(३) चतुर्विंशत्त्विति स्त्रोकार्द्धात् प्राक् स्त्रोकार्द्धं पठितम् ।

(४) षड्मुमाविरिति ड० च० क० ज० ।

(५) सप्त च इति पाठः साधुः ।

(६) शान्तकीर्त्तिरिति ख० ।

(७) सामकृष्ण्य इति क० ज० ।

इत्येते वै नृपास्त्रिंशदग्रा भोक्ष्यन्ति ये महीं ॥ ३५१ ॥

समाः शतानि चत्वारि पञ्च षड्वै तथैव च ।

अग्राणां<sup>(१)</sup> संख्यिताः पञ्च तेषां वंशाः समाः पुनः ॥ ३५२ ॥

सप्तैव तु भविष्यन्ति दशाभीरास्ततो नृपाः ।

सप्त गर्दभिनश्चापि ततोऽथ दश वै शकाः ॥ ३५३ ॥

यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषारास्तु चतुर्दश ।

चथोदश मनष्याश्च<sup>(२)</sup> मौना ह्यष्टादशैव तु ॥ ३५४ ॥

अग्रा भोक्ष्यन्ति वसुधां शते द्वे च शतं च वै ।

शतानि त्रीण्यशीतिश्च भोक्ष्यन्ति वसुधां शकाः ॥ ३५५ ॥

अशीतिश्चैव वर्षाणि भोक्तारो यवना महीं ।

पञ्चवर्षशतानीच तुषाराणां मही स्रुता ॥ ३५६ ॥

शतान्यर्द्धचतुर्थानि भवितारस्तथोदश ।

मरुण्डा वषलैः सार्द्धं भाव्यान्या स्वेच्छजातयः ॥ ३५७ ॥

शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति स्वेच्छा एकादशैव तु ।

तच्छस्त्रेण च<sup>(३)</sup> कालेन ततः कोलिकिला वृषाः ॥ ३५८ ॥

ततः कोलिकिलेभ्यश्च विन्ध्यशक्तिर्भविष्यति ।

समाः षष्ठवतिं ज्ञात्वा पृथिवीं च समेक्ष्यति<sup>(४)</sup> ॥ ३५९ ॥

वृषान्<sup>(५)</sup> वै दिशकांश्चापि<sup>(६)</sup> भविष्यांश्च निबोधत ।

(१) अग्राणामित्यनन्तरं कतिपयवाक्यानि न सन्ति कुत्र ? ।

(२) मरुण्डाश्चेति ड० च० ।

(३) उच्छिस्त्रेणैव इति पाठः साधुः ।

(४) स भोक्ष्यति इति ख० ग० ।

(५) नृपानिति ड० ।

(६) वै दिशकानित्यत्र द्वैदेशिकानिति पाठः सम्भाव्यते ।



शेषस्य नागराजस्य पुत्रः स्वरपुरञ्जयः<sup>(१)</sup> ॥ ३६० ॥  
 भोगी भविष्यते राजा नृपो नागकुलोद्भवः ।  
 सदाचन्द्रस्तु चन्द्रांशो द्वितीयो नखवांस्तथा ॥ ३६१ ॥  
 धनधर्मा ततश्चापि चतुर्थो विंशजः स्मृतः ।  
 भूतिनन्दस्ततश्चापि वैदेशे तु भविष्यति ॥ ३६२ ॥  
 अङ्गानां नन्दनस्यान्ते मधुनन्दिर्भविष्यति ।  
 तस्य भ्राता यवीयांस्तु नाम्ना नन्दियश्चाः किल ॥ ३६३ ॥  
 तस्यान्वये भविष्यन्ति राजानस्ते च यस्तु वै ।  
 दोहित्रः शिशुको नाम पुरिकायां नृपोऽभवत् ॥ ३६४ ॥  
 विन्ध्यशक्तिसुतश्चापि प्रवीरो नाम वीर्यवान् ।  
 भोक्ष्यन्ति च समाः षष्टिं पुरीं काञ्चनकाञ्च वै ॥ ३६५ ॥  
 यक्ष्यति वाजपेयैश्च समाप्नवरदक्षिणैः ।  
 तस्य पुत्रास्तु चत्वारो भविष्यन्ति नराधिपाः ॥ ३६६ ॥  
 विन्ध्यकानाङ्गुलेऽतीते नृपा वै वाङ्किास्त्रयः ।  
 सुप्रतीको नभीरस्तु समा भोक्ष्यति चिंशति ॥ ३६७ ॥  
 शक्यमा नाम वै राजा माहिषीनां महीपतिः<sup>(२)</sup> ।  
 पुष्पमित्रा भविष्यन्ति पट्टमित्रास्त्रयोदश ॥ ३६८ ॥  
 मेकलायां नृपाः सप्त भविष्यन्ति च सत्तमाः<sup>(३)</sup> ।  
 कोमलायान्तु राजानो भविष्यन्ति महाबलाः ॥ ३६९ ॥

(१) स्वरपुरञ्जयः इति उ० च० ।

(२) सक्कमीमाभवे राजा माहिषीनां महीपति इति च० उ० ज० ।

(३) भविष्यति च सत्तमतिरिति पाठ आदर्शपुस्तकमात्रे वर्तते ।

मेघा इति समाख्याता बुद्धिमन्तो नवैव तु ।  
 नैषधाः पार्थिवाः सर्वे भविष्यन्त्यामनुक्षयात् ॥ ३७० ॥  
 नलवंशप्रसूतास्ते वीर्यवन्तो महाबलाः ।  
 मागंधानां महावीर्यो विश्वस्फानि<sup>(१)</sup> भविष्यति ॥ ३७१ ॥  
 उत्साद्य पार्थिवान् सर्वान् सोऽन्यान् वर्णान् करिष्यति ।  
 कैवर्त्तान् पक्षकांश्चैव पुलिन्दान् ब्राह्मणांस्तथा ॥ ३७२ ॥  
 स्थापयिष्यन्ति राजानो<sup>(२)</sup> नानादेशेषु तेजसा ।  
 विश्वस्फाणिर्महासत्त्वो युद्धे विष्णुसमो बली ॥ ३७३ ॥  
 विश्वस्फानिर्नरपतिः क्लीवाकृतिरिवोच्यते ।  
 उत्सादयित्वा क्षत्रन्तुं क्षत्रमन्यत् करिष्यति ॥ ३७४ ॥  
 देवान् पितृंश्च विप्रांश्च तर्पयित्वा सङ्कल्पनः ।  
 जाह्नवीतीरमासाद्य शरीरं यस्यते<sup>(३)</sup> बली ॥ ३७५ ॥  
 सत्रस्य स्वशरीरन्तु शक्रलोकं गमिष्यति ।  
 नवनाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः ॥ ३७६ ॥  
 मथुराश्च पुरीं रम्यां नागा भोक्ष्यन्ति सप्त वै ।  
 अनुगङ्गां प्रयागश्च साकेतं मगधांस्तथा ।  
 एतान् जनपदान् सर्वान् भोक्ष्यन्ते गुप्तवंशजाः ॥ ३७७ ॥  
 निषधान् यदुकांश्चैव शैशीतान् कालतोपकान् ।  
 एतान् जनपदान् सर्वान् भोक्ष्यन्ति मणिधान्यजाः ॥ ३७८ ॥

(१) विश्वस्फानिरित्यत्र विश्वप्सानिरितिपाठः साधुः ।

(२) राज्ञो वै इति पाठः साधुः ।

(३) त्वस्यते इति पाठः सङ्गतः ।

कोशलांश्चान्ध्रपौण्ड्रांश्च ताक्षलिप्तान् सखागरान् ।  
 चम्पां चैव पुरीं रम्यां भोक्ष्यन्ति देवरक्षितां ॥ ३७८ ॥  
 कलिङ्गा महिषाश्वैव महेन्द्रनिलयाश्च ये ।  
 एतान् जनपदान् सर्वान् पालयिष्यति वै गुहः ॥ ३७९ ॥  
 स्त्रीराष्ट्रं भक्ष्यकांश्चैव भोक्ष्यते कनकाकृतयः ।  
 तुल्यकालं भविष्यन्ति सर्वे ह्येते महीक्षितः ॥ ३८० ॥  
 अल्पप्रसादा ह्यनृता महाक्रोधाः ह्यधार्मिकाः ।  
 भविष्यन्तीह यवना धर्मतः कामतांश्चरन्तः ॥ ३८१ ॥  
 नैव मूर्द्धाभिषिक्तास्ते भविष्यन्ति नराधिपाः ।  
 युगदोषदराचारा भविष्यन्ति नृपाम्बु ते ॥ ३८२ ॥  
 स्त्रीणां बलबध्नेनैव हत्वा चैव परस्परं ।  
 भोक्ष्यन्ति कलिशेषे तु वसुधां पार्थिवास्तथा ॥ ३८३ ॥  
 उदितोदितवंशास्ते उदितास्तमितास्तथा ।  
 भविष्यन्तीह पर्याये कालेन पृथिवीक्षितः ॥ ३८४ ॥  
 विहीनास्तु भविष्यन्ति धर्मतः कामनोश्चरन्तः ।  
 तैर्विमिश्रा जनपदा स्तेच्छाचाराश्च सर्वशः ॥ ३८५ ॥  
 त्रिपर्ययेन वर्त्तन्ते नाशयिष्यन्ति वै प्रजाः ।  
 सुश्रानृततरताश्चैव भवितारस्तदा नृपाः ॥ ३८६ ॥  
 तेषां व्यतीते पर्याये बज्रस्त्रीके युगे तदा ।  
 खवास्रवं भ्रश्यमाना आयूरूपैर्बलश्रुतैः ॥ ३८७ ॥  
 तथा गतास्तु वै काष्ठी प्रजास्तु जगतीश्वराः ।  
 राजानः सम्प्रणश्यन्ति कालेनोपहतास्तदा ॥ ३८८ ॥

कलिनोपहताः<sup>(१)</sup> सर्वे स्नेह्या थास्यन्ति सर्वशः ।  
 अधार्मिकाश्च तेऽत्यर्थं पाषण्डाश्चैव सर्वशः ॥ ३८० ॥  
 प्रगष्टे नृपशब्दे च सन्ध्यास्त्रिष्टे कलौ युगे ।  
 किञ्चिच्छिष्टाः प्रजास्ता<sup>(२)</sup> वै धर्मे नष्टेऽपरिग्रहाः ॥ ३८१ ॥  
 असाधना हताश्रया व्याधिभोकेन पीडिताः ।  
 अनादृष्टिताश्चैव परस्परबधेन च ॥ ३८२ ॥  
 अनाथा हि परित्रस्ता वार्त्तामुत्सृज्य दुःखिताः ।  
 त्यक्त्वा पुराणि ग्रामांश्च भविष्यन्ति वनौकसः ॥ ३८३ ॥  
 एवं नृपेषु नष्टेषु प्रजास्यक्ता गृहाणि तु ।  
 नष्टे स्तेहे दुरापन्ना भ्रष्टवेहाः सुहृज्जनाः ॥ ३८४ ॥  
 वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः सङ्करं घोरमास्थिताः ।  
 सरित्पर्वतसेविन्यो भविष्यन्ति प्रजास्तदा ॥ ३८५ ॥  
 सरितः सागरानूपान् सेवन्ते पर्वतानि च ।  
 अङ्गान् कलिङ्गान् वङ्गांश्च काश्मीरान् काशिकोशलान् ॥ ३८६ ॥  
 शृङ्गिकान्तगिरिद्रोणीः संश्रयिष्यन्ति मानवाः ।  
 छत्त्रं हिमवतः पृष्ठं कूलं च लवणाम्भसः ॥ ३८७ ॥  
 अरण्यान्यभिपत्यन्ति आर्या स्नेहजनैः सह ।  
 मृगेर्मानैर्विहङ्गैश्च आपदैस्तनुभि<sup>(३)</sup> स्तथा ।  
 मधुश्चाकफलेर्मूलैर्वर्त्तयिष्यन्ति मानवाः ॥ ३८८ ॥

(१) कलिनोपहता इति पाठः सुसङ्गतः ।

(२) शृङ्गिकान्ते इति पाठः सङ्गतार्थः परत्र तथादर्शनात् ।

(३) तक्षकैः अथवा ऋक्षकैरिति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।

चीरं पर्णञ्च विविधं वल्कलान्यजिनानि च ।  
 खयं कृत्वा विवक्ष्यन्ति यथा मुनिजनास्तथा ॥ ३८८ ॥  
 बीजान्नानि तथा निम्बेस्त्रीहन्तः काष्ठशङ्खभिः ।  
 अजैडकं खरोष्ठञ्च पालयिष्यन्ति यन्नतः ॥ ४०० ॥  
 नदीर्वत्यन्ति तोयार्थं कूलमाश्रित्य मानवाः ।  
 पार्थिवान् व्यवहारेण विबाधन्तः परस्परं ॥ ४०१ ॥  
 बज्रमन्याः प्रजाहीनाः श्रौचाचारधिवर्जिताः ।  
 एवं भविष्यन्ति नरास्तदाधर्मे व्यवस्थिताः ॥ ४०२ ॥  
 हीनात् हीनान् तथा धर्मान् प्रजा समनुवर्तते ।  
 आयु<sup>(१)</sup>स्तदा त्रयोविंशं न कश्चिदतिवर्तते ॥ ४०३ ॥  
 दुर्बला विषयस्ताना जरया संपरिप्लुताः ।  
 पत्रमूलफलादाराः चीरकृष्णाजिनाम्बराः ॥ ४०४ ॥  
 एतत्तत्कालं<sup>(२)</sup> भविष्यन्ति श्रिरिष्यन्ति वसुन्धरां ।  
 एतत्कालं<sup>(२)</sup> मनुप्राप्ताः प्रजाः कलियुगान्तके ॥ ४०५ ॥  
 चाणे कलियुगे तस्मिन् दिव्ये वर्षसहस्रके ।  
 निःशेषास्तु भविष्यन्ति सार्द्धं कलियुगेन तु ।  
 समन्धांशे तु निःशेषे कृतं वै प्रतिपत्स्यते ॥ ४०६ ॥  
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्ठतृहस्पती ।  
 एकरात्रे भरिष्यन्ति तदा क्षतयुगं भवेत् ॥ ४०७ ॥  
 एष वंशक्रमः कृत्स्नं कीर्तितो वो यथाक्रमं ।

(१) आयुरित्यत्र बज्रत्वे एकवनमायं ।

(२) एतत्कालं एतदवस्थामित्यर्थः ।

अतीता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ॥४०८॥  
 महादेवाभिषेकात्तु जन्म यावत्परिचितः ।  
 एतद्वर्षसहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चाशदन्तरं ॥४०९॥  
 प्रमाणं वै तथा चोक्तं<sup>(१)</sup> महापद्मान्तरं च यत् ।  
 अन्तरं तच्छतान्यष्टौ षट्त्रिंशच्च समाः स्युताः ॥४१०॥  
 एतत्कालान्तरं भाव्या अभ्रान्ता ये प्रकीर्तिताः ।  
 भविष्यैस्तच्च सङ्ख्याताः पुराणज्ञैः अतर्षभिः ॥४११॥  
 सप्तर्षयस्तदा प्राजः प्रतीये राज्ञि वै शतं ।  
 सप्तविंशैः शतैर्भाव्या अभ्राणां ते<sup>(२)</sup> त्वया<sup>(३)</sup> पुनः ॥४१२॥  
 सप्तविंशतिपर्यन्ते कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले ।  
 सप्तर्षयस्तु तिष्ठन्ति पर्यायेण शतं शतं ।  
 सप्तर्षीणां युगं ह्येतद्विषया सङ्ख्यायां स्युतं ॥४१३॥  
 सा सा दिव्या स्युता षष्टिर्दिव्याङ्गाश्चैव सप्तभिः<sup>(४)</sup> ।  
 तेभ्यः<sup>(५)</sup> प्रवर्तते कालो दिव्यः सप्तर्षिभिस्तु तैः ॥४१४॥  
 सप्तर्षीणान्तु ये पूर्वा दृश्यन्ते उत्तरादिभिः ।  
 ततो मध्येन च क्षेत्रं दृश्यते यत्समं दिवि ॥४१५॥  
 तेन सप्तर्षयो युक्ता ज्ञेया व्योम्नि शतं समाः ।  
 नक्षत्राणामृषीणाञ्च योगस्यैतन्निदर्शनं ॥४१६॥

(१) वक्तुमिति च० क० ज० ।

(२) अभ्रान्तास्ते इति पाठः साधुः ।

(३) तदा इति पाठः सङ्गतः ।

(४) षष्टिर्दिव्याङ्गाश्चैव सप्तभिर्दिवि पाठो न समीचीनः ।

(५) तदा इति पाठः साधुः ।

सप्तर्षयो मघायुक्ताः काले पारिव्रिते ज्ञतं ।  
 अन्नांशे सचतुर्विंशे भविष्यन्ति मते मम ॥४१७॥  
 इमास्तदा तु प्रकृतिर्यापत्यन्ति प्रजा भृशं ।  
 अनृतोपहताः सर्वा धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥४१८॥  
 अतस्मान्ने प्रशियिले धर्मे वर्णाश्रमे तदा ।  
 सङ्करं दुर्बलात्मानः प्रतिपत्यन्ति मोहिताः ॥४१९॥  
 संसक्ताश्च भविष्यन्ति शूद्राः साङ्गं दिजातिभिः ।  
 ब्राह्मणाः शूद्रयष्टारः शूद्रा वै मन्त्रयोनयः ॥४२०॥  
 उपस्थास्यन्ति तान् विप्रास्तदा वै वृत्तिलिप्सवः ।  
 खवं खवं भ्रस्यमानाः प्रजाः सर्वाः क्रमेण तु ॥४२१॥  
 क्षयमेव गमिष्यन्ति क्षीणशेषा युगक्षये ।  
 यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदा दिने ॥४२२॥  
 प्रातपन्नः कलियुगस्तस्य सङ्ख्यां निबोधत ।  
 सहस्राणां शतानोद् क्षीणि मानुषसङ्ख्याया ।  
 षष्टिं चैव सहस्राणि वर्षाणामुच्यते कलिः ॥४२३॥  
 दिव्ये वर्षसहस्रन्तु तत्सन्ध्यांशं<sup>(१)</sup> प्रकीर्तितं ।  
 निःशेषे च तदा तस्मिन् कृतं वै प्रतिपत्यते ॥४२४॥  
 ऐह इच्छाकुवंशश्च सह भेदैः प्रकीर्तितौ ।  
 इच्छाकोस्तु स्यूतः क्षत्रः सुमित्रान्तं विवस्वतः ॥४२५॥  
 ऐहं क्षत्रं क्षेमकान्तं क्षेमवंशविदो विदुः ।

(१) दिव्यवर्षसहस्रन्तु ससन्ध्यांशं इति पाठः साधीयन् ।

एते विवस्वतः पुत्राः कीर्णिताः कीर्णिवर्द्धनाः ॥४२६॥  
 अतीता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ।  
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चैवांश्वये स्मृताः ॥४२७॥  
 युगे युगे महात्मानः समतीताः सहस्रशः ।  
 ब्रह्मत्वान्नामधेयानां परिसंख्या<sup>(१)</sup> कुले कुले ॥४२८॥  
 पुनरुक्ता ब्रह्मत्वाच्च न मया परिकीर्णिता<sup>(२)</sup> ।  
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् निमिवंशः समाप्यते ॥४२९॥  
 एवायान्तु<sup>(३)</sup> युगाख्यायां यतः क्षत्रं प्रपत्यते ।  
 तथा हि कथयिष्यामि गदतो मे निबोधत ॥४३०॥  
 देवापिः पौरवो राजा इच्छाकोऽथैव यो मतः ।  
 महायोगबलोपेतः कलापयाममास्थितः ॥४३१॥  
 सुवर्चा सोमपुत्रस्तु इच्छाकोस्तु भविष्यति ।  
 एतौ क्षत्रप्रणेतारौ चतुर्विंशे चतुर्युगे ॥४३२॥  
 न च विंशे युगे सोमवंशस्यादिर्भविष्यति ।  
 देवापिरसपत्नस्तु ऐलादिर्भविता नृपः ॥४३३॥  
 क्षत्रप्रावर्त्तकौ ह्येतौ भविष्येते चतुर्युगे ।  
 एवं सर्वत्र विज्ञेयं सन्तानार्थं तु लक्षणं ॥४३४॥  
 क्षीणे कलियुगे तस्मिन् भविष्ये तु ह्यते युगे ।  
 सप्तर्षिभिस्तु तैः सार्द्धमाद्ये चेतायुगे पुनः ॥४३५॥

(१) कतिपया इत्युच्यते ।

(२) सर्व्वा सङ्ख्या इत्युच्यते ।

(३) इच्छायांमिति च०, एष्यायामिति छ० ।



गोचाणां क्षत्रियाणाञ्च भविष्येते प्रवर्त्तकौ ।  
 द्वापरंशे न तिष्ठन्ति क्षत्रिया ऋषिभिः सह ॥४३६॥  
 काले कृतयुगे चैव क्षीणे चेतायुगे पुनः ।  
 बीजार्थन्ते भविष्यन्ति ब्रह्मक्षत्रस्य वै पुनः ॥४३७॥  
 एवमेव तु सर्वेषु तिष्ठन्तीशान्तरेषु वै ।  
 सप्तर्षयो नृपैः सार्द्धं सन्तानार्थं युगे युगे ॥४३८॥  
 क्षत्रस्यैव समुच्छेदः सम्बन्धो वै द्विजैः स्मृतः<sup>(१)</sup> ।  
 मन्वन्तराणां सप्तानां सन्तानाञ्च श्रुताञ्च ते ॥४३९॥  
 परम्परा युगानाञ्च ब्रह्मक्षत्रस्य चोद्भवः ।  
 यथा प्रवृत्तिस्तेषां वै प्रवृत्तानां तथा क्षयः ॥४४०॥  
 सप्तर्षयो विदुस्तेषां दीर्घपुष्टाक्षयन्तु<sup>(२)</sup> ते ।  
 एतेन क्रमयोगेन ऐलेच्छाकन्वया द्विजाः ॥४४१॥  
 उत्पद्यमानास्तेतायां क्षीयमाणे कलौ पुनः ।  
 अनुयान्ति युगाख्यां तु<sup>(३)</sup> यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥४४२॥  
 जामदग्न्येन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते ।  
 कृते वंशकुलाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः<sup>(४)</sup> ।  
 द्विवंशकरणास्यैव कीर्त्तयिष्ये निबोधत ॥४४३॥  
 ऐलस्येच्छाकुनन्दस्य प्रकृतिः परिवर्त्तते ।

(१) क्षत्रस्यैव इति श्लोकार्द्धात् परं श्लोकार्द्धं पतितं साक्षाद्भूत्वात् । स्मृत इत्यत्र सह इति पाठः सुसङ्गतः ।

(२) दीर्घायुश्चाक्षयमिति ख० ।

(३) प्रतियुगमिति पाठः सङ्गतार्थः ।

(४) कृते ध्वस्तकुलाः सर्वे क्षत्रिया वसुधाधिपाः इति पाठो विशुद्धः ।

राज्ञानः अणिवद्धास्तु तथान्ये चत्रिया नृपाः ॥४४४॥  
 ऐलवंशस्य ये ख्यातास्तथैवैस्त्राकवा नृपाः ।  
 तेषामेकशतं पूर्णं कुलानामभिषेकिनां ॥४४५॥  
 तावदेव तु भोजानां<sup>(१)</sup> विस्तरो द्विगुणः स्मृतः ।  
 भजते चिंशकं क्षत्रं चतुर्थं तद्यथादिशं<sup>(२)</sup> ॥४४६॥  
 तेज्यतीताः ममाना ये ब्रुवतस्तान्निबोधतः ।  
 शतं वै प्रतिविध्यानां शतं नागाः शतं हयाः ॥४४७॥  
 धृतराष्ट्राश्चैकशतं अशीतिर्जनमेजयाः ।  
 शतञ्च ब्रह्मदत्तानां शीरिणां वीरिणां शतं ॥४४८॥  
 ततः शतं पुलोमानां श्वेतकाशकुशादयः ।  
 ततोऽपरे सहस्रं वै येऽतीताः शतविन्दवः ॥४४९॥  
 ईजिरे चायमेधेस्ते सर्वे नियतदर्शिणैः ।  
 एवं राजर्षयोऽतीताः शतशोऽय सहस्रशः ॥४५०॥  
 मनोर्वैवस्वतस्यास्मिन् वर्त्तमानेऽन्तरे तु ये ।  
 तेषां<sup>(३)</sup> निबोधतोत्पन्ना लोके सन्ततयः स्मृताः<sup>(४)</sup> ॥४५१॥  
 न शक्यं विस्तरं तेषां सन्तानानां परम्परा ।  
 तत्पूर्वापरयोगेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥४५२॥  
 अष्टाविंशद्युगाख्या<sup>(५)</sup>स्तु गता वैवस्वतेऽन्तरे ।

(१) भोजानामित्यनन्तरं कतिपयवाक्यानि न सन्ति सङ्कतिविरहात् ।

(२) भजते इत्यादि श्लोकार्द्धे लिपिकरप्रमादजनितं ।

(३) तेषामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।

(४) स्मृता इत्यत्र द्विजा इति पाठः ससङ्गतः ।

(५) अष्टाविंशद्युगाख्या इत्यत्र सप्तविंशद्युगाख्या इति पाठोऽविशुद्धः ।

एता राजर्षिभिः साङ्गैः शिष्टा यास्ता निबोधत ॥४५३॥  
 चत्वारिंशच्च ये चैव भविष्या सह राजभिः ।  
 युगाख्यानां विशिष्टास्तु ततो वैवस्वतचये ॥४५४॥  
 एतदः कथितं सर्वं समासव्यासयोगतः ।  
 पुनरुक्तं वज्रत्वाच्च न शक्यन्तु युगैः सहः ॥४५५॥  
 एते ययातिपुत्राणां पञ्चविंश विंशं हिताः<sup>(१)</sup> ।  
 कीर्त्तिश्चाभिमता<sup>(२)</sup> ये ये लोकान् वै धारयन्त्युत ॥४५६॥  
 लभते च वरेण्यञ्च दुर्लभानिह लौकिकान् ।  
 आयुः कीर्त्तिं धनं पुत्रान् स्वर्गं चानन्यमश्रुते ॥४५७॥  
 धारणाच्छ्रवणाच्चैव ते लोकान् धारयन्त्युत<sup>(३)</sup> ।  
 इत्येष वो मया पादस्तृतीयः कथितो द्विजाः ।  
 विस्तरेणानुपूर्व्यं च किम्भूयो वर्त्तयाम्यहं ॥४५८॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादो नाम  
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।



- 
- (१) हि संहिताः इति ल०, हितास्तथा इति ख० ।  
 (२) कीर्त्तिश्चाभिमता इति पाठः समीचीनः ।  
 (३) पञ्चविंशस्य भीमतः इति ख०, च०, छ० ॥

## अथाष्टाचिंशोऽध्यायः ।

अनुषङ्गपादः ।



श्रुत्वा पादं तृतीयन्तु क्रान्तं सृतेन धीमता ।

ततश्चतुर्थं पप्रच्छैः पादं वै ऋषिसत्तमाः ॥१॥

उच्यते । पादः क्रान्तस्तृतीयोऽयमनुषङ्गेन यस्त्वया ।

चतुर्थं विस्तरात्पादं संहारं परिकीर्तय ॥२॥

मन्वन्तराणि सर्वाणि पूर्वाण्येवापरैः सह ।

सप्तर्षीणामथैतेषां साम्प्रतस्यान्तरे मनोः ॥३॥

विस्तरावयवञ्चैव निसर्गस्य महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च सर्वमेव ब्रवीहि मे ॥४॥

सूत उवाच । भवतां कथयिष्यामि सर्वमेतद्यथातथं ।

पादं त्विमं ससंहारं चतुर्थं मुनिसत्तमाः ॥५॥

मनोर्वैवस्वतस्येवं सांप्रतस्य महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गं शृणुत द्विजाः ॥६॥

मन्वन्तराणां संक्षेपं भविष्यैः सह सप्तभिः ।

प्रलयञ्चैव लोकाणां भुवतो मे निबोधत ॥७॥

एतान्युक्तानि वै सम्यक् सप्तसप्तसु वै मया ।

मन्वन्तराणि संक्षेपात् शृणुतां नागतानि मे ॥८॥

सावर्णस्य श्रवयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य च ।

भविष्यस्य भविष्यन्ति<sup>(१)</sup> समासात् निर्बोधत ॥८॥  
 अनागताश्च सप्तैव स्मृतास्त्रिदश महर्षयः ।  
 कौशिको गालवश्चैव जामदग्न्यश्च भार्गवः ॥९०॥  
 द्वैपायनो वसिष्ठश्च कृपः<sup>(२)</sup> शारद्वतस्तथा ।  
 आत्रेयो दीप्तिमांश्चैव ऋष्यशृङ्गस्तु काश्यपः ॥९१॥  
 भारद्वाजस्तथा द्रोणिरश्वत्थामा महायशः ।  
 एते सप्त महात्मानो भविष्याः परमर्षयः ॥९२॥  
 सुतपाश्चामिताभाश्च सुखाश्चैव गणास्तयः ।  
 तेषाङ्गणस्तु देवानां एकैको विंशकः स्मृतः ॥९३॥  
 नामतस्तु प्रवक्ष्यामि निर्बोधध्वं समाहिताः ।  
 रितस्तपश्च शुक्रश्च द्युतिर्जीतिः प्रभाकरौ ॥९४॥  
 प्रभासो भासकृद्गर्गस्तैजोरश्मिर्चतुर्विराट् ।  
 अर्चिष्मान् द्योतनो भानुर्यशः कीर्तिर्बुधोद्युतिः ।  
 विंशतिः सुतपा ह्येते नामभिः परिकीर्तिताः ॥९५॥  
 प्रभुर्विभुर्विभासश्च जेता हन्ताऽरिश्चा रितुः<sup>(३)</sup> ।  
 सुमतिः प्रमतिर्दीप्तिः<sup>(४)</sup> समाख्यातो महोमहान्<sup>(५)</sup> ॥९६॥  
 देहो मुनिर्नयो ज्यष्ठः<sup>(६)</sup> समः सत्यश्च विश्रुतः ।

(१) ये इति कटपदमूहनीयं ।

(२) रूप इति क० क०, कृत इति ख० ।

(३) विभावसुरिति ख० ।

(४) दीप्तः इति क०, दाप्तिः इति च० क० ।

(५) महोमहान् इति ख० ।

(६) दद्यातुमुमिनायोर्ध्वे इति क० क० ।

इत्येते ह्यमिताभास्तु विंशतिः परिकीर्तिताः ॥१७॥  
 दमो<sup>(१)</sup> दाता विदः<sup>(२)</sup> सोमो वित्तवैद्यौ यमो<sup>(३)</sup> निधिः ।  
 होमं हव्यं ऊतं दानं देयन्दाता तपः श्रमः ॥१८॥  
 भ्रुवं म्यानं विधानञ्च नियमश्चेति विंशतिः ।  
 सुख्या ह्येते समाख्याताः सावर्णे प्रथमेऽन्तरे ॥१९॥  
 मारीचस्यैव ते पुत्रा कश्यपस्य महात्मनः ।  
 साम्प्रतस्तु<sup>(४)</sup> भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ॥२०॥  
 तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनः पुरा ।  
 वीरवांश्चावरीयांश्च निर्माहः सत्यवाक् कृती ॥२१॥  
 चरिष्णुराज्यो विष्णुश्च वाचः<sup>(५)</sup> सुमतिरेव च ।  
 सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नवैव तु ॥२२॥  
 नव चान्येषु वक्ष्यामि सावर्णस्यान्तरेषु वै ।  
 सावर्णमनवश्चान्ये भविष्या ब्राह्मणः सुताः ॥२३॥  
 मेरुसावर्णिनस्ते वै दृष्टा ये दिव्यदृष्टिभिः ।  
 दक्षस्तु ते हि दौहित्राः प्रियाया दुहितुः सुताः ॥२४॥  
 महता तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजसः ।  
 ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता ॥२५॥  
 महर्लोकगतादृत्य<sup>(६)</sup> भविष्या मेरुमाश्रिताः ।

(१) दामो इति छ० ।

(२) रितः इति च० छ० ।

(३) नयो इति ख० ।

(४) भविष्यस्य इति पाठोऽविद्वजः ।

(५) वाम्मोक्तिपाठो विशुद्धः ।

(६) महर्लोकागतादृत्य इत्यत्र विसर्गलोपे सन्निर्दोषः ।

महाभावान्<sup>(१)</sup> ते पूर्वं जज्ञिरे चाक्षुषेऽन्तरे ॥ २६ ॥  
 ऋषय ऊचुः । दक्षेण जतिताः पुत्राः कन्यायामात्मनः कथं ।  
 भवेत ब्रह्मणश्चैव धर्मेण च महात्मनः ॥ २७ ॥  
 सुत उवाच । आतो भविष्यान् वक्ष्यामि सार्वर्णमनवस्तु ये ।  
 तेषां जन्म प्रभावश्च नमस्कृत्य प्रचेतसे<sup>(२)</sup> ॥ २८ ॥  
 वैवस्वते ह्युपसृष्टे किञ्चिच्छिष्टे च चाक्षुषे ।  
 जज्ञिरे मनवस्ते हि भविष्यानागतान्तरे<sup>(३)</sup> ॥ २९ ॥  
 प्राचेतसस्य दक्षस्य दौहित्रा मनवस्तु ये ।  
 सार्वर्णा नामतः पञ्च चत्वारः परमर्षिजाः<sup>(४)</sup> ॥ ३० ॥  
 संज्ञापुत्रस्तु सार्वर्ण एको वैवस्वतस्तथा ।  
 ज्येष्ठः संज्ञासुतो नाम मनुवैवस्वतः प्रभुः ॥ ३१ ॥  
 वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्ते<sup>(५)</sup> समुत्पत्तिस्तयोः ब्रह्मा ।  
 चतुर्दशैते मनवः कीर्त्तिताः कीर्त्तिवर्द्धनाः ॥ ३२ ॥  
 वेदे श्रुतौ पुराणे च सर्वे ते प्रभविष्णवः ।  
 प्रजानी पतयः सर्वे भूतानाम्यतयः स्थिताः ॥ ३३ ॥  
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सपर्वता ।  
 पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेश्वरैः ॥ ३४ ॥  
 प्रजाभिस्तपसा चैव विस्तरं तेषु वक्ष्यते ।  
 चतुर्दशैव ते ज्ञेयाः सर्गाः स्वायम्भुवादयः ॥ ३५ ॥

(१) महाभागाश्च इति ख० ।

(२) स्वयम्भवे इति ग० ।

(३) भविष्यविगतान्तरे इति पाठः साधुः ।

(४) परमर्षयः इति पाठः साधीयान् ।

(५) प्रदेक्षा इति ख० ।

मन्वन्तराधिकारेषु वर्तन्ते च सङ्कतं सङ्कतम् ।  
 विनिवृत्ताधिकारास्ते महर्लोकं समाश्रिताः ॥ ३६ ॥  
 समतीतास्तु ये तेषामष्टौ षष्ठा<sup>(१)</sup> स्तथापरैः ।  
 पूर्वेषु<sup>(२)</sup> साम्प्रतश्चायं शान्तिर्विवस्वतः प्रभुः ॥ ३७ ॥  
 ये शिष्टास्तान् प्रवक्ष्यामि सह देवर्षिदानवैः ।  
 सह प्रजानिसर्गेण सर्व्यांस्त्वनागतान्<sup>(३)</sup> द्विजान् ॥ ३८ ॥  
 वैवस्वतनिसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ।  
 अत्र्यूना नानिरिक्तास्ते यस्मात् सर्वे विवस्वतः ॥ ३९ ॥  
 पुनरुक्ता बह्वत्तु<sup>(४)</sup> वक्ष्ये न तेषु विस्तरं ।  
 मन्वन्तरेषु भाव्येषु भूतैश्चपि तथैव च ॥ ४० ॥  
 कुले कुले निसर्गास्तु तस्माद्भूयो विभागशः ।  
 तेषांसेव हि शिष्टार्थं<sup>(५)</sup> विस्तरेण क्रमेण च ॥ ४१ ॥  
 दक्षस्य कन्या धर्मिष्ठा सुव्रता नाम विश्रुता ।  
 सर्वकन्यावशिष्टा तु श्रेष्ठा<sup>(६)</sup> धर्मपरा<sup>(७)</sup> सुता ।  
 गृहीत्वा तां पिता कन्यां जगाम ब्रह्मणोऽन्तिके ॥ ४२ ॥  
 वैराजस्तमुपासीनं धर्मेण च भवेन च ।

(१) षड्वै इति पाठः साधुः ।

(२) पूर्वेषु षट् इति पाठोऽर्थप्रतिप्रत्तिकरः ।

(३) सर्वस्थानगतान् इति ख० ।

(४) पुनरुक्ते बह्वत्वे तु इति ग० ।

(५) सिद्धार्थमिति च० क० ।

(६) सर्वकन्या च शिष्टा च श्रेष्ठा इति क० ज० ।

(७) पार्श्वारिणा इति क० ज०, सर्वकन्या च शिष्टास्तु ज्येष्ठा या वा-  
 दया इति च० ।



भवधर्मसमीपस्थं दत्तं ब्रह्माभ्यभाषत ॥४३॥  
 दत्त कन्या तवेयं वै जनयिष्यति सव्रता ।  
 चतुरो वै मनून् पुत्रांश्चातुर्वर्ण्यकरान् शुभान् ॥४४॥  
 ब्रह्मणे वचनं श्रुत्वा दत्तो धर्मो भवस्तदा ।  
 तां कन्यां मनसा जग्मुस्त्वयस्ते ब्रह्मणा सह ॥४५॥  
 सत्याभिधायिनां तेषां सद्यः कन्या व्यजायत ।  
 सदृशानुरूपांस्तेषां चतुरो वै कुमारकान् ॥४६॥  
 संसिद्धाः कार्यकरणे सम्भूतास्ते श्रियान्विताः ।  
 उपभोगसमर्थैश्च सद्योजातैः शरीरकैः ॥४७॥  
 ते दृष्ट्वा तान् स्वयम्बुद्धा ब्रह्म व्याहारिणस्तदा ।  
 संख्या वै व्यकर्षन्त सम पुत्रो ममेत्युत ॥४८॥  
 अभिधानान्मनोत्पन्नानूर्चैर्वै ते परस्परं ।  
 यो यस्य वपुषा तुल्यो भजतां स तु तं सुतं ॥४९॥  
 यस्य यः सदृशश्चापि रूपे वीर्यं च नामतः ।  
 तं गृह्णातु सुभद्रं वो वर्णतो यस्य यः समः ॥५०॥  
 भ्रुवं रूपं पितुः पुत्रः सोऽनुसृज्यति सर्वदा ।  
 तस्मादात्मसमः पुत्रः पितुर्मातुश्च जायते<sup>(१)</sup> ॥५१॥  
 एवं ते समयं कृत्वा सवर्णान् जगृहुः सुतान् ।  
 यस्मात् सवर्णास्तेषां वै ब्रह्मादीनां कुमारकाः ॥५२॥  
 सवर्णा मरुवस्तस्मात् सवर्णत्वं हि ते यतः<sup>(२)</sup> ।  
 मननान्माननाच्चैव तस्मान्ने मनवः स्युताः ॥५३॥

(१) वीर्यतः इति च० ।

(२) कथ्यन्ते ते मनीषिभिरिति पाठः साधुः ।

बाहुषस्थान्तरेऽतीति प्राप्ते वैवस्वतस्य ह ।  
 रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नामाभवत्सुतः ॥५४॥  
 भृत्यामुत्पादितो यस्तु भौत्यो नामाभवत् सुतः ।  
 वैवस्वतेऽन्तरे राजा द्वौ मनू तु विवस्वतः ॥५५॥  
 वैवस्वतो मनुर्यस्य सावर्णो यश्च विश्रुतः ।  
 ज्येष्ठः संज्ञासुतो विद्वान् मनुर्वैवस्वतः प्रभुः ॥५६॥  
 सवर्णायाः सुतश्चान्यः स्मृतो वैवस्वतो<sup>(१)</sup> मनः ।  
 सवर्णा मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिजाः ॥५७॥  
 तपसा सम्भूतात्मानः स्त्रेषु मन्वन्तरेषु वै ।  
 भविष्येषु भविष्यन्ति सर्वकार्यार्थसाधकाः ॥५८॥  
 प्रथमं मेरुसावर्णैर्दत्तपुत्रस्य वै मनोः ।  
 पुत्रा<sup>(२)</sup> मरीचिगर्भाश्च सुशर्माणश्च ते त्रयः ।  
 सम्भूताश्च<sup>(३)</sup> महात्मानः सर्वे वैवस्वतेऽन्तरे ॥५९॥  
 दत्तपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ।  
 भविष्यस्य भविष्यस्तु एकैको द्वादशो गणः<sup>(४)</sup> ॥६०॥  
 ऐश्वर्यमंग्राहो राहो<sup>(५)</sup> बाहुवशस्तथैव च<sup>(६)</sup> ।  
 पारा द्वादश विज्ञेया उत्तरांस्तु निबोधत ॥६१॥

(१) सावर्णिको इति पाठः साधुः ।

(२) पारा इति पाठः समीचीनः परत्र तथादर्शनात् ।

(३) सम्भूताश्चेति ख० क० ।

(४) एकेका मनवो गणा इति क० ।

(५) रेवो इति ख० च० ।

(६) इतः परं श्लोकार्द्धं पतितं ।

वाजियो<sup>(१)</sup> वाजिजिच्चैव प्रभृतिश्च ककुच्चय ।  
 दधिक्रावायपक्काश्च<sup>(२)</sup> प्रणीतो विजयो मधुः ॥६२॥  
 तेजस्मान्नयवो<sup>(३)</sup> द्वौ तु<sup>(४)</sup> द्वादशैते मरीचयः ।  
 सुशर्माणस्तु वक्ष्यामि नामतस्तु विबोधत ॥६३॥  
 वर्णस्तथाप्यङ्गविश्वौ<sup>(५)</sup> मुरण्यो ब्रजनो मतः ।  
 अमितो<sup>(६)</sup> द्रवकेतुश्च जम्भोस्याजस्तृशक्रकाः ॥६४॥  
 सुनेमिर्द्युतपाश्चैव सुशर्माणः प्रकीर्त्तिताः ।  
 तेषामिन्द्रस्तदा भाव्यो अद्भुतो नाम नामतः ॥६५॥  
 स्कन्दः सोमप्रतीकाशः<sup>(७)</sup> कार्तिकेयस्तु पावकः<sup>(८)</sup> ।  
 माघा<sup>(९)</sup> तिथिश्च पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥६६॥  
 ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा ।  
 वसितश्चैव वार्ष्णिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ॥६७॥  
 सुतपाः पौलवश्चैव सप्तैते रोहितान्तरे ।  
 धृतिकेतुर्दीप्तिकेतुश्चापहस्ता निरामयः ॥६८॥

- (१) वाजिनो इति क०, वाजियो इति ख० ।  
 (२) दधिक्रे दधिपक्वा इति इति ग०, दधिक्रावपिपक्काश्च इति च० क० ।  
 (३) अयं पाठा न समीचीनः ।  
 (४) उन्मथः प्रथितश्चैव इति ग० ।  
 (५) वर्णास्तथाय गर्विश्च इति ख० च०, वर्णास्तथाय गर्विश्च इति  
 क० ज० ।  
 (६) अमित इति क० ज०, अमित्र इति ख० ग० ।  
 (७) स्कन्दो सौमां प्रतीयो वै इति क० च० क० ज० ।  
 (८) पावकिः इति क० च० क० ज० ।  
 (९) मघा इति ग० च० क० ।

दृष्टुमवास्तथा नाको<sup>(१)</sup> भूरियुक्तो वृद्धयः<sup>(२)</sup> ।  
 प्रथमस्य तु सावर्णेनैव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥६८॥  
 दशमे त्वथ पर्याये धर्मपुत्रस्य वै मनोः ।  
 द्वितीयस्य तु सावर्णेर्भाव्यस्यैवान्तरे मनोः<sup>(३)</sup> ॥७०॥  
 सुखामना<sup>(४)</sup> विरुद्धाश्च द्वावेव तु गणौ स्मृतौ ।  
 त्विषिवन्तश्च<sup>(५)</sup> ते सर्वे शतसङ्ख्याश्च ते समाः ॥७१॥  
 प्राणानायच्छतः प्रोक्ताः<sup>(६)</sup> ऋषिभिः पुरुषेषु वै<sup>(७)</sup> ।  
 देवास्ते वै भविष्यन्ति धर्मपुत्रस्य वै मनोः ॥७२॥  
 तेषामिन्द्रस्तथा विद्वान् भविष्यः शान्तिरुच्यते ।  
 हविश्चान् पौलहः श्रीमान् सुकीर्तिश्चापि भार्गवः ॥७३॥  
 आपोमूर्तिस्तथात्रेयो वसिष्ठश्चापि यः स्मृतः ।  
 पौलस्त्यः प्रतिपश्चापि<sup>(८)</sup> नाभागश्चैव काश्यपः ।  
 अभिमन्यु<sup>(९)</sup> श्चाङ्गिरसः सप्तैते परमर्षयः ॥७४॥  
 सुचेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणश्च वीर्यवान् ।  
 शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथः ॥७५॥

(१) नीको इति ख० क० ।

(२) वृद्धत्तप इति ख० ।

(३) मनोरिति पाठो न समीचीनः ।

(४) सुखमनो इति च०, सुखवर्ण इति ख० ग० ।

(५) त्विषावन्त इति पाठो विशुद्धः ।

(६) प्राणानां यच्छतं प्रोक्तमिति ख० च० क० ।

(७) पुरुषेऽन्तरे इति ख० ।

(८) प्रतिपश्चापि इति छ० च०

(९) अभ्यमन्युरिति क०, अत्यमन्युरिति ज० ।

भूरिद्युतः सुवर्णासु<sup>(१)</sup> दृष्टीते मानवाः स्मृताः ।  
 एकादशे तु पर्याये सावर्णे वै दतीयके ॥७६॥  
 निर्घाणरतयो देवाः कामजा वै मनोजवाः ।  
 गणास्त्वेते चयः ख्याता देवतानां महात्मनां ॥७७॥  
 एकैकं चिंशतस्तेषां गणास्तु चिदिवौकषां ।  
 मासस्याहानि चिंशन्तु यानि वै कवयो विदुः ॥७८॥  
 निर्घाणरतयो देवा राचयस्तु विशङ्गमाः ।  
 गणास्ते वै चयः प्रोक्ता देवतानां भविष्यति ॥७९॥  
 मनोजवा सुहृत्तास्तु इति देवाः प्रकीर्त्तिताः ।  
 एते हि ब्रह्मणः पुत्रा भविष्या मनवः स्मृताः ॥८०॥  
 तेषामिन्द्रो वृषो नाम भविष्यः सुरराट् ततः ।  
 तेषां सप्तर्षयश्चापि कीर्त्त्यमानान्निबोधत ॥८१॥  
 हविष्मान् काश्यपश्चापि वपुष्मान् यस्य भार्गवः ।  
 वारुणस्यैव चात्रेयो वासिष्ठो भग<sup>(२)</sup> एव च ॥८२॥  
 पुष्टि<sup>(३)</sup>श्चाङ्गिरसो ज्ञेयः पौलस्त्यो निश्चरस्तथा ।  
 पौलहो ह्यग्नितेजाश्च देवा ह्येकादशेऽन्तरे ॥८३॥  
 सर्ववेगः<sup>(४)</sup> सुधर्मा च देवानीकः पुरोवहः ।  
 जेमधर्मा गृहेषुश्च आदर्शः पौण्ड्रको मतः ॥८४॥

(१) सुवर्णस्य इति क० ।

(२) नम इति च० छ० ।

(३) मुष्टिरिति छ० ख० ।

(४) सर्वत्रग इति छ० च० ।

सावर्ण्यं तु ते पुत्राः प्राजापत्यस्य वै मनोः ।  
 द्वादशे त्वय पर्याये बद्रपुत्रस्य वै मनोः ॥८५॥  
 चतुर्थे चतुसावर्णे देवास्तस्यान्तरे षट्पु ।  
 पञ्चैव तु गणाः प्रोक्ता देवतानामनागताः ॥८६॥  
 हरिता रोहिताश्चैव देवाः सुमनसस्तथा ।  
 सुकर्माणः सुपाराश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥८७॥  
 ब्रह्मणो मानसां ह्यते एकेको दशको गणः ।  
 अश्वान्तिजो<sup>(१)</sup> हरिश्चैव विद्वान् यश्च<sup>(२)</sup> सहस्रशः ॥८८॥  
 पर्वतानुचरश्चैव अपोऽंशुश्च<sup>(३)</sup> मनोजवः ।  
 उर्जा स्वाहा स्वधा तारा दशैते हरिताः स्मृताः ॥८९॥  
 तपोजानिर्धृतिश्चैव वाचा बन्धुश्च यः स्मृतः ।  
 रजश्चैव तु राजश्च स्वर्णपादस्तथैव च ॥९०॥  
 व्यष्टिर्विधिश्च वै देवो दशैते रोहिताः स्मृताः ।  
 उषिताद्यास्तु ये देवास्तयत्विंशत् प्रकीर्तिताः ॥९१॥  
 देवान् सुमनसो विद्धि सुकर्माणो निबोधत ।  
 सुपर्वा वृषभः पृष्टः कृपितुम्भौ विपश्चितः ॥९२॥  
 विक्रमश्च क्रमश्चैव निधतः कान्त एव च ।  
 एते सुकर्मणो देवा सुतांश्चैषां<sup>(४)</sup> निबोधत ॥९३॥

(१) अश्वान्तिजो इति ड० च० ।

(२) विद्वान्तिजो इति ग० छ० ज० ।

(३) अप्यंशुश्च इति ड० ।

(४) क्षोषामिनि ख० ।

वर्ध्यादित<sup>(१)</sup> स्तथा जिष्टो वर्धस्त्री<sup>(२)</sup>द्युतिमान् हविः ।  
 शुभो हविकतात्<sup>(३)</sup> प्राप्तिर्याष्टयो<sup>(४)</sup> दशमस्तथा ॥८४॥  
 सुपारा मानता<sup>(५)</sup> स्त्वेते देवा वै सम्प्रकीर्तिताः ।  
 तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महायशाः ॥८५॥  
 कृति<sup>(६)</sup> र्वसिष्ठपुत्रस्तु आत्रेयः सुतपास्तथा ।  
 तपोमूर्तिश्चागिरस्तपस्वी काश्यपस्तथा ॥८६॥  
 तपोऽश्वयानः पौलस्त्यः पुलहश्च तयोरतिः ।  
 भार्गवः सप्तमस्त्वेषां विज्ञेयस्तु तपोमतिः<sup>(७)</sup> ॥८७॥  
 एते सप्तर्षयः सिद्धा अन्ये सावर्णिकेऽन्तरे ।  
 देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥८८॥  
 मित्रवान्<sup>(८)</sup> मित्रविन्दुश्च मित्रशेनो ह्यमित्रहा ।  
 मित्रबाहुः सुवर्चाश्च दादशैते<sup>(९)</sup> मनोः सुताः ॥८९॥  
 त्रयोदशे तु पर्याये भाव्या रौच्यान्तरे पुनः ।

(१) वर्ध्यादित इति क० ज० ।

(२) वर्धसिः इति ड० क० ज० ।

(३) हविः कृतः इति पाठो विशुद्धः ।

(४) वावृथ इति ड० च० क० ।

(५) मामता इति ड० ज०, मामवा इति क० । अत्र सुपाराश्च गणा इति पाठः साधुः ।

(६) द्युतिरिति ड० क० ।

(७) तपावृतिरिति ड० च० क०, तपावृषिरिति क० ज० ।

(८) मित्रमित्रो इति ड० च० ।

(९) अत्र दादशसंख्याश्रवणात् नाम्नां दादश संख्यकत्वाभावाच्च अस्मात्  
 श्लोकाद्देत् प्राक् एको द्वौ वा श्लोकः पतितः ।

अथ एव गणाः प्रोक्ता देवानाम् स्वयम्भुवा ॥१००॥

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रास्ते हि सर्वे महात्मनः ।

सुचामाणः सुधर्माणः सुकर्माणश्च ते त्रयः ॥१०१॥

त्रिदशानां गणाः प्रोक्ता भविष्याः सोमपायिनः ।

त्रयस्त्रिंशद्देवतायाः प्राभविष्यन्त<sup>(१)</sup> याज्ञिकैः ॥१०२॥

आज्येन पृषदाज्येन ग्रहश्रेष्ठेन<sup>(२)</sup> चैव हि<sup>(३)</sup> ।

देवैर्देवास्तयस्त्रिंशत् पृथक्त्वेन निबोधत ॥१०३॥

सुचामाणः प्रयाज्यास्तु आद्याज्यास्तु<sup>(४)</sup> साम्प्रतं ।

सुकर्मणोऽनुयाज्यास्तु पृषदाज्याग्निस्तु ये ॥१०४॥

उपयाज्याः सुधर्माण इति देवाः प्रकीर्तिताः ।

दिवस्पतिर्महासत्वस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥१०५॥

पुलहात्मजपुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः ।

अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यः पथ्यवांसु<sup>(५)</sup> सः ॥१०६॥

पौलस्त्यस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः<sup>(६)</sup> ।

निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मेहः कश्यपस्तथा ॥१०७॥

स्वरूपश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु त्रयोदशे ।

(१) प्रविभात इति क० प्रतिभाज्य च इति ख० प्रतिभाष्यत इति ड०, प्रतिभष्यत इति च० क० प्रविष्यजा इति ज० ।

(२) गृहश्रेष्ठेनेति ड० च० ।

(३) आर्येण पृष्टदोषेन ग्रहश्रेष्ठेन वै वह इति क० ज०, आश्रेण पृष्टदोषेन ग्रहश्रेष्ठेन वै वह इति क० ।

(४) आद्ये आज्येन इति पाठो ऽत्र भवितुमर्हति ।

(५) पौलस्त्योपथ्ययास्तु इति ड० च० ।

(६) निरुत्सुक इति ग० ।



चित्रसेनो विचित्रश्च तपोधर्मधृतो<sup>(१)</sup> भवः ॥१०८॥  
 अनेकचक्रबद्धश्च सुरसे निर्भयः पृथः<sup>(२)</sup> ।  
 रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा ह्यन्तरे तु चयोदशे ॥१०९॥  
 चतुर्दशे तु पर्याये भौतस्याप्यन्तरे<sup>(३)</sup> मनोः ।  
 देवतानाङ्गणाः पञ्च प्रोक्ता ये तु भविष्यति ॥११०॥  
 चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भाजरास्तथा ।  
 वाचावृद्धाश्च<sup>(४)</sup> इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥१११॥  
 सप्त तान् तान् भागान् विद्धि चाक्षुषसंज्ञकान्<sup>(५)</sup> ।  
 दृढदाद्यानि सामानि कनिष्ठान् सप्त तान् विदुः ।  
 सप्त लोकाः परित्रास्ते भाजिराः सप्त सिन्धवः ॥११२॥  
 वाचावृद्धानृषीन् विद्धि मनोः स्वायम्भुवस्य वै ।  
 सर्वे मन्वन्तरेन्द्राश्च विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥११३॥  
 तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः ।  
 त्रैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।  
 सर्वशः स्वैर्गुणैस्तानि इन्द्रास्तेऽभिभवन्ति वै ॥११४॥  
 भूतापवादिनो ह्यष्टा मध्यस्था भूतवादिनः ।  
 भूतानुवादिनः सक्तास्तयो वेदाः प्रवादिनां ॥११५॥

(१) नयधर्मधृत इति ड० च० क० ।

(२) दृढ इति ड० च० क० ।

(३) भौतस्याप्यन्तरे इति च० क० ।

(४) वचोवृद्धा इति ग० ।

(५) कं अतिरिक्त आदर्शपुस्तके एतच्छ्लोकार्कस्य पूर्वचरखं नास्ति  
 उत्तरचरखे तु, सप्तान् विद्धि चाक्षुषानिति पाठो वर्तते ।

अग्निभः काश्यप<sup>(१)</sup> सैव पौलस्त्यो मागधश्च यः ।

भार्गवो ह्यग्निवाङ्मस्य शुचिराङ्गिरसस्तथा ।

अजस्त्री सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥११६॥

सवर्णा मनवो ह्येते चत्वारो ब्रह्मणः सुताः ।

एको वैवस्वतश्चैव सावर्णो मनुश्च्यते ॥११७॥

रौच्यो भौत्यश्च यौ तौ तु मनोः पौलहभार्गवौ ।

भौत्यस्यैवाधिपत्ये तु पूर्णः कल्पस्तु पूर्यते ॥११८॥

सूत उवाच । निःशेषेषु च सवेर्षु तदा मन्वन्तरेष्विह ।

अन्तेऽनेकयुगे तस्मिन् चीणे संहार उच्यते ॥११९॥

सप्तैते भार्गवा देवा अन्ते मन्वन्तरे तदा ।

भुक्ता त्रैलोक्यमध्यस्था युगाख्यां ह्येकसप्ततिं ॥१२०॥

पितृभिर्मनुभिश्चैव सार्द्धं सप्तर्षिभिस्तु ये ।

यज्वानश्चैव तेऽप्यन्ये तद्भक्ताश्चैव तैः सह ॥१२१॥

महर्षीकं गमिष्यन्ति त्यक्त्वा त्रैलोक्यमीश्वराः ।

ततस्तेषु गतेषूर्द्ध्वं चीणे मन्वन्तरे तदा ।

अनाधारमिदं सर्वं त्रैलोक्यं वै भविष्यति ॥१२२॥

ततः स्थानानि शून्यानि स्थानिनां तानि वै द्विजाः ।

प्रभ्रश्यन्ति विमुक्तानि ताराश्चक्षयहेस्तथा ॥१२३॥

ततस्तेषु व्यतीतेषु त्रैलोक्यस्येश्वरेष्विह ।

सेन्द्राष्टेषु महर्षीकं यस्मिंस्ते कल्पवाणिनः ॥१२४॥

जिताद्याश्च<sup>(१)</sup> गणाश्च चाक्षुषान्ताश्चतुर्दश ।  
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवास्ते वै मद्भौजसः ॥१२५॥  
 ततस्तेषु गतेषूर्द्ध्वं सायोज्यं कल्पवासिनां ।  
 समेत्य देवास्ते सर्वे प्राप्ते संकलने<sup>(२)</sup> तदा ॥१२६॥  
 महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ।  
 सशरीराश्च श्रूयन्ते जनलोकं सहानुगाः<sup>(३)</sup> ॥१२७॥  
 एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकाज्जनं प्रति ।  
 भूतादिष्ववशिष्टेषु स्थावरान्तेषु चाप्युत ॥१२८॥  
 शून्येषु लोकस्थानेषु महान्तेषु भूरादिषु<sup>(४)</sup> ।  
 देवेषु च गतेषूर्द्ध्वं सायोज्यं कल्पवासिनां ॥१२९॥  
 संहृत्य तांस्ततो ब्रह्मा देवर्षिपितृदानवान् ।  
 संस्थापयति वै 'सर्गं' महद्दृष्ट्या युगक्षये ॥१३०॥  
 तत्र युगसहस्रान्तं<sup>(५)</sup> महर्द्वन्द्वणो विदुः ।  
 रात्रिं युगसहस्रान्ता<sup>(६)</sup> महोरात्रविदोः जनाः<sup>(७)</sup> ॥१३१॥  
 नैमित्तिकः प्राकृतिको यस्मैवात्यन्तिकोऽर्थतः ।

(१) ये इति क० ।

(२) कालानले इति पाठः साधीयान् ।

(३) सहानुगैः इति पाठः साधुः ।

(४) भूतादिष्ववशिष्टेषु इति श्लोकार्द्धात् परं ख० पुस्तके, गतेषु लोक  
भाण्डेषु महान्तेषु महार्णवे इति श्लोकार्द्धं वर्तते ।

(५) चतुर्युगसहस्रान्तमिति कृ० ड० च० क० ज० ।

(६) युग सहस्रान्तमिति ख० ।

(७) महोरात्रं विदुर्जनः इति पाठः समीचीनः ।

चिविधः सर्वभूतानामित्येष प्रतिपन्नः ॥१३१॥  
 ब्राह्मो नैमित्तिकस्तस्य<sup>(१)</sup> कल्पदाहः प्रसंयमः ।  
 प्रतिपत्ते तु भूतानां प्राकृतः करणक्षयः<sup>(२)</sup> ॥१३२॥  
 ज्ञानाच्चात्यन्तिकः प्रोक्तः कारणानामसम्भवः ।  
 ततः संहृत्य तान् ब्रह्मा देवांस्तैलोक्यवासिनः ॥१३३॥  
 अहरन्ते प्रकुरुते सर्गस्य प्रलयं पुनः ।  
 सुषुप्तुर्भगवान्ब्रह्मा प्रजाः संहरते तदा ॥१३४॥  
 ततो युगसहस्रान्ते संप्राप्ते च युगक्षये ।  
 तत्रात्मस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रपेदे स प्रजापतिः ॥१३५॥  
 तदा भवत्यनावृष्टिस्तदा सा शतवार्षिकी ।  
 तथा यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले ॥१३६॥  
 तान्येवात्र प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ।  
 सप्तरश्मिरयो भूत्वा उदतिष्ठद्दिभावसुः ॥१३७॥  
 असह्यरश्मिर्भगवान् पिवन्नम्भो गभस्तिभिः ।  
 हरिता रश्मयस्तस्य दीप्यमानास्तु सप्तभिः<sup>(३)</sup> ॥१३८॥  
 भूय एव विवर्तन्ते व्याप्नुवन्तो वनं<sup>(४)</sup> शनैः ।  
 भौमं काष्ठं<sup>(५)</sup> धनं तेजो भृशमङ्गिस्तु दीप्यते ॥१३९॥

(१) स्तत्रेति पाठः सङ्गतः ।

(२) करणाक्षयः इति क० ज० ।

(३) सप्त हि इति पाठः सङ्गतः ।

(४) आदर्शपुस्तकमात्रे वरमिति पाठो वर्तते ।

(५) भौमकाष्ठे इति क० ड० च० छ० ज० ।

तस्मादुदकं सूर्यस्य तपतोऽति हि<sup>(१)</sup> कथ्यते ।  
 नाट्य्या तपते सूर्यो नाट्य्या परिविध्यते ॥१४१॥  
 नाट्य्या परिचिन्वन्ति<sup>(२)</sup> वारिणा दीप्यते रविः ।  
 तस्मादपः पिवन् या वै दीप्यते रविरम्बरे ॥१४२॥  
 तस्य ते रश्मयः सप्त पिवन्त्यम्बो महार्णवात् ।  
 तेनाहारेण सन्दीप्तः सूर्यः सप्त भवत्युत ॥१४३॥  
 ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्यभूताश्चतुर्दिशं ।  
 चतुर्लोकमिमं सर्वं दहन्ति शिखिनस्तदा ॥१४४॥  
 प्राप्नुवन्ति च भाभिस्तु ऊर्ध्वं चाधश्च रश्मिभिः ।  
 दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्ताग्निः प्रतापिनः ॥१४५॥  
 ते वारिणा च संदीप्ता बज्रसाहस्ररश्मयः ।  
 खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसुन्धरां ॥१४६॥  
 ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।  
 साद्रिजद्यर्णवा पृथ्वी विस्त्रेहा समपद्यत ॥१४७॥  
 दीप्ताभिः सन्नताभिश्च चित्राभिश्च समन्ततः ।  
 अधश्चोर्ध्वश्च तिर्यक् च संरुद्धं सूर्यरश्मिभिः ॥१४८॥  
 सूर्याग्नीनां प्रवृद्धानां संस्पृष्टानां परस्परं ।  
 एकत्वमुपयातानामेकज्वालं भवत्युत ॥१४९॥  
 सर्वलोकप्रणाशश्च सोमिर्भुत्वा तु मण्डली ।

(१) तस्मात्तदकपूर्वस्य स्यपतेति हि इति क० ज०, तस्मात्तदकः सूर्यस्य जपताविह इति ड० च०, तस्मात्तदकसूर्यस्य तपतोति हि इति छ० ।

(२) एकत्वे वज्रवचनमार्घं ।

चतुर्लोकमिदं सर्वं निर्दहत्याशु तेजसा ॥१५०॥  
 ततः प्रलीयते सर्वं जङ्गमं स्थावरं तदा ।  
 निर्वृत्ता निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठसमा भवेत् ॥१५१॥  
 अम्बरीषमिवाभाति सर्वं मारिषितं<sup>(१)</sup> जगत् ।  
 सर्वमेव तदार्चिर्भिः पूर्णं जज्वाल्यते नभः<sup>(२)</sup> ॥१५२॥  
 पाताले यानि भूतानि महोदधिगतानि च ।  
 ततस्तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥१५३॥  
 द्वीपाश्च पर्वताश्चैव वर्षाण्यथ महोदधिः ।  
 सर्वं तद्गन्धसाक्षकं सर्वात्मा पावकस्तु सः ॥१५४॥  
 समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वतः ।  
 पिवन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितो ज्वलन् ॥१५५॥  
 ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा ।  
 लोकान् संहरते दीप्तो घोरः संवर्त्तकोऽनलः ॥१५६॥  
 ततः स पृथिवीं भित्त्वा रसातलमग्रावयत् ।  
 निर्दह्य तांस्तु पातालान्नागलोकमयादहत् ॥१५७॥  
 अधस्तात्पृथिवीं दग्ध्वा जडं स दहते दिवं ।  
 योजनानां सहस्राणि अयुतान्यर्बुदानि च ॥१५८॥  
 उदतिष्ठच्छिखास्तस्य वह्न्यः संवर्त्तकस्य तु ।  
 गन्धर्वांस्य पिशाचांश्च समहोरगराक्षसान् ।  
 तदा दहति सन्दीप्तो गोलकं चैव सर्वशः ॥१५९॥

(१) मारीषतमिति ड० च०, मारिषतमिति च० छ० ।

(२) ऽनलः इति ड० च० ।

भूर्लोकान् भुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च महत्तथा ।  
 घोरं ददति कालाग्निरेवं लोकचतुष्टयं ॥१६०॥  
 व्याघ्रेषु तेषु लोकेषु तिर्यगूर्द्धमथाग्निना ।  
 तत्तेजःसमनुप्राप्तं कृत्स्नं जगदिदं शनैः ।  
 अथोगुर्धनिभं सर्व्वं तदा ह्येवं प्रकाशते ॥१६१॥  
 ततो गजकुलाकारास्तडिद्भिः समलंकृताः ।  
 उत्तिष्ठन्ति तदा घोरा व्योम्नि संदर्शका घनाः ॥१६२॥  
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचिन्कुसुदसन्निभाः ।  
 केचिद्वैदूर्यसंकाशा इन्द्रनीलनिभाः परे ॥१६३॥  
 शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभास्तथा ।  
 धूम्रवर्णा घनाः केचित् केचित् पीताः पयोधराः ॥१६४॥  
 केचिद्रासभवर्णीभा लालारक्तनिभास्तथा ।  
 मनःशिलाभास्त्वपरे कपोताभास्तथाम्बुदाः ॥१६५॥  
 इन्द्रगोपनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।  
 केचित् पुरधराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ॥१६६॥  
 केचित्पर्वतसंकाशाः केचित् स्थलनिभा घनाः ।  
 कुण्डागारनिभाः केचित्केचिन्नीलकुलोपमाः ॥१६७॥  
 बज्ररूपा घोररूपा घोरस्तराननादिनः ।  
 तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभःस्थलं ॥१६८॥  
 ततस्ते जलदा घोरा नवीना भास्करात्मिकाः ।  
 सप्तधा संवृतात्मानस्तमोग्निं शमयन्त्युत ॥१६९॥  
 ततस्ते जलदा वर्षं मुञ्चन्ति च महोद्यमं ।

सुधोरमशिवं सर्वं नाशयन्ति च पावकं ॥१७०॥

प्रवृष्टैश्च तथात्ययं वारिभिः पूर्यते जगत् ।

अङ्गिस्तेजोऽभिभूतश्च तदाग्निः प्राविशत्यपः ॥१७१॥

नष्टे चाग्नौ वर्षशते पयोदाः पाकसम्भवाः ।

स्नायन्ति जगत्सर्वं वृहज्जालपरिश्रवैः ॥१७२॥

धाराभिः पूरयन्तीमं चोद्यमानाः स्वयम्भवा ।

अन्ये तु<sup>(१)</sup> सलिलौघैस्तु बेलामभिभवन्त्यपि ।

साद्रिर्दीपान्तरं पृथ्वी अङ्गिः संकायते तदा ॥१७३॥

तस्य वृष्ट्या च तोयं तत्सर्वं हि परिमण्डितं ।

प्रविशत्युदधौ विप्राः पीतं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥१७४॥

आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति ।

पुनः पतति तद्भूमौ तेन पूर्यन्ति चार्णवाः ॥१७५॥

ततः समुद्राः स्वां वेलां परिक्रामन्ति सर्व्वशः ।

पर्व्वताश्च विशीर्य्यन्ते<sup>(२)</sup> मही चाप्सु निमज्जति ॥१७६॥

ततस्तु सहस्रोद्भ्रान्तः पयोदांस्तान् समस्तले ।

संवेष्टयति घोरात्मा दिवि वायुः समन्ततः ॥१७७॥

तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।

पूर्णे युगसहस्रे वै निःशेषः कल्प उच्यते ॥१७८॥

अथाभसा वृते लोके प्राजरेकार्णवं बुधाः ।

अथ भूभितलं खञ्ज वायुश्चैकार्णवे तदा ।

(१) सिन्धवः इति पाठः समीचीनः ।

(२) क्षियन्ते इति च० ।



नष्टे भावेऽवलीनं तत्<sup>(१)</sup> प्राज्ञायत न किञ्चन ॥१७८॥

पार्थिवास्त्वथ सामुद्रा आपो हैमाश्च सर्वशः ।

प्रसरन्त्यो ब्रजन्येकं सलिलाख्यां भजन्युत ॥१८०॥

आगतागतिकं चैव तदा तत्सलिलं स्मृतं ।

प्रच्छाद्य तिष्ठति महीमर्णवाख्यं च तज्जलं ॥१८१॥

आभान्ति यस्मात्ता भाभिर्भा शब्दव्याप्तिदीप्तिषु ।

भस्म सर्वमनुप्राप्य तस्मादभ्यो निरुच्यते ॥१८२॥

नानात्वे चैव शीघ्रे च धातुर्वै अर उच्यते ।

एकार्णवे तदा यो वै न शीघ्रास्तेन ता नराः ॥१८३॥

तस्मिन् युगसहस्रान्ते दिवसे ब्रह्मणो गते ।

तावन्तं कालमेवं तु भवत्येकार्णवं जगत् ।

तदा तु सर्वथापारा निवर्त्तन्ते प्रजापतेः ॥१८४॥

एवमेकार्णवे तस्मिन् नष्टे स्यावरजङ्गमे ।

तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥१८५॥

सहस्रशीर्षा सुमनाः सहस्रपात् सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रवाक् ।

सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापतिस्त्रयीपथि यः पुरुषो निरुच्यते ॥१८६॥

आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता अपूर्व्व एकः प्रथमस्तुराषाट् ।

हिरण्यगर्भः पुरुषो महान् वै संपद्यते वै तमसः परस्तात् ॥१८७॥

चतुर्युगसहस्रान्ते सर्वतः सलिलप्लुते ।

सुषुप्तिप्रकाशां स्वां रात्रिं तु कुरुते प्रभुः ॥१८८॥

(१) भावे वभी नून इति क०, आनेकलीनं तत् इति छ०, ग्लानेकलीनं तत् इति च०, यावेवभीतन्त इति छ० ज० ।

चतुर्विधा यदा शेते प्रजाः सर्वाण्डमण्डिताः ।

पश्यन्ते तं महात्मानं कालं सप्तमर्षयः ॥१८८॥

अनलोकविवर्त्तन्तस्तपसा लब्धचक्षुषः ।

भृग्वेदायो महात्मानः पूर्वं व्याख्यातलक्षणाः ॥१८९॥

सत्यादीन् सप्तलोकान् वै ते हि पश्यन्ति चक्षुषा ।

ब्रह्माणं ते तु पश्यन्ति महान्नाद्वीषु रात्रिषु ॥१९०॥

सप्तर्षयः प्रपश्यन्ति सुप्तकालं स्वरात्रिषु ।

कल्पानां परमेष्ठितान्तस्मादाद्यः स पथते ॥१९१॥

स यथा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।

एवमावेशयित्वा तु स्वात्मन्येव प्रजापतिः ॥१९२॥

अथात्मनि महातेजाः सर्वमादाय सर्वज्ञत् ।

ततस्ते<sup>(१)</sup> वसते रात्रिं तमस्येकार्णवे जले ॥१९३॥

ततो रात्रिचये प्राप्ते प्रतिबुद्धः प्रजापतिः ।

मनः सिष्टक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुनः ॥१९४॥

एवं सलोके निर्दले उपशान्ते प्रजापतौ ।

ब्रह्मनैमित्तिके तस्मिन् कल्पिते वै प्रसंयमे ॥१९५॥

देहैर्वियोगः सत्वानां तस्मिन् वै द्वास्त्रयः स्मृतः ।

ततो दग्धेषु भूतेषु सर्वेष्वादित्यरश्मिभिः ।

देवर्षिमनुवर्येषु तस्मिन् सङ्कलने तदा ॥१९६॥

गन्धर्वादीनि सत्वानि पिशाचान्तानि सर्वशः ।

कल्पादावप्रतप्तानि जन्मेवाश्रयन्ति वै ॥१८८॥  
 तिर्यग्योनीनि सत्वानि नारकेयानि यान्यपि ।  
 तदा तान्यपि दग्धानि धुतपापानि सर्व्वशः ।  
 जने तान्युपपद्यन्ते यावत् संभवते जगत् ॥१८९॥  
 व्युष्टायान्तु रजन्यां तु ब्रह्मणेऽव्यक्तयोनये ।  
 जायन्ते हि पुनस्तानि सर्व्वभूतानि ह्यक्षयः ॥२००॥  
 ऋषयो मनवो देवा प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।  
 तेषामपीह सिद्धानां निधनेत्यन्तिरुच्यते ॥२०१॥  
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमनं स्रुतं ।  
 तथा जन्मनिरोधश्च भूतानामिह दृश्यते ॥२०२॥  
 आभूतसंज्ञवान्स्माद्भवः संसार उच्यते ।  
 यथा सर्वाणि भूतानि जायन्ते हि वर्षास्त्रिह ॥२०३॥  
 स्थावरादीनि सत्वानि<sup>(१)</sup> कल्पे कल्पे तथा प्रजाः ।  
 यथार्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये<sup>(२)</sup> ॥२०४॥  
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्मान्तरात्रिषु ।  
 प्रत्याहारे च सर्गे च गतिमन्ति भ्रुवाणि च ॥२०५॥  
 निष्क्रमन्ते विशन्ते च प्रजाकारं प्रजापतिं ।  
 ब्रह्माणं सर्व्वभूतानि महायोगं महेश्वरं ॥२०६॥  
 संसृष्टा सर्व्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।  
 व्यक्ताव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्व्वमिदं जगत् ॥२०७॥

(१) स्थावरादीनियमान् इति आदर्शपुस्तकमात्रे पाठो वर्त्तते ।

(२) अयं पाठो न समीचीनः ।

येनैव सृष्टा प्रथमं प्रयाता  
 आपो हि मार्गेण महीतलेऽस्मिन् ।  
 पूर्वप्रयातेन तथा ह्यपोऽन्याः  
 तेनैव तेनैव तु संव्रजन्ति ॥२०८॥  
 यथा शुभेन त्वशुभेन चैव  
 तत्रैव तत्रैव विवर्त्तमानाः ।  
 मर्त्यास्तु देहान्तरभावितत्वा-  
 द्रवेर्वशादूर्द्ध्वमधश्चरन्ति ॥२०९॥  
 ये चापि देवा मनवः प्रजेशा  
 अन्येपि ये स्वर्गगतास्तु सिद्धाः ।  
 तद्भाविताख्यातिवशाच्च धर्म्माः  
 पुनर्निसर्गेण भवन्ति सत्वाः ॥२१०॥  
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कालमाभृतसंज्ञवं ।  
 मन्वन्तराणि यानि स्युर्वाख्यातानि मया द्विजाः ।  
 सह प्रज्ञानिसर्गेण सह देवैस्तुर्दश ॥२११॥  
 स युगाख्यासदृशं तु सर्वाण्येवान्तराणि वै ।  
 अस्याः सहस्रे द्वे पूर्णे निःशेषः कल्प उच्यते ॥२१२॥  
 एतद्वाङ्ममहो ज्ञेयं तस्य संख्यां निबोधत ।  
 निमेषस्तुल्यमात्र<sup>(१)</sup> हि कृतो लघ्वचरेण तु ॥२१३॥  
 मानुषाक्षिनिमेषास्तु काष्ठा पञ्चदश स्युता ।  
 क्षवः क्षणास्तु पञ्चैव विंशत्काष्ठा तु ते चयः ॥२१४॥

(१) तुल्यमात्रो इति च० छ० ज० तुल्यमात्रे इति छ० ।

प्रस्थः सप्तोदकाश्चैव साधिकास्तु जवः स्मृतः<sup>(१)</sup> ।  
 लवास्त्रिंशत्कला ज्ञेया मुहूर्त्तस्त्रिंशतः कलाः ॥२१५॥  
 मुहूर्त्तास्तु पुनस्त्रिंशदहोरात्रमिति स्थितिः ।  
 अहोरात्रं कलानान्तु व्यधिकानि शतानि षट् ॥२१६॥  
 ताश्चैव संख्यया<sup>(२)</sup> ज्ञेयं चन्द्रादित्यगतिर्यथा ।  
 निमेषा दश पञ्चैव काष्ठास्तास्त्रिंशतः कला ॥२१७॥  
 त्रिंशत्कला मुहूर्त्तस्तु दशभागः कला स्मृता ।  
 चत्वारिंशत्कालानान्तु<sup>(३)</sup> मुहूर्त्त इति संज्ञितः ॥२१८॥  
 मुहूर्त्ताश्च लवाश्चापि प्रमाणैः प्रकल्पिताः ।  
 तस्यानेनाम्भसाश्चापि<sup>(४)</sup> पलान्यथ त्रयोदश ॥२१९॥  
 मागधनेव मानेन जलप्रस्थो विधीयते ।  
 एते चाप्युदकप्रस्थाश्चत्वारो नालिको धटः ॥२२०॥  
 हेममाषैः क्षतक्षिद्रैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गलैः ।  
 सप्ताहनि च रात्रौ च मुहूर्त्तो वै दिनालिकौ ॥२२१॥  
 रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु नृषु नित्यशः ।  
 अधिकं षट् शतं पञ्च<sup>(५)</sup> कलानां प्रविधीयते ॥२२२॥

(१) निमेषस्तुल्य मात्रा हि इत्यादि साधिकास्तु जवः स्मृतः इत्यन्तं पाठो न समीचीनः ।

(२) व्यधिकानि शतानि षट् इत्यादि ताश्चैव संख्यया इत्यन्तं पाठोऽस्माधुः ।

(३) चत्वारिंशत्कला ज्ञेया इति ख० । चत्वारिंशत्कला काष्ठा इति छ० ।

(४) पाठोऽयमविशुद्धः । अत्र प्रस्थोऽनेनाम्भसाश्चापि इति पाठः सम्भवपरः ।

(५) यच्च इति छ० च० छ० ज० ।

तद्वर्मानुषं ज्ञेयं नाक्षचक्षु दशाधिकं ।

सावनेन तु मासेन अद्भ्योऽयं मानुषः स्मृतः ॥२११॥

एतद्व्यमहोरात्रमिति शास्त्रविनिश्चयः ।

अज्ञानेन तु या सङ्ख्या मासवर्षचनवार्धिकी ॥२१४॥

तदा बद्धमिदं ज्ञानं संज्ञा या<sup>(१)</sup> ह्युपलक्ष्यतां ।

कलानां सुपरीमाणात्काल इत्यभिधीयते ॥२१५॥

यद्वर्षद्वयः प्रोक्तं दिव्या कोटी तु तत् स्मृता ।

शातानाञ्च सहस्राणि दशद्विगुणितानि च ।

नवतिश्च सहस्राणि तथैवान्यानि यानि तु ॥२१६॥

एतत् श्रुत्वा तु चक्षुषी विष्मयं परमाद्भुतं ।

संख्यासम्भजनं ज्ञानमपृच्छन्ननरन्तदा ॥२१७॥

चक्षुष्य ऊचुः । संग्राहककालन्तु मानुषेणैव स्मृतं ।

मात्रेण श्रोतुमिच्छामः संक्षेपार्थपदाक्षरं ॥२१८॥

तेषां श्रुत्वा स देवस्तु वायुर्लोकहिते रतः ।

संक्षेपाद्व्यसक्तज्ञानं प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥२१९॥

एते रात्र्यद्वनी पूर्वं कीर्त्तिते त्विहै लौकिके ।

तासां सङ्ख्याय वर्षायं ब्राह्म्यं वक्ष्याम्यहः क्षये ॥२२०॥

कोटिशतानि चत्वारि वर्षाणि मानुषाणि तु ।

द्वात्रिंशच्च तथा कोट्यः सङ्ख्याताः सङ्ख्याया द्विजैः ॥२२१॥

तथा शतसहस्राणि एकोनवतिः पुनः ।

आग्नीतिश्च सहस्राणि एष कालः सवस्य तु ॥२२२॥

मानुषाख्येण सञ्ज्ञातः कालो ह्याभूतसंज्ञवः ।  
 सप्त सूर्यास्तदाऽयेषु तदा लोकेषु तेषु वै ॥२१३॥  
 मद्भाभूतेषु लीयन्ते प्रजाः सर्व्यास्तुर्विधाः ।  
 सलिलेनाप्नुते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥२१४॥  
 विनिवृत्ते च संहारे उपशान्ते प्रजापतौ ।  
 निरालोके प्रदग्धे तु नैशेन तु समाकृते ।  
 ईश्वराधिष्ठिते ह्यस्मिंस्तदा ह्येकार्णवे तदा ॥२१५॥  
 तावदेकार्णवो ज्ञेयो यावदासीदहः प्रभोः ।  
 रात्रिस्तु सलिलावस्था निवृत्तौ चाप्यहः स्मृतं ॥२१६॥  
 अहोरात्रस्तथैवास्य क्रमेण परिवर्त्तते ।  
 आभूतसंज्ञवो ह्येष अहोरात्रः स्मृतः प्रभोः ॥२१७॥  
 कैलोको यानि सत्वानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।  
 आभूतेभ्यः प्रलीयन्ते तस्मादाभूतसंज्ञवः ॥२१८॥  
 अग्रे भूतः प्रजानान्तु तस्माद्भूतः प्रजापतिः ।  
 आभूतः स्रवते चैव तस्मादाभूतसंज्ञवः ॥२१९॥  
 आश्रयते चामृतत्वे च शब्दे चाभूतसंज्ञवः ।  
 अतीता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताः प्रजाः ।  
 दिव्यसञ्ज्ञा प्रसञ्ज्ञाता अपरार्धगुणीकृता<sup>(१)</sup> ॥२२०॥  
 परार्धद्विगुणश्चापि परमायुः प्रकीर्त्तितम् ।  
 एतावान् स्थितिकालस्तु अजस्येह प्रजापतेः ॥  
 स्थित्यन्ते प्रतिसर्गस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥२२१॥

(१) अपरार्धा गुणीकृता इति आदर्शपुस्तकमात्रे पाठो वर्त्तते ।

यथा वायुप्रवेगेन दीपार्चिरुपशाम्यति ।  
 तथैव प्रतिसर्गेण ब्रह्मा समुपशाम्यति ॥२४२॥  
 तथा ह्यप्रतिसंख्ये महदादौ महेश्वरे ।  
 महत्प्रलीयतेऽव्यक्ते गुणसाम्यन्ततो भवेत् ॥२४३॥  
 इत्येष च समाख्यातो मया ह्याभूतसंभवः ।  
 ब्रह्मनेमित्तिको ह्येष संप्रचालनसंयमः ॥२४४॥  
 समामेन समाख्यातः भूयः किं वर्त्तयामि वः ।  
 य इदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यमीच्छुणः ।  
 कीर्त्तनाच्छ्रवणाच्चापि महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥२४५॥  
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादो नाम  
 अष्टात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ।





## अथ जनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अनुषङ्गपादः ।



वायुरुवाच । असाधारणवृत्तैस्तु ज्ञतशेषादिभिर्दिजैः ।

धर्मवैशेषिकैश्चैव आचूर्णस्तत्त्वदर्शभिः ॥१॥

ते देवैः सह तिष्ठन्ति महर्लोकनिवासिनः ।

चतुर्दशैते मनवः कीर्त्तिताः कीर्त्तिवर्धनाः ॥२॥

अतीता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ।

ऋषिभिर्देवतैश्चैव सह गन्धर्वराक्षसैः ॥३॥

मन्वन्तराधिकारेषु जायन्तीह पुनः पुनः ।

देवाः सप्तर्षयश्चैव मनवः पितरस्तथा ॥४॥

मर्त्ये ह्यपि क्रमातीता महर्लोकं समाश्रिताः ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्वैर्धार्मिकैः सहितैः सुराः ॥५॥

तैस्तथ्यकारिभिर्युक्तैः अद्वावद्भिरदर्पितैः ।

वर्णाश्रमाणां धर्मेषु श्रौतस्मार्त्तेषु संस्थितैः ।

विनिवृत्ताधिकारास्ते यावन्मन्वन्तरवयः ॥६॥

ऋषयजुश्च । महर्लोकेति यत्प्रोक्तं मातरिश्वंस्त्वया विभो ।

प्रतिलोके च कर्त्तव्य<sup>(१)</sup> मनेकैः समधिष्ठिताः ॥७॥

यावन्मन्वन्तरे ते लोका दह्यन्ते ये न ते प्रभो ।

---

(१) प्रतिलोकात्यक्तव्यमिति च० प्रतिलोचति कर्त्तव्यमिति ह० ज० ।

एतन्नः कथञ्च प्रीत्या त्वं हि वेत्य दद्यात्तथं ॥८॥

एवमुक्तस्ततो वायुर्मुनिभिर्विनयात्मभिः ।

प्रोवाच मधुरं वाक्यं यथातत्त्वेन तत्त्वचित् ॥९॥

वायुर्वाच । चतुर्दशैव स्थानानि वर्णितानि महर्षिभिः ।

लोकास्थानि तु यानि सूर्येषु तिष्ठन्ति मानवाः ॥१०॥

सप्त तेषु कृतान्याज्जरकृतानि तु सप्त वै ।

भूरादयस्तु सङ्ख्याताः सप्त लोकाः कृतास्त्रिद्व ॥११॥

अकृतानि तु सप्तैव प्राकृतानि तु यानि वै ।

स्थानानि स्थानिभिः साङ्गैः कृतानि तु निबन्धनं ॥१२॥

पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं यच्च महः स्मृतं ।

स्थानान्येतानि चत्वारि स्मृतान्यार्षवकानि च ॥१३॥

क्षयातिशययुक्तानि तथा युक्तानि वक्ष्यते ।

यानि नैमित्तिकानि सुस्तिष्ठन्त्याभूतसंज्ञवं ॥१४॥

जनस्तपश्च सत्यञ्च स्थानान्येतानि त्रीणि तु ।

ऐकान्तिकानि सत्त्वानि<sup>(१)</sup> तिष्ठन्तीहाप्रसंयमात् ॥१५॥

व्यक्तानि तु प्रवक्ष्यामि स्थानान्येनानि सप्त वै ।

भूर्लोकः प्रथमस्तेषां द्वितीयस्तु भुवः स्मृतः ॥१६॥

स्मृतृतीयस्तु विज्ञेयस्तुर्थो वै महः स्मृतः ।

जनस्तु पञ्चमो लोकस्तपः षष्ठो विभाव्यते ॥१७॥

सत्यन्तु सप्तमो लोको निरासलोकस्ततः परः ।

भूरिति व्याहृते पूर्वं भूर्लोकश्च ततोऽभवत् ॥१८॥

द्वितीयं भुव इत्युक्तं अन्तरिक्षं ततोऽभवत् ।  
 तृतीयं स्वरितीत्युक्ते दिवं प्रादुर्बभूव ह ॥१८॥  
 व्याहारैस्त्रिभिरेतैस्तु ब्रह्मलोकमकल्पयत् ।  
 ततो भूः पार्थिवो लोकः अन्तरिक्षं भुवः स्वतः ॥१९॥  
 स्वर्लोको वै दिवं ह्येतत्पुराणे निश्चयं गतं ।  
 भूतस्याधिपतिश्चाग्निस्ततो भूतपतिः स्वतः ॥२०॥  
 वायुर्भुवस्याधिपतिस्तेन वायुर्भुवस्पतिः ।  
 भव्यस्य सूर्योऽधिपतिस्तेन सूर्यो दिवस्पतिः ॥२१॥  
 महेति व्याहृतेनैवं महर्लोकस्ततोऽभवत् ।  
 विनिवृत्ताधिकाराणां देवानां तत्र वै क्षयः ॥२२॥  
 जनस्तु पञ्चमो लोकस्तस्माज्जायन्ति वै जनाः ।  
 तासां स्वायंभुवाद्यानां प्रजानां जननाज्जनः ॥२३॥  
 यास्ताः स्वायंभुवाद्या हि पुरस्तात्परिकीर्त्तिताः ।  
 कल्पदग्धे तदा लोके प्रतिष्ठन्ति तदा तपः ॥२४॥  
 ऋभुसन्तकुमाराद्या यत्र सन्त्यूर्द्धरेतसः ।  
 तपसा भावितात्मानस्तत्र सन्तीति वा तपः ॥२५॥  
 सत्येति ब्रह्मणः शब्दः सत्तामात्रस्तु स स्वतः ।  
 ब्रह्मलोकस्ततः सत्यं सप्तमः स तु भास्करः ॥२६॥  
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षा गुह्यकास्तु सरलक्षसाः ।  
 सर्वभूतपिशाचाश्च नागाश्च सह मानुषाः ।  
 स्वर्लोकवासिनः सर्वे देवा भुवि निवासिनः ॥२७॥  
 महतो मातरिभ्यानो रुद्रा देवास्तथाश्विनी ।

अग्निकेतान्तरिक्षास्ते भुवर्लोक्या दिवौकसः ॥३८॥  
 आदित्या ऋभवो विश्वे साध्याश्च पितरस्तथा ।  
 ऋषयोऽङ्गिरसश्चैव भुवर्लोकं समाश्रिताः ॥३९॥  
 एते वैमानिका देवास्ताराग्रहनिवासिनः ।  
 इत्येते क्रमशः प्रोक्ता ब्रह्मव्याहारसम्भवाः ॥४०॥  
 भूर्लोकप्रथमा लोका महदन्ताश्च ते स्मृताः ।  
 आरभ्यन्ते तु तद्भात्रेः शुद्धास्तेषां<sup>(१)</sup> परस्परं ॥४१॥  
 शुक्राद्याश्चाक्षुषान्ताश्च ये व्यतीता भुवं श्रिताः ।  
 महर्लोकस्तुतुर्थस्तु तस्मिंस्ते कल्पवासिनः ॥४२॥  
 भूर्लोकप्रथमा लोका महदन्ताश्च ये स्मृताः ।  
 तान् सर्वान् सप्त सूर्यास्ते अर्चिभिर्निदहन्ति वै ॥४३॥  
 मरीचिः कश्यपोदक्षस्तथा स्वायम्भुवोऽङ्गिराः ।  
 भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येवमादयः ॥४४॥  
 प्रजानां पतयः सर्वे वर्त्तन्ते तत्र तैः सह ।  
 निःसत्वा निर्ममाश्चैव तत्र ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥४५॥  
 ऋभुः सनत्कुमाराद्या वैराज्यास्ते तपोधनाः<sup>(२)</sup> ।  
 मन्वन्तराणां सर्वेषां सावर्णानां ततः स्मृताः ।  
 चतुर्दशानां सर्वेषां पुनरावृत्तिहेतवः ॥४६॥  
 योगन्तपस्य सत्यश्च समाधाय तदात्मनि ।  
 षष्ठे काले निवर्त्तन्ते तत्तदाह विपर्यये ॥४७॥

(१) स्तेषामित्यत्र स्ते वै इति पाठः साधुः ।

(२) ऋभुः सनत्कुमाराद्या इति स्त्रोकाद्भात्यरं स्त्रोकाद्भात्यं पतितं ।

सत्यन्तु सप्तमो लोको अपुनर्मार्गगामिनी<sup>(१)</sup> ।  
 ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥३८॥  
 पर्यासपारिमाण्येन भूर्लोकः समितिः<sup>(२)</sup> स्मृतः ।  
 भूत्यन्तरं यदादित्यादन्तरितं भुवः स्मृतं ॥४०॥  
 सूर्यभ्रवान्तरं यच्च स्वर्गलोको दिवः स्मृतः ।  
 भ्रवाक्षनान्तरं यच्च महर्लोकस्तदुच्यते ॥४१॥  
 विख्याताः सप्तलोकास्तु तेषां वक्ष्यामि सिद्धयः ।  
 भूर्लोकवासिनः सर्वे अन्नादास्तु रसात्मकाः ॥४२॥  
 भुवे स्वर्गे च ये सर्वे सोमपा अज्यपास्तु ते ।  
 चतुर्थे येऽपि वर्तन्ते महर्लोकं समाश्रिताः ॥४३॥  
 विज्ञेया मानसी तेषां सिद्धिर्वै पञ्चलक्षणा ।  
 सद्यश्चोत्पद्यते तेषां मनसा सर्वमीप्सितं ॥४४॥  
 एते देवा यजन्ते वै यज्ञैः सर्वैः परस्परं ।  
 अतीतान् वर्त्तमानांश्च वर्त्तमानाननागतान्<sup>(३)</sup> ॥४५॥  
 प्रथमानन्तरैरिष्टा अन्तराः साम्प्रतैः पुनः ।  
 निवर्त्तन्तीत्यासम्बन्धो<sup>(४)</sup>ऽतीति देवगणे ततः ॥४६॥  
 विनिवृत्ताधिकाराणां सिद्धिस्तेषान्तु मानसी ।  
 तेषान्तु मानसी ज्ञेया शुद्धा सिद्धिपरम्परा ॥४७॥  
 उक्ता लोकास्तु चत्वारो जनस्थानुविधिस्तथा ।

(१) अपुनर्मार्गगामिनामित्यत्र अपुनर्भोगगामिनामिति पाठः समीचीनः ।

अपुनर्मार्गगामिनामिति ड० च० ।

(२) पर्यास इति समितिरिति च पाठः लिपिकरप्रमादजनितः ।

(३) पाठोऽयं लिपिकरप्रमादादुत्पन्नः ।

(४) पाठोऽयं न विशुद्धः ।

समासेन मया विप्रा भूयस्तं वर्त्तयामि वः ॥४८॥

वायुस्वाच । मरीचिः कश्यपोदक्षो वसिष्ठश्चाङ्गिरा भृगुः ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुरित्येवमादयः ॥४९॥

पूर्वं ते संप्रसूयन्ते ब्रह्मणो मनसा इह ।

ततः प्रजाः प्रतिष्ठाय जनमेवाश्चयन्ति ते ॥५०॥

कल्पदाहप्रदीपेषु तदा कालेषु तेषु वै ।

भूरादिषु महान्तेषु भृशं व्याप्तेष्वथग्निना ॥५१॥

शिखा संवर्त्तका ज्ञेया प्राप्नुवन्ति सदा जनाः ।

यामादयो गणाः सर्वे महर्षीकनिवाणिनः ॥५२॥

महर्षीकेषु दीपेषु जनमेवाश्चयन्ति ते ।

सर्वे सूक्ष्मगरीरास्ते तत्रस्थास्तु भवन्ति ते ॥५३॥

तेषां ते तुल्यसामर्थ्यास्तुल्यमूर्तिधरास्तेषा ।

जनलोके विवर्त्तन्ते यावत्संभवते जगत् ॥५४॥

व्युष्टायान्तु रजन्वां वै ब्रह्मणोऽव्यक्तयोनिनः ।

अहरादौ प्रसूयन्ते पूर्ववत्<sup>(१)</sup> क्रमश्चस्त्वह ॥५५॥

स्वावभूवादयः सर्वे मरीच्यन्तास्तु साधकाः ।

देवास्ते वै पुनस्तेषां जायन्ते निधनेष्विह<sup>(२)</sup> ॥५६॥

यामादयः क्रमेणैव कनिष्ठाद्याः प्रजापतेः ।

पूर्वं पूर्वं प्रसूयन्ते पश्चिमे पश्चिमास्तथा ॥५७॥

देवान्यथे देवता हि सप्त सम्भूतयः स्मृताः ।

व्यतीताः कल्पजास्तेषां तिस्रः शिष्टास्तथा परे ॥५८॥

(१) पूर्व्वशः इति ड० च० ।

(२) पुनर्येषां जायन्ते निधनेष्विह इति पाठः साधोयान् ।

आवर्त्तमाना देवास्ते क्रमेणैते न सर्वशः ।  
 गत्वा जवन्तवीभाव<sup>(१)</sup>न्दृशकृतः पुनः पुनः ॥५८॥  
 ततस्ते वै गणाः सर्वे वृष्टा भावेऽनित्यतां ।  
 भाविनोऽर्थस्य च बलात् पुण्याख्यातिबलेन च ॥५९॥  
 निवृत्तवृत्तयः सर्वे स्वस्थाः सुमनसस्तथा ।  
 वैराजे तृपपद्यन्ते लोकमुत्सृज्य तज्जनं ॥६०॥  
 ततोऽन्येनैव कालेन नित्ययुक्तास्तास्त्रिनः ।  
 कथनाच्चैव धर्मस्य तेषां ते जज्ञिरेऽन्वये ॥६१॥  
 इहोत्पन्नास्ततस्ते वै स्थाना<sup>(२)</sup> आपूरयन्त्यतः ।  
 देवत्वे च ऋषित्वे च मनुष्यत्वे च सर्वशः ॥६२॥  
 एवं देवगणाः सर्वे दशकृतो निवर्त्तय वै ।  
 वैराजेषूपपन्नास्ते दश तिष्ठन्त्युपपन्नान् ॥६३॥  
 पूर्णे पूर्णे ततः कल्पे स्थित्वा वैराजके पुनः ।  
 ब्रह्मलोके विवर्त्तते पूर्वपूर्वक्रमेण तु ॥६४॥  
 एतस्मिन् ब्रह्मलोके तु कल्पे वैराजके गते ।  
 वैराजं पुनरप्येके कल्पस्थानमकल्पयन् ॥६५॥  
 एवं पूर्वानुपूर्व्येण ब्रह्मलोकगतेन वै ।  
 एवं तेषु व्यतीतेषु तपसा परिकल्पिते ।  
 वैराजे तृपपद्यन्ते दशकृतो निवर्त्तते ॥६६॥  
 एवं देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः ।

(१) जीवं जवीभावमिति ख०, यवं यवीभावमिति छ० । एते सर्वे पाठा लिपिकरप्रमादादुद्धृताः ।

(२) अत्र स्थानान् इति पाठः सम्भवपरः ।

निधनं ब्रह्मलोके तु गतानामृषिभिः सद्यः ॥६८॥

सूत उवाच । न शक्यमानुपूर्वेण तेषां वक्तुं प्रविक्षरं ।

अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः ।

एवमेव न सन्देहो यथावत्कथितं मया ॥६९॥

तदुपश्रुत्य वाक्यार्थमृषयः संशयान्विताः ।

सूतमाहुः पुराणज्ञं व्यासश्रियं सहामतिं ॥७०॥

अथ जचुः । वैराजास्तेऽयदाहारा यत्सत्त्वाश्च यदाश्रयाः ।

तिष्ठन्ति चैव यत्कालं तन्नेा ब्रूहि यथातथं ॥७१॥

तदुक्तमृषिभिर्वाक्यं श्रुत्वा लोकार्थतत्त्ववित् ।

सूतः पौराणिको वाक्यं विनयेनेदमब्रवीत् ॥७२॥

ततः प्राप्यन्त ते सर्वे शुद्धिशुद्धतमाश्च ये ।

आभूतसंज्ञवास्तच्च दृष्ट्वा तिष्ठन्ति ते जनाः ॥७३॥

सर्वे सूक्ष्मशरीरास्ते विद्वांसो घनमूर्त्तयः ।

स्थितलोकास्थितत्वाच्च तेषां भूतं न विद्यते ॥७४॥

जचुः सनत्कुमाराद्याः सिद्धास्ते योगधर्मिणः ।

ख्यातिं नैमित्तिकीं तेषां पर्याये समुपस्थिते ॥७५॥

स्थानत्यागे मनश्चापि युगपत्संप्रवर्त्तते ।

जचुः सर्वे तदान्योऽन्यं वैराजान् शुद्धबुद्धयः ॥७६॥

एवमेव महाभागाः प्रणवं सम्प्रविश्य ह ।

ब्रह्मलोके प्रवर्त्तामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥७७॥

एवमुक्त्वा तदा सर्वे ब्रह्मान्ते व्यवसायिनः ।

योजयित्वा तदा सर्वे वर्त्तन्ते योगधर्मिणः ॥७८॥



तत्रैव सम्प्रसीयन्ते ज्ञान्ता दीपार्चिषो यथा ।  
 ब्रह्मकायमवर्त्तन्त पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥७८॥  
 लोकान्तं समनुप्राप्य सर्वे ते भावनामयं ।  
 आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य अमृतत्वाय ते गताः ॥८०॥  
 वैराजेभ्यस्तथैवोर्द्ध्वं अन्तरे षड्रणे ततः ।  
 ब्रह्मलोकः समाख्यातो यत्र ब्रह्मा पुरोहितः ॥८१॥  
 ते सर्वे प्रणवात्मानो बुद्धशुद्धतपास्तथा ।  
 आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्यामृतत्वञ्च भजन्युत ॥८२॥  
 इन्द्रैस्ते नाभिभूयन्ते भावत्रयविवर्जिताः ।  
 आधिपत्यं विना तुल्या ब्रह्मणस्ते महौजसः ॥८३॥  
 प्रभावविजयैश्चर्य्यस्थितिर्वैराग्यदर्शनैः ।  
 ते ब्रह्मलौकिकाः सर्वे गतिं प्राप्य विवर्त्तनीं ॥८४॥  
 ब्रह्मणा सह देवैश्च सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।  
 तपसोऽन्ते क्रियात्मानो बुद्धावस्था मनीषिणः ।  
 अव्यक्ते संप्रसीयन्ते सर्वे ते क्षणदर्शिनः ॥८५॥  
 इत्येतदमृतं शुक्लं नित्यमवयवमवयवं ।  
 देवर्षयो ब्रह्मसत्त्वं सनातनमुपासते ॥८६॥  
 अपुनर्मार्गगादीनां तेषां चैवोर्द्ध्वं रेतसां ।  
 कर्माभ्यासकृता शुद्धिर्वेदान्तेषूपलक्ष्यते ॥८७॥  
 तत्र तेऽभ्यासिनो युक्ताः परां काष्ठामुपासते ।  
 हित्वा शरीरं पाप्मानममृतत्वाय ते गताः ॥८८॥  
 वीतरागा जितक्रोधा निर्मोहा सत्यवादिनः ।

शान्ताः प्रणिहितात्मानो दयावन्तो जितेन्द्रियाः ॥८८॥

निःसङ्गाः शुचयश्चैव ब्रह्मसाथोज्यगाः स्रुताः ।

अकामयुर्केर्ये वीरास्तपोभिर्दग्धकिस्त्रिषाः ।

तेषामभ्रंशिनो लोका अप्रमेयसुखाः स्रुताः ॥८९॥

एतद्ब्रह्मपदन्दिव्यं परमं योऽस्मि भास्वरं ।

यच्च गत्वा न शोचन्ति ह्यमरा ब्रह्मणा सह ॥९०॥

अथ उचुः । कस्मादेष परार्द्धश्च कश्चैषः पर उच्यते ।

एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम ॥९१॥

स्रुत उवाच । शृणुध्वं मे परार्द्धश्च परिसंख्यां परस्य च ।

एकं दश शतश्चैव सहस्रश्चैव सङ्ख्याया ॥९२॥

विज्ञेयमासहस्रन्तु सहस्राणि दशायुतं ।

एकं शतसहस्रन्तु नियुतं प्रोच्यते बुधैः ॥९३॥

तथा शतसहस्राणामर्बुदं कोटिरुच्यते ।

अर्बुदं दशकोट्यस्तु अर्जं कोटिशतं विदुः ॥९४॥

सहस्रमपि कोटीनां खर्वमाज्जर्मनीषिणः ।

दशकोटिसहस्राणि निखर्वमिति तं विदुः ॥९५॥

शतं कोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते ।

सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।

गुणितानि समुद्रं वै प्राज्ञः संख्याविदो जनाः ॥९६॥

कोटीनां सहस्रमयुतमित्ययं मध्य उच्यते ।

कोटिसहस्रनियुता स चान्नं इतिसंज्ञितः ॥९७॥

कोटिकोटिसहस्राणि परार्द्ध इति कीर्त्तते ।

परार्द्धद्विगुणश्चापि परमाज्जर्मनीषिणः ॥८८॥  
 अतमाहुः परिवृढं<sup>(१)</sup> सद्दत्तं परिपद्मकं<sup>(२)</sup> ।  
 विज्ञेयमयुतं तस्मान्निधुतं प्रयुतं ततः ॥९००॥  
 अर्बुदं निर्वुदश्चैव खर्वुदश्च<sup>(३)</sup> ततः स्मृतं ।  
 खर्वश्चैव निखर्वश्च शङ्खु पद्मन्तयैव च ॥९०१॥  
 ससुत्रं मध्यमश्चैव परार्द्धमपरं ततः ।  
 एवमष्टादशैतानि स्थानानि गणनाविधौ ॥९०२॥  
 अतानीति विजानीयात् संज्ञितानि महर्षिभिः ।  
 कल्पसंख्या प्रवृत्तस्य परार्द्धं ब्रह्मणः स्मृतं<sup>(४)</sup> ॥९०३॥  
 तावच्छेषोऽपि कालोऽस्य तस्यान्ते प्रतिसृज्यते ।  
 पर एष परार्द्धश्च संख्यातः संख्यया मया ॥९०४॥  
 यस्मादस्य परं त्रीयं परमायुः परन्मपः ।  
 परा शक्तिः परो धर्मः परा विद्या परा धृतिः ॥९०५॥  
 परं ब्रह्म परं ज्ञानं परमैश्वर्यमेव च ।  
 तस्मात्परतरं भूतं ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ॥९०६॥  
 परे स्थितो ह्येष परः सर्वार्थेषु ततः परः ।  
 संख्यातस्तु परो ब्रह्मा<sup>(५)</sup> तस्यार्द्धं तु परार्द्धता ॥९०७॥  
 संख्येयं चाप्यसंख्येयं संततं चापि तं चिकं<sup>(६)</sup> ।

(१) परिवृढं इति छ० ।

(२) पद्मपत्रकमिति ख०, परिसद्मकमिति छ० ।

(३) खन्दश्चैव इति छ० च० ।

(४) पाठोऽयं न समीचीनः ।

(५) धर्म इति क० छ० ।

(६) ते त्रयमिति क० ज० ।

संख्येयं संख्याया दृष्टं अपराद्धादिभाव्यते<sup>(१)</sup> ॥१०८॥  
 राशौ दृष्टे न संख्यासि तदसंख्यस्य<sup>(२)</sup> लक्षणं ।  
 अनपत्यं सिक्ताखेषु<sup>(३)</sup> दृष्टवान् पञ्चलक्षणं<sup>(४)</sup> ॥१०९॥  
 ईश्वरैस्तत्प्रसंख्यातं शृङ्खलादिव्यदृष्टिभिः ।  
 एवं ज्ञानप्रतिष्ठत्वात्<sup>(५)</sup> सर्वं ब्रह्मानुपश्यति<sup>(६)</sup> ॥११०॥  
 एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे नैमिषेयास्तपस्विनः ।  
 वाय्वपर्याकुलाक्षस्तु प्रवर्षाद्गद्गदस्वराः ॥१११॥  
 पप्रक्षुर्मातरिभ्यां सर्वे ते ब्रह्मवादिनः ।  
 ब्रह्मलोकस्तु भगवन् यावन्माचाम्तरः प्रभो ॥११२॥  
 योजनायेण संख्यातः साधनं योजनस्य तु ।  
 क्रोधस्य च परीमाणं खोतुमिच्छामि तत्ततः ॥११३॥  
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मातरिभ्या विनीतवाक् ।  
 उवाच मधुरं वाक्यं यथादृष्टं यथाक्रमं ॥११४॥  
 वायुस्त्वाच । एतद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मे विवक्षितं ।  
 अव्यक्ताद्वाक्प्रभागे वै महास्थूलो विभाव्यते<sup>(७)</sup> ॥११५॥

(१) अपराद्धा च विद्यते इति ख० ।

(२) तदसंख्यास्तु इति क० छ० ज० ।

(३) अनन्यसिक्ताखेषु इति क० छ०, सिक्ताख्येषु ड० च० ।

(४) दृष्टं चान्यं त्वलक्षणं इति छ० ।

(५) ज्ञानात्प्रतीयत्वादिति ड० च० छ० ।

(६) संख्येयं चाप्यसंख्येयमित्यादि सर्वं ब्रह्मानुपश्यति इत्यन्तं यादो न विमुक्तः ।

(७) विभाव्यते इति ड० ।

दशैव भवतां भागा भूतादिः सूक्ष्म उच्यते ।  
 दशभागाधिकं चापि भूतादिः परमाणुः ॥१९६॥  
 परमाणुः सुक्ष्मस्तु<sup>(१)</sup> भावयाहो न चक्षुषा ।  
 यदभेद्यतमं लोके विज्ञेयं परमाणु तत् ॥१९७॥  
 अणुलान्तरमतं भानेयत् सूक्ष्मं वृथ्यते रजः ।  
 प्रथमं तत्परमाणुनां परमाणुं प्रचक्षते ॥१९८॥  
 अणुनां परमाणुनां समवायो यत्र भवेत् ।  
 चक्षुरेणुः समाख्यातस्तत्पद्मरज उच्यते ॥१९९॥  
 चक्षुरेणुश्च येऽद्यष्टौ रश्मरेणुस्तु य स्ततः ।  
 तेऽद्यष्टौ सममवस्था वलायां<sup>(२)</sup> तासुतं बुधैः ॥२००॥  
 वलायाण्यष्ट सिन्धुः स्याद्यूका तच्चाष्टकं<sup>(३)</sup> भवेत् ।  
 यूकाष्टकं यत् प्राञ्जरङ्गुलस्तु यवाष्टकं ॥२०१॥  
 द्वादशाङ्गुलपर्व्याणि वितस्तिस्थानमुच्यते ।  
 रत्निश्चाङ्गुलपर्व्याणि विज्ञेयो लोकविंशतिः ॥२०२॥  
 चत्वारि विंशतिश्चैव दस्तः स्यादङ्गुलानि तु ।  
 किष्कुर्द्विरन्निर्विज्ञेयो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ॥२०३॥  
 बलवत्यङ्गुलश्चैव धनुराजर्मनीविणः ।  
 हतङ्गुल्यतिवन्ध्यायां पादानां धनुषः स्ततः<sup>(४)</sup> ॥२०४॥

(१) परमाणुतिस्त्रयस्तु इति छ० ज० ।

(२) वलायां इति छ० च० ।

(३) ताच्चाष्टका इति पाठो विमुञ्चः ।

(४) पाठोऽयं निपिकरप्रमादाद्बहुनः ।

धनुर्दण्डो युगं नाली सुखान्तेतान्यथाशुभैः ।  
 धनुर्पस्त्रिजतं नक्षत्रमाहुः संख्याविजो जनाः ॥१९१॥  
 धनुःसहस्रे द्वे सापि गच्छतिरुपदिश्यते ।  
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनानु विधीयते ॥१९२॥  
 एतेन धनुषा चैव योजनानु समाप्यते ।  
 एतत्सहस्रं विज्ञेयं शस्त्रक्रोशान्तरन्तथा ॥१९३॥  
 योजनानानु संख्यातं संख्याज्ञानविज्ञारदैः ।  
 एतेन योजनायेण गृह्यध्वं ब्रह्मणोऽन्तरं ॥१९४॥  
 महीतलात् सहस्राणां शतादूर्ध्वं दिवाकरः ।  
 दिवाकरात्सहस्रेण तावदूर्ध्वं निशाकरः ॥१९५॥  
 पूर्णं शतसहस्रानु योजनानां निशाकरात् ।  
 नक्षत्रमण्डलं हस्तत्रयुपरिष्ठात् प्रकाशते ॥१९६॥  
 शतं सहस्रं संख्यातो मेरुर्दिगुक्षितं पुनः ।  
 यद्दान्तरमद्यैकैकमूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलात् ॥१९७॥  
 तारागणनां<sup>(१)</sup> सर्वेषामधस्ताच्चरते बुधः ।  
 तस्योर्ध्वेच्चरते शुक्रस्तस्मादूर्ध्वं च लोहितः ॥१९८॥  
 ततो हृदस्यतिथोर्ध्वं तस्मादूर्ध्वं जनेश्वरः ।  
 ऊर्ध्वं शतसहस्रानु योजनानां जनेश्वरात् ॥१९९॥  
 सप्तविंशमण्डलं हस्तत्रयुपरिष्ठायकाश्रते ।  
 अष्टविंश<sup>(१)</sup>सु सहस्राणां शतादूर्ध्वं विभाव्यते ॥२००॥

(१) तारागणनामिति पाठो न समीचीनः ।

(२) अष्टविंश इति पाठः साधुः ।

योऽसौ तारामये दिव्ये विमाने ब्रह्मरूपके ।  
 उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेधीभूतो भुवो दिवि ॥१३५॥  
 त्रैलोक्यस्यैव उत्प्रेक्ष्य व्याख्यातो योजनैर्मया ।  
 मन्वन्तरैषु देवानामिन्द्रा यथैव सौमिकी ॥१३६॥  
 वर्षाक्रमेभ्य इन्द्रा तु सौकेऽस्मिन् या प्रवर्तते ।  
 सर्वेषां देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्रतः ॥१३७॥  
 त्रैलोक्यमेतद्वाख्यातमत ऊर्द्धं निबोधत ।  
 भुवादूर्द्धं महर्लोको यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ।  
 एकयोजनकोटी सा इत्येवं निश्चयं गतं ॥१३८॥  
 द्वे कोटौ तु महर्लोकात् यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ।  
 यत्र ते ब्रह्मणः पुत्रा दक्षाद्याः साधकाः स्रताः ॥१३९॥  
 चतुर्गुणोत्तरादूर्द्धं जल्लोकान्तपः स्रतं ।  
 वैराजा यत्र ते देवा भूतदाहविवर्जिताः ॥१४०॥  
 चतुर्गुणान्तु तपोलोकात् सत्यलोकान्तरं स्रतं ।  
 अपुनर्मारकामानां ब्रह्मलोकः स उच्यते ॥१४१॥  
 यस्मात् स च्यवते भूयो ब्रह्माणं स उपासते ।  
 एककोटिर्योजनानां पञ्चाशन्नियुतानि तु ॥१४२॥  
 ऊर्द्धभागस्ततोऽण्डस्य ब्रह्मलोकात्परः स्रतः ।  
 चतुरस्रैव कोट्यस्तु नियुता पञ्चषष्टि च ॥१४३॥  
 एषोऽङ्गान्नप्रचारोऽस्य गत्यन्तश्चापरः स्रतः (१) ।

भुवाग्मेतज्जाह्वातं योजनायाद्यथाश्रुतं ॥१४४॥  
 अधोगतीनां कक्षामि भूतानां स्थानकक्षणा ।  
 गच्छन्ति घोरकक्षाणः प्राणिनो यच्च कर्माभिः ॥१४५॥  
 नरको रौरवो रोधः सुकरस्ताल एव च ।  
 तप्तकुम्भो महाज्वालः श्वलोऽथ विमोचनः ॥१४६॥  
 हृमी च हृमिभक्षस्य लालाभक्षो विशंसनः ।  
 अधःशिराः पूषवहे हृधिरान्धस्तथैव च ॥१४७॥  
 तथा वैतरणं कृष्णमसिपचवनं तथा ।  
 अग्निज्वालो महाघोरः संदंशोऽथ श्मभोजनः ॥१४८॥  
 तमस्य कृष्णसूचस्य लोहस्याप्यसिजस्तथा ।  
 अप्रतिष्ठोऽथ वीच्यश्चनरका ह्येवमादयः ॥१४९॥  
 तामसा नरकाः सर्वे यमस्य विषये स्मिताः ।  
 येषु दुष्कृतकर्माणः पतन्तीह पृथक् पृथक् ॥१५०॥  
 भूमेरधस्तान्ते सर्वे रौरवाद्याः प्रकीर्तिताः ।  
 रौरवे कूटसाक्षी तु मिथ्या यस्याभिज्ञंसति ।  
 क्रूरपहे पचवादी ह्यसत्यः पतते नरः ॥१५१॥  
 रोधे गोप्त्रो भूणहा च अग्निदाता पुरस्य च ।  
 सुकरे ब्रह्महा मञ्जुत्सुरापः स्वर्णतस्करः ॥१५२॥  
 ताले पतेत् क्षुचिहवा हवा वैश्वच दुर्गतिं ।  
 ब्रह्महत्याश्च यः कुर्याद्यस्य स्याद्गुरुतत्पणः ॥१५३॥  
 तप्तकुम्भो स्वसागामी तथा राजभटस्य यः ।  
 तप्तलोहे चाश्ववणिक् तथा चम्बनरक्षिता ॥१५४॥



साध्वीविनायकनी च वस्तु भक्त<sup>(१)</sup> परित्यजेत् ।  
 महाज्वाले दुहितरं त्रुषां गच्छति वस्तु वै ॥१५५॥  
 वेदो विस्तीर्यते येन वेदं दूषयते च यः ।  
 गुरुंसैवावमन्यन्ते वाक्रोर्गैश्चाडयन्ति च ॥१५६॥  
 अगम्यगामी च नरो नरकं ब्रह्मं प्रजेत् ।  
 विमोहे पतिते चौरे<sup>(२)</sup> मर्यादां यो भिज्जति वै ॥१५७॥  
 दुरष्टं<sup>(३)</sup> कुर्वते वस्तु कीटलोहं प्रपद्यते ।  
 देवब्राह्मणविदेष्टा गुरुणाश्चाप्ययूजकः ।  
 रत्नं दूषयते वस्तु क्षमिभक्ष्यं प्रपद्यते ॥१५८॥  
 पर्यन्नाति य एकोऽन्यो ब्राह्मणी<sup>(४)</sup> सुहृदः सुता ।  
 लाक्षाभवे स पतति दुर्गन्धे नरके गतः<sup>(५)</sup> ॥१५९॥  
 काण्डकर्त्ता<sup>(६)</sup> युलालस्य निष्कदर्शो चिकित्सकः ।  
 आरामेभ्यस्त्रिदाता चः पतते स विशङ्खने ॥१६०॥  
 असत्प्रतिपक्षी यस्य तथैवाद्याज्ययाजकः ।  
 मलचैर्जीवितो यस्य नरो गच्छत्यधोमुखं ॥१६१॥

(१) भक्तमिति पाठो लेखकप्रमादजनितः ।

(२) आदर्शपुस्तकमात्रे, विमोहे पतिते चौरे इति पाठो वर्त्तते ।  
 अपि विमोहे पतते चौरो इति पाठाऽर्थसङ्गतिकारः ।

(३) दुरदृष्टमित्यत्र दुरध्व अथवा दुःखमिति पाठाऽर्थप्रतिपत्तिकारः ।

(४) ब्रह्मणा इति ख० छ० च० छ० । क० म० ज० पुस्तकेषु  
 शतश्लोकाङ्गं न विद्यते ।

(५) मल इत्यत्र मल इति पाठः साधुः ।

(६) नास्तिकर्त्ता इति छ० ।

चीरं सुरां च मांसं च क्षात्तां गन्धं रसं<sup>(१)</sup> निक्षान् ।  
 एवमादीनि विक्रीणन् घोरे पूयवहे पतेत् ॥१६२॥  
 यः कुक्कुटानि बध्नाति मार्जारान् सूकरांश्च तान् ।  
 पक्षिणश्च मृगान् ह्यगान् सोऽप्येनं नरकं व्रजेत् ॥१६३॥  
 आजीविको माद्विषकस्तथा चक्रध्वजी च यः ।  
 रज्जोपजीविको विप्रः श्वाकुनियामयाजकः ॥१६४॥  
 आगारदाशी भरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।  
 सुरापो मांसभक्षश्च तथा च पशुघातकः ॥१६५॥  
 बिम्बस्ता मद्भिषादीनां मृगहन्ता तथैव च ।  
 पर्तकारश्च सूची च यश्च स्थान्निचघातकः ।  
 रुधिरान्धो पतज्येते एवमाहुर्मनीषिणः ॥१६६॥  
 उपविष्टमेकपत्न्यां विषमं भोजयन्ति ये ।  
 पतन्ति नरके घोरे विड्मुजे नात्र संशयः ॥१६७॥  
 मृषावादी नरो यस्य तथा प्राकोब्रकोऽशुभः ।  
 पतति नरके घोरे मूचाकीर्णे स पापकृत् ॥१६८॥  
 मधुयाहाभिहन्तारो यान्ति वैतरणीं नराः ।  
 उन्मत्ताश्चित्तभग्नाश्च श्रौचाचारविवर्जिताः ॥१६९॥  
 क्रोधना दुःखदास्त्रैव<sup>(२)</sup> कुहकाकृष्टगामिनः ।  
 अविषयवने क्षेदी<sup>(३)</sup> तथाक्षौरधिकाश्च ये ।

(१) गन्धरसमिति ख० ड० च० ।

(२) दुःखदास्त्रैव इत्यत्र आदर्शपुस्तकमात्रे दुःखदाराश्च इति पाठो वर्तते ।

(३) अयं पाठो न समीचीनः ।

कर्त्तव्येषु विह्वल्यन्ते मृगव्याधाः सुदारुणैः ॥१७०॥  
 आश्रमप्रत्यवसिता अग्निज्वाले पतन्ति वै ।  
 भोज्यन्ते श्यामश्वलेरयस्तुण्डैश्च वायसैः ॥१७१॥  
 इज्यायां व्रतमालोपात्<sup>(१)</sup> सन्दंशे नरके पतेत् ॥  
 स्कन्दते यदि वा स्वप्ने व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ॥१७२॥  
 पुनैरध्यापिता ये च पुनैराज्ञापिताश्च ये ।  
 ते सर्वे नरकं यान्ति नियतन्तु श्रभोजने ॥१७३॥  
 वर्णाश्रमविरुद्धानि क्रोधहर्षसमन्विताः ।  
 कर्माणि ये तु कुर्वन्ति सर्वे निरयगामिनः ॥१७४॥  
 उपरिष्ठात्सितो घोर उष्णात्मा रौरवो महान् ।  
 सुदारुणस्तु शीतात्मा तस्याधस्तात्तपः स्रुतः<sup>(२)</sup> ॥१७५॥  
 एवमादिकमेणैव वर्णमानाश्रिवोधत ।  
 भूमेरधस्तात्स्रैव नरकाः परिकीर्तिताः ॥१७६॥  
 अधर्मसूत्रवस्ते सूरन्धतामिश्रकादयः ।  
 रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥१७७॥  
 अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्रुतः ।  
 तृतीयः कालस्तपः स्यात् महाहविर्विधिः<sup>(३)</sup> स्रुतः ॥१७८॥  
 अप्रतिष्ठश्चतुर्थः स्यादवीची पञ्चमः स्रुतः ।  
 क्षोहपृष्ठस्तमस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः ॥१७९॥

(१) इज्याव्रतसमालोपादिति पाठः साधुः ।

(२) तमोमय इति पाठः समीचीनः ।

(३) महाविधिहविरिति ख० ।

घोरत्वाद्गौरवः प्रोक्तः सान्भको<sup>(१)</sup> दहनः स्युतः ।

सुदारुणस्तु सीतात्मा तस्याधस्तात्तपो<sup>(२)</sup>ऽधमः ॥१८०॥

सर्पो निहन्तनः प्रोक्तः कालसूत्रेति दारुणः ।

अप्रतिष्ठे स्थितिर्नास्ति भ्रमस्तस्मिन् सुदारुणः ॥१८१॥

अवीचिर्दारुणः प्रोक्तो यन्त्रसंपीडनाच्च सः ।

तस्मात्सुदारुणो लोहः कर्मणां जयणाच्च<sup>(३)</sup> सः ॥१८२॥

तथाभूते शरीरत्वा<sup>(४)</sup>दविवेभ्यस्तु<sup>(५)</sup> स स्युतः ।

पीडयन्धवधासङ्गादप्रतीकारलक्षणः ॥१८३॥

उद्धं शैलमिता<sup>(६)</sup>स्ते तु निरालोकाश्च ते स्युताः ।

दुःखोत्कर्षस्तु सर्वेषु अधर्मस्य निमित्ततः ॥१८४॥

उद्धं लोकैः समावेतौ निरालोकौ च तावुभौ ।

कूटाङ्गारप्रमाणैश्च<sup>(७)</sup> शरीरी मूचनायकः<sup>(८)</sup> ॥१८५॥

उपभोगसमर्थस्तु सद्यो जायन्ति कर्मभिः ।

दुःखप्रकर्षस्योगत्वं तेषु सर्वेषु वै स्युतः ॥१८६॥

(१) सौमिको इति क०, सोमिको इति ख० सौमिको उ० च० छ० ।

(२) तपो इति उ० च० ।

(३) क्षपणाच्चेति ख० उ० च० छ०

(४) तथाभूतोऽशरीरत्वादिति उ० च० ।

(५) पाठोऽयं न विमृद्भः । अविवेभ्य इत्यत्र अविधिभ्य इति पाठः

सम्भाव्यते ।

(६) शैलमिता इत्यत्र शैलमया इति पाठः सम्भवपरः ।

(७) खैरिति उ० छ० ज० ।

(८) पाठोऽयं न समीचीनः । मूचनायक इत्यत्र । तत्र नायकः इति ख० ।

यातनाश्चाप्यसंख्येया नारकानां तथा ख्यताः ।  
 तज्जानुभूय ते दुःखं क्षीणे कर्मणि वै पुनः ॥१८७॥  
 तिर्यग्योनौ प्रसूयन्ते कर्मशेषे गते ततः<sup>(१)</sup> ।  
 देवाश्च नारकाश्चैव ऊर्ध्वं पादश्च संस्थिताः ॥१८८॥  
 धर्माधर्मनिमित्तेन सद्यो जायन्ति मूर्त्तयः ।  
 उपभोगार्थमुत्पत्तिरौपपत्तिककर्मतः ॥१८९॥  
 पश्यन्ति नारकान् देवा ह्यधोवक्त्रान् ह्यधोगतान् ।  
 नारकाश्च तथा देवान् सर्वान् पश्यन्त्यधोमुखान् ॥१९०॥  
 अनयमूलता यस्माद्भारणाश्च स्वभावतः<sup>(२)</sup> ।  
 तस्मादूर्ध्वमधोभावो लोकालोके न विद्यते ॥१९१॥  
 एषा स्वाभाविकी संज्ञा लोकालोके प्रवर्त्तते<sup>(३)</sup> ।  
 अथाब्रुवन् पुनर्वायुं ब्राह्मणाः सन्निपसदा ॥१९२॥  
 ऋषय ऊचुः । सर्वेषामेव भूतानां लोकालोकनिवासिनां ।  
 संसारे संसरन्तीह यावन्तः प्राणिनश्च तान् ॥१९३॥  
 सङ्ख्याया परिसङ्ख्याय ततः प्रब्रूहि कृत्स्नशः ।  
 ऋषीणां तदचः श्रुत्वा मारुतो वाक्यमब्रवीत् ॥१९४॥  
 वायुस्त्वाच । न शक्या जन्तवः कृत्स्नाः प्रसंख्यातुं कथञ्चन ।  
 अनाद्यन्ताश्च संकीर्णा ह्यप्यूहेन व्यवस्थिताः ।

(१) कर्मशेषे गोन्तगः इति क० कर्मशेषे तु गोमताः इति ख० कर्म-  
 शेषेन्तगे ततः इति च० कर्मशेषेन्तगोन्तग इति छ० ज० । कर्मशेषे भवे  
 ततः इत्यनन्तरं लोकाद्विं पतितं ।

(२) स्वास्य भावतः इति क० ज० ।

(३) नारकाश्च तथा देवानित्यादि प्रवर्त्तते इत्यन्तं पाठो न साधुः ।

मन्त्रा विविक्तैषामानन्देन प्रकीर्तिताः ॥१८॥  
 न दिव्यचक्षुषा ज्ञातुं शक्या ज्ञानेन वा पुनः ।  
 चक्षुषा वै प्रसंख्यातुं श्रुतो ह्यन्ते मराधिपः<sup>(१)</sup> ॥१९॥  
 अमाध्याना<sup>(२)</sup> दवेद्यत्वाच्चैव प्रश्नो विधीयते ।  
 ब्रह्मणा संज्ञितं यत्तु संख्यया तन्निबोधत ॥१८॥  
 यः सहस्रतमो भागः स्यावराणां भवेद्विद्व ।  
 पार्थिवाः किमश्नस्तावत्संसेकाद्येषु सम्भवाः<sup>(३)</sup> ॥१८॥  
 संसेकज्ञानाभागेन सहस्रेणैव संज्ञिताः ।  
 औदका जन्तवः सर्वे निश्चयात्तद्विचारितं ॥१८॥  
 सहस्रेणैव भागेन संज्ञानां सलिलौकसां ।  
 विवङ्गमास्तु विज्ञेया लौकिकास्ते च सर्वशः ॥२०॥  
 यः सहस्रतमोभागस्तेषां वै पक्षिणां भवेत् ।  
 पञ्चवस्तुमा ज्ञेया लौकिकास्तु चतुस्पदाः ॥२०॥  
 चतुष्पदानां सर्वेषां सहस्रेणैव संज्ञिताः ।  
 भागेन द्विपदा ज्ञेया लौकिकेऽस्मिन्तु सर्वशः ॥२०॥  
 यः सहस्रतमो भागो भागे तु द्विपदा पुनः ।  
 धार्मिकास्तेन भागेन विज्ञेयाः सन्निताः पुनः ॥२०॥  
 सहस्रेणैव भागेन धार्मिकेभ्यो दिवङ्गताः ।  
 यः सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्विद्वि ।

(१) पाठाऽयं न सम्यक् ।

(२) अमाध्यानादिति ख० ड० च० ।

(३) पाठाऽयं न समीचीनः । ब्रह्मणा च सम्भवा इति क० ।

संनितास्तेन भागेन मोक्षिणस्तावदेव हि ॥२०॥४॥  
 स्वर्गोपपादकैस्तुल्या यातनास्थानवासिनः ।  
 पतितासूर्णमुद्देशादुरात्मानो क्षियन्ति ये ।  
 रौरवे तामसे ह्येते शीतोष्णं प्राप्नुवन्ति ते ॥२०॥५॥  
 वेदनाकटुकास्तथा यातनास्थानमागताः ।  
 चष्मास्तु रौरवो ज्ञेयस्तेजो<sup>(१)</sup> घोररसात्मकः ॥२०॥६॥  
 ततो घनात्मिकश्चापि शीतात्मा सततं तपः<sup>(२)</sup> ।  
 एवं सुदुर्लभाः सन्तः स्वर्गे च धार्मिका मराः ॥२०॥७॥  
 एषा संख्या कृता संख्याईश्वरेण स्वयम्भुवा ।  
 गणना विनिवृत्तैषा सञ्ज्ञा ब्राह्मी च मानुषी ॥२०॥८॥  
 अथ चक्षुः । महेऽ जनस्तपः सत्यं भृतो भाव्यो भवस्तथा ।  
 उक्ता ह्येते त्वर्या लोका लोकानामन्तरेण च ।  
 लोकान्तरश्च यादृग्वै तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥२०॥९॥  
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ऋषीणामूर्ध्वरेतसां ।  
 च वायु दृष्टतत्त्वार्थं हृदन्तत्त्वमुवाच च ॥२१॥०॥  
 वायुमुवाच । व्यक्तं तर्केण पश्यन्ति योगात्प्रत्यक्षदर्शिनः ।  
 प्रत्याहारेण ध्यानेन तपसा च क्रियात्मनः ॥२१॥१॥  
 अशुः सनत्कुमाराद्याः सम्बुद्धाः शुद्धबुद्धयः ।  
 व्यपेतशोका विरजाः सन्तो ब्रह्मो वसन्तमाः ॥२१॥२॥  
 अक्षयाः प्रीतिसंयुक्ता ब्रह्मो तिष्ठन्ति योगिनः ।

(१) ज्ञेय इति क० ।

(२) तमः इति पाठः साधीयान् ।

ऋषीणां बालखिल्यानां तैर्यथाहृतमीश्वरैः ॥२१३॥  
 यथा चैव मया दृष्टं सानिध्यन्तत्र कुर्वता ।  
 अमन्त्रासक्ततार्थानामालयं चेश्वरस्य यत् ॥२१४॥  
 ईश्वरः परमाणुत्वाद्भावयाह्नो मनीषिणां ।  
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यन्तपः सत्यं क्षमा धृतिः ॥२१५॥  
 द्रष्टृत्वमात्मसम्बन्धमधिष्ठानत्वमेव च ।  
 अव्ययानि दशैतानि तस्मिन् तिष्ठन्ति शङ्करे ॥२१६॥  
 विभुत्वात् खलु योगाग्नि<sup>(१)</sup> ब्रह्मणोऽनुयच्छे रतः ।  
 स लोकविग्रहो भूत्वा साहाय्यमुपतिष्ठते ॥२१७॥  
 अक्षरं ध्रुवमव्ययमष्टमन्त्रौपसर्गिकं ।  
 तस्मैश्वरस्य यन्मात्रस्थानं<sup>(२)</sup> मायामयं परं ॥२१८॥  
 मायया कृतमाचष्टे मायी देवो महेश्वरः ।  
 देवानामुपसंहारस्तत्प्रमाणं हि कीर्त्तये ॥२१९॥  
 विस्तरेणानुपूर्व्या च ब्रुवतो मे निबोधत ।  
 अथोदशैव कोट्यस्तु नियुता दश पञ्च च ।  
 भूर्लोकोऽद्भुतलोको वै योजनेः सम्प्रकीर्त्तये ॥२२०॥  
 एकयोजनकोटी तु पञ्चाशन्नियुतानि च ।  
 षड्विंशं भागवताण्डन्तु ब्रह्मलोकात्परं स्थितं ॥२२१॥  
 एषोऽर्द्धगप्रचारस्तु गत्यन्तश्च ततः स्थितं ।

(१) योगाग्नि इति ख० यागाग्नि इति च० ।

(२) यन्मात्रस्थानमिति ज० ।



नित्या ह्यपरिख्येयाः परस्परगुणाश्रयाः ॥१९६॥  
 सूक्ष्माः प्रसवधर्मिण्यस्ततः प्रकृतयः स्युताः ।  
 येभ्यो<sup>(१)</sup>ऽधिकर्त्तमं संजज्ञे चेचज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥१९७॥  
 तासु प्रकृतिमत्सूक्ष्ममधिष्ठातृत्वमव्ययं ।  
 अनुत्पाद्यं परन्धाम परमाणु परेश्वर्यं ॥१९८॥  
 अक्षयश्चाप्यनुह्यस्य अमूर्त्तिर्मूर्त्तिमानसौ ।  
 प्रादुर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चैवाप्यन्यदः ॥१९९॥  
 विधिरन्यैरनौपम्यः परमाणुर्महेश्वरः ।  
 सतेजा एव तमसो यः पुरस्तात् प्रकाशकः ॥२००॥  
 यदण्डमासीत्सौत्रयं प्रथमन्बौधसर्गिकं ।  
 ब्रह्मतं सर्वतोवृत्तमीश्वराद्भवजायत ॥२०१॥  
 ईश्वरादीजनिर्भेदः चेचज्ञो वीज इत्यते ।  
 योनिं प्रकृतिमाचष्टे सा च नारायणात्मिका ॥२०२॥  
 विभुर्लोकस्य सृष्ट्यर्थं लोकसंस्थानमेव च ।  
 सन्निसर्गः स तन्वा च<sup>(२)</sup> लोकधातुर्महात्मनः ॥२०३॥  
 पुरस्ताद्ब्रह्मलोकस्य अण्डादत्राकच ब्रह्मणः ।  
 तयोर्मध्ये पुरं दिव्यं स्थानं यस्य मनोमयं ॥२०४॥  
 तद्विग्रहवतः स्थानमीश्वरस्यामितौजसः ।

(१) याभ्य इति पाठः साधुः ।

(२) स निसर्गः स तन्वी च इति पाठः सम्भाव्यते । स्वतन्वा इत्यत्र  
 सतत्वाच्च इति ड० झ० ज०, स्वतत्वाच्चेति च० ।

शिवं नाम पुरं तत्र शरणं जन्मभीक्ष्णं ॥१३१॥  
 सङ्गृह्णाणां श्रतं पूर्णं योजनानां द्विजोत्तमाः ।  
 अभ्यन्तरे तु विस्तीर्णं महीमण्डलसंस्थितं ॥१३२॥  
 मध्याह्नार्कप्रकाशेन परतेजोऽभिमर्दिना ।  
 श्रातकौम्भेन महता प्राकारेणार्कवर्चसा ॥१३३॥  
 द्वारैश्चतुर्भिः शोवर्णेर्मुक्तादामविभृषितैः ।  
 तपनीयनिभैः शूभ्रैर्गाढं सुकृतवेष्टनं ॥१३४॥  
 तच्चाकाशे पुरं रम्यं दिव्यं घण्टादिनादितं ।  
 न तत्र क्रमते मृत्युर्न तपो न जरा श्रमाः ॥१३५॥  
 नददन्यैः पुराचारं रूपमासौतुमर्हति<sup>(१)</sup> ।  
 सङ्गृह्णाणां श्रतं पूर्णं योजनानां दिशो दश ॥१३६॥  
 तत्पुरं गोवर्षांकस्य तेजसा व्याप्य तिष्ठति ।  
 भावेन मनसो भूमिर्विन्यस्ता कनकामयी ॥१३७॥  
 रत्नवालुकया तत्र विन्यस्ता शुशुभेऽधिकं ।  
 शारदन्दुप्रकाशानि बालसूर्यनिभानि च ॥१३८॥  
 अर्द्धश्वेतार्द्धरक्तानि सौवर्णानि तथैव च ।  
 रथचक्रप्रमाणानि नालैर्मरकतप्रभैः ॥१३९॥  
 सौकुमारेण रूपेण गन्धिना प्रतिभेन च ।  
 तत्र दिव्यानि पद्मानि वनेषूपवनेषु च ॥१४०॥  
 भङ्गपत्रनिकाशानि तपनीयानि यानि च ।

(१) पाठोऽयं न विशुद्धः । अत्र न हि तस्य पुरस्यान्यैरुपमां कर्तुमर्हति  
 इति पाठः सम्भवितुमर्हति ।

अर्द्धकृष्णार्द्धरक्तानि सुकुमारान्तराणि च ॥२४१॥

आतपचप्रमाणानि पङ्कजैः संवृतानि च ।

भूयः सप्त महानद्यस्तासां नामानि बोधत ॥२४२॥

वरा वरेण्या वरदा वराहा वरवर्णिनी ।

वरमा वरभद्रा च रम्यास्तस्मिन् पुरोत्तमे ॥२४३॥

पद्मोत्पलदलोलान्मिश्रं फेनाद्यावत्तविग्रहं ।

जलं मणिलदलप्रस्थमावहन्ति सरितराः ॥२४४॥

न तु ब्रह्मर्षयो देवा नासुराः पितरस्तथा ।

न खल्वन्येऽप्रमेयस्य विदुरीशस्य तत्पुरं ॥२४५॥

तत्र ये ध्यानमव्ययाः सुयुक्ता विजितेन्द्रियाः ।

पश्यन्तीह महात्मानः पुरन्तद्गोचरात्मनः ॥२४६॥

मध्ये पुरवरेन्द्रस्य तस्याप्रतिमतेजसा ।

सुमहान्नेरुसङ्काशो दिव्यो भद्रश्चिवा वृतः । २४७॥

सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः ।

अनुपमेयै<sup>(१)</sup>रत्नैश्च सर्वतः स विभूषितः ॥२४८॥

स्फटिकैश्चन्द्रसङ्काशैर्वैदूर्यैः सोमसंप्रभैः ।

बालसूर्यप्रभैश्चैव सौवर्णैश्चाग्निसंप्रभैः ॥२४९॥

राजतैश्चापि शुभ्रशुभे इन्द्रनीलमयैः शुभ्रैः ।

दुर्धर्वाग्रमयैश्चैव हृद्यैश्च सुमहादितैः ॥२५०॥

जलैश्च विविधाकारैर्दीप्यङ्गिरधवासितं ।

चन्द्ररश्मिप्रकाशाभिः पद्मकाभिरलङ्कितं ॥ २५१॥

दक्षाघण्टानिनादैश्च नित्यप्रसुदितोत्सवः ।  
 किन्नराणामधीवासैः सन्ध्याभ्राकारराजितैः ॥२५२॥  
 परिवारसमन्तान्तु हेमपुष्पोदकप्रभैः<sup>(१)</sup> ।  
 यथा हि मेरुशैलेन्द्रो हेमशृङ्गैर्विराजते ॥२५३॥  
 सामीकरमयीभिस्तु पातकाभिस्तथा पुरं ।  
 एवं प्रासादराजोऽसौ भूमिकाभिर्विराजते ॥२५४॥  
 वसन्तप्रतिमा<sup>(२)</sup> यत्र त्र्यम्बकस्य निवेशने ।  
 लक्ष्मीः श्रीश्च वपुर्माया कीर्त्तिः शोभा सरस्वती ॥२५५॥  
 देव्या वै सद्दिता ह्येता रूपगन्धमसन्विताः ।  
 नित्या ह्यपरिमङ्गलाताः परस्परगुणाश्रयाः ।  
 भूषणं सर्वरत्नानां योन्यः कान्तिविलासयोः ॥२५६॥  
 कोटीशतं महाभागा विभज्यात्मानमात्मना ।  
 भगवन्तं महात्मानं प्रतिमोदन्त्यतन्द्रिताः ॥२५७॥  
 तामां सहस्रशस्यान्याः पृष्ठतः परिचारिकाः ।  
 रूपिण्यश्च श्रिया युक्ताः सर्वाः कमललोचनाः ॥२५८॥  
 स्त्रीलाविलासमंयुक्तैर्भावैरतिमनोहरैः ।  
 गणैस्ताः सह मोदन्तै शैलाभैः पावकोपमैः ॥२५९॥  
 कुब्जा कामनिकामैश्च वरगात्रा हयाननाः ॥  
 पुण्ड्राश्च विकटाश्चैव करालाश्चिपिटाननाः<sup>(३)</sup> ॥२६०॥

(१) हेमपुस्तोपगैङ्गमैः इति ड० हेमपुस्तोपगैङ्गमैः इति च० ।

(२) रमत्यप्रतिमा इति ड० च० ।

(३) च पिटाननाः इति ड० च० ।

लम्बोदरा ह्रस्वभुजा विनेत्रा ह्रस्वपादिकाः ।  
 मृगेन्द्रवदनास्थान्या गजवक्त्रोदरास्तथा ॥२६१॥  
 गजाननास्थैवान्याः सिंहव्याघ्राननास्तथा ।  
 लोहिताक्ष महास्तन्यः सुभगाश्चारुलोचनाः ॥२६२॥  
 ह्रस्वकुक्षितकेशाश्च सुन्दर्यश्चारुलोचनाः ।  
 अन्याश्च कामरूपिणो नानावेशधराः स्त्रियः ॥२६३॥  
 अभ्यन्तरपरिस्कन्धा देवावामगृहेऽचिताः ।  
 रराम भगवांस्तत्र दशबाहुर्महेश्वरः ॥२६४॥  
 नन्दिना च गणैः सार्द्धं विश्वरूपैर्महात्मभिः ।  
 तथा रुद्रगणैश्चापि तुल्यौदार्यपराक्रमैः ॥२६५॥  
 पावकात्मजसङ्काशैर्यूपदंष्ट्रोत्कटाननैः ।  
 वन्द्यमानो विमानश्च<sup>(१)</sup> पूज्यमानश्च तत्परैः ॥२६६॥  
 सर्वर्तुकुसुमां मालां जिघ्रमाणोरसि स्थितां ।  
 नीलोत्पलदलश्यामं पृथुताम्रायतेक्षणं ॥२६७॥  
 ईषत्कराललम्बोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रागणाश्रितं ।  
 षडूर्द्ध्वनेत्रं दुस्प्रेक्ष्यं रुचिरञ्चीरवाससं ॥२६८॥  
 आहवेव्यपरिक्लिष्टं देवानामरिनाशनं ।  
 बाहुना बाहुमावेश्य पार्श्वे सव्येऽन्तरे स्थितं ॥२६९॥  
 रराजापदिश<sup>(१)</sup>न्तस्य वामापकरगोचरं ।  
 महाभैरवनिर्घोषं बलेनाप्रतिमौजसं ।  
 दशवर्णधनुश्चैव विशिष्टं शोभतेऽधिकं ॥२७०॥

(१) विमानश्च इत्यत्र विमानस्यैरिति पाठः साधारणम् ।

(२) अपदिशमिति पाठो लेखकप्रमादजनितः ।

चिद्रूपं विद्युताभासममोघं श्रुतान्नमं ।  
 जाञ्जल्यमानं वपुषा परमं तन्निषा युतं ॥२७१॥  
 अमिसैवौजसां श्रेष्ठः शीतरग्निः शशी तथा ।  
 तेजसा वपुषा कान्त्या देवेशस्य महात्मनः ।  
 शुशुभेऽभ्यधिकं तत्र वेद्यामग्निशिखा इव ॥२७२॥  
 स्थितः पुरस्ताद्देवस्य शातकौभमयो महान् ।  
 शुशुभे रुचिरः श्रीमान् सोदकः स कमण्डलुः ॥२७३॥  
 अग्निमावेश्य चाङ्गेषु पाण्डुराम्बरधारिणी ।  
 उरश्च्छेदेन महता मौक्तिकेन विराजिता ।  
 चतुर्भुजा महाभागा विजया लोकसम्पता ॥२७४॥  
 देव्या आद्यः प्रतीहारी श्रीरिवाप्रतिमा परा ।  
 विभ्राजती स्थिता चैव कृत्वा देवस्य चाञ्जलिं ॥२७५॥  
 तस्याः पृष्ठानुगाश्चान्याः स्त्रियोऽप्सरोगणान्विताः ।  
 ताः खल्वभिनवैः कान्तैरुपतिष्ठन्ति शङ्करं ॥२७६॥  
 सर्वलक्षणसम्पन्ना वादित्रैरुपटंहिताः ।  
 उपगायन्ति देवेशं गणा गन्धर्व्ययोनयः ॥२७७॥  
 अभ्युन्नतो महोरस्कः शरन्नेवसमद्युतिः ।  
 शोभते नन्दमानश्च गोपतिस्तस्य वेश्मनि ॥२७८॥  
 स्कन्दश्च सपरीवारः पुत्रोऽस्यामितवीर्यवान् ।  
 रक्ताम्बरधरः श्रीमान् वराम्बुजदलेक्षणः ॥२७९॥  
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमैयश्च चाष्टवान्<sup>(१)</sup> ।

व्यपेतव्यसनाक्रूराः प्रजानां पालने रताः ॥२८०॥  
 तैः सार्द्धं स महावीर्यैः शोभते शिखिवाहनः ।  
 व्यालक्रीडनकैस्तत्र क्रीडते विश्वतोमुखः ॥२८१॥  
 ये नृपा विबुधेन्द्राणां काञ्चनस्य प्रदायिनः ।  
 ये च स्वायतना<sup>(१)</sup> विप्रा गृहस्था ब्रह्मवादिनः ॥२८२॥  
 गूढस्वाध्यायतपसस्तथा सैवोष्कृततथः ।  
 एते सभासदस्तस्य देवेशस्य च सप्तताः ॥२८३॥  
 मन्वन्तराण्यनेकानि व्यवर्त्तन्त<sup>(२)</sup> पुनः पुनः ।  
 श्रूयतां देवदेवस्य भविष्यांस्यर्थमुत्तमं ॥२८४॥  
 व्याघ्राश्चैवानुगास्तत्र काञ्चनाभांस्तरस्विनः ।  
 खच्छन्दचारिणः सर्वे स्वयं देवेन निर्मिताः ॥२८५॥  
 मृत्योर्मृत्युसमीप्ते तु यमदर्पापहारिणः ।  
 विभूतिमयसख्येयां के न खल्वभिधास्यते ॥२८६॥  
 अतःपरमिदं भूयो भवेनाद्भुतमुत्तमं ।  
 भूतानामनुकंपार्थं यत्कृतं तन्निबोधत् ॥२८७॥  
 मन्दराद्रिप्रकाशानां बलेनाप्रतिमौजसां ।  
 शरकुन्देन्दुवर्णानां विद्युद्घनमिनादिनां ॥२८८॥  
 चूडार्माणधराणां वै मेघसन्निभवाससां ।  
 श्रीवसाङ्कितवज्राणामङ्गुलीशूलपाणिनां ॥२८९॥  
 एवं दिशानां देवानां रूपेणौत्तमशालिनां ।

(१) स्वायतमनसो इति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।

(२) व्यवर्त्तयन्निति ड० च० ।

तस्य प्रासादमुख्यस्य स्तम्भेषूत्तमशोभिषु ॥२८०॥  
 संयताग्निमयीभिस्तु वृद्धाग्निभिः पृथक् पृथक् ।  
 मायासहस्रं सिंहानां सुखं तत्र निवासिनां ॥२८१॥  
 स्तम्भोऽप्यपास्तताषष्ठं<sup>(१)</sup> अम्बकस्य निवेशने ।  
 अथ तत्प्रातःसंपूज्य वायोर्वाक्यं सुविस्मिताः ।  
 ऋषयः प्रत्यभाषन्त नैमिषेयास्तपस्विनः ॥२८२॥  
 भगवन् सर्वभूतानां प्राण सर्वचग प्रभो ।  
 के ते सिंहमहाभूताः क ते जाताः किमात्मकाः ॥२८३॥  
 सिंहाः केनापराधेन भूतानां प्रभविष्णुना ।  
 वैश्वानरमयैः पाप्मैः संरुद्धास्तु पृथक् पृथक् ॥२८४॥  
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यं जगाद ह ।  
 यद्वै सहस्रं सिंहानामीश्वरेण महात्मना ।  
 व्यपनीय स्वकादेहात्क्रोधास्ते सिंहविग्रहाः ॥२८५॥  
 भूतानामभयं दत्त्वा पुरा बद्धाग्निबन्धने ।  
 यज्ञभागनिमित्तं च ईश्वरस्याज्ञया तदा ॥२८६॥  
 तेषां<sup>(२)</sup> विधानमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया ।  
 देव्या मन्युं कृतं ज्ञात्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥२८७॥  
 निःसृता च महादेव्या महाकाली महेश्वरी ।  
 आत्मनः कर्मसाक्षिण्या भूतैः सार्द्धं तदानुगैः ॥२८८॥  
 स एष भगवात्क्रोधा रुद्रावासकृतालयः ।

(१) ऽप्यपास्तवष्टमिति पाठो न विशुद्धः ।

(२) तस्मादिति ड० च० ।



वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा देव्या मन्युप्रमार्जनः ॥२८८॥

तस्य वेश्म सुरेन्द्रस्य सर्वगुह्यतमस्य वै ।

सन्निवेशस्त्वनौपम्या माया वः परिकीर्तितः ॥२९०॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि ये तत्र प्रतिवासिनः ।

रम्ये पुरवरञ्छे तस्मिन् वैद्यायभूमिषु ॥२९१॥

नानारत्नविशिष्टेषु पताकावज्जलेषु च ।

सर्वकामसमृद्धेषु वनोपवनशोभिषु ॥२९२॥

राजतेषु महान्तेषु ज्ञातकौशमयेषु च ।

सन्ध्याभ्रसन्निकाशेषु कैलासप्रतिमेषु च ॥२९३॥

इष्टैः शब्दादिभिर्भागैर्ये भवस्थानुसारिणः ।

प्रासादवरपुष्पेषु तेषु मोदन्ति सुप्रताः ॥२९४॥

ब्रह्मघोषैरत्रिरता कथाश्च विविधाः शुभाः ।

गीतवादित्रघोषाश्च संस्तवाश्च<sup>(१)</sup> समन्ततः ॥२९५॥

संहतास्रैवमतुला नानाश्रयलतास्तथा ।

एवमादीनि वर्नन्ते तेषां प्रासादमूर्द्धनि ॥२९६॥

सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः ।

अनौपम्यैर्वरेरत्नैः सर्वतः परिभूषितः ॥२९७॥

स्फटिकैश्चन्द्रसङ्काशैर्वैदूर्यमणिसम्प्रभैः ।

बालसूर्यमयैश्चापि सौवर्णैश्चाग्निसम्प्रभैः ॥२९८॥

चक्रशुद्धवयः श्रुत्वा नैमिषेद्यास्तपस्विनः ।

आपन्नसंशयास्त्रेमं वाक्यमूचुः समीरणं ॥३०८॥

अथ जनुः ।

के तु तत्र महात्मानो ये भवत्यानुसारिणः ।

अनुयाह्वतमाः सम्यक् प्रमोदन्ते पुरोत्तमे ।

अधीणां वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यमयामवीत् ॥३१०॥

वायुस्त्वाच ।

श्रुयतां देवदेवस्य भक्तिर्यैरनुकल्पिता ।

ह्रीमन्तः सृजिता दान्ताः शौर्ययुक्ता ह्यलोलुपाः ॥३११॥

मध्याह्नाराशश्च मात्राश्च आत्मारामा जितैन्द्रियाः ।

जितदन्दा महोत्साहाः सौम्या विगतमत्सराः ॥३१२॥

भावस्याः सर्वभूतानां अव्यापारा अनाकुलाः ।

कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरीत्मना ।

अनन्यमनसो भूत्वा प्रपन्ना ये महेश्वरं ॥३१३॥

तेर्लभ्यं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययं ।

भवस्य रूपसादृश्यं नीतास्यैव ह्यनुत्तमं ॥३१४॥

वैश्वानरमुखाः सर्वे विश्वरूपाः कपर्दिनः ।

नीलकण्ठाः सितपीवास्तीक्ष्णदंष्ट्रास्त्रिलोचनाः ॥३१५॥

अर्द्धचन्द्रकृतोष्णीषा जटामुकुटधारिणः ।

सर्वे दशभुजा वीराः पद्मान्तरसुगन्धिनः ॥३१६॥

तरुणादित्यसङ्काशाः सर्वे ते पीतवाससः ।

पिनाकपाणयः सर्वे श्वेतगीदघवाहनाः ॥३१७॥

श्रियान्विताः कुण्डलिनो मुक्ताहारविभूषिताः ।

तेजसोऽभ्यधिका दैवेः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥३१८॥  
 विभज्य ब्रजधात्मानं जरामृत्युविवर्जिताः ।  
 क्रीडन्ते विविधैर्भावैर्भागान् प्राप्य सुदुर्लभान् ॥३१९॥  
 स्वच्छन्दगतयः सिद्धाः सिद्धैश्चान्यैर्विवोधिताः ।  
 एकादशानां रुद्राणां कोट्योऽनेकमहात्मनां ॥३२०॥  
 एभिः सह महात्मानो<sup>(१)</sup> देवदेवो महेश्वरः ।  
 भक्तानुकम्पी भगवान् मोदते पार्वतीप्रियः ॥३२१॥  
 नाहन्तेषान्तु रुद्राणां भवस्य च महात्मनः ।  
 नानात्वमनुपश्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥३२२॥  
 मातरिश्वाऽब्रवीत्पुण्यामित्येतामीश्वरोऽप्युत ।  
 अथ ते ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ।  
 श्रुत्वेमां परमां पुण्यां कथान्तैश्चम्बकीं ततः ॥३२३॥  
 भृशञ्चानुग्रहं प्राप्य हर्षं चैवाप्यनुत्तमं ।  
 सम्भावयित्वा चाप्येनां वायुमूचुर्महाबलं ॥३२४॥

ऋषय ऊचुः ।

समीरण महाभाग अस्माकं च त्वया विभो ।  
 ईश्वरस्योत्तमं पुण्यमष्टमन्त्रौपसर्गिकं ॥३२५॥  
 तस्य स्थानं प्रमाणञ्च यथावत्परिकीर्तितं ।  
 यो गन्धेन समृद्धं वै परमं परमात्मनः ॥३२६॥  
 महादेवस्य माहात्म्यं दुर्विज्ञेयं सुरैरपि ।  
 स्तेन माहात्म्ययोगेन सहस्रस्यामितौजसः ॥३२७॥

यस्य भोगेऽसंमोहो अनुकम्पार्थमेव च ।

(१) ब्राह्मणस्य स्वयं जुष्टा या साप्रतिमशास्त्रिणी ॥ ३१८ ॥

व्याप्य षोत्सेरवं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपधृक्<sup>(१)</sup> ।

विभूतिर्भाजतेऽत्यर्थं देवदेवस्य वेश्मनि ॥ ३१९ ॥

महादेवस्य तुल्यानां रुद्राणाम् महात्मनां<sup>(२)</sup> ।

तत्सर्वं निखिलेनेदं वक्त्रादमृतनिस्रवं ॥ ३२० ॥

अपीत्वा खलु सर्वस्य भक्त्यास्माभिस्तु सुव्रताः ।

नास्ति किञ्चिद्विज्ञेयं अन्यच्चैवानुगामिनः ।

(३) प्रभ्रं देववर प्राण यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३२१ ॥

सुत उवाच । स खलूवाच भगवान् किं भूयो वर्त्तयाम्यहं ।

किं मया वैच वक्तव्यं तद्वदिष्यामि सुव्रताः ॥ ३२२ ॥

अथ ऊचुः । आदित्याः पारिपार्श्वेया सिङ्घा वै क्रोधविक्रमाः ।

वैश्वानरा भूतगणा व्याघ्रास्त्रैवानुगामिनः ॥ ३२३ ॥

आभूतसंज्ञवे घोरे सर्वप्राणभृतां जये ।

किमवस्था भवन्त्येते तन्नो ब्रूहि यथार्थवत् ॥ ३२४ ॥

(१) ब्राह्मणस्य इति श्लोकार्द्धात्प्राक् कतिपयवाक्यानि न सन्ति ।

(२) व्याप्योत्सेरवं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपिणा इति ख०, व्याप्योत्सेरवं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपिणा इति ड०, ज्योत्स्नैरित्यत्र योत्स्नैरिति पाठव्याख्यानं ड० पुस्तकस्थितपाठः झ० क० चिह्नितपुस्तकयोर्वर्त्तते । एते सर्वे पाठा निपिकारप्रमादोत्पन्नाः । अत्र, ज्योत्स्नाभिर्याप्य खं चन्द्रो विन्यस्तो विश्वरूपिणा इति पाठः सम्भावनीयः ।

(३) इतः श्लोकार्द्धात्प्राक् पश्चाद्वा श्लोकैकं श्लोकद्वयं वा पठितं ।

(४) एतच्छ्लोकार्द्धात्प्राक् श्लोकार्द्धं पठितं ।

एते ये वै त्वया प्रोक्ताः सिंहव्याघ्रगणैः खड्ग ।  
 ये चान्ये षिद्धिसम्प्राप्ता मातरिश्वा जगाद ह ॥ ३३५ ॥  
 इदञ्च परमं तत्त्वं समाख्यास्यामि ष्टाण्वर्ता ।  
 विज्ञातिश्वरसङ्गावमव्यक्तं प्रभवं तथा ॥ ३३६ ॥  
 तच्च पूर्वगतास्तेषु कुमारा ब्रह्मणः सुताः ।  
 सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च समातनः ॥ ३३७ ॥  
 वोढुश्च कपिलस्तेषामासुरिश्च महायशाः ।  
 सुतिः पञ्चशिखश्चैव ये चान्येऽप्येवमादयः ॥ ३३८ ॥  
 ततः काले व्यतिक्रान्ते कल्पानां पर्यये गते ।  
 महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ॥ ३३९ ॥  
 अनेकह्रद्गोद्यस्तु याः प्रसन्ना महेश्वरी ।  
 ब्रह्मादीन् विषयान् भोगान् सत्यख्याष्टविधञ्जयात् ॥ ३४० ॥  
 प्रविश्य सर्वभूतानि ज्ञानयुक्तेन तेजसा ।  
 वैहायपदमव्ययं भूतानामनुकम्पया ॥ ३४१ ॥  
 तच्च यान्ति महात्मनः परमाणुं महेश्वरं ।  
 तरन्ति सुमहावर्त्तां जगन्मृत्युदकां नदीं ॥ ३४२ ॥  
 ततः पश्यन्ति सर्वाणं<sup>(१)</sup> परं ब्रह्माणमेव च ।  
 देव्या वै संहिताः सप्त या देव्यः<sup>(२)</sup> परिकीर्त्तिताः ॥ ३४३ ॥  
 यन्तत् सङ्ख्यं सिंहानामादित्यानां तथैव च ।  
 वैश्वानरभूतभव्यव्याघ्रास्त्रैवानुगामिनः ॥ ३४४ ॥

(१) पश्यन्त्यप्यर्थावामिति ऊ० ।

(२) या देव्या इति क० ।

आवेष्टात्मनि तान् सर्वान् संख्याद्योपप्लवा<sup>(१)</sup>स्तथा ।  
 लोकान् सप्त इमान् सर्वान् महाभूतानि पञ्च च ॥ ३४ ५ ॥  
 विष्णुना सह संयुक्तं करोति विकरोति च ।  
 स हृद्रो यः साममयस्तथैव च यत्तुर्मयः ॥ ३४ ६ ॥  
 स एष उत प्रीतश्च वहिरन्तश्च निश्चयात् ।  
 एको हि भगवान्नाथ<sup>(२)</sup> अभावी श्रान्तकृद्भिजाः ॥ ३४ ७ ॥  
 ततस्ते ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ।  
 अन्तःश्रवास स<sup>(३)</sup>मारोप्यग्निं तथात्मनि ॥ ३४ ८ ॥  
 कर्मणा मनसा वाचा विष्णुद्वेनान्तरात्मनि ।  
 अनन्यमनसो भूत्वा प्रपद्यन्ते महेश्वरं ॥ ३४ ९ ॥  
 ब्रतोपवासनिरताः सर्वभूतदयापराः ।  
 योगमनुपमन्दिव्यं प्राप्तं तैश्चिन्मसंग्रथैः ॥ ३४ १० ॥  
 प्रपद्य परया भक्त्या ज्ञानयुक्तेन तेजसा ।  
 तैर्लब्धं हृद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययं ॥ ३४ ११ ॥  
 यः पठेत्तपसा युक्तो वायुप्रोक्तामिमां स्तुतिं ।  
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा स्वक्षित्यापरः ॥ ३४ १२ ॥  
 स भते हृद्रसालोक्यं भक्तिमान् विगतज्वरः ।

(१) अयं पाठो लेखकप्रमादात्समजनि ।

(२) ब्राह्म इति क० ।

(३) तस्य स्या अमसं बालमिति, ड० च०, सस्य अमसं बालमिति  
 क० । एते पाठा अर्थहीनाः । अत्र सं खमात्मसंबालमिति पाठोऽर्थ-  
 प्रतिपत्तिकरः ।

अमद्यपश्च यः शूद्रो भवभक्तो जितेन्द्रियः ॥३५३॥

आभूतसंज्ञवत्प्रायी अप्रतीक्षातल्लक्षणः ।

गाणपत्यं स लभेते स्थानं वा सर्वकामिकं ॥३५४॥

मद्यपो मद्यपैः साङ्गं भूतसङ्घैश्च मोदते ।

सोऽर्च्यमानो महीपृष्ठे मर्त्यानां वरदो भवेत् ।

इतिहोवाच भगवान् वायुर्वाक्यमिदं वरः ॥३५५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादे शिवपुरवर्णनं नाम

उनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

## अन्वयारिंशोऽध्यायः ।

अनुवक्त्रपादः ।

सूत उवाच । (१) प्रत्याहारं प्रवक्ष्यामि परस्यान्ते स्वयम्भुवः ।

ब्रह्मणः स्थितिकाले तु क्षीणे तस्मिंस्तदा प्रभोः ॥१॥

यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्तं विश्वमीश्वरः ।

अव्यक्तान् यस्य ते व्यक्तं (२) प्रत्याहारे च कृत्स्नशः ॥२॥

परं तदनु कल्पानामपूर्णे कल्पसङ्कथे ।

उपस्थिते महाघोरे ह्यप्रत्यक्षे तु कश्चिद् ॥३॥

अन्ते द्रुमस्य सम्प्राप्ते पश्चिमस्य मनोस्तदा ।

अन्ते कलियुगे तस्मिन् क्षीणे मंहार उच्यते ॥४॥

सम्प्रचाले तदा वृत्ते प्रत्याहारे ह्यपस्थिते (३) ।

प्रत्याहारे तदा तस्मिन् भूततन्मात्रसंचये ॥५॥

महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संचये ।

(१) क० ड० च० क० पुस्तकेषु प्रत्याहारादिकतिष्वविषयनिर्देशानन्तरं यत्र्यसमं निर्दिश्यते । तेषु गयामाहात्म्यवर्णनं नास्ति । ख० ग० पुस्तकयोस्तु प्रत्याहारादिविषयनिर्देशो नास्ति गयामाहात्म्यकथनानन्तरं यत्र्यसमाप्तिर्वाच्यते । अस्मिन् पुस्तके प्रत्याहारादिविषयमुद्रणात्परं गयामाहात्म्यमुद्राङ्गमेव यत्र्यसमं निर्दिष्टं विवक्षितम् ।

(२) अव्यक्तं यस्य ते व्यक्तान् इति पाठः समीचीनः ।

(३) ह्यपस्थिते इति पाठः सम्भवपरः । सम्प्रचाले इति श्लोकाश्रयात्परं श्लोकाश्रयं पतितं साक्षाद्भूत्वात् ।



स्वभावकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिपद्यते ॥६॥  
 आपो यस्यन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणं ।  
 आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कथ्यते ।  
 प्रविष्टे गन्धतन्मात्रे तोयावस्था धरा भवेत् ॥७॥  
 आपस्तदा प्रमृष्टा वै वेगवत्यो महास्रजाः ।  
 सर्वमापूरयित्वेदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥८॥  
 अपामस्ति गुणो यस्तु ज्योतिषे लीयते रसः ।  
 नश्यन्त्यापस्तदान्ते च रसतन्मात्रमङ्गयात् ॥९॥  
 ताजवेत्यङ्गतरसा<sup>(१)</sup> ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्त्युत ।  
 यस्ते च सलिले तेजः सर्वतोमुखमीक्ष्यते ॥१०॥  
 अथाग्निः सर्वतो व्याप्त आदत्ते तज्जलान्तादा ।  
 सर्वमापूर्यतेऽर्चिर्भिस्तदा जगदिदं जनैः ११॥  
 अर्चिर्भिः सन्तते तस्मिन् तिर्यगूर्द्ध्वमधस्ततः ।  
 ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुरन्ति<sup>(२)</sup> प्रकाशकं ।  
 प्रलीयते तदा तस्मिन् दीपार्चिरिव मादते ॥१२॥  
 प्रमृष्टे रूपतन्मात्रे ह्यतर्क्यो विभावसुः ।  
 उपश्राम्यति तेजो हि वायुना धूपते<sup>(३)</sup> महत् ॥१३॥  
 निरालोके तदा लोके वायुभृते च तेजसि ।

(१) ताजवेत्यङ्गतरसा इत्यत्र, तेजसा संज्ञितरसा इति पाठो विशुद्धः ।

(२) दन्ति इति पाठो लेखकप्रमादजनितः । दन्ति इत्यत्र दन्ति इति पाठः समीचीनः ।

(३) धूपते इति उ० च० ।



अनाद्यानादबोधत्वाद्भ्रान्तानां भ्रान्तिनामपि ।  
 आगतागतिकत्वाच्च स्रष्टुं तन्म<sup>(१)</sup> विद्यते ॥२५॥  
 भावयाह्यानुमानत्वाच्च चिन्तयित्वेदमुच्यते ।  
 स्थिते तु कारणे तस्मिन् नित्ये सदसदात्मिके ॥२६॥  
 अनिर्देश्या प्रवृत्तिर्वै स्वात्मिका कारणेन तु ।  
 एवं सप्तादयोऽभ्यस्तात् क्रमात्मकतयस्तु वै ॥२७॥  
 प्रत्याहारे तदा सर्गे प्रविशन्ति परस्परं ।  
 येनेदमावृतं सर्वं मण्डलस्तु प्रलीयते ॥२८॥  
 सप्तदीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्वतं ।  
 उदकावरणं यच्च ज्योतिषां<sup>(२)</sup> स्त्रीयते तु तत् ॥२९॥  
 यन्नैजसं चावरणमाकाशं<sup>(३)</sup> यसते तु तत् ।  
 यद्वायव्यं चावरणमाकाशं यसते तु तत् ॥३०॥  
 आकाशावरणं यच्च भूतादिर्यसते तु तत् ।  
 भूतादिं यसते चापि महान् वै बुद्धिलक्षणः ॥३१॥  
 महान्तं यसतेऽव्यक्तं गुणसाम्यं ततः परं ।  
 एतौ संहारविस्धारौ ब्रह्माव्यक्तौ ततः पुनः ॥३२॥  
 सृजते यसते चैव विकारान् सर्गसंयमे ।  
 संकिं र्यकरणाः संसिद्धा ज्ञानिनस्तु ये ॥३३॥  
 गत्वा जवज्ज्वलीभावे स्थानेष्वेषु प्रसंयमान् ।

(१) यद्वस्तुस्मिन्न इति पाठः सतीचीनः ।

(२) ज्योतिषि इति पाठः साधुः ।

(३) मासतो इति पाठः साधीयान् ।

प्रत्याहारे वियुज्यन्ते चेन्नज्ञाः करणैः पुनः ॥ ३३ ॥  
 अव्यक्तं चेन्नमित्याहुर्ब्रह्म चेन्नज्ञ उच्यते ।  
 साधर्म्यवैधर्म्यकृतसंयोगोऽनादिर्मांसस्थोः ॥ ३४ ॥  
 एवं सर्गेषु विज्ञेयं चेन्नज्ञेऽपि ब्राह्मणाः ।  
 ब्रह्मविज्ञैव विज्ञेयः चेन्नज्ञानात् पृथक् पृथक् ॥ ३५ ॥  
 विषयाविषयत्वञ्च चेन्नज्ञेऽपि ज्ञेयोऽपि ॥ ३६ ॥  
 ब्रह्मा तु विषयो ज्ञेयोऽपि विषयः चेन्नमुच्यते ॥ ३७ ॥  
 चेन्नज्ञाधिष्ठितं चेन्न ज्ञेयार्थं प्रचलते ।  
 वज्रत्वाच्च शरीराणां शरीरी वज्रधा स्युतः ॥ ३८ ॥  
 अव्यूहाशङ्कराश्चैव ज्योतिर्वच्च व्यवस्थितः ।  
 यस्मात्प्रतिशरीरं हि सुखदुःखोपलब्धिता ।  
 तस्मात्पुरुषनानात्वं विज्ञेयं तु विजानीता ॥ ३९ ॥  
 यदा प्रवर्तते तेषां भेदानां चैव संयमाः ।  
 स्वभावकारिताः सर्वे कालेन महता तदा ॥ ४० ॥  
 निवर्तते तदा तस्य<sup>(१)</sup> स्थितिरागः स्वयम्भुवः ।  
 सहसा योज्यकैः सर्वै<sup>(२)</sup> ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४१ ॥  
 विनिवृत्ते तदा रागे स्थितावात्मनिवासिनां ।  
 तत्कालवासिनां तेषां तदा तद्दोषदर्शिनां ॥ ४२ ॥  
 उत्पद्यतेऽथ वैराग्यमात्मवादप्रनाशनं ।

(१) चेन्नज्ञज्ञेययोरिति पाठः सुसङ्गतः ।

(२) तदावश्यं इति छ ।

(३) सहसा ये स्वकैः सर्वै इति क० सहसा योज्यकैः सर्वै इति छ० अ० ।

भोज्यभोक्तृत्वनामान्ते तेषां तद्भवदर्शिनां<sup>(१)</sup> ॥४९॥

पृथग्ज्ञानेन चेच्छास्त्रतस्ते ब्रह्मलौकिकाः ।

प्रकृतौ करुणा जीताः सर्वे नानाप्रदर्शिनाः ॥४९॥

स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते प्रशान्ता दर्शनात्मकाः ।

शुद्धा निरञ्जनाः सर्वे चेतनाचेतनास्तथा ॥४९॥

तच्चैव परिनिर्वाणाः सुता नागामिनस्तु ते<sup>(२)</sup> ।

निर्गुणत्वान्निरात्मानः प्रकृत्यन्ते व्यतिक्रमात् ॥४९॥

इत्येवं प्राकृतः प्रोक्तः प्रतिसर्गः स्वयम्भुवः ।

भित्तन्ते सर्वभूतानां करणानि प्रसंयमे ॥४९॥

इत्येष संयमस्यैव तत्त्वानां करणैः सह ।

तत्त्वप्रसंयमो ह्येष सुतो ह्यावर्तको द्विजाः ॥४९॥

सुत उवाच । धर्माधर्मौ तपो ज्ञानं शुभे सत्यानृते तथा ।

ऊर्ध्वभावे ह्यधोभावे सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥४९॥

सर्वमेतत्प्रयातस्य<sup>(३)</sup> गुणमात्रात्मकं स्मृतं ।

निरिन्द्रियाणां च तदा ज्ञानिनां यच्छुभाशुभं ॥४९॥

प्रकृत्यां चैव तत्सर्वं पुण्यं पापं प्रतिष्ठति ।

योऽन्यवस्था स्वभावे च<sup>(४)</sup> देहिनां तु निषिध्यते<sup>(५)</sup> ॥५०॥

जन्तूनां पापपुण्यन्तु प्रकृतौ यत्प्रतिष्ठितं ।

(१) भोज्यभोक्तृत्वनामान्तेतेषां तद्भवदर्शिनामिति च० ।

(२) वै इति क० ज० ये इति छ० ।

(३) प्रयातस्येति छ० च० छ० ।

(४) सुताख्ये इति छ० च० ।

(५) निषिध्यते इति क० छ० ज० ।

अव्यक्तस्थानि तान्येव पुण्यपापानि जन्तवः ।  
 ये जयन्ति पुनर्देहे देहान्यत्वे तथैव च ॥ ५१ ॥  
 धर्माधर्मौ तु जन्तूनां गुणमात्रात्मकावुभौ ।  
 करणैः स्त्रैः प्रचीयेते कायत्वेनैह जन्तुभिः ॥ ५२ ॥  
 सुचेतनाः प्रलीयन्ते चेन्नज्ञाधिष्ठिता गुणाः ।  
 सर्गे च प्रतिसर्गे च संसारे चैव जन्तवः ।  
 संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते करणैः सञ्चरन्ति च ॥ ५३ ॥  
 राजसी तामसी चैव सात्विकी चैव वृत्तयः ।  
 गुणमात्राः प्रवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठितास्त्रिधा ॥ ५४ ॥  
 ऊर्द्धं देवात्मकं सत्तमधोभागात्मकं तमः ।  
 तथोः प्रवर्त्तकं मध्ये इहैवावर्त्तकं रजः ॥ ५५ ॥  
 इत्येवं परिवर्त्तन्ते त्रयः श्रोत्रोगुणात्मकाः ।  
 लोकेषु सर्वभूतानां तन्न कार्यं<sup>(१)</sup> विजानता ॥ ५६ ॥  
 अविद्याप्रत्ययारम्भा आरभ्यन्ते हि मानवैः ।  
 एतास्तु गतयस्त्रिस्तुः शुभाः पापात्मिकाः स्मृताः ॥ ५७ ॥  
 तमसाभिभवाज्जन्तुर्यथातथ्यं न विन्दति ।  
 अतत्तद्दर्शनात् सोऽथ त्रिविधं बध्यते ततः ॥ ५८ ॥  
 प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेन च ।  
 दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं विवर्त्तते ॥ ५९ ॥  
 इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता बन्धा ह्यज्ञानहेतुकाः ।  
 अनित्ये नित्यसंज्ञा च दुःखे च सुखदर्शनं ॥ ६० ॥

अस्मिन् स्वमिति च ज्ञानमशुचौ शुचिनिश्चयः ।  
 येषामेते मनोदोषा ज्ञानदोषा विपर्ययात् ॥ ६१ ॥  
 रागद्वेषनिवृत्तिस्तु तज्ज्ञानं समुदाहृतं ।  
 अज्ञानं तमसो मूलं कर्मद्वयफलं रजः ।  
 कर्मजस्तु पुनर्देहो महादुःखं प्रवर्त्तते ॥ ६२ ॥  
 ओचजा नेत्रजा चैव त्वग्जिह्वाघ्राणतस्तथा ।  
 पुनर्भवकरी दुःखा कर्मणां जायते तु सा<sup>(१)</sup> ॥ ६३ ॥  
 सट्णोऽभिहितो बालः स्वकृतैः कर्मणः फलैः ।  
 तैलपात्रीकवज्जीवस्तत्रैव परिवर्त्तते<sup>(२)</sup> ॥ ६४ ॥  
 तस्मात् स्थूलमनर्थानामज्ञानमुपदिश्यते ।  
 तं शक्र<sup>(३)</sup> भवधार्यैकं ज्ञाने यत्नं समाचरेत् ॥ ६५ ॥  
 ज्ञानाद्विजयते सर्वन्त्यागाद्बुद्धिर्विरज्यते ।  
 वैराग्याच्छुध्यते चापि शुद्धः सत्त्वेन मुच्यते ॥ ६६ ॥  
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रागं भूतापहारिणं ।  
 अभिषङ्गाय यो यस्मादिषयोऽप्यवशात्मनः<sup>(४)</sup> ॥ ६७ ॥  
 अनिष्टमभिषङ्गं हि प्रीतितापविषादनं<sup>(५)</sup> ।  
 दुःखलाभे न तापञ्च सुखानुस्मरणं तथा ॥ ६८ ॥

(१) ओचजं नेत्रजं चैव त्वग्जिह्वाघ्राणतस्तथा । पुनर्भवकरं दुःखं कर्मणां जायते तु तत् इति पाठो विमुद्धः ।

(२) तैलपात्रीकवज्जीव इति क० तैलपात्रीकवज्जीव इति क० ।

(३) शक्रमिति पाठः समीचीनः ।

(४) इतः श्लोकार्द्धात्परं श्लोकार्द्ध-पतितं ।

(५) प्रीतितापविषादनमिति छ० च० । प्रीतितापविषादकत्वं इति पाठः सुलभार्थः ।

इत्येष वैषयो रागः संभ्रूत्याः कारणं स्मृतं ।  
 ब्रह्मादौ स्थावरान्ते वै संसारे ह्याधिभौतिके ।  
 अज्ञानपूर्वकं तस्मादज्ञानन्तु विवर्जयेत् ॥ ६८ ॥  
 यस्य चार्थं न प्रमाणं शिष्टाचारं तथैव च ।  
 वर्णाश्रमविरोधी यः शिष्टशास्त्रविरोधकः ॥ ७० ॥  
 एष मार्गो हि निरधितिर्त्यगोनौ च कारणं ।  
 तिर्यग्योनिगतश्चैव कारणं स निश्च्यते ॥ ७१ ॥  
 विविधा यातना स्थाने तिर्यग्योनौ च षड्विधे ।  
 कारणे विषये चैव प्रतिघातस्तु सर्वशः ॥ ७२ ॥  
 अनेश्वर्यन्तु तत्सर्वं प्रतिघातात्मकं स्मृतं ।  
 इत्येषा तामसी वृत्तिर्भूतादीनां चतुर्विधा ॥ ७३ ॥  
 सत्तत्त्वमात्रकश्चित्तं यथा सत्त्वप्रदर्शनात् ।  
 तत्त्वानाञ्च तथा तत्त्वं दृष्ट्वा वै तत्त्वदर्शनात् ॥ ७४ ॥  
 सत्त्वचेत्रज्ञानानालमेतज्ज्ञानार्थदर्शनं ।  
 नानात्वदर्शनं ज्ञानं ज्ञानाद्वैयोगमुच्यते ॥ ७५ ॥  
 तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ।  
 संसारे विनिवृत्ते तु मुक्तो लिङ्गेन मुच्यते ॥ ७६ ॥  
 निःसम्बन्धो ह्यचैतन्यः स्वात्मन्येवावतिष्ठते ।  
 स्वात्मव्यवस्थितस्यापि विरूपाख्येन लिख्यते ॥ ७७ ॥  
 इत्येतत्सङ्गणं प्रोक्तं समासाज्ज्ञानमेतयोः ।  
 स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मोक्षो वै तत्त्वदर्शभिः ॥ ७८ ॥  
 पूर्वं विद्योगो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंचयात् ।



सिद्धाभावान् कैवल्यं कैवल्यात् न निरञ्जनं ॥ ७२ ॥

निरञ्जनत्वाच्छुद्धस्तु ततो नेता<sup>(१)</sup> न विद्यते ।

दृष्ट्याक्षयान्मृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षकारणं ॥ ७३ ॥

निमित्तमप्रतीघाते दृष्टशब्दादिलक्षणे<sup>(२)</sup> ।

अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमं ॥ ७४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रव्यवसज्यन्ते गुणमात्रात्मकानि तु ।

अत उद्धं प्रवक्ष्यामि वैराग्यं दोषदर्शनात् ॥ ७५ ॥

दिव्ये च मानुषे चैव विषये पञ्चलक्षणे ।

अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः कर्त्तव्यो दोषदर्शनात् ॥ ७६ ॥

तापप्रीतिविषादानां कार्यन्तु परिवर्जनं ।

एवं वैराग्यमास्थाय शरीरी निर्ममो भवेत् ॥ ७७ ॥

अनित्यमशिवं दुःखमिति बुद्धानुचिन्त्य च ।

त्रिशुद्धं कार्यकरणं सत्त्वान्येति वरान्त्य<sup>(३)</sup> ॥ ७८ ॥

परिपक्वकषायो हि कृत्स्नान् दोषान् प्रपश्यति ।

ततः प्रयाणकाले हि दौर्बैर्नैर्मित्तिकैस्तथा ॥ ७९ ॥

उष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुममीरितः ।

स शरीरमुपाश्रित्य कृत्स्नान् दोषान् दृणद्धि वै ॥ ८० ॥

प्राणस्थानानि भिन्दन् हि किन्दर्ममाप्स्यतीत्य च ।

(१) नेता नेता इति ड० च० ।

(२) लक्षणांमिति क० छ० ।

(३) सत्त्वान् पतिवशन्त्येति इति डः सत्त्वान्येतु वशन्त्या इति च० सक्त  
म्येति वरान्तुपा इति छ० । एते पाठा लेखकप्रमादोत्पन्नाः । अत्र, सत्त्वो-  
ज्येति वसन्त्येति इति पाठः सम्भावनीयः ।

त्रैत्यात्मकुपितो वायुर्द्वन्द्वं क्रमते ततः ॥ ८८ ॥  
 स चायं सर्वभूतानां प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।  
 समासात् संवृते ज्ञाने संवृतेषु च कर्मसु ॥ ८९ ॥  
 स जीवोऽनभ्यधिष्ठानः कर्मभिः स्त्रीः पुराकृतैः ।  
 अष्टाङ्गप्राणवृत्तौ वै स विद्याव्रज्यते पुनः ॥ ९० ॥  
 शरीरं प्रजहंसो वै निरुच्छासस्ततो भवेत् ।  
 एवं प्राणैः परित्यक्तो मृत इत्यभिधीयते ॥ ९१ ॥  
 यथेह लोके खद्योतं नीयमानमितस्ततः ।  
 रञ्जनं तद्वधे यत्तु नेता नेता न विद्यते ॥ ९२ ॥  
 दृष्टान्तयस्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणं ।  
 शब्दाद्ये विषये दोषविषये पञ्चलक्षणे ॥ ९३ ॥  
 अप्रद्वेषोऽनभिवृत्तः प्रीतितापविवर्जितः ।  
 वैराग्यकारणं ह्येते प्रकृतीनां लयस्य च ॥ ९४ ॥  
 अष्टौ प्रकृतयो ज्ञेया पूर्वोक्ता वै यथाक्रमं ।  
 अव्यक्ताद्यास्तु विज्ञेया भूतान्ता प्रकृतेर्लयाः ॥ ९५ ॥  
 वर्णाश्रमाचारयुक्ताः शिष्टाः शास्त्राविरोधिनः ।  
 वर्णाश्रमाणां धर्माऽयं देवस्थानेषु कारणं ॥ ९६ ॥  
 ब्रह्मादीनि पिशाचान्तान्यष्टौ स्थानानि देवता ।  
 ईश्वर्यमणिमाद्यं हि कारणं द्वाष्टलक्षणं ॥ ९७ ॥  
 निमित्तमप्रतीधाते इष्टे शब्दादिलक्षणे ।  
 अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमं ॥ ९८ ॥  
 क्षेत्रक्षेत्रानुसज्जन्ते गणमाचात्मकानि तु ।

प्रादृक्काले पृथक्त्वेन पश्यन्तीह न चक्षुषा ॥ ८८ ॥  
 पश्यन्धेर्वेविधं सिद्धा जीवं दिक्षेन चक्षुषा ।  
 स्वाविति श्वानपानश्च<sup>(१)</sup> योनीः प्रविशतस्तथा ॥ १०० ॥  
 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च धावतोऽपि यथाक्रमं ।  
 जीवप्राणास्तथालिङ्गं कारणञ्च चतुष्टयं ॥ १०१ ॥  
 पर्यायवाचकैः शब्दैरेकार्यैः सोऽभिलिख्यते ।  
 व्यक्ताव्यक्ते प्रमाणोऽयं स वै रूपं तु कृत्स्नशः ॥ १०२ ॥  
 अव्यक्तान्तगृहीतं च लेचज्ञाधिष्ठितञ्च यत् ।  
 एवं ज्ञात्वा शुचिर्भूत्वा ज्ञानाद्वै विप्रमुच्यते ॥ १०३ ॥  
 नष्टञ्चेव यथा तत्त्वं तत्त्वानां तत्त्वदर्शनं ।  
 यथेष्टं परिनिर्ण्याति भिन्ने देहे सुनिवृत्ते ॥ १०४ ॥  
 भिद्यते करणञ्चापि अव्यक्ताज्ञानिनस्ततः ।  
 मुक्तो गुणशरीरेण प्राणाद्येन तु सर्वशः ॥ १०५ ॥  
 नान्यच्छरीरमादत्ते दग्धे बीजे यथाङ्कुरः ।  
 जीविकः<sup>(२)</sup> सर्वसंसारोद्गीजशरीरमानसः<sup>(३)</sup> ॥ १०६ ॥  
 ज्ञानाच्चतुर्दशाच्छुद्धः प्रकृतिं सोऽनुवर्त्तते ।  
 प्रकृतिं सत्यमित्याहुर्विकारोऽनृतमुच्यते ॥ १०७ ॥  
 तत्सद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते ।  
 अनामरूपलेचज्ञानामरूपं प्रचक्षते ॥ १०८ ॥

(१) स्वारितं श्वानपानश्च इति ड० स्वावितं श्वानपानश्च इति च०  
 स्वाविति श्वान्तपानश्च इति छ० ।

(२) जासीक इति क० च० छ० ।

(३) विज्ञं शरीरमानस इति ड० च० छ० ।

यस्मात् चेन्न विजानाति तस्मात् चेन्नः उच्यते ।  
 चेन्नप्रत्ययतो<sup>(१)</sup> यस्मात् चेन्नः शुभ उच्यते ॥ १०६ ॥  
 चेन्नः<sup>(२)</sup> स्मर्यते तस्मात् चेन्नजज्ञैर्विभाव्यते ।  
 चेन्नप्रत्ययं कृष्टं चेन्नः प्रत्ययी सदा ॥ ११० ॥  
 कथ्यतात् करणाच्चैव कतत्राणान्तयैव च ।  
 भोज्यत्वाद्द्विषयत्वाच्च चेन्नं चेन्नविदो विदुः ॥ १११ ॥  
 मद्ददाद्यं विशेष्यन्तं सर्वैरूपं विलक्षणं ।  
 विकारलक्षणं तदैवाचरचरमेव<sup>(३)</sup> च ॥ ११२ ॥  
 तमेव च विकारन्तु यस्मादै चरते<sup>(४)</sup> पुनः ।  
 तस्माच्च कारणाच्चैव चरमित्यभिधीयते ॥ ११३ ॥  
 सुखदुःखमोहमात्रा भोज्यमित्यभिधीयते ।  
 अचेतत्वाद्धि विषयत्वाद्धि धर्माविभुः स्मृतः ॥ ११४ ॥  
 न जीयते न चरति विकारप्रसूतन्तु तत् ।  
 अचरन्तेन चाप्युक्तमचीणत्वान्तयैव च ॥ ११५ ॥  
 यस्मात्पूर्य्यनुशेते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।  
 पुरप्रत्ययिको<sup>(५)</sup> यस्मात् पुरुषेत्यभिधीयते ॥ ११६ ॥  
 पुरुषं कथयस्वाद्य कथन्तजज्ञैर्विभाव्यते ।  
 शुद्धो निरञ्जनाभासो ज्ञानाज्ञानविवर्जितः ॥ ११७ ॥

(१) चेन्नः प्रयतो इति ड० च० ।

(२) चेन्नैरिति पाठः साधुः ।

(३) त्वच्चरचरमिति पाठः समीचीनः ।

(४) रक्षते इति च० क० ।

(५) पौरप्रत्ययिक इति पाठो विशुद्धः ।

अस्ति नास्तीति सोऽन्यो वा यदो सुप्तो यतः स्थितः ।  
 नैर्हेतिकात्मनिर्हेतुसूक्त<sup>(१)</sup> अस्मिन् विद्यते ॥ ११८ ॥  
 शुद्धत्वात् तु देखो वै दृष्टत्वात्समदर्शनः ।  
 आत्मप्रत्ययकारी वारनूनच्चापि चेतुकं<sup>(२)</sup> ।  
 भावपाक्षमनुमान्य चिन्तयन् प्रमुच्यते ॥ ११९ ॥  
 यदा पश्यति ज्ञातारं ज्ञानार्थं दर्शनात्मकं ।  
 बुद्ध्यादृशेषु निर्हेतुनादा तदुद्धरं वरं ॥ १२० ॥  
 एवं ज्ञात्वा च विज्ञाता ततः ज्ञानं नियच्छति ।  
 • कार्यं च कारणे चैव बुद्धादौ भौतिके तदा ॥ १२१ ॥  
 संप्रयुक्तो विद्युक्तो वा जीवतो वा मृतस्य च ।  
 विज्ञाता न च दृश्येत पृथक्त्वेनैव सर्वत्रः ॥ १२२ ॥  
 खेमात्मानं तृमात्मानं<sup>(३)</sup> कारणात्मा नियच्छति ।  
 प्रकृतौ कारणे चैव स्वात्मन्येवोपतिष्ठति ॥ १२३ ॥  
 अस्ति नास्तीति सोऽन्यो वा दृष्टा मुचेति वा पुनः ।  
 एकत्वं वा पृथक्त्वं वा चेन्नपुष्टेति वा ॥ १२४ ॥  
 आत्मवान् स निरात्मा वा चेतनेऽचेतनोऽपि वा ।  
 कर्त्ता वा सोऽप्यकर्त्ता वा भोक्ता वा भोक्ष्यमेव वा ॥ १२५ ॥  
 जज्ञात्वा न निवर्तन्ते जेज्जे तु विरञ्जने ।  
 अत्राद्यं तदनाख्यानादयाद्यात्वादधेतुनि ॥ १२६ ॥

(१) नैर्हेतिका तु निर्दिष्ट्य सूक्त इति क० च० छ० ।

(२) आत्मप्रत्ययकारी स न जूनं चाप्यहेतुकं इति पाठोऽत्र सम्भवत्येते ।

(३) तथात्मानमिति क० छ० ।

अप्रतर्क्यमस्मिन्मत्वाद्वाप्यत्वाच्च सर्वशः ।

नाभिलिप्सति तत्तत्त्वं सम्प्राप्य भगवा सङ्गः ॥१२७॥

केचन्ने निर्गुणे ब्रह्मे भ्रान्ते चीणे-निरञ्जने ।

व्ययेतसुखःदुखे च निरुद्धे भ्रान्तिमागते ॥१२८॥

निरात्मके पुनस्तस्मिन् वाच्यावाच्यो न विद्यते ।

एतौ संहारविस्तारौ व्यक्ताव्यक्तौ ततः पुनः ॥१२९॥

सृजते ग्रसते चैव यस्तः<sup>(१)</sup> पर्यवतिष्ठते ।

केचञ्चाधिष्ठितं सर्वं पुनः सर्वं प्रवर्त्तते ॥१३०॥

अधिष्ठानप्रवृत्तेन तस्य ते<sup>(२)</sup> बुद्धिपूर्वकं ।

साधर्म्यवैधर्म्यकृतसंयोगो विधितस्तथोः ।

अनादिमान् स<sup>(३)</sup> संयोगो महापुरुषजः स्मृतः ॥१३१॥

थावच्च सर्गप्रतिसर्गकाल-

स्तावच्च तिष्ठति सुसच्चिद्व्य ।

पूर्वं हितव्ये तदबुद्धिपूर्वं

प्रवर्त्तते तत्पुरुषार्थमेव ॥१३२॥

एषा निसर्गप्रतिसर्ग पूर्व

प्रधानिको चेश्वरकारिता च ।

अनाद्यनान्ता ह्यभिमानपूर्वकं

विचासयन्ती अगदभ्युपैति ॥१३३॥

(१) यस्तौ इति क० छ० ज० ।

(२) अधिष्ठानप्रवृत्तैतत्तस्य वै इति पाठः शुद्धः ।

(३) अनादिमाद्येत् इति क० छ० ज० ।

इत्येष प्राक्तनः सर्गस्तृतीयो चेतुस्तथः ।

उक्तो ह्यस्मिन्नादात्यन्तं करच<sup>(१)</sup>स्तत् प्रमुच्यते ॥१२४॥

इत्येष प्रतिवर्गो वस्त्रविधः कीर्त्तितो मया ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्त्तयाम्यहं ॥१२५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुवक्त्रपादो नाम

चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) करच इति छ० च० छ० करज इति ज० । अत्र कविभिरिति  
घोषः साधुः ।

## अथ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अनुवङ्गपादः ।

अथ जपुः । स्रुतं सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितं । .  
प्रजानां मनुभिः सार्द्धं देवानामृषिभिः सह ॥१॥  
पितृगन्धर्वभूतानां विश्वाचोरगरक्षसां ।  
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणामेव पक्षिणां ॥२॥ .  
अत्यहुतानि कर्माणि विधिमान् धर्मनिश्चयः ।  
विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाप्यमनुत्तमं ॥३॥  
तत्कथ्यमानमस्माकं भवता सत्त्वण्या गिरा ।  
मनःकर्णसुखं सौते प्रीणात्याभूतसम्भवं ॥४॥  
एवमाराध्य ते स्रुतं सत्कृत्य<sup>(१)</sup> च महर्षयः ।  
पप्रच्छुः सचिणः सर्वे पुनः सर्गप्रवर्त्तनं ॥५॥  
कथं स्रुतं महाप्राज्ञ पुनः सर्गः प्रपत्यते ।  
बन्धेषु सम्प्रसीनेषु गुणसान्ध्ये तमोमये ॥६॥  
विकारेष्वविष्टेषु अव्यक्ते चात्मनि स्थिते ।  
अप्रवृत्ते ब्राह्मणानु<sup>(२)</sup> महासायोज्यगैस्तदा ।  
कथं प्रपत्यते सर्गस्तत्रः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥७॥

(१) अत्युताश्चेति क० ।

(२) अप्रवृत्तौ ब्रह्मणस्तु इति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।



एवमुक्तस्ततः सूतश्चादाधौ लोमहर्षणः ।  
 व्याख्यातुमुपचक्राम पुनः सर्गप्रवर्त्तनं ॥८॥  
 अहं वो वर्त्तयिष्यामि यथा सर्गः प्रपत्यते ।  
 पूर्ववत्स तु विज्ञेयः समासानं निबोधत ॥ ९॥  
 दृष्टं चेवानुमेयश्च तर्कं वक्ष्यामि युक्तिः ।  
 तस्मादाद्यो<sup>(१)</sup> निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥१०॥  
 अव्यक्तवत् परोक्षत्वाद्ग्रहणं तदुरासदं ।  
 विकारैः प्रतिसंख्ये<sup>(२)</sup> गुणसाम्ये निवर्त्तते ॥११॥  
 प्रधानं पुरुषाणाञ्च साधर्म्येणैव तिष्ठति ।  
 धर्माधर्मौ प्रलीयेते अव्यक्तौ प्राणिनां सदा ॥१२॥  
 सत्तमात्रात्मको धर्मो गुणसत्ते प्रतिष्ठितः ।  
 तमोमात्रात्मकोऽधर्मो गुणे तमसि तिष्ठति ॥१३॥  
 अविभागवतावेतौ गुणसान्यस्थितावुभौ ।  
 सर्वकार्ये<sup>(३)</sup> बुद्धिपूर्वं प्रधानस्य प्रपत्यते ॥१४॥  
 अबुद्धिपूर्वं चेच्च अधिष्ठास्यति तान् गुणान् ।  
 एवं तानभिमानेन प्रपत्येत पुरस्तादा<sup>(४)</sup> ॥१५॥  
 यदा प्रवर्त्तितव्यन्तु चेच्चचेच्चयोर्दयोः ।  
 भोव्यभोक्तृत्वसम्बन्धं प्रपत्येते युतावुभौ ॥१६॥

(१) यस्मादाद्यो इति पाठः सुसङ्गतः ।

(२) विकारैः प्रतिसंख्ये इति माठो विशुद्धः ।

(३) सर्वकार्यमिति पाठः साधुः ।

(४) पुरःसरमिति छ० च० ।

तस्माच्छरणमव्यक्तं क्षाम्ये क्षिप्त्वा गुणात्मकान्<sup>(१)</sup> ।

चेचक्षाधिष्ठितं तच्च वैषम्यं भजते तु तत् ॥१७॥

ततः प्रपत्यते व्यक्तं चेचचेचक्षयेर्हयोः ।

चेचक्षाधिष्ठितं सत्त्वं विकारं जनयिष्यति ॥१८॥

महदाद्यं विज्ञेयान्तं चतुर्विंशगुणात्मकं ।

चेचक्षस्य प्रधानस्य पुरुषस्य प्रपत्यते ॥१९॥

ब्रह्माण्डे प्रथमः सोऽथ भविता चेश्वरः पुनः ।

ततो ज्ञेयस्य कृत्स्नस्य सर्वभूतपतिः त्रिवः ॥२०॥

ईश्वरः सर्वसृष्टानां ब्रह्मा ब्रह्ममयो महान् ।

आदिदेवः प्रधानस्थानुयहाय प्रवक्ष्यते<sup>(२)</sup> ॥२१॥

अनाद्यौ वरमुत्पादौ<sup>(३)</sup> उभौ सृज्जौ तु तौ स्यतौ ।

अनादिसंयोगस्यतौ सर्वचेचक्षमेव च ॥२२॥

अबुद्धिपूर्वकं युक्तौ मशकौ तु वुरौ तदा ।

अप्रत्ययमनार्थं च स्थितावुदकमस्यञ्च<sup>(४)</sup> ॥२३॥

प्रवृत्ते पूर्वतः पूर्वं पुनः सर्गे प्रपत्यते ।

अज्ञागर्णेः प्रवर्तन्ते रजःसत्त्वतमात्मकं ॥२४॥

प्रवृत्तिकाले रजसाभिपन्न-

मच्चत्त्वभूतादिविशेष्यताश्च ।

(१) गुणात्मकमिति पाठः समीचीनः ।

(२) प्रवक्ष्यते इति छ० ।

(३) स्वयमुत्पन्नौ इति पाठः साधीयान् ।

(४) एष श्लोको लिपिकरप्रमादादुद्भान्तिपूर्वः ।

विभवेवतां चेन्द्रियताञ्च यान्ति

गुणावधाने<sup>(१)</sup> पतिभिर्मनुष्याः ॥२५॥

सत्याभिधायिन<sup>(२)</sup> सास्य ध्यायिनः सन्निमित्तकं ।

रजःसत्वतमा व्यक्ता विधर्माणः परस्परं ॥२६॥

आद्यन्ते संप्रपत्यन्ते चेत्तज्ज्ञास्तु सर्वज्ञः ।

संसिद्धकार्यकरणा उत्पद्यन्तेऽभिमानिनः ॥२७॥

सर्वे सत्वाः प्रपद्यन्ते अव्यक्तात्पूर्वमेव च ।

प्रसृते या च सुवहाः साधिकासायसाधिका ॥२८॥

संसरन्तस्तु ते सर्वे स्थानप्रकरणैः सह ।

कार्याणि प्रतिपत्यन्ते उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥२९॥

गुणमात्रात्मकाश्चैव धर्माधर्मौ परस्परं ।

आरस्यन्तीह षान्योन्यं वरेणानुग्रहेण च ॥३०॥

सर्वे तुल्याः प्रसृष्टार्थं सर्गादौ यान्ति विक्रियां ।

गुणास्तत् प्रतिधावन्ते तस्मात्तत् तस्य रोचते ॥३१॥

गुणास्ते यानि सर्वाणि प्राक् दृष्टेः प्रतिपेदिरे ।

तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृष्टमानाः पुनः पुनः ॥३२॥

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्माद्यतानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥३३॥

महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।

विप्रयोगास्तु भूतानां गुणेभ्यः संप्रवर्धते ॥३४॥

(१) गुणावधानौ इति छ० च० ।

(२) सत्याभिधायिन इति क० ।

इत्येष वो मया ख्यातः पुनः सर्गः समासतः ।  
 समासादेव वक्ष्यामि ब्रह्मणोऽथ समुद्भवं ॥ ३५ ॥  
 अथक्तात्कारणान्तस्मान्नित्यात् सदसदात्मकात् ।  
 प्रधानपुरुषाभ्यान्तु जायते च महेश्वरः ॥ ३६ ॥  
 स पुनः सम्भवपिता<sup>(१)</sup> जायते ब्रह्मसंज्ञितः ।  
 सृजते स पुनर्लोकानभिमानगुणात्मकान् ॥ ३७ ॥  
 अहङ्कारस्तु महत्तत्त्वस्माद्भूतानि चात्मनः ।  
 युगपत् सम्प्रवर्तन्ते भूतान्येवेन्द्रियाणि च ।  
 भूतभेदाश्च भूतेभ्यः इति सर्गः प्रवर्तते ॥ ३८ ॥  
 विस्तरावयवस्तेषां यथाप्रज्ञं यथाश्रुतं ।  
 कीर्तितं वो यथा पूर्वं तथैवाभ्युपधार्यतां ॥ ३९ ॥  
 एतच्छ्रुत्वा नैमिषेयास्तदानों •  
 लोकोत्पत्तिं संस्थितिं च व्ययश्च<sup>(२)</sup> ।  
 तस्मिन् क्षेत्रे<sup>(३)</sup> ऽवभृथं<sup>(४)</sup> प्राप्य शुद्धाः  
 पुण्यं लोकमृषयः प्राप्नुवन्ति<sup>(५)</sup> ॥ ४० ॥  
 यथा यूयं विधिवद्देवतादी-  
 निष्ठा<sup>(६)</sup> चैवावभृथं प्राप्य शुद्धाः<sup>(७)</sup> ।

(१) सम्भावयिता इति ड० च० ।

(२) चाव्ययश्च इति ड० च०, चाव्ययश्च इति क० ।

(३) क्षेत्रे इति क० ।

(४) अवभृथमिति ड० च०, ऽवभृतमिति क० ।

(५) प्राप्नुवन्तः इति पाठः समीचीनः ।

(६) विधिवद्देवतादीनिष्ठा इति क० ।

(७) पुण्यं लोकमृषयः प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥ यथा यूयं विधिवद्देवतादीनिष्ठा  
 चैवावभृथं प्राप्य शुद्धाः इत्यन्तपाठो ड० च० पुस्तकयोर्न विद्यते ।

त्यक्त्वा देहानायुषोऽन्ते कृतार्थान्

पुण्यान् लोकान् प्राप्य यद्येष्टं चरिष्यथ<sup>(१)</sup> ॥४१॥

एते ते नैमिषेण वै दृष्ट्वा सृष्ट्वा च वै तदा ।

जम्बुस्रावभ्यक्ष्णाताः स्वर्गं सर्वे तु सन्निधः ॥४२॥

विप्रास्तथा यूथमपि दृष्ट्वा बज्रविधैर्मखैः ।

आयुषोऽन्ते ततः स्वर्गं गन्तारः स्युः द्विजोत्तमाः ॥४३॥

प्रक्रिया प्रथमे पादे कथावस्तुपन्निधः ।

अनुषङ्ग उपोद्घात उपसंहार एव च ॥४४॥

एवमेतच्चतुष्पादं पुराणं लोकसम्मतं ।

उवाच भगवान् साक्षादायुर्लोकहिते रतः ॥४५॥

नैमिषे सत्रमासाद्य मुनिभ्यो मुनिसत्तमाः ।

तत्प्रसादादसंदिग्धं भृतोत्पत्तिस्तथानि च ॥४६॥

प्राधानिकीर्तिमां सृष्टिं तथैवैश्वरकारितां ।

सम्यग्विदित्वा मेधावी न मोहमधिगच्छति ॥४७॥

इदं यो ब्रह्मणो विद्वानितिहासं पुरातनं ॥

ब्रह्मण्युवाचावयेदापि तथाध्यययतेऽपि च ॥४८॥

स्थानेषु स महेश्वर्य मोदते आस्वतीः समाः ।

ब्रह्मसायोज्यगो भूत्वा ब्रह्मणा सह मोक्ष्यते ॥४९॥

तेषां कीर्त्तिमतां कीर्त्तिं प्रजेशानां महात्मना ।

(१) आदर्शपुस्तकमात्रे, एतच्छ्रुत्वेत्यादिपद्यद्वये बज्रजपाठान्तरदर्शना-  
च्छन्दोभङ्गदर्शनाच्च एतत्पद्यद्वयमसुद्धमेव मन्यामहे । अग्रेयोऽश्वत्थः क्षात्रि-  
८ नीति ज्ञेयं ।

प्रचयन् पृथिवीज्ञानां ब्रह्मभूषाय नमस्ति ॥५०॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च श्रम्यतं ।

कृष्णदेवायनेनोक्तं पुराणं ब्रह्मवादिना ॥५१॥

मन्वन्तरेश्वराणां च यः कीर्त्तिं प्रथयेदिमां ॥

देवनामान्मृषीणाञ्च भूरिद्रविणनेजसां ।

स सर्वैर्मुच्यते पापैः पुण्यञ्च महदाप्नुयात् ॥५२॥

यस्त्रेदं आवयेद्विद्वान् सदा पर्वणि पर्वणि ।

धूतपात्रा जितस्वर्गा ब्रह्मभूषाय कल्पते ॥५३॥

यस्त्रेदं आवयेच्छाङ्गे ब्राह्मणान् पादमन्ततः ।

अक्षयं सार्वकामीयं पितृंस्तुष्टोपतिष्ठति ॥५४॥

यस्मात्पुरा ज्ञानकीदं पुराणन्तेन चोच्यते ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५५॥

तच्चैव त्रिषु वर्णेषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।

इतिहासमिदं श्रुत्वा धर्माय विदधे मतिं ॥५६॥

यावन्मयस्य शरीरेषु रोमकूपाणि सर्वशः ।

तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां द्विवि मोदते ।

ब्रह्मसायोज्यगो भूत्वा दैवतैः सह मोदते ॥५७॥

सर्वपापहरं पुन्यं पवित्रञ्च यशस्वि च ।

ब्रह्मा ददौ ब्राह्ममिदं पुराणं मातरिश्वने ॥५८॥

तस्माच्चोग्रनसा प्रातः तस्माच्चापि दृढस्यतिः ।

दृढस्यतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरं ॥५९॥

सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः ।

इन्द्रस्यापि वज्रिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥६०॥  
 सारस्वतस्त्रिधात्रे च विधामा च भरद्वाजे ।  
 भरद्वातस्त्रिविष्टाय सोऽभरिचाय दत्तवान् ॥६१॥  
 वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि चय्यारुणाय च ।  
 चय्यारुणो धनञ्जये च च प्रादात् क्षतञ्जये ॥६२॥  
 क्षतञ्जयात्तृणञ्जयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ ।  
 गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्यन्त्रे पुनः ॥६३॥  
 निर्यन्त्रस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय<sup>(१)</sup> च ।  
 स ददौ सोमशुभ्राय स ददौ तृणविन्दवे ॥६४॥  
 तृणविन्दुस्तु दद्यात् दत्तः प्रोवाच शक्रये ।  
 शक्रोः पराशरस्यापि गर्भस्थः श्रुतवानिदं ॥६५॥  
 पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद्द्वैपायनः प्रभुः ।  
 द्वैपायनात् पुनस्यापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥६६॥  
 ब्राह्मपायन उवाच । मया वै तत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये ।  
 इत्येव वाचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥६७॥  
 नमस्कार्याश्च गुरवः प्रयत्नेन मनीषिभिः ।  
 धन्यं यन्नस्यमायुष्यं पुण्यं सर्वार्थसाधकं ॥६८॥  
 पापघ्नं निचमेनेदं श्रोतव्यं ब्राह्मणैः सदा ।  
 नाशुचौ नापि पापाय नाप्यसंवत्सरोचिते ॥६९॥  
 नाश्रद्धधानाविदुषे नापुत्राय कथञ्चन ।  
 नाहिताय प्रदातव्यं पवित्रमिदमुत्तमं ॥७०॥

अव्यक्तं वै यस्य योनिं वदन्ति  
 व्यक्तं देहं कालमन्तर्गतम् ।  
 वज्रिं वज्रां चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे  
 दिशः ओत्रे घ्राणमाकुञ्च वायुं ॥७१॥  
 वाचो वेदांश्चान्तरिक्षं शरीरं  
 चित्तिं पादौ तारका रोमकूपान् ।  
 सर्वानि चक्षुरानि तथैव तानि  
 विद्याश्चाङ्गानि यस्य पुच्छं ॥७२॥  
 तं देवदेवं जननं जनानां  
 सर्वेषु लोकेषु प्रतिष्ठितञ्च<sup>(१)</sup> ।  
 वरं वराणां वरदं महेश्वरं  
 ब्रह्माणमादिं प्रयतो नमस्ये ॥७३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादे सृष्टिवर्णनं नाम  
 एकचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) यन्मात्मकं सत्यलोकप्रतिष्ठितञ्च इति क० ड० ।



## अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

व्याससंशयापनोदनं ।

शौनकादिष्वप्युक्तं ।

सूत सूत महाभाग त्वया भगवता सता ।  
व्यासप्रसादाधिगतशास्त्रसम्बोधनेन च ॥१॥  
अष्टादशपुराणानि सेतिहासानि वामघ ।  
उपक्रमोपसंहारविधिनेक्तानि कृत्स्नशः ॥२॥  
चतुर्दशसहस्रं च मात्स्यं प्रोक्तमतिस्फुटम् ।  
तत्संख्यकं भविष्यञ्च प्रोक्तं पञ्चशताधिकम् ॥३॥  
मार्कण्डेयं महारम्यं प्रोक्तं नवसहस्रकं ।  
कथितं ब्रह्मवैवर्तेमष्टादशसहस्रकं ॥४॥  
शतोत्तरञ्च ब्रह्माण्डं सूर्यसंख्यासहस्रकं ।  
अथ भागवतं दिव्यं अष्टादशसहस्रकं ॥५॥  
सहस्राणि दशैवोक्तं पुराणं ब्रह्मनामकं ।  
अयुतश्लोकघटितं पुराणं वामनाभिधम् ॥६॥  
तथैवायुतसंख्यातं षट्शताधिकमादिकं ।  
त्रयोविंशतिसाहस्रमनिलं तद्गतं शुभम् ॥७॥  
त्रयोविंशतिसाहस्रं नारदीयमुदाहृतं ।  
एकोनविंशसाहस्रं वैमतेयमुदाहृतं ॥८॥  
सहस्रपञ्चपञ्चाशत् प्रोक्तं पापं सुविस्तरं ।  
सप्तदशसहस्रञ्च कूर्मं प्रोक्तं ममोच्चरं ॥९॥

चतुर्विंशतिशास्त्रं श्रौकरं परमाहुतं ।

एकाशीतिषह्स्त्राणि स्कान्दशुक्लं सुविस्तृतं ॥१०॥

एवमष्टादशोक्तानि पुराणानि ब्रुहन्ति च ।

पुराणेष्वेषु वद्वो धर्मास्ते विनिरूपिताः ॥११॥

रागिणाञ्च विरागाणां यतीनां ब्रह्मचारिणां ।

गृहस्थानां वनस्थानां स्त्रीशूद्राणां विशेषतः ॥१२॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां ये च सङ्करजातयः ।

गङ्गाद्या यममहानद्यो यज्ञव्रततपांसि च ॥१३॥

अनेकविधदानानि यमाश्च नियमैः सह ।

योगधर्मा वज्रविधाः सांख्या भागवतास्तथा ॥१४॥

भक्तिमार्गा ज्ञानमार्गा वैराग्यानिखनीरजाः ।

उपासनविधियुक्ताः कर्मसंशुद्धिचेतसां ॥१५॥

ब्राह्मं शैवं वैष्णवं च शौरं शक्तं तथार्हतं ।

षड्दर्शनानि चोक्तानि स्वभावनियतानि च ॥१६॥

एतदन्यच्च विविधं पुराणेषु निरूपितं ।

अतः परं किमप्यस्ति न वा बोद्धव्यमुत्तमं ॥१७॥

न ज्ञायेत यदि व्यासो गोपयेदथ वा भवान् ।

अत्र नः संशयं हिन्यि पूर्णः पौराणिको यतः ॥१८॥

सुत उवाच । शृणु शौनक वक्ष्यामि प्रश्नमेनं सुदुर्लभं ।

अतिगोप्यतरं दिव्यमनाख्येयं प्रचक्षते ॥१९॥

पराशरसुतो व्यासः कृत्वा पौराणिकीं कथां ।

सर्ववेदार्थघटितां चिन्तयाव्यास सेतसि ॥२०॥

वर्णाश्रमवतां धर्मो मया सम्यगुदाहृतः ।  
 सुक्तिमार्गो वज्रविधा उक्ता वेदाविरोधतः ॥२१॥  
 जीवेश्वरब्रह्मभेदो निरस्तः सूत्रनिर्णये ।  
 निष्कपितं परं ब्रह्म श्रुतियुक्तविचारतः ॥२२॥  
 अक्षरं परमं ब्रह्म परमात्मा परं पदं ।  
 यदर्थं ब्रह्मचर्यादिवाणप्रस्थयतिव्रतं ॥२३॥  
 आचरन्ति महाप्राज्ञा धारणाञ्च पृथग्विधां ।  
 आसनं प्राणरोधश्च प्रत्याहारश्च धारणा ॥२४॥  
 ध्यानं समाधिरेतानि यमैश्च नियमैः सह ।  
 अष्टाङ्गानि यदर्थञ्च चरन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥२५॥  
 यदर्थं कर्म कुर्वन्ति वेदाज्ञामाचतत्पराः ।  
 परार्पणधिया सम्यग्निष्कामाः कलिलोज्झिताः ॥२६॥  
 यज्जपत्ये निराकर्तुं पापाचरणमात्मनः ।  
 गङ्गादितीर्थचर्याणि निषेवन्ते शुचिव्रताः ॥२७॥  
 तद्ब्रह्म परमं शुद्धमनाद्यन्तमनामयं ।  
 नित्यं सर्वगतं स्थाणु कूटस्थं कूटवर्जितं ॥२८॥  
 सर्वेन्द्रियचराभासं प्राप्नोतेन्द्रियवर्जितं ।  
 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं नित्यस्मिन्मात्रमव्ययं ॥२९॥  
 अध्यास्तं सर्ववद्यच्च विश्वमेतत्प्रकाशते ।  
 विश्वस्मिन्नपि चाश्वेति निर्विकारश्च रज्जुवत् ॥३०॥  
 सम्यग्विचारितं यदत्प्रेनेर्भिर्बुधुदोदकं ।  
 तथा विचारितं ब्रह्म विश्वस्माच्च पृथग्भवेत् ॥३१॥

सर्वं ब्रह्मैव जगत्त्वं नास्तीति निगमा अगुः ।

यस्माद्भवन्ति ब्रह्माण्डकोटयो न भवन्ति<sup>(१)</sup> च ॥ ३९ ॥

यदुन्मेषनिमेषाभ्यां जगतां प्रलयौदयौ ।

भवेतां या परा शक्तिर्यदाधारतया स्थिता ॥ ३९ ॥

यस्मिन्निदं यतस्त्रेदं येनेदं यदिदं स्मृतं ।

यदज्ञानाज्जगद्भाति यस्मिन् ज्ञाते जगत्त्रयं हि ॥ ३९ ॥

असत्यं यज्जडं दुःखं अवस्थिति निरूपितं ।

विपरीतमतो यद्वै सच्चिदानन्दमूर्त्तिकं ॥ ३९ ॥

जीवे जायति विश्वाख्यं स्वप्ने यन्नैजसं स्मृतं ।

सुषुप्तौ प्राज्ञसंज्ञं यत्सर्वावस्थासु संस्मृतं<sup>(२)</sup> ॥ ३९ ॥

यच्चक्षुषां चक्षुरथ ओत्राणां ओत्रमयति ।

त्वक् त्वचां रसनं तस्य प्राणं प्राणस्य यद्विदुः ॥ ३९ ॥

बुद्धिर्ज्ञानेन च प्राणाः क्रियाशक्त्या निरन्तरं ।

यन्नेशिरे समभ्येतुं ज्ञातुं च परमार्थतः ॥ ३९ ॥

रज्जावद्दिर्मरौ वारि नीलिमा गगने यथा ।

असद्विश्वमिदं भाति यस्मिन् ज्ञानकल्पितं ॥ ३९ ॥

घटावच्छिन्न एवायं महाकाशो विभिद्यते ।

कार्योपाधिपरिच्छिन्नं तद्वद्यज्जीवसंज्ञिकं ॥ ४० ॥

मायया चित्रकारिणा विचित्रगुणशीलया ।

ब्रह्माण्डं चित्रमतुलं यस्मिन् भित्ताविवर्पितं ॥ ४१ ॥

(१) ब्रह्माण्डकोटयः प्रलयन्ति इति पाठः समीचीनः ।

(२) तत्संस्मृतमिति पाठः साधुः ।

धावतोऽन्यागतिकान्तं बहते वागगोचरं ।  
 वेदवेदान्तसिद्धान्तैर्विनिर्णीतं तदचरं ॥४२॥  
 अचराच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।  
 इत्येवं श्रूयते वेदे वज्रधाऽपि विचारिते ॥४३॥  
 अचरस्यात्मनश्चापि स्वात्मरूपतया स्थितं ।  
 परमानन्दबन्धोदरूपमानन्दविग्रहं ॥४४॥  
 शीलाविलासरसिकं वल्लवीयूथमध्यगं ।  
 त्रिखिपिच्छकिरीटेन भास्वद्रत्नचितेन च ॥४५॥  
 उल्लसद्विद्युदाटोपकुण्डलाभ्यां विराजितं ।  
 कर्णोपाग्नचरन्नेचखञ्जरीटमनोहरं ॥४६॥  
 कुञ्जकुञ्जप्रियाट्टन्दविलासरतिलम्पटम् ।  
 पीताम्बरधरं दिव्यं चन्दनालेपमण्डितं ॥४७॥  
 अधरामृतसंस्पर्शवेणुनादेन वल्लवीः ।  
 मोहयन्तश्चिदानन्दमनङ्गमदभञ्जनं ॥४८॥  
 कोटिकामकलापूर्णं कोटिचन्द्रांशुनिर्मलं ।  
 निरेखकण्ठविलसद्रत्नगुञ्जामृगाकुलं ॥४९॥  
 यमुनापुलिने तुङ्गे तमास्तवनकानने ।  
 कदम्बचम्पकाशोकपारिजातमनोहरे ॥५०॥  
 त्रिखिपारावतशूकपिककोलाहलाकुले ।  
 निरोधार्थं नवामैव धावमानमितस्ततः ॥५१॥  
 राधाविलासरसिकं कृष्णाख्यं पुरुषं परं ।  
 श्रुतवानस्मि वेदेभ्यो यतस्तद्गोचरोऽभवत् ॥५२॥

एवं ब्रह्माणि सिन्धुचे निर्गुणे भेदवर्जिते ।

गोलोकसंज्ञिके कृष्णो दीव्यतीति श्रुतं मया ॥५३॥

जातः परतरं किञ्चिन्निगमागमयेऽपि ।

तच्चापि निगमो वन्ति क्लृप्तरात् परतः परः ॥५४॥

गोलोकवासी भगवानक्षरात् पर उच्यते ।

तस्मादपि परः कोऽसौ गीयते श्रुतिभिः सदा ॥५५॥

उद्दिष्टो वेदवर्णैर्विशेषो ज्ञायते कथं ।

श्रुतेर्वार्थोऽन्यथा बोध्यः परतस्त्वक्षरादिति ॥५६॥

श्रुत्यर्थे संशयापन्नो व्यासः सत्यवतीसुतः ।

विचारयामास चिरन् प्रपेदे यथातथं ॥५७॥

सूत उवाच । विचारयन्नपि सुनिर्नाप वेदार्थनिश्चयं ।

वेदो नारायणः साक्षाद्यत्र मुह्यन्ति शूरयः ॥५८॥

तदापि मद्गतीमार्त्तिं सतां हृदयतापिनीं ।

पुनर्विचारयामास कं ब्रजामि करोमि किं ॥५९॥

पृच्छामि (१) न जनत्यस्मिन् सर्वज्ञं सर्वदर्शनं ।

अज्ञात्वाऽन्यतमं लोके सन्देहविनिवर्त्तकं ॥६०॥

मेरोः कुहरिणीं गत्वा चचार परमन्तपः ।

यत्र कार्त्तस्वरसूज्ज्योत्स्नाजालीर्निरन्तरं ॥६१॥

सदा प्रबाधते विष्वक्तमःसोमं वृत्रनुदं ।

चकासो यत्र परमं कान्तारमत्तिमुन्दरं ॥६२॥

नानाद्रुमसताकुञ्जवृजत्पक्षिनिनादितं ।

क्षुत्पिपासाभयक्रोधतापग्लानिविवर्जितं ॥६३॥

जलाशयैर्वज्रविधैः पद्मिनीखण्डमण्डितैः ।

जातरूपशिलागद्गतसञ्चारपक्षिभिः ॥६४॥

युक्तमभोजपवनैः सेव्यमानं समन्ततः ।

शिवैरध्यासितभ्रावैर्हिंसैः सत्तैः समुज्जितं ॥६५॥

निर्जनं दिव्यलतिकाप्रियखण्डविराजितं ।

शुकैः पारावतैर्हयैरुन्मदन्मत्तकोकिलम् ॥६६॥

उत्पतत्पद्मरजसां पटलामोददिङ्मुखं ।

तत्रापि काञ्चिनी दिव्या गुहा परमशोभना ॥६७॥

तां प्रविश्य जिताहारो जितचिन्तो जितासनः ।

सस्मार वेदांस्तुरस्तदेकाग्रमना मुनिः ॥६८॥

त्रयी जगाम सरदां<sup>(१)</sup> शतस्य<sup>(२)</sup> स्मरतोऽस्य हि ।

प्रादुरासंस्ततो वेदास्त्वारस्यात्तदर्शनाः ॥६९॥

स्फुरत्पद्मपलाशाच्चा जटामुकुटधारिणः ।

कुञ्जमुष्टिकराम्भोजा मृगत्वङ्मण्डितांसकाः ॥७०॥

स्वरैः श्रोत्रश्रुभिः क्लृप्तवदनाः प्रणवान्तराः ।

कचवर्गैर्ह्रस्वैर्वर्णैः पञ्चावयवपाणयः ॥७१॥

पवर्गदक्षवर्णा वामपादास्तवर्गतः ।

आन्तरन्ध्रन्तवर्णाश्च येषां कुचिद्व्यात्मकौ<sup>(३)</sup> ॥७२॥

(१) शुभदा इति पाठः समीचीनः ।

(२) तत्र तां इति पाठः साधुः ।

(३) कुचिद्व्यात्मकाः इति पाठः सङ्गतः ।

नाभिनिद्राः कान्तपृष्ठा मोदराः थरलवोत्कषाः ।

अग्निदक्षांशरुचिरा धरायीवा भृतांसकाः ॥७३॥

अन्तस्थसन्धिसंस्थाना वैखरीवाग्विजृम्भिताः ।

अपश्यन्मथुरामेषां हृदयोम्भोजकल्पितां ॥७४॥

हरेर्भगवतः साक्षादाविर्भावस्थली हि सा ।

काशीमपश्यद्भ्रुमध्ये मायामाधारसंस्थितां ॥७५॥

लिङ्गदेशे ततः काञ्चीमवन्तीं नाभिमण्डले ।

कण्डस्थां दारकामेषां प्रयागं प्राणगन्तया ॥७६॥

सव्यापसव्ययोस्तेषां गङ्गाऽपि यमुना नदी ।

मध्ये सरस्वती साक्षाद्गयाक्षेत्रन्तथानने ॥७७॥

हनुयीवामध्यगतं प्रभासक्षेत्रमुत्तमं ।

वदर्याश्रममेतेषां ब्रह्मरन्ध्रे ददर्श ह ॥७८॥

पौंड्रवर्धननेपालपीठं नयनयोर्युगे ।

पीठम्पूर्णगिरिन्नाम ललाटे समदृश्यत ॥७९॥

कण्ठे च मथुरापीठं काञ्चीपीठं कटिस्थितं ।

जालन्धरं तथा पीठं स्तनदेशेष्वदृश्यत ॥८०॥

भृगुपीठं कर्णदेशे अयोध्यां नासिकापुटे ।

ब्रह्मरन्ध्रे स्थितं ब्राह्म्यं शैवं सीमन्तसीमनि ॥८१॥

श्लोकं जिह्वायधिषणं वैष्णवं हृदयाम्बुजे ।

सौरश्चतुःप्रदेशस्थं बौद्धञ्छायासुसङ्गतं ॥८२॥

सौवामणिं कण्ठदेशे पशुबन्धमथोरसि ।

वाजपेयं कुटितटे अग्निहोत्रं तथानने ॥८३॥



अश्वमेधं कटितटे नरमेधमथोदरे ।

राजसूयं शिरोदेशे आवसथ्यं तथाऽधरे ॥८४॥

ऊर्द्धोष्ठे दक्षिणाग्निञ्च गार्हपत्यं सुव्याम्नरे ।

इयं श्रुतौ मन्त्रभेदास्तथा रोमस्त्रवस्त्रितान् ।

भृत्यैरिव महाराजं पुराणैर्न्यायमिश्रितैः ॥८५॥

संहिताभिश्च तन्तैश्च पृथक्पृथग्गुपासितान् ।

कर्मज्ञानोपासनाभिर्जनानुग्रहकारकान् ॥८६॥

वृष्ट्या सुविस्मितमना मुनिः कृष्णो बभूव तान् ।

ब्रह्मतेजोमयान् दिव्यांस्तपतोऽर्कानिव प्युतान्<sup>(१)</sup> ।

ज्वलतोऽग्नीनिवोदकान् कोटीन्दुसमदर्शनान् ॥८७॥

ववन्दे सहस्रोत्थाय दण्डवत् पतितो मुनिः ।

क्षतार्थोऽहं क्षतार्थोऽहं क्षतार्थोऽहमितरीरयन् ॥८८॥

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं मनः<sup>(२)</sup> ।

अद्य मे सफलञ्चायुर्यद्भवन्तोऽक्षिगोचराः ॥८९॥

अलौकिकं लौकिकञ्च यत् किञ्चिदपि विद्यते ।

न तद्वोऽविदितं वेद्यं भूतं भव्यं भवञ्च यत् ॥९०॥

न प्रवृत्तिफला यूयं दर्शयन्तोऽपि तान् सदा ।

यदृचाकरसङ्कोचविधानायेह<sup>(३)</sup> रागिण्यौ ॥९१॥

प्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वे ब्रह्मत्वे वा विधीतरौ ।

(१) त्विषा इति पाठः साधुः ।

(२) तपः इति पाठः समीचीनः ।

(३) लक्षणाकरसङ्कोचविधानायेह इति अथवा यदृचाकरसङ्कोचविधानायेह इति पाठोऽयमतिप्रसिद्धः ।

न नृपारागविषयो तत्सङ्कोषविधियौ ॥८२॥  
 अतो लोकहितैर्नूनं परमार्थनिरूपणे ।  
 स्त्रोक्ताः स्वर्गादिविषया नमरा इति निन्दिताः ॥८३॥  
 अधिकारिविभेदेन कर्मज्ञानोपदेशतः ।  
 चातं सर्वं जगन्मूनं शब्दब्रह्मात्ममूर्तिभिः ॥८४॥  
 अतोऽहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तश्चेत् कृपाश्रवः ।  
 कर्मणां फलमतिदृष्टं सर्गः कामैकचेतसाम् ॥८५॥  
 ईश्वरपितृधियां पुंसां कृतस्यापि च कर्मणः ।  
 चित्तशुद्धिस्ततो ज्ञानं मोक्षश्च तदनन्तरं ॥८६॥  
 मोक्षो ब्रह्मैक्यमित्येवं सच्चिदानन्दमेव यत् ।  
 सर्वं समाप्यते तस्मिन् ज्ञाते यद्धि कृताकृतं ॥८७॥  
 यन्निःसङ्गं चिदाकाशं ज्ञानरूपमसंवृतं ।  
 निरोद्धमचलं शुद्धमगुणं व्यापकं स्मृतं ॥८८॥  
 विकारेषु विनश्यत्सु निर्विकारं न नश्यति ।  
 यथान्धतमसा व्याप्तलोकस्य ररोजसा<sup>(१)</sup> ॥८९॥  
 लोहस्येव मणिसदृशमणिचाश्वेतयित् यत्<sup>(२)</sup> ।  
 यदाभासेन सा सत्तां प्रतिपद्य विजृम्भते ॥९०॥  
 जीवेस्वरादिरूपेण विश्वाकारेण चाप्यष्टौ ।  
 तस्यामपि प्रलीनायां कूटस्थञ्च यदेकलं<sup>(३)</sup> ॥९०१॥

(१) रविरोजसा इति पाठोऽत्र संभाव्यते ।

(२) अरगिरजले यथा इति पाठोऽर्थावगतिसाधनः ।

(३) कूटस्थश्चैतन्नेवकं इति पाठः सुखभार्यः ।

भवद्भिरेवं निर्णीतं तत्तथैव न संशयः ।

तथापि मम जिज्ञासा वर्त्तते केवलं हृदि ॥१०२॥

अतोऽपि परमं किञ्चिद्वर्त्तते किल वा न वा ।

तद्वदन्तु महाभागा भवन्तस्तत्त्वदर्शनाः ॥१०३॥

यच्छ्रवःफलमेवेह अनुषो मे कृतार्थता ।

एवं भ्रुवन्तमनघं व्यासं सत्यवतीसुतं ।

साधु साध्विति सङ्कीर्त्य प्रत्यूचुर्निगमा वचः ॥१०४॥

वेदा ऊचुः । साधु साधु महाप्राज्ञ विष्णुरात्मा शरीरिणं ।

अजोऽपि जन्म सम्पद्य लोकानुग्रहमीदृशे ॥१०५॥

अन्यथा तेन घटते संसारकर्म बन्धनं ।

अस्पृष्टो मायया देव्या कदाचिज्ज्ञानगूहया ॥१०६॥

विभर्षि स्वेच्छंया रूपं स्वेच्छयैव निगूहये ।

अस्मात्समात एवार्थो भवता सम्प्रदर्शितः ॥१०७॥

पुराणेष्वितिहासेषु सूत्रेष्वपि च नैकधा ।

अक्षरं ब्रह्म परमं सर्वकारणकारणं ॥१०८॥

तस्यात्मनोऽप्यात्मभावतया पुष्पस्य गन्धवत् ।

रसवद्वा स्थितं रूपं अवेहि परमं हि तत् ॥१०९॥

अनुभूतं तदस्माभिर्जाते प्राकृतिके लये ।

अक्षरात् परतस्तस्माद्यत्परं केवलो रसः<sup>(१)</sup> ।

न च तत्र वयं शक्ताः शब्दातीते तदात्मकाः ॥११०॥

इति श्रीमहापुराणे वयुप्रोक्ते अनुषङ्गपादे व्याससंशयापनोदनं

नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

## अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः<sup>(१)</sup> ।

गयामाहात्म्यं ।

वायु उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गयामाहात्म्यमुत्तमं ।

यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्रसंशयः ॥ १ ॥

सूत उवाच । सनकाद्यैर्ब्रह्माभागेर्देवर्षिः स च नारदः ।

सनत्कुमारं पृष्ट्वा प्रणम्य विधिपूर्वकं<sup>(२)</sup> ॥ २ ॥

नारद उवाच । सनत्कुमार मे ब्रूहि तीर्थं तीर्थोत्तमोत्तमं ।

तारकं सर्वभूतानां पठतां शृण्वतां तथा ॥ ३ ॥

सनत्कुमार उवाच । वक्ष्ये तीर्थवरं<sup>(३)</sup> पुण्यं श्राद्धादौ सर्वतावकं ।

(१) ख० ग० आदर्शपुस्तकयोग्यगयामाहात्म्येऽध्यायसंख्या न दृश्यते । मुद्रितपुस्तके तु गयामाहात्म्याध्यायेषु प्रथमम्वितीयतृतीय इत्यादिसंख्याः सन्ति । अस्मिन् पुस्तके क्रमानुरोधात् त्रिचत्वारिंशपञ्चचत्वारिंशइत्यादि-संख्याभिर्गयामाहात्म्यं मुद्रयामः ।

(२) गययात्रां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद मुक्तिदां ।

निष्कृतिस्त्रिंश कर्तव्यां ब्रह्मणा गीयते पुरा ॥ १ ॥

ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोमूत्रं मरणं तथा ।

वासः पुंसां कुबक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥ २ ॥

ब्रह्मज्ञानेन किं कार्यं गोमूत्रं मरणेन किं ।

किं कुबक्षेत्रवीसेन यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥ ३ ॥

गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः ।

न तच्छ्रवणं मया वक्तुं कल्पकोदिशतैरपि ॥ ४ ॥

इति श्रुत्वास्तदा वाक्यं नारदो मुनिसत्तमः ।

सनत्कुमारं पृष्ट्वा प्रणम्य विधिपूर्वकं ॥ ५ ॥

इति पाठो मुद्रितपुस्तके वर्तते ।

(३) तीर्थं परमिति मुद्रितपु० ।

गयातीर्थं सर्वदेवे<sup>(१)</sup> तीर्थेभ्योऽप्यधिकं श्रेष्ठं ॥४॥

गयासुरस्तपस्तेपे ब्रह्मणा क्रतवेऽर्पितः ।

प्राप्तस्य तस्य शिरसि शिलां धर्मो ह्यधारयत्<sup>(२)</sup> ॥५॥

तत्र ब्रह्माऽकरोद्यागं स्थितश्चापि गदाधरः<sup>(३)</sup> ।

फलश्रुतीर्थादिरूपेण निश्चलार्थमहर्निशं ।

गयासुरस्य विप्रेन्द्र ब्रह्माद्यैर्देवतैः सह<sup>(४)</sup> ॥६॥

कृतयज्ञो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गृह्यादिकं ।

श्वेतकल्पे तु वाराहे गयाद्यागमकारयत् ॥७॥

गयानाञ्चा गया ख्याता<sup>(५)</sup> चेत्तं ब्रह्माभिकाङ्क्षितं<sup>(६)</sup> ।

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाङ्क्षयंभीरवः ॥८॥

गयां दास्यति यः पुत्रः स मत्ताता भविष्यति ।

गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितृणामुत्सवो भवेत् ।

पद्भ्यामपि जलं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति ॥९॥

गयां गत्वान्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः ।

पञ्चत्रयनिवासी च पुनात्यासप्तमं कुलं ।

ना चेत् पद्मदशाहं वा सप्तरात्रिं चिराच्चिकं<sup>(७)</sup> ॥१०॥

(१) गयातीर्थं सर्वदेवे इति मुद्रितपु० ।

(२) गयासुरस्तपस्तेपे ब्रह्मा तत्र जगाम ह । कृतेन प्राप्तयित्वोर्व्यां शिलां तन्मूर्ध्नाधारयत् ॥ इति मुद्रितपु० ।

(३) स्थापयित्वा गदाधरमिति मुद्रितपु० ॥

(४) गयासुरस्य विप्रेन्द्र एतच्छ्लोकाज्ज्ञं न साधु, मुद्रितपुस्तकेऽपि न विद्यते ।

(५) गयास्थानमिति मुद्रितपु० ।

(६) ब्रह्मर्विकाङ्क्षितमिति मुद्रितपु० ।

(७) एतच्छ्लोकाज्ज्ञं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

ब्रह्माकल्पकृतं पापं गयां प्राप्य विनश्यति ।  
 पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरात्मनोऽपि तिलैर्विना ॥११॥  
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।  
 पापं तत् सङ्गजं सर्व्वं गयाश्राद्धादिनश्यति<sup>(१)</sup> ॥१२॥  
 आत्मजोऽप्यन्यजो<sup>(२)</sup> वापि गयाभूमौ<sup>(३)</sup> यदा तदा ।  
 यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतं ॥१३॥  
 ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोमृहे मरणं तथा ।  
 वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥१४॥  
 ब्रह्मज्ञानेन किं कार्य्यं गोमृहमरणेन किं ।  
 वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥१५॥  
 गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।  
 अधिमासे जन्मदिने चास्तोऽपि गुरुशुक्रयोः ॥१६॥  
 न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि वहस्यतौ ।  
 तथा दैवप्रमादेन सुप्रहत्सु<sup>(४)</sup> व्रणेषु च ।  
 पुनः कर्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक्<sup>(५)</sup> ॥१७॥  
 सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डस्य पातनं<sup>(६)</sup> ।

(१) ब्रह्महत्यासुरापानमित्यादिगयाश्राद्धादिनश्यतिइत्यन्तपाठो मुद्रित-  
पुस्तके न विद्यते ।

(२) आत्मजश्चान्यजो इति मुद्रितपु० ।

(३) गयाश्राद्धे इति मुद्रितपु० ।

(४) प्रहतेषु इति पाठः समीचीनः । समहत्सु इति वा पाठः ।

(५) मुद्रितपुस्तके एतच्छ्लोकाभावो वर्त्तते ।

(६) पिण्डप्रपातनमिति मुद्रितपु० ।

दुर्लभं किं पुनर्भित्त्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितिः ॥१८॥  
 प्रमादान्प्रियते लेत्रे ब्रह्मादेर्मुक्तिदायके<sup>(१)</sup> ।  
 ब्रह्मज्ञानाद्यथा मुक्तिर्लभ्यते नात्र संशयः ॥१९॥  
 कीकटादिमृतानाञ्च पितृणां तारणाय च ।  
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुविचक्षणैः ॥२०॥  
 ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनाऽर्चयेत् ।  
 तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः ॥२१॥  
 सुण्डनञ्चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।  
 वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयां ॥२२॥  
 दण्डं प्रदर्शयेद्भित्तुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।  
 दण्डं न्यस्ता<sup>(२)</sup> विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥ २३॥  
 न दण्डी किल्बिषं धत्ते पुण्यं<sup>(३)</sup> वा परमार्थतः ।  
 अतः सर्वां क्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्यायति भावुकः ॥२४॥  
 सन्न्यसेत् सर्वकर्माणि वेदमेकं न सन्न्यसेत्<sup>(४)</sup> ।  
 सुण्डं कुर्याच्च पूर्व्वेऽस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ॥२५॥  
 सार्द्धक्रोशद्वयं मानं गयेति ब्रह्मणेरितं ।  
 पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥२६॥  
 तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोको यानि सन्ति वै ।

(१) मुक्तिदायकमिति मुद्रितपु० ।

(२) स्पृष्टा इति मुद्रितपु० ।

(३) पुण्यमिति पाठः साधीयान् ।

(४) न दण्डी इत्यादि वेदमेकं न सन्न्यसेदित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके ना-  
 बलोक्तते ।

आद्धृद्यो गयाक्षेत्रे पितृणामनृषो हि सः ॥१७॥  
 शिरसि आद्धृद्यस्तु<sup>(१)</sup> कुलानां शतमुद्धरेत् ।  
 गृहाच्चलितमात्रेण गयायां गमनं प्रति ।  
 स्वर्गारोहणसोपानं पितृणाञ्च पदे पदे ॥१८॥  
 पदे पदेऽयमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयां<sup>(२)</sup> ।  
 तत्फलञ्च भवेन्नूनं<sup>(३)</sup> समयं नात्र संशयः ॥१९॥  
 पायसेनापि चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।  
 तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गाथायां पिण्डपातनं<sup>(४)</sup> ॥२०॥  
 तिलकल्कीन खण्डेन गुडेन सघृतेन वा ।  
 केवलेनैव दध्ना वा उर्जेन मधुनाऽथ वा ॥२१॥  
 पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽन्यमित्युत ।  
 इज्यते वार्त्तवं भोज्यं हविष्यान्नं मुनीरितं ॥२२॥  
 एकतः सर्व्ववस्त्रानि रसवन्ति मधूनि हि ।  
 स्मृत्वा गदाधराङ्घ्रिजं फलगुतीर्याम्बु चैकतः ॥२३॥  
 पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनं ।  
 दक्षिणा चान्नसङ्कल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः ॥२४॥  
 नावाहनं न दिग्बन्धो<sup>(५)</sup> न दोषो दृष्टिसम्भवः ।

(१) यः स इति मुद्रितपु० ।

(२) भवेदिति मुद्रितपु० ।

(३) लभते नूनमिति मुद्रितपु० ।

(४) पिण्डदो भवेदिति मुद्रितपु० ।

(५) नाग्निदग्धो इति पाठोऽत्र सम्भाव्यते ।



सकादण्डेन<sup>(१)</sup> कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः ॥३५॥  
 अन्यथावाहिताः काले पितरो यान्धसुं प्रति ।  
 तीर्थे सदा वसान्धेते तस्मादावाहनं न हि ॥३६॥  
 तीर्थश्राद्धं प्रयच्छद्भिः पुरुषैः फलकाङ्क्षिभिः ।  
 कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्या क्रियाऽनिष्ठं ॥३७॥  
 ब्रह्मचार्यकभोजी च भूषायौ सत्यवाक् शुचिः ।  
 सर्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते ॥३८॥  
 तीर्थान्यनुसरन् धीरः पाषण्डं पूर्वतस्त्यजेत् ।  
 पाषण्डः स च विज्ञेयो यो भवेत् कामकारकः ॥३९॥  
 तीर्थेषु ये नरा धीराः कर्म कुर्वन्ति तद्गताः ।  
 यथा ब्रह्मविदो वेद्यं वस्तु चानन्यचेतसः ।  
 प्रविशन्ति परेशाख्यं ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः ॥४०॥  
 यास्ते वैतरणी नाम नदी चैलोक्यविश्रुता ।  
 साऽवतीर्णा गयाक्षेत्रे पितृणां तारणाय वै ।  
 स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥४१॥  
 तथाऽक्षयवटं गत्वा विप्रान् सन्तोषयिष्यति ।  
 ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनाऽर्चयेत्<sup>(२)</sup> ।  
 तैन्मुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः ॥४२॥  
 गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।

(१) सकादण्डेन इति पाठः सङ्गठः ।

(२) मुद्रितपुस्तके,—तिजकव्येन खण्डेन इत्यादि हव्यकव्यादिनार्चये-  
दित्यन्तं पाठो न विद्यते ।

सान्निध्यं सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरं ॥४३॥  
 मीने मेघे स्थिते सूर्ये कन्यायां कार्मुके षटे ।  
 दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनं ॥४४॥  
 मकरे वर्तमाने च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।  
 दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभं ॥४५॥  
 गयायां पिण्डदानेन यत् फलं लभते नरः ।  
 न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥४६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते गयामाहात्म्यं नाम ।  
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

## अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गयामाह्वत्यं ।

नारद उवाच । गयासुरः कथं जातः किंप्रभावः किमात्मकः ।

तपस्तप्तं कथं तेन कथं देहपवित्रता ॥१॥

सनत्कुमार उवाच । विष्णोर्द्वाभ्यम्बुजाज्जातो ब्रह्मा लोकपितामहः ।

प्रजाः ससर्ज संप्रोक्तः पूर्वदेवेन विष्णुना ॥२॥

आसुरेणैव भावेन असुरानसृजत् पुरा ।

सौमनस्येन भावेन देवान् सुमनसोऽसृजत् ॥३॥

गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।

योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्छ्रयः स्मृतः ॥४॥

सूलः षष्टिर्योजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।

कोलाहलगिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणं ॥५॥

बहुवर्षमहस्त्राणि निरुच्छ्रासं स्थिरो<sup>(१)</sup>ऽभवत् ।

तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः<sup>(२)</sup> ॥६॥

ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहं<sup>(३)</sup> ।

गयासुराद्रक्ष देव ब्रह्मा देवांस्ततोऽब्रवीत् ॥७॥

(१) स्थितो इति मुद्रितम् ।

(२) ययुरिति मुद्रितम् ।

(३) ऊचुस्ते प्रपितामहमिति मुद्रितम् ।

ब्रजामः ब्रह्मरं देवा ब्रह्माद्याश्च मताः त्रिवं ।  
 कलाये चाब्रुवन्नत्वा रच देव महासुरात् ॥८॥  
 ब्रह्माद्यानब्रवीच्छुब्रजामः, शरणं हरिं ।  
 श्रीरात्रौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ।  
 ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः<sup>(१)</sup> ॥८॥  
 देवा ऊचुः । नमो विष्णवे भर्त्ते सर्वेषां प्रभविष्णवे ।  
 रोचिष्णवे जिष्णवे च राक्षसादिप्रसिष्णवे ॥९॥  
 धरिष्णवेऽखिलस्यास्य योगिनां पारयिष्णवे ।  
 वर्द्धिष्णवे ज्ञानन्ताय नमो भ्राजिष्णवे नमः<sup>(२)</sup> ॥११॥  
 खनत्कुमार उवाच । एवं स्तुतो वासुदेवः सुराणां दर्शनं ददौ ।  
 किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥१२॥  
 गयासुरभयाद्देव रक्षास्मानब्रवीद्वरिम् ।  
 ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यमागमिष्याम्यहं ततः ॥१३॥  
 केशवो गरुडाकूटो वरं दातुं गयासुरे ।  
 सर्वे स्वं स्वं समास्थाय ययुर्वाहन<sup>(३)</sup> मुत्तमं ॥१४॥

(१) नत्वा तु तुष्टुवुरिति सुत्रितम् ।

(२) नमो विष्णवे भर्त्ते सर्वेषां प्रभविष्णवे ।

रोचिष्णवे ज्ञानन्ताय नमो भ्राजिष्णवे नमः ॥ १० ॥

सहिष्णवे जिष्णवे च राक्षसादिप्रसिष्णवे ।

वर्द्धिष्णवेऽखिलस्यास्य योगिनां पारयिष्णवे ॥ ११ ॥ इति सुत्रितम् ॥

(३) निजवाहनमिति ख० ग० ।

अचुस्तं वासुदेवायः किमर्थं तच्छते तथा ।

अचुष्टाः क्षामताः सर्वे वरं ब्रूहि गथासुर ॥१५॥

गथासुर उवाच । यदि तुष्टाः स्य मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

सर्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिक्षोचयात् ॥१६॥

देवेभ्योऽतिपरिचोऽचष्टविभ्योऽपि शिवाय्ययात्<sup>(१)</sup> ।

मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः ॥१७॥

न्यासिभ्यश्चापि कर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च तथा पुनः ।

ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रेभ्यः पवित्रः स्यां सदा सुराः<sup>(२)</sup> ॥१८॥

पवित्रमस्तु तं देवाः देत्यमुक्त्वा अष्टुर्दिवं ।

दैत्यं दृष्ट्वा च सृष्ट्वा च सर्वं हरिपुरं ययुः ॥१९॥

शून्यं लोकत्रयं जातं शून्या यमपुरी ब्रम्भत् ।

यम इन्द्रादिभिः साङ्गैः ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥२०॥

ब्राह्माणभूचिरे देवा गथासुरविलोपिताः ।

तथा दत्तोऽधिकारो वै मृच्छाण त्वं पितामह ॥२१॥

ब्रह्माग्रणीततो देवान् ब्रजामो विष्णुमव्ययं ।

(१) शिलोचयात् इति पाठः साधुः ।

(२) यदि तुष्टाः शरीरं मे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात् ।

सर्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिक्षोचयात् ।

देवेभ्योऽतिपवित्रेभ्यः पवित्रतममस्तु च ॥१६॥ इति पाठो  
मुद्रितपुस्तके वर्तते । तत्र, यदि तुष्टाः स्य इत्यादि पवित्रः स्यां सदा सुराः  
इत्यन्तपाठाभावो दृश्यते ।

ब्रह्मादथोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरे<sup>(१)</sup> ॥२१॥  
 तद्दर्शनाद्ययुः स्मरं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् ।  
 देवैश्चको वासुदेवो ब्रह्माणं स वक्षो<sup>(२)</sup>ऽब्रवीत् ॥२२॥  
 गन्धामुर<sup>(३)</sup> प्रायेयस्व यज्ञार्थं देहि देवकं ।  
 विष्णूक्तः समुरो ब्रह्मा गन्धामुराऽपश्चमहासुरं ॥२३॥  
 गन्धामुरोऽब्रवीद्ब्रह्मा ब्रह्माणं चिदग्रैः सह ।  
 संपूज्योत्थाय विधिवत् प्रणतः अङ्गुल्याभितः ॥२४॥  
 गन्धामुर उवाच । अथ मे सफलं वन्द्य अथ मे सफलं तपः ।  
 यदागतोऽतिथिर्ब्रह्मा सर्वं प्राप्तं मयाद्य वै ॥२५॥  
 योगिन् योगाङ्गविन् सर्वलोकस्वामिन् पितर्गुरो<sup>(४)</sup> ।  
 यदर्धमागतो ब्रह्मांस्तान् कार्यं करवाण्यहं<sup>(५)</sup> ॥२६॥  
 ब्रह्मोवाच । वृद्धियां यानि तीर्थानि बृष्टानि, भ्रमता मया ।  
 यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि ग्रहीरतः ॥२७॥  
 त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णुप्रसादतः ।  
 अतः पवित्रं देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ॥२८॥  
 गन्धामुर उवाच । धन्योऽहं देवदेवेश्च यद्देहं प्रार्थ्यते त्वया ।  
 पितृवंशः क्षतार्थो मे देहे यागं करोषि स्वेत्<sup>(६)</sup> ॥२९॥

(१) दत्तवरोऽसुरः इति सुजितपु० ।

(२) ब्रह्माणं च ततो इति सुजितपु० ।

(३) गन्धामुरमिति सुजितपु० ।

(४) यत्तच्छ्रौकार्हेण सुजितपुस्तके न विद्यते ।

(५) करवाणि ते इति सुजितपु० ।

(६) पितृवंशे क्षतार्थोऽहं मातृवंशे तथैव च । इति क्ष० ज्ञ० ।

तथैवोत्पादितो देवः पविष्यत्यु तस्या कृतः<sup>(१)</sup> ।  
 सर्वेषां सुंपकाराथ यागोऽवश्यं भवित्विति<sup>(२)</sup> ॥३९॥  
 इत्युक्त्वा सोऽपतङ्गमौ श्वेतकल्पे गथासुरः ।  
 नैर्घन्तीन्दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥४०॥  
 श्विरः कालोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।  
 ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥४१॥  
 अग्निशर्माखममृतं शौनकं याज्ञजिं मृदुं ।  
 कुबुधिं वेदकौण्डिन्यं हारीतं काश्यपं कपं ॥४२॥  
 गर्गं कौशिकवाग्निष्ठौ मुनिं भार्गवमव्ययं ।  
 वृद्धं पाराशरं कण्वं माण्डव्यं श्रुतिकेवलं ॥४३॥  
 श्वेतं सुतालं दमनं सुहोत्रं कङ्कमेव च ।  
 क्षौकाक्षिञ्च महाबाहुं जैगीषयं तथैव च ॥४४॥  
 दधिपञ्चमुखं विप्रमृषभं कर्कमेव च ।  
 कात्यायनं गोभिलञ्च मुनिमुपमहाव्रतं ॥४५॥  
 सुपालकं गौतमञ्च तथा वेदशिरोव्रतं ।  
 जटामालिनमव्ययं चाटुहासञ्च दारुणं ॥४६॥  
 आत्रेयं चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतं ।  
 गोकर्णञ्च गुहावामं शिखण्डिनमुमाव्रतं ॥४७॥  
 एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् वेधा लोकपितामहः<sup>(३)</sup> ।

(१) तथैवास्तूपकारक इति सूत्रितम् ।

(२) भविष्यति इति सूत्रितम् ।

(३) अग्निशर्माखममृतादि वेधा लोकपितामहः इत्यन्तं शार्ङ्गवद-  
 लोका सूत्रितपुस्तके न सन्ति ।

परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ॥४०॥  
 अग्निशर्मापि पञ्चाग्नीन् मुखादेतानथासृजत् ।  
 दक्षिणाग्निं गार्हपत्याश्वनीये तपोऽव्ययः ॥४१॥  
 सत्यावसथ्यौ देवर्षे येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः<sup>(१)</sup> ।  
 यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं विप्रेभ्यो दक्षिणां ददौ ॥४२॥  
 ऊत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा स्नात्वा चावभृथेन तु ।  
 यज्ञयूपं सुरैः साङ्गं समानीय व्यरोपयत्<sup>(२)</sup> ॥४३॥  
 ब्रह्मणः सरस्मां श्रेष्ठे सरस्येवाश्रितं शुभं<sup>(३)</sup> ।  
 चलितस्रकितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत ॥४४॥  
 जाता गृहे तव शिला<sup>(४)</sup> समानीयाविचारयन् ।  
 दैत्यस्य ग्रीवं शिरशि तां धारय ममाज्ञया ॥४५॥  
 निश्चलार्थं यमः श्रुत्वाधारयन्मस्तके शिलां ।  
 शिलायां धारितायान्मु सशिलस्यासुरोऽचलत्<sup>(५)</sup> ॥४६॥  
 देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल<sup>(६)</sup> ।  
 तिष्ठन्तु देवाः सकला<sup>(७)</sup>स्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ॥४७॥  
 देवाः पादैर्ललचयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ।

(१) अग्निशर्मापि पञ्चाग्नीनित्यादि येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः इत्यन्तं साङ्गैकश्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(२) यज्ञवाटे सुरैः साङ्गं गयासुरमपश्यत । इति मुद्रितपु० ।

(३) यतश्छोकाङ्गं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(४) या ते गृहे, धर्मशिला इति मुद्रितपु० ।

(५) चलितोऽसुरः इति मुद्रितपु० ।

(६) सदा इति मुद्रितपु० ।

(७) तिसृष्व निश्चलार्थं वै इति मुद्रितपु० ।



ब्रह्माय व्याकुलो विष्णुः गतः शीराभिप्राविनः ।

तुष्टाय प्रणतो भूत्वा गत्वा चाकृत्य तं प्रभुं<sup>(१)</sup> ॥४८॥

ब्रह्मोवाच । ब्रह्माण्डस्य पते नाथ<sup>(२)</sup> नमामि जगतां पतिं ।

गतिं कीर्त्तिमतां नृणां भुक्तिसुक्तिप्रदायकं ॥४९॥

विश्वक्सेनोऽब्रवीद्विष्णुं देव त्वां क्षीति पद्मजः ।

हरिराशानय त्वं तं विष्णुकः स तमाजयत् ।

अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥५०॥

ब्रह्मोवाच । देवदेव कृते थागे प्रचक्षाल गथासुरः ।

शिक्षायां देवरूपिण्यां न्यस्यायां तस्य मन्त्रके ॥५१॥

रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचक्षत् ।

इदानीं निश्चक्षार्यं हि प्रसादं कुर्व माधव ॥५२॥

ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृत्य स्त्रगरीरतः ।

मूर्त्तिं ददौ निश्चक्षार्यं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥५३॥

आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिक्षायां समधारयत्<sup>(३)</sup> ।

तथापि चक्षितं वीक्ष्य पुनर्देवमथाकृत्यत् ॥५४॥

आगत्य विष्णुः शीराब्धेः शिक्षायां संस्थितोऽभवत् ।

जनार्दनाभिधानेन पुण्डरीकेतिनामतः ।

शिक्षायां निश्चक्षार्यं हि स्वयमादिगदाधरः<sup>(४)</sup> ॥५५॥

(१) विष्णुं त्रिजगतां पतिमिति मुद्रितम् ।

(२) ब्रह्माण्डस्य पतिं नाथमिति मुद्रितम् ।

(३) तामधारयदिति मुद्रितम् ।

(४) जनार्दनाधिक्यानेन पुण्डरीकाक्षनामतः । शिक्षायां निश्चक्षार्यं च स्वयमेव गदाधरः ॥ इति मुद्रितम् ।

निष्कार्यं पञ्चधासीच्छिवाय प्रपितामहः ।  
 पितामहोऽथ फल्गुः केदारः कमलेश्वरः ॥५६॥  
 ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र गजकूर्पी<sup>(१)</sup> विनायकः ।  
 गङ्गादित्यखोत्तरार्को दक्षिणार्कस्थिधा रविः ॥५७॥  
 कल्कीः शीताभिधानेन गौरी च<sup>(२)</sup> मङ्गलाङ्गया ।  
 गायत्री चैव सावित्री त्रिसन्ध्या च सरस्वती ॥५८॥  
 इन्द्रो वृक्षस्यति; पूषा वसवोऽष्टौ महावक्त्राः ।  
 विश्वदेवाश्चाग्निनेत्रौ मातृतो विश्वनायकः ॥  
 अथक्षीरगन्धर्वस्तस्युर्देवाः स्वशक्तिभिः<sup>(३)</sup> ॥५९॥  
 आश्रया गदया चसौ यस्माद्वैत्यः स्थिरीकृतः ।  
 स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥६०॥  
 ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहं<sup>(४)</sup> ।  
 अत्रार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरमलम्<sup>(५)</sup> मया ।  
 विष्णोर्वचनमात्रेण किं न स्यां निश्चलो ह्यहं ॥६१॥  
 अक्षुरेः पीडितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा ।  
 पीडितो अद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा<sup>(६)</sup> ॥६२॥  
 गदाधरादयस्तुष्टाः प्रोचुः साङ्गं गयासुरं ।

(१) गजकूपो इति मुद्रितपुं ।

(२) स्थिता वै इति ख० ग० ।

(३) इन्द्रो वृक्षस्यतिदित्यादि तस्युर्देवाः स्वशक्तिभिरित्यन्तमाठाभावो  
मुद्रितपुस्तके वर्तते ।

(४) वञ्चितोऽल्पमहमिति मुद्रितपुं ।

(५) ममलमिति मुद्रितपुं ।

(६) वै सदा इति मुद्रितपुं ।

वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्तो देवान् लोके गथासुरः ॥६३॥  
 थावत् पृथ्वी पर्वताश्च थावच्चन्द्रार्कतारकाः ।  
 तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।  
 अन्ये च सकला देवा मन्त्राणां क्षेत्रज्ञस्तु वै ॥६४॥  
 पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाग्रिरः ।  
 तन्मध्ये सर्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु दत्तं नृणां ॥६५॥  
 खानादितर्पणं कृत्वा पिण्डदानात् फलाधिकम् ।  
 महात्मनि<sup>(१)</sup> सद्यस्तु कुलानां चोद्धरेन्नरः ॥६६॥  
 ध्यात्वा व्यक्तस्वरूपेण धूयं तिष्ठत सर्वदा ।  
 गदाधरः स्वयं लोकाद्भूयात् सर्वाघनाशनः<sup>(२)</sup> ॥६७॥  
 आहुं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ।  
 ब्रह्महत्यादिकं पापं विनश्यतु च खेविनां ॥६८॥  
 नैमिषं पुष्करं गङ्गा प्रयागश्चाविमुक्तिकं ।  
 एतान्यन्यानि तीर्थानि दिवि भुव्यन्तरिक्षतः ।  
 समायान्तु सदा नृणां प्रयच्छन्तु दत्तं सुराः ॥६९॥  
 किम्वदन्त्या सुरगणा युष्मास्त्रेकापि देवता ।  
 चेन्न तिष्ठेद्दहं चापि समयः प्रतिपाद्यतां<sup>(३)</sup> ॥७०॥

(१) महात्मा वै इति पाठो विमुञ्चः ।

(२) सर्वाघनाशनः इति पाठो विमुञ्चः ।

(३) महात्मनि सद्यस्तु इत्यादि समयः प्रतिपाद्यतामिच्छन्तु पाठो मुञ्चि-  
 तपुष्पके न दृश्यते । अस्मिन् स्थले, गङ्गायाश्च महानद्याः सरांसि विविधानि  
 च । ते देवास्तानि तीर्थानि प्रयच्छन्तु दत्तं नृणां । पिण्डदानं ब्रह्मलोकश्च  
 मुक्तिमुक्तिफलतया ॥ ५३ ॥ एको विष्णुस्त्रिधामूर्तिर्तीर्थार्थार्थार्थार्थं नृभिः ।  
 तावत् गयासुरक्षेत्रं स्थातिमेतु सदा मुनि । ब्रह्महत्यादिकं पापं विना-  
 शयतु खेविनां ॥ ५४ ॥ इति पाठो वर्तते ।

गद्यासुरवचः श्रुत्वा प्रोक्षुर्विष्णवादयः सुराः ।  
 त्वया यत्प्रार्थितं सर्व्वं तद्भविव्यत्यसंग्रयं ॥७१॥  
 (१) अस्मत्पादानर्चयित्वा यत्स्यन्ति परमां गतिं ।  
 देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥७२॥  
 स्थितेषु चैव (१) देवेषु ब्राह्मणेभ्यो ददावजः (२) ।  
 यामांश्च पञ्चपञ्चाशत् पञ्चक्रोशीं गथां तथा ।  
 गृह्णान् कृत्वा ददौ दिव्यान् सर्व्वोपस्करसंयुतान् ॥७३॥  
 कामधेनुं कल्पवृक्षं पारिजातादिकांस्तत्कृत् ।  
 महानदीं चीरवहां घृतकुल्यास्तथैव च (३) ॥७४॥  
 मधुअरां मधुकुल्यां दध्याद्यान्मसरांसि च ।  
 सुवर्णदीर्घिकां चैव वङ्गनन्नादिपर्व्वतान् ॥७५॥  
 भक्ष्यभोज्यफलादींश्च सर्व्वं ब्रह्मा सृजन् ददौ ।  
 न याचयध्वं विप्रेन्द्रा अन्यानुक्त्वा ददावजः ॥७६॥  
 दत्त्वा ययौ ब्रह्मलोकं गत्वा ह्यादिगदाधरं ।  
 धर्म्मरणे तत्र धर्म्मं याजयित्वा ययाचिरे ॥७७॥  
 धर्म्मयागे च लोभादौ प्रतिगृह्य धनादिकं ।

(१) अस्मत्पादानर्चयित्वा इति श्लोकार्जाद्याक्, पिष्टृणां वै कुलशत-  
 मात्मानं पिष्टदानतः । आजादिना नयिष्यन्ति ब्रह्मलोकमनामयमिति  
 पाठो मुद्रितपुस्तके दृश्यते ॥

(२) तत्र इति मुद्रितपु० ।

(३) सृजः इति मुद्रितपु० ।

(४) घृतकुल्यादिकांस्तथा इति मुद्रितपु० ।

ततो ब्रह्मा समागत्य ब्राह्मणांस्तान् ब्रह्माप ॥७८॥  
 हतवर्गी यतो लोभं मदमेव खिलेवपि ।  
 तस्मादृणाधिका यूयं भविष्यन्ति<sup>(१)</sup> सदा दिवाः ॥७९॥  
 युष्माकं स्यादारिवद्वा नदी पाषाणपर्वताः<sup>(२)</sup> ।  
 नद्यादयो वारिवद्वा मृण्मयाश्च तथा<sup>(३)</sup> गृहाः ॥८०॥  
 कामधेनुः कल्पवृक्षो मल्लोकमुपतिष्ठतां ।  
 एवं ब्रह्मा ब्रह्मणा ते प्रार्थयन्तोऽब्रुवन्नृजं ॥८१॥  
 त्वया यदुत्तमखिलं तत्सर्वं प्रापतो गतम् ।  
 जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् कर्तुमर्हसि ॥८२॥  
 तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवासेदं दयाव्रितः ।  
 तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्राकं भविष्य ॥८३॥  
 लोकाः पुण्या गयायां ये आद्रिणो ब्रह्मलोकगाः ।  
 युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा<sup>(४)</sup> ॥८४॥  
 आक्रान्तं दैत्यजठरं धर्मेण विरजाद्रिणा ।

(१) तस्माददृष्टिर्गुणाकं भविष्यति इति मुद्रितपु० ।

(२) युष्माकमिति स्त्रोक्ताऽस्त्यले विद्याविवर्जिता यूयमन्नान्युपपन्नपर्वताः ।  
 इति पाठो मुद्रितपुस्तके वर्तते ।

(३) मृदाद्याः प्रचुरा इति ख० ग० ।

(४) लोकाः पुण्या गयायां ये इति स्त्रोक्तस्त्यले मुद्रितपुस्तके,

ये युष्मान् पूजयिष्यन्ति गयायामागता नराः ।

इत्येकैर्धर्मेः आद्रैस्तेषां कुलप्रसूतं व्रजेत् ।

नरकात् स्वर्गलोकाय स्वर्गलोकात् परां गतिं ॥८५॥ इति

पाठो वर्तते ।

नाभिकूपवमीपे तु देवी था<sup>(१)</sup> विरजा खिता ।  
 तत्र पिण्डादिकं कृत्वा त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥ ८५ ॥  
 महेन्द्रगिरिणा तस्य कृतौ पादौ मुनिश्चरौ ।  
 तत्र पिण्डादिकत्सप्तकुलान्युद्धरते नरः<sup>(२)</sup> ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते<sup>(३)</sup> गयामाहात्म्यं नाम  
 चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

(१) देवी चेति ख० ग०

(२) महेन्द्रगिरिणा तस्य इति श्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(३) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रितम् ।

## पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

गयामाहातयं ।

नारद उवाच । कथं शिला समुत्पन्ना यथाक्रान्तो गयासुरः ।

किं रूपं किं च माहातयं तस्याः किं वद नाम च ॥ १ ॥

सनत्कुमार उवाच<sup>(१)</sup> । आसीदूर्ध्वो महातेजाः सर्वविज्ञानपारगः ।

विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा ॥ २ ॥

तस्यां धर्मात् समुत्पन्ना कन्या धर्मव्रता सती ।

सर्वलक्षणसम्पन्ना<sup>(२)</sup> लक्ष्मीरिव गुणाधिका ॥ ३ ॥

तस्यां ये तु गुणा ह्यासंस्ते तिष्ठन्ति जगन्त्रये<sup>(३)</sup> ।

धर्मा धर्मव्रतः यास्तु त्रिषु लोकेषु मार्गयन् ॥ ४ ॥

नानुरूपं वरं लेभे धर्मोऽथ वरसिद्धये ।

तपः कुरु वरार्थं त्वं<sup>(४)</sup> तथेत्युक्त्वा वनं ययौ ॥ ५ ॥

कन्या सा च तपस्तेपे सर्वेषां दुष्करश्च यत्<sup>(५)</sup> ।

वायुभक्षा श्वेतकल्पे युगानामयुतं<sup>(६)</sup> पुरा ॥ ६ ॥

---

(१) सनत्कुमार उवाच । इत्यनन्तरं मुद्रितपुस्तके, षड्गु नारद यत्पुष्टं कथयामि पुरातनमिति पाठो वर्तते ।

(२) सर्वलक्षणसम्पूर्णा इति मुद्रितपु० ।

(३) तस्यां ये तु गुणा ह्यासंस्ते तिष्ठन्ति जगन्त्रये । इति पाठो मुद्रित-पुस्तके न दृश्यते ।

(४) वरारोहे इति मुद्रितपु० ।

(५) दुष्करं यत्तपस्त्रिणामिति मुद्रितपु० ।

(६) श्वरदामयुतमिति मुद्रितपु० ।

ब्रह्मणो मानसः पुत्रो मरीचिर्नाम विभ्रतः ।  
 (१) पर्यटन् पृथिवीं सर्वां कन्यारत्नं ददर्श सः<sup>(१)</sup> ॥ ७ ॥  
 रूपयौवनसम्पन्नां परमे तपसि स्थितां ।  
 पप्रच्छाय मरीचिस्तां का त्वं कस्यासि तद्वद ॥ ८ ॥  
 रूपेणानेन मां भीरु<sup>(२)</sup> विमोहयसि सुव्रते ।  
 ब्रह्मात्मजोऽहं विख्यातो मरीचिर्वेदपारगः ॥ ९ ॥  
 मरीचेर्व्यसमं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं मुनिः<sup>(३)</sup> ।  
 अहं धर्मव्रता नाम धर्मपुत्री तपोऽन्विता ॥ १० ॥  
 पतिव्रतायं विप्रेन्द्र चरामि परमं तपः ।  
 धर्मव्रतां मरीचिस्तामुवाच प्रीतिपूर्वकं ॥ ११ ॥  
 पतिव्रता दर्शनान्मे भविष्यसि सुभ्रते ।  
 पतिव्रतेच्छया पृथ्वीं विचरामि ह्यहर्निशं ॥ १२ ॥  
 त्वमेत<sup>(४)</sup> पतिव्रता जाता भजे त्वां भज मां<sup>(५)</sup> वरं ।  
 लोके न त्वादृशी कन्या मम तुल्यो न ते वरः ॥ १३ ॥  
 धर्मव्रते धर्मपत्नी तस्मात्त्वं<sup>(६)</sup> भव मेऽधुना ।

- (१) पर्यटन्निति श्लोकाद्वात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,  
 प्रवृत्तिलक्षणां धर्मं कर्तुं स बद्धयेरितः । इति पाठोऽस्ति ।  
 (२) ह इति मुद्रितपु० ।  
 (३) गूढमिति मुद्रितपु० ।  
 (४) प्रोवाचेदं शुचिस्मिता इति मुद्रितपु० ।  
 (५) त्वमेति ख० ग० ।  
 (६) भजन्तं भज मामिति मुद्रितपु० ।  
 (७) धर्मपुत्री तस्मात्त्वं भज इति ख० ग० ।



धर्मव्रता मुनिं प्राप धर्मं चापच सुव्रत ॥ १४ ॥  
 तच्छ्रुत्वा धर्ममगमन्मुनिं धर्मो ददर्श च ।  
 तेजःपुञ्जं वरं गत्वा आसनाद्यादिना<sup>(१)</sup> ऽर्चयत् ॥ १५ ॥  
 किमर्थमागतः पृष्ठो मरीचिर्धर्ममब्रवीत् ।  
 कन्यार्थं भ्रमता पृष्ठो दृष्टा ते कन्यका वरा ।  
 मङ्गं कन्याश्च तां देहि<sup>(२)</sup> अथस्तव भविष्यति ॥ १६ ॥  
 अर्थादिना समभ्यर्च्य<sup>(३)</sup> धर्मः प्रोचे तथेति तं ।  
 धर्मव्रतां समानीय दत्तवांस्तां मरीचये ॥ १७ ॥  
 वरं च दत्तवांस्तस्मै<sup>(४)</sup> तदाकं यत् तथा कृतं<sup>(५)</sup> ।  
 अग्निहोत्रेण सद्दितां स्वाश्रमं तां दिजोऽनयत् ॥ १८ ॥  
 देवे मुनिस्तथा साङ्गं यथा विष्णुः श्रिया सह ।  
 पार्वत्या च यथा शम्भुः सरस्वत्या यथा ह्यजः ॥ १९ ॥  
 यज्ञे पुत्रव्रतं तस्यां मरीचेर्विष्णुनोपमं<sup>(६)</sup> ।  
 मरीचिः फलपुष्पाद्यं वनं गत्वा समागतः ॥ २० ॥  
 आन्तः कदाचित्तां पत्नीमुवाचेति<sup>(७)</sup> पतिव्रतां ।  
 भुक्ता तु शयनस्थस्य पादसंवाहनं कुरु ॥ २१ ॥  
 धर्मव्रता तथेत्युक्ता शयनस्थस्य सा मुनेः ।

(१) अर्घपाद्यादिनेति मुञ्जितपु० ।

(२) वराय सा देया इति मुञ्जितपु० ।

(३) अर्घपाद्यादिनाभ्यर्च्य इति मुञ्जितपु० ।

(४) तस्मै इति पाठो युक्तः ।

(५) तदाक्यश्च तथाकरोदिति ख० ग० ।

(६) विबुधोपममिति मुञ्जितपु० ।

(७) आन्तश्चाथ कदाचित्तामुवाचातिपतिव्रतामिति मुञ्जितपु० ।

पादसंवाहनं चक्रे धृतेनाभ्यज्य तत्परा ॥ १५ ॥  
 निद्रायमाणोऽथ सुनौ ब्रह्मा तं देवमागतः ।  
 इत्येष<sup>(१)</sup> दृष्ट्वा ब्रह्माणं मन्त्रमार्चयितुं प्रभुं<sup>(२)</sup> ॥ १६ ॥  
 पादसंवाहनं कुर्यां किं पूज्योऽयं जगद्गुरुः ।  
 इत्याकुला समुत्तस्थौ भवा सा तं<sup>(३)</sup> गुरोर्गुरं ॥ १७ ॥  
 अर्घ्यपाद्यादिकं दत्त्वा ब्रह्माणं समपूजयत् ।  
 सक्ततायान्तु श्रुत्यायां विश्राममकरोदजः ॥ १८ ॥  
 एतस्मिन्नन्तरे भर्ता समुत्तस्थौ च तत्पतः<sup>(४)</sup> ।  
 धर्मव्रतामपश्यन् स विप्रः क्रुद्धः शशाप तां ॥ १९ ॥  
 पादसंवाहनं त्यक्त्वा यस्मादाज्ञां विहाय मे ।  
 गतान्यत्र ततः पापाच्छापदग्धा<sup>(५)</sup> शिला भव ॥ २० ॥  
 भर्ता धर्मव्रता शप्ता मरीचिं प्राह सां दूषा<sup>(६)</sup> ।  
 शयाने त्वयि संप्राप्ते ब्रह्मा त्वज्जनको गुरुः ॥ २१ ॥  
 त्वयोत्थाय हि कर्त्तव्यं स्वगुरोः पूजनं सदा ।  
 मया तु धर्मचारिणा<sup>(७)</sup> तव कार्यं कृते मुने ॥ २२ ॥  
 अदोषाहं<sup>(८)</sup> यतः शप्ता तस्माच्छापं ददामि ते ।

(१) इत्येष इति पाठः सङ्गतः ।

(२) इत्येष इति श्लोकादं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(३) च इति ख० ग० ।

(४) सक्तत्पतः इति मुद्रितपु० ।

(५) पापे शपापे दत्तः इति मुद्रितपु० ।

(६) कौषिता इति मुद्रितपु० ।

(७) तदज्ञानात्त्वया शप्ता इति मुद्रितपु० ।

(८) अदोषापीति मुद्रितपु० ।

त्वच्च ज्ञापं मचादेवाङ्गर्नः प्राप्यस्वसंश्रयं ॥ ३० ॥  
 व्याकुलं तं पतिं दृष्ट्वा व्याकुलागात् प्रजापतिं<sup>(१)</sup> ।  
 गत्वा श्रयानं ब्रह्माणमग्निं प्रज्वाल्या चेत्यनैः ॥ ३१ ॥  
 गार्हपत्ये स्थिता चक्रे तपः परमदुष्करं<sup>(२)</sup> ।  
 तथा शप्तो<sup>(३)</sup> मरीचिश्च तपस्तेपे सुदारणं ॥ ३२ ॥  
 पतिव्रतायास्तपसा मरीचेस्तपसा तथा ।  
<sup>(४)</sup>इन्द्रादयश्च सन्तप्ता गतास्ते शरणं हरिं ॥ ३३ ॥  
 ऊचुः क्षीराब्जधौ सुप्तं सन्तप्तास्तपसा हरे ।  
 पतिव्रतायाश्च मुने<sup>(५)</sup> स्तैलोक्यं रच केशव ॥ ३४ ॥  
 इन्द्रादीनां वचः श्रुत्वा त्रिष्णुर्धर्मव्रतां ययौ ।  
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रवृद्धो भगवानजः ।  
 ऊचुर्धर्मव्रतां देवा अग्निस्थां तं सकोशवाः<sup>(६)</sup> ॥ ३५ ॥  
 अग्निमध्ये तपः कर्तुं कस्य<sup>(७)</sup> शक्तिः पतिव्रते ।

- (१) व्याकुलं तं पतिं दृष्ट्वा इत्यस्मिन् श्लोकस्थले मुद्रितपुस्तके,  
 तं व्याकुलं पतिं दृष्ट्वा व्याकुला सा पतिव्रता ।  
 पतिव्रतात्वमाह्वय्यात् पत्युः श्रयं दधार सा ॥ ३० ॥  
 गत्वा श्रयानमित्यादि पाठो वर्तते ॥  
 (२) दुष्करमिति मुद्रितपु० ।  
 (३) पत्न्या शप्तो इति मुद्रितपु० ।  
 (४) इन्द्रादयश्च सन्तप्ता इति श्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,  
 सन्तापितं जगत्सर्वं सदेवासुरभानसं ॥ ३० ॥ इति पाठो वर्तते ।  
 (५) स्तपस इति मुद्रितपु० ।  
 (६) सच केशवाः इति ख० ग० ।  
 (७) कस्याः इति ख० ग० ।

त्वया कृतं तत्परमं सर्वलोकभयकरं ॥ ३६ ॥  
 वरं वरय धर्मज्ञे अस्मत्तो यदभीप्सितं ।  
 विष्ण्वादीनां वचः श्रुत्वा देवान् धर्मव्रताव्रवीत् ॥ ३७ ॥  
 भर्तुः<sup>(१)</sup> शापमशक्ताहं निवर्त्तयतु भोजसा ।  
 दत्तो मरीचिना शापो मद्वां स ह्यपगच्छतु<sup>(२)</sup> ॥ ३८ ॥  
 धर्मव्रतावचः श्रुत्वा प्रोचुरेतां सुराः पुनः<sup>(३)</sup> ।  
 धर्मव्रते धर्मपुत्रि शापोऽयं परमर्षिणा ॥ ३९ ॥  
 दत्तस्ते न निराकर्तुं शक्यो देवदिजातिभिः ।  
 तस्मादन्यं वरं ब्रूहि यतो धर्मस्य संस्थितिः ॥ ४० ॥  
 भवेद्देवेषु लोकेषु वेदोक्तस्य शुभव्रते<sup>(४)</sup> ।  
 देवानां वचनं<sup>(५)</sup> श्रुत्वा देवान् धर्मव्रताव्रवीत् ॥ ४१ ॥  
 भर्तुः शापान्मोचयितुं न शक्ताश्च यदीमराः<sup>(६)</sup> ।  
 मद्वां वरं प्रयच्छध्वं एवंविधमनुत्तमं ॥ ४२ ॥  
 शिलाहं हि भविष्यामि<sup>(७)</sup> ब्रह्माण्डे पावनी शुभा ।  
 नदीनदसरस्तीर्थं<sup>(८)</sup> देवादिभ्योऽतिपावनी ॥ ४३ ॥  
 ऋष्यादिभ्यो मुनिभ्यश्च मुख्यदेवेभ्य एव च ।

(१) भर्तुरिति मुद्रित पु० ।

(२) व्यपगच्छतु इति मुद्रित पु० ।

(३) देवाः प्रोचुः पतिः अस्मिति मुद्रित पु० ।

(४) यतच्छ्रुतार्थाः मुद्रितपुस्तके नावलोक्यते ।

(५) विष्ण्वादीनां वच इति मुद्रित पु० ।

(६) भर्तुः शापान्मोचयितुं मां न शक्नुयं यतोऽयवा । इति मुद्रित पु० ।

(७) भविष्यामीति मुद्रित पु० ।

(८) नदीनदादितीर्थेभ्यो इति मुद्रित पु० ।

त्रैलोक्ये यानि सिद्धानि व्याख्यातात्मकाण्यपि ॥  
 तानि निष्ठन्तु मद्देहे तीर्थरूपेण सर्वदा ॥ ४४ ॥  
 तीर्थान्यपि च सर्व्वाणि नचनप्रमुखास्तथा ।  
 तिष्ठन्तु देवाः सकलाः देव्यश्च मुनयस्तथा<sup>(१)</sup> ॥ ४५ ॥  
 (१) शिलास्थितेषु तीर्थेषु स्नात्वा कृत्वाथ तर्पणं ।  
 आहुं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥ ४६ ॥  
 गदाधरो दृश्यतीर्थं सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमं<sup>(२)</sup> ।  
 (२) मुक्तिर्भवेत् पितॄणां च<sup>(३)</sup> बहूणां आहुतः सदा ॥ ४७ ॥

(१) ऋष्यादिभ्यो मुनिभ्यश्च इत्यादि देव्यश्च मुनयस्तथा इत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(२) शिलास्थितेषु तीर्थेषु इति श्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,  
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च लक्षयित्वा पदं मयि ।  
 पञ्चामयः कुमारदा वज्ररूपेण संस्थिताः ॥ ४२ ॥  
 मूर्त्तामूर्त्तरूपेण पदरूपेण देवताः ।  
 शिलायां क्रोशमात्रेण मूर्त्तरूपाः स्थिता भुवि ॥ ४३ ॥  
 तां दृष्ट्वा सर्व्वलोकश्च महापातकनाशिनी ।  
 पूतो धर्म्माधिकारी च आहुस्तद्ब्रह्मलोकभाक् ॥ ४४ ॥

एते त्रयः श्लोकाः सन्ति ॥

(३) एतच्छ्लोकार्द्धं मुद्रितपुस्तके गेह्यते ।

(४) मुक्तिर्भवेदिति श्लोकार्द्धात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,  
 स्थास्यन्ति च मंदिष्यन्ति यान्तु ब्रह्मपुरीं नराः ।  
 वाराणसी प्रयागश्च पुरुषोत्तमसंज्ञकं ॥ ४६ ॥  
 गङ्गासागरसंज्ञश्च नित्यं निष्ठतु यत्किञ्चिन् ।  
 गदाधराधिक्षितं तत् सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमं ॥ ४७ ॥

इमौ द्वौ श्लोकौ स्तः ॥

०(५) व्याख्यानमिति मुद्रित पु० ।

जरायुजाण्डजा वापि स्वेदजा वापि चोद्भिदः ॥  
 त्यक्त्वा देहं शिलायान्ते यान्तु विष्णुस्वरूपतां<sup>(१)</sup> ॥ ४८ ॥  
 यथार्चिते हरौ सर्वे यज्ञाः पूर्णा भवन्ति हि ।  
 तथा आहुं तर्पणञ्च स्नानञ्चाचयमस्ति च ॥ ४९ ॥  
 मम देहे सुरेशानां ये जपन्ति श्रुतादिकं ।  
 अचिरेणापि ते सिद्धाः सिद्धिभाजो भवन्तु वै ॥ ५० ॥  
 पितृणां कुलसाहस्रमात्मना सहितं नरः ।  
 आहुनादिना समुद्धृत्य विष्णुलोकं नयेद्भुवं ॥ ५१ ॥  
 यावद्योहि सरित्श्रेष्ठा गङ्गाद्याश्च रुदाः शुभाः ।  
 समुद्राद्याः सरोधुख्या मानसाद्याः सुरेश्वराः ।  
 नृणां आहुं विदधतो मुक्तये निवसन्तु मे ॥ ५२ ॥  
 शरीरेण समायान्तु कचिन्नो यान्तु देवताः ।  
 एको विष्णुस्तिधामूर्तिर्यावत्सङ्कीर्त्यते बुधैः ॥ ५३ ॥  
 तावच्छिलायां सर्वाणि तीर्थानि सह दैवतेः ।  
 सदा तिष्ठन्तु मुनयो गन्धर्वाणाङ्गणाश्च ये<sup>(२)</sup> ॥ ५४ ॥  
 (३) यावन्तिष्ठति ब्रह्माण्डं तावन्तिष्ठतु वै शिला ।

(१) जरायुजाण्डजा वापीतिपद्यस्थले मुद्रितपुस्तके,

जरायुजाण्डजा वापि देहं त्यक्त्वा शिलोपरि ।

गच्छन्तु विष्णुसायुज्यं कुलैः सप्तशतैः सह ॥ ८ ॥ इति पाठो ऽस्ति ।

(२) यथार्चिते हरौ सर्वे इत्यादि गन्धर्वाणां गणाश्च ये इत्येकपाठो  
मुद्रितपुस्तके न समीक्ष्यते ।

(३) यावन्तिष्ठति इत्यस्मात्प्राक् मुद्रितपुस्तके, सर्वदेवस्वरूपा च नास्तेयं  
देवरूपिणी । इति श्लोकाद्वै वर्तते ।

मम देहेऽग्निरूपे च ये जपन्ति तपन्ति च ॥ ५५ ॥

जुहोत्यग्नौ च तेषां वै तदक्षयोपतिष्ठतां ।

अक्षेयं भवेच्छ्राद्धं जपहोमतपांसि च ।

शिलापर्चनरूपेण मयि तिष्ठत सर्वदा ॥ ५६ ॥

पतिव्रतावचः<sup>(१)</sup> श्रुत्वा देवाः प्रोचुः पतिव्रतां ।

त्वया यत् प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यमंग्र्यं ॥ ५७ ॥

गयासुरस्य शिरसि भविष्यति यदा स्थिरा ।

तदा पादादिरूपेण स्यास्यामस्त्ययि सुस्थिराः ।

वरं शिलायै दत्तैवं तत्रैवान्तर्दधुः सुराः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते<sup>(२)</sup> गयामाहात्यं नाम

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

(१) पतिव्रतावचः इत्यत्र ख० गी० मुक्तकयोर्देवकपावचः इति पाठ समीक्ष्यते ।

(२) श्वेतवराहकव्ये इति सुजित पु० ।

## षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यं ।

सनत्कुमार उवाच । वक्ष्ये शिलाया माहात्म्यं शृणु नारद मुनिदं ।

यस्या गायन्ति देवाश्च माहात्म्यं मुनिपुङ्गवाः<sup>(१)</sup> ॥ १ ॥

शिला स्थिता पृथिव्यां सा देवरूपातिपावनी ।

विचित्राख्यं शिलातीर्थं<sup>(२)</sup> त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ २ ॥

तस्याः संस्पर्शनालोकाः सर्वे हरिपुरं ययुः ।

शून्ये लोकत्रये जाति शून्या यमपुरी ह्यभूत्<sup>(३)</sup> ॥ ३ ॥

यम इन्द्रादिभिर्गत्वा ऊचे ब्रह्माणमद्भुतं<sup>(४)</sup> ।

(५) अधिकारं गृह्णाणाय<sup>(५)</sup> यमदण्डं पितामह ॥ ४ ॥

यममूचे ततो ब्रह्मा खगृहे धारयस्व तां ।

ब्रह्मोक्तो धर्मराजस्तु गृहे तां समधारयत् ॥ ५ ॥

यमोऽधिकारं खं चक्रे पापिनां<sup>(६)</sup> शासनादिकं ।

(१) एतच्छ्लोकार्जं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(२) चित्रं शिलाख्यं तत्तीर्थमिति मुद्रित पु० ।

(३) शून्ये यमपुरे जाते यमो ब्रह्माणमागतः । इति मुद्रित पु० ।

(४) एतच्छ्लोकार्जं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(५) अधिकारं गृह्णाणाय इतः प्राक् मुद्रितपुस्तके,

ऊचे शिलास्यैर्शनान्मे ब्रह्मन् शून्या पुरी ह्यभूत् ॥ ३ ॥

इति पाठो वर्तते ।

(६) गृह्णाण त्वमिति मुद्रित पु० ।

(७) प्राणिनामिति मुद्रित पु० ।



एवंविधा गुरुतरा शिला जगति विश्रुता ॥ ६ ॥  
 यथा ब्रह्मा यथा विष्णुर्यथा देवा महेश्वरः ।  
 ब्रह्माण्डे च<sup>(१)</sup> यथा मेरुस्तथेयं देवरूपिणी ॥ ७ ॥  
 गयासुरस्य शिरसि गुरुत्वाद्धारिता यतः<sup>(२)</sup> ।  
 अतः पवित्रयोर्योगः<sup>(३)</sup> पितृणां मोक्षदायकः ॥ ८ ॥  
 पवित्रयोर्द्वयोर्योगे हयमेधमजोऽकरोत् ।  
 भागार्थ<sup>(४)</sup> भागतान् दृष्ट्वा विष्णुः दीनब्रवीच्छिला ॥ ९ ॥  
 शिलास्थितिप्रतिज्ञां तु कुर्वन्तु पितृमुक्तये ।  
 तथेत्युक्त्वा शिलायान्ते देवा विष्णुः स्युः स्मिताः ॥ १० ॥  
 शिलारूपेण मूर्त्या च<sup>(५)</sup> पदरूपेण देवताः ।  
 मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपेण<sup>(६)</sup> स्मिताः पूर्वप्रतिज्ञया<sup>(७)</sup> ॥ ११ ॥  
 दैत्यस्य मुण्डपृष्ठे तु यस्मात् सा संस्थिता शिला<sup>(८)</sup> ।  
 तस्मात् स मुण्डपृष्ठद्विः पितृणां ब्रह्मलोकदः ॥ १२ ॥  
 आच्छादितः शिलापादः<sup>(९)</sup> प्रभासेनाद्रिणा यतः<sup>(१०)</sup> ।

(१) ब्रह्माण्डेति मुद्रित पु० ।

(२) तथा इति मुद्रित पु० ।

(३) पवित्रयोर्द्वयोर्योगः इति मुद्रित पु० ।

(४) भागार्थमिति मुद्रित पु० ।

(५) मूर्त्तास्वेति ख० ग० ।

(६) व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेणेति मुद्रित पु० ।

(७) सर्व्याः प्रतिज्ञयेति मुद्रित पु० ।

(८) शिला यस्माच्च संस्थिता इति मुद्रित पु० ।

(९) आच्छादितं शिलारूपमिति मुद्रित पु० ।

० (१०) ततः इति मुद्रित पु० ।

भाषितो भास्करेणेति<sup>(१)</sup> प्रभासः परिकल्पितः<sup>(२)</sup> ॥ १३ ॥

प्रभासं हि विनिर्भिद्य<sup>(३)</sup> शिलाङ्गुष्ठो विनिर्गतः ।

अङ्गुष्ठोत्थित ईशोऽपि<sup>(४)</sup> प्रभादेशः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥

शिलाङ्गुष्ठैकदेशो यः सा च प्रेतशिला स्मृता ।

पिण्डदमाद्यतस्तस्यां<sup>(५)</sup> प्रेतत्वान्मुच्यते नरः ॥ १५ ॥

महानदीप्रभासादयोः सङ्गमे स्नानकर्मरः ।

रामो देव्या सह स्नातो रामतीर्थं ततः स्मृतं ॥ १६ ॥

प्रार्थितोऽच<sup>(६)</sup> महानद्या राम स्नातो भवेति च ।

रामतीर्थं ततो भूत्वा त्रिषु लोकेषु विश्रुतं<sup>(७)</sup> ॥ १७ ॥

जन्मान्तरगतं सायं यत् कृतं दुष्कृतं मया ।

तत् सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ॥ १८ ॥

मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा आर्द्धं कुर्वन् मानवः ।

रामतीर्थे पिण्डदस्तु विष्णुलोकं प्रयात्यसौ<sup>(८)</sup> ।

तथेत्युक्त्वा स्थितो रामः सीतया भरताग्रजः ॥ १९ ॥

राम राम महाबाहो देवानामभयङ्कर ।

त्वं नमस्येऽच<sup>(९)</sup> देवेशं मम नश्यतु पातकं ॥

(१) भास्करेणासौ इति मुद्रित पु० ।

(२) परिकल्पितः इति मुद्रित पु० ।

(३) प्रभासाज्जिं तु निर्भिद्य इति मुद्रित पु० ।

(४) तस्मात् क्षेत्रेश्वरो जात इति मुद्रित पु० ।

(५) पिण्डप्रदानात्तस्यां तु इति मुद्रित पु० ।

(६) ऽय इति ख० ग० ।

(७) पावनमिति मुद्रित पु० ।

(८) प्रयात्यसौ इति पाठः सुसङ्गतः ।

(९) नमस्येऽहं इति ख० ग० ।

मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा आहुं कुर्यात् सपिण्डकं<sup>(१)</sup> ।  
 प्रेतत्वान्नस्य पितरो विमुक्ताः पित्राणां ययुः<sup>(२)</sup> ॥ २१ ॥  
 आपस्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ।  
 पापं नाशय मे देवो मनोवाक्कायकर्मजं ॥ २२ ॥  
 नमस्कृत्य प्रभाषेशं भासमानं शिवं ब्रजेत् ।  
 तच्च शम्भुं नमस्कृत्य कुर्याद्यमबलिं ततः<sup>(३)</sup> ॥ २३ ॥  
 रामे वनं गते शैलमागत्य भरतः स्थितः ।  
 पित्रपिण्डादिकं कृत्वा रामं संस्थाप्य तत्र च ॥ २४ ॥  
 रामं सीतां लक्षणञ्च मुनीन् स्थापितवान् प्रभुः ।  
 भरतस्याश्रमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्दृतं ।  
 मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते सर्वमानुषैः ॥ २५ ॥  
 स्थापितं धर्मस्त्वस्त्वं लोकस्यास्य निदर्शनात् ।  
 मतङ्गस्य पदे आहूी सर्वांस्तारयते पित्रन् ॥ २६ ॥  
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा रामं सीतां समर्थ्य च ।  
 रामेश्वरं प्रणम्याथ न देही जायते पुनः<sup>(४)</sup> ॥ २७ ॥  
 शिलायां जघनं भूयः समाक्रान्तं नगेन तु ।

(१) रामतीर्थे नरः स्नात्वा मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेदिति मुद्रित पु० ।

(२) राम राम महाबाहो इत्यस्माच्छ्लोकात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,  
रामतीर्थे नरः स्नात्वा इति श्लोको वर्तते ।

(३) राम राम महाबाहो इत्यस्माच्छ्लोकात्परतः मुद्रितपुस्तके, त्वां नम-  
स्तेऽत्र देवेशमिति श्लोकाहुं, नमस्कृत्य प्रभाषेशमिति श्लोकश्च, वर्तते ।

(४) रामं वनं गते शैलमित्यादि न देही जायते पुनः इत्यन्तपाठो मुद्रित-  
पुस्तके न दृश्यते ।

धर्मराजेन संप्रोक्तो न गच्छेति जगः स्मृतः ॥ २८ ॥

यमराजधर्मराजौ निजसाथं व्यवस्थितौ ।

ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि<sup>(१)</sup> पित्राणां मुक्तिवै<sup>(२)</sup> ॥ २९ ॥

द्वौ श्वानौ<sup>(३)</sup> श्यामश्वकौ वैवशतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि श्यामावेतावहंसकौ ॥ ३० ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्ययाम्यनेर्धत्यसंस्थिताः ।

वायसाः प्रतिमृदन्तु भूयो<sup>(४)</sup> पिण्डं मया स्थितं<sup>(५)</sup> ॥ ३१ ॥

(१) श्विनाया दक्षिणे हस्ते स्थापितः कुक्षपर्वतः<sup>(६)</sup> ।

(१) प्रदास्यमीति मुद्रित पु० ।

(२) श्यामावेतावहंसकादिति मुद्रित पु० ।

(३) देवौ इति मुद्रित पु०

(४) अत्र भूमौ इति पाठः सम्भाव्यते ।

(५) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नैक्ष्यते ।

(६) श्विनाया दक्षिणे हस्ते इत्यस्माच्छ्लोकात्प्राक् मुद्रितपुस्तके,

यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि महाबल ।

सप्तजन्मकृतं पापं बलिं शुक्रा विनाशय ॥ २५ ॥

रामे वनं गते श्वैचमागत्य भरतेन हि ।

पितुः पिण्डादिकं कृत्वा रामेशः स्थापितोऽत्र वै । २६ ॥

ज्ञात्वा नत्वा च रामेशं रामसीतासमन्वितं ।

तत्र आर्जं सपिण्डश्च कृत्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ।

पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानाञ्च शतैः सह ॥ २७ ॥

इते त्रयः श्लोकाः ख० ग० पुस्तकयोर्न सन्ति ।

(७) श्विनाया दक्षिणे हस्ते इतः श्लोकार्जंत्परतः मुद्रितपुस्तके, तत्र आर्जंदिना सर्माश्च पितृन् व्रज्यपुरं गतेत् ॥ २८ ॥ इति श्लोकार्जं वर्णते ।

तिमिरादित्य ईशानभर्तावैतं भक्तेश्वरः ॥ ३२ ॥

वज्रिहो वरुणो वज्रास्त्रवारः पितृमोक्षदाः ।

भरताश्रममावाह्य तावन्मैत्रं पूजयेन्नरः ॥ ३३ ॥

पापेभ्यश्चोपपापेभ्यो मुच्यते पितृभिः सह ।

यच्च कुचापि देवर्षे भरतस्याश्रमे नरः ।

स्नातः आहुतादिकं कुर्यान्नात्मकस्योऽपि न क्षीयति ॥ ३४ ॥

गवायां चाश्व्यं आहुं जपेद्दामतपांश्च यः ।

सर्वमानस्यमाहुर्वै यद्दत्तं भरताश्रमे ॥ ३५ ॥

चतुर्भुजस्वरूपेण चतस्रो रविमूर्तयः ।

दृष्टाः स्मृष्टाः पूजितास्ताः पितृणां सुमिदायकाः ॥ ३६ ॥

सुमित्रोमन इत्येव तारकास्यो विधिः परः ।

संसारार्णवतप्तानां नावावेतौ सुरेश्वरौ ।

तारकं ब्रह्म विमेषां श्रुतानां जीवतामिदं ॥ ३७ ॥

चित्रिकमङ्ग ब्रह्माणं यः पश्येत्पुद्गलोत्तमं ।

पितृभिः सह धर्मात्मा जाति परमां नति ॥ ३८ ॥

त्रिधाया धामपादेऽपि तथाभ्युद्यन्मनो निरिः ।

स्थापितः पिण्डदक्षश्च पितृन् ब्रह्मापुरं गयेत् ॥ ३९ ॥

नैमिवारण्यपार्थे तु ईये ब्रह्मा सुरैः सह ।

सुखसंज्ञं हि तृतीयं देवास्तत्र पदे स्निताः ॥ ४० ॥

त्रिषु तेषु च पदेभ्येव तीर्थेषु सुनिश्चितम् ।

यत् किञ्चिदक्षयं यत् तत् त्रयमस्ति पारम् ॥ ४१ ॥

तृतीयमयं तु त्रिं वेदिनां सुखवीर्यम् ।

तत्र त्रयः पुरुषः पुरुषः पुरुषः पुरुषः पुरुषः ॥ ४९ ॥

तेषां दर्शनमात्रेण मुच्यते पातकैर्नरः<sup>(१)</sup> ।

वामहस्ते शिखायास्तु तथा चोद्यन्तको<sup>(२)</sup> त्रिरिः ॥ ४९ ॥

य पर्वतः समानीतो ह्यगच्छेन<sup>(३)</sup> महात्मा<sup>(४)</sup> ।

(१) तिमिरादित्य ईशान इत्यादि मुच्यते 'पातकैर्नरः' इत्यन्तपाठो  
मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(२) चोद्यन्तको इति ख० ग० ।

(३) आनीतो चोद्यन्तको योऽगच्छेनेति मुद्रित पु० ।

(४) वामहस्ते शिखायास्तु इति श्लोकात्परत आभ्यासमिति यावत् ख०  
ग० पुस्तकस्थितपाठे मुद्रितपुस्तकस्थापाठादन्तपत्रभेदे दृश्यते । ख० ग०  
पुस्तकस्थितपाठो मूले वर्तते ।

मुद्रितपुस्तकस्थितपाठो यथा ।

स्थापितः पिण्डस्तत्र पिटुन् ब्रह्मपदं नयेत् ॥ ५६ ॥

कुण्डलोद्यन्तस्तत्र आत्मनस्तपसा कृतः ।

ब्रह्मणा तत्र सावित्रीकुमाराभ्यां सह कृतं ॥ ५७ ॥

हाहाब्रह्मप्रभृतयो गीतिनामं प्रचक्षिरे ।

कुण्डलोद्यन्तकं तत्र गीतवादिचको त्रिरिः ॥ ५९ ॥

आमहस्यो भगवान् स च तपश्चोद्यं चकार च ।

ब्रह्मयक्षु वरं देभे माहात्म्यं श्रुति दुर्लभं ।

शोपासुत्रां तथा भार्यां पिटुकां परमां त्रिं ॥ ६१ ॥

कातस्तत्र च मध्याह्ने सावित्रीं समुपस्थ च ।

कोटिकर्म भवेद्विप्रो धनस्यो वेदसरसः ॥ ६३ ॥

अमरस्य पदे कान्ता पिण्डरो ब्रह्मविभक्तः ।

पिटुभिः सह चोद्यन्तः पुनश्चानेः विप्रोऽपराधः ॥ ६५ ॥

तत्र ब्रह्मा वरदाय तपस्योत्तमः प्रकृतः ॥४३॥

तत्रागच्छत्यसि वरं कुण्डं वैलोकादुत्तमं ।

अथ ध्रुववृत्तं सिद्धं तपसाग्ना त्रिवं गतं ।

कुण्डे सुव्यष्टकं गत्वा पिबेद् ब्रह्मापुरं गच्छेत् ॥४४॥

ब्रह्मयोगिं प्रविश्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः ।

यत् ब्रह्म स यातीह विसृक्तो योगिसङ्घटात् ॥ ३१ ॥

गत्वा गयाकुमारश्च ब्राह्मण्यं लभते नरः ।

सोमकुण्डाभिषेकी च सोमलोकां गयेत् पिबेद् ॥ ३२ ॥

वज्रिः काकशिखायान्तु काकोभ्य ऋणमोक्षदः ।

अर्गंधारेभ्यश्च गत्वा अर्गंधाद्रूपुरं व्रजेत् ॥ ३३ ॥

पिबेदो सोममङ्गायां निर्मोक्षः स्वर्गयेत् पिबेद् ।

त्रिखाया दक्षिणे हस्ते भस्मकूटमधारयत् ।

ततोऽसौ भस्मकूटाभिर्भस्मकातश्च नारदः ॥ ३४ ॥

वटो वटेश्वरस्तश्च स्थितश्च प्रपितामहः ।

मत्तङ्गश्च पदे पुन्ये पिबेदः स्वर्गयेत्पिबेद् ॥ ३५ ॥

मस्यागे दक्षिणोत्तरे च पश्चिमे कपिना नदी ।

कपिलेशो नदीतीरे चामासोमसमागमे ॥ ३६ ॥

कपिनामीन्द्रः खात्वा कपिलेशं गच्छेत् नरः ।

आह्वयः स्वर्गगामी स्यात् माहेन्दीकुण्ड एव च ॥ ३७ ॥

गौरी च मङ्गला तत्र सार्धलोभाग्रदायिनी ।

गगार्धमो भस्मकूटे तस्य हस्ते च पिबेदः ॥ ३८ ॥

भस्मे च चामासोऽप्येषां सप्तहस्ते तिर्यग्निना ।

जीवतां दक्षिणं भस्मं सर्वं ते पिबेत्सोमव्रतः ॥ ३९ ॥

एव पिबेत्सोमना दक्षिणं हस्ते गगार्धमम् ।

अगच्छेनाथ देवर्षिं सद्व्यादेर्महात्मना ।

शिक्षाया वामश्लोऽपि स्थापितो गिरिराट् पुनः ।

वादिनाथैर्दिश्यगीतैराळो वादिष्वो गिरिः ॥ ४६ ॥

देहि देव गयाश्रीर्षे तस्मै तस्मिन् मृते तु तं ॥ ४७ ॥

एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ।

गयाश्रीर्षे त्वया देयो मद्यां पिण्डो मृते मयि ॥ ४८ ॥

जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पिण्डरूपिणे ।

पिण्डपते नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे ॥ ४९ ॥

गयायां पिण्डरूपेण स्वयमेव जनार्दन ।

जग्दीकान्तं नमस्तुभ्यं नमस्ते पिण्डभोजक ॥ ५० ॥

तं ध्यात्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणजयात् ।

पुण्डरीकाक्षमभ्यर्च्य स्वर्गं प्राप्नुर्नरा ब्रुवं ॥ ५१ ॥

वामनागु तु संपात्य गत्वा भीमो जनार्दन ।

आजं सपिण्डकं कृत्वा आढभिर्विष्णुलोकगः ॥ ५२ ॥

शिक्षाया दक्षिणे पादे प्रेतकूटो गिरिर्धृतः ।

धर्मराजेन प. शब्दां गिरिः प्रेतशिक्षाश्रयः ॥ ५३ ॥

पादेन दूरे निक्षिप्तः शिक्षायाः पापभारतः ।

प्रेतभावस्वरूपेण करग्रहणकानने ॥ ५४ ॥

मृते स्थिताश्च वचनो विघ्नकारिण एव ते ।

आज्ञादिकरणाद्व्यां तीर्थं पिण्डविसृष्टिदं ॥ ५५ ॥

गतः शिक्षाकूटसंस्पर्शात्प्रेतकूटः पवित्रतां ।

प्रेतकूटश्च तत्रास्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः ।

तत्र आज्ञादिकं कृत्वा प्रेतत्वान्मोक्षयेत् पिण्डम् ॥ ५६ ॥

शिक्षासमीपे ये विप्र प्रेतस्था भयानकाः ।



तत्र विद्याधरः नाम मन्त्रार्थसूत्रकृत् ।  
 यजेतोऽद्यापि गीतानि दिव्यानि वचः गीयते ॥ ४७ ॥  
 मोक्षयन् कुनीचह्रिः सुखो मोक्षमेतन्मम ।  
 पर्वतो वापह्मणी सङ्गीतो पुण्यद्वयकः ।  
 हाहाह्वयप्रसृतो गीतदानं प्रचक्रिरे ॥ ४८ ॥  
 तथा चिचरन् नाना सर्वगन्धर्वसंयुतः ।

सर्वे ते यमलोके तु पृथिव्यां पर्यटन्ति वै ॥ ५७ ॥  
 मयासुरस्य शिरसि पुन्ये प्रेतादिवर्जिते ।  
 स्थिता ब्रह्मादयो देवा मत्तः सोऽपि पश्चिन्ता ॥ ५८ ॥  
 कीचडेभु मया पुन्या पुन्यं राक्षसं यत् ।  
 यवनस्याश्विनः पुन्यो नदी पुन्या पुनः पुनः ॥ ५९ ॥  
 वैकुण्ठे हेमदन्तश्च हेमकूटो मिरिचिका ।  
 आक्षपिच्छादिस्तनय पिङ्गुं ब्रह्मपुरं नवेत् ॥ ६० ॥  
 शिखादक्षिणपादे तु यत्रकूटो मिरिचिकः ।  
 धर्मराजेन सुखीयंकरत्वात् सुपावनः ॥ ६१ ॥  
 यत्रकुर्येव तत्राय तपः क्षमा मङ्गलैः ।  
 विमुक्ता यत्रकूटोऽयं तत्र यन्नेवदः शिवः ॥ ६२ ॥  
 तत्र यन्नेवदं दृष्ट्वा यान्ति ब्रह्मपुरं नराः ।  
 तत्र यन्नेवदं मया प्राप्तकाले दिवं गच्छेत् ॥ ६३ ॥  
 तत्र यन्नेवदं मया पिबेदः शिवलोकाभात् ।  
 तत्र माहेन्द्रो नारायणः पिबेदः सर्वार्थसिद्धिम् ॥ ६४ ॥  
 मूकज्ञेयं करकं पिबेदो ब्रह्मलोकाभात् ।

(१) गायति इति वाक्यं बाधुः ।

गायत्रि<sup>(१)</sup> जगुराद्येन जीतामही जगदीश्वरः ॥५८॥  
 ज्ञातः यः पर्वतो ह्येवः श्रेयतेऽद्यापि निरुद्धः ।  
 धर्मजायाश्च देवेशो ह्येव भस्माङ्गुलीगणम् ॥५९॥  
 पार्वत्या दक्षितो ब्रह्मः पर्वते गीतगादिते ।  
 मोदते पूजितो ज्येष्ठः पितृणां परमाङ्गुलिः ॥६०॥  
 गायत्र्या परमात्मना हि गोपतिर्वा गदाधरः ।  
 शीयते वैष्णवी, माया तथा ब्रह्मार्चणा भुजे ॥६१॥  
 त्रिधाया दक्षिणे हस्ते भस्माङ्गुली गिरिर्धृतः ।  
 धर्मराजेन तत्रास्ते अगस्त्यः सह भार्यया ॥६२॥  
 अगस्त्यस्य पदे ज्ञातः पिच्छदो ब्रह्मलोकाग्रः ।  
 ब्रह्मणस्तु वरं लेभे माहात्म्यं भुवि दुर्लभं ॥६३॥  
 लोपासुर्द्रा तथा भार्या पितृणां परमां मतिं ।  
 तत्रागस्त्येश्वरं दृष्ट्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥६४॥  
 अगस्त्यस्तु सभार्यस्तु पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।

अबमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् ॥ ६५ ॥

आदिपालेन गिरिणा समाज्जान्तं शिवोदरं ।

यत्रास्ते मन्त्ररूपेण विज्ञेयो विज्ञानाग्रजः ।

गामौ च पिच्छदो यस्तु पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥ ६६ ॥

नितम्बे मुखपृष्ठस्य देवदायकं त्वभूत् ।

मुखपृष्ठेऽरुन्धुनात्रिं दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ॥ ६७ ॥

मौञ्जरूपेण संविष्टो मुनिस्तत्र तपोऽकरोत् ।

तस्य वाचाञ्जितौ यस्मात् मौञ्जपादः प्रकीर्तितः ॥ ६८ ॥

(१) गायत्रि इति श्रुतः सुसङ्गतः ।

दक्षिणाञ्च तपस्येऽपि शीताद्देविके निरी ॥५६॥  
 वटो वटेश्वरस्तत्र स्मितश्च प्रपितामहः ।  
 तदपि दक्षिणीकुण्डं पश्चिमे कपिञ्चा नदी ।  
 कपिलेशो नदीतीरे अमाद्योमयमाणने ॥५७॥  
 कपिञ्चायां नरः स्नात्वा कपिलेशं वसन्त्यथ ।  
 कृते आदौ पिण्डदाने पितरो मोक्षमाप्नुयुः ॥५८॥  
 तत्राग्निधारा गिरिवरादागतोद्यत्कादह ।  
 तत्र वारस्तत्र कुण्डं वरस्तथा प्रकल्पितं ॥५९॥  
 शुकस्तत्र सुतैः साङ्गं सप्तार्क्यादिभिः प्रभुः ।  
 तत्र तत्र सुगीश्राणां पदेषु सुनिषत्तम ।  
 आहुपिण्डादिकृत् स्नातः पितृन्सारयते नरः ॥६०॥  
 शिवाया वस्मन्मुखोऽपि गृध्रकूटो गिरिर्धृतः ।  
 गृध्ररूपेण संविद्रुहस्तपस्तप्त्वा महर्षयः ॥६१॥  
 अतो गिरिर्गृध्रकूटस्तत्र गृध्रेश्वरः स्मितः ।  
 दृष्ट्वा गृध्रेश्वरं गत्वा यायात् ब्रह्मोः पदं नरः ॥६२॥  
 तत्र गृध्रे गुहायाञ्च पिण्डदः शिवलोकभाक् ।  
 तत्र गृध्रे वटं गत्वा प्राप्तकामो दिवं ब्रजेत् ॥६३॥  
 अथमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं ब्रजेत् ।  
 शूलवेचस्य तत्रासौ पिण्डदः स्मरन्नेतुं पितॄन् ॥६४॥

स्नातो जलाशये तत्र नयेत् स्वर्गं युवचयं ।

शिवायां वस्मन्मुखेण वस्मन्मुखेण स्मितः ।

वस्मन्मुखो विष्णुर्वा साङ्गं तस्मादेवमयी शिवा ॥६५॥

आदिशालेन निरिणा समाक्रान्तं शिलोदरं ।  
 तत्रास्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्नमाघ्नतः ।  
 तं दृष्ट्वा मुच्यते विघ्नैः पितृन् ब्रह्मपुरं गयेत् ॥६५॥  
 नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य देवदारुवनन्धमृत् ।  
 मुण्डपृष्ठारविन्दाद्री दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ।  
 गयानाभौ सुषुम्नायां पिण्डदः स्वनयेत् पितृन् ॥६६॥  
 शिलाया वामबादे तु स्थापितः प्रेतपर्वतः ।  
 धर्मराजेन पापेभ्यो गिरिः प्रेतशिलाकृतः ॥६७॥  
 थादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पादभारतः ।  
 गतः शिलायाः संसर्गात् प्रेतकूटः पवित्रतां ॥६८॥  
 प्रेतकुण्डश्च तत्रास्ते देवास्तत्र पदे स्थिताः<sup>(१)</sup> ।  
 तत्र कुण्डादिकं दत्त्वा<sup>(२)</sup> प्रेतत्वान्मोक्षयेत् पितृन् ॥६९॥  
 पृथक्स्थिताश्च वक्ष्ये विघ्नकारिण एव ते ।  
 आद्धादिकारिणां नृणां तीर्थे पितृविमुक्तये ।  
 प्रेता धानुष्करूपेण करग्रहणकारकाः ॥७०॥  
 पादाङ्गितां मुण्डपृष्ठां महादेवनिवासिनीं ।  
 तां दृष्ट्वा सर्वलोकश्च मुक्तः पापोपपातकैः ॥७१॥  
 गयागिरिस्थि पुण्ये च सर्वपापैर्विर्वर्जिते<sup>(३)</sup> ।

(१) पदैः स्थिता इति पाठः सुसङ्गतः ।

(२) पिण्डादिकं दत्त्वा इति पाठः समीचीनः ।

(३) इतः परं श्लोकाधै पतितमित्युपलभ्यते साक्षात्पुण्यम् ।

प्रेतादिर्वर्जितं यस्मात् ततोऽतिपावनं वरं ॥७३॥  
 कीकटेषु गद्या पुण्या पुण्यं राजगृहं वनं ।  
 चवनस्त्राग्रमं पुण्यं नदी पुण्या पुनः पुनः<sup>(१)</sup> ॥७३॥  
 वैकुण्ठो लोहदण्डश्च गृध्रकूटश्च शोणकः ।  
 अत्र आङ्गादिना सर्वान् पितॄन् ब्रह्मपुरं नयेत् ॥७४॥  
 क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत् ।  
 तस्य पादाङ्कितो यस्मात् क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः ॥७५॥  
 स्नातो जलाशये तत्र नयेत् स्वर्गं स्वककुलं ।  
 बलिः काकशिलायाश्च काकेभ्य ऋणमोक्षदः ॥७६॥  
 मुण्डपृष्ठस्य शानौ हि लोमशो लोमहर्षणः ।  
 द्वावेतौ परमं तस्मा तपःसिद्धिं पराङ्गतौ ॥७७॥  
 आहूतास्तु कैरिच्छेष्टा लोमशेन महानदी ।  
 सारावती वेचवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥७८॥  
 कावेरी सिन्धुरीराश्च चन्द्रना<sup>(२)</sup> च सरिदरा ।  
 वाशिष्ठी सरथर्गङ्गा यमुना गण्डकीन्द्रिरा ॥८८॥  
 महावैतरणी नाम्ना निक्षरा च दिवोकसः ।  
 सावयलकनन्दा च उदीची कनकाङ्गया ॥८०॥  
 कौशिकी ब्रह्मदा ज्येष्ठा सर्वस्याधविमोक्षिणी ।  
 कृष्णवत्सा चर्मवती द्वे नद्यौ मुक्तिदायिके ॥८१॥

(१) पुनः पुनः इति ख० ।

(२) चन्द्रना इति पाठोऽत्र सम्भाव्यते ।

आकृते-सरितां अष्टे लोमहर्षेण सादृशात् ।  
 तपसस्तु प्रभावेण नर्षदा मुनिपुङ्गव ।  
 तासु सर्वासु यः स्वात्मा पिण्डदः स्वर्गयेत्पितृन् ॥८२॥  
 ब्रह्मयोनिं प्रविश्याद्य निर्गच्छेद्यस्तु मानवः ।  
 परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसङ्कटात् ॥८३॥  
 निचरायां पुष्करिण्यां स्वातः आद्वादिकं नरः ।  
 कुर्यात् कौक्षप्रदे दिव्ये नियमादासरचयं ।  
 सर्वान् पितृभ्येत् स्वर्गं पञ्चपापिन एव च ॥८४॥  
 जनार्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।  
 आत्मनोऽप्यथवान्येषां सत्येनापि तिलैर्विना ।  
 जीवतां दधिसंमिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः ॥८५॥  
 यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ।  
 यदुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो ॥८६॥  
 एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ।  
 अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरः ॥८७॥  
 जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ॥  
 पितृपते नमस्ते तु नमस्ते पितृरूपिणे ॥८८॥  
 गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।  
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकान्नं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥८९॥  
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोक्षक ।  
 लक्ष्मीकान्त नमस्ते तु पितृणां मोक्षदो भव ॥९०॥  
 वामजालु सुसंपात्य तत्त्वा भीमो जनार्दनः ।

आहुं सपिण्डं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।

पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानाञ्च श्रमेण च ॥८१॥

शिक्षार्था व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।

सत्कीञ्चो विबुधैः शार्द्धं तस्माद्देवमग्नी शिक्षा ॥८२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते<sup>(१)</sup> गद्यामाज्ञात्वं नाम

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

०

## अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

नारद उवाच । कथं व्यक्तस्वरूपेण स्थितश्चादिगदाधरः<sup>(१)</sup> ।

कथं व्यक्तस्वरूपेण<sup>(२)</sup> व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ॥१॥

कथं गदा भमुत्पन्ना यथा ह्यादिगदाधरः<sup>(३)</sup> ।

गदालोलं कथञ्चासीत् सर्वपापचयङ्करं ॥२॥

सनत्कुमार उवाच । गदानामासुरो<sup>(४)</sup> ह्यासीद्वज्रादञ्जतरो दृढः<sup>(५)</sup> ।

प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् खण्डीरास्थिं दुस्त्वजं<sup>(६)</sup> ॥३॥

ब्रह्मोक्तो विश्वकर्मापि गदाञ्चक्रेऽहुतां तदा<sup>(७)</sup> ।

---

(१) स्थितो ह्यादिगदाधरः इति मुद्रितपु० ।

(२) कथमव्यक्तस्वरूपेणेति मुद्रितपु० ।

(३) यस्मादादिगदाधर इति मुद्रितपु० ।

(४) गदो नामासुरो इति मुद्रितपु० ।

(५) गदो नामासुरो ह्यासीदित्यस्माच्छ्लोकार्धात्परतः मुद्रितपुस्तके,  
तपसा दाबणेनासौ ब्रह्मण्यवरः पुरा ॥३॥ इति श्लोकार्धं वर्तते ।

(६) ब्रह्मणा प्रार्थितः प्रादात् खान्यस्थीनि शरीरतः । इति मुद्रितपु० ।  
अस्माच्छ्लोकार्धात्परतः मुद्रितपुस्तके, तस्मिन् वज्रेण निहते तस्यास्थीनि  
दृढानि वै ॥३॥ इति श्लोकार्धं दृश्यते ।

(७) सुदाबयमिति मुद्रितपु० ।



तदस्मि वज्रनिष्पेयैः कुन्दैः स्पर्शे स्थाधारयत् ॥४॥

अथ कालेन महता मनौ स्थायम्भुवे क्वचित्<sup>(१)</sup> ।

हेती रंशो ब्रह्मपुत्रः<sup>(२)</sup> तपस्तेपे सुदारणं ॥५॥

दिव्यवर्षसहस्राणां व्रतं वायुमभक्षयत् ।

उन्मुखसोर्द्धबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण च ॥६॥

एकेनातिष्ठदध्ययः श्रीर्षपर्शानिलाग्रनः<sup>(३)</sup> ।

ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वज्रे वरप्रदान् ॥७॥

देवैर्देवैश्च अस्त्रास्त्रैः<sup>(४)</sup> विविधैर्मनुजादिभिः<sup>(५)</sup> ।

कृष्णेशानादिचक्राद्यैरबध्यः स्थां महाबलः ॥८॥

तथेत्युक्त्वान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानयाजयत्<sup>(६)</sup> ।

इन्द्रत्वमकराद्धेतिर्भीता ब्रह्माहरादयः<sup>(७)</sup> ॥९॥

हरिन्ते अरण्यं जम्बुकुर्वहेतिं जहीति तान् ।

जसे हरिरबध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥१०॥

(१) तदस्मि वज्रनिष्पेयैरित्यादि मनौ स्थायम्भुवे क्वचिदित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(२) महास्तत्र इति मुद्रितपु० ।

(३) दिव्यवर्षसहस्राणामित्यादि श्रीर्षपर्शानिलाग्रनः इत्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(४) अस्त्रैश्च इति मुद्रितपु० ।

(५) मनुजैरपि इति मुद्रितपु० ।

(६) देवांस्तदाजयदिति मुद्रितपु० ।

(७) ब्रह्मादयः सुराः इति मुद्रितपु० ।

मन्त्रास्तं मे प्रयच्छन्तं<sup>(१)</sup> हेति इक्षि<sup>(२)</sup> हि येन तं ।  
 इत्युक्तास्तो ततो देवा गदां तां हरये ददुः ॥११॥  
 दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।  
 गदया हेतिमाहृत्य देवैः स चिदिवं ययौ<sup>(३)</sup> ॥१२॥  
 गदामादाववष्टभ्य गयासुरशिरःशिलां<sup>(४)</sup> ।  
 निश्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः<sup>(५)</sup> ॥१३॥  
 शिलापर्वतरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः ।  
 शिलासौ मुण्डपृष्ठाद्रिः प्रभासो नाम पर्वतः ॥१४॥  
 उद्यन्तो गीतनादस्य भस्मकूटो गिरिर्गहान् ।  
 गृध्रकूटः प्रेतकूटश्चादिपालोऽरविन्दकः ॥१५॥  
 पञ्चलोकः सप्तलोको वैकुण्ठो लोचदण्डकः<sup>(६)</sup> ।  
 क्रौञ्चपादोऽन्यवटः फल्गुतीर्थं मधुमवा ॥१६॥  
 दधिकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी<sup>(७)</sup> ।

(१) प्रयच्छन्तु इति मुद्रितपु० ।

(२) चन्त्यां इति मुद्रितपु० ।

(३) देवैरुक्तो देवौ इति ख० ग० ।

(४) गदामादाववष्टभ्य इति श्लोकार्धं मुद्रितपुस्तके नेष्यते तत्र अस्मिन् स्थले, द्यालनार्थं गदा यत्र विष्णुना लोकिताभवत् । बभूव तद्गदाकोणं तीर्थं परमपावनं ॥११॥ गदयान्हेतिमाहृत्य गयासुरशरीरके । इति पाठो विद्यते ॥

(५) ततो ह्यादिगदाधरः इति मुद्रितपु० ।

(६) एतच्छ्लोकार्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(७) दधिकुल्या मधुकुल्या एतच्छ्लोकार्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति तत्र अस्मिन्

वैतरण्यादिरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः<sup>(१)</sup> ॥१७॥  
 विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदमुत्तमं ।  
 कश्यपस्य पदं दिव्यं द्वौ हस्तौ यत्र निर्गतौ ॥१८॥  
 पञ्चाग्नीनां पदान्यत्र इन्द्रागस्त्यपदे परे ।  
 रवेः कर्णिकेयस्य क्रौञ्चमातङ्गयोरपि ॥१९॥  
 मुख्यलिङ्गानि सर्वाणि व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।  
 आद्यो<sup>(२)</sup> गदाधरश्चैव व्यक्तः श्रीमान् गदाधरः ॥२०॥  
 गायत्री चैव सावित्री सन्ध्या चैव सरस्वती ।  
 गथादित्यस्योत्तरार्को दक्षिणार्कोऽपि जैमिषः ॥२१॥  
 श्वेतार्को गणनाथस्य वसवोऽष्टौ सुनीश्वराः ।  
 रुद्राश्चैकादशैवाथ तथा सप्तर्षयोऽपरे<sup>(३)</sup> ॥२२॥  
 सोमनाथश्च<sup>(४)</sup> सिद्धेशः कपर्दीशो विनायकः ।  
 नारायणो महालक्ष्मीर्ब्रह्मा श्रीपुरुषोत्तमः ॥२३॥

स्थले, महानदी ब्रह्मसर उदीची कनकाक्षया ॥ १५ ॥ नदी देवनदी काश्रो  
 सुमुष्मा निखला नदी । इति श्लोकार्धद्वयमस्ति ।

(१) वैतरण्यादिनाव्यक्तरूपेणादिगदाधरः इति ख० ग० ।

(२) आदाविति मुद्रितपु० ।

(३) गायत्री चैव सावित्री इत्यादि तथा सप्तर्षयोऽपरे इत्यन्तपाठो  
 मुद्रितपुस्तके नेष्यते तत्र अस्मिन् स्थले पाठान्तरं दृश्यते तद्यथा—

उत्तरार्को दक्षिणार्कः श्वेतार्को गणनायकः ।

गरुडसिंहे वामनस्य केदारकनकेश्वरौ ॥२०॥

यक्ष्मीशः यक्षगुचक्षीशो मुख्यपुच्छेऽथ चण्डिका ।

(४) सोमनाथश्चेति मुद्रितपु० ।

मार्कण्डेयैः कौटीयो ज्ञप्तिरेकः पितामहः ।

जनार्दनो<sup>(१)</sup> मङ्गला च पुण्डरीकाक्ष उक्तमः ॥१४॥

इत्यादिव्यक्तरूपेण स्थितश्चादिगदाधरः ।

हेतिर्यो राक्षसस्तस्मिन् हते विष्णुः पुरं गतः<sup>(२)</sup> ॥१५॥

ब्रह्मणा सह रुद्राद्यैः कारिते निखलेऽसुरे ।

तुष्टावाद्यगदापाणिं वेधा हर्षेण निवृत्तः<sup>(३)</sup> ॥१६॥

ब्रह्मोवाच । गदाधरं व्यग्रगतकालकल्मषं<sup>(४)</sup>

गयागतं विदितगुणं गुणातिगं ।

गुह्यगतं गिरिवरगौरगेहगं<sup>(५)</sup>

गणार्चितं<sup>(६)</sup> वरदमहं नमामि<sup>(७)</sup> ॥१७॥

अहःश्रियं<sup>(८)</sup> चिदन्नगणादिसुश्रियं

भवश्रियं<sup>(९)</sup> हितिभवदारणश्रियं । •

(१) जनार्दनो मङ्गला च यत्कङ्कोकाध्यात्म्यं मुद्रितपुस्तके,

ब्रह्मैव बोधेशो रामेशः प्रपितामहः ॥२२॥

इति श्लोकाधै वक्तव्ये ।

(२) स्थितः पुरा इति मुद्रितपु० ।

(३) तुष्टावाद्य जगद्धाता प्रकृतोऽपि गदाधरं ॥२५॥ इति मुद्रितपु० ।

(४) कलिगतकल्मषापहमिति मुद्रितपु० ।

(५) गिरिवरगेहगोपितमिति मुद्रितपु० ।

(६) सुरार्चितमिति मुद्रितपु० ।

(७) वरदं नमामि तं इति ख० ग० ।

(८) शुभश्रियमिति मुद्रितपु० ।

(९) यशःश्रियं इति मुद्रितपु० ।

कस्मिन्नियं<sup>(१)</sup> कस्मिन्नसमर्द्धनस्त्रियं  
 गदाधरं नौमि तमाश्रितस्त्रियं<sup>(२)</sup> ॥ १८ ॥  
 दृढाद्दृढं परिरुढगाढमंस्तुतं  
 कामाहुतं सुदृढमरुढिदृढिगं ।  
 तमाश्रयं दृढदुरिताद्यदौकितं  
 दृढौकितं दृढतरणोपसृप्तिभं<sup>(३)</sup> ॥ १९ ॥  
 विदेहकं करणकलाविवर्जितं  
 विजम्बकं दिनकरवेदिभूषितं<sup>(४)</sup> ।  
 गदाधरं ध्वनिमुखवर्जितं परं  
 गमाम्यहं सततमनादिमीश्वरं हरिं<sup>(५)</sup> ॥ २० ॥  
 मनोऽतिगं<sup>(६)</sup> मतिगतिवर्जितं परं<sup>(७)</sup>  
 सदादयं स्तुतिशिरसि संस्तुतं बुधैः<sup>(८)</sup> ।  
 चिदात्मकं कस्मिन्नतकारणातिगं  
 गदाधरं हृदयगतं नमामि तं<sup>(९)</sup> ॥ २१ ॥

(१) कलागतं इति सुप्रतिपु० ।

(२) गदाधरं नौमि तमाश्रितस्त्रियमेतच्छरणं सुप्रतिपुस्तके नेष्यते तत्र तस्मिन् स्थले, दृढाद्दृढं परिरुढगाढशक्तिभिरिति पाठो वर्तते ।

(३) एष श्लोको सुप्रतिपुस्तके न दृश्यते ।

(४) विजम्बकश्चिन्मन्त्रवारिभूषितमिति सुप्रतिपु० ।

(५) परममनादिदेवकमिति सुप्रतिपु० ।

(६) मनोगतमिति सुप्रतिपु० ।

(७) त्वजमिति सुप्रतिपु० ।

(८) ब्रमात्मकं स्तुतिशिरसि स्थितं बुधमिति सुप्रतिपु० ।

(९) नमाम्यहमिति सुप्रतिपु० ।

समत्कुमार उवाच । देवैः साङ्गं ब्रह्मणीव स्तुतश्चादिगदाधरः ।

अत्रे वरं वृणीष्व त्वं वरं ब्रह्मा तमब्रवीत् ॥११॥

शिलायां देवरूपिण्यां न तिष्ठामस्त्वया विना ।

स्थास्यामोऽत्र त्वया साङ्गं नित्यं द्यौःपादिरूपिणा<sup>(१)</sup> ॥१२॥

एवमस्तु श्रियां साङ्गं स्थितश्चादिगदाधरः<sup>(२)</sup> ।

लोकानां रक्षणार्थाय जगतां मुक्तिहेतवे ।

सुव्यक्तः पुण्डरीकाक्षो जनार्दन इति श्रुतः<sup>(३)</sup> ॥१३॥

वेदैरगम्या<sup>(४)</sup> चामूर्त्तिरादिभूता सनातनी ।

सुव्यक्ता श्वेतकल्पे सा भविष्यति<sup>(५)</sup> तथा पुनः ।

वाराहकल्पे ह्यव्यक्ता व्यक्तिमयममत् पुरा<sup>(६)</sup> ॥१४॥

सन्तारणाय लोकानां देवानां रक्षणाय च ।

गयाशिरसि सुव्यक्तो भविष्यति<sup>(७)</sup> न संशयः ॥१५॥

(१) शिलायां देवरूपिण्यां स्थिरं तिष्ठ सुरेश्वर ।

व्यक्तो गदाधरो भूत्वाव्यक्तश्चैव जनार्दन ॥११॥ इति मुद्रितपु० ।

(२) एतच्छ्लोकाद्यं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(३) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति तत्र तस्मिन् स्थले पाठान्तरमस्ति  
तद्यथा,—

लोकानां रक्षणार्थाय तमुवाच गदाधरः ।

शिलायां देवरूपिण्यां स्थित्वा यूयं तु तिष्ठत ॥१२॥

सुव्यक्तः पुण्डरीकाक्षः श्वेतकल्पे तथा स्थितः ।

(४) देवैरगम्या चेति मुद्रितपु० ।

(५) अव्यक्तः श्वेतकल्पे तु भविष्यामीति मुद्रितपु० ।

(६) वाराहकल्पे सुव्यक्तो देव आदिगदाधरः ॥१३॥ इति मुद्रितपु० ।

(७) भविष्यामीति मुद्रितपु० ।

ये ब्रह्मन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरं ।  
 कुष्ठरोगादिनिर्मुक्ता वास्यन्ति चरिमन्दिरं<sup>(१)</sup> ॥ १७ ॥  
 ये ब्रह्मन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरं ।  
 ते प्रास्यन्ति धनं धान्यमायुरारोग्यमेव च ॥ १८ ॥  
 कलत्रपुत्रपौत्रादिगुणकीर्तिसुखानि च<sup>(२)</sup> ।  
 अद्वया ये नमस्यन्ति राज्यं मन्त्रपुरं तथा<sup>(३)</sup> ।  
 शुक्ला व्रजेयुः सततं पुष्पपुष्पफलं नराः<sup>(४)</sup> ॥ १९ ॥  
 गन्धदानेन गन्धाब्धः<sup>(५)</sup> सौभाग्यं पुष्पदानतः ।  
 धूपदानेन राक्ष्याग्निर्दीपादीन्निर्भविष्यति<sup>(६)</sup> ॥ २० ॥  
 अन्नदानान् पापहानिर्यथाकृद्द्रव्यालोकभाक् ।  
 आद्रुपिच्छप्रदो वस्तु<sup>(७)</sup> विष्णुं नेष्यति वै पितृन् ॥ २१ ॥  
 अद्वया ये नमस्यन्ति<sup>(८)</sup> शोकेणादिगदाधरं ।  
 शोस्यन्ति च समभ्यर्च्य पितृशेव्यन्ति माधवं<sup>(९)</sup> ।  
 त्रिवोऽपि परका प्रीत्या तुष्टावादिगदाधरं ॥ २२ ॥

- 
- (१) यत्र शिवो मुजितपुस्तके नावचोक्तते ।  
 (२) सुखादिकमिति मुजितपु० ।  
 (३) राज्यं विष्णुपुरे भजेत् इति मुजितपु० ।  
 (४) शुक्ला व्रजेयुः सततमित्यादि चरखदयं मुजितपुस्तके न विद्यते ।  
 (५) गन्धाग्निरिति मुजितपु० ।  
 (६) दीप्तिं प्रयच्छति इति ख० ग० ।  
 (७) आद्रुपिच्छादिदानेन इति मुजितपु० ।  
 (८) अन्नदानेन ये देवं इति मुजितपु० ।  
 (९) मां चरिमिति मुजितपु० ।

शिव उवाच । अव्यक्तरूपो यो देवो सुखपृष्ठाद्विरूपितः<sup>(१)</sup> ॥  
 फल्गुतीर्थादिरूपेण नमाम्यादिगदाधरं<sup>(२)</sup> ॥४१॥  
 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण पदरूपेण संस्थितः ।  
 सुखसिङ्गादिरूपेण नमाम्यादिगदाधरं<sup>(३)</sup> ॥४२॥  
 अव्यक्तरूपो<sup>(४)</sup> यो देवो जनार्दनस्वरूपतः ।  
 सुखपृष्ठे स्थितं जातो<sup>(५)</sup> नमाम्यादिगदाधरं<sup>(६)</sup> ॥४३॥  
 त्रिधायां देवकृपिण्यां स्थितं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।  
 पूजितं सत्कृतं देवैस्तं नमामि गदाधरं<sup>(७)</sup> ॥४४॥  
 यच्च दृष्ट्वा ततः<sup>(८)</sup> स्पृष्ट्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।  
 आद्वादौ ब्रह्मलोकान्निर्नमाम्यादिगदाधरं<sup>(९)</sup> ॥४५॥  
 महादेव<sup>(१०)</sup> जगतो व्यक्तस्यैकं हि कारणं ।  
 अव्यक्तज्ञानरूपं तं नमाम्यादिगदाधरं ॥४६॥  
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणवह्नारवर्जितं ।

- 
- (१) सुखपृष्ठाद्विरूपपृष्ठम् इति मुद्रितम् ।  
 (२) तं नमामि गदाधरमिति मुद्रितम् ।  
 (३) यद्य स्रोतो मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।  
 (४) व्यक्तरूपो जीति मुद्रितम् ।  
 (५) ज्ञातीति मुद्रितम् ।  
 (६) तं नमामि गदाधरमिति मुद्रितम् ।  
 (७) पूजितं वा कृतं देवं नमाम्यादिगदाधरमिति ख० ग० ।  
 (८) तथा इति मुद्रितम् ।  
 (९) तं नमामि गदाधरमिति मुद्रितम् ।  
 (१०) महादेव इति मुद्रितम् ।



जायतस्त्वप्रविनिर्जुक्तं जमान्यादिगदाधरं ॥४८॥

मित्यामित्यविनिर्जुक्तं सत्यमानन्दमव्ययं<sup>(१)</sup> ।

सुरीयं चोतिरात्मानं जमान्यादिगदाधरं ॥५०॥

सनत्कुमार उवाच । एवं स्तुतो महेजेन प्रीतो ह्यादिगदाधरः ।

स्थितो देवः शिखायां<sup>(२)</sup> स ब्रह्माद्यैर्देवतैः<sup>(३)</sup> सह ॥५१॥

संस्थितं सुष्ठुपृष्टाद्रौ देवमादिगदारं ।

सुवन्ति पूजयन्तीह ब्रह्मलोकं प्रयान्तु<sup>(४)</sup>ते ॥५२॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्दुर्लभार्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।

कामानवाप्नुयात्कामी मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥५३॥

बन्ध्या च<sup>(५)</sup> सभते पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगं ।

राजा विजयमाप्नोति शूद्रश्च सुखमाप्नुयात् ॥५४॥

पुत्रार्थी सभते पुत्रानभ्यर्चरादिगदाधरं<sup>(६)</sup> ।

मनसा प्रार्थितं सर्वं पूजाद्यैः प्राप्नुयाद्भूरेः ॥५५॥

इति श्रीवायुपुराणे वायुप्रोक्ते<sup>(७)</sup> गयामाहात्म्यं नाम सप्ततत्त्वा-

रिंशोऽध्यायः ॥०॥

(१) सामान्यामन्दवर्जितमिति सुत्रितम् ॥

(२) देवशिखायामिति सुत्रितम् ।

(३) देवैर्ब्रह्मादिभिरिति सुत्रितम् ।

(४) विष्णुलोकं ब्रजन्ति इति सुत्रितम् ।

(५) पुत्रार्थी इति सुत्रितम् ।

(६) राजा विजयमाप्नोतीत्यादि बन्ध्यादिगदाधरमित्यन्त्यायाः सुत्रित-  
मुक्तके नास्ति ।

(७) श्वेतवराहकण्ठे इति सुत्रितम् ।

## अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यम् ।

सन्तकुमार उवाच ! गयायाचां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद मुनिदा ।

निष्कृतिः आद्रुकर्तृणां ब्रह्मणा गीयते पुरा ॥१॥

उद्यतस्त्रेङ्गयां भक्तं आद्रुं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेशं कृत्वा यामं प्रदक्षिणं ॥२॥

ततो यामान्तरं गत्वा आद्रुशेषस्य भोजनं ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥३॥

प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो निश्चयः शुचिः ।

अहङ्कारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते<sup>(१)</sup> ॥४॥

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुसंयतं ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥५॥

ततो गयाप्रवेशे च पूर्वतोऽस्ति महानदी ।

तत्र तोयं समुत्पाम्य स्नातव्यं निर्मले जले ॥६॥

---

(१) स तीर्थफलमश्नुते । इत्यस्मात्परतः सुत्रितपुस्तके अपरे कतिपय-  
श्लोकाः सन्ति यथा—

सहस्रलिताचेन गयायां गमनं प्रति ।

स्वर्गारोह्यर्क्षीयानं पिष्टृणाञ्च पदे पदे ॥५॥

पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयां ।

सत्फलञ्च भवेन्नित्यं समयं नात्र संग्रहः ॥६॥

ततो गयां समासाद्य स्नातव्यं तत्र निश्चयं ।

देवादीर्षर्पयित्वा च आहुं कृत्वा यथाविधि\* ।  
 स्रवेदमन्त्रागदितमर्थावाहनवर्जितं ॥७॥  
 अपरेऽग्निं शुचिर्भूत्वा गच्छेद्दे प्रेतपर्वते<sup>(१)</sup> ।  
 ब्रह्मकुण्डे ततः कृत्वा देवादीर्षर्पयेत् सुधीः ॥८॥  
 कुर्यात् आहुं यपिण्डानां<sup>(२)</sup> प्रयत्नः प्रेतपर्वते ।  
 प्राचीनावीतिना भाव्यं दक्षिणाभिमुखः सुधीः ॥९॥  
 कव्यवासोऽनलः सोमो यमस्यैवार्थमा तथा ।  
 अग्निज्वाला वर्धिवदः सोमपाः पितृदेवताः ॥१०॥  
 भागच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्रि<sup>(३)</sup> ।  
 मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः समाभवः ॥११॥  
 तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि नयामिमां ।  
 ते सर्वे हस्तिनायान् आहुमानेन प्राक्षतीं ॥१२॥  
 आचम्योक्ता च पञ्चाङ्गं प्राणायामं प्रयत्नतः ।  
 पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकाप्तिहेतवे ॥१३॥  
 एवञ्च विधिवत् आहुं कृत्वा पूर्व<sup>(४)</sup> यथाक्रमं ।  
 पितृणावाह्यं चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ॥१४॥  
 तीर्थे प्रेतत्रिणादौ च यदप्या सघृतेन वा<sup>(५)</sup> ।

(१) यस्य हस्तौ च पादौ च इत्यादि गच्छेद्दे प्रेतपर्वते इत्यन्तयाटे  
मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(२) कृत्वाङ्गानं पितृजान् इति मुद्रितपु० ।

(३) अथ इति मुद्रितपु० ।

(४) एवं सप्तम्य विधिवत् आहुं कृत्वा इति मुद्रितपु० ।

(५) च इति मुद्रितपु० ।

प्रचाक्ष्य पूर्वं तत्स्थानं<sup>(१)</sup> पञ्चगव्यैः पृथक् पृथक् ।  
 तैर्कनैरेव संपूज्य पञ्चगव्यैश्च देवतां<sup>(२)</sup> ॥१५॥  
 यावन्मिला मनुष्यैश्च गृहीताः प्रित्कर्वीसु<sup>(३)</sup> ।  
 गच्छन्ति तावदसुराः सिंहचक्षा<sup>(४)</sup> यथा गृहाः ॥१६॥  
 अष्टकासु च दृष्टौ च गयायां च मृतेऽवनि<sup>(५)</sup> ।  
 मातुः आहुं पृथक्पृथ्यादन्यत्र पतिना सह ॥१७॥  
 दृष्ट्वा आहुं तु माचादि गयायां पितृपूर्वकम् ।  
 पाद्यपूर्वं समारभ्य दक्षिणाग्रकुशैः क्रमात् ।  
 पिचादीनां समास्तीर्य शेषं गृह्योक्तमाचरेत् ॥१८॥  
 दद्युः<sup>(६)</sup> आहुं सपिण्डानां तेषां दक्षिणभागतः ।  
 कुशानास्तीर्य विधिना<sup>(७)</sup> सप्तदत्त्वा तिलोदकं ॥१९॥  
 गृहीत्वाञ्चलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन धत्ततः ।  
 शक्त्या मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षयपिण्डकम् ।  
 (१) सम्बन्धिनस्त्रिणाङ्गिश्च कुशेष्वावाहयेन्नतः ॥२०॥

(१) पर्वतस्थानमिति मुद्रितपु० ।

(२) यादियेत्यादिदेवतां इति मुद्रितपु० ।

(३) भीता असुरा सिंहं दृष्ट्वा इति मुद्रितपु० ।

(४) गयायां चाक्षयेऽवनि इति ख० ग० ।

(५) क्षत्वेति ग० ।

(६) कुशैरास्तीर्य तेषां नु इति मुद्रितपु० ।

(७) मुद्रितपुस्तके सम्बन्धिनस्त्रिणाङ्गिश्चेति श्लोकाद्व्याख्यायते श्लोकाः

सन्नि—

तिषाण्यमधुदध्यादि पिण्डप्रत्येकं योजयेत् ।

आब्रह्मसम्पत्त्यन्तं देवर्विपित्तमानवाः ।  
 दप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥२१॥  
 अतीतकुलकोटीनां सप्तदीपनिवासिनां ।  
 आब्रह्मभुवनालोकोदिदमस्तु तिलोदकम् ॥२२॥  
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।  
 माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥२३॥  
 मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकाद्वयः ।  
 तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥२४॥  
 मुष्टिमात्रप्रमाणञ्च आर्द्रामलकमात्रकं ।  
 ग्रामीपचप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्गयाग्नौरे ।  
 उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलानि अतमुद्धरेत् ॥२५॥  
 पितुर्मातुः स्त्रभार्याया भगिन्या दुहितुस्तथा ।

१ पायसेनापि चरुणा सक्नुना पितृकेन च ।  
 गृहेन तच्छुजाद्यैर्वा पिण्डदानं विधीयते ॥२०॥  
 मुष्टिमात्रप्रमाणेन आर्द्रामलकमात्रकः ।  
 ग्रामीपचप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाग्नौरे ॥२१॥  
 उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं ।  
 माता पिता च भार्या च भगिनी दुहितुः पतिः ।  
 पित्रध्वसा मातृध्वसा सप्त गोत्राः प्रक्षीणिताः ॥२२॥  
 विंशतिविंशतिः पित्रोरष्टेभ्यः षोडश क्रमात् ।  
 एकादश द्वादशाय कुलान्येकोत्तरं शतं ॥२३॥  
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितृमहः ।  
 माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।  
 मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।  
 तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥२४॥

पित्रश्चसुर्मातश्चसुः सप्त गोचाः प्रकीर्णिताः ॥२३॥  
 चतुर्विंशतिविंशसु<sup>(१)</sup> षोडश द्वादशैव हि ।  
 द्वादशिवसवस्यैव कुलान्येकोत्तरं शतं<sup>(२)</sup> ॥२७॥  
 नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः ।  
 न कारुण्येन कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः ॥२८॥  
 पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनं ।  
 दक्षिणा चान्नसङ्कल्पं तीर्थश्राद्धे स्वयं विधिः<sup>(३)</sup> ॥२९॥  
 अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।  
 आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥३०॥  
 बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।  
 आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥३१॥  
 इत्येतैर्मन्त्रैः सजलैस्तिक्ष्णैर्दर्भेषु ध्यानवान् ।  
 आवाह्याभ्यर्च्य तेभ्यश्च पिण्डान् दद्याद्यथाक्रमं<sup>(४)</sup> ॥३२॥  
 (५) अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।  
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥३३॥  
 मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

(१) पाठाऽयं न समीचीनः ।

(२) पिता पितामहश्चैव इत्यादि कुलान्येकोत्तरं शतमित्यन्तं यत्पाठो मूले दृश्यते स पाठः ख० ग० पुस्तकयोर्वर्त्तते ।

(३) नावाहनं न दिग्बन्धु इत्यादिश्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(४) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(५) अस्मत्कुले मृता ये च इत्यस्मात्प्राक् मुद्रितपुस्तके, आवाहयिष्ये तान् इत्यस्मात्प्राक् तिलोदकमित्यन्तपाठोऽस्ति ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥३५॥  
 बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।  
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥३६॥  
 अजातदत्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपीडिताः ।  
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥३७॥  
 अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे ।  
 विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥३८॥  
 दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।  
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥३९॥  
 उद्बन्धनमृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।  
 आत्मापघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥४०॥  
 अरण्ये वर्तमाने वने लुधया हृषया<sup>(१)</sup> हताः ।  
 भूतप्रेतपिशाचाश्च<sup>(२)</sup> स्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥४०॥  
 रौरवे चान्धतामिन्ने कालसूत्रे च ये गताः ।  
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥४१॥  
 अक्षिपचवने घोरे कुम्भीपाकेषु ये गताः ।  
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं<sup>(३)</sup> ॥४२॥  
 अनेकयातनासंख्याः प्रेतलोकश्च<sup>(४)</sup> ये गताः ।

(१) हृषया इति मुद्रितम् ।

(२) भूतप्रेतपिशाचाश्चेति ख० ग० ।

(३) अक्षिपचवने घोरे इत्येष श्लोकः ख० ग० मुद्रितयोगेन दृश्यते ।

(४) प्रेतलोके चेति मुद्रितम् ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥४३॥  
 अनेकयातनासंख्या ये नीता यमकिङ्करैः<sup>(१)</sup> ।  
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥४४॥  
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।  
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहं ॥४५॥  
 पशुयोनिगता ये च पक्षिकौटसरीरुपाः ।  
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं<sup>(२)</sup> ॥४६॥  
 जात्यन्तरसङ्घेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।  
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥४७॥  
 दिव्यन्तरीक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।  
 मृता असंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहं ॥४८॥  
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरेऽपि मम ।  
 ते सर्वे हस्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्व्वदा ॥४९॥  
 येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवा ।  
 तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यच्युतमुपतिष्ठतां ॥५०॥  
 पितृवन्ने मृता ये च मातृवन्ने च ये मृताः<sup>(३)</sup> ।

(१) अनेकयातनासंख्या ये नीता यमकिङ्करैरित्येष श्लोको मुञ्जितपुस्तके  
 मूले बावलोक्त्यते तत्रोद्धृतोऽभवत् । उद्धृतश्लोके च यमकिङ्करैरित्यत्र यम-  
 ग्रासने इति पाठो वर्त्तते ।

(२) पशुयोनिगता ये च इत्येष श्लोको मुञ्जितपुस्तके, अस्तिप्रचवने  
 धोरे इत्यस्माद्धोकात्परतो वर्त्तते ।

(३) तथैवचेति मुञ्जितपु० ।



गुरुशरवन्धूनां ये शान्ते बान्धवा कृताः ॥५१॥  
 ये मे सुखे क्षुप्तपिण्याः पुण्डरीकविजिताः ।  
 क्रियालोपगता ये च<sup>(१)</sup> जातान्धाः पञ्चवक्त्रा ॥५२॥  
 विरूपा आमर्गमिह ज्ञाताज्ञाता सुखे मम ।  
 तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यस्यसुपतिष्ठतां ॥५३॥  
 आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजाता  
 मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।  
 कुलद्वये<sup>(२)</sup> ये मम दासभूता  
 धृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥५४॥  
 मित्राणि शिष्याः<sup>(३)</sup> पञ्चवक्त्रं दृष्ट्वा  
 दृष्ट्वा कृदृष्टाश्च कृतोपकाराः ।  
 जन्मान्तरे ये मम सङ्गताश्च  
 तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥५५॥  
 एतैश्च सर्व्यमन्त्रैस्तु स्त्रीलिङ्गानां समूहा च ।  
 पिण्डान्दद्याद्दृष्ट्वा पूर्वं स्त्रीणां माचादिकात्मनात्<sup>(४)</sup> ॥५६॥  
 स्वर्गोचरे परगोचरे वा<sup>(५)</sup> दम्पत्योः पिण्डपातनं<sup>(६)</sup> ।

(१) क्रियालोपगता क्वैवेति मुद्रितम् ।

(२) वंशद्वये इति मुद्रितम् ।

(३) सर्व्ये इति मुद्रितम् ।

(४) एतच्छ्रीकाञ्च मुद्रितमुक्तमेवेत्येव ।

(५) च इति मुद्रितम् ।

(६) पिण्डदो भवेदिति मुद्रितम् ।

सप्तयक् निष्कलं आहुं पिण्डोदकतर्पणं ॥५०॥

पिण्डपात्रे तिलान् क्षिप्वा<sup>(१)</sup> पूरयित्वा शुभोदकैः ।

(१) परिशिष्य चिधा सर्वान् प्रक्षिपत्य समापयेत्<sup>(२)</sup> ॥५१॥

पितृन् विष्टव्यं चाप्यस्य साक्षिणः<sup>(३)</sup> आवयेत्पुराण<sup>(४)</sup> ।

साक्षिणः सक्तुं मे देवा ब्रह्मब्रानादयस्तथा ।

मया गद्यां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥५२॥

आगतोऽस्मि गद्यां देव पितृकार्ये गदाधर ।

त्वमेव साक्षी भगवन्नमृणोऽहमृणचयात् ॥५३॥

सर्वस्थानेषु चैवं स्थात्पिण्डदानन्तु नारद ।

प्रेतपर्वतमारभ्य क्षुर्यात्तीर्थेषु च क्रमात्<sup>(५)</sup> ॥५४॥

तिलमिश्रांस्ततः शक्नुन् निःक्षिपेत् प्रेतपर्वते ।

अपसव्येन देवर्षे दक्षिणाभिमुखेन च<sup>(६)</sup> ॥५५॥

ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे तप्तिमायान्तु शक्तुमिह तिलमिश्रितैः ॥५६॥

आब्रह्मस्तमपर्यन्तं यत्किञ्चित् सचराचरं ।

(१) दत्त्वा इति मुद्रितपु० ।

(२) परिशिष्य चिधा सर्वान् इति श्लोकाद्वाङ्मात्रं मुद्रितपुस्तके, मन्त्रे-  
नानेन पिण्डांस्तान् प्रदक्षिणकरस्तथा इति श्लोकाज्जं वर्तते ।

(३) क्षमापयेदिति मुद्रितपु० ।

(४) देवान् साक्षिणं आहूयेत् इति मुद्रितपु० ।

(५) तीर्थेष्वनुक्रमात् इति मुद्रितपु० ।

(६) एतच्छ्लोकाज्जं मुद्रितपुस्तके नेक्ष्यते ।

मथा इमेन तेद्येन हस्तिमायास्तु सर्व्वः ॥६४॥

प्रेतत्वाच्च विमुक्ताः कुः पितरस्तस्य कारद ।

प्रेतत्वं तस्य माहात्म्यात् कुक्षे चापि न जायते<sup>(१)</sup> ॥६५॥

नाका प्रेतत्रिका विधाता गयाग्निरसि<sup>(२)</sup> कुक्षये ।

तीर्थमन्त्रादिरूपेण स्त्रितस्यादिगदाधरः ॥६६॥

इति श्रीवायुपुराणे वायुप्रोक्ते<sup>(३)</sup> गयामाहात्म्यं नाम

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

(१) कुक्षे तस्य न विद्यते इति कुञ्चितम् ।

(२) गयायां कुवि इति कुञ्चितम् ।

(३) क्षेत्रवराहकाव्ये इति कुञ्चितम् ।

## अथ जनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

गयामाहात्म्यं ।

सनत्कुमार उवाच । आदौ तु पञ्चतीर्थेषु चोत्तरे मानसे विधिः ।

आचम्य कुशहस्तेन शिरश्चाभ्युक्ष्य वारिणा ॥ १ ॥

उत्तरं मानसं गच्छेन्मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥ २ ॥

सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ।

स्नानार्थं तर्पणं कृत्वा<sup>(१)</sup> आहुं कुर्यात् सपिण्डकं ॥ ३ ॥

मानसं हि शरो ह्यत्र<sup>(२)</sup> तस्मादुत्तरमानसं ।

सूर्यं नत्वा र्चयित्वाथ सूर्यलोकं गयेत् पितृन्<sup>(३)</sup> ॥ ४ ॥

नमो भगवते भर्त्तुः सोमभौमश्चरूपिणि ।

जीवभार्गवसौरेयराजकेतुस्वरूपिणे ॥ ५ ॥

उत्तरान्मानसान्मौनी ब्रजेदक्षिणमानसं ।

उदीचीतीर्थमित्युक्तं<sup>(४)</sup> तत्रौदिच्यं विमुक्तिदं ।

अत्र स्नातो दिवं याति स्वशरीरेण मानवः<sup>(५)</sup> ॥ ६ ॥

(१) देवादींस्तर्पयित्वाथ इति मुद्रितपु० ।

(२) यस्मात् इति ख० ग० ।

(३) एतच्छ्रुत्वाऽहं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(४) उदीची च मण्डपमुखा इति मुद्रितपु० ।

(५) अत्र स्नातो दिवं याति एतच्छ्रुत्वाऽहं मुद्रितपुस्तके न विद्यते । तत्र तस्मिन् स्थलेऽपदं श्लोकाहं वर्तते तद्यथा,—

उदीच्यां मुखपृष्ठस्य देवर्षिर्पितृसेवितं ।

मध्ये कनखले तीर्थं त्रिषु लोकेषु विभुतः<sup>(१)</sup> ।

(१) ज्ञातः कनकवद्भाति नारो ज्ञानं प्रविशती ॥ ७ ॥

तस्य दक्षिणभागे च तीर्थं दक्षिणमानसे ।

(२) दक्षिणे मानसे चैव तीर्थं त्र्यमुदाहृतं ॥ ८ ॥

ज्ञात्वा तेषु विधानेन कुर्यात् आहुं पृथक् पृथक्<sup>(३)</sup> ।

दक्षिणे मानसे ज्ञानं करोम्यात्मविशुद्धये<sup>(४)</sup> ॥ ९ ॥

सूर्यलोकादिषु सिद्धिर्द्विद्वये पितृभुक्तये<sup>(५)</sup> ।

ब्रह्माद्यादिषा पौषयात्मनासा विभुक्तये ॥ १० ॥

दिवाकरं करोमीह ज्ञानं दक्षिणमानसे ।

नमामि सूर्यं हृष्यथं पितृणां तारणाय च ।

पुत्रपौत्रधनैश्चर्यायायुरारोग्यदृढये ॥ ११ ॥

(६) पशुतीर्थे ब्रजेत्तस्मात् सर्वतीर्थोत्तमोत्तमः ।

(१) पितृणां मुक्तिदायकमिति भुजितम् ॥

(२) ज्ञातः कनकवद्भाति इत्यस्माच्छ्लोकाज्ज्ञात्वा भुजितपुस्तके, ज्ञातः कनखले तीर्थे पुनर्ज्ञानं न विद्यते इति श्लोकाज्ज्ञे वर्तते ।

(३) दक्षिणे मानसे चैव इति श्लोकाज्ज्ञात्वा त्र्यमुदाहृतः भुजितपुस्तके अन्य-च्छ्लोकाज्ज्ञे दृश्यते तद्यथा,—

जतः कनखले लोके ज्ञातं तीर्थं सप्तमम् ।

(४) आहुं कुर्यात् पृथक्चेदिति भुजितम् ॥

(५) इतच्छ्लोकाज्ज्ञे भुजितपुस्तके तेष्टते ।

(६) इतच्छ्लोकाज्ज्ञे भुजितपुस्तके न विद्यते ।

(७) पशुतीर्थे ब्रजेत्तस्मादिह ज्ञानं भुजितपुस्तकेऽधिकं यतः श्लोकं वर्तते यथा,—

सुक्तिर्भवति कर्तृणां पितृणां आश्रितः ॥ १२ ॥

अक्षणा प्रार्थितो विष्णोः फल्गुको दक्षवत्पुरा ।

दक्षिणाग्नौ जतः तत्र तद्रजः<sup>(१)</sup> फल्गुतीर्थे<sup>(२)</sup> ॥ १३ ॥

(१) तीर्थानि यानि सर्वाणि<sup>(२)</sup> सुवनेष्वक्षिप्तेष्वपि<sup>(३)</sup> ।

तानि ज्ञातुं समाचारान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह<sup>(४)</sup> ॥ १४ ॥

गङ्गा पादोदकं विष्णोः फल्गुर्ह्यदिगदाधरः ।

स्वयं हि<sup>(५)</sup> द्रवरूपेण तस्मात् गङ्गाधिकं विदुः ॥ १५ ॥

अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।

नाथौ तत्फलमाप्नोति<sup>(६)</sup> फल्गुतीर्थे यदाग्न्यात् ॥ १६ ॥

अनेक खानपूजादि कृत्वा आश्रं सपिबुद्धं ।

ज्ञात्वा तत्त्वा च मौन्यकर्मिणं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ १२ ॥

(१) दक्षिणाभिजितं नूनं तद्रजः इति ख० ग० ।

(२) तीर्थानि यानि सर्वाणि इति । फल्गु, सुवितपूजने अक्षिप्ते यथा

ज्ञोको वर्तते यथा,—

तस्मिन् फलति फल्गो गौः कामधेनुर्जगत्सुधी ।

दृष्टेरन्तर्गतं यस्मात् फल्गुतीर्थे न निवर्तते ॥ १४ ॥

(३) पुन्यानि इति सुवितपू० ।

(४) च इति सुवितपू० ।

(५) फल्गुतीर्थे सुधीर्भवेति सुवितपू० ।

(६) तेनेदमिति सुवितपू० ।

(७) न तत्फलमाप्नोतीति सुवितपू० ।

(१) कण्णतीर्थे नरः स्नात्वा तर्पणं<sup>(१)</sup> आहुमाचरेत् ।  
 सपिण्डकं स्वसृचोक्तं नसेदेष पितृमन्त्रं ॥ १७ ॥  
 नमः शिवाय देवाय ईशाय पुरुषाय वै<sup>(२)</sup> ।  
 कघोरवामदेवाय सैषो जाताय शम्भवे ॥ १८ ॥  
 कण्णतीर्थे नरः स्नात्वा हृष्ट्वा देवं गदाधरं ।  
 आत्मानं तारयेत् सद्यो दश पूर्वान् दशापरान् ॥ १९ ॥  
 गत्वा गदाधरं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।  
 ओं नमो वासुदेवाय नमः सहस्रर्षणाय च ।  
 प्रद्युम्नायानिद्व्याय श्रीधराय च विष्णवे ॥ २० ॥  
 पञ्चतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन्<sup>(३)</sup> ।  
 अमृतैः पञ्चभिः स्नानं पुष्पमल्लाद्यलङ्कृतं ।  
 न कुर्याद्यो गदापाणेस्तस्य आहुमसार्थकं ॥ २१ ॥  
 नागकूटाद्गन्धकूटाद्युपादुत्तरमानसात्<sup>(४)</sup> ।

(२) कण्णतीर्थे नरः स्नात्वा इत्यस्मात्पात् मुजितपुस्तकेऽधिक एतः श्लोको  
 वर्तते यथा,—

कण्णतीर्थे विष्णुजले कदोमि स्नानमावृतः ।

पितृणां विष्णुतोनाय मुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥ २६ ॥

(१) तर्पयेदिति मुजितपु० ।

(२) ईशानपुरुषाय भैति मुजितपु० ।

(३) पञ्चतीर्थे नरः स्नात्वा इति श्लोकाज्ज्ञेयः मुजितपुस्तके, कण्णतीर्थे  
 नरः स्नात्वा इति श्लोको वर्तते । तत्र अस्मिन् श्लोकेऽन्योत्तरार्धे, आत्मानं  
 पितृभिः साङ्गं नसेद्वै वैष्णवं पदं इति पाठोऽस्ति ।

(४) तथैवोत्तरमानसादिति मुजितपु० ।

एतद्गयाग्निरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थम्बुध्यते<sup>(१)</sup> ॥ २२ ॥  
 प्रथमेऽग्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीये दिवसे ब्रजेत् ।  
 धर्माखण्डं तत्र<sup>(२)</sup> धर्मो यस्माद्यज्ञः<sup>(३)</sup> मकारयत् ।  
 गमनाद्ब्रह्मलोकान्निर्भवत्येव हि नारद ॥ २३ ॥  
 मतङ्गवार्पा यः स्वात्वा तर्पणं ब्राह्ममाचरेत् ।  
 गत्वा नत्वा मतङ्गेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २४ ॥  
 प्रमाणं देवतः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः ।  
 मयागत्य मतङ्गेऽस्मिन् पित्रणां निष्कृतिः कृता ॥ २५ ॥  
 पूर्वं हि ब्रह्मतीर्थे च कूपे आङ्गादि कारयेत्<sup>(४)</sup> ।  
 तत्कूपयूपयोर्मध्ये सर्वान्सारयते पितृन् ।  
 धर्मं धर्मेश्वरं नत्वा महाबोधितरुं नमेत् ॥ २६ ॥  
 नमस्तेऽभ्यत्यराजाय ब्रह्मविष्णुशिवात्मने ।  
 बोधिद्रुमाय कर्हणां पित्रणां तारणाय च ॥ २७ ॥  
 येऽस्मत्कुले मादवन्ते बान्धवा दुर्गतिं गताः ।  
 त्वद्दर्शनात् स्वर्गनाथ स्वर्गतिं यान्तु शश्वती ॥ २८ ॥

(१) नागकूटादयश्चकूटादितिस्त्रीकात्परतः सुप्रतिपक्षके यकोऽधिक-  
 स्त्रीको विद्यते तद्यथा,—

सुखदृष्टनगाधस्तात्फल्गुतीर्थमनुत्तमं ।

अत्र आङ्गादिना सर्वे पितरो मोक्षमाप्नुयात् ॥

(२) यजेति सुप्रतिपु० ।

(३) यागमिति सुप्रतिपु० ।

(४) यत्तच्छ्रीकाङ्गे ख० ग० पुस्तकयोर्भाषि ।



पृथक्च नृणां इह गणानामपि बह्वराट् ।  
 तत्प्रसादात्कथापात्रादिभुक्ताः भवाण्वान्<sup>(१)</sup> ॥ २८ ॥  
 ततोये ब्रह्मचरिणि शीला आहुः क्षयिण्यन्<sup>(२)</sup> ॥  
 कृत्वा सर्वप्रमाणैर्न मनसि विधिवत् भुज<sup>(३)</sup> ॥ २९ ॥  
 ध्यानं करोमि तीर्थेऽस्मिन् कणचयविसृजये ।  
 तत्कूपयूपयोर्वाग्ने ब्रह्मलोकं गयेत् पितृन् ॥ ३० ॥  
 यानं कृत्वोत्थितो यूपो ब्रह्मणा यूप इत्यथौ<sup>(४)</sup> ।  
 कृत्वा ब्रह्मसदः आहुः सर्वोत्सारयते<sup>(५)</sup> पितृन् ॥ ३१ ॥  
 यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपथफलं लभेत् ।

(१) नमस्तेऽब्रह्मराजाय इत्यादि विमुक्तोऽहं भवाण्वदित्यन्तपाठो  
 सुत्रितपुस्तके न विद्यते । तत्र तस्मिन् स्थले पाठान्तरमस्ति तद्यथा,—

ब्रह्मराजाय ब्रह्माय सर्वज्ञाय इति त्रितयम् ।

बोधिसत्त्वाय ब्रह्माय ब्रह्मत्वाय नमो नमः ॥ २९ ॥

एकादशोऽसि ब्रह्मास्त्रं सप्तमं शिवकलाया ।

नारायणोऽसि देवानां ब्रह्मराजोऽसि पिण्डक ॥ ३० ॥

अथत्य यन्मन्त्रायि ब्रह्मराजं नारायणकल्पितुति सर्वकालं ।

अतः शुभकाले सततं तत्कृत्वा घन्योऽसि दुःखप्रविनाशजोऽसि ॥ ३१ ॥

अथत्यक्त्वमिह देवं ब्रह्मचरिणमवासरं ।

नमामि पुण्डरीकाक्षं कृष्णकर्मभरं हरिम् ॥ ३२ ॥

(२) समाचरेदिति सुत्रितपु० ।

(३) आह्वाय पिण्डदानाय तत्प्रसादात्कथापात्रादिभुक्ता इति सुत्रितपु० ।

(४) इत्यथः इति सुत्रितपु० ।

(५) ब्रह्मलोके गयेदिति सुत्रितपु० ।

ब्रह्माणस्य नमस्कृत्य ब्रह्मलोकं गच्छेत् पितृन् ॥ २३ ॥

नमोऽस्तु ब्रह्माणेऽजाय जगज्जन्मादिकृपिते<sup>(१)</sup> ।

भक्तानाञ्च पितृणाञ्च तारकाय नमो नमः<sup>(२)</sup> ॥ २४ ॥

(१) गोप्रचारसमीपस्था आसौ ब्रह्मप्रेकक्ष्यिताः ।

तेषां सेवनमात्रेण पितरो मोक्षगामिनः<sup>(३)</sup> ॥ २५ ॥

आसं ब्रह्मसरोभूतं<sup>(४)</sup> ब्रह्मदेवमयं तदं ।

विष्णुरूपं प्रसिञ्चामि पितृणां मुक्तिहेतवे ॥ २६ ॥

एको मुनिः कुम्भकुशाग्रदन्त

आसस्य मूले सलिलं ददामि ।

आम्रञ्च सिक्तः पितरञ्च दत्ता

एका क्रिया ह्यर्थकारी प्रसिद्धा<sup>(५)</sup> ॥ २७ ॥

(१) जगज्जन्मादिकारिण इति सुत्रितपु० ।

(२) तारकाय नमोऽस्तु ते इति सुत्रितपु० ।

(३) ब्रह्मलोकं गच्छेत्पितृन् इत्यस्मात्पितरः सुत्रितपुस्तके, गोप्रचार-  
समीपस्था इत्यादि गोपेक्षणीयो विबुधैर्मनुजैः इत्यन्तपाठः, तदन्तरं यूपं  
प्रदक्षिणीकृत्य इत्यादि तारकाय नमोऽस्तु ते इत्यन्तपाठश्च दृश्यते ।

(४) मोक्षमाप्नुयादिति सुत्रितपु० ।

(५) आम्रञ्च सिक्तः पितरञ्च दत्ता

एका क्रिया ह्यर्थकारी प्रसिद्धा ।

आम्रञ्च मूले सलिलं ददामि

गोपेक्षणीयो विबुधैर्मनुजैः ॥ २६ ॥ इति सुत्रितपु० ।

ततो यमबलिं दद्यात् मन्त्रेणानेन संयतः ।

यमराजधर्मराजौ निखलार्थं व्यवस्थितौ ।

ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥ ३८ ॥

ततः श्वानबलिं दद्यात् मन्त्रेणानेन नारद ।

द्वौ श्वानौ श्यामधवलौ<sup>(१)</sup> वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां बलिं प्रयच्छामि रचेतां पथि सर्वदा ॥ ३९ ॥

ततः काकबलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन नारद<sup>(२)</sup> ।

ऐन्द्रवारुणवायव्ययाम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं समर्पितं<sup>(३)</sup> ॥ ४० ॥

फलगुतीर्थे चतुर्थेऽङ्गि ज्ञानादिकमथाचरेत् ।

गद्याग्निरस्यथ आहुं पादे कुर्यात् सपिण्डकं ।

साक्षाद्गद्याग्निद्वयं फलगुतीर्थाश्रितं<sup>(४)</sup> कृतं ॥ ४१ ॥

नागाञ्जनार्दनाद्ब्रह्मचूपाक्षोत्तरमानसात् ।

एतद्गद्याग्निरः प्रोक्तं फलगुतीर्थे तदुच्यते ॥ ४२ ॥

पितामहं समासाद्य चावदुत्तरमानसं ।

फलगुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभं<sup>(५)</sup> ॥ ४३ ॥

(१) श्यामश्ववज्राविति ख० ग० ।

(२) क्षिप्त्वा पुनः ज्ञानं समाचरेदिति मुद्रितपु० ।

(३) मयोऽङ्गितमिति मुद्रितपु० ।

(४) फलगुतीर्थाश्रयं इति मुद्रितपु० ।

(५) नागाञ्जनार्दनादित्यादि देवानामपि दुर्लभमित्यन्तपाठो मुद्रित  
पुस्तके नास्ति ।

कौस्तुभादात्फलगुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः ।

(१) मुखं गयासुरस्यैतत्तस्मात् आद्रुमिहाक्षयं ॥ ४४ ॥

मुण्डपृष्ठान्नगाधस्तात् साक्षात्तत् फलगुतीर्थकं ।

आद्यो गदाधरो देवो व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।

विष्ण्वादिपदरूपेण पितृणां मुक्तिहेतवे ॥ ४५ ॥

एतद्विष्णुपदं दिव्यं दर्शनात् पापनाशनं ।

स्पर्शनात् पूजनत्वापि पितृणां दत्तमक्षयं<sup>(१)</sup> ॥ ४६ ॥

आद्रुं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्रमात्मना ।

नयेद्विष्णुपदं दिव्यमनन्तं शिवमव्ययं ॥ ४७ ॥

आद्रुं कृत्वा रुद्रपदे नयेत् कुलशतं नरः ।

सहात्मना शिवपुरं तथा ब्रह्मपदे नरः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मलोकं कुलशतं समुद्रुत्य नयेत् पितृन् ।

कश्यपस्य पदे आद्रुं ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन् ॥ ४९ ॥

दक्षिणाग्निपदे आद्रुं पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत्<sup>(२)</sup> ।

गार्हपत्यपदे आद्रुं वाजपेयफलं लभेत् ॥ ५० ॥

आद्रुं कृत्वा हवनीये अश्वमेधफलं लभेत्<sup>(३)</sup> ।

(१) मुखं गयासुरस्यैतदित्यस्माच्छ्लोकार्जात् प्राक् मुद्रितपुस्तके,  
गयाशीर्षिं नगाद्यम्ब तत्तत्साक्षात्फलगुतीर्थकं इति श्लोकार्जं वर्तते ।  
तत्साक्षादित्यत्र ते साक्षादिति पाठः समीचीनः ।

(२) पितृणाञ्च विमुक्तिरिति मुद्रितपु० ।

(३) वाजपेयफलं लभेदिति मुद्रितपु० ।

(४) गार्हपत्ये कृते आद्रुं ह्यश्वमेधफलं लभेत् ।

आद्रुमाहवनीरे तु राजसूयफलं लभेत् इति मुद्रितपु० ।

आहु कृत्वा सभ्यपदे ज्योतिष्टोमफलं लभेत्<sup>(१)</sup> ॥ ५१ ॥

.. आवधथ्यपदे आहु पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत्<sup>(२)</sup> ।

आहु कृत्वा शक्रपदे इन्द्रलोकं नयेत् पितृन्<sup>(३)</sup> ॥ ५२ ॥

अगस्त्यस्य पदे आहु<sup>(४)</sup> पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।

क्रौञ्चमातङ्गयोः आहु ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन्<sup>(५)</sup> ॥ ५३ ॥

आहु सूर्यपदे पञ्च पापिनो<sup>(६)</sup> र्जकपुरं नयेत् ॥

कार्तिकेयपदे आहु शिवलोकं नयेत् पितृन्<sup>(७)</sup> ॥ ५४ ॥

गणेशस्य पदे आहु रुद्रलोकं नयेत् पितृन्<sup>(८)</sup> ।

गजकर्णतर्पणक्षत्रिर्मलं<sup>(९)</sup> स्वनयेत् पितृन् ॥ ५५ ॥

• अन्येषाञ्च पदे आहु पितृन् ब्रह्मपुरं नयेत् ।

सर्वेषां काश्यपं श्रेष्ठं विष्णो रुद्रस्य वै<sup>(१०)</sup> पदं ।

ब्रह्मणश्च पदं चापि श्रेष्ठं तत्र प्रकीर्तितं ॥ ५६ ॥

(१) ज्योतिष्टोमं समश्नुते इति ख० ग० ।

(२) सोमलोकमवाप्नुयात् इति मुद्रितपु० ।

(३) शतमिन्द्रपुरं नयेदिति मुद्रितपु० ।

(४) आहुं कृत्वा अगस्त्यपदे इति मुद्रितपु० ।

(५) एतच्छ्लोकाद्विं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(६) पञ्चग्रतानि इति मुद्रितपु० ।

(७) वाजिमेधफलं लभेदिति मुद्रितपु० ।

(८) एतच्छ्लोकाद्विं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(९) गजकर्णपदे आहु तर्पणादिति मुद्रित पु० ।

(१०) वा इति मुद्रित पु० ।

प्रारब्धोऽच समाप्तौ च तेषामन्यतमं स्मृतं ।

श्रेयस्करं भवेत्तत्र आद्भुतं नारद ॥ ५७ ॥

कश्यपस्य पदे दिव्ये भारद्वाजो मुनिः पुरा<sup>(१)</sup> ।

आद्भुतं कृतोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकं ॥ ५८ ॥

शुक्लकृष्णौ ततो हस्तौ पदमुद्भिद्य निर्गतौ ।

दृष्ट्वा हस्तद्वयं तत्र मुनिः<sup>(२)</sup> संशयमागतः ॥ ५९ ॥

ततः स्वमातरं श्रान्तां पप्रच्छ स महामुनिः<sup>(३)</sup> ।

कश्यपस्य पदे दिव्ये<sup>(४)</sup> शुक्ले कृष्णेऽथ वा करे ।

पिण्डो देयो मया मातर्जानासि पितरं वद ॥ ६० ॥

श्रान्तोवाच । भारद्वाज महाप्राज्ञ देहि कृष्णाय पिण्डकं ।

भारद्वाजस्ततः पिण्डं दातुं कृष्णाय चोद्यतः ॥ ६१ ॥

येतोऽदृश्योऽब्रवीत्तत्र पुत्रस्त्वं हि<sup>(५)</sup> भूमौरसः ।

कृष्णोऽब्रवीन्मम चेत्तं ततो मे देहि पिण्डकं<sup>(६)</sup> ॥ ६२ ॥

स्त्रैरिण्यथाब्रवीद्दातुं<sup>(७)</sup> क्षेत्रिणे वीजिने ततः ।

भारद्वाजस्ततः पिण्डं कश्यपस्य पदे ददौ<sup>(८)</sup> ।

(१) महामुनिरिति मुद्रित ए० ।

(२) पितुरिति मुद्रित ए० ।

(३) भारद्वाजश्च पृष्ठवानिति मुद्रित ए० ।

(४) कस्मिन्निति मुद्रित ए० ।

(५) पुत्रं पिण्डं देह्यति मुद्रित ए० ।

(६) कृष्णोऽब्रवीत् स्त्रैरिण्यथं पुत्रस्त्वं हि भूमौरसः इति मुद्रित ए० ।

(७) आदाविति मुद्रित ए० ।

(८) हस्तौ त्यक्त्वा शिलायां वै पिण्डदानं चकार स इति मुद्रित ए० ।

हंसयुक्तविमानेन ब्रह्मलोकमुभौ गतौ ॥ ६३ ॥  
 रामो रुद्रपदे आह्वे पिण्डदानाय चोद्यतः ।  
 पिता दशरथः स्वर्गात् प्रसार्य करमागतः ॥ ६४ ॥  
 नादात् पिण्डं करे रामो ददौ रुद्रपदे ततः ।  
 शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतं रामं दशरथोऽब्रवीत् ॥ ६५ ॥  
 तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोकमवाप्नुयां ।  
 हस्ते पिण्डप्रदानेन स्वर्गतिर्न हि मे भवेत्<sup>(१)</sup> ॥ ६६ ॥  
 त्वञ्च राज्यं चिरं कृत्वा पालयित्वा दिजान् प्रजाः ।  
 यज्ञान् सदक्षिणान् कृत्वा विष्णुलोकं व्रजिष्यसि<sup>(२)</sup> ॥ ६७ ॥  
 पुर्य्ययोध्याजनैः सार्द्धं कृमिकीटादिभिः सह ।  
 इत्युक्तामौ दशरथो रुद्रलोकं परं ययौ ॥ ६८ ॥  
 भीष्मो विष्णुपदे श्रेष्ठे आह्वय पितरं स्वकं<sup>(३)</sup> ।  
 आह्वं कृतोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकं<sup>(४)</sup> ॥ ६९ ॥  
 पितुर्विनिर्गतौ हस्तौ गयाशिरशि शक्तनोः ।  
 नादात् पिण्डं करे भीष्मो ददौ विष्णुपदे ततः<sup>(५)</sup> ॥ ७० ॥

(१) पिण्डप्रदानाद्ब्रह्मे तु महतां स्वर्गतिर्न हि इति मुद्रित पु० ।

(२) त्वञ्च राज्यं चिरं कृत्वा इत्येष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति तत्र तस्मिन् स्थले एतच्छ्लोकार्द्धमात्रमस्ति यथा—

त्वञ्च राज्यं चिरं कृत्वा विष्णुलोकं व्रजिष्यसि ।

(३) दिव्ये आह्वानयत् स्वकान् पितृनिति ख० ग० ।

(४) आह्वं कृत्वा विधानेन पिण्डदानाय चोद्यतः इति मुद्रित पु० ।

(५) भीष्मः पिण्डं ददौ भूमौ नाधिकारः करे यतः इति मुद्रित पु०

शन्तनुः प्राह सन्तुष्टः शास्त्रार्थं निश्चलो भवान्<sup>(१)</sup> ।  
 त्रिकालदृष्टिर्भवतु चान्ते विष्णुश्च ते गतिः ॥ ७१ ॥  
 स्वेच्छया मरणं चास्तु इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः<sup>(२)</sup> ।  
 कनकेशश्च केदारं नारसिंहश्च वामनं ।  
 उदङ्मार्गे<sup>(३)</sup> समभ्यर्च्य पितृन् सर्वान्श्च तारयेत् ॥ ७२ ॥  
 गयाशिरशि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्वपेत् ।  
 नरकस्था दिवं यान्ति<sup>(४)</sup> स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः<sup>(५)</sup> ॥ ७३ ॥  
 सर्वत्र मुण्डपृष्ठाद्रिः पदैरेभिः सुलक्षितः ।  
 प्रयान्ति पितरः सर्वे ब्रह्मलोकमनामयं ॥ ७४ ॥  
 हेत्यसुरस्य यच्छीर्षं गदया तद्विधाकृतं ।  
 ततः प्रक्षालिता यस्मान्नीयं तच्च विमुक्तये<sup>(६)</sup> ।

- (१) आद्धाथ निश्चयस्तु ते इति मुद्रितपु० ।  
 (२) मुद्रितपुस्तके, इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः इत्यस्मात्परतः रामेः रुद्रपदे  
 आद्धे इत्यादि रुद्रलौकं परं ययौ इत्यन्तपाठोऽस्ति ।  
 (३) रथमार्गे इति ख० ग० ।  
 (४) नरकात् स्वर्गलोकं ते इति मुद्रितपु० ।  
 (५) स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुरित्यस्मात्परतः मुद्रितपुस्तके श्लोकद्वयमधिकं  
 वर्तते तद्यथा—

गयाशिरसि यः पिण्डं शमीपत्रप्रमाणतः ।  
 कन्दमूतफलाद्यैर्वा दद्यात्स्वर्गं नयेत्पितृन् ॥ ७५ ॥  
 पदानि यत्र दृश्यन्ते किष्कवादीनां तदग्रतः ।  
 आर्द्रं कृत्वा सपिण्डश्च तेषां लोकान्नयेत्पितृन् ॥ ७६ ॥

- (६) गदालोकं ततः स्मृतमिति ख० ग० ।



गदालोलमिति ख्यातं सर्वेषामुत्तमोत्तमं ॥७५॥

गदालोले महातीर्थे गदाप्रक्षालनाद्धरेः ।

स्नानं करोमि सिद्ध्यर्थमक्षयं पदमाप्नुयां<sup>(१)</sup> ॥७६॥

पञ्चमेऽङ्गि गदालोले स्नात्वा कुर्यात् सपिण्डकं<sup>(२)</sup> ।

आहुं पितृन् ब्रह्मलोकं नयेदात्मानमेव च<sup>(३)</sup> ॥७७॥

ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनार्चयेत्<sup>(४)</sup> ।

तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः<sup>(५)</sup> ॥७८॥

हृते आहु<sup>(६)</sup>ऽक्षयवटे अन्नेनैव प्रयत्नतः ।

पितृभ्येद्ब्रह्मलोकं अक्षयन्तु सनातनं<sup>(७)</sup> ॥७९॥

वटवृक्षसमीपे तु श्राकेनाप्युदकेन वा ।

एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवन्ति भोजिताः ॥८०॥

(१) गदालोले महातीर्थे इति श्लोकात्परतः मुद्रितपुस्तके, तत्र आहु-  
दिकं कृत्वा पितृन् ब्रह्मपुरं नयेदिति पाठोऽस्ति ।

(२) कृत्वा स्नानादि पूर्ववत् इति मुद्रितपु० ।

(३) आहुं सपिण्डकं कुर्यात्ततोऽक्षयवटे नरः इति मुद्रितपु० । क० ख०  
पुस्तकयोः, पञ्चमेऽङ्गि गदालोले इति श्लोकात्परतः गदालोलमिति ख्यात-  
मिति श्लोकाद्धं तदनन्तरं हव्यसुरस्य यक्षीर्षमित्रादि अक्षयं पदमाप्नुया-  
मित्यन्तपाठोऽस्ति ।

(४) भोजयेत्पूजयेत्ततः इति मुद्रितपु० ।

(५) एतच्छ्लोकाद्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(६) हृतआहु इति मुद्रितपु० ।

(७) एतच्छ्लोकाद्धं मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

देयं दानं षोडशकं गयातीर्थपरोधसे ।  
 वस्त्रं गन्धादिभिः पुत्रैः सम्यक् संपूज्य यत्नवः<sup>(१)</sup> ॥८१॥  
 (१) एकार्णवे वटस्याये यः श्रुते योगनिद्रया ।  
 बालरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥८२॥  
 संसारवृक्षस्त्यायाशेषपापहराय<sup>(२)</sup> च ।  
 अक्षयब्रह्मदात्रे च<sup>(३)</sup> नमोऽक्षयवटाय वै<sup>(४)</sup> ॥८३॥  
 कलौ माहेश्वरा लोका येन तस्माद्गदाधरः ।  
 लिङ्गरूपोऽभवत्तच्च वन्दे श्रीप्रपितामहं ॥८४॥  
 इति श्रीवायुपुराणे वायुप्रोगे<sup>(५)</sup> गयामाहात्म्यं नाम  
 जनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

(१) एष स्त्रोको मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ।

(२) एकार्णवे वटस्याये इत्यतः प्राक् मुद्रितपुस्तकेऽधिकं श्लोकद्वयमस्ति  
तद्यथा—

गयातीर्थवटे चैव पिटृणां दत्तमक्षयं ।

दृष्ट्वा नत्वा च संपूज्य वटेशं सुसमाहितः ।

पिटृन्नेत्रेद्ब्रह्मलोकमक्षयन्तु सनातनं ॥ ८२ ॥

गयायां धर्मैष्टे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षे वटे चैव पिटृणां दत्तमक्षयं ॥ ८३ ॥

(३) सर्वपापहराय इति मुद्रितपु० ।

(४) अक्षयाय ब्रह्मदात्रे इति मुद्रितपु० ।

(५) ते इति मुद्रितपु० ।

(६) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रितपु० ।

## अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

गयामाहृत्य ।

सनत्कुमार उवाच । यज्ञश्चके गयो राजा बह्वन्नं वज्रदक्षिणं ।

यत्र द्रव्यसमूहानां सङ्ख्या कर्तुं न शक्यते<sup>(१)</sup> ॥१॥

सिकता वा यथा लोके यथा च दिवि तारकाः ।

तथा बह्वसुवर्णाद्यैरसङ्ख्यातास्तु दक्षिणाः ॥२॥

नैवेद पूर्वं ये केचित् न करिष्यन्ति चापरे ।

प्रशंसन्ति द्विजास्तृप्ता देशे देशे सुपूजिताः<sup>(२)</sup> ॥ ३ ॥

गयं विष्ण्वादयस्तृष्टा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।

गयस्तान् प्रार्थयामास अभिसप्ताश्व ये पुरा ॥४॥

ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः<sup>(३)</sup> ।

(१) सङ्ख्या कर्तुं न शक्यते इत्यस्मात्परतः मुद्रितपुस्तकेऽधिकः सार्द्धक-  
श्लोकोऽस्ति तद्यथा—

स्थिता गयायामन्नादिपर्वताः पञ्चविंशतिः ।

प्रशंसन्ति द्विजास्तत्र देशे देशे सुपूजिताः ॥ २ ॥

नैव पूर्वं केऽप्यकुर्वन् करिष्यन्ति चापरे ।

(२) यद्य श्लोको मुद्रितपुस्तके नेक्ष्यते ।

(३) भवन्तु क्रतुपूजिता इत्यनन्तरं ख० ग० पुस्तकयोः अतिरिक्ताः  
कतिपयश्लोकाः सन्ति यथा—

गयाश्राद्धविधानाय द्विजा मूर्त्ताश्चतुर्दश ।

तेषां वाक्यं प्रकुर्वीत यदि ब्रह्मा स्वयं भवेत् ॥

गौतमं काश्यपं कौत्सं कौशिकं कन्वमेव च ।

भारद्वाजं ह्यौशनसं वात्स्यं पाराशरं तथा ॥

गयापुरीति मन्त्रान्ना ख्याता ब्रह्मपुरी यथा ॥ ५ ॥

एवमस्तु वरं दत्त्वा तथा चान्तर्दधुः सुराः ।

गयश्च भोगान् सन्भुज्य विष्णुलोकं परं ययौ<sup>(१)</sup> ॥ ६ ॥

विशालायां विशालोऽभद्राजाऽपुत्रोऽब्रवीद्विजान् ।

कथं पुत्रादयो मे सुविशालं चाब्रुवन द्विजाः ॥ ७ ॥

गयायां पिण्डदानेन तव सर्व्व<sup>(२)</sup> भविष्यति ।

विशालोऽपि गयाशीर्षे पिण्डदः पुत्रवानभूत् ॥ ८ ॥

दृष्ट्वाकाशे सितं रक्तं कृष्णं पुरुषमब्रवीत् ।

के यूयं तेषु चैवैकः सितः प्रोचे विशालर्क ॥ ९ ॥

अहं सितस्ते जनक इन्द्रलोकादिहागतः<sup>(३)</sup> ।

मम पुत्र पिता रक्तो<sup>(४)</sup> ब्रह्महा पापकृत्तमः ॥ १० ॥

अयं पितामहः कृष्ण ऋषयो येन छातिताः ।

अवीचिनरकं प्राप्तौ मुक्तौ त्वत्पिण्डदानतः ॥ ११ ॥

हरिक्कुमारमाख्यं लोकाक्षिं लोकसंमहत् ।

वाग्निष्ठश्च तथात्रेयं गोत्रान्येषां अतुर्दृश ॥

गौतमं काश्यपमित्यादि वाग्निष्ठश्च तथात्रेयमित्यन्तपदानां प्रथमाविम-  
क्तिमत्त्वेन प्रयोगो युक्तः ।

(१) एवमस्तु वरं दत्त्वा इत्यस्मिन् श्लोकस्थले मुद्रितमुक्तको, तथैति च  
तमूचूर्हि देवा विष्णवादयस्तु ते । गयाआज्जाद्विशालो हि यत्रवान् पितृ-  
तारकः, इति श्लोको वर्त्तते ।

(२) तत् सर्व्वश्च इति मुद्रितपु० ।

(३) इन्द्रलोकं गतः पुरा इति मुद्रितपु० ।

(४) पुत्राय मत्पिता रक्तो इति मुद्रितपु० ।

पिबन् पितामहांसैव तथैव प्रपितामहान् ।  
 प्रीषयामीति यत्तोयं त्वया दत्तमरिन्दम ॥१२॥  
 तेनास्त्रद्युपयोगो जातो वाक्येन सत्तम<sup>(१)</sup> ।  
 मुक्तिः कृता त्वया पुत्र व्रजामः स्वर्गमुत्तमं ।  
 एवं पुत्रैः पिबृणां च कर्त्तव्या मुक्तिस्तमा ॥१३॥  
 तच्च राज्यं चिरं कृत्वा भुक्त्वा भोगांश्च दुर्लभान् ।  
 यज्ञान् सदक्षिणान् कृत्वा याया विष्णुपुरं ततः<sup>(२)</sup> ॥१४॥  
 एवं लम्बवरो राजा राज्यं कृत्वा<sup>(३)</sup> दिवं गतः ।  
 प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाश्राद्धादिवं गतः ॥ १५ ॥  
 प्रेतः कश्चिद्विमुक्तयथं वणिजं कश्चिदब्रवीत् ।  
 मम नास्मा गयाशीर्षे पिण्डनिर्वापणं कुरु ॥ १६ ॥  
 प्रेतभावविमुक्तयर्थं<sup>(४)</sup> त्वं गृह्णाण धनं मम ।  
 तद्वनं सर्वमादाय गयाश्राद्धयथं कुरु<sup>(५)</sup> ॥ १७ ॥

“ (१) पिबन् पितामहांसैव इत्यादिसाङ्गैकश्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते ।

(२) मुद्रित पुस्तके, मुक्तिः कृता त्वया पुत्र इत्यादि याया विष्णुपुरं ततः, इत्यन्तपाठो नास्ति, तत्र तस्मिन् स्थले पाठान्तरं वर्त्तते यथा —

मुक्तीकृतास्त्वया सर्वे व्रजामः स्वर्गमन्त्रय ।

मुपुत्सेय त्वया सर्वे ब्रह्मलोकं व्रजामहे ॥११॥

पुत्रपौत्रादिसंयुक्तो राज्यं कृत्वा दिवं व्रजन् ।

तत्र भोगैः सुदृप्तस्त्वं ततो मोक्षमवाप्नुयाः ॥ १२ ॥

(३) भुक्तेति मुद्रितपु० ।

(४) प्रेतभावाद्विमुक्तः स्यामिति मुद्रितपु० ।

(५) वणिक् स्वयम्भूमागतः इति मुद्रितपु० ।

षडंशं पञ्चभागांश्च<sup>(१)</sup> तुभ्यं वै दत्तवानहं ।  
 खनामानि यथान्यायं सम्यगाख्यातवानहं<sup>(२)</sup> ॥१८॥  
 गत्वा गयां गयाशीर्षं प्रेतराजाय पिण्डकं ।  
 समदादन्नुभिः<sup>(३)</sup> शार्ङ्गं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥ १९ ॥  
 प्रेतः प्रेतत्वनिर्मुक्तो वणिक् स्वसृष्टमागतः ।  
 एवं गयस्य शम्भोश्च चेन्नं विष्णोः रवेस्तथा<sup>(४)</sup> ॥२०॥  
 उपोषितोऽथ गायत्रीतीर्थे मद्दानदीप्ति<sup>(५)</sup> ।  
 गायत्र्याः पुरतः स्नात्वा प्रातःसन्ध्यामुपासयेत्<sup>(६)</sup> ।  
 शार्ङ्गं सर्पिण्डकं कृत्वा नयेद्ब्रह्मण्यतां कुलं<sup>(७)</sup> ॥२१॥  
 तीर्थे समुदिते<sup>(८)</sup> स्नात्वा सावित्र्याः पुरतो नरः ।  
 सन्ध्यामुपास्य मध्याह्ने नयेत् कुलशतं दिवं ।  
 पिण्डदानं ततः कुर्यात् पितॄणां मुक्तिकाम्यया<sup>(९)</sup> ॥२२॥  
 प्राचीमरस्वतीतीर्थे स्नात्वा चापि यथाविधि<sup>(१०)</sup> ।

(१) षडंशं पञ्चभागांश्च इत्यत्र षोडशपञ्चभागांश्चेति पाठो युक्तः ।

(२) षडंशं पञ्चभागांश्चेति श्लोको मुद्रितपुस्तके न विद्यते । तत्र तस्मिन् स्थले, धनं निक्षिप्य तत्रासौ किञ्चिदादाय निर्ययौ, एतच्छ्लोकार्जमात्रं वर्त्तते ।

(३) प्रददौ मनुजैरिति ख० ग० ।

(४) स्वयम्भुव इति मुद्रितपु० ।

(५) नद्यां समाहितः इति मुद्रितपु० ।

(६) समाचरेदिति मुद्रितपु० ।

(७) ब्रह्म स्वकान् पितॄन् इति मुद्रितपु० ।

(८) समुद्यते इति ख० ग० ।

(९) पिण्डदानं ततः कुर्यात् पितॄणां मुक्तिकाम्यया इति श्लोकार्जं मुद्रित-पुस्तके न दृश्यते ।

(१०) स्नातः सरस्वतीतीर्थे सरस्वत्याश्च सन्निधौ इति मुद्रितपु० ।

सन्ध्यामुपास्य सायाह्ने विष्णुलोकं नयेत् पितृन्<sup>(१)</sup> ।

ब्रह्मजन्मकृतात् सन्ध्यालोपान्मुक्तिसन्ध्यकृत् ॥ २३ ॥

विशालार्थां लेलिहाने तीर्थे च भरताश्रमे ।

पादाङ्गिते मुण्डपृष्ठे गदाधरसमीपतः ॥ २४ ॥

तीर्थे चाकाशगङ्गायां गिरिकर्णमुखेषु च ।

स्नातोऽथ<sup>(२)</sup> पिण्डदो ब्रह्मलोकं कुलशतं नयेत् ॥ २५ ॥

देवनद्यां वैतरण्यां स्नातः स्वर्गं नयेत् पितृन् ।

स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत्<sup>(३)</sup> ॥ २६ ॥

सत्यं सत्यं पुनः सत्यं वैतरण्यां तु नारद ।

एकविंशतिकुलान्याहुः<sup>(४)</sup> स्नारयेन्नात्र संशयः ॥ २७ ॥

(५) या सा वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

(१) नयेत् सर्वज्ञतां कुलमिति मुद्रितपु० ।

(२) आहुदः इति मुद्रितपु० ।

(३) स्नातो गोदो वैतरण्यां इत्यस्मात्पाक् मुद्रितपुस्तके, देवनद्यां वैतरण्यां इतिस्त्रोकाज्ज्ञं न दृश्यते, तत्र अस्मात्परता, तत्र आहुदिकं कृत्वा गोदानञ्च विधीयते इति स्त्रोकाज्ज्ञं वर्तते ।

(४) त्रैलोक्यविंशतिकुलमिति मुद्रितपु० ।

(५) या सा वैतरणी नाम इत्यस्मात्पाक् मुद्रितपुस्तकेऽधिकं स्त्रोकादयमल्लि, तद्यथा—

यमद्वारे महाधारे या सा वैतरणी नदी ।

तामञ्चं तर्तुमिच्छामि क्षाणां गतं प्रददन्निमां ॥ २५ ॥

अशक्तो यदि वा शक्तो गोप्रदानं करोति यः ।

देवनद्यां गोप्रदाने आहुदः स्वर्गयेत्यिदृन् ॥ २६ ॥

सावतीर्णा गयाक्षेत्रे पितृणां तारणाय वै ॥ १८ ॥

(१) चिरात्रोपोषणेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।

अदत्त्वा काञ्चनङ्गाश्च दरिद्रो जायते नरः ॥ १९ ॥

घृतकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी ।

शिलायाः संज्ञमो यत्र मधुस्त्रवा प्रकीर्तिता ॥ २० ॥

अयुतं चा(१) श्वमेधानां स्नानकृत्तमते नरः(२) ।

आर्द्धं सपिण्डकं कृत्वा पिण्डदानं तथैव च(३) ।

कुलानां शतमुद्धृत्य(४) विष्णुलोकं नयेन्नरः ॥ २१ ॥

दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे चामस्कङ्कटे ।

कोटितीर्थे रुक्मकुण्डे पिण्डदः स्नर्नयेत् पितृन् ॥ २२ ॥

वैतरण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च ।

कोटीतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कोटिश्वरञ्च यः ॥ २३ ॥

(१) चिरात्रोपोषणेनेति श्लोकात्प्राक् मुद्रितपुस्तकेऽधिकं श्लोकद्वयमस्ति  
यथा—

गोदावर्यां वैतरण्यां यमुनायां तथैव च ।

देवनद्यां गोप्रचारे आर्द्धदः स्नर्नयेत्पितृन् ॥ २४ ॥

पुष्करिण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च ।

कोटितीर्थे रुक्मिणीये पिण्डदः स्नर्नयेत्पितृन् ॥ २५ ॥

(२) अयुतस्य इति मुद्रितपु० ।

(३) फलं प्राप्नोत्यसौ शयमिति मुद्रितपु० ।

(४) स्नात्वा च तर्पयित्वा च आर्द्धं कृत्वा सपिण्डकमिति मुद्रितपु० ।

(५) सहस्रकुलमुद्धृत्य इति मुद्रितपु० ।



कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः<sup>(१)</sup> ।  
 मार्कण्डेयेऽथकोटीशौ नत्वा स्यात् पितृतारकः ॥ ३४ ॥  
 रुक्मपारिजातवने पार्वत्या सह शङ्करः ।  
 रहस्ये संस्थितो रेमेऽयुगानामयुतं पुरा<sup>(२)</sup> ॥ ३५ ॥  
 मरीचिः फलपुष्पार्थं पारिजातवनं गतः ।  
 दृष्ट्वा शप्तो महेशेन यस्मात् सुखविधातकः ॥ ३६ ॥  
 दुःखी भवेति तद्गीतो मरीचिस्तृप्ते शिवं ।  
 तुष्टः प्रोवाच तं शम्भुर्दृष्ट्वा वैरमुत्तमं ॥ ३७ ॥  
 शापाद्भवतु मुक्तिर्मे<sup>(३)</sup> मरीचिः प्राह शङ्करं ।  
 भवेद्गयायां मुक्तिस्ते शिवोक्तः प्रयत्नो गयां ॥ ३८ ॥  
 शिलास्थितस्तपस्तेषु सर्वेषां दुष्करश्च यत् ।  
 मरीचिरीश्वराच्छत्रः कृष्णत्वमगमत् पुरा ।  
 तपसा दारुणेनेह स विप्रः शुक्लतां गतः ॥ ३९ ॥  
 हरिरुचे मरीचिश्च<sup>(४)</sup> वरं वृणुहि पुत्रक ।  
 किमलभ्यं त्वयि तुष्टे मरीचिः प्राह माधवं ॥ ४० ॥  
 हरश्चापादिमुक्तोऽहं<sup>(५)</sup> शिला भवतु पावनी ।  
 पितृमुक्तिगरी च स्यान्तथेत्युक्ता दिवं गतः<sup>(६)</sup> ॥ ४१ ॥

(१) कोटितीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कोटीश्वरश्च यः इति, कोटिजन्म भवे-  
 दिप्रो धनाढ्यो वेदपारगः इति च, श्लोकार्द्धद्वयं मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

(२) वर्षाणामयुतं शतमिति मुद्रितपु० ।

(३) कुल विमुक्तं मां इति मुद्रितपु० ।

(४) ब्रह्मविष्णवादयः सर्वे इति मुद्रितपु० ।

(५) विमुक्तोऽहमिति मुद्रितपु० ।

(६) ययुरिति मुद्रितपु० ।

दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।  
 यत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमित्युत ॥ ४२ ॥  
 तत्र स्नातो दिवं याति स्वशरीरेण मातुवः ।  
 पाप्मानं प्रजहात्येष जीर्णत्वचमिवारगः ।  
 तत्पङ्कजवनं पुन्यं पुन्यकङ्किर्निषेवितं<sup>(१)</sup> ॥ ४३ ॥  
 पाण्डुशिला वै तत्रास्ते<sup>(२)</sup> आर्द्रं यत्राक्षयं<sup>(३)</sup> भवेत् ।  
 युधिष्ठिरस्तु तस्यां हि आर्द्रं कर्तुं ययौ मुने<sup>(४)</sup> ॥ ४४ ॥  
 तत्र काले<sup>(५)</sup> पाण्डुनौकं मद्भस्ते देहि पिण्डकं ।  
 हस्तन्यक्ता शिलायाञ्च<sup>(६)</sup> पिण्डदानञ्चकार सः ॥ ४५ ॥  
 शिलायां पिण्डदानेन प्रहृष्टो व्यामनन्दनः ।  
 वरं ददौ स्वपुत्राय राज्यं कुरु महीतले ॥ ४६ ॥  
 अकण्टकन्तु सम्युष्णं त्वं मे चाता हि पुत्रक<sup>(७)</sup> ॥ ४७ ॥  
 स्वर्गं ब्रज शरीरेण भ्रातृभिः परिवारितः ।  
 दृष्टिमात्रेण सम्युत्तान्नरकस्थान्दिवं नय<sup>(८)</sup> ॥ ४८ ॥

(१) दिवौकसां पुष्करिणीमित्यादि पुन्यकङ्किर्निषेवितमित्यन्तपाठो मुद्रितपुस्तके नेच्यते ।

(२) पाण्डुशिलेति या प्रोक्ता इति मुद्रितपु० ।

(३) तत्राक्षयमिति मुद्रितपु० ।

(४) युधिष्ठिरस्ततः कर्तुं पितृकार्यन्तु तां ययौ इति मुद्रितपु० ।

(५) आर्द्रकाले इति मुद्रितपु० ।

(६) वै इति मुद्रितपु० ।

(७) एकच्छत्रं सुपुत्रक इति मुद्रितपु० ।

(८) एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति तत्र तस्मिन् स्थले, स्वर्गं ब्रज शरीरेण नरकस्थान् दिवं नय इति श्लोकाद्वै वर्त्तते ।

इत्युक्त्वा प्रययौ पाण्डुः श्वाश्वतं पद<sup>(१)</sup> मथयं<sup>(२)</sup> ।

मतङ्गस्य पदे श्राद्धी ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन्<sup>(३)</sup> ॥ ४८ ॥

निर्मथाग्निं शमीगर्भे विधिर्विष्ण्वादिभिः सह ।

लेभे तीर्थन्तु यज्ञार्थं<sup>(४)</sup> त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ ५० ॥

मखसंज्ञन्तु तत्तीर्थं<sup>(५)</sup> पितॄणां मुक्तिदायकं ।

स्नात्वा च तर्पणं कृत्वा पिण्डदो<sup>(६)</sup> मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥

पितृन् स्वर्गं नयेन्नत्वा सङ्गमेऽङ्गारकेश्वरौ<sup>(७)</sup> ।

गयाकूटे<sup>(८)</sup> पिण्डदानादश्वमेधफलं लेभेत् ॥ ५२ ॥

(१) शिवमिति मुद्रितपु० ।

(२) श्वाश्वतं पदमथयमित्यस्मात्परतः मुद्रितपुस्तके, घृतकुल्या मधुकुल्या इत्यादि नयेद्विष्णुपुरं नरः इत्यन्तपाठो वर्तते । तदनन्तरं,

उद्भिज्जाः खेदजा वापि अण्डजा ये जरायुजाः ।

मधुखवां समासाद्य मृताः स्वर्गपुरं ययुः ॥ ४३ ॥

दशान्वमेधिके हंसतीर्थे श्राद्धादिवं ब्रजेत् ।

दशान्वसेधहंसौ च नत्वा शिवपुरं ब्रजेत् ।

भरतस्याश्वमे आज्जानयेद्ब्रह्मालयं पितृन् ॥ ४४ ॥ इति पाठोऽस्ति ।

उद्भिज्जाः खेदजा वापि इत्यादि नयेद्ब्रह्मालयं पितृनिवन्तपाठः ख० ग० पुस्तकयोर्न सन्ति ।

(३) एतच्छ्लोकाज्ज्ञं मुद्रितपुस्तके नेक्ष्यते ।

(४) पुत्रन्तु यज्ञेन इति मुद्रितपु० ।

(५) मखसंज्ञं तत्तीर्थमिति मुद्रितपु० ।

(६) तर्पणात् पिण्डदानाच्च स्नानकृदिति मद्रितपु० ।

(७) तारकेश्वरमिति मुद्रितपु० ।

(८) गयापूजे इति मुद्रितपु० ।

भस्मकूटे भस्मनाथं नत्वा च तारयेत्  
 त्यक्तपापो भवेन्मुक्तः सङ्गमे स्नानमाचरे  
 दष्टिं चक्रेऽश्वमेधाख्यं वशिष्ठो मुनिसन्तः  
 दष्टितो निर्गतः शम्भुर्वरं वृणु वशिष्ठकं ॥  
 प्राचेति तं वशिष्ठोऽपि शिवं तुष्टोऽसि मे  
 वस्तथं चात्र देवश्च तथेत्युक्त्वा शिवः स्थितः  
 पिण्डदो धेनुकारणे कामधेनुपदेषु च ।  
 स्नात्वा नत्वाथ समूज्य<sup>(४)</sup> ब्रह्मलोकं नयेत् ।  
 कर्द्दमाले गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः ।  
 स्नात्वा आद्वादिकं कृत्वा पितृणामनृणो भवेत्  
 फल्गुचण्डीशशानाक्षीमङ्गलाद्याः<sup>(५)</sup> समर्चयेत् ।  
 गयायाञ्च वृषोत्सर्गात्तिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।  
 यत्र तत्र स्थिता देवा ऋषयोऽपि जितेन्द्रिया  
 आद्यं गदाधरं ध्यायन् आद्भुपिण्डादिदानतः ।  
 कुलानां शतमुद्धृत्य ब्रह्मलोकं नयेत् पितृन्<sup>(६)</sup> ॥ १

- (१) भस्मकूपे भस्मना च स्नात्वा सन्तारयेदिति मुद्रितपु० ।  
 (२) स्नातो नत्वा वशिष्ठेशं तत्तीर्थं चाश्वमेधभाक् इति मुद्रितपु० ।  
 (३) वस्तथं सर्वदेवात्र तथास्तूक्त्वा स्थितः शिवः इति मुद्रितपु० ।  
 (४) स्नातो नत्वा कामदुष्टां इति मुद्रितपु० ।  
 (५) स्नात्वा आद्वादिना स्वर्गे पितृन्नुत्वाथ चण्डिकां इति मुद्रितपु० ।  
 (६) फल्गुचण्डीशमाराध्य मङ्गलादीनिति मुद्रितपु० ।  
 (७) ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन्जित्यनन्तरं मुद्रितपुस्तके गदागयो गदादि-  
 इत्यादि पूजयेदापि पुस्तकमित्यन्तपाठो नास्ति, तत्र तस्मिन् स्थले पाठ-  
 न्तरमस्ति तद्यथा—

यादित्यो गायत्री च गदाधरः ।

रश्मैव षड्गयामुक्तिदायिकाः ॥ ६० ॥

मदं पुण्यं यः पठेत् सततं नरः ।

द्वया यस्तु स याति परमां गतिं ॥ ६१ ॥

गयाख्यानं विप्रेभ्यः पुण्यकृत्तरः ।

द्वं कृतं तेन कृतं तेन सुनिश्चितं ॥ ६२ ॥

महिमानश्च अभ्यसेद्यः समाहितः ।

राजसूयेन अश्वमेधेन नारद ॥ ६३ ॥

दा लेखयेद्वापि पूजयेद्वापि पुस्तकं ।

गेहे स्थिरा लक्ष्मीः सुप्रसन्ना भविष्यति ॥ ६४ ॥

ख्यानमिदं पुण्यं गृहे तिष्ठति पुस्तकं ।

पञ्चौरजनितं भयं तत्र न विद्यते ॥ ६५ ॥

। दध्योदनेनैव दद्यान्निवेद्यमुत्तमं ।

जनार्दनाय देवाय समभ्यर्च्य यथाविधि ।

दद्यान्निर्दिष्टं तद्धस्ते तच्छेषेणैव जीवनं ॥ ५६ ॥

उपाख्यानमिदं पुन्यं त्रिवारं यः पठेन्नरः ।

गयाश्राद्धं कृतं तेन नात्र कार्या विचारणा ॥ ५७ ॥

देवता ऋषयस्तुष्टाः पितरस्तस्य नारद ।

यद्यदिष्टं तु तत्तस्मै प्रदास्यन्ति सुहृर्मुहुः ॥ ५८ ॥

महिमानं गयायाम्ब यः शृणोति स कृच्छ्रभं ।

भुक्तेह विपुलान् भोगान् नरो विष्णुपुरं व्रजे ॥ ५९ ॥

जपेच्च श्राद्धकाले यो भक्तिमान् द्विजपुङ्गवः ।

गयाश्राद्धं विधानेन कृतं तेन सुनिश्चितं ॥ ६० ॥

श्राद्धकाले पठेद्यस्तु गयामाहात्म्यमुत्तमं ।

विधिहीनन्तु तत् सर्वं पितृणान्तु गयासमं ॥ ६६ ॥

यानि तीर्थानि त्रैलोक्ये तानि श्रुष्टानि तत्र वै ।

येन ज्ञातं गयाख्यानं श्रुतं वा पठितं मुने ॥ ६७ ॥

सूत उवाच । सत्तत्कुमारो मुनिपुङ्गवाय

पुण्यां कथां श्राव्य निवेद्य भक्त्या ।

स्वमाश्रमं पुण्यवनै<sup>(१)</sup>रूपेतं

विस्तृत्य संगीतगुरुं जगाम ॥ ६८ ॥

[ इति पञ्चाशत्तमोऽध्यायः । ]

इति श्रीवायुपुराणे वायुप्रोक्ते<sup>(१)</sup> गयामाहात्म्यं समाप्तं समाप्तश्चायं  
वायुपुराणः ॥०॥



(१) रम्यवज्रैरिति मुद्रितपु० ।

(२) श्वेतवराहकल्पे इति मुद्रितपु० ।









